

A VESZPRÉM MEGYEI MŰZEUMOK
KÖZLEMÉNYEI
16-1982

PUBLICATIONES
MUSEORUM COMITATUS VESPRIMIENSIS

16

1982

VESZPRÉM, 1983

A VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMOK
KÖZLEMÉNYEI

16

1982

VESZPRÉM, 1983

SZERKESZTIK — REDIGUNT
TORÓCSIK ZOLTÁN — UZSOKI ANDRÁS

A VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMI IGAZGATÓSÁG KIADVÁNYA
Felelős kiadó: Dr. Töröcsik Zoltán megyei múzeumigazgató
Címlapterv: Róka Lajos
Készült 1000 példányban 58 (A/5) ív terjedelemben
83 2771 Pannon Nyomda Vállalat, Veszprém
Felelős vezető: Danóczy Balázs igazgató

TARTALOM

INHALT — CONTENTS — СОДЕРЖАНИЕ

TORÓCSIK Zoltán	A Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság 1981. évben végzett tevékenysége The activity of the Veszprém County Museum Directory in the year 1981	7
K. PALÁGYI Sylvia	Mithras relieftöredék a Balaton-felvidékről Fragment eines Mithras-Reliefs vom Balaton-Oberland	15
GÁSPÁR Dorottya	Fejbrázolások a királyszentistváni ládikavereten Portraits of the casket-mount from Királyszentistván	21
KISZELY István	Csopakon előkerült „lékelt”-koponyájú csontvázletelek antropológiai feldolgozása Anthropological analysis of skeletal finds with trephined skull found at Csopak	27
ÉRY Kinga	Újabb összehasonlító statisztikai vizsgálatok a Kárpát-medence 6–12. századi népességeinek embertanához Comparative statistical studies on the physical anthropology of the Carpathian Basin population between the 6–12th centuries A. D.	35
ÉRY Kinga	Embertani adatok Veszprém középkori népességéhez Anthropological data on the medieval population of Veszprém	87
ERDÉLYI István	Nomád népek — letelepült népek kapcsolatának és viszonyának problémája a Kárpát-medencében és Kelet-Európában	119
ЭРДЕЛИ Иштван	Вопросы соотношения оседлых и кочевых племён в Карпатском бассейне и Восточной Европе	
UZSOKI András	Az első magyar királyné, Gizella sírja Das Grab Giselas, der ersten Königin Ungarns	125
KUBINYI András	A megyeispánok 1490-ben és Corvin János trónörökösödésének problémái Die Komitatsgespannschaften im Jahre 1490 und das Problem der Thronfolge von János Corvin	169
HOLL Imre — PARÁDI Nándor	Nagykeszi középkori falu kutatása Erforschung des mittelalterlichen Dorfes von Nagykeszi	181
MITHAY Sándor	Adatok a pápai vár épületegyüttesének rekonstrukciójához Angaben zur Rekonstruktion der Burg von Pápa	203
HUDI József ХУДЫ Йожеф	Reguly Antal északi útja és Veszprém megye Северная поездка Антал Регули и область Веспрем	223
SÁGI Károly	Egy régi iskolai büntetés és egy farsangi népszokásunk kapcsolata Verbindungen zwischen einer alten Schulstrafe und einem ungarischen Volksgebrauch zum Fasching	237
V. FODOR Zsuzsa	Adalékok Veszprém megye falusi elemi oktatásához a dualizmus és az ellenforradalmi korszak idejéből Beiträge zum Unterricht der ländlichen Elementarschulen zur Zeit des Dualismus und der Konterrevolution	245

HORVÁTH József	Padányi Bíró Márton veszprémi püspök egyházlátogatási jegyzőkönyve Szentbékálláról és leányegyházairól Das Protokoll über die Kirchenvisitation des Bischofs von Veszprém Márton Padányi Bíró in Szentbékálla und den Filialkirchen	271
S. LACKOVITS Emőke	A köveskáli felső és alsó református temető 18. és 19. századi sírjelei Grabzeichen aus dem 18. und 19. Jahrhundert im oberen und unteren Friedhof von Köveskál	287
S. LACKOVITS Emőke	A köveskáli református templom ülésrendje Zur Sitzordnung in der reformierten Kirche von Köveskál	301
GELENCSÉR József	Egy sajátos erdőközösség Szentbékállán Eine eigenwillige Waldgemeinde in Szentbékálla	305
LUKÁCS László	Adatok a Káli-medence községeknek népéletéhez Beiträge zum Volksleben der Gemeinden im Kál-Becken	311
CSOMA Zsigmond	Adatok a Kál-völgyi cseregyerek-rendszerhez Angaben zum Austauschkind-System von Kál-Becken	319
SÓFALVINÉ TAMÁS Márta	Az állattartáshoz kapcsolódó szokások és népnyelvi adatok a Káli-medence községeiből Bräuche und Volksmund zur Tierhaltung aus den Gemeinden des Kál-Beckens	325
CSOMA Zsigmond	A hagyományos borértékesítés rendszere és felbomlása a Káli-medencében (19—20. sz.) Das System der herkömmlichen Weinverwertung und seine Auflösung im Kál-Becken (19—20. Jh.)	331
CSOMA Zsigmond	Somlói borpincék a XVIII—XIX. században Schomlauer Weinkeller im 18—20 Jahrhundert	343
KÖRMENDI József	Adalékok Nyárád jelenkori kalendáris szokásaihoz Ein Beitrag zu den gegenwärtigen kalendarischen Volkssitten in Nyárád	357
SÁGI Károly	Magyar néphagyományok a második világháború katonáinak tudatában	365
ШАГИ Карой	Венгерские народные традиции в сознании солдат второй мировой войны	
VERESS D. Csaba	Adatok a zsidóság Veszprém megyében a II. világháború idején lejátszódott tragédiájához	399
БЕРЕШ Д. Чаба	Данные о трагедии еврейства случившейся в области Веспрем во время второй мировой войны	
VERESS D. Csaba	Légi harctevékenység a Balaton térségében	413
БЕРЕШ Д. Чаба	Воздушное сражение в окрестности Балатона	
JÁNOSKA Péter	Avar kori fémleletek kezelésénél szerzett tapasztalatok Experiences in the treatment of metal finds of the Avar age	441
SZILÁGYI Katalin	A halimbai sávdíszes mozaikgyöngy The mosaic bead with stripe decoration of Halimba	449
KONCZ Pál	Egy 19. századi bőrkötéses szótárkönyv restaurálása The restoration of a 19th century leather-bound dictionary	451

A VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMI IGAZGATÓSÁG 1981. ÉVBEN VÉGZETT TEVÉKENYSÉGE

Bevezetesként: jelen beszámoló nem törekszik a jelzett időszak érdemi munkájának teljes igényű értékelésére, múzeumi szervezetünk szakmai tevékenységének, a személyi és tárgyi feltételek alakulásának részletes taglalására, illetve az ezekkel kapcsolatos gondok és nehézségek, valamint megoldási lehetőségeik teljes felsorolására. Az alábbiakban jobbára — korántsem önkényes válogatás alapján! — azokat a területeket fogom majd érinteni, amelyekről úgy érzem, az elmúlt egy év intézményi munkájának alapján, fontossági sorrend és rangsorolás, esetenként részletes nélkül, e helyütt beszélni kell.

I.

A Veszprém megyei Múzeumi Igazgatóság 1980. október 1-én a Veszprém megyei Tanács V. B. művelődésügyi osztálya jóváhagyásával a korábbtól eltérő, de az érvényben levő rendelkezéseket messzemenőig szem előtt tartó, s az intézményi hálózat jellegéhez leginkább alkalmazkodó új szervezeti és működési szabályzatot léptetett életbe. Ennek lényegét érintve most csak annyit, hogy az egyszemélyi felelősség, a vezetők, s valamennyi munkatárs felelősségének szem előtt tartásával, korunk szocialista társadalmi követelményeinek megfelelően, az intézményünkben objektíve adott lehetőségeket kihasználva a *decentralizálásra* törekedtünk. Ennek a törekvésnek alapjául nyilván csak az szolgálhatott, hogy eleve feltételeztük a társadalmunk által ma már mindenhol joggal elvárt természetes munkakapcsolatokat, s ezek következményeként a magától értetődő munkaerőkölcsöt, a személyre szabott maradéktalan munkavégzést, az azért érzett felelősséget s az abban megnyilvánuló öntevékenységet — ez utóbbiakat úgy is, mint a szocialista demokrácia bázisának, ugyanakkor további kibontakozásának, kiszélesedésének is egyetlen lehetséges útját, valamint azt, hogy a közvetlen munkahelyért, szélesebb értelemben pedig a magyar múzeumügyért a felelősséget — beosztástól függetlenül — minden dolgozónk magáénak érzi.

Nos, az új szervezeti és működési szabályzatról elmondható, hogy az 1981. évben — legalábbis rendező elvét tekintve — jól bevált. A jövőt illetően pedig meggyőződésünk, hogy csupán a fent elmondottakban röviden vázoltak szolgálhatnak majd továbbra is fundamentumául egymás

és egymás munkája kölcsönös és őszinte megbecsülésének, egyben az alkotó, kreatív intézményi munka legfőbb feltételének is.

Bizonyos, ugyanakkor alapvető (s a látszat ellenére is csak részben „adminisztrációs”) tevékenységünkkel kapcsolatosan itt mondom el, hogy az év folyamán szervezetünk alapvető dokumentumai (ügyrend, munkaügyi szabályzat, a gazdasági és személyzeti munkával kapcsolatos anyagok, az ötnapos munkahétre való áttérés tervezete stb.) nem kis idő-, még több energiabefektetéssel elkészültek.

II.

A múzeumi szervezet gazdálkodási tevékenységét az elmúlt időszakban a felgyorsult tempó jellemezte, részben az „örökölt”, részben az intézmény jellegéből eleve fakadó „tradicionális” nehézségek ellenére. Eltekintve az utóbbiak részletezésétől, gazdasági feladataink halmozódását eredményezte az is — bár ennek csak hangsúlyozottan örülni lehet! —, hogy a megyei tanács a VI. ötéves tervidőszakban, így már az 1981. évben is, megkülönböztetett figyelmet fordít a múzeumi szervezetre, épületeinek felújítására, a fejlesztésekre, tárgyi feltételeinek javítására. A felsoroltak közül a legutóbbinak köszönhető — többek között — az év második felében intézményünk számára vásárolt tehergépkocsi és a Costar típusú sokszorosító gép; azonban az előzőek (beruházások, felújítások és fejlesztések) realizálása komoly gondokba ütközik. Konkrétan arról van szó, hogy a korábbinál lényegesen jobb pénzügyi lehetőségeink kontrasztjaként még inkább jelentkezik a — vélt vagy valós, mindenestre közismert — *kivitelezői kapacitáshiány*. Itt arra gondolunk, hogy az eredetileg 1981 nyarára ígért, s azóta többször módosított határidőre sem végezte el a veszprémi Városgazdálkodási Üzem felsőörsi raktárbázisunk és kiállításrendezői restaurátorműhelyeink tárgyalat időszakokra ütemezett kivitelezését. Arról most ne beszéljünk, hogy ez a magyar múzeum-ügyben — sőt, bizonyos vonatkozásaiban nemzetközileg is — úttörő vállalkozás a „levegőben lóg”, konzekvenciái sokkal komolyabbak lehetnek: a felsőörsi felújítás csúszása maga után vonhatja a veszprémi Bakonyi Múzeum ezzel egyidőben tervezett rekonstrukciójának elhúzódsát is, amely azt jelentheti, hogy az 1983-ban 80 éves jubileumát

ünnepelni készülő múzeum, s a tisztelgésére tervezett — egész megyénk által immáron évek óta óhajtott! — állandó kiállítás is megíusulhat, hisz jelenlegi zsúfolt raktárainkból és műhelyeinkből csak a felsőörsi bázis elkészülte után kezdhetjük meg a kiköltözést, s adhatjuk át egyben a múzeum épületét kivitelezési munkálatok céljára.

Lényegesen jobb a helyzet a baláca-pusztai római kori romkert programjának megvalósítására kapott pót-előirányzatot és létszámfejlesztést illetően, bár — és most is részletezés nélkül — itt is elsősorban kivitelezési nehézségeink vannak.

Az 1981. évi munkatervbe foglalt szakmai feladatok végrehajtásához a költségvetésben biztosított előirányzatok csak részben voltak elegendők, s ezen a megyei tanács által biztosított — már említett — nagyobb összeg, illetve a városi tanácstól a dán kiállítások megrendezésére kapott 400 000 forintos, valamint a Balatoni Intéző Bizottságtól a nyári balatoni kiállítások megrendezésére kapott 150 000 forintos támogatás segített. Itt mondunk mindhárom szervnek köszönetet a jelentős anyagi segítségért, amely fontos — s csak részben tervezett — szakmai—kulturpolitikai feladataink ellátásának biztosítékául szolgált.

Az intézmény meglevő gazdasági nehézségeinek sorát a kiadványokkal kapcsolatos rendeletek okozta feszültségekkel záránk. Valamennyi-önk előtt ismert, hogy a közművelődési párthatározat, majd ezt követően a közművelődési törvény általános célként tűzte ki — többek között — a múzeumok tartalmi munkájának fejlesztését, a szocialista kultúra eredményeinek közkinccsétételét is. Ezzel szinte egyidőben a Minisztertanács 2019/1979. (VII. 23.) Mt. h. számú határozata — egyébként jelenlegi népgazdasági lehetőségeink közepette természetszerűleg! — a kiadványok és rendezvények költségeinek csökkentését rendelte el.

Célszerűnek tartanánk — *megyei szinten tartva a központi takarékosági előírásokat* — az intézmények közötti differenciálást oly módon, hogy a költségvetési előirányzatok lebontásánál messzemenően vegyék figyelembe a megyékben megjelenő kiadványok politikai, tudományos és közművelődési hasznosságát, így múzeumi szervezetünk is — saját költségvetése terhére — a bázis-előirányzatnál magasabb összeget fordíthatna kiadói tevékenységre. Az elmondottaknak csak részben szolgál alátámasztásul az a tény, hogy költségvetésünk kötött előirányzatai mellett az eltelt évek során többször emelkedtek a papír- és nyomdai árak, tehát az adott pénzügyi keretek között is folyvást csökkenő mértékű kiadói tevékenységet folytathatunk; esetünkben azonban már sokkal nyomósabb indok, hogy mind a Bakonyi Múzeumot, mind pedig a Bakonyi Természettudományi Múzeumot éppen az elmúlt évben számunkra az a rendkívüli megtiszteltetés érte, hogy azokat a 201/1981. (M. K. 4.) MM—MTA. sz. együttes utasítás *tudományos kutatóhelyé* jelölte ki, s ennek a rangnak nyilván csak úgy tudunk megfelelni, ha tevékenység-

günket a jövőben magas színvonalú publikációk és kiadványok is fémjelzik.

Az elmondottak után örömmel adhatunk számot arról, hogy a korábbi évekhez viszonyítottan kedvezőbben alakult dolgozóink személyi jövedelme, sor kerülhetett — legalábbis részben — bizonyos bérkorrekciókra, s jelentősnek nevezhető az év folyamán a bérmegetakarításból kifizetett jutalmak összege is.

Személyi feltételeink alakulásának taglalását egy szomorú, s valamennyiönket megdöbbentő eseménnyel kell kezdenem: a nyár végén súlyos betegség után váratlanul elhunyt fiatal zirci kollégánk, a köztisztelőnek és megbecsülésnek örvendő Istvánffy né Csiby Mária muzeológus. Intézményünk még egy halottat gyászol: Kántás Vinczéné tihanyi teremőrünket.

A személyi fejlesztések, illetve a fluktuáció következtében — s itt csak állandó főfoglalkozású dolgozóinkra térek ki — a közelmúltban munkába állt dr. Árkovics Erzsébet gazdasági igazgatóhelyettes, Regenye Judit régész, Kövári Ilona Ágnes művészettörténész, valamint Vári Ágnes, Töreky András és Greska Judit kiállításrendezőink.

Örömmel állapíthatom meg, hogy az év folyamán dolgozóink rendszeresen vettek részt a szakmai tanácskozásokon, konferenciákon, szakmai és politikai továbbképzéseken, tapasztalatcseréken és értekezleteken. Koncz Ágnes, Kovács Ilona és Szőnyi András restaurátor alaptanfolyamot, Eckert Anikó főiskolát végzett, dr. Éry Kinga angol nyelvből középfokú, Golden Bernard spanyol nyelvből alapfokú államvizsgát tett, Róka Lajos fényképész szakmunkás-oklevelet szerzett.

Az egész múzeumi szervezet megbecsülését látjuk abban, hogy a múzeumi és műemléki hónap, illetve a november 7-i ünnepség alkalmából dolgozóink közül kiemelkedő munkájukért dr. Palágyi Sylvia a Munka Érdemrend ezüst fokozatát, dr. Uzsoki András és dr. Lackovits Emőke a Szocialista Kultúráért, Ilosvay György, Koncz Pál és Jarina Róbert a Kiváló Munkáért, Bozó Sarolta, Volfinak Dénesné és dr. Földessy Rudolfné a Miniszteri Dicséret kitüntetésekét, Veress D. Csaba pedig a megyei tanács vb. művelődésügyi osztálya dicséretét kapta meg.

III.

A tudományos — szakmai tevékenységgel — közelebről: a nyilvántartási feladatokkal kapcsolatosan feltétlen az első helyre kívánczozik intézményünkben, hogy a Művelődési Minisztérium múzeumi osztálya VI. ötéves tervében valamennyi múzeum kötelező feladatként előírtaknak megfelelően, az országban elsőként az év folyamán a *veszprémi Bakonyi Múzeum* elvégezte a muzeális törzsanyag *teljes állományi revízióját*, az iparművészeti és képzőművészeti anyag kivételével. Ez utóbbi esetében a revíziós munkálatok ugyan megindultak, de R. Gopcsa Katalin művészettörténész kiválása miatt félbeszakadtak; az év végén gyesről visszatért V. Fo-

dor Zsuzsa osztályvezető és Kóvári Ilona Ágnes művészettörténész muzeológus irányításával ezen restanciánkat is szeretnénk munkatervünknek megfelelően pótolni. A *nem kis erőfeszítést igénylő munkálatok elvégzéséért a legnagyobb elismerés illeti a Bakonyi Múzeum valamennyi muzeológusát*, hisz mindemellett maradéktalanul eleget tettek az éves munkatervben lefektetett tudományos és közművelődési feladatainknak is.

Az igazgatóság tagjai az év folyamán az irreálisan megnövekedett adminisztrációs tevékenység (a már említett intézményi alaplodokumentumok pótlása, amelyhez csatlakozott még az egyébként is sokszor feleslegesnek tűnő napi „irodai tevékenység”, valamint a munkaköri köteleességekből fakadó egyéb — gyakran intézményen kívüli — kötelezettség) következtében említésre méltó szakmai-tudományos munkát végezni alig tudtak; mégis szinte erőt meghaladó produktumot mondhat magáénak — elsősorban a múzeumi közművelődés terén, és most részletezés nélkül — dr. Uzsoki András, Törő László és Harmath István.

Az intézményben folytatott régészeti munkálatok közül a Nemesvámos—Balács-pusztán immáron ötödik éve tartó római kori villagazdaság feltárásának újabb szakasza — a munkálatokat dr. Palágyi Sylvia régész vezeti — országhatáron túli érdeklődésre is számíthat. A század első felében megtalált, mozaikpadlókkal díszített főépületnek kutatása ebben az évben szenzációs eredményt hozott: az egyik 1,5 méteres omladékkal borított helyiség az épület falépcsős, szellőzőablakkal, vasveretes ajtóval ellátott kora római pincéje volt. Az ásás eredményeit mutatta be a múzeumi és műemléki hónap alkalmából rendezett Balács '81 című időszaki kiállítás. Dr. Palágyi Sylvia egyébként — a régészeti osztály éves tevékenységének irányítása mellett — az év folyamán elkészítette Az inotai római kori halomsírok c., német nyelvű feldolgozását is az „Alba Regia” számára.

Dr. Kralóvánszky Alán régész 1981-ben is folytatta Veszprém műemléki házainak felújításával összefüggő régészeti és épülettörténeti kutatásait. Ezek közül is kiemelkedő jelentőségű volt a XII—XIII. századi Gizella-kápolna kutatása. A megyei középkori kőtári anyag revíziójának elvégzése mellett számos előadást és műemléki sétát tartott; irányította a Múzeumi Baráti Kör településtörténeti szakcsoportját. Megjelent a veszprémi Vár-hegyről írt kétnyelvű vezetője, elkészült A székesfehérvári Szent Péter-templom c. feldolgozása, A székesfehérvári Anjou-sírkápolna c. tanulmánya és a Veszprém c. útikönyv kézírata.

Cs. Dax Margit régész, mint gyűjteménykezelő, az év folyamán közel három hónapot fordított a régészeti anyag revíziós munkálataira. Emellett befejezte a veszprémi Vörös Október úti késő avar kori temető feltárását, s leadta a VMMK. 15. kötete számára a Kapolcson előkerült gazdag mellékletű V. századi keleti germán nemesasszonyi sírokról írt publikációját.

Golden Bernard régész a leletmentéseken túl jelentős munkát végzett az intézmény számára

oly hasznos, s egyben gazdaságos nemzetközi kiadványcsere lebonyolításában. Több nyelv birtokában készségesen végezte a munkatársak publikációinak idegen nyelvi lektorálását, intézte az intézmény nemzetközi levelezését. Részt vett a Múzeumi Restaurátor és Módszertani Központ által szervezett „Dictionarium museologicum” előkészítő munkálataiban, nyolc tudományos-népszerűsítő cikke jelent meg idegen nyelveken.

A tárgyi emlékek tervszerű gyűjtése és feldolgozása mellett az év folyamán jelentős vállalkozásba kezdtek néprajzos és történéssz muzeológusaink: dr. Lackovits Emőke irányításával megindult a Káli-medence komplex néprajzi és történeti vizsgálata. E széles spektrumú vizsgálódáson belül maga dr. Lackovits Emőke a családtörténeti és családszerkezeti kutatásokat végzi: a kisenemesi családok történetének feltárását, temetkezési rendjének vizsgálatát, valamint a temetők családszerkezeti szempontból történő feltérképezését. Említést érdemelnek még azok a viselet-történeti kutatások is, amelyeket a megye német nemzetiségi lakosságának körében végzett, s folyamatosan jelenleg is végez. Jelentősek voltak monografikus tárgygyűjtései (Jásd, Tótvázsony); tanulmánya jelent meg a VMMK. 14. kötetében, több, a fenti témákat érintő feldolgozása pedig kéziratban készült el.

Az újkortörténeti kutatások széles skáláján mozogva, megyehatárunkon jóval túlmutató eredményeket mondhatott magáénak az 1981-es évben Veress D. Csaba történész, mind a szisztematikusan végzett tárgyi gyűjtéseket, mind az elméleti munkát fémjelző publikációkat, mind pedig a szűkebb értelemben vett múzeumi közművelődési munkát (kiállítások) illetően. Az elmondottak részletezése nélkül, itt csak publikációs tevékenységére térnénk ki; megjelent tanulmányai: „Situation of Agriculture in the Mezőföld region in the spring of 1945.” [Acta Agronomica Academiae Scientiarum Hungaricae. Tom. 30. (1—2). 1981.], valamint „Zala megye és a Szövetséges (USA—Brit) stratégiai légerők támadásai (1943—1945).” (Zalai Gyűjtemény, 16. sz. 1981) Az év során elkészült és megjelenés alatt álló publikációi: „Situation of Agriculture in the Mezőföld (1938—1944).” (Acta Agronomica Scientiarum Hungaricae. Tom. 31.), „Veszprém megye és a Szövetséges (USA—Brit) stratégiai légerők támadásai (1943—1944)” (VMMK. 16—17. kötet), „A Dunántúl felszabadításának hadikronikája” (Zrinyi Katonai Kiadó)

Dr. Gyenis Jánosné könyvtáros a könyvtári anyag korántsem könnyű revíziójának végzése mellett mindenkor készségesen állt a belső és külső kutatók rendelkezésére.

Intézményünkben elégséges személyi feltételek hiányában önálló közművelődési osztály nem működik, *közművelődési tevékenységünk* eddig jól bevált formáival (Múzeumi Baráti Kör, TKM-mozgalom, Egry Baráti Kör, tárlatvezetések, műemléki séták, iskolákkal és szocialista brigádokkal kiépített kapcsolatok, honismereti tábor, egyéb rendezvények) kapcsolatos teendőket három szakmuzeológus, Harmath István igazgatóhelyettes, dr. Geiszt Jakabné és szűkebb értelem-

ben vett szakmai munkájának végzésén túl dr. László Péter látja el. Dr. Geiszt Jakabné közművelődési tevékenységén túl az év folyamán az adattári munkálatokat is irányította, összefogta a Múzeumi Baráti Kör éves tevékenységét, új és gyümölcsöző közművelődési tevékenységi formát vezetett be az intézménnyel kapcsolatban álló termelő közösségek felé, az ún. „szocialista brigádnapok” formájában. Dr. László Péter közművelődési tevékenységén túl régészeti leletmentéseket is végzett, befejezte a numizmatikai gyűjtemény teljes revízióját, részt vett a megyei irodalmi topográfia előkészítő és szervező munkáiban. Itt kívánjuk elmondani, hogy a tudományos osztályokba tartozó muzeológusaink egyéni munkaterveikben is alapvető feladatul tüzték ki — a hagyományos „harmadolás” figyelembevételével — a közművelődési tevékenységet, s ennek következtetés végrehajtása egyben biztosítéka is volt a múzeumi szervezetre háruló ilyen irányú kötelezettségek teljesítésének. Nem titok azonban, hogy közművelődési munkánk lehetőségei még korántsem kimerítettek.

A pápai *Helytörténeli Múzeum* igazgatója, *Hadnagy László* a tárgyalt évben is összefogta a járás helytörténeli és néprajzi kutatásait, s ezzel szoros összefüggésben jelentős, az egész városra és közvetlen környékére kisugárzó közművelődési munkát végzett. *Dr. Mithay Sándor* régész — részfoglalkozású munkatársként — folytatta a már korábban megkezdett, Bakonyban végzett őskori földvár ásatásait, elkészítette a VMMK. 16. kötete számára kéziratban a Kisérlet a pápai vár rekonstrukciójára c. tanulmányát.

A zirci *Bakonyi Természettudományi Múzeum* munkatársai dr. *Tóth Sándor* igazgató vezetésével tovább folytatták a már több mint 10 éve megkezdett szisztematikusan Bakony-kutatást, amely felöleli a hegység flórájának és faunájának szinte teljes spektrumú vizsgálatát. Dr. *Tóth Sándor* folytatta a Bakonyi Természettudományi Múzeum Diptera-gyűjteményének feldolgozását, szervezte „A Bakony természeti képe” programot, megszervezte a nyolcadik Bakony-kutató ankétot. Szerkesztette a Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 16. természettudományi kötetét, „A Bakony természettudományi kutatásának eredménye” sorozat 15. füzetét, valamint a *Folia Bakonyiensis — A Bakonyi Természettudományi Múzeum Közleményei* első kötetét. Részt vett Svájcban a VI. nemzetközi odonológiai szimpóziumon, ahol előadást is tartott *Die Libellen und die Biotope im Bakony-Gebirge* címmel. Megjelent dolgozatai: „Adatok a barcsi borókás csipőszúnyog-faunájához (Diptera: Culicidae)”, „A Kornyi-tó szitakötő-faunájának mennyiségi és minőségi vizsgálata (Insecta: Odonata)”, „A csipőszúnyog- (Culicidae) fauna minőségi és mennyiségi változása a Balaton északi partján”, „A Bakony hegység természeti értékei, I. Botanikai értékek” (társszerzővel), „A Bakony hegység katonalég-faunája (Diptera: Stratiomyidae)”. Elkészült dolgozatai: „A Bakony természeti képe, VI. Beszámoló a Bakony természettudományi kutatásáról 1978—1980”, „A Bakonyi Természettudományi Múzeum zengőlégygyűjteménye (Dip-

tera: Syrphidae) I.”, „10 éves a Bakonyi Természettudományi Múzeum”.

Dr. Éry Kinga antropológus kutatásai közül első helyre kívánkoznak azok a vizsgálatok, amelyeket jugoszláv meghívásra egy vajdasági avar kori temető csontvázanyagán végzett. Az év folyamán megkezdte a tác-gorsiumi római kori temető, valamint a zalakomári avar kori temető csontvázleleteinek vizsgálatát. A Budapesti Nemzetközi Centenáriumi Antropológiai Kongresszuson angol nyelven előadást tartott, megbízásos tevékenységben pedig tagja az MTA Antropológiai Bizottságának, Uralisztikai Komplex Bizottságának, Magyar Őstörténeli Munkaközösségének, az Anthropológiai Közlemények szerkesztő bizottságának. Megjelent tanulmányai: „Anthropologische Analyse der Population von Tokod aus dem 5. Jahrhundert.” (In: *Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod*. Hsg. A. Mócsy. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981), „A taliándörögdi Szent András-templom középkori temetkezéseinek embertani vizsgálata”. (VMMK 14, 1979.) Kéziratban elkészített tanulmányai: „Újabb összehasonlító statisztikai vizsgálatok a Kárpát-medence 6—12. századi népességének embertanához”, „V. századi csontvázleletek Kapolcsról”.

Csiby Mária „A fürkészlegyek (Tachinidae) szerepe a Bakony fontosabb erdőtársulásainak biológiai védelmében” címmel elkészítette és benyújtotta doktori disszertációját. Részt vett Svájcban a VI. nemzetközi odonológiai szimpóziumon, ahol előadást is tartott „The latest results of the recent research of the Odonata fauna of the Bakony Mountains” címmel (1981. augusztus 19.). 1981 folyamán megjelent tanulmányai: „A Balaton-felvidék szitakötő-faunája (Insecta: Odonata)”, „A Bakony hegység katonalég-faunája (Diptera: Stratiomyidae)”, (társszerzővel), „A Bakony hegység természeti értékei, I. Botanikai értékek” (társszerzővel), „Adatok a barcsi borókás kétszárnyú- (Diptera) faunájához”. Elkészült tanulmánya: „Adatok a Bakony hegység Phasiinae-faunájának ismeretéhez (Diptera: Tachinidae)”.

Ilosvay György „A talajfelszínen mozgó Iso-poda és Diplopoda fajok ökológiai vizsgálata a Bakonyban” címmel elkészítette és a JATE Természettudományi Karára benyújtotta doktori értekezését. Az év folyamán két dolgozatot írt: „Vadászati eredmények a két világháború között (A Pejacsevics család vadásznaplói)”, és a „Zirci arborétum Iso-poda- és Diplopoda-faunájának ökológiai vizsgálata” címmel. A farkasgyepűi bükkös ökoszisztéma herpetofaunájáról készített írása a VMMK 16. kötetében jelent meg. Elvégezte a hal-, kétéltű- és hüllőgyűjtemény teljes revízióját, a veszprémi Bakony Művekben Búvár Klubot vezetett. Tervei alapján elkészült a „Kétéltűek és a hüllők természetvédelme” c. vándorkiállítás, valamint a múzeumi állandó kiállítás herpetológiai részének felújítása.

Galambos István az év folyamán 937 herbáriumi egységet gyűjtött be és cédulázott meg a Bakony területéről. Az „Alpokalja Természeti Képe” kutatóprogram keretében 106 kapszula

mohot gyűjtött a szombathelyi Savaria Múzeum számára. A bakonyi gyűjtések közül különös figyelmet fordított a fenyőfői ősfenyves florisztikai vizsgálatára, s elkészítette a terület flóralistáját. Folytatta a virágosherbárium feldolgozását (1000 lap), valamint a doktori disszertációjának tárgyát képező mohok revízióját (700 minta). Kijelölte a fenyőfői ősfenyvesben bányanyitás által veszélyeztetett kis holdruta- (*Botrychium lunaria*) populációt, és 1981 őszén munkatársai és az erdészet segítségével áttelepítette azokat.

Harmath Beáta az 1981-es bakonyi gyűjtései során 1060 Heteroptera-val gyarapította a múzeum gyűjteményét. Folytatta a Heteroptera-gyűjtemény felállítását, ebben az évben mintegy 1000 példány határozását végezte el. A Bakonyon kívül gyűjtéseket végzett „Az Alpokalja természeti képe” program keretében a Savaria Múzeum számára, és folytatta a JATE által a Kiskunsági Nemzeti Parkban gyűjtött anyag feldolgozását. Szervezte a BTM közművelődési tevékenységét, irányította a múzeumban működő Bakonyi Búvár Klub munkáját.

Az intézményi közművelődési munkának tengelyében a tárgyalat időszakban is a *kiállítások* állottak. Bár R. Gopcsa Katalin kiválása kétségtelenül megnehezítette munkánkat, az 1981. évre tervezett kiállításaink közül egy sem maradt el, sőt jelentősnek mondható a terven felüli kiállítások száma. Tegyük hozzá: ez utóbbi korántsem a tervszerűtlenségre mutat, hisz személyi és tárgyi feltételeink adottak; hanem a már jelzett, Bakonyi Múzeum épületét érintő, őszre tervezett rekonstrukció elhúzódása jórészt a túlteljesítések oka. (Többek között ezért nem kerülhetett sor a hagyományos Őszi tárlat épületünkben való megrendezésére.)

1981. évi kiállításaink:

Bakonyi Múzeum, Veszprém:

1. Kajári Gyula grafikusművész kiállítása
2. Mikus Gyula festőművész kiállítása
3. Őszi tárlat

Terven felül:

1. „Gyermekélet Veszprém megyében, 1868—1945” (Kamarakiállítás a soproni Óvónőképző Intézetben)
2. Simon István-émlékiállítás Bazsiban
3. A MAVOSZ veszprémi centenáriumi kiállítása (válogatás)
4. Veszprém története (Kiállítás Gladsaxeban)
5. Német nemzetiségi tájház, Városlőd
6. Baláca '81 (múzeumi és műemléki hónap, Veszprém)
7. Veszprém megye a szocializmus útján, 1945—1981 (múzeumi és műemléki hónap, vándorkiállítás)
8. Dán képzőművészek kiállítása (múzeumi és műemléki hónap, Veszprém)
9. Patikamúzeum, Pápa

Az év végéről már az 1982-es évbe áthajló esedékes kiállítási feladataink:

1. Adorjánháza, helytörténeti bemutatóterem
2. Bakonyszentkirály, kovácsműhely
3. Badacsonytomaj, tájház
4. Darnay Kálmán-émlékiállítás, Sümeg
5. Pedagógiai Gyűjtemény állandó kiállítása, Tapolca

Tihanyi Múzeum:

1. Derkovits Gyula kiállítása
2. Kisgrafikai biennálé
3. Bakonyi hutaüvegek

Helytörténeti Múzeum, Pápa:

1. Indiai textiliák
2. A Bakony természetvédelme
3. Helytörténeti és tájfutási sportképek
4. Orlyától Nagy Lászlóig (A pápai kollégium 450. éves évfordulója alkalmából)
5. A farkasgyepői helytörténeti bemutatóterem
6. A csóti helytörténeti kiállítás felújítása

Az intézmény éves közművelődési és tudományos munkájának egyféle mutatójaként mondom el, hogy az év elején megjelent humán évkönyveink 14., természettudományos évkönyveink 15. kötete munkatársaink számos publikációjával. Nagyszámúnak mondható a publikálásra váró elkészült kézirat, összesen 21. Munkatársaink az év folyamán közel 300 előadást tartottak, szám szerint a legtöbbet dr. Tóth Sándor (75), Veress D. Csaba (53), Ilosvay György (42) és dr. Laczkovits Emőke (37).

Az alábbiakban ismertetem a múzeumi szervezet éves gyűjteménygyarapodását szorosán a számadatokra támaszkodva:

Bakonyi Múzeum: régészet: kb. 10 000 db, néprajz: 240 db, újkor: 914 db, irodalomtörténet: 40 db, numizmatika: 14 db. A képző- és iparművészeti, valamint a pedagógiatörténeti gyűjteménygyarapodásról csak a jövő év elején tudunk számot adni. Könyvtárunk 424 könyvvel és 514 folyóirattal, fotótárunk 2900 negatívval gyarapodott.

Itt jegyezzük meg, hogy 308 külföldi és 126 magyar partnerrel tartunk fenn kiadványcserkapcsolatokat.

Természettudományi Múzeum, Zirc: botanika: 1300 db, gerinctelenek: 2300 db, rovarok: 7000 db, gerincesek: 170 db, antropológia: 47 db, szekrénykataszter: 7500 egység. A múzeumi könyvtár 179 kötet könyvvel gyarapodott.

Pápa: a tárgyi gyűjtemény gyarapodása 1213 db, könyvgyarapodása pedig 195 kötet. A megyei múzeumi szervezetnél a veszprémi Bakonyi Múzeumban van a *központi restaurátorműhely*. Jelenlegi létszáma 6 fő, közülük hárman főiskolát, hárman pedig alaptanfolyamot végeztek. A pápai Helytörténeti Múzeumban egy fő foglalkozik rész munkaidőben restaurálással, Zircen a preparátorok száma három.

A csoport munkájának ez évi számszerű adatai: Tisztított tárgyak: 41 404 db, konzervált tárgyak: 2939 db, restaurált tárgyak: 5669 db. Pápán a tisztított, konzervált és restaurált tárgyak száma: 914 db, Zircen pedig a preparálás adatai megegyeznek a gyűjteménygyarapodást jelző adatokkal.

Végezetül néhány adatot és gondolatot múzeumaink és kiállítóhelyeink látogatottságáról:

A múzeum neve:	Látogatottság 1980 jan. 1— dec. 31-ig	Látogatottság 1981 jan. 1— dec. 31-ig
Bakonyi Múzeum	38 310	41 511
Vármúzeum	34 367	38 117
Gizella-kápolna	30 212	28 100
Szt. György-kápolna	45 359	37 089
Helytörténeti Múzeum Pápa	17 870	25 894
Természettudományi Múzeum, Zirc	101 286	108 148
Tihanyi Múzeum	193 031	190 082
Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Tihany	140 983	183 151
Jókai Emlékmúzeum, Balatonfüred	44 825	54 184
Kisfaludy Emlékmúzeum, Sümeg	15 128	14 514
Irodalmi Emlékmúzeum, Badacsony	37 327	2 302
Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Nagyvázsony	12 496	14 787
Egry József Emlékmúzeum, Badacsony	57 149	54 651
Bajcsy-Zsilinszky Emlékmúzeum, Pálköve	3 160	2 798
Helytörténeti Gyűjtemény, Túskevár	759	1 111
Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Bakonybél	9 831	13 574
Kiállítóház, Tihany	22 438	—
Összesen:	804 081	810 013

Az adatokból az tűnik ki, hogy 1981-ben csupán 6000 fővel nőtt múzeumaink látogatóinak száma. Ez azonban csak látszólagos, ugyanis 1981-ben már nem működött a tihanyi Kiállítóház, a badacsonyi Szegedy Róza-házat pedig még a szezon elején, június 1-én leromlott állaga miatt be kellett zárunk; ily módon — ezek adatainak leszámolásával — az 1981. évben mintegy

60 000 fővel több volt látogatóink száma a tavalyinál. A Gizella-kápolna látogatottságának 2000 fős csökkenése az ásatási munkálatokkal függ össze, viszont a Szent György-kápolna 8000 fős csökkenésének okát — egyelőre — nem ismerjük. A maga „mikrovilágában” is említésre méltó a túskevári Helytörténeti Gyűjtemény látogatottságának közel 50%-os növekedése (759 főről 1111 főre).

Több éves átlagot figyelembe véve jelentéktelennek mondható a veszprémi Bakonyi Múzeum látogatottságának 3000 fős növekedése, annál nagyobb öröm azonban, hogy a látogatók közel egyharmadát (12 000 fő) az iskolás diákok tették ki. Csak látszólag tűnik aránytalanul soknak a tihanyi Szabadtéri Múzeum 42 000 fővel történő növekedése, ugyanis itt, ha az 1979-es közel 210 000-es látogatottságot is figyelembe vesszük, úgy inkább egyféle kiegyensúlyozódási tendenciát kell megállapítanunk. Több kiállítóhelyünk látogatottsága többé-kevésbé megegyezik a korábbi évek statisztikai adataival.

Itt kell megragadnom az alkalmat, hogy a legnagyobb elismerés hangján szóljak *teremőreinkről*, különösen azokról, akik idősebb koruk — s a korukkal egyenes arányban korántsem álló anyagiak! — ellenére is a legnagyobb felelősséggel látják el munkájukat.

IV.

Amint ez a legkevésbé sem teljes igényű beszámolómból is kitűnt, múzeumi szervezetünk egy olyan évet zárt, amelyben — globálisan értelmezve — voltak ugyan kiemelkedő eredmények, de ezekkel csaknem egyenes arányban, s ily mértékben eredménytelenségek is, amelyek kiküszöbölése közeli jövőnk feladata. Befejezésül köszönetet mondok valamennyi munkatársamnak, akik az intézmény érdemi tevékenységének letéteményesei voltak; teszem ezt a múzeum-ügyet magáénak érző párt- és állami szerveink, szakmai felügyeleti szerveink, valamint szakigazgatási szervünk, a Megyei Tanács VB művelődésügyi osztálya felé is, az év folyamán szervezetünk számára nyújtott sokirányú — elsősorban szakmai és gazdasági vonatkozású — támogatásért, amellyel megnövekedett feladataink ellátását megkönnyítették.

THE ACTIVITY OF THE VESZPRÉM COUNTY MUSEUM DIRECTORY
IN THE YEAR 1981

The County Museum Directory, in accordance with the Cultural Section of the Execution Committee of the County Council put into force in 1st October 1980 a new organization and operation by-law, better suited to the character of the institution network and better utilizing the existing possibilities in which it has aimed at decentralization. Simultaneously, the essential documents of the institution were compiled including regulations, labour rules, materials concerning economic and personnel work, the project of transition to 5-day working week etc.

The economic activity of the museum organization was characterized by accelerated pace directed toward development, reconstruction and the improvement of objective conditions, in spite of the „traditional” difficulties. With the construction works of the store base at Felsőörs, however, the lack of executing capacity, partly felt in the realization of the garden with ancient ruins of Roman times at Balács-puszta. The complete fulfilment of professional and cultural political functions was made possible by the financial support from different instances, nevertheless our editing activity is strongly restricted by the basic budgetary directives. As far as this point is concerned, it would be desirable to carry out some changes, so much so that in the joint instructions No 201/1981 (M. K. 4.) MM—MTA, the Bakony Museum of Veszprém and the Museum of Natural Sciences of Zirc were appointed as *scientific and research centers* what could make possible editing activities on larger scales. Personal conditions improved during the year, and many of our workers were rewarded on the occasion of Museum and Monuments Month. Two people of the institution departed including Istvánfyné Mária Csiby, museologist and Vincéné Kántás, caretaker.

In connection with our scientific and professional activities, strictly speaking, with the registration functions, it should be mentioned first that the Bakony Museum of Veszprém performed full revision of the main stock of the museum. The museologists of the Archeological Section continued their earlier initiated work including the discovering of the villa farm of the Roman age, archeological and architectural historical explorations related to the restorations of historic houses of Veszprém, including the exploration of the Gizella Chapel of XII—XIII centuries and the discovery of the late Avar age cemetery at Vörös October road, Veszprém. A complex folkloristic and historic study of Káli basin arising great interest, organized by the Folklore Department, is now under way. In this scientific program also the members of the Historic Section participate, who, apart from this, carried on systematic gathering of objects and theoretical proces-

sing. The popular cultural activity of the Bakony Museum of Veszprém was performed first of all through numerous exhibitions and in the most appropriate and successful forms, including the Circle of Museum Friends scientific and research movement, Egry Friendly Circle, lectures delivered in art galleries, guided tours, Country Exploration Camps of the County, Socialist Brigade Days etc.

The Pápa Museum of Local History continued the excavation works of the archaic earthwork in the Bakony mountains, coordinated the explorations of local history and folklore in the district and, moreover, organized six exhibitions.

The Bakony Museum of Natural Sciences carried on in the period in question the systematic Bakony exploration begun over 10 years ago which encompasses the comprehensive study of the flora and fauna of the mountain area. In the institution this year began the anthropological investigation of the skeletal finds of the cemetery of Roman age at Tács-Gorsium and that of the cemetery of the Avar age at Zalakomár. A significant activity was performed by the workers of the museum in the field of popular culture as well, including the Buvár Club, knowledge disseminating lectures, travelling exhibitions etc.

In the following, the annual growth of the collection of the museum organization is presented on the basis of number data:

Bakony Museum in Veszprém: archeology: about 10,000 items, folklore: 240 items, modern times: 914 items, history of literature: 40 items, numismatics: 14 items. The library enriched with 424 books and 514 periodicals, the photoarchive with 2,900 negatives. Here can be mentioned that the exchange of publications is going on with 308 foreign and with 126 Hungarian partners.

Zirc Natural History Museum: botany: 1,300 items, invertebrates: 2,300 items, insects: 7,000 items, vertebrates: 170 items, anthropology: 47 items, cabinet terrier: 7,500 units. The library grew by 179 volumes.

Pápa Museum of Local History: the growth of the collection of objects — 1,213 items, growth of books — 195 volumes.

At Zirc, the amount of prepared objects equals the number of growth of the collection and the number of cleaned, conserved and restored objects is 914 items, while at Veszprém, the number of cleaned objects equals 41,404 items, that of the conserved objects 2,939 items and of the restored objects 5,669 items.

In the year of 1981, 810,013 visitors visited the museums of our county organization, i. e. more by about 60,000 people than in the previous year.

MITHRAS RELIEFTÖREDÉK A BALATON-FELVIDÉKRŐL

A 71. számú országút melletti Rozgonyi házban (Aszófő, Tihanyi út 21.) régóta lappangó relief-töredékre hívták fel a veszprémi Bakonyi Múzeum Aszófőn leletmentő munkatársainak a figyelmét. Rozgonyi Imre elbeszélése szerint a kő eredeti lelőhelye Nagyvázsony vagy Dörgicse lehetett.¹

A töredéket az aszófői ház udvaráról 1979-ben szállítottuk be a múzeumba.²

A homokkőből készült reliefes táblából a teljes kép bal alsó negyedénél valamivel nagyobb részlet maradt meg. A töredék alsó, bal széle egyenesen levágott. A képsíknál magasabban, a relieffel szinte azonos magasságban kiképzett széle a bal peremmel együtt keretezi a figurális jelenetet. A bal oldali keret tagolt, lépcsőzetes megmunkálású, külső oldalán csekély mélységű vajat figyelhető meg. A sarkon a perem hiányos. A relief jobb oldala ferdén, felül nyújtott „L” alakban törött. Hátoldala nincs kidolgozva.

A töredék legnagyobb magassága: 43 cm, szélessége: 31,3 cm, vastagsága: 14,2 cm, ill. alul 13,2 cm.

A reliefen egy állat hátsó felére szorult, félig ülő helyzetben ábrázolt tunicás-köpenyes alakot faragtak ki. Jobb karja erősen behajlított, csuklóból hiányzik. Könyöke a ruha előtt kezdődik. A jelenet többi részleténél laposabban faragott köpenye a könyökig ér, takarja a felső kart és alulról induló íves redőkben a keret széléig emelkedik. A párhuzamos bevágásokkal jelzett ruharedőjű, alul hegyesszögben végződő tunicát öv osztja. Az övvel osztott tunica redőinek leegyszerűsített ábrázolása miatt a felső és az alsó rész vájatai nem egymás folytatásaiban futnak tovább. A jobb láb enyhén hajlítva a keret felé nyúlik. Nem részletezett lábfeje az oldalsó keret alsó szegélyére került. Az állat oldalára felhúzott bal lábából csak a tunica alól induló comb kis részlete, ill. a lábfej és a boka indítása maradt meg.

Az állat nyúlánkabb hátsó feléből a lapos has részlete, a két hátsó láb, ill. a farok részlete maradt meg. A jobb hátsó láb részben párhuzamos az állaton ülő alak jobb combjával, bal hátsó lába hegyesszögben hajlítva és az alsó keretre támaszkodik. A lágyéktáj szinte alulnézetben ábrázolt. A vékony farok közvetlenül a figura jobb combja mellett, a tunica alól indul, szögben törik és kissé elkeskenyedve ábrázolása megszakad az oldalsó keretnél. A figura bal lábfeje alatti, nem részletezett domború faragásban,

amelyből középtájon egy enyhén hegyesszögben forduló és talán ollószerűen végződő farok (?) indul, skorpiót ismerhetünk fel. A bikára utaló nemi jellegek a kőn nem látszanak, vagy a domború, részletezetlen faragvánnyal azonosíthatók. Ez utóbbi esetben azonban a skorpióból csak a visszahajló farokrész figyelhető meg.

A fenti leírásból kitűnik, hogy a Balaton-felvidéken előkerült relief-töredéket Mithras tauroktonos ábrázolásként azonosítottuk. A kőfaragásból, a méretezésből, a jelenet elhelyezéséből adódó torzulás, a kevésbé gyakorlott kivitelezés (pl. az alak és az állat arányai, a farok befejezetlensége és kerettel való lezárása, a lágyéktáj kiképzése, a kísérő állat megformálása) nem mond ellent a jelenet ilyen értelmezésének.

A megmaradt töredéken is azonnal feltűnik a bikaölő Mithras jelenetek jellegzetes kísérőalakjainak a dadophoroknak, valamint a kígyónak a hiánya. Cautes és Cautopates önállóan megjelenő szobrai arra a gyakorlatra utalnak, amelynél az egyszerűbb megoldású főjelenet jobb és bal oldalán a dadophorokat külön állították fel.³ Az aquincumi megoldáshoz hasonló szobroknál ez a fajta elrendezés általánosnak tekinthető,⁴ de a faragott táblánál is többször előfordul.⁵

A kígyó hiányával és szerepével a bikaölő jelenetben Nagy Tibor behatóan foglalkozott. A kígyó eredetileg nem tartozott az őstípushoz, járulékos elemként később került a jelenetbe,⁶ így meglehetősen gyakran hiányzik pl. a Duna-völgyi emlékeken is. A jelenetek egy részén azonban a kígyót a mellő lábak közelében ábrázolták,⁷ így Balaton-felvidéki darabunk kígyója is elérhető volna a hiányzó részekben. A kígyó-kérdéshez hasonlóan nem lehet eldönteni a kutyának, ill. általában a köpeny szélén,⁸ vagy a kereten ábrázolt hollónak a pontos helyét és formáját.⁹

A relief keretezése kizárja az alsó és oldalsó jelenetek összefüggő csatlakozását. A derékszögű alsó keretezés leginkább a téglalap alakú, ill. téglalapon belül architektonikus, esetleg félköríves kiképzésű, vagy felül íves záródású Mithras táblákhoz vezet. Az utóbbiak arra a barlangra utalnak, ahol a bika megölése a mítosz szerint lezajlik. A barlang felett általánosan megjelenített Sol és Luna feje, mellképe Mithras táblánkon is nyilvánvalóan szerepelt.¹⁰

Töredékünk alsó, egyenes levágású kerete alapján a reliefet akár a Stix-Neusiedl-ihoz hasonló feliratos bázisra is állíthaták,¹¹ bár ennek még töredékét sem sikerült eddig megtalálnunk.

1. ábra. Fényképfelvétel a relieftöredékről

Abb. 1. Eine Fotoaufnahme vom Reliefsfragment

A derékszögű alsó keretezés egyaránt lehetővé teszi, hogy reliefünket, függetlenül a dadophorok meglététől vagy hiányától, a Leroy A. Campbell által javasolt csoportosítás akár I., akár VI. típusába sorolhassuk. A két típusba pannóniai darabokon kívül, egyéb Duna vidéki, itáliai, sőt hedernheimi darabok is tartoznak.¹²

A bikaölés jelenetét vizsgálva Nagy Tibor négy változatot különített el a bika pozíciója, ill. Mithras és a bika viszonya alapján.¹³ A bika valamennyi emléken jobbra néz. Az eltérések főleg abból adódnak, hogy a bika a jelenetben már földre kényszerített helyzetben fekszik-e, hátsó lába már szinte a kerettel párhuzamosan nyúlik-e el, vagy éppen hátsó lábain még állva mellső lábaival ágaskodik, vagy hátsó lábával még lépni, ill. leroskadni készül-e?

A 3., Rajna-vidéki változat és a 4., Róma városinak nevezett változat között nincs éles különbség, hiszen egyik csoportban sem került még a bika a földre, mégis a Nagy T. által ennek a változatnak az ismérveként megjelölt tétova előre-lépésben, a jobb láb leszorításában relieftöredékünkön inkább a 4. változat jegyeit fedezhetjük fel.¹⁴

A Nagy T. féle változatok ábrázolásain Germaniától Moesiáig a skorpiót a két hátsó láb között, vagy a bal lábon helyezték el.¹⁵ A Bala-

0 2 4 6 8 10cm

2. ábra. A relieftöredék vonalas rajza

Abb. 2. Strichzeichnung vom Reliefsfragment

ton-felvidékivel együtt, a skorpió elhelyezésében, kivételt képező daciai és moesiai példányokon¹⁶ viszont nem párhuzamos a bika hátsó lábainak indítása.

A bika megtörő bal lábának hajlásszöge, a kidolgozás életszerűsége inkább a germániai felfogással mutat rokonságot.¹⁷

Mithras kissé esetlenül megformált alakja, félig ülő vagy térdelő helyzetben a bikán, egészen hátracsúszott. Ez a fajta elrendezés nem szokatlan Pannoniában, ettől Ny-ra, D-re, DK-re, beleértve a római darabokat is, ahol a bika farka szinte a tunica alól indul.¹⁸ A szokatlanul hátrahúzott könyöknek is akadnak párhuzamai, ha nem is teljesen azonos megformálásban.¹⁹ A tunica alól kilátszó, oldalnézetből ábrázolt, felhúzott bal láb egyszerűen megmunkált. Rövidülve megjelentetett, vagy rézsütös talpkialakítású változataival, ugyancsak Rómát is beleértve Ny-Európától a Balkánig találkozhatunk.²⁰

Nagy T. a paksi Mithras-jelenet tárgyalásakor már kifejtette, hogy elsősorban az itáliai és a kelet-Duna-vidéki emlékegyaj sajátossága a tau-roktonos csoportból a kígyó kimaradása. Ha figyelembe vesszük a korábban már említett lehetőséget, hogy a kígyót a bika mellső lába közelében is elhelyezhették, valamint a germániai leletanyagnál a bika hátsó lábainak kiala-

kitásában való hasonlóságot, akkor a Balatonfelvidéknek egy olyan Mithras emlékeről beszélhetünk, amelyen a Róma városi hatások mellett a nyugati, a közép- és kelet-Duna vidéki részletek egyszerűbb kivitelben jelennek meg.

Mithras tunicájának hegyesszögű kialakításával és a ruharedők mélyebben árkolt, ferdén futó, párhuzamos ábrázolásával a II—III. század Attis alakjainál találkozunk.²¹ Az aquincumi²² sírkő áldozati jelenetében kifaragottak ruharedői, az intercisai sírkövek²³, vagy a brigetioiak ruharedőinek megmunkálása²⁴ már a III. század első felére, közepére utalnak.

A budaörsi, III. század első felére keltezett²⁵ Mithras jelenet Cutopatesének ruharedőit némiképpen rokoníthatjuk a mi darabunkéval.

Összegezve, Tóth István Fertőrákossal kapcsolatban kifejtett gondolataival együtt elmondhatjuk, hogy a bikaölő Mithras jelenetet ábrázoló kőtöredékünk akkor keletkezett, amikor a Mithras vallás általánosan népszerű kultusszá vált²⁶, és már nagy mennyiségben készültek a kultusz, ill. fogadalmi képek, és amikor a Mithras hívők számára sokszor csak jelzésszerű ábrázolás is kifejezte már a lényegét.²⁷

A MRT 2. Rómer Flórisra és a Vas megyei Régészeti Egylet 1883-as évről szóló jelentésére hivatkozva megemlíti, hogy Dörgicsén egy

Mithras ólom-relief került elő.²⁸ A Vas megyei Régészeti Egylet jelentésének 722. tárgya: egy „ép, hossz. 95, sz. 8 cm, v. 2—3 m. m.,” ólom Mithras relief, amelyet Pelargus János adományozott a szombathelyi múzeumnak.²⁹

A tárgyalt homokkő Mithras töredékünk lelőhelyéül a találó, Rozgonyi Imre Nagyvázsnyot, ill. Dörgicsét jelölte meg. A két helység nem fekszik nagy távolságra egymástól ahhoz, hogy az ólomtábla és kövünk alapján Dörgicse térségében egy Mithraeumot feltételezhessünk, bár Cumont megjegyzi, hogy a táblácskákat „Mithras hívői nemcsak, mint áldozati emlékeket templomokban helyezték el, de házaikban, lakásukban is fölállították.”³⁰

Tóth Endre az ólomtáblácskát, anyaga és mérete alapján inkább a Dunai lovasistenség kultusz-emlékei közé sorolja.³¹

A Veszprém megyei, Mithrasszal valóban vagy kevésbé meggyőzően kapcsolatba hozható emlékek sorát 1970-ben Dax Margit Balatonfűzfőn egy agyagrelief frigiai sapkás fej, lófej és egyéb töredékeivel gazdagította.³²

Dörgicsét (Nagyvázsny) Balatonfűzfővel és Sárkeszivel összekötve egy olyan rézsütös irányú vonalat kapunk, amelynek Budapest előtt másik végpontja, Budaörsnél szintén egy Mithras kövel van jelezve.³³

JEGYZETEK

Rövidítések — Abkürzungen

- Abramić*, 1925. = *Abramić*, M.: Poetovio. Führer durch die Denkmäler der römischen Stadt. Wien 1925. 200 p.
- Barkóczi*, 1951. = *Barkóczi*, L.: Brigetio. Diss. Pann. Ser. II. No. 22. Bp. 1951. 79 p.
- Campbell*, 1954—55. = *Campbell Leroy*, A.: Typology of Mithraic Tauroctones. Berytus 11. 1954—55. 1—61.
- Campbell*, 1968. = *Campbell Leroy*, A.: Mithraic iconography and ideology. Leiden 1968. 444 p.
- Cumont*, 1893. = *Cumont*, F.: Mithras emlékek Magyarországon. Arch Ért. 13. 1893. 289—299.
- Erdélyi*, 1954. = *Erdélyi*, G.: Köemlékek. in *Intercisa I. Acta Arch Hung.* 33. 1954. 143—193., 233—276.
- Erdélyi*, 1974. = *Erdélyi*, G.: A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Bp. 1974. 208 p.
- MRT 2.* = Magyarország Régészeti Topográfiája 2. A veszprémi járás. Bp. 1969. 340 p.
- Nagy*, 1945. = *Nagy*, L.: Egy pincelelet az aquincumi polgárvárosban. BpRég. 14. 1945. 155—202.
- Nagy*, 1950. = *Nagy*, T.: A sárkeszi Mithraeum és az aquincumi Mithra-emlékek. BpRég. 15. 1950. 45—120.
- Nagy*, 1958. = *Nagy*, T.: A paksi Mithras dombormű. Arch Ért. 85. 1958. 7—17.
- Nagy*, 1958/a. = *Nagy*, T.: Das Mithras-Relief von Paks. AAnt. 6. 1958. 407—431.
- RIU 2.* = *Barkóczi*, L.—*Mócsy*, A.: Die römischen Inschriften Ungarns. Bp. 1976. 358 p.
- Saxl*, 1931. = *Saxl*, F.: Mithras. Typengeschichtliche Untersuchungen. Berlin 1931. 125 p.
- Szilágyi*, 1943. = *Szilágyi*, J.: Az aquincumi múzeum kutatásai és gyarapodása az 1936—1942 évek folyamán. BpRég. 13. 1943. 338—357.
- Szilágyi*, 1956. = *Szilágyi*, J.: Aquincum. Bp. 1956. 136 p.
- Tóth*, 1971. = *Tóth*, I.: A fertőrákosi Mithraeum. Soproni Szemle 25. 1971. 214—226., 322—334.
- Vermaseren* 1956. = *Vermaseren*, M. J.: Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae. I. Hagae 1956. 366 p.
- Vermaseren*, 1960. = *Vermaseren*, M. J.: Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae. II. Hagae 1960. 448 p.
- Vermaseren*, 1965. = *Vermaseren*, M. J.: Mithras. Geschichte eines Kultes. Stuttgart 1965. 158 p.
1. *Palágyi S.*—*László P.* Rég. Füz. I. Ser. 1. No. 33. 1980. 27., Veszprémi Bakonyi Múzeum, Ltsz. 79. 10. 1.
2. A kő megszerzésében *Gáspár D.* és *László P.* is részt vett.
3. *Pl. Brigetio-Barkóczi*, 1951. XLV. t. 1., 2.
4. *Cumont*, 1893. 293., *Szilágyi*, 1956. LXX. t.
5. *Nagy*, 1958. 8., *Vermaseren*, 1960. Fig. 440.
6. *Nagy*, 1950. 57.
7. *Campbell*, 1968. Pl. XIII. = *Vermaseren*, 1956. Fig. 122., *Vermaseren*, 1960. Fig. 462.
8. *Campbell*, 1968. Pl. XIII., *Vermaseren*, 1960. Fig. 347.
9. *Vermaseren*, 1965. 56.
10. *Pl. a paksi rekonstrukciós kísérlet* — *Nagy*, 1958/a. Abb. 4., és az emlékek egész sora.
11. *Nagy*, 1958. 9. 1. kép
12. *Campbell*, 1954—55. 10., 13—14., 45—50., 52—53.
13. *Nagy*, 1958. 13.
14. *Pl. a paksit is ebbe a csoportba sorolja* — *Nagy*, 1958/b., 415., *Nagy*, 1958. 13.
15. *Hedderheim*, *Brigetio*, *Jajce*, *Apulum*—*Vermaseren*, 1965. Abb. 10., *Vermaseren*, 1960. Fig. 448., 493., 514., *Aquincum*—*Szilágyi*, 1943. 347.
16. *Vermaseren*, 1960. Fig. 529., 625.
17. *Durnomagus*, *Aug. Raurica*, *Hedderheim*, — *Vermaseren*, 1960. Fig. 262., 358., *Vermaseren*, 1965. Abb. 10.
18. *Vermaseren*, 1960. Fig. 262., 413., 451., 486., 502., 560—61., 593., *Cumont*, 1893. 4—5. kép., *Campbell*, 1968. Pl. XIII. = *Vermaseren*, 1956. Fig. 122.
19. *Pl. Nagykovácsi*, *Modrič*, *Golubič*—*Vermaseren*, 1960. Fig. 452., 413., 498., *Mauls*—*Campbell*, 1968. Pl. XXVII.
20. *Pl. Campbell*, 1968. Pl. XIII. = *Vermaseren*, 1956. Fig. 122., *Campbell*, 1954—55. Pl. VII., *Vermaseren*, 1960. Fig. 358., 440., 452., 486., 488., 498., 529., 623., 624.
21. *Kékkút*—*RIU 2.* 15., No. 327. Abb. XXXI., *Intercisa*—*Erdélyi*, 1954. 80. sz., XLVI. t. 3.
22. *Nagy*, 1945. 170. 11. kép
23. *Erdélyi*, 1954. 18. sz.—XL. t. 3., 80. sz.—XLVI. t. 3. = *Erdélyi*, 1974. 49. 50. kép
24. *Barkóczi*, 1951. XLVIII. t.1., 37—38.
25. *Nagy*, 1950. 84—5.
26. *Tóth*, 1971. 324.
27. *Cumont*, 1893. 290.
28. *MRT 2.* 87. 18/xxx
29. *VRE Évi Jel.* 1884. 55. — megköszönöm *Medgyes Magdolna* és *Tóth Endre* szíves segítségét, akik megpróbálták a lelet nyomára akadni.
30. *Cumont*, 1893. 291.
31. *Tóth Endre* szóbeli közlése és lektori véleményének sorai.
32. *Dax M.* Rég. Füz. I. No. 24. 1971. 21—22.
33. *Nagy*, 1950. 84., 12. kép
Végül köszönetet mondok *Róka Lajos* és *Györgydeák György* kollégámnak, akik a relieftöredék fényképét, ill. rajzát elkészítették.

FRAGMENT EINES MITHRAS-RELIEFS VOM BALATON-OBERLAND

Im Jahre 1979 wurde ein Reliefsfragment von Aszófó ins Bakony Museum, Veszprém geliefert, das aus Nagyvázsöny bzw. aus Dörgicse stammen sollte.¹⁻² Grösste Höhe des Reliefs: 43 cm, Breite: 31,3 cm, Dicke: 13,2 bis 14,2 cm. Material: Sandstein.

Die Tunika der auf den hinteren Teil des Tieres gedrängten Gestalt ist durch einen Gürtel geteilt, die Falten des Kleides sind mit parallel verlaufenden Rillen gekennzeichnet und das Kleid endet sich spitzwinkelig. Der Überhang der Gestalt erhebt sich in gebogenen Falten von unten beginnend bis auf den Rand der Einfassung. Das rechte Bein ist leicht gebogen. Vom hochgezogenen linken Bein sind ein kleiner Teil des Oberschenkels sowie der Fuss zu sehen.

Vom Tier ist nur der hintere Teil übriggeblieben. Das rechte hintere Bein ist ausgestreckt, während sich das linke Bein im Winkel gebrochen auf dem unteren Rahmenteil stützt.

Der unvollendete Tierschwanz reicht ebenfalls bis zum Rahmen. An der Schnitzarbeit neben dem rechten Bein ist ein Skorpion zu erkennen.

Gemäss der obigen Beschreibung haben wir das Fragment als ein Teil von einer Mithras-Tafel identifiziert. Auf dem eingerahmten Teil fehlen die begleitende Nebengestalten der stiertötenden Mithras-Szenen. Übrigens war es üblich, die Skulpturen der Dodophoren einzeln anzufertigen.³⁻⁵

Sol- und Luna-Darstellungen, die Schlange, der Rabe und der Hund waren nach aller Wahrscheinlichkeit auch in dieser Komposition enthalten, obwohl die Schlange erst später als Zusatzelement in den stiertötenden Szenen auf tauchte.

Anhand der übriggebliebenen Einfassung könnte unser Fragment sowohl in den Typ I wie auch in den Typ VI von Leroy A. Campbell eingestuft werden, in denen neben den Überresten aus Pannonien auch

andere Stücke aus dem Donaugebiet, Italien und Hedernheim enthalten sind.¹²

Anhand der Untersuchung von stiertötenden Szenen konnte T. Nagy nach der Position des Stieres bzw. nach dem Verhältnis von Mithras zum Stier mehrere Varianten unterscheiden. An unserem vom Balaton-Oberland stammenden Stück sind überwiegend die Kennzeichen der 4. Variante zu erkennen.¹³⁻¹⁴

Die Anordnung des Skorpions zeigt mit Lösungen aus Dakien und Moesien Verwandtschaft,¹⁶ während die Gestaltung des linken Beines eher mit der in Germanien üblichen Auffassungsweise vergleichbar ist.¹⁷ Eine auf dem Stier weit nach Hinten verlegte Anordnung von Mithras sowie die Darstellung seines linken Beines ist nicht ungewöhnlich; von Westeuropa und Rom bis zum Balkan kommt diese Darstellungsweise des öfteren vor.¹⁸⁻²⁰

Aufgrund der bisher beschriebenen kann von einem Mithras-Denkmal vom Balaton-Oberland gesprochen werden, das neben römischen Einflüssen auch westliche und für das östliche und mittlere Donaugebiet charakteristische Lösungen aufweist.

Die Gestaltungsweise der Tunika von Mithras ist bei den Attis-Darstellungen aus dem 2. und 3. Jahrhundert aufzufinden. Die Bearbeitung der Grabsteine in Aquincum, Interscisa und Brigetio weist auf die erste Hälfte bzw. Mitte des 3. Jahrhunderts hin.²²⁻²⁵

Unser Mithras-Relief dürfte also in dem Zeitalter entstanden sein, in dem der Mithras-Glaube bereits zu einem allgemein verbreiteten, volkstümlichen Kult geworden ist.²⁶⁻²⁷

Den Fundort Nagyvázsöny oder Dörgicse auf der Karte mit Balatonfüzfő³² und Sárkeszi verbunden, erhält man eine schräg verlaufende Linie, deren Endpunkt in Budaörs bei Budapest ebenfalls mit Mithras-Stein gekennzeichnet ist.³³

FEJÁBRÁZOLÁSOK A KIRÁLYSZENTISTVÁNI LÁDIKAVERETEN

A bronz ládikaveretet famaradványokkal együtt¹ egy római villa közelében lévő sírban találták. Ma a veszprémi Bakonyi Múzeumban van, leltári száma: 55.276.1, 63.127.1 és a farészeké 55.276.2. A sír bolygatott volt, a leletek összetartozása bizonytalan.

Három vízszintes lemezcsík alkotja a ládika bronzborítását, amelyek kisebb sérüléseket szenvedve maradtak fenn (1. ábra). Mérete: 28,5 x 23,6 cm. A lemezcsíkok jobb és bal oldalát gyöngysorkeret zárta. Az első csík a doboz fedelének előoldalán volt. A ládika díszítése balról jobbra haladva a következő: négy darab gyöngysorkeretes négyzetbe foglalt háromnegyedes férfiportré, melyek egymás felé fordulnak. Ezeket követi négy, profilban elhelyezett tragikus maszk (2a—b. ábra). A jelenet a sávban megismétlődik. A végén látható még két kicsi gyöngysorkeretes négyzet maradványa, amely minden bizonnyal kiegészíthető négy egymás alatt függőlegesen elhelyezett négyzetsorra, bennük portréval, amint ez a harmadik bronzsávon látható. A széleket lezáró gyöngysorkeret biztos, hogy itt is megvolt. Az elülső lemezcsík sérülései nem engedik meg, hogy — a szokásnak megfelelően — a ládika fülét erre a csíkra tegyék, azaz a sérülések nem ott vannak, ahol a fül felerősítésére szolgáló lyukaknak lenniük kellene.

A második sáv díszítése négy levélből alakított geometrikus mintából áll. A levelekből alakított kör közepén háromnegyed portrék vannak. Ebből a csíkból is hiányzik egy rész, hiszen hosszának a másik kettőével azonosnak kell lennie. A kívánt hosszból egy kör átmérőjének megfelelő darab hiányzik.

A harmadik sáv díszítése a legmozgalmasabb és egyben a legügyetlenebb. A négylevelű minták egymásra szaladnak. Az elcsúszásból adódó üres tereket gömböcskékkel töltötték ki. A gyöngysorkeretes rombuszok is pontatlanul illeszkednek. A mester szándéka világos; azt akarta, hogy csúcsaiknál érintkezzenek az idomok, amelyek szintén háromnegyed portrékat foglalnak magukba. A rombuszos mezők között két medaillonban Bellerophon^{1a} alakja látható (1. és 3. ábra). Ebben a sávban van még az egymás fölé elhelyezett négy apró négyzet. Bennük a háromnegyed portré 90 fokkal el van fordítva.

A különböző alakú és nagyságú keretekbe foglalt portrék úgy vannak elhelyezve, hogy egy-egy párban mindig szembenéz egymással. A megmaradt portrék száma 26. Eredetileg még 12

volt; az első sávban a függőleges kis négyzetekben négy, a második sávban a kitört levelek által alkotott körökben négy, a harmadik sávban a hiányzó rombuszban és kis négyzetben egy-egy, valamint a kitört körökben kettő. A veret kiegészítése és rekonstrukciója ezeknek a figyelembevételével történt (4a. ábra).

Mint már említettem, sem a zár, sem a tető fel-emelésére szolgáló fül nem az előoldalon volt, ennek megfelelően a rekonstrukción az oldallapra helyezem. (4b. ábra). A zárszerkezet önkényes választás. Nincs támpontunk arra, hogy milyen típusú zára volt a ládikának. Magáról a ládikatípusról, az oldallapon elhelyezett zárról Radnóti A. már írt.²

A portrék négy csoportba oszthatók. Csoportonként az azonos irányban nézők egyformák. Az első csoportba a nagy négyzet által keretelteteket sorolom (5. ábra); a másodikba a négy levél alkotta körbe foglaltakat (6. ábra); a harmadikba a rombuszban lévőket (7a—b. ábra), a negyedikbe pedig a kicsi négyzetbe helyezetteket (8. ábra).

E dolgozatban mindenekelőtt a datáláshoz szeretnék hozzászólni, nem mellőzve a készítés helyére vonatkozó problémát. Továbbá felvetném az eddig nem nagyon érintett kérdést, hogy a fejek azonosíthatók-e történelmi személyekkel vagy csak idealizált portrék, esetleg felfedezhető-e rajtuk etnikai vonások vagy minden egyéni jelleg nélküli fejek?

J. M. C. Toynbee szerint "each bust has much more the appearance of a portrait than of the rendering of deity."³

A háromnegyed fejeket általában — de mindenekelőtt az első csoportba tartozókat — a következő tulajdonságok jellemzik: göndör haj, alacsony homlok, erősen hangsúlyozott kerek szem és gyermekekre jellemző dundi orca. A fejek — véleményem szerint — gyermekeket ábrázolnak, akik felénk néznek. Köztük semmiféle belső kapcsolat nincs, és valóban tekinthetők inkább egyéni fejeknek, és inkább portréknak, mint isteneknek. Egyéni vonásaik vannak, amelyek keleti eredetről tanúskodnak, ennyiben talán etnikai jellegűeknek is mondhatók. Analógiákat Keleten találjuk meg; Narcissus, az orosz-lánvadász⁴ feje háromnegyed portréjával és göndör hajával a mi fejeinkre emlékeztet. A vadászat az antiochiai Megalopsychia mozaik része, amelyet Doro Levi — felírata alapján — az 5. század közepére keltez.⁵ Egy másik példát Saloni-

1. ábra Ládikaveret Királyszentistvánról

Fig. 1. Casket mount from Királyszentistván

2a. ábra A négy tragikus maszk

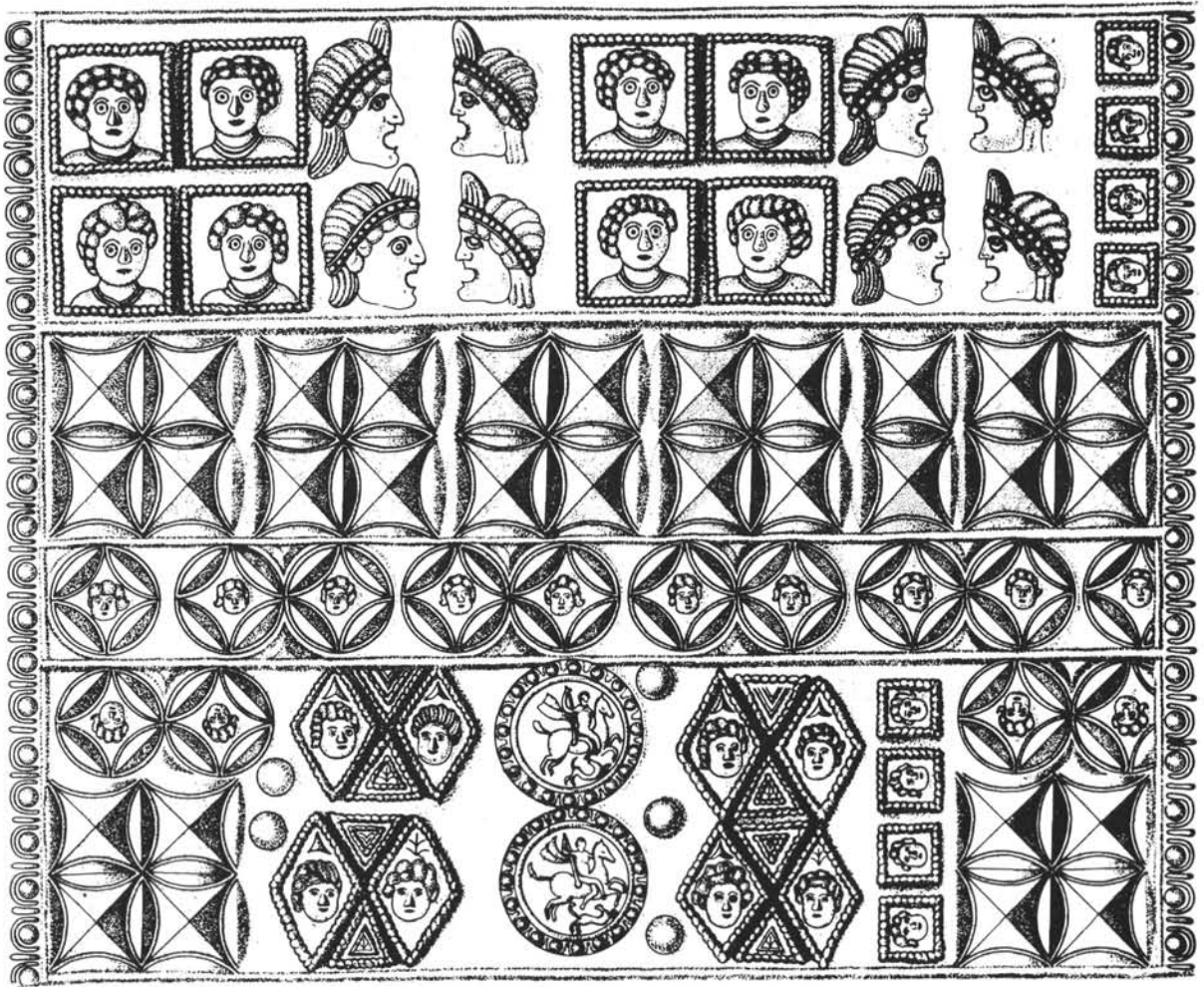
Fig. 2a. The 4 tragic masks

2b. ábra A maszkok felnagyított képe

Fig. 2b. Enlargements of the mask

cában találunk. A Szt. György templom⁶ 5. század első felére datált⁷ mozaikjain Szt. Onesiphorus- és Porphyrius feje mutat hasonlóságot. Egy konstantinápolyi (?) diptychonon Ádámot Orphe-

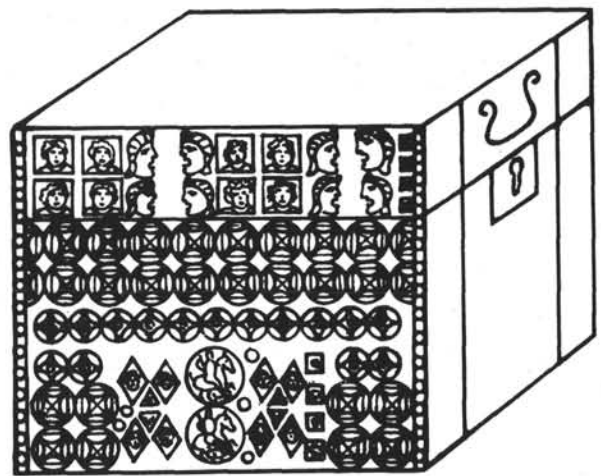
0 5 cm

4a
4b

3. ábra Bellerophon medaillonban

Fig. 3. Bellerophon framed by a medaillon

4a—b. ábra A ládikaveret és a ládika rekonstrukciója

Fig. 4a—b. The reconstruction of the casket-mount and the casket

5. ábra. Portrék nagy négyszögekben

Fig. 5. Portraits surrounded by large rectangular frames

7a. ábra Portrék rombusz alakú foglatban

Fig. 7a. Portraits surrounded by lozenge-shaped frames

6. ábra Portrék négylevelű motívummal keretézve

Fig. 6. Portraits framed by quatrefoils

7b. ábra Ugyanazok a portrék felnagyítva

Fig. 7b. The same ones but enlarged

usként ábrázolták.⁸ A figura kerek arca és göndör haja miatt lehet analógia. A diptychont a 4. század végére datálják. Areobindus 506-ból való diptychonján szintén látunk egy analóg fejet.⁹ További érv lehet talán a keleti eredet mellett a négyzetes keretbe foglalt büszt is. A *Notitia Dignitatum*-ban is vannak ilyen ábrázolások a *pars orientis*-ben.¹⁰ Az ábrázolások közül egy,¹¹ a *Magister Fabricae* ábrázolása nemcsak alakját, de pozícióját tekintve is hasonló a királyszentistváni fejekhez.

Grabar szerint a görögök a portréábrázolásnak háromféle formáját használták: a teljes álló alakot, a *clipeus*-ba foglalt büsztöt és a négyzetes keretbe foglalt büsztöt.¹² Az említett jellegzetességek alapján feltételezhetjük, hogy a ládika veretét keleti műhelyben készítették, vagy legalábbis azt, hogy keleti befolyás alatt gyártották. Ugyancsak az említett jellegzetességek készítenek arra, hogy foglalkozzunk a ládikaveret datálásával, ami azért nehéz, mert csak stíluskritikai alapon lehet keltezni.

Ha más 4. századi¹³ veretekkel hasonlítjuk össze ezt a darabot, szembejön az azoktól való jelentős különbsége. Így a 4. századi datálás nem látszik meggyőzőnek. A portrék maguk — különösen az első csoportba tartozók — továbbá a négylevelű inkább az 5. század elejére mutatnak.¹⁴ A négylevelű minta nemcsak a királyszentistváni ládikavereten fordul elő, hanem számtalan más emléken is. Ilyen minta van a *Proiecta* dobozon, amelyet hol a 4. századra,¹⁵ hol az 5. század elejére datálnak.¹⁶ Ugyancsak előfordul a saqqarai elefántcsont ládikán¹⁷ és egy szíriai ezüst ereklyetartón,¹⁸ de nem ritka a toreutika egyéb emlékein sem.¹⁹

A saqqarai ládikó keltezésére Strzygowski túl nagy időhatárt adott,²⁰ mások a 4. századra teszik.²¹ Az ezüst reliquiartartó datálása már pontosabb, méghozzá a 4. század vége vagy az 5. század eleje.²²

Maga a motívum nagyon általános. Nemcsak a toreutikai alkotásokon, hanem más emlékeken, különösen mozaikokon gyakori. Ezek közül a

8. ábra Portrék kis négyszögekben

Fig. 8. Portraits in small rectangular frames

gradói Santa Maria padlómozaikját szeretném megemlíteni, minthogy ez viszonylag jól datálható. A templomot Augustinus püspök építtette, akinek hivatali idejét 401 és 421 közé lehet tenni. A mozaik ez alatt az idő alatt készült.²³

Végezetül még a ládikaveret egyéb ábrázolásairól álljon itt néhány szó. A színházi maszkok jelen esetben — véleményem szerint — cirkuszi jelenetet vagy színházi előadást akarnak jelezni. Az arcok, ennek megfelelően, a nézőket jelentnék. Így a ládikaveret ábrázolásának a programja diptychonok ábrázolásának a programjával egybehangzó. Bellerophon alakja nem mond el-

lent ennek a hipotézisnek. Egyúttal azt is feltételezem, hogy nemcsak az ábrázolás programja, hanem a ládikaveret rendeltetése is hasonló volt a diptychonokéhoz, azaz ajándékuul szolgáltak.

Összefoglalásul elmondhatjuk tehát, hogy a ládikaveretet Keleten készítették, vagy keleti befolyás alatt álló műhelyben az 5. század elején vagy legalább a 4. század és az 5. század fordulóján. A ládikó, amelyhez tartozhatott, jelképezhet-e egy hivatal, hivatalnok méltóságát, státusát; például esetleg a *magister fabricae* méltóságának kifejezője volt.

JEGYZETEK

- A cikk rövidített változata volt az előadásom az 1981. május 12—14. között tartott berlini, „Römisches Porträt” című konferencián. Még megjegyzem, hogy a rajzokat Muhorai Andrásné, a fotókat Makky György készítette.
1. *Toynbee J. M. C.*, The Bronze Plaque. *The Antiquaries Journal* 50. 1970. 260; *Buschhausen, H.*, Die spätromischen Metallschrinia und frühchristlichen Reliquiare. I. Teil: Katalog. Wien 1971. No. A 67; *Gáspár D.*, Spätromische Kästchenbeschläge in Pannonien. *Act. Ant. et Archaeol.* 15 (Szeged, 1971.) No. 48.
 - 1a. Megköszönöm lektoromnak, dr. Thomas Editnek, hogy a jelenet Szt. Györgyként való értelmezésére felhívta a figyelmem. Így *Bánki Zs.* *Alba Regia* XVII. 1978. p. 194, 258. II. t. 335: Lemeztöredék Szt. György ábrázolással, Tác, JKM. 75.76. 1.
 2. *Radnóti A.*, Möbel- und Kästchenbeschläge, Schlösser und Schlüssel. In: *Intercisa II.* *Arch. Hung* XXXVI. (Budapest, 1957.) 2.
 3. *Toynbee* id. m. 260.
 4. *Grabar, A.*, Byzantium. From the Death of Theodosius to the Rise of Islam. (Canada, 1966.) 111. kép
 5. *Levi, D.*, Antioch Mosaic Pavements. (Roma, 1971.) 323—345.
 6. *Grabar* id. m. 137. kép
 7. *Kitzinger, E.*, Byzantine Art in the Making. Main lines of stylistic development in Mediterranean 3rd—7th Century. (Cambridge, Massachusettes, 1977.) 56—57.
 8. *Bianchi Bandinelli, R.*, Rom. Das Ende der Antike. (München, 1971.) 30. kép.
 9. *Volbach, W. F.*, Elfenbeinarbeiten der Spätantike und des frühen Mittelalters. (Mainz, 1976.) No. 8. IV. tábla.
 10. *Notitia Dignitatum.* Ed. *Seeck, O.* (Frankfurt am Main, 1962.) p. 34. or. XII; p. 35. or. XIII; p. 39. or. XV; p. 48. or. XXII.
 11. uo. p. 31. or. XI.
 12. *Grabar, A.*, Christian Iconography. A Study of Its Origins. (Bollingen Series XXXV. 10.) Washington, 1968. 74.
 13. Lásd *Buschhausennél* (id. m.) az „A” sorozat ládikavereteit.
 14. *Brett, G. L.*, Formal Ornament on Late Roman and Early Byzantine Silver. *Papers of the British School at Rome* 15. (1939) 33—41.
 15. Lásd a *Buschhausennél* (id. m. No. B 7) felsorolt szerzőket; *Kent, J. P. C.*, *Painter, K. S.* (Hrsg.), *Wealth of the Roman World. Gold and Silver A. D. 300—700.* Exhibition Catalogue. London, Brit. Mus. 1977. 44—45; *Kitzinger* id. m. 40. 79. tábla.
 16. *Brett* id. m. 39. *Grabar* id. m. (4. jegyzetben) 345. kép.
 17. *Buschhausen* id. m. B 9.
 18. *Buschhausen* id. m. C 4.
 19. Lásd a listájukat *Brettnél*.
 20. *Strzygowski, J.*, Catalogue general des Antiquités Égyptiennes du Musée du Caire. *Koptische Kunst* Nos. 7060—7064., pp. 171—175. (Vienne, 1904.)
 21. Age of Spirituality. Introduction *Weitzmann, K.* *Text English Frazer, M.* The Metropolitan Museum of Art. (1977.) No. 311. p. 332; továbbá *Dinkler v. Schubert, E.* recenziójában: *Buschhausen, Die spätromischen Metallschrinia I. Jb. f. A.u.Ch.* 20. 1977. 216: „... Proiectakesten und Salbenbehälter aus dem Schatzfund von Esquilin, B 7 und 8; Hochzeitskästchen im Koptischen Museum, Kairo, B,9 (hierzu jetzt M. Guarducci *MemAccLinc* 16 1972. 276f mit Datierung Ende 3/Anf. 4. Jh./...”
 22. *Buschhausen* id. m. p. 271.
 23. *Brusin, G.*, Kleiner Führer durch Aquileia und Grado. (Padova, 1956.) 112.

DOROTTYA GÁSPÁR

PORTRAITS OF THE CASSET-MOUNT FROM KIRÁLYSZENTISTVÁN

The summary of this paper was the subject of my lecture held in Berlin in the year 1981.

The casket-mount with its wooden came to light in the year 1907.¹ Its reconstruction is shown by the picture 4a—b. The handle and the keyhole was placed on the right not on the front side of the casket. This type of the caskets is a special one.² The paper enumerates the proofs for this reconstruction. Further, it deals with the question of the dating on the basis of the portraits

and the geometric decoration. Stylistic analogies support the dating to the early fifth century. And it might be supposed that the casket-mount was made in the Orient, or at least, under Oriental influence.

The masks — in my opinion — indicate a circus scene. The faces, according to this, might mean the audience. So the programme of its decoration is in conformity with the decoration of diptychs.

CSOPAKON ELŐKERÜLT „LÉKELT”-KOPONYÁJÚ CSONTVÁZLELETEK ANTROPOLÓGIAI FELDOLGOZÁSA

BEVEZETÉS

A „lékelt”-koponyájú csontvázleleteket a Kárpát-medencében a X—XI. századhoz kötik; kuriózumként került elő néhány ilyen eset bronzkori sírokból. 1972-ben Csopakon olyan kettős, jól datált római kori sírt tárt fel Palágyi Sylvia, amelyben az egyik egyednek jobb oldali occipitális részén in vivo keletkezett csonthiány volt, amely sejtregenerációval gyógyult. E rövid adatközlő cikk ezen leletet írja le. E csontváz tudományos értéke nem vitatható, mert a római korból ez az első ilyen lelet a Kárpát-medencében, továbbá mert szükséges határt vonnunk a „lékelt” in sensu stricto kifejezés, valamint a „lékeltnek” nevezett fejseb-gyógyítások között. Minden bizonnyal e korból is fog hasonló módon „kikezelt” fejseb előkerülni a nagyobb római temetők (Keszthely—Fenekpuszta, Intercisa—Dunaújváros, Szászhalmabatta stb.) antropológiai feldolgozása során. Indokolt ez annál is inkább, mert a római korból számos magasfokú orvosi beavatkozást ismerünk a fogorvoslásban éppúgy, mint a gyógyszerelésben vagy egyéb sebkezelésben.

Köszönettel tartozom Palágyi Sylvianak figyelmes és gondos sírfeltárásaért, valamint azért, hogy ezen értékes leletet átadta feldolgozásra.

CSONTVÁZAK ANTROPOLÓGIAI JELLEGE

1. egyed. (1. tábla)

Megtartás. Teljes koponya állkapoccsal, jó megtartásban, és vázcsontok. A koponya bal hátlántéki része másodlagosan törött.

Nem: nő. A másodlagos nemi jellegek egyaránt a női nemre utalnak. Különösen nőies a magas homlok, gyengén fejlett glabella, az occipitálén a lineae nuchae-k fejletlensége, alacsony állkapocstest, oldalt csak gyengén kiálló állkapocszeglet, gyengén fejlett processus mastoideus. A termet gracilis, vázcsontokon az izomtapadási felszínek gyengén fejlettek, a caput femoris és a caput humeri kicsi (3. táblázat), az incisura major ischiadica széles, az os sacrum kicsi, alacsony és széles (3. és 4. táblák).

Életkora: 50 év körüli. A koponyavarratok külső felszínének elcsontosodása Vallois szerint 40—50 évet mutat. A nyilvarrat lambda- és obelion-része már elcsontosodott, a nyilvarrat és koronavarrat bregma-része pedig éppen elcson-

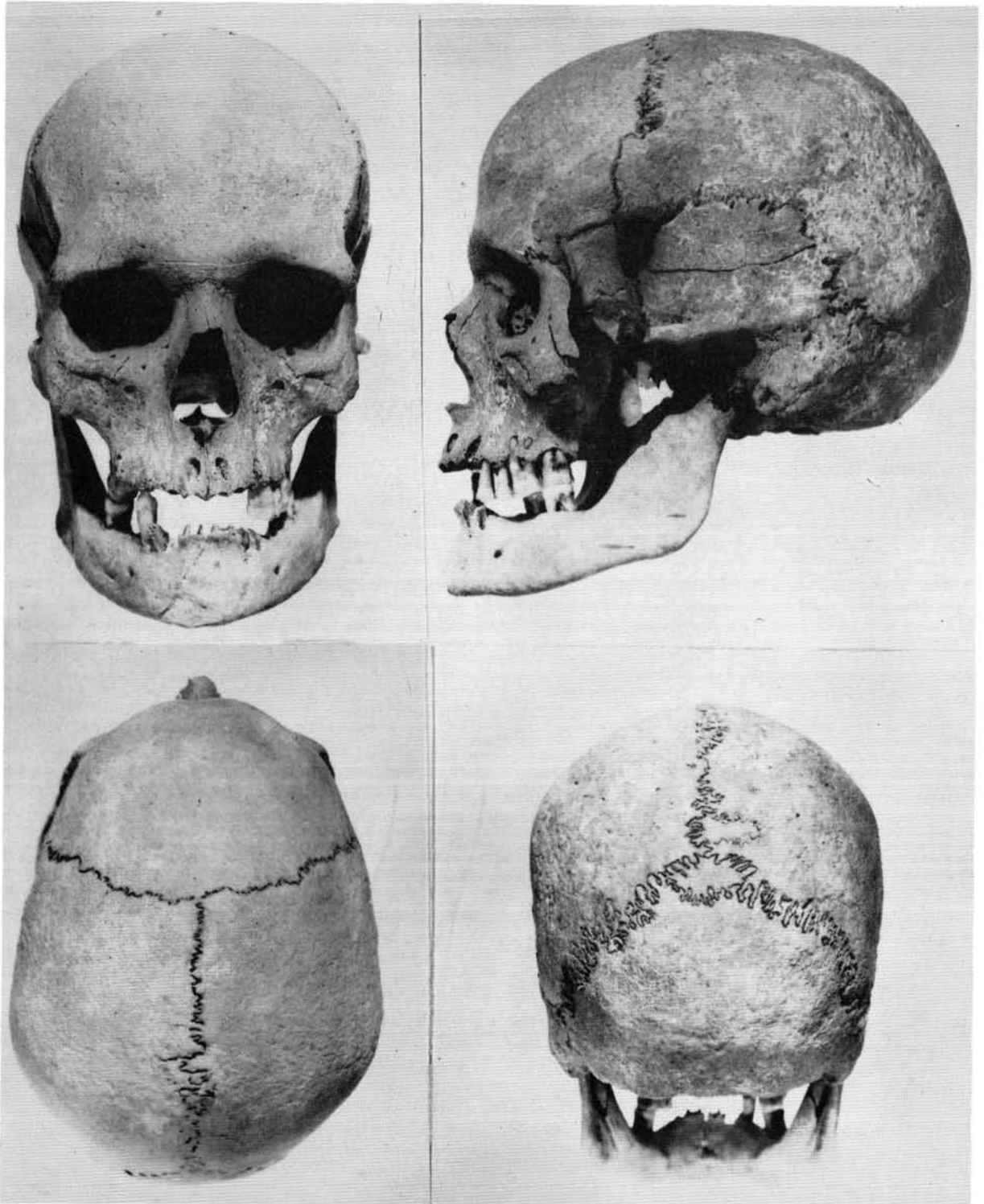
tosodóban van. A fogak Körber-féle elcsontosodási foka 4-es, ami az 50. életkor feletti korra mutat. A humerus proximális epiphysisének erővonalai Krogman sémái alapján az 52 éves átlaghoz állnak a legközelebb.

Számított életbeni termet: 159 cm. A termetet Breitinger sémái alapján számítottam ki, átlagolva a kapott értékeket. A különböző hosszúcsontok alapján kapott értékek csak 1—1 életbeni cm-el tértek el egymástól.

Anatómiai variációk és antropológiai jellemzők. Dolicho-mesokephal, hypsikephal, akrocephal, normálhomlokú, eurymetop, mesognath, leptoprosop, lepten, mesokonch, leptorrhin, leptostaphylin, dolichuran. Az agykoponya közepvastag (Beddoe), koponya alapalak (Sergi) rhomboid-birsoid, hátulnézetben bomba alakú, phaenoprosop, phaenozyg, a homlok középszéles, a homlokdudorok közepesen fejlettek, sutura sphaenoparietalis „széles”, a nyakszirt plano-curvooccipital, protuberantia externa (Martin) 1-es, a glabella fejlettsége (Martin—Broca) 2-es, csecsnyúlvány nagysága: 3-as, az orbitaszélek közepesen fejlettek, az orbiták alacsonyak és lekerekített sarkúak. A csontos orr jellegtelen, majdnem egyenes; Hovorka-féle alakja: 1-es. Apertura piriformis egyenletesen keskeny, spina nasalis anterior 3-as (Broca), apertura piriformis alsó széle anthropin, a fossa canina majdnem teljesen kitöltött. Porus acusticus középszéles és függőleges helyzetű, az állcsúcs (Eickstedt) dudoros, a szájpád U-alakú, sutura palatina transversa egyenes, a csontos szájpád közép magas, foramen o.m. középnagy, előrefelé keskenyedő ovális alakú. A nyilvarrat lambda-részén jobb oldali varratcsont, os incae monopartitum (1. tábla), ossa suturarum: jobboldalt; — baloldalt 1. Mindössze 10 fog maradt fenn, valamint in vivo kihullott a két alsó 5-ös és 6-os. A bal alsó 7-esen caries superficialis, a bal felső caninuson in vivo foggycsőgyulladás zajlott le osteoporotikus fogmedri felszínekkkel. A harapásforma: labidontia.

Os sacrum basalitása (Radlauer): hypobasalis, femur platymer, tibia euryknem.

Típusa: atlanto-mediterrán nem tiszta előfordulási tornában. A koponya-alapalak mediterrán-jellegű (1. tábla), a leptoprosopia, a koponyának főbb jellegei és a termet ugyancsak mediterrán-szerű. Idegen vonások: a feltűnően alacsony és lekerekített sarkú orbiták, a koponya-alapalaknak mesodolchokephalia határán

1. tábla. Az 1. számú egyed koponyája a Csopak—Kökoporsó-dűlő-i sírból négy nézetben. Nő, 50 év körüli, zömében az atlanto-mediterrán típushoz tartozik

Plate 1. Skull of the individual No 1 from the grave of Csopak, Kökoporsó-dűlő in four views. Woman of about 50 years, most probably of Atlanto-Mediterranean type

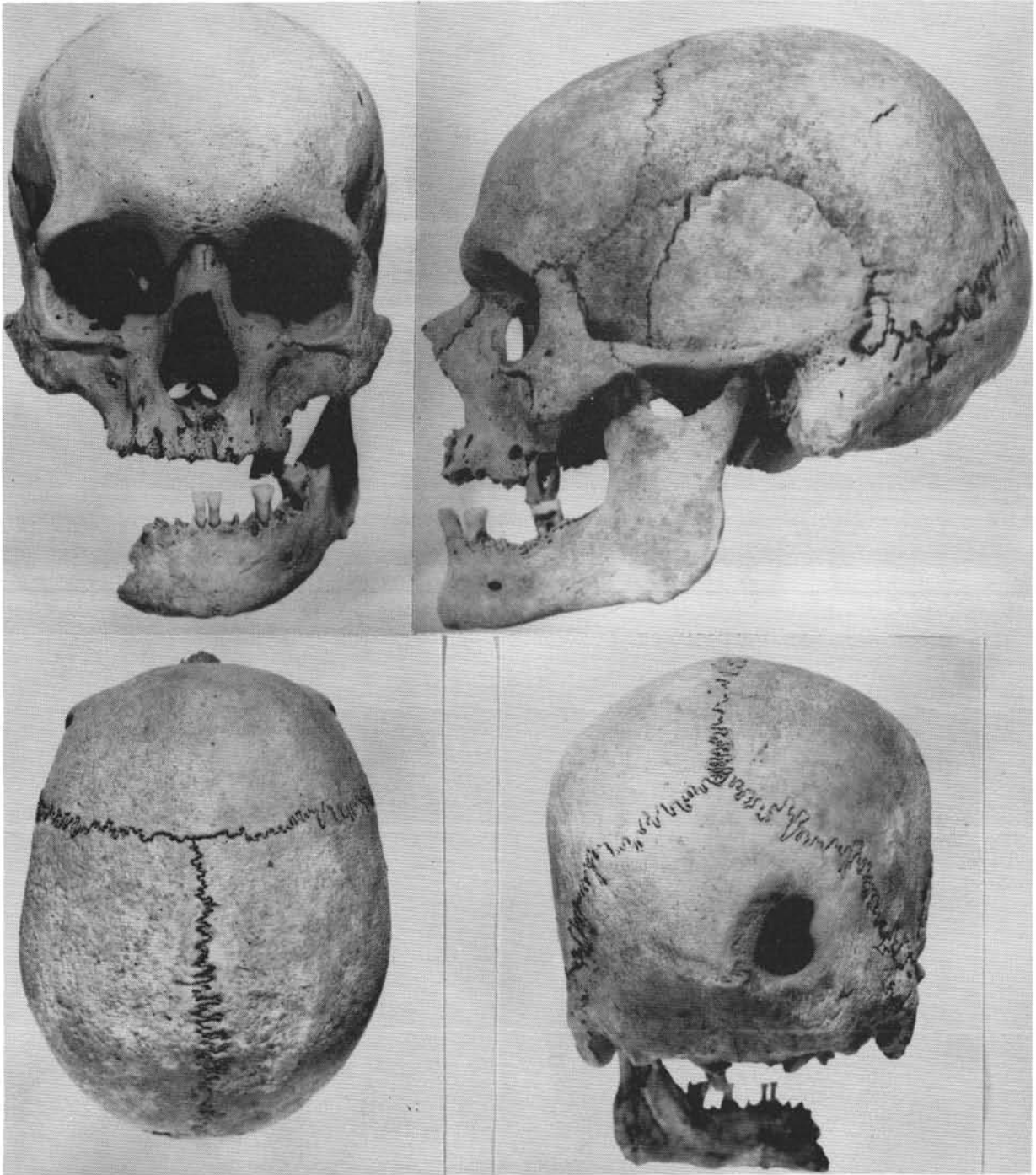
levő értéke, a nem nagymértékben kiálló occipitális rész, a kismértékben bár, de oldalt kiálló állkapocsszeglet.

2. egyed. (2. tábla)

Megtartás. Koponya állkapoccsal és vázcsontok.

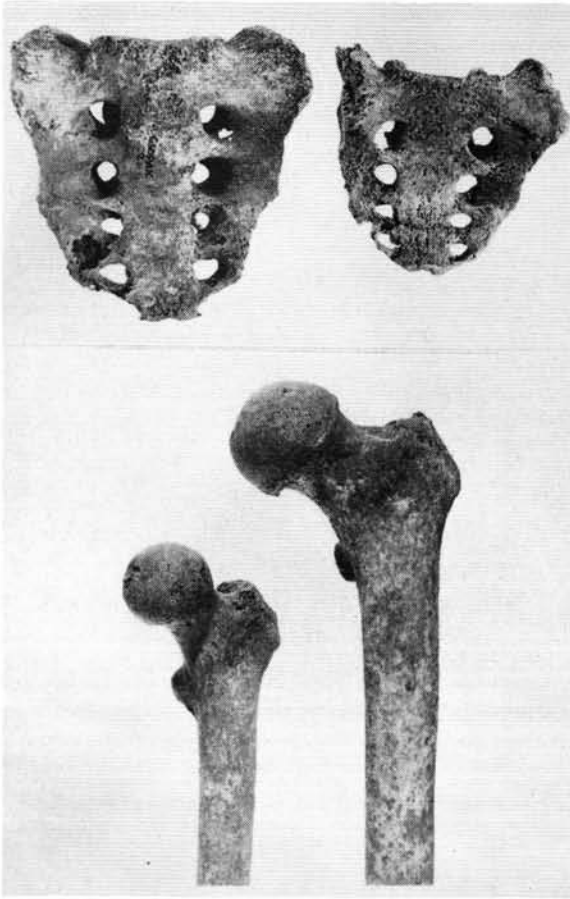
A koponya ép, az állkapocsnak a jobb oldali része hiányzik.

Nem: férfi. Amennyire az 1. sz. egyed gracilis nő, éppannyira férfias a második csontváz. A homlok lankásan futó, glabella erőteljesen fej-

2. tábla. A 2. számú egyed koponyája a Csopak—Kőkoporsó-dűlő-i sírból négy nézetben. Férfi, 45—50 éves, nordikus-taurid típushoz tartozik

Plate 2. Skull of the individual No 2 from the grave of Csopak, Kőkoporsó-dűlő in four views. Man of 45—50 years, Nordic-Taurid type

3. tábla. Os sacrum és femur nagyságbeli különbözősége a római sír két egyede között.

Plate 3. Difference in size of sacral bone and femur between the two individuals of the Roman grave

lett, processus mastoideus erőteljes, lineae nucae-k markánsok, az állkapocsszeglet kiálló. Különösen nagyok és erőteljesek a vázcsontok, azokon az izomtadási felszínek érdekes, életbeni erőteljes munkára utalók. Incisura major ischiadica igen szűk, a caput femoris és a humeri nagyok.

Életkor: 45—50 év közötti. A koronavarratnak és a nyilvarratnak bregma-tájéki része éppen csak hogy elkezdett összecsentosodni a külső felszínen; a fogak kopásfoka Körber-féle 3—4-es.

Számított életbeni termet: 172 cm Breitinger táblázata alapján. A hosszúcsontok részadatai közel megegyezők, csak a radius, tehát az alkar alapján számolva 3 cm-el magasabb.

Anatómiai variációk és antropológiai jellemzők. Dolichocephal, orthocephal, akrocephal, szűk homlokú, metriometop, orthognath, mesoprosop, euryen, mesokonch, leptorrhin, leptostaphylin, és dolicho-mesuran. Az agykoponya vastag, a koponya-alapalak (Sergi) ovoid, hátulról ház alakú, phaenoprosop, kryptozyg homlok keskeny, a homlokudorok gyengén fejlettek, a falcsonti dudorok jellegtelenek. Pteriontájon a

sutura sphaenoparietalis közepszéles, protuberantia occipitalis externa (Martin); 2. csecsnyúlvány (Broca—Martin); 3—4, glabella: 3. Orbitaszélek lekerekítettek, a csontos orr nagy, hajlott; a csontos orr alakja (Hovorka); 2. Apertura piriiformis közepszéles, orrtövis 2-es, apertura piri-

4. tábla. Clavicula és humerus nagyságbeli különbözősége a római sír két egyedénél

Plate 4. Difference in size of the clavicles and of the humerus in the two individuals of the Roman grave

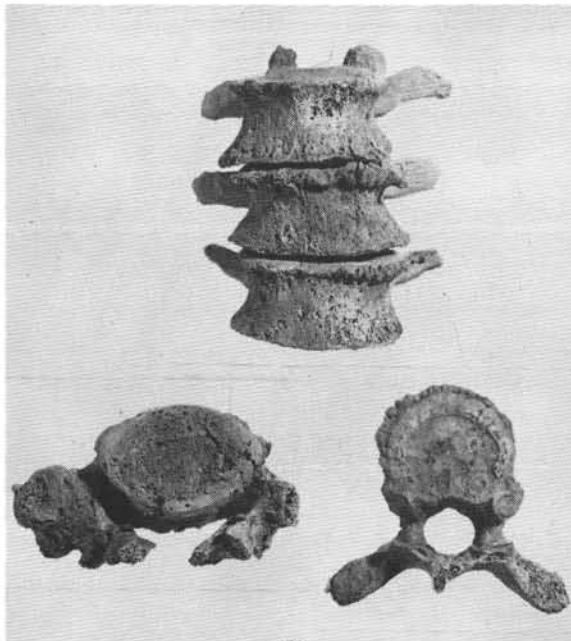
formis alsó széle anthropin, fossa canina közép-
mély, porus acusticus középszéles, közel függő-
leges, a járomívek alacsonyak, gyengén kiállóak.
Állcsúcs: alacsony piramis, szájjpad patkó alakú,
sutura transversa palatina, egyenes futású, cson-
tos szájjpad közép magas, foramen o.m. közép-
nagy, előre keskenyedő ovális, Ossa suturarum:
jobbaldalt: 2, baloldalt: 1.

Mindössze 4 fog maradt meg és négy in vivo
kihullott (két felső 4-es, jobb felső hetes és bal
alsó hatos). A bal alsó hetesen caries profunda.
Harapás: labidont.

Clavicula robustus, keresztcsont hypobasalis,
femur platymer, tibia meso-euryknem.

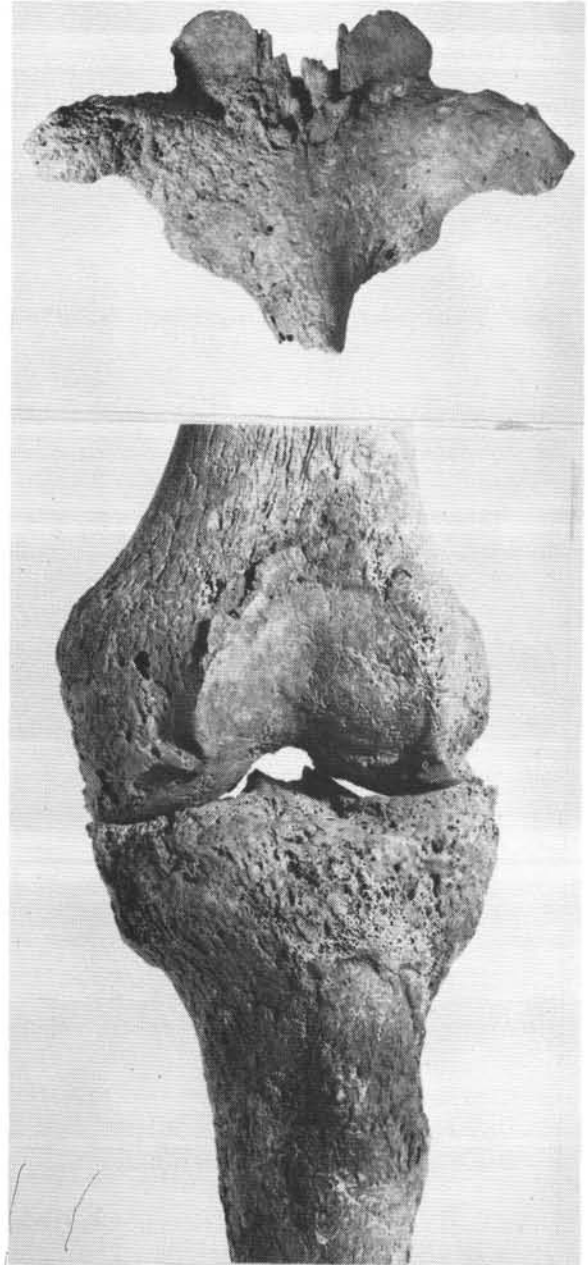
Típusa: taurid-nordikus. Nordikus jellegre utal
a dolichocephalia, a koponya-alapalak, a magas
termet és az erőteljes vázcsontozat. Taurid jel-
legű a nagy és hajlott orr, az orbiták lekerekít-
ettsége, és a homlokalak. Ez utóbbi (taurid) tí-
pusból csak kevesebb ismerv található e csont-
vázon, ezért mégsem mondható tiszta nordikus
típusúnak.

Pathológia. Az egész csontvázon, de elsősorban
a csigolyákon (5. tábla), térdizületeken (6. tábla)
az arthrosis deformansnak (arthropathia chro-
nica), azaz az idült ízületi bántalmak biztos is-
mérve láthatók. E betegségnek oka a túlzott
igénybevétel, a porc öregedése, vérellátási és
anyagcsere zavarok. A csontvégeket fedő rugal-
mas porcréteg elpusztulása folytán a csontvégek
közvetlen behatás alá kerülnek. A szivacsos
csontállomány gerendái összeroppantak, az izü-
leti végeken csontvastagodások és felrakódások,
ún. peremexostosisok keletkeztek. Az így kelet-

5. tábla. Súlyos arthrosis deformans mutató pere-
mexostosisok a második egyedénél

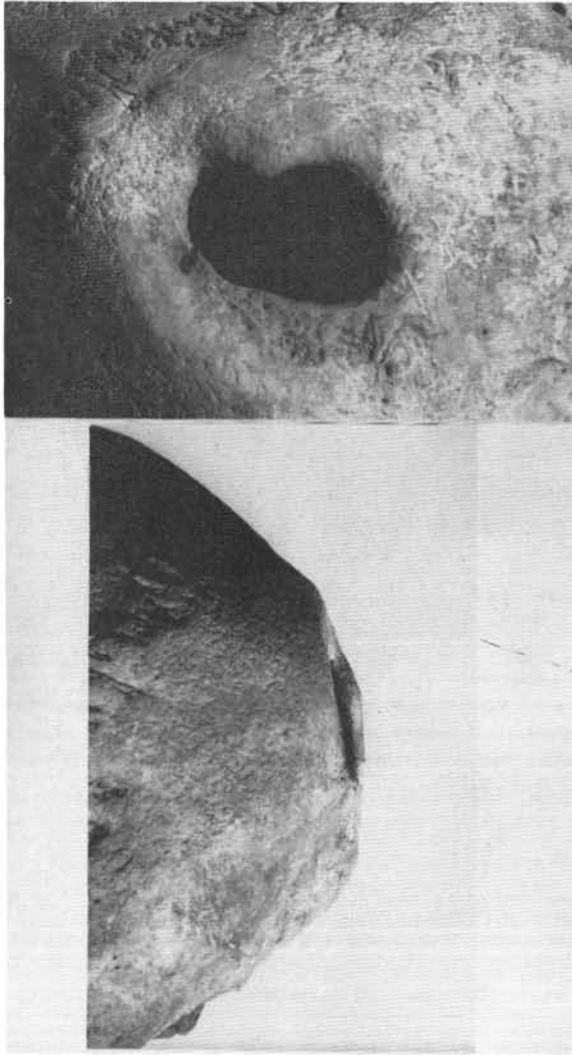
Plate 5. Exostoses revealing heavy arthrotic deformity
with the second individual

6. tábla. Arthrosis deformansra jellemző processus
transversus és facies articularis sup. (fenn), valamint a
femur és tibia találkozási helye (lenn) a második egye-
dénél

Plate 6. Transverse process and articular facies sup.
characteristic of the arthrotic deformity (top) and the
point of coincidence of femur and tibia (bottom) of the
second individual

kezett csontnövedékek erősen eltorzítják a csont-
végeket. Az egymással szemben álló csontfelszí-
nek lecsiszolódtak, súlyos mozgáskárosulás, me-
revség keletkezhetett. Érdekes, hogy a történelmi
korban, így nálunk is gyakoribb férfiaknál, mint
nőknél, ma ez fordítva van.

7. tábla. A második egyed occipitális koponyarészén talált in vivo gyógyult koponyaboltozati sérülés rálátással fényképezve. Az alsó képen jól látható az occipitáléra mért vágás síkja és a kitört rész közötti különbség

Plate 7. Wound in the skull cap healed „in vivo” found at the occipital part of the skull of the second individual, taken from above. At the bottom image is clearly displayed the difference between the plane of cutting inflicted on the occipitals and the broken out part

GYÓGYULT KOPONYASEB A 2. EGYEDEN

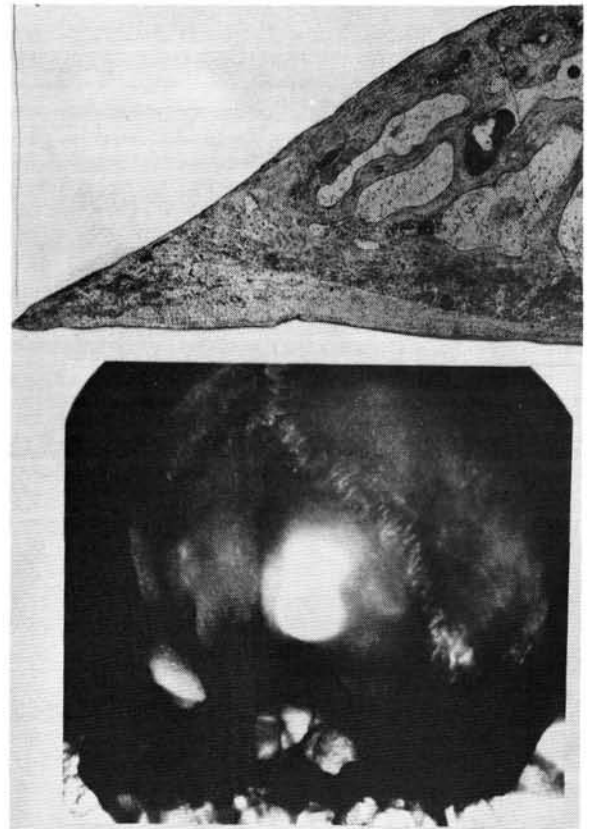
A 2. számú maturus férfiegyed koponyájának jobb oldali occipitális részén a lineae nuchae superiores-ektől fölfelé a lambdavarrat irányába elhúzódnó közel bab alakú 31 mm hosszú és 20 mm széles szélein begyógyult seb látható. Első pillantásra azt a benyomást kelti e seb, hogy azt valamilyen szerszámmal lékelték volna, tüzetesebb vizsgálat azonban magára a seb keletkezésére és gyógyulásának folyamatára is választ ad.

A seb maga két részből áll: egy 43 x 23 mm

nagyságú teljesen sima felszínű részből, és egy kisebb a lyuk felé meredeken végződő 20 x 8 mm nagyságú kiöblösödésből. Nyilvánvaló tehát, hogy a mediális oldalról egy erős és éles szerszámmal (karddal, baltával) az occipitálé jobb oldalára vágást mértek (legplauzibilisebben jobb kézzel), majd amikor a szerszám megállt, a jobb oldali laterális rész a koponyából „kitört”. Amint a röntgenképből is látható (8. tábla) a nyílás körül a csontszövet csontregenerációval gyógyult, a mediális résznél azonban a tabula interna még intakt, ugyanakkor a laterális résznél, ahol „törésről”, illetve „kitörésről” beszélhetünk a tabula interna, externa és a középső diploe-réteg egyaránt regenerált, közel egy síkban tört ki.

Mondanivalómat röviden summázva, e sebet így írhatnánk le: az occipitális részre vágást mértek, majd a jobb oldali rész kitört. Mindkét rész sejtregenerációval gyógyult.

Ahhoz azonban, hogy e fejseb gyógyuljon, két tényezőre volt szükség: 1. a vágás lágyrészeket

8. tábla. Fenn: Szövetteni metszet a 2. számú egyed occipitális sebének „vágott” széléből. Jól láthatók a regenerált sejtek, valamint a tabula externa és interna záródása. Lenn: az occipitális sebről készült röntgenfelvétel

Plate 8. Above: Histological section from the „cut” edge of the occipital wound of the second individual. Regenerated cells and the closing of outer and inner table can be well seen. Below: X-ray picture of the occipital wound

ne érintsen, 2. a „sebkezeléshez” abban a korban érteni kellett, különben a „beteg” elvérzett volna. Az első tényező az adott seb alakjából, a röntgenfelvételen látható vágási felület alján levő tabula interna érintetlen lemeze miatt adott. A második tényezőre ugyan a római korból eddig még Pannoniából adatunk nincsen, mégis valószínű, hogy a rómaiak értettek a sebkezeléshez, elsősorban a vérzéscsillapításhoz. Sokkal korábbi időkből számos hellenisztikus adatunk van a vérzéscsillapításra, főleg annak két alapanyagára az olivajra (olei olivarum) és a viaszra (cerae albae).

A csopaki 2. számú egyed esetében tehát — éppúgy, mint a honfoglaló magyarságnál — nem annyira azt kell keresnünk, hogy „lékelték”-e a koponyát vagy nem, hanem azt, hogy egy koponyasebet, amely nem hatolt a meningeán túl, vérzéstelenítéssel, dezinficiálással, a csontszilánkok eltávolításával és a skalp kikezelésével tudtak-e orvosolni, vagy nem. Kétségtelen, hogy voltak ismereteik a fontosabb agyközpontok lokalizálásáról, jelen esetben azonban arról van csupán szó, hogy egy sebet magasfokú orvosi tudással el tudtak látni, meg tudtak gyógyítani, és erre a római korból ez az első adatunk Pannoniából.

1. táblázat
Koponya méretei

Martin f. szám	Méret	1. sír nő	2. sír férfi
1.	Legnagyobb koponyahosszúság	173	192
3.	Glabella-lambda-hosszúság	168	180
7.	Foramen magnum hosszúsága	28	34
8.	Legnagyobb koponyaszélesség	130	138
9.	Legkisebb homlokszélesség	94	92
10.	Legnagyobb homlokszélesség	117	117
11.	Biauricularis szélesség	107	116
17.	Agykoponya magassága	134	138
20.	Porion-bregma-magasság	114	118
23.	Horizontális kerület	500	530
25.	Nyírlirányú koponyai v	370	385
32/1.	Nasion-bregma-szög	57°	52°
32/2.	Glabella-bregma-szög	56°	50°
32/a.	Tangentialis-szög	86°	86°
40.	Arckoponya hosszúsága	100	96
43.	Felsőarc-szélesség	100	104
45.	Arcszélesség	120	133
46.	Középarcszélesség	94	97
47.	Arcmagasság	110	113
48.	Felsőarc-magasság	67	65
51.	Orbitaszélesség	j: 34 b: 34	j: 41 b: 39
52.	Orbitamagasság	j: 27 b: 26	j: 32 b: 33
54.	Orrszélesség	20	54
55.	Apert. piriformis magassága	46	51
65.	Condylus-távolság	—	118
68.	Állkapocsszélesség	108?	110
72.	Arcprofiluszög	82°	86°
73.	Középarc-profiluszög	84°	83°
79.	Állkapocsszög	124°	101°

2. táblázat
Koponya és vázcsontok jelzői

Martin f. szám	Jelzők	1. sír nő	2. sír férfi
8: 1	Hosszúság-szélesség-jelző (Garson)	76,14	71,87
17: 1	Hosszúság-magasság-jelző (Martin)	77,45	71,88
20: 1	Hosszúság-magasság-jelző (Martin)	65,89	61,46
17: 8	Szélesség-magasság-jelző (Martin)	103,08	100,00
20: 8	Szélesség-magasság-jelző (Martin)	87,69	85,51
9: 10	Haránthomlokjelző (Martin)	80,34	78,63
9: 8	Transverzális frontoparietalis-jelző	72,31	66,67
47: 45	Morfológiai arcjelző (Kollmann)	91,66	84,96
48: 45	Felsőarcjelző (Kollmann)	55,83	48,87
52: 51	Szemüregjelző (Martin)	j: 79,41 b: 76,47	j: 78,05 b: 84,62
54: 55	Orrüregjelző (Martin)	43,48	42,18
50: 44	Interorbitális jelző (Martin)	25,27	24,74
63: 62	Szájpadjelző (Martin)	64,15	56,78
61: 60	Maxillo-alveolaris-jelző (Turner)	62,50	109,26
6: 1	Robusticitas clavicularis (Martin)	j: 25,18 b: 27,77	j: 27,69 b: 25,17
6: 5	Diaphysis tranv. jelző humerusnál	j: 72,72 b: 68,18	j: 74,07 b: 73,08
7: 1	Hossz-kereszt-jelző humerusnál	j: 20,69 b: —	j: 23,35 b: 22,12
5: 2	Hossz-szélesség-jelző sacrumnál	118,82	98,52
2: 1	Keresztcsonti jelző	86,73	88,89
1: 2	Szélesség-magasság-jelző pelvisnél	131,43	135,59
6: 7	Index pilastericus femoris	j: 96,00 b: 96,00	j: 109,68 b: 109,68
10: 9	Index platymericus femoris	j: 70,00 b: 60,97	j: 66,67 b: 66,67
9a: 8a	Index cnemicus tibiae	j: 75,00 b: 70,00	j: 70,00 b: 78,38

3. táblázat
Vázcsontok méretei

M. f.sz.	Méret	1. sír nő	2. sír férfi
1.	Clavicula legn. hossza	135	144
6.	Clavicula középső kerülete	34	40
1.	Humerus legnagyobb hossza	290	334
2.	Humerus teljes hossza	288	330
4.	Distalis epiphysis szélesség	54	68
5.	Diaphysis max. középső Ø	22	27
6.	Diaphysis min. középső Ø	16	20
7.	Legkisebb középső kerület	60	78
9.	Caput humeri transv. Ø	36	49
1.	Radius legnagyobb hossza	—	262
4.	Diaphysis transversalis Ø	15	18
5.	Diaphysis saggitalis Ø	10	14
1.	Ulna legnagyobb hossza	—	290
1.	Sacrum elülső ivhossza	98	135
5.	Felső egyenes szélesség	101	133
1.	Pelvis magassága	184	240
2.	Intercristalis Ø	140	177
1.	Femur legnagyobb hosszúsága	390	470
2.	Femur természetes hosszúsága	388	464
6.	Diaphysis sagitt. középső Ø	24	34
7.	Diaphysis transv. középső Ø	25	31
9.	Trans. Ø a felső harmadban	40	48
10.	Sagitt. Ø a felső harmadban	28	32
19.	Caput sagitt. Ø	42	53
1.	Tibia teljes hosszúsága	336	398
1/b.	Mollison hosszúsága	310	380
8a.	Sagitt. Ø for nutr.-nál	28	40
9a.	Transv. Ø for nutr.-nál	21	28

ISTVÁN KISZELY

ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS
OF SKELETAL FINDS WITH TREPHINED SKULL FOUND AT CSOPAK

The skeletal finds with „trephined“ skull are dated the X—XI century in the Carpathian Basin. As a curiosity, some skulls of this kind are known from graves of the bronze age.

At Csopak, from a grave of the Roman age which was rightly dated 1972, skeletons of two individuals, that of a woman and of a man, were discovered. Probably, but anthropologically it cannot be decided whether they formed a married couple or not. The woman is of about 50 years and the man younger, between 40—50 years. Between the two individuals of different sexes, there is a very great difference in size (plate 3 and 4), the man being very robust and the woman very gracile. The woman is of the Atlanto-Mediterranean type, very characteristic of the Romans, while the man

is Nordic/Taurid, perhaps a local inhabitant, but in no way can he be classified as an Italian type. The man suffered from severe joint troubles.

At the right side, approximately in the middle region of the occiput a large wound healed in vivo can be found. The wound was „cut out“ by a sharp cutting tool from the medial side, but its lateral side is a consequence of fracture. In the inflicted large wound haemostasis, disinfection were applied and the broken out and/or cut out occipital part was removed which implies that high-standard medical treatment was provided. The find is all the more important that the age of the skeletons can be precisely established and thus this is the first evidence from Pannonia concerning the medical treatment by Romans of a head wound.

ÚJABB ÖSSZEHAJONLÍTÓ STATISZTIKAI VIZSGÁLATOK A KÁRPÁT-MEDENCE 6—12. SZÁZADI NÉPESSÉGEINEK EMBERTANÁHOZ

I. BEVEZETÉS

Amikor összehasonlító vizsgálatai során az antropológus egymástól különböző vagy egymáshoz hasonló embertani sorozatokra bukkan, e tény rögzítésével ritkán elégedhet meg, márcsak a rokon tudományok „nyomása” miatt sem. Annak eldöntése azonban, hogy a hasonlóság vagy különbözőség mögött ugyanazon vagy éppenséggel eltérő népesség áll-e, hogy egy adott jelleg-együttes mögött egyáltalán milyen népesség húzódhat meg, az embertani adatok önmagukban nem adnak tájékoztatást.

Ha az antropológus mégis megkísérli adatait e szempontból értelmezni, ezt csakis más tudományágak, így elsősorban a történettudomány, régészet és nyelvészet eredményeinek ismeretében teheti. Ez azonban nagy nehézséggel és számos veszéllyel jár, aligha várható ugyanis, hogy tájékozott legyen a rokon tudományok valamennyi eredményében, sőt azokat kritikailag tudja kezelni, ugyanakkor a résztájékozottság téves embertani következtetésekre vezethet. Ha emellett még saját forrásanyagának nyomasztó hézagosságával, vizsgáló módszereinek fogyatékoságaival is szembetalálja magát, aligha lenne meglepő, ha visszalépne a történeti összefüggések feltárásának igényétől, megmaradva a pusztá adatközlés keretei közt. Amiért ezt mégsem teheti, annak az az oka, hogy az embertani anyagban rejlő történeti információk feltárása és további értékelésre való előkészítése csak az antropológustól várható.

Jelen munka e gondok szellemében készült, ügyelve arra, hogy valamennyi következtetés embertani adatokra épüljön s hogy a megállapítások esetlegessége megfelelő hangsúlyt kapjon. Az eredményeknek a rokon tudományok adataival való szembesítésére azonban márcsak területi okok miatt sem volt lehetőség és ugyancsak meghaladta volna a tanulmány kereteit valamennyi érintett kérdés, akárcsak embertani szempontú kutatástörténeti áttekintése is. Történeti vonatkozásokra csupán a legszükségesebb helyeken és csupán általánosságban történt utalás, a rokon tudományoknak az adott kérdésben ma leginkább elfogadott álláspontját figyelembe véve.

Az itt vázolt gondolatok és problémák gondos mérlegelésével került összeállításra e tanulmány.

II. ANYAG ÉS MÓDSZER

A) 1970-ben látott napvilágot „Összehasonlító biometriai vizsgálatok a VI—XII. századi közép-Duna-medencei népségek között” című tanulmányom, amelyben 16 avar kori és 18 Árpád-kori férfi- és ennél valamivel kevesebb női sorozat koponyaméretei alapján kíséreltem meg a jelzett terület és időszak népességéről történeti-embertani következtetéseket levonni (ÉRY, 1970 a).

1970 és 1980 között azonban több mint egyharmaddal nőtt a Kárpát-medence fenti időszakának közzétett embertani anyaga és ami különösen fontos, ez a növekedés lehetőséget adott a honfoglaló magyarság kicsiny esetszámú mintái közt regionális csoportok megfigyelésére (ÉRY, 1978). Már ez a tény is indokoltá tett volna egy ismételt vizsgálatot, számítógép igénybevételével azonban elvileg korlátlan számú összehasonlító anyag bevonására, azaz tágabb kitekintésre is mód nyílt.

Ezt a lehetőséget felhasználva, a jelen vizsgálat nemcsak az avar kori, honfoglalás kori és Árpád-kori sorozatok korszakon belüli és korszakok közötti összefüggéseit kísérelte meg elemezni, hanem keresni e 6—12. századi népségek eredetere, korábbi szállásterületére vonatkozó adatokat, vizsgálni a Kárpát-medencében őket ért embertani hatások irányát és mértékét.

A fenti célkitűzés megvalósítására mindazonáltal igen korlátozott lehetőségek voltak. Először is kevés a közölt csontvázlelet ahhoz, hogy megbízhatóan rekonstruálni lehessen a vizsgált korszak népességének különböző embertani folyamatait. Másodsor, fontos adatokat, így például a testmagassági méreteket a szerzők eltérő számítási módja miatt nem lehetett figyelembe venni. Harmadsor, a vizsgáló módszerek sem teszik lehetővé egy-egy népesség valamennyi lényeges mérő és leíró jellegének együttes kifejezését. Ezért a jelen munka főként a *tendenciák* megragadására szorítkozhatott, a részletek kidolgozásához további források feltárására, új módszerek alkalmazására lesz szükség.

B) A vizsgálatok alapját a korábbihoz hasonlóan távolságszámítások alkották. Ez, a korábbtól azonban eltérően, csak a férfiak adataira épült, melynek alapvető oka az, hogy jóval több a kellő nagyságrendű férfi- mint női sorozat, a cél pedig jelen esetben a minél szélesebb körű

kitekintés volt. Azokra a kérdésekre ugyanakkor, amelyekre a mostani vizsgálat kereste a választ, a férfiak adatai is teljes értékű, a népesség egészére vonatkozó felvilágosítást nyújtottak.¹

A távolságszámításba bevont sorozatok kiválasztásának feltétele nagyságrendjük volt, a megbízhatóság érdekében ugyanis csak olyan sorozatok elemzésére került sor, ahol az eset-szám *méretenként* legalább 10 volt. Kivétel mindössze hat kis minta, melyek bevonására területi vagy időbeni hézagpótló jelentőségüknél fogva volt multhatatlan szükség, a *minta* átlagos eset-száma azonban ezeknél a sorozatoknál sem volt kevesebb mint 10.²

A fentiek alapján a távolságszámításban a Kárpát-medence avar korát 22 minta, 9. századát 1 minta, honfoglalás korát 4 minta és Árpád-korát 18 minta képviseli.

A Kárpát-medence 6–12. századi népességeinek eredete, korábbi szállásterülete szempontjából az összehasonlító anyag elsősorban is a Kárpátoktól keletre eső térségből való, történeti tény ugyanis, hogy nemcsak az avar kori népek, hanem a honfoglaló magyarság korai története is e keleti részekben, elsősorban is az eurázsiai steppeövezetben játszódott. A 63 keleti minta a Szovjetuniónak a Minuszinszki-medencétől a Keleti-Kárpátookig, a Káma vidékétől a Pamirig terjedő területéről származik, a késő bronzkor (kb. i. e. 15. sz.) és a mongol invázió (i. sz. 13. sz.) közötti időszakból. Sajnálatos, hogy kellő számú leletanyag híján ugyanezen térség késő bronzkor előtti népességei nem voltak tanulmányozhatók.

A Kárpát-medencétől északra, nyugatra és délre eső területek népessége hasonló időbeni mélységben nem került vizsgálatra, a 6–12. századhoz közvetlenül kapcsolódva azonban az elemzés kiterjedt 8 „nyugati germán” (i. sz. 4–7. sz.) és 3 „nyugati szláv” (i. sz. 9. sz.) sorozatra. A Kárpát-medencétől délre eső területéről (Romániából, Bulgáriából és Jugoszlávia nagy részéről) nincs közreadva megfelelő nagyságrendű ember-tani anyag.

Ami magát a Kárpát-medencét illeti, a 6. századot megelőző évszázadokból az előzőekhez hasonló, de még súlyosabb hiányok mutatkoznak. Néhány kelet-dunántúli késő római kori (i. sz. 4–5. sz.-i) sorozaton kívül (amelyeket hasonlóságuknál fogva megengedhetőnek látszott egy mintába összevonni), lényegében sem a hun-germán kor, sem a szarmata kor, sem a vaskor, sem a bronzkor népességeiről nincsenek kellő embertani adatok, az ennél korábbi korszakokról nem is beszélve. Ez az oka annak, amiért a Kárpát-medencében élt 6–12. századi népességek kontinuitását nem lehetett megfelelő időbeni mélységig visszafelé követni.

C) A vizsgálat ismét PENROSE (1954) módszerével készült az alábbi 10 koponyaméret felhasználásával: legnagyobb koponyahossz (1), legnagyobb koponyaszélesség (8), legkisebb homlokzsélesség (9), koponyamagasság (17), archossz (40), arcszélesség (45), arcmagasság (48), szemüregzsélesség (51), szemüregmagasság (52), orr-

szélesség (54). Az átlagértékek standardizálása THOMA (1978) csoportszórásaival (σ) történt.

A két-két minta közötti általánosított távolság (C_R^2) szignifikanciájának kiszámítása RAHMAN (1962) módszerével történt. A hasonlóság határát az 1%-os (a χ^2 táblán 99%-os) szignifikancia jelenti, mely szerint egymáshoz hasonlóan a 0,197 vagy ennél kisebb távolságú sorozatok minősíthetők. Meg kell azonban jegyezni, hogy ez az értékhatár csupán konvenció, a gyakorlatban ugyanis nagy ritkán az ennél kissé nagyobb távolságú párosok is lehetnek hasonlóak, gyakrabban az ennél kisebb távolságú párosok is lehetnek különbözők. Ezért az értékelésnél nem csupán a számérték nagyságát, hanem a sorozatok közötti összefüggések rendszerét is vizsgálni kellett. Nyilvánvaló tehát, hogy a PENROSE-módszer sem nélkülözheti az eredmények többoldalú elemzését és kellő értelmezését.

Nagyszámú összehasonlító anyag esetén a kapott távolságértékek tömegében való eligazodást könnyíti az adatok csoportosítása, azaz klaszterezése. Az ún. „dual sequential” eljárással és eredményének dendrogramban való megrajzolásával tehető szemléletesebbé a sorozatok közti kapcsolat (CREEL, 1968). Mivel azonban a dendrogram kétdimenziós ábra, az összefüggések minden irányát és részletét nem képes érzékelteni, sőt néha az is előfordul, hogy másodlagos kapcsolatok az ábrán nagyobb hangsúlyt kapnak az elsődlegeseknél. Nyilvánvaló az is, hogy megváltozhat a sorozatok összefüggése, ha egy-egy mintát elveszünk vagy hozzácsatolunk az anyaghoz. Dendrogramokat tehát különböző összeállításban látszott célszerűnek készíteni, mintegy egymást kiegészítve és ellenőrizve. Általában a nagyobb összefüggések „márdártávlattól”, vagyis a sok mintából szerkesztett dendrogramon rajzolódtak ki jobban, a részletkérdésekre az egyes sorozatok saját szignifikáns analógiáiból szerkesztett dendrogramok vetettek éleesebb fényt.

D) A fentiek értelmében a leletek vizsgálata többféle megközelítésben történt. Az első adatsort a teljes anyag vagyis a 120 minta összefüggéseiből számított dendrogram szolgáltatta, amelyről általános formai, regionális és kronológiai tendenciák voltak leolvashatók.

A második adatsort a 45, Kárpát-medencei, 6–12. századi minta egyedi elemzése és szignifikáns analógiáiból számított dendrogramjai szolgáltatották.

A harmadik adatsort azok a regionális sajátosságok nyújtották, amelyek az avar kori, honfoglalás kori és Árpád-kori leletanyagban megfigyelhetők voltak. A honfoglalás kort a vizsgálatban már eleve csoportok, azaz regionális minták képviselték. Az avar kor és Árpád-kor vonatkozásában azonban az ilyen csoportok biztosabb körülírásához a régió területén feltárt kisebb sorozatok tanúságát is szükségesnek látszott figyelembe venni. Ezért a regionális átlagban az ötnél nem kisebb esetszámú minták is szerepelnek, amely további 11 avar kori és 9 Árpád-kori sorozatot érintett.

Végül a negyedik adatsort a Kárpát-medencei

regionális csoportok és csoportba nem sorolt minták, valamint a Kárpát-medencén kívüli, csoportba vonható minták és az ebből kimaradt szériák közötti távolságszámítás szolgáltatva, melynek eredményét ugyancsak dendrogramok illusztrálják.

A távolságszámításba bevont 120 sorozat jegyzékét, időrendi és bibliográfiai adatait az 1. táblázat tartalmazza,³ a regionális csoportok kiszámításához pótlólag csatolt kis minták jegyzékét, időrendi és bibliográfiai adatait a 2. táblázat tartalmazza.

A Kárpát-medencén kívüli 74 minta hozzávetőleges földrajzi helyét az 1. ábra szemlélteti az 1. táblázat sorszámait követve. A Kárpát-medencén belüli minták helyét (a kis mintákét is) a 2. ábra szemlélteti az 1. és 2. táblázat sorszámait követve.

A számítások a Veszprémi Vegyipari Egyetemen készültek. A program kidolgozásáért Dr. DOMINYÁK IMRE egyetemi docensnek, lefuttatásáért ÓHEGYI LÁSZLÓNÉNAK mondok őszinte köszönetet.

III. A LELETANYAG ÁLTALÁNOS JELLEMZŐI

A) A Kárpát-medence 6–12. századi leletanyagának korszakankénti elemzése előtt szükségesnek látszik a vizsgálati anyag egészére jellemző sajátosságok áttekintése. Ennek alapjául

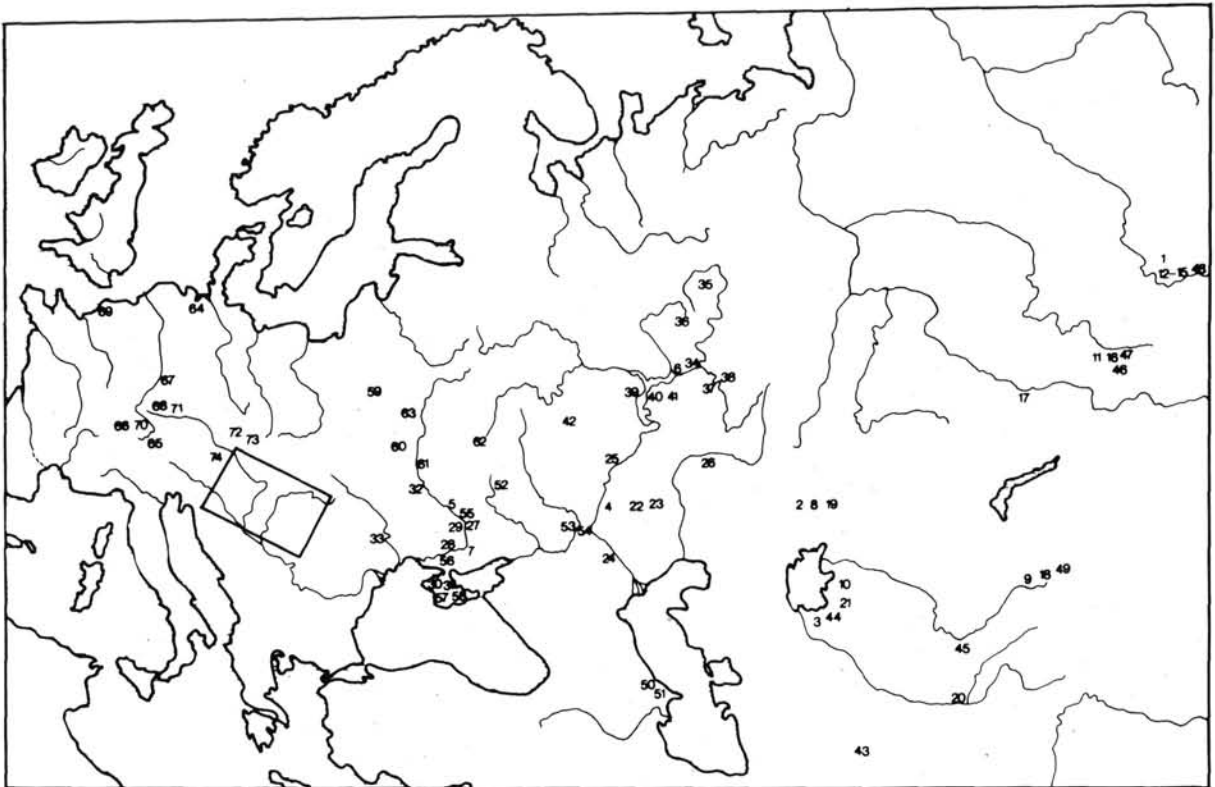
a 3. ábra szolgál, amelyen a 120 sorozat távolságértékeiből szerkesztett dendrogram látható.⁴ Az ábrán kisebb és nagyobb csoportosulások, ún. klaszterek figyelhetők meg, amelyek hasonló koponyaformájú sorozatokból állnak. Tágabb formai hasonlóság alapján 5 klasztert, szűkebb formai hasonlóság alapján ezeken belül 5 szubklasztert lehetett elkülöníteni, melyek az alábbi tulajdonságokkal rendelkeznek.⁵

1. klaszter

A vizsgálati anyag 48 százalékát érintő csoportosulás, melynek sorozatai az európai nagyrészbe tartoznak és hosszú (dolichokran) koponyaformával rendelkeznek. A klaszter nyugatról kelet felé haladva három szubklaszterre bontható.

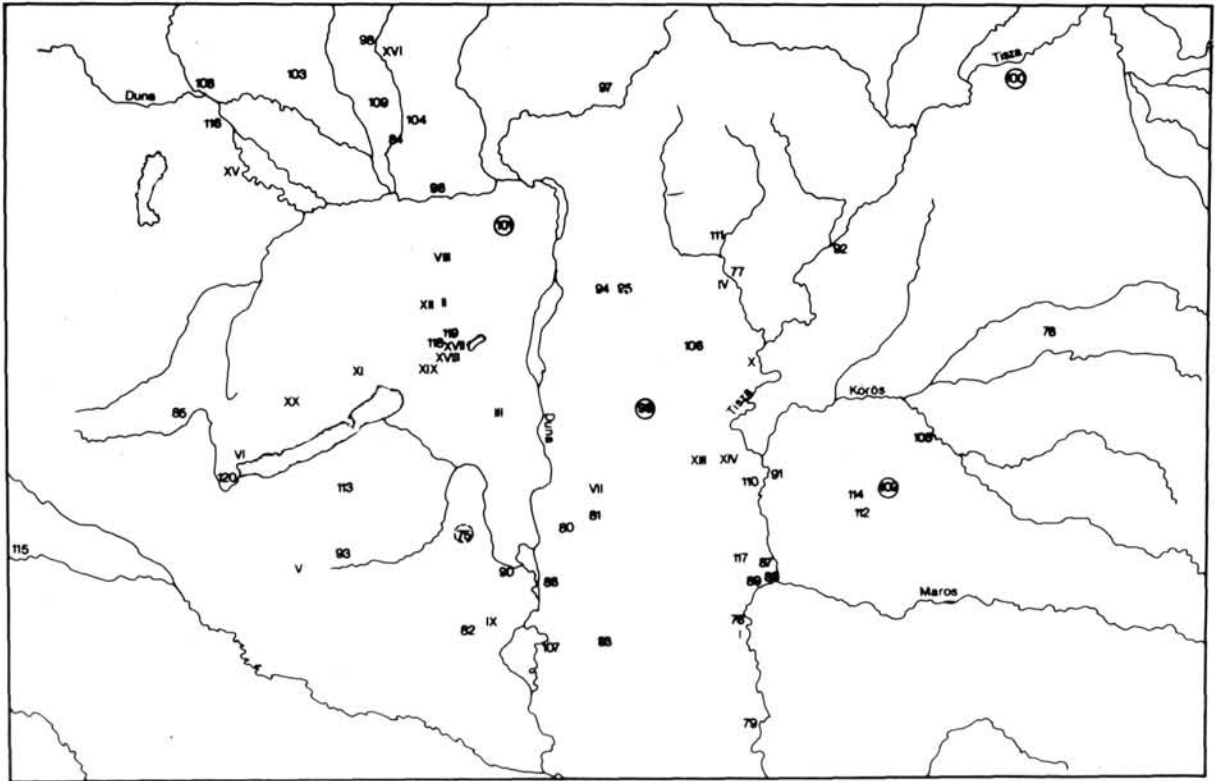
1/a szubklaszter. Lelőhelyei Nyugat-Európától a Dnyeperig terjednek. A szubklaszter az 1. klaszter legnagyobb létszámú, formailag mégis egységes alcsoportja, annak ellenére, hogy sorozatai közt a legkülönbözőbb népségek találhatók, így az összes észak-pontusi korai és késő szkíta kori minta, az ötből egy „keleti szláv” minta, a háromból két „nyugati szláv” minta, a nyolcból hét „nyugati germán” minta, továbbá az avar kori minták közül kettő (9,1%), az Árpád-kori minták közül tizenegy (61,1%).

Az 1/a szubklaszter etnikai sokszínűsége és viszonylagos formai egyöntetősége közti ellentmondás jó példa az embertani jellemzők etnikummal való azonosításának nehézségére. A szubklaszteren belüli kisebb csoportosulások

1. ábra. A Kárpát-medencén kívüli minták lelőhelye (az 1. táblázat sorszámozása szerint)

Figure 1. Sites outside the Carpathian Basin (according to the sequence numbers of Table 1)

2. ábra. A Kárpát-medencei minták lelőhelye (az 1. és 2. táblázat sorszámozása szerint)

Figure 2. Sites within the Carpathian Basin (according to the sequence numbers of Tables 1 and 2)

összetételét figyelve ugyanis jól látható, hogy hasonló embertani jelleg mögött nem áll szükségképpen ugyanazon etnikum, mint ahogy láthatóan az sem szükségszerű, hogy egyazon etnikum képviselői ugyanazon embertani formakörhöz tartozzanak.

1/b szubklaszter. Formailag az 1/a szubklasztertől elsősorban arcvázának alacsonyosságában tér el. Lelőhelyei az előbbinél kisebb területről, a Kárpát-medencétől a Káma vidékéig terjedő erdős steppe és lomberdő övezetéből valók. E szubklaszterben található a keleti finn vidék négy mintájából három, az öt „keleti szláv” mintájából négy, a csernahov-műveltség mindkét mintája, továbbá a Kárpát-medencéből három avar kori minta (13,6%), az egyetlen 9. századi minta, egy honfoglalás kori minta (25,0%) és két Árpád-kori minta (11,1%).

1/c szubklaszter. Az előző két szubklasztertől valamivel hosszabb és magasabb agykoponyájával, szélesebb és magasabb arckoponyájával tér el. Lelőhelyei két kivétellel a Dnyepertől keletre eső térségből valók, ilyenformán az 1/c szubklaszter, a nyugati 1/a szubklaszterhez viszonyítva, egy keleti hosszú fejű csoportot képvisel. A szubklaszterben csupán egy Kárpát-medencei, avar kori minta (4,5%) található.

2. klaszter

A vizsgálati anyag következő nagy csoportja, amely a sorozatok 32 százalékát foglalja magába.

Népességére az europid túlsúly, koponyaformájára a mérsékelt fokú rövidfejűség (szubbrachykrania) a jellemző. A 2. klaszter lelőhelyei Közép-Ázsia keleti részétől a Dnyeperig terjedő steppe-övezetből valók. Lelőhelyei a Dnyeper és a Keleti-Kárpátok közötti területről nem ismertek, de megtalálhatók a Kárpát-medencében, sőt egy esetben Nyugat-Európában is. A 2. klaszter két szubklaszterre oszlik.

2/a szubklaszter. Lelőhelyei az egész 2. klaszter területéről ismeretesek. Etnikai összetétele minden bizonnyal kevert, amelyből azonban a „szaka” és „szarmata” minták zöme hiányzik. A 2/a szubklaszterben öt avar kori (22,7%), három honfoglalás kori (75,0%) és négy Árpád-kori (22,2%) szériát találni, melyek közül elsősorban a honfoglalás kori minták jelentős részaránya érdemel figyelmet.⁶

A szubklaszter érdekessége azonban lelőhelyeinek területi—kronológiai eloszlásában van. Ha ugyanis a Dnyepertől keletre eső mintáit az i. sz. 4. század előttiekre és az i. sz. 4. század utániakra bontjuk, a kilenc korai mintából hetet az ázsiai térfélen (No. 9, 11, 15, 16, 17, 18, 19. lelőhelyek), a hét késői mintából hatot az európai térfélen találunk. Feltételezhető tehát, hogy a 2/a szubklaszter népességeinek zöme az i. sz. 5. század táján húzódhatott Közép-Ázsiából egyrészt a Volga mentén észak felé (No. 38, 39, 40. lelőhelyek), másrészt nyugat felé a Dnyeper vonaláig

(No. 54, 56, 57. lelőhelyek), majd tovább a Kárpát-medencébe. A kronológiai adatok alapján feltehető, hogy ez az elmozdulás a török nyelvű népek Belső-Ázsiából nyugat felé vonulásával függött össze.

2/b szubklaszer. Elterjedési területe korlátozottabb az előző szubklaszternél, keleti lelőhelyei ugyanis a Volga-vidék és Kazahsztán, a Dél-Ural és az Aral-tó által határolt területől származnak.

Arcvázuk hasonló a 2/a szubklaszer népességéhez, a különbség főként agykoponyájuk nagyobb hosszúságában és szélességében, valamint csekélyebb magasságában mutatkozik meg.

A 2/b szubklaszer etnikai összetétele meglehetősen egységes, a sorozatok gerincét ugyanis négy „szauromata—szarmata” és két „szaka” minta alkotja. A szubklaszerban két avar kori (9,1%) és egy „nyugati germán” mintát is találni.

3. klaszter

Viszonylag kis létszámú együttes, amelyre mérsékelt fokú rövidfejűség, de mindenekelőtt is a koponya alacsony boltozottsága (chamaekrania és tapeinokrania) a jellemző. Taxonómiai szempontból e csoportban az europidok túlsúlya mellett már viszonylag nagyobb számban található kevert europa-mongolidokat, sőt mongolidokat is.

A klaszter elsősorban a Kárpát-medencei népességek szempontjából érdemel figyelmet, tiz sorozata ugyanis, két kivétellel, erről a területről, annak is kizárólag a középső, Duna—Tisza közeli részéről s az avar korból való. E klaszterba tartozik az avar kori sorozatok 36,4% -a. A klaszterban rajtunk kívül csupán két keleti minta van.

4. klaszter.

Ugyancsak kis létszámú, lazán összefüggő együttes, amelynek képviselőit rövidfejűségük, főként azonban mongolid és europa-mongolid rasszjellegük sorol azonos klaszterba. Hat mintájából öt keleti, s csupán egy Kárpát-medencei avar kori (4,5%). A csoport magját 7—13. századi „nomád türk” minták alkotják, melyek közül három Közép-Ázsia keleti részéről, egy pedig a Don menti Sarkel falainál került elő.

5. klaszter.

Lazán összefüggő kis létszámú együttes, amelyet kifejezett rövidfejűsége és europa rasszjellegét köt össze. A klaszterban Kárpát-medencei sorozat nincs.

Végezetül szólni kell arról a három mintáról, amely egyetlen klaszterhez sem kapcsolódott. Az Árpád-kori Békés-Povád elszigeteltségét szokatlanul nagy arcmagassága, a két késő bronzkori minta különállását pedig agy- és arckoponyájuk közötti szokatlan arány okozhatta.

B) Arra keresve a választ, hogy a klasztereken vagy szubklasztereken belüli hasonlóság létrejöttének mi lehetett az oka, három tényezővel lehet számolni: etnikaival, földrajzival és taxonómiaival.

Valószínűnek látszik, hogy viszonylagos etnikai egyöntetűség, és ezen belül viszonylagos taxonómiai egységesség hozhatta létre a 2/b szubklasztert, valamint a 3. és 4. klasztert. Az etnikai alapréteget az első esetben „szakák” és „szarmaták”, a második esetben „avarok”, a harmadik esetben „nomád türk” alkothatták.

Valószínűnek látszik, hogy az adott földrajzi tájegységhez kötődő embertani jelleg egyesíti az 1/b szubklaszer sorozatait, amelyben főként „keleti sláv” és „keleti finn” népesség kereshető.

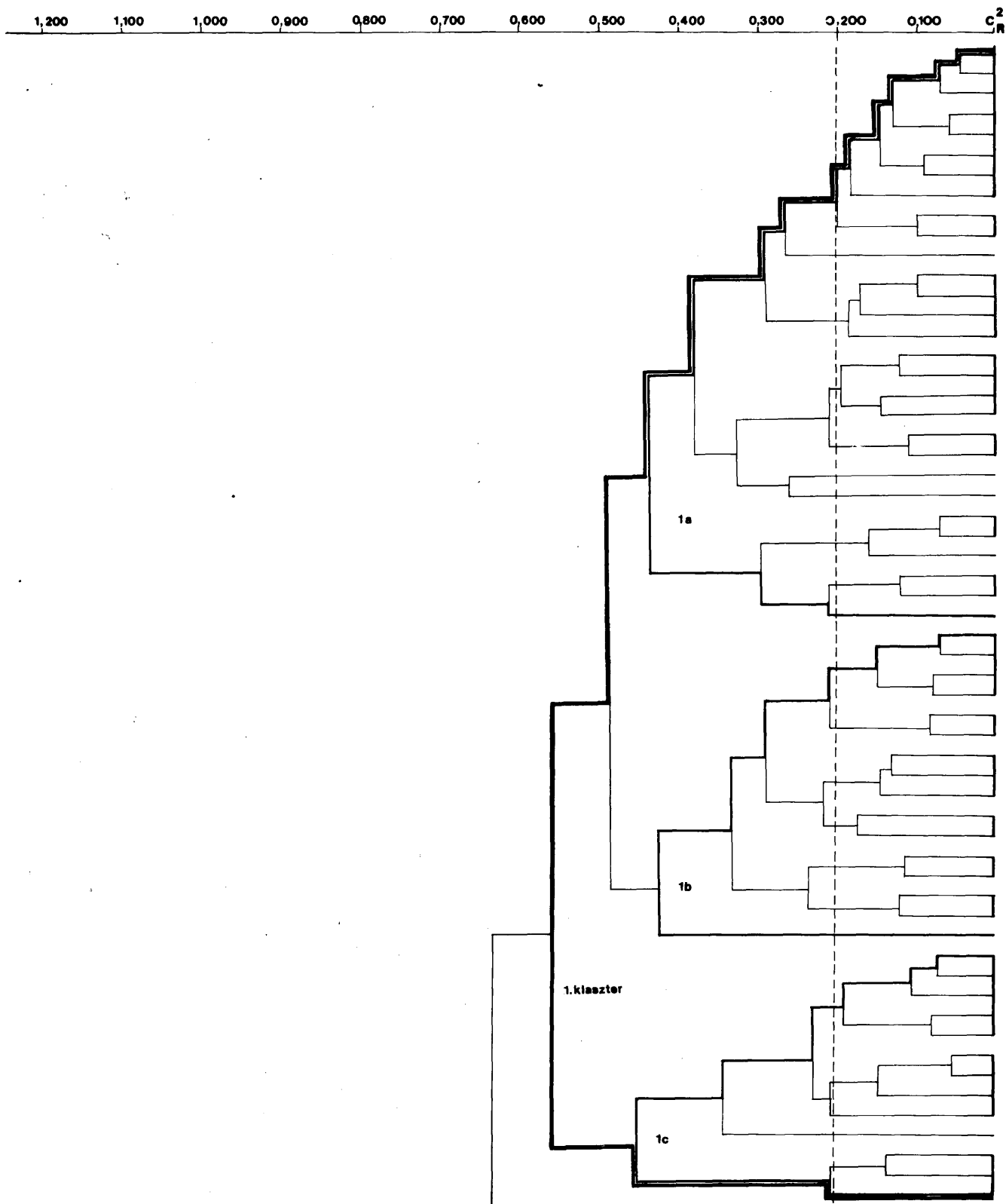
És végül, úgy tűnik, hogy etnikumtól és földrajzi adottságoktól független taxonómiai hasonlóság fűzi össze az 1/a, valamint a 2/a szubklaszer képviselőit. Az egyik egy nyugati, a másik egy keleti képződmény, mindkettő etnikailag igen kevert és nagy területen van szétterjedve. A két csoport közül a keletiről tudni többet, erről a vidékről ugyanis több anyag került a vizsgálatba. A 2/a szubklaszer népességét zömmel olyan keleti, steppei populációk alkothatták, amelyek a nagy népvándorlás részeseként, mint arról fentebb szó volt, az 5. század táján húzódtak az európai térfélre. Jóval nehezebb véleményt mondani az 1/a szubklaszerba tartozó sorozatok hasonlóságának hátteréről az e területről származó vizsgálati anyag hiányossága miatt. Tekintettel ugyanis arra, hogy a Dnyeper vidékétől Nyugat-Európaig elterjedt szubklaszer korai, vaskori képviselői csak az észak-pontusi területről ismertek, nem tudni, hogy a szubklaszer népessége vándorlás során jutott-e a nyugatabbra eső tájakra, vagy az egyes területeken önálló fejlődés eredményeként jött létre. Egy esetleges migráció feltételezése a steppei népek keletre nyugatra vándorlásával indokolható lenne, főként a Kárpát-medencei sorozatokat illetően. Ugyanakkor a több központú kialakulás feltételezése is elképzelhető, mert a történeti tényeknek ellentmond, hogy pl. valamennyi, e szubklaszerba tartozó „nyugati germán” minta keleti eredetű lett volna, vagy hogy az itt található „nyugati sláv” minták, köztük Mikulčice népességének eredete is közvetlenül az észak-pontusi késő szkíta kori népességben lenne keresendő. A kérdés eldöntése mindazonáltal a jelenlegi leletanyag alapján nem lehetséges. A vizsgálat szempontjából azonban hátrány, hogy éppen e nehezen értékelhető leletgyűttesben található számos, Kárpát-medencei mintát.

IV. AZ AVAR KORI LELETANYAG

1. Általános jellemzők

A régészeti kutatás az avar időszakot korábban két periódusra osztotta: az 568—670 közötti korai, s a 670— kb. 800 közötti késői periódusra. Újabb régészeti kutatások három időszak elkülönítését látják lehetségesnek, az elsőt kb. 568—630 közé, a másodikat kb. 630—670 közé, s a harmadikat kb. 670—810 közé keltezte. Minden egyes periódus kezdete új népességek bevándorlásával hozható összefüggésbe, hogy azonban az egyes periódusokban milyen népességek érkeztek a Kárpát-medencébe, pontosan nem tudni. A történeti kutatás mindenekelőtt „avarok”, „bolgárok”, „slávok”, „griffesindások” megjelenéséről beszél, emellett régészeti bizonyítékok szólnak különböző, korábban itt élt népek avar kori továbbéléséről is.

Az avar időszak embertani kutatásának fontos

3. ábra. A 120 minta általánosított távolság értékeiből szerkesztett dendrogram

Figure 3. Dendrogram constructed using the distances calculated between each of the 120 samples

- 28 Nykolajevka - Kazetazkoje
 30 Neapol
 29 Zolotsja Balka
 73 Mikulčice
 104 ÁBRAHÁM
 84 NOVÉ ZÁMKY
 109 DOLNY JATOV
 71 Weingarten
 7 Szkiták, Észak-Pontus
 31 Zavetnoje
 110 FELGYŐ
 106 CEGLÉD
 114 OROSHÁZA
 17 SZATYMAZ
 112 KARDOSKÚT
 64 Anderten
 68 Nusplingen
 60 Drevljánok
 115 PTUJ
 67 Mannheim
 111 JÁSZDÓZSA
 5 Gerendavázás műv., Ukrajna
 74 Pitten
 66 Jura
 69 Nyugati frankok
 65 Bonaduz
 90 SZEKSZÁRD
 113 KÉRPUSZTA
 107 CSÁTALJA
 42 Mordvinok
 61 Poljánok
 50 Dregovicsok
 63 Radimicsek
 34 Alsó-Káma
 36 Caepca-medence
 96 VIRT
 116 RUSOVCE
 101 HONF. KOR C-CSOPORT
 33 Caernahov műv., Moldávia
 62 Szeverjánok
 98 Nitra - Lupka
 120 ZALAVÁR
 32 Caernahov műv., Közép-Dnyeper
 92 TISZADERZS
 85 PÓKASZEPETK
 12 Tager I
 13 Tager II
 4 Gerendavázás műv., Alsó-Volga
 14 Tager III
 43 Bajram Ali
 50 Mingecsaur VI
 72 Josefov
 37 Kamulü Tamak
 52 Verhnye Szaitovó
 2 Andronovó műv., Kazahsztán
 21 Tuz Gür
 97 ŽELOVCE
 20 Nomádok, Dél-Tadzsikisztán

feladata lenne a különböző periódusok etnikai sajátosságait feltárni, erre azonban jelenleg nincs lehetőség. Először, mert az embertanilag feldolgozott sorozatok több mint fele régészetiileg publikálatlan. Másodsor, mert még a régészetiileg publikáltak esetében is nehéz pontosan megállapítani, hogy mikor nyitották és meddig használták a temetőt, hogy népességét milyen mértékben alkották korábbi periódusok továbbélői és újonnan érkezettek, hogy a vizsgált koponyaleletek a temető milyen korú sírjából valók stb. stb. A vizsgálatok során tehát nem volt lehetőség sem a kettős, sem a hármas időbeosztás figyelembevételére, s ezért az egész 230 éves időszak egységes egészként, azaz egyidejű sorozatokként került elemzésre. A sorozatoknak az 1. és 2. táblázaton megadott évszázadai az embertani publikációkban szereplő korhatározást követi, amelyből csupán annyi állapítható meg, hogy a korai időszakot jóval kevesebb sorozat képviseli, mint a későit.

Azt az embertani sokszínűséget, amit a történeti és régészeti források jeleznek, mindazonáltal jól szemlélteti már a 22 avar kori minta klasztereken belüli eloszlása is. Az 1. klaszterben van ugyanis a minták 27,3%-a, a 2. klaszterben a minták 31,8%-a, a 3. klaszterben a minták 36,4%-a s a 4. klaszterben a minták 4,5%-a. Figyelembe véve továbbá, hogy a 2., 3., 4. és részben az 1. klaszter népessége is keleti eredetűnek volt minősíthető, az is megállapítható, hogy a minták, minden időrendi, mintavételi és számbeli hiányosságuk ellenére, az avar kori népességek zömének keleti eredetére vonatkozó történeti megállapításokat is jól tükrözik.

Az avar kori leletanyag sokszínűségét még egy általános adat szemlélteti. Igen kevés alkalommal, mindössze az elméletileg lehetséges esetek 5,2 százalékában volt észlelhető az egyes sorozatok között közeli hasonlóság, feleannyi esetben sem, mint az Árpád-kori sorozatok között.

2. Az egyedi minták vizsgálata

A) Az egyes minták értékelése elsősorban az adott klaszterbe vagy szubklaszterbe tartozásuk alapján történt. További támpontot a minta saját szignifikáns analógiáiból szerkesztett dendrogramok szolgáltatották. A dendrogramon vastagabb vonal határolja körül az adott mintához *elsődlegesen* hasonló sorozatokat. A mutakkozó jelenségek megfelelő történeti értelmezése érdekében azonban szükségesnek látszott közreadni azon Kárpát-medencén kívüli minták dendrogramját is, mely minták az egyes, Kárpát-medencei sorozatok *elsődleges* analógiáit jelentik. Ez alól kivételt csupán az 1/a szubklaszterbe tartozó sorozatok jelentenek, ha *elsődleges* analógiáik ugyanazon szubklaszterből származnak. Ilyen esetekben ugyanis a hasonlóság, az 1/a szubklaszterrel kapcsolatban mondottak alapján, közelebbi értékelésre nem nyújt támpontot.

A 22 avar kori sorozat főbb jellemzői az alábbiak.

ADORJÁN. 6. SZ. TANYA (No. 76, 3. klaszter,

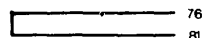
1,200 1,100 1,000 0,900 0,800 0,700 0,600 0,500 0,400 0,300 0,200 0,100 C²_R

3. ábra. (folytatás)
Fig. 3. (continuation)

- 38 Birezk
- 54 Sarkel II
- 15 Taatük
- 9 Szakák, korai uszunok, Kirgizia
- 40 Tankejevka
- 56 Kairi
- 57 Szkaliztoje
- 89 SZEGED - MAKKOSERDÓ
- 19 Uezunok, Kazahsztán
- 104 BEŠEŇOV
- 17 Uezunok, Irtile
- 16 Szarmata kor, Altáj, hegyláb
- 47 Türk nomádok, Altáj, hegyláb
- 11 Szkiták, Altáj vidék
- 39 Boisle Tarhani
- 100 HONF. KOR B - CSOPORT
- 27 Szarmaták, Ukrajna
- 18 Uezunok, Kirgizia
- 24 Szarmaták, Alsó - Volga
- 80 HOMOKMÉGY
- 99 HONF. KOR A - CSOPORT
- 91 SZENTES
- 118 SZÉKESFEHÉRVÁR - BIKASZIGET
- 102 HONF. KOR D - CSOPORT
- 75 Késő római kor
- 108 DEVIN
- 93 TOPONÁR
- 119 SZÉKESFEHÉRVÁR - SZÁRAZRÉT
- 82 KÉKESD
- 23 Szarmaták, NY - Kazahsztán
- 26 Szarmaták, Ural
- 22 Szauromaták
- 79 BAČKO PETROVO SELO
- 8 Korai szakák, Kazahsztán
- 10 Késői szakák, Arai
- 25 Szarmaták, Közép - Volga
- 78 ARTÁND
- 70 Solothurn
- 86 SÜKÖSD
- 88 SZEGED - KUNDOMB
- 35 Felső - Káma
- 77 ALATTYÁN
- 81 KECEL
- 95 ÜLLŐ II
- 94 ÜLLŐ I
- 76 ADORJÁN
- 87 SZEGED - FEHÉRTÓ
- 55 Kamenka
- 106 BÉKÉS
- 46 Türk nomádok, Altáj, hegyláb
- 53 Sarkel I
- 48 Türk nomádok, Minuzsinezki - med.
- 49 Türk nomádok, Tien - San
- 83 MADARAS
- 6 Lugovó
- 41 Biljar
- 45 Kakhaha II
- 44 Tok Kata
- 57 Mingecsaur VII
- 58 Alusta
- 1 Andronovó műv., Minuzsinezki - med.
- 3 Kokcsa III

4. ábra). A népesség zöme tisztán europid, az europo-mongolidok részaránya mintegy 10%. Analógiája: az avar kori Kecel (No. 81).

4. ábra. Adorján analógiájának dendrogramja

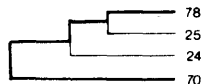
Figure 4. Dendrogram showing the analogy of Adorján

Története: az adorjáni népesség kialakulási helye a 3. klaszterba tartozása alapján sejthetően valahol a keleti steppeövezetben lehetett. A Kárpát-medencei kortárs populációk közül csak saját földrajzi környezetének, a Duna-Tisza közének népességére hasonlít. Továbbélésére nincs adat.

ALATTYÁN-TULÁT (No. 77, 3. klaszter). A népesség zöme tisztán europid, az europo-mongolidok részaránya mintegy 2%. Analógiái mincsek.

Története: az alattyáni népesség kialakulási helye a 3. klaszterba tartozása alapján sejthetően valahol a keleti steppeövezetben lehetett. Ugyancsak 3. klaszterbeli kapcsolatai szerint a Kárpát-medencei kortárs populációk közül csupán saját tágabb földrajzi környezetének, a Duna-Tisza közének népességéhez áll némileg közel. Továbbélésére nincs adat.

ARTÁND (No. 78, 2/b szubklaszter, 5. ábra). A népesség tisztán europid. Analógiái: két i. e. 4-i. sz. 2. sz.-i Volga-menti „szarmata” sorozat (No. 24, 25) és a 6-7. sz.-i „nyugati germán” Solothurn (No. 70).

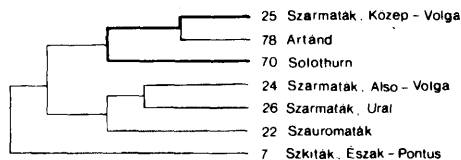

5. ábra. Artánd analógiáinak dendrogramja

Figure 5. Dendrogram showing the analogies of Artánd

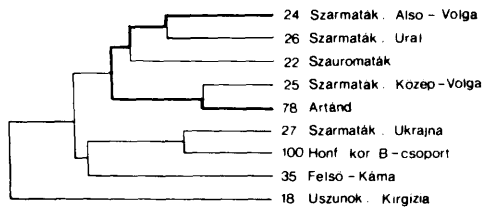
Története: az ártándi népesség kialakulási helye nagy valószínűséggel a Volga-vidék szarmata kori népességei közt játszódhatott (6. és 7. ábra). A Kárpát-medencei kortárs népességekre nem hasonlít, továbbélésére nincs adat.

Ami a „germán” Solothurnnal való hasonlóságát illeti, ennek oka a közös eredet lehet, a solothurni népesség ugyanis minden jel szerint ugyancsak „szarmata” eredetű volt. Ezt a 2/b szubklaszterban elfoglalt helye s egyúttal a többi „germán” sorozattól való különbözősége, vala-

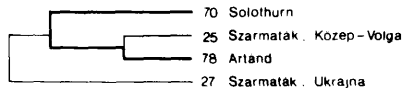
6. ábra. A közép-volgai „szarmaták” analógiáinak dendrogramja

Figure 6. Dendrogram showing the analogies of "Sarmatians" from the Middle Volga river region

7. ábra. Az alsó-volgai „szarmatak” analógiáinak dendrogramja

Figure 7. Dendrogram showing the analogies of "Sarmatians" from the Lower Volga river region

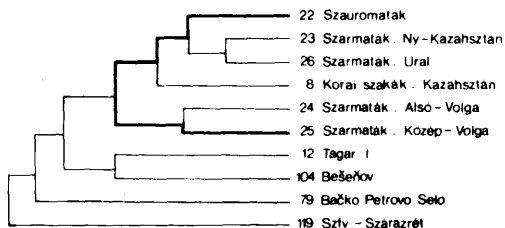
8. ábra. Solothurn analógiáinak dendrogramja

Figure 8. Dendrogram showing the analogies of Solothurn

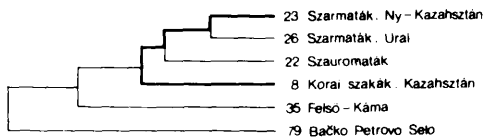
9. ábra. Bačko Petrovo Selo analógiáinak dendrogramja

Figure 9. Dendrogram showing the analogies of Bačko Petrovo Selo

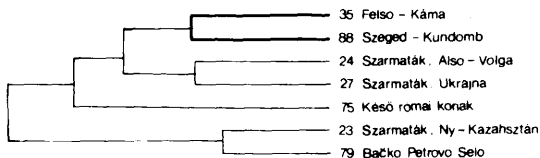
10. ábra. A „szauromatak” analógiáinak dendrogramja

Figure 10. Dendrogram showing the analogies of "Sarmatians"

11. ábra. A nyugat-kazahsztáni „szarmatak” analógiáinak dendrogramja

Figure 11. Dendrogram showing the analogies of "Sarmatians" from Western Kazakhstan

12. ábra. A felső-kámai minta analógiáinak dendrogramja

Figure 12. Dendrogram showing the analogies of the sample from the Upper Kama river region

mint saját közeli analógiái igazolják (8. ábra). E népesség Nyugat-Európába valószínűleg a hunok elől menekülve juthatott, nem lehetetlen, hogy már egy Kárpát-medencei szálláshelyről.

BAČKO PÉTROVO SELO (PÉTERRÉVE) (No. 92, 2/b szubklasztér, 9. ábra). A népesség tisztán europid. Analógiái: az i. e. 7–4. sz.-i nyugat-kazahsztáni — alsó-volgai „szauromata” minta (No. 22), i. e. 4–i. sz. 2. sz.-i nyugat-kazahsztán „szarmata” minta (No. 23), továbbá egy felső-kámai 3–5. sz.-i minta (Mitinszk és Gyemjonki) (No. 35).

Története: a bačko petrovo seloi népesség kialakulása feltehetően Nyugat-Kazahsztán és az Alsó-Volga „szauromata-szarmata” népességei között játszódhatott (10. és 11. ábra). Felső-kámai analógiája a 12. ábra tanúsága szerint csupán a közös szarmata kori előzményre vezethető vissza. A Kárpát-medencei kortárs sorozatokra szignifikánsan nem hasonlít, tágabb földrajzi környezetnek, a Duna–Tisza közének népességétől azonban számottevően nem különbözik. Továbbélésére nincs adat.

HOMOKMÉGY—HALOM (no. 80, 2/a szubklasztér, 13. ábra). A népesség zöme tisztán europid, az europo-mongolidok részaránya mintegy 6%. Analógiái: egy i. e. 4–i. sz. 4. sz.-i ukrainai „szarmata” sorozat (No. 27), az avar kori Kecel (No. 81), Nové Zámky (No. 84) és Üllő I. (No. 94), a honfoglalás kori A-csoport (No. 99), az Árpád-kori Felgyő (No. 110) és Székesfehérvár—Bikasziget (No. 118).

Története: a homokméggyi népesség kialakulási helye valahol a Dnyepertől keletre eső steppe-övezetben lehetett, a pontosabb lokalizálásra azonban az ukrainai „szarmata” minta másodlagos hasonlóságánál fogva nem nyújt kellő támogatást. A homokméggyi népesség elsődleges hasonlóságot csupán saját korának és szállásterületének, a Duna–Tisza közének sorozataival mutat. Továbbélése az analógiák másodlagossága miatt nem igazolható, mivel azonban ezek ugyancsak a Duna–Tisza közéről és az azzal szomszédos Kelet-Dunántúlról valók, a két korszak leletanyaga között nem zárható ki valamiféle összefüggés. Ennek természete azonban a jelenlegi adatokból nem tisztázható.

KECEL I. (No. 81, 3. klasztér, 14. ábra). A népesség nagyobb része tisztán europid, a mongolidok és europo-mongolidok részaránya mintegy 21 (?)%. Analógiája: az avar kori Adorján (No. 76), Homokméggy (No. 80), Szeged-Kundomb (No. 88), Üllő I. (No. 94) és Üllő II. (No. 95).

Története: a keceli népesség kialakulási helye a 3. klasztérba tartozása alapján sejtethetően valahol a keleti steppe-övezetben lehetett. A Kárpát-medencei kortárs populációk közül csak saját tágabb földrajzi környezetének, a Duna–Tisza közének népességére hasonlít. Továbbélésére nincs adat.

KÉKESD (No. 82, 2/a szubklasztér, 15. ábra). A népesség tisztán europid. Analógiája: az Árpád-kori Székesfehérvár—Szarazrét (No. 119).

Története: a kékesdi népesség kialakulási helye a 2/a szubklasztérba tartozása alapján valószínűleg a Dnyepertől keletre eső steppe-

övezetben lehetett. A Kárpát-medence kortárs sorozataira nem hasonlít. Továbbélésére tágabb földrajzi környezetének, a Kelet-Dunántúlnak egyik Árpád-kori mintája szolgálhat támpontul.

MADARAS—TÉGLAVETŐ (No. 83, 4. klaszter). A népesség zöme mongolid és europo-mongolid, a tisztán europidok részaránya mintegy 44%. Analógiái nincsenek.

Története: a madarasi népesség kialakulási helye ismeretlen, jelentős mértékű mongolid összetevői alapján azonban valószínűleg Belső-Ázsiában lehetett. A Kárpát-medencei vizsgált sorozatoktól eltér, meg kell azonban jegyezni, hogy hasonló mongolid dominanciájú avar kori populációk nemcsak a madarasiak tágabb földrajzi környezetéből, vagyis a Duna—Tisza közéről, hanem a Tiszántúlról és a Nyugat-Dunántúlról is ismeretesek. Továbbélésére nincs adat.

NOVÉ ZÁMKY (ÉRSEKÚJVÁR) (No. 84, 1/a szubklaszter, 16. ábra). A népesség tisztán europid. Analógiái: az i. e. 5—3. sz.-i észak-pontusi „szkita” minta (No. 7), az i. e. 3—i. sz. 3. sz.-i észak-pontusi késő szkita kori Nikolaevka—Kazatszkoje (No. 28), Zolotaja Balka (No. 29), Neapol (No. 30) és Zavetnoje (No. 31), a 10—11. sz.-i Don-menti Sarkel II. (No. 54), a 9. sz.-i „nyugati szláv” Mikulčice (No. 73), az avar kori Homokmégy (No. 80) és Szeged-Fehértó (No. 87), az Árpád-kori Ábrahám (No. 103), Cegléd (No. 106), Dolny Jatov (No. 109), Felgyő (No. 110), Kardoskút (No. 112) és Orosháza (No. 114).

Története: a Nové Zámky-i népesség kialakulási helye a korábban az 1/a szubklaszterrel kapcsolatban mondottak miatt pontosan nem lokalizálható. Ez éppúgy lehetett az észak-pontusi stepén, mint az attól nyugatabbra eső térségben, így a Kárpát-medencében is. Két kortárs Duna—Tisza közti avar kori sorozattal való kapcsolata csupán másodlagos. Az 1/a szubklaszter tagjai között számos jel utal a továbbélésre, de ezek nem tisztázzák a kérdést. Pusztán a földrajzi közelség alapján feltételezhető, hogy tágabb környezetében, az északnyugati régió népességében továbbélhetett.

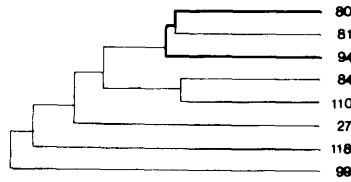
PÓKASZEPETK (No. 85, 1/b szubklaszter). A népesség tisztán europid. Analógiái nincsenek.

Története: a pókaszepetki népesség kialakulási helye az 1/b szubklaszterba tartozása alapján feltehetően a kelet-európai erdős steppe és a szomszédos lomberdőövezetben lehetett. A Kárpát-medencei kortárs sorozatokra nem hasonlít, továbbélésére nincs adat.

SÜKÖSD—SÁGOD (No. 86, 3. klaszter, 17. ábra). A népesség zöme tisztán europid, az europo-mongolidok részaránya mintegy 5%. Analógiái: az avar kori Szeged-Kundomb (No. 88) és Ulló I. (No. 94).

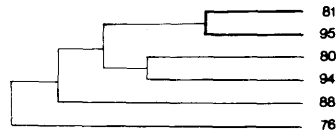
Története: a sükösi népesség kialakulási helye a 3. klaszterba tartozása alapján sejthetően valahol a keleti steppeövezetben lehetett. A Kárpát-medencei kortárs populációk közül csak saját tágabb környezetének, a Duna—Tisza közének népességére hasonlít. Továbbélésére nincs adat.

SZEGED—FEHÉRTÓ „A” (No. 87, 3. klaszter, 18. ábra). A népesség zöme tisztán europid, az europo-mongolidok részaránya mintegy 2%. Analógiái: az avar kori Nové Zámky (No. 84).

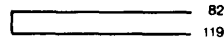
13. ábra. Homokmégy analógiáinak dendrogramja

Figure 13. Dendrogram showing the analogies of Homokmégy

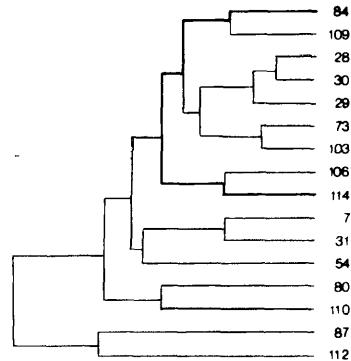
14. ábra. Kecel analógiáinak dendrogramja

Figure 14. Dendrogram showing the analogies of Kecel

15. ábra. Kékesd analógiájának dendrogramja

Figure 15. Dendrogram showing the analogy of Kékesd

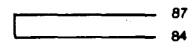
16. ábra. Nové Zámky analógiáinak dendrogramja

Figure 16. Dendrogram showing the analogies of Nové Zámky

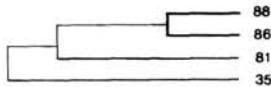
17. ábra. Sükösd analógiáinak dendrogramja

Figure 17. Dendrogram showing the analogies of Sükösd

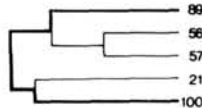
18. ábra. Szeged-Fehértó analógiájának dendrogramja

Figure 18. Dendrogram showing the analogy of Szeged—Fehértó

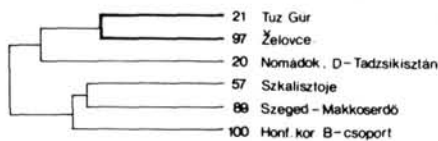
19. ábra. Szeged-Kundomb analógiáinak dendrogramja

Figure 19. Dendrogram showing the analogies of Szeged-Kundomb

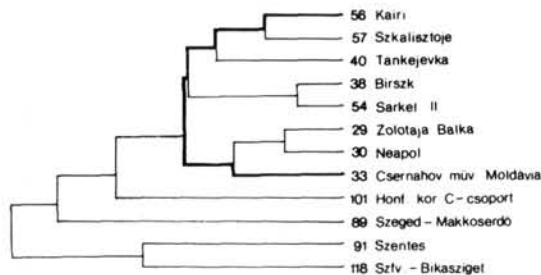
20. ábra. Szeged-Makkoserdő analógiáinak dendrogramja

Figure 20. Dendrogram showing the analogies of Szeged-Makkoserdő

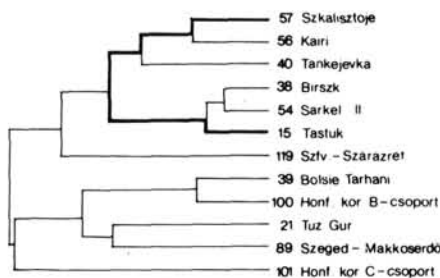
21. ábra. Tuz Gyr analógiáinak dendrogramja

Figure 21. Dendrogram showing the analogies of Tuz Gyr

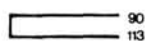
22. ábra. Kairi analógiáinak dendrogramja

Figure 22. Dendrogram showing the analogies of Kairi

23. ábra. Szkalisztoje analógiáinak dendrogramja

Figure 23. Dendrogram showing the analogies of Szkalistoe

24. ábra. Szekszárd-Palánk analógiájának dendrogramja

Figure 24. Dendrogram showing the analogy of Szekszárd-Palánk

Története: a szeged-fehértói népesség kialakulási helye a 3. klaszterba tartozása alapján sejtethetően valahol a keleti steppeövezetben lehetett. Hasonlósága Nové Zámkyhoz csak másodlagos. Továbbélésére nincs adat.

SZEGED—KUNDOMB (No. 88, 3. klaszter, 19. ábra). A népesség tisztán europid. Analógiái: egy felső-kámai 3—5. sz.-i minta (Mitinszk és Gyemjonki) (No. 35), az avar kori Kecel (No. 81) és Sükösd (No. 86).

Története: a szeged-kundombi népesség kialakulási helye a 3. klaszterba tartozása alapján sejtethetően valahol a keleti steppeövezetben lehetett. A hely pontosabb meghatározása a felső-kámai analógia alapján sem lehetséges, mert egyrészt ez a népesség a délebbi Volga-vidék „szarmata” környezetéből juthatott északabbra (lásd a Bačko Petrovo Selonál mondottakat és a 12. ábrát), másrészt Szeged-Kundomb analógiái között csupán másodlagos. A Kárpát-medencei kortárs sorozatok közül csak saját tágabb környezetének, a Duna—Tisza közének népességeihez hasonlít. Továbbélésére nincs adat.

SZEGED—MAKKOSERDŐ (No. 89, 2/a szubklasztér, 20. ábra). A népesség zöme tisztán europid, a mongolidok és europo-mongolidok részaránya mintegy 10%. Analógiái: az i. sz. 1. sz.-i Aral-menti Tuz Gyr (No. 21), a 4—9. sz.-i észak-pontusi Szkalisztoje (No. 57), a 11—12. sz.-i észak-pontusi Kairi (No. 56), a honfoglalás kori B-csoport (No. 100).

Története: a szeged-makkoserdői népesség kialakulási helye valahol a keleti steppeövezetben, talán Közép-Ázsiában lehetett, a hely pontosabb lokalizálását azonban a talált analógiák nem segítik (21, 22, 23. ábra). A Kárpát-medencei kortárs népességekre nem hasonlít. Továbbélés szempontjából a honfoglalás kori B-csoportéhoz fűződő hasonlósága a B-csoport részéről másodlagos, tehát legfeljebb az azonos formakörbe tartozás következménye lehet.

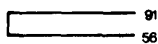
SZEKSZÁR—PALÁNK (No. 90, 1/a szubklasztér, 24. ábra). A népesség zöme tisztán europid, az europo-mongolidok részaránya mintegy 6%. Analógiája: az Árpád-kori Képuszta (No. 113).

Története: a szekszárdi népesség kialakulási helye az 1/a szubklasztér elterjedési területén bárhol kereshető. A Kárpát-medencei kortárs sorozatokra nem hasonlít. Továbbélésére, noha mindkét minta az 1/a szubklasztérba tartozik, a képusztai analógia látszik utalni, tekintve, hogy mindketten a szubklasztér peremén, a többségtől elkülönülve találhatók.

SZENTES—KAJÁN (No. 91, 2/a szubklasztér, 25. ábra). A népesség zöme tisztán europid, az europo-mongolidok részaránya mintegy 2%. Analógiája: a 11—12. sz.-i észak-pontusi Kairi (No. 56).

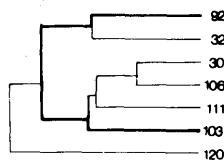
Története: a szentesi népesség kialakulási helye a 2/a szubklasztérba tartozás alapján feltehetően a keleti steppeövezetben lehetett, a hely pontosabb lokalizálását azonban késői keleti analógiája sem segíti (lásd a 22. ábrát). A Kárpát-medencei kortárs sorozatokra nem hasonlít, továbbélésére nincs adat.

TISZADERZS — SZENTIMREI ÚT (No. 92,

25. ábra. Szentés-Kaján analógiájának dendrogramja

Figure 25. Dendrogram showing the analogy of Szentés-Kaján

26. ábra. Tiszaderzs analógiáinak dendrogramja

Figure 26. Dendrogram showing the analogies of Tiszaderzs

1/b szubklaszer, 26. ábra). A népesség tisztán europid. Analógiái: az i. e. 3—i. sz. 3. sz.-i észak-pontusi késő szkita kori Neapol (No. 30), a csernahov-műveltség 2—4. sz.-i közép-dnyeperi mintája (No. 32), az Árpád-kori Ábrahám (No. 103), Cegléd (No. 106), Jászdózsa (No. 111) és Zalavár (No. 120).

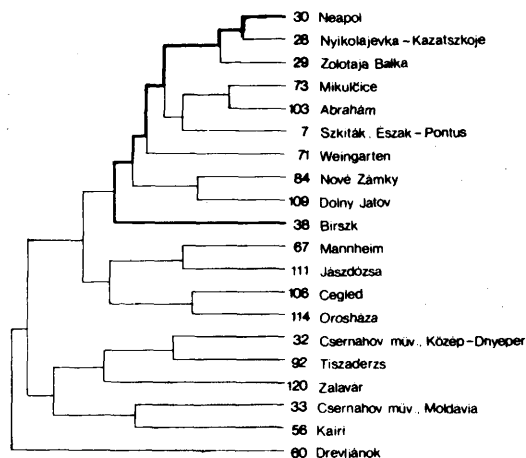
Története: a tiszaderzsi népesség kialakulási helye valahol az észak-pontusi vagy közép-dnyeperi részeken lehetett, erre a közeli analógiát jelentő Neapol (27. ábra) és a csernahov-műveltség mintája utal (28. ábra). A kortárs Kárpát-medencei sorozatokhoz nem hasonlít. Továbbélésére csupán a Jászdózsához fűződő, kölcsönösen elsődleges hasonlóságból lehet következtetni.

TOPONÁR — ÖRHÁZ (No. 93, 2/a szubklaszer, 29. ábra). A népesség tisztán europid. Analógiái: a csernahov-műveltség 3—4. sz.-i moldáviai sorozata (No. 33), a 9. sz.-i Mikulčice (No. 73), az avar kori Virt (No. 96) s az Árpád-kori Ábrahám (No. 103), Rusovce (No. 116) és Székesfehérvár-Szárzsrét (No. 119). Elsődleges analógiái szerint a toponári népesség tényleges helye az 1/b szubklaszerban lenne, a 2/a szubklaszerba kerülése Székesfehérvár-Szárzsréthez fűződő másodlagos hasonlósága alapján történt.

Története: a toponári népesség kialakulási helye a kelet-európai erdős steppe térségében lehetett. A közeli analógiát jelző moldáviai csernahov-műveltségi minta dendrogramja arra is rámutat (30. ábra), hogy e moldáviai népesség gyökereit részben helyi, késő bronzkori (lásd a 28. ábrát), majd vaskori késő szkita kori elemek alkothatták. A Toponár és Virt közötti hasonlóság leginkább a hasonló földrajzi térségből való származással magyarázható. Továbbélésére utaló analógiái másodlagosak.

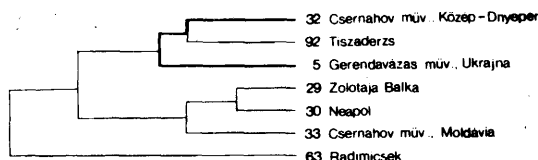
ULLÓ I. (No. 94, 3. klaszter, 31. ábra). A népesség zöme tisztán europid, a mongolidok és euro-po-mongolidok részaránya együttesen mintegy 20 (?) %. Analógiái: az avar kori Homokmégy (No. 80), Kecel (No. 81) és Sükösd (No. 86).

Története: az Ulló I. népesség kialakulási helye a 3. klaszterba tartozása alapján sejtethetően valahol a keleti steppeövezetben lehetett. A Kárpát-medencei kortárs sorozatok közül csak saját tágabb földrajzi környezetének, a Duna—Tisza

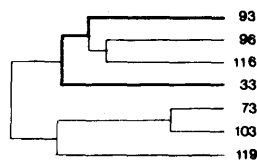
27. ábra. Neapol analógiáinak dendrogramja

Figure 27. Dendrogram showing the analogies of Neapol

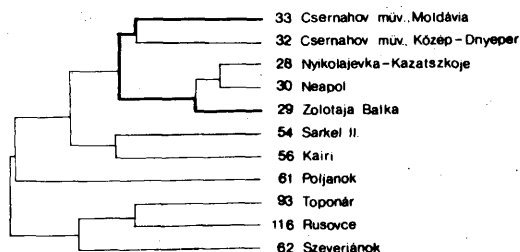
28. ábra. A közép-dnyeperi „csernahoviai” analógiáinak dendrogramja

Figure 28. Dendrogram showing the analogies of the "Chernakhovian" sample from the Middle Dnieper river region

29. ábra. Toponár analógiáinak dendrogramja

Figure 29. Dendrogram showing the analogies of Toponár

30. ábra. A moldáviai „csernahoviai” analógiáinak dendrogramja

Figure 30. Dendrogram showing the analogies of the "Chernakhovian" sample from Moldavia

közének népességére hasonlít. Továbbélésére nincs adat.

ULLÓ II. (No. 95, 3. klaszter, 32. ábra). A népesség zöme tisztán europid, az europo-mongolidok részaránya mintegy 4%. Analógiája: Kecel (No. 81).

Története: az Ulló II. népesség kialakulási helye a 3. klaszterba tartozása alapján sejthetően valahol a keleti steppeövezetben lehetett. A Kárpát-medencei kortárs sorozatok közül csak saját tágabb földrajzi környezetének, a Duna—Tisza közének népességére hasonlít. Továbbélésére nincs adat.

VIRT (No. 96, 1/b szubklaszter, 33. ábra). A népesség tisztán europid. Analógiái: az avar kori Toponár (No. 93) és Želovce (No. 97), a honfoglalás kori C csoport (No. 101) és az Árpád-kori Rusovce (No. 116).

Története: a virti népesség kialakulási helye az 1/b szubklaszterba tartozása alapján feltehetően a kelet-európai erdős steppe térségében lehetett. A Kárpát-medencei kortárs sorozatokhoz fűződő kapcsolata másodlagos. Továbbélésére két, 10—11. sz.-i minta is utalni látszik, a hasonlóság kölcsönösen elsődleges volta miatt azonban csak Rusovce esetében vehető fel a virti népesség továbbélésének lehetősége.

ŽELOVCE (ZSÉLY) (No. 97, 1/c szubklaszter, 34. ábra). A népesség zöme tisztán europid, az europo-mongolidok részaránya mintegy 5%. Analógiái: egy i. e. 2—i. sz. 6. sz.-i alsó-kámai minta (Cseganda és a Mazunyino csoport) (No. 34), az i. sz. 1. sz.-i Aral-menti Tuz—Gür (No. 21), egy 8—9. sz.-i Csepca-menti minta (Polom és Midlansai (No. 36), a 9—13. sz.-i „keleti szláv” „poljánok” (No. 61), az avar kori Virt (No. 96) és a honfoglalás kori C csoport (No. 101).

Története: a želovcei népesség kialakulási helye legközelebbi analógiái szerint valószínűleg az Alsó-Káma és Csepca közötti vidéken lehetett, feltehetően tehát „keleti finn” népek környezetében (35. és 36. ábra). A Kárpát-medencei kortárs populációk közül csak saját tágabb földrajzi környezetével, az északnyugati régió népességével mutat másodlagos hasonlóságot. Hasonlósága a honfoglalás kori C csoporthoz inkább a közös keleti előzményekkel mint helyi továbbéléssel látszik magyarázhatónak.

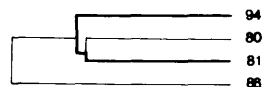
B) Az egyedi sorozatok vizsgálatából a 22, avar kori népesség kialakulási helyére vonatkozóan az alábbi eredmények születtek.

Az egyes klaszterekbe, szubklaszterekbe tartozásuk, valamint saját közeli párhuzamaik alapján nagy valószínűséggel keleti eredetűnek minősíthető 20 sorozat, keleti vagy helyi Kárpát-medencei eredetűnek 2 sorozat az alábbi megoszlásban:

a) valószínűleg Belső-Ázsiából származhatott Madaras népessége,

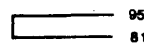
b) sejthetően a keleti steppeövezetből, nem kizárt azonban, hogy Közép-Ázsián túli részekről származhatott Adorján, Alattyán, Kecel, Sükösd, Szeged-Fehértó, Szeged-Kundomb, Ulló I. és Ulló II. népessége,

c) a Dnyepertől Közép-Ázsia keleti széléig terjedő steppeövezetből származhatott Ártánd,

31. ábra. Ulló I. analógiájának dendrogramja

Figure 31. Dendrogram showing the analogies of Ulló I

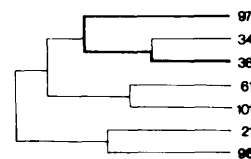
32. ábra. Ulló II. analógiájának dendrogramja

Figure 32. Dendrogram showing the analogy of Ulló II

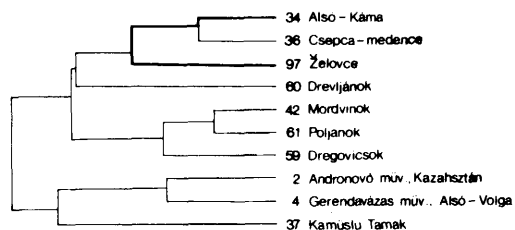
33. ábra. Virt analógiáinak dendrogramja

Figure 33. Dendrogram showing the analogies of Virt

34. ábra. Želovce analógiáinak dendrogramja

Figure 34. Dendrogram showing the analogies of Želovce

35. ábra. Az alsó-kámai minta analógiáinak dendrogramja

Figure 35. Dendrogram showing the analogies of the sample from the Lower Kama river region

36. ábra. A Csepca-medencei minta analógiáinak dendrogramja

Figure 36. Dendrogram showing the analogies of the sample from the Cheptsza river region

Bačko Petrovo Selo, Homokmégy, Kékesd, Szeged-Makkoserdő és Szentés—Kaján népessége,

d) a kelet-európai erdős steppe és azzal szomszédos lomberdő övezetéből származhatott Pókaszepetk, Tiszaderzs, Toponár, Virt és Želovce népessége,

e) az észak-pontusi steppétől Nyugat-Európaig terjedő térségből, tehát valahonnan az 1/a szubklaszter elterjedési területéről származhatott Nové Zámky és Szekszárd—Palánk népessége.

A származási hely fentieknél pontosabb körülírása mindössze öt esetben látszott lehetségesnek. Valószínű, hogy Ártánd és Bačko Petrovo Selo népessége az Alsó-Volga—Nyugat-Kazahsztán térségéből, Želovce népessége az Alsó-Káma vidékéről, Tiszaderzs és Toponár népessége pedig Moldávia és a Közép-Dnyeper, illetve az Észak-Pontus térségéből érkezhetett a Kárpát-medencébe.

C) Kronológiai szempontból említésre érdemes, hogy a sorozatok legkorábbi keleti analógiája a vaskorból, pontosabban az i. e. 7—4. sz.-i szauromata műveltségi körből való. A steppeövezet korábbi, késő bronzkori időszakig egyetlen avar kori sorozat sem volt visszavezethető.

D) A talált analógiák etnikai szempontú következtetés levonására mindössze az alábbi néhány esetben adtak lehetőséget.

Ártánd és Bačko Petrovo Selo esetében valószínű, hogy népességük „szauromata-szarmata” embertani környezetből származott. Hogy azonban bennük a Kárpát-medence 1—4. századi szarmata kori népességeinek továbbélő képviselői láthatók-e vagy az avar kor folyamán érkezett „késői” szarmatak utódai, a Kárpát-medence szarmata kori embertani anyagának feltáratlansága miatt nem dönthető el.

Feltételezhetőnek látszik, hogy Želovce népességében részben vagy egészben valamely keleti finn népesség rejtőzik.

Nem ismeretes, hogy milyen etnikai háttérrel lehetett a csernahov-műveltségnek. Csontvázas temetőikben keleti szlávok aligha nyugodhattak, azok ugyanis ez idő tájt még hamvasztották halottaikat. Kereshetők azonban közöttük keleti germánok, a nyilvánvalóan nagyszámú továbbélő korábbi helyi népességeken kívül. Tiszaderzs és Toponár népességében tehát autochton észak-pontusi és keleti germán elemek lehettek. Mint negatív jelenség érdemel ugyanakkor említést, hogy egyetlen avar kori mintának sincs nyugati germán analógiája.

3. Regionális sajátosságok

A) Az egyes avar kori sorozatok kialakulási helyének és későbbi Kárpát-medencei szállásterületének összevetése az alábbi jelenségre hívja fel a figyelmet.

Azon közösségek, amelyek eredete, vagy korábbi szállásterülete a Dnyepertől keletre elterülő steppeövezetben lehetett (Adorján, Alattyán, Ártánd, Bačko Petrovo Selo, Homokmégy, Kecel, Kékesd, Sükösd, Madaras, Szeged-Fehértó, Szeged-Kundomb, Szeged-Makkoserdő, Szentés—Kaján, Ulló I. és Ulló II.) egy kivétellel a Kárpát-medence nagyalföldi síkságán találhatók. Nyilvánvaló tehát, hogy e népességek új szállásterületeik megválasztásánál arra törekedtek, hogy az a régióhoz életföldrajzi szempontból leginkább hasonló legyen, minden bizonnyal eredeti termelési módjuk folytatása érdekében. Ez a törekvés a példák sokasága alapján olyan törvényszerűnek látszik, hogy az egyetlen kivételt jelentő dunántúli Kékesd esetében megengedhető a népesség Nagyalföldről való áttelepítésének feltételezése is.

Még jobban aláhúzza a fenti következtetés valószínűségét, hogy ugyanakkor azon közösségek, amelyek a kelet-európai erdős steppe és lomberdő régiójából, illetve a Dnyepertől nyugatra kezdődő 1/a szubklaszter területéről valók, egy kivétellel a Dunántúlról vagy a Kárpát-medence északnyugati régiójából kerültek elő (Nové Zámky, Pókaszepetk, Szekszárd—Palánk, Tiszaderzs, Toponár, Virt, Želovce). E csoportnál a lelőhelyek kevesebb száma miatt nem dönthető el, hogy az egyetlen kivételt jelentő Tiszaderzs már eredetileg is, vagy belső áttelepítéssel került a Nagyalföldre.

B) Már az eddigi vizsgálatok során is megfigyelhető volt a Kárpát-medence egyes részein egymáshoz hasonló populációk jelenléte, amelyek háttérben az előzőekben vázolt életföldrajzi okok állhattak. A jelenség közelebbi megismerése céljából azokon a területeken, ahol az egykori népességet a publikált leletanyag elfogadható mértékben látszott reprezentálni, a kisebb minták áttekintése azt mutatta, hogy azok többsége a nagyobb sorozatokból megismert sajátosságokat mutatják. Ennek alapján a Duna—Tisza közén, Kelet-Dunántúlon, Nyugat-Dunántúlon és a Kárpát-medence északnyugati régiójában látszott megengedhetőnek, a meglévő kisebb különbségek ellenére a leletanyag területi összevonása. Sajnálatos, hogy a Kárpát-medence több része, így az egész hatalmas tiszántúli térség is kimaradt a vizsgálatból az innen származó három minta egymástól való embertani különbözősége és jelentős földrajzi távolsága miatt, mely okok a közös mintába való összevonást nem tették lehetővé.

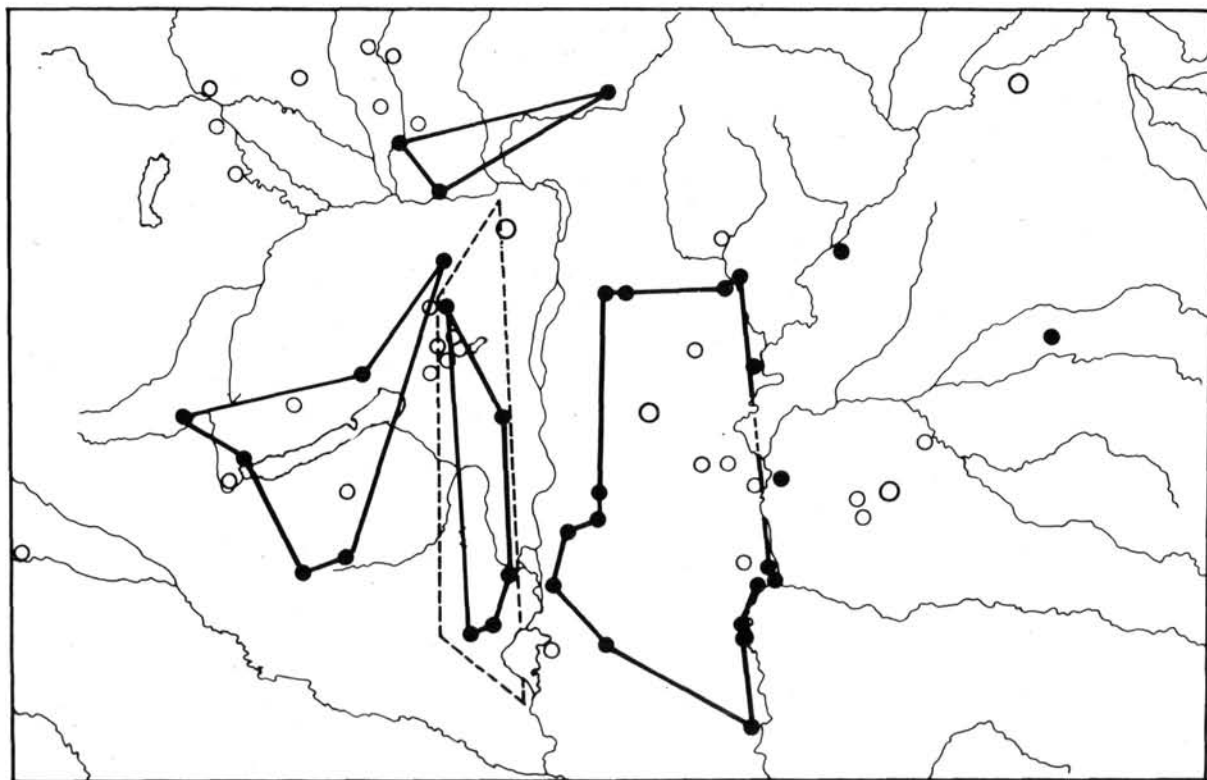
A négy regionális csoport helyét a 37. ábra szemlélteti, amelyen szaggatott vonal jelzi a kelet-dunántúli késő római kori csoport területét, mint amely egyedül szolgál tanúsággal az avar kor előtt a Kárpát-medencében élt népességekről. A négy, avar kori regionális csoportra az alábbiak a jellemzők (3. táblázat).

Duna—Tisza közeli csoport

A legtöbb mintával képviselt együttes, amelyet a következő 15 minta alkot: No. 76, 77, 79, 80, 81, 86, 87, 88, 89, 94, 95, I, IV, VII, X.

Noha a terület több pontjáról ismeretesek kis létszámú, mongolid túlsúlyú populációk is (Madaras, Kunszállás, Kiskörös—Vágóhid, Budapest—Népstadion, Tatárszentgyörgy stb.), az itt élt népesség zömére mégis az európai túlsúly volt a jellemző.

Agykopyájuk középhosszú, középszéles, alacsony (mesokran, chamaekran, tapeinokran,

37. ábra. Az avar kori regionális csoportok elhelyezkedése

Figure 37. Distribution areas of the Avar Period regional groups

metriometop), arcvázuk középszéles, közép magas (mesen), szemüregük keskeny, alacsony (mesokonch), orruk középszéles. A négy avar kori regionális csoport közül a Duna—Tisza köziek agykoponyája a legrövidebb, legszélesebb, főként pedig a legalacsonyabb.

Kelet-dunántúli csoport

Öt mintával képviselt népességét az alábbi sorozatok alkotják: No. 82, 90, II, III, IX.

A kelet-dunántúli csoport területéről mind ez ideig számottevő mongolid populáció nem ismeretes, a népesség gyakorlatilag tisztán europid.

Agykoponyájuk középhosszú, középszéles, közép magas (mesokran, orthokran, metriokran, metriometop), arcvázuk és szemüregük középszéles, közép magas (mesen), orruk középszéles.

Nyugat-dunántúli csoport

Népességét az alábbi hat sorozat képviseli: No. 85, 93, V, VI, VIII, XI.

Noha a Nyugat-Dunántúl területéről több helyről ismeretesek kis létszámú mongolid populációk is (Mosonszentjános, Sopron, Bányogyszovát—Gyűrhegy, Győr, Óskü stb.), a lakosság zömére, és így az elemzett mintákra is a tisztán europid rasszjelleg volt a jellemző.

Agykoponyájuk hosszú, keskeny, magas (dolichokran, orthokran, akrokran, eurymetop), arcvázuk és szemüregük középszéles, alacsony (mesen, chamaekonch), orruk középszéles. Az avar kor négy területi csoportja közül a nyugat-

dunántúliak koponyája a leghosszabb, legkeskenyebb és legmagasabb, arcuk ugyanakkor a legkeskenyebb és legalacsonyabb.

Bár az elemzett sorozatok szerint a csoport területe északi irányban csak a Bakony hegyvonulatáig terjedt, néhány adat alapján valószínű, hogy az a Duna vonaláig ért (Csorna—Hosszúdomb BOTTYÁN, 1971, Bányogyszovát—Gyűrhegy, DEZSŐ, 1968).

Északnyugati csoport

Erről a területről mind ez ideig csak europid népesség ismeretes, amelyet az alábbi három sorozat képvisel: No. 84, 96, 97. Bizonyos azonban, hogy éltek itt mongolid vagy europo-mongolid avar kori populációk is, részarányukról azonban részletes publikációk hiányában semmit sem tudni (VLČEK, 1954).

Agykoponyájuk középhosszú, középszéles, közép magas (dolichokran, orthokran, metriokran, metriometop), arcuk középszéles, közép magas (mesen), szemüregük középszéles, alacsony (chamaekonch), orruk középszéles.

C) A négy regionális csoport egymástól való általánosított távolsága a 7. táblázat megfelelő részén látható. A kapott távolságértékek szerint hasonlóság észlelhető a Duna—Tisza köziek és a kelet-dunántúliak között; a kelet-dunántúliak és az északnyugati régió között; az északnyugati régió és a nyugat-dunántúliak között.

Hogy a Duna—Tisza köziek és a kelet-dunán-

tüliak mérsékelt fokú hasonlósága még Kárpát-medencén kívüli kapcsolatuk következménye-e, vagy későbbi eredetű, nem tudni. A 7. táblázat tanúsága szerint azonban bizonyos, hogy a kelet-dunántüliak eredeti összetételét a helyben talált késő római kori népesség beolvadása némileg módosította.

A talált hasonlóságok a Dunántúl és az észak-nyugati régió népessége között egy észak—déli irányú összeköttetésre utalnak. Annál különösebb, hogy ugyanakkor a két dunántúli minta között nem észlelni kapcsolatot, noha ennek útjában nem állt olyan természeti akadály, mint az előző esetekben a Duna. Fel kell tételezni, hogy a kelet- és nyugat-dunántúli avar kori népesség elkülönültségét etnikai vagy politikai okok hozhatták létre.

D) A regionális csoportok ismertetése során csupán röviden esett szó az avar kori mongolidokról és europo-mongolidokról, a jelen vizsgálat ugyanis taxonómiai kérdések elemzésével nem foglalkozott. Mint arról azonban szó volt, viszonylag jelentősebb számú mongolid réteg mind ez ideig csak a Nyugat-Dunántúlról és a Duna—Tisza közéről ismeretes, és bizonyos jelek részletesebb vizsgálat nélkül is azt mutatják, hogy a két területen eltérő volt az avar kori europidok és mongolidok kapcsolata. Amíg ugyanis a Duna—Tisza közti sorozatokban nagyobb számban találni kevert europo-mongolidokat, ezek a nyugat-dunántúli sorozatokból úgyszólván teljesen hiányoznak. A legjobb példa ennek szemléltetésére Bágyogszóvát—Gyűrhegy, ahol a népesség egy része europid, másik része mongolid, de egyetlen kevert europo-mongolid nincs közöttük, noha a temető nagysága hosszabb időn át való használatra utal (DEZSŐ, 1968). Valószínű tehát, hogy a Duna—Tisza közén az europidok és mongolidok kapcsolata régebbi keleti és más természetű lehetett (exogámia?), mint a Nyugat-Dunántúlon. A jelenség mögötti történeti háttér felderítéséhez elsősorban talán a nyugat-dunántúli mongolidok pontosabb kronológiai helyzetének ismeretére lenne szükség.

V. A 9. SZÁZADI PERIÓDUS

Történeti tény, hogy az avarság katonai és politikai hatalmának szétverése után a Kárpát-medence területe a 9. század elején három hatalom érdekkörébe került. Déli és keleti részeit a bolgár birodalom tartotta ellenőrzése alatt, nyugati része a frank birodalomhoz tartozott, északi—északnyugati része pedig a morva fejedelemség fennhatósága alatt állt. Különösen sajnálatos tehát, hogy e bonyolult korszak népességét mindössze egyetlen sorozat képviseli, amely természetesen nem jellemezhet egy korszakot, még csak egy kisebb területet sem, legfeljebb saját közösségét. A nitra-lupkai sorozat ennek ellenére figyelemre érdemes a benne rejlő történeti információk miatt. Adatai a következők.

NITRA-LUPKA (No. 98, 1/b szubklaszter, 38. ábra). A népesség tisztán europid. Analógiája: az Árpád-kori Zalavár (No. 120).

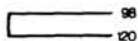
Története: a nitra-lupkai népesség kialakulási helye az 1/b szubklaszterba tartozása alapján valahol a kelet-európai erdős steppe és a szomszédos lomberdőövezetben lehetett. Ez azért látszik különösnek, mert előfordulási helyénél fogva a népesség inkább nyugati szláv populációnak lenne vélhető. Nitra-Lupka és a három, elméletileg nyugati szláv sorozat egymástól való távolságát nézve azonban látható, hogy az előbbi tetemes távolságra van az utóbbiaktól (39. ábra). A „keleti szláv” és „nyugati szláv” minták együttes elemzése pedig ugyancsak arra utal, hogy Nitra-Lupka embertanilag inkább a „keleti” mint a „nyugati szláv” sorozatokhoz kapcsolódik (40. ábra). A 40. ábra egyúttal arra is felhívja a figyelmet, hogy a „keleti szláv” „drevljánok” embertanilag a „nyugati szláv” mintákhoz állnak közel; végeredményben tehát ismét csak azt kell mondani, hogy az etnikum igazolható meghatározása csontvázletekből nem lehetséges. Nitra-Lupka szempontjából figyelembe kell venni azon kutatási eredményeket is, amelyek szerint Csehszlovákia területén a korai szláv periódusban, a különböző területről történt folyamatos bevándorlás miatt igen kevert volt a lakosság (STLOUKAL, 1980). Nyilvánvaló tehát, hogy emiatt egységes „morva—szláv” vagy „nyugati szláv” embertani formakörrel sem lehet beszélni, amire észak-pontusi, késő szkíta kori analógiáival maga Mikulčice szolgál példaként (41. ábra).

Bármilyen eredetű szláv népesség lehetett is a nitra-lupkai közösség, települési területe morva—szláv fennhatóság alatt állt. Ami pedig a 11—12. századi zalavári népességhez fűződő közeli hasonlóságát illeti, ez elsősorban az írásos források ismeretében kap különös jelentőséget. A források szerint ugyanis Pribina, nyitrai herceg, elmenekülvén földjéről, 840 körül a mai Zalavár helyén frank hűbértartókat kap. A Nitra-Lupka és Zalavár népessége közötti hasonlóság egyúttal jó példa az embertani és történeti adatok összhangjára.

VI. A HONFOGLALÁS KORI LELETANYAG

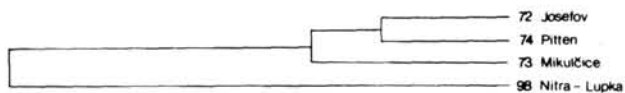
Ismeretes, hogy a magyarság 896-ban érkezett a Kárpát-medencébe, s hogy annak megszállását 900-ra fejezte be. Ugyancsak történeti tény, hogy a honfoglalókat 7 magyar és 3 kabar törzs alkotta, s hogy rajtuk kívül alárendelt számban egyéb keleti eredetű néptörzsek is lehettek a honfoglalók között. Az is közismert, hogy noha a magyarság nyelve finnugor, műveltségében más etnikumok, elsősorban is a törökség hatását lehet nem kis mértékben kimutatni. Mindez pedig azt jelenti, hogy 896-ban a Kárpát-medencébe érkező honfoglalók, noha politikai értelemben és többségüket tekintve is „magyarok” voltak, sokszínű népességet alkottak.

A honfoglalók első három nemzedékének sírjait (nagyjából tehát a 900 és 980 közötti időt) jellegzetes keleti típusú tárgyaik és temetkezési szokásaik alapján mindazonáltal elég jól fel lehet ismerni s ennek alapján embertani anyagukat

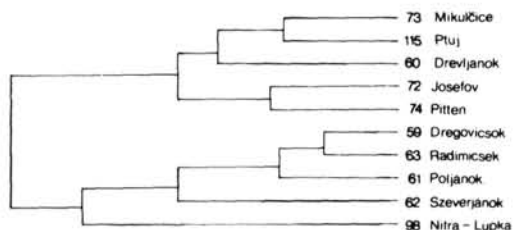
38. ábra. Nitra-Lupka analógiájának dendrogramja

Figure 38. Dendrogram showing the analogy of Nitra-Lupka

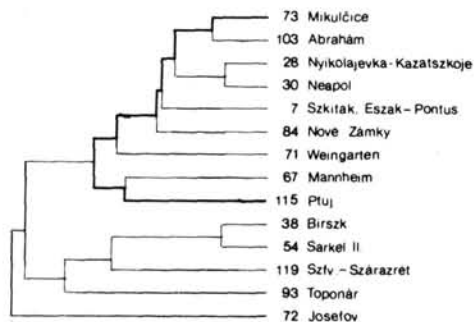
39. ábra. A „nyugati szláv” minták dendrogramja

Figure 39. Dendrogram showing the "western Slavic" series

40. ábra. A „nyugati és keleti szláv” minták dendrogramja

Figure 40. Dendrogram showing the "western and eastern Slavic" series

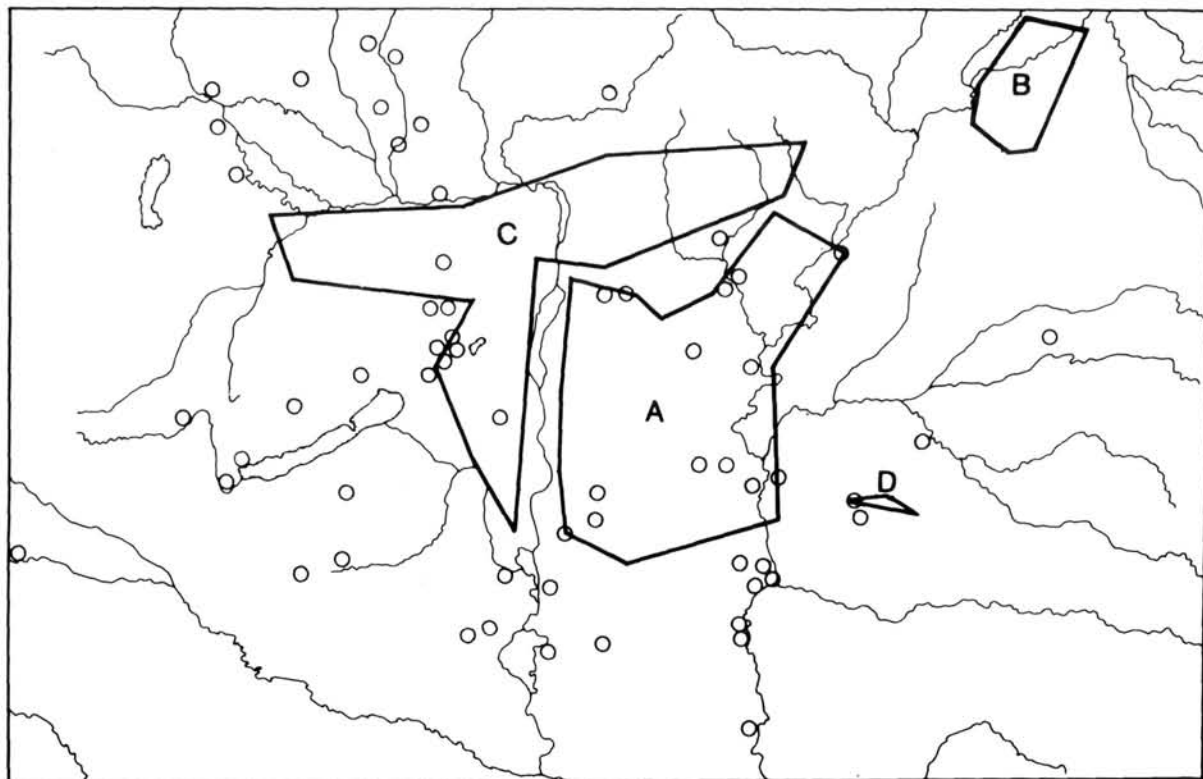
41. ábra. Mikulčice analógiáinak dendrogramja

Figure 41. Dendrogram showing the analogies of Mikulčice

kiválasztani. A lassan gyarapodó csontvázletek azonban csak a hetvenes évek vége felé érték el azt a kritikus mennyiséget, amelynek segítségével nemcsak a viszonylag jól ismert Duna-Tisza köziek, hanem más tájegységek sok kis mintával reprezentált honfoglalói is mint regionális csoportok váltak vizsgálhatóvá (ÉRY, 1978).

1. Regionális sajátosságok

A) Az eddig publikált leletek alapján a honfoglaló népességben négy regionális csoport volt elkülöníthető, ezek Kárpát-medencei elhelyezke-

42. ábra. A honfoglalás kori regionális csoportok elhelyezkedése

Figure 42. Distribution areas of the regional groups from the Period of the Hungarian conquest

dését a 42. ábra, paramétereit a 4. táblázat szemlélteti. Néhány tájegységről, így a Dunától északra eső Kisalföldről, vagyis DNy-Szlovákiából három naszvadi koponyán kívül (NEMESKÉRI, 1941) további, a honfoglalókhöz köthető csontvázlelet közzétételére mindeddig nem került sor, noha a terület megszállását régészeti leletek egész sora jelzi. A három naszvadi koponya és 16 további lelőhely embertani anyagának europo-mongolid voltára történt rövid utalás (VLČEK, 1954) jelenti az itteni honfoglalókra vonatkozó összes embertani ismeretet. Ugyancsak nem tudni, milyenek voltak a Közép-Tisza-vidék és Erdély honfoglalói, végeredményben tehát az a kép, ami a jelenlegi leletanyagból kiolvasható, nem bizonyos, hogy tükrözi a honfoglalók valamennyi fontosabb embertani sajátosságát.

A CSOPORT (No. 99, 2/a szubklaszer, 43. ábra). A 14 lelőhely anyagából képzett Duna-Tisza közti minta zöme europo-mongolid, amelyet 83 százalékban turanid, vagy turanoid típusú egyének alkotnak.⁷ A csoportban a tisztán európidok részaránya mindössze 27%. Analógiái: egy i. e. 3—i. sz. 1. sz.-i. kazahsztáni „uszun” minta (No. 19), az avar kori Homokmégy (No. 80) és az Árpád-kori Bešeňov (No. 104).

Története: az A csoport kialakulási helye a 2/a szubklaszerba tartozása szerint valahol a Dnyepertől keletre eső steppeövezetben lehetett, a pontosabb lokalizálást egyetlen keleti analógiája sem segíti. Gyanítható azonban, hogy az A csoport népessége valahol Kazahsztán és Dél-Szibéria határán formálódhatott egységgé (44. ábra). Ami az avar kori Homokmégygel való hasonlóságot illeti, ez csupán másodlagos. Tekintettel azonban arra, hogy ez esetben ugyanazon földrajzi térség korábbi népességéről van szó, a két minta közötti valamiféle kapcsolat lehetőségét teljesen kizárni nem lehet. Hogy azonban ez az esetleges kapcsolat időben és térben hol és hogyan jött létre, a jelenlegi adatokból nem tudható. Az Árpád-kori Bešeňovhoz fűződő hasonlósága ugyanakkor egyaránt lehet a közös (földrajzi vagy etnikai) eredet, vagy a továbbélés bizonyítéka.

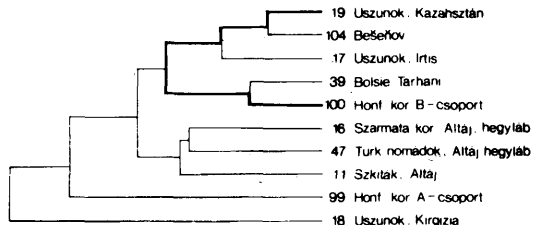
B CSOPORT (No. 100, 2/a szubklaszer, 45. ábra). A 12 lelőhely anyagából képzett felső-Tisza-vidéki minta nagyobb részét tisztán európidok alkotják, az europo-mongolidok részaránya azonban még mindig viszonylag magas: 31%.⁸ Utóbbiak között, noha turanidok is vannak, a többséget (46%) az urali típusúak jelentik. Analógiái: i. e. 4—i. sz. 4. sz.-i. ukrajnai (No. 26) és i. e. 4—i. sz. 2. sz.-i. alsó-volgai (No. 24) „szarmata” populációk, i. e. 3—i. sz. 1. sz.-i. kazahsztáni „uszun” minta (No. 19), egy i. e. 3—i. sz. 1. sz.-i. Altáj-hegylábi minta (No. 16), ugyanezen terület 7—10. sz.-i. „nomád türk” mintája (No. 46), az 1. sz.-i. dél-arali Tuz-Gür (No. 21), a 8—9. sz.-i. közép-volgai „protobulgár” Bolsie Tarhani (No. 39), a 4—9. sz.-i. észak-pontusi Szkalisztoje (No. 57), az avar kori Szeged-Makkoserdő (No. 89), a honfoglalás kori C csoport (No. 101), az Árpád-kori Besenov (No. 104) és Székesfehérvár—Százszék (No. 119).

Története: a B csoport kialakulási helye a 2/a

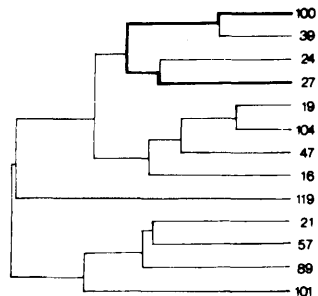
43. ábra. Az A-csoport analógiáinak dendrogramja

Figure 43. Dendrogram showing the analogies of group A

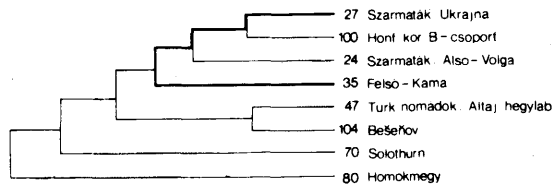
44. ábra. A kazahsztáni „uszunok” analógiáinak dendrogramja

Figure 44. Dendrogram showing the analogies of "Usunes" from Kazakhstan

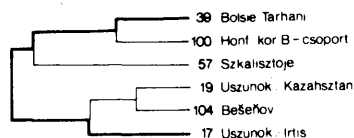
45. ábra. A B-csoport analógiáinak dendrogramja

Figure 45. Dendrogram showing the analogies of group B

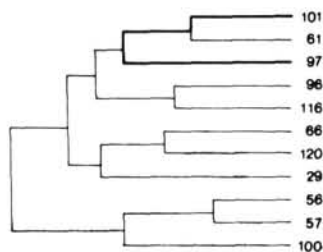
46. ábra. Az ukrajnai „szarmaták” analógiáinak dendrogramja

Figure 46. Dendrogram showing the analogies of "Sarmatians" from the Ukraine

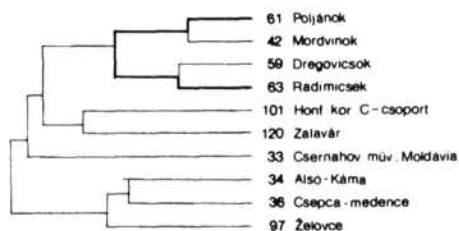
47. ábra. Bolsie Tarhani analógiáinak dendrogramja

Figure 47. Dendrogram showing the analogies of Bolshie Tarkhany

48. ábra. A C-csoport analógiáinak dendrogramja

Figure 48. Dendrogram showing the analogies of group C

49. ábra. A „poljánok” analógiáinak dendrogarmja

Figure 49. Dendrogram showing the analogies of "Polyans"

szubklaszerba tartozása és saját közeli párhuzamai szerint a Dnyepertől keletre eső steppen, közelebről a Dnyeper és az Ural hegység déli, délkeleti része között lehetett, tehát az A csoporttól nyugatabbra (lásd a 10., 44. és 46. ábrát). Erős hasonlósága a közel kortárs Bolsie Tarhani-val (47. ábra) annak analógiái szerint valószínűleg nem a közös eredet, hanem a hosszabb időn át hasonló földrajzi környezetben, egymás közelében éléssel magyarázható, Bolsie Tarhani analógiái közül ugyanis hiányoznak a „szarmata” sorozatok, ugyanakkor nem egy, hanem két „uszun” analógiája van. Bolsie Tarhani népessége tehát kissé a B csoporttól keletebbre alakulhatott ki. A B Csoportnak az avar kori Szege—Makkoserdővel való hasonlósága csupán másodlagos, és ugyanez a helyzet a C csoporttal való kapcsolata esetében is. A B csoport két Árpád-kori analógiája szintén másodlagos.

C CSOPORT (No. 101, 1/b szubklaszer, 48. ábra). A 8 dunántúli és 5 északi dombvidéki mintából képzett csoport zöme tisztán europid, az europo-mongolidok részaránya csupán mintegy 5%.⁹ Közeli analógiái: az i. e. 3—i. sz. 3. sz.-i észak-pontusi késő szkíta kori Zolotaja Balka (No. 29), a 4—9. sz.-i észak-pontusi Szkalisztoje (No. 57), a 11—12. sz.-i észak-pontusi Kairi (No. 56), a 9—13. sz.-i „keleti szláv” „poljánok” (No. 61), a 4—6. sz.-i „nyugati germán” Jura (No. 66), az avar kori Virt (No. 96) és Želovce (No. 97), a honfoglalás kori B csoport (No. 100), az Árpád-kori Rusovce (No. 116) és Zalavár (No. 120).

Története: a C csoport kialakulási helye, az 1/b szubklaszerba tartozása és saját közeli analógiái

szerint a kelet-európai erdős steppe és az azzal szomszédos füves steppe területén, valahol a Fekete-tengertől és az Azóvi-tengertől észak, északkeletre lehetett. A pontosabb lokalizálás az egyetlen korai analógia másodlagos helyzete miatt bizonytalan. A „poljánok” mintához fűződő hasonlósága, továbbá a „poljánok” saját analógiái szerint (49. ábra), ezek a C csoport északi szomszédai lehettek. Amíg ugyanis a „poljánok” elsődleges analógiái a tőlük északkeletre élt „mordvinok”, s a tőlük északnyugatra élt „dregovicsek” és „radimicsek”, ezekkel a C csoportnak nincs kapcsolata. Bonyolultabb problémát jelent a C csoportnak az avar kori Ipoly menti Želovcehoz fűződő hasonlósága, a jelenség ugyanis kétféleképpen magyarázható. Vagy onnan ered, hogy a C csoportba már igen korán helyben talált továbbélő avar kori elemek keveredtek, amire a két minta területi közelsége is lehetőséget adhatott. Feltételezhető azonban az is — ami hasonlóságuk részbeni másodlagossága miatt valószínűbb —, hogy a C csoport és az a népesség, amelyből Želovce is származott, a kelet-európai térségben egymás közelében élt. Mint arról korábban szó volt, Želovce népessége valószínűleg „keleti finn” környezetből, az Alsó-Káma vidékéről származhatott, a C csoportnak azonban nincs közeli kapcsolata ennek a területnek a népességével. Az is lehet tehát, hogy a želovcei népesség éppen olyan összekötő szerepet játszott a keleti finn területek népessége és a C csoport között, mint amelyet a poljánok játszottak a keleti szláv területek népességei vonatkozásában. A C csoportot a honfoglalás kori B csoporthoz csupán másodlagos hasonlóság fűzte, és ugyanez a helyzet Rusovce és Zalavár esetében is. Az utóbbi két esetben azonban figyelembe kell venni a hasonló kelet-európai térségből való származás lehetőségét is. Az sem kizárt, hogy a 10—11. századra datált rusovcei populáció a C csoporttal együtt érkezett a Kárpát-medencébe, valamint, hogy a zalavári 11—12. századi népességben a honfoglalók C csoportjának nyugat-dunántúli leszármazottai is jelen vannak.

D CSOPORT (No. 102, 2/a szubklaszer). A 6 lelőhely anyagából képzett Körös—Maros közeli csoport népességének zöme tisztán europid, az europo-mongolidok részaránya mintegy 17%.¹⁰ Analógiái nincsenek.

Története: a D csoport kialakulási helye a 2/a szubklaszerba tartozás alapján a Dnyepertől keletre eső steppeövezetben lehetett, a hely pontosabb meghatározása azonban analógiák hiányában nem lehetséges.

B) Összevetve a honfoglalók egyes csoportjainak rekonstruált kialakulási helyét Kárpát-medencei szállásterületükkel, hasonló jelenség figyelhető meg, mint az avar kori sorozatok esetében. Azon csoportok, amelyek eredete a Dnyepertől keletre eső steppeövezetben lehetett (A, B és D csoport) a honfoglalást követően a nagyalföldi síkságon telepedett meg, míg a Dnyeper környéki C csoport a Dunántúl és az északi dombvidék tájaira került. A honfoglalók első telephelyeinek kiválasztásában tehát az életföldrajzi szempontok elsődleges szerepet játszhattak.

2. Az „őshaza” kérdése

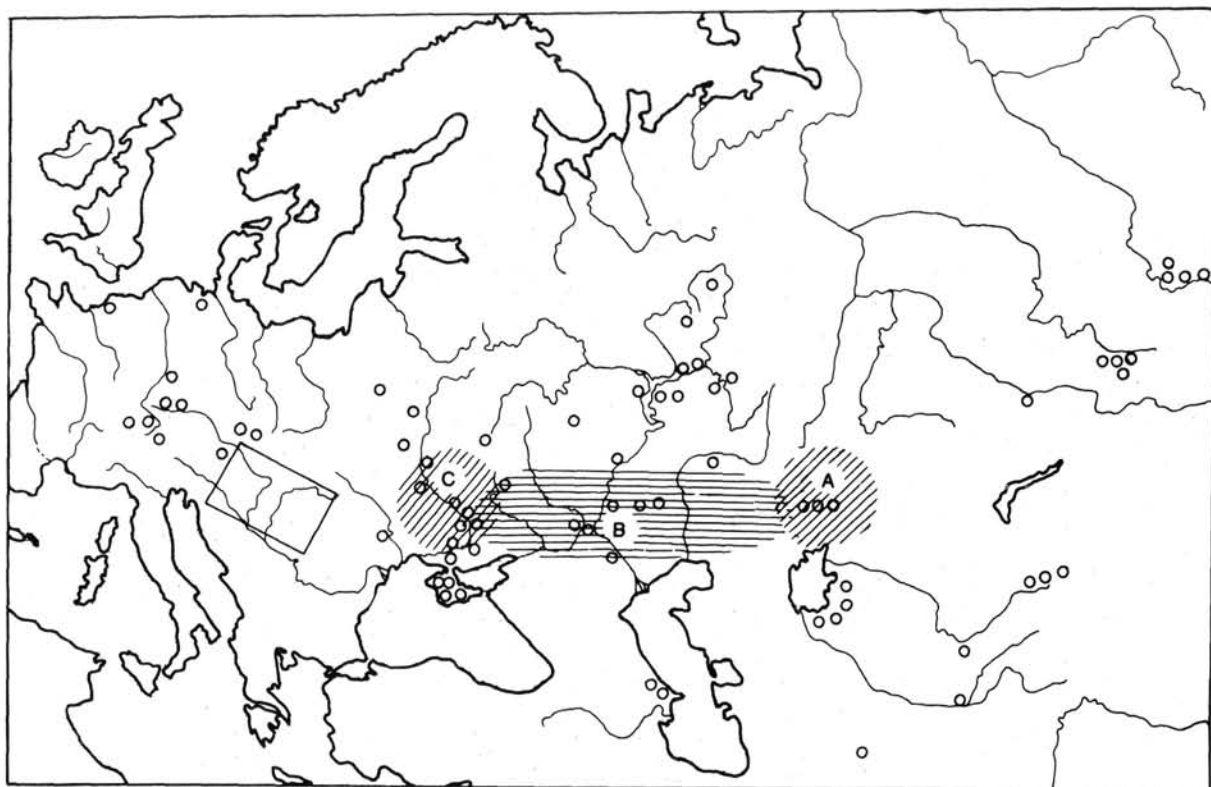
A honfoglalás kori csoportok előzőekben vázolt kialakulási területét az 50. ábra szemlélteti, amelyen közelebbi adatok hiányában a D csoport nem szerepel. A legkeletebbi helyről, az ázsiai térfélről, valószínűleg Kazahsztán területéről származhatott az A csoport népessége. Ettől nyugatabbra eső területről, részben az ázsiai, részben az európai térfélről, központját tekintve az Észak-Káspi és Dél-Ural közötti térségből származhatott a B csoport népe, és végül, már az európai területről, az Észak-Pontus, Észak-Azov és az erdős steppe közötti régióból származhatott a C csoport népessége. A B csoport tehát nemcsak embertani jellegét, hanem földrajzi helyzetét tekintve is mintegy összekötő szerepet játszhatott az A és C csoport népessége között.

Pontosítva azonban a „származási hely” vagy „őshaza” kifejezést, csupán annyi a valószínű, hogy a három (illetve négy) csoport népessége a jelzett területeken lehetett már a vaskor második felében, azaz az i. e. 4–3. század körül. Mivel nyelvészeti és történeti adatok szerint a magyarságnak az ugor egységből való kiválása és önálló népként való megjelenése nagyjából az i. e. 5. századra tehető, a három (illetve négy) honfoglalás kori csoport embertani jellege a magyarság történeti színre lépésének időpontjában már ki-

alakultnak tekinthető. Arra keresve tehát a választ, hogy hol volt a *magyarság* őshazája, az a kapott adatok szerint aligha lehetett a BARTUCZ (1938), NEMESKÉRI (1943), utóbb pedig LIPTÁK (1951, 1962, 1967, 1969, 1970, 1975, 1977) által vélelmezett Káma—Bjelaja vidékén. A három (illetve négy) csoport kialakulási helyeként a távolságszámítás segítségével rekonstruált terület lényegében egybeesik azzal a régióval, amelyet TÓTH irt le több munkájában a magyarság kialakulásának szintereként (1965, 1968a, 1969, 1977, 1980–81. stb.).¹¹ De a távolságszámítás eredményei nemcsak a színhelyet illetően (kivéve a C csoporttal kapcsolatos kérdéseket), hanem a kialakulás időpontját illetően is lényegében megegyeznek a TÓTH által tett megállapításokkal.

Felmerül azonban a kérdés, hogy a vaskor megelőző időszakban is itt tartózkodott-e a magyarság elődeit is magába foglaló népesség, vagyis hogy az *ugor* őshaza is ugyanezen a tájon lehetett-e. Az időben visszafelé való nyomozást azonban csak a késő bronzkorig lehet vezetni, méghozzá ugyanabban a térségben, ahonnan a vaskori sorozatok is származnak, más régiókból és korábbi időszakból ugyanis nincs kellő nagyságrendű embertani anyag.

Az elemzett öt, késő bronzkori mintához a honfoglalók egyik csoportja sem áll közel, noha a

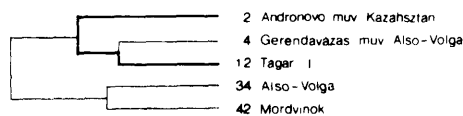

50. ábra. A honfoglalók három csoportjának feltételezett kialakulási területe a szarmata időszakban

Figure 50. Hypothesized area in which the formation of three conquering groups may have taken place during the late phase of Iron Age

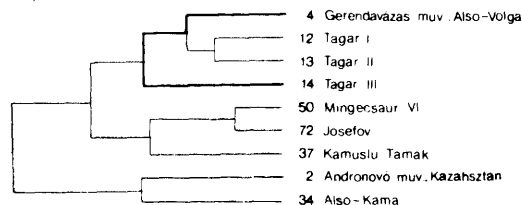
gerendavázás és andronovói műveltség népessége a mutatkozó analógiák szerint részt vett a vizsgált eurázsiai térség népességeinek ember-tani folyamataiban. Hogy az ukrainai gerendavázás műveltség hatása még az i. sz. 2–4. sz.-i csernahov-műveltség közép-dnyeperi népességében is érzékelhető, azt már a 28. ábrán látni lehetett. Az 51. és 52. ábrán azonban az is megfigyelhető, hogy egyrészt az alsó-volgai gerendavázás és a kazahsztáni andronovói műveltség népessége egymáshoz igen hasonlított, másrészt, hogy hatásuk eljutott nemcsak a Minuszinszki-medence vaskori Tagar műveltségéig, hanem a későbbi időkben az Alsó-Káma, Oka, továbbá a Kelet-Kaukázus területéig, sőt „nyugati szláv” népességek közé is.

A honfoglalók egyes csoportjai és a késő bronzkori minták közötti jelentős távolság magyarázata kapcsán felmerülhet az a gondolat, hogy a 10. századi és a mintegy 2000–2500 évvel korábban élt késő bronzkori népesség közötti különbözőséget vajon nem csupán a honfoglalók koponyájának gracilizációja okozhatta-e. E feltevés ellenőrzésére a formatávolság szolgál, ha ugyanis nagy általánosított távolság mellett csekélyebb formatávolság adódik, jogosult csupán egymástól időben távol eső sorozatok vonatkozásában gracilizáció feltételezése. Az 5. táblázat számértékei szerint azonban ez a lehetőség legfeljebb a C csoport esetében vehető fel, tekintettel arra, hogy formatávolsága a kazahsztáni andronovói mintától az 5 százalékos szignifikancia határ alatt van. Másként fogalmazva ez azt jelenti, hogy legfeljebb a C csoport esetében lehet arról szó, hogy késő bronzkori elődei többé-kevésbé azon a kelet-európai térségben élhettek, mint ahol vaskori elődei. Az A, B és D csoport késő bronzkori elődei azonban, a rendelkezésre álló adatok szerint, nem azon a

51. ábra. A kazahsztáni „andronovóiak” analógiáinak dendrogramja

Figure 51. Dendrogram showing the analogies of the Andronovo sample from Kazakhstan

52. ábra. Az alsó-volgai „gerendavázások” analógiáinak dendrogramja

Figure 52. Dendrogram showing the analogies of the Timber gravean sample from the Lower Volga river region

tájon éltek, mint ahol vaskori elődeik. Hogy a vaskori, fentiekben körülírt szállásterületre honnan érkezhettek, leletanyag hiányában feleletet adni nem lehet. Közvetett adatok szerint, vagyis a Káma—Bjelaja vidék későbbi népességétől való távolságuk, ugyanakkor e területek népességein megfigyelhető (és az A, B, D-csoporton nem észlelhető) gerendavázás és andronovói műveltség ember-tani hatása alapján csupán az látszik valószínűnek, hogy a magyarság korábbi, ugor kori szállásterülete nem az Ural nyugati, európai oldalán volt. Kizárásos alapon feltehető, hogy a keresett hely az Ural keleti oldalán vagy ettől még keletebbre lehetett, ez azonban ember-tanilag ma még nem igazolható.

3. Etnikai kérdések

A honfoglalók ember-tani anyagában mutatkozó csoportok létezése, s ezek elődeinek eltérő vaskori szálláshelye olyan elemzést kíván, amely etnikai kérdések érintése nélkül nem tárgyalható, noha, amint arra már több helyütt történt utalás, erre vonatkozó egyértelmű felvilágosítást az ember-tani leletek nem nyújtanak.

Az észlelt ember-tani különbségek alapvetően kétféleképpen jöhettek létre.

Az első feltevés esetén, kiindulva abból az alapállásból, hogy mind a négy csoport képviselői egyazon ugor kori népesség leszármazottai, arra kell gondolni, hogy az ősmagyarság, kiváltképpen az ugor közösségből, fokozatosan áttért a nomád pásztorkodó életmódra; ilyenformán nagy területen mozogva, a népesség egyes részei más-más etnikumokkal kerültek kapcsolatba, s a velük való keveredés folytán lassacskán kialakultak egymástól eltérő ember-tani jellegeik.

Egy ilyen feltevés esetén az A csoport elődei, legkeletibb területen tartózkodván, elsősorban közép-ázsiai és belső-ázsiai eredetű népekkel kerültek kapcsolatba, s a csoport domináns mongoloidossága feltehetően ezen idegen néppel vagy népekkel való keveredés eredménye. Szovjet antropológiai kutatások szerint a mongolid nagyrassz képviselői Közép-Ázsiában az időszerűség kezdete körül jelentek meg (ALEKSZEJEV, 1977). Hogy az A csoport elődei mely mongoloid népességgel keveredhettek, természetesen nem tudni, és erre az A csoport egyetlen „uszun” analógiája sem nyújt támpontot.¹² Belső-Ázsiai eredetű mongoloid népek ember-tani hatásán kívül azonban műveltségi szempontból az A csoport elődeit a közép-ázsiai térségben minden bizonynyal jelentős iráni hatás is érthette, gondolva itt elsősorban a szakák szerepére.

A B csoport elődeinek ember-tani jellegét, földrajzi helyzetüknél fogva és mutatkozó párhuzamaik szerint is, elsősorban az iráni eredetű, európai jellegű szarmata népességekkel való keveredés alakíthatta. Utóbb azonban minden bizonynyal belső-ázsiai eredetű török népekkel is kapcsolatba kerülhettek, szállásterületük közelében alakult ugyanis ki az i. sz. 6. század második felében a nyugati türk (kazár) birodalom, s a 7. századtól kezdve itt tartózkodnak az onogurok (bolgár-

törökök) is. Az ezekkel való kapcsolat bizonyítékát a bolgár-töröknek minősített 8–9. sz.-i Bolsie Tarhani, europid dominanciájú népességéhez való hasonlósága szolgáltatja, amely egyben arra is jó példa, hogy török eredete ellenére sem szükségszerű hogy egy népesség mongolid jellegű legyen.

Ami a C csoportot illeti, egyetlen korai analógiája és a csoport feltételezett kialakulási helyéből következően, elődeit ugyancsak iráni, de szkíta etnikai és műveltségi hatás érthette, a későbbiekben azonban a C csoport elődeit török és keleti szláv etnikai és műveltségi hatás is érthette.

A fenti első hipotézis esetén azonban, figyelembe véve az A + B (+D) csoportnak a C csoportból való embertani különbségét, a népesség vagy egy igen korai, még ugor kori szétválására kell gondolni, vagy arra, hogy az A + B + D csoport ősei eredetileg sem származtak ugyanazon alapnépességből mint a C csoport. Kérdés tehát, hogy ez esetben jogos-e mind az A + B + D csoport mind a C csoport képviselőit egyaránt (ugor) magyar eredetűnek tekinteni.

A második feltevés esetén arra lehet gondolni, hogy a csoportoknak csak egy része volt magyar, a második része olyan idegen népesség, amely a magyarsághoz a honfoglalás előtt csatlakozott.

Már az előzőekben is szó volt arról, hogy bizonyos embertani alapjellemzők az A + B + D csoport népességét (utalva a 2/a szubklaszterba tartozásukra, több-kevesebb europa-mongolid összetevőikre, a késő bronzkori kultúrák népességeitől való távolságukra, stb.) alapvetően elválasztják a C csoport (1/b szubklaszterba tartozó, tisztán europid jellegű, a gerendavázás—andro-nóvi késő bronzkori népességtől viszonylag csekélyebb formatávolságra levő stb.) népességétől. Ebből kiindulva, magyarnak vagy az A + B + D csoport képviselőit vagy a C csoport képviselőit kell látni. Noha a kérdés eldöntésére nincsenek embertani bizonyítékok, bizonyos történeti és régészeti adatok figyelembevételével pillanatnyilag az látszik valószínűbbnek, hogy a magyarokat, vagyis a 7 magyar törzs népét az A + B + D csoport népessége, a csatlakozott népeket, első sorban is a „kabarokat” a C csoport népessége képviselte. E feltevés az alábbiakkal támasztható alá:

a) az A + B + D csoport népe, kelet felől érkezve valahol a Dnyeper vidékén találkozhatott a C csoport népével, ez a terület pedig egybeesik azzal a hellyel, ahol a források szerint a „kabarok” a magyarokhoz csatlakoztak;

b) a C csoport viszonylag egységes embertani jellege szerint zömüket ugyanazon populáció alkototta, ami ismét a „kabarokra” utal, akiknek népe három törzsből állt, létszámuk tehát számottevő lehetett;

c) az A + B + D csoport, azaz a feltételezett magyarság 7 törzsének számbeli túlsúlyát a C csoporttal szemben, Kárpát-medencei szállásterületük nagysága is szemlélteti;

d) ismeretes, hogy a honfoglalók nagyalföldi (tehát az A, B és D csoport) temetkezéseit gazdagabb tárgyi anyag és másféle temetkezési rítus jellemzi, mint a Dunántúl és az északi dombvidék

(tehát a C csoport) temetkezéseit, ez pedig első sorban etnikai különbségekkel magyarázható.

Hogy jogosult-e a C csoport népességében zömmel „kabarokat”, kisebbrészt egyéb, főként „keleti szláv” népességet látni, végül is történeti és régészeti döntést igényel. Embertanilag azonban nincs olyan adat, ami e feltevés ellen szólna. Az írott források nem adnak ugyanis felvilágosítást a „kabarok” külső megjelenéséről, az tény pedig, hogy a honfoglalást megelőzően a belső-ázsiai eredetű türk kazár birodalom kötelékébe tartoztak, embertani jellegükre vonatkozóan semminemű előfeltevést nem indokol.

A csatlakozott népek kapcsán még egy kérdésre kell kitérni. Hogy a C csoport népét első sorban is idegenek alkothatták, nem zárja ki az A, B és D csoport alapvetően magyar népességében különböző idegen etnikai töredékek jelenlétének lehetőségét. Ezek embertani elkülönítésére azonban, még lényegesen több leletanyag alapján is aligha lehet gondolni.

4. A társadalmi rétegek taxonómiai összetételének kérdése

A 10. századi honfoglalók embertani anyagának vizsgálata kapcsán még egy kérdést kell érinteni. LIPTÁK (1967, 1969, 1970, 1975, 1977, 1978) a koponyaleleteken megfigyelt taxonómiai különbségek mögött társadalmi különbségeket lát, azt tartván, hogy a honfoglalók vezető rétegére leginkább a turanid, urali, pamiri és egyéb brachykran rasszelemek, a középrétegre leginkább a mediterrán, nordoid és pamiri rasszelemek, a köznépre leginkább a mediterrán, nordoid és cromagnoid rasszelemek voltak jellemzők. A leletanyag társadalmi rétegek szerinti szétválasztását az alábbi szempontok szerint végezte. A vezető rétegbe tartozónak első sorban a magányos vagy csak egy-két síros temetőket tartotta, a középréteghez tartozónak azokat a temetőket minősítette, ahonnan „több sír került elő” s amelyek „egy részében a régészeti leletek már szegényebbek”, s végül a köznépet a 10–12. századi nagy létszámú temetők népességében látta (legrészletesebben LIPTÁK 1975, 133–134).

A fentiekhez az alábbi észrevételek fűzhetők.

Először: kérdéses a temetők sírjainak száma és az abban talált leletek alapján való társadalmi megítélés, mert sok esetben nem állapítható meg, hogy valójában hány sírből állt a temető; a sírleletek gazdagságát vagy szegénységét pedig éppúgy okozhatta etnikus mint társadalmi különbség. Szomód vagy Ottevény esetében például, noha LIPTÁK a halottat a vezető réteghez sorolta, a sírban erre utaló leletanyag (pl. veretes öv, tarsoly stb.) nem volt, Ottevényben még nyilat és ijat sem tettek a halott mellé.

Másodszor: kérdéses az egyes társadalmi rétegekhez kötött temetők minden halottját ugyanabba a rétegbe sorolni, amikor pedig egy részük mellett semmi lelet nem volt, így például a középréteghez sorolt székesfehérvári temetők vagy Eger—Szépasszonyvölgy esetében.

Harmadszor: kérdéses, hogy a köznép ember-

tani képviselőinek kimutatására csak a 10. század utolsó harmadában nyíló temetőben lenne lehetőség.

Azt igazolni tehát, hogy a honfoglalók különböző társadalmi rétegei egyazon etnikumon belül embertanilag eltértek egymástól, LIPTÁK szempontjai szerint nem látszik lehetségesnek. Az feltételezhető, és erre szórványos embertani adatok is utalnak, hogy a magyarok és a csatlakozott népek, a honfoglalók és helyben találtak között lehetett bizonyos fajta (társadalmi, gazdasági) alá- vagy fölérendeltség.¹³ Bizonyos az is, hogy az egyes honfoglalás kori etnikumokon belül létező társadalmi rétegzettség, hogy azonban ez ugyanazon etnikumon belül egyúttal embertani különbözőséget is jelentett volna, alig hihető. A kérdés eldöntésére az egyes csoportokon (A, B, C, D) belüli gazdagabb és szegényebb temetkezések csontvázleteinek vizsgálata mindenestre lehetőséget kínál.

VII. AZ ÁRPÁD-KORI LELETANYAG

1. Általános jellemzők

A) Ismeretes, hogy az Árpád-kor időszaka az első Árpád-házi király, Szent István megkoronázása (1000) és az utolsó Árpád-házi uralkodó, III. András elhunytá (1301) közötti periódus. Régészeti, de történeti szempontból is szokásos azonban a korszak kezdetét Géza nagyfejedelem uralkodásától (972) keltezni, aki a törzsfők feletti hatalom megszerzésével és a kereszténység felvételével már saját uralma alatt jelentős változásokat hozott a magyarság életébe. Ez a változás a régészet és így közvetve az embertan szemszögéből elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a honfoglalók jellegzetes temetői többnyire ebben az időben szűnnek meg, ugyanakkor új típusú temetők nyílnak. E jelenség okát a kutatás elsősorban Géza nagyfejedelem belpolitikai célkitűzéseivel hozza összefüggésbe, azt feltételezve, hogy ekkortájt az országon belül a lakosság nagymértékű szét-, illetve áttelepítésére került sor.

Általános régészeti és embertani gyakorlat továbbá az Árpád-koron belül egy korai és egy késői időszak szétválasztása. A korait a kb. 980-as évektől nagyjából a 11. század végéig terjedő időszak, a későit az ekkor kezdődő (és a temetkezések jellegét tekintve a török hódoltság kezdetéig, vagyis a 16. század közepéig tartó) időszak jelenti. A kora Árpád-korra régészeti szempontból a még részben pogány, részben már keresztény temetkezési szokások egyidejű jelenléte, s a templomok köré temetkezés kezdete a jellemző, a késői időszakra a már tisztán keresztény rítus és a templom köré temetkezés zárólagossága a jellemző. Mind a 980 körüli, mind az 1200 körüli korszakhatár azonban elméleti, konvencióként mindazonáltal elfogadható. Hogy a jelenlegi vizsgálat csak a kora Árpád-korra szorítkozott, annak elsődleges oka az, hogy a késői periódust ma még igen kevés csontvázletet képviseli.

B) A távolságszámításba bevont 18 Árpád-kori

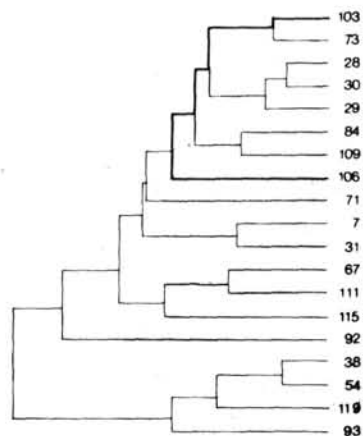
minta eloszlása az egyes klasztereken belül a népesség meglehetősen egyöntetűségét tükrözi. Néhány mintát leszámítva ugyanis, amelyek a 2/a szubklaszterba tartoznak (22,2%), valamennyi további sorozat (77,8%) az 1. klaszterban foglal helyet (idesorolva általános jellemzői alapján Békés-Povádot is). A korszak leletanyagán belüli szignifikáns hasonlóság gyakorisága 11,1%, tehát több mint kétszerese az avar korban tapasztaltnak.

A leletanyag viszonylagos egységessége azonban korántsem jelenti azt, hogy az Árpád-kori sorozatok eredetének felderítése egyszerűbb az avar kori sorozatokénál. A 18 mintából ugyanis 11 abba az 1/a szubklaszterba tartozik, amelynek embertani jellege elfedi az etnikai különbségeket, a klaszteren belüli lokális variációk eredetének felderítése pedig a korai lelőhelyek hiánya miatt nem lehetséges. Valamennyi idetartozó Árpád-kori sorozat esetében tehát nemcsak a kialakulási hely bizonytalan, hanem az is, hogy 1/a szubklaszterbeli analógiái tényleges kapcsolat, vagy csupán a közös formakörbe tartozás következménye-e.

2. Az egyedi minták vizsgálata

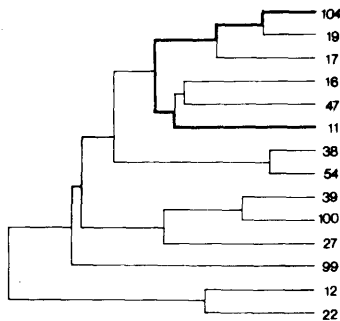
A) A 18 Árpád-kori sorozat főbb jellemzői az alábbiak:

ÁBRAHÁM (No. 103, 1/a szubklaszter, 53. ábra). A népesség zöme tisztán európai. Analógiái: az i. e. 5–3. sz.-i szkíta kori, észak-pontusi minta (No. 7), az i. e. 3–i. sz. 3. sz.-i késő szkíta kori, észak-pontusi Nikolajevka-Kazatszkoje (No. 28), Zolotaja Balka (No. 29), Neapol (No. 30) és Zaveltnoje (No. 31), a 5–7. sz.-i Bjelaja menti Birszk (No. 38), a 10–11. sz.-i Don menti Sarkel II (No. 54), a 6–7. sz.-i „nyugati germán” Mannheim (No. 67) és Weingarten (No. 71), a 9. sz.-i „nyugati szláv” Mikulčice (No. 73), az avar kori Nové Zámky (No. 84), Tiszaderzs (No. 92) és Tophonár (No. 93), az Árpád-kori Cegléd (No. 106), Dolny Jatov (No. 109), Jászdózsa (No. 111),

53. ábra. Ábrahám analógiáinak dendrogramja

Figure 53. Dendrogram showing the analogies of Abraham

54. ábra. Bešeňov analógiáinak dendrogramja

Figure 54. Dendrogram showing the analogies of Bešeňov

Ptuj (No. 115) és Székesfehérvár—Szárarزت (No. 119).

Története: az ábrahámi népesség kialakulási helye valahol az 1/a szubklaszter elterjedési területén lehetett. A pontosabb meghatározásra a Dnyeperen túli és nem az 1/a szubklaszterba tartozó analógiái sem nyújtanak támpontot másodlagos hasonlóságuk miatt. Ábrahámnak a közelében levő Nové Zámkyhoz, Mikulčicehoz és Dolny Jatovhoz fűződő elsődleges és kölcsönös hasonlósága mindazonáltal közvetlen kapcsolat feltételezésére is utalhat.

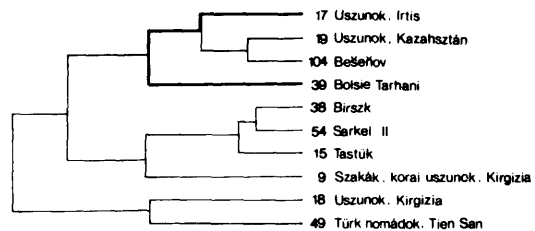
BEŠEŇOV (ZSITVABESENYŐ) (No. 104, 2/a szubklaszter, 54. ábra). A minta zöme tisztán europid, az europo-mongolidok részaránya az eredeti közleményből nem állapítható meg. Analógiái: az i. e. 5—4. sz.-i Altáj vidéki, szkíta kori minta (No. 11), az i. e. 7—6. sz.-i minuszinszki Tagar I. (No. 12), az i. e. 3—i. sz. 1. sz.-i Altáj hegylábi minta (No. 16), az i. e. 3—i. sz. 2. sz.-i Irtis menti (No. 17) és az i. e. 3—i. sz. 1. sz.-i kazahsztáni „uszun” minta (No. 19), az i. e. 7—4. sz.-i „szauromata” minta (No. 22), az i. e. 4—i. sz. 4. sz.-i ukrainai „szarmata” minta (No. 27), az i. sz. 5—7. sz.-i Bjelaja menti Birszk (No. 38), a 8—9. sz.-i, közép-volgai Bolsie Tarhani (No. 39), a 7—10. sz.-i Altáj-hegylábi „nomád türk” minta (No. 47), a 10—11. sz.-i Don menti Sarkel II (No. 54), továbbá a honfoglalás kori A (No. 99) és B csoport (No. 100).

Története: a bešeňovi népesség kialakulási helye elsődleges analógiái szerint egyrészt „uszun” környezetben, másrészt az Altáj hegyláb vidékének autochton, utolsó fázisában „nomád türk” jellegű népessége körében lehetett (55. 56. 57. 58. ábra). Hasonlósága a két honfoglalás kori mintához vagy a közös eredetre vagy a szomszédos földrajzi térségből való származásra utal.

BÉKÉS—POVÁD (No. 105). A népesség tisztán europid. Analógiái nincsenek.

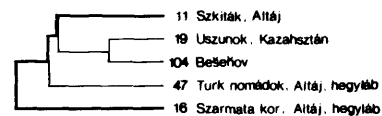
Története: a békési népesség kialakulási helyét a klasztereken kívüli helyzete és analógiák hiányában nem ismerni. Koponyaformája alapján azonban, eltekintve szokatlanul nagy arcmagasságától, leginkább az 1/a szubklaszter mintái közé sorolható.

CEGLÉD (No. 106, 1/a szubklaszter, 59. ábra). A népesség tisztán europid. Analógiái: az i. e.

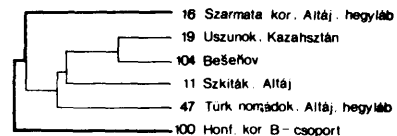
55. ábra. Az Irtis-menti „uszunok” analógiáinak dendrogramja

Figure 55. Dendrogram showing the analogies of the "Usune" sample from the Irtish river region

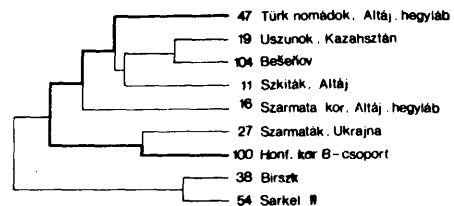
56. ábra. Az Altáj-vidéki „szkiták” analógiáinak dendrogramja

Figure 56. Dendrogram showing the analogies of the Altaic "Scythians"

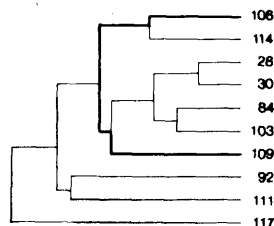
57. ábra. A szarmata kori Altáj-hegylábi minta analógiáinak dendrogramja

Figure 57. Dendrogram showing the analogies of the sample from the Sarmatian Period of the Altaic foothills

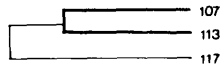
58. ábra. Az Altáj-hegylábi „türk nomádok” analógiáinak dendrogramja

Figure 58. Dendrogram showing the analogies of the "Turkic Nomads" from the Altaic foothill region

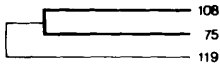
59. ábra. Cegléd analógiáinak dendrogramja

Figure 59. Dendrogram showing the analogies of Cegléd

60. ábra. Csátalja analógiáinak dendrogramja

Figure 60. Dendrogram showing the analogies of Csátalja

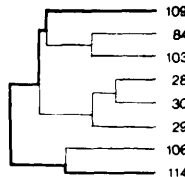
61. ábra. Devin analógiáinak dendrogramja

Figure 61. Dendrogram showing the analogies of Devin

62. ábra. A késő római kori minta analógiáinak dendrogramja

Figure 62. Dendrogram showing the analogies of the Late Roman Period sample

63. ábra. Dolny Jatov analógiáinak dendrogramja

Figure 63. Dendrogram showing the analogies of Dolny Jatov

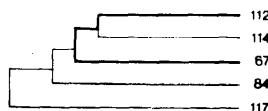
64. ábra. Felgyő analógiáinak dendrogramja

Figure 64. Dendrogram showing the analogies of Felgyő

65. ábra. Jászdózsa analógiáinak dendrogramja

Figure 65. Dendrogram showing the analogies of Jászdózsa

66. ábra. Kardoskút analógiáinak dendrogramja

Figure 66. Dendrogram showing the analogies of Kardoskút

3—i. sz. 3. sz.-i késő szkita kori, észak-pontusi Nikolajevka-Kazatszkoje (No. 28), és Neapol (No. 30), az avar kori Nové Zámky (No. 84) és Tiszaderzs (No. 92), az Árpád-kori Ábrahám (No. 103), Dolny Jatov (No. 109), Jászdózsa (No. 111), Orosháza (No. 114) és Szatymaz (No. 117).

Története: a ceglédi népesség kialakulási helye valahol az 1/a szubklasztér elterjedési területén lehetett. Kárpát-medencei analógiái Tiszaderzs kivételével az 1/a szubklasztérból valók, így további következtetésekre nem nyújtanak lehetőséget.

CSÁTALJA—VÁGOTHEGY (No. 107, 1/a szubklasztér, 60. ábra). A népesség tisztán europid. Analógiái: az Árpád-kori Képuszta (No. 113) és Szatymaz (No. 117).

Története: a csátaljai népesség kialakulási helye valahol az 1/a szubklasztér elterjedési területén lehetett. Kortárs Kárpát-medencei analógiái is az 1/a szubklasztérba tartoznak.

DEVIN (DEVÉNY)—VÁRHEGY (No. 108, 2/a szubklasztér, 61. ábra). A népesség zöme tisztán europid, az europa-mongolidok részaránya mintegy 2%. Analógiái: a 4—5. sz.-i kelet-dunántúli késő római kori minta (No. 75) és az Árpád-kori Székesfehérvár—Százszék (No. 119).

Története: a devini népesség kialakulási helye a 2/a szubklasztérba tartozása alapján valószínűleg a Dnyepertől keletre eső steppeövezetben lehetett, a népességben azonban Kárpát-medencei késő római kori elemek is vannak. Vagy arról van szó, hogy továbbélő kelet-dunántúli, késő római kori jellegű népesség juthatott az idők folyamán a Devin környéki részekre (amire a késő római kori mintának az itteni Árpád-kori Rusovcehoz fűződő hasonlósága utal) (62. ábra), vagy arra, hogy a devini népességet egy korábbi kelet-dunántúli szálláshelyről telepítették át a Duna devényi szakaszának védelmére (amire a Székesfehérvár—százszéki, kelet-dunántúli mintához fűződő hasonlósága utalhat).

DOLNY JATOV (ALSÓJATTÓ) (No. 109, 1/a szubklasztér, 63. ábra). A népesség zöme tisztán europid, az europa-mongolidok részaránya mintegy 2%. Analógiái: az i. e. 3—i. sz. 3. sz.-i észak-pontusi, késő szkita kori Nikolajevka-Kazatszkoje (No. 28), Zolotaja Balka (No. 29) és Neapol (No. 30), az avar kori Nové Zámky (No. 84), az Árpád-kori Ábrahám (No. 103), Cegléd (No. 106) és Orosháza (No. 114).

Története: a dolny jatovi népesség kialakulási helye valahol az 1/a szubklasztér elterjedési területén lehetett. Az azonos szubklasztérba tartozó, de szálláshelye közelében levő Nové Zámkyhoz való közelsége mindazonáltal utalhat az avar kori népesség továbbélésére is. Kortárs Kárpát-medencei analógiái ugyancsak az 1/a szubklasztérből valók.

FELGYŐ—CSIZMADIA-TANYA (No. 110, 1/a szubklasztér, 64. ábra). A népesség zöme tisztán europid, kisebb része europa-mongolid, ezek százalékos aránya azonban az eredeti közleményből nem állapítható meg. Analógiái: az i. e. 3—i. sz. 3. sz.-i észak-pontusi késő szkita kori Nikolajevka-Kazatszkoje (No. 28), a 8—9. sz.-i középvolgai Tankejevka (No. 40), az avar kori Homok- (No. 80) és Nové Zámky (No. 84).

Története: a felgyői népesség kialakulási helye valahol az 1/a szubklaszter elterjedési területén lehetett, két steppei eredetű, bár másodlagos analógiája szerint talán annak keleti szélén. Az avar kori Homokmégyhez való hasonlósága azonban felveti annak lehetőségét is, hogy a felgyői népességbe a Kárpát-medence területén keveredhetett steppei eredetű elem. Helyi kortárs analógiái nincsenek.

JÁSZDÓZSA (No. 111, 1/a szubklaszter, 65. ábra). A népesség tisztán europid. Analógiái: az i. e. 3.—i. sz. 3. sz.-i késő szkíta kori, észak-pontusi Nikolajevka—Kazatszkoje (No. 28) és Neapol (No. 30), a 6—7. sz.-i „nyugati germán” Mannheim (No. 67), az avar kori Tiszaderzs (No. 92), az Árpád-kori Ábrahám (No. 103) és Cegléd (No. 106).

Története: a jászdózsai népesség kialakulása valahol az 1/a szubklaszter elterjedési területén lehetett. Az analógiák közül egyedül az 1/b szubklaszterba tartozó, avar kori Tiszaderzs érdemel figyelmet, mert a kapcsolat közelsége és elsődlegessége a tiszaderzsiak továbbélésére utal.

KARDOSKÚT—FEHÉRTÓ (No. 112, 1/a szubklaszter, 66. ábra). A minta tisztán europid. Analógiái: a 6—7. sz.-i „nyugati germán” Mannheim (No. 67), az avar kori Nové Zámky (No. 84), az Árpád-kori Orosháza (No. 114) és Szatymaz (No. 117).

Története: a kardoskúti népesség kialakulási helye valahol az 1/a szubklaszter elterjedési területén lehetett. Valamennyi analógiája ugyan ezen szubklaszterből való.

KÉRPUSZTA (No. 113, 1/a szubklaszter, 67. ábra). A népesség tisztán europid. Analógiái: két 4—7. sz.-i „nyugati germán” minta Jura (No. 66) és a „nyugati frankok” (No. 69), az avar kori Szekszárd-Palánk (No. 90) és az Árpád-kori Csátalja (No. 177).

Története: a kerpusztai népesség kialakulási helye valahol az 1/a szubklaszter elterjedési területén lehetett. Hogy Kerpusztának az avar kori Szekszárdhoz fűződő kölcsönösen elsődleges hasonlósága mögött, az azonos formakörbe tartozás ellenére felvethető az avar kori népesség továbbélésének kérdése is, arra a két mintának a szubklaszter szélén való helyzetéből lehet következtetni.

OROSHÁZA—RÁKÓCZITELEP (No. 114, 1/a szubklaszter, 68. ábra). A népesség zöme tisztán europid, az europo-mongolidok részaránya mintegy 1%. Analógiái: az i. e. 3.—i. sz. 3. sz.-i késő szkíta kori, észak-pontusi Nikolajevka—Kazatszkoje (No. 28), Zolotaja Balka (No. 29) és Neapol (No. 30), két 6—7. sz.-i „nyugati germán” minta Mannheim (No. 67) és Weingarten (No. 71), az avar kori Nové Zámky (No. 84), az Árpád-kori Cegléd (No. 106), Dolny Jatov (No. 109) és Kardoskút (No. 112).

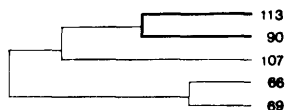
Története: az orosházi népesség kialakulási helye valahol az 1/a szubklaszter elterjedési területén lehetett. Valamennyi analógiája ugyanezen szubklaszterből való.

PTUJ (No. 115, 1/a szubklaszter, 69. ábra). A népesség tisztán europid. Analógiái: a 11—12. sz.-i „drevljánok” (No. 60), két 6—7. sz.-i „nyu-

gati germán” minta Anderten (No. 64) és Mannheim (No. 67), a 9. sz.-i „nyugati szláv” Mikulčice (No. 73) és az Árpád-kori Ábrahám (No. 103).

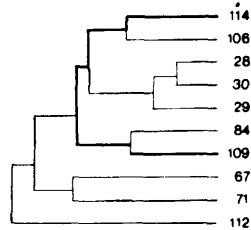
Története: a ptuji népesség kialakulási helye valahol az 1/a szubklaszter elterjedési területén lehetett. Valamennyi analógiája ugyanezen szubklaszterből való.

RUSOVCE (OROSZVÁR) (No. 116, 1/b szubklaszter, 70. ábra). A népesség zöme tisztán europid, az europo-mongolidok részaránya mintegy 2%. Analógiái: az i. e. 3.—i. sz. 3. sz.-i észak-pontusi késő szkíta kori Zolotaja Balka (No. 29), a csernahov-műveltség 3—4. sz.-i moldáviai mintája (No. 33), a 9—13. sz.-i „szeverjánok” (No. 62), a 4—5. sz.-i késő római kori

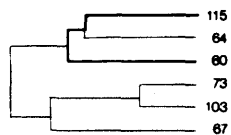
67. ábra. Kerpuzsta analógiáinak dendrogramja

Figure 67. Dendrogram showing the analogies of Kerpuzsta

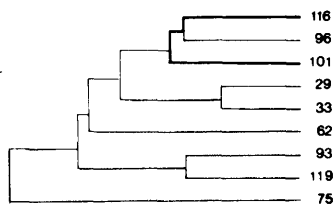
68. ábra. Orosháza analógiáinak dendrogramja

Figure 68. Dendrogram showing the analogies of Orosháza

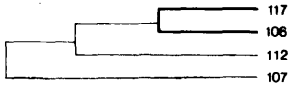
69. ábra. Ptuj analógiáinak dendrogramja

Figure 69. Dendrogram showing the analogies of Ptuj

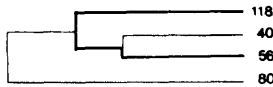
70. ábra. Rusovce analógiáinak dendrogramja

Figure 70. Dendrogram showing the analogies of Rusovce

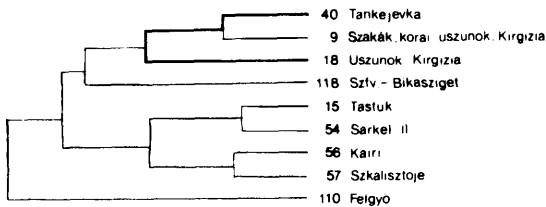
71. ábra. Szatymaz analógiáinak dendrogramja

Figure 71. Dendrogram showing the analogies of Szatymaz

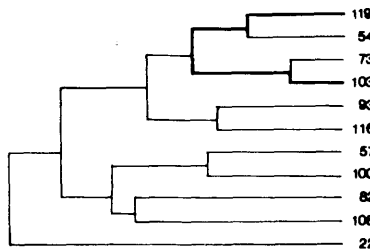
72. ábra. Székesfehérvár-Bikasziget analógiáinak dendrogramja

Figure 72. Dendrogram showing the analogies of Székesfehérvár-Bikasziget

73. ábra. Tankejevka analógiáinak dendrogramja

Figure 73. Dendrogram showing the analogies of Tankejevka

74. ábra. Székesfehérvár-Szárazrét analógiáinak dendrogramja

Figure 74. Dendrogram showing the analogies of Székesfehérvár-Szárazrét

minta (No. 75), az avar kori Toponár (No. 93) és Virt (No. 96), a honfoglalás kori C csoport (No. 101) és az Árpád-kori Székesfehérvár-Szárazrét (No. 119).

Története: a rusovcei népesség kialakulási helye az 1/b szubklaszerba tartozása és analógiái alapján a kelet-európai erdős steppe terében, utóbb keleti szláv környezetben lehetett. A két avar kori mintához fűződő hasonlósága a közös kelet-európai előzményekre vezethető vissza. Virt esetében a kapcsolat kölcsönös elsődlegessége folytán mindazonáltal az avar kori népesség továbbélése is feltételezhető. A honfoglalók C csoportjához fűződő hasonlósága ugyancsak kereshető a kelet-európai előzményekben, de az is lehetséges, hogy a rusovceiek

a C csoport népével egyidőben érkeztek a Kárpát-medencébe mint csatlakozott szlávok.

SZATYMAZ—VASÚTÁLLOMÁS (No. 117, 1/a szubklaszer, 71. ábra). A népesség zöme tisztán europid, az europo-mongolidok részaránya mintegy 1%. Analógiái: az Árpád-kori Cegléd (No. 106), Csátalja (No. 107) és Kardoskút (No. 112).

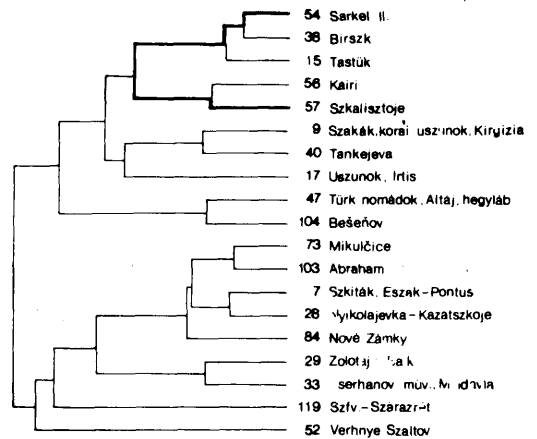
Története: a szatymazi népesség kialakulása valahol az 1/a szubklaszer elterjedési területén lehetett. Valamennyi analógiája ugyanezen szubklaszerba tartozik.

SZÉKESFEHÉRVÁR—BIKASZIGET (No. 118, 2/a szubklaszer, 72. ábra). A népesség zöme europid, az europo-mongolidok részaránya mintegy 2%. Analógiái: a 9—11. sz.-i közép-volgai Tankejevka (No. 40), a 11—12. sz.-i észak-pontusi Kairi (No. 56) és az avar kori Homokmégy (No. 80).

Története: a Székesfehérvár-bikaszigeti népesség kialakulási helye a 2/a szubklaszerba tartozás szerint a Dnyepertől keletre eső steppe-övezetben lehetett, a pontosabb lokalizálás két késői keleti analógiája alapján feltételezen annak európai térfelére tehető (25. és 73. ábra). A minta avar kori analógiája, ennek másodlagos helyzete miatt inkább a hasonló steppei eredetre, mint továbbélésre utal.

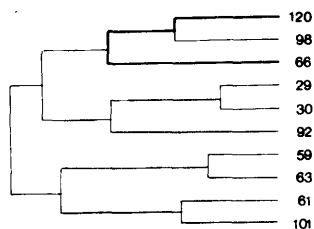
SZÉKESFEHÉRVÁR—SZÁRAZRÉT (No. 119, 2/a szubklaszer, 74. ábra). A minta tisztán europid. Analógiái: az i. e. 7—4. sz.-i „szauomata” minta (No. 22), a 4—9. sz.-i észak-pontusi Szkalisztoje (No. 57), a 10—11. sz.-i Don-menti Sarkel II (No. 54), a 9. sz.-i „nyugati szláv” Mikulčice (No. 78), az avar kori Kékesd (No. 82) és Toponár (No. 93), a honfoglalás kori B csoport (No. 100), az Árpád-kori Ábrahám (No. 103), Devin (No. 108) és Rusovce (No. 116).

Története: a Székesfehérvár-szárazréti népesség kialakulási helye a 2/a szubklaszerba tartozása alapján valahol a Dnyepertől keletre eső steppe-övezetben lehetett, talán a Don-könyök vidékén (75. ábra). Az analógiák szerint azonban

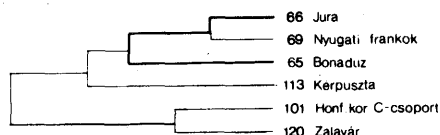
75. ábra. Sarkel II. analógiáinak dendrogramja

Figure 75. Dendrogram showing the analogies of Sarkel II

76. ábra. Zalavár analógiáinak dendrogramja

Figure 76. Dendrogram showing the analogies of Zalavár

77. ábra. Jura analógiáinak dendrogramja

Figure 77. Dendrogram showing the analogies of Jura

a szárazréti népességbe minden bizonnyal már a Kárpát-medence területén az 1/a szubklaszter formakörébe tartozó elemek is keveredtek.

ZALAVÁR—KÁPOLNA (No. 120, 1/b szubklaszter, 76. ábra). A népesség tisztán európai. Analógiái: az i. e. 3. — i. sz. 3. sz.-i észak-pontusi késő szkíta kori Zolotaja Balka (No. 29) és Neapol (No. 30), a 8—13. sz.-i „keleti szláv” „dregovicsok” (No. 59), „poljánok” (No. 61) és „radimicsek” (No. 63), a 4—7. sz.-i „nyugati germán” Jura (No. 66), az avar kori Tiszaderzs (No. 92), a 9. sz.-i Nitra-Lupka (No. 98) és a honfoglalás kori C csoport (No. 101).

Története: a zalavári népesség kialakulási helye az 1/b szubklaszterbe tartozás és analógiái szerint a kelet-európai erdős steppe térségében, utóbb keleti szláv környezetben lehetett. A nitralupkai népességhez fűződő elsődleges kapcsolata az ott elmondottak alapján közvetlen etnikai összeköttetésre utal. Hogy a zalaváriak összetételében talán germán elemekkel is számolni lehet, azt a Jura mintához fűződő hasonlósága sejteti (77. ábra). A honfoglalók C csoportjával való hasonlósága elsősorban a közös keleti előzményekre vezethető vissza, másodsorban továbbéléssel magyarázható.

B) A 18 Árpád-kori sorozat előzőekben ismertett adatai szerint, kialakulási helyükről a következők összegezhetők:

a) Közép-Ázsiából, annak is a keleti feléről származhatott Bešeňov népessége;

b) a Dnyepertől keletre eső steppeövezetből, közelebből nem meghatározható helyről származhatott Devin, Székesfehérvár—Bikasziget és Székesfehérvár—Szárazrét népessége;

c) a Dnyepertől nyugatra eső erdős steppe és lomberdő övezetéből származhatott Rusovce és Zalavár népessége;

d) az észak-pontusi térségtől Nyugat-Európaig húzódó övezetből, közelebből nem meghatározható helyről származhatott Ábrahám, Békés, Cegléd, Csátalja, Dolny Jatov, Felgyő, Jászdózsa,

Kardoskút, Kérpusztá, Orosháza, Ptuj és Szatymaz népessége.

C) Kronológiai szempontból említésre érdemes, hogy az Árpád-kori sorozatok esetében sem adódott a vaskornál régebbi időszakból származó analógia; még a steppei eredetű minták sem voltak visszavezethetők a keleti térség késő bronzkori rétegéig.

D) A vizsgálatok eredménye etnikai szempontú következtetés levonására csupán néhány esetben adott lehetőséget.

Mint arról szó volt, a bešeňovi népességet szoros szálak fűzik a honfoglalók A és B csoportjához. Nehéz azonban eldönteni, hogy a bešeňoviak ezen honfoglalók népességéből származtak-e; hogy esetleg a honfoglalók egy ötödik, a Kárpát-medence északnyugati régióját megszálló csoportjának képviselői, vagy csupán hasonló földrajzi környezetből származó, de eredetét tekintve idegen népesség leszármazottai (mint ami például Bolsie Tarhani esetében látszik valószínűnek). Ez utóbbi esetben, figyelembe véve a lelőhely nevét, felvethető, hogy a népesség talán a 10. században betelepült „besenyők” utóda lehetett. A kérdés mindazonáltal csak az északnyugati régió honfoglalóinak megismerésével lesz eldönthető.

Részben a helynév jelentése, részben a minta rekonstruált kialakulási helye, keleti szláv analógiája alapján látszik feltételezhetőnek a rusovcei populációban „oroszk”, azaz keleti szlávok jelenlétére gondolni. Hogy a népesség a honfoglalókkal együtt érkezett, vagy a 10. századi betelepítés során került a Kárpát-medencébe, pontosan nem dönthető el.

Zalavár esetében a fentiekhez hasonló mértékű etnikai megközelítésre nincs lehetőség. Hogy a populációt zömmel szlávok, eredetüket tekintve keleti szlávok alkothatták, azt a minta analógiái valószínűsítik, nem szabad azonban elfeledni, hogy délszláv összehasonlító anyag nem ismeretes. De a zalavári kérdéskör történeti háttere, kiegészítve a nitra-lupkai sorozat embertani tanúságaival, a tisztán keleti szláv eredetűség elé nehézséget gördít, ugyanakkor Zalavárott, a történetileg feltételezhető nyugati szláv, pontosabban morva—szláv jelenlét igazolására nincsenek embertani bizonyítékok.

3. Regionális sajátosságok

A) Az avar kori és honfoglalás kori sorozatok esetében megfigyelhető volt, hogy a steppe keleti térségéből származó népességek a Kárpát-medencében a számukra életföldrajzi szempontból leginkább megfelelő nagyalföldi síkságon telepedtek le. Ebből a szempontból vizsgálva a négy, Dnyepertől keletre eső területről származtatható Árpád-kori sorozatot, ennek már nyoma sem látszik. A négy minta egyike sem a Nagyalföld területéről került elő, ugyanakkor ebben az időben a Nagyalföldön minden bizonnyal nem steppei környezetből eredő népességek is tartózkodtak. A kora Árpád-kori telephelyek kiválasztásánál tehát már nem elsősorban gazdasági,

hanem katonai—politikai célok érvényesültek, ami a lakosság 10. század végi áttelepítésének feltételezéséhez embertani oldalról látszik adatot szolgáltatni. Mindamellett a jelenség életmód-változásra is utalhat.

B) A 10. század végi áttelepítések ismeretében felmerül a kérdés, vajon indokolt-e az Árpád-kori populációk esetében is regionális sajátosságokat keresni. A 18 sorozat azonban, kiegészítve további 9 kis mintával, ugyancsak szolgáltatott regionális különbségeket az alábbiak szerint (6. táblázat, 78. ábra).

Körös—Maros közeli csoport

Népességét mindössze három minta képviseli: No. 105, 112, 114. Gyakorlatilag tisztán euróidok. Agykoponyájuk hosszú, keskeny, közép-magas (dolichokran, orthokran, akrokran, eury-metop), arcvázuk középszéles, közép-magas (mesen), szemüregük keskeny, közép-magas (hypsikonch), orruk középszéles. A többi Árpád-kori csoporttól e népesség keskenyebb agykoponyájával, rövidebb és magasabb arcvázával tér el és körükben a legkifejezettebb a hosszú-fejűség.

Duna—Tisza közeli csoport

Népességét az alábbi sorozatok képviselik: No. 106, 107, 110, 111, 117, XIII, XIV. gyakorlatilag tisztán euróidok. Agykoponyájuk hosszú, keskeny, közép-magas (dolichokran, orthokran,

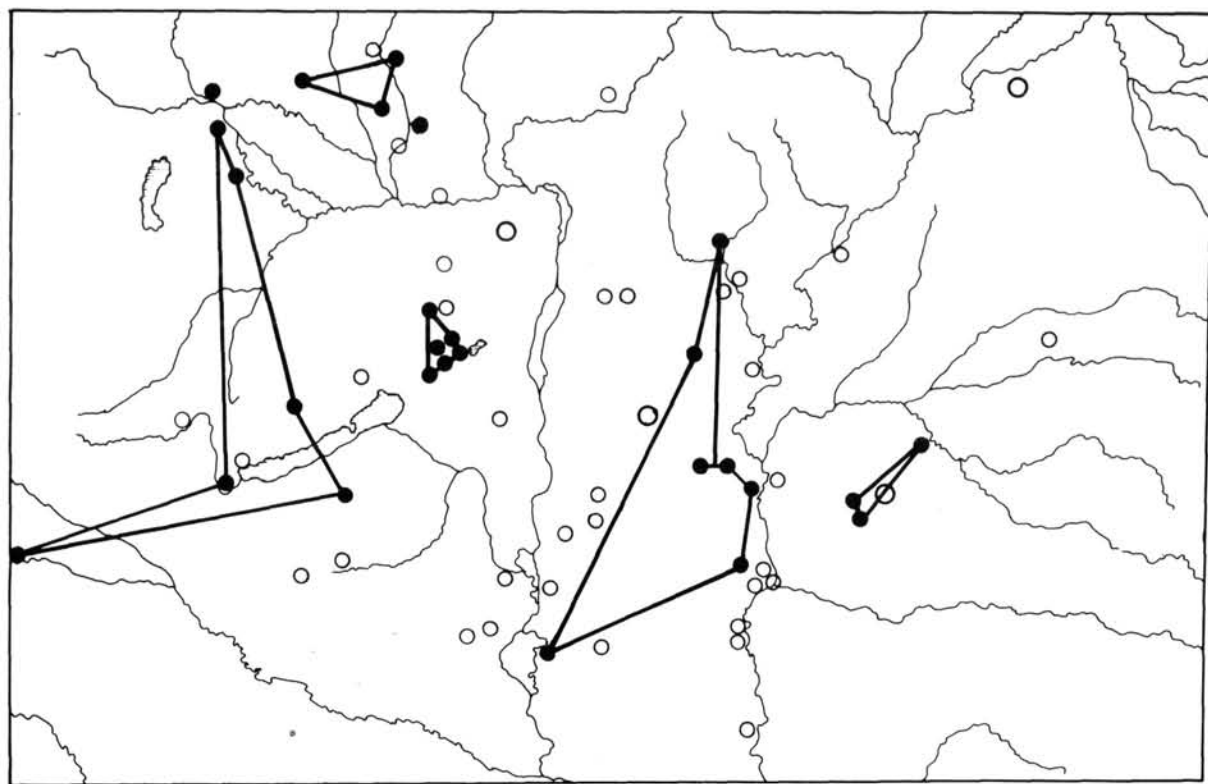
akrokran, eury-metop), arcvázuk középszéles, közép-magas (mesen), szemüregük keskeny, alacsony (mesokonch), orruk középszéles. E népesség a többi regionális csoporttól keskeny arcvázával tér el.

A csoportnak a 78. ábrán vázolt elterjedési területén másfajta kora Árpád-kori népességet nem ismerünk. Hogy azonban a Duna—Tisza közének északnyugati részén valószínűleg már nem ilyen jellegű népesség élt (vagy nem csak ilyen jellegű népesség), azt három kicsiny, részletesebb vizsgálatra nem alkalmas, meso-brachykran jellegű populáció-töredék jelzi: Áporka (NEMESKÉRI, 1948), Budapest—Képtárkert (NEMESKÉRI, 1950), Budapest—Csepel, Király-major (NEMESKÉRI, 1949).

Kelet-dunántúli csoport

Népességét csupán Fejér megyéből, azon belül is elsősorban Székesfehérvár területéről ismerjük: No. 118, 119, XII, XVII, XVIII, XIX. Gyakorlatilag tisztán euróidok. Agykoponyájuk középhosszú, középszéles, közép-magas (mesokran, orthokran, metriokran, metriometop), arcvázuk középszéles, közép-magas (mesen), szemüregük középszéles, alacsony (mesokonch), orruk középszéles. A többi Árpád-kori csoport közül a kelet-dunántúliak agykoponyája a legrövidebb.

Hogy a fentiekben vázolt népesség a Kelet-Dunántúl mekkora részén volt elterjedve, vagy

78. ábra. Az Árpád-kori regionális csoportok elhelyezkedése

Figure 78. Distribution areas of the Árpád Period regional groups

hogy élt-e itt egyidejűleg más jellegű népesség, csak további feltárások dönthetik el. Az eddig közzétett néhány egyéb adat a kérdés megválaszolására nem alkalmas (ACSÁDI—NEMESKÉRI, 1958).

Nyugat-dunántúli csoport

Népességét az alábbi hat minta képviseli: No. 113, 115, 116, 120, XV, XX. Embertani jellegük gyakorlatilag tisztán europid. Agykoponyájuk hosszú, középszéles, közép magas (mesokran, orthokran, metriokran, metriometop), arcvázuk középszéles, alacsony (mesen), szemüregük keskeny, alacsony (mesokonch), orruk középszéles. A nyugat-dunántúli csoport legfőbb jellegzetessége az alacsonyarcúság. A csoportnak a 78. ábrán vázolt elterjedési területéről más népesség nem ismeretes.

Északnyugati csoport

Az eddig publikált adatok szerint az ezen a tájon élt népesség többségére, legalábbis három minta (No. 103, 109, XVI) alapján, az alábbiak jellemzőek. Gyakorlatilag tisztán europidok. Agykoponyájuk hosszú, középszéles, közép magas (dolichokran, orthokran, metriokran, eurymetop), arcvázuk középszéles, közép magas (mesen), szemüregük középszéles, alacsony (mesokonch), orruk középszéles. Ezen a vidéken találjuk az Árpád-kori regionális csoportok leghosszabb és legmagasabb agykoponyáját, leghosszabb és legsebébb arcvázat.

Az Árpád-korban azonban ugyanezen a területen a fentiekől eltérő jellegű népességek is éltek, akiket egyrészt Besenőv, másrészt Devin képvisel.

Az északi dombvidék, Erdély és a Tiszántúl nagyobb részének Árpád-kori népességéről ma még hiányoznak vagy igen szórványosak az adatok; regionális sajátosságaik felvázolásához további publikációk szükségesek.

C) Az öt régió népességének egymástól való távolságából (a 7. táblázat idevonatkozó adatai szerint), a következő megfigyelések tehetők.

Általánosságban a Duna—Tisza közí, a dunántúli és az északnyugati régió népessége volt hasonló egymáshoz, a leginkább eltérőnek a Körös—Maros közí csoport mutatkozik. A Körös—Maros közí népesség csupán a Duna—Tisza közí populációra hasonlított és a Duna—Tisza közíek számára is ők jelentették a legközelebbi analógiát. A Duna—Tisza közíek ugyanakkor a többi három csoporthoz is közel álltak, megfigyelhető azonban, hogy a hasonlóság mértéke a földrajzi távolság növekedésével csökken. A kelet-dunántúliak számára a legközelebbi analógiát a nyugat-dunántúliak jelentették s a nyugat-dunántúliak számára az északnyugati régió népessége.

Mivel a legközelebbi, azaz legnagyobb fokú hasonlóság minden esetben az egymással szomszédos területek népessége között adódott, ez a népesség természetesen összefüggő láncolatára és bolygatatlanságára utal. Valószínű tehát, hogy a 10. század végi áttelepitések csak az ország népességének bizonyos rétegét érintették, semmiképpen sem a lakosság többségét.

VIII. A KONTINUITÁS KÉRDÉSE

A következőkben a 6—12. századi Kárpát-medencei népesség kontinuitásának kérdése kerül vizsgálatra, összefoglalva az egyedi sorozatvizsgálatok és a regionális csoportvizsgálatok idevonatkozó eredményeit. Noha a vizsgált időszak elemzése a megelőzőekben négy periódus szerint történt, a kontinuitás kérdése elsősorban is a 6—9. századi népesség 10—12. századi továbbélése szempontjából jelentős. Az elemzés során azonban a 10. századi honfoglalók és a 10—12. századi Árpád-kori minták közötti kapcsolat kérdésére is sor került.

1. Az egyedi minták tanúsága

A) Aligha kétséges, hogy továbbélésre utaló nyomokat nem elsősorban egyes minták, hanem inkább egyes régiók népességének összehasonlítása tárhat fel, kicsi ugyanis az esély arra, hogy a 600 év időszakát képviselő 45 minta egyikében vagy másikában egymás közvetlen leszármazottaira lehessen bukkanni. Mindazonáltal az egyedi vizsgálatok néhány idevonatkozó adata is szolgál tanúsággal.

A 6—9. sz.-i 23 sorozatból az alábbi 10 mintának volt honfoglalás vagy Árpád-kori analógiája: Homokmégy, Kékesd, Nové Zámky, Szeged—Makkoserdő, Szekszárd—Palánk, Tiszaderzs, Toponár, Virt, Želovce és Nitra-Lupka. A hasonlóság a 10—12. századi sorozatok közül az alábbiakat érintette: Ábrahám (3 esetben), a C csoport, Cegléd, Felgyő, Rusovce, Székesfehérvár—Szarazrét és Zalavár (2—2 esetben), az A csoport, a B csoport, Dolny Jatov, Jászdózsza, Kardoskút, Kérpuszta, Orosháza és Székesfehérvár—Bikasziget (1—1 esetben).

Hogy ez a viszonylag soknak tűnő eset valójában kevés, azt százalékos arányuk mutatja. Hasonlóságra ugyanis az elméletileg lehetséges esetek csupán 4,5 százalékában került sor, vagyis ritkábban, mint akár az avar kori sorozatokon belül. Ugyanezt igazolja az is, hogy a talált hasonlóságok zöme mindkét vagy csak az egyik minta szemszögéből bizonyult másodlagosnak, emiatt pedig a közvetlen kapcsolat feltételezése bizonytalan. De még a mindkét fél részéről elsődleges hasonlóságok esetén is nehéz eldönteni, hogy mögötte nem csupán az azonos formakörbe tartozás áll-e, utalva itt az 1/a szubklaszterba tartozó sorozatokkal kapcsolatban erről mondottakra.

Kérdéses annak megválaszolása is, hogy a hasonlóság a korábbi népesség Kárpát-medencei belüli továbbélését jelzi-e vagy esetleg még Kárpát-medencén kívüli eredetű, közös alapnépességből való származás következménye. Kézenfekvőnek látszana a helyi továbbélés lehetőségére inkább az egymáshoz földrajzilag közel eső lelőhelyek népessége esetén gondolni, s a távolabb fekvő sorozatok hasonlósága esetén inkább a közös keleti gyökerekre. Az első feltevés lehetőségét azonban gyöngíti annak elvi lehetősége, hogy ugyanazon etnikumból, esetleg nyelvtér-

letről származó, de később ideérkező népesség is kereshette telephelye megválasztásakor a rokon népességek közelségét. A második feltevést pedig az államalapítás kori telepítési politika gyön-gíti, ennek során ugyanis kontinuus közösségek kerülhettek egymástól távolra.

Mérlegelve a fentieket, az egymáshoz kölcsönösen és elsődlegesen hasonló sorozatokról az alábbiak mondhatók:

a) az avar kori Nové Zámky esetében az Árpád-kori Ábrahám és Dolny Jatov népességéhez való hasonlóság létrejöhett az azonos formakörbe tartozás alapján is (valamennyien az 1/a szubklaszter tagjai), ugyanakkor a lelőhelyek közelsége az avar kori népesség továbbélését is feltételezhetővé teszi;

b) az avar kori Szekszárd és az Árpád-kori Képuszta esetében a megítélést hasonló okok nehezítik, hogy azonban ez esetben a közös 1/a szubklaszterba tartozás ellenére az avar kori népesség továbbélésének feltételezése ugyancsak megengedhető, annak az az oka, hogy a két minta az 1/a szubklaszter szélén, a többségtől mintegy elkülönülve található;

c) nehéz eldönteni, hogy az avar kori Virt és az Árpád-kori Rusovce esetében a hasonlóság a közös kelet-európai gyökerekben, vagy a helyi továbbélésben keresendő, a két minta azonos szubklaszterba tartozása, a lelőhelyek egymáshoz való viszonylagos közelsége alapján ugyanis mindkét lehetőség egyaránt fennáll;

d) az avar kori Tiszaderzs és az Árpád-kori Jászdóza esetében, figyelembe véve eltérő szubklaszterba tartozásukat és a lelőhelyek egymáshoz való közelségét, feltételezhető az avar kori népesség továbbélése;

e) ahhoz, hogy a 9. századi Nitra-Lupka és az Árpád-kori Zalavár hasonlósága mögött a két lelőhely egymástól való nagyobb távolsága ellenére a nitra-lupkaiak továbbélésére, illetve Zalavár-környéki áttelepítésére lehessen gondolni, a történeti források segítségére is szükség volt;

f) és noha az előzőekben csak a 6—9. századi népesség továbbélése került vizsgálatra, a példákhoz csatolható a 4—5. sz.-i kelet-dunántúli késő római kori minta népességének az Árpád-kori Devinhez fűződő kapcsolata, márcsak azért is, mert a két minta földrajzi távolsága miatt ez esetben is valószínűleg áttelepítéssel lehet számolni.

Számszerűen bármily csekély is a néhány ismertett adat, bármily bizonytalan is értelmezésük, alapot nyújtanak azonban a 6—9. sz.-i népesség ismeretlen mértékű Árpád-kori továbbélésének feltételezésére a Kárpát-medence egyes részein.

B) Ami a 10. és a 10—12. századi minták népessége közötti kontinuitás kérdését illeti, közeli hasonlóság kevés, csupán az elvileg lehetséges esetek 6,9 százalékában adódott. Az analógiák pedig (az A csoport esetében Bešeňov, a B csoport esetében Bešeňov és Székesfehérvár—Százrárt, a C csoport esetében Rusovce és Zalavár) egyik esetben sem bizonyultak kölcsönösen elsődlegesnek.

A jelenség több okkal magyarázható. Oka lehet először is az, hogy csupán négy, honfoglalás kori minta áll szemben 18 Árpád-kori mintával, igen kicsi tehát az esély a két korszak anyaga közötti hasonlóság megtalálására. Figyelembe kell azonban venni, hogy a négy honfoglalás kori csoportot 45 kis minta alkotja, ami a lelőhelyek számát tekintve tetemes mennyiség, s amelyek egyedi összehasonlíthatósága esetén minden bizonnyal több, Árpád-kori analógiára lehetett volna bukkanni.

Oka lehet a jelenségnek az is, hogy a 10. század végének áttelepítései elsősorban a honfoglalókat érinthették. A zömmel helyi eredetű, illetve már a honfoglalás idején a Kárpát-medencében talált populációk közé betelepített egy-egy honfoglaló család embertani jelenlétét pedig a nagyobb minták átlagértékei nem érzékeltetik.

És végül, oka lehet a jelenségnek az is, hogy a keveredés a helyben talált lakosság és a honfoglalók között csak fokozatosan ment végbe, ennél fogva az Árpád-kor első két évszázadának embertani anyagában a folyamat még nem érzékelhető.

2. A regionális csoportok tanúsága

A kontinuitás kérdése a következőkben az egyes tájegységek különböző periódusú csoportjainak összevetésével kerül elemzésre. Nehézséget okoz azonban, hogy ezt mind a négy periódus és minden érintett tájegység vonatkozásában a leletanyag területenkénti és korszakonkénti hiánya miatt nem lehet végigvinni.

Utalva a 3. 4. 6. és 7. táblázat, valamint a 37. 42. és 78. ábrák adataira, a továbbélés vonatkozásában az egyes tájegységek a következőket mutatják.

Körös—Maros köze

A kontinuitás kérdése ezen a tájon a leletek csekély száma miatt ma még alig tanulmányozható. Mivel e vidék avar kori népességét csupán egyetlen minta képviseli, a terület 6—8. sz.-i embertani sajátosságai felderítetlenek. A honfoglalók kis D csoportjáról is csupán annyi ismeretes, hogy a népesség valószínűleg a Dnyepertől keletre eső steppe területéről származhatott, s hogy továbbélésére sem az itteni Árpád-kori leletanyagban, sem más részeken nincs adat. A vidék Árpád-kori népességében sem mutatható ki a Kárpát-medence más tájain korábban élt etnikumok hatása, hasonlóságot mindössze a kortárs Duna—Tisza köziekkel mutatnak.

Duna—Tisza köze

Az egyetlen tájegység, ahol az avar kor, a honfoglaláskor és az Árpád-kor népességét össze lehet vetni, és ahol emellett a három periódus lelőhelyeinek elterjedési területe is nagyjából egybeesik.

Az itt élt avar kori népesség és az érkező honfoglalók A csoportja között nincs hasonlóság és még ennél is nagyobb a különbség az avar kori és Árpád-kori népesség között. A Duna—Tisza közti avarság továbbélésére utaló nyom a Kárpát-medence más területeinek honfoglalás vagy

Árpád-kori anyagában sincs. Arra kell tehát gondolni, hogy az avarság erről a vidékről elmenekült, amire a 804 körüli bolgár hadjárat következtében kényszerülhetett, történeti források ugyanis a frankoknál ez idő tájt menedéket kereső avar előkelőségek megjelenéséről tudósítanak.

Sajátos, hogy a Duna—Tisza közti honfoglalók és a későbbi Árpád-kori népesség között sincs hasonlóság, mint ahogy a Duna—Tisza közti honfoglalók, a kisalföldi Bešeňov kivételével, a Kárpát-medence más részein élt utódokhoz sem hasonlíthatnak. A jelenség lehetséges okairól a megélőzőekben már volt szó.

Ami a Duna—Tisza közti Árpád-kori népességet illeti, 1/a szubklaszterba tartozásuk alapján elképzelhető, hogy elődeik már a magyar honfoglalás idején valahol a Kárpát-medencében élhettek. A Duna—Tisza közére az avarok innen történt kivonulása után kerülhettek, talán a Tiszántúlról. Ez utóbbira egyrészt a közép-Tisza-vidéki Tiszaderzs népességének a Duna—Tisza közti Árpád-kori Jászdózsához fűződő hasonlósága utal, másrészt az, hogy a Duna—Tisza közti Árpád-kori csoport legközelebbi analógiája a Körös—Maros közti Árpád-kori csoport.

Kelet-Dunántúl

A Kárpát-medence egyetlen része, ahol adatok vannak a korábbi, jelen esetben 4—5. sz.-i késő római kori népesség embertani jellegéről. A 9. lelőhely anyagából számított késő római kori minta területe nagyjából egybeesik az itteni avar kori csoporttal, akiknek népességébe — a távolságértékek tanúsága szerint — a továbbélő római kori lakosság beépült. E késő római kori népesség hatása ugyanezen terület honfoglalás kori csoportján nem észlelhető, megfigyelhető viszont az Árpád-kori leletanyagban, de az avar kori populációhoz képest jóval gyengébb mértékben.

A kelet-dunántúli avar kori lakosság és az ideérkező honfoglalók C csoportja között nincs hasonlóság, igaz viszont, hogy a C csoport szállásterülete csak részben esik egybe az itteni avar kori csoporttal.¹⁴ A kelet-dunántúli avar kori és Árpád-kori népesség közötti szignifikáns hasonlóság az avar kori lakosság továbbélésére utal. Az Árpád-kori anyagon észlelhető gyenge késő római kori embertani hatást tehát az avar kori népesség közvetíthette.

A Kelet-Dunántúlt megszálló honfoglalók C csoportja és az itteni Árpád-kori populációk közötti hasonlóság egyrészt a keveredés megindulását, másrészt azt jelenti, hogy a kelet-dunántúli Árpád-kori népesség egy részét a honfoglalók leszármazottai alkották.

Nyugat-Dunántúl

Az e tájon élt avar kori népesség és a Dunántúlt megszálló honfoglalók C csoportja között nincs közeli hasonlóság. Kétségtelen azonban, hogy az avar kori csoport területe alig érintkezett a C csoport területével, hiszen a Nyugat-Dunántúlról alig ismerni honfoglalókhöz köthető leletanyagot.

Az avar kori és Árpád-kori népesség közötti hasonlóság itt is az avar kori lakosság tovább-

élését igazolja. A két korszak csoportértékein azonban, ha csekély mértékben is, de olyan meghatározott irányú különbségeket lehet felfedezni, amely csak a két korszak határán, tehát a 9. vagy 10. században itt megjelent más népesség beolvadásával magyarázható: az Árpád-koriak agykoponyája ugyanis rövidebb, szélesebb és alacsonyabb, arcvázuk alacsonysága ugyanakkor változatlanul őrzi az avar kori jelleget. A metrikus adatok tanúsága szerint e változást mindenekelőtt is a honfoglalók C csoportjának nyugat-dunántúli elterjedése és az itteni Árpád-kori népességben való továbbélése okozhatta, amire a két minta közötti csekély távolság is utal. A „nyugati germán” Jura (No. 66) és a „nyugati frank” minta (No. 69) metrikus értékeit figyelembe véve nem zárható azonban ki az sem, hogy a változást idegen betelepülők is hozhatták. Esetleges germán eredetű népesség nyugat-dunántúli jelenléte a vidék 9. századi frank fennhatóságának ismeretében mindenesetre lehetségesnek látszik.

Északnyugati régió

A terület avar kori és honfoglalás kori népesség közötti kapcsolat kérdése az itteni honfoglaló-leletek hiányában nem vizsgálható. E vidék avar kori lakossága azonban közeli hasonlóságot mutat a szomszédos tájak honfoglaló C csoportjának népességével. Ez a hasonlóság valószínűleg elsősorban a közös kelet-európai előzményekkel magyarázható, de nem vehető el az itteni avar kori lakosságnak a honfoglalók bizonyos rétege közé való gyorsabb beépülésének lehetősége sem.

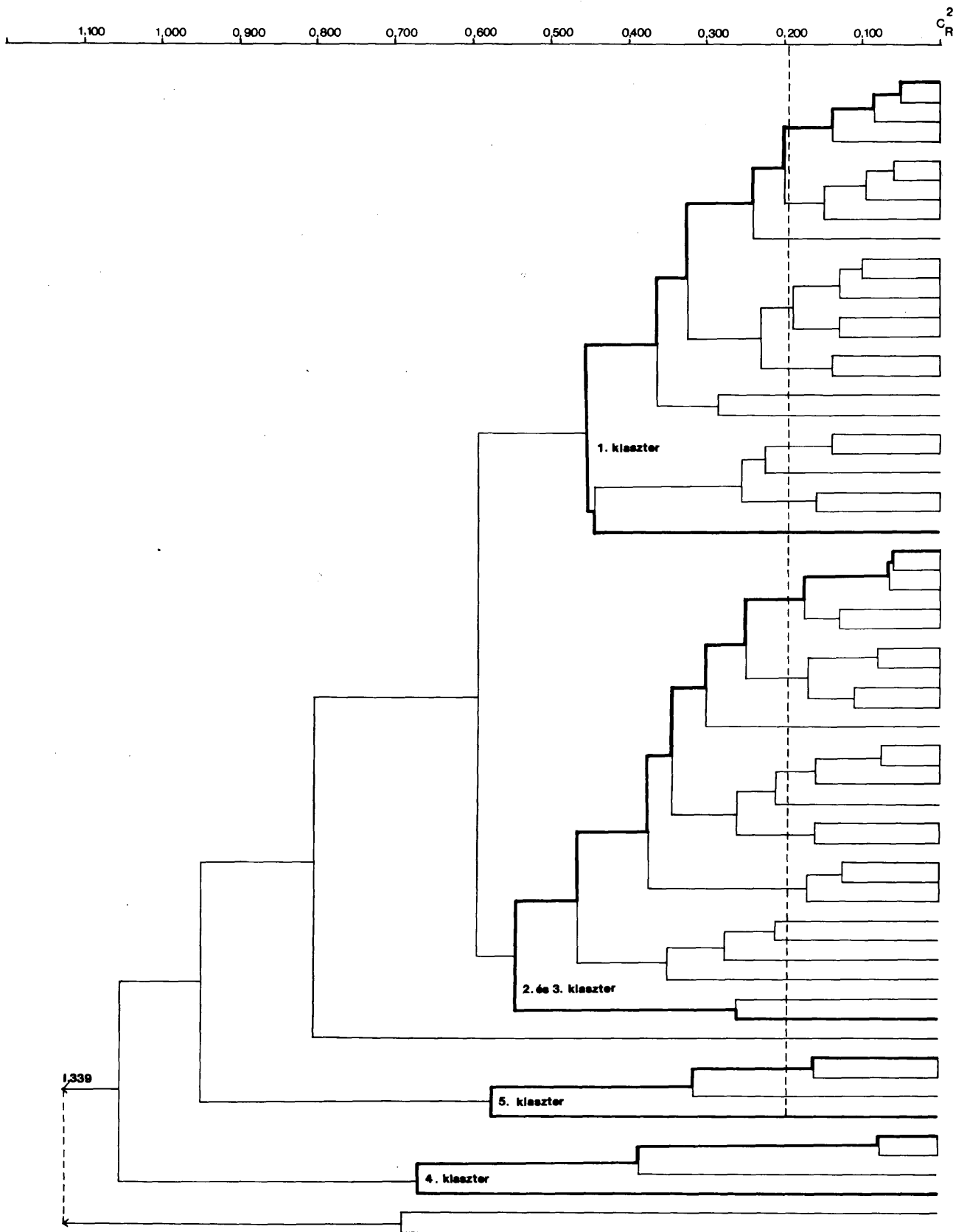
Az északnyugati régió avar kori népessége igen hasonlatos a vidék Árpád-kori népességéhez, a kontinuitás tehát ezen a tájon is kimutatható. A nagyfokú hasonlóság ellenére azonban ez esetben is megfigyelhető az Árpád-kori koponyaméreteknek az avar koritól való meghatározott irányú eltérése. Oka idegen etnikum 9. vagy 10. századi megjelenésével magyarázható, az északnyugati régió Árpád-kori népességének agykoponyája és arcváza ugyanis valamivel hosszabb, szélesebb és magasabb az avar kori csoporténál. Az összehasonlító adatok szerint ezt a formai módosulást elsősorban egy északnyugat felől érkező morva hatás okozhatta, amelyet a 9. sz.-i Mikulčice mintája szemléltet. Tekintettel arra, hogy ez a vidék a 9. században morva fennhatóság alatt állt, mikulčicei jellegű morva-szláv népesség itteni jelenléte történetileg is feltételezhető.

A Kárpát-medencei regionális csoportok elemzése a kontinuitás vonatkozásában általánosságban tehát az alábbi megállapításokat eredményezte:

a) az avar kori lakosság továbbélése a Kelet-és Nyugat-Dunántúlon, valamint az északnyugati régióban kimutatható, a Duna—Tisza közén azonban továbbélésük megszakadt;

b) az Árpád-kori lakosság jelentős részét a honfoglaláskor helyben talált népesség leszármazottai alkották;

c) a honfoglalók keveredése a helyben talált népességgel leghamarabb a C csoport esetében

79. ábra. A csoportosított minták általánosított távolság értékeiből szerkesztett dendrogram
 Figure 79. Dendrogram constructed using the distance calculated between groups and single samples

AVAR KOR, ÉNY-CSOPORT
ÁRPÁD-KOR, ÉNY-CSOPORT
ÁRPÁD-KOR, NY-DUNÁNTULI CSOPORT
 Honfoglalás kor, C-csoport
 Mordvinok
KELETI SZLÁV CSOPORT
AVAR KOR, NY-DUNÁNTULI CSOPORT
ALSÓ-KÁMA CSOPORT
 Drevljának
KÉSŐ SZKITA CSOPORT
DOLICHOKRAN GERMÁN CSOPORT
 Mikučice
ÁRPÁD-KOR, KÓRÓS-MAROS KÖZI CSOPORT
ÁRPÁD-KOR, DUNA-TISZA KÖZI CSOPORT
CSERNAHOV CSOPORT
 Tlazaderza
MESOKRAN GERMÁN CSOPORT
 Nitra-Lupka
 Mingecsaur VI
NYUGATI SZLÁV CSOPORT
 Kamušli Tamak
TAGAR CSOPORT
 Bajram Ali
 Gerendavázas műv., Ukrajna
 Birazk
SZALTOVO CSOPORT
 Testük
 Tankejevka
SZKALISZTOJE CSOPORT
 Bolale Tarhani
 Honfoglalás kor, B-csoport
USZUN CSOPORT
 Bešeľov
TUZ GÜR CSOPORT
AVAR KOR, K-DUNÁNTULI CSOPORT
ÁRPÁD-KOR, K-DUNÁNTULI CSOPORT
AVAR KOR, DUNA-TISZA KÖZI CSOPORT
 Felső-Káma
 Késő római kor, K-Dunántul
 Devin
SZARMATA CSOPORT
 Ártánd
 Solothurn
 Szentee
 Honfoglalás kor, A-csoport
ALTÁJ HEGYLÁBI CSOPORT
 Honfoglalás kor, D-csoport
SZAKA CSOPORT
 Kamenka
KÉSŐ BRONZKORI CSOPORT
 Biljar
 Kahkaha II
 Tok Kala
ALUSTA CSOPORT
HEGYI TÜRK NOMÁD CSOPORT
 Sarkel I
 Medaras
 Lugová
 Andronovó műv., Minuszinszki-med.
 Kokcea III

indult meg, az A és D csoport esetében minden
 biztonnal csak később; a B csoport esetében
 adathiány miatt a kérdés nem vizsgálható.

IX. A CSOPORTOSÍTOTT MINTÁK ÖSSZEHASONLÍTÓ VIZSGÁLATA

A) Az összehasonlító statisztikai vizsgálatok
 utolsó pontjaként a csoportokba rendezett Kár-
 pát-medencei minták és a Kárpát-medencén ki-
 vüli sorozatok közötti távolság vizsgálatára ke-
 rült sor. Ehhez azonban célszerűnek látszott a
 Kárpát-medencén kívüli leletanyagban is, a köz-
 tük levő hasonlóság alapján összevonásokat
 végezni, amelynek eredményeként az alábbi cso-
 portok jöttek létre:

— késő bronzkori csoport (az andronovói mű-
 veltség kazahsztáni, valamint a gerendavázas
 műveltség alsó-volgai mintája: No. 2, 4);

— Tagar csoport (a műveltség I—II—III min-
 tája: No. 12, 13, 14);

— Altáj hegylábi csoport (a terület szkíta,
 szarmata kori és „türk nomád” mintái: No. 11,
 16, 47);

— „szaka” csoport (No. 8, 10);

— „uszun” csoport (No. 9, 17, 18, 19);

— Tuz Gür csoport (Tuz Gür és a dél-tadzi-
 kisztáni „nomádok”: No. 20, 21);

— „szarmata” csoport (No. 22, 23, 24, 25, 26,
 27);

— „késő szkíta” csoport (észak-pontusi korai:
 No. 7 és késő szkíta kori minták: Nikolajevka—
 Kazatszkoje, Zolotaja Balka, Neapol, Zavetnoje:
 No. 28, 29, 30, 31);

— csernahov csoport (a csernahov-műveltség
 közép-dnyeperi és moldáviai mintája: No. 32,
 33);

— „keleti finn” csoport (az alsó-kámai és a
 Csepca-medencei minták: No. 34, 36);

— hegyi „türk nomád” csoport (az Altáj, a
 Minuszinszki-medence, a Tien-San mintái: No.
 46, 48, 49);

— Szaltovói csoport (Verhnye Szaltovó és
 Sarkel II: No. 52, 54);

— Szkalisztojei csoport (Szkalisztoje és Kairi:
 No. 56, 57);

— Alustai csoport (Alusta és Mingecsaur VII:
 No. 51, 58);

— „keleti szláv” csoport (dregovicsok, poljá-
 nok, szeverjánok, radimicsek: No. 59, 61, 62, 63);

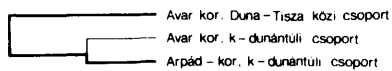
— dolichokran „germán” csoport (Anderten,
 Mannheim, Nusplingen, Weingarten: No. 64,
 67, 68, 71);

— mesokran „germán” csoport (Bonaduz, Jura,
 „nyugati frankok”: No. 65, 66, 69);

— „nyugati szláv” csoport (Josefov és Pitten:
 No. 72, 74).

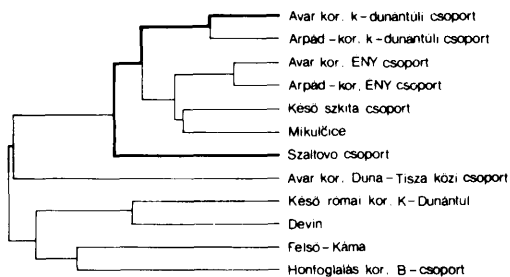
Az összevonásokkal 60 mintára csökkent a
 vizsgálati anyag, beleértve a csoportba nem von-
 ható sorozatokat is. Ezek egymással való kapcso-
 latát a 79. ábra dendrogramja szemlélteti, me-
 llyen függőleges szaggatott vonal a szignifikancia-
 határt jelzi. Az ábráról az alábbiak olvashatók le.

Változatlan összetételben továbbra is jól elkü-
 lönülnek az 1. klaszterba tartozó minták, noha a

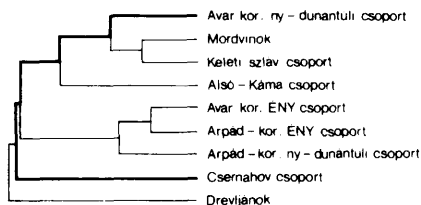
80. ábra. A Duna—Tisza közti avar kori csoport analógiáinak dendrogramja

Figure 80. Dendrogram showing the analogies of the Avar Period group from the area between the Danube and Tisza rivers

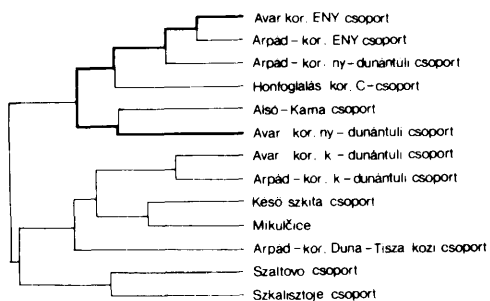
81. ábra. A kelet-dunántúli avar kori csoport analógiáinak dendrogramja

Figure 81. Dendrogram showing the analogies of the Avar Period group from Eastern Transdanubia

82. ábra. A nyugat-dunántúli avar kori csoport analógiáinak dendrogramja

Figure 82. Dendrogram showing the analogies of the Avar period group from Western Transdanubia

83. ábra. Az északnyugati avar kori csoport analógiáinak dendrogramja

Figure 83. Dendrogram showing the analogies of the Avar Period group from the Northwestern region

szubklaszterek felbomlottak, illetve átrendeződtek. Az 1. klaszterben találni a Nyugat-Dunántúl és az ÉNy régió avar kori csoportját, a honfoglalók C csoportját, továbbá a Körös—Maros köze, a Duna—Tisza köze, a Nyugat-Dunántúl és az ÉNy régió Árpád-kori csoportját.

A 2. és 3. klaszter összeolvadt, szubklaszterei felbomlottak, a két klaszter összetétele azonban változatlan maradt. Itt találni a Duna—Tisza köze és a Kelet-Dunántúl avar kori csoportját, a honfoglalás kori A, B és D csoportot s a Kelet-Dunántúl Árpád-kori csoportját.

És végül, eltérő sorrendben, de változatlan összetételben maradt meg a 4. és 5. klaszter.

B) A leletanyag korábban megfigyelt általános formai elrendeződése tehát az összevonások után is megmaradt. Az egyes Kárpát-medencei regionális csoportok eredete és összetétele szempontjából azonban néhány fontos kiegészítő adat került felszínre egyrészt, a 79. ábra, másrészt a regionális csoportok analógiájából szerkesztett dendrogramok révén az alábbiak szerint.

Avar kor

A Duna—Tisza közti avar kori csoport kialakulási helyére az összevonások után sem derült fény. Beépülésük a 2. klaszter mintái közé azonban a keleti steppei eredetükre tett korábbi feltételezést erősíti (80. ábra).

A kelet-dunántúli csoport legközelebbi keleti analógiája az észak-pontusi késő szkíta, és a Donyc- és Don-vidéki szaltovói csoport, ami egyrészt összetételük kettősségére, másrészt arra utal, hogy a csoport kialakulása nem az ázsiai, hanem az európai steppe területén mehetett végbe (81. ábra).

A nyugat-dunántúli csoport kialakulási helye ugyancsak a kelet-európai térfélen lehetett, de nem a steppén, hanem az attól északra eső lomb-erdő övezetében. Összetételükben a keleti finnség és keleti szlávtság egyaránt szerepet játszott (82. ábra).

Az északnyugati régió avar kori csoportjának gyökerei ugyancsak a kelet-európai lomb-erdő-övezetben keresendők, közelebről keleti finn népségek területén. Említésre érdemes, hogy a csoportnak, — szemben a nyugat-dunántúliakkal — keleti szláv analógiája nincs (83. ábra).

Honfoglalás kor

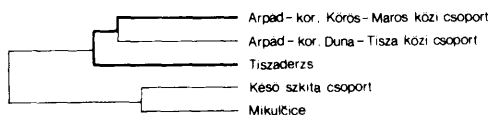
Az összevont minták közötti távolságszámítás a négy honfoglalás kori csoport vonatkozásában, a korábbiakat módosító vagy kiegészítő lényeges eredményt nem hozott. Mindössze a B-csoport esetében, jelent figyelemre méltó pontosítást, hogy közelebb áll az egyesített „uszun” mint az egyesített „szarmata” mintához.

Árpád-kor

A Körös—Maros közti csoport és a közép-Tisza-vidéki avar kori Tiszaderzs közötti hasonlóság fontos új adat, jelzi ugyanis azt, hogy ezen népesség már az avar kor folyamán a tiszántúli részen tartózkodhatott (84. ábra).

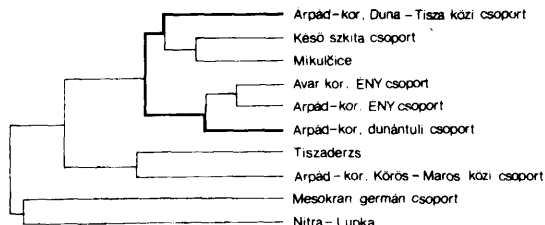
A Duna—Tisza közti csoport esetében világossá vált, hogy népességét fűzi a legszorosabb szál az észak-pontusi késő szkíta csoporthoz (85. ábra).

A kelet-dunántúli csoport összetételében ugyancsak jelen van az észak-pontusi késő szkíta

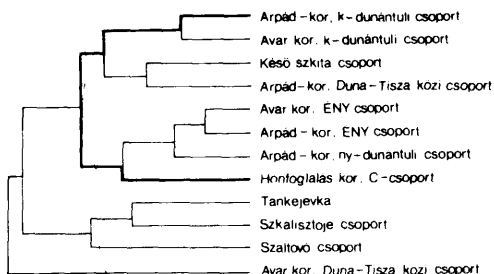
84. ábra. A Körös—Maros közti Árpád-kori csoport analógiáinak dendrogramja

Figure 84. Dendrogram showing the analogies of the Arpad Period group from the area between the Körös and Maros rivers

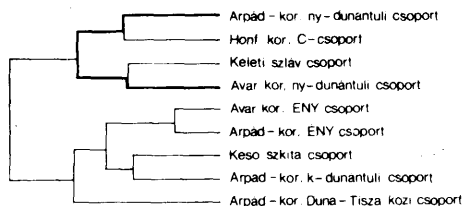
85. ábra. A Duna—Tisza közti Árpád-kori csoport analógiáinak dendrogramja

Figure 85. Dendrogram showing the analogies of the Arpad Period group from the area between the Danube and Tisza rivers

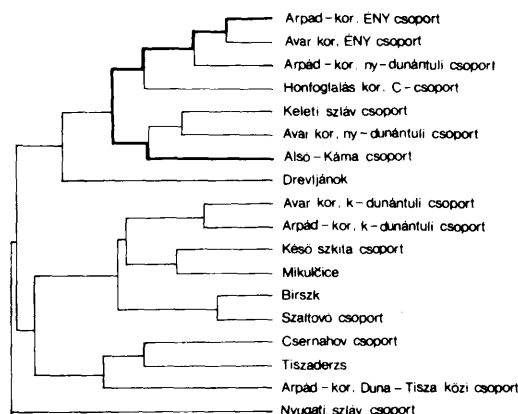
86. ábra. A kelet-dunántúli Árpád-kori csoport analógiáinak dendrogramja

Figure 86. Dendrogram showing the analogies of the Arpad Period group from Eastern Transdanubia

87. ábra. A nyugat-dunántúli Árpád-kori csoport analógiáinak dendrogramja

Figure 87. Dendrogram showing the analogies of the Arpad Period group from Western Transdanubia

88. ábra. Az északnyugati Árpád-kori csoport analógiáinak dendrogramja

Figure 88. Dendrogram showing the analogies of the Arpad Period group from the Northwestern region

csoport formaköre, de ugyanilyen mértékben a vidék korábbi avar kori populációja és a területet megszálló honfoglalók népessége is (86. ábra).

A nyugat-dunántúli csoportban az avar kori népességnél észlelt keleti finn elem már nem mutatható ki, változatlanul jelen van viszont a keleti szláv komponens a továbbélt avar kori népesség és a honfoglalók C csoportjának a képviselőivel együtt (87. ábra).

Az északnyugati régió népességében a keleti finn elemeken, a korábbi avar kori népességen és a honfoglalók C csoportjának hatásán kívül új összetevőként jelentkezik a keleti szlávtság (88. ábra).

X. ÖSSZEFOGLALÁS

A vizsgálatok során a rendelkezésre álló leletanyagból az alkalmazott módszer segítségével az alábbi következtetések levonása látszott lehetségesnek.

A) A Kárpát-medence területére a 6—8. század között több hullámban érkezett avar kori népségek eredetét csak részben és csupán nagy vonásokban sikerült tisztázni. Legtávolabbról, Belső-Ázsiából, a csekély részarányt jelentő mongolid populációk érkezhettek. Csupán sejthető, hogy valahol Közép-Ázsia területén alakulhatott ki egy másik, viszonylag nagy létszámú, jellegzetesen alacsony agykoponyájú csoportjuk. Nagy valószínűséggel állitható ugyanakkor, hogy az avar kori népségek jelentős része a kelet-európai térségből származott, egyrészt annak déli, steppei területéről, másrészt az attól északra eső lomberdőövezetből.

A különböző eredetű avar kori populációk a Kárpát-medence más-más részét szállták meg: a síkvidéken elsősorban a steppei eredetűek, a dombvidéken elsősorban a lomberdőövezet népessége telepedett meg. Az ismeretlen, steppei

eredetű alacsony agykoponyájú népesség a Duna—Tisza közén élt, a kelet-európai steppeövezetből származott népesség a Kelet-Dunántúlon, a kelet-európai lomberdő övezetből érkezettek a Nyugat-Dunántúlon és az északnyugati régióban. A Tiszántúl avar kori lakosságáról csupán néhány adat tanúskodik, eszerint a térség keleti szélén egy Alsó-Volga vidéki népesség, a Közép-Tisza-vidéken egy, a Közép-Dnyeper és az Észak-Pontus vidékéről való népesség, s a Körös torkolatánál egy pontosabban nem lokalizálható, steppei eredetű népesség élt.

Az avar kori populációk etnikai összetételére utaló adatok szegélyesek és bizonytalanok. Valószínű, hogy az északnyugati régió népességében keleti finn népek etnikai hatása, a Nyugat-Dunántúl népességében részben keleti finn népek, részben keleti szláv népek etnikai hatása, a Kelet-Dunántúl népességében továbbélő késő római kori és észak-pontusi késő szkíta jellegű népségek etnikai hatása érvényesült. Az egyik tiszántúli minta esetében szarmata, a másik minta esetében, egyebekben kívül valószínűleg keleti germán népesség etnikai hatása kereshető.

Az egyes régiók népessége közötti különbség főként a Dunántúlon sajátos, amely egy nagyjából ÉK—DNY-i tengellyel embertanilag szinte kettéosztottnak tűnik.

A népesség kétségtelen europid túlsúlya mellett kisebb számú mongolid populációk a Kárpát-medence területén sok helyütt megtalálhatók a Kelet-Dunántúl kivételével. Amíg azonban a Duna—Tisza közén az europid és mongolid nagyrasszba tartozó egyének közötti keveredésre számos példa szolgál, a Nyugat-Dunántúlon inkább csak az europidok és mongolidok egymás mellett éléséről lehet beszélni.

Az avarság katonai és politikai hatalmának szétzúzása a legtöbb területen nem járt együtt a lakosság pusztulásával vagy elvándorlásával. Bizonyos, hogy a népesség jelentős része továbbélt a Dunántúlon és az északnyugati régióban sőt sejtethetően a Tiszántúlon is, bizonyos azonban az is, hogy továbbélésük a Duna—Tisza közén megszakadt.

B) A 9. század embertani folyamatai ma még jórészt feltáratlanok. Valószínű azonban, hogy a Duna—Tisza közeli korábbi avar szállásterületet a Tiszántúl felől érkező, de már az avar időszak alatt (vagy azt megelőzően) ott élt észak-pontusi, késő szkíta jellegű népesség szállta meg. Halovány adatok feltételezhetővé teszik, hogy a nyugat-dunántúli részekre nyugat felől, alárendelt számban mesokran jellegű, alacsony arcú germán népesség érkezett. Valószínű továbbá, hogy az északnyugati régió területére Mikulčice felől dolichokran jellegű, magas arcú morva-szláv népesség hatolt.

C) A 9. század végén megjelenő honfoglalók embertani jellege az i. e. 4—3. századra már lényegében kialakult. A népesség két fő részre különült. Nagyobb része a Dnyepertől keletre eső, részben európai, részben közép-ázsiai steppeövezetből származott, elsősorban is az Észak-Káspi és Dél-Ural közötti területről, ahova a vas-kor derekán költözhetett, talán az Ural keleti oldalán vagy az attól még keletebbre volt korábbi ugor kori szálláshelyről. A Kárpát-medencébe érkezve elsősorban a nagyalföldi síkságot szállta meg; legmongoloidosabb rétege a Duna—Tisza között, más csoportja a Felső-Tisza-vidéket, ismét más csoportja pedig a Körös—Maros között. Etnikai szempontból elsősorban is bennük látható a hét magyar törzs népe.

A honfoglalók másik, kisebb részét idegen eredetű, zömmel nem magyar, csatlakozott népesség alkothatta, amely a kelet-európai füves steppe területéről származhatott, a Fekete-tenger és Azovi-tenger fölötti térségből. A csoport a hét magyar törzs népéhez a Dnyeper vidékén csatlakozhatott, majd a honfoglalást követően elsősorban a Dunántúlon és az északi dombvidék térségében telepedett le. Népességét főként kabarok alkothatták, de lehettek közöttük keleti szlávok és más néptörzsek is.

A helyi lakossággal való keveredés előbb a csatlakozott népesség soraiban indult meg, a hét magyar törzs népénél valószínűleg később.

D) Az Árpád-kori népesség kisebb hányadát a honfoglalók leszármazottai, nagyobb hányadát a honfoglaláskor helyben talált lakosság utódai alkották.

A Körös—Maros és a Duna—Tisza közén élt, s a honfoglaláskor minden bizonnyal már a Kárpát-medencében tartózkodó lakosságot észak-pontusi késő szkíta jellegű népesség alkotta. A Dunántúlon és az északnyugati régióban zömmel ugyancsak avar kori továbbélő, de már a honfoglalókkal keveredett lakosság élt, az északnyugati régióban ezenfelül vagy a honfoglalókkal, vagy a 10. század folyamán érkezett keleti szláv és talán besenyő népesség is megtelepedett.

Az a tény, hogy a honfoglaláskor helyben talált, későbbi Árpád-kori lakosság megőrizte saját földrajzi környezetének korábbi embertani jellegét vagy arra utal, hogy a 10. század végi áttelepitések mértéke nem lehetett nagy, vagy arra, hogy az elsősorban nem őket sújtotta. Valószínű tehát — figyelembe véve néhány steppei eredetű Árpád-kori közösség belső áttelepitésére utaló adatát is —, hogy a központi hatalom kiépítése érdekében végzett széttelepitések elsősorban a honfoglaló magyarok leszármazottait érintették, részint a törzsfők hatalmának megtörése, részint az idegen eredetű lakosság feletti uralom széles körű biztosítása miatt.¹⁵

JEGYZETEK

1. Ezt az alábbi vizsgálat igazolja. A 120 sorozatból 83 esetben volt a női minta megfelelő nagyságrendű. E 83 sorozatnál az ALEKSZEJEV—DEBEC (1964) eljárásával átalakított női értékek és ugyanazon minta férfiértékei közötti távolság, 12 koponyaméretből számítva, 93 százalékban eredményezett 1% -ra szignifikáns hasonlóságot.
2. A hat kisebb minta az alábbi: No. 6: Lugovó; No. 34: Alsó-Káma (Cseganda és Mazuninó csoport); No. 35: Felső-Káma (Mitinszk és Gyemjonki); No. 92: Tiszaderzs; No. 98: Nitra-Lupka; No. 104: Bešeňov.
3. A Szovjetunió területéről származó sorozatok kronológiai adatait A. HALIKOV professzor úr 1982-es magyarországi látogatása alkalmával volt szíves ellenőrizni és azok egy részét (No. 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 24, 25, 32, 35, 36, 38, 41, 42, 61) az újabb kutatási eredmények szerint pontosította. Szíves segítségét ezúton is őszintén köszönöm.
4. Az ábrán a Kárpát-medencén kívüli sorozatok kisbetűvel, a Kárpát-medence késő római kori és 9. századi mintája ritkított kisbetűvel, a 6—8. sz.-i avar kori minták nagybetűvel, a 10—12. századi minták ritkított nagybetűvel vannak írva. A függőleges szaggatott vonal az 1% -os szignifikancia-határt jelzi.
5. Hasonló, de nagyobb szabású vizsgálatokat végzett a mainzi egyetem Embertani Tanszéke I. SCHWIDETZKY, professzor vezetésével (SCHWIDETZKY, 1967, 1972; SCHWIDETZKY—RÖSING, 1976; RÖSING—SCHWIDETZKY, 1977). Noha eredményeik sok részletben megegyeznek a jelen munka során nyert megfigyelésekkel, eltérő kutatási szempontjaik miatt ezeket közvetlenül nem tudtam átvenni.
6. Sajátos, hogy a 2/a szubklaszterben találni a 4—5. századi kelet-dunántúli késő római kori mintát. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy a minta saját közép-európai párhuzamai hiányoznak, mindazonáltal az is valószínű, hogy Pannónia késő római kori lakossága közé keleti steppei eredetű elemek is keveredtek, nem kis mértékben. A minta helyzetének kellő értelmezése azonban csak Pannónia vaskori és kora római kori lakosságának ismeretétől várható.
7. Leőhelyei: Abony, Budapest—Soroksár, Harta—Béke Tsz., Homokmégy—Halom, Ladánybene—Benepuszta, Mindszent—Koszorúsdűlő, Nagykörös—Feketehalom, Nyáregyháza—Pótharaszti-puszta, Szalkszentmárton—Paréjoshát, Szentés—Borbásföld, Tiszaderzs—Kupasor, Tizsakécske—Okécske, Tömörkény—Pactér, Ulló—Ilona út.
8. Leőhelyei: Bodrogszerdahely—Bálványhegy, Beszterec—Gyalaptanya, Karos—Eperjesszög, Kenézlő—Fazekaszög II, Nagyhalász—Zomborhegy, Rakamaz I és II, Rétközberencs—Parondomb, Tiszaeszlár—Bashalom II, Tiszavasvári—Aranykerti tábla, Tuzsér—Boszorkányhegy, Újfehértó—Micskepuszta.
9. Leőhelyei: Aldebrő—Mocsáros, Budapest, Óbuda—Csúcshegy-dűlő, Dunaalmás, Eger—Szépasszony-völgy, Kál, Nagylók—Erdőmajor, Nagytarcsa, Nógrádkövesd, Ottevény, Sárbogárd, Szabadbattyán—Külsapda, Szomód, Tengelic.
10. Leőhelyei: Gerendás Petőfi Tsz., Gerendás—Vízvári-tanya, Orosháza—Görbics-tanya, Orosháza—Dózsa Tsz., Szabadkigyós—Pálliget, Szabadkigyós—Tangazdaság.
11. TÓTH T. és a magam eredményei között mindamellett megmutatózó különbségek onnan erednek, hogy TÓTH a honfoglalók anyagát összevontan vizsgálta, másrészt, hogy kevesebb anyagra építette. Honfoglalás kori mintáját ugyanis a DEBEC által 1964-ben Magyarországon mért leletek alkották, tehát hiányoznak belőle az azóta közöltek, elsősorban is a C csoport képviselői.
12. CZEGLÉDY KÁROLY szíves tájékoztatása szerint a kínai források az uszunokat szókéknek, azaz euróidoknak írják le. A szovjet antropológusok „uszun” néven publikált csontvázletei azonban ezt a „szóke euróid” teóriát nem támasztják alá.
13. A két erre utaló adat az alábbi. A káli 10. századi, 75% -ban megmenthető, 68 síros temető középső részén fekvő, legrangosabb (7 nyilcsúcsos) férfi embertani jellege kifejezetten eltér a közösség többi tagjától. Egy gyermek és egy nő kivételével ugyanis, akik hozzátartozói lehetnek, csak ez a férfi és családja volt európo-mongolid típusú (ÉRY, 1970b). Ugyanez tapasztalható a tengelici 10. századi, 85 százalékában megmenthető, 33 síros temetőben, ahol a legrangosabb (6 nyilcsúcsos) férfi turanoid embertani jellege számottevően eltért a közösség többi, tisztán euróid tagjától (ÉRY, 1971). Úgy látszik, hogy e két, csatlakozott népnek minősíthető közösség élén tőlük embertanilag, valószínűleg tehát etnikailag is különböző vezető állt, mindkét esetben olyan embertani típusú egyén, aki elsősorban is a hét magyar törzs népének vélelmezett A + B + D csoportban gyakori.
14. Ezért tűnhet különösnek, hogy a kelet-dunántúli „avarok” hasonlítanak a felső-Tisza-vidéki honfoglalókhöz (B-csoport). Hogy ebben az esetben a hasonlóság minden bizonnyal a két népesség azonos steppei térségből való származásával magyarázható és nem a Felső-Tisza-vidékre települt, kelet-dunántúli avar kori népesség jelenlététől ered, azt — a feltevés valószínűtlenségén kívül — az igazolja, hogy a felső-Tisza-vidéki honfoglalók embertani anyagában a továbbélő kelet-dunántúli késő római kori populáció jelenléte nem mutatható ki.
15. Ez a tanulmány az Alba Regia 20. kötetében angol nyelven megjelent munka rövidített változata. A rövidítés azonban csak a dokumentációt érintette: elmaradt a vizsgált sorozatok átlagértékeit bemutató két táblázat, a klaszterek és szubklaszterek paramétereit tartalmazó három táblázat, továbbá az egyes klaszterekbe tartozó sorozatok elterjedését szemléltető három ábra. Az angol nyelvű tanulmány lektorainak, FODOR ISTVÁNNAK és K. ZOFFMANN ZSUZSANNÁNAK ezúton is köszönöm értékes tanácsait.

- ACSÁDI, GY. — NEMESKÉRI, J. (1958): La population de la Transdanubie Nord-Est X^e et XIe siècles. *Ann. Hist.—nat. Mus. Nat. Hung.* 50, 359—415.
- ACSÁDI, GY. — NEMESKÉRI, J. (1959): La population de Székesfehérvár X^e et XIe siècles. *Ann. Hist.—nat. Mus. Nat. Hung.* 51, 493—564.
- ACSÁDI, GY. — NEMESKÉRI, J. (1960): La population de Székesfehérvár X^e et XIe siècles. *Ann. Hist.—nat. Mus. Nat. Hung.* 52, 481—495.
- AKIMOVA, M. SZ. (1964): Matyerialü k antropologii rannüh bolgar. in: GENING, V. F. — HALIKOV, A. K.: Rannie bolgarü na Volge. Moszkva, 177—196.
- AKIMOVA, M. SZ. (1968): Antropologija drevnyeo naszelenija Priuralja. Moszkva.
- AKIMOVA, M. SZ. (1973): Antropologicseszkie matyerialü iz Tankejevskovo mogilnyika. *Vopr. Antr.* 14, 15 — 29. U.a.: Matériaux anthropologiques dans le cimetièrre de Tankeevka. in: ERDÉLYI, I., (ed) Les anciens Hongrois et les ethnies voisines à l'est. *Stud. Arch.* 1977, 6, 223—236.
- ALEKSZEJEV, V. P. (1958): Paleoantropologija Altaja ephi zseleza. *Szov. Antr.* 1, 45—49.
- ALEKSZEJEV, V. P. (1959): Antropologija Szaltovszkovo mogilnyika. *Kratk. Szooobs. Inszt. Etn.*, 31, 86—87.
- ALEKSZEJEV, V. P. (1961): Paleoantropologija hakaszü ephi zseleza. *Szbornyik MAE*, 20, 238—327.
- ALEKSZEJEV, V. P. (1969): Proiszhozdsenyie narodov vosztočnoj Evropü. Moszkva.
- ALEKSZEJEV, V. P. (1977): Az emberi rasszok földrajza. (Moszkva 1974) Budapest.
- ALEKSZEJEV, V. P. — DEBÉC, G. F. (1964): Kranio-metrija. Moszkva.
- ALLODIATORIS, I. (1937): Adatok az Árpád-kori alföldi magyarság antropológiájához. Budapest.
- BARTUCZ, L. (1931): Die anthropologischen Ergebnisse der Ausgrabungen von Jutas und Öskü. *Seminarium Kondakovianum, Prag*, 75—90.
- BARTUCZ, L. (1938): A magyar ember. Budapest.
- BARTUCZ, L. — FARKAS, GY. (1956): Anthropologische Untersuchung der in Csongrád — Felgyő gefundenen Skelette aus der Arpadenzeit. *Acta Biol.* 2, 235—261.
- BARTUCZ, L. — FARKAS, GY. (1957): Zwei Adorjányer Gräberfelder der Awarenzeit aus anthropologischem Gesichtspunkte Betrachtet. *Acta Biol.* 3, 315—347.
- BOTTYÁN, O. (1971): A short anthropological analysis of the cemetery at Csorna—Hosszúdomb. *Anthr. Hung.* 10, 5—30.
- BOTTYÁN, O. (1972): Az oroszári X—XI. századi népesség embertani vizsgálata. *Anthr. Hung.* 11, 83—136.
- BOTTYÁN, O. (1973): Mosonmagyaróvár X—XII. századi temetőjének antropológiai értékelése. *Anthr. Hung.* 12, 13—40.
- BOTTYÁN, O. (1975): Pókaszeptkora avar kori temetőjének antropológiai értékelése. *Anthr. Hung.* 14, 5—56.
- CREEL, N. (1968): Die Anwendung statistischer Methoden in der Anthropologie. *Nat. Diss. Tübingen.*
- DEZSŐ, GY. (1968): Bányászóvát avar kori népességének embertani elemzése. *Arrabona* 10, 79—92.
- ÉRY, K. (1966): The osteological data of the 9th century population of Ártánd. *Anthr. Hung.* 7, 85—114.
- ÉRY, K. (1967): An anthropological study of the Late Avar period population of Ártánd. *Ann. Hist.—nat. Mus. Nat. Hung.* 59, 465—484.
- ÉRY, K. (1968): Anthropological studies on a Late Roman population at Majs, Hungary. *Anthr. Hung.* 8, 31—58.
- ÉRY, K. (1970a): Összehasonlító biometriai vizsgálatok VI—XII. századi Közép-Duna-medencei népességek között. *Anthr. Közl.* 14, 7—34.
- ÉRY, K. (1970b): Anthropological studies on a tenth century population at Kál, Hungary. *Anthr. Hung.* 9, 9—62.
- ÉRY, K. (1971): The anthropological examination of a tenth century population at Tengelic., Hungary. *Anthr. Hung.* 10, 47—86.
- ÉRY, K. (1973): Anthropological data on the Late Roman Population at Pécs, Hungary. *Anthr. Hung.* 12, 63—114.
- ÉRY, K. (1975): Anthropological studies on an Avar-Age population of Bačko Petrovo Selo. Kézirat.
- ÉRY, K. (1978): Regionális különbségek a magyarság X. századi embertani anyagában. *Anthr. Közl.* 22, 77—86.
- ÉRY, K. (1979): A taliándörögdi Szt. András templom középkori temetkezéseinek embertani vizsgálata. *Veszpr. Megy. Múz. Közl.*, 14, 215—244.
- ÉRY, K. (1981): Anthropologische Analyse der Population von Tokod aus dem 5. Jahrhundert. in: Die spätrömische Festung und Siedlung von Tokod. *Hrs. A. MÖCSY. Budapest*, 221—261.
- FABRIZII, S.—REUER, E. (1975—77): Die Skelette aus dem frühmittelalterlichen Gräberfeld von Pitten, p. B. Neunkirchen. *Mitt. Präh. Komm. ÖAW*, 17—18, 175—233.
- FIRSTEJN, B. V. (1963): Cserepa iz naszüpei vozle Bjelej Vezsi. *MIA*, 109, 308—353.
- FIRSTEJN, B. V. (1970): Szarmatü nisznevo Povolzsja v antropologicseszkom oszvescsenyii. in: TOT, T.A. — FIRSTEJN, B.V.: Antropologicseszkiye dannüje k voproszü o velikom pereszelenyii narodov avarü i szarmatü. *Leningrad*, 69—201.
- FRANKENBERGER, Z. (1935): Antropologie starého Slovenska. Bratislava.
- GINZBURG, V.V. (1951): Antropologicseszkiye matyerialü k probleme proiszhozdsenyija naszelenija Kazarszkovo kaganata. *Szbornyik MAE*, 13, 309—416.
- GINZBURG, V.V. — FIRSTEJN, B.V. (1958): Matyerialü k antropologii drevnyeo naszelenija Zapadnovo Kazahsztana. *Szbornyik MAE* 18, 390—427.
- GINZBURG, V.V. — TROFIMOVA, T.A. (1972): Paleoantropologija Szrednej Azii. Moszkva.
- HANÁKOVÁ, H. — STLOUKAL, M. (1966): Staroslovanské pohřebiště v Josefově. *Rozpravy ČSAV*, 76, 1—57.
- HANÁKOVÁ, H. — STLOUKAL, M. — VYHNÁNEK, L. (1976): Kosty ze slovansko-avarskeho pohřebiště ve Virtu. *Sbornik Nár. Múz. Praze*, 32B, 57—113.
- IVANIČEK, F. (1951): Staroslovenska nekropola u Ptujü. Ljubljana.
- JAKAB, J. (1978): Antropologická analýza pohrebiska z 9. — 10. storočia v Nitre pod Zoborom. *Slov. Arch.* 26, 127—148.
- JEFIMOVA, Sz. G. (1974): Kranilogicseszkiye matyerialü domongolszkovo vremeni iz Biljara — goroda Volzsszkoy Bulgarii. *Vorp. Antr.* 48, 169—179.
- KASZIMOVA, R. M. (1960): Antropologicseszkiye issledovanyije cserepov iz Mingecsaura. *Baku.*
- KIJATKINA, T. P. (1976): Matyerialü k paleoantropologii Tadzsisikisztana. Düsambe.
- KONDUKTOROVA, T. SZ. (1957): Paleoantropologicseszkiye matyerialü iz szrednyevokovo Kamenszkovo mogilnyika. *Szov. Antr.* 1, 55—59.
- KONDUKTOROVA, T. SZ. (1972): Antropologija drevnyeo naszelenija Ukrainü. Moszkva.
- KONDUKTOROVA, T. SZ. (1973): Antropologija na-

- szelényija Ukrainü mezolita, neolita i ephi bron-
zü. Moszkva.
- KONDUKTOROVA, T. S. (1977): Scythian descendants on the Lower Dnieper-River according to the anthropological material from the Nikolaevka — Kazatskoe cemetery. *Anthropologie*, 15, 185—232.
- KÖHEGYI, M.— MARCSIK, A. (1971): The Avar-Age cemetery at Sükösd. *Acta Ant. Arch.* 14, 87—94.
- LEBZELTER, V. (1957): Beschreibung der Skelettreste von Tiszaderzs. *Cran. Hung.* 2, 3—59.
- LIPTÁK, P. (1951): Anthropologische Beiträge zum Problem der Altungarn. *Acta Arch. Hung.* 1, 231—249.
- LIPTÁK, P. (1953): L'analyse typologique de la population de Képuszta au moyen âge. *Acta Arch. Hung.* 3, 303—370.
- LIPTÁK, P. (1954a): An anthropological survey of Magyar prehistory. *Acta Ling. Hung.* 4, 133—170.
- LIPTÁK, P. (1954b): A típusok eloszlása Kiskunfélegyháza környékének XII. századi népességében. *Biol. Közl.* 1, 105—120.
- LIPTÁK, P. (1954c): Kecel-környéki avarok. *Biol. Közl.* 2, 159—180.
- LIPTÁK, P. (1955a): Zur Frage der anthropologischen Beziehungen zwischen dem Mittleren Donaubecken und Mittelasien. *Acta Orient. Hung.* 5, 271—312.
- LIPTÁK, P. (1955b): Recherches anthropologiques sur les ossements avars des environs d'Üllő. *Acta Arch. Hung.* 6, 231—316.
- LIPTÁK, P. (1956): Contributions à l'anthropologie des temps avars de la région de Kiskörös. *Cran. Hung.* 1, 47—52.
- LIPTÁK, P. (1957a): Avaren und Magyaren im Donau—Theiss Zwischenstromgebiet. *Acta Arch. Hung.* 8, 199—268.
- LIPTÁK, P. (1957b): Homokmégy — Halom avar kori népessége. *Anthr. Közl.* 4, 25—42.
- LIPTÁK, P. (1962): Embertan és emberszármazástan. Sokszorosított egyetemi jegyzet. Budapest.
- LIPTÁK, P. (1967): A magyarság etnogenezisének paleoantropológiája. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Budapest. Tézisei: *Anthr.k Közl.* 1970, 14, 85—94.
- LIPTÁK, P. (1969): Embertan és emberszármazástan. Budapest.
- LIPTÁK, P. (1970): Die Entstehung des ungarischen Volkes aufgrund anthropologischer Funde. *Homo*, 21, 197—210.
- LIPTÁK, P. (1974): Anthropological analysis of the Avar-Period population of Szekszárd — Palánkpuszta. *Acta Biol.* 20, 199—211.
- LIPTÁK, P. (1975): A finnugor népek antropológiája. in: *Uráli népek*. Szerk. HAJDU, P. Budapest, 129—137.
- LIPTÁK, P. (1977): A magyar őstörténet kérdései az antropológiai kutatások alapján. in: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk. BARTHA, A. — CZEGLÉDY, K. — RONA—TAS, A. Budapest, 231—242.
- LIPTÁK, P.—FARKAS, GY. (1962): Anthropological analysis of the Arpadian Age population of Orosháza — Rákóczi telep. *Acta Biol.* 8, 221—236.
- LIPTÁK, P. — FARKAS, GY. (1967a): A Békés — povádzugi őskori és 10—12. századi temető csontvázanyagának embertani vizsgálata. *Anthr. Közl.* 11, 127—163.
- LIPTÁK, P. — FARKAS, GY. (1967b): Anthropological examination of the Arpadian Age population of Szatymaz (10th to 12th centuries). *Acta Biol.* 13, 71—119.
- LIPTÁK, P. — MARCSIK, A. (1966): Szeged—Kundomb avar kori népességének embertani vizsgálata. *Anthr. Közl.* 10, 13—56.
- LIPTÁK, P.—MARCSIK, A. (1976): A Madaras—Téglavető melletti avar temető csontvázmaradványainak embertani jellemzése. *Cumania* 4, 115—140.
- LIPTÁK, P. — VAMOS, K. (1969): A „Fehértó—A” megnevezésű avar kori temető csontvázanyagának embertani vizsgálata. *Anthr. Közl.* 13, 3—30.
- MARCSIK, A. (1970): Anthropological investigation of the cemetery at Kardoskút — Fehértó from the 11th — 12th c. *Acta Biol.* 16, 155—162.
- NEMESKÉRI, J. (1941): Érsekújvár — Naszvad határában előkerült honfoglalás kori csontvázak embertani vizsgálata. *Fol. Arch.* 3—4, 225—230.
- NEMESKÉRI, J. (1943): Az embertan és a magyar őstörténet. in: *A magyarság őstörténete*. Szerk. LIGETI, L. Budapest, 223—239.
- NEMESKÉRI, J. (1947): Honfoglalás kori magyarság — Árpád-kori magyarság. *Ant. Hung.* 1, 64—80.
- NEMESKÉRI, J. (1948): Újabb adatok a kora Árpád-kori magyarság embertani ismeretéhez. *Ant. Hung.* 2, 149—158.
- NEMESKÉRI, J. (1949): Csepel község határában feltárt kora Árpád-kori leletek embertani vizsgálata. *Arch. Ért.* 79, 91—97.
- NEMESKÉRI, J. (1950): A Fővárosi Képtár kertjében feltárt XI. századi sírok embertani leleteinek vizsgálata. *Bud. Rég.* 15, 401—415.
- NEMESKÉRI, J. (1956): La population de Csákvár dans l'époque romaine tardive. *Cran. Hung.* 1, 3—12.
- PENROSE, L.S. (1954): Distance, size and shape. *Ann. Eugen.* 18, 337—343.
- RAHMAN, N.A. (1962): On the sampling distribution of the studentized Penrose measure of distance. *Ann. Hum. Genet.* 26, 97—106.
- ROSING, F.W. (1975): Die fränkische Bevölkerung von Mannheim — Vogelstang (6.—7. Jh) und die Merowingerzeitlichen Germanengruppen Europas. *Biol. Diss. Hamburg.*
- ROSING, F.W. — SCHWIDETZKY, I. (1977): Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie des frühen Mittelalters (500—1000 n.d.Z.). *Homo*, 28, 65—115.
- SCHWIDETZKY, I. (1967): Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie des Neolithikums: Ergebnisse der Penrose-Analyse. Das Gesamtmaterial. *Homo*, 18, 174—198.
- SCHWIDETZKY, I. (1972): Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie der Eisenzeit (letztes Jahrtausend v.d.Z.). *Homo*, 23, 245—272.
- SCHWIDETZKY, I. — ROSING, F.W. (1976): Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie der Römerzeit (0 — 500 u.Z.). *Homo*, 26, 193—218.
- SZOKOLOVA, K.F. (1958): Antropologiceszkij material iz Alustinszkovo mogilnyika. *Szov. Antr.* 2, 55—67.
- STLOUKAL, M. (1980): Antropologický výzkum slovenských pohřebišť a otázka puvodu Slovanu. in: *Sborník referátů ze sympozia „Slované 6. — 10. století”*. Brno. — Pohansko 1978. Brno, 227—235.
- STLOUKAL, M. — HANÁKOVÁ, H. (1966): Anthropologie der Slawen aus dem Gräberfeld in Nové Zámky. *Slov. Arch.* 14, 167—204.
- STLOUKAL, M. — HANÁKOVÁ, H. (1971): Anthropologie raněstředověkého pohřebiště v Abrahámu. *Sborník Nár. Múz. Praze*, 27B, 57—131.
- STLOUKAL, M. — HANÁKOVÁ, H. (1974): Antropologický výzkum pohřebiště ze 7.—8. století v Zelovcích. *Slov. Arch.* 22, 129—188.
- STLOUKAL, M. — VYHNÁNEK, L. (1976): Slované velkomoravských Mikulčic. Praha.
- SZÓKE, B. — NEMESKÉRI, J. (1954): Archeologické a antropologické poznatky z výskumu v Bešeňov pri Šuranoch. *Slov. Arch.* 2, 105—135.

- THOMA, A. (1978): Distance de forme entre groupes. Bull. Mém. Soc. Anthropol. Paris, 5, 13, 15—22.
- THURZO, M. (1969): Antropologický rozbor kostrového pohřebiška „Lupka“ v Nitre. Ac. Rer. Nat. Mus. Nat. Slov. 15, 77—153.
- TÓTH, T. (1961): Mogilnyik I. avarszkovo vremenij sz Szebény (VIII. v.). Ann. Hist.-nat. Mus. Nat. Hung. 53, 571—613.
- TÓTH, T. (1962a): A bogádi késő római kori temető. JPME 7, 137—152.
- TÓTH, T. (1962b): Le cimetière de Csákberény provenant des débuts de l'époque avar (VIe et VIIe siècles). Ann. Hist.-nat. Mus. Nat. Hung. 54, 521—549.
- TÓTH, T. (1965): A honfoglaló magyarság etnogenezi-sének problémája. Anthr. Közl. 9, 139—149.
- TÓTH, T. (1968a): O rannem etape etnogeneza vengerszkovo naroda. Habarlarü (Alma Ata), 2, 68—71. U.a.: Vorp. Antr. 1970, 36, 149—160; Anthr. Hung. 1973, 12, 5—12.
- TÓTH, T. (1968b): Das Problem der Ethnogenese des landnehmenden Ungarntums. Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum (Helsinki 1965 pars II: 76—85.).
- TÓTH, T. (1969): Az ősmagyarok genézisének szarmata kori etapjáról. MTA II. Oszt. Közl. 19, 85—95.
- TÓTH, T. (1971): The cemetery of Környe (6th — 7th c.). in: SALAMON, A. — ERDÉLYI.: Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe. Stud. Arch. 5, 153—168.
- TÓTH, T. (1977): Somatologia i paleoantropologia naszelenijja Vengrii (v szvjazi sz problemoj proizhozsdenyijja Vengerszkovo naroda). Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Moszkva — Budapest.
- TÓTH, T. (1980—81): Anthropological results concerning the ethnogenesis of Hungarians. Anthr. Hung. 17, 5—22.
- VAMOS, K. (1973): „Szeged—Makkoserdő“ avar kori népességének embertani vizsgálata. Anthropol. Közl. 17, 29—39.
- VLADÁROVÁ—MOJZISOVÁ, S. — HANULIK, M. (1970): Die Kraniologie des slawisch-awarischen Gräberfeldes in Nové Zámky. Ac. F.R.N. Univ. Comen., Antropologia, 15, 191—211.
- VLČEK, E. (1954): Mongolové a mongoloidi na jižním Slovensku. Arch. Rozl. 6, 80—84.
- VUICS, L.G. (1963): Cserepa iz kocsevnyicseszzkovo mogilnyika vozle Sarkela — Bjelej Vezni. MIA, 109, 420—445.
- VUICS, L.G. — GINZBURG, V.V. — FIRSTEJN, B.V. (1963): Cserepa iz pogrebenijje u oboronyitelnih szten Sarkela — Bjelej Vezni. MIA, 109, 354—411.
- WENGER, S. (1953): L'anthropologie du cimetière de Jánoshida—Tótképuszta. Ann. Hist.-nat. Mus. Nat. Hung. 45, 231—244.
- WENGER, S. (1955): Szentés—Kaján népvándorlás kori népességének embertani típusai (VII—VIII. szd.). Ann. Hist.-nat. Mus. Nat. Hung. 47, 391—410.
- WENGER, S. (1957): Données osteométriques sur le matériel anthropologique du cimetière d'Alattyán—Tulát, provenant de l'époque avar. Cran. Hung. 2, 1—55.
- WENGER, S. (1966): Anthropologie de la population d'Előszállás—Bajcsihegy provenant des temps avars. Anthr. Hung. 7, 115—206.
- WENGER, S. (1968a): Data to the anthropology of a Late Roman Period population in the SE Transdanubia. Ann. Hist.-nat. Mus. Nat. Hung. 60, 313—342.
- WENGER, S. (1968b): Data to the anthropology of the Avar Period population of the Transdanubia. Anthr. Hung., 8, 59—96.
- WENGER, S. (1970): Data to the anthropology of the Early Árpadian Age population of the Balaton Area. Anthr. Hung. 9, 63—145.
- WENGER, S. (1974): Dél-Dunántúl avar kori népességének embertani problémái. Anthr. Hung. 13, 5—86.
- WENGER, S. (1975): Paleoanthropology of the population deriving from the Avar Period at Fészerlakpuszta (Transdanubia). Anthr. Hung. 14, 57—110.
- WENGER, S. (1976—77): Analyse anthropologiques de nouvelles découvertes de Keszthely (Transdanubia) provenant de l'époque avar. Anthr. Hung. 15, 125—190.
- ZINYEVIC, G.P. (1971): K antropologii mogilnika vozlje sz Zavetnoje v Krümu. MAU, 5, 111—121.
- ZINYEVIC, G.P. (1973): Antropologicseszkie matyerialü szrednyevoküh mogilnyikov jugozapadno Krüma. Kiev.

1. táblázat: A távolságszámításba bevont sorozatok jegyzéke

Table 1. List of the series included in the distance calculations

Sorozat szám	Sorozat	Időrend	Szerző
SZOVJETUNIÓ			
1	Andronovó műveltség, Minuszinszki-medence	15—12. sz. i. e.	DEBEC, ALEKSZEJEV (cit. GINZBURG—TROFIMOVA 1972)
2	Andronovó műveltség, Kazahsztán	15—12. sz. i. e.	GINZBURG, ISZMAGULOV, DEBEC, KOMAROVA (cit. GINZBURG—TROFIMOVA 1972)
3	Kokcsa III., Dél-Aral-vidék	13—12. sz. i. e.	TROFIMOVA (cit. GINZBURG—TROFIMOVA 1972)
4	Gerendavázás műveltség, Alsó-Volga-vidék	15—12. sz. i. e.	KONDUKTOROVA 1973
5	Gerendavázás műveltség, Ukrajna	15—12. sz. i. e.	KONDUKTOROVA 1973
6	Lugovó, Alsó-Káma-vidék	7—6. sz. i. e.	ALEKSZEJEV 1969
7	Szkíta műveltség, Észak-Pontus-vidék	5—3. sz. i. e.	KONDUKTOROVA 1972
8	Korai szaka műveltség, Kazahsztán	5—4. sz. i. e.	DEBEC, GINZBURG, ISZMAGULOV (cit. GINZBURG—TROFIMOVA 1972)
9	Szaka és korai uszum műveltség, Kirgizia	5—4. sz. i. e.	GINZBURG, MIKLASEVSZKAJA, PEREVOZCSIKOV (cit. GINZBURG—TROFIMOVA 1972)
10	Késői szaka műveltség, Aral-vidék	4—2. sz. i. e.	TROFIMOVA (cit. GINZBURG—TROFIMOVA 1972)
11	Szkíta műveltség, Altáj-hegyi és -hegylábi	5—4. sz. i. e.	ALEKSZEJEV 1961
12	Tagar I., Minuszinszki-medence	7—6. sz. i. e.	ALEKSZEJEV 1961
13	Tagar II., Minuszinszki-medence	6—5. sz. i. e.	ALEKSZEJEV 1961
14	Tagar III., Minuszinszki-medence	4—3. sz. i. e.	ALEKSZEJEV 1961
15	Tastük, Minuszinszki-medence	2. sz. i. e.—1. sz. i. sz.	ALEKSZEJEV 1961
16	„Szarmata időszak”, Altáj-hegyláb	i. e. 3. sz.—1. sz. i. sz.	ALEKSZEJEV 1958
17	Uszun műveltség, Irtis-vidék	i. e. 3. sz.—2. sz. i. sz.	GINZBURG, ISZMAGULOV (cit. GINZBURG—TROFIMOVA 1972)
18	Uszun műveltség, Kirgizia	i. e. 3. sz.—1. sz. i. sz.	DEBEC, GINZBURG, MIKLASEVSZKAJA, TROFIMOVA (cit. GINZBURG—TROFIMOVA 1972)
19	Uszun műveltség, Kazahsztán	i. e. 3. sz.—1. sz. i. sz.	GINZBURG, ISZMAGULOV (cit. GINZBURG—TROFIMOVA 1972)
20	„Nomádok”, Dél-Tadzsikisztán	i. e. 2. sz.—1. sz. i. sz.	KIJATKINA (cit. GINZBURG—TROFIMOVA 1972)
21	Tuz Gür, Dél-Aral-vidék	1. sz. i. sz.	TROFIMOVA (cit. GINZBURG—TROFIMOVA 1972)
22	Szauromata műveltség, Ny-Kazahsztán, Alsó-Volga, Ural-vidék	7—4. sz. i. e.	GINZBURG—FIRSTEJN 1958
23	Szarmata műveltség, Ny-Kazahsztán	i. e. 4. sz.—2. sz. i. sz.	GINZBURG, FIRSTEJN (cit. GINZBURG—TROFIMOVA 1972)
24	Szarmata műveltség, Alsó-Volga-vidék	i. e. 4. sz.—2. sz. i. sz.	FIRSTEJN 1970
25	Szarmata műveltség, Közép-Volga-vidék	i. e. 4. sz.—2. sz. i. sz.	FIRSTEJN 1970
26	Szarmata műveltség, Ural-vidék	i. e. 4. sz.—2. sz. i. sz.	FIRSTEJN 1970
27	Szarmata műveltség, Ukrajna	i. e. 4. sz.—4. sz. i. sz.	KONDUKTOROVA 1972
28	Nyikolajevka-Kazatszkoje, Alsó-Dnyeper-vidék	i. e. 3. sz.—3. sz. i. sz.	KONDUKTOROVA 1977
29	Zolotaja Balka, Észak-Azov-vidék	i. e. 3. sz.—3. sz. i. sz.	KONDUKTOROVA 1972
30	Neapol, Krim-félsziget	i. e. 3. sz.—3. sz. i. sz.	KONDUKTOROVA 1972
31	Zavetnoje, Krim-félsziget	1. sz.—3. sz. i. sz.	ZINYEVCIS
32	Csernahov műveltség, Közép-Dnyeper-vidék	2. sz.—4. sz. i. sz.	DEBEC, KONDUKTOROVA, ZINYEVCIS (cit. KONDUKTOROVA 1972)
33	Csernahov műveltség, Moldávia	3—4. sz. i. sz.	VELIKANOVA (cit. KONDUKTOROVA 1972)

1. táblázat. (folytatás)
Table 1. (continuation)

Sorozat szám	Sorozat	Időrend	Szerző
34	Alsó-Káma-vidék (Cseganda és Mazunyinó csoport)	i. e. 2. sz.—6. sz. i. sz.	AKIMOVA 1968
35	Felső-Káma-vidék (Mitinszk és Gyemjonki)	3—5. sz. i. sz.	AKIMOVA 1968
36	Csepca medence (Polom és Müdlan-Sai)	8—9. sz. i. sz.	AKIMOVA 1968
37	Kamüslü Tamak, Bjelaja-vidék	i. e. 2. sz.—i. sz. 1. sz.	AKIMOVA 1968
38	Birszk, Bjelaja-vidék	5—7. sz. i. sz.	AKIMOVA 1968
39	Bolsie Tarhani, Közép-Volga-vidék	8—9. sz. i. sz.	AKIMOVA 1964
40	Tankejevka, Közép-Volga-vidék	9—11. sz. i. sz.	AKIMOVA 1973, 1977
41	Biljar, Káma-torkolat	10—13. sz. i. sz.	JEFIMOVA 1974
42	Mordvin műveltség (Cna és Muranka csoport)	13—14. sz. i. sz.	ALEKSZEJEV 1969
43	Bajram Ali, Dél-Turkménia	5—7. sz. i. sz.	TROFIMOVA (cit. GINZBURG—TROFIMOVA 1972)
44	Tok Kala, osszárjum, Dél-Aral-vidék	7—8. sz. i. sz.	RÜZNASZAROV (cit. GINZBURG—TROFIMOVA 1972)
45	Kahkaha II. (Sahrisztán), Észak-Tadzsisisztán	7—9. sz. i. sz.	KIJATKINA 1976
46	Türk nomád műveltség, Altáj-hegység (dél)	7—10. sz. i. sz.	DEBEC, KOMAROVA (cit. GINZBURG—TROFIMOVA 1972)
47	Türk nomád műveltség, Altáj-hegyláb (észak)	7—10. sz. i. sz.	DEBEC, KOMAROVA (cit. GINZBURG—TROFIMOVA 1972)
48	Türk nomád műveltség, Minuszinszki-medence	7—11. sz. i. sz.	DEBEC, ALEKSZEJEV (cit. GINZBURG—TROFIMOVA 1972)
49	Türk nomád műveltség, Tien-San	i. sz. 6—13. sz.	GINZBURG, MIKLASEVSZKAJA (cit. GINZBURG—TROFIMOVA 1972)
50	Mingecsaur VI., Azerbajdzsán	i. sz. 1—7. sz.	KASZIMOVA 1960
51	Mingecsaur VII., Azerbajdzsán	i. sz. 7—9. sz.	KASZIMOVA 1960
52	Verknye Szaltovó, Alsó-Donyec-vidék	i. sz. 8—9. sz.	ALEKSZEJEV 1959
53	Sarkel I. (kis kurgánok), Don-könyök	i. sz. 9—10. sz.	GINZBURG 1951, VUICS 1963
54	Sarkel II. (17/10, 19/1, 24/6, 25/1, DNy-i és ÉK-i sírcsoportok) Don-könyök	i. sz. 10—11. sz.	GINZBURG 1951, FIRSTEJN 1963, VUICS—GINZBURG—FIRSTEJN 1963
55	Kamenka, Ukrajna	i. sz. 10—11. sz.	KONDUKTOROVA 1957
56	Kairi, Alsó-Dnyeper-vidék	i. sz. 11—12. sz.	ALEKSZEJEV 1969
57	Szkalisztoje, Krim-félsziget	i. sz. 4—9. sz.	ZINYEVIC 1973
58	Alusta, Krim-félsziget	i. sz. 8—9. sz.	SZOKOLOVA 1958
59	Dregovics műveltség, Bjeloruszcia	i. sz. 10—13. sz.	ALEKSZEJEV 1969
60	Drevlján műveltség, Ukrajna	i. sz. 11—12. sz.	ALEKSZEJEV 1969
61	Polján műveltség (csernigovi, perejaszlavi és kievi csoport), Ukrajna	i. sz. 9—13. sz.	ALEKSZEJEV 1969
62	Szeverján műveltség, Ukrajna	i. sz. 9—13. sz.	ALEKSZEJEV 1969
63	Radimics műveltség, Bjeloruszcia	i. sz. 11—12. sz.	ALEKSZEJEV 1969
NYUGAT-EURÓPA			
„Germán” sorozatok			
64	Anderten, szász műveltség	i. sz. 6—7. sz.	HAUSCHILD (cit. ROSING 1975)
65	Bonaduz, alaman és gall-római műveltség	i. sz. 4—7. sz.	BRUNNER (cit. ROSING 1975)
66	Jura, burgund műveltség	i. sz. 4—6. sz.	SAUTER (cit. ROSING 1975)
67	Mannheim-Vogelstang, keleti frank műveltség,	i. sz. 6—7. sz.	ROSING 1975
68	Nusplingen, alaman műveltség	i. sz. 5—8. sz.	EBLE (cit. ROSING 1975)
69	Nyugati frank műveltség	i. sz. 6—7. sz.	ROSING 1975

1. táblázat. (folytatás)
Table 1. (continuation)

Sorozat szám	Sorozat	Időrend	Szerző
70	Solothurn, burgund-alaman műveltség	i. sz. 6—7. sz.	HUG (cit. ROSING 1975)
71	Weingarten, alaman műveltség	i. sz. 6—7. sz.	HUBER (cit. ROSING 1975)
	KÖZÉP-EURÓPA „Nyugati szláv” sorozatok		
72	Josefov (ČSSR)	i. sz. 9. sz.	HANÁKOVÁ—STLOUKAL 1966
73	Mikulčice (ČSSR)	i. sz. 9. sz.	STLOUKAL—VYHNÁNEK 1976
74	Pitten (Austria)	i. sz. 9. sz.	FABRIZII—REUER 1975—76
	KÁRPÁT-MEDENCE Késő római kor		
75	Kelet-Dunántúl (Bogád, Csákvár, Fazekasboda, Hidas, Majs, Pécs, Tokod, Vörösmart, Zengővárkony)	i. sz. 4—5. sz.	NEMESKÉRI 1956, TÓTH 1962a, WENGER 1968a, ÉRY 1968, 1973, 1981
	Avar kor		
76	Adorján, 6. sz. tanya (JSFR)	i. sz. 6—7. sz.	BARTUCZ—FARKAS 1957
77	Alattyán—Tulát	i. sz. 6—8. sz.	WENGER 1957
78	Ártánd	i. sz. 8. sz.	ÉRY 1966, 1967
79	Bačko Petrovo Selo (JSFR)	i. sz. 6—7. sz.	ÉRY 1975
80	Homokmégy—Halom	i. sz. 7—8. sz.	LIPTÁK 1975b
81	Kecel I.	i. sz. 8. sz.	LIPTÁK 1954c
82	Kékesd	i. sz. 8. sz.	WENGER 1968b
83	Madaras—Téglavető	i. sz. 6—8. sz.	LIPTÁK—MARCSIK 1976
84	Nové Zámky I—II. (Érsekújvár) (ČSSR)	i. sz. 8. sz.	STLOUKAL—HANÁKOVÁ 1966, VLADÁROVÁ—MOJ-ZISOVÁ—HANULIK 1970
85	Pókaszeptk	i. sz. 6—7. sz.	BOTTYÁN 1975
86	Sükösd—Ságod	i. sz. 7. sz.	KÓHEGYI—MARCSIK 1971
87	Szeged—Fehértó „A”	i. sz. 6—8. sz.	LIPTÁK—VAMOS 1969
88	Szeged—Kundomb	i. sz. 6—8. sz.	LIPTÁK—MARCSIK 1966
89	Szeged—Makkoserdő	i. sz. 6—8. sz.	VAMOS 1973
90	Szekszárd—Palánk	i. sz. 6—8. sz.	LIPTÁK 1974
91	Szentes—Kaján	i. sz. 7—8. sz.	WENGER 1955
92	Tiszaderzs—Szentimrei út	i. sz. 7—8. sz.	LEBZELTER 1957
93	Toponár—Órház	i. sz. 8. sz.	WENGER 1974
94	Üllő I.	i. sz. 7—8. sz.	LIPTÁK 1955
95	Üllő II.	i. sz. 7—8. sz.	LIPTÁK 1955
96	Virt (ČSSR)	i. sz. 7—8. sz.	HANÁKOVÁ—STLOUKAL—VYHNÁNEK 1976
97	Želovce (Zsély) (ČSSR)	i. sz. 7—8. sz.	STLOUKAL—HANÁKOVÁ 1974

1. táblázat. (folytatás)
Table 1. (continuation)

Sorozat szám	Sorozat	Időrend	Szerző
9. század			
98	Nitra—Lupka (ČSSR)	i. sz. 9. sz.	THURZO 1969
Honfoglalás kor			
99	A csoport	i. sz. 10. sz.	ÉRY 1978
100	B csoport	i. sz. 10. sz.	ÉRY 1978
101	C csoport	i. sz. 10. sz.	ÉRY 1978
102	D csoport	i. sz. 10. sz.	ÉRY 1978
Árpád-kor			
103	Abrahám (ČSSR)	i. sz. 11. sz.	STLOUKAL—HANÁKOVA 1971
104	Bešeňov (Zsitvabesenyő) (ČSSR)	i. sz. 11—12. sz.	SZÓKE—NEMESKÉRI 1954
105	Békés—Povádzug	i. sz. 10—12. sz.	LIPTÁK—FARKAS 1967a
106	Cegléd—Borzahegy	i. sz. 11—12. sz.	LIPTÁK 1957a
107	Csátalja—Vágotthegy	i. sz. 11. sz.	LIPTÁK 1957a
108	Devin (Dévény)—Várhegy (ČSSR)	i. sz. 11. sz.	FRANKENBERGER 1935
109	Dolny Jatov (Alsójattó) (ČSSR)	i. sz. 11—12. sz.	FRANKENBERGER 1935
110	Felgyő—Cszimadia-tanya	i. sz. 10—11. sz.	BARTUCZ—FARKAS 1956
111	Jászdózsza—Kápolnahalom	i. sz. 11—13. sz.	LIPTÁK 1957a
112	Kardoskút—Fehértó	i. sz. 11—12. sz.	MARCSIK 1970
113	Képuszta	i. sz. 10—11. sz.	LIPTÁK 1953
114	Orosháza—Rákóczitelep	i. sz. 10—12. sz.	LIPTÁK—FARKAS 1962
115	Ptuj (JSFR)	i. sz. 10—11. sz.	IVANIČEK 1951
116	Rusovce (Oroszvár) (ČSSR)	i. sz. 10—11. sz.	BOTTYÁN 1972
117	Szatymaz—Vasútállomás	i. sz. 10th—12. sz.	LIPTÁK—FARKAS 1967b
118	Székesfehérvár—Bikasziget (Rádiótelep)	i. sz. 10—11. sz.	ACSÁDI—NEMESKÉRI 1959
119	Székesfehérvár—Szárzrét	i. sz. 10—11. sz.	ACSÁDI—NEMESKÉRI 1959
120	Zalavár—Kápolna	i. sz. 11—12. sz.	WENGER 1970

2. táblázat: A regionális csoportokba bevont kis minták jegyzéke

Table 2. List of the small series included in the regional grouping

Sorozat szám	Sorozat	Időrend	Szerző
KÁRPÁT-MEDENCE			
A v a r k o r			
I	Adorján—Országút	i. sz. 6—7. sz.	BARTUCZ—FARKAS 1957
II	Csákberény—Orondpuszta	i. sz. 6—7. sz.	TÓTH 1962b
III	Előszállás—Bajcsihegy (Mezőfalva)	i. sz. 7—8. sz.	WENGER 1966
IV	Jánoshida—Tótképuszta	i. sz. 6—8. sz.	WENGER 1953
V	Kaposvár—Fészerlakpuszta	i. sz. 8. sz.	WENGER 1975
VI	Keszthely—városi temetők	i. sz. 7—8. sz.	WENGER 1976—77
VII	Kiskörös—Pohibuj mackó	i. sz. 7—8. sz.	LIPTÁK 1956
VIII	Környe	i. sz. 6—7. sz.	TÓTH 1971
IX	Szebény I.	i. sz. 7—8. sz.	TÓTH 1961
X	Tiszavárkony—Hugyinpart	i. sz. 6—8. sz.	LIPTÁK 1957a
XI	Veszprém—Jutas	i. sz. 6—8. sz.	BARTUCZ 1931
Á r p á d - k o r			
XII	Csákberény—Oregtó		ACSÁDI—NEMESKÉRI 1958
XIII	Kiskunfélegyháza—Alpári út	i. sz. 11. sz.	LIPTÁK 1954b
XIV	Kiskunfélegyháza—Pusztapáka	i. sz. 12—13. sz.	ALLODIATORIS 1937
XV	Mosonmagyaróvár—Rókadomb	i. sz. 12—13. sz.	BÖTTYÁN 1973
XVI	Nitra—Zobor (CSSR)	i. sz. 11—13. sz.	JAKAB 1978
XVII	Székesfehérvár—Móri út	i. sz. 9—10. sz.	ACSÁDI—NEMESKÉRI 1960
XVIII	Székesfehérvár—Sárkeresztúri út	i. sz. 11. sz.	ACSÁDI—NEMESKÉRI 1959
XIX	Székesfehérvár—Sóstó	i. sz. 10—11. sz.	ACSÁDI—NEMESKÉRI 1959
XX	Taliándörög	i. sz. 12—13. sz.	ÉRY 1979

3. táblázat: Az avar kori regionális csoportok paraméterei

Table 3. Parameters of the regional groups found in the Avar Period

MARTIN No.	Duna—Tisza köze (15 sorozat)			Kelet-Dunántúl (5 sorozat)			Nyugat-Dunántúl (6 sorozat)			Északnyugati régió (3 sorozat)		
	N	M	V	N	M	V	N	M	V	N	M	V
1	520	183,0	179,0—187,8	111	183,3	181,7—185,7	96	187,6	184,9—189,2	204	184,7	184,1—185,5
8	521	144,6	139,5—151,5	117	143,1	141,1—146,1	96	138,3	134,6—140,3	202	140,9	140,1—142,2
9	545	97,3	94,5— 99,7	128	97,6	95,4— 99,4	99	97,3	94,9—101,6	226	98,6	97,8— 99,3
17	355	131,1	127,1—135,7	67	133,8	130,3—137,3	78	137,0	135,4—139,2	130	135,2	133,1—136,4
40	315	96,4	93,6—100,2	47	97,4	94,6— 99,9	71	98,5	95,5—100,5	101	96,9	96,4— 97,5
45	355	135,0	132,6—138,2	58	134,3	131,4—136,1	57	131,5	127,3—134,8	147	132,6	130,5—134,3
48	468	70,1	68,9— 72,7	86	69,8	68,6— 70,7	86	68,1	65,3— 69,3	166	70,1	68,2— 71,5
51	472	40,6	39,0— 44,0	86	41,5	40,4— 42,6	85	41,8	39,5— 42,8	169	41,6	41,0— 41,9
52	479	32,9	31,6— 34,4	100	33,7	33,1— 35,1	81	32,2	30,7— 33,7	170	32,6	31,9— 33,3
54	461	25,6	24,7— 26,5	87	25,4	24,5— 26,2	77	25,3	24,8— 25,8	167	25,5	25,1— 25,8
8 : 1	498	79,2	76,7— 81,0	107	78,1	76,8— 79,3	93	73,7	72,8— 74,6	196	76,3	76,1— 76,5
17 : 1	347	71,8	70,3— 75,2	63	72,8	70,1— 74,8	77	72,9	71,8— 74,3	119	73,7	72,5— 74,5
17 : 8	347	90,7	86,5— 95,1	64	94,2	93,2— 95,9	76	99,2	97,1—102,8	120	96,1	94,8— 97,6
9 : 8	493	67,1	64,9— 69,1	114	68,3	67,3— 69,4	87	70,6	68,9— 73,6	191	69,5	69,3— 69,7
48 : 45	350	52,1	50,0— 54,3	57	52,0	51,2— 53,2	60	51,9	50,9— 53,3	144	52,8	52,3— 53,0
52 : 51	478	81,4	74,9— 85,6	97	81,4	77,8— 86,9	89	77,4	74,1— 80,0	169	78,5	76,7— 81,4

4. táblázat: A honfoglalás kori regionális csoportok paraméterei*

Table 4. Parameters of the regional groups found in the Hungarian Conquest Period (calculated from the individual data)

MARTIN No.	A csoport Duna—Tisza köze			B csoport Felső-Tisza-vidék			C csoport Kelet és Észak-Dunántúl és az északi dombvidék			D csoport Körös—Maros köze		
	N	M	V	N	M	V	N	M	V	N	M	V
1	29	182,4	172—195	25	183,3	171—201	72	182,6	166—200	15	181,7	165—196
8	28	147,5	132—160	25	147,0	130—156	75	141,1	128—158	13	143,0	132—154
9	30	99,2	93—105	25	97,8	90—105	72	96,4	88—108	15	98,7	92—105
17	27	136,6	128—146	17	136,4	129—145	63	134,8	123—147	13	132,8	117—139
40	27	98,6	88—105	15	97,6	90—108	50	96,1	85—107	11	101,9	91—112
45	29	138,3	129—147	13	137,2	124—150	48	133,1	120—143	12	135,7	121—144
48	29	73,6	69— 80	23	70,2	63— 85	55	67,3	57— 77	13	70,5	66— 77
51	30	41,5	38— 46	21	42,6	38— 46	62	41,4	36— 47	12	40,8	38— 43
52	30	34,1	30— 39	20	33,0	29— 37	64	31,9	26— 40	13	32,8	30— 37
54	30	26,0	21— 30	19	25,4	23— 28	59	25,1	21— 28	11	25,4	22— 29
8 : 1	29	80,9	74— 89	24	79,8	65— 90	70	77,3	68— 91	13	77,8	71— 88
17 : 1	27	75,1	70— 79	17	74,3	71— 79	59	73,7	67— 82	13	72,2	65— 77
17 : 8	27	92,5	87— 99	17	92,9	86—101	61	95,4	82—109	13	92,7	85—103
9 : 8	29	67,6	62— 75	22	66,5	59— 73	70	68,6	61— 80	13	69,3	64— 73
48 : 45	27	53,4	49— 58	14	51,2	42— 56	46	51,0	42— 58	11	52,2	48— 58
52 : 51	30	82,7	74— 95	20	77,9	69— 92	61	77,0	63— 87	12	81,2	59— 90

* = a számítás az egyéni adatokból történt

5. táblázat: Forma távolság
a honfoglalás kori
és késő bronzkori minták között

Table 5. Shape distance between the Hungarian
Conquest Period groups and the Late Bronze Age
series

Késő bronzkor	Honfoglalás kor			
	A cso- port	B cso- port	C cso- port	D cso- port
Andronovó műveltség, Minuszinszki-medence	1,414	0,662	0,474	0,976
Andronovó műveltség, Kazahsztán	1,011	0,454	0,243	0,610
Gerendavázás műveltség, Alsó-Volga	0,895	0,470	0,280	0,634
Gerendavázás műveltség, Ukrajna	1,022	0,848	0,709	0,948
Kokcsa III. Dél-Aral	1,849	1,084	0,848	1,581

6. táblázat: Az Árpád-kori regionális csoportok paraméterei

Table 6. Parameters of the regional groups found in the Árpád Period

MARTIN No.	Körös—Maros köze (3 sorozat)			Duna—Tisza köze (7 sorozat)			Kelet-Dunántúl (6 sorozat)			Nyugat-Dunántúl (6 sorozat)			Északnyugati régió (3 sorozat)		
	N	M	V	N	M	V	N	M	V	N	M	V	N	M	V
1	218	186,1	185,1—187,5	182	184,2	181,1—187,4	73	182,2	177,8—184,5	259	185,5	183,0—189,3	86	186,4	185,8—187,0
8	216	138,4	137,6—139,9	185	139,2	134,0—142,8	71	142,1	137,9—145,1	259	142,0	140,3—143,6	85	141,5	140,3—142,3
9	212	97,3	95,6—100,4	181	96,8	95,5—98,4	72	96,4	95,1—99,0	249	97,2	94,8—99,3	84	97,9	96,3—99,3
17	140	134,8	131,8—138,8	165	133,7	130,8—136,3	67	133,8	131,6—136,0	223	135,0	132,8—136,5	75	136,4	134,3—139,4
40	117	96,4	95,9—97,0	138	96,7	95,5—99,4	58	97,7	93,8—101,8	168	98,3	96,5—99,5	60	98,6	96,2—100,4
45	120	133,3	130,6—135,9	142	131,6	125,8—135,8	60	132,0	130,1—133,5	202	131,9	128,4—133,7	64	133,9	133,1—135,3
48	166	72,1	70,2—74,0	163	70,9	68,2—72,4	65	70,1	68,3—72,0	204	68,4	67,0—70,6	68	70,5	69,0—71,9
51	164	40,1	39,5—40,4	164	39,6	38,6—41,1	69	41,1	40,1—42,8	215	40,8	39,3—41,7	67	41,5	41,0—42,0
52	166	33,9	33,6—34,3	162	32,6	30,6—33,3	72	32,9	32,0—33,9	217	32,4	31,6—33,0	69	33,0	31,9—33,5
54	159	25,3	24,5—26,5	152	24,8	23,8—26,1	66	24,9	23,3—26,0	204	25,3	24,7—26,8	68	25,8	25,4—26,1
8 : 1	206	74,5	74,3—74,8	181	75,7	74,0—77,5	72	78,5	75,0—81,2	255	77,5	75,0—80,0	84	75,7	75,5—76,0
17 : 1	136	72,4	71,3—73,8	164	72,6	71,9—73,9	67	73,5	72,3—75,7	209	73,6	72,4—76,0	74	73,1	72,4—74,3
17 : 8	140	97,5	96,2—98,5	167	96,1	93,7—98,4	66	94,4	92,6—97,3	213	95,5	93,8—96,9	75	96,9	95,7—99,3
9 : 8	200	70,5	69,8—71,9	178	69,5	68,3—71,8	69	68,1	67,0—69,0	246	67,8	60,8—71,0	83	69,2	68,8—69,8
48 : 45	115	54,6	53,1—55,7	137	53,9	52,7—54,8	60	53,3	51,4—56,1	178	51,7	49,0—53,5	60	52,7	51,6—53,2
52 : 51	164	84,5	83,3—85,1	162	82,5	78,4—86,0	66	80,3	77,2—84,8	211	79,6	76,0—83,2	69	78,8	75,9—81,0

7. táblázat Altalánosított távolság a Kárpát-medencei regionális csoportok között
(dőlt szedéssel a szignifikáns értékek)

Table 7. Generalized distances found between regional groups in the Carpathian Basin
(the significant values are in italics)

		a	b	c	d	e	f	g	h	i	j	k	l	m	n
Késő római kor	Kelet-Dunántúl	a	—												
	Duna—Tisza köze	b	<i>,343</i>	—											
	Kelet-Dunántúl	c	<i>,151</i>	<i>,139</i>	—										
	Nyugat-Dunántúl	d	<i>,572</i>	<i>,759</i>	<i>,479</i>	—									
	Északnyugati régió	e	<i>,286</i>	<i>,282</i>	<i>,157</i>	<i>,190</i>	—								
Honfoglalás kor	A csoport	f	<i>,618</i>	<i>,319</i>	<i>,236</i>	<i>,967</i>	<i>,416</i>	—							
	B csoport	g	<i>,317</i>	<i>,315</i>	<i>,182</i>	<i>,513</i>	<i>,237</i>	<i>,266</i>	—						
	C csoport	h	<i>,325</i>	<i>,344</i>	<i>,256</i>	<i>,207</i>	<i>,135</i>	<i>,628</i>	<i>,193</i>	—					
	D csoport	i	<i>,680</i>	<i>,257</i>	<i>,270</i>	<i>,676</i>	<i>,346</i>	<i>,381</i>	<i>,418</i>	<i>,440</i>	—				
Arpád-kor	Körös—Maros köze	j	<i>,526</i>	<i>,416</i>	<i>,259</i>	<i>,591</i>	<i>,316</i>	<i>,435</i>	<i>,657</i>	<i>,612</i>	<i>,583</i>	—			
	Duna—Tisza köze	k	<i>,522</i>	<i>,277</i>	<i>,254</i>	<i>,421</i>	<i>,192</i>	<i>,475</i>	<i>,523</i>	<i>,353</i>	<i>,353</i>	<i>,132</i>	—		
	Kelet-Dunántúl	l	<i>,241</i>	<i>,212</i>	<i>,077</i>	<i>,376</i>	<i>,131</i>	<i>,322</i>	<i>,212</i>	<i>,182</i>	<i>,233</i>	<i>,290</i>	<i>,144</i>	—	
	Nyugat-Dunántúl	m	<i>,394</i>	<i>,301</i>	<i>,208</i>	<i>,139</i>	<i>,097</i>	<i>,573</i>	<i>,305</i>	<i>,107</i>	<i>,316</i>	<i>,394</i>	<i>,180</i>	<i>,130</i>	—
	Északnyugati régió	n	<i>,379</i>	<i>,319</i>	<i>,154</i>	<i>,153</i>	<i>,052</i>	<i>,381</i>	<i>,250</i>	<i>,178</i>	<i>,334</i>	<i>,244</i>	<i>,179</i>	<i>,136</i>	<i>,074</i>

COMPARATIVE STATISTICAL STUDIES ON THE PHYSICAL ANTHROPOLOGY OF THE
CARPATHIAN BASIN POPULATION BETWEEN THE 6—12th
CENTURIES A. D.

The aim of the present study was to try to analyze data on the origin, regionality and continuity of populations living in the Carpathian Basin between the 6—12th centuries A. D. The investigations focused on male craniometric data. The method applied was that of Penrose's distance calculation based on ten skull measurements and was completed by various cluster analyses. The investigation, with a few exceptions, dealt only with series in which the number of cases was not less than ten per measurement. For the purpose of wider comparison 74 series were included mostly from the steppe belt of the Soviet Union and from a broader time span in addition to 46 series from the Carpathian Basin itself. The major results of the investigations may be summarized as follows:

1. The origin of the Avar Period populations could only in part be clarified and even this information is rather sketchy. Mongoloid populations, which make up only a portion of the peoples from this period came from the greatest distance, from Central Asia. One may only hypothesize that another, relatively large group, was formed somewhere in the territory of Middle Asia. This population is typically characterized by a low brain case. At the same time, it is quite likely that a considerable portion of the Avar Period population originated from the territory of Eastern Europe. Some of these groups formed in the southern steppe areas while others originated in the deciduous forest belt north of this region.

Avar Period populations with different origins seem to have occupied different parts of the Carpathian Basin. Groups coming from the wide and open ranges settled down in the plains while the people from the deciduous forest belt seem to have preferred an environment of rolling hills.

Four different regional units may be recognized up to this point: between the Danube and Tisza rivers, Eastern Transdanubia, Western Transdanubia, and the Northwestern region. There are only sporadic data from the population east of the Tisza river. There is great dissimilarity between these latter.

Data concerning the ethnic composition of the Avar Period population are scarce and uncertain. Probable "Sarmatian", Northern Pontic Late "Scythian", eastern "Finnic", eastern "Slavic" and Late Roman Period local populations may be postulated in some cases.

It seems certain that a large portion of the Avar Period population survived in Transdanubia and the Northwestern region or even east of the Tisza river. On the other hand, population continuity was disrupted in the area between the Danube and Tisza rivers.

2. The anthropological aspect of the historical events which took place during the 9th century A.D. is for the most part unknown. It seems likely however, that the Avar Period population in the area between the Danube and Tisza rivers was replaced by a Northern Pontic group. These peoples had Late "Scythian" characteristics and come from the eastern bank of the Tisza river probably having lived there continuously during the Avar Period or even earlier. A number of signs also suggest that a very small number of "Germanic" popu-

lations infiltrated the Western Transdanubian region from a western direction. In addition, it is likely that a Moravian—Slav population moved into the North-western region from the direction of Mikulčice.

3. The craniological character of the late 9th century A.D. conquering groups had already been formed by about the 4th—2nd centuries B.C. This population can be divided into two major sections. The majority of individuals originated in part from the European and in part from the Middle Asian steppe belt east of the Dieper river. The ancestors of the conquering groups probably occupied this area at the height of the Iron Age. The previous Ugric Period habitation area of this group seems to have been on the eastern side of the Ural Mountains or even farther to the east. Upon arrival in the Carpathian Basin they occupied the Great Plain. These people may be considered as belonging ethnically to the groups forming the seven Hungarian conquering tribes.

The other, less numerous portion of the conquering groups, may have consisted of a different, predominantly "non-Hungarian" population. This group formed in the East European steppe belt, probably in the area north of the Black Sea and the Sea of Azov. It may have joined the people of the seven Hungarian tribes somewhere in the Dieper region and settled mainly in Transdanubia and the northern hilly region following the conquest of the Carpathian Basin. This population was probably chiefly made up of the so-called Kabars, although it may also have included eastern "Slavs" and fragments of other ethnic groups as well. This combined population was probably the first to mix with the local people, while the seven tribes maintained their genetic isolation for a somewhat longer time.

4. By the Early Árpád Period a smaller part of the population was made up of the descendants of the conquerors, while the majority represented a mixture with the earlier inhabitants. One can also detect regional characteristics in this period, between the Körös and Maros rivers, the Danube, and Tisza rivers, Eastern Transdanubia, Western Transdanubia, and in the North-western region.

The fact that populations in the Early Árpád Period mostly continued living in the same geographical environment and maintained the chief craniological characteristics of their local ancestors who survived the Hungarian conquest may be explained in two ways. It was either the small scale of the late 10th century A.D. resettling measures which preserved these features or else the policy did not focus on these people with local ancestry. By considering some anthropological data which indicate the within country dispersion of the Early Árpád Period population of steppe origin, it may be suggested that resettling first effected the descendants of the conquering seven Hungarian tribes. This movement was related to the strengthening of centralized rule. On the one hand, this may have served to neutralize the tribesmen's power; on the other hand, it could have contributed to the extension of Hungarian rule over the aboriginal people.

EMBERTANI ADATOK VESZPRÉM KÖZÉPKORI NÉPESSÉGÉHEZ

(VESZPRÉM—KÁLVÁRIA-DOMB
11—16. SZÁZADI TEMETKEZÉSEI)

BEVEZETÉS

Mindmáig alig tudunk valamit is arról, hogy Veszprém középkori népességét milyen ember-tani sajátosságok jellemezték. Az egyetlen ide vonatkozó tanulmány 1957-ben jelent meg ACSÁDI GYORGY és NEMESKÉRI JÁNOS tollából, akik felkutatva valamennyi rendelkezésre álló leletet, Veszprém—Kálvária-dombról 28 (30) koponyát, Veszprém—Sas-hegyről 9 koponyát és Veszprém—Újtelepről 3 koponyát tettek közzé az 1909—1938 közötti ásatásokból.

A város területén jelentősebb számú középkori ember-tani anyag feltárására legközelebb 1978-ban került sor, amikor KRALOVÁNSZKY ALÁN vezetésével a Kálvária-dombon újabb ásatások történtek (ÉRY—KRALOVÁNSZKY, 1979). Ennek során 48, zömmel bolygatott, hiányos, de eredeti helyén fekvő csontváz és 18 szórvány-koponya került napvilágra, majd 78.4.1—78.4.66. szám alatt a Bakonyi Múzeum ember-tani gyűjteményébe.

Jelen tanulmányunk a Kálvária-domb régebbi és újabb ember-tani leleteit együttesen ismerteti. A már közreadott anyaggal való ismételt foglalkozást az is indokolta, hogy a szerzők a kálvária-dombi leletek közé máshonnan származó két koponyát is besoroltak (ltsz. 2182 és 2183), de téves volt a leletek 10—11. századra való keltezése is. A vizsgálat egységessége érdekében a régi anyagon is elvégeztük a mérést és leírást, valamint a nem- és életkor-meghatározást, s tanulmányunkban az új adatokat közöljük. Az ismételt vizsgálat csupán 27 koponyán volt lehetséges, egy lelet (ltsz. 2167) ugyanis időközben elveszett.

A csontvázleletek történeti háttérére, időrendjére és előkerülésére vonatkozó legfontosabb adatok az alábbiak.

1929—30-ban a veszprémi múzeum RHÉ GYULA vezetésével ásatásokat végzett a Kálvária-dombon, s ennek során középkori templom alapfalai és sírok kerültek elő. RHÉ okleveles adatok alapján azonosította az épületet Veszprém egykori Szent Miklós-szeg nevű külvárosának plébániatemplomával. Az ásatás eredményeit ismertető cikkében részletesen szólt a templom építészeti sajátosságairól, de csak mellékesen utalt a sírokra és sírleletekre (RHÉ, 1929—30). Feljegyzések híján nem tudni, hány sirt tárt fel, ezek hol feküdtek és hogy mi volt az egyes sírok melléklete. Csupán darabszám szerint ismerjük a tárgyi

anyagot, és azt, hogy a 12, ekkor fellelt középkori pénz közül három az 1063—1113 közötti időből, kilenc az 1368—1541 közötti időből való. Azon feltételezés alapján, hogy a templom építése meg kellett hogy előzze a legkorábbi temetkezéseket, RHÉ a templom létesítését a 11. század elejére, pusztulását a 16. század közepére keltezte.

1931-ben a domb tereprendezése során a templom további falmaradványaira és újabb sírokra bukkantak. Az erről szóló rövid híradás szerint az ekkor talált 15 pénz az 1050—1550 közötti időből származott (LACZKÓ, 1931).

A veszprémi múzeum 1930-as és 1931-es szerzeményi naplóiba a kálvária-dombi ásatásokból összesen 17 koponya került bejegyzésre. Ezeket utóbb Budapestre szállították a Néprajzi Múzeum Embertani Osztályára. Ennek leltárkönyvében azonban 2154—2181. szám alatt Veszprém, Kálvária-domb, Szent Miklós-egyház néven és 11—16. századi leletként feltüntetve nem 17, hanem 28 koponya szerepel. Valószínű, hogy a többlet a Kálvária-domb további tereprendezésekor került felszínre.

Az 1978-as ásatás célja a Szent Miklós-templom hitelesítő feltárása volt. A kutatás kiterjedt a teljes templombelsőre, valamint a falak külső oldalát övező sávra. Ennek során sikerült a RHÉ-féle adatokat pontosítani és azokat több fontos építészeti megfigyeléssel kiegészíteni. Röviden a következők voltak megállapíthatók.

Miként az éremleletek korábban tanúsították, a dombon a 11. század közepén már létezett egy temető, ehhez azonban — az eddigi kutatások szerint — templom még nem tartozott. A Szent Miklós-egyházat valószínűleg csak a 13. század első felében emelték. Az egyhajós, egyenes szentélyzáródású templomhoz nyugaton torony, délen nyitott bejárati csarnok, északon sekrestye tartozott. A 15. század közepén a szentélyt meghosszabbították és sokszögűvé alakították, a hajót két pillérrel kettéosztották és beboltózták, a sekrestyéhez csontházat építettek. A templom pusztulására az éremleletek tanúsága és a történeti adatok szerint feltehetően a 16. század közepén került sor, amikor a város török kézre jutott.

1978-ban a templom belsejéből 42 sír és 16 szórványos koponya, a templom falain kívül, a DK-i, D-i és DNy-i oldalon 6 sír és 2 szórványos koponya került elő.

Tekintettel arra, hogy a templombelsőt RHÉ GYULA már feltárta, s onnan bizonyos számú

csontvázat minden bizonnyal felszedett, az 1978-as helyzetből csak hozzátétőlegesen következtethetünk az egykori temetkezési rendre. Az valószínűnek látszik, hogy a szentélyben temetkezés nem folyt. Néhány sír a torony területéről, egy a sekrestyéből, a többi a hajóból került elő. Leletanyag csak 13 sírban volt, de ezek valamennyie 13–16. századi.

A 11–12. századi temető egykori léteire csupán a falak alatti üres sírgödörök és egy másodlagos helyről előkerült bronz s-végű hajkarika-töredék utalt.

Mindezen adatokból a temetkezések időrendjét illetően a következőket mondhatjuk. Semmi jel nem utal arra, hogy a Kálvária-dombon a 10. században, vagy akár a 11. század elején már temetkeztek. A legkorábbi sírok a 11. század közepére, a legkésőbbiek a 16. század közepére tehetők. Ezen 500 éves időhatáron belül a jelenleg ismert 93 egyén időrendi szétválasztására csupán néhány esetben van lehetőség, az alábbiak alapján.

11–12. századra, tehát a templom felépülése előtti időszakra tehető a korábban előkerült leletanyagból a 2174. számú koponya, amelyen jelképes trepanáció látható, ez a szokás ugyanis a 12. század végére megszűnt (NEMESKÉRI—ÉRY—KRALOVÁNSZKY, 1960). Az új feltárás anyagából ugyanerre az időszakra keltezzük azt a hat szörvány-koponyát (II., III., IV., V. VIII., IX.), amely a román kori szentély falán kívül, de a gótikus szentély falán belül került elő, egymás közeléből. Ezek a koponyák ugyanis minden bizonnyal a román kori templom építése során megbolygatott sírokból valók. Ezt a feltevést támogatja az a tény is, hogy az újonnan előkerült leletanyag egyetlen jelképes trepanációja ezek egyikén látható (IX.).

13–16. századnak minősíthető, tehát a templom felépülését követő időszakra tehető a korábban előkerült leletanyagból a 2158., 2165. és 2170. számú koponya, amelyeken kardvágástól eredő sérülés észlelhető; az ilyen jellegű harci sérülés ugyanis mindeddig csak késő középkori leleteken volt megfigyelhető. Az újabb feltárás anyagából pedig erre az időszakra keltezhető az a 13 sír, amelyben e korra utaló leletanyagot találtunk (4., 5., 11., 17., 19., 20., 23., 29., 39., 42., 44., 47., 48. sír).

Tekintettel azonban arra, hogy a leletek 75 százalékát nem tudjuk a fentiekhez hasonlóan kettéválasztani, feldolgozásunk során az egész mintát együttesen elemeztük. Megjegyezni kívánjuk azonban, hogy mivel mind a korábbi, mind a későbbi ásatás elsődleges célja a templom feltárása volt, a vizsgált 93 egyén zöme szükség-szerűen a templom felépítését követő időszakból származik.

A LELETANYAG ÁLTALÁNOS JELLEMZŐI

Az elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy a sorozat demográfiai elemzésre nem alkalmas. A leletanyag korcsoport és nem szerinti eloszlását mindazonáltal az 1. táblázaton bemutatjuk.

A gyermek- és fiatalok aránya mindössze 17,2%, ami elsősorban is a korábbi mintavétel ferdeségének a következménye. A férfiak aránya jelentősen meghaladja a nőket, ami ugyancsak a korábbi mintavétel ferdeségéből ered. A felnőttek korcsoporti eloszlását sem tanulmányozhatjuk érdemben, mert a csontvázletek hiányossága folytán az elhaltak korcsoportba sorolása csak meglehetősen tág keretek között volt lehetséges.

NEMI KIFEJEZETTSÉG

Amint az a 2. táblázaton látható, a Veszprém—kálvária-dombi koponyákra a kifejezett masculinitás a jellemző. Ez a férfiak esetében a magas, +0,70-es, a nők esetében az alacsony, -0,32-es átlagértékben jut kifejezésre. A férfiaknál különösen a csecsnyúlvány és a járomcsont, a nőknél pedig az állkapocs mutat férfias vonást, ezzel szemben viszonylag nőies a férfiak járomíve és a nők glabelláris tájéka. A bemutatott két, hasonló korú sorozathoz viszonyítva azonban csupán a férfiak erőteljesen profilált, magas járomcsontja és fejlett állkapcsa, valamint a nők alig kiemelkedő glabelláris tájéka tekinthető a népeség egyedi sajátosságának.

A vázcsontokon általában hangsúlyozottabb a nemi jelleg mint a koponyán, a Veszprém—kálvária-dombi férfiak esetében azonban ennek ellenkezője tapasztalható. Különösen medencéjük és keresztcsontjuk alakja nőies, kivéve a cotylo-ischiadikus jelzőt, amely ennélfogva igen alkalmasnak mutatkozott a nemi elkülönítésre (+1,17). A Veszprém—kálvária-dombi nők vázcsontja igen nőies, kivéve keresztcsontjukat és a linea asperát, a cotylo-ischiadikus jelző azonban az ő esetükben is jó nemmeghatározónak bizonyult (-1,50).

FORMAI JELLEMZŐK

A koponyaméretek és jelzők paramétereit a 3–4., a vázcsontméretek és jelzők paramétereit az 5., osztálykategóriák szerinti eloszlásukat a 6. és leíró jellegeik formai megoszlását a 7. táblázaton mutatjuk be.

A méretek szórásértékeinek átlaga mindkét nem esetében 100 körüli, a jelzőké ennél nagyobb, ami a leletanyagban belül mutatkozó némi formai különbségre utal. Szignifikánsan nagy szóródás azonban a férfiak esetében csupán a koponyajelzőnél észlelhető, a nők esetében pedig a fülszélesség, a maxilla- és szájpadhossz, továbbá a koponyajelző, a maxilla- és szájpadjelző esetében. A női koponyák variációja tehát, főként a jelzőértékek tekintetében a férfiakénál nagyobb, mindazonáltal sem a méretértékek, sem a formai bélyegek osztálygyakoriságában nincs a két nem között számottevő különbség.

A népességet általánosságban az alábbi megjelenési forma jellemzi. Agykoponyájuk közép-hosszú, széles, közepmagas, brachykran, orthokran, metriokran, tapeinokran. Felülnézetben változatos alakú, hátulnézetben ház alakú. Hom-

lokuk középszéles — széles, metriometop, mérsékeltén vagy erősen hátrafutó. Az obelion tájéka enyhén lapult. A nyakszirt ivelt vagy lecsapott. A koponyakapacitás közepes vagy nagy.

Arckoponyájuk alacsony vagy közép magas, középszéles, eury-mesoprosop, mesen. Orruk közép magas, középszéles, mesorrhin, orrcsontjuk mérsékeltén kiugró, profilja konkavo-konvex. Szemüregük középszéles, alacsony, mesokonch, formája subrectangularis. A felső fogsorív bevelő, mérsékelt fokú torus palatinus inkább a férfiaknál észlelhető. Gyakori az alveolaris prognathia. A fossa canina közép mély.

Hogy a népesség alkati sajátosságait is érzékelhessük, a 8. táblázaton különböző középkori sorozatok ide vonatkozó adatait gyűjtöttük egybe. Ezek tükrében a Veszprém—kálvária-dombi népesség vázcsontozatára az alábbiak jellemzők.

A férfiak kulcsontja igen rövid, közepesen vastag, a váll ennél fogva keskeny. A felkar szára karcsú, a könyökizület középszéles. A combcsont szára igen karcsú, a combcsont feje ugyanakkor nagy, a térdizületi végződés széles, vaskos. A sípcsont szára közepesen vastag, a térdizület közepesen széles. A felső végtagcsontok hosszából közepes, az alsó végtagcsontok hosszából nagyközepes termetérték adódik.

A nők kulcsontja középhosszú, karcsú, a váll tehát középszéles. A felkar szára karcsú, a könyökizületi végződés középszéles. A combcsont szára karcsú, feje közép nagy, a térdizület közepesen széles. Az alsó- és felső végtagcsontok hossza alapján közepes termetérték adódik.

A minta vázlatos taxonómiai osztályozását a 9. táblázat szemlélteti. Nagyobb a rövid fejűek részaránya, akiket alárendelt dinaroid és alpinoid elemek mellett főként pamiroid jellegű egyének alkotnak. A hosszú fejű elemet elsősorban a nordoid, másodsorban a mediterránoid fajtajellegek képviselik. A cromagnoid elemek részaránya is számottevő, de csupán összetevőként, mind a nordo-mediterránoidok, mind a pamiroidok között.

A fentiekben a nagyság- és formabeli jellemzőket a leletanyag egészen vizsgáltuk. Néhány esetben el lehetett különíteni a korábbi és a későbbi évszázadokban elhunytak anyagát, talán ebből halovány következtetést a koponyaforma változására vonatkozóan levonhatunk.

A 10. táblázat adatait, főként a százalékos értékeket csak tendenciájában értékelhetjük, tekintettel arra, hogy az esetszám mind a 11—12. századi, mind a 13—16. századi mintában rendkívül csekély. Úgy tűnik azonban, hogy a népességre a korai évszázadokban inkább a hosszúfejűség, a későbbi időkben a rövidfejűség lehetett jellemző, miként az az ország más részein feltárt leletanyagban is megfigyelhető. A leletek csekély száma miatt azonban nem dönthető el, hogy a változás oka a lakosság összetételének módosulásában vagy a koponyarövidülés folyamatának késő középkori felgyorsulásában keresendő. Az a tény azonban, hogy a korai mintában is közel 30 százalékos a rövid fejűek részaránya, talán megengedi azt a következtetést, hogy a koponyaforma tekintetében a Veszprém—kálvária-dombi népesség már az Árpád-korban kevert lehetett.

KOPONYASÉRÜLÉSEK, JELKÉPES TREPANÁCIÓK

A minta töredékessége és a vázcsontok jelentős részének hiánya miatt a kóros elváltozásokkal, azok gyakoriságával nem foglalkozhatunk. Mindössze a koponyán észlelhető sérüléseket és jelképes trepanációkat ismertetjük.

1. Koponyasérülések.

Kardvágástól eredő sérülést három egyénen lehetett megfigyelni. A 2158. számú, matusus korú férfi koponyáját egymást követően három kardvágás érte. Az első csapás csaknem függőlegesen felülről érte a koponyát, lemetszve a jobb oldali csecsnylvány külső felszínét, mintegy 26 x 17 mm-es területen. A második vágás a bal falcsont felszínéből szelt le egy, kb. 52 x 38 mm-es részt. A bal falcsonton keresztül húzódó repedés ugyanezen alkalommal keletkezhetett. A harmadik, halált hozó vágás oldalirányból, csaknem vízszintesen érte a koponyát. Ez átszakította a koponyaboltozatot, átvágta a jobb halántékcsontot a külső hallónyílástól a lambda varratig, mintegy 55 mm hosszán, s egyidejűleg kb. 20 mm hosszúságban leszelte a jobb járomcsont alsó szegélyét is.

A 2165. számú, matusus korú férfi bal szemöldökívén felülről és kissé oldalról kapott, mintegy 43 mm hosszú kardvágás gyógyult nyoma látható.

A 2170. számú, matusus korú férfi koponyáján két kardvágás látható, mindkettő gyógyult. Az első, mintegy 27 mm hosszú vágás a bal szemöldökívén felső szélét érte keresztirányból. A sérülés következtében megnyílt a koponyaüreg, beszakadt a szemüreg hátulsó fala. A sebszéléken a gyógyulás során keletkezett sipolyok láthatók. A második vágás a jobb falcsontot és homlokcsontot érte a nyílvarrattal párhuzamosan, mintegy 46 mm hosszán, de a vágás csak a csont felszínébe hatolt.

2. Jelképes trepanációk.

A IX. számú, adultus-matusus korú férfi koponyáján a jobb falcsonton, a nyílvarrattól és a koszorúvarrattól mintegy 10—10 mm-re kis, szabálytalan, ovális alakú, mintegy 12 x 8 mm-es jelképes trepanáció látható. Nem sokkal a halál előtt készült. Ugyanezen egyén bal falcsontján a koszorúvarrattól 35 mm-re s a nyílvarrattól 38 mm-re, kb. 5 x 7 mm átmérőjű, jóval a halál előtt készült másik jelképes trepanáció is látható.

A 2174. számú, matusus korú férfi bal falcsontján a koponyatető magasságában, a nyílvarrattól mintegy 22 mm-re, kb. 16 x 15 mm-es, jóval a halál előtt készült jelképes trepanáció található.

A NÉPESÉG HELYE A KORABELI EMLÉKANYAGBAN

Amikor elemzésünk végén arra keresünk választ, hogy a Veszprém—kálvária-dombi népesség hogyan illeszkedik a korabeli magyarországi leletanyaghoz, bizonyos nehézségekkel kell számolnunk. Mindenekelőtt is ma még kevés a közölt középkori sorozat, különösen a kellő nagy-

ságrendű. De nehézséget okoz az is, hogy a meglevő sorozatok átlagértékei olyan évszázadok anyagát fogják át, amelyek során a koponyaforma rövidülési üteme felgyorsult. Ilyen körülmények között, adott sorozatok koponyaméreteinek egyezését tanácsos egyéb metrikus jellemzők bevonásával ellenőrizni. Erre leginkább a vázcsontméretek nyújtanak lehetőséget.

A 11. táblázaton Veszprém—Kálvária-domb és 7 más, középkori sorozat koponyaméretei közötti PENROSE-távolság eredményeit ismertetjük. Csak azokat a sorozatokat elemeztük, ahol a vizsgálatba bevont 12 méret bármelyikénél az etszszám legalább 10 volt.

A távolságszámítás végeredményeként 0,1 százalékra szignifikáns hasonlóság mindössze Veszprém—Kálvária-domb és Fonyód—Vár népessége között mutatkozik. A 12. táblázaton bemutatott két sorozat koponyaméretei csekély különbséget elsősorban a hosszúsági értékeknél jeleznek, Veszprém—Kálvária-domb esetében ugyanis az agy- és arckoponya valamivel hosszabb, mint Fonyódon. Ezen túlmenően, arcuk valamivel alacsonyabb, orruk valamivel szélesebb amazokénál.

Ha most e két sorozatnak a 8. táblázaton bemutatott vázcsontértékeit vetjük egybe, az alábbi eltéréseket észleljük. A Veszprém—kálvária-dombi férfiak kulcscsontja és felső végtagsontja

valamivel rövidebb és karcsúbb, alsó végtagsontja pedig valamivel hosszabb és vaskosabb, mint a fonyódi férfiaké. A nők esetében az alsó végtagsontok esetében ugyanezen jelenség figyelhető meg. A két sorozat között tehát bizonyos alkati eltérés mutatkozik. Nehéz azonban megállapítani, hogy e különbségek mennyire szignifikánsak. A vázcsontméretek közötti távolságszámításnak még módszertani nehézségei vannak, de összehasonlító anyaggal is alig rendelkezünk.

Mindenesetre a Veszprém—Kálvária-domb és Fonyód—Vár népességének koponyaalkatában mutatkozó hasonlóságból talán megkockáztatható az a feltevés, hogy a középkorban a Balatontól északra és délre élt lakosság embertanilag jelentősen nem különbözhetett egymástól. E feltevés megerősítéséhez azonban további vizsgálatokra van szükség.

A 11. táblázat távolságértékei a tekintetben is figyelemre méltóak, hogy a dunántúli sorozatok valamennyie (Dombóvár, Fonyód, Mohács, Taliándörögd) közelebb áll Veszprém—Kálvária-dombhoz, mint a Dunától keletre esők (Baja, Zenta, Zombor). Hogy ebben mennyiben fejeződik ki a két országrész középkori lakosságának egykori különbsége, ugyancsak további sorozat vizsgálatokkal lesz eldönthető.

JEGYZETEK

1. A leletanyag feldolgozása az alábbi módszerek szerint történt. A gyermekek (0—14 évesek) életkorát a fogak áttörése és végtagsontjaik hossza alapján (SCHOUR—MASSLER, 1941; STLOUKAL—HANÁKOVÁ 1978), a fiatalok (15—22 évesek) életkorát az epifizisek elcsontosodása alapján (JOHNSTON, 1961) határoztuk meg. A felnőttek (23—x évesek) életkorát négy korjelző: a koponyavarratok belső elcsontosodása(0), a humerus(H) és femur(F) fejének belső szerkezeti változásai, valamint a szeméremcsont felszínének (S) felületi képe alapján határoztuk meg NEMESKÉRI—HARSÁNYI—ACSÁDI (1960) módszere szerint, SJØVOLD (1975) táblázata segítségével. A 15—x évesek nemét a koponyán és vázon található 22 alaki jellemzőből határoztuk meg ÉRY—KRALOVÁNSZKY—NEMESKÉRI (1963) eljárása szerint. A csontanyag mérése MARTIN—SALLER (1957) utasításai szerint történt. A koponyatérfogat számításánál a fülmagasságot vettük alapul. A testmagasságot PEARSON (1899) módszerével határoztuk meg. A méretek osztályozásánál ALEKSZEJEV—DEBEC (1964) beosztását követtük, s a szórásnagyság kiszámításánál is ugyanezen szerzők átlagos szórásértékeit alkalmaztuk. A leletanyag taxonómiai osztályozásánál LIPTÁK (1962) rendszerét követtük. A sorozatok egymástól való távolságát PENROSE (1954)

módszerével számítottuk ki az alábbi 12 koponyaméret felhasználásával: legnagyobb koponyahossz (1), koponyabázis hossza (5), legnagyobb koponyaszélesség (8), legkisebb homlokszélesség (9), koponyamagasság (17), archossz (40), járomívzélesség (45), felsőarcmagasság (48), szemüregszélesség (51), szemüregmagasság (52), orrszélesség (54), orrmagasság (55). A nagyság- és formátávolságot egyesítő C_R érték szignifikanciáját RAHMAN (1962) szerint számítottuk. Az egyéni nemi és életkori alapadatok a 13. táblázaton, a férfiak és nők egyéni koponya- és vázcsontméretei, valamint jelzői a 14—17. táblázaton találhatóak.

2. Ma a Természettudományi Múzeum Embertani Tárának gyűjteményében.

3. A pamiroidok csoportjába az alábbi egyének tartoznak: férfiak: 3, 21, IX, XVII, 2161, 2163, 2165, 2166, 2168, 2170, 2172, 2174, 2176, 2178, 2181; nők: 1, 23, XIII, 2154, 2162, 2171. A nordo-mediteranoidok csoportjába az alábbi egyének tartoznak: férfiak: II, IV, V, 2155, 2158, 2159, 2160, 2169, 2177; nők: 24, VIII, 2164, 2173, 2175, 2180.

4. A fonyódi sorozat paramétereit az egyéni alapadatokból magunk számítottuk a 18—x évesekre alapozva.

IRODALOM

- ACSÁDI, GY.—NEMESKÉRI, J. (1957): Contributions à la reconstruction de Veszprém. X^e et XIe siècles. — Ann. Hist.-nat. Mus. Nat. Hung. 49, 435—467.
- ALEKSZEJEV, V. P.—DEBEC, G. F. (1964): Kraniometrija. — Moszkva, 128 old.
- BARTUCZ, L. (1960): Die anthropologischen Merkmale der Bevölkerung aus der Umgebung von Zombor (Sombor) im XV—XVII. Jahrhundert. — Acta Univ. Sci. Bud. de Rol. Eötvös nom., Sec. Biol. 3, 23—48.
- BARTUCZ, L.—FARKAS, GY. (1958): Die Bevölkerung von „Csésztó“ in der Árpádenzeit aus anthropologischem Gesichtspunkte betrachtet. — Acta Biol. Szeged. 4, 245—283.
- DEZSŐ, G.—WENGER, S. (1963): Die metrische Befunde des Schädelmaterials. — Anthrop. Hung. 6, 137—144; Metrische Charakterisierung des Skelettmaterials. — Anthrop. Hung. 6, 145. In: Die spätmittelalterliche Bevölkerung von Fonyód. Ed. J. NEMESKÉRI.
- ÉRY, K. (1979): A taliándörögdi Szt. András-templom középkori temetkezéseinek embertani vizsgálata. — Veszprém megyei Múzeumok Közleményei, 14, 215—244.
- ÉRY, K. (1982): Balkáni eredetű török kori népesség csontmaradványai Dombóvár határából. — Szekszárdi Béni Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, 10—11. 225—298.
- ÉRY, K.—KRALOVÁNSZKY, A.—NEMESKÉRI, J. (1963): Történeti népességek rekonstrukciójának reprezentációja. — Anthrop. Közl. 7, 41—90.
- ÉRY, K.—KRALOVÁNSZKY, A. (1979): Veszprém—Kálvária-Hügel. — Arch. Ért. 106, 287.
- JOHNSTON, F. E. (1961): Sequence of Epiphyseal Union in a Prehistoric Kentucky Population from Indian Knoll. — Human Biol. 33, 66—81.
- LACZKÓ, D. (1931): Évi jelentés a veszprémvármegyei múzeum és múzeumi könyvtár 1930/31. évi fejlődéséről és évvégi állapotáról. — Veszprém, 12.
- LIPTAK, P. (1962): Homo sapiens — species collectiva. — Anthrop. Közl. 6, 17—27.
- LOTTERHOF, E. (1968): Anthropological Investigation of the Skeletal Material of a Cemetery at Baja—Pető from the XI.—XVI. Centuries. — Acta Biol. Szeged. 14, 81—88.
- MARTIN, R.—SALLER, K. (1957): Lehrbuch der Anthropologie. 3. Auflage. — Stuttgart.
- NEMESKÉRI, J.—DEÁK, M. (1952): A Mohács-cselei XIV.—XV. századi temető népességének embertani elemzése. — Arch. Ért. 79, 49—67.
- NEMESKÉRI, J.—ÉRY, K.—KRALOVÁNSZKY, A. (1960): A magyarországi jelképes trepanáció. — Anthrop. Közl. 4, 3—32.
- NEMESKÉRI, J.—HARSÁNYI, L.—ACSÁDI, GY. (1960): Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden. — Anthrop. Anzeiger 24, 103—115.
- PEARSON, K. (1899): On the Reconstruction of the Stature of Prehistoric Races. — Math. Contr. to the Theory of Evol., V. Phil. Transact. of the Royal Soc., Ser. A, 192, 169—244.
- PENROSE, L. S. (1954): Distance, Size and Shape. — Annals of Eugenics, 18, 337—343.
- RAHMAN, N. A. (1962): On the Sampling Distribution of the Studentized Penrose Measure of Distance. — Ann. Hum. Genet. 26, 97—106.
- RHÉ, GY. (1929—1930): Új Árpád-kori templommaradványok Veszprémben. — A Veszprémvármegyei Múzeum Évi Jelentésének Irodalmi Melléklete 1929—30, 2. szám, 14 old.
- SCHOUR, J.—MASSLER, M. (1941): The Development of the Human Dentition. — J. Amer. Dent. Assoc. 28, 1153—1160.
- SJOVOLD, T. (1975): Tables of the Combined Method for Determination of Age at Death given by Nemeskéri, Harsányi and Acsádi. — Antrop. Közl. 19, 9—22.
- STLOUKAL, M.—HANÁKOVA, H. (1978): Die Länge der Längsknochen altslawischer Bevölkerungen unter besonderer Berücksichtigung von Wachstumsfragen. — Homo 29, 53—69.

1. táblázat. A leletanyag korcsoport és nem szerinti megoszlása

Table 1. Age group and sex distribution of the material

Korcsoport Age group	Gyermekek Children		Férfiak Males		Nők Females		Összesen Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Infans I (0—7)	8	61,5					8	8,6
Infans II (8—14)	5	38,5					5	5,4
Juvenis (15—22)			3	6,5	—	—	3	3,2
Adultus (23—39)			7	15,2	8	23,5	15	16,1
Maturus (40—59)			6	13,0	7	20,6	13	14,0
Senilis (60—x)			1	2,2	2	5,9	3	3,2
Adultus — Maturus			10	21,7	8	23,5	18	19,4
Maturus — Senilis			17	37,0	5	14,7	22	23,7
Adultus — Senilis			2	4,4	4	11,8	6	6,4
Összesen: Total:	13	100,0	46	100,0	34	100,0	93	100,0

2. táblázat. A nemi jellegek kifejezettségi foka néhány középkori mintában

Table 2. Degree of sexualization in some medieval series

Jellegek Traits	Férfiak Males						Nők Females					
	Veszprém — Kálvária-domb 11—16. szd.		Taliándörög 12—16. szd. (ÉRY, 1979)		Dombóvár— Békató 16—17. sz. (ÉRY, 1982)		Veszprém — Kálvária-domb 11—16. szd.		Taliándörög 12—16. szd. (ÉRY, 1979)		Dombóvár— Békató 16—17. szd. (ÉRY, 1982)	
	N	M	N	M	N	M	N	M	N	M	N	M
<i>A koponya jellegei:</i> <i>Cranial traits:</i>												
1. Tubera frontale et parietale	32	+0,84	33	+0,64	59	+0,69	18	-0,56	26	-0,27	58	-0,57
2. Glabella, arcus superciliaris	31	+0,55	30	+0,53	58	+0,64	16	-0,94	23	-0,43	61	-0,64
3. Processus mastoideus	31	+1,16	34	+1,26	61	+1,05	18	-0,28	27	-0,19	64	0,00
4. Protuberantia occipit. ext.	31	+0,45	33	+0,36	65	+0,57	17	-0,53	29	-0,59	67	-0,51
5. Squama occipitalis	31	+0,71	34	+0,47	65	+0,63	17	-0,06	29	-0,59	67	+0,04
6. Margo supraorbitalis	32	+0,47	30	+0,87	60	+0,27	17	-0,59	23	-0,74	62	-0,58
7. Arcus zygomaticus	29	+0,38	21	+0,19	48	-0,44	15	-0,87	19	-1,11	48	-0,79
8. Facies zygomaticus	28	+1,21	31	+0,45	57	+0,86	17	-0,53	25	-0,64	62	-0,69
9. Corpus mandibulae	15	+0,40	17	+0,35	36	+0,19	9	+0,22	15	-0,27	43	-0,09
10. Trigonum mentale	17	+0,76	22	+0,18	60	+0,45	13	-0,15	22	-0,14	67	-0,10
11. Angulus mandibulae	18	+0,78	21	+0,48	60	+0,67	14	+0,07	23	-0,26	64	-0,19
12. Caput mandibulae	16	+0,69	19	-0,11	54	+0,20	13	+0,38	19	-1,11	54	-0,63
Átlag: Mean:		+0,70		+0,47		+0,48		-0,32		-0,53		-0,40
<i>A váz jellegei:</i> <i>Post-cranial traits:</i>												
13. Pelvis maior	5	0,00	11	+1,00	33	-0,03	4	-0,75	9	-0,56	49	-0,41
14. Pelvis minor	5	+0,20	9	+1,11	32	+0,41	4	-1,00	8	-0,75	48	-0,83
15. Angulus pubis	7	+0,43	14	+0,14	44	+0,64	7	-1,43	10	-1,00	53	-0,94
16. Foramen obturatum	7	+0,43	20	+0,35	60	+0,37	9	-1,11	15	-0,73	70	-0,87
17. Incisura ischiadica maior	7	+0,71	11	+0,55	43	+0,63	7	-0,97	9	-0,67	57	-0,75
18. Ischio — pubis index	6	+0,83	12	+0,83	38	+0,63	6	-1,00	8	-1,00	46	-0,67
19. Cotylo — inc. isch. m. index	6	+1,17	16	+1,31	52	+0,46	8	-1,50	13	-0,77	63	-1,08
20. Sacrum	6	+0,33	8	+1,00	44	+0,27	7	+0,14	9	-0,89	53	-0,79
21. Caput femoris	10	+1,80	21	+1,81	60	+1,53	11	-0,82	17	-0,71	72	-0,53
22. Linea aspera	9	+0,56	18	+0,78	66	+1,03	12	+0,17	15	-0,53	75	-0,20
Átlag: Mean:		+0,65		+0,88		+0,60		-0,83		-0,76		-0,71

3. táblázat. A koponya paramétereit ($\sigma\sigma$) (18—x évesek)
 Table 3. Parameters of the skull ($\sigma\sigma$) (18—x years of age)

Martin No.	N	M	V _{min.} —V _{max.}	s	S.R.
1	27	180,07	168—195	7,56	123,98
5	23	100,96	94—118	5,47	133,29
8	29	146,72	136—158	6,40	128,00
9	26	99,73	94—107	4,23	96,11
10	30	125,67	116—138	6,01	125,27
11	26	128,88	120—137	4,97	103,46
12	25	114,90	106—124	3,90	86,62
17	25	133,72	122—141	4,81	98,14
20	28	116,43	110—124	4,26	106,60
23	22	522,36	494—544	13,10	91,60
24	28	329,39	308—352	12,49	121,30
25	24	364,04	348—402	9,72	74,80
26	27	126,63	119—142	5,23	85,80
27	29	122,00	112—133	5,50	69,58*
28	27	117,00	106—128	6,37	86,04
29	27	111,30	106—121	3,21	69,74
30	29	110,31	102—119	5,14	84,30
31	27	96,56	83—103	4,18	82,00
38	25	1473,96	1320—1633	85,66	76,48
40	19	97,21	92—105	3,82	78,04
43	27	107,67	101—114	3,62	92,72
45	22	134,68	126—142	4,74	92,84
46	22	97,28	92—103	3,15	67,02
47	14	112,43	106—122	4,43	63,33
48	21	68,62	63—75	2,96	72,15
51	24	42,13	40—45	1,60	88,72
52	23	32,30	29—36	1,94	102,16
54	23	26,26	24—30	1,74	96,56
55	22	51,00	46—57	2,86	98,69
60	21	54,57	50—61	2,96	105,68
61	17	63,94	56—71	3,72	116,13
62	22	46,59	42—53	3,19	113,82
63	16	41,13	36—46	2,58	95,52
65	12	121,33	113—133	6,89	120,93
66	15	101,13	87—112	7,59	120,41
69	14	30,64	26—36	2,50	86,21
70	16	62,56	50—73	5,62	114,69
71	16	32,06	26—37	3,38	125,04
72	21	87,71	80—94	3,47	119,52
75/1	14	27,14	20—40	4,44	96,41
8 : 1	27	81,56	72—91	5,35	167,25**
17 : 1	24	74,58	66—80	3,77	121,68
17 : 8	25	91,28	79—99	4,81	109,30
20 : 1	25	65,00	59—71	3,39	135,64
20 : 8	27	79,33	75—84	2,65	80,15
9 : 8	24	67,50	63—75	2,89	87,61
47 : 45	13	83,15	77—89	3,74	70,53
48 : 45	20	51,55	46—59	3,64	113,56
52 : 51	23	76,96	68—88	5,23	104,54
54 : 55	22	51,59	46—61	4,26	103,93
61 : 60	17	119,06	100—131	8,27	116,41
63 : 62	16	89,19	80—98	6,51	93,06

** = 1 százalékra szignifikánsan nagy szórás
 1 percent significantly high S.R.

* = 99 százalékra szignifikánsan kis szórás
 99 percent significantly low S.R.

4. táblázat. A koponya paramétereit (♀♀) (18—x évesek)
 Table 4. Parameters of the skull (♀♀) (18—x years of age)

MARTIN No.	N	M	V _{min.} —V _{max.}	s	S.R.
1	16	171,75	162— 186	6,06	104,50
5	12	97,00	87— 102	4,24	108,79
8	18	140,30	131— 150	5,20	108,38
9	17	94,24	88— 102	3,85	89,51
10	18	119,17	108— 130	5,46	118,65
11	16	124,00	113— 133	6,54	142,22**
12	18	108,61	98— 118	5,81	135,16
17	14	129,00	120— 138	5,16	109,70
20	16	112,13	108— 118	3,52	92,61
23	15	497,47	477— 524	11,91	86,93
24	16	316,75	303— 333	8,76	88,47
25	15	352,80	332— 373	11,20	89,61
26	16	122,44	113— 131	4,84	82,10
27	17	119,29	110— 129	5,87	77,25
28	18	111,61	98— 126	7,82	110,18
29	16	106,94	102— 112	2,59	58,95*
30	17	107,94	100— 118	5,30	89,78
31	18	93,22	84— 101	4,68	95,61
38	14	1304,64	1207— 1419	56,77	56,49*
40	10	92,30	74— 99	6,88	146,40
43	16	101,88	94— 111	3,79	102,49
45	15	125,87	117— 131	3,72	77,50
46	14	91,64	86— 97	3,03	67,29
47	8	107,00	100— 117	5,29	81,42
48	11	64,91	62— 68	2,07	54,50
51	13	41,31	38— 45	2,32	136,65
52	14	32,50	30— 35	1,56	81,95
54	14	24,86	22— 26	1,35	79,41
55	13	48,69	46— 51	1,89	69,93
60	13	51,46	44— 58	4,01	148,63**
61	10	60,60	56— 65	2,46	81,93
62	10	43,00	36— 50	4,30	159,07**
63	11	38,91	34— 44	2,47	94,92
65	12	115,17	105— 124	5,41	100,15
66	13	93,62	87— 104	4,91	84,62
69	10	27,70	24— 31	2,06	79,15
70	14	56,28	53— 62	2,97	67,55
71	14	31,50	26— 35	2,35	93,80
72	11	87,73	84— 97	3,74	129,10
75/1	8	23,63	18— 30	4,44	96,48
8 : 1	16	81,75	74— 90	4,89	152,88**
17 : 1	12	75,58	67— 80	3,55	114,65
17 : 8	14	92,00	81— 101	5,71	129,80
20 : 1	14	65,57	60— 72	3,25	130,04
20 : 8	16	80,00	74— 84	3,72	112,85
9 : 8	17	67,29	61— 74	3,79	114,79
47 : 45	8	85,00	79— 94	5,13	96,74
48 : 45	11	51,91	49— 54	1,70	53,13
52 : 51	13	79,08	73— 92	4,91	98,14
54 : 55	13	50,85	43— 55	3,51	85,56
61 : 60	10	119,50	103— 141	11,41	160,76**
63 : 62	8	91,63	76— 114	12,12	173,10**

Table 5. Parameters of the post-cranial bones (18—x years of age)

5. táblázat. A vázcsontok paraméterei (18—x évesek)

MARTIN No.	Férfiak			Males				
	N	M	V _{min.} —V _{max.}	N	M	V _{min.} —V _{max.}		
Testmagasság Stature	16	166,4	161—172	18	153,8	146—161		
Clavicula	1 j	6	139,8	132—145	9	135,8	129—141	
	b	6	146,0	133—155	8	137,1	130—145	
	6 j	5	39,8	36—45	9	31,6	29—36	
	b	6	36,5	34—40	8	31,5	30—35	
	6:1 j	5	28,4	25—33	9	23,2	21—27	
	b	6	25,1	23—28	8	23,0	21—26	
Humerus	1 j	5	324,8	306—341	5	296,0	283—312	
	b	7	325,3	304—345	8	293,1	265—320	
	2 j	5	317,4	301—335	5	290,6	278—306	
	b	7	320,0	301—338	8	288,6	261—317	
	4 j	5	64,2	62—68	6	53,7	47—57	
	b	7	63,6	58—70	8	56,1	50—61	
	7 j	5	65,0	58—68	6	54,5	50—58	
	b	7	64,4	57—69	8	55,0	50—59	
	7:1 j	5	20,0	19—21	5	18,2	17—19	
	b	7	19,6	19—21	8	18,8	18—20	
	Radius	1 j	4	243,8	227—262	5	227,0	222—238
		b	6	243,5	225—259	8	220,0	201—236
Ulna	1 j	5	267,8	250—283	5	243,6	225—255	
	b	6	264,8	243—280	7	238,0	218—253	
Femur	1 j	5	461,6	438—483	10	421,8	381—453	
	b	6	464,3	434—484	7	416,6	378—451	
	2 j	5	457,6	437—477	10	418,3	375—451	
	b	6	460,0	432—480	7	413,3	377—447	
	6 j	8	28,8	26—31	10	24,9	23—27	
	b	9	28,2	26—31	9	25,1	24—28	
	7 j	8	27,5	25—32	10	24,6	21—28	
	b	9	28,3	26—32	9	25,3	24—28	
	9 j	7	33,6	30—36	10	29,0	22—32	
	b	9	34,4	30—37	9	30,3	28—32	
	10 j	7	29,0	24—33	10	23,8	22—26	
	b	9	27,3	24—30	9	23,3	20—26	
	19 j	7	49,1	48—51	9	42,1	40—45	
	b	9	48,6	45—53	8	42,6	40—45	
	21 j	9	84,7	75—92	10	73,4	69—78	
	b	7	86,4	82—91	8	72,6	68—77	
	6:7 j	8	104,8	97—115	10	102,1	89—124	
	b	10	97,9	81—112	9	99,4	86—108	
10:9 j	7	86,4	73—94	10	82,8	73—100		
b	8	79,2	69—87	9	76,9	71—82		
Tibia	1 j	6	369,0	350—403	10	336,9	299—377	
	b	6	374,5	354—409	9	341,8	298—393	
	1/b j	6	370,2	354—400	9	341,0	298—376	
	b	6	373,3	352—407	9	340,2	296—392	
	3 j	7	76,6	72—81	8	68,0	62—71	
	b	6	77,7	75—81	10	68,2	61—73	
	8/a j	7	33,7	26—37	10	28,3	23—32	
	b	6	34,0	30—38	10	28,9	26—32	
	9/a j	7	26,6	24—29	10	23,2	19—27	
	b	6	27,5	25—31	10	22,8	18—27	
	9/a:8/a j	7	79,5	70—96	10	83,2	75—96	
	b	6	81,1	75—87	10	78,7	69—84	
Fibula	1 j	5	359,4	350—386	6	334,8	293—343	
	b	4	365,3	353—389	5	334,2	289—379	

5. táblázat (folytatás)

Table 5. (continued)

MARTIN No.		Férfiak			Males			Férfiak			Males		
		N	M	V _{min.} —V _{max.}	N	M	V _{min.} —V _{max.}	N	M	V _{min.} —V _{max.}	N	M	V _{min.} —V _{max.}
Claviculo-humeral index	j	4	44,5	43—47	5	46,5	45—48	5	46,5	45—48	6	47,4	45—49
	b	4	47,0	45—50	6	47,4	45—49	6	47,4	45—49	6	47,4	45—49
Radio-humeral index	j	3	76,6	75—78	3	75,7	74—77	3	75,7	74—77	6	76,3	73—78
	b	4	76,0	75—77	6	76,3	73—78	6	76,3	73—78	6	76,3	73—78
Tibio-femoral index	j	—	—	—	6	81,3	77—84	6	81,3	77—84	6	81,3	77—84
	b	2	83,6	81—86	5	79,7	77—82	5	79,7	77—82	5	79,7	77—82
Sacrum	2	5	99,0	85—115	7	99,1	90—116	7	99,1	90—116	6	116,7	111—127
	5	5	123,0	119—131	6	116,7	111—127	6	116,7	111—127	6	116,7	111—127
	5:2	5	125,2	114—145	5	115,6	107—123	5	115,6	107—123	5	115,6	107—123
Pubis hossz length		5	97,5	93—102	6	98,2	90—104	6	98,2	90—104	6	88,5	84—95
Ischium hossz length		5	103,2	95—110	6	88,5	84—95	6	88,5	84—95	6	111,0	105—117
Ischio-pubis index		5	95,0	89—106	6	111,0	105—117	6	111,0	105—117	6	111,0	105—117
Cotylo szélesség breadth		5	42,2	38—46	8	35,0	29—38	8	35,0	29—38	8	35,0	29—38
Incisura isc. maior szél. breadth		5	39,4	30—45	8	55,0	47—64	8	55,0	47—64	8	55,0	47—64
Cotylo—inc. isc. m. index		5	109,9	91—153	8	64,1	55—70	8	64,1	55—70	8	64,1	55—70

*j = right
b = left

6. táblázat. A koponyaméretek és jelzők osztályeloszlása (18—x évesek)

Table 6. Cranial measurements and indices divided according to classes (18—x years of age)

MARTIN No.	Osztályok	Classes	Férfiak		Nők	
			N	Males %	N	Females %
1	igen rövid	very short	3	11,1	1	6,3
	rövid	short	7	25,9	4	25,0
	közepes	medium	11	40,8	8	50,0
	hosszú	long	2	7,4	2	12,4
	igen hosszú	very long	4	14,8	1	6,3
5	igen rövid	very short	5	21,7	1	8,3
	rövid	short	5	21,7	2	16,7
	közepes	medium	6	26,1	3	25,0
	hosszú	long	5	21,7	6	50,0
	igen hosszú	very long	1	4,4	—	—
	igen-igen hosszú	very-very long	1	4,4	—	—
8	igen keskeny	very narrow	—	—	—	—
	keskeny	narrow	5	17,2	1	5,6
	közepes	medium	5	17,2	7	38,9
	széles	broad	11	38,0	6	33,3
	igen széles	very broad	8	27,6	4	22,2
9	igen keskeny	very narrow	—	—	—	—
	keskeny	narrow	—	—	3	17,6
	közepes	medium	12	46,1	8	47,1
	széles	broad	6	23,1	5	29,4
igen széles	very broad	8	30,8	1	5,9	

6. táblázat: (folytatás)

Table 6. (continued)

MARTIN No.	Osztályok	Classes	Férfiak Males		Nők Females	
			N	%	N	%
10	igen keskeny	very narrow	—	—	—	—
	keskeny	narrow	—	—	1	5,6
	közepes	medium	6	20,0	4	22,2
	széles	broad	10	33,3	4	22,2
	igen széles	very broad	10	33,3	8	44,4
	igen-igen széles	very-very broad	4	13,4	1	5,6
11	igen keskeny	very narrow	—	—	—	—
	keskeny	narrow	2	7,7	3	18,8
	közepes	medium	7	26,9	2	12,5
	széles	broad	11	42,3	5	31,2
	igen széles	very broad	6	23,1	6	37,5
12	igen keskeny	very narrow	—	—	—	—
	keskeny	narrow	1	4,0	4	22,2
	közepes	medium	5	20,0	2	11,1
	széles	broad	11	44,0	8	44,5
	igen széles	very broad	8	32,0	4	22,2
17	igen alacsony	very low	2	8,0	1	7,1
	alacsony	low	5	20,0	3	21,4
	közepes	medium	9	36,0	3	21,4
	magas	high	9	36,0	6	43,0
	igen magas	very high	—	—	1	7,1
20	igen alacsony	very low	—	—	—	—
	alacsony	low	5	17,8	—	—
	közepes	medium	11	39,3	8	50,0
	magas	high	4	14,3	5	31,3
	igen magas	very high	8	28,6	3	18,8
23	igen kicsi	very small	1	4,6	—	—
	kicsi	small	3	13,6	4	26,7
	közepes	medium	9	40,9	8	53,3
	nagy	large	7	31,8	2	13,3
	igen nagy	very large	2	9,1	1	6,7
24	igen rövid	very short	—	—	—	—
	rövid	short	—	—	—	—
	közepes	medium	8	28,6	3	18,8
	hosszú	long	7	25,0	5	31,2
	igen hosszú	very long	11	39,3	8	50,0
	igen-igen hosszú	very-very long	2	7,1	—	—
25	igen rövid	very short	1	4,2	1	6,7
	rövid	short	11	45,8	4	26,7
	közepes	medium	10	41,6	8	53,3
	hosszú	long	1	4,2	2	13,3
	igen hosszú	very long	1	4,2	—	—
26	igen rövid	very short	—	—	2	12,5
	rövid	short	9	33,3	—	—
	közepes	medium	14	51,9	9	56,2
	hosszú	long	3	11,1	5	31,3
	igen hosszú	very long	1	3,7	—	—
27	igen rövid	very short	2	6,9	—	—
	rövid	short	13	44,8	8	47,1
	közepes	medium	12	41,4	6	35,3
	hosszú	long	2	6,9	3	17,6
	igen hosszú	very long	—	—	—	—

6. táblázat: (folytatás)

Table 6. (continued)

MARTIN No.	Osztályok	Classes	Férfiak Males		Nők Females	
			N	%	N	%
28	igen rövid	very short	—	—	1	5,6
	rövid	short	5	18,5	3	16,7
	közepes	medium	10	37,1	8	44,4
	hosszú	long	9	33,3	4	22,2
	igen hosszú	very long	3	11,1	2	11,1
29	igen rövid	very short	—	—	—	—
	rövid	short	6	22,2	4	25,0
	közepes	medium	17	63,0	9	56,2
	hosszú	long	3	11,1	3	18,8
	igen hosszú	very long	1	3,7	—	—
30	igen rövid	very short	2	6,9	—	—
	rövid	short	12	41,4	5	29,4
	közepes	medium	11	37,9	6	35,3
	hosszú	long	4	13,8	5	29,4
	igen hosszú	very long	—	—	1	5,9
31	igen rövid	very short	1	3,7	2	11,1
	rövid	short	4	14,8	2	11,1
	közepes	medium	16	59,3	10	55,6
	hosszú	long	6	22,2	3	16,6
	igen hosszú	very long	—	—	1	5,6
38	igen kicsi	very small	—	—	—	—
	kicsi	small	2	8,0	—	—
	közepes	medium	11	44,0	8	57,1
	nagy	large	8	32,0	5	35,7
	igen nagy	very large	4	16,0	1	7,2
40	igen-igen rövid	very-very short	—	—	1	10,0
	igen rövid	very short	—	—	—	—
	rövid	short	8	42,1	3	30,0
	közepes	medium	8	42,1	5	50,0
	hosszú	long	3	15,8	1	10,0
igen hosszú	very long	—	—	—	—	
43	igen keskeny	very narrow	—	—	1	6,3
	keskeny	narrow	2	7,4	—	—
	közepes	medium	10	37,0	10	62,5
	széles	broad	9	33,3	3	18,7
	igen széles	very broad	6	22,2	2	12,5
45	igen keskeny	very narrow	—	—	—	—
	keskeny	narrow	5	22,7	2	13,3
	közepes	medium	9	40,9	8	53,4
	széles	broad	6	27,3	5	33,3
	igen széles	very broad	2	9,1	—	—
46	igen keskeny	very narrow	—	—	—	—
	keskeny	narrow	4	18,2	2	14,3
	közepes	medium	12	54,5	11	78,6
	széles	broad	6	27,3	1	7,1
	igen széles	very broad	—	—	—	—
47	igen alacsony	very low	2	14,3	—	—
	alacsony	low	8	57,1	4	50,0
	közepes	medium	4	28,6	3	37,5
	magas	high	—	—	1	12,5
	igen magas	very high	—	—	—	—

6. táblázat: (folytatás)

Table 6. (continued)

MARTIN No.	Osztályok	Classes	Férfiak Males		Nők Females	
			N	%	N	%
48	igen alacsony	very low	1	4,8	—	—
	alacsony	low	10	47,6	3	27,3
	közepes	medium	9	42,9	8	72,7
	magas	high	1	4,8	—	—
	igen magas	very high	—	—	—	—
51	igen keskeny	very narrow	—	—	—	—
	keskeny	narrow	5	20,8	2	15,4
	közepes	medium	10	41,7	8	61,5
	széles	broad	8	33,3	3	23,1
	igen széles	very broad	1	4,2	—	—
52	igen alacsony	very low	6	26,1	1	7,1
	alacsony	low	6	26,1	7	50,0
	közepes	medium	8	34,8	4	28,6
	magas	high	3	13,0	2	14,3
	igen magas	very high	—	—	—	—
54	igen keskeny	very narrow	—	—	—	—
	keskeny	narrow	3	13,0	2	14,3
	közepes	medium	13	56,6	7	50,0
	széles	broad	4	17,4	5	35,7
	igen széles	very broad	3	13,0	—	—
55	igen alacsony	very low	2	9,1	—	—
	alacsony	low	8	36,4	5	38,4
	közepes	medium	7	31,8	5	38,4
	magas	high	4	18,2	3	23,2
	igen magas	very high	1	4,5	—	—
60	igen rövid	very short	—	—	2	15,4
	rövid	short	7	33,3	1	7,7
	közepes	medium	5	23,8	5	38,4
	hosszú	long	8	38,1	3	23,1
	igen hosszú	very long	1	4,8	2	15,4
61	igen keskeny	very narrow	1	5,9	—	—
	keskeny	narrow	1	5,9	1	10,0
	közepes	medium	7	41,2	4	40,0
	széles	broad	5	29,4	4	40,0
	igen széles	very broad	3	17,6	1	10,0
62	igen rövid	very short	—	—	2	20,0
	rövid	short	7	31,8	—	—
	közepes	medium	8	36,4	5	50,0
	hosszú	long	4	18,2	1	10,0
	igen hosszú	very long	3	13,6	2	20,0
63	igen keskeny	very narrow	—	—	—	—
	keskeny	narrow	1	6,2	1	9,1
	közepes	medium	10	62,5	3	27,3
	széles	broad	3	18,8	6	54,5
	igen széles	very broad	2	12,5	1	9,1
65	igen keskeny	very narrow	—	—	—	—
	keskeny	narrow	4	33,3	2	16,7
	közepes	medium	4	33,3	4	33,3
	széles	broad	1	8,4	4	33,3
	igen széles	very broad	3	25,0	2	16,7
66	igen keskeny	very narrow	2	13,3	—	—
	keskeny	narrow	2	13,3	3	23,1
	közepes	medium	5	33,4	8	61,5
	széles	broad	4	26,7	—	—
	igen széles	very broad	2	13,3	2	15,4

6. táblázat: (folytatás)

Table 6. (continued)

MARTIN No.	Osztályok	Classes	Férfiak Males		Nők Females	
			N	%	N	%
69	igen alacsony	very low	1	7,1	1	10,0
	alacsony	low	4	28,6	3	30,0
	közepes	medium	7	50,1	4	40,0
	magas	high	1	7,1	2	20,0
	igen magas	very high	1	7,1	—	—
70	igen alacsony	very low	2	12,4	—	—
	alacsony	low	1	6,3	—	—
	közepes	medium	4	25,0	10	71,4
	magas	high	8	50,0	3	21,4
	igen magas	very high	1	6,3	1	7,2
71	igen keskeny	very narrow	2	12,4	1	7,1
	keskeny	narrow	5	31,3	2	14,3
	közepes	medium	5	31,3	6	42,9
	széles	broad	4	25,0	4	28,6
	igen széles	very broad	—	—	1	7,1
72	igen kicsi	very small	—	—	—	—
	kicsi	small	1	4,8	—	—
	közepes	medium	2	9,5	—	—
	nagy	large	3	14,3	6	54,5
	igen nagy	very large	12	57,1	4	36,4
	igen-igen nagy	very-very large	3	14,3	1	9,1
75/1	igen kicsi	very small	—	—	—	—
	kicsi	small	4	28,6	1	12,5
	közepes	medium	4	28,6	4	50,0
	nagy	large	5	35,7	1	12,5
	igen nagy	very large	1	7,1	2	25,0
8 : 1	igen hosszú	very long	2	7,4	—	—
	hosszú	long	4	14,8	3	18,8
	közepes	medium	4	14,8	4	25,0
	rövid	short	5	18,6	3	18,8
	igen rövid	very short	9	33,3	5	31,2
	igen-igen rövid	very-very short	3	11,1	1	6,2
17 : 1	igen alacsony	very low	2	8,3	1	8,3
	alacsony	low	5	20,9	1	8,3
	közepes	medium	8	33,3	2	16,7
	magas	high	7	29,2	7	58,4
	igen magas	very high	2	8,3	1	8,3
17 : 8	igen-igen alacsony	very-very low	1	4,0	—	—
	igen alacsony	very low	4	16,0	2	14,3
	alacsony	low	7	28,0	6	42,9
	közepes	medium	11	44,0	2	14,3
	magas	high	2	8,0	3	21,4
	igen magas	very high	—	—	1	7,1
20 : 1	igen alacsony	very low	2	8,0	—	—
	alacsony	low	3	12,0	2	14,3
	közepes	medium	7	28,0	5	35,7
	magas	high	4	16,0	3	21,4
	igen magas	very high	9	36,0	4	28,6
20 : 8	igen alacsony	very low	4	14,8	3	18,7
	alacsony	low	8	29,6	2	12,5
	közepes	medium	14	51,9	5	31,3
	magas	high	1	3,7	6	37,5
	igen magas	very high	—	—	—	—

6. táblázat (folytatás)

Table 6. (continued)

MARTIN No.	Osztályok	Classes	Férfiak Males		Nők Females	
			N	%	N	%
9 : 8	igen keskeny	very narrow	2	8,3	2	11,8
	keskeny	narrow	7	29,2	7	41,2
	közepes	medium	12	50,0	3	17,6
	széles	broad	2	8,3	4	23,5
	igen széles	very broad	1	4,2	1	5,9
47 : 45	igen széles	very broad	4	30,8	1	12,5
	széles	broad	5	38,4	4	50,0
	közepes	medium	4	30,8	2	25,0
	keskeny	narrow	—	—	1	12,5
	igen keskeny	very narrow	—	—	—	—
48 : 45	igen széles	very broad	2	10,0	—	—
	széles	broad	10	50,0	4	36,4
	közepes	medium	5	25,0	7	63,6
	keskeny	narrow	3	15,0	—	—
	igen keskeny	very narrow	—	—	—	—
52 : 51	igen alacsony	very low	7	30,4	5	38,5
	alacsony	low	8	34,8	6	46,1
	közepes	medium	6	26,1	1	7,7
	magas	high	2	8,7	1	7,7
	igen magas	very high	—	—	—	—
54 : 55	igen keskeny	very narrow	—	—	1	7,7
	keskeny	narrow	2	9,1	1	7,7
	közepes	medium	10	45,5	6	46,1
	széles	broad	5	22,7	5	38,5
	igen széles	very broad	5	22,7	—	—
61 : 60	igen hosszú	very long	2	11,7	1	10,0
	hosszú	long	1	5,9	2	20,0
	közepes	medium	6	35,3	3	30,0
	rövid	short	7	41,2	2	20,0
	igen rövid	very short	1	5,9	1	10,0
	igen-igen rövid	very-very short	—	—	1	10,0
63 : 62	igen keskeny	very narrow	—	—	—	—
	keskeny	narrow	3	18,8	2	25,0
	közepes	medium	5	31,2	3	37,5
	széles	broad	6	37,5	1	12,5
	igen széles	very broad	2	12,5	1	12,5
	igen-igen széles	very-very broad	—	—	1	12,5

7. táblázat. A leíró jellegek formai megoszlása (18—x évesek)

Table 7. Description of characteristic forms divided according to traits (18—x years of age)

Jellegek	Traits	Férfiak Males		Nők Females	
		N	%	N	%
Koponyadeformáció: Cranial deformity:	nincs — no	22	71,0	16	88,9
	van — yes (intra vitam)	1	3,2	2	11,1
	van — yes (post mortem)	8	25,8	—	—
Felülnézeti alak: Norma verticalis:	ellipsoid	2	7,2	—	—
	ovoid	8	28,6	5	29,4
	sphaeroid	9	32,1	3	17,7
	spheno-birsoid	3	10,7	5	29,4
	pentagono-rhomboid	6	21,4	4	23,5
Hátulnézeti alak: Norma occipitalis:	bomba — bomb	8	27,6	7	38,9
	ék — wedge	—	—	2	11,1
	ház — house	21	72,4	9	50,0
Homlok íveltsége: Slope of forehead:	egyenes — straight	4	13,3	3	17,6
	mérs. hátrafutó — mod. sloped	12	40,0	11	64,8
	erősen hátraf. — sloped	14	46,7	3	17,6
Depressio postcoronoidea:	nincs — no	24	77,4	16	88,9
	van — yes	7	22,6	2	11,1
Depressio obelica:	nincs — no	12	40,0	4	23,5
	van — yes	18	60,0	13	76,5
Depressio lambdica:	nincs — no	21	70,0	14	77,8
	van — yes	9	30,0	4	22,2
Nyakszirt iver: Occiput:	bathrocran	2	6,9	—	—
	curvoccipital	13	44,8	8	40,0
	mod. curvoccipital	4	13,8	5	25,0
	planoccipital	10	34,5	7	35,0
Sutura metopica:	nincs — no	31	100,0	15	88,2
	van — yes	—	—	2	11,8
Ossa wormiana:	nincs — no	1	3,3	4	21,1
	kevés — few	20	66,7	11	57,9
	sok — many	9	30,0	4	21,1
Pterion (jobb + bal): (right + left):	spheno-parietalis kontaktus	43	91,5	26	86,7
	fronto-temporalis kontaktus	—	—	1	3,3
	os epiptericum	4	8,5	3	10,0
Szemüreg alakja: Orbita:	kerek — round	3	11,5	3	21,4
	szögletes — rectangular	7	26,9	2	14,3
	átmeneti — subrectangular	16	61,6	9	64,3

7. táblázat: (folytatás)

Table 7. (continued)

Jellegek	Traits	Férfiak Males		Nők Females	
		N	%	N	%
Torus palatinus:	nincs — no	7	28,0	8	50,0
	csekély — slight	15	60,0	5	31,2
	erős — strong	3	12,0	3	18,8
Felső fogsorív: Palatal curve:	széttartó — parabolic	6	37,5	3	33,3
	beívelő — elliptic	9	56,3	6	66,7
	párhuzamos — parallel	1	6,2	—	—
Orrcsontok formája: Shape of nasal bones:	MARTIN 1	15	78,9	11	91,7
	1/a	1	5,3	—	—
	2	3	15,8	—	—
	2/a	—	—	1	8,3
Orrgyök: Root of nose:	mély — deep	11	50,0	1	7,7
	közepes — medium	10	45,5	8	61,5
	sekély — shallow	1	4,5	4	38,8
Orrprofil: Profile of nose:	egyenes — straight	5	29,4	1	10,0
	konkáv — concave	4	23,5	1	10,0
	konvex — convex	—	—	1	10,0
	konkávó-konvex — concavo-convex	8	47,1	7	70,0
Spina nasalis anterior:	BROCA 1	4	16,0	3	18,7
	2	6	24,0	6	37,5
	3	9	36,0	5	31,2
	4	5	20,0	1	6,3
	5	1	4,0	1	6,3
Apertura piriformis:	anthropin	19	73,1	13	76,5
	infantil	—	—	1	5,9
	fossa praenasalis	5	19,2	3	17,6
	sulcus praenasalis	2	7,7	—	—
Alveolaris prognathia:	nincs — no	7	28,0	3	25,0
	mérsékelt — moderated	10	40,0	3	25,0
	erős — strong	8	32,0	6	50,0
Fossa canina:	kitöltött — filled	—	—	—	—
	sekély — shallow	—	—	—	—
	közepes — medium	10	40,0	11	68,8
	mély — deep	8	32,0	5	31,2
	igen mély — very deep	7	28,0	—	—

8. táblázat. Különböző sorozatok vázcsont méretei (jobb + bal)
 Table 8. Post-cranial measurements in some medieval series (right + left)

MARTIN No.		Férfiak Males							
		Veszprém— Kálvária-domb 11—16. szd.		Taliándörög 12—16. szd. (ÉRY, 1979)		Dombóvár— Békató 16—17. szd. (ÉRY, 1982)		Fonyód—Vár ⁴ 13—16. szd. (DEZSŐ— WENGER, 1963)	
		N	M	N	M	N	M	N	M
Clavicula	1	12	142,9	20	147,7	84	149,8	67	145,9
	6	11	38,2	22	37,7	101	39,0	87	38,8
Humerus	1	12	325,1	24	330,1	105	329,0	71	329,3
	4	12	63,9	25	64,1	98	64,9	74	64,7
	7	12	64,7	26	66,7	116	66,5	86	66,4
Radius	1	10	243,7	21	248,3	94	247,1	72	246,2
Ulna	1	11	266,4	17	271,2	93	267,6	61	266,7
Femur	1	11	463,0	17	465,0	104	462,4	67	452,7
	6	17	28,5	21	29,3	112	29,9	71	29,3
	7	17	27,9	21	28,6	112	29,0	71	28,3
	19	16	48,9	22	49,4	110	48,5	70	47,7
	21	16	85,6	18	83,9	104	84,4	—	—
Tibia	1	12	371,8	18	367,9	94	381,5	59	358,9
	3	13	77,2	17	76,3	97	78,5	—	—
	8/a	13	33,9	20	32,5	107	34,5	61	34,9
	9/a	13	27,1	20	26,4	107	26,6	61	24,8
Testmagasság:	humerus	164,6		166,0		165,7		165,8	
Stature:	radius	165,6	165,1	167,1	166,6	166,7	166,2	166,4	166,1
	femur	168,4		168,7		168,2		166,4	
	tibia	167,2		166,2		169,5		164,0	165,2
MARTIN No.		Nők Females							
		Veszprém Kálvária-domb 11—16. szd.		Taliándörög 12—16. szd. (ÉRY, 1979)		Dombóvár— Békató 16—17. szd. (ÉRY, 1982)		Fonyód—Vár ⁴ 13—16. szd. (DEZSŐ— WENGER, 1963)	
		N	M	N	M	N	M	N	M
Clavicula	1	17	136,5	10	133,2	96	135,0	39	132,0
	6	17	31,6	14	31,8	119	33,6	48	32,2
Humerus	1	13	294,6	12	303,0	114	303,3	48	298,6
	4	14	54,9	12	54,6	112	56,7	41	56,3
	7	14	54,8	13	56,7	128	57,9	55	56,0
Radius	1	13	223,5	10	223,1	110	235,4	47	218,4
Ulna	1	12	240,8	11	243,2	99	245,6	38	239,4
Femur	1	17	419,2	12	428,4	123	425,6	51	413,4
	6	19	25,0	13	26,3	130	26,7	57	24,9
	7	19	25,0	13	25,7	130	26,4	57	26,6
	19	17	42,4	14	42,7	128	43,0	49	41,5
	21	18	73,0	10	73,6	123	75,8	—	—
Tibia	1	19	339,4	11	345,6	115	348,5	51	333,4
	3	18	68,1	11	68,7	113	70,2	—	—
	8/a	20	28,6	12	29,1	117	31,2	57	30,0
	9/a	20	23,0	12	23,2	118	23,2	57	21,6
Testmagasság:	humerus	152,5		154,8		154,9		153,6	
Stature:	radius	155,9	154,2	155,7	155,3	159,8	157,4	154,2	153,9
	femur	154,6		156,4		155,8		153,5	
	tibia	154,5	154,6	156,0	156,2	156,7	156,3	153,1	155,3

9. táblázat. A leletanyag vázlatos taxonómiai megoszlása
 Table 9. Approximate taxonomic distribution of the material

Taxonok Taxons	Férfiak Males		Nők Females		Együtt Together	
	N	%	N	%	N	%
Pamiroidok Pamiroids	15	62,5	6	50,0	21	58,3
Nordo-mediterranoidok Nordo-mediterranoids	9	37,5	6	50,0	15	41,7

10. táblázat. A koponyajelző osztályozása a leletanyag különböző időrendi mintáiban ($\sigma\sigma + \text{♀♀}$)

Table 10. The cranial index divided into classes in different chronological samples of the material

Osztályok Classes	A 11—12. sz.-i minta The 11th—12th c. sample		A 13—16. sz.-i minta The 13th—16th c. sample		Az egész 11—16. sz.-i anyag The whole 11th— 16th c. material	
	N	%	N	%	N	%
	Dolichokranok Dolichocranials	3	42,8	1	25,0	9
Mesokranok Mesocranials	2	28,6	—	—	8	18,6
Brachykranok Brachyocranials	2	28,6	3	75,0	26	60,5
Összesen: Total:	7	100,0	4	100,0	43	100,0

11. táblázat. Néhány középkori minta PENROSE-távolsága
Veszprém—Kálvária-dombtól

Table 11. PENROSE—distance between Veszprém—Kálvária-domb and
some medieval series

Sorozatok Series	Férfiak Males		Nők Females	
	N min.—max.	C _R ²	N min.—max.	C _R ²
Veszprém—Kálvária-domb: Baja—Pető, 11—16. sz. (LÖTTERHOF, 1968)	22—44	0,904	14—26	1,005
Dombóvár—Békató, 16—17. sz. (ÉRY, 1981)	27—57	0,289	28—49	0,396
Fonyód—Vár, 13—16. sz. (DEZSŐ—WENGER, 1963)	15—34	0,127*	12—31	0,103*
Mohács—Csele, 13—14. sz. (NEMESKÉRI—DEÁK, 1956)	14—23	0,561	10—12	0,152
Taliándörög, 12—16. sz. (ÉRY, 1979)	11—30	0,264	—	—
Zenta—Pap-halom, 12—16. sz. (BARTUCZ—FARKAS, 1958)	21—49	0,651	21—40	0,657
Zombor—Repülőtér, 16—17. sz. (BARTUCZ, 1960)	61—85	0,824	12—33	0,731

* = 0,1 százalékra szignifikáns érték

* = 0,1 percent significant value

12. táblázat. Veszprém—Kálvária-domb és Fonyód—Vár népességének
fontosabb koponyaméretei és jelzői

Table 12. Some important measurements and indices of the population
of Veszprém—Kálvária-domb and Fonyód—Vár

MARTIN No.	Férfiak Males				Nők Females			
	Veszprém— Kálvária-domb		Fonyód—Vár ⁴ (DEZSŐ—WENGER, 1963)		Veszprém— Kálvária-domb		Fonyód—Vár ⁴ (DEZSŐ—WENGER, 1963)	
	N	M	N	M	N	M	N	M
1	27	180,1	30	176,7	16	171,8	24	167,3
5	23	101,0	18	100,7	12	97,0	15	95,0
8	29	146,7	32	146,1	18	140,3	21	140,0
9	26	99,7	43	98,3	17	94,2	31	94,7
17	25	133,7	19	135,0	14	129,0	16	130,9
40	19	97,2	17	94,6	10	92,3	12	89,5
45	22	134,7	16	136,6	15	125,9	13	124,5
48	21	68,6	31	69,5	11	64,9	22	65,8
51	24	42,1	33	42,0	13	41,3	24	40,5
52	23	32,3	33	33,3	14	32,5	24	32,7
54	23	26,3	36	25,1	14	24,9	21	23,7
55	22	51,0	34	50,3	13	48,7	20	46,2
8 : 1	27	81,6	27	83,0	16	81,8	19	83,9
17 : 1	24	74,6	17	77,3	12	75,6	14	79,5
17 : 8	25	91,3	17	93,6	14	92,0	14	93,5
9 : 8	24	67,5	32	67,3	17	67,3	21	68,5
48 : 45	20	51,6	17	51,8	11	51,9	12	52,3
52 : 51	23	77,0	32	79,1	13	79,1	23	80,8
54 : 55	22	51,6	33	50,3	13	50,9	17	51,6

13. táblázat. A leletanyag nem és életkori alapadatai

Table 13. Individual sex and age data

Sorszám Serial number	Sírszám v. leltári sz. Grave No. or Inventory No.	Nem Sex	Nemi ki- fejezett- ség Degree of sexuality	Nemi jelleg száma No. of sex traits	Életkor Age	A meghatározás alapja Criteria of ageing				
						O	S	H	F+	
1	2	3	4	5	6	7				
1978-ban feltárt leletek Finds excavated in 1978										
1	1	♀	-0,40	22	46-50	4	2-3	2	2-3	
2	2	♂	—	—	30-60	—	—	2	—	
3	3	♂	+1,00	7	28-49	1	—	1-2	—	
4	4	♂	+1,00	7	61-67	—	4	2-3	3	
5	5	♀?	—	—	23-x	—	—	—	—	
6	6	♂	+0,75	8	56-65	—	3-4	3	—	
7	7	♂	—	2	40-60	—	—	—	3	
8	8	o	—	—	8-11	csontok hossza, length of bones				
9	9	o	—	—	8-14	csontok hossza, length of bones				
10	10	♀	—	2	40-70	—	—	—	3-4	
11	11	♂	—	2	19-21	csontosodás, ossificatio				
12	12	♀	—	—	23-x	—	—	—	—	
13	13	o	—	—	3-4	csontok hossza, length of bones				
14	14	♀	—	2	38-58	—	—	—	2-3	
15	15	♀	-1,50	10	60-66	—	4	2	3	
16	16	♂	—	—	30-60	—	—	2	—	
17	17	♂	—	1	20-24	csontosodás, ossificatio				
18	18	o	—	—	12-14	csontok hossza, length of bones				
19	19	♀	0,00	9	40-70	—	—	4	—	
20	20	♀	—	2	35-55	—	—	—	—	
21	21	♂	-0,35	17	55-59	4	3	4	3-4	
22	22	o	—	—	3-5	csontok hossza, length of bones				
23	23	♀	-0,30	10	45-61	3	—	2-3	—	
24	24	♀	-0,90	20	29-33	1	2	2	1	
25	25	♀	-0,10	10	48-56	—	3	—	3	
26	26	♂	+0,70	10	33-39	—	2	2	1-2	
27	27	♂	+1,10	10	48-56	—	3	—	3	
28	28	♀	-1,13	8	51-57	—	3	3	3	
29	29	♀?	—	—	23-x	—	—	—	—	
30	30	♀	—	3	61-70	—	—	3	4	
31	31	♀	-1,00	6	46-50	—	2-3	3	3	
32	32	o	—	—	9-12	csontok hossza, length of bones				
33	33	♀	-0,17	7	55-63	—	4	—	4	
34	34	♂	—	—	23-x	—	—	—	—	
35	35	♂	+0,89	9	40-80	4	—	—	—	
36	36	♀	-0,57	7	43-49	1	—	3	3	
37	37	o	—	—	4-6	csontok hossza, length of bones				
38	38	o	—	—	2-3	fogazat, dentitio				
39	39	o	—	—	11-13	csontok hossza, length of bones				
40	40	♂	—	—	30-60	—	—	—	—	
41	41	♀	-0,78	9	32-50	1	—	2	—	
42	42	♂	+1,10	10	47-53	—	3	2	2-3	
43	43	o	—	—	3-5	fogazat dentitio				
44	44	♀	—	—	30-60	—	—	2	—	
45	45	♀?	—	—	23-x	—	—	—	—	
46	46	♂	—	—	23-x	—	—	—	—	
47	47	♂	+1,20	7	46-54	—	3	—	2-3	
48	48	o	—	—	3-4	fogazat, dentitio				
49	I	♂	+0,57	7	23-40	1	—	—	—	
50	II	♂	+1,75	8	30-60	2	—	—	—	
51	III	♀?	+0,33	6	30-60	2	—	—	—	
52	IV	♂	+1,14	7	23-40	1	—	—	—	
53	V	♂	+0,88	8	30-60	3	—	—	—	
54	VI	o	—	—	0-VI	csontok hossza, length of bones				
55	VII	♂	+0,73	11	40-80	4	—	—	—	
56	VIII	♀	-0,50	12	23-40	1	—	—	—	
57	IX	♂	+1,00	8	30-60	2	—	—	—	

13. táblázat (folytatás)

Table 13. (continued)

1	2	3	4	5	6	7			
58	X	♂	+0,38	8	40—80	4	—	—	—
59	XI	♀	—	3	23—40	1	—	—	—
60	XII	♂	+0,11	9	40—80	4	—	—	—
61	XIII	♀	0,00	7	30—60	3	—	—	—
62	XIV	o	—	—	2—5	falvastagság, thickness of cranial bones csontosodás, ossificatio			
63	XV	♂ ?	-0,20	10	15—17	2	—	—	—
64	XVI	♀	-0,36	11	30—60	4	—	—	—
65	XVII	♂	+0,38	8	40—80	4	—	—	—
66	XVIII	♂	-0,17	6	23—40	1	—	—	—
1929—31-ben feltárt leletek Finds excavated in 1929—31									
67	2154	♀	-0,67	12	23—40	1	—	—	—
68	2155	♂	+0,92	12	40—80	4	—	—	—
69	2156	♂	+1,38	8	23—40	1	—	—	—
70	2157	♀	+0,13	8	23—40	1	—	—	—
71	2158	♂	+1,58	12	40—80	4	—	—	—
72	2159	♂	-0,08	12	23—40	1	—	—	—
73	2160	♂	+0,17	12	40—80	4	—	—	—
74	2161	♂	+1,08	12	30—60	3	—	—	—
75	2162	♀	-0,67	12	23—40	1	—	—	—
76	2163	♂	+1,00	12	40—80	4	—	—	—
77	2164	♀	-0,25	12	40—80	4	—	—	—
78	2165	♂	+1,50	8	40—80	4	—	—	—
79	2166	♂	+1,08	12	40—80	4	—	—	—
80	2168	♂	+0,70	10	40—80	4	—	—	—
81	2169	♂	0,00	11	23—40	1	—	—	—
82	2170	♂	+1,45	11	30—60	3	—	—	—
83	2171	♀	-0,80	10	23—40	1	—	—	—
84	2172	♂	+0,83	12	40—80	4	—	—	—
85	2173	♀	-0,45	11	30—60	2	—	—	—
86	2174	♂	+1,08	12	40—80	4	—	—	—
87	2175	♀	-0,33	12	40—80	4	—	—	—
88	2176	♂	+0,50	8	30—60	2	—	—	—
89	2177	♂	+0,13	8	30—60	3	—	—	—
90	2178	♂	+0,58	12	40—80	4	—	—	—
91	2179	♀	-0,08	12	30—60	3	—	—	—
92	2180	♀	-1,38	8	23—40	1	—	—	—
93	2181	♂	+0,42	12	30—60	3	—	—	—

+ O = obliteratio

S = facies symphysialis

H = humerus

F = femur

14. táblázat. Egyéni koponyamérétek és jelzők ($\sigma\sigma$) (18—x évesek)

Table 14: Individual cranial measurements and indices ($\sigma\sigma$) (18—x years of age)

MARTIN No.	Sirszám Grave No.									
	3.	21.	35.	I.	II.	IV.	V.	VII.	IX.	X.
1	175	175	194	—	192	193	195	(189)	168	(184)
5	97	94	—	—	118	109	95	—	95	—
8	147	155	156	—	144	138	146	137	152	148
9	—	105	102	107	102	104	100	—	98	101
10	126	135	129	—	127	121	122	118	129	126
11	129	131	—	—	125	124	129	—	128	129
12	112	121	—	—	117	121	116	(120)	115	114
17	137	132	—	—	136	131	128	—	122	141
20	120	121	—	—	116	113	114	—	114	124
23	—	528	—	—	540	537	544	—	513	533
24	335	351	—	—	328	315	323	—	333	344
25	372	381	—	—	372	366	402	—	348	—
26	126	136	—	131	126	124	142	—	122	—
27	133	118	—	—	129	121	132	130	117	129
28	113	127	—	—	117	121	128	127	109	121
29	110	116	—	112	113	110	121	—	110	—
30	119	108	—	—	116	112	119	119	105	118
31	95	98	—	—	98	99	97	100	92	103
38	1486	1557	—	—	1530	1458	1544	—	1422	1592
40	97	—	—	—	—	—	97	—	99	—
43	—	110	108	113	110	107	105	—	106	110
45	—	128	—	—	—	—	134	—	130	132
46	—	98	—	—	—	—	103	—	101	92
47	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
48	—	—	—	—	—	—	68	—	75	—
51	—	41	—	(44)	—	44	42	—	40	—
52	—	31	—	—	—	34	30	—	35	—
54	—	28	—	—	26	—	25	—	29	—
55	—	48	—	—	—	—	51	—	57	—
60	—	—	—	51	61	—	56	—	—	—
61	—	—	—	65	—	—	68	—	—	—
62	—	—	—	42	53	—	47	—	—	—
63	—	—	—	—	—	—	46	—	—	—
65	—	124	—	—	—	—	—	—	—	—
66	—	106	—	—	—	—	—	—	—	—
69	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
70	—	(50)	—	—	—	—	—	—	—	—
71	—	26	—	—	—	—	—	—	—	—
72	—	—	—	—	—	—	85	—	88	—
75/1	—	—	—	—	—	—	20	—	—	—
8 : 1	84,0	88,6	80,4	—	75,0	71,5	74,9	(72,5)	90,5	(80,4)
17 : 1	78,3	75,4	—	—	70,8	67,9	65,6	—	72,6	(76,6)
17 : 8	93,2	85,2	—	—	94,4	94,9	87,7	—	80,3	95,3
20 : 1	68,6	69,1	—	—	60,4	58,5	58,5	—	67,9	(67,4)
20 : 8	81,6	78,1	—	—	80,6	81,9	78,1	—	75,0	83,8
9 : 8	—	67,7	66,0	—	70,8	75,4	68,5	—	64,5	68,2
47 : 45	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
48 : 45	—	—	—	—	—	—	50,7	—	57,7	—
52 : 51	—	75,6	—	—	—	77,3	71,4	—	87,5	—
54 : 55	—	58,3	—	—	—	—	49,0	—	50,9	—
61 : 60	—	—	—	127,5	—	—	121,4	—	—	—
62 : 63	—	—	—	—	—	—	97,9	—	—	—

14. táblázat (folytatás)

Table 14: (continued)

MARTIN No.	Sírszám Grave No.	XII.	XVII.	XVIII.	2155	2156	2158	2159	2160	2161	2163
1	—	173	—	183	—	182	180	176	178	186	—
5	—	(97)	—	102	—	104	99	104	—	104	—
8	(148)	149	149	143	—	138	141	136	146	155	—
9	103	95	—	94	107	—	98	98	96	97	—
10	131	122	128	122	132	117	120	117	124	125	—
11	(135)	136	—	130	—	124	127	120	128	136	—
12	—	—	—	111	—	110	109	106	115	124	—
17	—	(130)	140	132	—	136	132	132	—	138	—
20	111	112	121	112	123	114	114	110	110	121	—
23	—	512	—	522	—	—	511	507	522	536	—
24	(327)	320	336	318	345	317	318	308	318	338	—
25	—	353	—	359	—	364	353	354	358	363	—
26	124	127	—	125	126	120	127	120	123	129	—
27	(120)	115	121	113	125	120	119	120	112	125	—
28	—	111	115	121	—	124	107	114	123	119	—
29	107	113	—	110	111	109	111	106	108	115	—
30	109	104	112	104	107	109	108	107	102	114	—
31	—	95	99	99	—	99	90	94	101	100	—
38	—	1413	—	1429	—	1404	1415	1320	1403	1633	—
40	—	(92)	—	93	—	98	104	96	—	100	—
43	109	106	—	105	112	(110)	105	104	104	104	—
45	135	(138)	—	—	138	134	133	126	135	142	—
46	95	—	—	99	98	100	102	96	95	97	—
47	110	—	—	114	—	118	111	106	117	109	—
48	67	63	—	67	68	70	66	67	69	65	—
51	43	42	—	42	40	40j	43	40	42	41	—
52	35	30	—	30	32	29j	32	30	34	33	—
54	25	26	—	26	27	28	26	25	26	27	—
55	50	48	—	49	51	52	47	51	53	48	—
60	58	—	—	50	57	56	55	53	54	58	—
61	61	—	—	63	(69)	71	62	62	61	—	—
62	49	—	—	44	47	49	49	43	44	49	—
63	39	—	—	42	(45)	44	41	41	40	—	—
65	122	—	—	115	—	117	—	116	—	133	—
66	108	—	—	104	—	103	(87)	91	96	108	—
69	29	—	—	31	—	34	32	30	31	32	—
70	57	—	—	62	—	67	66	61	64	64	—
71	27	—	—	37	—	36	35	30	33	33	—
72	84	88	—	93	—	89	80	89	90	87	—
75/1	40	30	—	31	—	—	—	24	—	22	—
8 : 1	—	86,1	—	78,1	—	75,8	78,3	77,3	82,0	83,3	—
17 : 1	—	(75,1)	—	72,1	—	74,7	73,3	75,0	—	74,2	—
17 : 8	—	(87,2)	94,0	92,3	—	98,6	93,6	97,1	—	89,0	—
20 : 1	—	64,7	—	61,2	—	62,6	63,3	62,5	61,8	65,1	—
20 : 8	(75,0)	75,2	81,2	78,3	—	82,6	80,9	80,9	75,3	78,1	—
9 : 8	(69,6)	63,8	—	65,7	—	—	69,5	72,1	65,8	62,6	—
47 : 45	81,5	—	—	—	—	88,1	83,5	84,1	86,7	76,8	—
48 : 45	49,6	(45,7)	—	—	49,3	52,2	49,6	53,2	51,1	45,8	—
52 : 51	81,4	71,4	—	71,4	80,0	72,5j	74,4	75,0	81,0	80,5	—
54 : 55	50,0	54,2	—	53,1	52,9	53,8	55,3	49,0	49,1	56,3	—
61 : 60	105,2	—	—	126,0	(121,1)	126,8	112,7	117,0	113,0	—	—
63 : 62	79,6	—	—	95,5	(95,7)	89,8	83,7	95,3	90,9	—	—

14. táblázat (folytatás)

Table 14. (continued)

2165	2166	2168	2169	2170	2172	2174	2176	2177	2178	2181
178	176	178	182	172	181	179	171	180	173	169
103	105	95	95	105	99	101	102	100	100	99
152	147	158	137	146	148	158	152	143	146	140
103	101	105	94	—	97	99	104	95	94	94
137	127	138	116	124	122	132	135	120	124	124
130	132	137	120	132	134	136	128	124	124	123
116	119	116	107	112	117	116	114	109	114	107
(138)	137	125	128	135	134	139	137	130	139	134
(118)	117	121	113	116	116	122	122	113	119	113
534	517	535	508	—	525	532	517	518	507	494
341	332	352	311	324	328	345	347	317	330	322
374	353	374	373	350	371	369	356	361	361	350
(132)	123	137	127	119	127	125	127	124	125	125
(124)	117	127	125	119	122	126	123	116	123	117
118	113	110	121	112	122	118	106	121	113	108
114	109	116	113	107	111	110	110	111	112	110
113	106	116	113	103	113	113	110	105	110	105
98	95	83	100	94	101	97	92	99	96	93
1525	1464	1601	1388	1423	1494	1619	1517	1421	1456	1335
98	100	93	—	105	102	94	97	96	94	92
113	110	114	101	(111)	109	—	111	102	104	104
135	137	141	—	138	141	142	134	127	129	134
96	101	97	—	95	102	(95)	94	94	93	97
—	110	(122)	—	113	—	112	107	—	115	110
71	71	73	—	67	(69)	69	66	71	73	66
41	45	44	—	44j	42	44j	44	40	41	42
33	34	34	—	32j	31	30j	33	33	36	32
26	26	26	—	30	30	24	24	25	24	25
54	55	54	—	49	52	50	50	55	52	46
54	54	51	—	57	58	51	52	52	56	52
—	63	67	—	66	—	60	62	66	56	65
43	47	45	—	51	53	47	46	44	45	43
—	40	44	—	41	—	(40)	39	41	36	39
—	122	—	113	129	—	131	—	—	113	121
—	100	102	89	112	—	100	—	—	101	110
—	26	—	28	31	36	39	—	—	29	31
—	62	64	53	65	67	73	—	—	66	60
—	34	32	29	30	37	34	—	—	30	30
88	87	94	—	83	(83)	91	90	92	86	88
—	29	23	—	28	—	31	29	26	24	23
85,4	83,5	88,8	75,3	84,9	81,8	88,3	88,9	79,4	84,4	82,8
(77,5)	77,8	70,2	70,3	78,5	74,0	77,7	80,1	72,2	80,3	79,3
(90,8)	93,2	79,1	93,4	92,5	90,5	88,0	90,1	90,9	95,2	95,7
(66,3)	66,5	68,0	62,1	67,4	64,1	68,2	71,3	62,8	68,8	66,9
(77,6)	79,6	76,6	82,5	79,5	78,4	77,2	80,3	79,0	81,5	80,7
67,8	68,7	66,5	68,6	—	65,5	62,7	68,4	66,4	64,4	67,1
—	80,3	(86,5)	—	81,9	—	78,9	79,9	—	89,1	82,1
52,6	51,8	51,8	—	48,6	(48,9)	48,6	49,3	55,9	56,6	49,3
80,5	75,6	77,3	—	72,7j	73,8	68,2	75,0	82,5	87,8	76,2
48,1	47,3	48,1	—	61,2	57,7	48,0	48,0	45,5	46,2	54,3
—	116,7	131,4	—	115,8	—	117,6	119,2	126,9	100,0	125,0
—	85,1	97,8	—	80,4	—	(85,1)	84,8	93,2	80,0	90,7

15. táblázat. Egyéni koponyamérétek és jelzők (♀♀) (18—x évesek)

Table 15. Individual cranial measurements and indices (♀♀) (18—x years of age)

MARTIN No.	Sírszám Grave No.	1.	19.	23.	24.	41.	III.	VIII.	IX.	XIII.
	1		170	—	166	170	—	179	173	—
5		102	—	96	101	—	—	99	—	99
8		144	139	146	131	141	140	137	—	138
9		94	98	95	97	—	90	93	—	99
10		120	121	130	114	119	(108)	114	—	119
11		131	123	130	116	116	—	122	—	127
12		115	109	109	—	109	106	(98)	113	106
17		129	138	133	132	(123)	—	134	—	125
20		108	117	115	109	(109)	—	113	—	108
23		497	—	495	484	—	—	495	—	(486)
24		310	323	330	303	320	—	313	—	308
25		337	—	357	338	—	362	361	—	332
26		113	—	128	120	—	126	122	—	113
27		116	125	115	120	—	118	122	—	117
28		108	104	114	98	108	118	117	—	102
29		102	—	105	106	—	109	107	—	103
30		103	113	105	107	—	109	108	—	102
31		92	93	96	85	94	94	101	—	84
38		1288	—	1342	1207	—	—	1301	—	1224
40		92	—	—	96	—	—	91	—	96
43		101	103	101	102	—	99	101	—	107
45		127	125	127	124	—	—	121	—	(128)
46		86	91	90	91	—	—	92	—	94
47		105	—	—	111	—	—	106	—	—
48		63	—	—	67	—	—	64	—	(66)
51		41	—	40	40	—	—	40	—	45
52		31	32	30	34	—	—	32	—	35
54		26	26	25	22	—	—	25	—	25
55		51	—	47	49	—	—	49	—	51
60		50	—	—	53	46	—	52	—	58
61		59	—	—	59	61	—	60	—	—
62		42	—	—	—	38	—	—	—	49
63		39	—	—	39	39	—	39	—	—
65		114	124	—	109	105	—	117	—	—
66		92	87	95	91	90	—	94	—	—
69		24	—	—	28	28	—	29	—	—
70		59	58	54	61	53	—	54	—	—
71		32	32	33	29	31	—	26	—	—
72		90	—	—	84	—	—	87	—	85
75/1		—	—	—	30	—	—	—	—	20
8 : 1		84,7	—	88,0	77,1	—	78,2	79,2	—	83,1
17 : 1		75,9	—	80,1	77,6	—	—	77,5	—	75,3
17 : 8		89,6	99,3	91,1	100,8	(87,2)	—	97,8	—	90,6
20 : 1		63,5	—	69,3	64,1	—	—	65,3	—	65,1
20 : 8		75,0	84,2	78,8	83,2	(77,3)	—	82,5	—	78,3
9 : 8		65,3	70,5	65,1	74,0	—	64,3	67,9	—	71,7
47 : 45		82,7	—	—	89,5	—	—	87,6	—	—
48 : 45		49,6	—	—	54,0	—	—	52,9	—	(51,6)
52 : 51		75,6	—	75,0	85,0	—	—	80,0	—	77,8
54 : 55		51,0	—	53,2	44,9	—	—	51,0	—	49,0
61 : 60		118,0	—	—	111,3	132,6	—	115,4	—	—
63 : 62		92,9	—	—	—	102,6	—	—	—	—

15. táblázat (folytatás)

Table 15. (continued)

XVI.	2154	2157	2162	2164	2171	2173	2175	2179	2180
168	167	174	172	186	162	170	170	180	175
92	87	—	100	—	—	98	94	97	99
148	150	(141)	148	140	138	134	140	134	137
90	91	93	98	102	91	88	95	91	97
122	128	120	125	122	117	116	122	113	115
133	126	—	133	126	129	117	125	117	113
117	111	111	118	111	108	102	112	102	98
120	128	—	131	—	—	131	132	121	129
109	115	—	110	115	116	113	118	108	111
512	500	500	510	524	477	486	501	500	495
318	333	—	320	319	315	316	327	307	306
346	361	348	355	373	—	354	364	354	350
123	131	123	121	124	120	122	126	120	127
114	123	116	115	128	111	128	129	110	121
109	107	109	119	121	—	104	109	124	112
105	110	108	108	110	107	106	112	106	107
103	111	106	105	118	100	116	114	103	112
89	91	93	99	98	—	88	92	99	94
1313	1377	—	1346	1419	1269	1262	1350	1273	1294
—	74	—	92	—	—	94	(93)	99	96
—	94	101	106	111	101	99	101	103	100
130	125	—	130	(131)	(123)	125	129	126	177
—	86	—	93	97	94	93	90	94	92
—	117	—	108	107	100	—	102	—	—
—	68	—	65	67	64	66	—	62	62
—	38	—	42	45	40	41	41	45	39
—	35	—	33	34	32	31	32	33	31
—	22	—	26	26	26	25	24	25	25
—	51	—	49	50	47	50	47	46	46
—	44	—	51	48	52	(53)	53	58	51
—	62	—	63	—	65	—	61	60	56
—	36	—	45	42	—	43	43	50	42
—	41	—	40	(38)	44	—	37	38	34
119	112	—	115	118	116	—	122	111	—
104	—	—	90	91	93	103	95	92	—
—	30	—	26	28	27	31	26	—	—
70	57	—	62	57	54	53	57	56	—
33	32	—	35	33	29	34	32	30	—
—	97	—	88	91	86	86	—	85	86
—	22	—	—	23	30	25	—	18	21
88,1	89,8	(81,0)	86,0	75,3	85,2	78,8	82,4	74,4	78,3
71,4	76,6	—	76,2	—	—	77,1	77,6	67,2	73,7
81,1	85,3	—	88,5	—	—	97,8	94,3	90,3	94,2
64,9	68,9	—	64,0	61,8	71,6	66,5	69,4	60,0	63,4
73,6	76,7	—	74,3	82,1	84,1	84,3	84,3	80,6	81,0
60,9	60,7	(66,0)	66,2	72,9	65,9	65,7	67,9	67,9	70,1
—	93,6	—	83,1	(81,7)	(81,3)	—	79,1	—	—
—	54,4	—	50,0	(51,1)	(52,0)	52,8	—	49,2	53,0
—	92,1	—	78,6	75,6	80,0	75,6	78,0	73,3	79,5
—	43,1	—	53,1	52,0	55,3	50,0	51,1	54,3	54,3
—	140,9	—	123,5	—	125,0	—	(115,1)	103,4	109,8
—	113,9	—	88,9	(90,5)	—	—	86,0	76,0	81,0

16. táblázat (folytatás)

Table 16: (continued)

MARTIN No.		Sírszám Grave No.	2.	3.	4.	6.	7.	11.	16.	17.	21.	26.	27.	34.	35.	40.	42.	46.	47.
	b		—	352	—	—	—	—	367	353	—	407	392	—	—	—	—	369	—
3	j		—	78	—	—	—	—	75	75	—	79	81	72	—	—	—	76	—
	b		—	78	—	—	—	—	75	75	—	79	81	—	—	—	—	78	—
8/a	j		—	35	—	—	—	—	34	32	—	36	36	—	37	—	—	26	—
	b		—	34	—	—	—	—	35	30	—	36	38	—	—	—	—	31	—
9/a	j		—	27	—	—	—	—	28	24	—	27	29	—	26	—	—	25	—
	b		—	27	—	—	—	—	28	25	—	27	31	—	—	—	—	27	—
9/a : 8/a	j		—	77,1	—	—	—	—	82,4	75,0	—	75,0	80,6	—	70,3	—	—	96,2	—
	b		—	79,4	—	—	—	—	80,0	83,3	—	75,0	81,6	—	—	—	—	87,1	—
Fibula	1		—	—	—	—	—	—	355	353	—	—	386	350	—	—	—	353	—
	b		—	—	—	—	—	—	—	353	—	—	389	355	—	—	—	364	—
Claviculo-humeral index	j		—	—	—	44,1	—	—	43,8	—	46,7	43,3	—	—	—	—	—	—	—
	b		45,9	—	—	45,3	—	—	—	—	49,8	—	—	—	—	47,0	—	—	—
Radio-humeral index	j		—	—	—	—	—	—	—	—	75,4	78,2	—	—	—	—	—	76,1	—
	b		—	—	76,6	77,0	—	—	—	—	74,8	—	—	—	—	—	—	75,5	—
Tibio-femoral index	j		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	81,4	—	—	—	—	—	—
	b		—	—	—	—	—	—	—	—	—	85,7	81,7	—	—	—	—	—	—
Sacrum	2		—	—	100	99	—	—	—	—	85	—	115	—	—	—	—	96	—
	5		—	—	123	119	—	—	—	—	(123)	—	131	—	—	—	—	119	—
	5 : 2		—	—	123,0	120,2	—	—	—	—	144,7	—	113,9	—	—	—	—	124,0	—
Pubis-hossz			—	—	—	—	—	—	—	—	101	102	96	—	—	—	—	97	—
Ischium-hossz			—	—	—	—	—	—	—	—	95	110	108	—	—	—	—	105	—
Ischio-pubis index			—	—	—	—	—	—	—	—	106,3	92,7	88,9	—	—	—	—	92,4	—
Cotylo-szélesség			—	—	—	—	39	—	—	—	—	38	46	—	—	—	—	44	—
Incisura isc. major szél.			—	—	—	—	(41)	—	—	—	—	42	30	—	—	—	—	39	—
Cotylo-inc. isc. m. index			—	—	—	—	(95,1)	—	—	—	—	90,5	153,3	—	—	—	—	112,8	—
Testmagasság — Stature			170,3	163,2	170,1	165,6	172,1	165,7	165,2	163,6	160,6	171,8	171,4	162,0	—	163,7	164,1	164,8	168,7

17. táblázat (folytatás)

Table 17. (continued)

MARTIN No.		Sirszám Grave No.																				
		1.	10.	12.	14.	15.	19.	20.	23.	24.	25.	28.	29.	30.	31.	33.	36.	41.	44.	45.		
	b	336	330	342	—	347	—	—	—	—	338	296	—	392	—	—	344	—	—	337		
3	j	66	—	—	71	—	—	—	—	—	70	62	—	67	—	71	68	—	—	69		
	b	65	68	73	—	69	—	69	—	—	72	61	—	64	—	—	71	—	—	70		
8/a	j	28	—	32	29	—	—	23	—	—	28	25	—	30	—	31	28	—	—	29		
	b	28	30	32	—	29	—	29	—	—	27	26	—	29	—	—	28	—	—	31		
9/a	j	21	—	26	24	—	—	22	—	—	22	19	—	24	—	27	23	—	—	27		
	b	23	23	27	—	22	—	24	—	—	21	18	—	23	—	—	22	—	—	25		
9/a : 8/a	j	75,0	—	81,3	82,8	—	—	95,7	—	—	78,6	76,0	—	80,0	—	87,1	82,1	—	—	93,1		
	b	82,1	76,7	84,4	—	75,9	—	82,8	—	—	77,8	69,2	—	79,3	—	—	78,6	—	—	80,6		
Fibula	1	336	—	338	—	—	—	—	—	—	336	293	—	363	—	—	343	—	—	—		
	b	337	328	—	—	—	—	—	—	—	338	289	—	379	—	—	—	—	—	—		
Claviculo-humeral index	j	47,4	—	—	—	45,8	—	—	47,7	45,4	—	—	—	—	—	—	—	46,4	—	—		
	b	—	—	—	—	—	—	—	47,6	49,3	—	—	—	45,0	46,3	—	47,0	—	48,9	—		
Radio-humeral index	j	77,3	—	—	—	74,2	—	—	—	75,6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
	b	—	—	—	—	—	—	—	72,6	75,9	—	77,0	—	76,9	77,9	—	77,4	—	—	—		
Tibio-femoral index	j	(81,0)	—	—	81,4	—	—	—	—	77,4	—	—	—	(83,4)	—	80,4	83,9	—	—	—		
	b	82,0	80,3	—	—	80,5	—	—	—	77,2	78,5	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Sacrum	2	104	—	—	—	95	—	—	—	95	116	90	—	98	(96)	—	—	—	—	—		
	5	111	—	—	—	117	—	—	—	111	127	117	—	—	117	—	—	—	—	—		
5 : 2		106,7	—	—	—	123,2	—	—	—	116,8	109,5	—	—	—	121,9	—	—	—	—	—		
Pubis-hossz		90	—	—	—	104	—	—	—	97	101	96	—	—	—	101	—	—	—	—		
Ischium-hossz		86	—	—	—	89	—	—	—	86	95	84	—	—	—	91	—	—	—	—		
Ischio-pubis index		104,7	—	—	—	116,9	—	—	—	112,8	106,3	114,3	—	—	—	111,0	—	—	—	—		
Cotylo-szélesség		36	—	—	—	38	—	—	—	35	37	36	—	—	29	32	37	—	—	—		
Incis. isc. maior. sz.		54	—	—	—	61	—	—	—	50	64	54	—	—	53	57	47	—	—	—		
Cotylo-inc. isc. m. ind.		66,7	—	—	—	62,3	—	—	—	70,0	57,8	66,7	—	—	54,7	56,1	78,7	—	—	—		
Testmagasság		154,0	153,7	156,1	160,3	157,2	159,5	146,2	151,3	155,2	156,1	146,1	—	161,0	151,9	155,4	154,2	149,3	147,4	153,5		

ANTHROPOLOGICAL DATA ON THE MEDIEVAL
POPULATION OF VESZPRÉM

It is known from historical sources that Szent Miklós-szeg was one of the medieval suburbs of Veszprém. Its former parish church stood on the hill known today as Kálváriadomb. The excavation of the basement wall of the church took place in 1929—30 and information on the skull finds was published by ACSÁDI and NEMESKÉRI in 1957. Another excavation of the building was made in 1978, when further skeletons were found. The present paper deals with the former already published finds which have been remeasured and completed by the finds of 1978.

As regards the estimated chronological position of the finds, the following are to be borne in mind. According to the results of the excavations, in the middle of the 11th century there was already a cemetery there; however, no church was attached to it at that time. The Szent Miklós church was erected partly above the former graves only in the first half of the 13th century and was enlarged in the middle of the 15th century. It was destroyed in the 16th century when it fell into Turkish hands.

Since the position of the graves failed to be recorded during the digging of 1929—30, the skulls found then could be ranged only within wide time limits. So they may be dated between the 11th and the 16th centuries. The series was therefore erroneously dated by ACSÁDI and NEMESKÉRI in the 10th — 11th centuries. The bulk of the finds excavated in 1978 dates from the 13th and 16th century, however, in their totality they also belong to the period between the 11th and 16th century.

Within the finds it was possible to determine their chronological order in a few cases only. The skull from the earlier excavation with a symbolical trepanation on it was dated to the 11th — 12th centuries, since this custom ended at the end of the 12th century. On the basis of archaeological data the 6 sporadic skulls from the recently excavated find were similarly dated to the 11th — 12th centuries. One of them also has a symbolical trepanation on it. The three skulls from the earlier finds presenting a lesion originating from a sword cut were dated to the 13th — 16th centuries. Such battle lesions were observable in the Hungarian finds only on skulls originating from the late Middle Ages. 13 graves from the recently excavated finds were dated to the 13th — 16th century.

The male skulls show strong sex features; the skeletal bones in general express poor masculinity. Feminine characteristics are poor on the female skulls; they are, however, very strong on their skeletal remains. Compared to the values of two other series, among the individual characteristics of the population worthy of mention there is only a high cheekbone with a strong profile among the males and the poorly developed glabellar region for the females.

As regards the cranial characteristics, the following could be stated. The skull was medium long, wide, medium high, brachycran, orthocran and metrio-tapeinocran. Viewed from above the skull has various shapes; viewed from the back, it is house-shaped. The forehead is medium broad — broad, metriotop, either moderately or strongly sloped. The obelion region is mildly flattened. The occiput is arched or planoccipital. The skull capacity is either medium or large. The facial skull is low or medium high, medium broad, eury — mesoprosop, mesen. The nose is medium high, medium broad, mesorrhin; the nasal bone is

moderately protruding, the profile is concavo—convex. The orbit is medium broad, low and mesoconch; its form is subrectangular. The upper set of teeth arches inwards; a torus palatinus can be observed to a moderate degree in the males. Alveolar prognathism is frequent. The canine fossa is medium deep.

Compared to the data of other series, the constitutional characteristics may be outlined as follows. The clavicle of the males is very short and moderately robust. The shaft of the humerus is slender, the elbow joint is moderately broad. The shaft of the femur is very slender; the head of the femur at the same time is large; the end of the kneejoint is broad and robust. The shaft of the tibia is moderately robust; the kneejoint is moderately broad. According to the PEARSON method the length of the upper limb bones indicate a medium stature, while the length of the lower limb shows a medium tall stature. The female clavicle is medium long and slender. The shaft of the humerus is slender, the elbow joint is medium broad. The shaft of the femur is slender; its head is medium large; the knee joint is medium broad. Both the lower and upper limbs indicate medium stature.

As regards the taxonomical characteristics, the proportion of brachycranials is greater; they consist first of all of individuals with pamiroid features. The dolichocranials are first of all nordoids, secondly with mediterraneanoid features. Cromagnoid features may be observed both in the pamiroids and the nordo-mediterraneanoids. No mongoloid features could be observed in these skeletal remains.

On the basis of the differences shown by the shape of the skull from the earlier and later finds, it seems that the population was characterized in the 11th and 12th centuries by a dolichocrany, and between the 13th and 16th centuries by a brachycran. Because of the small number of the finds it is not possible to know whether the change was due to a modification in the composition of the population or to a late medieval acceleration of the course of brachycranisation. However, the fact that the proportion of individuals having a short head was almost 30 percent in the early finds indicates that, with respect of the shape of the skull, the population of Veszprém — Kálváriadomb was already mixed in the 11th — 12th centuries.

The distance between this population and other medieval domestic series was investigated according to the PENROSE method. According to the measurements based on 12 skull measures, a significant similarity is discernible only between the Veszprém — Kálváriadomb and Fonyód-Vár populations; however, it should be noted that the values of the post-cranial remains of these two series show at the same time some difference in build.

Similarity between the skull shape of the two mentioned series deserves mention first of all as regards microregional interest since Veszprém lies on the north shore of Lake Balaton while Fonyód lies on its south shore. However, considering the values of the distances, it is also to be noted that the population of Veszprém — Kálváriadomb is nearer to the population of the Transdanubian sites (Fonyód, Dombóvár, Taliándörögd, Mohács) than to those east of the Danube (Baja, Zenta, Zombor). Only after studies of further series will it be possible to decide to what extent this is expressed by the difference of the medieval population of the two districts.

NOMÁD NÉPEK — LETELEPÜLT NÉPEK KAPCSOLATÁNAK ÉS VISZONYÁNAK PROBLÉMÁJA A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN ÉS KELET-EURÓPÁBAN

Most nem lehet célunk, hogy a lovasnomád életforma kialakulásának helyéről és idejéről bővebben beszéljünk. Erről a kérdéssel régebben részletesebben írtunk már,¹ elegendőnek tartjuk arra csupán utalni. Megjegyezzük azt is, hogy újabban egész monográfia jelent meg erről a tárgykörrel.² Úgy érezzük, hogy jelen esetben mindez felment az alól, hogy a fent jelzett kérdésnél időzzünk. A továbbiakban — bevezetés-ként — csupán egy-két fontosabbnak látszó momentumot szeretnénk mégis kiemelni és alá-húzni.

A lovasnomád életforma kialakulása nem Kelet-Európában történt, hanem Ázsiában és kezdeti, a letelepült földművelő-állattenyésztő életmódéhoz mérten, igen rövid történeti távolságban rejlenek. Ugyanis mindössze a bronzkor végén megkezdődött történeti folyamatról van szó, amikor ez az életforma — a letelepült állattenyésztő életformából differenciálódva — kialakult, majd elterjedt a steppéken. Ezzel lehetővé vált addig nem hasznosított, nagy kiterjedésű térségek gazdasági hasznosítása, betelepítése. A nomadizmus fő területe az a térség, amely a Kárpátok vonulatától egészen a távol-keleti Kínáig hegyességig terjed. A Kárpát-medencében lévő — vagy inkább volt — steppefoltok, erős-steppe (ligetes-steppe) jellegű flórával rendelkező részek tették lehetővé azt, hogy nyugaton egészen a Bécsi-medencéig keleti eredetű, nomád, vagy félnomád életformában élt népek lakóhelyévé válhasson. Ezek sorozatos betelepülése, beáramlása, itteni léte, majd beolvadása a mindig változó „öslakosságba” — amely folyamat nem mindig azonos előjellel és eredménnyel zárult — húzza alá témánk fontosságát, történeti megvilágításának szükségességét.

Mindenekelőtt le kell szögeznünk azt, hogy a vándorlás, az áttelepülés a nomád népektől és életformától eltekintve is, tehát már ennek az életformának a létrejötté előtt, a *homo sapiens* létezési formájának egyik jellemző vonása volt. A migrációk, annak specifikus formái (pl. a lassú átvándorlás, az „infiltráció”, a tömeges, gyors áttelepülés stb.) igen komoly antropológiai, kulturális, gazdasági következményekkel jártak és a legtöbb esetben etnikai változásokhoz vezettek. A lovasnomád életforma kialakulásával egyrészt a migráció egyik új formája alakult ki, másrészt pedig újabb hatalmas földrajzi területek nyíltak meg az emberi megélhetés számára.

A lovasnomád, vagy félnomád népek szerepét

és jelentőségét nem ítélni meg helyesen a történelmi folyamatban, ha csupán azok, vagy ha csak a letelepült, velük szomszédos (falu és városok) népek szemszögéből nézzük.

Már a harmincas években felmerült a szakirodalomban az az igen helyes és alapvetően fontos gondolat, hogy a nomád népek gazdasági életét és történelmét nem szabad a velük szomszédos — vagy sok esetben velük együtt élt népekétől függetlenül tanulmányozni.³ Ezt az elvet továbbra is szem előtt kell tartanunk kutatásainkban, különben helytelen következtetésekre juthatunk. A két életformát és azok konkrétan adott történeti megtestesítőit együttes elemzés révén lehet igazán megérteni és csak így lehet megmagyarázni a velük kapcsolatos történelmi folyamatokat.

A Kárpát-medence és annak délkeleti-keleti peremvidékei és az abból az irányból vele szomszédos területek, úgy tűnik, hogy az ókortól kezdve még intenzívebben kerültek bele a népek vándorlásának útjába, gyorsabb vándorlások színhelyei lettek. Amellett, hogy ezek az említett területek Róma hódító tevékenysége következtében újabb és újabb etnikai elemekkel színeződtek (itt gondolok pl. a dunai provinciákba telepített *foederatíkra*), a határvidékeken is újabb és újabb népekkel kerültek kontaktusba. Nem változott sokban a kép Róma hatalmának bukásával sem, például a gepidák, longobardok betelepülése, ha úgy tetszik csupán újabb sort nyitott meg a bevándorló népek sodrában. És ezeknek a népeknek a nagyobbik része nem volt lovasnomád, sem pedig félnomád. Mindezek a tények alaposan megnehezítik annak a viszonyoknak a vizsgálatát, amely ebben a térségben letelepült népek és lovasnomád népek kontaktusára irányul.

Vándorlásuk, áttelepülésük idején a lovasnomád és félnomád népek új és újabb kapcsolatokra lépnek a letelepült népekkel, akikkel súrlódásokra és harcokra kerül sor addig, amíg a jövevények meg nem tudják hódítani azokat a területeket, amelyek sajátos életmódjuk szempontjából feltétlenül szükségesek. Itt nem csupán legelőterületekről és félnomádok esetében még szántóterületekről van szó, hanem meg kell szerezniük az adott terület gazdaságilag is kulcsfontosságú útjait, vízi átkelőhelyeit stb.

A kimmérek és szkíták régészeti nem bizonyítható betelepüléseit a Kárpát-medence síkságaira most nem vettük tekintetbe, jöllehet keletrebbre komolyan átfarmálták Kelet-Európa

etnikai képleteit. A szkita kultúra hatása Erdélyben volt különösen jelentős. Magyarországon csekélyebb (az ismert aranyszarvasok és fegyverleletek ellenére) etnikus jellegű szkita határol nálunk nem beszélhetünk.

A keleti irányból történő nagyszabású betelepülések sorozatát a *szarmata*-jazigoktól számíthatjuk, akik tudvalevőleg a Duna—Tisza közét és a Tiszántúlt is megszállták törzseikkel az i. sz. I. sz. legelején. A Kárpátok karéjától keletre— délkeletre azonban már valamivel előbb megjelentek. A korai antik források steppei nomád életmódot folytató népként írják le őket (Strabo VII. 3,7). Ezt a tényt keleti temetőik jellege is alátámasztja. Rövidesen azonban az erdős steppe vidékét is birtokukba vették és a későbbi írásos források földművelő szarmatákról írnak (Ammianus Marcell. Res gestae XVII. 3.,; XXII. 8,42). A Magyarország területére települt szarmaták gazdasági élete hasonló lehetett a Kárpátoktól keletre (a Dnyeszterig) lakott rokon törzsekéhez, amelyek régészetileg már sokkal jobban ismerünk. Jóllehet *Párducz* Mihály az 1949-ig feltárt hazai temetőket publikálta, de sem az azóta napvilágra került sírleletek, sem pedig a települések ásatási anyaga nem került (csekély kivétellel) kellő szintű közlésre. Így a továbbiakban inkább azt szeretnénk példaképpen felhozni és vázolni, ami a csernyjahovói kultúra népei (ez a kultúra letelepült, földművelő népek emléke) és a jövevény szarmaták között történt. A szarmaták a Kárpátok vonulata mentén géta—dák törzsek közvetlen szomszédságába kerültek és emellett a késő antik kultúra volt rájuk igen erős hatással. Egyes helyi törzsek esetében (pl. a carpoknál) jól megfigyelhető a régészeti anyag alapján a szarmata etnikai hatás. A szarmata elemek, mint ismeretes, a városokban is megjelentek, még hozzá nem is csekély számban (Tyros, Istria stb.). A régészeti feltárások alapján úgy tűnik, hogy a szarmatákat követő csernyjahovói kultúra a maga területén teljesen magába olvasztotta a szarmaták késői kultúráját, de úgy, hogy abból több vonást (pl. a temetkezésekben és a kerámia-művességben) átvett. A folyamat úgy ment végbe, hogy a szarmaták az alakuló-formálódó csernyjahovói kultúrával együtt léteztek az i. sz. II. századában és a III. sz. elején, majd saját kultúrájuk lényegében eltűnik a III. századdal, jóllehet még később is szerepelnek az írásos forrásokban mint önálló törzscsoport.⁴ Egyszóval nem teljes és „egyszerű” asszimilációról van szó a szarmaták mint jövevények és a csernyjahovói kultúra mint a helyi, letelepült lakosság kultúrái viszonyában, hanem arról, hogy az előbbieket részt kaptak annak végső megformálásában, mint teljes értékű etnikai elem.

Mivel nem lovasnomádokról van szó a nyugati-gót (terving) — csernyjahovói kultúra viszonylatban, ezért erre a kérdésre most nem térünk ki.

A Kárpát-medencébe egymás után beérkezett (az avarok esetében például több hullámban) lovasnépek a legtöbb esetben kihasználták azokat a kedvező politikai helyzeteket, amelyek lehetővé tették számukra a betelepülés lehetősége mellett a gyors hatalomátvételt és annak

megszilárdítását. Például az avar bevándorlás idejében a Kárpát-medence nem állott egy nép uralma alatt és az avaroknak longobard szövetségben sikerült leverniük a gepidákat, majd egyezségüknek megfelelően a kivonult longobardok Pannóniát kezükre adták. Ezek a történelmi tények a forrásokból közismertek. Az események következtében a Kárpát-medence jelentős területe került így egységes irányítás alá, közel két és fél évszázadra.

A letelepült, földművelő életmódot folytató népek sorába tartoznak Kelet-Európában és azon belül a Kárpát-medencében is a *szlávok*, akik szintén jövevények voltak itt a korai középkorban és akiből későbbi történelmük során őslakók lettek, a honfoglaló magyarság szempontjából. A szlávoknak a Kárpát-medencébe történő betelepülése pontos időpontja nem ismeretes, helyesebben szólva vitatott. Kétségtelen, hogy például az avarokkal szemben, nem egy vagy két esztendő alatt zajlott az le. Régészetileg nem bizonyított *Altöldi* Andrásnak az a régebbi feltételezése, melyet egy ideig *Fettich* Nándor is magáévá tett, hogy a szlávokat az avarok gyűrűként, élő védelem gyanánt telepítették volna maguk köré. *Györffy* György szerint betelepülésük az avarokéval egyidejű volt.⁵ Mindenesetre a korabeli írásos források a VI—VII. század folyamán szlávoknak avar szövetségben történt együtt harcolásáról írnak. Az újabb régészeti kutatások szerint⁶ a legkorábbi szláv csoportok a VI. sz. harmadik évtizedében jelentek meg a Dunánál, majd rövidesen Erdély és a Bánát területén. Ezt újabb, más jellegű szláv néphullám követte az avar bevándorlás idején, sőt ennél még egy jóval későbbi — 680 körül — szláv bevándorlási hullámot is feltételeznek.⁷ Ez a történelmi-régészeti kép sokrétű és bonyolult már önmagában is és különösen az, ha tekintetbe vesszük a szlávokat megelőző, részben romanizált őslakosságot. Erre rétegeződik rá a Kárpát-medencében saját népeivel az avarság és alakítja ki a Kaganátust. *Györffy* Gy. szerint aztán később úgy alakult a helyzet, hogy etnikailag a szlávoké lett a fölény a Kárpát-medencében, a Nagy Károly-féle hadjáratok következtében. Ha így is lenne a helyzet, amit még régészetiileg igazolni nem sikerült, egységes nyelvű és kultúrájú szláv-ságról itt semmiképpen sem beszélhetünk. A *Regino* által 889-ben említett avar pusztaság (MG SS I. 600.) — ahol azok nyilván állataikat legeltették — nem lehetett például szlávok lakóhelye.

Az Avar Kaganátus belső társadalmi bajai, majd a frankok sorozatos hadjáratjai, mint ismeretes, véget vetettek az avar uralomnak, de ezt megelőzően már az egységes politikai-gazdasági hatalom a kaganátus keretein belül mégis jelentősen járulhatott hozzá ahhoz, hogy a földművelés és általában a termelés hosszú ideig nyugodtabban és egységesebben, zavartalanul fejlődhessek. A késő avar korban az egységes egész mutatójának tartjuk például a veretes avar övek elterjedését, amelyek — ami a teljes övgarnitúrákat illeti — a Kárpát-medencén kívül sehol sem található meg. Úgy tűnik, hogy a késői Kaganá-

tus egységére ez is utal. A földművelés fejlődésére és súlyának növekedésére a termelésben az is mutat, hogy avar kor derekán és végén egyre-másra jelennek meg a sírokban (lovassírokban is) vassarlók.⁸

Amint például a Kelet-Európában és részben Európa és Ázsia egykori határán kialakult Kazár Kaganátus esetében láthatjuk, hozzájuk hasonlóan a Kárpát-medencébe betelepült nomád-félnomád népek is megszervezték a kereskedelmi utak ellenőrzését, a kereskedő karavánok megvámolását, révvámok szedését, egyben pedig fontos csomópontok védelmét. Erre nézve egész sor példával rendelkezünk már az avar korból. A természetüknél fogva, a nomád és félnomád gazdálkodást folytató népek maguk is kereskedtek, eljártak a sokszor speciálisan számukra létesült, vagy kijelölt vásárookra, ahová az eladni szánt állataikat, szőnyegeiket stb. vitték el. Ez is a nomád — letelepült népek egymás mellett, kölcsönös viszonyának egyik létformája volt.

Az Avar Kaganátus bukása után a IX. század nem hozta egységes arculatra politikai, vagy etnikai tekintetben a Kárpát-medencét. Délen a Maros vonaláig (vagy még attól északabbra) a bolgárok, nyugaton a Dunáig a frankok, az ÉNY-i részen a Vágig a morva-szlávok voltak az urak. Mint már utaltunk rá, jelentős létszámú, de kultúrájában különböző színezetű és nyelvileg nem egységes szlávok is települt be az avar korban a Kárpát-medencébe: a helynevek tanúsága szerint déli és nyugati szlávok, sőt keletiek is. Az avarság, amelynek főleg vezető rétege hullott el a csatákban, emellett nagy tömegeivel érthette meg a magyarok honfoglalását. Erre nézve igen tanulságosak Váczy Péter legújabb forráskutatásai.⁹ De ezek az avar eredetű etnikai elemek az írásos források szerint, nem tanúsítottak ellenállást.

Mindezek a tényezők együttesen tették lehetővé, hogy a viszonylag kisszámú magyarság (kevesebb mint félmillió) úrrá lehessen a jelzett terület felett és reménye legyen a fennmaradásra. A meginduló etnikai asszimiláció sem nyomhatta el a bevándorolt magyarság új jellegű arculatát, amely a helyi lakossággal egybeolvadva a IX. századiénál egységesebb, sokszínű magyar kora középkori kultúra létrejöttét eredményezte. A fennmaradást, az elfoglalt új haza megtartását az a politikai edzettség, tapasztalat is segítette, amelyre a magyarság még Dél-Oroszországban, a Kazár Kaganátus szomszédjaként, sőt egy ideig annak szövetségeseiként tett szert.¹⁰

Mindezek az említett, igen lényeges tényezők azt eredményezték, hogy a magyarság itt a Kárpát-medencében megelőző lovasnépeknél magasabb szinten kellett, hogy álljon. A *szarmaták* római (feltételezett) „puffer-állama”, vagy később a *besenyők* törzsszövetsége, nem volt alkalmas egy, a nomád, pontosabban szólva félnomád gazdálkodásnál haladóbb, intenzívebb, egyszóval már nem nomád életformára való áttérésre. Besenyő állam sem tudott létrejönni.

A továbbiakban a *honfoglaló magyarság* és a letelepült népek viszonyáról szeretnék még beszélni.

Tévedésnek, pontosabban szólva tájékozatlanságnak minősül azoknak a kutatóknak az állítása, akik a honfoglaló magyarságot csupán „lovasnépnek”, más szóval „tisztán nomád” népnek tüntetik fel. A magyarság a IX. században *félnomád* életformában élt, tehát voltak állandóbb jellegű épületekkel rendelkező, nyilván mindig azonos helyeken lévő téli szállásai is. Közismert, régen lefordított perzsa forrás tanúskodik arról, hogy már Etelközben is voltak megművelt földjei.¹¹ A lényeges ezzel kapcsolatban az, hogy amíg a félig letelepült népek esetében a földművelés a gazdasági élet egyik vezető ágazata, addig a félnomád népeknél annak nincs ilyen döntő szerepe. Emellett a félnomád életforma jellegzetességei közé tartozik — szemben a lovat, birkát stb. tartó nomádokkal — az intenzív szarvasmarha-tenyésztés, amely a honfoglalás kori (IX—X. századi) temetőben talált állatcsont-leletekben is tükröződik. A Kárpát-medencébe eddig felfedezett és megásott IX—X. századi temetők lelőhelyeinek vizsgálata egyébként kérdésünkkel kapcsolatban még más tanulsággal is szolgál. Ezek a temetők rendszerint az ún. késő avar, vagy szláv (?) temetők és települések közvetlen közelében helyezkednek el. Már az is a kezdettől fogva köztük létrejött szoros kapcsolatra, mondhatni szinbiózisra utal. Az egymásra utaltság, a termékcserre követelte meg ezt a közeledést. Hiszen korántsem úgy kell elképzelnünk, hogy a magyarság által birtokba vett területekről a korábban ott lakó népek teljesen kiszorultak volna. A magyarság tőlük sok olyan terméket kapott, amit maga még akkor nem állított elő (pl. kerámiát), vagy csekélyebb mértékben termelt (pl. gabonát, hüvelyeseket). A magyarság esetében a letelepülésre való áttérés, a helyi lakossággal való szoros kontaktus révén ment végbe, méghozzá igen gyors ütemben. Ez nem rendkívüli és történeti-néprajzi párhuzamok egyébként utalnak hasonló folyamatokra, melyek alapján megállapítható, hogy a fejlődő nomád állattenyésztés amúgy sem zárta ki a letelepült életforma felé tartó fejlődést.¹² Szemben például a szlávok jobbra infiltrációs jellegű, általában lassúbb ütemű betelepülésével a Kárpát-medencébe,¹³ a magyarok esetében az őslakossággal gyors ütemű összeolvadás történt, amelyet a jellegzetes honfoglaló temetők alig egy évszázados fennállása bizonyít. Már I. István király idejétől kezdve nagy létszámú („soros”) temetők létesülnek, amelyek magukban foglalják a magyarok és a helyben talált lakosság elhunyt egyedét.

Néhány szót kell szólnunk az úgynevezett magyar *kalandozásokról* is. Numizmatikai bizonyítékok arra utalnak,¹⁴ hogy ebben nem minden egyes törzs, vagy magyar népcsoport vett részt. Tehát a kalandozások nem voltak „központilag szervezve” és bennük a félnomád gazdaságban feleslegessé vált elemek vehettek elsősorban részt. A zsákmányoláson kívül, a félelemkeltés és a háborús készenlét fenntartása igényelte őket. Egyébként a kalandozó hadjárat (amely sohasem területszerzésre irányult) a munka egyik formája volt a saját termelés helyett, nemegyszer annak pótlására, pl. állatelhullás idején. A kalandozások

kat hosszú évtizedeken át gyakorolták, de végső megoldást természetesen nem adhattak és nem jelentettek soha alapvető bázist a gazdasági életben.

Ami a *településeket* illeti, velük kapcsolatban megjegyezzük azt, hogy a magyarság a Kárpát-medencében és annak előterében jellegzetes paraszti kultúra területére érkezett vándorlása során. Ezt megelőzően is ismert és használt már állandó lakóépületeket, ami félnomád életformájáról következik, tehát nemcsak jurtajellegű épületeket kell náluk feltételeznünk. A kazárok-nál, a szaltovo-majackojei kultúra egész területén komoly építményekkel, fa- és téglapépületekkel ismerkedett meg. A Kárpát-medencében és annak közvetlen környékén sátozott, félig földbe ásott, négyszögletes alaprajzú háztípusokat használó népek körébe került. Ezek a háztípusok egészen a XIII. századig bezárólag uralkodó típusok voltak a jelzett térségben. Ácsolt, épített házakkal kapcsolatos ismereteit és azok használatát nyelvtörténeti adatok is alátámasztják a magyarságnál (pl. fgr. ház, falu).

A kora középkori (VI—X. sz.) települések átadása az utóbbi években nagy lendületet nyert a Kárpát-medencében (Magyarországon *Bóna István, Kovalovszki Júlia* és mások munkásságára gondolunk), de ennek ellenére a településtörténeti kutatás még mindig csak az első lépéseket tette meg. Sajnos az ilyen korú feltárt települések publikálása sem történt még meg teljesen sem nálunk, sem Romániában. Nomád szállásra utaló, jurtajellegű építménymaradványt a honfoglalást megelőző korból egyedül talán csak Előszállás határából ismerünk (Fejér m., közöletlen.). A korai (X—XI. sz.) magyar, vagy őslakos települések, ha nem is mutatnak fel teljesen egységes háztípusokat (zömmel négyzetes alaprajzú házakat találtak rajtuk, bár vannak téglalap alakú alaprajzzal rendelkezők is a IX—X. századból, pl. Gergelyugornyaról¹⁵ vagy Keszthelyről)¹⁶ jól beilleszkednek a kelet-európai háztípusok fejlődésmenetébe.

A település- és házfórmák vizsgálata mellett a földművelés és eszközeinek tanulmányozása hozhat döntő eredményeket témakörünk számára. Nem vitás, hogy a letelepült népek és a betelepülő nomád, vagy félnomád népek viszonyának kialakításában döntően a gazdasági kérdések játszottak szerepet. Ezzel kapcsolatban konkrétan a magyarságra vonatkoztatva már egész sor vizsgálat folyt, főleg a földművelésre nézve (*Bartha Antal, Balassa Iván munkái*). A nyelvtörténeti adatok alapján úgy tűnik, hogy a Kárpát-medence mezőgazdasága már a magyar honfoglalás előtt intenzívvé kezdett válni, azaz valamivel fejlettebb lehetett, mint a Kárpátoktól

keletre fekvő ligetes steppe, vagy a még délebbi folyóvölgyi részek mezőgazdasága — azoké a területeké, amelyen honfoglaló őseink megfordultak és laktak volt, a szaltovo-majackojei kultúra területein. Ebben a kultúrában komplex termelő gazdálkodás folyt, ekés földműveléssel. Azokkal az ismeretekkel, amelyekkel a honfoglaló magyarság a IX. század végén rendelkezhetett, beleértve az ekés földművelés ismeretét és gyakorlatát, jól beilleszkedett a helyben (a Kárpát-medencében) talált népek gazdálkodásába.

A gazdasági kérdésekkel szorosan összefügg az *államalapítás* kérdése. Tartós nomád államok létrejöttéről nem beszélhetünk, jóllehet az államiség kezdeti formáit sikerült a történészeknek bizonyítani már a szkítáknál és később a hunoknál is stb., egyaránt. Azonban a szilárd állam létrejöttéhez komplexebb és intenzívebb gazdaság szükséges, mint amilyen a nomád és félnomád népek rendelkeztek. A magyar „törzsek” az új hazában, alig száz évvel a honfoglalás után már szilárd, feudális államot tudtak alapítani. Ez azonban csak úgy volt lehetséges, hogy ehhez már a Kárpátoktól keletre elfoglalt helyükön kialakulhattak a kellő előzmények, s így a társadalmi viszonyok is.

Kelet-Európában a magyarság előtt egy másik, részben félnomád életet folytató nép volt az, amelyik igen korán eljutott az államalapítás szintjére, a *bolgár*. Országukat a Kaukázus előterében a kazárok zúzták szét a VII. században, központja az antik Phanagoria helyén volt. Mint közismert, a bolgárok egy része Dél-Oroszország területén maradt, régészetiileg a szaltovo-majackojei kultúra egyik variánsaként lehet őket megragadni. Másik részük a későbbi volgai Bolgárországot hozta létre, miközben ötvöződött a helyi, már letelepült őslakossággal. Harmadik csoportjuk, a VII. sz. végén az I. Bolgár Cárságot szintén a letelepült, földművelő, röviddel előttük odatelepedett szláv lakosság együttesében alakította ki. A magyarság bolgár szomszédságban és szoros kapcsolatban töltött el jelentős időt Dél-Oroszországban, erről tanúskodik a bolgár jövevényszavak jelentős rétege nyelvünkben. A bolgároknak a Balkánra települt része gazdasági életében, az államalapítás szintjére történt emelkedés idején, sőt azt megelőzőleg, már keleten, létrejöhettek azok a tényezők, amelyek ezt lehetővé tették. Ezek valóban jól illeszkedtek, és jól idomultak a balkáni szláv lakosság gazdasági szintjéhez.

Ilyen előzmények és környezet hátterén kapcsolódott bele a magyarság a X. században Kelet-Európában végbemenő (a Kijevi Oroszországban valamivel előbb) államalapítások sorába, hasonlóan a cseh, vagy a lengyel államhoz.

JEGYZETEK

1. Erdélyi I., Nomád életforma — nomád társadalom. „Valóság” XV. 5. Budapest 1972. 13—20; Erdélyi I. — Gumiljov, L., A nomád világ egysége és sokrétősége. Arch Ért. 96. 1969. 54—60.
2. Markow, G., Die wirtschaftliche und gesellschaftliche Struktur der Nomadenviehzüchter-Völker Asiens. Dresden 1970.
3. A vonatkozó irodalmat ld.: Hazanov, A. M., Szocialnaja isztorija szkifov. Moszkva 1975. 35.
4. Rikmkan, E. A., Etnyicseszkaaja isztorija naszelenyija Podnyesztrovja i prilegajuscsevo Podunavja. Moszkva 1975. 317.
5. Györffy Gy., Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában. Ethnographia 1965. 3. 411.
6. Comşa, M., Slaven in karpatisch-donauländischen Raum im 6—7. Jahrhundertn. ZfA Z. Archäol. 7. Berlin 1973.
7. U.o. 220.
8. Erdélyi I., Avarkori sarlók a Kárpát-medencében. Ethnographia 1975. I. 153—163.
9. Váczy P., Der fränkische Krieg und das Volk der Awaren. Acta AntHung. 20. 1972. 395—420.
10. Bartha A., A magyar történelem problémái 1526-ig. Történelmi Szemle 1968. 1—2. 107—112.
11. Ibn Ruszta, ld. „A magyarok elődeiről és a honfoglalásról”, szerk. Györffy Gy. Budapest 1958. 54.
12. Tolúbekov, Sz. J., Kocsevoje obscseszto kazahov v XVII.—nacs. XX. vv. Alma Ata 1971. 600.
13. Comşa, M., Slaves et autohtones sur le territoire de la R.P.R. aux VIe et VIIe siècles de n.é. (1962) 1966. 165.
14. Kralovánszky A., A papi honfoglalás kori temető. A nyíregyházi Jósza A. Múz. Évk. 3. Nyíregyháza 1960. 27—38.
15. Erdélyi I.—Szimonova E., Ásatások Vásárosnamény határában. „Találkozás Bereggel”. Vásárosnamény 1978.
16. Halászcsárda. Sági K. közöletlen ásatása.

ИШТВАН ЭРДЕЛИ

ВОПРОСЫ СООТНОШЕНИЯ ОСЕДЛЫХ И КОЧЕВЫХ ПЛЕМЁН В КАРПАТСКОМ БАССЕЙНЕ И ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ

Основная область кочевого хозяйства простирается от Карпатского бассейна на западе до Хинганских гор Центральной Азии на востоке, в зоне степи и лесостепи. С появлением кочевого образа жизни возникла новая форма миграции некоторых групп населения. Роль кочевых народов следует правильно рассматривать как со стороны оседлого населения, так и кочевников.

Далее автор подробно рассматривает процесс взаимоотношения кочевников и оседлого населения, начиная с сарматской эпохи вплоть до появления древних венгров. В конце статьи, в связи с образованием ранних феодальных государств, касается вопроса расселения древних болгар.

AZ ELSŐ MAGYAR KIRÁLYNÉ, GIZELLA SÍRJA

„Pro memoria amantissimae uxoris meae”

A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének szerzői munkaközössége elkészítette a „Magyarország történeti kronológiája” című több kötetből álló művet, melynek I. kötete 1981-ben jelent meg. Az „1043 után” címet viselő fejezetben a következő három mondatot olvashatjuk:

„I. (Szent) István özvegye, Gizella királyné meghal. Az általa alapított veszprémi székesegyházban temetik el. (Más vélemény szerint a passai Niedernburg kolostor apátnőjeként hal meg, s ott temetik el.)”¹

Az idézett szöveg arra utal, hogy Gizella temetkezési helye vitatott: a mérleg egyik serpenyőjében Veszprém, a másikban Passau áll. A történetírás területén immár több évszázada folyó kettősség vitája, a XVIII. század második felében alakult ki, s — úgy látszik — máig sem tisztázódott a probléma.

A kérdést a veszprémi helytörténetírás sem tartja mellékesnek, mert a Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai I. kötetben, — melyet Gutheil Jenő írt „Az Árpád-kori Veszprém” címmel, — önálló fejezetet kapott a téma. A fejezet címe: Gizella királyné veszprémi sírja.² A szerző a címnek megfelelően foglalt állást, így szerinte Veszprémbe temették el Gizella királynét.

A téma újratárgyalása nemcsak szükséges, hanem időszerű is, mert Gizella születési évének 1000. évfordulója előtt állunk, tehát indokolt e vitás kérdésben tárgyilagos álláspontot elfoglalni.

Gizella királyné temetéséről, sírhelyéről a XV. század közepéig sem hazai, sem külföldi krónikás adat nem áll rendelkezésünkre. Eddigi ismereteink szerint először csak a XV. században bukkan fel és a XVI. századtól kezdve terjed el az a három, különböző felfogás, mely szerint Gizella, első magyar királyné:

1. a veszprémi püspöki székesegyházban van eltemetve,

2. sírja a passai Niedernburg apácakolostorban található,

3. a székesfehérvári királyi bazilikában temették el.

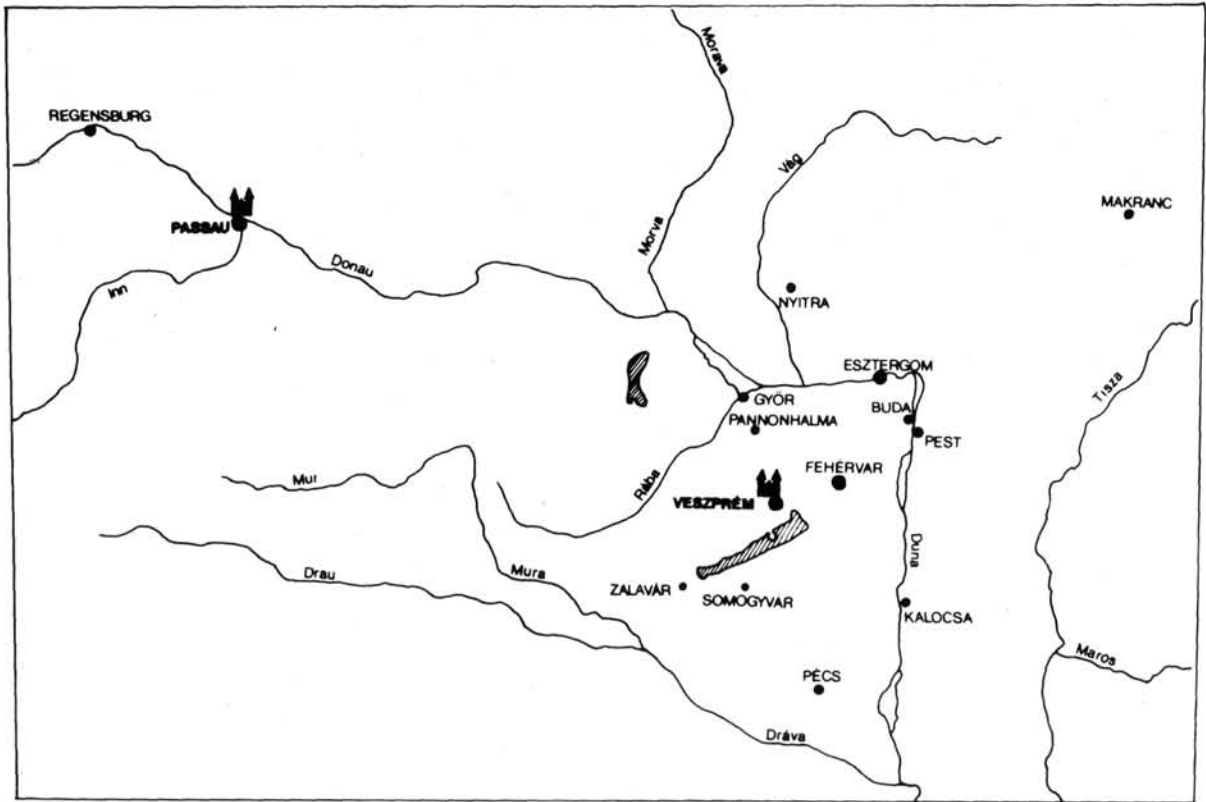
A három felfogás közül a X—XI. századi, sőt a későbbi századok temetkezési szokásainak legjobban megfelel a harmadik változat. A trónra lépő uralkodó teendői közé tartozott saját maga és családja temetkezési helyének megválasztása. Ez általában vagy egy királyi alapítású bazilika, vagy egy szerzetesi monostor temploma volt.

István királyt és fiát, Imre herceget a király által alapított székesfehérvári bazilikában temették el, tehát a kor felfogása szerint Gizellát is oda kellett volna eltemetni. A valóság azonban egészen más, mert Gizella sírjáról nem tesznek említést az 1083. évi elevációkor és az ezt követő kanonizáció során, amikor István és Imre szenttéavatásához a szükséges bizonyítékokat összegyűjtötték. Ennél is valószínűbb az a tény, hogy a bazilikában végzett többszöri régészeti és műemléki kutatás során sem bukkantak Gizella sírjára. Ezt a feltevést, tehát mint alaptalant, el kell vetnünk. *Iacobus Philippus Bergomensis (Foresta) vagy másképpen Jacopo Filippo di Bergamo* (1434—1518) történetírónak 1497-ben Ferrarában,³ 1503-ban⁴ és 1513-ban,⁵ Velencében, továbbá 1521-ben Párizsban⁶ megjelent munkái tartalmazták a fehérvári temetést. Neve és adata az újabb Gizella-irodalomban is megtalálható.

A szakirodalom feltárása során kitűnik, hogy a témában csak felszínesen tájékozódott, kevésbé járatos szerzők általában egy tekintélyesebb író állásfoglalását teszik magukévá, akár elfogultságból, akár tekinténnytiszteletből. Így szépen kirajzolódik a szakirodalomban egy veszprémi és egy passai álláspontot képviselő csoport. Mindkét csoportban kiváló szakemberek dolgoztak fel az anyagot, vizsgálták meg az érveket és az ellenérveket, de sokszor nem tárgyilagos a véleményük, mert befolyásolta őket a nemzeti öntudatból fakadó téves egyoldalúság, vagy pedig eleve elfogultak voltak mindazzal szemben, ami nem felelt meg elképzeléseiknek. A probléma tisztázására sorra vesszük a Veszprémre vonatkozó, vagy vonatkoztatható, Gizellát említő érveket és bizonyítékokat, átszűrve a kritika rostáján.

A KÖZÉPKORI OKLEVELEK ÉS GIZELLA KIRÁLYNÉ

Évezredünk első felének hazai és külföldi krónika-irodalmában sajnos nem találunk egyetlen adatot sem arra, hogy Gizella királynét Veszprémbe temették volna el. *Gombos Ferenc Albin* által összeállított *Catalogus fontium historiae Hungaricae* című, több mint ötezer forrásrészletet tartalmazó gyűjteményben nincsen egyetlen, Veszprémre utaló adat. Ugyanigy nem lelünk adatokat az okleveles anyagban sem, beleértve a hazai és a külföldi kiadott anyagot. A Veszprémre vonatkozó oklevelek regesztáinak átfésű-

1. ábra.

Abb. 1.

lése is eredménytelen, noha Gizella királynéra többször is utalnak, de sírjáról nem tesznek említést. Elég áttekintünk a *Gutheil* által közzétett 215 oklevél regesztajegyzékét, mely az 1002–1523-ig terjedő időt öleli fel, máris megállapíthatjuk, hogy még a királyné-koronázási joggal, vagy magával a királynéi koronával kapcsolatos első említések is csak nagyon késői oklevelekben szerepelnek. A királyné-koronázási ügyben támadt jogvita először csak az 1216. április 1. kelt, Rómában kiállított oklevélben fordult elő.⁷ 1215-ben ugyanis II. András király második feleségét, *Jolántát* az esztergomi érsek koronázta meg, s ez ellen Róbert veszprémi püspök panasszal élt Rómában III. Ince pápánál. A pápa által kirendelt bírák, *Pelagius* albánói püspök és *István* bíboros, oklevélben biztosítják a veszprémi püspök jogát a királyné megkoronázására, míg a királyt az esztergomi érsek koronázza meg.⁸ Ez a döntés nyilván a veszprémi püspök által előterjesztett kérelemre épült, illetve a jogszokáson és élő gyakorlaton alapulhatott, tehát nem biztos, hogy voltak írott dokumentumai. Noha Gizella királyné koráig visszanyúló oklevéllel nem rendelkezhetett, mert még nem vált gyakorlattá az országosan ismert jogok írásos rögzítése és királyi megerősítése, alátámasztja ezt a jogot — igen nyomósan — az a tény is, hogy a veszprémi székesegyházban őrizték 1217-ig *Gizella királyné koronáját*. II. András király a szentföldi kereszt-

tes hadjáratra készülvén, költségei egy részének fedezésére, magával vitte az értékes felségjelvényt, mint ezt az általa kiadott oklevél tanúsítja.⁹ A korona értékére azokból az oklevelekből következtethetünk, melyekben II. András utólag igyekszik kárpótolni a székesegyházat, így 1222-ben két oklevélben adományoz javakat.¹⁰

Gizella királyné koronájának elvitelében a király önkényeskedését véljük felfedezni, hisz ez volt Veszprémnek az egyetlen, de annál értékesebb bizonyítéka arra, hogy Gizella királynéi jogon kötődött a székesegyházhoz, a városhoz. Felmerül a gyanú, vajon nem ez volt-e az ára annak, hogy 1216-ban Rómában megerősítették a veszprémi püspök jogát a királyné koronázására, mely a gyakorlatban a királynéi kancellári hivatal ellátásával és annak javadalmával párosult? Úgy sejtjük, hogy II. András ezt az áldozatot megkövetelte a koronázási joggal megerősített püspöktől: elvette tőle a koronát, az első királynéét. Érthető, hogy ezt követően a veszprémi püspökök minden alkalmat megragadtak, hogy a királynéval kapcsolatos jogait, kiváltságait lehetőleg oklevelekbe foglaltassák. Nem lehet véletlen, hogy a XIII. század második feléből több ilyen kiváltságot tartalmazó oklevél maradt ránk. Ez részben annak is tulajdonítható, hogy a magyarországi okleveles gyakorlat a XIII. században alakult ki teljesen, melyet a királyi ok-

levelek hirtelen szaporodása bizonyít. A XI—XII. században az oklevél még nem nyújtott jogbiztosítékot, ezért a régi okleveleket nem nagyon becsülték meg, alig hivatkoztak rájuk. *Szentpéteri Imre* szerint a „XIII. században azonban az oklevél már fontos jogbiztosítékká lesz.”¹¹

1269. október 3-án kelt oklevélben IV. Béla király erősíti meg a királynékoronázó jogot és a püspök kancellári méltóságát.¹² 1276. augusztus 3-án kelt az az oklevél, melyben *Izabella* királyné, IV. László felesége mint a veszprémi egyház kegyura adományt tesz a székesegyház újjáépítésére.¹³ Ezt az okmányt IV. László király augusztus 9-én kiállított oklevele erősíti meg,¹⁴ s ugyanabban az évben kiadott oklevele úgy rendelkezik, hogy a veszprémi püspököket egyházuk alapításától megillető kiváltságért, tehát a királynékoronázási joggal egybekötött kancellári tisztért, — a már IV. Béla által elismert — évi 500 márkát fizessék ki.¹⁵

Péter püspöknek, Veszprémben 1277. április 12-én keltezett oklevele egy birtokcserével kapcsolatban hivatkozik Gizella királynénak, a veszprémi egyház alapítója koronájának kárpótlására.¹⁶ 1280-ból származik *Erzsébet* királynénak, *Kun László* feleségének az az adománylevele, melyben arra hivatkozik, hogy hálás a veszprémi egyháznak, mert püspökei koronázzák a királynékat, s őt is Pál veszprémi püspök kente fel királynévá. Adományát azért is teszi, mert a veszprémi egyháznak a királynék a kegyurai, s benne áll a királynék trónszéke.¹⁷ Ugyanez a királyné 1283. március 31-én kelt oklevélben megemlíti, hogy a veszprémi Szent Mihály egyházában szokták a királynékat megkoronázni.¹⁸ Végül 1300. augusztus 16-án keltezték *Agnes* királynénak, III. András feleségének oklevelét, melyben megemlékezik arról, hogy őt Benedek veszprémi püspök koronázta királynévá, s ő a kegyura az egyháznak, melyben a királynék trónszéke áll.¹⁹

Ezután csak 1377. február 10-én találkozunk a témával, Rómában, XI. *Gergely* pápa által kiadott oklevélben, melyben búcsút engedélyez a veszprémi székesegyház részére.²⁰ Az oklevélből idézzük a következő részletet: „... sicut accepimus, regine Ungarie pro tempore existentes in ecclesia Vesprimiensi coronari et alia insignia reginalia recipere et sepeliri consueverint, ...”. Miként értesültünk, Magyarország mindenkor uralkodó királynéit a veszprémi székesegyházban szokták megkoronázni, itt szoktak egyéb királynéi jelvényeket felvenni és temetkezni. Ez az adat figyelemre méltó, de csupán az oklevélszövegezéshez nyújtott — nyilván Veszprémből eredő — információk tekinthető. Gizelláról nem történik említés, ezért Veszprémben való temetkezése kérdésében ezt az oklevelet nem fogadhatjuk el.

Ezután hosszú ideig nem szerepelnek az oklevelekben ezek a kiváltságok, mignem *Zsigmond* király 1425. február 24-én kelt oklevélben *Rozgonyi Péter* veszprémi püspök kérésére átírja és megerősíti IV. László 1276. évi oklevelét a királynékoronázó és kancellári jogról.²¹ Úgy tűnik, hogy a veszprémi püspökök a gyakorlatban nem nagyon érvényesíthették jogukat, ezért kellett

erre a megerősítés Zsigmond királytól. Tizenkét évvel később Székesfehérvárott megismétlődik a jog gyakorlásának vitája az esztergomi érsek és a veszprémi püspök között. *Albert* királynak és feleségének, *Erzsébetnek* a koronázásakor az érsek csak azután járult hozzá a királynékoronázáshoz, miután *Rozgonyi Simon* veszprémi püspök felmutatta a kiváltságot biztosító bizonyítékokat, s ezt az 1437. december 31-én, Fehérvárott kiadott oklevél tanúsítja.²² A koronázási gyakorlat a következő századokban is azt mutatja, hogy a veszprémi püspökök királynékoronázási kiváltságaikkal csak ritkán élhettek.

Az eddig felsorolt okleveles adatokból megállapíthatjuk az alábbiakat:

a) Gizella koronáját — minden valószínűség szerint a koronázásakor használt, vagy csak ünnepi alkalmakkor viselt felségjelvényt — az általa gazdagon felszerelt veszprémi székesegyházban őrizték, s onnan 1217-ben II. András király vitte el. Az a tény, hogy királynéi bazilika mindenkori őrzőhelye volt a koronának, különleges kiváltságot biztosított a veszprémi egyháznak.

b) Több oklevél említi, hogy a székesegyházban szokták a királynékat koronázni és ott van a trónszékük is. Sajnos eddig még nincs okleveles bizonyítékunk arra, hogy a koronázás konkrét személyhez köthetően Veszprémben mikor volt. Ami a trónszéket illeti, ennek viszont nincs különös jelentősége, mert valószínűleg a királynék kegyúri székéről van szó.

c) A koronázási jog csak az 1216. évi oklevélben bukkan fel először, ez mindenesetre azt igazolja, hogy gyakorlásának előzményei voltak, mert nyilván a joggyakorlat alapján ismerték el később királyaink ezt a kiváltságot. Gizelláig visszavezetni ezt a jogot, azonban reménytelen kísérlet lenne, hisz a püspökségek még nem voltak az évezred elején megszervezve, csak fokozatosan alakultak ki.

Gizella sirjának, temetkezési helyének szempontjából a felsorolt adatok, és az azokból levont összegezesek semmi lényegeset nem mondanak. Még a csirája sem mutatható ki, hogy Gizella, vagy bármelyik magyar királyné Veszprémben lenne eltemetve. Az a történelmi tény, hogy az oklevelek nem említik az évezred első felében Gizella veszprémi sirját, nem támasztják alá a későbbi történetírók állítását. Ennek bizonyítása a középkorban, elsősorban a veszprémi püspökök számára lett volna fontos, hisz ez csak segítette volna őket kiváltságaik állandó elismerésében, amelyre annyira törekedtek a XIII. században. Ha Gizella sirja a székesegyházban lett volna, ezt a fontos tényt nyilván rögzítették volna az oklevelek, hisz az egész középkorban rendkívüli tiszteletben részesültek azok a sírok, amelyek példamutató, mindenki által szeretett és tisztelt egyéniségekhez tartoztak. Márpedig Gizella királyné ilyen személyiség volt, hisz a krónikáirók jellemzései alapján méltó maradt a tiszteletre. Veszprém püspökeinek ez a semleges magatartása öt évszázadon keresztül azt jelentheti, hogy Gizellát nem Veszprémben temették el, sirja nem volt sem a székesegyházban, sem másutt.

Mi okozhatta mégis az utókorban azt a véle-
ményt, hogy Gizella Veszprémben temetkezett el?
— Már a felsorolt oklevelek tartalmából kitűnik,
hogy a veszprémi püspökök Gizella kora után,
csak 150—200 év múlva kezdenek ragaszkodni
kiváltságaik írásbeli rögzítéséhez.

Figyelemre méltó körülmény, hogy ezeknek
kiadása zömében a tatárjárást követő évtizedek-
ben történt, tehát érthető okokból cselekedtek
így. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni,
hogy I. István király ún. veszprémi alapítóleve-
lét²³ 1257. november 20-án a veszprémi püspök
kérésére átírja IV. Béla király.²⁴ Nincs okunk
kétkedni abban, hogy az átírás az eredeti ala-
pítólevélről történt, tehát 1257-től két hiteles
okmánnyal rendelkezett a püspökség. 1276-ban
azonban kifosztották, feldúlták a püspökséget és
a székesegyházat, mint erről IV. Lászlónak több
oklevele is említést tesz.²⁵ Ekkor tűnt el a fosz-
togatók kezén az eredeti I. István-féle alapító-
levél és annak IV. Béla-féle hiteles átírata. *Gut-
heil* — nagyon logikus — következtetése szerint
a püspökségen megmaradhatott egy másolati pél-
dány, melyről III. Benedek püspök 1295 táján a
tihanyi apátsággal készítettett átíratot, de Ti-
hanyban nem hitelesítették és nem keltezték az
átírást, mert észrevették, hogy nem eredeti okle-
vél az átírás alapja.²⁶ E sikertelen kísérlet után
Benedek püspök hamisít egy oklevelet, reprodu-
kálva IV. Béla átíratát.²⁷ Alig fél évszázaddal
később előkerült az eredeti I. István-féle oklevél
és a IV. Béla-féle hiteles átírat. 1342. augusztus
22-én a fehérvári káptalan bizonyoságlevele tanú-
sítja, hogy a veszprémi székesegyház kifosztása
után e két okmány egy bizonyos Zegerjei György
családja tulajdonába jutott, aki 10 márka juta-
lomért visszaszolgáltatta. Ez az oklevél ma is
megvan Veszprémben, de a leglényegesebb ok-
mányok, az alapítást igazoló oklevél és annak
hiteles átírata ismeretlen időben végleg eltűnt.²⁸

Ma már csak a Benedek püspök által IV. Béla
nevére hamisított, valamint a tihanyi, nem hitele-
sített átírat-másolati példányokkal rendelke-
zünk. A szövegből²⁹ számunkra lényeges:

a) Az oklevél kiadása „István kegyelméből a
pannoniai királya” („Stephanus Dei gratia
Pannoniorum rex”) nevében történt, tehát a bir-
tokadományozást, a püspöki jogok adományozá-
sát maga a király gyakorolta.

b) Nagyon ki van hangsúlyozva — talán túl-
zottan is — a püspök jogköre, tulajdonjoga és
sérthetetlensége. Ennek megsértőit anatómával,
egyházi átokkal fenyegeti.

c) Gizelláról nincs említés a szövegben.

A Gizella-sír kérdésében nagyon lényeges
tényezőnek tekintem ezt a „hiányosságot”. Ez
bizonyíték arra, hogy az oklevél szövege az I.
István-féle eredeti okmány lényegét hamisítás
nélkül tartalmazza. Ugyanis a királynéi kiváltsá-
gokért harcoló és azt élvező veszprémi püs-
pököknek — elvesztett oklevél rekonstruálása
esetén — éppen lehetőségük lett volna Gizella
királyné nevét közbeiktatni, de ezt nem tették,
mert nem hamisítási szándékkal készült az erede-
tit megközelítő újrafogalmazás, hanem a XIII.
századi okleveles gyakorlat alapján.

GIZELLA KIRÁLYNÉ A XI—XVI. SZÁZADI IRODALOMBAN

Gizella magyar királyné említése az évezred
első felének irodalmában eléggé gyakori. Mint-
egy száz krónika, annales, gesta, történeti munka
emlékezik meg róla általában férjével, I. István
királlyal kapcsolatban. A feljegyzések döntő
többsége Gizella és István házasságára, valamint
e dinasztikus friggyel kapcsolatos térítő és egy-
házszerző munkára szorítkozik.

A X—XI. századi korszellemnek megfelelő
igénnyel készült feljegyzések a XII—XV. századi
munkákban több esetben majdnem hűen ismét-
lődnek, vagy hibás, téves adatokkal bővülnek,
keverednek. Az utóbbi különösen azoknál fordul
elő, akik kritikátlanul keverték a jó források
anyagába a téves és ellentmondásos adatokat is.
Átvizsgálva a XI—XV. századi irodalmi forrás-
okat, igyekeztünk a Gizellára vonatkozó adatokat
átrostálni. Gizella gyakori említése azt jelenti,
hogy népszerű szereplője volt a történetírásnak.
I. István király népszerűsége azonban Gizelláét
túlszárnyalja, *Gombos F. Albin* szerint első kirá-
lyunkról 1526-ig körülbelül ötszáz külföldi író
emlékezett meg és a középkor legnépszerűbb
uralkodója, *Nagy Károly* mellé emelkedett.³⁰ E
népszerűségének egyik oka 1083. évi szenttéava-
tása volt; személyét az egész keresztény világban
nagyra becsülték és tisztelték.

Gizella gyakori említésének a másik oka báty-
ja, II. Henrik német király és római császár,
akit 1146-ban avattak szentté, Kunigunda nevű
feleségét pedig 1200-ban.³¹ Mindketten igen né-
pszerűek voltak, s a középkori irodalom sűrűn
megemlékezik róluk, különösen Henrikről. Gize-
lla neve főleg férje, István király és bátyja Hen-
rik császár életrajzi adataival együtt fordul elő,
de példamutató, erkölcsös és jámbor életét min-
dig tisztelettel említik.

A Veszprém—Passau vitás kérdés tisztázá-
sára szükséges a középkori irodalmi anyag teljes,
de csupán Gizellára vonatkozó részeinek vázlatos
áttekintése. Így feleletet kapunk arra, hogy
személyét miért nem feledték el a XV—XVI. szá-
zadban sem, s tiszteletét nem csupán a hagyó-
mány őrizte meg, hanem az írott források is.

A XI. SZÁZADI FORRÁSOK

1. **Monumenta Salisburgensis monasterii s.
Petri necrologica. Liber Confraternitatum recen-
tior a. 1004 compositus.**³² Az 1004-ben összeállí-
tott felsorolásban az *Ordo Imperatorum sive
Reginarum* című alatt találjuk: „*Henricus im-
perator, Chunigund regina*”, vagyis Henrik csá-
szár, Kunigunda királyné, az *Ordo Ducum* cím-
ű alatt pedig: „*Stephanus rex Ungarorum,
Kysla regina eiusdem uxor*”, vagyis István a
magyarok királya, Gizella királyné az ő felesége.

2. **Vita s. Heinrici II imperatoris auctore Adal-
boldo monacho Lobienzi et episcopo Traiectensi.**
Az 1026-ban elhunyt *Adalboldus* uttrechti püs-
pöknek, a császár udvari tudósának II. Henrik-
ről írt életrajza csak töredékben maradt fenn, az

ebben található adat Gizelláról a következő: „Domnus Bruno autem apud Bulizlavum consolationem non inveniens, ad sororem suam Ungaricam reginam confugit, ...”³³ 1004-ben ugyanis II. Henrik császár öccse, Brúnó összeveszett bátyjával, s végül István király udvarába, Gizella hűgáéhoz menekült.

3. Ademarus Cabannensis monachus S. Cybardi al. Eparchii Engolismensis, tum Martialis Lemovicensis. Az Angoulême-i és Limoges-i bencés kolostorok szerzetese, a Chabannes-i *Ademarus* „*Chronicon Aquitanicum et Francicum*” című 1035 előtt írt munkájában ezt találjuk: „... et ipsi filio eius Stephano Oto imperator sororem Emerici, postea imperatoris, in coniugio dedit”.³⁴ A történetíró szerint III. Ottó császár adta feleségül Gizellát, a későbbi Henrik császár hűgát, Istvánhoz, Géza fiáéhoz.

4. Chronicon Epternacense breve. Az 1035-tel befejezett krónika ezt írja: „Henericus, filius Henerici ducis Bavarie, filii Henerici, fratris Magni Ottonis, totam Pannoniam per Gillam sororem ad Christum convertit”.³⁵ Nagy Ottó császár Henrik nevű testvérének a fia, Henrik bajor herceg, ennek a fia Henrik egész Pannóniát Gizella hűga által Krisztus számára térítette meg. Az ismeretlen krónikáiro elhallgatta István király érdemét és csupán Henrik szándékának és Gizella tevékenységének tulajdonította a térítés nagy munkáját.

5. Wipo, capellanus Conradi II imperatoris: Gesta Chuonradi II imperatoris. *Wipo* főpap mint II. Konrád császár capellanusa és udvari történetírója 1048-ban írta meg az uralkodó élettörténetét és ebben helyet adott Gizellának is.³⁶ Tudjuk, hogy Konrád császár István királyt 1030-ban sikertelenül megtámadta, s nem volt köztük a viszony barátságos. Az udvari történetíró ennek ellenére tisztelettel ír István királyról.³⁷ Gizella családját így mutatja be: „Bruno episcopus Augustensis defunctus est. Nobilis valde fuit ipse episcopus Bruno. Nam dum esset frater Heinrichi imperatoris, filius erat matertrae Giselae imperatricis. Soror vero eiusdem episcopi nupta Stephano regi Ungariorum, causa fuit christianitatis primum in gente Pannonica”. Bruno augsburgi püspök meghalt. Nagyon nemes főpap volt Brúnó, ugyanis Henrik császárnak az öccse, és Gizella császárné nagynénjének a fia volt. Sőt ugyanannak a püspöknek a hűga [Gizella] Istvánnak, a magyarok királyának a felesége, aki főképpen a pannóniai nép között elterjesztette a kereszténységet.

6. Rodulphus Glaber monachus s. Benigni Divionensis, postea monachus Cluniacensis: „Francorum historiae libri V.” *Glaber*, a Dijon-i, majd a Cluny-i monostor szerzetese 1050 előtt írt krónikájában nagy tisztelettel ír István királyról és Gizelláról is megemlékezik. „De Stephano rege Ungrorum. Ipso igitur tempore Ungrorum gens, quae erat circa Danubium, cum suo rege ad fidem Christi conversa est. Quorum regi Stephano ex baptisate vocato decenterque christianissimo dedit memoratus imperator Henricus germanam suam in uxorem.”³⁸ Istvánról, a magyarok királyáról. A maga idejében tehát, a ma-

gyarok népe, amely a Duna táján élt, királyával együtt Krisztus hitére tért. A keresztségben Istvánnak nevezett, és méltán a legkeresztényibb királynak, Henrik császár feleségül adta hűgát.

7. Herimannus Augiensis monachus: Chronicon de sex aetatibus mundi a creatione mundi usque ad a. 1054. A fiatalon elhunyt, *Hermannus Contractus*-nak, Béna Hermann-nak is nevezett reichenai szerzetes, korának megbízható és pontos krónikása volt. István királyról és koráról részletes feljegyzést készített. A Gizellára vonatkozó részt idézzük: „A. 995. Henricus dux Baiariae obiit, et filius eius ex Gisela, Counradi regis Burgundiae filia, itidem Henricus, imperator postea futurus, ducatum interim optinuit. Huius soror Gisela Stephano regi Ungariorum, cum se ad fidem Christi converteret, quasi vere iuxta nomen suum fidei obses in coniugium data, elemosinis caeterisque bonis operibus inibi intenta consenuit.”³⁹ 995. év. Henrik Bajorország hercege meghalt, és az ő ugyancsak Henrik nevű fia, — aki Gizellától, Burgundia királyának, Konrádnak a lányától született, — később leendő császár, a hercegséget azalatt megtartotta magának. Ennek hűga, Gizella, feleségül adatott Istvánhoz, a magyarok királyáéhoz, hogy Krisztus hitére térítse, mintegy a neve szerint valóban a hit záloga. A buzgó Gizella alamizsnálkodással és más jó cselekedetekkel ugyanott megöregedett.

Herimannus Augiensis érdekes szójátéka a „quasi vere iuxta nomen suum fidei obses”, erre külön ki kell térnünk, ugyanis a XVI. századi történetírók nagyon felfigyeltek rá. *Aventinusa* hivatkozva *Gombos* így foglalja össze a sokak által már megtárgyalt témát: a németek Gizella és István házasságát olyan szerződésnek tekintették, amelyben a németek részéről Gizella a saját nevének jelentése szerint kezesként szerepel, a magyar király pedig kötelezi magát, hogy népével együtt a keresztény vallásra tér.⁴⁰ A németben a Geisel név, mint a Gisela változata, megfelel a latin *obses* szónak, mely kezest, túszt, zálogot jelent. A XI—XV. századi irodalomban *Csapodi* kimutatása szerint a magyar Gizella német megfelelőjét, a Gisela-t ennyi változatban találjuk:

Bala, Czeysla, Czyesska, Gala, Galla, Geisel, Geisila, Geysla, Gila, Gilla, Gisala, Gisella, Gisila, Gisilla, Gisla, Gisle, Gula, Gusla, Gusyla, Gysia, Keisla, Kesla, Keysla, Kisla, Kysla, Sirocchia.⁴¹

A reichenai krónikás másik adata — amelyik sarkalatos vitapont a Veszprém—Passau kérdésben — az idézet befejező része, miszerint Gizella királyné Magyarországon öregedett meg alamizsnálkodásokkal és más jócselekedetekkel töltve jámbor életét. Az „inibi... consenuit” valóban és teljesen egyértelműen azt jelenti, hogy itt öregedett meg.

A vita akörül van, hogy a kifejezés egyáltalán azt jelenti: Gizella Magyarországon halt meg? A vitázók abban megegyeznek, hogy Herimannus Augiensis azért nem írhatta meg Gizella halálát, mert a szerzetes már 1054-ben meghalt, s nyilván a királyné túlélte. A kortárs és jól tájékozott krónikás az egyik leghitelesebb forrást al-

kotta, így számunkra is alapvetően fontos a tudósítása. A témával foglalkozó vitairadalomban felvetett érveket és ellenérveket mérlegelve, valamint Magyarország belső ellentmondásos életét tekintve az a véleményünk, hogy István király halála után Gizella szerepe az 1040–50-es években a Bodeni-tó kolostorszigetén élő történetíró szerzetes számára nem lehetett olyan lényeges, hogy életének folyását tovább kísérje, hiszen mondatának befejező szava, a praesens perfectumban lévő „consenuit”, azt jelentette neki, hogy ezzel befejezte mondanivalóját Gizelláról. Ebből nem következtethetünk Veszprémre!

8. Vita s. Wolfkangi episcopi Ratisponensis et confessoris auctore Othlono Frisingensi, monacho S. Emmerami Ratisponensis. A regensburgi Szent Emmerám monostor szerzetesének 1050 körül írt Szent Wolfgang életrajzában is találunk adatot. „... Heinricum, qui postea Dei nutu rex est effectus, praenominavit regem; fratrem vero eius Brunonem appellavit antistitem; sororem eorum maiorem reginam, alteram autem abbatissam nuncupavit.”⁴² A krónika felsorolja a négy testvért, akiknek jövőjét Wolfgang előre meglátta. Henriket királynak jósolta, és akiből Isten akaratából később király lett; sőt testvérét Brúnót püspöknek nevezte; nagyobbik húgukat (Gizellát) királynőnek; a másikat (Brigittát) pedig apátnőnek mondta.

9. Historia fundationis coenobii Mellicensis a. 928, auctore anonymo eiusdem cenobii. A melki monostor ismeretlen nevű szerzetese különböző források alapján összeállított munkájában a következőket írja Gizelláról: „... Hainrico ... qui ... ac sororem suam, nomine Gisilam regi Vngariae Stephano tradens in uxorem, ipsum et totam gentem suam convertit ad fidem Christi...”⁴³ Henrik, aki Gizella nevű hűgát feleségül adta Istvánnak, Magyarország királyának, őt és egész népét Krisztus hitére térítette.

10. Annales Altahenses maiores a. 708—1073. Az *Altaichi Évkönyvek* első részében, az 1032-ig terjedő időig, nem találunk érdemleges adatot Gizelláról. Az 1033—1073. közötti évek történetét tárgyaló második részben, Péter királlyal kapcsolatban viszont olyan adatokat olvashatunk, melyeket más krónikások nem említenek. „A. 1041. ... Hic igitur ipso vivente in regno solidatus iuravit, ut praeceperat avunculus, se dominam suam reginam semper honoraturum nec quicquam eorum, quae rex dederat ei, ablaturum, si post mortem ipsius vitam illi donaret Dominus.”⁴⁴ Az idézett szövegrész számunkra azt a fontos tényrt rögzíti, hogy Péter király, mint a trón biztos várományosa, már István király életében esküvel kötelezte magát, hogy Gizella királynét mindig tisztelni fogja mind személyében, mind a királyi férjtől kapott javaiban, még akkor is, ha István halála után még Gizella életben lesz. — E korabeli adat, tárgyalt témánk szempontjából, rendkívül fontos, ugyanis a későbbiek során látni fogjuk, hogy az esküszegő Péter miatt volt kénytelen Gizella végleg elhagyni Magyarországot. Péter ugyanis arra is megesküdtött, hogy azok ellen is fellép, akik Gizellát hamisan akarnák bevádolni.⁴⁵

11. Adamus Bremensis scholasticus: Gesta Hammenburgensis ecclesiae pontificum. A brémai dómiskola vezetője, Adamus kanonok 1072—1076 között írta gestáját, melyben a Gizellára vonatkozó rész a XII. századi Codex Lugdunensis jegyzetében, scholiumában található. „Anno Domini 1010 gens Ungariae ad fidem convertitur per Gislam, sororem imperatoris, quae nupta regi Ungariae ipsum regem induxit, ut se et suos baptizari faceret, et in baptismo Stephanus appellatus.”⁴⁶ Az Úr 1010. évében Magyarország népe megtért a császár húga, Gizella által, aki feleségül adatott Magyarország királyához, s a királyt rábírtta, hogy magát és övéit megkeresztelje; a keresztségben Istvánnak nevezték el.

Az idézett XI. századi források adatait az alábbiakban foglalhatjuk össze:

a) Gizellát, mint a bajor uralkodóház tagját, Henrik császár feleségül adta Istvánhoz és ezzel a dinasztikus házassággal sikerült a pogány magyarokat Krisztus hitére téríteni.

b) Gizella királyné alamizsnálkodó, tevékeny keresztény életet élve öregedett meg Magyarországon.

c) Péter király esküjét megszegve, az őt trónra is segítő Gizella özvegy királynét zaklatja, javait elkobozza és őt magát őrizet alatt tartja. Minden valószínűség szerint az özvegy királyné a bakonyi királynéi birtokok központjában, Veszprémben élt.

A korabeli források alapján tehát egyértelműen kirajzolódik előttünk a nagy király feleségének nagyszerű élete, mely Péter király alatt a méltatlan bánásmód miatt sanyarú özvegységgé változott. Az egész életében jótékonykodó királyné számára ez az öregkor, megfosztva minden tevékenységtől és adakozási készség gyakorlásától, nyilván sorsfordulót jelentett. Élete alkonyán megfosztva minden lehetőségtől, melyet négy évtizedes királynéi tevékenysége alatt életcéljának megfelelően gyakorolt, kilátástalan sorsa nyilván arra készítette, hogy a Péter és Aba Sámuel alatt leromlott közállapotok miatt is elhagyja az országot. A róla írt későbbi jellemzések is azt a képet egészítik ki, mely szerint létalapja, valódi eszménye volt az alamizsnálkodás, a tevékeny keresztényi segítés. Az önértében sértett és durván, méltatlanul zaklatott királyné nem tűrhette tovább a vele szemben elkövetett igazságtalanságokat, és elhagyta az országot, hogy haláláig azt az életmódot válassza, melyet őseinek nőtagjai is gyakoroltak, apátnő legyen egy birodalmi kolostorban. Magyarországi haláláról ezért nem történt említés, külföldi elhalálása idején pedig személye már nem volt érdemben jelentős a Magyarország történetét lejegyző krónikások előtt, így elhunytáról nem maradt fenn adat.

A XII. SZÁZADI FORRÁSOK

A források hűen tükrözik az előző század krónikásainak tudósításait, általában változtatás nélkül átveszik, átmásolják a Gizelláról írt adato-

kat, melyeknek lényege: Henrik császár feleségül adja húgát István királyhoz, s ezáltal az ország népét a királlyal együtt a keresztény hitre téríti. A krónikás források száma megsokasodik, Gizella személye tehát nem merült feledésbe. Ennek oka egyértelműen két jelentős ténynek a törvényszerű következménye: István király emlékének rendkívüli népszerűsége Európában, melyet az 1083. évi kanonizáció maradóan megalapozott, a másik tény pedig Gizella királyné bátyjának, Henrik császárnak 1146. évi kanonizációja. Ez a két történelmi esemény Gizella személyéhez is kapcsolódik. Hasonló sorsközösséget — olyan szentté avatott császári testvért, és olyan szentté avatott királyi férjet, akik páratlan népszerűségnek örvendtek a középkorban — más királyné nem mondhat magáénak. Gizella neve mind a magyar, mind a német történelemnek e két nagy alakjához kötődik, s ennek a valóságnak áthagyományozott voltát tükrözik a források.

1. Hugo Flaviniacensis abbas, antea Viridunensis S. Vitoni monachus: Chronicon Viridunense seu Chronicon Flaviniacense. A XI—XII. századfordulón élt verduni szerzetes, később Flavigny (Moselle mellett Nancynál) apátja, 1102-ig terjedő krónikájában ezt írja: „Tempore imperatoris Heinrici rex Ungarorum cum gente sua christianus factus est. Cui etiam Stephano in baptisate dicto germanam suam uxorem dedit . . .”⁴⁷ Henrik császár idejében a magyarok királya [István] népével együtt keresztényé lett. A keresztységben Istvánnak nevezettnek, húgát feleségül adta.

2. Vita s. Eberhardi ex comite Nelleburgensi ordinis s. Benedicti monachi Schaffhusiae in Suevia. A XI—XII. századfordulón alkotó schaffhauseni bencés szerzetes fennmaradt műve ezt mondja Gizelláról: „Circa anno Christi millesimum quartum, in Suevia Germaniae superioris provincia, floruit Eppo comes Nelleburgensis, dives agris opibusque, qui matrimonio sibi iunxit Hedwigem, sancti Hungarorum regis Stephani filiam, et s. Henrici imperatoris ex Gisila [recte: ex Gisila, sorore s. Henrici imperatoris] . . .”⁴⁸ Krisztus 1004. éve táján, Svábföldön, a Felső-Germánia vagyonos és hatalmas provinciában, élt Eppo, nellenburgi comes, aki feleségül vette Hedviget, szent Istvánnak, a magyarok királyának, és szent Henrik császár nővérének, Gizellának a leányát . . .

3. Sigebertus Gemblacensis monachus: Chronographia ab a. 381—1111. A Gembloux-i apát-ság (Namur közelében) 1112-ben elhunyt szerzetese korábbi források alapján ezt írja Gizelláról:⁴⁹ „A. 1010. Gens Ungarorum hactenus idolatriae dedita, hoc tempore ad fidem Christi convertitur per Gislam sororem imperatoris, quae nupta Ungarorum regi, ad hoc sua instantia regem adduxit, ut se et totam Ungarorum gentem baptizari expeteret.” 1010. év. A magyarok népe ez ideig a bálványimádásnak hódolt, ebben az időben Krisztus hitére tért át a császár Gizella nevű húga miatt, aki a magyarok királyához férjhez adva, buzgalomával arra bírta rá a királyt, hogy magát és a magyarok egész népét megkeresztelni kérje.

4. Ekkehardus Uraugiensis abbas: Chronicon

universale ab urbe condito usque ad a. 1125.⁵⁰ Az 1125-ben elhunyt *Ekkehard*, a Saale melletti, 1108-ban alapított aurai bencés kolostor első apátja ezt írja: „A. 1001. Heinrici imperatoris et Brunonis episcopi sororem, bonae memoriae feminam, Gislam, rex Ungariorum qui Stephanus dicebatur in cuniugium expetivit, sed eam ducere non promeruit, donec se christianae religionis rudimenta et sacri baptismatis sacramenta cum omni gente sua susceptum promisit.” Henrik császárnak és Brúnó püspöknek a húgát, a jóemlékezetű nőt, Gizellát, a magyarok királya, akit Istvánnak hívtak, feleségül kérte, azonban őt nem volt méltó elvenni, amíg meg nem fogadta, hogy maga egész népével együtt fel nem veszi a keresztény vallást és a keresztység szentségét.

5. Imperatorum ab Henrico Aucepe ad Henricum V res praeclare gestae, auctoris quidem incerti, sed qui sub hoc eodem Henrico vixit: in compendium vero quondam redactae a monacho quodam Hamerslebensis. A *Madarász Henriktől V.* Henrikig terjedő idő gestairója egy hammerslebeni szerzetes, aki korábbi forrást használt fel: „Henricus secundus imperator fit 1001. Gislam sororem dedit uxorem Stephano regi Ungariae, non prius tamen, quam fidem suscepit Christi.”⁵¹ Második Henrik 1001-ben császár lesz. Gizella húgát feleségül adta Istvánhoz, Magyarország királyához, de nem korábban, mint ahogy Krisztus hitét felvette.

6. Gesta abbatum Trudonensium auctore Rudolpho abbate Trudonensi. *Rudolphus* St. Trou-i (Lüttich környéke) apát 1138-ban hunyt el, gestájában így emlékezik meg Gizelláról: „Anno Domini 1010 rex Ungarie, que prius vocata fuit Pannonia, cum gente sua per diligentiam uxoris eius regine Gille, sororis Henrici imperatoris, ad catholicam fidem convertitur.”⁵² Az Úr 1010. évében a korábban Pannóniának nevezett Magyarország királya, aki Henrik császár húga, Gizella királyné, buzgalmából népével együtt a katolikus hitre tért.

7. Auctarium Garstense a. 450—1139.⁵³ A különböző XI. századi forrásokból merítő krónika a már általánosan elterjedt szöveget ismétli: „A. 1009. Henricus rex sorore sua Gisila Stephano regi Ungarorum data in uxorem, tam eum quam totum regnum eius ad fidem Christi vocavit.” 1009. év. Henrik király Gizella húgát a magyarok királyának, Istvánnak feleségül adva mind őt, mind egész királyságát Krisztus hitére térítette.

8. Annales Admontenses ab a. 1 usque ad a. 1139.⁵⁴ Az Admonti Évkönyvek adata teljesen azonos az előbbivel.

9. Annalista Saxo: Chronicon quo res gestae ab initio regni Francorum, 741—1139 enarrantur. A Gizelláról szóló szövegrész nyilván az aurai Ekkehardtól került a krónikába: „A. 1002. Henrici regis frater erat Brun, Augustensis postea sedis episcopus. Horum sororem Gislam, bone memoriae feminam, rex Ungariorum, qui postea Stephanus in baptismo est dictus, in cuniugium expetivit; sed eam ducere non promeruit, donec se christiane religionis rudimenta et sacri baptismatis sacramenta cum omni gente sua susceptum promisit.”⁵⁵ 1002. év. Henrik király testvére

volt Brúnó, később az augsburgi székhely püspöke. Ezeknek a hűgát, Gizellát, a jóemlékezetű nőt, a magyarok királya, — akit később a kereszttségben Istvánnak neveztek, feleségül kérte. Az idézet többi része pontosan megegyezik az említett aurai szöveggel. A krónika nagy kompilációnak tekinthető, melyben a különböző forrásokból merített adatokat nem is fésülték össze, mert István királyunk halálával kapcsolatban ismét Gizelláról van szó: „A. 1038. Stephanus religiosus Ungariorum rex obiit; qui cum omni gente sua ad fidem Christi conversus fuerat. Hunc sanctus Adalbertus episcopus et martir baptizavit, et mater [uxor] ipsius, Gisla nomine Heinrici imperatoris Babenbergensis soror fuit.”⁵⁶ 1038. év. István a magyarok istenfélő királya meghalt; aki egész népével Krisztus hitére tért meg. Őt Szent Adalbert püspök és mártír keresztelte meg, és a bambergi Henrik császár Gizella nevű hűga volt a felesége.

10. Vita s. Stephani regis primi et apostoli Ungarorum auctore Hartwico, alias Chartuitio episcopo. *Hartvik* püspöknek a XII. század elején Kálmán király idejében, de XI. századi források alapján megírt munkájában találjuk a legrégebbi olyan adatokat, melyek Gizella és Veszprém viszonyát is tárgyalják. „Ad consortium vero regni, precipue causa sobolis propagande, sororem Romane dignitatis augusti, videlicet Heinrici, qui ob mansuetudinem morum pius est appellatus, Gillam nomine, sibi in matrimonio sociavit, quam unctione crismali perunctam, gestamine corone sociam esse notificavit. Que qualis erga dei cultum ornamundum extiterit, quam frequens et benefica circa servitium congregationes apparuerit, multarum ecclesiarum cruces et vasa vel paramenta, opere mirifico facta vel contexta, usque hodie testantur. Pre cunctis tamen domus episcopatus Besprimiensis, quam ipsa a fundamento ceptam, omnibus sufficientiis ad servitium in auro vel argento vestimentisque multiplicibus adornavit.”⁵⁷ — A közös uralkodás céljából, kiváltképpen pedig utódja biztosítására, feleségül vette a felséges római császárnak, Henriknek, — akit szelid erkölcsiért kegyesnek neveztek — Gizella hűgát, akit szent kenettel felkenetett, a korona viselésével pedig uralkodásban társának nyilvánított. Aki, amilyen mértékben az istentiszteletek feldíszítését támogatta, annyira jónak és szorgalmasnak bizonyult az Isten szolgálóinak társulata iránt, amelyet az egyházak keresztjei és edényei, valamint templomdiszei, vagy csodálatos munkával készített textiliái tanúsítanak. Mindenekelőtt tanúsítja mégis a veszprémi püspökség egyháza, melyet alapjaitól kezdve Isten szolgálatára minden aranyból és ezüzből készült szükséges holmival, valamint sokféle ruházattal pompásan ő maga szerelt fel.

11. Vita s. Stephani regis primi et apostoli Ungarorum maior auctore anonymo = Legenda s. Stephani regis Hungariae maior.⁵⁸ Szövege lényegében azonos a Hartvik-féle változattal, azért nem idézzük. — Az előbb ismertetett legendarészlet annyiban tér el az eddigi külföldi forrásoktól, hogy Gizella és István házasságkötésében az aktív, a kezdeményező szerepet első kirá-

lyunknak tulajdonítja. Új adat pedig az, hogy az uralkodásban István Gizellát maga mellé vette társként, így a szöveg azt sugallja, hogy a királynénak nagy önállósága lehetett az egyházi létesítmények felett. Veszprémnek példakénti megemlézése pedig azt igazolja, hogy a székesegyház épületét Gizella építtette és szerelte fel. Ebből egyértelműen az tűnik ki, hogy a királyné a püspöki székesegyház donátora, kegyura volt, de nem jelenti azt, hogy jogi értelemben fundatrix-e, alapítója lett volna. Az átiratban, másolatban fennmaradt, veszprémi „alapítólevél”-ként ismert oklevél nem is említi Gizella nevét, mert az alapítás joga a királyé volt. A korai századokból nem is ismerünk királynéi alapítólevelet, még királynéi donatiót sem, melyet ne követett volna királyi megerősítés. A XI—XII. századforduló állami és egyházi állapotának, és a hazai viszonyoknak megfelelően szerkesztett legendaszöveg számunkra páratlan értékű. Talány volt évszázadokig a legenda szövegének az a hiányossága, hogy nem tesz említést Gizella haláláról és eltemetéséről. Ez érthetővé válik az özvegy királynénak Passauban történt telepedésével és ottani eltemetésével. A példaként tisztelt István király jámbor életű feleségének méltatlan özvegyi sorsa nem ösztönözte a kor hazai krónikásait arra, hogy ezt dokumentálják, hanem egyszerűen elhallgatták. Később aztán okatlanul ügyis becsempészték a köztudatba a jó és a gonosz Gizella hamis alternatíváját.

12. Vita Heinrici II imperatoris et miracula auctore Adalberto diacono Babenbergensi. A bambergi diakónus nyilván II. Henrik császár 1146. évi szentté avatására írta az életrajtot. Az István legendánál nem sokkal későbbi, ezért érdekes összehasonlítást tesz lehetővé, mert jelzi, hogy Gizella a XII. század közepén jelentős szerepet töltött be a köztudatban Németországban. „Cum enim omnes [Hungari] adhuc infideles essent, Heinricus imperator ad fidei catholicae confessionem illos adtraxit. Quod ut facilius fieret, sororem suam Gisela Stephano regi eorum matrimonio copulavit, secundum apostolum dicentem: „Sanctificatur vir infidelis per mulierem fidelem, et sanctificatur mulier infidelis per virum fidelem”.”⁵⁹ — Míg ugyanis [a magyarok] addig valamennyien hitetlenek voltak, Henrik császár a katolikus vallás hitére térítette őket. Hogy ez könnyebben megvalósulhasson, Gizella hűgát királyuknak, Istvánnak adta feleségül az apostol szava szerint: Megszenteli a hívő feleség a hitetlen férjet és megszenteli a hívő férj a hitetlen feleséget. — Az eddig ismertetett források adatai itt annyival bővül, hogy teológiai indokolást kap a keresztény Gizella és a pogánynak tekintett István házassága, hivatkozással Pál apostolnak a korinthusiakhoz írt első levelére (I. Korinth. 7., 14.), mely a keresztények és a pogányok közötti házasságkötést tárgyalja.⁶⁰

13. Chronicon S. Bavonis Gandensis auctore anonymo, ab Iulio Caesare usque ad a. 1152. A Gent melletti St. Bavon apátság ismeretlen krónikása, a XII. század közepén írt munkájában visszaadja a Gembloux-i Sigebertusnak alig negyven évvel korábban írt sorait: „A. 1010.

Gens Hungarorum, hactenus idololatriae dedita, hoc tempore ad fidem Christi convertitur per Gislam, sororem imperatoris Henrici, quae, nupta Hungarorum regi, ad hoc sua instantia regem adduxit, ut se et totam Hungarorum gentem baptizari expeteret."⁶¹ A magyarok népe ez ideig a bálványimádásnak hódolt, ettől kezdve azonban Krisztus hitére tért, Gizella, Henrik császár húga által, aki a magyarok királyának adatott feleségül és a királyt buzgóságával rábírta, hogy maga és a magyarok egész népe megkeresztelkedjék.

14. Otto Frisingensis episcopus: Chronica sive Historia de duabus civitatibus, sive Chronicon seu rerum ab initio mundi ad sua usque tempora (1146). Ottó freisingi püspök krónikája igazi középkori, nagyszabású történeti munka, de Gizelláról elég szűkszavúan emlékezik meg: „Sorore sua Gisila Stephano Ungarorum regi in uxorem data, tam ipsum quam totum eius regnum ad fidem vocavit.”⁶² [Henrik] feleségül adta Istvánnak, a magyarok királyának Gizella hűgát, aki mind őt magát, mind egész királyságát megtértette.⁶³

15. Genealogia ex stirpe s. Arnulfi descendente Mettensis. Az 1164-ben készült Metz-i genealógia is keveset ír Gizelláról: „Henricus dux, frater Othonis primi, genuit Henricum imperatorem et Gisulam, uxorem Stephani regis Hungarorum”⁶⁴ Első Ottó testvérétől, Henrik fejedelemtől származik Henrik császár és Gizella, a magyarok királyának, Istvánnak a felesége.

16. Magnus presbyter Reicherspergensis: Annales Reicherspergenses ab a. 921—1167. Az 1195-ben elhunyt felső-bajorországi Reichsberg-i Magnus presbíter, Agoston-rendi kanonok több, ismert forrásból merítette Gizelláról szóló adatát: „A. 1004. Henricus II rex Pannoniam inferiorem fidei catholicae et Romano imperio adunavit; sorore enim sua Gisla Stephano Ungariorum regi data in uxorem, tam ipsum quam totum regnum eius ad fidem et baptisma vocavit.”⁶⁵ 1004. év. II. Henrik király Alsó-Pannóniát a katolikus hitnek és a római birodalomnak megnyerte; ugyanis hűgát, Gizellát a magyarok királyához, Istvánhoz adva feleségül, mind őt magát, mind egész királyságát rábírta a megtérésre és a keresztiségre.

17. Chronicon Salisburgense ab a. 1 aerae Chr. ad 1286 ab anonymo quodam ut videtur canonico Salisburgensi saec. XII scriptum. A Salzburgi Krónika is sovány adatot szolgáltat: „A. 1009. Henricus rex Gislam sororem suam Stephano regi Ungarie dedit, et ipsum cum gente sua convertit.”⁶⁶ 1009. év. Henrik király, Gizella hűgát Magyarország királyának, Istvánnak adta feleségül és őt magát népével együtt megtértette.

18. Chronicon Leodiense breve ab anno 549—1192. A Lüttichi Rövid Krónikában ez található: „A. 1024. Henricus II sepultus est in ecclesia s. Petri civitatis Bavembergensis. Huius imperatoris sororem bonae memoriae feminam Gislam nomine rex Hungarorum, qui Stephanus dicebatur, in coniugium expetivit; . . .”⁶⁷ 1024. év. II. Henriket Bamberg város Szent Péter székesegyházában eltemették. Ennek a császárnak a hűgát, a jóemlékezetű nőt, név szerint Gizellát, feleségül kérte a magyarok királya, akit Istvánnak neveztek.

19. Godefridus Viterbiensis, capellanus et notarius imperatorum Conradi III, Friderici I et Henrici VI: Pantheon seu universitatis libri, qui Chronici appellantur . . . Az 1191-ben elhunyt Gottfried, aki három császár titkára és káplánja volt, 1184-ben lett Viterbo püspöke, Gizelláról az eddigi sablonos szöveget közli. „De secundo Henrico imperatore. Regi quoque Ungarorum Stefano sorore sua copulata, tam ipsum regem quam totum ipsius regnum vocavit ad fidem.”⁶⁸ Második Henrik császárról. Hűgának Istvánnal, a magyarok királyával kötött házassága, mind magát a királyt, mind egész királyságát megtértette.

A tizenkilenc XII. századi krónikából felsorolt idézetek azt mutatják, hogy már kialakult Gizella királynéről egy általános jellemzés, a krónikás irodalom megállapodott egy olyan Gizella-képben, mely a XI. századi krónikák adataiból állt össze, melynek lényege:

Henrik császár feleségül adta hűgát, Gizellát, István magyar királynak azzal a szándékkal, hogy ezáltal mind a király, mind népe a pogányságból megtérjen. Újat a Hartvik-féle és az ismeretlen szerzőtől származó Szent István legenda nyújt, amikor a házasságkötésben István a magyar király „feleségül veszi Gizellát”; a nyugati forrásokban ellenben Henrik adja Istvánnak feleségül Gizellát. A nyugati források kihangsúlyozzák a magyarok pogányságát, és azok megtérését Henrik és Gizella javára írják, de mindemellett István erényeit a legtiszteletreméltóbban dicsőítve emlegetik.

A XIII. SZÁZADI FORRÁSOK

A tanulmány célja nem engedi meg, hogy a XIII—XV. századi forrásokból származó valamennyi adatot idézzük, ettől csak akkor térünk el, ha új adatokat, új vonásokat kapunk, egyébként beérjük a források megemlékezésével.

1. Historia Francorum imperatorum brevissima ex codice Admontensi usque ad annum 1212. „Henricus II imperator totam Pannoniam per sororem suam Gisulam christianam fecit.”⁶⁹ II. Henrik császár Gizella húga által egész Pannóniát kereszténnyé tette.

2. Helinandus monachus coenobii Cisterciensis s. Mariae de Frigido Monte: Chronicon ab initio mundi usque ad a. 1204.⁷⁰ A Beauvais melletti Frigidus Mons (Froidmont, Fremont) cisztercita kolostornak 1227 táján elhunyt Helinandus nevű szerzetese szó szerint átvette Sigebertus Gemblacensis már idézett adatát.

3. Chronicon S. Martini Turonensis auctore anonymo canonico eiusdem monasterii. A. 249—1227. A Tours-i Szent Márton monostor ismeretlen nevű krónikása a következőket írja Gizelláról: „Anno Henrici VII, tunc Hungari fidei recipiunt per Gilam sororem imperatoris, quae nupta regi Hungariae, eum sua praedicatione cum tota gente baptizari fecit, ut adimpleretur quod dictum est: 'Salvatur vir infidelis per mulierem fidelem'; ille vero rex baptizatus Stephanus est vocatus.”⁷¹ VII. Henrik (ez a bajor hercegi szá-

mozásra vonatkozik!) uralkodása alatt a magyarok keresztény hitre tértek a Magyarország királyához nőül ment Gizella, a császár húga révén, aki buzdításával őt [Istvánt] egész népével együtt megkereszteltette, hogy beteljesedjék a mondás: „Megváltja a férjet a hívő asszony”; s azt a király valóban megkeresztelték és Istvánnak nevezték el. — Itt ismét a korinthusi levélből vett idézetel találkozunk.

4. Historia imperatorum a Carolo Magno ad Fridericum II imperatorem, speciatim ad a. 1235. auctore anonymo Saxone ex codice bibliothecae Paulinae Lipsiensis. „A 1002. . . Stephanus rex Vngarie duxit sororem Henrici regis, que Gula nominabatur, et huius rei causa idem rex Stephanus cum tota Vngaria factus est christianus.”⁷² István, Magyarország királya, feleségül vette Henrik király hűgát, akit Gizellának neveztek és ez okból István király egész Magyarországgal együtt kereszténnyé lett.

5. Chronicon vetus ex libris Pentheon excerptum de imperatoribus Germanicis auctoris anonymi, qui tempore Friderici II imperatoris vixit, ab a. 769—1186, 1187—1235. „Henricus II. Regi Ungarorum Stephano sorore sua copulata tam ipsum regem quam totum ipsius regnum vocavit ad fidem”⁷³ II. Henrik hűgával és Istvánnal, a magyarok királyával kötött házasságával mind magát a királyt, mind egész királyságát megtérítette.

6. Conradus monachus Schirensis, philosophus: Chronicon Schirensis usque ad a. 1225. A bajor Scheyern bencés kolostor 1241—1245 körül elhunyt szerzetese ezt írja: „Hic, inquam, Heinricus Bambergensem episcopatum fundavit et Ungaros per sororem suam Gisilam, quam matrimonio copulavit Stephano regi Ungarorum ad Christum convertit.”⁷⁴ Ekkor alapította — úgymond — Henrik a bambergi püspökséget és Gizella húga által, akit feleségül adott Istvánhoz, a magyarok királyához, a magyarokat Krisztushoz térítette.

7. Annales S. Trudperti a. 593—1246. „A. 1009. Henricus rex, sorore sua Gisila Stephano Ungarorum regi data, tam ipsum quam totum regnum eius ad fidem Christi vocavit.”⁷⁵ A mondatot csupán szórendi változtatással, szó szerint vette át az évkönyv írója Freisingi Ottó már idézett krónikájából.

8. Sächsische Weltchronik. A creatione mundi usque ad a. Chr. 1248. = Chronica imperatorum Saxonica. A Szász Világkrónika Gizelláról e témában a legkorábbi német nyelvű megemlékezés: „De koning Stephan van Ungerem nam des koning Henrikes suster to wiwe, diu was geheten Gisle, darvan ward de selve koning cristen unde al dat lant to Ungerem.”⁷⁶ A magyarok királya, István feleségül vette Henrik király hűgát, akit Gizellának hívtak, ő általa lett keresztény maga a király és a magyarok országa. Az 1260 előtt írt krónika szerzője ezt a mondatot, — mely szinte jellemző példája a Gizelláról eddig mondottaknak, — valószínűleg a XIII. század első felében írt krónikák adatai alapján fogalmazta meg.

9. Annales Silesiaci compilati a. 537—1249. = Chronicon Poloniae ab a. 965—1249. „. . . Stephanum, qui postea auctoritate sedis apostolice

primus rex Hungarie fuit coronatus, cui postea sanctus Henricus primus imperator et dux Bavarie sororem suam dedit in uxorem. . .”⁷⁷ Istvánt, akit később az apostoli szék felhatalmazásával Magyarország első királyává koronáztak, s akinek utána első szent Henrik császár és Bajorország hercege saját hűgát adta feleségül.

10. Aegidius Aureavallis, Aureae-Vallis monachus: Gesta pontificum Leodiensium a Theodino usque ad Henricum III. A. 1048—1247. A Lüttich környéki *Aegidius* cisztercita szerzetes gestájából vett alábbi idézet interpoláció, tehát a XIII. század közepe utáni betoldás: „Henrici secundi imperatoris sororem, bone memorie feminae Gislam nomine, rex Ungarorum qui Stephanus dicebatur in coniugium expetivit. . .”⁷⁸ Második Henrik császárnak a hűgát, a jóemlékezetű Gizella asszonyt, a magyarok királya, — akit Istvánnak neveztek —, feleségül kérte.

11. Albericus monachus Trium Fontium ordinis Cisterciensis: Chronicon ab orbe condito usque ad a. 1241.⁷⁹ Gizella magyarországi elhalálozását a kutatók egy része ezzel a krónikával bizonyítja. A Champagne-ban lévő Monasterium Trium Fontium (Trois Fontain) cisztercita kolostor *Albericus* krónikása 1250 körül fejezte be munkáját, mely számos történeti munka felhasználásával összeállított nagy kompiláció. „A. 1010. Gens Ungarorum hactenus ydololatrie dedita, hoc tempore ad fidem Christi convertitur per Gislam sororem imperatoris, que nupta Ungarorum regi ad hoc sua instantia regem adduxit, ut se et totam Ungarorum gentem baptizari expeteret. Qui in baptismo Stephanus est vocatus, . . .” 1010. év. A magyarok népe ez ideig a bálványimádásnak hódolt, ettől kezdve azonban Krisztus hitére tért a császár húga, Gizella által, aki a magyarok királyának a felesége, és buzgóságával arra bírta rá a királyt, hogy magát és a magyarok egész népét megkereszteljék. Akit a keresztségben Istvánnak neveztek. — . . . sed illa Gisla regina, ut dicunt, multas malitias in terra illa fecit et ad extremum post mortem sancti regis meritis exigentibus interfecta.” Azonban ama Gizella királyné — úgy mondják, — sok gonoszságot művelt azon a földön, végül a király halála után, méltón megbűnhődve, megölték. „A. 1041. rex iste Petrus, de quo hic agitur, frater dicitur fuisse illius regine Gisle, de qua superius diximus. . .” Az a Péter király, akiről itt szó van, azt mondják, hogy annak a Gizella királynénak a testvére, akiről fentebb szóltunk.

Az idézett részletek ellentmondanak egymásnak. A krónikairó pontatlansága, kritikátlan adatfelhasználása itt félreérthetetlenül kiviláglik. Egyszer István feleségének és Henrik hűgának írja — nagyon helyesen — Gizellát, utána valamilyen másik Gizelláról ír nagyon homályosan, akit vétségeiért meggyilkoltak, végül Péter király testvérenek mondja Gizellát.⁸⁰ Az igaz, hogy az „ut dicunt”, „dicitur” közbevetések arról tanúskodnak, hogy ő is csak mások után írja, tehát nincs róla meggyőződve. Az utóbbi két idézet idegen az eddigi krónikás irodalomban, tehát valamilyen ismeretlen forrásból meríthette. Gizella gonoszságának és meggyilkolásának emlí-

tése pedig egyenesen érthetetlen az aránylag sok forrást felhasználó Albericustól. Itt csak arról lehet szó, hogy a bajor Gizellát később szándékosan befekettítő — ma már ismeretlen — forrás adatát megfontolatlanul átvette, vagy hallomásból kapott adatot használt fel. Ennél csupán az érthetlenebb, hogy hogyan tudták a veszprémi Gizella-sír mellett tanúskodó történészek ezt összegeyztetni a „bonae memoriae” királynéval, aki oly sok jót tett és Veszprémben székesegyházat emelt. Ha elfogadják Magyarországon történt meggyilkolását, akkor el kell fogadniok gonosz tetteit is; ez pedig rágalom lenne.

12. Albertus Stadensis, abbas S. Mariae „Stadensis: Chronicon ab initio mundi usque ad a. 1256. A Stade-i Marienloster apátja, 1240—1256 között készült krónikájába az alábbi részt Adamus Bremensis gestájából vette át: „A. 1010. Gens Ungariae ad fidem convertitur per Gislam, sororem imperatoris...”⁸¹ 1010. év. Magyarország népe a császár húga, Gizella által megtért.

13. Chronicon Garstense. Ab a. 953—1257. „A. 1009. Henricus rex sorore sua Gisila Stephano regi Vngarorum data in uxorem tam eum quam totum regnum eius ad fidem Christi vocavit.”⁸² Ez a krónika, valamint a következő nem mond semmi új adatot Gizelláról.

14. Martinus Oppaviensis sive Martinus Polanus: Chronicon pontificum et imperatorum ab a. 1—1277. A sziléziai Troppauból (Opava) származó dominikánus, később Gniezno érseke, szűkszavúan csak ennyit ír Gizelláról: „Henricus I. Regi etiam Hungarorum Stephano sororem suam dans in uxorem, tam ipsum quam totum regnum suum ad fidem vocavit.” I. Henrik, feleségül adva hűgát Istvánnak, a magyarok királynak, mind őt magát, mind egész országát megtértette.⁸³

15. Braunschweigische Reimchronik. A. 760—1279.⁸⁴ Az 1279—1292. között írt német nyelvű krónikában csak éppen megemlékeznek István királyról és Gizelláról.

16. Albertus Millioi notarius Regiensis: Liber de temporibus et aetatibus ab a. 1—1286, cum cont. —1290. „Eodem tempore fuit beatus Henricus dux Bavarie, sumpsit imperium. Qui Stephano regi Ungarie adhuc gentili sororem suam nomine Galam Redenga [Gisela] in uxorem dedit et tam ipsum regem quam totam eius gentem ad fidem Christi convertit.”⁸⁵ Abban az időben Szent Henrik Bajorország hercege volt, átvette a birodalmat; aki Magyarország ez ideig pogány királynak, Istvánnak feleségül adta hűgát, Gizellát, és mind magát a királyt, mind egész népét Krisztus hitére térítette.

17. Chronica ducum de Brunswick. A. 874—1288.⁸⁶ Csupán annyit tartalmaz a krónika, hogy II. Henrik feleségül adta hűgát István királynak, miután az megtért.

18. Simon de Kéza (Kézai Simon), magister, clericus Ladislai IV regis Hungariae: Chronicon Hungaricum a temporibus remotissimis usque ad a. 1290. sive Gesta Hungarorum. Kézai Simon feltűnően keveset és számunkra lényegtelenül közöl Gizella királynéről, még házasságkötését sem említi, ellenben Vászoly (Vazul) megvakíttatásá-

nak ügyébe belekeveri a királynét.⁸⁷ E tendenciózus befekettítést Kézai a korábbi gestákból vette át.

19. Iacobus de Voragine prior provincialis fratrum ord. Praedicatorum in Lombardia, a. 1292 archiepiscopus Ianuensis: Chronicon Genuense. A dominikánus tartományfőnök és Genova-i érsek krónikája is a már általánosan elterjedt formulát követi: „... Ungari ad fidem Christi conversi sunt per Gallam sororem Henrici imperatoris Stephano regi Hungariae in uxorem traditam.”⁸⁸ A magyarok Krisztus hitére tértek Henrik császár húga, Gizella által, akit Magyarország királynak, Istvánnak feleségül adott.

20. Flores temporum auctore fratre ord. Minorum ab orbe condito usque ad a. 1292.⁸⁹ Iacobus de Voragine adatát közli kevés változtatással.

21. Chronicon Hungarorum mixtum et Polonorum. Lengyel—magyar krónika. A XIII. században írt krónika új adatot közöl Gizelláról. „... uxor sancti Stephani, regis Ungariae mortua est: qui habito consilio principum accepit uxorem de Theutonia, sororem regis Almaniae...”⁹⁰ Szent István felesége, Magyarország királynéja meghalt: aki [István] az előkelők tanácsára Németországból Alemania királynak a hűgát vette feleségül. Ez az adat ugyancsak szegletköve a veszprémi Gizella-sír mellett érvelő történészeknek. A krónika azonban erre nem ad alapot, hisz csupán annyit közöl, hogy Gizella királyné meghalt. De nem mondja meg, hogy mikor, hol, és eltemetéséről sem tesz említést.

Osszegezve a huszonegy XIII. századi krónikából idézett részleteket az alábbiakat állapíthatjuk meg:

a) Általánosan elterjedt, szinte szabállyá formálódott a krónikák többségében az a megfogalmazás, hogy Henrik feleségül adva Gizella hűgát István magyar királynak, a magyar nép megtérését megvalósította.

b) Gizella szerepe a térítésben továbbra is döntő.

c) Új jelenség Albericusnak, a gonosz és meggyilkolt Gizelláról közölt tudósítása, de alaptalansága vitán felül áll.

d) A lengyel—magyar krónikának Gizella haláláról szóló új adatát, a Passau—Veszprém kérdésben nem tudjuk felhasználni.

A XIV. SZÁZADI FORRÁSOK

A Gizellát említő részleteket csak közöljük, ha valami újat, vagy változatosat tartalmaz valamilyen krónika, egyébként csak felsoroljuk a forrásokat. E században már általánossá lett Gizella szerepének hangsúlyozása a térítésben.

1. Sifridus presbyter de Balnhusin: Historia universalis et Compendium historiarum — 1306.⁹¹

2. Gervasius Ricobaldus Ferrariensis: Compilatio chronologica a creatione mundi usque ad a. Chr. 1312.⁹² **Historia imperatorum Romano-Germanicorum a Carolo Magno usque ad a. 1298.**⁹³ **Istoria imperiale.**⁹⁴

3. **Annales Parchenses a nativitate Iohannis (909—1316).**⁹⁵

4. **Ptolemaeus Lucensis, frater ordinis Praedicatorum, episcopus Torcellanus: Historia ecclesiastica a Christo nato — 1312.**⁹⁶

5. **Chronicon pictum Vindobonense. De gestis Hungarorum ab origine gentis ad a. 1330. Bécsi képes krónika.**⁹⁷ Gizelláról részletesebb adatokat közöl főleg a Hartvik-féle legenda alapján; a legjellemzőbb részleteket idézzük: „Regina vero Keisla, uxor sancti regis, dictam ecclesiam aureis crucibus, fusoriis tabulis, calicibus, gemmis et ornamentis ultra modum ditavit.” Gizella királyné pedig, a szent király felesége, az említett egyházat aranykeresztekkel, ércből öntött oltártáblákkal, kelyhekkel, gemmákkal és diszes felszerelésekkel mértéken felül gyarapította. — Az Albericusnál ismertetett hamis Gizella-kép e krónikában ebben a formában maradt fenn: „At regina Keysla cum Buda satellite scelerum, Petrum Alamanum vel potius Venetum, fratrem regine, regem proficere statuerunt, hoc intendentes, ut regina Keysla motus sue voluntatis pro libitu posset complere et regnum Hungarie, amissa libertate Teutonicis subderetur sine impendimento. Willelmus autem pater Petri regis fuit frater Sigismundi regis Burgundiorum, sed post interemptionem sancti Sigismundi venerat ad imperatorem, quem imperator collocavit Venetiis et dederat ei sororem suam nomine Gertrud in uxorem, de qua genuit Keyslam reginam.” Geréb László fordításában idézzük: „Gizella királyné pedig elhatározta Budával, gonosz csatlósával, hogy a királyné atyjafiát, a német — helyesebben: velencei — Pétert teszik királlyá; az volt a céljuk, hogy Gizella királyné kénye-kedve szerint cselekedhessék, és Magyarország — szabadságát elvesztvén — akadálytalanul a németek alá rendeltessék. Vilmos pedig, Péter király atyja, Zsigmond burgundi királynak volt az öccse; Szent Zsigmond megöletése után azonban a császárhoz ment, a császár pedig a velenceiek fejévé tette, és Gertrúd nevű hűgát adta hozzá feleségül: ettől nemzette Gizella királynét”. A hamis Gizella-kép végül a magyar krónikákban meggyökeresedett, mint ezt később látni fogjuk Thuróczyánál és Heltainál.

6. **Anonymi Leobensis Chronicon. A. 1—1343.** „A. 991. Hoc tempore s. Hainricus adhuc non imperator, sed tantum dux adhuc Babariae existens, dedit regi Ungariae beato Stephano sororem suam, nomine Gyslam, in uxorem, et tam ipsum quam totum regnum suum ad fidem Christi convertit et roboravit.”⁹⁸ Abban az időben Szent Henrik akkor még nem volt császár, hanem csak Bajorország hercege; Szent Istvánnak, Magyarország királyának feleségül adta hűgát, név szerint Gizellát, aki mind őt magát, mind egész királyságát Krisztus hitére térítette és megerősítette.

7. **Paulinus Minorita: Speculum.**⁹⁹

8. **Giovanni Villani, civis Florentinus: Historie Florentine.**¹⁰⁰

9. **Corpus chronicorum Bononiensium. II. Cronaca Varignana — 1350.**¹⁰¹

10. **Corbus chronicorum Bononiensium. I. Cro-**

naca Rampona. Ab initio mundi usque ad a. 1350.

¹⁰²

11. **Iohannes historiographus, natione Anglus: Chronicon a creatione mundi usque ad a. Christi 1350.**¹⁰³

12. **Annales canonici Sambiensis a. 3—1352.**¹⁰⁴

13. **Andreas Dandolo Venetorum dux: Chronicon Venetum a pontificatu sancti Marci ad annum usque 1339, 1342.**¹⁰⁵

14. **Martinus Fuldensis monachus: Chronicon a Christo nato usque ad a. 1379.**¹⁰⁶

15. **Annales Palidenses ab initio mundi usque ad a. 1182 auctore Theodoro monacho Palidensi.**¹⁰⁷

16. **Chronica principum Poloniae. A. 800—1382.** „... genuit Stephanum regem Ungariae, anno Domini nongentesimo LXXV, cui sanctus Henricus imperator sororem tradidit in uxorem. Et quamvis Stephanus, rex Ungarie natus fuisset de parentibus christianis, non tamen plene conversus extitit, donec Henricus imperator eum cum toto regno Ungarie sic ad fidem converteret...”¹⁰⁸ Szülte Istvánt, Magyarország királyát az Úr kilencszáz 75. évében, akinek Szent Henrik császár a hűgát adta feleségül. És bár István, Magyarország királyja keresztény szülőktől született, mégsem volt teljesen megtért, mígnem Henrik császár őt Magyarország egész királyságával együtt ily módon meg nem térítette.

17. **Iohannes de Fordun, Scotus: Scoti-chronicon.**¹⁰⁹

18. **Oesterreichische Chronik von Anfang der Welt — 1398.**¹¹⁰ A német nyelvű krónika csupán annyit tartalmaz, hogy Henrik császár István magyar királynak adta feleségül hűgát, Gizellát.

A XV. SZÁZADI FORRÁSOK

A források legnagyobb része követi a XIV. században már általánossá vált Gizella formulát, mely szerint Henrik feleségül adta hűgát, Gizellát, István magyar királyhoz, hogy ezzel őt és országát megtérítse. Vagy csupán csak a házasságkötést említik. A források számbavételével csak azokból közlünk részletet, melyek többet, vagy újat tartalmaznak.

1. **Nicolaus Burgmannus, decanus ecclesiae Spirensis: Historiae imperatorum et regum Romanorum Spirae sepultorum a Carolo Magno ad Carolum IV, a. 1377.**¹¹¹

2. **Compilatio chronologica auctoris anonymi a temporibus Caroli Magni ad a. 1410.**¹¹²

3. **Jacob Twinger von Königshofen, presbyter Argentoratensis: Chronik seu Die älteste Teutsche, so wol Allgemeine, als insonderheit Elsassische und Strassburgische Chronicke. Chronica maior.**¹¹³ **Chronika minor.**¹¹⁴

4. **Gobelinus Persona, decanus Bilfeldensis et officialis Paderbornensis: Cosmodromium, hoc est chronicon universale complectens res ecclesiae et reipublicae ab orbe condito usque ad a. Chr. 1418.**¹¹⁵

5. **Udalricus Onorgius, canonicus veteris cappellae Ratisbonensis: Chronicon Bavariae. A. 602—1422.**¹¹⁶

6. **Theodoricus Engelhusius: Chronicon continens res Ecclesiae et Reipublicae ab O. C. — 1420.**¹¹⁷

7. **Vita s. Romualdi fundatoris ordinis Camaldulensium sive sermo auctore Hieronymo eremita Camaldulensi.** Az 1027-ben elhunyt Szent Romuald életiratában, az 1435 táján élt *Hieronymus* szerzetes Gizella házasságkötésében is az ország megtérítését emeli ki.¹¹⁸

8. **Hermannus Cornerus fr. ordinis Praedicatorum Lubecae: Chronica novella usque ad a. 1435 deducta.**¹¹⁹

9. **Andreas presbyter Ratisponensis S. Magni ordinis s. Augustini: Chronicon de ducibus Bavariae. A. 1—1427.**¹²⁰ **Chronicon generale.**¹²¹

10. **Iohannes Stadtwegius Poppendikensis: Chronicon vernaculum a Pipino usque ad a. 1441.**¹²²

11. **Schritovinus (Schreitwein): Catalogus archiepiscoporum et episcoporum Lauriacensis et Pataviensis ecclesiarum. A. 250—1455.** A lorchi és a passauai egyházmegyék érsekeinek és püspökeinek katalógusában nagyon részletes adatot találunk Gizelláról, mely passauai sírjának a legrégebb ismert említése. „Cristianus vel Cristannus episcopus sedit Pataviae XXII ann. Sub hoc Christiano imperator sanctus Henricus sororem suam Gisela[m] dedit in coniugium Stephano regi Vngariae anno MIX, qua occasione rex idem baptizatur et totum regnum ad fidem Christi convertitur.” „Sed Stephano rege anno Domini MXXXVIII viam universae carnis transeunte Gisela se ad pataviam transfert, habitum ancillarum inibi degentium induit earumque abbatissa moritur anno Domini MXCV, Nonas Maii ut hodie videtur in epitaphio eius sepulchri ibidem.”¹²³ Cristianus vagy Cristannus püspök 22 évig élt Passauban. Cristianus idejében Szent Henrik császár feleségül adta Gizella hűgát az 1009. évben Istvánnak, Magyarország királyának, mely alkalommal a király is megkeresztelkedik és az egész ország Krisztus hitére tér... Az Úr 1038. évében István király földi életútját bevégezvén, Gizella Passaubá átmegy, ugyanott felvette az ott élő apácáknak a ruháját és azok apátnőjeként halt meg az Úr 1095. évben, május 7-én, ahogyan ugyanazon a helyen látható sírjának feliratán. *Schreitweinnek* idézett szövege — eddigi ismereteink szerint — időben az első, mely Gizellának Passaubá történő költözését adja hírül, de azt a forrást nem ismerjük, melyből ő merítette ezt az adatot. A sírfeliratra való hivatkozás viszont azt jelenti, hogy az elhalálozás időpontját a gótikus kenotáfium feliratából merítette. *Schreitwein* személye nem tisztázott, W. M. Schmid úgy sejtí, hogy a passauai egyházmegyének egy XV. század közepén élő papja lehetett, s talán rendelkezésre állhattak a Niedernburg kolostorban korábbi feljegyzések, tudósítások.¹²⁴

12. **Henricus Wolterus, canonicus S. Anskarii Bremae: Chronica Bremensis. A. 788—1463.**¹²⁵ Új adatot nem közöl a szerző.

13. **Collectanea historica sive Historia ducum Bavarorum ab origine gentis usque ad a. 1476 auctore incerto.** „A. 1003. ... et regi Ungarorum

Stephano adhuc gentili sororem suam Gislam in uxorem dedit, et tam ipsum regem, quam totam suam gentem ad fidem Christi convertit”. „Anno Domini 1095, nonas May, obiit venerabilis domina Gisla soror s. Henrici imperatoris, uxor Stephani regis Ungariae abbatissa huius monasterii hic sepulta — — — Hoc epitaphium reperi Pataviae in monasterio monialium in Niedernburg.”¹²⁶ És [Henrik] a magyarok pogány királyának, Istvánnak feleségül adta Gizella hűgát, aki mind magát a királyt, mind egész népét Krisztus hitére térítette. Az Úr 1095. évében május 7-én meghalt a tiszteletre méltó Gizella úrnő, Szt. Henrik császár húga, Magyarország királyának, Istvánnak a felesége, ennek a monostornak az apátnője, itt van eltemetve. Ez a sírfelirat Passauban, a Niedernburg apácakolostorban található. — E bizonytalan eredetű krónika idézett részlete régebbi forrásokból származik, a Passaura vonatkozó rész azonban a gótikus kenotáfium feliratából eredhet.

14. **Annales Forolivienses ab origine urbis usque ad a. 1473 auctore anonymo.**¹²⁷

15. **Chronicon Belgicum magnum ab a. 54—1474.** „Anno octavo Henrici gens Ungarorum hactenus idololatriae dedita, ad fidem Christi convertitur per Gyslam sororem imperatoris, quae nupta Ungarorum regi, ad hoc sua iugi instantia regem adduxit, ut pro se et tota Ungarorum gente baptismum expeteret, ipse in baptismo Stephanus vocatus...” „Cum contra Gysla illa regina, ut Ungari dicunt, multa mala in regno fecerit, et ad extremum post mortem s. regis interfecta sit”.¹²⁸ Henrik uralkodásának nyolcadik évében a magyarok népe, mely addig a bálványimádásnak hódolt, Krisztus hitére tért a császár húga, Gizella által, aki a magyarok királyának a felesége, és házasságával rábirta a királyt arra, hogy ő maga és a magyarok egész népe megkeresztelkedjék, s őt a keresztségben Istvánnak nevezték. Miután — ezzel szemben — ez a Gizella királyné, ahogy a magyarok mondják, sok gonoszságot követett el az országban, végül is a szent király halála után megölték.

Az idézett szövegrész első része jó forrásokból származik, az utolsó mondat azonban a már ismertetett Albericus szerzetes krónikájából ered, akiről Gombos találoán állapítja meg: „Csak troisfontainesi Albericus helyezkedik szembe az általános felfogással, amennyiben magyar értesülésre hivatkozva azt mondja, hogy Gizella királyné sok bajt okozott, s ezért Szt. István király halála után megölték.”¹²⁹ Mindenesetre jellemző, hogy ezt a hírt csak egy XV. századvégi kompilátor veszi át. Ezzel a *Chronicon Belgicum* szerzőjére utal.

16. **Chronicon episcoporum Verdensium. A. 785—1480.**¹³⁰

17. **Conrad Botho: Cronecken der Sassen. Ab O.C.—1489.**¹³¹

18. **Vitus Arnpeckius, presbyter Landishutanus, capellanus Sixti episcopi Frisingensis: Chronicon Baloariae seu Chronica Bavariae ab a. 539—1495.**¹³² A XV. század legvégén elhunyt landshuti presbiter, a freisingi püspök capellanusa, mint krónikaíró pontosan átvette II. Henrik császár

XII. századi életrajzából a Gizelláról szóló, általunk idézett részt, melyet ezzel a fejezetcímmel írt meg: „De nuptiis sororis eius Giselaie et conversione Hungarorum.”

19. Henricus Bodo monachus Benedictinus in coenobio Clusa: Syntagma de ecclesia Gandesiana.¹³³

20. Wernerus Rolevinck Larensis, ordinis Carthusianorum Coloniae: Fasciculus temporum omnes antiquorum chronicas complectens. Ab initio mundi usque ad a. 1490.¹³⁴

21. Erdwinus Erdmannus, consul civitatis Osna-burgensis: Chronicon. A. 772—1453.¹³⁵ A felsorolt három forrás egyikében sincs új adat.

22. Martini Hoffmanni Annales Bambergensis Episcopatus ab origine ad an. MCCCCXL. Annalium Bambergensium. Liber II.¹³⁶ „Proximo anno Petrus, Vngariae rex, Gisela reginam, Stephani regis, avunculi sui, uiduam D. Henrici imperatoris sororem, cuius ope et studio ad regnum potissimum euectus erat, in potestatem adduxit et, dote ac rebus aliis omnibus nudatam, in deterrimum condi carcerem iussit, ueritus, ne, si libera esset, per exterarum copias tumultus in regno exciret et se inuito, ad alios illud transferret. Eum postero anno Henricus bello denuo adortus, cum Wratislao, Bohemiae duce, ad se dedendum et pensandum tributum, compulit ac Gisela e carcere liberatam, in Germaniam reduxit, quae inde Nidroburgi in coenobio religionem ingressa, rebus administrandis abbatissa praefecta fuit.”¹³⁷

A következő esztendőben Péter, Magyarország királya, Gizella királynét, nagybátyjának, István királynak özvegyét, Szent Henrik császár hűgát, — akinek segítségével és buzgalomával emelkedett a királyi méltóságra — hatalmába kerítette és a hozományától és minden javától megfosztottat a legszörnyűbb börtönbe záratta; valójában azért, nehogy — ha szabadon maradna — külső segítséggel felkelést szítana az országban és (a király) akarata ellenére másoknak átadja. Őt Henrik Csehország hercegével, Ulászlóval haddal támadta meg a következő évben, hogy megadásra és adófizetésre kényszerítse, és Gizellát a börtönből kiszabadítsa. Őt Németországba visszavitte, aki azután Niederburgban kolostorba vonult, az ügyek intézésére előjáró apátnó lett.

„1095. Gisela Dv. Henrici soror obit. Ad Nonas inde Maias anni sequentis, imperatoris D. Henrici soror, Gisela, Stephani Vngariae regis coniux, e vita discessit, Nidroburgi in coenobio, cum eidem per quinquaginta annos abbatissa praefuisset.”¹³⁸ 1095-ben Gizella, Szt. Henrik császár húga meghal. A következő évben május 7-én Szt. Henrik császár húga, Gizella, Istvánnak, Magyarország királynak a felesége elhunyt a Niederburg monostorban, ahol ötven éven át viselte az apátnői tisztet.

Itt meg kell jegyeznünk, hogy Gizella 1095. évi elhunytának adata tévedés. A szerző a passai gótikus sirlapról vehette át az évszámot.

Ez az évszám napjainkig vitapontja lett a témának, s emiatt hamisnak minősítették többen magát a passai sírt, ill. a sírépítményt.

A XVI—XVII. SZÁZADI TÖRTÉNETI MUNKÁK

A történeti munkák közül csak azokat vesszük figyelembe, amelyek Gizella temetkezését is megemlítik, mert a házasságkötéssel és a magyarok megtérésével kapcsolatos leírások már egyértelműen követik a legrégebbi forrásokat, s azok szövege a későbbi századokban sem változik.

1. Iacobus Philippus Foresta Bergomensis sive Jacopo Filippo di Bergamo: De plurimis claris selectisque mulieribus opus prope divinum novissime congestum seu De memorabilibus et claris mulieribus.¹³⁹ Az 1434—1518 között élt történétíró e munkáját ugyan 1497 előtt írta, de ebben a században tárgyaljuk műveinek későbbi kiadása miatt.

2. Iacobus Philippus Foresta Bergomensis: Novissime historiarum omnium repercussiones, noviter edite, que Supplementum supplementi chronicarum nuncupantur. Incipiendo ab exordio mundi usque ad annum salutis nostre MCCCCII. (Venetiis, 1503)¹⁴⁰

3. Iacobus Philippus Foresta Bergomensis: Supplementum supplementi chronicarum ab ipso mundi exordio usque ad redemptionis nostrae annum. MCCCCX editum. Et novissime recognitum et castigatum. (Venetiis, 1513). „Gilla ungariae Regina matrona, siquidem sanctissima. Henrici supradicti Caesaris soror et Stephani pannoniorum regis uxor. Semigundaeque imperatricis cognata, (de quibus duabus in libro de claris mulieribus diffuse tractauimus).” „Erat enim haec Regina, ut eius praeclara testatur historia pietate, innocentia, benignitate, religione, atque hospitaliter adeo insignis et conspicua, ut in toto orbe ei non inueniretur consimilis. Ac post mortem crebris claruerit miraculis. Et inter sanctas fuerit rebata. Eius autem sanctissimum corpus in albensi basilica condigno servatur honore.”¹⁴¹ Az idézett szövegrész a jámbor és példás életű Gizellát, a kegyes királynét magasztalja és félreérthetetlenül, mégis tévesen, állítja, hogy „in albensi basilica,” a fehérvári bazilikában van a sírja.

4. Iacobus Philippus Foresta Bergomensis: Supplementum chronicorum, omnes fere historias quae ab orbe condito hactenus gestae sunt. (Parisiis, 1535)¹⁴² Foresta szövegében az eddigi krónikákkal szemben új az, hogy sem Passauról, sem Veszprémről nem beszél, hanem azt állítja, hogy a Magyarországon elhunyt Gizella királynét a fehérvári bazilikában temették el. Ezt az adatát a történétírók egy része bizonyítékul használta fel, hogy elvesse Passaut, mert ha itthon halt meg, akkor nem lehet a sírja Passauban. A Fehérvárt jelentő „Alba”-t pedig Veszprémmel, annak német nyelvű Weissbrunn (Fehérkút) változatával azonosítják.¹⁴³ Ez a kisértet csak hipotézis maradt. Ha áttanulmányozzuk Forestának Gizelláról írt jellemzését, akkor azt látjuk, hogy szövege éppen úgy illenék I. István királyra is, akiről a külföldi krónikás irodalomban oly sok adat maradt fenn. Nem lehet kétséges, hogy István királynak Fehérvárott, a bazilikában

történet eltemetését vetíti Gizellára, akár tévedésből, akár abból a logikus következtetésből kiindulva, hogy a királyné sírja a király sírja mellett szokott lenni a középkori uralkodók temetkezési rendje szerint. Foresta adatát a temetkezési hellyel kapcsolatban nem fogadhatjuk el sem Székesfehérvár, sem Veszprém javára.

5. [Aventinus] Thurmair, Johannes: Bayrischer Chronicon: im Latein nun verfertigt; vnd in Syben Puecher getailt ein kurtzer auszug. (Nürnberg, 1522). A latinosan Aventinusnak nevezett történetíró e füzetszerű kis munkájában így ismerteti Gizella családját: „Heinrich d.z.H. in bairn 995 zu rengsburg. Kayser Henrich d.z. von 3. H. in bairn 1024 ligt bamberg. Braun bischoff zu Augspurg 1029. Geisel kuntgin in Ungern ligt zu Passau.” Henrik herceg Bajorországban Regensburgban 995-ben, Henrik császár Bajorországban Bambergben 1024-ben, az augsburgi Brúnó püspök 1029-ben, Gizella magyar királyné Passauban lett eltemetve.

6. Aventinus [Johannes Thurmair:] Annalium Boiorum libri septem. (Ingolstadii, 1554) „Caesar ex Ungaria reversus (ut ad narrationem redeam) secum Gisalam reginam uxorem D. Stephani abducit, Bathaviae, ubi in templo sacratarum faeminarum eius Mausoleum ostenditur, ab Ugris venerabundis aditur, collocavit.”¹⁴⁴ A császár Magyarországból visszatérve, hogy az elbeszélésre visszatérjek, Gizella királynét, Szent István feleségét magával vitte és elhelyezte Passauban, ahol az apácák templomában a síremléke látható, melyet az őt tisztelő magyarok felkeresnek.

7. Aventinus, Ioannes Thurmair: Annalium Boiorum, libri VII. (Basiliae, 1580). Az ingolstadti kiadástól eltérően az idézett szövegrésznél a következő lapszéli cím olvasható: „Caesar ex Ungaria cum Gisela Stephani vidua redit, quae postmodum Bathaviae mortua ibi humatur.”¹⁴⁵ A császár visszatér Magyarországból István özvegyével, Gizellával, aki azután Passauban meghalt, és ott eltemetik.

Aventinus idézett tudósításai egyértelműen arról tanúskodnak, hogy Gizella Péter király uralkodása idején elhagyta az országot és III. Henrik császár kíséretében Passaubá tért, ahol a Niedernburg apácakolostorba lépve annak apátnőjeként halt meg. A Passaut elvető történészek általában Aventinus tudósításait vonják kétségbe, mivel a bajor történetíró nem közli pontosan állításainak forrását, csupán arról tudunk, hogy 1517 nyarán Passauban tartózkodott és ott jegyzeteket készített, melyek fennmaradtak. Schmid tanulmányából pontosan értesülünk Aventinus jegyzeteinek tartalmáról. Gizella gótikus kenetáriumának feliratát így közli: „MXCV non. Maji. Gisala S. Henrici Imperatoris soror, uxor Stephani regis Hungariae, Abbatissa secunda huius loci, hic sepulta aditus dextro latere.”¹⁴⁶ Az Aventinus jegyzetében szereplő „secunda”, vagyis második jelző a valóságban nincs a sírlapon, ez a téves közlés kétségtelenül Aventinus számlájára írható, ugyanis Gizella az apátnők sorában nem a második, hanem a harmadik volt.¹⁴⁷ Ez a pontatlanság azonban nem egy kész történelmi munkában, hanem csak feljegyzéseiben található,

így nem lennének tárgyilagosak, ha ének alapján ítélnék el és nyilvánítanák megbízhatatlannak, mint azt tették vele a XVIII. században Pray, Cornides és Katona, valamint követőik napjainkig. Schmid nagyon korrekt módon vizsgálva a problémát közli, hogy Aventinus feljegyzéseinek 59. lapján olyan adat található, melynek forrását meg is nevezi: „*pychlin chronicarum Felber*”. Eszerint Aventinus egy bizonyos Felber nevű krónikás művéből merítette adatait. Sajnos ilyen krónikát már nem ismerünk, sőt szerzőjének kiléte is ismeretlen. Schmid levéltári kutatásaiból csupán annyi derül ki, hogy 1425-ben élt egy Hans Felber nevű polgár, aki a passauai kettős püspökválasztás alkalmával küldöttség tagja volt, továbbá élt 1481-ben ugyancsak egy Hans Felber — valószínűleg az előbbi fia —, aki egy házat hagyományozott a passauai Niedernburg kolostornak. Az állítólagos Felber-féle krónikából merített adat Aventinus feljegyzésében így olvasható: „MXCV Gisala regina Hungariae uxor sancti Stephani, mater sancti Emerici, soror sancti Henrici migrat ex hac vita, sepulta in monasterio virginum.”¹⁴⁸ 1095-ben Gizella, Magyarország királynéja, Szent István felesége, Szent Imre anyja, Szent Henrik húga elköltözött ebből a világból és az apácák monostorában temették el.

Schmid a XV. század utolsó negyede előttre keltezi a Felber-féle krónika keletkezését, de szerzőjének személyét nem látja biztosan azonosíthatónak az említett Hans Felber egyikével sem. A Felber-szövegben nyomát sem találjuk a korábbi krónikákra jellemző mondatszerkezetnek, sőt Gizella, István, Imre, Henrik családtagok felsorolásának formája is arról tanúskodik, hogy nem lehet régi munkáról szó, talán csak egy emberöltővel előzhetne meg Aventinust.

8. Bruschius, Gaspar: De Laureaco, veteri admodum qve celebris olim in Norico ciuitate, et de Patauio Germanico: ac utriusque loci Archiepiscopis ac Episcopis omnibus, Libri duo. (Basiliae, 1553). *Wolfgang Salm* passauai püspök udvari történetírója volt *Gaspar Bruschius*, aki Passauról szóló nagy munkájának első könyvében Lorch és Passau székhelyek korai történetét ismerteti, míg a második könyvben találjuk a „De Episcopis Pataviensibus” címszó alatt, a „Gisela regina monialis” margójegyzet mellett, a minket érdeklő szövegrészt: „Migrante uero S. Stephano Vngarorum rege Dominum, anno Christi 1038. Gisela regina, ac vidua, non marito tantum, sed prius etiam charissimo atque unico filio Sancto Emerico orbata, Patauiam sese recipiens, in Sanctae Crucis Nidernburgensi monasterio a germano suo Sancto Henrico, ac eiusdem coniuge Sancta Chunigunde Palatinissa, quasi secundario fundato, habitum monasticum assumpsit: primumque monialis at paulo post Abbatissa designata est: sed quo anno, id incertum est. Obiit uero in eodem monasterio (quod ipsa praeclare iterum illustravit et auxit) anno Domini 1095. nonis Maii, sepulta illic honorifice in sacello S. Agathae.”¹⁴⁹ Azonban Krisztus 1038. évében a magyarok királyának Szt. Istvánnak az elhunytával, Gizella királyné és özvegy nem csupán

férjétől, hanem már korábban legkedvesebb, sőt egyetlen fiától Szent Imrétől megfosztva, Passaubá visszavonulva felvette az apácák ruháját a niedernburgi Szent Kereszt monostorban, melyet fivére Szent Henrik és annak felesége Szent Kunigunda császárnő mintegy újraalapítottak: és először apácának, kevéssel később apátnőnek jelölték: de hogy melyik évben, az bizonytalan. Meghalt ugyanabban a monostorban (melyet ő maga gyönyörűen újra feldíszített és felszerelt) az Úr 1095. évében, május 7-én, ott temették el tiszteességgel a Szt. Agáta kápolnában. — Bruschius leírásában visszacseng a Hartvik-legenda és az István-legenda hangja, amikor kiemeli a monostor feldíszítését és felszerelését, melyre a kegyes királynének oly nagy gondja volt.

9. Hund, Wiguleus: Metropolis Salisburgensis, continens primordia Christianae religionibus per Boiariam et loca quaedam vicina: Catalogum videlicet et ordinariam successionem Archiepiscoporum Salisburgensium, et Coepiscoporum, Frisingensium, Ratisponensium, Pataviensium, ac Brixinensium, simulque fundationes et erectiones Monasteriorum et Ecclesiarum Collegiarum, (Ingolstadii, 1582). Könyvének utolsó harmadában tárgyalja Hund a szerzetesi kolostorokat, s a 252. oldalon írja a passauai apáca-kolostorról: Niderburg Monasterium Monialium Nobilium in Passau." „Sepolta est ibi in porticu predicta Heilka cum hac inscriptione: Anno 1020. in die S. Tecklae virginis obiit Heilka, amica S. Hein. Imper. prima Abbatissa huius Monasterii. Ibidem Anno 1095. Non. Maii obiit Gysala, S. Henrici Imperatoris soror, uxor Stephani, Regis Vngariae, Abbatissa secunda huius loci, hic sepulta adito dextro latere, quae tam viro quam filio orbata Patauiam in hoc Monasterium venit, in quo primum habitum monasticum assumpsit, paulo post Abbatissa designata, Monasterium praeclare illustravit et auxit." Az előkelő apácák niedernburgi monostora Passauban. Az említett Heilka ott az előcsarnokban van eltemetve ezzel a felirattal: 1020. évben Szt. Tekla szűz napján hunyt el Heilka, Szt. Henrik császár nagynénje, ennek a monostornak az első apátnője. Ugyanott 1095. május 7-én halt meg Gizella, Szt. Henrik császár húga, Istvánnak, Magyarország királyának a felesége, ennek a háznak a második apátnője, itt temették el a bejárat jobb oldalán. Aki mind férjét, mind fiát elveszítve Passaubá jött, ebbe a monostorba, ahol először felvette az apácák ruháját, később apátnőnek jelölték, s a monostort gyönyörűen feldíszítette és felszerelte. — Hund is második apátnőnek írja Gizellát, ez nála is téves adat.

A 253. lapon a regensburgi münstert ismerteti számunkra értékes adatokkal. „Nider Münster zu Regensburg." „Ibidem sepulta est D. Gisala, uxor Henrici secundi, Ducis Bavariae, mater Henrici sancti Imperatoris, ut testatur crux aurea, a filia huius Gisalae, Regine Ungariae donata,"¹⁵⁰ Ugyanott van eltemetve Gizella Úrnő, második Henriknek, Bajorország hercegének a felesége, Szent Henrik császárnak az anyja, amint ezt bizonyítja Gizella lányától, Magyarország királynéjától adományozott arany kereszt.

Hundnak előbb idézett adatait nem fogadja el a történészek egy része, arra hivatkoznak, hogy Aventinustól vette át az adatokat, s a gótikus kenotáfium szövegét használta fel, tehát nem merit eredeti forrásból. A források további felsorolását nem tartjuk szükségesnek, mert újabb adattal már nem gazdagíthatjuk témánkat, de a XVII—XVIII. századból egy-egy forrást nem lesz felesleges idézni.

10. Raderus, Mattheus: Bavaria Pia. (Monachii, 1628). Raderus munkájával azért is érdemes foglalkoznunk, mert részletesen leírja Gizella és István, valamint Imre történetét, és ezzel kapcsolatban bírálja Bonfini írását. Csak a passauai témára szorítkozva idézzük Raderustól az alábbi részletet, könyvének 33—34. lapjáról. „Bonfinius docet, sine teste tamen, Stephanum duas habuisse uxores cognominis, quod Aventino non placet: nam Gisela S. Henrici soror mortuo Stephano supertes fuit, et apud Ungaros vixit, quoad Henricus III. imperator eam secum in Germaniam reduxit, et Batauis Bojorum collocavit, quod his verbis Aventinus testatur: Caesar ex Ungria reversus secum Gisalam reginam..." Bonfinius arról tudósít — bizonyíték nélkül —, hogy Istvánnak két azonos nevű felesége volt, amelyet Aventinus nem fogad el: Ugyanis Gizella, Szent Henrik húga, István halálának túlélője (tanúja) volt és a magyarok között élt amíg III. Henrik császár magával nem hozta őt Germániába, és a bajor Passauban helyezte el, amely Aventinusnál ezekkel a szavakkal maradt fenn: A császár Magyarországról visszatérve Gizella királynét magával hozta. Aventinusnak már ismertett idézetét nem ismétljük meg, csupán a figyelmet szeretnénk arra felhívni, hogy Aventinus műve kompilációs jellege ellenére is nagy tekintélynek örvendett. Így jellemzi Gombos Aventinus Anna-lium Boiorum-át: „Compilatio grandissima, quae maxima ex parte ex notis fontibus, minima ex parte ex ignotis fontibus est assumpta."¹⁵¹ Ez egyáltalán nem azt jelenti, hogy Aventinust pejoratív értelemben tekintsük irodalmi kompilátornak, hisz egykori jegyzetei, feljegyzései azt tanúsítják, hogy összefüggéseket kereső, kérdéseket tisztázni kívánó, egyes adatokat, tényeket felkutató humanista történétíró volt, aki nemcsak a kész munkákat használta fel, újat is adott. Ezenkívül nagyon középkori krónikamásolatot megőrzött írásában.

Raderus foglalkozik még Foresta, általunk is ismertett műve bírálatával, ő sem fogadja el Gizellának Fehérvárott való eltemetésének híradását.

11. Acta Sanctorum Ungariae ex Johannis Bollandini... Semestre secundum (Tyrvaviae, 1744) Appendix Acta Sanctorum Ungariae, qui hactenus praetermissi fuerunt, complectens. Acta B. Giselae. Ex Melchiore Inchofer. Az addig boldognak, szentnek tisztelt, de hivatalosan a nemkanonizáltak közé sorolt Gizella királyné élet-történetét is olyan módon fogadták el, hogy Magyarországról visszatérve, Németországba, Passauban telepedett le és a Niedernburg kolostor apátnőjeként halt meg. Inchofer adatain kívül Aventinus és Hund adatait is felhasználta az Acta

összeállítója, a diplomatika kiváló művelője, *J. Bollandinus*.

12. Inchofer, Melchior: *Annales Ecclesiastici regni Hungariae. (Posonii, 1797). Tom. I. Vol. III. 333.; Vol. IV. 176.* *Inchofer Menyhért*, 1548-ban Kőszegen született, kiváló jezsuita egyháztörténetíró volt, Itáliában élt és dolgozott, 1648-ban halt meg Milánóban. Itt említett munkája 1644-ben jelent meg Rómában, a pozsonyi kiadás csak másfél száz év múlva követte azt.

Ugyancsak Inchofer és Hund munkái alapján foglalta össze Gizella élettörténetét az ausztriai Bruck a.d. Leitha-ban 1727-ben született *Schier Xystus*, akinek poszthumusz munkájában „*Gisla S. Stephani conjux*” címszó alatt találjuk az ismert adatokat.¹⁵²

A XVI—XVIII. századi ismertetett munkák egyértelműen *Schritowinus*, a *Complectanea historica*, és az *Aventinus*, által közölt adatokat veszik át és használják fel.

Osszefoglalva a XI—XVIII. századi krónikák és történeti munkák adatait Gizelláról, megállapíthatjuk az alábbiakat:

a) Gizella és István házasságának dinasztikus jellege, a pogány magyarság megtérésének első-sorban Henrik és Gizella javára történő magyarázata a külföldi krónikákban töretlenül él a középkoron át, sőt napjainkig kimutatható. A passauai Niedernburg apácakolostor is e krónikákból szerezhetette ismeretét, továbbá saját nekrológiumából, s mint legfőképpen érdekelt monostor, Gizella sírjának a tiszteletét folyamatosan fenntartotta.

b) A passauai Gizella-sír azonosítása a magyar királyné sírjával *Schritovinus*nál és a *Complectanea historica*-ban tűnik fel legkorábban. Nem tudjuk megmagyarázni, hogy vajon e két forrásnak krónikás előzménye lehetett-e, vagy pedig csupán az 1420 táján készített kenotáfium feliratából merítették adataikat. Itt sem zárhatjuk ki az apácakolostorban lévő nekrológium vagy egyéb feljegyzések felhasználását.

c) A passauai Gizella-sírról vajon miért nem írtak a középkori krónikások? Ez csak azzal magyarázható, hogy a krónikások nem foglalkoztak oknyomozó történetkutatással. Ez a reneszánsz világ, a humanista történetírás sajátossága volt. Egyáltalában nem véletlen, hogy a XV. században, a gótika alkonyán, a reneszánsz kibontakozásával, a humanista szellem térhódításával a történetíró is keresi az összefüggéseket és a magyarázatokat arra, amire addig igény sem volt. *Aventinus*, — ez a jó értelemben vett nagy kompilátor — ezért végzi munkáját következetesen az összefüggések kutatásával és magyarázatával, méghozzá pontosabban és alaposabban, mint az ugyancsak humanista *Bonfini*.

d) *Veszprém* neve, Gizella temetkezésével kapcsolatban egyetlen egy munkában sem található, sem az általunk idézett korai magyar krónikák, sém a későbbi magyar krónikák nem beszélnek erről. A Passau—*Veszprém* vita tárgyilagossága elemzése érdekében azonban külön megvizsgáljuk a magyar gestairodalmat és az egyetlen adatot, mely *Bonfini*től származik a XV. század végéről.

THURÓCZI, HELTAI ÉS BONFINI ADATA GIZELLARÓL

Thuróczi János (1435—1490 körül) történetírónak *Chronica Hungarorum* (A magyarok krónikája) című, az 1480-as években készült, már humanista ihletettséggű művét, és *Heltai Gáspár* (1490—1574) protestáns prédikátornak és nyomdásznak *Krónika az magyaroknak dolgairól* című munkáját, valamint *Antonio Bonfini* (1425—1502) humanista történetírónak *Rerum Ungaricarum Decades* (Magyar történet) című művét tekintjük át.

Thuróczy talán egy évtizeddel megelőzte *Bonfini*t krónikájának összeállításában, ezért az ő munkájából idézzük a Gizellára vonatkozó részleteket *Horváth János* fordításában.¹⁵³ „Ennek tudatában Gizella királyné, amikor Magyarország valamely egyházához érkezett, az Úr házában lévő minden felszerelést megmutatott magának, és a megjavításra szoruló selyem vagy bársony holmit minden évben megjavíttatta.” Ez a Gizella-kép tökéletesen illik a Szent István legenda és a korabeli krónikák keretébe. De nem illik bele a következő kép, attól teljesen idegen: „De Gizella királyné Budával, büntársával együtt a német, vagyis inkább velencei Pétert, a királyné testvérét akarta királynak megtenni, arra törekedvén, hogy Gizella királyné akadály nélkül, kénye-kedve szerint betölthesse akarátát és indulatait, s Magyarország, elveszítvén szabadságát, a németek hatalma alá vessék.” E hamis kép igazolására következik Gizelláról egy, genealógiailag összezavart származás-magyarázat: „Péter király apja pedig, Vilmos, testvére volt *Zsigmond*nak, a burgundok királyának, de Szent *Zsigmond* megöletése után a császárhoz ment, s a császár őt Velencébe helyezte, és feleségül adta hozzá nővérét, név szerint *Gertrúdot*: tőle született Gizella királyné.” *Horváth János* rávilágít *Thuróczy* ellentmondásos krónikaszövevére, mert nyilván más-más krónikástól származik a kétféle Gizella-ábrázolás: „Ehhez az önkényes azonosításhoz nyilván hozzásegítette a krónikást a *Vazul*-fiak iránti rokonszenve, és az a törekvése, hogy bebizonyítsa, hogy nem István király vakított meg *Vazult*, és nem ő száműzte a *Vazul*-fiakat, hanem mindez Gizella királyné és néhány főember fondorlata volt csupán.”¹⁵⁴ *Vajay Szabolcs* a legújabb kutatásokra hivatkozva védi a hamisítatlan, a tiszta Gizella-képet, melyet csak István király halálát követő zavaros esztendőben feketítenek be, amikor Gizellának „a *Krónika Vászoly*-párti írója intrikus szerepet tulajdonít.”¹⁵⁵ Teljesen egyértelmű, hogy *Thuróczy* nem látta tisztán forrásainak ellentmondásait és Gizelláról olyan adatokat kompilált, amelyek nemcsak, hogy ellentmondásosak, hanem a magyar történetírásban évszázados vitákat okoztak.

A német származású *Helt*, vagy *Heltai Gáspár* nagy népszerűségnek örvendő magyar nyelvű krónikájában István királyról és Gizella királynéről a következőket írja, „Megházasula annak utána és házasságára hozatá a másik *Henrik* császárnak leányát, ki jámbor és istenfélő császár vala... Ez házasságnak általa megbékélének a

magyarok a németekkel és több keresztyén nemzetségekkel. Ez Gizle sok magzatokat születeki, de ezek mind idősebbek előtte meghalának. A többi között szüle a Szent Emre herceget is, de ez is meghala." „És a Szent István király és a Gizle királynéasszony nagy ájítatosságban és szentségben élének egymással. És sok egyházakat, püspekségeket, káptalanokat, egyházi rendeket és klastromokat és hospitályokat szörzének és épütének szerinszerte az országba, és minden kazdagságokat költének a templomoknak, oltároknak és képeknek ékesítésére..."¹⁵⁶ Heltai krónikája tulajdonképpen Bonfini munkájának a fordítása, de népszerű formában és archaizáló, középkorias módon. Kulcsár Péter szerint „Heltai Bonfinit fordítja ugyan, de annak előadását körülbelül ötödére kurtítja, és jóformán csak azokat a részeket veszi át tőle, melyek Thuróczyánál is megtalálhatók."¹⁵⁷ A Heltaitól idézett Gizella-kép a valóságot legjobban megközelítő, a korai krónikák szellemének megfelelő ábrázolás. Nem is feketíti be ezt a Gizellát, származását sem burkolja genealógiai homályba, hanem egyértelműen egy másik Gizellával ismerteti meg minket, melyet már Thuróczyánál is olvastunk. „Minek utána kedig Szent Gizle, az ő felesége megholt volna, sok idő múlva esmet megházasula, és feleségül hozza magának esmet egy Gizle nevű asszonyt, melly leánya vala Gwihelmusnak, a burgundiai hercegnek. De ez nem az előbeli Gizle vala, hanem kövély és haragos asszonyállat, kinek csak ezvilági dolgok kellenek vala."¹⁵⁸ A történet további füzésében Heltai már felhasználja ezt a gonosz Gizellát, aki elveszejtí Vászolyt, s így megcsontosodik a magyar történelemben a két Gizella: a történelmileg hiteles és jó Gizella, valamint egy fiktív, befeketített Gizella alakja.

Mi szükség volt Gizella tiszta és példás életének bemocskolására? István és Gizella dinasztikus házasságának létrejötte az évezred végén Európa akkori erőviszonyai között a lehető legszerencsésebb megoldás volt, mindkét állam számára előnyös. A férj és a feleség példás házastársi élete mellett ki kell emelnünk azt megfizető helyzetet, mellyel István szinte társuralkodóként vette maga mellé Gizellát. *Gerics József* az István-legenda vizsgálata során megállapításait a királynéira így vetíti rá: „... Gizella *'unctioe crismali peruncta, gestamine corona'* jut a *'Consortium regni'*-hez."¹⁵⁹ Először *Tóth Zoltán*^{159a} mutatta ki Gizella ártatlanságát, majd *Mályusz Elemér*^{159b} logikus rendbe rakva ábrázolta Gizella kettős szerepeltetésének történelmi menetét. A hamisítás okát, történelmi hátterét pedig *Kristó Gyula* világította meg, amikor kimutatta, hogy a XIV. századi krónikakompozíció negatív Gizella-képe az 1230-as években alakult ki II. András király és Gertrúd királyné korában. *Kristó* kimutatta, hogy az 1220-as évekig az oklevelek még kegyes emlékének nevezik Gizellát, de 1230-ban a királyi kancellária már csak nevét említi. Gertrúd királyné elleni ellenszenvüket a kortársak így Gizella királynéira vetítették rá, mert II. András királyi hatalmával szemben a tisztelet nem engedte meg Gertrúd gyalázását.

Ezzel magyarázható és megérthető a Monasterium Trium Fontium-i Albericus „rossz” Gizellájának képe és Gizella megölése Magyarországon. Gertrúd megölését Gizella királynéira transzponálták, de ezt a magyar krónikás nem írhatta le, ez csak szóbeli szinten maradt fenn. *Kristó* állásfoglalása végül is az, hogy Gizellával és Gertrúddal kapcsolatban nem lehet szó „összekeverésről”: nagyon határozott, céltudatos történelemhamisítás ez.^{159c}

Ide vezetjük vissza tehát a Thuróczyánál és Heltainál található meghamisított Gizella-képet, mely évszázadokon át megmerevedett.

Mit ír Gizelláról, pontosabban veszprémi temkezéséről egy izig-vérig humanista történetíró, aki Itáliából jött Mátyás király udvarába 1485-ben. *Bonfini*, pártfogója kívánságára kezdte írni a *Rerum Ungaricarum* című munkáját, de csak Mátyás halála után, Ulászló király alatt fejezte be. Első kiadása 1543-ban jelent meg Bazelben, mely nem teljes munka és a sajtóhibák tömegétől sem mentes. A korai kiadások közül az ugyancsak Bazelben 1568-ban kiadott teljes munka a legjobbak közé tartozik, de mi mégis a Lipcsében 1936-ban kiadott kritikái kiadásból idézzük azt a részt, amelyben I. (Szent) László király elhunytát közlő mondata után a Veszprémmel kapcsolatos, állítólagos királynésírókról tudósít.

„Sine liberis aliqui defecisse ferunt neque, anne uxorem duxerit, satis constat, nisi quod ex epitaphio quodam sepulture inscripto ad Vespriemiensem basilicam, in quam antistes quidam Gesle et Olhait reginarum ossa congescit. Epigramma tale est:

Ladislai regis consortium hic ossa quiescunt.”¹⁶⁰

Erre az idézetre építik fel elméletüket azok a történészek, akik azt vallják, hogy a veszprémi székesegyházban temették el Gizella és Adelheid királynékat. Ez az alapvetően téves vélemény *Gutheil* könyve után tovább él a köztudatban annak ellenére, hogy *Kulcsár Péter* a magyarországi humanista feliratokkal foglalkozó tanulmányában már másfél évtizeddel ezelőtt kimutatta, hogy Bonfini idézett szövege egyáltalán nem jelenti azt, hogy a püspöki székesegyházban a két királynékat sírja, ill. sírfelirata lett volna. Az általunk később tárgyalandó makrancikónek a szövege és a Bonfini idézet egy közös forrásból, egy XIV. századi felirat alapján készült, mely nem lehetett sírkő felirata. *Kulcsár* logikus vizsgálódás alapján tisztázta a problémát, mely szerint „a makrancikó felirat mintája — az „itt nyugszik” tétel hiányozván belőle — nem sír-, hanem emlékkő volt s mint láttuk, rongált, melynek kiegészítése csak következtetés révén volt elvégezhető. Bonfini megtette ezt a következtetést, s ezzel az emlékkőből epitáfiumot csinált, nem sejtve, milyen bonyodalmat okoz vele. A kérdés körül szélesen gyűrűztek a vita hullámai mindaddig, míg be nem bizonyosodott, hogy Gizella hamvai Passauban nyugsznak, s így Veszprémben nem lehetett sírfelirata.”¹⁶¹

A Bonfinitól idézett szövegrészből csupán ez tekinthető hitelesen továbbítottnak: „Ladislai regis consortium hic ossa quiescunt”, vagyis

„László király hitveseinek csontjai itt pihennek”. A szöveg többi részét már maga Bonfini egészítette ki és úgy magyarázza, hogy a veszprémi székesegyházban egy főpap összegyűjtötte Gizella és Adelheid csontjait. Teljesen önkényes dolog ennek alapján az első királynéra, Gizellára gondolni. Bonfininek ez a nem világos következtetése, magyarázata nem képezheti a Gizella-sír elméletének alapját még lokálpatriotizmusból sem. Nincs valóságtartalma.

A Bonfini által említett veszprémi egykori feliratot tehát végleg ki kell iktatnunk a Gizella-bizonyítékok sorából.

Bonfininél még meg kell említenünk, hogy az idézett veszprémi feliratról egy szót sem ejt akkor, amikor István király és Gizella királyné élettörténetét tárgyalja, pedig Gizella személyének fontos szerepet juttat, részletesen tárgyalja származását. Elképzelhetetlen, hogy ha valóban létezett volna Gizella-sírkő Veszprémben, azt Bonfini ne ennél a fejezetnél tárgyalta volna!¹⁶² Nem egyértelmű és nem egészen világos fogalmazása a veszprémi helytörténetírásban hamis vágányra terelte a kutatókat.

Bonfini állítását nem támasztotta alá a veszprémi püspöki székesegyházban 1907-ben megkezdett nagyarányú felújítás és restaurálás. A belső tér és az altemplom feltárása során, a munkálatokra felügyelő *Ádám Iván* külön figyelmet fordított a két királyné sírjának esetleges felbukkanására. „A történet és a hagyomány azt mondja, hogy két királyné van itt eltemetve, Gizella, Szt. István neje és Adelheid, Szt. László neje. Hol van azok pora?” „Sem gyűrűt, sem keresztet, sem ékszert, sem egyéb értéktárgyat, pénzt vagy korhatározó emléket nem találtunk. Egy nagy és érdekes sötétség és nincs rá válasz.” Így ír tovább Gizelláról Ádám: „... a hagyomány szerint itt is halt meg és itt temették el. Siremléke még a XV. században töredékben megvolt a katedrálisunkban. Elveszett az akkori templom restaurálásában, mert ellenség a XV. században nem dúlta a várost.”¹⁶³ E fejtegetésben Bonfini munkájára és oklevélre hivatkozik, továbbá az a véleménye, hogy a Gizella-sír maradványai valahol még lappanghatnak a templom padlózata alatt, vagy másodlagosan befalazva. Gizella sírjára tehát a legcsekélyebb kézzelfogható bizonyíték sem került elő.

Bonfini korához nagyon közel áll egy másik, sokat vitatott „bizonyíték”, az ún. makranci emlékkő, mely az 1510-es években készülhetett Ulászló király uralkodása idején. Sokan ezt tekintik Bonfini adata bizonyítékának.

**A MAKRANCI EMLÉKKŐ
ÉS A XVIII. SZÁZADI
IRODALMI VITA
VESZPRÉM ÉS PASSAU KORUL**

A történeti Magyarország területén, az egykori Abauj vármegyében, Kassától délnyugatra kb. 15 km-re fekvő *Makranc* kisközség (ma Szlovákiában van, *Moldova nad Bodvou* község) temetőjében a templom romjain kívül régóta fe-

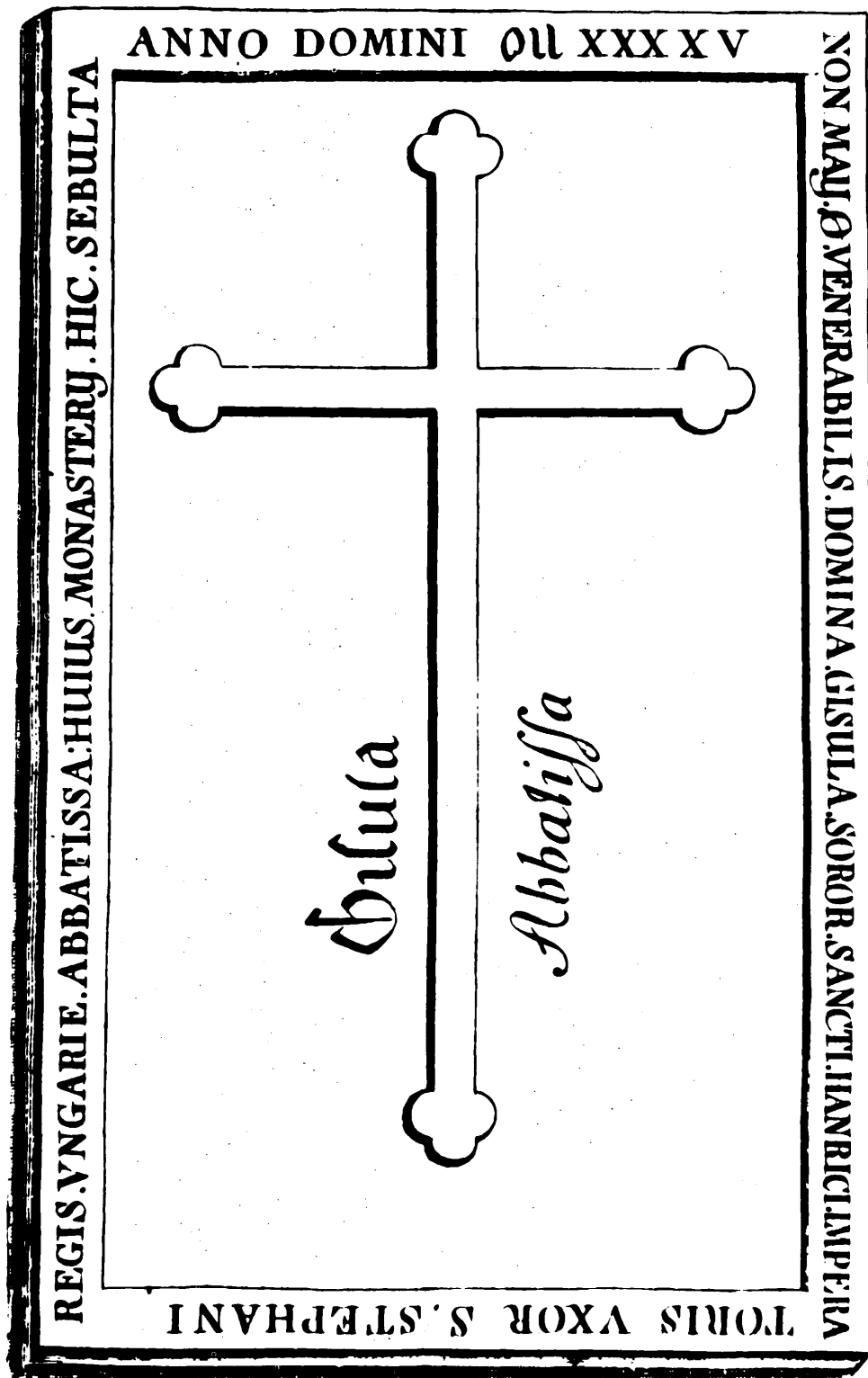
küdt egy, sarkain letöredezett kőtábla a kálviniisták temetkező helyén, melyet a templom újrakezdeményezésekor, 1760 táján, az oltár közelében, a déli falban elhelyeztek.¹⁶⁴ Ezt a templomot rossz állaga miatt a XIX. század utolsó negyedében lebontották, s templom romjai között hét darabra

2. ábra. Az ún. makranci feliratos emléktábla jelenlegi állapotában a makranci (Moldava na Bodvou) r. k. templomban

Abb. 2. Die sogenannte Makranzer Gedenktafel mit Aufschrift in ihrem gegenwärtigen Zustand in der römisch-katholischen Kirche zu Makranc (Moldava nad Bodvou)

törve találta meg az emlékkövet Fodor Sándor kanonok, s utána megőrzésre a kassai múzeumba került. A XIX. század végén új templomot építettek Makrancon és a követ visszahozták Kassáról, s a templom kórusának mellvéd falába építették be. A szakirodalomban évtizedekig nem történt róla említés sem, mígnem 1977-ben Horváth József, veszprémi püspöki könyvtáros a helyszínen tanulmányozta és hirt adott róla.¹⁶⁵ A kb. 140 cm hosszú és 80 cm széles márványlapon a felső mezőben, kör alakú mélyített részben főpapi címer látható: biboros kalap, melynek szalagjai között egy rózsza van (2. ábra). A márványlap alsó felében reneszánsz, kapitális betűkkel az alábbi, latin nyelvű szöveg olvasható:¹⁶⁶

3. ábra. A XV. századi, passai gótikus sírlap elnagyolt rajza Gánóczy és Róka munkáiból (Róka J. készíttette Bécsben)

Abb. 3. Die vergrößerte Zeichnung der Passauer Grabplatte aus dem XV. Jahrhundert aus den Arbeiten von Gánóczy und Róka (J. Róka ließ sie in Wien anfertigen)

D O P M A X S
 HVIVS · SACRI · TEMPLI · CONDIT
 RICI GESLAE · STEFANI · ET OLAY
 THI LADISLAI · SANCTOR · PANNONIAE · REGVM · DIVLS · CONIVGIBVS
 AMPLISS · PATER · DÑS · PETRVS · TĪ
 SANCTI · CYRLACI · S · R · E · P̄R · CAR
 RHEGYNVS · ĘPS · VESPRIMIEN
 AP
 MEMORIAE · VENER

4. ábra. A makranczi feliratos emlékkő rajza Gánóczy munkájából (Róka J. készítette Bécsben)

Abb. 4. Die Zeichnung des beschrifteten Makranczer Gedenksteins aus der Arbeit von Gánóczy (J. Róka ließ sie in Wien anfertigen)

D. OP. MAX. S.
 HVIVS SACRI TEMPLI CONDIT
 RICHI GESLAE STEFANI ET OLAY
 THI LADISLAI SANCTOR PANNO
 NIAE REGVM DIVIS CONIVGIBVS
 AMPLISS PATER DNS PETRVS TT
 SANTI CYRIACI S.R.E. PBR CAR
 — IEGYNVS EPS VESPRIMIEN — — —
 AP
 — — — MEMORIAE VENER — — —

Magyar fordítása:

„A LEGJOBB ÉS A LEGHATALMASABB ISTEN-
 NEK SZENTELVE. E SZENT TEMPLOM ÉPÍT-
 TETŐJÉNEK GIZELLÁNAK ÉS ADELHAIDNAK,
 PANNÓNIA SZENT KIRÁLYAI, ISTVÁN ÉS
 LÁSZLÓ HITVESEINEK EMLÉKÉRE ÉS TISZTE-
 LETÉRE ÁLLÍTTATTA A MÉLTÓSÁGOS ATYA,
 PÉTER ÚR, A RÓMAI SZENT EGYHÁZ SZENT
 CIRJÉKRŐL NEVEZETT PRESBITER KARDINA-
 LISA, REGGIOI ÉRSEK, VESZPRÉMI PÜSPÖK.”

Gutheil a veszprémi Gizella-sír sarkalatos bizonyítékai között sorolja fel a makranci követ, illetve feliratát. Ilyen célra azonban a felirat teljesen alkalmatlan, hisz nem tartalmazza azt, hogy a két királyné sírja ott lenne, vagy akárcsak síremlékükre sincs utalás. A makranci márványlap felirata azt tanúsítja, hogy azt Péter veszprémi püspök, reggioi bíboros érsek készítette megemlékezésül, tehát: *emlékkő*, kegyes megemlékezés jele. *Nem sírkő*, mint ezt a XVIII. századtól kezdve többen annak vélték. A sírkő, vagy a sírnap alakja, mérete, felirata egészen más volt nemcsak az adott korban, hanem máskor is (4. és 5. ábra).

Ki volt az emlékkő készíttetője és milyen alkalmából készíthette az emlékkövet? — Ismere-
 teink szerint *Isvalties Péter* szicíliai származású főpap 1502 óta pápai nunciusként tartózkodott Magyarországon. Ulászló királytól — pápai jóváhagyás nélkül — megkapta a nyitrai püspöki széket. Amikor a veszprémi püspöki szék megüresedett, akkor IV. Sándor pápa 1503. június 21-én kinevezte Veszprémbe püspöki adminisztrátornak. Péter püspök azonban nem sokat időzhetett Veszprémben, sőt hazánkban sem, mert néhány hónap múlva, szeptember 7-én végleg elhagyta hazánkat, s Rómában képviselte a magyar püspöki kart 1511. szeptember 11-én bekövetkezett haláláig. Péter főpap távollétében a veszprémi püspöki javavalmakat olasz megbízottja kezelte.¹⁶⁷

*Isvalties Péter*t kedvelte Ulászló király, mely nemcsak a nyitrai püspöki kinevezéséből következik, hanem abból is, hogy szoros kapcsolatban volt az udvarral. Magyarországról történt távozásakor a királyi pár gazdag ajándékokkal halmozta el a búcsúzás alkalmával. 1502-ben való felbukkanása Magyarországon szinte egybeesik Bonfini elhunytával. Nem alaptalanul következtetünk arra, hogy hozzájuthatott Bonfini kéziratához és így valószínűleg közvetlenül ismerkedett meg a veszprémi Gizella és Adelhaid sírral kapcsolatos állítással. Bonfini munkáját ismernie kellett, hisz a makranci márványlap felirata azt egyértelműen tanúsítja. Ez viszont azt jelenti,

hogy az ő forrása Bonfini kézírata volt. A makranci felirat még azt is bizonyítja, hogy a veszprémi székesegyházban nem látta *Isvalties Péter* sem Gizellának, sem Adelhaidnak a sírját. Ha látta volna, akkor az emléktábla szövegében ez a tény feltétlenül szerepelne. A makranci kő szövege csak az alapítóról, *nem pedig az ott eltemetett Gizelláról és Adelhaidról* emlékezik meg.

A makranci márványtábla lelőhelyének, Makranc községnek a távolsága Veszprémtől légvonalban is majdnem 300 km. Egyes történészek ezt azzal magyarázták, hogy a törökök elől szálították el Veszprémből északkeletre a táblát. E naiv és teljesen értelmetlen magyarázatnál elfogadhatóbb az a logikus következtetés, hogy környékbeli márványbányából származó kőlapot a helyszínen készítette el a kőfaragó, s előttünk ismeretlen okból ott maradt. Ennek oka valóban lehet a török megszállás. A későbbi püspökök idejében feledésbe merült az emlékkő, míg nem a makranci templomban felbukkanva 1774-ben a tudományos világ is megismerkedett vele. Ezzel az emlékkövel indult el a nagy, évtizedes vita.

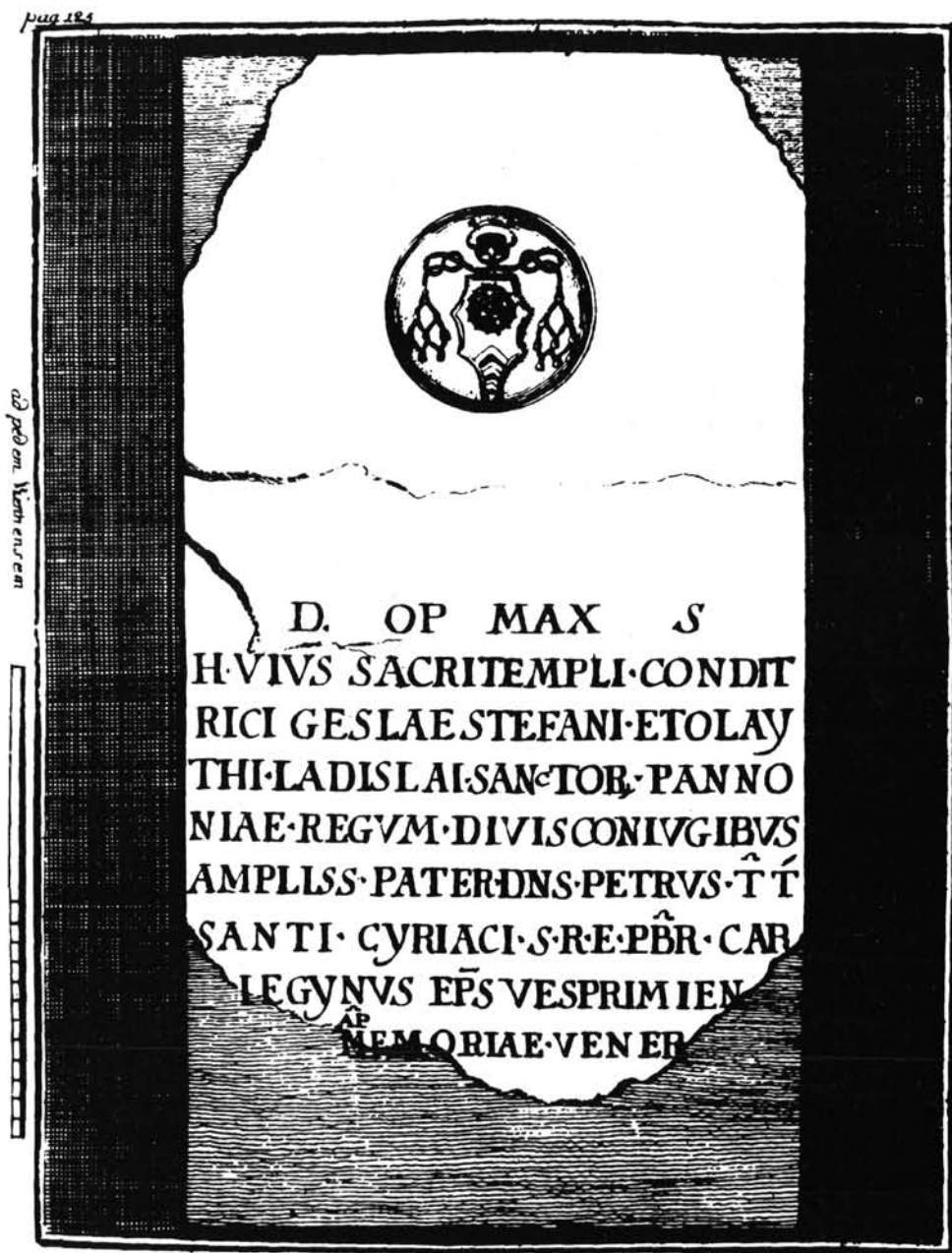
A XVIII. század második felének közismert és tekintélyes kutatói csaptak össze. A veszprémi Gizella-sír mellett kardoskodott Pray György, Cornides Dániel és Katona István. Passau mellett tört lándzsát Róka János, *Desericzky József* és Gánóczy Antal. A makranci kő felbukkanása előtt, mind a hazai, mind a külföldi történétírók egységesen és egyértelműen azt vallották, hogy Gizella, Péter király kegyetlen bánásmódja miatt, elhagyta Magyarországot és Passauban telepedt le, ahol a Niedernburg apácakolostor apátnőjeként halt meg. Természetesen a vita nem csupán a Veszprém—Passau kérdésben robbant ki, hanem lényeges szerepet játszott I. (Szent) László király Adelhaid nevű feleségének a problémája is, akiről vajmi keveset tudott a történetírás. E két történelmi személy elég ok volt arra, hogy a történetkutatás reflektorfénybe vegyet őket.

Előzményként meg kell említenünk, hogy 1760-ban Pesten jelent meg *Desericzky János Ince* piarista történétíró műve, melyben kifejti Gizella királyné passauai történetét és foglalkozik a passauai sírfelirattal is.¹⁶⁸

Pray György jezsuitának, a magyar kritikai történetírás megalapítójának ötkötetes történelmi művéből az első kötet 1764-ben Bécsben jelent meg. Röviden foglalkozik Gizella történetével, bírálja Bonfini állítását és Passau mellett foglal állást.¹⁶⁹ Mivel később Pray lett a Veszprém mellett érvelő történészek „vezetője”, nem lesz érdektelen állásfoglalását idéznünk: „Gisela igitur inhumanis plane modis exagitata, cum videret haud diu proceribus cum rege convenire posse, relicta Hungaria Passavium concessit, sithicque caenobio virginum sese includens vitam sanctimonia conspicuam duxit.” Egyszóval Gizellát embertelen módon agyongyötörték, s amikor belátta, hogy a főemberek hosszú ideig nem képesek a királlyal megegyezni, elhagyta Magyarországot, Passaubra tért, és ott az apácák kolostorába vonulva, földi életét a szentségnek szen-

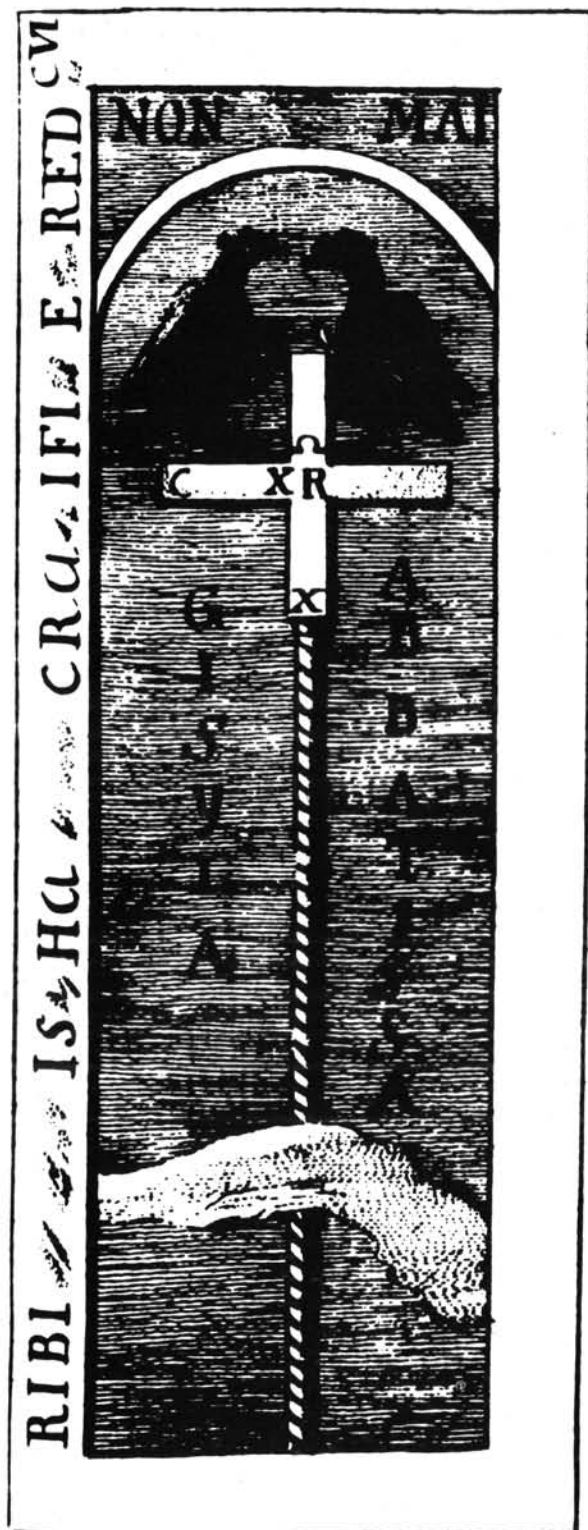
telte. Bonfinivel kapcsolatban pedig ezt írta: „Fueritne caelebs, an matrimonio illigatus, conversium est. Bonfinius epitaphum sepulchro ad Vesprimiensem Ecclesiam inscriptum hujus modi refert: Ladislai sanctissimorum Pannoniae regum consortum hic ossa quiescunt, aitque ab Antistite quodam Giselaie et Olhait reginarum ossa isthic congesta fuisse.” „Si Giselaie D. Stephani conjugem intelligat, error est. Nam eam sub Petro Passavium relatam, et isthic sanctitatis fama celebrem sepultam esse constat.”¹⁷⁰

Nőtlen volt-e, vagy házasságban lekötött, nem egyértelmű. Bonfini a veszprémi székesegyházban lévő sírfeliratot így idézi: Lászlónak, Pannónia legszentebb királyai hitveseinek csontjai itt pihennek, és azt mondja, hogy egy bizonyos püspök Gizella és Adelhaid királynék csontjait itt összegyűjtötte. Ha Gizellára, Szent István feleségére gondol, akkor ez tévedés. Ugyanis közismert, hogy őt Péter idejében Passauba vitték, és ugyanott szentség hírében tiszteséggel eltemették.

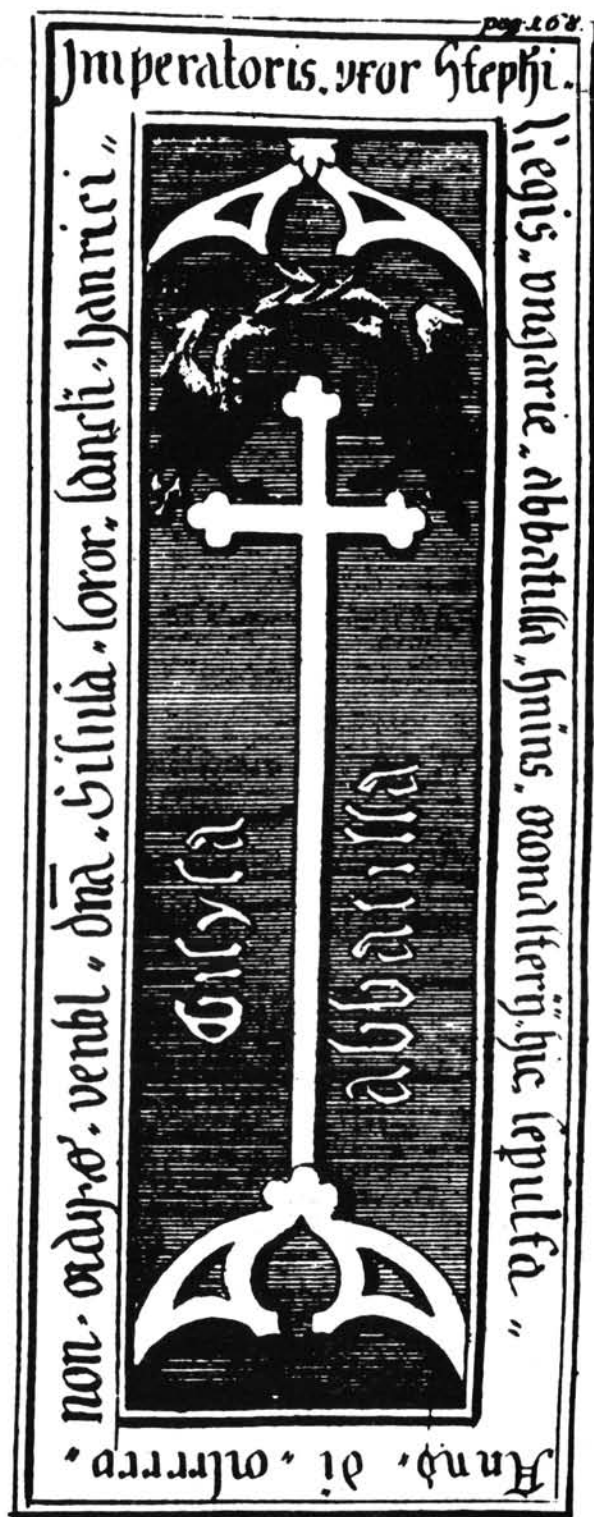

5. ábra. A makranczi feliratos emlékkő Cornides munkájából

Abb. 5. Die Zeichnung des beschrifteten Makranczer Gedenksteins aus der Arbeit von Cornides

Vetus Lapis.

Novus Lapis.

6. ábra. A passai XI. századi Gizella-sírlap és a XV. századi gótikus sírlap Pray és Cornides munkáiból

Abb. 6. Die Passauer Gisela-Grabplatte aus dem XI. Jahrhundert und die gotische Grabplatte aus dem XV. Jahrhundert aus den Arbeiten von Pray und Cornides

A makranci kő előkerülése megdöbbentette Prayt, nagy jelentőséget tulajdonított neki és történelmi szenzációt sejtett benne. Pozsonyban, 1774-ben megjelent munkájában, melyben I. (Szent) László királyról írt, korábbi véleményét megváltoztatva, Bonfini adatát elfogadva,¹⁷¹ elvetette a passzai Gizella-sírt és Veszprém mellett foglalt állást.

Gánóczy Antal történétíró, nagyváradi kánonok élesen megtámadta Pray könyvét és a Gizella vitában Passau mellett érvelve rézmetszetben megjelentette a passzai gótikus kenotáfium és a makranci kőlap ábrázolását is.¹⁷² Ezeket a rajzokat Róka János készítette Bécsben (3. és 4. ábra)

Róka János kánonok 1776-ban megjelentetett kis munkájával *Gánóczy* oldalán támadja Pray nézeteit és ő is közli a gótikus sírlap rajzát. A passzai Gizella-sírt védve új megoldást javasol a sírkövön lévő, betűkkel jelzett 1095-ös évszám helyes olvasására. Szerinte az ML-t nem 1050-es számértékűnek kell tekinteni, hanem „millesimo“-nak olvasva csak 1000-t jelent, így az elhalálozási évszám 1045 lenne.¹⁷³

A kritikákra *Pray* 1777-ben újabb könyvvel válaszol és szembezáll a passzai sírról szóló XVI. századi tudósításokkal, valamint a kenotáfium feliratát bírálva, nem fogadja el hitelesnek.¹⁷⁴ Könyvében közli a XI. századi és a gótikus sírlap aránylag pontos és jó rézmetszetét. (6. ábra)

Cornides Dániel történétíró 1778-ban nagyobb munkával száll síkra Bonfini és a makranci feliratos kő védelmében, s *Gánóczyt* bírálva, Passau ellen érvelve fejt ki véleményét.¹⁷⁵ A 352 oldalas könyv az érvek és az ellenérvek részletes és alapos gyűjteménye, melyben helyet kapott a Pray által már közölt sírlapok metszete a makranci kő ábrájával együtt (5. ábra).

Róka 1778-ban kiadott vitairatában Passau védi *Gánóczy* oldalán Pray kritikájával és érveivel szemben.¹⁷⁶ A következő évben német nyelven megjelentetett Gizella-életrajzában népszerűsíti a passzai érveket, és Gizella elhunytának idejét 1045-ben állapítja meg.¹⁷⁷

A Passau—Veszprém vita *Katona István* jezsuitának, az oknyomozó történétírás jeles képviselőjének nagy művében is helyet kapott. *Katona Veszprém* mellett foglalt állást Pray és *Cornides* oldalán.¹⁷⁸

1781-ben *Gánóczy* hatalmas művével vág vízszá a Veszprém mellett érvelőknek, elsősorban Pray érveit bírálja. Saját érveit és Pray nézeteit egymás mellé szedve, pontról pontra cáfol és érvel. Ez a nagyszabású vitairat nagyon alapos vizsgálata és bírálata a Passau—Veszprém kérdésnek és a forrásul felhasznált krónikáknak.¹⁷⁹

Az évtizedes vitának utolsó, jelentős iratát a három — Veszprém mellett érvelő — történétíró közösen írta és adta ki 1784-ben.¹⁸⁰ Érveiket továbbra is védelmezve, Passaut ezután sem ismerik el Gizella királyné nyughelyének.

Egyik fél sem engedett nézetéből, de a vita hosszú időre abbamaradt.

Nem lenne teljes az összkép, ha nem beszélénk arról, hogy mi volt a Veszprém—Passau kérdésben magának a veszprémi püspöknek a

véleménye. *Koller Ignác* püspök (1762—1773) nagy érdeklődést tanúsított Gizella sírjának ügyében, s a szakirodalom felkutatásában is igyekezett mindent megtenni. *Vajda Sámuel* tihanyi apátot megkérte, hogy *Mabillon: Acta Sanctorum ordinis S. Benedicti* című munkájából írja ki a Gizellára vonatkozó adatokat. A tihanyi apát 1772. április 15-én kelt levelében jelenti, hogy leírta a kért szöveget és mellékelten megküldi.¹⁸¹ A *Mabillon*-szövegben is Gizellának Passauban történt távozása található, és Gizella a Niedernburg kolostor apátnőjeként halt meg. Nyilván ez is hozzájárult ahhoz, hogy *Koller* megtette a lépéseket Gizella hamvainak hazaszállítására. E tervét igazolja *Vajda* apát említett levele is: „Optans ex animo, ut piis Ejusdem desiderii favente Numine, venerabilis praeattactae Reginae exuvias, non postremum quippe Almae cathedralis Ecclesia suo decus, et thesaurum futuras, . . .” Gizella ereklyéinek a veszprémi székesegyházban történő elhelyezése volt a püspök szándéka. A püspöki levéltárban egyéb iratokat erre vonatkozóan nem találtunk, ezért az előzményeket *Schmid* kutatásai nyomán kell ismertetnünk. *Koller* püspök 1771-ben *Mária Teréziához* fordult azzal a kéréssel, hogy eszközölje ki a pápánál és a passzai püspöknél, hogy Gizella magyar királynénak Passauban nyugvó földi maradványait Veszprémbe hozzák. *Mária Terézia* tetszését megnyerte *Koller* terve, ezért továbbította a kérést a passzai püspökhöz, akit egyúttal megkért arra is, hogy szerezze meg ehhez a pápa beleegyezését. A passzai püspök kérésére *XIV. Kelemen pápa* 1771. november 20-án kelt — *Sampieri* bíboros által küldött — válaszban „Gizella kiemelését és hazaszállítását elhalasztandónak véli, amíg szentté nem avatják, mert nem tartja helyén valónak, a már szentté avatott királyok: Szent István és Szent László, továbbá Szent Imre földjébe temessék, amíg őt is nem avatják szentté”.¹⁸²

A pápai válasz után fogott hozzá *Koller* a szentté avatási perhez szükséges akták és egyéb bizonyítékok összegyűjtéséhez, tehát ezután kapta a tihanyi apát a kérést *Mabillon* művének a kijegyzetelésére. *Schmid* említi még, hogy *Koller* ásatásokat is végeztetett Veszprémben. Erről nem állnak rendelkezésünkre adatok. Arra gondolhatunk, hogy a Gizella-kápolnában történhetett ez, mert annak felújítását is *Koller* püspök végeztette. 1773-ban bekövetkezett halálával megszűnt a Gizella-ügy veszprémi szorgalmazása és abbamaradt a kezdeményezés.

A XIX. SZÁZADI IRODALMI ÉRDEKLŐDÉS

Nincs szándékunkban a teljesség igényével minden tanulmányt, cikket vagy nagyobb munkában Gizellát érintő részletet ismertetni. Csupán a múlt századra jellemző munkákat mutatjuk be. Előre kell bocsátanunk, hogy a XVIII. századi nagy vita után nem foglalkoztak különösebb érdeklődéssel e témával, nyilván kielégítette a történészeket a döntetlen eredmény, a Veszprém—Passau alternatívája. A XIX. század első felében

szinte nem érintik a kérdést, csupán a század második felében tapasztalható kisebb érdeklődés.

Ranolder János veszprémi püspök írt és adott ki 1854-ben Bécsben egy 120 oldalas monográfiát Gizella királynéről.¹⁸³ Ez a díszkiadás, Erzsébet királyné és a Habsburg-ház dicsőítése, a lojalitás jegyében készült. Figyelemre méltó a német nyelvű munka címlapján a szerzőnek, mint főpapnak a címlistája: „Bischof von Wessprim, kaiser-königlichen geheimen Rathe und Kanzler der Königin von Ungarn”. Ranolder püspök császári és királyi titkos tanácsos és a magyar királyné kancellárja. Ez a titulus arra utal, hogy I. Ferenc József és Erzsébet elismerték a veszprémi püspök ősi jogát a királynéi kancellárságra, de hatáskör már nem járt vele. A könyvben csak érinti Ranolder Passaut, egyébként véleménye egyértelműen az, hogy Gizellát Veszprémben temették el, a Gizella-kápolnában.¹⁸⁴ Régészeti és történeti kutatások alapján közismert, hogy a Gizella-kápolna a XIII. században épült és oda nem temetkezhetett Gizella királyné.

Ranolder könyvének címében Elisabeth-nek, Erzsébetnek nevezi István király feleségét, Gizellát, és ennek alapján hasonlítja össze I. Ferenc József feleségével, Erzsébettel. Ezt a téves azonosítást abból a néhány középkori krónikából merítette, melyek az első királyné, és II. András király leánya, thüringiai Szent Erzsébet közti rokonságról írnak. A két név azonosítása ezen az alapon teljesen indokolatlan és alaptalan.

Csete Antal prépost, veszprémi örkanonok 1862-ben 24 oldalas kis füzetben ismerteti Gizella királyné életútját. A XVIII. századi szakirodalomból vett adatok alapján elveti Passaut és a királyné Veszprémben való temetkezését vallja.¹⁸⁵ Wittich Sándor 1867-ben ír a témáról, s főleg Ranolder hatására a veszprémi temetkezés mellett érvel.¹⁸⁶ Csete és Wittich írásai nyomán ismerteti Gizella életét az Egyetemes Magyar Encyclopaedia is.¹⁸⁷ Miletz János 1875-ben Ranolder és Csete írásai alapján ismétli meg a veszprémi temetkezés érveit.¹⁸⁸

Wertner Mór, a kiváló genealógus, magyar és német nyelven kiadott munkájában részletesen tárgyalja Gizella királyné halálának körülményeit és sírjával is foglalkozik a XVIII. századi történetírók művei alapján. Követi a Ranolder óta újra elterjedt állásfoglalást, mely szerint Gizella Veszprémben van eltemetve, s a passauai sírt nem tartja Gizella királyné temetkezési helyének. Figyelemre méltó Adelhaid királynéra vonatkozó közlése: 1090: májusában halt meg és Veszprémben temették el. Állítását azonban nem bizonyítja, csak a szakirodalmi összefüggésekből következteti ki.¹⁸⁹

Pauler Gyula is megemlíti történeti munkájában a Gizella témát, korabeli forrásokra hivatkozva óvatosan fogalmazza meg, hogy Gizella Magyarországon öregedett meg és ennek alapján sírját Veszprémbe helyezi.¹⁹⁰

A XIX. századi Gizella-tanulmányok záróakordja Forster Gyula cikke, mely bizonyos kritikával közelíti meg a problémát, mintegy meg eleveníti a Passau—Veszprém vitát. Tanulmányában első ízben láthatta az olvasó a passauai két

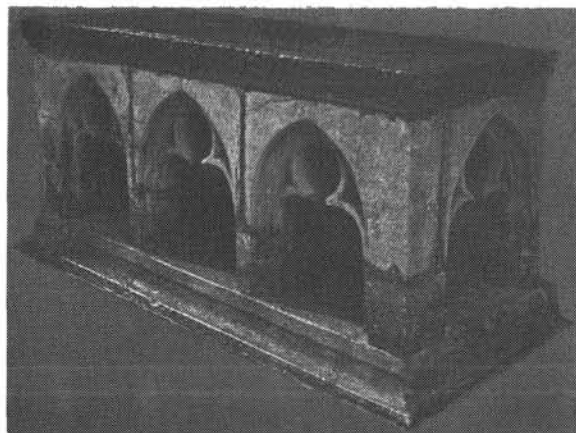
sírlap és a makranci emlékkő fényképfelvételeit. A passauai felvételek a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött gipszlenyomatokról készülhettek. A kép nem hű ábrázolás, mert a XI. századi sírlap képen törés nyoma látható, a valóságban pedig a kő nem törött; erre a hibára már Schmid felhívta a figyelmet. Forster is arra a következtetésre jutott, hogy Gizellát Veszprémben temették el.¹⁹¹

A külföldi írók közül csupán egyet említünk a XIX. századból, A. Erhardt, aki a passauai monográfiájában nagy figyelmet szentelt Gizella személyének és sírja ismertetésének.¹⁹²

A PASSAU I GIZELLA-SÍR ÉS FELTÁRÁSÁNAK EREDMÉNYEI

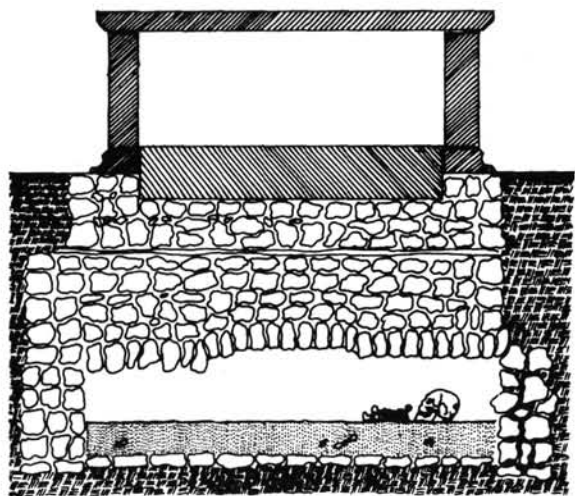
A Duna és az Inn folyók összefolyásának szögletében fekvő ősi püspöki székhely, Passau középkori alsóvárosában van a Niedernburg monostor. Templomának magja a XI. században épült, kora román keresztházas bazilika volt. Az eredeti falak egy része napjainkig megmaradt, így meghatározható, hogy a keresztház déli részében, a már többször átépített, és ma kápolnának használt helyiségben található Gizella királyné gótikus sírépítménye és eredeti sírlapja. Közvetlen mellette van a II. Henrik császár által birodalmi apátsági rangra emelt apácakolostor első apátnőjének, Heilkának a gótikus síremléke, kenotáfiuma is.¹⁹³ A régészeti feltárást ebben a helyiségben végezték.

1908. július 30-án kezdte meg a régészeti ásatást Wolfgang Maria Schmid müncheni kutató a passauai püspökség engedélyével.¹⁹⁴ A feltárásnál végig jelen volt a passauai székeskáptalan és a püspöki ordinariátus két megbízottja is. Először eltávolították a XV. század elején készített gótikus sírépítményt, a kenotáfiumot (7. ábra). A sírépítmény a kápolna délkeleti sarkában áll, közvetlenül a fal mellett, ezért csak az északi és nyugati oldalon lehetett a XI. századi sírlap mellett leásni. A nyugati oldalon valószínűleg Maria

7. ábra. A passauai gótikus kenotáfium

Abb. 7. Die Abbildung des gotischen Passauer Keno-
taphiums (Hochgrab)

8. ábra. A passauai Gizella-sír ásatási metszetrajza. Schmid nyomán. Alul a királyné sírja, fent a XV. századi gótikus kenotáfium, melynek talapzatába foglalták be a XI. századi sirlapot

Abb. 8. Die Querschnittszeichnung der Ausgrabung des Passauer Gisela-Grabes nach Schmid. Unten befindet sich das Grab der Königin, oben das gotische Kenotaphium aus dem XV. Jahrhundert, in dessen Sockel die Grabplatte aus dem XI. Jahrhundert eingefaßt ist

Antonia von Eiseneck, 1774-ben elhunyt apátnő koporsójára bukkantak, s megállapították, hogy amikor számára sírgödört ástak, Gizella sírjának falazatát kissé megrongálták, nyílást bontottak rajta és hevenyszíve visszarakták a köveket.

Az ásatás során a Gizella-sír északi, hosszanti oldalának a falát lebontva, oldalról tárta fel a sirt Schmid. A feltárás eredménye a következő:

A kőből épült kis sírkamrában kb. fele magasságig megüledett, humuszréteget észlelt, s „ezen feküdtek, gondosan összegyűjtve és rendezve, egy csontváz részei a koponyával együtt”. A humuszrétegben, — melyet gondosan átvizsgáltak —, „látszólag elszórva, de mégis a csontváz helyzetének megfelelő helyeken — csak három fog volt, a sír felső végén, közelében néhány bordarészecske, a sír közepén kézfej- és alsókarcsonatok és a sír alsó végén két lábujj- és lábfejcsontok”. (8. ábra)

Sír, ill. a sírkamra alja, „a padló a földbe rakott lemezszerű kövekből elég kezdetlegesen” készült. E téglalap alakú síralj, négy oldalán — a sírkamra rajza alapján — kb. 30 cm vastag fal emelkedett, mely „bőséges habarcsba rakott gránit törmelékből épült”, s ezek belső felülete durván volt vakolva. Ezt a 45—51 cm magas kamrát hasonló kövekből készült, egészen lapos boltozat fedte, mely „középen 60 cm hosszúságban és 30 cm szélességben kb. 4 cm-rel magasabb, mint egyéb részein”. A boltozott sírkamra belül 190 cm hosszú, 45 cm széles, 45—51 cm magas; kívül 245 cm hosszú, 90 cm széles. Schmid megállapította, „hogy a sír falai fölé hosszában deszkákat raktak, erre földpárnát tettek és csak a fölött falazták a boltozatot”. „Magában a sírban talált

famaradványok, a boltozat vakolatában található deszkalenyomatok tanúskodnak erről a kezdetleges eljárásról”. A boltozat felett 3 cm vastag vakolatréteg terül el, melyben a XI. századi sírkőnél valamivel szélesebb lenyomat van, tehát eredetileg erre helyezték a sirlapot. Schmid megfigyelése szerint az 1420 körül emelt gótikus sírépítmény készítésekor valamivel feljebb, mai helyére emelték az eredeti sirlapot és befoglalták a kenotáfium talapzatába, s ekkor faragták le Gizella sirlapjának egyik, hosszanti szegélyét.

A feltárás folyamán az is megfigyelhető volt, hogy a sírkamrának nemcsak a nyugati végét bontották meg a már említett 1774. évi szomszédos sír készítésénél, hanem a sírkamra boltozatát a keleti végén is megbontották, de a boltozatköveket csak vakolat nélkül rakták vissza. E jelenség alapján Schmid arra gondol, hogy a gótikus sírépítmény készítésekor megbolygatták a sírkamrát, s miután meggyőződtek a sír valódiságáról, csak azután készítették el a kenotáfiumot, talapzatába építve be a XI. századi sirlapot. Feltehető, hogy e felbontás alkalmával megtalálták azt az ólomtáblát, melyet a kor szokása szerint legtöbb sírban elhelyeztek. Az ilyen tábla az elhunyt személyi adatait tartalmazta, ahogy ez a speyeri dóm császárkriptájának sírjaiban is tapasztalható volt. Ha valóban találtak Gizella sírjában feliratos táblát, mely nyilván nagyon korrodált felületű lehetett, akkor onnan meríthették a Gizellára vonatkozó adatok egy részét, s talán erről olvashatták le a hibás halálozási évszámot. Valószínűleg ezzel magyarázható a valóban téves és helytelen 1095. év.

A csontváz maradványait *Ferdinand Birkner*, a müncheni egyetem embertani professzora 1911. június 26-án vizsgálta meg. Megállapította, hogy a váz nem teljes, mert egyes részei (csigolyák, kéz- és lábcsontok egyes darabjai) hiányoznak, de a meglévők ugyanannak a csontváznak a tartozékai. A közepesen sérült koponya felső nézete „tojásdad idom, aránylag széles homlokívvel”, az agykoponya bal fele erősebben fejlett a jobbnál. Előlnézetben aránylag széles homlok, és pofacsontok, az orr mérsékeltlen keskeny, a szemüregek aránylag nagyok és magasak. A hosszúcsontok mind vékonyak és megnyúltak. Birkner a vizsgálat eredményei alapján a következő megállapításra jutott: „A csontváz minden bizonnyal nőé volt. Emellett szól a koponya alakja, a meredek, boltozott homlok, az elmosódó izomtápadási helyek, továbbá a hosszú csontoknak az a tulajdonsága, hogy noha meglehetősen hosszúak, ... mégis rendkívül gracilisak. ... A test magassága minden bizonnyal meghaladta a 170 cm-t, ami nőnél egyenesen ritkaság... Magas korra vall, hogy a koponyavarrások majdnem teljesen egybeforradtak, ... A fogazat rendkívül rossz; a fogak még a halott életében kihullottak ... A csontok beható anatómiai vizsgálata arra az eredményre vezet, hogy a csontváz legalább 60—70 éves, magas növésű, gracilis csontalkatú nőé volt.”

Schmid a történeti adatok és az embertani vizsgálat eredményei alapján arra a következtetésre jutott, hogy Gizella 1055—1060 körül halhatott

meg a Niedernburg kolostorban. A passai sírfeltárást követően nyomban reagált a hazai vélemény az ottani eredményekre. A Religio hasábjain írta az első cikket *Tomcsányi Lajos*,¹⁹⁵ aki a hagyományos veszprémi elméletet hirdeti továbbra is és nem fogadta el a sír hitelességét, nem ismerte el a magyar királyné sírjának. Veszprém mellett érvelve még azt a képtelenséget is felemlíti, hogy 1217-ben, mikor II. András király magával vitte a királyné diadémját: „nem kételkedhetünk, hogy e koronát Gizella fejéről vették le”. Erre a teljesen alaptalan elgondolásra csupán annyit jegyzünk meg, hogy az uralkodókat és feleségeiket nem valódi felségjelvényekkel, hanem egyszerű, kevésbé értékes másolatokkal szokták eltemetni.

Tomcsányi cikkére *Velics László* válaszolt,¹⁹⁶ és ezzel egy újabb, de nagyon szerény vita támadt ismét Veszprém—Passau ügyben. Velicsét augusztus 7-én kelt levélben felkérte a passai generális-vikárius, *Alteneder dr.*, hogy kikérje véleményét a passai Gizella-sír ügyében. Velics a helyszínen tanulmányozta a sírt és ennek alapján Gizella királyné sírjának ismerte el, de a gótikus sírlap, a kenotáfium 1095-ös évszámát ő is hibásnak vélte. Nem fogadja el a veszprémi feltévést, mert annak dokumentumaként említett makranczi követ csak emlékkőnek lehet tekinteni.

Velics cikkére *Tomcsányi* epés, és a szubjektivitástól nem mentes írásában azzal vágott vissza, hogy a régi érveket újból felsorakoztatva Passaut elveti és Veszprémet vallja Gizella királyné temetkezési helyének.¹⁹⁷ A makranczi emlékkövet sírkőnek fogadja el, mert „*Rheginus Péter*ről, a tudós bíborosról, feltehető-e, hogy ő, ki püspökségének hagyományait ismerhette, oly sírköszzerű emlékkövet állíttatott, mely hiteles „sírkő” gyanánt nem szerepelhetett”. — Bizony hihető, mert már ismertettük, hogy a bíborosnak milyen kevés ideje volt a veszprémi püspökséggel megismerkednie, s nem valószínű, hogy diplomáciai feladata mellett éppen ezzel a kérdéssel foglalkozott volna behatóan. A makranczi kő sem mérete, sem alakja, sem felirata alapján nem lehetett sem sírkő, sem kenotáfium. Az egyértelműen falba rögzíthető emlékkő, epitáfium.

1910-ben *Pámer László* tárgyalja újra a témát.¹⁹⁸ Tárgyilagos vizsgálati módszerrel ismerteteti Passau és Veszprém érveit és ellenérveit, s végül Schmid eredményeit is figyelembe véve Gizella sírjának fogadja el a passai sírt. Bonfini adatát nem tartja hihetőnek a veszprémi sír igazolására. A Passau javára fordult vitát 1912-ben még *Stóhr Géza*¹⁹⁹ és *Forster Gyula* cikkei zárják le, miután megjelent *Schmid* tanulmánya az 1908. évi ásatásról. *Forster* a Budapesti Hírlapban számol be Schmid kutatási eredményéről,²⁰⁰ cikkére azonnal reagálva, *Csete Antal* egykori munkájával próbálnak elavult ellenérveket állítani.²⁰¹ Majd *Ambrózy Ferenc* támadja meg indulatoktól nem mentes, korrektnek nem nagyon nevezhető gyenge cikkében,²⁰² melyre *Forster* tárgyilagosan, alapos érvekkel válaszol.²⁰³ *Forster* állásfoglalását a következő idézet világosan kifejezi: „... úgy vélem, hogy engemet nem érhet megrovás még *Ambrózy Ferenc*től sem azért, hogy

Veszprém helyett most már én is — bevallom, *Schmid* fejtegetései szolgáltatták erre nekem az alkalmat — Passau mellé állok és *Koller* veszprémi püspököt is követem, ki erről annyira megvolt győződve, hogy Gizella hamvait Passauból az országba vissza akarta hozatni. Nem érhet megrovás és vád, ha Veszprém helyett Passaut mondom én is Gizella temetési helyének *Ambrózy Ferencz* ellenére...”

Ádám Iván, ki a székesegyház restaurálását ismertető munkájában még Veszprémbe helyezte Gizella királyné sírját, 1912-ben a *Religióban* megjelent cikkében a kérdésben így foglalt állást: „A másik érdekes hagyomány, hogy Gizella királyné sírja és síremléke a veszprémi bazilikában lenne. A székesegyházat sokan rongálták és pusztították. Sokszor földig lerontották; még a sírokat is feltörték és pusztították. A restaurálás alkalmával nem akadtunk a királyi sír, vagy síremlék nyomára. Tény azonban az, hogy Gizella Veszprémbe élte le életének, sőt öregségének nagy részét...” Passauról nem nyilatkozott, de már nem beszél a veszprémi sírről sem.²⁰⁴

1913-ban Magyarországon is megjelent magyar nyelven *Schmid* munkája, éppen egyik régi, Passau-ellenes kutatónak, *Forster*nek a támogatásával és szerkesztésében.²⁰⁵ A tény azt reprezentálja, hogy hivatalosan azt az álláspontot fogadták el nálunk is, mely Gizellának Passauban történt elhunytja és ottani sírja mellett tanúskodik. A régészeti feltárási eredményeit tehát elfogadták a történétírók is. *Forster* még német nyelven is ismertette a passai Gizella-sír kutatását.²⁰⁶

Az 1930-as évek irodalmának tárgyalása előtt meg kell emlékeznünk Gizella sírjának tiszteletéről. Jó történeti áttekintését nyújtja *Schmid*, így munkája nyomán emelünk ki néhány jellemző adatot. *Schmid* úgy véli, hogy 1367-ben, az aacheni magyar kápolna látogatásával kezdődött meg Passauban is Gizella sírjának tömeges tisztelete, mert az Aachenbe zárandókló magyarok útjába esett Passau. Figyelemre méltó ezenkívül az a tény is, hogy 1387-ben került a passai püspöki székesegyházba *Szent Imre* karcsonjtjának egy része ereklyeként, melyet később *Esztergomba* vittek, de 1429-ben újra visszakerült Passauban, ahol 1776-ban még megvolt. Véleményünk szerint talán nem a véletlen egyezésének kell tekintenünk, hogy Gizella fiának, *Imrének* az ereklyéje Passauban került.

1753-ban gróf *Balassa Pálné* Gizella sírját meglátogatva felvetette a hamvak Magyarországra történő szállítását. E gondolat folytatása lehetett *Koller Ignác* veszprémi püspök akciója 1771-ben a Gizella hamvainak hazahozatalára, mely a már ismertett okok miatt elmaradt.

Visszatérve a *Schmid* ásatása során kiemelt csontvázmaradványra, annak sorsáról is megemlékezünk. Az 1908. évi feltárási óta különös gonddal őrizték Gizella hamvait a kolostor felső sekrestyéjében.

A kormánynak 1917. november 1-én kelt 40.897. I.F. számú rendelete értelmében bizottság jelenlétében a csontvázmaradványokat egy vas-

ládába helyezték és a sírkamra északi oldalán készített nyíláson visszahelyezték a sírba.²⁰⁷

Az 1930-as évek első felében ismét kezdeményezés indult Gizella hamvainak hazaszállítására, melyre nyilván I. (Szent) István halálának 900. évfordulója adott alkalmat. E célból jelent meg Székesfehérvárott 1935-ben „Gizella Magyarország első királynéja Szent István hitvese” című, már idézett könyv L. Rankl passauai, W. M. Schmid müncheni és Vértes József székesfehérvári tanárok közös munkájaként. A népszerűsítő kiadványnak szánt munkából idézünk néhány sort annak igazolására, hogy Veszprém helyett Székesfehérvár került előtérbe, az ország egykori fővárosát tekintették egyedül illetékesnek Gizella hamvainak további őrzésére: „... az egész nemzetnek egész erejével és tekintélyével oda kell törekednie, hogy a hamvak hazakerüljenek Szent István városába: Székesfehérvárra.” „Mert Székesfehérvárnak van legtöbb joga és legmértányosabb igénye a hamvakhoz.”²⁰⁸

A passauai sír feltárása és a csontvázaradványok megvizsgálása után már nem merült fel jelentős érv a veszprémi temetkezésre. A Székesfehérvárra tervezett translatio is azt igazolja, hogy ezzel elismerték: sem Veszprém, sem Fehérvárott nem temették el Gizellát, tudomásul vették, hogy sírja Passauban van.

1938-ban, István király halálának 900. évfordulójára kiadott háromkötetes ún. Szent István emlékkönyvben több kutató foglalkozott a Gizella-sírral. *Döry Ferenc* részletes tanulmányában végül is nem foglal állást sem Passau, sem Veszprém ellen.²⁰⁹ *Gombos F. Albin* magáévá teszi a késői krónikások és az Altaichi Évkönyvek alapján Gizellának Passaubába térését és sírját.²¹⁰

Újabban *Vajay Szabolcs* és *Kulcsár Péter* logikus fejtegetéssel Passau javára lezártak tekinti a Gizella-sír ügyét az újabb német kutatások alapján.²¹¹ *Györffy György* is azt vallja 1977-ben kiadott nagy művében, hogy Gizella királynéknak Passauban nyugszik.²¹² A passauai sírról írt 1947-ben *D. Giehl*,²¹³ *A. Grüneis* az 1950-es években,²¹⁴ és 1964-ben *B. Wagner*.²¹⁵ A passauai Gizella-sírt fogadja el a legújabb német szakirodalom is.²¹⁶

A PASSAUI XI. SZÁZADI SÍRLAP ÉS A GÓTIKUS SÍRÉPÍTMÉNY IKONOGRÁFIAI VIZSGÁLATA

Gizella sírkamrája felett fekvő XI. századi sírlap fölé — Schmid szerint 1420 táján — góti-kus sír építményt készítettek a kor divatja szerint. Az ún. felső sír építmény tulajdonképpen jelképes síremléknek, kenotáfiumnak tekinthető. E megoldás ugyan nem rendkívüli, de az a tény, hogy egy XI. századi sír, eredeti sírlapjával és a föléje épített góti-kus kenotáfiummal együtt egészen napjainkig megmaradt, ez már szinte páratlan régészeti sereggyüttesnek számít nemcsak magyarországi vonatkozása miatt, hanem közép-európai szempontból is. Schmid jelentőségének megfelelően értékelte a sírt és kutatómunkája révén lényegesen tisztázta a problémákat, de

utána senki nem foglalkozott vele fontosságát megilletően, csupán érintették és párhuzamként megemlítették. Ezt a hiányt igyekeztünk pótolni e tanulmánnyal, hogy ikonográfiai összehasonlítással is jobban megértsük a sírlapok jelentését és egyúttal több szempontból hitelesítsük azokat.

A XI. SZÁZADI SÍRLAP VIZSGÁLATA

A passauai Niedernburg apácakolostor templomában 1977-ben megkezdett régészeti feltárások és műemléki helyreállítási munkálatok miatt nem volt ugyan lehetőségünk a sírlap alapos tanulmányozására, de Schmidnek a róla készített pontos fényképfelvétele és leírása módot adott a feladat elvégzésére.²¹⁷

A sírlap hossza 154 cm, szélessége 54 cm, vastagsága mintegy 30 cm; fehér mészkőből faragták. Felülete nagyon kopott, sérült és több helyen kitöredezett. A hosszúkas téglalap alakú felületen alig kiemelkedő 6—10 cm széles keret látható, melynek jobb oldali szegélye hiányzik, ezt az 1420-as években készült sír építmény építések faragták le. Nagyon kopott a sírlap felső széle, melynek bal sarkában még látható feliratmaradvány. A bal oldali keret aránylag ép, de sérülései miatt csak nagyon hiányos feliratot őrzött meg. ORIBE . . . IIS . . . HU CRUXIFIXE REDEMP olvasható, s ennek folytatásaként a bal felső saroktól kiindulva még három betű, pontosan már ki nem vehető, maradványa látható; Schmid ezeket TIS-nek olvasta. Az ORIBE betűk után valószínűleg három betűhellyel számolhatunk, de itt a szegély felülete le van törve. Utána két betűnek a függőleges szára maradt meg és egy ép S betű, melyet Schmid IS-nek olvasott. Ezután ismét sérült a szegély mintegy két betűnyi hosszúságban, majd a már közölt összefüggő mondatrész következik (9. ábra).

E kereten belül mélyített sima mezőben félköríves, keskeny boltív emelkedik ki, mely e szegéllyel együtt lapos fülkét képez. A boltváll a bal oldalon mintegy hűen követi az építészeti szerkezetet. A félkörív felett jól olvasható felirat van, NON MAI, melynél a harmadik betű (N) jobb szára magasabb és vízszintes vésettől kereszt alakban van kialakítva, tehát kétségtelenül ligatúra jel.

A fülkéből egy csavartszárú, ún. hordozható kereszt emelkedik ki, szerény kivitelű faragás. A kissé görbe száron jól látszanak a csavart nyélre utaló, a balról jobbra lefelé ívelő vonalak, a kereszttrész és nyél között pedig még megfigyelhető a gömb alakú nádusz kopott ábrázolása. E szárra van rátűzve, ráerősítve az egyenlő szárú, ún. görög kereszt, melynek a vízszintes gerendája a jobb végén erősen lekopott, s emiatt aszimmetrikusnak látszik. A vízszintes gerenda, a patibulum felett egymással szembenéző két sas alakja domborodik ki. Felénk lévő karmos lábukkal állnak a gerenda felett, másik lábukat pedig magasra emelve, egymással szembe tartják. Testtartásuk magasra nyúló, szárnyaikat megemelve, kissé kibontva, de nem kitarva lebegtetik. Mind-

9. ábra. A XI. századi Gizella-sírlap Schmid felvétele nyomán

Abb. 9. Die Gisela-Grabplatte aus dem XI. Jahrhundert nach der Aufnahme von Schmid

két sas szárnyának tollazatát párhuzamos vonalak jelzik, s míg a bal oldali sas teste teljesen simára kopott, a jobb oldalinak a nyak, a törzs és a láb tollazatát apró, hosszúkás vésett mélyedésekkel igyekezett a kőfaragó kifejezni.

Feliratok is olvashatók a képmezőben. A görög keresztben, a gerendák négy végén, balról kör alakban jobbra olvasva: C R V X látható, míg a patibulum közepén, a keresztveződésen: XPI olvasható, és a P-betű felett ivelt ligatúrajel utal a rövidítésre, mely feloldva: CRUX CHRISTI-t jelent. Krisztus nevének három betűs rövidítését nem latin, hanem görög *khi*, a *rho* és az *iota* betűkkel írták. A kereszt két oldalán függőlegesen vésték be ezt a két szót: GISYLA ABBATISSA.

Valamennyi felirat kapitális betűtípussal készült, tehát a római kortól kezdve a Meroving és a Karoling időkön át hiven megőrződött formákkal; kivéve két U-betűt a sírlap szegélyén. Ezek nem a kőbe vésett betűtípusok, hanem a kora középkori könyvművészetben használatos festett, írott unciális írás jellegzetes példányai: a betű bal szára ivelten hajlik, míg a jobb szár általában függőlegesen és alul kis talpra, szérifre támaszkodik. Ebből a tényből arra következtünk, hogy a kőfaragónak, a betűvésőnek a kézzel leírt szövegben ilyen betűket írtak. Ennek csupán annyi a jelentősége, hogy ez az unciális betű is a sírlap korai keltezését, eredetiségét igazolja. A keresztgerendavégeken, a CRUX szóban a betűvéső viszont a latin kapitálisnak megfelelő V formát alkalmazta, mert a megadott mintán nagyon ügyeltek a szó szimbolikus jelentése mellett a négy égtáj, a négy keresztgerenda végződésének megfelelő elhelyezésére.

A GISYLA ABBATISSA felirat problémamentesen jelzi, hogy a sírlap GIZELLA APÁTNŐ sírját fedi. A két szó elhelyezése azonban nem a megszokott, talán rendkívülinek tekinthetjük e kor sírlapjainál, noha a könyvművészetben, a feliratos iparművészeti alkotásokon a Karolingkorban és az Ottók korában egyáltalán nem mondható ritkának a függőleges írás. A passau sírlapon megfigyelhetjük még, hogy a GISYLA szó nem a sírlapszegély és a keresztnyél közötti mező középtengelyében, hanem bal oldali harmadában van, ellentétben az ABBATISSA szó szimmetrikus elhelyezésével.

A félköríves fülkeboltozat feletti NON MAI = NONIS MAII = MÁJUS 7. az elhalálozás napját jelenti. A kutatók általában hiányolták az évszámot a sírlapon, mely a három oldalon lekopott kerettel ugyan megmagyarázható lenne, de az évszám nem szükséges! Évszázadokon keresztül, különösen a kolostori életben csupán egy volt fontos: az elhalálozás napjának rögzítése a monostori nekrológiumba, mert ennek alapján mondták az elhunytakért a misét. Az elhalálozás évfordulóit, a megemlékezéseket évezredes, kialakult szokás és liturgikus rend alapján így kellett nyilvántartani. A passau apácakolostorban is az volt a rendi előírás, hogy Gizella apátnő elhunytának hónapját és napját írásban is rögzítsék.

A szegélyen fennmaradt szövegtöredék kiegészítésére, helyes feloldására többen tettek kísér-

10. ábra. A XV. századi gótikus kenotáfium fedőlapját képező sírlap Schmid felvétele nyomán

Abb. 10. Die die Deckplatte des gotischen Kenotaphiums bildende Grabplatte nach der Aufnahme von Schmid

letet, de elfogadható megoldást nem tudtak adni, mert a letördelt helyek miatt hiányzó betűk is tartalmazhattak ligatúrákat, s ez a lehetőség szinte valószínűtlenné teszi a megnyugtató feloldást.

Stöhr Géza a sírlap szegélyén lévő felirattörédek kiegészítését ilyen formában kísérelte meg: „(M)oribundis s(anguis) (I)h(es)u crucifix(i) redempt(oris)”.²¹⁸

Polgár Iván cisztercita — Schmid szerint — pedig így vélte a feloldást: „... azokért, kik a keresztben megváltottak”.²¹⁹ Sajnos kísérlete nélküli a tényekre támaszkodó feloldást, — teljesen összekeveri buzgalmában a jól olvasható szövegtöréseket és az általa vélt kiegészítéseket —, így nem fogadhatjuk el javaslatát.

A sírlap általános párhuzamaként kell megemlítenünk Tihanyban, I. András király által 1055-ben alapított monostor kriptájában, mint a királyi család temetkezőhelyén látható sírlapot, mely az 1060-ban elhunyt király sírját fedi. A hasonlóságra már Vernei-Kromberger Emil rámutatott, azonban a Gizella-sírlap újabb irodalma ismeretének hiányában ikonográfiailag nem látta helyesen a kereszt és a két sas ábrázolását.²²⁰

A tihanyi sírlap 194 cm hosszú, 52 cm széles, fehér mészkőből készült. Szélén 5,5 cm széles síma kerettel, belül mélyített mezőben csavartszárú, nyújtott görög kereszt, minden felirat és egyéb díszítés nélkül.²²¹ Gondosan faragott, csak kismértékben kopott és sérült munka. A kereszt ábrázolása részleteiben is annyira pontos, hogy véleményünk szerint a királyi kiváltságjelvénynek, a magyar király előtt hordozott nyeles keresztnek a mását faragták ki a sírlapon, ezzel jelezve az alatta nyugvó uralkodót.

A passauai sírlap ennél 40 cm-rel ugyan rövidebb, de szélessége csak 2 cm-rel marad el a tihanyié mögött. Mindkettőnek magas kerete van, s mélyebb mezőben domborodik ki a csavartszárú hordozható kereszt.²²² A közös hasonlóságok mellett azonban érezhető minőségi különbség van a kőfaragási technikában a tihanyi sírlap előnyére. XI. századi eredetüket a sok hasonlóság is igazolja.

A Gizella-sírlapon lévő kereszt jelentése összetett. A tihanyi sírlap keresztjének hasonlósága alapján elsősorban kiváltságjelvény, méltóságot kifejező ábrázolás, melyet a királynéval hozunk kapcsolatba, aki férjével, I. István királlyal együtt „uralkodott”, látogatta az egyházakat, szerelte fel és rendezte be a templomokat.

Királynét megillető kereszt látható még I. Henrik német király feleségének, a 968-ban elhunyt Matild királynénak a kőkoporsóján, akit férje mellé temettek el Quedlinburgban a családi temetkezőhelyen.

A fehér kagylós mészkőből készült, félhengeres szarkofágfedélen alig fél cm-nyire emelkedik ki egy szélesgerendájú kereszt, melynek hosszú, vékony szára van. Alakja után ítélve csupán jelkép a kereszt, tehát nem egy tárgyat lemásolva ábrázolták.

A koporsófedelet a következő latin nyelvű, kapitális, vésett betűkből álló felirat borítja:

II. IDVS MAR
OBIIT REGINA
MATHILD
QUE ET HIC
REQVIESCIT
CVI ANIMA
ETERNA OP
TINEAT REQVIVIE

Magyarul:

Március 14-én meghalt Matild királyné, aki itt is nyugszik, akinek a lelke nyerje el az örök nyugalmat.²²³ G. Leopold közlése szerint 1952-ben a halberstadti dóm ásatásánál találtak hasonló kőkoporsót, melyben a 968-ban elhunyt Bernhard püspök volt eltemetve.²²⁴

A passauai sírlapon lévő keresztben, mint hordozható keresztben életfa (arbor vitae) ábrázolást lát *Bauerreiss*,²²⁵ melynek védő, oltalmazó jelentősége van. A hordozható keresztnek sírlapon való ábrázolására különösen jó példaként említi Gizella passauai sírlapját.²²⁶

Már tárgyaltuk a Gizella sírlapján lévő keresztnek a CRVX CHRISTI feliratát, melyre Bauerreiss érdekes párhuzamot említ. Német Lajos királynak a leánya, *Irmengard* a IX. században a Frauenthemsee-i (Passautól délnyugatra, kb. 100 km-re) bencés apácakolostor vezetője volt. Sírjából származik egy téglalap alakú ólomtáblácska, melyet Gerhardus apát saját kezűleg készített. A táblácskán bekarcolt, nagyméretű kereszt látható és a következő, kapitális betűkkel írt szavak olvashatók: CRVX LVX REX LEX valami a görög alfa és ómega betűk.²²⁷ Irmengard és Gizella között majdnem 200 év korkülönbség van, de az idézett felirat tartalmának rokonságán kívül még az a hasonlóság is megállapítható, hogy az ólomtáblácskán a szavak is függőlegesen állnak, a kereszt két oldalán, mint a passauai GISYLA ABBATISSA felirat.

További párhuzamként ide kívánczik a darmstadti Majestas Domini elefántcsonttábla, mely 1000 előtt készülhetett, — *Elbern* szerint — egy kölni műhelyben.²²⁸ A téglalap alakú táblát négy egyenlő mezőre osztja a szimmetrikusan középre helyezett kereszt, melynek metszési pontján a trónoló Krisztus látható kettős mandorlában, míg a négy mezőben az evangélisták ismert szimbólumaikkal foglalnak helyet. A négy keresztzárón kapitális betűkkel négy szót olvashatunk: LVX, LEX, REX, PAX. A kora középkorban e vallásos irodalomban és a díszítőművészetben e gyakran alkalmazott szavak a diadalmas Krisztust jelentik, aki úrrá lett a halálon, és ezáltal keresztje a feltámadás jelképévé vált. A diadalmas kereszt kultuszának nagy lendületet adott Nagy Konstantin császár anyja, *Helena*, aki a hagyomány szerint Jeruzsálemben, a Golgotán megtalálta Krisztus keresztjét a két lator keresztjével együtt. A kereszteteklyék tisztelete innen veszi kezdetét, s ettől kezdve megsokasodnak a keresztábrázolások. A kereszteteklyék kultusza a kora középkorban már elterjedt Európa keresztény területein, s napjainkig számos kereszteteklyét őriznek a különböző templomokban.²²⁹

A középkori kolostorokban használatos himnuszok között nagyon elterjedt volt *Hrabanus Maurus* (780—856) fuldai bencés apátnak 810—831 között szerkesztett remek írása, a „De laudibus s. crucis libri duo”.²³⁰ Joggal tételezhetjük fel, hogy Gizella gyermek korában kolostori, vallásos nevelése során megismerkedett a „kereszt” tiszteletével, pontosabban Harbanus Maurus műve egész életére hatással lehetett. Ezzel kapcsolatban szeretnénk utalni néhány olyan műre, mely egyértelműen azt igazolja, hogy Gizella királyné a kor szellemének megfelelően, és egyéni vallásosságából nagy tisztelője volt Krisztus keresztjének. I. István király és Gizella királyné által 1031-ben a fehérvári bazilikának felajánlott kazulán (a későbbi koronázási paláston) a nyak kivágásnál megmaradt felirattörödédek: SIGNVM CRVCIS²³¹ erre utal. Azonkívül, Gizella királyné pompás keresztet adományozott 1006-ban elhunyt anyja, a burgundi Gizella sírjára, mely a regensburgi Niedermünster apácakolostor bazilikájában volt. A nyélre tűzhető, nádusszal ellátott feszület, melyen a megfeszített Krisztus lábánál, térdelő helyzetben látható balról Gizella királyné fején koronával, jobbról anyja, Gizella, Henrik herceg özvegye, apácaruhában. A kereszt előlapján négy, hátlapján pedig egy feliratot olvashatunk.²³² Előlapon:

ECCE SALVS VITE P QVA MORS MORTVA
MORTE
VNDE SVAE MATRISQVE ANIMAE
POSCENDO SALVTE
QVAM SIQVIS DEMIT HINC METVR
MORTE PERENNI
HANC REGINA CRVCE FABRICARI
GISILA IUSSIT

Hátlapon:

HANC CRVCE GISILA DEVOTA REGINA
AD TUMULU SVE
MATRIS GISILE DONARE CVRAVIT

Magyarul:

ÍME AZ ÉLET ÜDVOSSÉGE,
MELY ÁLTAL A HALÁL HALÁLLAL
HALT MEG.
INNEN ÓHAJTVA A MAGA ÉS ANYJA
LELKÉNEK ÜDVÉT.
HA VALAKI INNEN ELVISZI,
OROK HALÁLLAL BÜNHÖDJÉK.
EZT A KERESZTET GIZELLA KIRÁLYNÉ
KÉSZÍTTETTE.
EZT A KERESZTET A JÁMBOR KIRÁLYNÉ
ADOMÁNYOZTA ANYJA, GIZELLA
SÍRJÁRA.

A kereszt adományozásával Gizella tulajdonképpen értékes alapítványt tett a Niedermünster kolostor számára.

A X—XII. századi fogadalmi, alapítványi kereszteteklyék közül feltétlenül meg kell említenünk a szakirodalomban „Ottokreuz”, „Otto—Mathilde—Kreuz”, „älteres Mathildenkreuz”, vagy „erstes Mathildenkreuz” néven ismert, 973—982 között készült hordozható keresztet (Vortragekreuz), mely a rajnai (kölni) ötvösművészet körébe tartozik. A corpus lába alatt lévő felajánlási

kép finom rekeszes zománctechnikával készült.²³³ A kép azt a jelenetet ábrázolja, amikor *Ottó sváb herceg* hordozható keresztet nyújt át húgának, *Matild apátnőnek*, aki a keresztet tőle átveszi. Felirata: MAHTHILD ABBA OTTO DVX (11. ábra). Az alapítványi keresztnek ez az ábrázolása sok kérdést megold a passauai sirlapon ábrázolt hordozható kereszt szempontjából. Először, az alapító világi méltóság: a dux, és ő nyújtja át a kolostor apátnőjének a keresztet, mely jelen esetben fogadalmi kereszt, nem pedig méltóság, vagy felségjelvény. Másodszer, a kereszt alakja ezen a 4 x 2,5 cm-es miniatűr képen is jól kivehető nyélre tűzött görög kereszt, melyet Krisztusnak ajánlanak fel. Harmadszer, a kereszt hossza nyéllel együtt egyenlő az ábrázolt két személy testmagasságával.

Megfigyeléseinket a passauai sirlap számára hasznosíthatjuk. A passauai kereszt hasonló a Matild-kereszten ábrázolt hordozható kereszt, te-

11. ábra. Ottó sváb herceg hordozható keresztet nyújt át húgának, Matild apátnőnek (Felajánlási zománckép a X. századi Ottó—Matild-keresztről többszörös nagyításban)

Abb. 11. Der schwäbische Herzog Otto überreicht seiner Schwester, der Äbtissin Mathilde, ein Vortragekreuz (Anerbietendes Emaillebild vom Otto—Mathilde-Kreuz aus dem X. Jahrhundert, mehrfach vergrößert)

hát beleillik a X—XI. század szimbolikájába és légkörébe. A Matild-kereszt nem méltóságjelvénye az apátnőnek, mert a világi méltóságot viselő dux nyújtja át megőrzésre. Ebből következik, hogy a passauai sirlap keresztje sem lehet a Niedernburg kolostor bármelyik apátnőjének a méltóságjelvénye. Felirata szerint CRVX XPI, tehát Krisztus keresztje, mégpedig olyan kereszt, amelyet a kora középkori ábrázolásokon a trónon ülő, diadalmas Krisztust illeti meg és azokat a világi méltóságokat, akik magukat keresztény uralkodóknak tekintve Krisztus helyetteseként, *vicarius Christi*-ként gyakorolják a hatalmat. Utóbbi esetben a legfőbb funkciót is ellátó uralkodó, császári, illetve királyi kiváltságjelvénynek is használja a nyeles keresztet. Ez a X—XI. századi Európában általános jelenség. Így volt ez a bizánci birodalomban már korábban is, ahol a kezdeti Krisztus-monogramos labarumot később a hordozható kereszt váltotta fel. *Hóman* megfigyelése szerint a bizánci császárok arcképes pénzein I. Leo császár utódaitól, az V. század végétől kezdve, a labarumot a kereszt váltja fel, s csak a IX. században jelenik meg újra a labarum. „A császári alak kezében is rendszerint hosszú nyelű, hordozható kereszt vagy keresztrel ellátott országalma látható. Az országalma és hordozható kereszt a pénzekben e korban már nem egyházi szimbólum, hanem a keresztény császári hatalom jelvénye, a divatjátmult labarum helyett”.²³⁴ A világi uralkodónak, tehát a bizánci császárnak a felségjelvényei között a kereszt szimbolika rendkívül fontos szerepet töltött be, s a kereszt jelentősége nagy volt.²³⁵ *Deér* hívta fel a figyelmet, hogy a bizánci kereszt-kultusz áterjedt a Nyugatra is, különösen II. Ottó német-római császár és Theophanu (Tcimisces Johannes bizánci császár unokahúga) házassága óta. *Deér* szerint ez a korszak a hatalmas oltár- és hordozható kereszt-alapítványok ideje, mint pl. Aachenben a Lothar-kereszt, vagy II. Konrád császár birodalmi keresztje, valamint a Gizella-kereszt. Nyugatnak és Bizáncnak az életében egyaránt fontos szerepet betöltő hordozható keresztre a sok közül, egy nagyon kifejező példát szeretnék ismertetni. Bizánci császári pecséten II. Justinian és IV. Tiberios társuralkodók egy hordozható, nyeles keresztet tartanak kézben egymás között.²³⁶ (12. ábra) Az ábrázolásnak ez a módja nem az egyetlen Bizáncban, de feltűnő hasonlóságot mutat a mintegy 300 évvel későbbi Ottó—Matild-kereszt már ismertetett zománcképének ábrázolásával. A hordozható kereszt a X. században tehát már Nyugaton is kapcsolatban van a világi, uralmi szimbolikával.

A passauai sirlap keresztje mind a bizánci példa, mind az Ottó—Matild-kereszt alapján hordozható keresztnek tekintendő. I. András király tihanyi sirlapjának keresztje formailag a passauai kereszt, az áll legközelebb, s mivel mindkettő sirlapon található, nem lehet kétséges, hogy a tihanyi kereszt a magyar királyé, a passauai kereszt pedig a magyar királynéé, de nem a passauai kolostor apátnőjéé. A magyar királyoknak, a bizánci és a nyugati császárokéhoz, valamint a pápákéhoz hasonló jogát, ti., hogy kiváltságjel-

vényként hordozható keresztet vitessenek maguk előtt, a XI. század első két harmadában nem kellett sem indokolni, sem írásban rögzíteni. Az apostoli térítómunkát végző keresztény uralkodónak ez a joga magától értetődő volt. A kora középkorban hordozható keresztet az egyházi vezetők közül csak a pápa és a pátriárkák vitethettek maguk előtt. *Kumorovitz* felhívja a figyelmet, hogy a *Liber Pontificalis* szerint csak IV. Leó pápa (847—855) kezdte el a hordozható kereszt használatát, s ez a pápa engedte meg Ansgar hamburgi püspöknek, mint pápai legátusnak, Észak térítőjének, a kereszt használatát.²³⁷ I. István királynak a hordozható, ill. apostoli kereszt használati jogát Hóman szerint a pápa adományozta.²³⁸ A pápai hordozható kereszt bemutatására a legjobb ábrázolásokat Rómában, a San Clemente alsó bazilika narthexének és főhajójának a falain láthatjuk. A XI. század végén készült freskók közül a *Szent Kelemen* ereklyéinek translatioját, valamint *Szent Elek* életét bemutató falképeken ábrázolt, hosszú nyélen, nádusszal csatlakozó, nyújtott szárú görög kereszt mutatja ezt, melyet egy diakónus visz kézben.²³⁹

A magyar királyok jogát a hordozható kereszt viselésére csak a gregoriánus korszak, tehát VII. Gergely pápa reformja óta kezdték hagyomány alapján Szilveszter pápához kötni. A német-római császár, IV. Henrik és a pápa, VII. Gergely közötti investitúra harc az egyház győzelmével végződött, ezért a Könyves Kálmán király idejében szerkesztett Hartvik-legenda már a Gergely-féle egyházi reform szellemében fogalmazta meg I. István király jogát a kereszt viselésére. „Cruces in super ante regi ferendam, velut in signum apostolatus misit”.²⁴⁰ Csakhogy erre nem volt szükség! *Váczy Péter* kimutatta, hogy István király nem küldött semmiféle küldöttséget a pápához, hogy apostoli keresztet kérjenek számára. István királynak nem volt arra szüksége, hogy a pápa legátusnak nevezze ki, ő ettől függetlenül megszervezte a magyar püspökségeket, apátságokat s lerakta az egyházi szervezet alapjait, s Róma mindezt jóváhagyta.²⁴¹

Mindezek alapján egyértelmű, hogy István királytól kezdve az ún. apostoli, hordozható keresztet használták királyaink kiváltságjelvényként. A XI. századból nem maradt ránk ilyen tárgy, csak későbből, III. Béla király halotti jelvényei között maradt fenn ilyen kereszt.²⁴² A tihanyi sirlapon lévő keresztábrázolás jelentőségére *Gedai István* figyelt fel és bizonyította, hogy az nem egyházi személyi sírját jelzi, hanem „minden bizonnyal a magyar királyi hatalom egyik jelvénye volt a nyélre tűzött hordozható egyes apostoli kereszt, mint amilyent I. Endre király tihanyi sírkövén is láthatunk”.²⁴³ *Gedai* megfigyelései után terjesztettük ki kutatásunkat a sírkövekre és a keresztábrázolásokra. Arra a meggyőződésre jutottunk, hogy a tihanyi sirlapon lévő kereszt pontosan megőrizte számunkra a XI. században használatos királyi jelvény formáját, tehát megegyezik az Otto—Matild-kereszt zománclapján látható kereszt arányaival. Mindezek után teljesen egyértelmű az a jogos feltételezésünk, hogy István király felesége, Gizella

12. ábra. II. Justinian és IV. Tiberios bizánci császárok hordozható keresztet tartanak kezükben (VII—VIII. századfordulóról származó bizánci pecsét nagyított rajza)

Abb. 12. Die byzantinischen Kaiser Justinian II. und Tiberios IV. halten ein Vortragekreuz in ihren Händen (Vergrößerte Zeichnung eines byzantinischen Siegels aus der Zeit der Jahrhundertwende des VII. und VIII. Jahrhunderts)

királyné passau sirlapján ilyen csavart szárú, hordozható, ún. apostoli kereszt van ábrázolva. Gizellát megillette, hogy sirlapján kereszt legyen, mivel férjével együtt vett részt a térítő munkában és az egyházak alapításában, felszerelésében. A magyar királyok koronázási palástján Gizella királyné alakja látható, kezében templomépület modelljével, mely tevékenységének lényegi kifejezése. Éppen így jellemzi őt a csavart szárú, hordozható királyi ún. apostoli kereszt is. Még az sem elképzelhetetlen éppen egyházi tevékenységével összefüggésben, hogy Veszprémben, a királynéi udvarban állandóan volt ilyen méltóságjelvény, melyet rendszeresen használhattak a királyi pár ünnepélyes felvonulásakor.

A sasábrázolásnak is sokoldalú jelentése van az ikonográfiában. Mint méltóságjelvény a római császárkortól a középkoron át ismert és használatos. Az egyházi művészetben is korán megjelenik a sas, mint *lélekkísérő*, ui. az elhunyt lelkét kíséri, viszi a mennybe. A sas jelenti még magát *Krisztust*, az *Üdvözítőt*, a *Salvator*t, továbbá a *gonosz ellen harcoló, küzdő Krisztust* is. Jelentése kiterjed a sírszimbolikára is, ugyanis az ókorban, a kora keresztény szarkofágokon, sírköveken, és sírkápolnáknak nem ritka a *feltámadást* jelképező sas.²⁴⁴ *Wehrhahn-Stauch* kimutatta, hogy a feltámadást jelentő sas ábrázolása a Karoling-korban, és azt megelőzően elterjedt volt. Ennek egyik szép példája látható a Würzburgi Egyetemi Könyvtárban őrzött kéziratban, Pál apostol leveleiben lévő miniatúrán. A VIII.

század végéről származó munka Würzburg környékén keletkezhetett.²⁴⁵ Két oszlopon (pilléren) félkörös boltív-keretelésben felfüggesztett nagy feszület látható, s a kereszt vízszintes gerendájáról a két lator kis méretű keresztje csüng alá. Alul az Egyház jelképes hajójából a kiválasztottak lelkei fehér, az elkárhozottak lelkei fekete szárnyakkal emelkednek a magasba. Krisztus keresztjének vízszintes gerendáján egymással szembenézve, félig felemelt szárnyakkal, két sas áll.²⁴⁶ A miniatúrából csak az oszlopos boltívet, s alatta a Krisztus-keresztet, rajta a két sassal, (13. ábra) hasonlítjuk össze a passai sirlappal. Meglepő hasonlóságot találunk a feltámadás gondolatának hasonló eszközökkel történt kifejezésére. A sasok a miniatúra alapján kétségtelenül a megváltást, a feltámadást jelképezik.

Hasonló gondolatot fejez ki a Vatikáni Könyvtárban lévő *Sacramentarium Gelasianum* északfrank kéziratnak kezdőoldalán látható díszítés. A 750 körül keletkezett ábrázoláson az Agnus Dei-vel díszített kereszt vízszintes szárának két végén, egy-egy sas áll háttal egymásnak.²⁴⁷ A párhuzamokat folytathatnók, de ez is elég a passai sirlappal való ikonográfiai összefüggés bizonyítására, melyet Wehrhahn-Stauch is egyértelműen kimutatott.²⁴⁸

A sasábrázolásnak nemcsak a feltámadással kapcsolatban van jelentősége, hanem fontos szerepet töltött be az uralmi szimbolikában is. Nemcsak az ókori, hanem a középkori uralkodók méltóságjelvényei között is gyakran láthatunk sasábrázolást. Az egyházi és a világi szimbolika közötti átmenet, ill. a kettőt összekötő gondolatnak kitűnő kifejezése a Tübingeni Egyetemi Könyvtárban őrzött ún. *Werdeni Psalterium*, a XI. század második feléből. Az 1. sz. zsoltárhoz készült egész oldalas miniatúra Dávid királyt ábrázolja középkori uralkodónak megfelelő módon: császári öltözetben trónon ül, oldalra felemelt két kezében felségjelvényeket tart. Jobbjában kormánypálca, sceptrum, melynek gombos felső végén madáralak áll, baljában országmát, glóbuszt tart, s ennek csúcsán is madáralak látható. A két madár egymással szembenéz.²⁴⁹ A verdeni bencés apátság művészeti életének virágkora *Adalwig* apát (1066—1081) idejére tehető, így az ábrázolás *IV. Henrik* császár uralmi szimbolikáját fejezi ki, melynek előzményeit is nyomon lehet követni. *III. Henrik* 1039—1046 között használt első, és 1042—1047 között használt második német királyi pecsétjén a trónon ülő uralkodó jobbában kormánypalcát tart, s ezen madár áll.²⁵⁰ A császárnak egy 1040-ből származó bullapecsétjén profilban ábrázolt fej arca előtt jobb kézben tartott, szárnyait felemelő madarat láthatunk.²⁵¹ *II. Konrád* 1029. évi császári trónpecsétjén, az uralkodó jobbában ugyancsak madarat, baljában pedig keresztet országmát, glóbuszt láthatunk.²⁵² A felsorolás visszavezethető az Ottó császárokig, s mindenütt találunk példát a madarábrázolásra, mind uralmi szimbólumra.

Ezek alapján hiba lenne nem látni összefüggést a passai sirlapon ábrázolt sasokkal. Ha csupán

vázlatosan végigtekintjük Gizella királyné származási táblázatát, akkor láthatjuk vérségi kapcsolatait a német uralkodóház tagjaival. Bátyja, *II. Henrik* német király és római császár (1002—1024). *III. Ottó* német király és római császár (983—1002) második fokon unokatestvére. *II. Ottó* német király és római császár (973—983) második fokon nagybátyja. *I. (Nagy) Ottó* német király és császár (936—973) *I. Henrik* nevű bajor herceg nagyapjának a testvére. Végül *I. Henrik* német király (919—936) pedig dédapja volt. Eleve nem zárhatjuk ki a sirlapon lévő sasok tartalmi jelentéséből azt sem, hogy ez utalás lehet a királyi és császári származásra is, melynek abban az időben még a kolostorba vonult özvegyek esetében is volt jelentősége.

Összegezve a sirlap ikonográfiai elemzésével kapcsolatban előadottakat, megállapíthatjuk az alábbiakat:

1. A sirlap formája Karoling-kori előzményekben gyökerezik, s jelenlegi megjelenésében tökéletesen beleillik a XI. századi környezetbe, így megfelel Gizella királyné korának.

2. A keresztábrázolás ókeresztény előzményekből sarjadt, s megfelel a X—XI. századi hasonló hordozható keresztábrázolásoknak. A tihanyi sirlap keresztje alapján állítjuk, hogy az, egykor

13. ábra. Sasokkal ábrázolt kereszt egy VIII. század végi miniatúrán (Würzburg környékén készült illusztrált kézirat)

Abb. 13. Mit Adlern gezeichnetes Kreuz auf einer Miniatur vom Ende des VIII. Jahrhunderts (In der Gegend von Würzburg angefertigte bebilderte Handschrift)

funkcionált méltóság-, ill. kiváltságjelvénynek a kőbe faragott mása. Mint ilyen, világi uralmi szimbólummal is rendelkezett, ennek használata királyi, császári kiváltságjog volt.

3. A kereszt egyúttal életfa, „arbor vitae”, azaz Krisztus keresztje, „CRVX XPI”, mint felirata is igazolja, tehát a feltámadást, az elhunyt megváltását jelenti.

4. Ugyancsak a feltámadás gondolatát fejezik ki a sasok, melyek egyúttal a császári ősoktól való származást is szimbolizálják.

5. Mindezek alapján arra az eredményre jutotunk, hogy a passzai Niedernburg apácakolostorban egy olyan elhunyt apátnőt kell keresnünk, akire a fenti ikonográfiai megállapítások minden esetben vonatkoznak. Ilyen apátnő csak egy élt a kolostorban: a bajor származású Gizella magyar királyné, I. István magyar király özvegye. Elhunytának évére csakis az embertani vizsgálat alapján következtethetünk, s figyelembe véve a történelmi hátteret, véleményünk szerint 1055–1065 közötti időben halt meg Gizella.

A GÓTIKUS SÍRLAP

A XI. századi sírlap fölé emelt gótikus építmény hosszanti oldalán három, végén pedig egy mérműves, csúcsíves nyílással készült, melyet felül 194 cm hosszú és 72 cm széles, 12 cm vastag kőlap zár le. A felépítmény tulajdonképpen jelképes sír, kenotáfium. A zárólap adneti vörös márványból készült, felülete díszesen faragott (10. ábra).

A téglalap alakú márványlap közepén mélyített, keskeny mezőben, késő gótikus ízlésben megismétlődik a XI. századi sírlap ikonográfiai programja. Ün. számárhátíves, mérműves fülkében latin keresztet láthatunk, mely ugyancsak mérműves csúcsívből emelkedik ki, de ábrázolásában nem hordozható kereszt, hanem álló kereszt, crux stativa. Ez egyúttal azt bizonyítja, hogy az 1420 táján készült faragvány tervezői

már nem ismerték a XI. századi hordozható kereszt jelentéstartalmát. A lóherelevélben végződő keresztgerendavégeken egy-egy, felemelt szárnyú sas áll, egyik lábuk magasra nyújtva. A kereszt két oldalán kiemelkedő gót betűkkel felirat: *Gisyla abbatissa*.

A belső mezőt alig kiemelkedő széles szegély veszi körül, melyen vésett gót betűkkel, az alsó jobb sarokból kiindulva balra, a következő felirat olvasható: *Anno . do . m . lxxxxv . non . maii . o . venbl . dna . Gisula . soror . sancti . Hainrici . Imperatoris . uxor . Stephi . Regis . Ungarie . abbatissa . huius . monasterii . hic . sepulta*.

Helyesen kiegészítve így hangzik:

Anno Domini millesimo nonagesimo quinto, Nonis Maiis obiit Venerabilis Domina Gisula, soror sancti Hainrici Imperatoris, uxor Stephani Regis Ungariae, abbatissa huius monasterii. Hic sepulta. Magyarul: «Az Úr 1095. évében, május 7-én elhunyt a tiszteletre méltó Gizella Úrnő, Szent Henrik császár húga, Magyarország királynak, Istvánnak a felesége, ennek a monostornak az apátnője. Itt van eltemetve.»

A feliratban az évszám téves, minden valószínűség szerint rossz véset.

...

Tanulmányunk eredményeit összegezve megállapíthatjuk, hogy I. (Szent) István magyar király feleségét, a bajor származású *Gizella királynét* nem Székesfehérvárott, sem nem Veszprémben, hanem *Passauban temették el*. Eredeti, hiteles sírja és sírlapja a Niedernburg kolostor templomában látható, mely fölé 1420 táján gótikus felépítményt készítettek. Gizella — István halála után — a kegyetlen bánásmód miatt arra kényszerült, hogy 1045 körül III. Henrik császár kíséretében elhagyja Magyarországot és Passauban, az ősi birodalmi apácakolostorban telepedjék le. A monostor apátnőjeként hunyt el feltehetően 1055–1065 között.

JEGYZETEK

Rövidítések — Abkürzungen

GOMBOS: Catalogus... = *GOMBOS Franciscus Albinus* Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCII. Tomus I—IV. (Budapestini, 1937—1943)

GOMBOS: SZIE = *GOMBOS Ferenc Albin:* Szent István a középkori külföldi történetírásban. SZIE III. (Budapest, 1938) 281—324.

GUTHEIL = *GUTHEIL Jenő:* Az Árpád-kori Veszprém. 2. kiadás. Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai I. Szerk. Madarász Lajos (Veszprém, 1979)

MGH. SS. = Monumenta Germaniae historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Auspicis Societatis aperiendis fontibus rerum Germanicarum medii aevi edidit Georgius Henricus Pertz. Scriptorum. (Hannoverae, 1826—1926) Fol. tom. I—XXXII.

Pez, SS. Austriac = Scriptorum rerum Austriacarum veteres ac genuini, quotquot ex Austriae vicinarumque provinciarum bibliothecis et tabulariis decumano labore perlustratis, ... Edidit et necessariis notis, observationibus illustravit R.D.P. Hieronymus Pez. (Lipsiae—Ratisbonae, 1721—1745) Fol. tom. I—III.

Rauch, SS. Austriac = Rerum Austriacarum scriptores, qui lucem publicam hactenus non viderunt, et alia monumenta diplomatica nondum edita, quibus huius gentis aliarumque vicinarum medii aevi historia ac iura eius temporis publica provincialia, municipalia, feudalia et civilia uberrimae illustrantur, ex authenticis bibliothecae augustae Vindobonensis, codicibus manuscriptis et diplomaticis instrumentis eruit ac edidit Adrianus Rauch. (Vindobonae, 1793—1794) Tom. I—III.

SZIE = Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. I—III. Szerk. Serédi Jusztinián. (Budapest, 1938)

VKML = Veszprémi Káptalani Magánlevéltár

VPL = Veszprémi Püspöki Levéltár

SRH = *SZENTPÉTERY, Emericus:* Scriptorum rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae Gestarum. Vol. I—II. (Budapest, 1937—1938)

1. Az Árpádok királysága 1000—1301. című szakasz szerzői: Érszegi Géza és Solymosi László. — Itt mondok köszönetet lektoraimnak, dr. Kubinyi Andrásnak és dr. Kredics Lászlónak, akik értékes tanácsaikkal és újabb adataikkal segítettek munkámat.
2. A könyv Veszprémben jelent meg 1979-ben, posztumusz munkaként, melynek kéziratát Gutheil Jenő 1960-ban fejezte be.
3. De plurimis claris selectisque mulieribus opus prope divinum novissime congestum seu De memorabilibus et claris mulieribus. Lásd *GOMBOS: Catalogus... II. 1223.*
4. Novissime historiarum omnium repercussiones, noviter a reverendissimo patre Jacobo Philippo Bergomense ordinis Hereditarum edite: que Supplementum supplementi chronicarum nuncupantur... (Ventiis, 1503) 279.
5. Supplementum Supplementi Chronicarum ab ipso Mundi Exordio usque ad redemptionis nostrae Annum. MCCCCX editum. (Venetiis, 1513) 205. Köszönetet mondok dr. Soltész Zoltánnénak, az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetőjének értékes tanácsaiért és a régi szakirodalom felkutatásában nyújtott önzetlen segítségéért.
6. Lásd *GOMBOS: Catalogus... II. 1223.*

7. VPL, jelzete: 1216. Ius coronandi reginas 1. — Regesztája: *GUTHEIL 303.*
8. *GUTHEIL 104—105.*
9. VKML, jelzete: 1217. Nagypécseley 1. Regesztája: *GUTHEIL 303—304.*
10. VKML, jelzete: 1222, Nagypécseley 2. és 3. Regesztái: *GUTHEIL 304.*
11. *SZENTPÉTERY Imre:* Magyar oklevéltan. A magyar történettudomány kézikönyve II. 3. (Bp., 1930) 77—82.
12. VPL, jelzete: 1269. Decimae Budenses 3. Regesztája: *GUTHEIL 306—307.*
13. VKML, jelzete: 1276. Kál 10. Regesztája: *GUTHEIL 308.*
14. VPL, jelzete: 1276. Litterae adiunctae 6. Regesztája: *GUTHEIL 308.*
15. VPL, jelzete: 1276. Ius coronandi reginas 2. Regesztája: *GUTHEIL 308.*
16. VKML, jelzete: 1277. Kál 13. Regesztája: *GUTHEIL 309.*
17. VKML, jelzete: 1280. Nagy et Kisberény 6. Regesztája: *GUTHEIL 310.*
18. VKML, jelzete: 1283. Ladán 1. Regesztája: *GUTHEIL 311.*
19. VKML, jelzete: 1300. Insula magna 3., regesztája: *GUTHEIL 313.*
20. Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. A Veszprémi püspökség oklevéltára. II. (Budapest, 1899) 246—247.
21. VPL, jelzete: 1425. Ius coronandi reginas 3. Regesztája: *GUTHEIL 326.*
22. VPL, jelzete: 1437. Ius coronandi reginas 4. Regesztája: *GUTHEIL 326.*
23. VKML, jelzete: 1257. Veszprém eccl. et capit. 9. Regesztája: *GUTHEIL 305.*
24. Kiadásait és kritikai irodalmát lásd *GUTHEIL 43—57* és 301.
25. Regesztáikat lásd *GUTHEIL 307—308.*
25. *GUTHEIL 44.*
26. Ibidem
27. VKML, jelzete: 1342. Veszprém eccl. et capit. 20. Regesztája: *GUTHEIL 317.*
28. *GUTHEIL 46.*
29. *GUTHEIL 46—47., 259.*
30. *GOMBOS: SZIE III. 281.*
31. *KELLER, Hiltgart L.:* Reclams Lexicon der Heiligen und der biblischen Gestalten. (Stuttgart, 1979) 242—244., 325.
32. *MGH. Herzberg—Fränkel, Necrologia Germaniae.* Tomus II, 1. Diocesis Salisburgensis. (Berolini, 1890) 46. — *GOMBOS: Catalogus... II. 1661.*
33. *MGH. SS. IV. 691., cap. 31. GOMBOS: Catalogus... III. 2439.* Adalboldus ugyan 1018-ig írta meg Henrik élettörténetét, de csak az 1004-ig szóló rész maradt fenn.
34. *MGH. SS. IV. 130., cap. 31. — GOMBOS: Catalogus... I. 15—16. — GOMBOS: SZIE III. 300.*
35. *MGH. SS. XV. 2., 1306 — GOMBOS: Catalogus... I. 556.*
36. *MGH. SS. XI. 268. — GOMBOS: Catalogus... III. 2666.*
37. *GOMBOS: SZIE III. 283—284.*
38. *MGH. SS. VII. 62. Lib. III. cap. 1. — GOMBOS: Catalogus... III. 2064—2065. — GOMBOS: SZIE III. 282.*
39. *MGH. SS. IV. 117—118. — GOMBOS: Catalogus... II. 1141—1145.*
40. *GOMBOS: SZIE III. 300.*
41. *GOMBOS: Catalogus... IV. Index, compositus Csaba Csapodi* (Budapestini, 1943) 64.
42. *MGH. SS. IV. 538. Cap. 30. — GOMBOS: Catalogus... III. 2627—2628.*

43. GOMBOS: Catalogus... II. 1177. — Pez, SS. Austriac. I. 296.
44. MGH. SS. XX. 794. — GOMBOS: Catalogus... I. 93.
45. Ibidem. „Quod ut firmius fieret, addidit iuramento se contra omnes, qui eam vellent calumpniare, pro posse et nosse semet subsidio fore, ...”
46. GOMBOS: Catalogus... I. 13. Lib. II. c. 43.
47. MGH. SS. VIII. 397. — GOMBOS: Catalogus... II. 1202.
48. Acta Sanctorum Boll. 7 Aprilis, I. 667—668. — GOMBOS: Catalogus... III. 2339.
49. MGH. SS. VI. 354. — GOMBOS: Catalogus... III. 2127.
50. MGH. SS. VI. 192. — GOMBOS: Catalogus... II. 869., — GOMBOS: SZIE III. 300.
51. GOMBOS: Catalogus... II. 1233.
52. MGH. SS. X. 382. — GOMBOS: Catalogus... II. 1042.
53. MGH. SS. IX. 565. — GOMBOS: Catalogus... I. 314.
54. MGH. SS. IX. 574. — GOMBOS: Catalogus... I. 89.
55. MGH. SS. VI. 650. — GOMBOS: Catalogus... I. 221.
56. MGH. SS. VI. 682. — GOMBOS: Catalogus... I. 222.
57. GOMBOS: Catalogus... III. 2587. — SRH II. 384—385.
58. GOMBOS: Catalogus... III. 2600. — SRH II. 415.
59. MGH. SS. IV. 810. — GOMBOS: Catalogus... III. 2440. Lib. I. c. 30.
60. KISS Sándor: A korinthusiakhoz irt első levél magyarázata. In: A Szentírás magyarázata. Szerk. Bartha Tibor (Debrecen, 1967) 208. BIBLIA Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás. Szent István Társulat, az Apostoli Szentzsek Könyvkiadója. (Budapest, 1976) 1322. *Gaal Ferenc* jegyzete 7. 12—16. DIE BIBEL. Altes und Neues Testament. Einheitsübersetzung. Katholische Bibelanstalt GmbH, Stuttgart. Freiburg—Basel—Wien, 1980) 1285., 7,8—16. jegyzet.
61. GOMBOS: Catalogus... I. 523.
62. MGH. SS. XX. 241. — GOMBOS: Catalogus... III. 1763. Lib. VI. cap. 27.
63. Freisingi Ottó krónikája. Ottonis episcopi Frisingensis Chronicon. Ford. Gombos F. A., Irsik J., Vajda Gy. (Bp., 1912) „Midőn nővérét, Gisilát, feleségül adta a magyarok királyához, Istvánhoz, úgy ezt, mint ennek egész országát rábirta a hit felvételére.”
64. MGH. SS. XXV. 384. — GOMBOS: Catalogus... II. 993.
65. MGH. SS. XVII. 445. — GOMBOS: Catalogus... II. 1484.
66. MGH. SS. IX. 772. — GOMBOS: Catalogus... I. 677.
67. MGH. SS. XVI. 682. — GOMBOS: Catalogus... I. 579.
68. MGH. SS. XXII. 240. — GOMBOS: Catalogus... II. 1071. Lib. XXIII. 32.
69. MGH. SS. X. 137. — GOMBOS: Catalogus... II. 1176.
70. GOMBOS: Catalogus... II. 1128.
71. GOMBOS: Catalogus... I. 581.
72. GOMBOS: Catalogus... II. 1181.
73. GOMBOS: Catalogus... I. 690.
74. MGH. SS. XVII. 620. — GOMBOS: Catalogus... I. 717. — GOMBOS: SZIE III. 291—292.
75. MGH. SS. XVII. 289. — GOMBOS: Catalogus... I. 205.
76. GOMBOS: Catalogus... III. 2104. c. 164.
77. MGH. SS. XIX. 537. — GOMBOS: Catalogus... I. 202.
78. GOMBOS: Catalogus... I. 19. — GOMBOS: SZIE III. 300., II. 71.
79. MGH. SS. XXIII. 786. — GOMBOS: Catalogus... I. 26.
80. GOMBOS: SZIE III. 299.
81. GOMBOS: Catalogus... I. 50.
82. GOMBOS: Catalogus... I. 558.
83. MGH. SS. XXII. 466. — GOMBOS: Catalogus... II. 1575.
84. GOMBOS: Catalogus... I. 423.
85. GOMBOS: Catalogus... I. 49., c. 144.
86. GOMBOS: Catalogus... I. 467.
87. SRH. I. 173. — GOMBOS: Catalogus... III. 2146.
88. GOMBOS: Catalogus... II. 1220.
89. MGH. SS. XXIV. 237. — GOMBOS: Catalogus... II. 931.
90. SRH. II. 315. — GOMBOS: Catalogus... I. 572., c. 10.
91. MGH. SS. XXV. 695. — GOMBOS: Catalogus... III. 2123.
92. GOMBOS: Catalogus... II. 1035.
93. GOMBOS: Catalogus... II. 1035.
94. GOMBOS: Catalogus... II. 1038.
95. MGH. SS. XVI. 601. — GOMBOS: Catalogus... I. 173.
96. GOMBOS: Catalogus... III. 2005.
97. GOMBOS: Catalogus... I. 615. — *Képes Krónika. Chronicon Pictum*. Prototypice impressum. Edidit Helicon Hungaricus. (Budapestini, 1964) II. 99., 102—103. A 42. fejezetben az idézett „fusoriis tabulis”-t Geréb így fordítja: kannákkal, oltártáblákkal; úgy véljük, itt bronzból öntött táblákról lehet szó.
98. GOMBOS: Catalogus... I. 266. — GOMBOS: SZIE III. 298.
99. GOMBOS: Catalogus... III. 1963.
100. GOMBOS: Catalogus... II. 1059.
101. GOMBOS: Catalogus... I. 799.
102. GOMBOS: Catalogus... I. 798.
103. GOMBOS: Catalogus... II. 1330.
104. GOMBOS: Catalogus... I. 115.
105. GOMBOS: Catalogus... I. 59.
106. GOMBOS: Catalogus... II. 1573.
107. MGH. SS. XVI. 66. — GOMBOS: Catalogus... I. 171.
108. GOMBOS: Catalogus... I. 475., c. 8.
109. GOMBOS: Catalogus... II. 1298.
110. GOMBOS: Catalogus... III. 1726.
111. GOMBOS: Catalogus... II. 1699.
112. GOMBOS: Catalogus... I. 708.
113. GOMBOS: Catalogus... II. 1211.
114. GOMBOS: Catalogus... II. 1212.
115. GOMBOS: Catalogus... II. 1066.
116. GOMBOS: Catalogus... III. 2273.
117. GOMBOS: Catalogus... III. 2191.
118. GOMBOS: Catalogus... III. 2574.
119. GOMBOS: Catalogus... II. 1154.
120. GOMBOS: Catalogus... I. 72.
121. GOMBOS: Catalogus... I. 74.
122. GOMBOS: Catalogus... II. 1349.
123. Rauch, SS. Austriac. II. 473—474. — GOMBOS: Catalogus... III. 2114.
124. SCHMID, W. M.: Das Grab der Königin Gisela von Ungarn, Gemahlin Stephans I. des Heiligen. (München, 1912) 13—14.; Gizella királyné sírja a niederburgi kolostorban, Passauban. Magyarország emlékei. III. Szerk. Forster Gyula. (Bp., 1913) 53—54.
125. GOMBOS: Catalogus... II. 1139. — GOMBOS: SZIE III. 320.
126. Monumenta Boica. Vol XVI. Ed. Academia Scientiarum Boica. (Monachii, 1795) Collectanea Historica 550—551. — *Gombos*: Catalogus... I. 704.
127. GOMBOS: Catalogus... I. 129.

128. GOMBOS: Catalogus ... I. 524.
129. GOMBOS: SZIE III. 320—321.
130. GOMBOS: Catalogus ... I. 556.
131. GOMBOS: Catalogus ... I. 712.
132. GOMBOS: Catalogus ... III. 2642.
133. GOMBOS: Catalogus ... II. 1130.
134. GOMBOS: Catalogus ... III. 2657.
135. GOMBOS: Catalogus ... II. 908.
136. LUDEWIG, Joan. Petr.: Complectens Scriptores Rerum Episcopatus Bampergensis. Volumen primum. (Francofurti et Lipsiae, 1718) 3—255.
137. Ibidem 66.
138. Ibidem 90. Az idézet első mondata alcim, a második mondat is 1095-re értendő.
139. GOMBOS; Catalogus ... II. 1223. Az eredeti kiadást nem tudtuk megszerezni.
140. Liber duodecimus, 279. Az idézetet az 1513. évi velencei kiadásnál közöljük, mert az eltérés valamennyi kiadás között jelentéktelen.
141. Liber duodecimus, 205. Vngarorum conuersio.
142. Liber duodecimus, 270. Vngarorum conuersio. A szövege azonos az 1513. évi velencei kiadást idézett részletével.
143. Lásd az erre vonatkozó érveket GUTHEIL 93.
144. Liber quintus, 531.
145. Az ingolstadti kiadás alapján közölt szöveg-részlet a bázeli kiadásban a 419. oldalon található. — GOMBOS: Catalogus ... I. 367.
146. SCHMID op. cit. (München, 1912) 13.; (Bp., 1913) 53. 1095. május 7-én Szt. Henrik császár húga, Gizella, Istvánnak, Magyarország királyának a felesége, ennek a helynek második apátnője, itt van eltemetve a bejárat jobb oldalán.
147. A monostor első apátnője Heilka volt 1010—1020, a második apátnő neve ismeretlen, és őt követte harmadikként Gizella királyné.
148. SCHMID op. cit. (München, 1912) 12.; (Bp., 1913) 53.
149. BRVRSCHIVS op. cit. Liber secundus, 123.
150. Hund ezt a híradását Aventinustól vette át, és az Ingolstadtban 1554-ben kiadott munkának 500. lapjára hivatkozik. Ugyanez az adat megtalálható Aventinusnak Baselben, 1580-ban kiadott munkájának 393. lapján is.
151. GOMBOS: Catalogus ... I. 387. Hatalmas kompi-láció, mely legnagyobb részben ismert, kisebb részben ismeretlen kútfőkből készült.
152. Regina Hungariae primi stirpis. (Viennae, 1776) 35—46.
153. THURÓCZY János: A magyarok krónikája. (Fordította Horváth János) (Bp., 1978) 109., 112—113.
154. Ibidem 514—519., a 215. és a 218. sz. jegyzet.
155. VAJAY Szabolcs: Géza nagyfejedelem és családja. Székesfehérvár Évszázadai 1. (Székesfehérvár, 1967) 89.
156. HELTAI Gáspár: Krónika a magyaroknak dolgairól. (Bp., 1981) 91., IV. rész.
157. Ibidem, Bevezető 18.
158. Ibidem 91.
159. GERICS József: Krónikáink és a Szent László-legenda szövegkapcsolatai. Memoria Saeculorum Hungaricae I. Középkori kútfőink kritikus kérdései. (Bp., 1974) 134.
- 159a TÓTH Zoltán: Szent István legrégebb életirata nyomán. Századok 81. (1947) 27. és 47. „... Gizella királynét a hazai krónikairás szörnyeteggé torzította”. „... a Gizella emléket befeketítő szemlélet nemcsak tudatos, hanem nyilván udvari eredetű is, az élő krónikairás viszont az udvar mindenkor felfogását osztó az azzal párhuzamosan fejlődő, a kései szövegváltozatokban az ellenséges tendencia kiirthatatlanul meggyökeresedett.”
- 159b MÁLYUSZ Elemér: A Thuróczy-krónika és forrásai. (Bp., 1967) 33—42.
- 159c KRISTÓ Gyula: I. István és családja Árpád-kori történetírásunkban. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominata. Acta Historica, tomus XL. (Szeged, 1972) 54—55., 66., 69—72.
160. ANTONII BONFINI Rerum ungaricarum decades. (Basiliae, 1543) Decadis II. liber IV. 232. — ANTONIUS de BONFINIS: Rerum Ungaricarum decades. Ediderunt J. Fögel et B. Iványi et L. Juhász. Tomus II. (Lipsiae, 1936) Decas II. Liber IV. 282. Egyes kiadásokban, így pl. az 1543. és az 1568. évi bázeli művekben Bonfini által idézett epigramma szövege eltérő, bővebb: „Ladislai, sanctissimorum Pannoniae regum consortum hic ossa quiescunt”.
161. KULCSÁR Péter: Egy budai humanista feliratgyűjtemény. Arch. Ért. 95. (1968) 260. Itt kell megemlítenem, hogy Kulcsár eredményeinek rendkívüli jelentőségére, és a Bonfini által említett problematikussá vesztprémi felirat fontosságára a Gizella-sír ügyében, Kubinyi András volt szíves figyelmemet felhívni. — KULCSÁR Péter: Bonfini Magyar történetének forrásai és keletkezése. Humanizmus és reformáció 1. (Bp., 1973) 73.
162. Decas II. liber I. 163., 353—354. „Proinde postulatum a Panponico rege sororem, cui Gysle nomen erat, ultro Henricus coniugavit, ut pari cum viro sanctitate certaret pacemque perpetuam inter Alamanos et Ungaros pacisceretur.” „Admiranturque, plerique, quod Ungarorum annales referunt, Gyslam tantum facinus fuisse ausum, cum omnes plane scriptores sanctissimam mulierem et divo rege ac fratre imperatore non indignam affirmant. Quare, si utrorumque scripta tueri volumus, duas uxores Stephanum duxisse cogimur affirmare et utriusque Gysle fuisse nomen, unam eamque sanctissimam Henrici sororem, alteram vero Guilielmi filiam, qui sancti Sigismundi frater fuit et e Bur-gundiensium ducum familia prodiit, ...”
163. ÁDÁM Iván: A veszprémi székesegyház. (Veszprém, 1912) I. rész, 123—124. és 162. Bonfinire alapozott érvelése Gizella siremlékeről nemcsak téves, hanem ellentmondásos is, amikor azt állítja, hogy elveszett a templom XV. századi restaurálásakor. Ádám ezzel el nem követett felelőtlenséget és kegyeletsértést varr a már humanista eszmei áramlatban élő veszprémi püspökség és káptalan nyakába. Ha lett volna Gizellának, az alapítónak tekintett királynénak siremléke, akkor erre úgy vigyáztak volna, mint a szemük fényére!
164. PRAY, Georgius: Dissertatio historico-critica de Sancto Ladislao Hungariae rege. (Posonii, 1774) 92—93. Az értesítést az adatokkal együtt 1774. október 13-án kelt levelében Blaho Vince ferences tartományfőnök írta meg Pray Györgynek: „Lapis iste, cuius uterque angulus inferior abrasus est, diu extra rudera Ecclesiae jacuit, serviens nunquam tegendis Calvinianorum Sepulchris, sed anno 1760. circiter restauratae Ecclesiae meridionali parietis prope aram impositus est.”
165. HORVÁTH József: A makranci emlékkő. Élet és Tudomány (1977) 1387. Itt mondom köszönetet Horváth József püspöki könyvtárosnak értékes felvilágosításaiért és a felvétel közléséért.
166. A szöveget Pray említett könyvéből, Blaho Vince levele alapján és a márványlapról készült metszet után közöljük. Lásd PRAY op. cit. (1774) 92—93. „Superne Cardinalitii pilei, intra cuius lemniscos una rosa visitur, insigne habet: inferius vero hanc exhibet pulchro, et majusculo caractere Latino Epigraphen.”
167. Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. IV. (Bp., 1907) LXX—LXXIII., A kötet bevezetőjének szerzője, Lukács József, a makranci sírkövet Gizella és Adelheid királynék elavult sírköve megújításának tekinti; lásd 5. sz. lábjegyzetét.

168. *DESERICIUS, Josephus Innocentius*: De initiis ac maioribus Hungarorum. Tomus V. Stephanus supremus, et ultimus maiorum Hungarorum: atque adeo corona et coronis sive apex consummatissimus Libri V. (Pestini, 1760) 115, 235, 249—250.
169. *PRAY, Georgius*: Annales Regvm Hungariae ab anno Christi CMXCVII ad annum MDLXIV. Tomus I. (Vindobonae, 1764) Liber II. 44.
170. *Ibidem* Liber II, 94.
171. *PRAY*: Dissertatio . . . (Pozonii, 1774) 92—93.
172. *GANOCZY, Antonius*: Dissertatio historico-critica de S. Ladislao Hungariae Rege fundatore episcopatus Varadiensis. (Viennae Austriae, 1775)
173. *RÓKA, Johannes*: Passavio vindicatus et animadversionibus illustratus piissimae Protoreginae Hungariae Gisela tumulus. (Pozoniae et Cassoviae, 1776)
174. *PRAY, Georgius*: Diatribe in Dissertationem historico-criticam de S. Ladislao Hungariae Rege, fundatore episcopatus Varadiensis, ab Antonio Ganoczy conscriptum. (Pozonii et Cassoviae, 1777)
175. *CORNIDES, Daniel*: Regum Hungariae qui seculo XI. regnare, genealogiam illustrat, atque ab objectionibus reverendissimi domini Antonii Ganoczy, . . . vindicat. (Pozonii et Cassoviae, 1778)
176. *RÓKA, Johannes*: Protectus adversum Prayanus infestationes piissimae Protoreginae Hungariae Gisela Passaviensis tumulus. (Viennae Austriae, 1778)
177. *RÓKA, Johann*: Das Leben der seligen Gisela, ersten ungarischen Königin. (Wien, 1779)
178. *KATONA, Stephanus*: Historia critica regvm Hngariae stirpis Arpadianae. (Pestini, 1779) Tomulus I—II.
179. *GANOCZY, Antonius*: Dispunctio Diatribae a Georgio Pray diocesis Strigoniensis presbitero in Dissertationem de Sancto Ladislao rege Hungariae, episcopatus Magno-Varadiensis Fundatore conscriptam editae. (Magno-Varadinae, 1781)
180. *PRAY, G. — KATONA, S. — CORNIDES, D.*: Epistolae exegeticae in dispunctionem Antonii Ganoczy. (Pestini, 1784)
181. *VPL, „Kolleriana“* Fasc. 6. No. 3. Az eddig publikálatlan levél és hat oldal jegyzet fontos adalék e témában. Itt köszönöm meg dr. Körmendy József püspöki levéltáros önzetlen és fáradhatatlan segítségét, valamint a levél fordítását.
182. *RANKL Lajos — SCHMID, M. Farkas — VÉRTES József*: Gizella Magyarország első királynéja, Szent István hitvese. Történelmi életkép. (Székesfehérvár, 1935) 127—128.
183. *RANOLDER, Johann*: Elisabeth (Gisela) Herzogin in Baiern, erste Königin von Ungarn. Blätter der Erinnerung an die völkerbeglückende Vermählung Seinêr k.k. Apostolischen Majestät Franz Joseph I. mit Ihrer königlichen Hoheit, der durchlauchtigsten Prinzessin Elisabeth, Herzogin in Baiern. (Wien, 1854)
184. *Ibidem*, 58. „Sie ward, wie sie es wünschte, in der von der von ihr erbauten und jetzt nach ihr benannten Gisela-Capelle begraben.“
185. *CSETE Antal*: Gizella királyné sírjáról. (Pest, 1862)
186. *WITTICH Sándor*: Boldog Gizela. Magyar Sion V. (1867) 21—37., 85—100.
187. VIII. kötet. (Pest, 1870) 705—707.
188. *MILETZ János*: Gizella első koronás magyar királyné élete. (Temesvár, 1875)
189. *WERTNER Mór*: Az Árpádok családi története. (Nagy-Becskerek, 1892). — *WERTNER, Moritz*: Gisela von Bayern, Königin von Ungarn. Aus Verfassers „Historischkrit. Genealogie der Arpaden“ (Berlin, 1892)
190. *PAULER Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I. 2. jav. kiad. (Bp., 1899) 84, 418., 173. sz. jegyzet.
191. *FORSTER Gyula*: Árpád-házi síremlékek. In: III. Béla magyar király emlékezete. Szerk. Forster Gyula (Bp., 1900) 328—331. — *GERECZE Péter*: Szobrászati emlékek Magyarországon. (Bp., 1898) 70.
192. *ERHARD, Alexander*: Geschichte der Stadt Passau. B. I—II. (Passau, 1862, 1864) B. I. 58., B. II. 114—115, 137—138, 141.
193. *SCHMID, W. M.*: Passau. Berühmte Kunststätten. Band 60. (Leipzig, 1912) 14—15. — *REITZENSTEIN A. — BRUNNER H.*: Bayern. Baudenkmäler. Reclams Kunstführer, Deutschland, Band I. (Stuttgart, 1974) 728—729.
194. *SCHMID, W. M.*: Das Grab der Königin Gisela von Ungarn, Gemahlin Stephans I. des Heiligen. (München, 1912). *SCHMID W. M.*: Gizella királyné sírja a niedernburgi kolostorban, Passauban. (Bp., 1913) 60—70. — *RANKL L. — SCHMID M. F. — VÉRTES J.* op. cit. 90—93.
195. *TOMCSÁNYI Lajos*: Boldog Gizella és Árpád-házi Boldog Margit szentté avatása. Religio (1908) 439—440.
196. *VELICS László*: Boldog Gizella első királynénk passau sírjáról. Religio (1908) 488—491.
197. *TOMCSÁNYI László*: Boldog Gizella még egyszer. Religio (1908) 526—529.
198. *PÁMER László*: Gizella, első magyar királyné boldoggá avatása. Katholikus Szemle XXIV. (1910) 697—715.
199. *STÓHR Géza*: Hol van Gizella királyné, Szent István neje sírja? Religio (1912) 513—517.
200. *FORSTER Gyula*: Gizella királyné sírja. Budapesti Hírlap 1912. szeptember 7-i szám.
201. „Gizella királyné sírja“ címmel jelent meg a cikk Csete Antal dr. veszprémi ügyvéd és városi főúgyésztől a Budapest Hírlap szeptember 10-i számában.
202. *AMBRÓZY Ferenc*: Gizella királynénk sírja. Századok 46. (1912) 627—628.
203. *FORSTER Gyula*: Gizella királynénk sírja. (Válasz Ambrózy F. cikkére) Századok 46 (1912) 792—803.
204. *ÁDAM Iván*: Veszprém és Gizella királyné. Religio (1912) 466—468., 483—486.
205. *SCHMID* op. cit. (Bp., 1913) 45—76.
206. *FORSTER, Julius*: Das Grab der Königin Gisela in Passau. Ungarische Rundschau (1913) 505—518.
207. *RANKL—SCHMID—VÉRTES* op. cit. 120—124.
208. *Ibidem*, 130—131.
209. *DÓRY Ferenc*: Szent István családi története. SZIE II. (Bp., 1938) 577—578.
210. *GOMBOS SZIE* III. 320.
211. *VAJAY Szabolcs* op. cit. 88—89., és 91—92, 93, 94, 95 sz. jegyzetek. Vajay 1065-re teszi Gizella elhunytát Passauban. *KULCSÁR* op. cit. Arch. Ért. 95. (1968) 260.
212. *GYÖRFFY György*: István király és műve. (Bp., 1977) 116, 244, 382. Valószínűleg téves elírás Györffy könyvében, hogy a passauai zárda Niedermünster-nek van nevezve Niedernburg helyett. Regensburgban van a Niedermünster apácakolostor, melynek bazilikájában eltemették 1006-ban Gizella királynénk anyját Burgundi Gizellát.
213. *GIEHRL, Delta*: Die selige Gisela. (Passau, 1947)
214. *GRUNEIS, Alfons*: Die Königin und Äbtissin Gisela und ihr Grab in der Klosterkirche von Niedernburg. (Passau, é.n.)
215. *WAGNER, Bernarda*: Das uralt kaiserliche Benediktinerinnenstift in Passau—Niedernburg auf seinem Weg durch die Zeiten. (Passau, é.n.)
216. *Lexikon für Theologie und Kirche*. IV. (Freiburg, 1960) 901—902. — *Deutsches Städtebuch*. Hand-

- buch städtischer Geschichte. Band V. Bayern. Teil 2. Bayerisches Städtebuch. Herausgeben von KEYSER, Erich und STOOB, Heinz. (Stuttgart—Berlin—Köln—Mainz, 1974) 528. — Reclams Kunstführer. Deutschland, Band I. Bayern, Baudenkmäler. Von REITZEN—STEIN, Alexander und BRUNNER, Herbert. (Stuttgart, 1974) 728—729.
217. SCHMID op. cit. (München, 1912) és (Bp., 1913). A legjobb fényképfelvétel: RANKL—SCHMID—VÉRTES op. cit.
218. STÖHR op. cit. 516.
219. RANKL—SCHMID—VÉRTES op. cit. 88.
220. VERNEI—KROMBERGER Emil: Magyar középkori síremlékek, Medieval Tombstones of Hungary. A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézetének Dolgozatai 60. (Bp., 1939) 12.
221. UZSOKI András: Balatonfüred, Tihany. (Veszprém, 1980) 73. Deutschsprachige Ausgabe (Veszprém, 1980) 88—89.
222. UZSOKI András: Gizella királyné sírja Veszprémben van? Horizont, Veszprém Megyei Közművelődési Tájékoztató. (1982) 1. sz. 21.
223. A quedlinburgi Schloss-ban berendezett múzeum kiállításában látható a szarkofág hű másolata, azt mértük fel és a feliratot arról vettük át, mert az eredeti koporsó a domban közelről nem tanulmányozható.
224. LEOPOLD, Gerhard: Die Stiftskirche zu Quedlinburg: Das christliche Denkmal, Heft 37. (Berlin, 1970) 22—24.
225. BAUERREISS, Romuald: Arbor Vitae. Der „Lebensbaum“ und seine Verwendung in Liturgie, Kunst und Brauchtum des Abendlandes. (München, 1938) 74—78.
226. BAUERREISS, Romuald: Das „Lebenszeichen“. Studien zur Frühgeschichte des griechischen Kreuzes und zur Ikonographie des frühen Kirchenportals. Veröffentlichungen der bayrischen Benediktinerakademie. Band I. (München, 1961) 3.
227. BAUERREISS op. cit. (München, 1938) 94—96. A müncheni Bayerisches Nationalmuseumban lévő ólomtáblát publikálta.
228. ELBERN, Victor, H.: Das erste Jahrtausend. Kultur und Kunst im werdenden Abendland an Rhein und Ruhr. Tafelband. (Düsseldorf, 1962) 78, Tafel 360. — Rhein und Maas. Kunst und Kultur 800—1400. (Köln, 1972) 204., Fig. E8. A. Euw 970—980-ra datálja a táblát.
229. Az ereklyetiszteletre lásd: HEIGL László: Ecce lignum crucis. Krisztus keresztje és a kinszenvedés ereklyéi. (Bp., 1932).
230. BLOCH, Peter: Zum Dedikationsbild im Lob des Kreuzes des Hrabanus Maurus. In: ELBERN, Victor H.: Das erste Jahrtausend. Kultur und Kunst im werdenden Abendland in Rhein und Ruhr. Textband I. (Düsseldorf, 1963) 471—494.
231. KOVÁCS Éva — LOVAG Zsuzsa: A magyar koronázási jelvények. (Bp., 1980) 61—62. oldalon lévő palást képen jól kivehető a két szó.
232. KARÁCSONYI János: Szent István király élete. (Bp., 1904) 60., 83—85., valamint A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre 997—1095. (Oradea—Nagyvárad, 1927) 71., 57—58. — KOVÁCS Éva: Árpád-kori ötvösség. (Bp., 1974) 10. — GYÖRFFY op. cit. 353—356. 61. kép
233. ELBERN op. cit. Tafelband (Düsseldorf, 1962) Tafel 376., 82. — KUBACH, Erich — ELBERN, Victor H.: Das frühmittelalterliche Imperium. (Baden-Baden, 1980) Die bildende Kunst des frühmittelalterlichen Imperiums. 218., Fig. 38. Innen vettük át a 11. ábrát.
234. HÓMAN Bálint: A magyar czimer történetéhez. Turul 36. (1918—1921) 8. — KUMOROVITZ Bernát: A magyar cimere kettős keresztje. Turul 55. (1941) 52.
235. DEÉR, Josef: Der Kaiser und das Kreuz. Jahrbuch RGZM 12. (1965) 167—180.
236. SCHLUMBERGER, Gustav: Sigillographie de l'empire byzantin. (Paris, 1894) 728., Sceau des Douanes impériales (du thème) de Thessalonique. Innen vettük át a 12. ábrát.
237. KUMOROVITZ op. cit. 52. — Enciclopedia Italiana XII. (1931) 2.
238. HÓMAN op. cit. 7.
239. WILPERT, Joseph: Die römischen Mosaiken und Malereien der kirchlichen Bauten vom IV—XIII. Jahrhundert. Band II. (Freiburg i. Br., 1916) 535—547., Band III. Tafel 239, 2., 242. — BOYLE, Leonard: Kurzer Führer durch die St. Clemens-Basilika in Rom. (Rom, 1973) 47—61.
240. ENDLICHER, S. L.: Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana. (Sangalli 1849) 173. Hartvici episcopi vita Sancti Stephani regis. — GOMBOS: Catalogus... III. 2586. EMBER Győző: Szent István a középkori magyar történetírásban. SZIE III. 267—268. — HÓMAN Bálint: Szent István király. SZIE II. 11—12. — CSÓKA J. Lajos: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században. Irodalomtörténeti könyvtár 20. (Bp., 1967) 197—198. Csóka kifejti, hogy Hartvik diplomatikus megfogalmazásáról árulkodik a szöveg, mert így akarta a magyar király e jogát Róma tekintélyével alátámasztani.
241. VÁCZY Péter: A magyarság a román és a gót stílus korában. Magyar Művelődéstörténet I. k. (Bp., é.n.) 104—105., valamint Die erste Epoche des ungarischen Königtums. (Pécs, 1935) 108—113.
242. KOVÁCS Éva: III. Béla és Antiochiai Anna halotti jelvényei. Műv. tört. Ért. XXI. (1972) 1—14.
243. GEDAI István: I. Endre király sirköve. AÉ 92. (1965) 49—50.
244. Lexikon der christlichen Ikonographie. Herausgegeben von KIRSCHBAUM, Engelbert mit BANDMANN, G., BRAUNFELS, W., KOLLWITZ, J., MRAZEK, W., SCHMID, A.A., SCHNELL, H. Band I. Allgemeine Ikonographie A—E (Rom, Freiburg, Basel, Wien, 1968) 70—76.
245. WEHRHAHN—STAUCH, Liselotte: Aquila-Resurrectio. Zeitschrift des Deutschen Vereins für Kunstwissenschaft. 21 (1967) 105. Jelzete: M. p. th. f. 69., Abb. 1.
246. VERZONE, Paolo: Werdendes Abendland. (Baden-Baden, 1979) 219., 237. Innen vettük át a 13. ábrát.
247. WEHRHAHN—STAUCH op. cit. Abb. 2. — VERZONE op. cit. 237. Szerinte a kézirat a VII. században keletkezett és az ábrázolás előképe lehetett a würzburgi kézirat miniatúrájának.
248. WEHRHAHN—STAUCH op. cit. 113—114.
249. ELBERN, V. H. op. cit. Tafelband (Düsseldorf, 1962) 84—85., Tafel 388.
250. JAKUBOVICH Emil: I. Endre király törvénybeidéző ércbilloga. Turul (1933) 65—66., Das Ladungssiegel König Andreas' I. Sonderdruck aus den Ungarischen Jahrbüchern, Band XV (Berlin, 1933) 16. Jakubovich minden esetben galambnak nevezi az uralkodói ábrázolásokon látható madarat.
251. ELBERN, Victor H.: Zum Verständnis und zur Datierung der Aachener Elfenbeinsitula. In: ELBERN: Das erste Jahrtausend. Textband II. (Düsseldorf, 1963) 1070—1071., Abb. 11.
252. Ibidem, 68., 11. kép; 18. — GYÖRFFY op. cit. 34. c. kép. Györffy sólyomnak nevezi a II. Konrád jobbjában tartott madarat.

DAS GRAB GISELAS, DER ERSTEN KÖNIGIN UNGARNS

In der historischen Fachliteratur wird seit Jahrzehnten über die Frage diskutiert, wo die Frau des ersten ungarischen Königs, Stephan I., dem Heiligen (I. István), Gisela (Gizella) begraben wurde. Nach Meinung einiger wurde sie in Székesfehérvár (Stuhlweißenburg), der mittelalterlichen Hauptstadt des Landes, in der *Alba Regia-Kathedrale* neben ihrem Königsgatten begraben. Die meisten Meinungen bestanden jedoch — in zwei Gruppen gespalten — auf Veszprém bzw. Passau. Die für Veszprém argumentierenden Historiker vertreten die Ansicht, daß Gisela in der von ihr erbauten bischöflichen Kathedrale begraben wurde, weil ihrer Meinung nach Veszprém die Stadt der Königinnen war. Die zweite Gruppe der Forscher behauptet jedoch, daß Königin Gisela nach dem Tod von König Stephan in Begleitung von Kaiser Heinrich III. in ihre Heimat zurückgekehrt ist, sich in Passau im Nonnenkloster der Benediktiner in Niedernburg niedergelassen hat und dort begraben ist, was durch ihr bis heute erhaltenes Grab und Grabmal belegt wird. Die für Veszprém eintretenden Historiker erkennen das Passauer Grab nicht an, ihrer Meinung nach ist das nicht das Grab der ungarischen Königin Gisela.

Die vorliegende quellenkritische Studie wurde zum 1000. Geburtstag der Königin Gisela geschrieben und vertritt die Auffassung, daß die erneute Behandlung der Problematik und die Einnahme eines objektiven Standpunktes in der Diskussion zeitgemäß ist. Aus diesem Grund wurden die mittelalterlichen Urkunden und Chroniken und mit dem Anspruch auf fast völlige Vollständigkeit die sich mit der Frage befassende Fachliteratur untersucht.

Die sich auf Veszprém beziehenden ungarischen Urkunden des Mittelalters bezeugen nur das Folgende:

a) Die Krone der Königin Gisela wurde in der von ihr reich ausgestatteten bischöflichen Kathedrale von Veszprém aufbewahrt, von wo sie im Jahre 1217 durch Andreas II. (II. András) weggebracht worden ist.

b) Mehrere Urkunden erwähnen, daß die Königinnen in der bischöflichen Kathedrale von Veszprém gekrönt wurden und daß sich ihr Thronessel ebenfalls hier befindet. Konkrete Angaben über eine Krönung in Veszprém sind jedoch nicht überliefert.

c) Erst in einer Urkunde aus dem Jahre 1216 wird erwähnt, daß der Bischof von Veszprém das Recht hatte, die Königin zu krönen. Die Bischöfe von Veszprém versahen über Jahrhunderte die Aufgaben des Kanzlers der Königin.

In keiner einzigen mittelalterlichen Urkunde gibt es Hinweise darauf, daß Königin Gisela in der Kathedrale von Veszprém beerdigt worden sei. Die von König Stephan herausgegebene Gründungsurkunde des Bischofstums Veszprém enthält auffälligerweise nicht einmal den Namen der Königin Gisela, obwohl ohne Zweifel die Kathedrale von der Königin erbaut und eingerichtet wurde. Die Urkunden bezeugen also nicht, daß Gisela in Veszprém begraben wurde.

Königin Gisela wurde im Jahre 985 geboren. Ihre Eltern waren der bayrische Herzog Heinrich und Gisela von Burgund, ihre Brüder der Kaiser Heinrich II. und der Augsburger Bischof Bruno und ihre Schwester Brigitte. Ihre Vorfahren väterlicherseits waren die Mitglieder des Herrscherhauses bis zu Heinrich I. aufwärts. Die Ehe zwischen Gisela von Bayern und Stephan aus dem Hause der Árpáden steht in engem Zusammenhang mit der Gründung des christlichen ungarischen Staates. Das beispielhafte Leben des königlichen Paares sowie die Heiligsprechung von König

Stephan im Jahre 1083 schufen die Grundlage dafür, daß sie ständigen Gestalten der Chroniken des XI—XVI. Jahrhunderts werden sollten. Die Volkstümlichkeit von König Stephan in den Chroniken nähert sich der des fränkischen Karl dem Großen und auch Gisela ist unter den häufig genannten Königinnen anzutreffen. Etwa 100 ungarische und ausländische Chroniken, Annalen, Gestas und Geschichtsarbeiten gedenken ihr. Die Mehrzahl der Aufzeichnungen beschränkt sich auf die Ehe von Gisela und Stephan sowie auf mit der dynastischen Ehe zusammenhängenden Bekehrungs- und kirchenorganisatorischen Arbeiten.

Die wesentlichen Aussagen der Quellen des XI. Jahrhunderts können wie folgt zusammengefaßt werden:

a) mit der Ehe von Gisela von Bayern und Stephan von Ungarn traten die heidnischen Ungarn zum christlichen Glauben über

b) Königin Gisela alterte — ein aktives christliches Leben führend — in Ungarn.

c) der ungarische König Peter I. enteignete die Güter der Witwe Gisela, bedrängte sie und hielt sie unter Aufsicht.

Der Tod oder die Beerdigung von Gisela wird nicht erwähnt.

Unter den Quellen des XII. Jahrhunderts gedenken neunzehn Quellen ausführlich Gisela, und zu diesem Zeitpunkt entsteht die positive Beurteilung über die Königin, die in den späteren Quellen allgemein wird: die Ehe von Gisela und Stephan ermöglichte die Bekehrung der heidnischen Ungarn. Die deutschen und westeuropäischen Quellen betonen das Heidentum der Ungarn, und deren Bekehrung wird in erster Linie Königin Gisela und Kaiser Heinrich II. zugeschrieben, aber auch die Tugenden von König Stephan werden ehrbar erwähnt.

21 Quellen des XIII. Jahrhunderts teilen praktisch unverändert die Angaben der Chroniken des vorhergehenden Jahrhunderts mit, aber daneben taucht auch eine völlig neue Angabe auf. *Albericus*, ein Zisterziensermönch aus *Monasterium Trium Fontium* macht dem Hörensagen nach die Angabe, daß Gisela nach dem Tod von Stephan viel Böses angerichtet habe und sie deshalb ermordet wurde. Diesen Bericht von Albericus lehnt die Kritik als völlig unbegründete Nachricht ab. Die sogenannte polnisch-ungarische Chronik wiederum erwähnt, daß Gisela, die Königin von Ungarn, gestorben ist, aber wie und wo berichtet sie nicht. Die für das angebliche Gisela-Grab in Veszprém plädierenden Historiker erwähnen diese Angabe als einen Beweis ihrer Ansicht.

Die Geschichtsarbeiten des XIV. Jahrhunderts liefern keine neuen Angaben über Gisela und etwa das gleiche kann über die Quellen des XV. Jahrhunderts gesagt werden — von einigen Ausnahmen abgesehen, welche jedoch völlig neue Angaben über den Tod und die Bestattung von Gisela machen.

In dem von *Schritovinus* (*Schreitwein*) in den vierziger Jahren des XV. Jahrhunderts zusammengestellten Katalog der Diözesen Lorch und Passau schreibt der Chronist, daß Gisela nach dem Tod von Stephan nach Passau gegangen ist, dort Nonne wurde, am 7. Mai 1095 verstarb und auch ihr Grab sich dort befindet. Im wesentlichen genau dieselbe Angabe wird in der im Jahre 1476 beendeten „*Collectanea Historica* (*Historia ducum Bavarorum*)“ gemacht. Im zweiten Buch des „*Annalium Bambergensium*“ schreibt *M. Hoffmann*, daß Gisela von Kaiser Heinrich III. nach Germanien zurückgebracht wurde, wo sie in Passau im Kloster Niedernburg Äbtissin wurde und am 7. Mai 1095 starb.

In den historischen Arbeiten des XVII—XVIII. Jahrhunderts taucht zum ersten Mal die in den um die Jahrhundertwende des XV. und XVI. Jahrhunderts erschienenen Arbeiten von *J. Ph. Foresta Bergomensis* gemachte Angabe auf, daß Gisela in der Basilika von Alba Regia (Stuhlweißenburg) beigesetzt wurde.

J. Thurmaier (Aventinus), einer der bekanntesten Historiker des XVI. Jahrhunderts, behauptet in seiner in vielen Ausgaben erschienenen, „*Annalium Boiorum*“ betitelten Arbeit eindeutig, daß Kaiser Heinrich III. Gisela aus Ungarn nach Passau brachte, wo sie die Äbtissin des Nonnenklosters und dort begraben wurde. *Aventinus* übernahm diese Angaben von einem Chronisten namens *Felber*, das Grabmal hat er persönlich studiert.

Auch die im Jahre 1553 im Basel erschienene Arbeit von *G. Bruschius* enthält diese Angaben, und sogar das von *W. Hund* 1582 Ingolstadt herausgegebene Buch bezeugt diese. In dem Buch „*Bavaria Pia*“ von *M. Raderus* bestärkt dieser — sich direkt auf *Aventinus* berufend — die vorhergehenden Angaben. *J. Bollandinus* übernimmt als angesehenen kirchlicher Historiker in seinem Werk „*Acta Sanctorum Hungariae*“ vom ungarischen Jesuitengeschichtsschreiber *M. Inchofer* ebenfalls diese Gisela-Geschichte.

Von *Schritovinus* bis *Raderus* schreiben alle Geschichtsschreiber, daß Gisela im Jahre 1095 gestorben ist. Dieser Irrtum stammt von der Aufschrift auf der Grabplatte des spätgotischen Hochgrabes von Giselas Grab. Diese falsche Angabe schwächte in den weiteren Diskussionen das Lager der die Echtheit des Passauer Grabes schützenden Forscher.

In der ungarischen Chronikliteratur gibt es keine einzige Angabe über den Tod oder die Beerdigung von Gisela, im Gegenteil, man schwärzt sie an und beschuldigt die Königin und beschmutzt ihr beispielhaftes Leben damit, daß man sie als Verräterin und Verschwörerin beschreibt. Diese niederträchtige Erfindung entstand im ersten Drittel des XIII. Jahrhunderts, aber damals verstand man darunter *Gertrud*, die Frau des Königs *Andreas II.*, welche wirklich gegen die Ungarn wirkte. Aus den Arbeiten der Chronisten *János Thuróczi* und *Gáspár Heltai* breitete sich diese falsche Gisela-Beurteilung in der neuzeitliche und allerjüngste Geschichtsschreibung aus, welche die ungarische Geschichtsschreibung schon verbessert und geklärt hat.

Die Lösung des Problems wurde von *A. Bonfini*, dem Geschichtsschreiber am Hofe von König *Matthias*, noch kompliziert. Der humanistische Chronist italienischer Herkunft schreibt, daß er in der bischöflichen Kathedrale von *Veszprém* eine Aufschrift gesehen hat, die darauf verweist, daß dort *Gisela*, die Frau von König *Stephan*, und *Adelheid*, die Frau von König *Ladislav* begraben sind. Diese unsichere Angabe von *Bonfini* betrachtete ein Teil der Geschichtsschreiber als unwiderlegbaren Beweis für das *Gisela-Grab* in *Veszprém*. Weder während der zu Beginn des 20. Jahrhunderts in der Kathedrale durchgeführten Bauarbeiten und Forschungen noch während der neusten Ausgrabungen wurde das Grab von *Königin Gisela* gefunden, deshalb muß die Angabe *Bonfinis* als falsch angesehen werden.

Um das Jahr 1760 wurde in der Nähe von *Kassa*, dem heutigen *Kosice*, in dem Dorf *Makranc* (dessen heutiger slowakischer Name *Moldova nad Bodvou* ist) eine beschriebene Marmortafel (Gedenkstein) aus der Zeit der Renaissance gefunden. Im Sinne des lateinischen, humanistisch inspirierten Textes hat diese *Peter*, Bischof von *Veszprém*, Erzbischof von *Reggio* und Presbyter-Kardinal zum Gedenken an die Königinnen *Gisela* und *Adelheid* anfertigen lassen. Diese Entdeckung brachte einen frischen Diskussionsgeist ins Leben der ungarischen Historiker des XVIII. Jahrhunderts. Die Historiker bildeten zwei Lager. Die besten Wissenschaftler ihrer Zeit- unter ihnen *György Pray*, *Dá-*

niel Cornides und *István Katona* — versuchten mit der *Makranc* Aufschrift zu beweisen, daß *Gisela* in *Veszprém* begraben wurde, da ihrer Ansicht nach diese Renaissance-Marmortafel die Angabe von *Bonfini* unterstützt. Die Geschichtsschreiber *József Desericzky*, *János Róka* und *Antal Gánóczy* akzeptierten weder den Stein noch die Angabe von *Bonfini* als Beweis und betrachteten gleichzeitig das *Passauer Gisela-Grab* als echt.

Zur Zeit der in der Fachliteratur mit barocker Heftigkeit geführten Diskussion betrachtete *Ignác Koller*, Bischof von *Veszprém*, mit seiner gesamten Autorität das *Passauer Grab* als das von *Gisela*. Er wandte sich mit der Bitte an die *Königin* und *Kaiserin Maria Theresia*, daß sie beim Papst in Rom die Überführung der sterblichen Überreste der *Königin Gisela* aus *Passau* nach *Veszprém* erwirken möge. Die Antwort von Papst *Klemens XIV.* aus dem Jahre 1771 lautete, daß man mit der Überführung der sterblichen Überreste nach *Veszprém* bis zur Heiligsprechung von *Gisela* warten sollte. Bischof *Koller* verstarb 1773, und danach beschäftigte man sich nicht mehr mit diesem Plan.

Die Geschichtsschreiber des XIX. Jahrhunderts verwarfen aufgrund der 1854 erschienenen Arbeit des *Veszprémer Bischofs János Ranolder* das *Passauer Gisela-Grab* und behaupteten, daß *Königin Gisela* in *Veszprém* begraben liegt.

Im Jahre 1908 wurde das in der Kirche des *Passauer Nonnenklosters Niedernburg* befindliche Grab vom Münchner Forscher *Wolfgang Maria Schmid* freigelegt. Während seiner Ausgrabungen fand er eine in die Erde eingegrabene Grabkammer, welche aus Feldsteinen bestand. In ihr fand er die Knochenreste einer etwa 170 cm großen, 60—70 Jahre alten Frau. Über dem Grab befand sich in Höhe des Gangniveaus der mit einem Kreuz verzierte Grabstein aus dem XI. Jahrhundert, darüber das um 1420 gebaute spätgotische Hochgrab. Die Ausgrabung von *Schmid* bewies, daß sich das Grab von *Gisela*, der ersten ungarischen *Königin*, in *Passau* befindet. Die Ergebnisse seiner Forschungen gab er 1912 in deutscher und 1913 in ungarischer Sprache heraus. Trotzdem vertrat ein Teil der öffentlichen Meinung Ungarns weiterhin die Ansicht, daß *Gisela* nicht in *Passau*, sondern in *Veszprém* begraben wurde. Diese zweigeteilte Auffassung war auch noch in den dreißiger Jahren unseres Jahrhunderts weit verbreitet, als das ungarische Volk den 900. Jahrestag des Todes von König *Stephan* beging. In unseren Tagen argumentiert der größte Teil der Wissenschaftler für die Echtheit des *Passauer Gisela-Grabes*, aber der große Teil der Ortschronisten steht noch zum nichtexistierenden *Veszprémer Grab*. Der *Veszprémer* Geschichtsschreiber *Jenő Gutheil* argumentiert in seinem in der nahen Vergangenheit erschienenen *Postumus*-Werk mit dem Titel „*Veszprém in der Zeit der Árpáden*“ ausdauernd für die *Veszprémer Bestattung* und verwirft das *Passauer Grab*.

Nach der Darstellung der Forschungsgeschichte des *Gisela-Grabes* folgt nun die ikonographische Analyse der *Passauer Grabplatten* aus dem XI. und XV. Jahrhundert.

Die Grabplatte aus dem XI. Jahrhundert ist ein 154 cm langer, 54 cm breiter und etwa 30 cm starker Kalkstein. An der Seite seiner abgenutzten Fläche befindet sich ein sich kaum abhebender Rand, auf dem die Reste eines nicht zu entziffernden lateinischen Textes zu sehen sind. In der Mitte befindet sich unter einem halbkreisförmigen Bogen ein Kreuz mit tordiertem Stiel und an den beiden Seiten die Aufschrift *GISYLA ABBATISSA*, also Äbtissin *Gisela*. Auf den Stielen des Kreuzes ist die Aufschrift *CRVX XPI*: das Kreuz Christi, und auf den beiden horizontalen Kreuzstielen je ein Adler mit erhobenem Flügel und Bein sichtbar. Die Abkürzung *NON MAI* auf dem oberen Teil der

Grabplatte muß als NONIS MAII gelesen werden, was 7. Mai — also das Datum des Todes — bedeutet.

In Tihany am Balaton, in der Nähe von Veszprém befindet sich jenes Benediktinerkloster, welches König Andreas I. (I. András) im Jahre 1055 gründete. In dessen zeitgenössischer, erhaltengebliebenen frühromanischen Krypta befindet sich das Grab des Gründerkönigs sowie seine aus Kalkstein gemeißelte, 194 cm lange und 52 cm breite Grabplatte. Auf dieser ist ein Vortragekreuz mit tordiertem Stiel zu sehen, welches eine sorgfältig gemeißelte Arbeit darstellt, die sogar in Details geht, und daher vom Schöpfer des Grabsteins aufgrund eines existierenden und benutzten Kreuzes kopiert wurde. Dieses Kreuz ist das Würdezeichen der ungarischen Könige als christliche Herrscher und ähnelt in seiner Form dem auf dem Passauer Gisela-Grab befindlichen Vortragekreuz mit tordiertem Stiel. Dieses königliche Würdezeichen durften nur Herrscher tragen, das heißt, daß das Passauer Kreuz der ungarischen Königin gebührt, die die Herrschergefährtin des Königs Stephan war, wie sie in frühen Quellen genannt wird. Dieses Kreuz kann nicht das Grab einer Äbtissin verzieren, also kann unter der Grabplatte in Passau nur das Grab von Königin Gisela sein. Die derartige Verwendung des Kreuzes bestätigt die Kreuzdarstellung auf dem Steinsarg der im Jahre 968 verstorbenen Königin Mathilde, der Frau von König Heinrich I., in Quedlinburg.

Die Verehrung des Kreuzes ist im Leben Giselas eindeutig nachweisbar. Dies wird auch durch das von ihr angefertigte Votivkreuz auf dem Grab ihrer Mutter Gisela in der Basilika des Nonnenklosters Niedermünster in Regensburg bestätigt.

Auf die Bedeutung des Vortragekreuzes verweist das sogenannte Ottokreuz, oder auch Otto—Mathilde-Kreuz bzw. älteres Mathildekreuz, auf dessen anerbietendem Emaillebild die Szene zu sehen ist, als der schwäbische Herzog Otto seiner Schwester, der Äbtissin Mathilde, ein Vortragekreuz übergibt. Eine ähnliche Darstellung finden wir auf einem byzantinischen Kaisersiegel: die gemeinsam regierenden Herrscher Justinian II. und Tiberios IV. halten zwischen sich ein Vortragekreuz in den Händen. Die Rolle des Kreuzes als Zeichen der Würde in der Symbolik der Herrschenden verbreitete sich nach den byzantinischen Vorläufen im X—XI. Jahrhundert auch im Westen aus.

Es ist bekannt, daß der ungarische König Stephan I. und die ihm folgenden ungarischen Herrscher als Zeichen ihrer Würde ein Vortragekreuz als apostoli-

sches Kreuz trugen. Die Darstellung eines solchen Kreuzes glauben wir auf der Grabplatte von König Andreas I. in seiner Krypta in Tihany und auf der Grabplatte aus dem XI. Jahrhundert auf dem Passauer Gisela-Grab zu erkennen.

Die Darstellung der beiden Adler auf der Passauer Grabplatte hat in der Ikonographie seelenbegleitende Bedeutung, bedeutet aber auch die Auferstehung, ja sogar den Heiland, den Salvator sowie den gegen das Böse kämpfenden Christus. Die Adler- und Vogeldarstellung ist auch in der Herrschersymbolik bekannt und z.B. auf den Siegeln der Kaiser Konrad II., Heinrich III. und IV. zu sehen. Die Adlerdarstellung auf der Grabplatte von Giselas Grab ist sowohl aufgrund der christlichen Religionssymbolik als auch aufgrund des Rechtes ihrer königlichen und kaiserlichen Vorfahren akzeptierbar.

Die aufgeführten Beweise und ikonographischen Argumente bestärken die Ausgrabungsarbeiten von Schmid: In Passau, in der Kirche des ehemaligen Benediktiner-Nonnenkloster bedeckt die Grabplatte aus dem XI. Jahrhundert das Grab der Frau des ungarischen Königs Stephan I. (dem Heiligen), der Königin Gisela, und darüber wurde zu Beginn des XV. Jahrhunderts das gotische Hochgrab, das Kenotaphium erbaut.

Die Grabplatte des gotischen Hochgrabes wurde aus rotem Marmor gefertigt und ist 194 cm lang und 72 cm breit. Auf ihrer Oberfläche ist die Darstellung der Grabplatte aus dem XI. Jahrhundert im gotischen Stil wiederholt und am Rand der Grabplatte mit gotischen Buchstaben in lateinischer Schrift zu lesen (die Abkürzungen wurden ergänzt): Anno Domini millesimo nonagesimo quinto, Nonis Maiis obiit Venerabilis Domina Gisula, soror sancti Heinrici Imperatoris, uxor Stephani Regis Ungariae, abbatissa huius monasterii. Auf deutsch: Im Jahre des Herrn 1095, am 7. Mai, verstarb die ehrwürdige Herrin Gisela, die Schwester des Kaisers Heinrich dem Heiligen, die Ehefrau Stephans, des Königs der Ungarn, die Äbtissin dieses Klosters. Hier liegt sie begraben.

In der Aufschrift ist die Jahreszahl 1095 eine falsche Meißelung. Die Königswitwe Gisela mußte nach dem Tod ihres Gatten wegen der grausamen Behandlung durch den König Peter um das Jahr 1045 in Begleitung von Kaiser Heinrich III. Ungarn verlassen. In Passau ließ sie sich im alten Nonnenkloster des Reiches nieder, wo sie als dessen Äbtissin vermutlich in der Zeit zwischen 1055 und 1065 starb.

A MEGYÉSPÁNSÁGOK 1490-BEN ÉS CORVIN JÁNOS TRÓNÖRÖKÖSÖDÉSÉNEK PROBLÉMÁI

ADATOK A VESZPRÉMI PÜSPÖK ÖRÖKÖS FŐISPÁNSÁGI JOGA FELFÜGGESZTÉSÉHEZ

Közismert, hogy a veszprémi püspökök Veszprém vármegye örökös főispánjai voltak. Ezt a jogukat 1313-ban szerezték, de a XIV. század nagy részében nem tudták gyakorolni. 1392-től élvezik újra ezt a hatáskört egy kivétellel, amikor Vetési Albert püspök halála után 1487-től Kinizsi Pál lett a főispán. A püspök csak Kinizsi halála után, 1495-ben kapta vissza a főispánság felét, ugyanis a másik fele Nagyvázsöny új urának, Horváth Márknak birtokába került. Ezt a részt 1496-ban adta vissza a király a püspöknek.¹ Kinizsi főispánságát a három éves széküresedésel magyarázza az irodalom,² arra is lehet gondolni, hogy az 1489-ben kinevezett utód, ifjabb Vitéz János úgyis mint az árulóvá lett idősebb Vitéz János unokaöccse, úgyis mint akinek római követi működése és veszprémi püspöki kinevezése nem mindenben Mátyás intencióinak megfelelő volt,³ megbízhatatlannak látszott a király előtt a főispánságra. Ha azonban Mátyásnak a megyei főispánságok betöltésénél gyakorolt politikáját egységben vizsgáljuk, a fenti indok csak másodlagosnak látszik.

Két előzetes megjegyzést kell tennünk. Az egyik tulajdonképp negatívum. A rendelkezésünkre álló forrásanyag nem elegendő sem arra, hogy valamennyi megye fő- és alispánjait ismerjük, de még arra sem, hogy a forrásokkal leginkább adatolt megyéknél hiánytalan archontológiai listát állítsunk össze. Ennek ellenére a forrásanyag arra elegendő, hogy egyes korszakokban a főispánságok betöltésénél követett politika tendenciáit megismerhessük. Második előzetes megjegyzésünk már tárgyyszerű. Mátyás főispán-kinevezési politikája tendenciájában éles változások figyelhetők meg. Tanulmányunkban az uralkodása végén gyakorolt tendenciájával foglalkozunk, és ebből véleményünk szerint tökéletesen levezethető a Veszprém megyével szemben kimutatott eljárás is.

Uralkodása első felében szemmel láthatólag arra törekedett Mátyás, hogy a püspököket székvárosuk megyéje örökös főispánjává tegye. Már korábban az volt az esztergomi érsek Esztergomban, a veszprémi püspök Veszprémben, a nyitrai püspök XIV. sz. elejére visszamenő nyitrai örökös főispánsági jogát, amelyet azonban nem tudott mindig gyakorolni, 1468-ban erősítette meg Mátyás. Legutoljára, a Mátyás előtti interregnum zavaros éveiben jutott a győri püspök Győr megye főispánságához, amit kezdeti zavarok után Mátyás alatt is élvezett.⁴ Következett Bihar me-

gye, amelyet 1464-ben kapott meg Vitéz János (az idősebb) akkori püspök örökös főispánságként.⁵ Legkésőbb 1472-ben már az egri püspök is örökös főispánja Hevesnek.⁶ A kalocsai érsek bácsi örökös főispánságát is 1463—1464-re teszik az irodalomban,⁷ valószínű azonban, hogy ezt csak a macsói bánal közösen, vagy a macsói bánóság bírói joghatóságának 1478-as megszüntetésétől élvezte. (A macsói bán joghatósága ugyanis addig kiterjedt Bács, Bodrog, Szerém, Valkó, Baranya és részben Tolna megyékre. E területen a főispánok maguk a bánok voltak, esetleg képviselőik.⁸ Hasonló lehetett a helyzet Baranyában is. 1467-ben Janus Pannonius püspöksége idején a pécsi várnagy az alispán, azaz ura a főispán.⁹) 1473-ban — Ernszt Zsigmond püspök székfoglalása előtt — a pécsi vár királyi várnagyai a főispánok.¹⁰ Csakhogy ez még nem szüntette meg feltétlenül a macsói bánok jogkörét, mert — legalább is Janus Pannonius idején — a szokatlanul nagyszámú baranyai alispán között ott voltak a bánok familiárisai is.¹¹ Bácsot és Baranyát tehát úgy is tekinthetjük, hogy Mátyás a főispáni joghatóság két örökös főispán (a püspök és a macsói bánok) közti megosztásával a nem teljesen megbízható nagyhatalmú bánokkal szemben kívánt ellensúlyt állítani. (A macsói bánóság felerészben a század elejétől az Újlaki dinasztia hitbizományának számított, de facto megszüntetését 1478-ban pedig az tette lehetővé, hogy a bánóságot apjától, Miklós boszniai királytól öröklő Újlaki Lőrinc herceg még kiskorú volt.¹² (A lényeg azonban az, hogy Mátyás alatt az egyházi örökös főispánságok száma kétszeresükre, négyről nyolcra nőtt. (1478-tól a kalocsai érsek és a pécsi püspök már egyedül gyakorolja az egész megyében a jogkört.)

Sokkal súlyosabb következményekkel járt azonban, hogy Mátyás világi örökös főispánságokat is kezdett adományozni. Előzményei perze ennek is voltak. A XIV. sz.-tól kezdve a királyi várak gyakran össze voltak kötve valamely megye főispánságával, amelyeket a királytól „honor”-ként, szolgálati birtokként kapott betöltője.¹³ Az I. Lajos halála utáni, valamint a XV. sz. közepi nagy birtokadományozási hullámok idején ezen várak nagy része magántulajdon lett, viszont birtokosaik igényt tartottak a főispáni jogkörre is, amely korábban a várhoz volt kapcsolva. A vár birtoka, és a főispánság továbbra is össze volt egymással kötve, pl. Munkács vára és Bereg megye,¹⁴ de ez nem volt szük-

ségszerű. Elvileg a király a főispánt „durante beneplacito”, amíg neki tetszik, nevezte ki.¹⁵ Ilyenformán a megye egyik jelentős várát birtokló urat bármikor leválthatta a főispánságról, anélkül, hogy a birtokot elkobozta volna. Pl. Vas megye főispánjai gyakran a sárvári vár urai, de nem mindig és nem csak egyedül.¹⁶ Úgy tűnik, hogy az első Mátyás-kori világi örökös főispán Komorovszky Péter volt Liptóban és Árvában. Ez a lengyel zsoldosvezér 1447-ben Giskrától kapta adományul a liptói Likava várat, és ehhez kapcsolta — lehetséges, hogy királyi adomány nélkül — az örökös főispánságot. Igaz, először 1470-ben fordul elő ezzel a címmel, így nincs kizárva, hogy Mátyástól kapta. (A két megye főispánságát azonban már Mátyás trónralépésekor viselte.)¹⁷ Jelenleg tehát nem zárhatjuk ki azt sem, hogy 1470 előtt is az volt, annál is inkább, mert Liptó megyét váraival egyszer már Zsigmond is eladományozta a Garaiaknak 1406-ban, igaz, nem egész egy év múlva visszacsérelte tőlük.¹⁸

Ha a kissé bizonytalan jogcímű és keltű Komorovszky-féle főispánságtól eltekintünk, az első adat 1465, amikor is a Zápolyaiak kapták Szepesföld örökös grófságát (és ezzel együtt természetesen a főispánságot.)¹⁹ Igaz, Szepesvárat már 1462-ben megkapták, és már abban az évben Zápolyai Imre a főispánságot is viselte,²⁰ ez azonban még a szokásos, várral gyakran de facto, azonban nem de iure összekapcsolt főispánság volt. A következő örökös főispánságot 1470-ben adományozta Mátyás. Április 23-án kincstartójának, Ernuszt Jánosnak adományozta a Turóc megyei Szklabinya várát, és még ugyanaznap a várhoz kapcsolt megyei főispánságot is Ernusznak és örököseinek adta.²¹ Bár a főispánság már korábban is együtt járt Szklabinyával,²² most azonban a vár birtokosa immár hivatalosan is örökös főispánnak számított. A következő évben az ugyancsak Ernuszt János által viselt aradi főispánságra nevezte ki a kincstartó helyére Alsóindvai Bánffy Miklós pozsonyi főispánt, azonban örökös főispánként, a főispáni tisztet Bánffy solymosi várához kapcsolva. (1471. február 5.)²³ 1483-ban Mátyás Bánffy Miklós és Jakabnak a vörös viaszpecsét használatának jogát adományozta, mindazon jogokkal és kiváltságokkal, amelyekkel a „többi szabad és örökös comes” él.²⁴ Most nem foglalkozunk azzal, hogy a „comes” szó itt gróft, vagy ispánt jelent-e,²⁵ ez külön tanulmány tárgya lehet, azt azonban mégis mutatja, hogy a király státusszimbólum nyújtásával (vörös viaszpecsét használata) emel ki egyeseket az arisztokrácia közül.²⁶ Ugyanezt a kiváltságot nyerték 1487-ben Mátyás unokatestvérei, a Vingárti Gerébek.²⁷ A Gerébek 1464-ben kapták, majd 1469-ben elvesztették, hogy 1471-ben visszakapják a fogarasi uradalmat, amely azonban akkor nem volt megye.²⁸ Valójában tehát nem voltak grófok, noha Mátyás maga 1487-ben — de még a vörös viaszpecsét kiváltság előtt — Vingárti grófjának nevezte Geréb Pétert.²⁹ A Bánffy és Geréb-féle pecsételési kiváltságok alapján tehát nem következtethetünk arra, hogy ez — a Bánffyak esetében — aradi

örökös főispánságukkal függ össze, annál kevésbé, mivel Ernuszt János végig zöld viaszpecsétet használt.³⁰

Lehetséges persze, hogy Mátyás világiak számára örökös főispánságokat juttató politikája az egyháziak példáján kívül Szlavónia hatását is mutatja. Itt ugyanis az ún. zagorjai grófsággal együtt járt Varasd vár és város uralma, úgy, hogy a megye ispánját a gróf nevezte ki. A grófságot 1399-ben a Cillejek kapták,³¹ utánuk zsoldoskapitányuk, a cseh Jan Vitovec szerezte meg, először III. Frigyes császártól, majd 1463-ban Mátyástól kapva rá adományt.³² Hasonló volt a helyzet Verőcénél. Itt azonban Mátyás alatt lett örökös főispán Monoszloi Csupor Miklós erdélyi vajda, majd halála után a verőcei uradalom először zálogként, majd időleges elvonás után 1488-ban véglegesen a már említett Alsóindvai Bánffy Miklós és Jakab adománybirtoka lesz. Mátyás ugyanakkor a megye örökös főispánjainak is kinevezi a Bánffyakat.³³

Mátyás alatt tehát felgyorsult egy olyan irányú fejlődés, amely a megyék egyházi és világi kézben örökjogon juttatását mutatja. Ha ehhez hozzátesszük azt a már korábban kimutatható jelenséget, hogy egy bizonyos vár birtokához számították de facto, bár nem de iure a főispánságot,³⁴ akkor a szokásjog királyi szentesítése következtében a fejlődés vonala a megyék jelentős részének örökös jogon magánkézre jutásához vezethetett volna. Leszámítva azonban a Bánffyaknak juttatott verőcei örökös főispánságot, Mátyás főispánkinevező politikája élete utolsó évtizedében élesen elválik a korábbiától, sőt annak teljes revíziójára mutat. Verőce esete különleges ügy. Ismeretes, hogy Bánffy a régi arisztokrácia egyik ritka, Mátyástól jelentős birtokadományban részesülő képviselője volt,³⁵ akit azonban a nagyurak nagy megdöbbenésére 1487-ben lecsukatott, megfosztván nem csupán a húsz éve viselt pozsonyi főispánságtól, hanem birtokai nagy részétől is, amelyeket Corvin János kapott meg.³⁶ A solymosi és lippai uradalom, valamint az aradi örökös főispánság így elveszett a Bánffyak számára. Mintegy ezt ellensúlyozandó kapta meg a két Bánffy testvér Miklós kiszabadulása után a Miklós által már korábban viselt verőcei főispánságot örökös jogon.³⁷

Az új politika teljesen egybevág a király birtokadományozási politikájában 1482-ben bekövetkezett változással. Engel Pál mutatott rá arra, hogy a koronára szállt birtokok eladományozásánál Mátyás eddig az évig kevés régi arisztokráta mellett elsősorban az általa kiemelt új arisztokrácia megjutalmazására törekedett.³⁸ Nem mondható el, hogy az új arisztokrácia nem jutott elegendő vagyonhoz, legalább is 1482-ig.³⁹ Ettől kezdve az uradalmakat Corvin Jánosnak adta. 1482-ben megkapta többek közt Árva, Likava, Szklabinya, Gyula, Hunyad stb. várait, ezekkel megyék főispánsága is. Turóc azonban, mint láttuk, Ernuszt János örökös főispánsága volt, és a főispánsági jogkört a volt kincstartó halála után is familiárisa, Pekh Pál gyakorolta még 1480-ban is, nyilván a két Ernuszt testvér nevében.⁴⁰ Má-

tyás tehát visszavette Szklabinyát. Ugyancsak főispánsággal együttjáró várakat kapott Corvin részben elkobzás, részben örökösödés, stb. útján a következő években is. Sáros (Sáros megye, 1483), Munkács, (Bereg megye, 1484), Solymos és Lippa (Arad megye, 1487), Krapina (zagorjai grófság, azaz Varasd megye, 1488). Jelentős birtokokhoz jutott továbbá Bajmóc várával Nyitra, (1489), Cseröggel Szerém (1482), Futakkal Bács (1482), Siklóssal Baranya (1482), Maróttal Valkó (1484) megyékben.⁴¹ A fia jövőjét biztosítani akaró Mátyás tehát nem csupán birtokot, hanem a birtokokkal együttjáró megyei főispánságokat is juttatott Corvinnak, ami a törvénytelen születésű királyfinak lehetőséget biztosított az ország nem kis területére feletti kormányzatra.

Ezt persze csak elvileg kell értenünk. Nem csupán Corvin kiskorúsága (1473-ban született) akadályozta meg a főispáni jogkör tényleges gyakorlását, hanem a herceg rangja, a megyék egymástól távolsága is. Ahogy Ernsztot familiárisa, Pekh Pál helyettesíthette a főispánságban, ugyanúgy Corvint is az ő — vagy talán inkább apja — emberei. A továbbiakban elsősorban ezekkel a főispáni címet viselő, de valójában a herceget képviselő egyénekké foglalkozunk és megkíséréljük ennek alapján valami rendszert kimutatni, majd ezt a többi megyékben kimutatható királyi főispánkinevezési politikával összevetni.

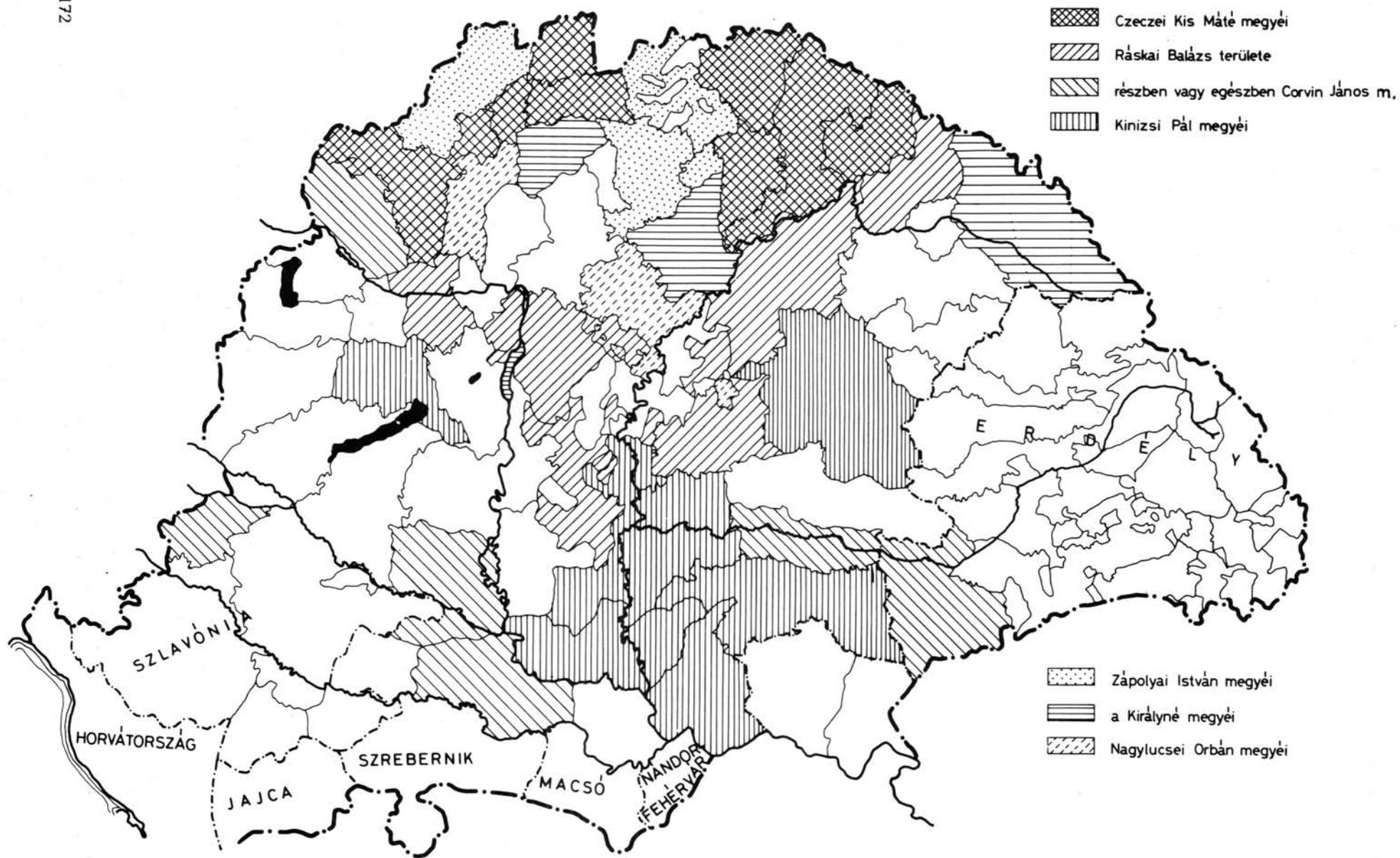
Corvin János már 1479-ben lipthói herceg címen szerepel,⁴² ami valószínűvé teszi, hogy esetleg már 1482 előtt került a lipthói várak birtokába. Viszont a lipthói „hercegséget” ténylegesen kormányzó Czecei Kis Máté jelenlegi tudásunk szerint először valóban 1482-ben mutatható ki lipthói főispánként.⁴³ 1479-ben a főispán még Tárcazi Tamás volt.⁴⁴ Czecei, aki sorra megkapta a többi Corvin-kezén levő felvidéki megyék (sőt nem csupán Corvin megyék) főispánságát, fő tisztjének a lipthói főispánságot tartotta, és ha más megyében ottani rangját természetesen meg is adták, ott is elsősorban lipthói főispánnak nevezték.⁴⁵ Ez mindennél jobban mutatja a lipthói hercegséggel való kapcsolatát. 1483-tól már Árva megye főispánjaként is kimutatható Czecei,⁴⁶ és ugyanakkor Turócban is.⁴⁷ A lipthói hercegség alatt úgy látszik elsősorban ezt a három megyét értették. Czecei főispánsága azonban nem csupán erre a három, viszonylag kis területű megyére terjedt ki. 1490-ben ugyanis Nyitra megye főispánja is volt, mellette Gimesi Forgách Gergely töltötte be az alispáni tisztet.⁴⁸ A probléma az, hogy Forgách egy évvel korábban főispán, mellette pedig Ilméri Zalay András alispán volt.⁴⁹ Hogy a zavar teljes legyen, 1486-ban Forgáchot megint alispánnak nevezik.⁵⁰ A megoldás kulcsa nyilván ott keresendő, hogy a király által kinevezett főispán Czecei volt ugyan, ő azonban a főispáni jogkör tényleges gyakorlását helyettesítette, Forgáchra ruházta, aki az alispáni teendőket Zalayra bízta. Hasonló példákat máshol is fogunk még látni.

Czecei nyitrai főispánsága kezdetét egyelőre nem tudjuk megadni, Forgách Gergely alispánsága alapján 1486-ban már az kellett hogy legyen.

A különös az, hogy 1468-ban Mátyás már megerősítette a nyitrai püspök örökös főispáni jogkörét.⁵¹ Az 1460-as évek közepén a nyitrai várnagyok szerepelnek hol fő-, hol alispán címmel (ugyanazok a személyek, ugyanazon évben) a megye élén. 1475—1482 közt ugyancsak egy nyitrai várnagy, Ungvári Mátyás szerepel mint a megye egyik alispánja.⁵² A baj csak az, hogy 1478-ban Kinizsi Pál a főispán.⁵³ Mindennek a magyarázata az, hogy a király Debrentei Tamás püspöktől a hatvanas évek végén elkobozta a nyitrai várat, és ezzel együtt nyilván az örökös főispánságot is.⁵⁴ Igaz, a püspökség legkésőbb 1481-ben már üresedésben⁵⁵ volt, majd pedig egy bizonyos Gergely barát személyében új püspököt neveztek ki,⁵⁶ aki azonban nem kapta vissza a várat. Nyitra így az Árva—Liptó—Turóc megyékből kialakult tömbhöz csatlakozott Czecei főispánsága alatt.

Rövidesen azonban Czecei kezében az Északkeleti Felvidéken egy hasonló tömb jött létre. Perényi Istvántól 1483-ban kisebb háború segítségével kobozta el Mátyás Sáros és Zemplén megyei várait,⁵⁷ és mint láttuk, utána ezek is Corvin birtokába kerültek. Noha Sáros vára már régebben is Perényi birtok volt,⁵⁸ a megyei főispánságot legkésőbb 1467-től a szomszédos Szepes megye ura, Zápolyai Imre viselte.⁵⁹ Még 1483 közepén, a Perényi-háború előtt is sárosi főispán volt.⁶⁰ Utána Mátyás egyik hadvezérét, Egervári Lászlót nevezte ki főispánnak (1484—1485)⁶¹, őt követte 1485-től Czecei.⁶² A szomszédos Abaújban 1484-ben még Osztópáni Zöld János volt a főispán.⁶³ 1486-ban már Czecei Kis Máté.⁶⁴ Hasonló volt a helyzet Zemplénben és Ungban is. Ott 1483-ban Lábatlani András, 1484-ben Osztópáni Zöld János és Rozgonyi László, majd 1488-tól kimutathatóan már Czecei a főispán.⁶⁵ Ungban Czecei állítólag már 1484-ben a megye vezetője, az viszont tény, hogy 1485-ben öccsét, Czecei Lőrincet nevezik főispánnak,⁶⁶ hasonlóan mint Forgáchot Nyitrában. A lényeg tehát az, hogy az 1480-as évek közepén Czecei hatásköre négy újabb, egymással ugyan összefüggő, de a lipthói hercegséggel nem, megyék főispánja lett, azaz egyszerre nyolc megye élén állott.

Ennek a felvidéki Corvin-birtokok egy kézreadásán kívül nyilvánvalóan egyéb oka is volt, annál is inkább, hiszen pl. Nyitra, Zemplén, Abaúj és Ung megye területén a királyi nem volt a megye döntő birtokosa. A megyék stratégiai helyzetén (az országhatár közelében, fontos kereskedelmi utak mellett) kívül másra is kell gondolnunk. Ezen a vidéken alakult ugyanis a Zápolyai család birodalma is. A szepesi örökös főispánságon kívül a trencsényi és tornai uradalmak birtoka ennek a két megyének főispáni tisztjét is Zápolyai Imrére, majd öccsére Istvánra ruházta.⁶⁷ Minden jel szerint Zápolyai István volt Gömör megye főispánja is, vagy ha többen voltak, az egyik. Az a Jánosi Miklós ugyanis, aki 1487-től Gömör megye egyik alispánja volt, 1491-ben Zápolyai István ottani alispánjának számított.⁶⁸ Nos, ez azt jelenti, hogy a királyi kegyenc Zápolyai-család, amely ugyan a legtöbb

Mátyás-ellenes összeesküvést is támogatta,⁶⁹ a Mátyás jóvoltából szerzett birtokai révén az Északkeleti Felvidéken egy négy megyéből álló tömböt (Sárossal) igazgatott főispánként, ezekhez járult a Nyitra—Turóc—Liptó—Árva által elvágtatott ötödik megye, Trencsén. Sárostól ugyan sikerült a Perényi-háború idején megfosztani őket, hatalmuk ennek ellenére szilárd maradt. Ha ehhez hozzátesszük, hogy 1485—86 fordulóján Zápolyai Imrét nádorrá választották, akkor annál fontosabb lett hatalmi góckuk bekerítése.

Bonyolítja a helyzetet, hogy a Felvidék volt a királynéi birtokok központja is: itt terültek el a királynéi ércbányák, és északkeleten a máramarosi sóbányák. Városai, várai is szép számmal voltak a királynénak. A királyné megbízottai töltötték be a megyésispánságokat Zólyomban, Borsodban és Máramarosban, valamint az övé volt — már az ország közepén — a külön ispán alatt álló Csepelsziget is.⁷⁰ Beatrix köztudomás szerint harcolt Corvin János trónörökösödése ellen,⁷¹ így a herceg érdekét szolgálta mostohaanyja birtokainak, és nem utolsó sorban politikai hatalmának (főispánságok) ellenőrzése, ill. semlegesítése. Gyakorlatilag még egy megye állott a királyné ellenőrzése alatt: Esztergom. Az esztergomi érsek, a gyermek Estei Hippolit volt ennek örökös főispánja, akinek ügyeibe nagynénje, Beatrix királyné beleszóllhatott. Nem véletlen, hogy 1490 után gyakran Esztergomban tartózkodott a királyné.⁷² Mindezt tekintetbe véve elegendő egy pillantást vetni térképábrázolatra, hogy láthassuk: Czecei megyéi nem csupán Zápolyai, hanem a királyné megyéit is érintették. Érintették, de csak részben kerítették be. Ezt más módon biztosította a király. Előtte azonban néhány szó Czecei Kis Mátéről, akit történeti köztudatunk alig ismer, pedig Mátyás uralkodása utolsó éveiben hihetetlen nagy hatalmat koncentrált kezébe. Törzsökös abauji családból származott.⁷³ 1479-ben Mátyás két cubiculariusának (kamarásának) Ráskai Balázsnak és Czecei Máténak, ill. testvéreiknek Zaránd megyei birtokokat adományozott.⁷⁴ A következő évben a király címert adományoz Czecei Vámos László fia Máténak és általa testvéreinek, Lőrincnek. (A későbbi ungi főispánnak.)⁷⁵ 1481-ben Czecei Máté királyi udvari familiáris.⁷⁶ Mindhárom évben a király egyszerűen nobilesnak, nem pedig egregiusnak, azaz egyszerű nemesnek, és nem vitézlőnek, mint ahogy a tekintélyesebb középnemeseket, valamint főbb királyi tisztségviselőket címezték, nevezte.⁷⁷ Ez arra utal, hogy 1482-ben a király Czecei személyében egy viszonylag kisbirtokos nemes nevezett ki lipthói főispánnak, igaz olyant, aki a királyi udvartartásban már tehetségének bizonyítékát nyújthatta. Az a nagy hatalom, ami a lipthói ispán kezében összpontosult, természetesen azzal járt, hogy birtokai is megnöttek. Vásárlások, kisebb adományok mellett⁷⁸ 1488-ban Mátyás a turóci Blatnica várát adományozta neki, kiemelve Czecei hűségét, amit vére hullatásával is megpecsételt, azaz katonaként is szolgált.⁷⁹ A következő évben be is iktatják Blatnica és a lipthói Újvár várak birtokába.⁸⁰ Czecei tehát immár be-

jutott a középnemesség felső rétegébe, és megjelent előtte az út az arisztokrácia felé is. Még egyet kell megjegyeznünk. 1484 végén a király a korábban Kassa városának bérbe adott kassai harmincadot Czeceinek adatta át. Czecei tehát egyben a kassai főharmincadhivatal alá tartozó határvámok elöljárója is lett, azaz a lengyelországi forgalom jelentős részét (sőt talán az egészet is, ha igen valószínűen az árvai és trencsényi főharmincadhivatalokat, melyek tekintélyes része az ő ispánsága területére esett) ő ellenőrizhette. Itt csak az a különös, hogy a kincstári tisztviselők, mint a harmincadosok is, Mátyás kincstárügyi reformjai óta a mindenkori kincstartó, ekkor Nagylucsei Orbán győri, majd egri püspök familiárisai voltak.⁸¹ Czecei magas beosztásánál fogva ez nem lehetett, viszont elengedhetetlenül jó kapcsolatban kellett állnia névleges főnökével.

Ezt más is bizonyítja. Bars megyének — ennek a területére esett a királynéi bányavárosok egy része — főispánja Nagylucsei Orbán volt haláláig.⁸² Különben Mátyástól nagy birtokokhoz jutott a megyében.⁸³ 1483-ban Bars megyei alispánjai öccse Balázs, valamint az a Forgách Gergely voltak, aki később Czecei nevében a szomszédos Nyitra megyében főispánként működött.⁸⁴ Bars a királynéi Zólyom megye nyugati szomszédjaként a király megbízhatónak látszó kincstartója kezén kiegészítette a Czecei igazgatta lipthói „hercegséget”, és hozzájárulhatott a királyné itteni befolyása semlegesítéséhez. Csak hogy Nagylucsei egri püspökként Heves megye örökös főispánja is volt: ezzel délről határolta a királynéi Borsod megyét, valamint érintkezett a Zápolyai-kezen levő Gömör megyével. Egy Czecei-Nagylucsei öszhang tehát a Felvidéken tökéletesen megnyugtathatta a királyt, hogy akaratát keresztül fogják vinni.

Nagylucsei két megyéje mintegy kiegészítette tehát a Czecei kezében összpontosított hatalmi tömböt, de nem ez volt az egyetlen megyekonzentráció Mátyás utolsó évtizedében. Említettük már, hogy Czecei 1479-ben Ráskai Balázs cubiculariustársa volt, egyszerre kaptak birtokadományt, ami nyilván kettejük jóviszonyának éppúgy bizonyítéka, mint a király bizalmának. Nos, Ráskai 1484-ben a budai vár udvarbírája lett, és az is maradt 1492-ig. Az udvarbíró volt viszont a királyi uradalmak fő jószágkormányzója, valamint a jászkunok ispánja. Befolyást gyakorolt a főispán nélküli Pest és Pilis megyék felett is, együtt a budai várnaggyal.⁸⁵ Szinte azonnal főispán lett Ráskai, mégpedig elég távol Budától. 1485-ben somogyi,⁸⁶ de még 1484-ben valkói főispánként fordul elő, igaz, itt Török Imrével és Poki Kis Antallal közösen, akik viszont 1485-ben egyedül szerepelnek.⁸⁷ A somogyi ispánság is különös, hiszen itt 1482-től 1494-ig Korotnai János ítélmester volt a főispán, akire különben épp 1485-ből nincs adat.⁸⁸ Ráskai tehát vagy egy ideig helyettesítette Korotnait, vagy mindvégig ketten voltak a főispánok, (legalábbis 1484—1490 közt). E mellett volna, hogy feltűnően sok alispán működött egyszerre Somogyban,⁸⁹ ami egyetlen főispán ese-

tében szokatlan, végül utolsó variáció, de talán a legkevésbé elfogadható az lehetne, hogy Ráskai volt a tulajdonképpeni főispán, akit Korotnai úgy helyettesített, mint Forgách Czezeit. (Ez ellen szól, hogy Korotnai soha sem fordul elő alispánként, de más, itt nem részletezhető érv is.) A valkói eset is különös, erre még visszatérünk.

1487-től aztán Ráskait Szabolcs megye főispánjaként találjuk. Bár Corvin János a Ráskai által kezelt debreceni uradalma által Szabolcsban is nagybirtokos volt, ez a megye területének csak kisebb részére terjedt ki.⁹⁰ Ráskai főispánsága nem függ tehát össze, ill. csak minimálisan a királyi (Corvin-féle) uradalom kezelésével. Alispánja egy tekintélyes szabolcsi nemes, Petenyeházi Mátyás lett.⁹¹ Míg Ráskai szabolcsi főispánsága nem volt udvarbírósa következménye, addig a szomszédos Beregben erről lehetett a szó. Mátyás uralkodása korábbi szakaszában a király (illetve inkább Szilágyi Erzsébet) munkácsi várnagyai töltötték be a főispáni tisztet.⁹² 1490 elején viszont Orosz Mihály mint Ráskai Balázs főispán alispánja szerepelt.⁹³ Nyilvánvaló, hogy Ráskai vette át a Corvin-uradalmak feletti ellenőrzést, legalábbis Beregben, ezért lett ő a főispán. Csakhogy ez azt jelenti — elegendő egy pillantást vetni térképünkre — hogy Ráskai kezében a fővárostól az országhatárig terjedő hosszú területsáv igazgatása összpontosult: Pesttől és Pilistől a jászkunokon át Szabolcs és Bereg. Ez a terület délről érintkezett Czezei körzete keleti felével, és hozzájárult a királynéi Borsod és Máramaros megyék esetleges semlegesítéséhez. Csakhogy ezzel még a Ráskai általi irányított terület nem záródott le. Bár Valkó és Somogy talán már nem állott igazgatása alatt, alaposan valószínűsíthetjük, hogy ő, vagy az ő familiárisai közé tartozó várnagyok igazgatták Komárom megyét nyugaton, és Békést keleten.

Komárom megye főispánsága a tatai és komáromi uradalmakkal függött össze, ezek viszont a budai udvarbírósa, azaz 1490-ben Ráskai Balázs alá voltak Mátyás reformjai következtében rendelve. Békés megye igazgatása viszont a gyulai vártól függött, amely — mint láttuk — 1482-től Corvin János birtoka lett. Úgy látszik, hogy Corvin nevében — akár Beregben — Ráskai kormányzott itt is, legalább is fennmaradt Corvinnak olyan utasítása Ráskaihoz, ami Békés megyei birtokokra vonatkozik.⁹⁴ Ez egyébként logikus is volt, hiszen Békés mind a jászkun területtel, mind Szabolcs megyével érintkezett, sőt bizonyos fokig összekötő láncszemet is alkotott köztük. Komárom viszont hozzájárult a királyné unokaöccse, Estei Hippolit érsek nevében kormányzott Esztergom megye bekerítéséhez.

Számunkra azonban most a Czezei és Ráskai kezében összpontosított megyéknél fontosabb a harmadik megyekoncentráció, amelynek élén Kinizsi Pál állott. Kinizsi állítólag az 1468-as morvaországi hadjáratban tűnt fel, Magyar Balázs oldalán.⁹⁵ Tény viszont, hogy már 1467-ben Máramaros megye főispánja, és mint ilyen az ottani sókamra ispánja volt. 1472-ben is kimutat-

ható ebben a minőségében.⁹⁶ Úgy látszik, hogy nem csupán katonaként, hanem az igazgatásban is foglalkoztatta őt Mátyás. 1478-ban pl. ő Nyitra megye főispánja,⁹⁷ és ugyanekkor kapja meg a zalai főispánságot is. Attól kezdve, hogy Mátyás viszonya a császárral megromlott, szükségessé vált a fontos határmegye élére katonafőispánokat kinevezni. (1475—1478: Egervári László, 1478—1484: Kinizsi Pál, 1487—1490: Kövendi Székely Jakab.)⁹⁸ Itt tehát Kinizsi máramarosi szolgálatától eltérően elsődlegesen katonaként került számításba. A zalai főispánsága azonban tulajdonképp különös egy eset, mert ugyancsak 1479-től tudjuk az egyik legfontosabb megyében, Temesben kimutatni főispánként. Ugyanakkor az Alsó részek főkapitánya lett⁹⁹ — ez a tisztség ettől kezdve össze volt kötve a temesi ispánsággal —, valamint bekerült a bárók közé is. (A pozsonyi és a temesi ispánok a bárók közé tartoztak.)¹⁰⁰

A temesi ispánsággal együtt járt a század első felében számos délvidéki megyék főispánsága, azaz a temesi ispán egyben a szomszéd megyék főispáni tisztét is viselte,¹⁰¹ azonban általában csak temesi címét használta. Mivel ezt a szokást semmiféle szabály nem írta elő, valamint az sem igazolható, hogy Kinizsi közvetlen előde idejében életben volt-e ez az uzus,¹⁰² meg kell vizsgálnunk a Kinizsi idejében alkalmazott gyakorlatot. Nem számítva a valószínűleg Temesbe és Torontálba olvadt és ekkorra már megszűnt Keve megyét, minden jel szerint Torontál megye ispánsága össze volt kötve a temesivel.¹⁰³ Hasonló lehetett a helyzet Csongrádban, ahol Mátyás halála után tényleg Kinizsi, majd temesi utóda, Somi Józsa mutathatók ki főispánként, és ahol az utolsó nem temesi ispán főispánra 1478-ból van adat.¹⁰⁴ Csanád megye már régóta össze volt kötve Temessel. 1463-ban pl. Szakali Péter temesi főispán egyben ezt a megyét is kormányozta. A Jagelló-korban egy időben az a Macedóniai Miklós volt a főispán, aki ugyanakkor a temesi alispánságot töltötte be,¹⁰⁵ azaz Csanádban is nyilván a temesi főispán-főkapitányt képviselte. Különös módon azonban ezeken a korábban is olykor a temesi ispánsághoz csatolt megyéken kívül Kinizsi három másik megyét is kapott.

Az egyik Bács, ahol Váradai Péter kalocsai érsek, örökös főispán kegyvesztettsége miatt 1486-ban lett főispán,¹⁰⁶ a második a már tanulmányunk elején említett Veszprém, ahol a széküresedés idején megkapott főispánságot az új örökös főispán-püspök kinevezése után is megtartotta Kinizsi, a harmadik szintén püspök-örökös főispán által kormányzott megye, Bihar volt. Itt a nyolcvanas évek végén nem volt széküresedés, sőt a nagyváradi püspökséget Mátyás király utolsó kancellára, Filipec János töltötte be,¹⁰⁷ aki még 1488-ban is Bihar megye örökös főispánjaként szerepelt. Mégis 1489—1493 közt a főispánságot Kinizsi töltötte be. A bihari példa mutatja leginkább, hogy a Veszprémnél kimutatható gyakorlat nem különleges okok (széküresedés, megbízhatatlanabbnak tartott püspök, Kinizsi Veszprém megyei uradalmi) eredménye, hanem egy átgondolt politika része volt. Az

imént zárójelben felsorolt okok ennek a politikának végrehajtását megkönnyítették ugyan, de Mátyás utolsó éveiben kimutatható főispánkinevezési politikája egységét tekintve egy világos elképzelést tükröz.

Ezt csak alátámasztja, ha Corvin János megyéispánságokkal összekötött további birtokait vizsgáljuk. Arad megye főispánsága Solymos és Lippának a Bánffyaktól való elkobzása után szállt Corvinra, (ld. fenn) egyelőre azonban nem tudjuk, hogy a főispánságot gyakorlatilag gyakorló várnagyok kitől függtek. Végeredményben Ráskai, Kinizsi, sőt Nagylucsei Orbán kincstartó is szóba kerülhet. A szomszédos, de már Erdélybe eső Hunyad megyében ugyanis Temesvári Vince várnagy gyakorolta Corvin nevében a főispánságot,¹⁰⁸ aki viszont Nagylucsei embere volt.¹⁰⁹ A szlavóniai zagorjei grófságban, és így Varasd megyében Kövendi Székely Jakab radkersburgi kapitány és zalai főispán gyakorolta a főispánságot.¹¹⁰ Valkó megyében nem tudjuk, hogy ki volt 1490-ben a főispán, mint láttuk korábban Ráskai volt az egyik. 1485-ben Török Imre és Poki Kis Antal töltötték be ezt a tiszteletet, akik utóbb Corvin familiájában tűnnek fel. Corvinnak valóban jelentős birtokai voltak Valkóban.¹¹¹ Itt egyelőre úgy látszik, hogy a macsói bánság 1478-as megszűntetése után¹¹² a felszabadult megyéket a király részben egyházi kézben hagyta, részben királyi (hercegi) familiárisok által kormányozta, talán csak Bodrog került független főispánok igazgatása alá.¹¹³ Baranyában a helyzet különös lett. Úgy látszik, hogy a pécsi püspök, Ernuszt Zsigmond lett a főispán, mert az 1481—1492 közti alispánok között az ő familiárisait: Kápolnai Miklóst, Rosályi Kun Jakabot és Istvánffy Istvánt találjuk.¹¹⁴ Viszont 1490 márciusában Kápolnai alispántársa Csalai Márton siklósi várnagy, 1492-ben pedig Kápolnaival és Istvánffyval együtt harmadik alispán Poki Antal, ugyancsak siklósi várnagy, a volt valkói főispán.¹¹⁵ Siklós viszont Corviné volt, a főispán elvben — Ernuszt társaként — maga a királyfi lehetett. Valószínű azonban, hogy a többi Corvin-megyékhez hasonlóan főispánnak a király valamelyik bizalmasa számított, ahogy Valkóban is. (Ld. Poki esetét.)

Még egy megyét kell említenünk. A Mátyás halála után a főpapok és főuraknak Corvinnal kötött és II. Ulászló által Farkashidán megerősített egyezség értelmében Pozsony és Komárom várak a megyékkel együtt Corvinnál maradtak zálogban.¹¹⁶ Komáromról már beszéltünk, Pozsony esete viszont különös, hiszen — akár Temes — ispánja bárónak számított. Nos, feltűnő, hogy Bánffy Miklós utóda a pozsonyi ispánságban, Czobor Imre soha sincs a báróknak kijáró magnificus, hanem csak az egregius címmel illetve.¹¹⁷ Úgy látszik tehát, hogy a köznemes Czobor a királyfi, és nem saját személyében főispánkodott.

Az erdélyi Hunyad és a szlavóniai Varasd megyéket leszámítva jelentős számú megyéket kormányzott néhány köznemesi eredetű királyi familiáris. Az országnak ekkor — nem számítva a megszűnt Keve megyét és a szörényi bánság-

gal együtt kormányzott Krassó megyét, de külön felvéve Fejér megye solti székét — 55 vármegyéje volt. Ezek közül Czecei kormányzott nyolcat, Ráskai (Pest és Pilist ideszámítva) hatot és a Jászkunságot, Kinizsi hetet, ami összesen 21, több mint a megyék egy harmada. Ide kell azonban még számítanunk a részben, vagy egészben Corvin nevében kormányzott négy további megyét, amelyek közül lehet, hogy egyeseket a fenti három személy igazgatott. Mátyás hadvezére — és egyben Corvin varasdi ispánja — ült a zalai főispáni széken (Székely Jakab), Szerém megye főispánja pedig valószínűleg a nándorfehérvári bán volt,¹¹⁸ úgyhogy mindezt ideszámítva, Erdély és a melléktartományok nélkül az ország megyéinek gyakorlatilag fele, 49,1% -a egy féltucatnyi köznemes, többnyire katona igazgatása alatt állt. Ha a megbízhatónak tűnő Nagylucsei Orbán kincstartót is ideszámítjuk Hevessel és Barssal, akkor már a felénél többről van szó. Azt is hozzá kell tennünk, hogy a királyi, ill. hercegi megyék részben tömböket képeztek, részben, ill. maguk a tömbök is körülvették a kisebbségben levő arisztokrata főispán által kormányzott megyéket. Itt már említettük a Zápolyaiakat, hasonló szerepe lehetett a királynak együtt Estei Hippolittal, végül több megye, valamint az erdélyi vajdaság a vele egybekötött székely-ispánsággal az Ecsedi Báthoric család kormányzata alá tartozott.¹¹⁹ István vajda öccse, András töltötte be a szatmári ispánságot, amely ha jogilag nem is, de ténylegesen a Báthoriak örökös ispánsága volt.¹²⁰ Ez az arisztokrata család volt azonban az úr a Fehér Körös völgyében hosszan keletre, Erdély határáig elnyúló Zárand megyében is, amelynek ispánsága az ő világosvári uradalmukkal járt együtt.¹²¹ Nem véletlen, hogy Szatmárt egyik oldalról, Zárandot meg szinte teljesen körülvették a királyi megyék.

Nem érdemes végig menni a többi megyén, annál is inkább nem, mert zömüknek nem ismerjük Mátyás-kor végi ispánját. Voltak más, arisztokrata főispán által kormányzott megyék (pl. Közép-Szolnok főispánja Drágffy Bertalan,¹²² Vasé Ellerbach János volt¹²³) mások élén köznemeseket találunk, mint a már említett Korotnai Jánost, vagy Fejérben talán még mindig Buzlai Mózeset. A lényeg kettős volt: az ország megyéinek kerekén fele a királyhoz (ill. fiához) mintegy familiárisi kötöttséghez álló köznemesek kezébe került, ill. Mátyás három bizalmasa egymaga a megyék 38,2% -át igazgatta. Ezzel kapcsolatban feltűnő, hogy a püspöki örökös főispánságok közül négy (Nyitra, Bihar, Bács és Veszprém), és félig az ötödik Baranya is átkerült a királyi (hercegi) familiárisok kezelésébe. Egyéb okok mellett (a radkersburgi és pettaui kapitány Székely Jakab főispánsága a szomszédos Zalában és Varasdban a stájerországi és karintiai hadjáratok bázisát biztosította stb.) ennek a rendszernek oka nyilván Corvin János jövőjének biztosítása volt: a főispánságok betöltőinek hűsége látszólag biztosítékot nyújtott a jövőre. Megjegyezzük, hogy Czecei és Ráskai hű is maradt Corvinhoz, Czecei elesett, viszont Kinizsi szembefordulása egyik fő oka lett a királyfi bukásának.¹²⁴

Még két kérdést kell megválaszolnunk: mennyiben volt ez a rendszer új, és hogyan kell értékelnünk ezeket a főispánságokat igazgatástörténetileg. Az első kérdésre a felelet látszólag könnyű. Több megye összevonása azonos főispán alatt már a korábbi időben is szokásos volt, ezeknek összekapcsolása a királyi várak igazgatásával és így kisebb tartományok létesítése pedig Zsigmond alatt különösen kimutatható volt.¹²⁵ Itt azonban mindjárt különbséget kell tennünk. A Mátyás-kori megyekumulálások közül egyedül Kinizsi Pál temesi „tartományát” rokoníthatjuk a Zsigmond-kori típusal, annál is inkább, mert területileg is majdnem egybe esett Ozorai Pipo tartományával.¹²⁶ Ennek igazgatási módja is erősen emlékeztet az Engel Pál által kimutatott „honorokéhoz”.¹²⁷ Bár Kinizsi maga nem volt született arisztokrata, a temesi honor betöltése által a bárókhöz számított, és talán ez is megmagyarázza 1490-es szereplését. Azt azonban hangsúlyoznunk kell, hogy Veszprém és Bihar főispánságát nem a temesi tisztség részeként, hanem a király bizalmasaként tartotta kezében.

Egészen más a helyzet Czecei és Ráskai „tartományaival”. Itt jogilag is teljesen különös helyzet állt fenn. A két királyi bizalmas az általa kormányzott megyéket más-más jogi alapon tartotta kezében. Egyeseket azért, mert a főispánság már régóta valamely vár birtokához volt kötve, Czeceiek ezeket mint a birtokos familiárisai igazgatták. Csakhogy itt is furcsaságokat találunk. Czecei megyéinek többségét valóban a birtokos, Corvin János herceg embereként, mint az a személy, aki az ispánsággal összekötött várbirtokot kezeli, kormányozta. Ez azonban nem állt fenn Abaújban, Zemplénben és Ungban, Nyitrában viszont a nyitrai várat csak a király, és nem Corvin nevében tarthatta kezében. Ráskainál a helyzet még bonyolultabb. Egyrészt, mint budai udvarbíró, a királyi (azaz koronabirtok) várak jószágkormányzója volt, ezzel járt együtt hatalma Pest és Pilis megyékben és a jászkunok felett, valamint elvben Komáromban. Csakhogy a Farkashidán megerősített szerződés szerint Komárom vára és főispánsága Corvin zálogbirtoka, Bereg és Békés főispánsága viszont evidensen a Corvin birtokában levő és a főispánsággal összekötött várbirtok tartozéka volt. Szabolcs pedig — akár Abaúj, stb. Czeceinél — formailag Ráskai személyének szóló tisztség volt (bár itt is feküdtek Corvin birtokok). A valóságban persze nem volt különbség a megyék közt, annak ellenére, hogy a király területileg csoportokba vonta össze a királyi koronauradalomnak nevezhetőknél, saját családi birtokának, vagy fia magántulajdonának számító váraknak kormány-

zását, és ezeket kezelő gazdatiszteket olykor a szomszéd megyékben is államhatalmi funkciók gyakorlásával bizott meg. Újból hangsúlyozom, hogy mind Czecei, mind Ráskai köznemes volt, a király — ha birtokadományokkal támogatta is őket¹²⁸ — nem emelte az arisztokráciába fel őket. Ezek a nem nagy tekintélyű familiárisok hatalmas tartományaikat azután saját rokonaikból, vagy a környező megyék nemeseiből származó familiárisokkal igazgatták.¹²⁹ Ez viszont — Mátyás intencióival nyilván ellentétesen — tulajdonképp gyengítette hatalmukat. Egy Újlaki, vagy Zápolyai tekintélyesebb, a középnemesség felsőbb rétegéhez tartozó urakat tudott familiájába bevonni, akiknek hatalma a dominusét erősítette.¹³⁰ Igaz, ez más részről megakadályozta vesztélyessé válásukat.

A második kérdésre a válasz rövid. Főispán és főispán között nagy volt a különbség. Más volt a helyzet az uradalmakkal együttjáró, és megint más a királytól az illető birtoktól függetlenül kinevezett főispánok között. Harmadik csoportnak számított, ha a várbirtok ura (általában a király, királyné, herceg, vagy valami nagy úr) nem maga gyakorolta a főispáni tiszteletet, hanem valamelyik familiárisával, rendszerint ottani várnagyával gyakoroltatta. Ennek egy alfajának vehetjük a Czecei idejéből való nyitrai és ungi példát, amikor a másodlagos főispán maga helyett nem alispánt, hanem főispánt állít a megye élére. Ebben az esetben azonban a király felé a közvetlen kapcsolat természetesen Czecei Mátéé volt. Az alapvető különbség, ami Czeceit, Ráskait, Czobort, az ismeretlen valkói és baranyai főispánokat, valamint Székelyt Varasdban a többtől megkülönböztette, hogy királyi familiárisként a többi főispántól eltérően a királyhoz magánjogi jellegű, nem pedig közjogi kapcsolatban állottak.

Mátyás jó érzéssel választotta ki ezt a köznemesi csoportot, amelyre uralkodása végén oly nagy mértékben támaszkodott, és amelyhez a többször említett Egervári László horvát bán¹³¹ is tartozott. Többségükben egy személyben voltak katonák, és hivatalnokok: még Kinizsi is kincstári tisztségviselőként, sókamaraispánként kezdte pályáját. Bár a Czecei-Ráskai típusú egyének jelentősebb vagyonhoz nem jutottak (Egervári is csupán egy várat kapott adományba) a királyi birtokok kezelésével pótolta azt, amit egy Zápolyai, vagy Báthori saját uradalmaiból élvezett: a hatalmat. És talán épp ez biztosította hűségüket: a köznemesi főispánok kitarítottak Corvin mellett, de a bárók, vagy báróvá lettek: Zápolyai, Báthori és Kinizsi nem. Így azután Corvinnak végül is el kellett buknia.

Rövidítések — Abkürzungen

- Bontini, Antonius de Bontinis*, *Rerum ungaricarum decades*, ediderunt I. Fögel et B. Iványi et L. Juhász, IV. k. Bp. 1941.
- Csánki, Csánki Dezső*, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, I—III. k. Bp. 1890—1897.
- Df. Magyar Országos Levéltár, Középkori oklevelek fényképgyűjteménye.
- Dl. Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény
- Engel, 1971. *Engel Pál*, A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 5(1971).
- Engel, 1977. *Engel Pál*, Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387—1437). (Értekezések a történelmi tudományok köréből 83.) Bp. 1977.
- Engel, 1981. *Engel Pál*, A honor. (A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez.) *Történelmi Szemle* 24 (1981).
- Érszegi, 1978. *Érszegi Géza*, Középkor. Sárvár monográfiája. Szombathely, 1978.
- Fekete Nagy, 1941. *Fekete Nagy Antal*, Trencsén vármegye. Bp. 1941.
- Fraknoi, *Fraknoi Vilmos*, Mátyás király magyar diplomatái. Bp. 1898.
- Fügedi, 1970. *Fügedi Erik*, A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Bp. 1970.
- Fügedi, 1974. *Fügedi Erik*, Uram királyom... A XV. századi Magyarország hatalmasai. Bp. 1974.
- Fügedi, 1981. *Fügedi Erik*, Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1981.
- Gutheil, *Gutheil Jenő*, Az Árpád-kori Veszprém. Veszprém. 1977.
- Hajnik, 1888. *Hajnik Imre*, Az örökös főispánság a magyar alkotmánytörténetben. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. XIII. k. 10. sz.) Bp. 1888.
- Hajnik, 1899. *Hajnik Imre*, A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyes-házi királyok alatt. Bp. 1899.
- Holub, 1929. *Holub József*, Zala megye története a középkorban. I. k. Pécs, 1929.
- Iványi, 1910. *Iványi Béla*, Bártfa sz. kir. város levéltára, I. k. Bp. 1910.
- Iványi, 1917. *Iványi Béla*, A márkusfalvi Máriássy család levéltára. Lócse, 1917.
- Iványi, 1931—32. *Iványi Béla*, Eperjes sz. kir. város levéltára. I—II. k. Szeged, 1931—32.
- Kubinyi, 1957. *Kubinyi András*, A kincstári személyzet a XV. sz. második felében. Tanulmányok Budapest múltjából 12 (1957)
- Kubinyi, 1958. *Kubinyi András*, A királyi kincstartók oklevéladó működése Mátyástól Mohácsig, Levéltári Közlemények 28 (1958).
- Kubinyi, 1964. *Kubinyi András*, A budai vár udvarbírói hivatala (1458—1541). Levéltári Közlemények 35 (1964).
- Kubinyi, 1973. *Kubinyi András*, A kaposvári uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Ujlaki Miklós birtokpolitikájában. (Adatok a XV. századi feudális nagybirtok hatalmi politikájához.) Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 4 (1973).
- Kubinyi, 1973/b. *Kubinyi András*, Ismertetés Fügedi Erik, A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása c. könyvéről. Századok 107 (1973).
- Mályusz, é. n. *Mályusz Elemér*, A magyar társadalom a Hunyadiak korában. (A hűbériség és rendiség problémája.) Mátyás király Emlékkönyv, I. k. Bp. é. n.
- Schiller, 1900. *Schiller Bódog*, Az örökös főrendiség eredete Magyarországon. Bp. 1900.
- Schönherr, 1894. *Schönherr Gyula*, Hunyadi Corvin János 1473—1504. (Magyar Történelmi Életrajzok.) Bp. 1894.
- Szerémi—Ernyey, *Szerémi és Ernyey József*, A Majthényiak és a Felvidék. Történelmi és genealógiai tanulmány. I. k. Bp. 1913.
- Teleki, *Teleki József*, A Hunyadiak kora Magyarországon, X—XII. k. Pest, 1853—1857.
- Theiner, *Theiner, Augustinus*, Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia, II. k. Roma, 1862.
- TT Történelmi Tár.
- Wenzel, 1876. *Wenzel Gusztáv*, Az alsómagyarországi bányavárosok küzdelmei a Nagy-lucei Dóczyakkal 1494—1548. Bp. 1876.
- Zichy Okmánytár: A zichi és vásonekeői gr. Zichy család idős ágának okmánytára, X—XII. k. Bp. 1907—1931.
1. V. ö. *Gutheil*, 117—118.
 2. U. o.
 3. *Fraknoi*, 90—130.
 4. *Hajnik*, 1888. 4—6.
 5. U. o. 52—53.
 6. *Iványi*, 1910. 1928. sz.
 7. *Hajnik*, 1888. 49—50. — *Csánki* II. k. 182.
 8. *Hajnik*, 1899. 141.
 9. Zichy-Okmánytár X. k. 433.
 10. Nádasdi Ungor János és Korompai Nehéz Péter: Df. 259579.
 11. Pl. Dl. 15876—15877. (1463) — macsói vicebánok is részben a következő évben: Zichy Okmánytár X. k. 318. V. ö. még 1469—1471 közt Df. 260107—260110, 260112—260114. 1470-ben (Df. 260112.) egyszerre öt alispán: Viszlai János, Földvári Zubor János, Barochi Pál (a 9. j.-ben említett pécsi várnagy), Nagyvölgyi János és Szerecseni Adám mester szerepel. Viszlai macsói vicebán, Szerecseni Adám mester pedig nyilván azonos Adám mester macsói ítélmesterrel. *Kubinyi*, 1973. 23—24.
 12. *Kubinyi*, 1973. 33.
 13. *Engel*, 1981. 1—19.
 14. V. ö. *Csánki* I. k. 428. — Már egyszer korábban kb. 1423-ig is: *Engel*, 1977. 175.
 15. V. ö. *Holub*, 1929. 131.
 16. V. ö. *Érszegi*, 1978. 120—121, és alább.
 17. Örökös főispánként: Dl. 63243. (Az adatra *Engel Pál* hívta fel a figyelmemet, akitől még sok archontológiai adatot kaptam, amelyeket ezúton is köszönök.) Számos adat maradt fenn rá, v. ö. *Szerémi—Ernyey* 297—298, 300, 473, stb.
 18. *Engel*, 1977. 180.
 19. *Schiller*, 1900. 249—251.
 20. *Engel*, 1971. 307. 2. jegyzet. — Mint főispán: *Iványi*, 1917. 129. 18. sz.
 21. Dl. 38867. Df. 259307.
 22. *Engel*, 1977. 189.
 23. Dl. 17154.
 24. *Teleki*, XII. k. 239—240.
 25. *Schiller*, 1900. 240—255.
 26. U. o. 269—273. — *Kubinyi*, 1973/b. 756. — *Fügedi*, 1974. 211.
 27. *Schiller*, 1900. 323—324.
 28. *Gustav Gündisch—Harald Krasser—Theobald Streitfeld*, *Dominium, Kirche und Burg von Weingartskirchen*, in: *Studien zur Siebenbürgischen Kunstgeschichte*, Bukarest, 1976. 171—175.
 29. Haus- Hof- und Staatsarchiv (Bécs), *Allgemeine Urkundenreihe* 1487. IX. 11.
 30. *Kubinyi*, 1958. 44.

31. Engel, 1977. 190.
32. Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli, von Franz Krones R. v. Marchland, II. Theil, Graz, 1883. 150—154. — Schiller, 1900. 318—320.
33. Engel, 1971. 300. 28. jegyzet — U. o. 311. — Hajnik, 1888. 92.
34. Schiller, 1900, 252. 136. jegyzet — Engel, 1977. passim.
35. Engel, 1971. 300.
36. V. ö. Fügedi, 1974. 211—212.
37. Engel, 1971. 300. 27. jegyzet.
38. Az új arisztokráciára: Fügedi, 1970. 55—65. V. ö. még Kubinyi, 1973/b. 755—756, valamint a következő jegyzettel.
39. Engel, 1971. 300—301.
40. A Peck Pálra vonatkozó nem kevés adatból néhány: alispán 1472—1473: Körmöcbánya v. lt. 17—1—22. (Engel Pál szíves közlése), Dl. 45530. Főispán 1474—1480 közt: Szerémi—Ernyey, 335, 396. — Igaz, 1479-ben Mátyás Pecket a *mi* (azaz a király) szklabinjai várnagyának nevezte. Df. 260328. Elképzelhető ezért, hogy Mátyás korábban elvette az Ernusztoktól Turócot, viszont változatlanul azok familiárisával igazgattatta, ami pedig nem feltétlenül valószínű. Peck különben már korábban is Ernuszt familiárisa volt: Kubinyi, 1957. 28.
41. Engel, 1971. 306—307.
42. Schönherr, 1894. 21.
43. Szepesi kpt. orsz. lt. M—1—8. (Engel Pál szíves közlése).
44. TT (1896) 527.
45. Pl. Iványi, 1910. 2403, 2538, 2583, 2610, 2737, 2750. sz. (Sárosi főispánságával kapcsolatban 1485—1490.)
46. Dl. 63297, stb.
47. U. o.
48. Dl. 59791.
49. Dl. 59773.
50. Dl. 59744.
51. Hajnik, 1888. 67.
52. Kemecei Imre és Nagysarlói Bertalan várnagyok 1466-ban főispánok: Dl. 59543, ugyanabban az évben alispánok: Dl. 59547. — Ungvári (Porkoláb) Mátyás nyitrai várnagy alispán 1475—1476: Dl. 59620, 59623, 59626. Ugyanaz 1482-ben: Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, Oklevelek 462. sz. (és más adatok is.).
53. Zichy Okmánytár XI. k. 213.
54. Pannonhalmi Rendtörténet III. k. Bp. 1905. 57.
55. Dl. 59680. (Méltóságsorban üresedésben levőnek említve.)
56. Dl. 59745. Df. 259326.
57. Teleki, XII. k. 249—256.
58. Csánki, I. k. 283.
59. Iványi, 1931—32. I. k. 455, 457, ... sz.
60. Iványi, 1931—32. II. k. 605. sz.
61. U. o. 609, 618. sz.
62. Iványi, 1931—32. II. k. 616—617, 622, 625, 629, stb. sz.
63. Iványi, 1010, 2354. sz.
64. Df. 260386.
65. 1483: Iványi, 1910. 2286, 2291. sz. 1484: u. o. 2351. sz., Dl. 18985. 1488: Df. 259326. 1489: Dl. 19583. (Engel Pál szíves közlése.).
66. 1484: Csánki, I. k. 408. — 1485: Szepesi kpt. orsz. lt. 12—B—5—6. (Engel Pál szíves közlése.) Dl. 69929. — Lőrinc Máté testvére, ld. pl. Df. 259326.
67. Trencsén: Fekete Nagy, 1941. 415. — Torna: Csánki I. k. 244.
68. Jánosi Miklós alispánságára adatok 1487—1489: Dl. 57017—57021, 57023. — Mint Zápolyai István alispánja 1491-ben: Dl. 90206.
69. Fügedi, 1974. 189.
70. Borsod megye főispánjai a diósgyőri várnagyok, Diósgyőr a királynéjé: Csánki I. k. 165, 194. Máramaros megye: Dl. 35811, a megyésispán, egyben sókamarás a királyné embere. — Zólyom megyében Beatrix ispánja az úr: Wenzel 1876. 27. — Csepel sziget: Csánki III. k. 296.
71. V. ö. pl. Schönherr, 1894. 68—83.
72. Az esztergomi érsekség várait a királyné tartja kezében: Aragoniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok, közli Berzeviczy Albert, Magyar Történelmi Emlékek I/39. k. Bp. 1914. 186. — A királyné Esztergomban: u. o. 243, stb. passim.
73. Csánki, I. k. 224.
74. Df. 260382.
75. Df. 259320.
76. Df. 260385.
77. V. ö. Kubinyi, 1973/b. 754.
78. Ld. a 74. és 76. jegyzeteket, valamint Fügedi, 1981. 152.
79. Df. 259326.
80. Df. 259327.
81. Mátyás bérbe adja Kassának az ottani harmincadot 1484. március 19-én. Kassa v. titkos levéltára, E. Tricesima, 15. — Mátyás a kassai harmincadot Czeceinek adta át: 1484. november 5. U. o. Schwartzbach gy. 560. Mindkét oklevelet a király sajátkezüleg írta alá! Czecei valóban igazgatta a kassai főharmincadot, ahogy ezt egy 1486. december 22-én kelt és az alá rendelt harmincadhivatalokhoz intézett körlevele igazolja. Iványi, 1931—32. 629. sz. — A lipői ispán gazdasági, kereskedelmi érdeklődésére, üzleteire adatokkal szolgál esztergomi tizedbérlet ügye. Fügedi, 1981. 542. (Cecei! Kis Máté név alatt a névmutatóban megadott lapszámok.) — A Mátyás-kori kincstári szervezetre és személyzetre ld. Kubinyi, 1957. 25—46.
82. Mályusz, é. n. 372. — Dl. 19760.
83. Wenzel, 1876. 11—21.
84. Dl. 59724.
85. Kubinyi, 1964. 67—96.
86. Esztergomi káptalan magán levéltára, Lad. 28. fasc. 2. nr. 2.
87. Csánki II. k. 384.
88. 1482: Df. 229946. 1494: Dl. 20152.
89. Borsa Iván, A Mohács előtti megyei archontológia ügye. Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára, Bp. 1980. 55.
90. Ráskai szabolcsi főispánságára számos adat maradt fenn, pl. Zichy Okmánytár XI. k. 476, 510, 524. Dl. 56213, 56216, 46064, 97459—60, 97466, 73323, — A Szabolcs megyei Corvin birtokokra Csánki, I. k. 535.
91. Ld. az előbbi j.-ben id. adatokat és Dl. 56234. — A családra: Csánki I. k. 540.
92. U. o. 411, 428.
93. Zichy Okmánytár XI. k. 540.
94. A tatai és komáromi uradalmak a budavári udvarbíró alatt: Kubinyi, 1964. 77. Egyelőre arra nincs adat, hogy Ráskai idején valóban ez lett volna a helyzet (Ráskai udvarbíróására u. i. 94.), de ez teljes mértékben valószínűsíthető. Corvin utasítása: Barabás Samu, A római szent birodalmi gr. széki Teleki család oklevéltára, II. k. Bp. 1895. 172—173. — Különbösen egy, Mátyás halála után kelt követjelentés szerint Ráskai a budai váron kívül János herceg 22, vagy 34 várát tartja kezében. Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából, szerk. Nagy Iván és Nyáry Albert, IV. k. Bp. 1878. 208.
95. Bonfini, IV. k. 27.
96. Teleki, XI. k. 293—294. (1467.) — Dl. 90150. (1472)
97. Ld. fenn, 53. j.
98. Holub, 1929. 470—472.

99. Dl. 45790, 56091.
100. *Timon Ákos*, Magyar alkotmány- és jogtörténet, hatodik kiadás, Bp. 1919. 577.
101. *Engel*, 1977. 186.
102. Ozorai Pipo halála után a helyzet amúgy is megváltozott (ld. előző j.). Nincs adat egyelőre más megyék feletti joghatóságra Nagy Ambrus (1476. Zichy Okmánytár XI. k. 191.) és Dengelegi Pongrác János erdélyi vajda temesi ispánsága idején. (1472. Dl. 97345.) Ezzel szemben Szokoli Péter temesi ispán biztosan csanádi ispán is volt. Zichy Okmánytár. X. k. 282.
103. *Borovszky Samu*, Torontál vármegye, (Magyarország vármegyéi és városai), Bp. é. n. 365, 376.
104. *Zsilinszky Mihály*, Csongrád vármegye története, I. k. Bp. 1897. 118. — Szilágyi László csongrádi főispán 1478-ban: *Reizner János*, Szeged város története, IV. k. Szeged, 1900. 76—77.
105. Ld. fenn, 102. j., továbbá (Macedóniaira) *Fógel József*, II. Lajos udvartartása 1516—1526, Bp. 1917. 37. o. 5. j.
106. *Csánki*, II. k. 182—183.
107. U. o. I. k. 644.
108. Df. 260282—83, 260285. — *Wertner Mór*, Hunyad megye legrégebbi tisztikara (a XV. század végéig). In: Hunyad megye nemes családjai, szerk. *Veres Endre*, Déva 1900. 19.
109. Dl. 37673. V. ö. *Kubinyi*, 1964. 87.
110. 1488: Kövendi Székely Jakab Regede (Radkersburg) és Pettau városok kapitánya, a zagorjei kerület ispánja címmel van Mátyás egy oklevelében említve: Quellen zur Geschichte der Stadt Wien, I/8. k. Wien 1914. 131—132. o. 17654. sz. (Zalai ispánságára ld. fenn, 98. j.)
111. A főispánokra: *Csánki*, II. k. 384. — Corvin birtokaira: u. o. 375.
112. Ld. fenn, 8. j.
113. 1484-ben főispánok Várdai Péter kalocsai érsek és Várdai Aladár (Dl. 18954), ill. Várdai Miklós. (Zichy Okmánytár XI. k. 399.) 1485-ben ugyancsak Várdai Miklós (u. o. XII. k. 320.)
114. Kápolnai és Istvánffy együtt Erdély adószedői 1494-ben, Ernuszt Zsigmond püspök kincstartósága idején. *Johann Christian von Engel*, Geschichte des ungrischen Reiches und seiner Nebenländern, I. k. Halle. 1797. 38. Ugyanők ugyanakkor az erdélyi sókamrák ispánjai (u. o. 78, 126.), azaz a püspök-kincstartó legfontosabb beosztottjai. — Rosályi Kun Jakab pécsi várnagy: 1489. Df. 260135. 1490-ben a pécsi püspöki csapatok kapitánya: *Schönherr*, 1894. 148. — Alispánságukra ld. a következő jegyzetet.
115. 1481-ben Dárói Majos Mihály és Kápolnai Miklós alispánok: Zichy Okmánytár XI. k. 283. — 1485-ben Recskei István, Turi János deák és Rosályi Kun Jakab: u. o. XI. k. 400. — 1490: Kápolnai Miklós és Csalai Márton siklói várnagy. Df. 260407. — 1492: Kápolnai Miklós, Istvánffy István és Poki Antal siklói várnagy. Df. 260407. (Nem az összes adatot idéztük.) Amennyiben Recskei azonos azzal a Recskei Istvánnal, aki 1487—1490 között a szomszédos Somogy megye alispánja volt (Dl. 70059, 19294, 19630. és fenn, 89. j.), ez feltételezni engedi, hogy ott nem Korotnai alispánja volt, hanem Ráskaié, és e szerint a siklói vár révén Baranya is a Ráskai kormányozta megyékhez tartozik. Bármennyire valószínű ez (valamint Valkó és Arad esetében is), mivel nem biztos, ezt nem állíthatjuk, és a térképen sem jelöltük. A valószínűség tehát az, hogy Baranyában és Somogyban megosztva (Ernuszttal és Korotnaival), Valkóban pedig egyedül Ráskai volt a főispán.
116. *Martinus Georgius Kovachich*, Supplementum ad vestigia comitiorum apud Hungaros, II. k. Budaes 1800. 277—278.
117. Pl. Dl. 65972.
118. Legalábbis 1503-ban a nándorfehérvári vicebán a szerémi alispán: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 12 (1905). 19.
119. Báthori István egy személyben országbíró és erdélyi vajda, (*Fügedi*, 1970. 60—61) valamint székelyispán. (Pl. Dl. 59680, 83890, Df. 260285, stb.)
120. Adatok 1458—1492: Dl. 15829, 55901, 55926, 55989, 56027, 56097, 56132—33, 56152, 56169, 19742, 71036. Tovább vezethetnénk az oklevelek idézését 1526-ig: csak Báthori a főispán!
121. Világosvár Báthori-birtok: *Engel*, 1971. 307. 4. jegyzet — Horváth István világosvári várnagy zarándi főispán (!) 1484: Zichy Okmánytár XI. k. 379. U. ö. 1485-ben és 1487-ben alispán: Dl. 19048, 19272, 19273. — 1491-ben és 1493-ban adat maradt fenn Báthori András főispánságára: Dl. 19742, 71166., míg 1495-ben és 1497-ben újból alispánokra maradt említés: mindkét szer az egyik a már jól ismert Horváth István. Dl. 68456, 94610.
122. Dl. 65119. (1479.) *Csánki*, I. k. 578. (1488.)
123. *Reiszig Ede*, Vas vármegye tisztikara a középkorban. Kőszeg 1940. 20. (1489)
124. *Schönherr*, 1894. 147—151. — Buzlai Fejér megye főispánja 1484-ben. *Theiner*, II. k. 495.
125. *Engel*, 1977. passim.
126. U. o. 51.
127. *Engel*, 1981. 1—10. Közismert, hogy Kinizsi a temesi ispánság területén teljhatalmúlag kormányzott. Csak egy példa: Szeged városa, amely Csongrád megye, tehát a temesi „tartomány” területén fekszik, az ő birtokába került. Egy II. Ulászló uralkodása elején készült jegyzékben ugyanis a királyi városok felsorolásánál Szeged mellé írták, hogy „Tenet Paulus Kynisy”. A „tenet”, „tart” kifejezés alatt honor-típusú birtoklásra gondolunk, Szeged ugyanis sem örök-, sem zálogbirtoka nem volt a délvideki főkapitánynak, mert halála után örökösödésével kapcsolatban nem fordul elő. Jövedelmét viszont az idézett jegyzék bizonyossága szerint ő szedte. *Fejérpataky László*, II. Ulászló jövedelmeinek jegyzéke, TT/1880/168.
128. Ld. fenn, Ráskaira még *Engel*, 1971. 292. 6. jegyzet.
129. Pl. Czecei lipitói alispánjai a különben jelentéktelen Kisbistriczi Kremniczki Mátyás (1481—1483, lehet, hogy már 1482-ben Liptóban van Czecei), majd Párisfalvai (másként Párisfalvai) István deák voltak. *Alexander Huščava*, Archiv zemianskeho rodu z Okolíčného, Bratislava 1943. 134. 135. 138. sz. — Turul 17 (1899) 191, u. o. 9 (1890) 59.
130. *Kubinyi*, 1973. 15—31.
131. Egervárra ld. *Engel*, 1971. 310. 34. jegyzet — *Degré Alajos*, *Gergelyffy András*, *Valter Ilona*, Az egervári vár története, Zalaegerszeg 1965. 10—11.

DIE KOMITATSGESPANSCHAFTEN IM JAHRE 1490
UND DAS PROBLEM DER THRONFOLGE VON JÁNOS CORVINANGABEN ZUM VERLUST DES RECHTES
DES VESZPRÉMER BISCHOFS ALS ERBOBERGESPAN

Die Veszprémer Bischöfe — wie das bekannt ist — waren erbliche Gespane des Veszprémer Komitats, dieses Recht konnten sie aber ab 1487 bis zur Mitte der 1490-er Jahre nicht ausüben, denn zu dieser Zeit hat König Matthias den Feldherrn Paul Kinizsi zum Obergespan ernannt. Diese Anordnung könnte man mit verschiedenen Ursachen erklären (Sedisvakanz, dann die Ernennung eines neuen Bischofes, der vor dem König nicht ganz verlässlich ist, usw.) in Wirklichkeit müssen wir aber sonst etwas im Hintergrund dieser Sache suchen. Die Obergespan—Ernennungspolitik des Königs hat sich zur Zeit seiner Herrschaft (1458—1490) stark verändert. In der ersten Hälfte seiner Herrschaft trug er verhältnismässig zur Gründung von Obergespanschaften oft bei, so waren schon früher der Erzbischof von Esztergom, der Veszprémer, der Nyitraer, und ab Mitte des XV. Jahrhunderts der Bischof zu Győr in seinem namensgebenden Komitat Erbobergespane. Zur Zeit der Herrschaft von Matthias bekam der Bischof zu Nagyvárad die Bihar, der Erzbischof zu Kalocsa die Bács, der Bischof von Eger die Heveser und der Bischof von Pécs die Baranyaer Erbobergespanschaft, von den Laien bekamen Péter Komorovszky die Obergespanschaft von Liptó und Árva, Imre Zápolyai von Szepes, János Ernusz von Turóc, die Bánffys in Alsólendva von Arad und dann von Verőce, János Vitovec von Varasd, Miklós Csupor von Verőce. (Nach seinem Tod bekamen diese Gespanschaft die Bánffys.) Am Ende der Regierung des Königs kann man eine entgegengesetzte Tendenz beobachten. Unter den Weltlichen haben nur die Zápolyai das Komitat Szepes behalten, und die Bánffys bekamen statt des verlorenen Komitats Arad das Komitat Verőce, die anderen sind von ihrem Komitat entzogen worden. In Bezug auf die Geistlichen ist es aber eben so geschehen. In den Komitaten Veszprém, Bihar und Bács ist Paul Kinizsi der Obergespan geworden, im Komitat Nyitra Máté Czezei Kis. Die Obergespanschaft im Komitat Baranya wurde auch zwischen dem Bischof und dem neuen Herrn der Burg Siklós, Herzog János Corvin geteilt. Die neue Ernennungspolitik der Obergespane hängt mit der Bestrebung des Kö-

nigs zusammen, dass er für seinen unehelichen Sohn János Corvin die Macht sichere. Schliesslich hatte man provinzialgrosse Blöcke ab 1482 unter der Leitung eines Obergespans zusammengezogen. Máté Czezei Kis, der eigentlich Leiter eines Herrschaftsgutes war, verwaltete in Nordungarn zwei solche Blöcke: In Westen gehören dazu die Komitate Nyitra, Turóc, Liptó und Árva, in Osten Sáros, Abaúj, Zemplén und Ung. Dazu hat sich in Süden ein langer schmaler Streifen geschlossen, der mit den beiden Provinzen von Czezei angrenzend gewesen war, unter der Gespanschaft von Balázs Ráskai, des Burgpflegers von Buda, bzw. unter seiner Führung.

Das bestand von Osten nach Westen aus den Komitaten Bereg, Szabolcs, Békés, dann die Landschaft Jászkunság, weiter die Komitate Pest, Pilis und Komárom. Südlich davon hat sich die Provinz des Temescher Gespans Paul Kinizsi geschlossen. Dazu gehörten die Komitate Temes, Torontál, Csongrád, Csanád und mit mehreren nicht begrenzenden, aber mit den Ráskai-Gütern benachbarten Komitate Bihar und Veszprém. Czezei, Ráskai und Kinizsi haben ihre Provinzen teilweise auf die Burggüter von Corvin gestützt verwaltet. Dazu muss man noch andere Komitate rechnen, wo sich die Obergespanschaft ganz oder nur teilweise zu den Burgen von Corvin geschlossen haben; so wie Varasd, Baranya, Valko, Hunyad, und den Zeichen nach auch Pozsony und vielleicht Somogy. Diese Komitate, bzw. Provinzen haben die Komitate der hochgeachteten Aristokraten — Zápolyai und Báthory — umgenommen, und auch die Güter der auf ihren Stiefsohn eifersüchtigen Königin. So verwaltete Matthias beinahe die Hälfte der Komitate des Landes durch einige seiner Treuesten, und damit wollte er das Thronerbe seines Sohnes sichern. Czezei und Ráskai waren unbedeutende Adelige, sie wurden vom König nicht in die Aristokratie aufgenommen nur Kinizsi. Es ist vielleicht auch dadurch zu erklären, dass Czezei und Ráskai, deren Autorität vom König abhängig war, zum Königssohn treu geblieben sind, Kinizsi aber, der Baron geworden ist, sich gegen ihn gewandt hat. So hatte diese Zusammenziehung der Komitate ihr Ziel nicht erreicht.

NAGYKESZI KÖZÉPKORI FALU KUTATÁSA

A magyarországi középkori falvak régészeti kutatása során az elmúlt években jelentős eredménnyel járt a Sümeg melletti Sarvaly falu feltárása. Az itt végzett ásatás azt bizonyította, hogy a Dunántúl középső részének falusi építészete az alföldiektől építőanyagában, építésmódjában s részben a lakóház beosztásában és tüzelőberendezésében is különbözött.¹ Ennek eredményeiből kiindulva, a Balatontól ÉNy-ra levő terület középkori falvainak pontosabb megismerésére 1979-ben ásatást kezdtünk Gyepükaján mellett, az egykori Nagykeszi falu területén. Az itteni munkától a lelőhely jellegére, a feltárással kerülő építmények alapján elsősorban a település korára és a kutatás esetleges folytatásának lehetőségére próbáltunk választ kapni.

A LELŐHELY

A középkori falu maradványa a mai Gyepükaján községtől DK-re kb. 1—1,2 km-re, a falutól hosszan elterülő magasabb hátságon, a Nádtópatak felőli szélé közelében fekszik. A területnek ez a része fákkal és bokrokkal ritkán benőtt legelő.²

A FALU KÖZÉPKORI TÖRTÉNETÉRE VONATKOZÓ ADATOK

A magyar honfoglaló Keszi törzsnévből képzett Nagykeszi falut oklevélben 1230-ban említik először.³ Egy 1346-ban keltezett oklevél alapján arra következtettek, hogy temploma Szent Péter tiszteletére volt szentelve. Nagykeszi falu 1421-ben, 1458-ban és 1474-ben Szentkirálykeszi néven fordul elő, s a 16. századi adóösszeírásokban is így említik. 1531-ben Csabi Istvánnak 1 pusztá, 3 adófizető, 3 szegény telke, Csabi Mihály özvegyének 3 adófizető, 2 pusztá, 5 szegény telke, Hosszútóti Lászlónak 4 pusztá telke volt. Az 1542. évi összeírás szerint Csabi Farkas 2 adófizető, 2 szegény, 2 pusztá telket, Csabi Péter 2 adófizető, 4 szegény telket, Hosszútóti László 1 adófizető telket birtokolt. 1548-ban már pusztá községként említik. A falu a környék többi településéhez hasonlóan, a török terjeszkedése és pusztítása következtében elnéptelenedett és nagy részében el is pusztulhatott. A század második felében valószínűleg csak részbeni újratelepülésére került sor; erre utal, hogy 1588-ban és 1594-ben újból említik; ekkor Csabi Mihálynak 1/2

adófizető telke van.⁴ Ezután többet nem írják össze. Az elpusztult falu határát Gyepű faluhoz csatolták. Templomának falairól és tornyáról egy évszázaddal ezelőtt, mint épségben levőről irtak.⁵

Nagykeszi falu a régi térképek egy részén is rajta van. Tomasich János 1792-ben Zala megyéről megjelent térképe Gyepű falutól DK-re a patak (a Marcal, mai nevén Nádtó-patak) mellett romos templommal (rudera capellarum) elpusztult falunak (praedium) jelöli. Ezt a területet ennél kissé részletesebben ábrázolja Lipszky János 1806-ban megjelent atlasza (1. ábra). Ezen

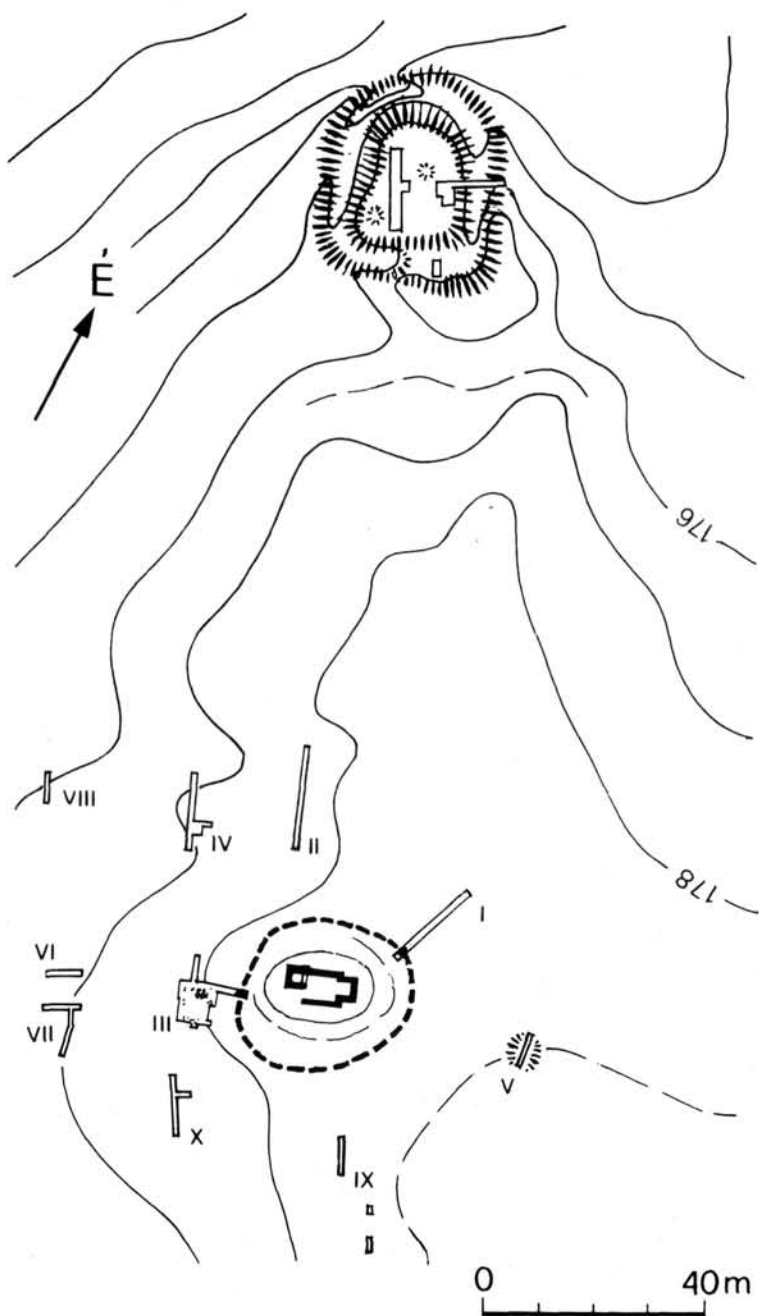
1. ábra. Részlet J. Lipszky térképéről (1806), Nagy- és Kiskeszzi elpusztult falvak helyével

Abb. 1. Detail der Landkarte von J. Lipszky (1806), eingezeichnet die verödeten einstigen beiden Dörfer Nagykeszi und Kiskeszzi

is Gyepű falutól DK-re, a patak K-i oldalán találjuk Nagykeszit, s ettől kissé D-ebbre a patak másik oldalán Kiskeszit. A Veszprém megyei Régészeti Topográfia terepbejárása, a többi adattal egyezően Nagykeszit a romosan ma is álló templomával azonosította, s a terepbejárás során Kiskeszit falu helyét is megtalálták.⁶

A TEMPLOM

Nagykeszi templomának romja a földhát széle közelében áll; a felszín ettől Ny-ra a Nádtó-patak felé lejt. Tornya csaknem ép, s a hajó falai is jó részt magasan állnak. A szentélynek csak a hajóhoz csatlakozó fala látszik a felszínen. Pontos

2. ábra. Nagykeszi. Ásatási helyszínrajz; D-en a falu temploma és a kutatószelvények, ÉNy-on a földvár

Abb. 2. Nagykeszi. Lageplan für die Ausgrabungsarbeiten; im Süden die Dorfkirche und die Erkundungsprofilen, nordwestlich die Erdschanzung

alaprájának elkészítéséhez egyenes záródású szentélyének mindkét sarkát kibontottuk. (2, 3, 5. ábra).

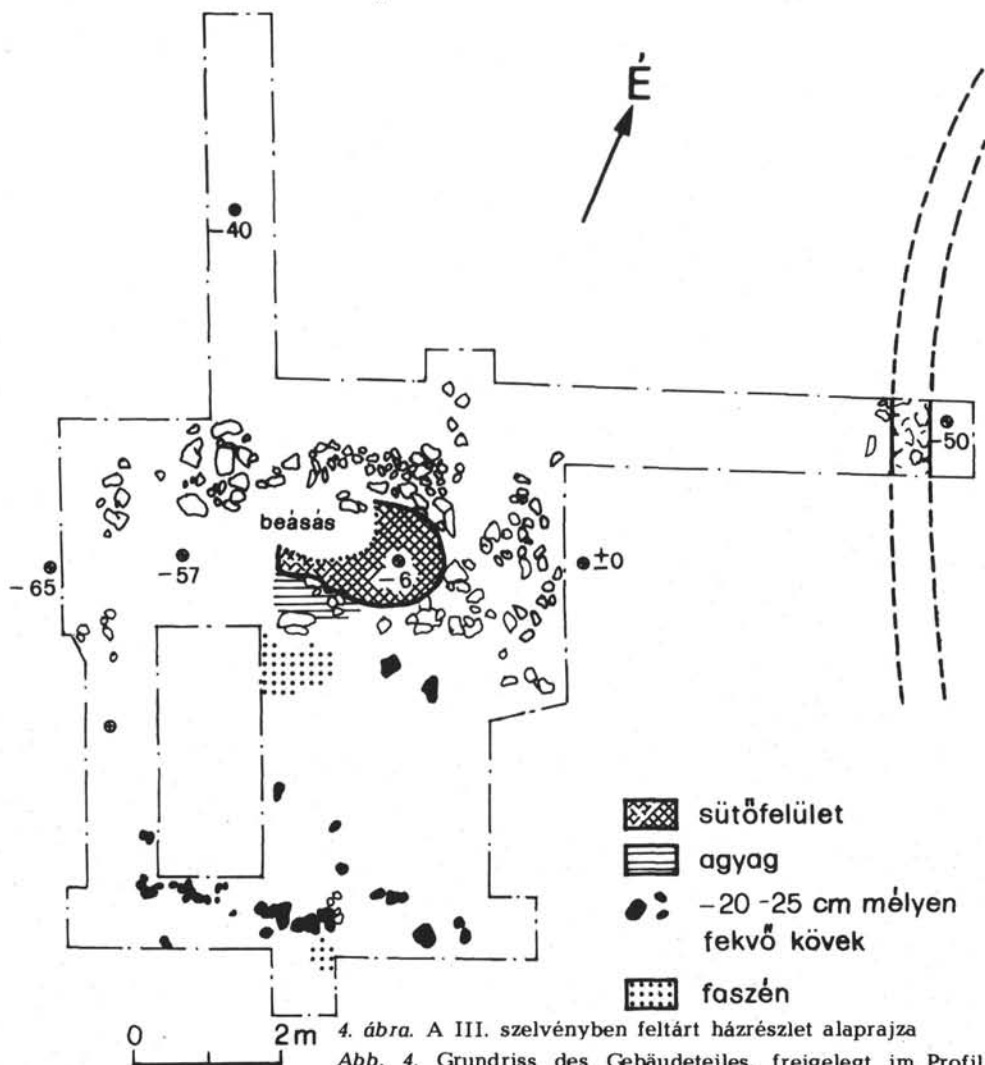
A templomot részletesebben Török László írta le, s megállapításait itt idézzük: „A templom a magyar kegyúri karzatos templomok csoportjába tartozik. Tornya védelmi jellegű, földszintje ablaktalan, a felsőbb emeleteken lőrés-ablakokkal látták el. Védelmi jellegre mutat az is, hogy a hajó és a torony közötti átjárás a földszinten hiányzott. A toronyba a kegyúri karzatról, az első emeletről lehetett bejutni. A karzatra a hajóból falépcső vezetethetett. A torony földszintjének gerendás, első és második emeletének dongaboltozatos födeme volt. Az egyenes záródású szentély hossza 3,1 m, szélessége 2,8 m. A hajó hosszúsága 5,1 m, szélessége 4,5 m. A hajónak D felé három rézsűs ablaka volt. A torony a főtengelytől északabbra tolódott, a bejárat így kerülhetett ugyancsak a Ny-i oldalra. A templom megközelítően kör alakú körítőfalának nyomai ma is jól ki-vehetők. Átmérője kb. 30 m.”

Az elmondottakat annyiban egészíthetjük ki, hogy a templomot apróbb megmunkálatlan fehér mészkőből építették, s így fala jórészt ma is fehér színben áll előttünk. A toronyfalnak helyenkint faragott sarokarmirozása van. Falsíkja nem

3. ábra. A templom ÉNy-ről

Abb. 3. Nordwestansicht der Kirche

4. ábra. A III. szelvényben feltárt házrészlet alaprajza

Abb. 4. Grundriss des Gebäudeteiles, freigelegt im Profil III.

függőleges, hanem enyhe kidomborodással fölfelé kissé összeszűkül. A falszövet vizsgálatából egyértelműen kiderült, hogy a torony a templommal egyidejűleg épült.

A templom nagyjából kör alakú körítőfalát az É—ÉK-i és a Ny-i oldalán kutatóárokkal vizsgál-

tuk. A falmaradvány vastagsága 0,6 m, alapozásából a gyepes felszín alatt csak a legalsó kősorok maradtak meg.

Építési idejének pontosabb meghatározásához kevés adattal rendelkezünk. Faragványos részletek a fennálló maradványon nincsenek, de való-

5. ábra. A templom és a III. szelvényben feltárt ház kemencéje Ny-ról

Abb. 5. Westansicht der Kirche und des Ofens des im Profil III freigelegten Hauses

7. ábra. A kemencemaradvány a fenéktapasztások felbontása közben

Abb. 7. Überreste des Ofens bei der Freilegung des gelehmten Unterfutters

6. ábra. A III. szelvény, és benne a feltárt ház a kemencével

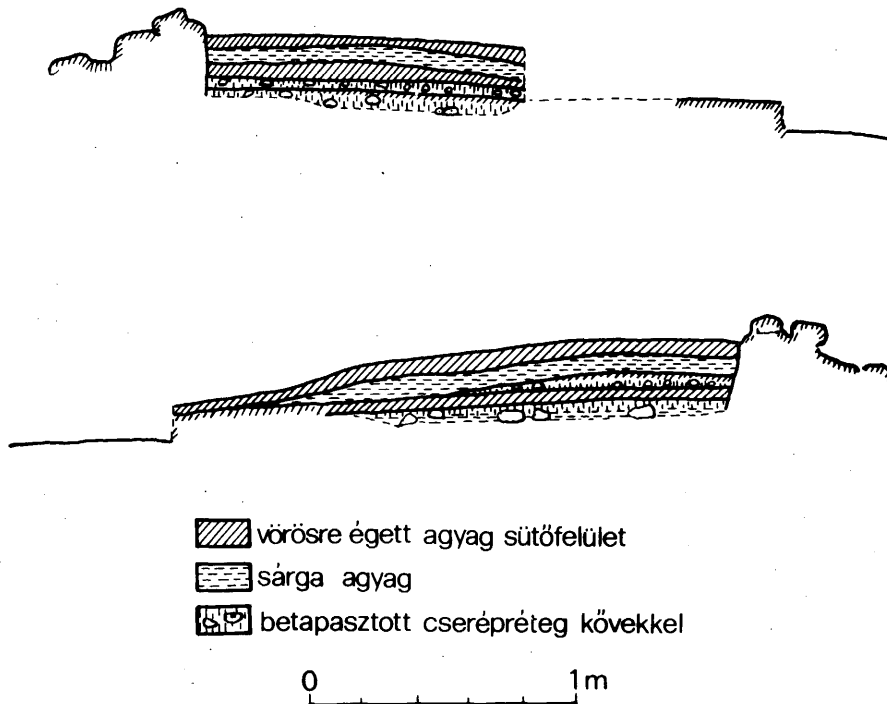
Abb. 6. Das Haus mit den Ofen (in der Mitte), freigelegt im Profil III.

8. ábra. A III. szelvényben feltárt ház kemencéje az alapozás köveivel

Abb. 8. Ofen des im Profil III freigelegten Hauses mit den Fundamentsteinen

1. ház kemencéjének metszetrája

9. ábra. A III. szelvényben feltárt ház kemencéjének É-i és D-i metszetrája
 Abb. 9. Schnitt Nord u. West des Ofens des im Profil III freigelegten Hauses

színüleg eredetileg sem voltak. Alaprajza, a templomhajónak a toronnyal egyidejű építése arra utal, hogy nem a legrégebbi falusi templomokhoz tartozott. A Balaton-felvidék hasonló alaprajzú, egyenes szentélyzáródású és a hajóval nagyjából egyidejűleg épített tornyú falusi templomaival összehasonlítva s ezek korát figyelembe véve, a nagykeszi templomot a 13. század második negyedére keltezhetjük.⁸

A FALU RÉGÉSZETI KUTATÁSA A III. SZELVÉNYBEN FELTÁRT HÁZRÉSZLET

A falu egykori építményeinek megkeresésére a templom környékén, a körítőfalán kívül kutatószelvényeket ástunk. Legtöbb eredménnyel a templomtól Ny-ra a III. szelvény kiásása járt. Itt a templom körítőfalától 5 m-re, közvetlenül a gyepes felszín alatt kemencemaradvány került elő. (2. ábra). A kemencét a felszín alatt kövek és a részben rongált, átégett kemencefenék jelezte. Szája a Ny-i oldalán volt; a D-i fele aránylag ép-ségben megmaradt, az É-i felét és a fenék ÉNy-i részét beásás vágta keresztül. A kemencefal alsó része agyagba rakott kövekből épült. A fal ma-

radványaiból, főleg az É-i és K-i oldalon a helyükön maradt kövekből négyzet alaprajzú, 2,5—2,8 m nagyságú kemencére következtethetünk. Falvastagsága 0,4—0,6 m lehetett. A feneke ovális alaprajzú, átmérője 1,4—1,7 m. A kemencét kétszer is megújították, amelyet a kemencefenék egymásra tapasztott rétegei bizonyítanak. Összesen három rétegű volt. Legalul sárga agyagban a kemencealapozás nagyobb kövei és kavicsai feküdtek. Rajta apró kődarabkákkal kevert cserépedény-töredékekből álló vastag réteg húzó-dott és a közepe táján levő mélyedést is cseréptöredékek töltötték ki. A cseréprétegen a vörösre égett agyagtapasztás a kemencefenék volt. A fölötte levő, középső tapasztásréteg vékonyabb és fokozatos elvékonyodása csak a kemence szájáig terjedt. Ebből jóval kevesebb apró cseréptöredék került elő. A legfelsőben is alul cserépréteg feküdt (kő és kavics alig volt benne), fölötte vörösre átégett agyagtapasztás volt, mely a kemenceszáj előtt ért véget. Ennél az utolsó megújításnál a kemence száját is újból tapasztották; a fenék sárosása ugyanis a száj tapasztásában folytatódott. A kétszer is megújított kemencefenék tapasztásrétege befelé kissé vastagodott, s így a szája és az előtte levő alacsony padka felé enyhén lejtett. (2, 4—9. ábra).

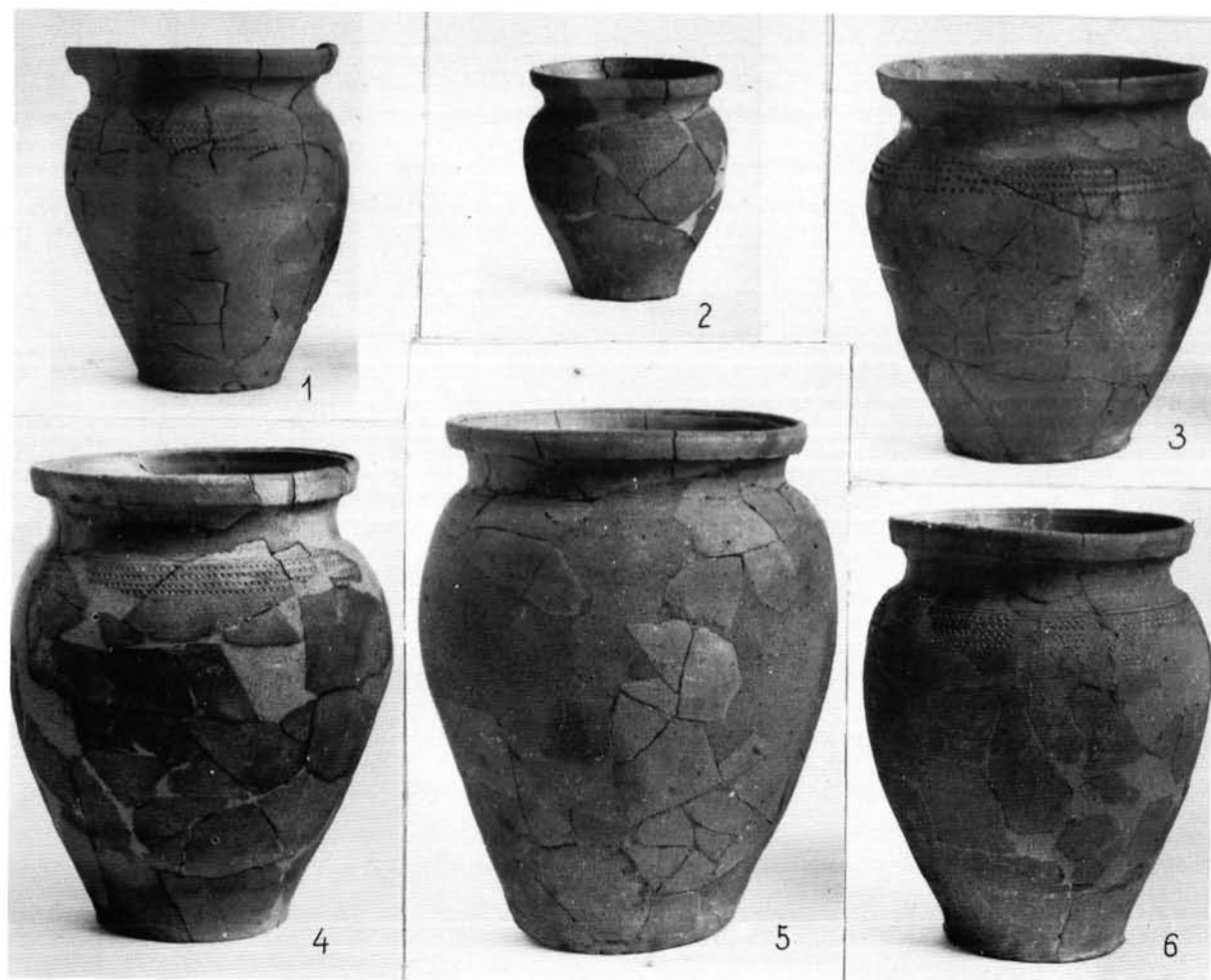
A kemence környékének feltárása során, a kemence É-i fala mellett Ny-i irányban, a kemencétől Ny-ra és D-re nagyjából azonos magasságban, néhány kisebb csoportban nagy kavicsok és kövek feküdtek. Átlagosan 30 cm szélességben és egyenes vonalban helyezkedtek el. Ezek a részletek a kemence falaival párhuzamosak voltak és egymásra derékszögben téglalap alakú teret határoltak. A maradványokból arra következtethetünk, hogy falalapozáshoz tartoztak. Mivel ezen kívül szétszórtan csak kevés kavics és kő került elő, arra kell gondolnunk, hogy fából épített ház állt a kőalapozáson. A ház ÉNy—DK-i tájolású volt. A körülhatárolható helyiség hosszúsága 5,7 m, szélessége 4,6 m, a kemence a helyiség ÉK-i sarkában állt (4—6. ábra).

A környéken végzett néhány falufeltárás eredményei azt mutatják, hogy az épületek alapozása legtöbbször lapjára lerakott egyetlen kőorból állt. Az itt kiásott alapozásrészletek viszont arról tanúskodnak, hogy az alapozáshoz nemcsak köveket, hanem nagy méretű kavicsokat is használtak. Ez azzal magyarázható, hogy az altalaj itt

helyenkint kavicsos,⁹ s ez az anyag az építkezéshez helyben rendelkezésükre állt.

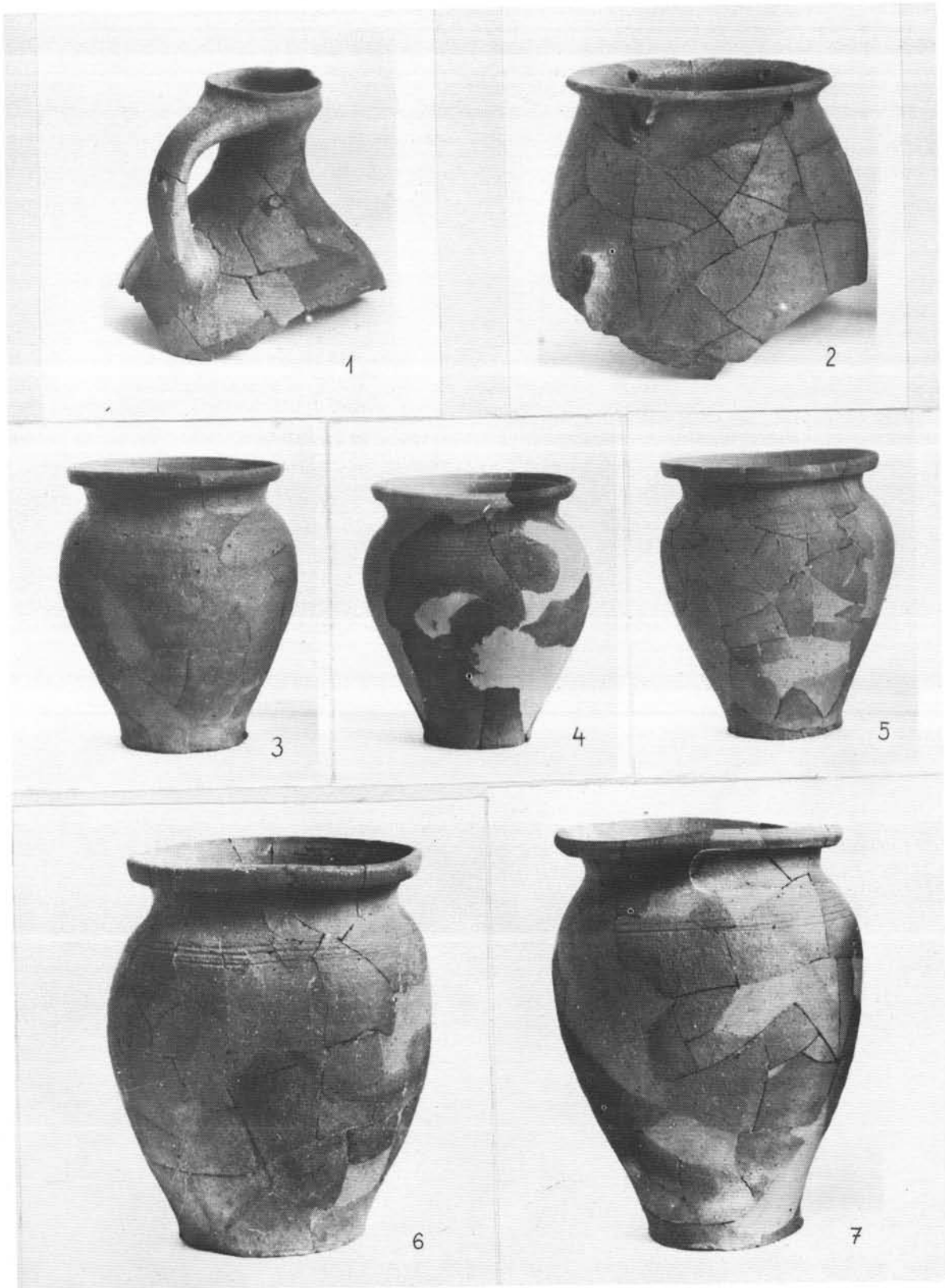
A helyiség méretét tekintve is elég nagy egyezést találunk a környéken végzett faluásatások faépítésű házainak kemencés helyiségeivel. Mint alapterületében is a legközelebb állót, a sarvalyi házak közül a 8. számú ház 6 x 4,5 m-es és a 26. ház 6,2 x 4,5 m-es kemencés helyiségét sorolhatjuk fel.¹⁰

A kemencének a helyiségben elhelyezkedése, építőanyaga, építésmódja, alapraja és mérete is az erről a vidékről ismertekkel egyezik.¹¹ A feltárt késő középkori falusi házak alaprajzát és bennük a kemencék elhelyezkedését figyelemmel kísérve, arra kell következtetnünk, hogy ahhoz a helyiséghez, amelyben a kemence állt, legalább még egy helyiség tartozott, vagyis a háznak legkevesebb kéthelyiségnek kellett lenni. Az eddig feltárt házak alaprajzából és a kemencék elhelyezkedéséből az derült ki, hogy a kemence mellett rövidebb falhoz csatlakozott még egy helyiség.¹² A Nagykesziben feltárt kemencéhez É felől csatlakozhatott még egy helyiség.

10. ábra. Cserépedények a ház kemencéjének felső tapasztásából

Abb. 10. Tongefässe aus dem oberen gelehnten Unterfutter des Ofens

11. ábra. Cserépedények a ház kemencéjének alsó tapasztásából
Abb. 11. Tongefässe aus dem unteren gelehnten Unterfutter des Ofens

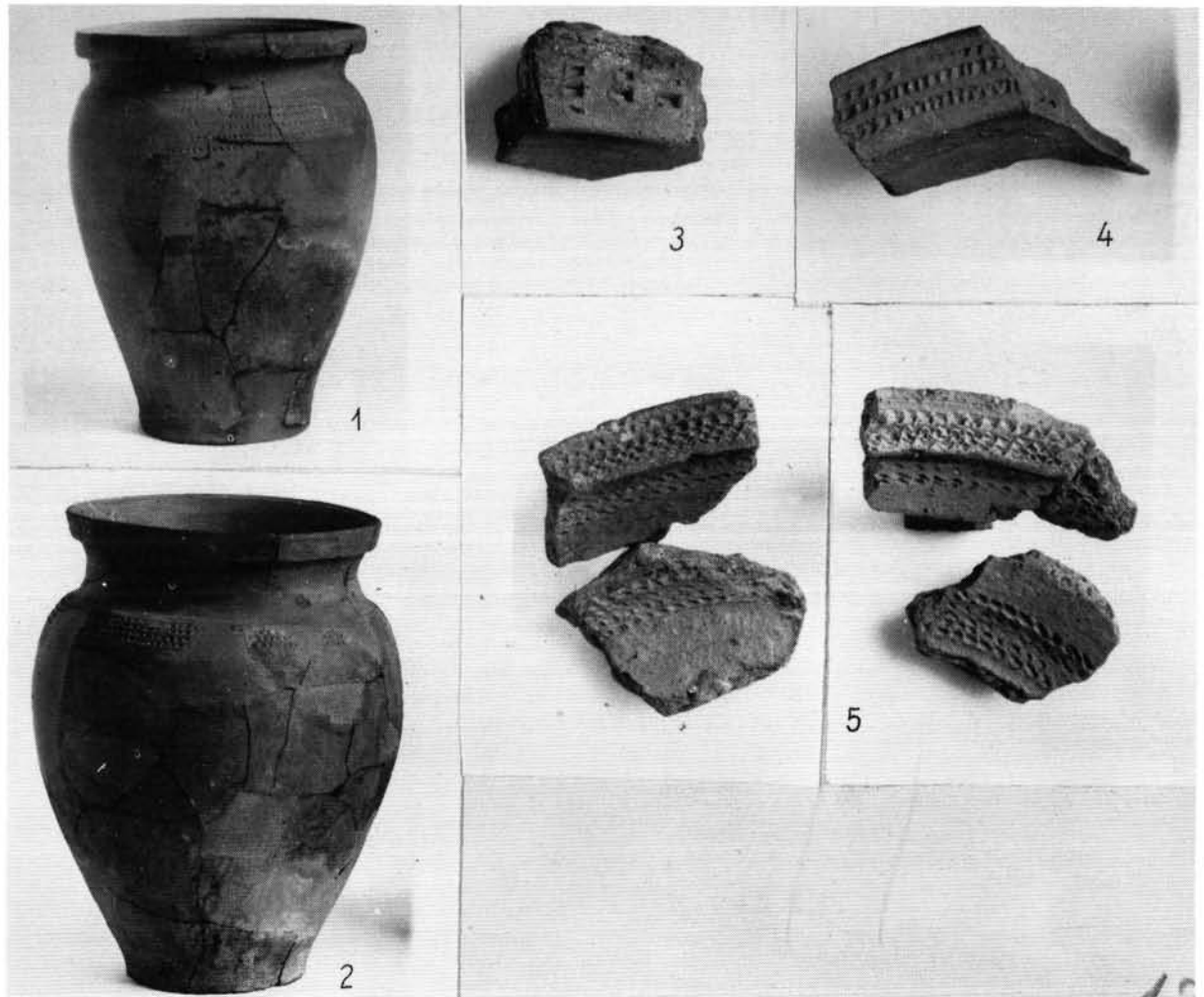
A III. szelvényben megtalált kevés maradványból és megfigyelésből, valamint ezeknek a Balatontól ÉNy-ra elterülő vidéken végzett faluásatások házaival való összehasonlításából arra következtethetünk, hogy az általunk feltárt maradvány lakókonyhás ház volt, amelynek a kemencés lakókonyháját találtuk meg és tártuk fel.¹³

A templom környékén ásott néhány kutatószelvényvel a falu elhelyezkedéséről, a település szerkezetéről nagyon hézagos áttekintést kaphattunk. A gyepes felszínen alig észlelhető kisebb földhátacsokról és mélyedésekről kiderült, hogy alattuk nem az elpusztult házak maradványai rejtőznek. A templom körítőfalától K-re ásott V. és a DK-i IX. szelvényből cseréptöredékek sem kerültek elő. Úgy látszik ebből, hogy a falu házai nem ezen a részen voltak. A legtöbb leletanyag a templomtól Ny-ra ásott szelvényekből származik (főként a X. szelvényből) és a legtöbb megfi-

gyelésre is itt volt lehetőség. A templomtól ÉNy-ra ásott IV. szelvényben kövek mutatkoztak. A kibontott részből rendeltetésüket megállapítani nem lehetett, de nagyon valószínű, hogy épületalapozáshoz tartoztak. A kutatószelvényekben megfigyeltekből úgy látszik, hogy a falu házainak egy része, vagy talán az utcája a templomtól Ny felé kissé lejtő részen volt. Azt is megállapíthattuk, hogy a házak a felszínhez egészen közel állhattak és így nyomai is nagyrészt megsemmisültek.

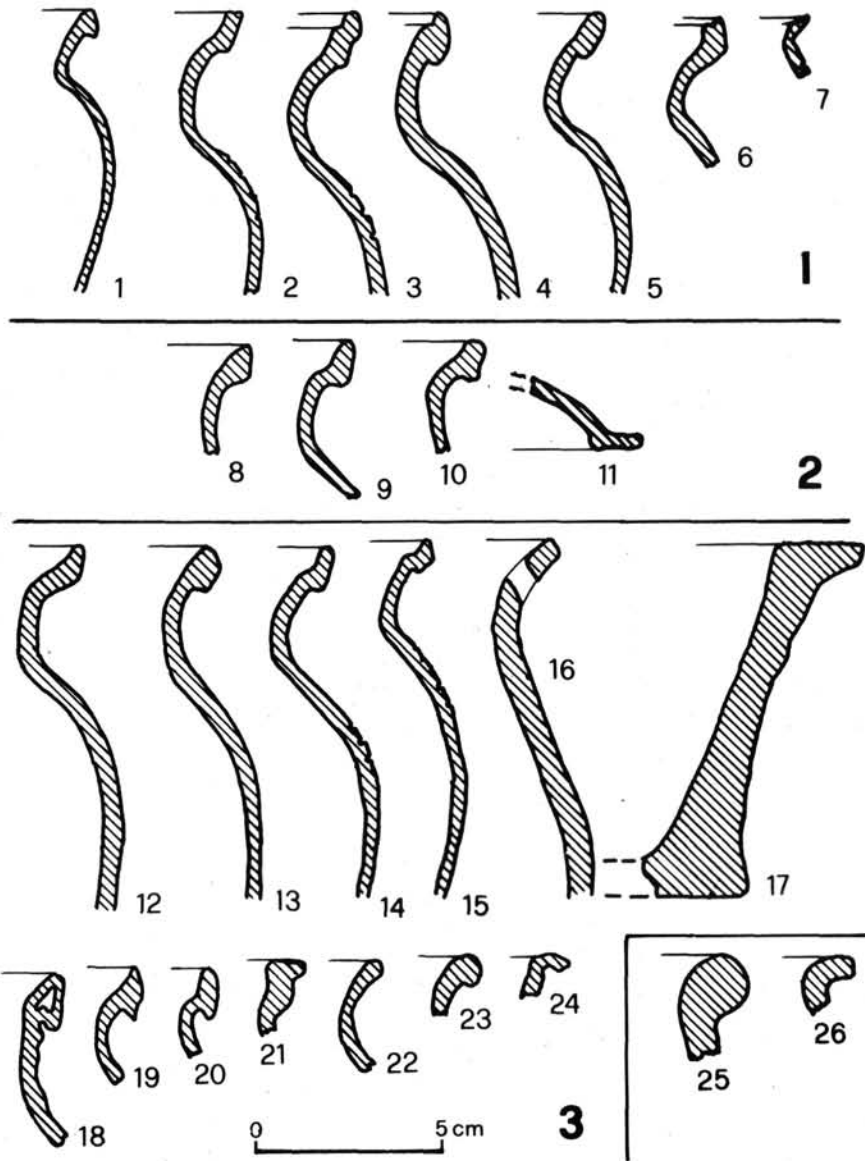
KERÁMIA LELETANYAG

A falu területén végzett feltárás során felszínre került leletanyag legnagyobb része cseréptöredékekből állt. Edényeket csak a III. szelvényből, az itt állt ház maradványaiból, legtöbbit a ház kemencefenekének tapasztásrétegeiből szár-

12. ábra. 1—2. Cserépfazék a III. szelvényben feltárt házból. — 3—5. Tálperemek (3. III. szelvény. — 4. III. szelvény, kemencefenék, alsó tapasztás. — 5. X. szelvény)

Abb. 12. 1—2. Tontopf aus dem im Profil III. freigelegten Haus. — 3—5. Schüsselränder (3. Profil III — 4. Profil III, Ofenunterboden, untere gelehmtte Schicht. — 5. Profil X.)

13. ábra. Kerámia profilrajzok a III. szelvényben feltárt házból. 1–7. Kemencefenék felső tapasztásából. — 8–11. Kemencefenék második tapasztásrétegéből. — 12–24. Kemencefenék harmadik (alsó) tapasztásrétegéből. — 25–26. A kemence közeléből

Abb. 13. Profilzeichnungen von Keramiken aus dem im Erkundungsprofil III freigelegten Haus 1–7. aus der oberen gelehnten Schicht des Ofenunterbodens. — 8–11. aus der mittleren gelehnten Schicht des Ofenunterbodens. — 12–24. aus der dritten (unteren) gelehnten Schicht des Ofenunterbodens. — 25–26. aus der nahen Umgebung des Ofens

mazó cseréptöredékekből lehetett összeállítani. (10–11. ábra). Az összegyűjtött cserépanyag nagyjából elegendőnek látszik annak megállapítására, hogy a falu lakói milyen edényeket használtak.

A kerámia leletanyag — néhány töredéket nem számítva — vörös színű, jól kiégetett. A legtöbb töredék cserépfazékhoz tartozott. A teljesen vagy egy részében kiegészített edényekből megállapítható, hogy nagy részük kisebb, de főleg közepes

méretű fazék volt. (A részben kiegészítettek között egy közepesnél nagyobb is akadt.) Alakjuk kissé nyúlánk, testük a felső felükben erősebben kihalasodik, s szélesebb szájuk van. A 11. ábra 6. számú fazék zömökebb, kihalasodó gömbös testű s a szája ennek is széles. Mindegyiknek kívülről keskenyebb vagy kissé szélesebb sávban vastagított pereme van. A kemence felső sütőfelületének tapasztásából a 10. ábra 2. (profilja 13. ábra 1.) kicsiny fazék kivételével mind-

egyik peremének a felső szélén belülről keskeny bekarcolás vagy mélyedés fut körbe, az alsó kemencetapasztás edényei közül a 11. ábra 4. (profilja 13. ábra 15.) peremét beugrás, a 11. ábra 6-ét (profilja 13. ábra 14.) pedig hornyolat tagolja.

A kemencefenék tapasztásából, de a III. szelvényben felszínre került ház többi kibontott részéből, és a templom környékén ástott többi kutatászelvényből is jórészt hasonló kialakítású peremtöredékek kerültek elő (13. ábra 1—5, 9, 12—15.). Néhánynál széles sávós vastagításának lefelé erősebb kiugrása volt (13. ábra 18—20.), a 13. ábra 10-et hornyolat tagolta. Voltak egyszerű kihajló, lekerekített (13. ábra 7, 22—24, 26.) és legömbölyített szélű peremtöredékek is (13. ábra 25.). A kemencefenék alsó tapasztásában egy felül laposan kiszélesedő, csipkézett szélű (profilja 13. ábra 21.), a X. szelvényből pedig a peremén kétsoros és a pereme alján egysoros csipkésű töredékek kerültek elő. A III. szelvényből még említésre érdemesek egy halványbarna színű, vékonyfalú fazék töredékei, a perem kihajló széle alatt erősen kiugró bordával tagolt.

A kiegészített fazekakon és a cseréptöredékeken többféle díszítéssel találkozunk. Az edények vállát többsoros bekarcolás (10. ábra 5, 11. ábra 5—7.), vagy fogaskerekes minta díszíti (12. ábra 1—2, 10. ábra 1—4, 6.), de díszítetlen is van közöttük. Néhány válltöredéken egysoros bekarcolt hullámvonal vagy fésűs hullámvonal köteg látszik.

A cserépfazekak legközelebbi párhuzamait a sümeg-sarvalyi késő középkori faluásatás leletanyagából sorolhatjuk fel. Feltűnő egyezés, hogy mindkét ásatáson a legtöbb összeállítható fazék közepes méretű (20—30 cm magas, 2,5—5 liter űrtartalmú) volt. Ebből arra következtethetünk, hogy a falusi háztartásokban a legtöbb fazék közepes méretű lehetett, s a leggyakrabban ezeket használhatták. A sarvalyiak vállán legtöbbször bekarcolt többsoros vonaldísz látszik. Néhánynak a peremét belülről keskeny bekarcolás, mélyedés tagolta, vállukat kétsoros fogaskerekes minta díszítette.¹⁴

A nagykeszi ásatás fazekaival egyező, szélesebb sávban vastagított peremek a Balatontól ÉNy-ra eső terület késő középkori lelőhelyein igen gyakoriak. Ezt tanúsítja a Veszprém megye Régészeti Topográfiájában közzétett leletanyag is.¹⁵

A csipkézett szélű edényperemek megfelelőit is a sarvalyi anyagban és Veszprém megye egyéb lelőhelyeinek cserépanyagában találjuk meg.¹⁶ Közülük a sarvalyi peremtöredékek állnak hozzá a legközelebb. A vörös színű, lefelé erős kiugrással tagoltakhoz és a legömbölyített szélű peremtöredékekhez a Nyirád—Deáki falu területén találtakat említhetjük.¹⁷

A kemencefenék alsó tapasztásából származó cseréptöredékekből a fazekak mellett olyan edénynek a felső részét lehetett összeállítani, amely az eddig kiásott késő középkori cserépanyagból nem ismert (11. ábra, 2, 13. ábra 16.). A fazekakhoz hasonlóan ez az edény is vörös színű, a közepes méretűeknél valamivel nagyobb lehetett. Kihajló, szögletes pereme, aránylag rövid

nyaka, magas válla van, nem erős kihasodása alatt teste erősen összeszűkülni látszik. A nyakán egymással szemben kívülről a szájának belsejében felfelé két-ferde lyuk van, amelyet még az agyag száradása előtt szúrtak bele. Közvetlenül a pereme alatt és a hasán fülcsönkja található. A megmaradt részekből úgy látszik, hogy a felül szélesebb kiindulással tömör, hosszukás keresztmetszetű erős füle lehetett. Az egyik lyukat a fülnek a peremnél kiszélesedő részébe, alulról ferdén szúrták bele. Az edény falán belülről nagyjából a váll magasságáig halványzürke színű réteges ráakodás van (11. ábra 2, 13. ábra 16.).

Tovább vizsgálva ezt az edényt, alakja a fazekakhoz áll legközelebb, a nyakán egymással szemben átfúrt két-két lyuk és elhelyezkedése viszont a cseréptöredékekre emlékeztet. A lyukaknál azonban lényeges különbség, hogy amíg a cseréptöredék az átszúrt két-két lyuk mindig belülről helyezkedik el, addig ennél kívülről megy a belsejébe. Itt tehát olyan fazék alakú edényről beszélhetünk, amelynek füle is, de ugyanakkor a peremén felfüggesztésre használható átlukasztása volt.

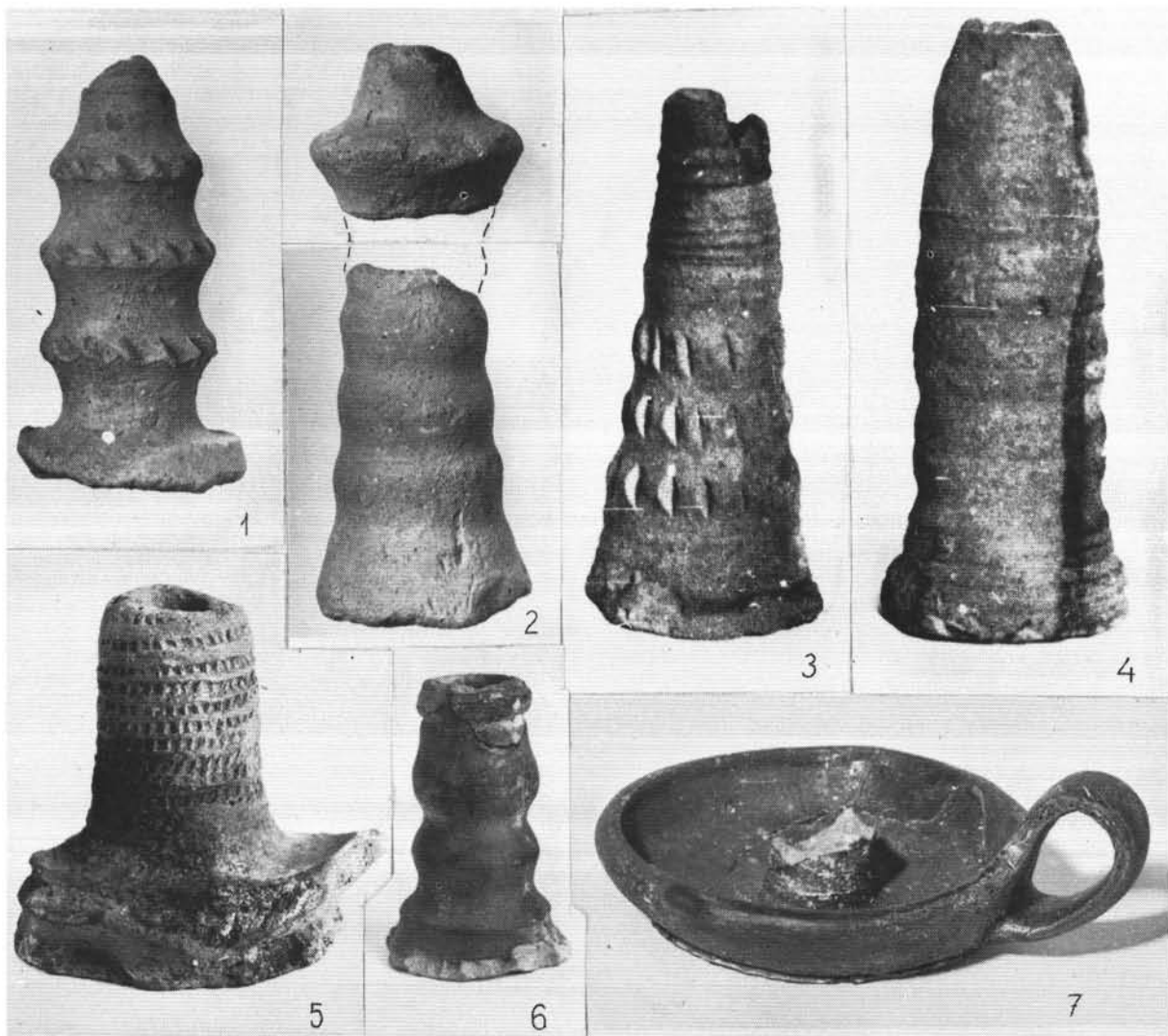
A felsorolt jelenségekből kiindulva arra gondolhatunk, hogy rendeltetése is a többi edénytől különbözött.

Az eddig felszínre került cseréptöredék vázlatos áttekintéséből is kiderült, hogy alakjuk, színük, s aránylag ritkán előforduló díszítésük sem egyforma, észrevehető különbségek vannak közöttük. Az alacsony, széles testűek és a magasabb, keskenyebb és kissé nyúlankabb testűek a leggyakoribbak.¹⁸ A magasabbakhoz hasonlítható az a néhány fazék alakú cseréptöredék is, amelynek alakja zömök fazekhoz hasonló, lapos fenekű és peremén két-két átfúrt lyuk van. Számunkra ez a néhány edény azért érdekes, mert a mi edényünkhez legközelebb állónak ezek látszanak.¹⁹

Az eddigi kutatás a cseréptöredéket tág időhátarral az Árpád-korra határozta meg, de ezen belül évszázadokra szétválasztani nem lehetett. Úgy gondoljuk, hogy az Árpád-kori cserépanyagra és a fazekakra tett megállapítások nagyrészt a cseréptöredékekre is érvényesek. Így nem látszik megalapozatlannak, ha a vörös színű, benyomott fogaskerekes díszítésűeket a 12. századnál, a sárgásfehér színű és a testükön széles közzel bekarcolt vonalakat a 12. század második felénél nem tartjuk régebbieknek. A zömök fazék alakú, lapos fenekű üstök pedig a 13. századnál nem lehetnek régebbiek.

A Nagykesziből származó fazék alakú, átlukasztott peremű edény előkerülési körülményei azt mutatták, hogy a 15. századnál régebbi időre nem keltezhető. A kemencefenéknek ugyanis a legelső, a ház építésével egyidejű, a legrégebbi tapasztásrétegéből került elő, amelynek cserepeiből még 5 késő középkori fazekat lehetett összeállítani (11. ábra 3—7.). Mindez arra utal, hogy ezekkel a fazekakkal egyidőben használhatták.

Az eddig ismert cserépanyagot áttekintve, fazék alakú, átlukasztott peremű edényünk formája nagy valószínűséggel a 13—14. századra keltezhető magasabb testű lapos fenekű cseréptöredékhez áll legközelebb.²⁰ Edényünkön a nyaká-

14. ábra. Cserép gyertyatartók. 1—2. Sümeg-Sarvaly. — 3—4. Győr. — 5. Gyepükaján-Nagykeszi. — 6. Esztergom. — 7. Pomáz-Klissza

Abb. 14. Leuchter aus Ton. 1—2. Sümeg—Sarvaly. — 3—4. Győr. — 5. Gyepükaján—Nagykeszi — 6. Esztergom. — 7. Pomáz—Klissza

ról kívülről a peremé belső oldalába átszúrt lyukakon felfüggesztéstől eredő kopás nem látszik, így arra kell gondolnunk, hogy felfüggesztve nem is vagy csak nagyon keveset használták. A nagyméretű tömör fül viszont arra utal, hogy az edényt jól megfogható fülével emelték fel. Arra vonatkozóan, hogy mire használták, a falának belsején található, szürke színű réteges ráakódás utal. Ez vízkő rajta, mely csak úgy rakódhatott rá, hogy tartósan vizet forraltak és tartottak benne.

Az átlukasztott peremű, füles fazék felső részén kívül még két olyan nagyobb töredéket kell felsorolnunk, amelyet hozzá tartozónak tartunk. Ez a két töredék is (az egyik több darabból összeragasztott) a kemencefenék alsó tapasztásából származik. Falát ötsoros bekarcolás díszítette. A

korongolásnyomokból és a bekarcolt vonaldíszítésből úgy látszik, hogy alakja a kúpos fedőkhöz hasonló, alacsony volt. A több darabból összeállított nagyobbik töredék felső szélén három, a kisebbiken egy, égetés előtt kívülről beleszúrt kis lyuk (átmérője 4 mm.) vagy a törésfelületben részlete látszik. A kemencefenék alsó tapasztásából előkerülése mellett edényünkhöz tartozását az is megerősíti, hogy a belsején vastag vízkőréteg van, ezenkívül a lyukakon és körülötte kívülről a falán is vékonyabb vízkőes ráakódás látszik. Mindebből arra következtethetünk, hogy ez a felső részén több helyen átlukasztott kúpos fedő az átlukasztott peremű füles fazék lefedésére szolgált. Az edényben keletkezett gőz egy része tehát ennek a fedőnek a felső részén levő lyukakon távozott.

Egy másik, kívülről kevésbé, de belülről vastagon vízköves faltörredék a VII. szelvényből került elő. A rajta látható, kissé kiemelkedő borda és a korongolásvonalok arra utalnak, hogy ez is az előbbihez hasonló fedőhöz tartozott. Előfordulása azt mutatja, hogy a faluban több ilyen edényt is használtak.

Az átlukasztott peremű füles fazék korának és rendeltetésének meghatározása, a vele párhuzamba állítható csekély cserépanyag alapján nem könnyű feladat. Mivel a kemencefenék legelső tapasztásából került elő, biztosra vehető, hogy a ház és a kemence 15. századi építése előtt készítették és használták. Másrészt úgy gondoljuk, hogy a 13. századra és valószínűleg még a 14. századra is keltezhető magasabb testű, lapos fenekű, fazék alakú cseréptörredékkel valamivel későbbinek tartható. Rendeltetése a cserépfazekaknál és a cseréptörredék is leszűkítettebb volt; a víz hosszú ideig tartó forralására szolgált.

Cserépfedőből több törredék is előkerült és mindegyik kúpos alakú fedőhöz tartozott. Egy-két egyszerű tagolású peremtörredék nagyméretű fedőre utalt, amelyeknek, a sarvalyi fedők alapján szélesebb, egyszerű kerek fogójuk lehetett. Néhány perem- és fogótörredék közepes fedőhöz tartozott. (Ilyen a 13. ábra, 11 peremtörredék, a kemencefenék középső tapasztásrétegéből.)

A fazekak és a fedők törredékei mellett másfajta edénytörredékeket is találtunk. A leletanyagban cseréptörredékek is voltak, amelyek több tálhoz tartoztak. Kiszélesedő, felülről lapos peremük kialakítása nagyjából azonos. Néhány díszítetlen peremtörredék²¹ mellett díszítettek is előfordulnak. A kemencefenék alsó tapasztásából halványvörös színű, a fazekaknál finomabb, a cseréppoharak egy részével egyező anyagú tál törredékei kerültek elő. Teste a pereme felé szélesedett, magassága 9,5 cm. Széles, felül lapos peremét háromsoros, fogaskerékkel benyomott minta díszítette (13. ábra 17, 12. ábra 4.). A III. szelvényből származó peremtörredéken háromsoros ék alakú bevágásos mintát találunk (12. ábra 3.).

A X. szelvényből egy tálnak több törredéke került felszínre. Szélesebb, felülről lapos peremét és belülről falának a fenék fölötti részét többsoros, a peremét kívülről kétsoros, a falát egyszoros és a feneke fölött szélesebb közzel kétsoros benyomott fogaskerékes minta díszítette (12. ábra 5.).

A késő középkori faluásatások leletanyagában cseréptálok, illetve törredékei ritkán fordulnak elő, de rangosabb építmények (várak, kastélyok, városi épületek) ásatási anyagában sem nagyon gyakoriak. A sarvalyi faluásatásból csak néhány törredék került elő, amelyek között egy finomabb anyagú, és többféle bepecsételt mintával díszített is volt; a gyepükaján-nagykeszivel egyező, benyomott fogaskerékes díszítésű tál-törredékek viszont nem kerültek felszínre.

A cserépkorsók törredékeiből egynek a felső felét össze lehetett állítani, amelynek a vállán többsoros sekély bekarcolás látszik. Ívelt fülének közepén kifolyónyílás van (11. ábra 1.). A kiegészített felső részből a sarvalyi ásatás nyúlankabb

formájú, tojásdad testű, füles cserépkorsóihoz hasonlóra gondolhatunk.²² A pereme egyszerű tagolású, de a törredékek között a sarvalyiakkal egyező, hengeres szájú, többsoros széles bordával tagoltak is voltak.²³

A VII. szelvényben talált kihajló, kívülről keskenyebb sávban vastagított perem a sarvalyi leletanyagból ismert szélesebb testű, fületlen, a vállán rövid kifolyócsövessel egyező korszóhoz tartozhatott.²⁴

A peremek mellett a fültörredékek is arra utalnak, hogy a korszókból többet is használtak. A fültörredékek közül néhányon díszítést is találunk. Az egyiknek a pereme alatt, a fül felső részén hosszabb benyomott, szélesebb mélyedés látszik. Egy másiknak a gerincén végighúzódo bekarcolt vonalból kétoldalt ferde vonalak ágaznak ki. A harmadikon ék alakú, míg a negyediken háromsoros benyomott kis félköríves minta húzódik végig.

Hasonló díszítésű fültörredékeket a Balatontól É-ÉNy-ra levő terület cserépanyagából sorolhatunk fel. A bekarcolt, kétoldalt kiágazó vonalashoz hasonló törredék Zalaszántóról²⁵ egyszoros benyomott félkörívekkel díszített Sarvalyról és Balatonfüzfőről,²⁶ egyszoros benyomott ék alakú díszítésű Takácsból említhetünk.²⁷

Cseréppohár-törredékből kevés akadt, és ennek egy része vörös színű. A kemencefenék felső tapasztásrétegéből származó darab vékony falú, pereme lekerekített. Vállát többsoros keskeny bekarcolt vonal díszíti (13. ábra 7.). A halvány barnás-vörös színű perem- faltörredék széles nyakú pohárhoz tartozott. Kissé kihajló pereme lekerekített, fala díszítetlen. A sárgás-halvány nyakú pohárhoz tartozott. Kissé kihajló pereme lekerekített, fala díszítetlen. A sárgás, halványpiros színű faltörredék a 12. ábra 4., 13. ábra 17. tál-törredékhez hasonló finom anyagú. Kiszélesedő falát háromsoros nagyobb-, egy másik pohárhoz tartozó talptörredék szélét apró fogaskerékes minta díszíti.²⁸

Itt kell foglalkoznunk azzal a törredékes cserépgyertyatartóval, amelyik a III. szelvényben, a kemence közelében került felszínre. Az edényekhez hasonlóan ez is vörös színű. Zömök gyertyatartó; széles és vastag tányérszerű talpának széle felhajlik és alatta széles hornyolat tagolja. A talp közepéből felfelé kissé összeszűkülő, nagyjából hengeres, belül üreges szára ágazik ki, amelyet sűrű benyomott fogaskerékes minta díszít. Peremének széle és szárának vége letört, hiányzik (14. ábra 5.).

A magyarországi régészeti emlékegyekben található kevés cserépgyertyatartóval eddig alig foglalkoztak. A néprajzi gyűjtemények világítóeszközeit viszont elég részletesen feldolgozták; köztük csak egy cserépből készültek a rajzát közölték, alakja a régészeti anyagból ismertekkel nem egyezik, a kidolgozása is gyatrábbnak látszik.²⁹ Márkus M. dolgozatának történeti áttekintő részében viszont több, számunkra is lényeges megállapítást tett. A gyertyáról azt írja, hogy jóval régebbi egyházi használata mellett igazi népi világítóeszközzé csak a 14. és 15. században kezdett válni. Használata azonban mindig alul-

maradt a mécsesek és az olajlámpással világítás gyakoriságának. Szélesebb körben csak az iparosodottabb helyek közelében, a nagyobb vásáros helyek szomszédságában (Felvidék, Alföld peremvidéke, Erdély) terjedt el, amelyben közrejátszott az is, hogy a gyertyavilágítás sokkal költségesebb volt az olajvilágításnál.³⁰

A középkori cserép gyertyatartók formai kialakítását és változását az eddig ismert kevés anyagból nem lehet végigkövetni. Annyit mindenestre tudunk, hogy a 13. században és a 14. század első felében is a tányérka alakú, igen gyakran a pereme szélén két vagy három helyen csücskösre alakított mécseseket elég széles körben használták, de meg kell jegyeznünk, hogy ezek a mécsesek nem az Árpád-kori faluásatások, hanem a városias jellegű települések és a városásatások leletanyagában fordulnak elő.³¹

A gyertyatartók közül két olyant említhetünk, amelynek alakja a tányérka alakú mécsesekre emlékeztet. Az egyik a pomáz-klisszai ásatásból származik. A mécsesekkel egyező tányérka alakú alja van. Egy helyen, falának a fenéke fölötti kisebb vastagodása arra utal, hogy fül lehetett rajta. A tányérka közepéből henger alakú, üreges szár ágazik ki, amelynek csak kisebb csönkjé maradt meg (14. ábra 7.). A másik Budapesten, a margitszigeti domonkos kolostor feltárásakor középkori szemégtöredéből került elő: korát a vele előkerült edények és az építéstörténeti megfigyelések is a 15. század második felére határozták meg. Az alja ennek is tányérka alakú, a pereme egy helyen kiöntöcsücskösre alakítottnak látszik, a közepén pedig a henger alakú üreges szár töredéke van.³²

A most ismertetett pomáz-klisszaitól és a margitszigetitől kialakításában, felépítésében észrevehetően különbözik a többi gyertyatartó. Ezeket két csoportra választhatjuk szét: 1., azokra, amelyeknek a gyepükaján-nagykeszihez hasonlóan szélesebb vagy keskenyebb tányér alakú talpuk van és a száruk ennek a közepéből emelkedik ki (14. ábra 1, 5—6.); 2., a másikonál talpuk közvetlenül a felfelé keskenyedő szárból folytatódik (14. ábra 2—4.). A száruk belseje mind-egyiknél üreges, ahová a gyertyát beleerősítették.

A gyepükaján-nagykeszivel egyező gyertyatartót a leletanyagból nem ismerünk. Kissé távolabbi párhuzamként az egyik sarvalyi (14. ábra 1.),³³ és az Esztergomból vagy környékéről származó gyertyatartót (14. ábra 6.) említhetjük.³⁴ A sarvalyi, az edényekhez hasonlóan vörös színű, az esztergomi sötét, redukált égetésű és felülete kívülről polírozott. A sarvalyinak aránylag kicsiny, kerek talpa van, a szára bordázott és a bordákat ferde bevágások díszítik (14. ábra 1.). Az esztergominál a kerek talpának széle és szárának vége törött, hiányzik, a szára széles bordákkal tagolt (14. ábra 6.).

A második csoportba soroltak mindegyike nagyjából vörös színű. A sarvalyi ásatásból származó másiknak szára széles és erős bordázása van. A valószínűleg eredetileg hozzá tartozott peremtöredék a legfelső, erősen kiugró borda felett összeszűkül és a perem széle lekerekített.

(14. ábra 2.).³⁵ A másik két gyertyatartó lelőhelye bizonytalan, de valószínűleg Győrből vagy környékéről származik. Ezek közül is az egyik a három bordát bevágások, a fölötte tovább keskenyedő szárát vízszintes bekarcolt vonalak díszítik (14. ábra 3). Ehhez hasonló alakú a másik is, de enyhébb és sűrűbb bordás tagolású szára van (14. ábra 4).³⁶

Szemeskályha meglétére csak egyetlen, a III. szelvényből származó sarokkályhaszem-töredék utalt. Az edényekkel egyezően ennek is vörös színe van. A keskenyebb, félcsempés lapján alig kiemelkedő kettős körös és hozzá kapcsolódó egykörös borda látszik, a sarkán ferde bevágások kötéldísz és mellette egysoros ovális bemélyedésekből álló díszítés húzódik végig. A félcsempés hátoldalának nagy részén a teljes méretű kályhaszem hozzáillesztésének nyoma figyelhető meg, s ebből arra következtethetünk, hogy a sarokkályhaszemnek ez az oldala négyszögletes tál alakú vagy esetleg félhengeres (fülkés) kályhaszem volt.

A FALUÁSATÁS EREDMÉNYEINEK ÖSSZEFOGLALÁSA

Az egykori Nagykeszi falu helyén végzett kutatás lehetőséget adott a Balatontól É-ÉNy-ra elterülő vidék késő középkori (15—16. századi) faluásataival összehasonlításra, az egyezések és bizonyos különbségek felismerésére.

A korábban ezen a vidéken végzett egy-két ásatáson megfigyelttel egyezően itt is a templomhoz legközelebbi ház a templom körítőfala közvetlen közelében állt és a hátsó, a bejárattal szembenlevő hosszfa, a körítőfal felőli oldalon volt.³⁷ A templomtól Ny-ra feltárt lakóház-részletnek is egysoros és jórészt egyrétegű alapozása volt, de a Sümeg-sarvalyiaktól³⁸ és a nagyvázszy-csepelyi háztól³⁹ eltérően ennek nagy része nem kő-, hanem nagyméretű kavicsorból állt. Ebből az alapozásból itt is arra következtethetünk, hogy gerendákból épített ház (boronaház) állt rajta.

A feltárt lakóház-részletből, az itt talált kemencemaradvány elhelyezkedéséből, a sarvalyi ásatás házaival és a csepelyi ásatás III. munkahelyén feltárttal egyező, lakókonyhás házra kell gondolnunk. Az ásatás II. szelvényében, a feltárt ház-részlettől távolabb előkerült kályhaszem-töredék viszont arra utal, hogy a faluban a sarvalyiakkal egyezően olyan lakóház is állhatott, amelyben a konyhai kemencén kívül szemeskályha is volt. A kemencefenék kétszer megújított tapasztásrétegei — a sarvalyiakhoz hasonlóan — a ház hosszabb idejű (egy-másfél évszázadra becsülhető) fennállását bizonyították.⁴⁰

A kemencefenék tapasztásrétegeiből előkerült cseréptöredékek és a belőlük összeállított edények a sarvalyi kemencék edényanyagával egyezően megerősítették, hogy a ház és a kemence hosszabb idejű fennállása alatt az edények alakja észrevehetően nem változott. Ugyanígy a ház feltárt részéből, a lakókonyhából származó fazekak, de a többi kutatószelvényből előkerült töredékek

is nagyrészt a kemencefenék tapasztásrétegeiből előkerültekkel egyeztek.

Az ásatás cserépanyagában a sarvalyinál igen nagy hasonlósága mellett kisebb különbség abban mutatkozott, hogy itt csaknem kizárólag vörös színű, a sarvalyinál valamivel egyszerűbb összetételű cserépanyag került elő. A falusi háztartás legfontosabb edényei mind előfordultak, de a diszesebbekhez sorolható, finomabb anyagú, mázatlan töredékekből (pl. pohár, tál, korsócska) kevesebb, csak néhány darab volt.

Az előkerült cserépanyagról összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy színében, anyagában, alakjában, peremkialakításában és díszítésében is, a sarvalyhoz hasonlóan legnagyobb részét egységes anyagnak tekinthetjük. Az itt talált kerámia vizsgálata is megerősítette a sarvalyi anyag feldolgozásakor hangoztatott véleményét, hogy a Dunántúl középső részének, a Balatontól É-ra és ÉNy-ra elterülő vidék falusi háztartásainak jellemző, ezen a vidéken készített edényei voltak.

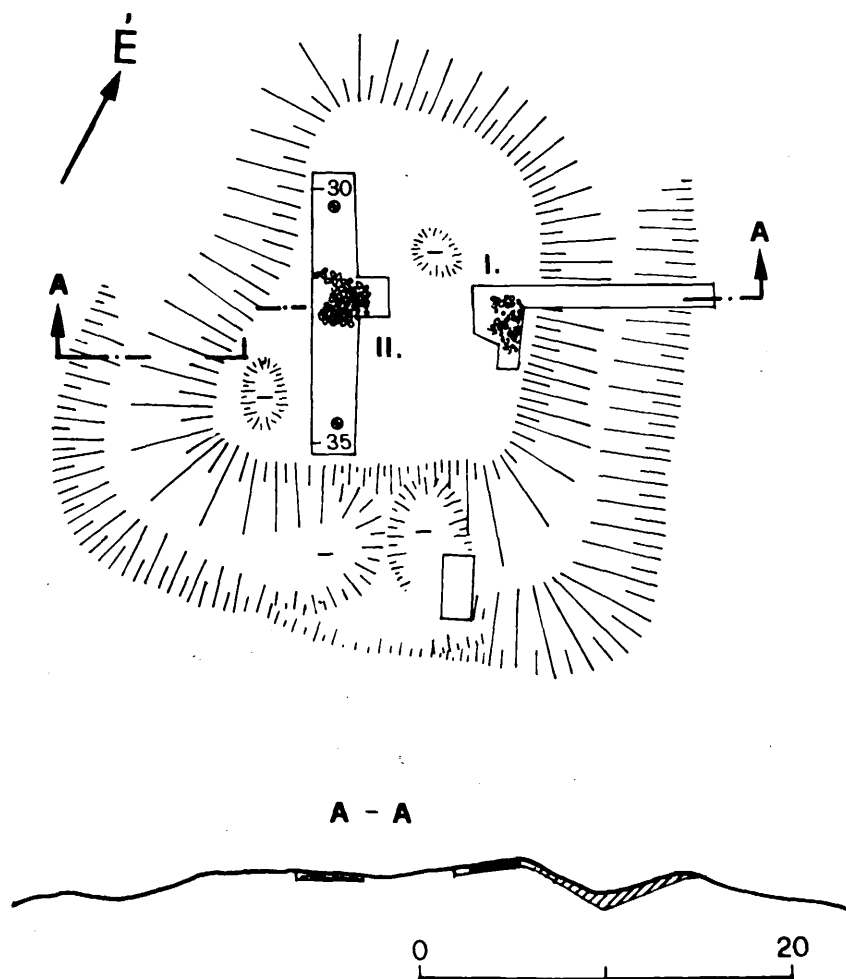
A cserépanyag és a feltárt maradványok korát, elsősorban a sarvalyi ásatás jobban keltezhető leletanyaga alapján, a 15–16. századra, ezen belül a 15. század második felére és a 16. század első felére keltezhetjük.

A nagykeszi ásatás eredményeként újabb adatokat kaptunk arra, hogy a kő- vagy kavicsorra gerendákból épített lakókonyhas ház a Balatontól É-ra és ÉNy-ra levő terület 15–16. századi falvaiban általános volt, háztartásaiban pedig erre a vidékre jellemző vörös színű cserépedényeket használtak.

Parádi Nándor

A FÖLDVÁR

A kisméretű földvár a templomtól ÉNy-i irányban, mintegy 130 m távolságra a domboldalon helyezkedik el. Mint ahogy térképünkről is kitűnik, nem foglal el jelentősebb kiemelkedést (a templomnál 3 m-el alacsonyabban áll). Alakját csak a körbefutó, 8–10 m széles árok kiásásával

15. ábra. A földvár alaprajza és metszete

Abb. 15. Grundriss und Schnitt der Erdschanzung

16. ábra. A földvár D-ről

Abb. 16. Südansicht der Erdschanzung

17. ábra. A földvár K-i árka

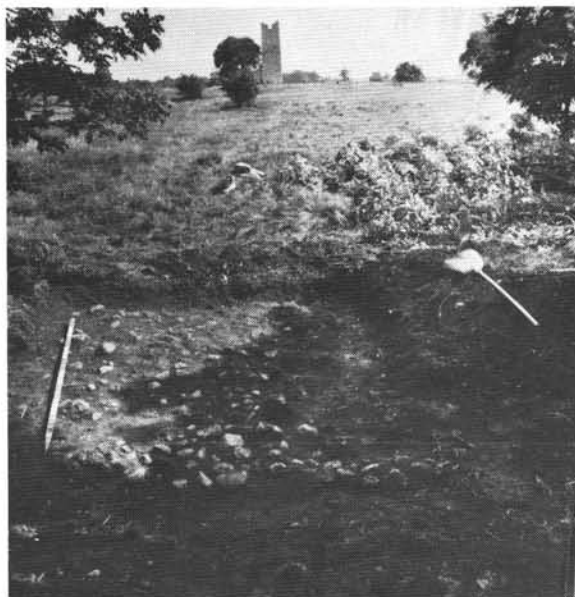
Abb. 17. Graben der Erdschanzung auf der Ostseite

nyerte. Különösen K felé van az ároknak tagoltabb, élesebb profilvonala, hogy a környező terepből a kis földvár jobban elkülönüljön. É és ÉNy felé viszont a környező terep természetes lejtése amúgy is segíti kimagasodását. (Errefelé az árok vonala már nem is követhető, csak a belső domb erős lejtője jelentkezik. A kis időszakos patak sekély medre is ezen az oldalon húzódik; a fényképeken a fák vonala jelzi.) A központi

domb kb 20 x 15 m nagyságú, szabálytalan alakú, az árok három oldalról egyenes szakaszokkal határolja (15—16. ábra).

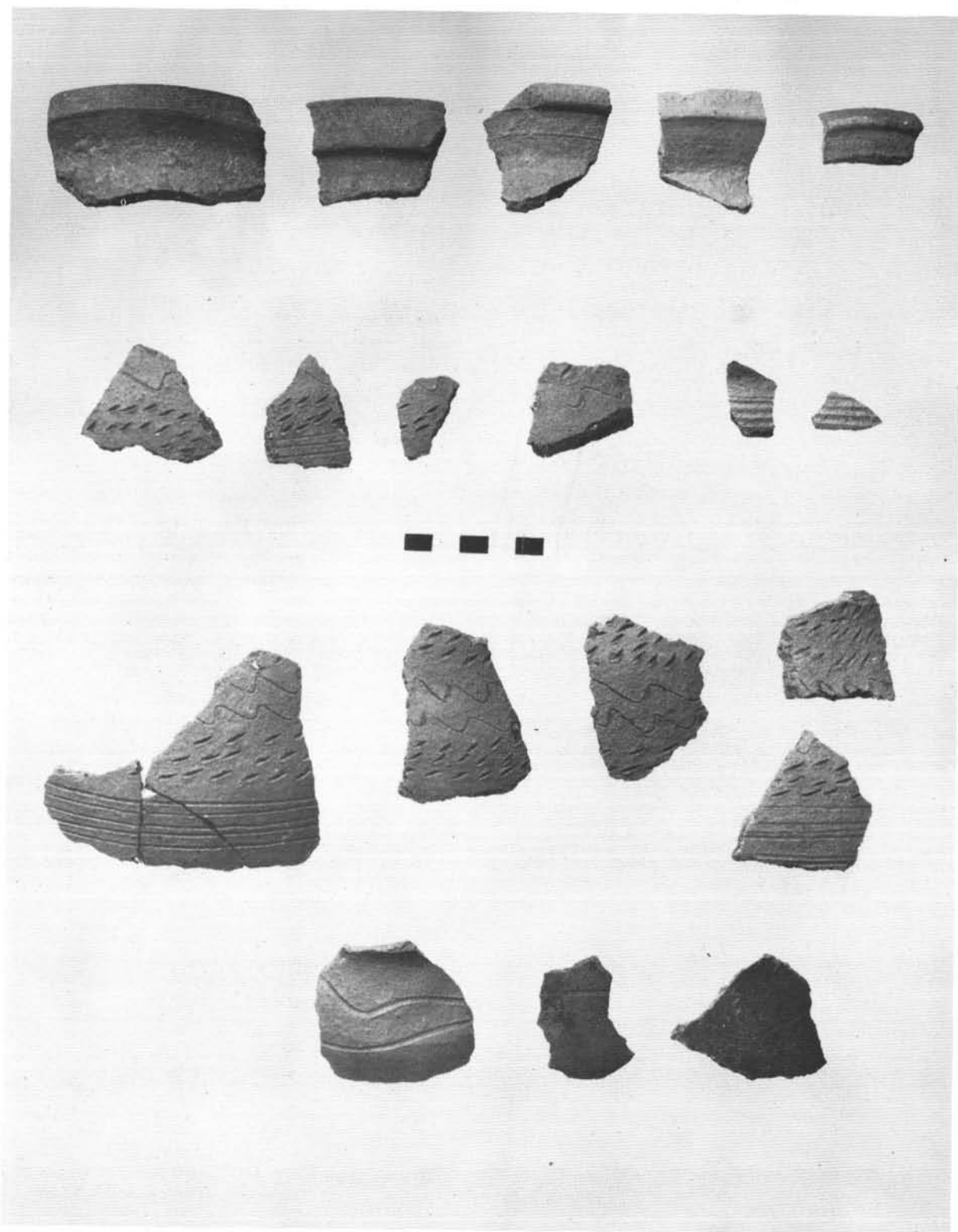
Az ásátás során először az árok eredeti kiképzését akartuk megismerni. Az ÉK-i oldalon nyitott I. kutatóárok azonban meglepetésünkre arra mutatott, hogy a mai helyzet nem sokban különbözik a középkortól, ugyanis az árok két lejtőjén az erősen kavicsos-homokos altalaj már a gypztakaró alatt jelentkezett, s csak az árok alján feküdt egy kevés humuszos-kavicsos feltöltődés (17. ábra). E szerint széles V alakú, 2,5 m mély árkot ástak három oldalról a védelem céljából. A DK-i oldalon, ahol ma az árok erősebben feltöltődött, egy kis szondával vizsgáltuk meg a rétegződést: kiderült, hogy eredetileg itt is árok volt. A feltöltődésben nagyon kisszámú késő középkori cseréptöredék feküdt: vörösre égetett, jól korongolt késő középkori fazéktöredékek (korongról levágott fenékekkel) és egy tányér alakú lapos vörös fedő töredékei (20. ábra 1).⁴¹ A kis szondában már jóval több lelet volt: vörösre égetett fazekak töredékei kissé legömbölyített szalagperemmel illetve galléros peremmel (ilyen az 1. ház kemencéjének 2. rétegében is volt), a vállon gyenge bordázással vagy korongolt vonaldiszsel, korongról levágott fenékekkel (20. ábra 2—5); 1 db üvegesre égett agyagsalak. A kerámia a 15. sz. második fele—16. sz. eleje körüli időre jellemző. Ugyanerre az időre, legkésőbb az 1530-as évekre tehető az a vaskés — típusa és elmosódott kovácsjegye alapján — amely 25 cm mélyen az előbbi kerámiával együtt a DK-i szondából előkerült (21. ábra 7—7a).⁴²

E megfigyelések szerint a földvár gazdái az amúgy is csekély mélységű száraz árkot nem en-

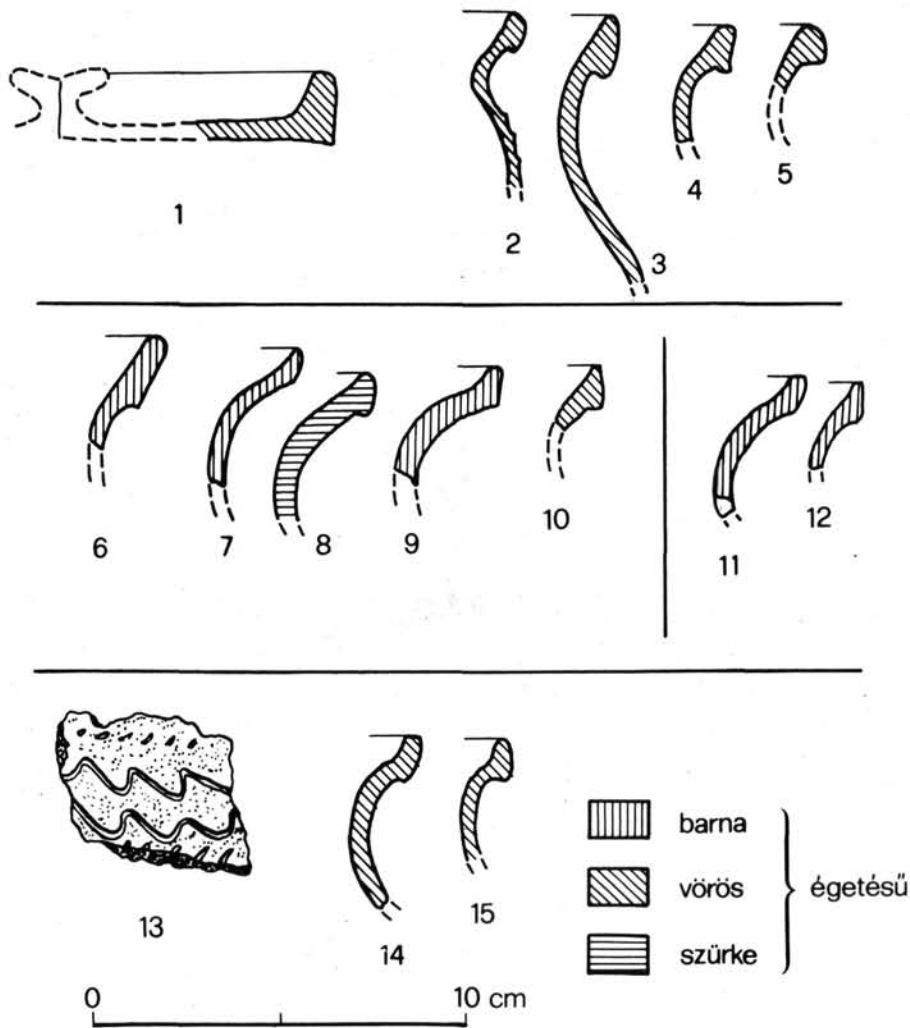
18. ábra. Köves szint a földvár II. szelvényében, háttérben a templom

Abb. 18. Steinige Schicht im Profil II der Erdschanzung, im Hintergrund die Kirche

19. ábra. Kerámia a földvár II. szelvényéből

Abb. 19. Keramik aus dem Profil II der Erdschanzung

20. ábra. Kerámia profilrajzok a földvárból. 1. I. árok. — 2—5. DK-i árok. — 6—10. II. szelvény D-i része. — 11—15. II. szelvény É-i része

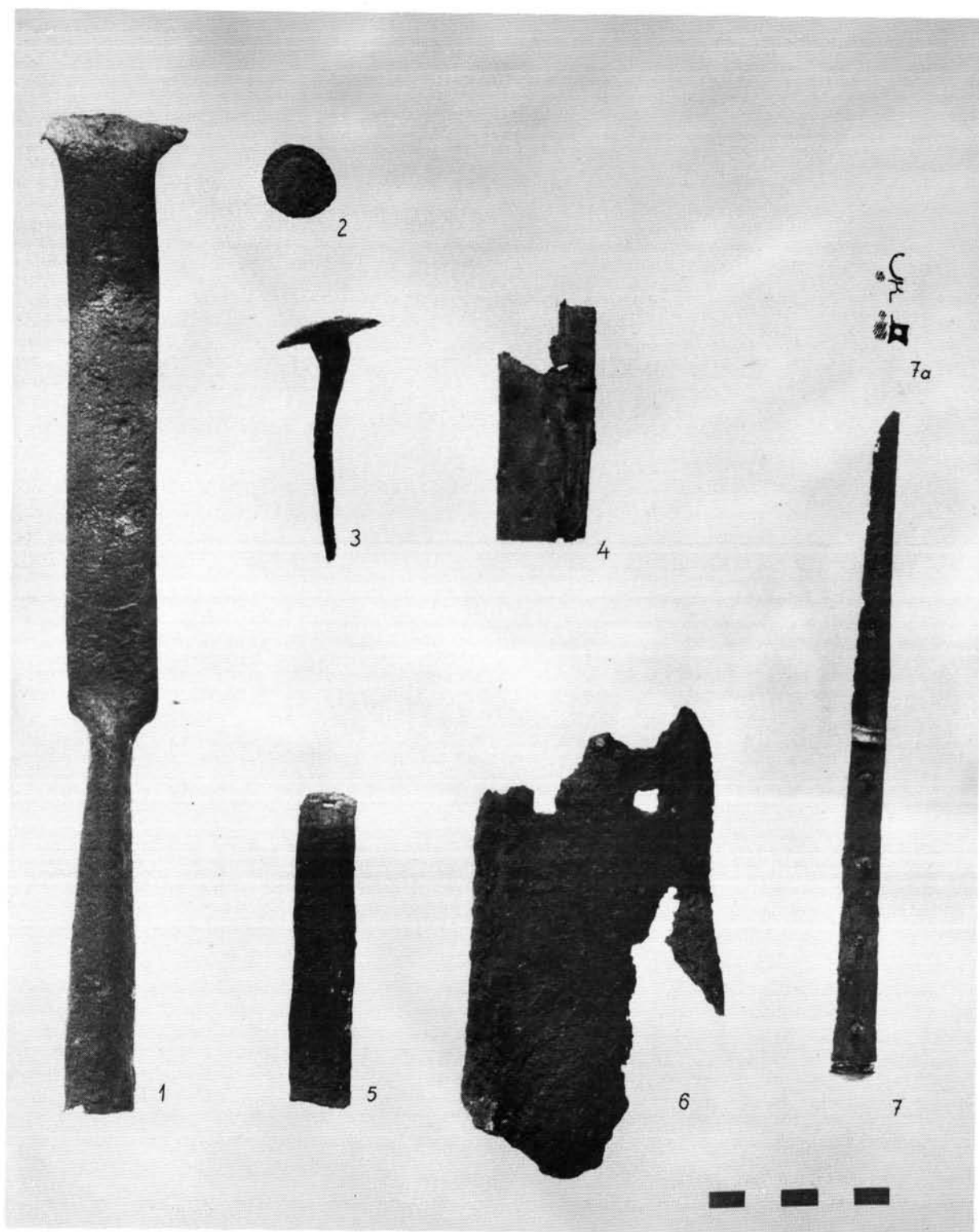
Abb. 20. Keramik—Profilzeichnungen aus der Erdschanzung. 1. Graben I. — 2—5. Graben im Südost — 6—10. südlicher Teil vom Profil II. — 11—15. nördlicher Teil vom Profil II.

gedték feltöltödni (valószínűleg időnkint újra-
 ásták); csak a falu elnéptelenedése után maradt
 gondozatlan. A kis mértékű erózió alapján arra
 gondolhatunk, hogy az árok oldalait már eredeti-
 leg is fűtakaró fedte, máskülönben a falu elha-
 gyása után erősebben bemosódott volna. (Az ásá-
 tás korlátozott időtartama miatt nem tudtuk tisztá-
 zni azt a kérdést, hogy a DK-i oldalon — tehát
 a falu és a templom felé — hid vezetett-e át,
 vagy keskeny töltést hagytak?)

Magának a központi lapos dombnak területén
 — amelyet fák és bokrok nagyrészt benőttek —
 két helyen nyitottunk szelvényt. Az I. szelvény
 az árkot keresztező metszet belső folytatása és
 kiszélesítése volt. A vékony humuszréteg alatt itt
 mindenütt nagyobb kavicsok és kis terméskövek
 fekszenek szorosan egymás mellett, különösebb
 rendszer nélkül. Talán az egykori felszín köve-

zése ez. Lelet a kövek között és fölött alig volt
 (4 m²-en 7 db cserép és 5 téglatöredék). D-felé a
 szelvény szélén a kövezés ritkul, itt 30 cm mé-
 lyen törött római téglák feküdt (ez és más római
 téglatöredékek az É felé fekvő római lelőhelyről
 kerülhettek át a faluba). A szelvény cserépanya-
 ga: jellegtelen késő középkori fazéktöredékek és
 fazék- illetve palacktöredék, melyek az Árpád-
 korra tehetőek.

A II. szelvényt a domb lapos tetején nyitottuk,
 15 m hosszúságban. A dombtető Ny-ról K felé
 ugyanúgy enyhén emelkedő, mint a templom felé
 továbbhúzódó domboldal, azaz az eredeti terep-
 szintnek megfelelő és *nem mesterségesen maga-
 sított*. A szelvény két végében 20, illetve 30 cm
 mélységben a sárga kavicsos altalaj már jelent-
 kezett, felette a humuszrétegben kerámia- és
 állatcsont-töredékek mindenütt fekédt. Az

21. ábra. Fémleletek. A faluból: 1. I. szelvény. — 2. VII. szelvény. — 6. IV. szelvény. — 3—5, 7. A földvából
 Abb. 21. Metallische Befunde. Aus dem Dorf: 1. Profil I. — 2. Profil VII. — 6. Profil IV. — 3—5, bzw. 7 aus der
 Erdschanzung

Rövidítések—Abkürzungen

- Czeglédy—Entz, 1967. = Sz. Czeglédy—G. Entz: Az egregyi Árpád-kori templom (Die Kirche von Egregy aus der Arpaden-Zeit). VMMK 6 (1967) 197—216.
- Holl, 1979. = I. Holl: Sarvaly középkori lakóházai (Die mittelalterlichen Wohnhäuser von Sarvaly). ArchÉrt 106 (1979) 33—51.
- Holl—Parádi, 1978/79. = I. Holl—N. Parádi: Die Ausgrabung des spätmittelalterlichen Dorfes Sarvaly (Vorbericht). MittArchInst 8/9 1978/79 143—148.
- Kovalovszki, 1969. = J. Kovalovszki: Ásatások Csepelyen (Ausgrabungen in Csepely). VMMK 235—252.
- Kozák, 1966. = K. Kozák: A román kori egyenes szentélyzáródás hazai kialakulásáról. A szigligeti Avasi templomrom feltárása (Über die Entwicklung des romanischen geraden Chorabschlusses in Ungarn. Freilegung der Kirchenruinen in Avas bei Szigliget). Magyar Műemlékvédelem 1961—1962. Budapest, 1966. 111—135.
- MRT 1(1966), 2(1969), 3(1970), 4(1972). = Magyarország régészeti topográfiája 1—4. Veszprém megye régészeti topográfiája.
- Márkus, 1940. = M. Márkus: A magyar népi világítás (Die ungarische Volksbeleuchtung). NéprÉrt 32 (1940) 87—126.
- Méri, 1964. = I. Méri: Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában (Bericht über die Ausgrabungen in Kardoskút). RégFüz Ser. II:12. Budapest 1964.
- Parádi, 1979. N. Parádi: Sarvaly középkori pincéi és kemencéi (Die Keller und Öfen der mittelalterlichen Ortschaft Sarvaly). ArchÉrt 106 (1979) 52—66.
- Holl 1979, 33—51., 1—14. kép. — Parádi 1979, 52—66., 1—10. kép — Holl—Parádi 1978/79, 143—148., 89—94. t.
 - MRT 3 (1970) 99.
 - A falu történetére vonatkozó adatok egy része felsorolva: MRT 3 (1970) 99.
 - A felsorolt 16. századi összeirási adatok: OL. DC.
 - Fr. Pesty: Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvtani tekintetben. Budapest 1888, I. kötet, 168.
 - MRT 3 (1970) 99.; helyszínrajza; uo. 97.
 - MRT 3 (1970) 98—99., 30—31. kép. A táblahivatkozás és a táblaszöveg téves. Helyesen: 27. t. 1, 5. (A 27. t. 2-en a földvár látszik.)
 - Az Árpád-kori falusi templomoknak csak egy részéhez tartozott torony, de ezekhez is legtöbbször a templomnál később építették hozzá. Az egregyi templomot és a tornyát egymáshoz közeli időben, a 13. század második negyedében építették. Czeglédy—Entz 1967, 198. 200—202. — A szigliget-avasi és a mecseknádasdi Szent István templomnál a torony hozzáépítését a 13. század második felére határozták meg. Kozák 1966, 116, 128., 159. kép. — M. G. Sándor: A mecseknádasdi Szent István templom. Adatok Mecseknádasd középkori településtörténetéhez (St. Stephans Kirche in Mecseknádasd). A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 16 (1971) 131, 141., 4. kép.
 - Az V. szelvényben és a földvárban mutatkozott kavicsos altalaj.
 - Holl 1979, 9, 11. kép. A kemencés helyiségek többsége az említetteknel nagyobb alapterületű.
 - Parádi 1979, 61., 9. kép 1—2. — Kovalovszki 1969, 246—247., 25. kép.
 - Holl 1979, 8—11. kép.
 - Holl 1979, 35—50. — Parádi 1979, 65.
 - A sarvalyi edényekre: Holl—Parádi 1978/79, 146., 94. t. 1—2.
 - MRT 2 (1969) Nagyvázsöny—Csepely, 33/27. lelőhely, 142., 30. t. 6. — MRT 3 (1970) Adorjánháza, 1/13. lelőhely, 18., 1. kép 18, 20, 21, 21a.; Adorjánháza—Jánosi, 1/18. lelőhely, 20., 1. kép 30, 34; Ajka—Tócsok, 2/13. lelőhely, 27—28., 6. kép 2—3, 7.; Borszöröcsök—Ikland, 9/12. lelőhely, 42., 6. kép 26—28.; Csabrendek—Alcsab, 10/5. lelőhely, 49—50., 10. kép 18, 27.; Gógánfa—Máhó, 17/5. lelőhely, 92—94., 28. kép 21—23.; Iszkáz—Pacsiháza, 22/7. lelőhely, 112., 35. kép 27—28.; Kamond Nagyberzsény, 23/4. lelőhely, 114—115., 36. kép 13—15.; Káptalanfa—Barátfa, 25/3. lelőhely, 122—124., 39. kép 23, 25.; Kisszőlős 32/1. lelőhely, 139., 41. kép 9, 11.; Kisvásárhely, 33/5. lelőhely, 141—142., 41. kép 23.; Nagyalásony—Otvös, 38/5. lelőhely, 158., 44. kép 25, 31.; Nemesahany—Nagyahany, 41/1. lelőhely, 166., 46. kép 23, 26.; Nagygyőr, 39/3. lelőhely, 160—162., 49. kép 33—34.; Ukk—Ukkindszent, 61/3. lelőhely, 248—249., 75. kép 23. — MRT 4 (1972) Külsővat—Bánd, 40/15. lelőhely, 137—138., 17. tábla 34.; Románd—Hosszúrétek, 68/15. lelőhely, 224—225., 18. tábla 35.
 - MRT 3 (1970) Adorjánháza, 1/13. lelőhely, 1. kép 16, 16/a., 22, 22/a.; Kamond, 23/10. lelőhely, 38. kép 8. — MRT 4 (1972) Nemesszalók—Antfa, 56/8. lelőhely, 18. t. 17.; Ugod—Olaszfalu, 75/7. lelőhely, 18. t. 38.; Szápár—Faluhely, 70/1. lelőhely, 18. t. 36.
 - MRT 3 (1970) 43/12. lelőhely, 50. kép 17, 19—20.
 - Méri 1964, IX. t. 1—3., X. t. 2, 5.
 - Ilyen edényt említ Méri 1964, 74., 144. jegyzet. Leleltetve: Ócsa—Ómértföldek. — A képét is közli: I. Fodor: Cserépüstjeink származása. (On the origins of clay kettles from Hungary). Arch.Ért. 102 (1975) 261., 5. kép.
 - A 19. jegyzetben idézett Ócsa—Ómértföldekről származó fazék alakú üstön kívül ide tartozik az Esztergom—Szentkirály falu ásatása során felszínre került magasabb testű fazék alakú cserépüst (leltározatlan cserépedény, Esztergom, Balassa Bálint Múzeum). — A nagytérenyi római tábor feltárásakor, a középkori Tétény falu területén olyan peremfalföredék került elő, amelynek falának ives hajlásából fazék alakra és lapos fenékre következtethetünk. Pereme élben erősen kiugrik, és két téglalap alakú átfúrt lyuk van rajta. Sárgás-barna színe és falának bekarcolt vonalás díszítése is arra utal, hogy a 15. századnál régebbi nem lehet (leltári száma; 56.55. 39. C, Magyar Nemzeti Múzeum, Középkori gyűjtemény).
 - A díszítetlen peremfalföredékhez hasonlólt Nyirád—Deákiből említhetünk. MRT 3 (1970), 43/12. lelőhely, 173., 50. kép 14.
 - Holl—Parádi 1978/79, 94. t. 1—2.
 - Lásd a 22. jegyzeten kívül: MRT 2 (1969), Nagyvázsöny—Csepely, 33/27. lelőhely, 30. t. 9. — I. Sz. Czeglédy—L. Ágostházy: Berhida középkori temploma. (Die mittelalterliche Kirche von Berhida). VMMK 6 (1967) 223., 16. kép.
 - A sarvalyi korszok leltári száma: 71.74. C. (Magyar Nemzeti Múzeum, Középkori gyűjtemény).
 - MRT 1 (1966), Zalaszántó—Kovácsi, 58/6. lelőhely, 178.
 - A sarvalyi leltári száma: 75.81.78. C. (Magyar Nemzeti Múzeum, Középkori gyűjtemény). — MRT 2 (1969), Balatonfüzfő—Mámai templomrom, 7/2. lelőhely, 46.
 - MRT 4 (1972), Takácsi—Faluhely, 72/4. lelőhely, 236.
 - A sarvalyi ásatásból több fogaskerekes díszítésű pohár és töredék ismert. Ezekon kívül két fogas-

- kerekas diszítésű pohártalpat Nyirád—Deákiból említhetünk. *MRT* 3 (1970), 43/12. lelőhely, 173., 50. kép 11—12.
29. *Márkus* 1940, 116., 17. ábra 9.
 30. *Márkus* 1940, 111—112.
 31. *I. Holl*: Külföldi kerámia Magyarországon (XIII—XVI. század.) (Ausländische Keramikfunde des XIII—XVI. Jahrhunderts in Ungarn). *BudRég* 16 (1955) 174., 45. kép. — *I. Holl*: Középkori cserépedények a budai várpalotából (XIII—XV. század), (Mittelalterliche Keramik aus dem Burgpalast von Buda. (13—15. Jahrhundert). *BudRég* 20 (1963) 343, 346., 16. kép, 71. kép 8—9, 73. kép 9. — *N. Parádi*: Az Esztergom Széchenyi téri ásátás. (Ausgrabungen in Esztergom, Széchenyi-Platz). *ArchÉrt* 100 (1973) 244., 10. kép 9—10.
 32. A Pomáz—Klisszai gyertyatartó leltári száma: 60.746. C. (Magyar Nemzeti Múzeum, Középkori gyűjtemény). — A Budapest margitszigeti közölte: *Feuérné Tóth R.*: A margitszigeti domonkos kolostor. (Le couvent dominicain de l'île Marguerite) *BudRég* 22 (1971) 262., 12. kép, bal alsó sarokban.
 33. Leltári száma: 75.81.60. C. (Magyar Nemzeti Múzeum, Középkori gyűjtemény).
 34. Leltári száma: 55.2248.1. (Esztergom, Balassa Bálint Múzeum).
 35. Leltári száma: 75.68.200.0. (Magyar Nemzeti Múzeum, Középkori gyűjtemény).
 36. A bevágásokkal díszített gyertyatartó leltári száma: 54.1.57., a másik gyertyatartóé: 54.1.56. (Győr, Xántus János Múzeum). — A külföldi emléktárgyakban az itt tárgyaltaktól többé-kevésbé különböző formájú cserépgyertyatartók is előfordulnak (pl. *V. Nekuda—K. Reichertová*: Středověká keramika v Čechách a na Moravě. Brno 1968. LXXVIII. t. 1—2.), de a cseréppoharak díszítésével egyező, pecsétlővel benyomott mintával díszítettek is használtak. *H—J. Stoll*: Ein tönerner Lichtstock des späten Mittelalters von Magdeburg. *AuF* 9. (1964) 53—56., Abb. 1., Taf. 8, c.
 37. Így a sarvalyi ásátás 23. számú háza: *Holl* 1979, 44—45., 1, 11. kép, vagy az ecséri templomromnál feltárt ház. *I. Sz. Czeglédy—T. Koppány*: A középkori Ecsér falu és temploma. (Ecsér, a medieval village and its church). *ArchÉrt* 91 (1964) 54—58., 23—24, 26—27, 29. kép.
 38. *Holl* 1979, 33—34., 2—7. kép.
 39. *Kovalovszki* 1969, 247., 39. kép.
 40. *Holl* 1979, 45.—*Parádi* 1979, 64., 9—10. kép.
 41. Ilyen lapos vörös cserépfedők 15. sz-i leletanyaggal együtt kerülnek elő *Holl I.*, Sopron középkori városfalai (Les murs d'enceinte médiévaux de Sopron). *ArchÉrt* 94 (1967) 177.; *ArchÉrt* 95 (1968) 193, 196.
 42. Sarvaly falu leletanyagának feldolgozása során nyert adataim szerint ez a kés is az osztrák Steyer mestereinek készítménye. A késen látható elmosódott kovácsjegy legjobban az 1531-ben kiadott (Nr. 7—8.) két mesterjegyhez hasonlít, de a korrózió miatt teljesen nem azonosítható. A kérdésről: *I. Holl—N. Parádi*: Sarvaly. *FontesArchHung* Budapest 1982.
 43. Más középkori falvak ásátási eredményei is arra mutatnak, hogy a feltárt kerámia-leletek a falu életének teljes kontinuitását nem jelzik; elsősorban a pusztulás időszakát képviselik a leletek, s korábbról jóval kevesebb marad fenn. Ha egy korábbi periódus anyaga nagyobb mennyiséggel van képviselve, úgy azt jóval jelentősebbnek ítéltjük.
 44. A díszítés a Somogy megyében feltárt fazekeskemencék kerámiáival vehető össze, ezeket az ásató szerint a 13. sz. elejéig használták. *Parádi N.*, A Hács—Béndekpusztai Árpád-kori edényégetőkemence (Le four de potier de l'époque arpadienne de Hács—Béndekpuszta). *ArchÉrt* 94 (1967) 28—33. A csehszlovákiai kerámiáknál hasonló díszítés a 12—13. sz.-ban egyaránt előfordul. *P. Radomerský—M. Richter*: Korpus česke stredoveké keramiky datované mincemi. *Sborník Narodního Muzea v Praze*, *Historia* 28 (1974) 78—82.
 45. Sopronban 13. sz-i rétegben. *Holl I.*, Sopron középkori városfalai IV. (Les murs médiévaux de l'enceinte de Sopron IV.). *ArchÉrt* 100 (1973) 199—200.
 46. Kisméretű várakról eddig kevés adattal rendelkezünk. *Miklós S.*, Árpád-kori földvár Váchartyan—Várhegyen *ArchÉrt* 105 (1978) 95—105.; *N. Parádi*: A kácsi középkori lakótorony. *ActaArchHung* 34 (1982). A korai feudális várak kérdéséről *Nováki Gy.—Sándori Gy.—Miklós Zs.*, A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. (Vorgeschiedliche und mittelalterliche Burgen im Börzsöny-Gebirge (Budapest 1979. (Fontes-ArchHung) 93, 121.
 47. *MRT* 3. (1970) 98—99. (Török L. megfigyelése.)
 48. Az ilyen kisméretű templomoknál a Ny-i homlokzat elé épített torony aránylag ritka. A távolabbi környék hasonló alaprajzú templomait az új kutatás a 13. sz. második negyedére keltezi. *Sz. Czeglédy I.* — *Entz G.* 1967 200—202. — *Kozák K.*, A román kori egyenes szentélyzáródás hazai kialakulásáról (Über die Entwicklung des romanischen geraden Chorabschlusses in Ungarn). *Magyar Műemlékvédelem* 1961—1962. 111—133. (13. sz. közepe — m. fele) — A korábbi, torony nélküli kis falusi templomok egy része is a század második felében kap tornyot. Lásd pl. *G. Sándor M.*, A mecseknádasdi Szent István templom kutatása (Die Forschung des St. Stefans-Kirche von Mecseknádasd). *Magyar Műemlékvédelem* 7 (1971—1972) 180—194. — A 13. sz. közepére keltezik azt a nagyon közelálló alaprajzú kis templomot Csehországban, melynek tornya ugyancsak az É-i fal síkjába eltolva áll: *J. Kuthan*: Středověká architektura v jizních Čechách. *Česke Budejovice*, 1976. (Řesanice). Egy másik cseh példa (Nechvalice) is a század közepe után épülhetett, ennek is oldalra tolt tornya van; *A. Merhautova*: Rane středověká architektura Čechách. Praha 1971. 175. — A datálásnál nemcsak az említett példákban indultunk ki (a homlokzati torony kis templomoknál korábban, főleg az 1200-as évektől már jelentkezik); döntőbbnek tartottuk a védelmi szükségesség felismerésének valószínű időpontját.

ERFORSCHUNG DES MITTELALTERLICHEN DORFES VON NAGYKESZI

Zur besseren Erkennung der mittelalterlichen Dörfer in Transdanubien wurde 1979 eine kleinere Forschungsarbeit auf dem Gebiet des einstigen Dorfes Nagykeszi in der Nähe der heutigen Gemeinde Gyepükaján im Komitat Veszprém angestellt.

Die Mauer des einschiffigen Kirchengebäudes mit geraden Chorschluß, sowie der aus der Chormauerflut nördlich leicht herausragende Kirchturm bestehen auch heute noch in ruinösem Zustand (Abb. 2 u. 3). Verglichen mit Befunden aus Untersuschungen an ähnlichen Kirchen aus dem romanischen Zeitalter, kann das 2. Viertel des 13. Jahrhunderts als Zeitpunkt für die Entstehung der Kirche bestimmt werden.

Aus den Schurfgräben im Erkundungsprofil III westlich von der Kirche konnten die Reste eines Wohngebäudes freigelegt werden (Abb. 2, 4 u. 5). Im freigelegten Ofenraum des Hauses mit rechteckigem Grundriss stand der Ofen in der nordöstlichen Ecke (Abb. 4—6). Anhand von Beobachtungen bei bisher angestellten Ausgrabungsarbeiten in Dörfern von Transdanubien (Sümeg—Sarvaly, Nagyvázsöny—Csepely) kann man darauf schliessen, dass auf der Nordseite ein weiterer Raum an die mit dem Ofen benachbarte Mauer angeschlossen war und das Haus zumindest aus 2 Räumen bestehen dürfte. Das Fundament des Hauses bestand aus einer mit etwas Stein gemischten Grobkieselschicht (Abb. 4,6). Der Unterboden des Ofens, gebaut aus im unteren Teil in Ton gebetteten Steinen, hatte ein dreischichtig gelehmt Unterfutter, was darauf hinweist, dass der Ofen zweimal erneuert worden war (Abb. 6—9). Aus jedem der 3 gelehmt Schichten des Ofenunterbodens kamen Bruchstücke von Tongefässen zum Vorschein (Abb. 13). Aus den Bruchstücken von der oberen und unteren Bodenschicht konnten mehrere Töpfe wiederhergestellt werden (Abb. 10, 11). Die Keramikgegenstände, gefunden im Hause (Abb. 12/1—3; Abb. 14/5) bzw. an anderen Ausgrabungsstellen, glichen den aus Dorfsausgrabungsarbeiten in der Umgebung stammenden Keramik. Die Entstehung des freigelegten Hauses lässt sich auf die zweite Hälfte des 15. Jh. oder auf die erstere Hälfte des 16. Jh. datieren. Das Fundament des Hauses, seine erschlossenen Abmessungen und die Grundrisslösung, die innere Einteilung sowie die Anordnung des Ofens weisen insgesamt darauf hin, dass es hierbei um ein

aus der Volksarchitektur von West- und Südwest-Transdanubien bekanntes sog. Wohnküchenhaus handelt; dadurch wird wiederum die Annahme bestätigt, dass dieser Haustyp in den Dörfern des späten Mittelalters (15. bis 16. Jh.) auf dem mittleren Gebiet Transdanubiens allgemein verbreitet war.

Die kleine Erdschanze, vom Kirchengebäude in nordwestlicher Richtung 130 m entfernt gelegen, ist von einem umlaufenden Graben umgeben (Abb. 2, 15—16). Der Graben war nur geringfügig aufgefüllt und es kam gleich der stark kiesel- und sandhaltige Untergrund zum Vorschein, was darauf hinweist, dass man den Graben während des Bestehens des Dorfes nicht auffüllen liess (Abb. 15,17). Die hier gefundene Keramik (Abb. 20/1—5) dürfte in der 2. Hälfte des 15. Jahrhunderts bis Anfang des 16. Jahrhunderts entstanden sein, während das eiserne Messer (Abb. 21/7—7a) auf die 30er Jahre des 16. Jahrhunderts datiert werden kann.

Im einen Teil der künstlich nicht erhöhten Erdschanzung zeigte sich eine Schicht aus dem Gemisch grösserer Kiesel und kleinerer Steine, im anderen Teil eine Schicht aus runden Steinen, gemischt mit Ziegelsteinen und römischen Dachziegeln (Abb. 18). Hieraus kamen Keramikreste überwiegend aus der Arpadenzeit zum Vorschein (Abb. 19; Abb. 20/6—13). Spuren, die auf das einstige Bestehen eines Gebäudes oder auf den Abbrand desselben hinwiesen, waren nicht aufzufinden.

Die Erdschanzung zählt von ihrer Grösse, insbesondere aber von ihrer orographischen Gestaltung her zu den kleinsten der bekannten Erdfestungen. Insgesamt gibt dies den Anlass, darauf zu schliessen, dass hier Ende des 12. Jahrhunderts, Anfang des 13. Jahrhunderts ein Kleinadeligenhof entstanden war, der später nicht weiter ausgebaut wurde. Anstelle der Erweiterung ergab die Notwendigkeit der wirksamen Verteidigung eine bessere Lösung: Mitte des 13. Jahrhunderts haben die hier ansässigen Kleinadeligen die Dorfkirche mit dem Schutzturm aufgebaut. Im Erdgeschoss hatte der Turm keinen Eingang und im 1. und 2. Obergeschoss war er mit Schießchartenfenstern versehen (Abb. 3), wodurch der aus der Mauerflut auf der Nordseite ungewöhnlicherweise hinausragende Turm auch zur Verteidigung des westlichen Eingangs geeignet war.

ADATOK A PÁPAI VÁR ÉPÜLETEGYÜTTESÉNEK REKONSTRUKCIÓJÁHOZ

A Tapolca-patak teraszán, a mai várkastély helyén állott az egykori pápai vár épülete. A jelenlegi kastély U alakú alaprajza követi az egykori várépület nyomvonalát, mely DK-i irányban, a r. k. templom felé nyitott. A vár K-i szomszédságában, a Tapolca-patak és a Bakony-ér egykori mocsaras területén tó volt.

1626 március 13-án, Nyári Pál távozása után jutott a pápai uradalom az Esterházyak kezére. Ugyanennek a hónapnak utolsó előtti napján a vár, a templom és a város nagy része leégett.¹ Úgy tudjuk, hogy Esterházy Miklós nádor csak 1628-ban jutott el személyesen Pápára.²

1630-ban készült az első ismert várleltár, amelyet akkor készítettek, amikor a nádor a fiának, Esterházy Lászlónak adta át a várat.³ Szövege azonban nem maradt fenn, mert 1945 után elveszett a leltár.

AZ 1639. ÉVI VÁRLELTÁR

1639. október 6-án készült a vár, időben második inventáriuma, amely nagy részletességgel őrizte meg a várat és a hozzá tartozó épületek leírását. E leltárban is Miklós nádor adja át az uradalmat és a várat másik fiának, Istvánnak. Okát nem tudjuk, hogy László életében miért került István kezébe a pápai uradalom.

Ez a leltár 31,5 cm gerincmagasságú, 17 oldalas füzet.⁴ A leltározók, az aláírások szerint, Nagymagyar János és Vámos István. 14 oldalon át jól olvasható írással készültek a feljegyzések.

A leltározók a vár földszintjén kezdték a bejárást a 46. szobánál (1. ábra és a földszinti kimutatás), majd a jelen dolgozat számozása szerint haladtak az ÉNy-i sarok felé és eljutottak a K-i szárnyon a földszint 65. sz. szobáig. Az emeleten a 17. sz. „palota” volt az első terem (2. ábra és kimutatás az emeleti helyiségekről), az É-i sarok után a 21. szoba az utolsó, majd visszatértek a 17. sz. teremhez és a 16. sz. helyiségtől számozásunk szerint fogyó sorrendben értek a Ny-i szárny 7. sz. szobáig. A K-i szárny emeleti szobái a 21. és a 22. sz. szobák. Ugyanitt alattuk a földszinten a sarokhelyiség a 62–63. sz. szoba és DK felé az utolsó a 65. számú. Tehát ezen a szárnyon két, esetleg három helyiséggel több őrződött meg épségben, mint felettük az emeleten.

A Ny-i szárny földszintjén a 46. sz. helyiség az utolsó, az emeleten ugyanitt a lépcső után a 7. sz.

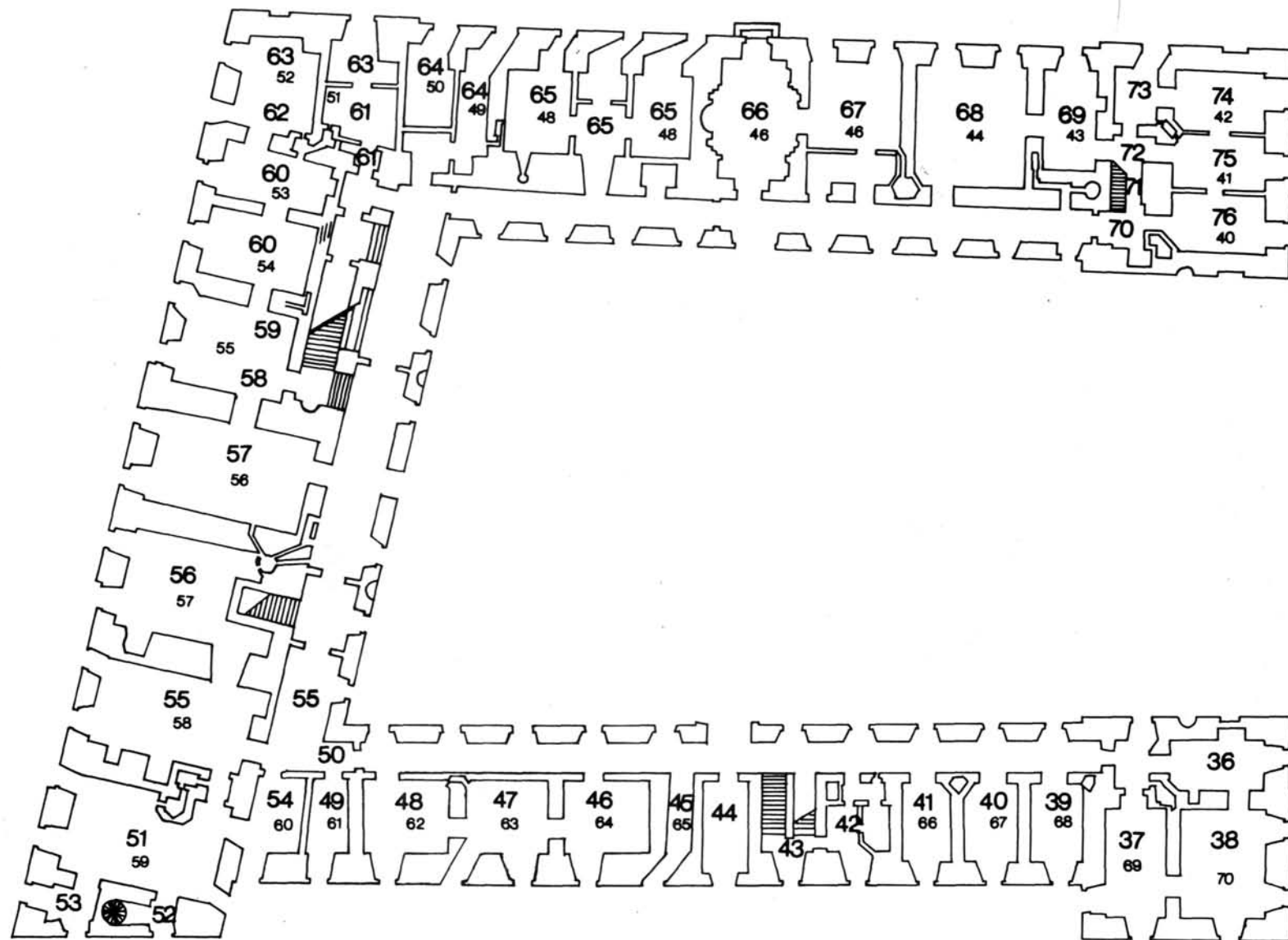
szoba nézett a mai Fő tér felé. Tehát itt az emeleten leltárunk szerint két szobával több a lakott, mint a földszinten a berendezett helyiség.

A vár bejárata K felől volt, mint ez Turco 70 évvel korábbi tervrajzán is látható. Egy kamra után a 2. helyiség a darabontoké, egy tornác után pedig a tömlőc következett. Mint már említettük a Ny-i szárnyon kezdték a helyiségek bejárását. Ott az első egy „öregs konyha”, melyben említik a konyha berendezését is. (1.) Egy „bolt haz” után az „Uraimék haza” mellett egy „kenieres haz” volt. A leltározók azután léptek be „egy sütő volt haz”-ba (2.). A mi 59. sz. helyiségünk volt ebben az időben a „Tisztartok haza”. A „konha safarnak haza” mellett volt ekkor a számtartó szobája és itt egy kis „Gradicz” is. Az emeleten lévő „Eöregs Palota” alatt „vagyon egy Municio tartokat volt haz”. A 65. sz. helyiség a „kaposztas haz” (3.). A K-i szárnyban üres helyiségek voltak az ún. „puszta hazak”, az itteni pince fölött pedig gabonartartó raktár. Ebben szántalpakat tartottak (4.).

Az időben ezután készült leltárak elnevezése szerint illesztettük be a mai alaprajzba a földszinti helyiségeket.

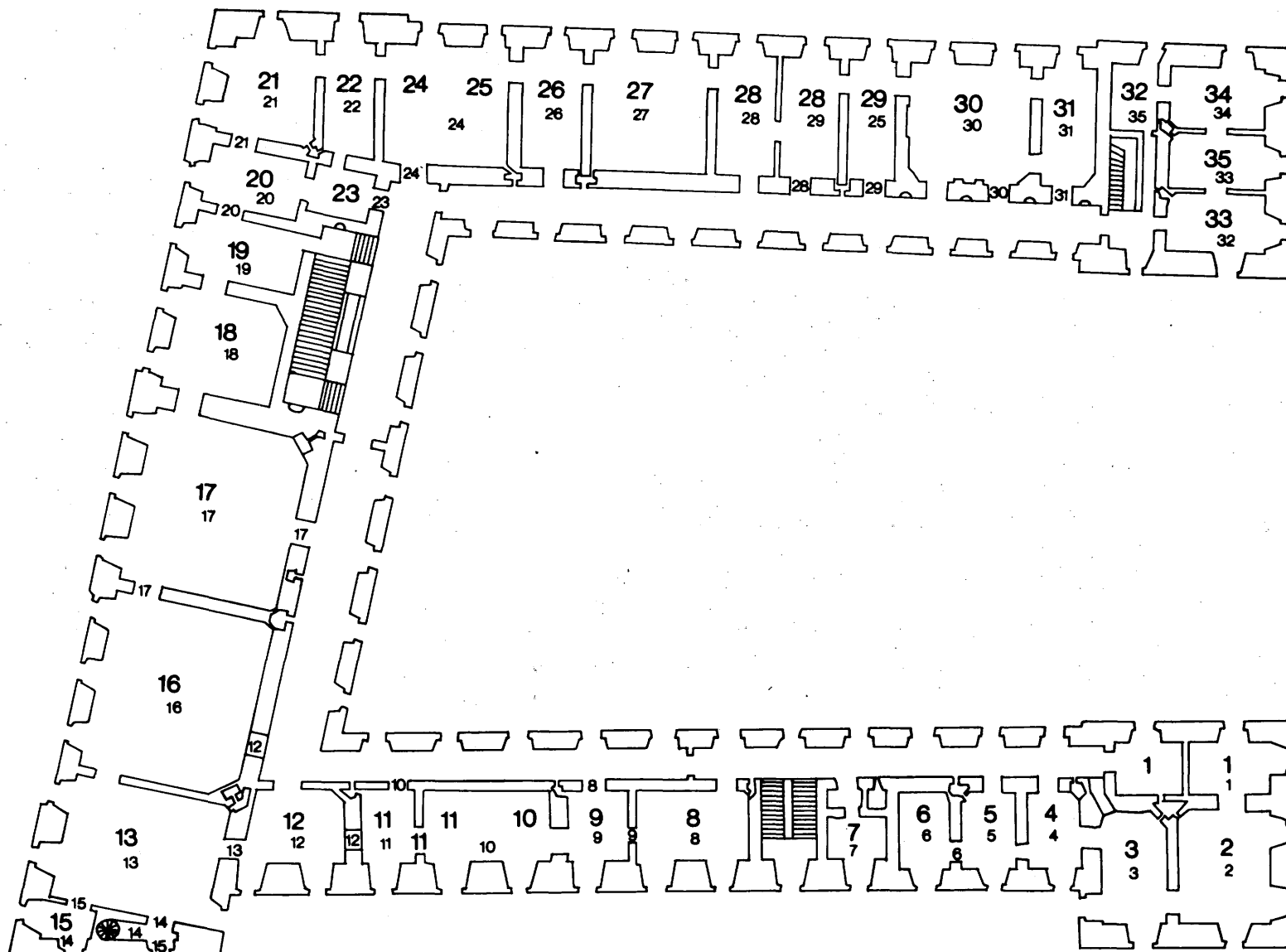
Deszkázott „Szeles gradiczon” lehetett az emeletre menni és itt volt egy „padimentomozott folyoso” az „Eöregs Palota” előtt. Az ajtaja fölött „kopia tartani valo fogas” díszlett. A palotában volt „Musicasoknak valo pohár szék” és „körül kopia tartani valo fogasok a falon” (4.). A sarokszoba megfelel a „Tofelöl vagyon egy palota”-nak, ez a 20–21. sz. szoba. Itt 5 ablakot említettek a leltározók (5.). DK felé még egy helyiség volt a K-i szárnyban és utána következtek a „puszta hazak”. Ezeknek tetejét és a vár udvara felé eső részét újonnan építették. A mai Nádorteremtől Ny-ra volt az ebédlő és azon belül „egy szenies haz”. A sarkon van a kápolna, az oratorium és a Chorus. A 12. sz. helyiségben a szenes házon belül van egy szoba, „hol az Úr ő Nagysága lakot”. Tehát 1639 októberében talán Nyári Pálra kellene gondolnunk, mert közvetlenül az átadás dátuma előtt Esterházy László a várkapitány.

A 12. sz. szoba előtt lévő boltozott folyosón egy „gerengő gradicz” volt. A Ny-i szárnyon több alkalommal említik a leltározók a folyosót, amelyre ajtók nyílnak. Ez azért fontos, mert úgy látszik a földszinten, hogy folyosók nincsenek és így árkádokra gondolhatunk. Ezen a szárnyon különben több szoba falát újonnan rakták.

1. ábra. A pápai vár földszinti alaprajza a szobaszámokkal

Abb. 1. Grundriß des Erdgeschosses der Burg von Pápa, mit Zimmernummern

2. ábra. A pápai vár emeleti alaprajza a szobaszámokkal és ajtótok számozással

Abb. 2. Grundriß der Etage der Burg von Pápa, mit Zimmernummern und Türzargennummerierung

„Az Ur haza fölöt egy Nyari haz, az mely az elöt deszkázot volt". Ennek is köröskörül újonnan rakták a falait (6.).

A leltározás folyamán több helyen említik az 1639 előtti állapotot, de nem tudni, hogy mire céloznak ezzel a kifejezéssel. Lehet, hogy a 42 évvel ezelőtt történt ostromra vagy az 1626. évi, nagy tűzvészre. A sok helyen leírt újabb falfelhúzás inkább a felszabadítási harc nagy káraitra enged következtetni. Az 1597. augusztus 20-i nagy robbanás a legtöbb kárt a K-i szárnyban tette, hiszen a falak és a feljárólépcső kövei repültek a levegőbe,⁵ s lehet, hogy erre utáltak a leltározók.

A 9. sz. szoba az „Asszony ő Nagysága haza" és a szenes házból „nyilik az Ur halo haza" (7.).

Ezen a szárnyon volt a „patika haz" (8/2 sz.). E szobában a város felé eső falat újra kellett építeni. Még tovább van a Leányasszonyok háza és egy „asszoni kis konha" (8.).

A leltározók ismét eljutottak kiindulási pontjukra, a vár kapuihoz. Itt a kapuközben, az emeleten részletesen leírták a szobákat, illetőleg azok elhelyezkedését.

Egy deszkagrádics vezetett föl a kapuköz fölötti helyiségekbe. Folyosóról lehetett a „kapu fölöt való második rend hazakba" lépni. Ezekben belül egy újonnan épített „haz" is volt. A „fölső hazakban" pedig 6 ablak van. Az alsó renden egy kis szobában a páterek laktak. Az alsó folyosóról egy ajtó a torony alatt való kis szobába vezetett. Ennek helye ezek szerint a kapuközön túl volt, attól DK felé. Ilyen rövid leírás alapján sajnos nem lehet rajzba foglalni ezeknek a helyiségeknek az elhelyezkedését (8.).

A váron kívül egy „puszta kaput" említ a leltár. Ennek tornácát újonnan boltozták és mind fölötte, mind alatta egy-egy helyiségben municiót tartálékoltak. A vár kapuja előtt széles kocsiszin volt, amelyben hintókat és kocsikat tartottak. Eddig ez a hely üres volt, és itt öreg lovaknak való istálló helyezkedett el (9.).

A váron kívül az „Ur haza alat" a boltozott helyiség ajtaja a kerengő lépcső ajtaja elé nyílt. Még egy istállót is jeleznek, amelyben szekeres lovakat tartottak. A fenti épületek egy részét újonnan építették. A közelben található egy jégverem is (9.).

A halas tavon egy „kis halas haio" és egy „más öreg haio" úszott, „az mellen az Ur ő Nagysága szokot az halaston iarni". Ez utóbbi hajón két kis házacska állott 4 ablakkal és ajtóval.

A vár udvarán még régebről volt kút láncokkal és vasas vödörökkel (10.).

Az inventáriumban 10 oldalas leírása után a vár külső tartozékai következnek; a pápai major részletes ismertetése (11—13.), a halastó (13.), a Tizes-malom (13.) és a sörfőző ház leírása (14.). Az uraság a nagy halastó mellett egy kisebbet elkerített; ezt három oldalról kövel kerítették belülről, kívül pedig agyaggal tömték el a töltést. A tó közepére gerendákból épített hid vezetett, amely 3 szál deszka széles volt. „Ezen halston egy kis zugo vagon". A tó körül fűzfákat ültettek. A külső halastavat vesszőkerítéssel

vették körül, amelyen ajtó is volt. A tóban apró halak és csukaivadékok voltak. (13.).

Ugyancsak részletesen leírták a leltározók a Tizeskapu előtt lévő „Malom-hazat". A sörfőző ház is a Tizes-kapu előtt állott. Ennél is minden részletet megemlítenek (14.).

A leltár sorrendjében a 15. oldalon szereplő „Ugodi Inven tarjom" fontos számunkra. 8 ágyú, 2 tagló, egy kaloda, annak láncja és lakatja, lábra való vas, egy pusza major és egy pusza kert tartozik ide. Tehát a vár védelmi fegyverei és a tömlőfelszerelés nyilvántartása tartozik szorosán a pápai vár, illetőleg uradalom kebelébe. Fontos tény ezzel kapcsolatban, hogy már 1639-ben Esterházy-leltárban szerepel az ugodi vár. Valószínűen ez a legkorábbi hiteles adat, hogy Ugod az Esterházy birtokhoz tartozott.

1639. október 17-én történt a vár átadása a nádor részéről István fiának. Várvédelmi fegyverek, tömlőfelszerelés, mezőgazdasági felszerelés, termények és takarmány (16—17.).

Osszeírtuk azokat a helyeket, illetőleg helyiségeket a pápai vár 1. emeletén és földszintjén, ahol újabb falakat kellett építeni és javítani. Ezek szerint az emeleten a pusztulás nagyobb az É-i sarok közelében és a Ny-i szárnyban, a földszinten pedig az É-i sarok és az ÉNy-i szárny közepe lett hiányos ill. romos. Talán nem tévedünk, ha arra gondolunk, hogy a töröktől való felszabadító ostromnak és az említett nagy tűzvésznek a nyomai itt együtt látszanak. Jó néhány kemencét újra kellett rakni. Az 59., a 22. és a 17. szoba kemencéje újonnan rakott a leltározás idejében. Több kemence zöld színű volt.

Érdemes felsorolni azokat a helyiségeket, amelyek „az elöt voltak". Az 57. szobában volt az örök háza és előtte munició állt. Ez volt a 63. sz. helyiségben is. A 17. sz. terem „meg vagon padimentomozva" és az elött is így volt. A 11. és 12. szobában az Ur lakott. Régebben a Nyári ház (10. sz.) deszkázott volt.

Még fel kell említeni, hogy a várkapun belül fegyvereket, pallost és kalodát is említ az inventárium. A vár épületében sok helyen, de még az istállóknak is voltak üvegablakok. Sok a pléhes ajtó. A kályhák ill. kemencék nagy része zöldmázos volt. A 17. sz. teremben egy hatajtós pohárszék állt. A kápolnában (13. sz.) fából készült oltárt említenek. Gyakoriak fedeles nyoszolyák. Egy megjegyzésből kiderül, hogy kert is volt a vár mellett.

A fenti összeírásból az látható, hogy jól berendezett és jól működő volt a vár épületegyüttese, melynek helyiségeiben minden szükséges megtalálható. Az oldalszárnyaknak az udvar felé vannak a folyosók. A tógazdaság, a Tizes-malom, a majorság és a sörfőző ház jól üzemel.

Az 1480—1520 között épült várba vonult be a török. A vár felszabadítása után 1639-ben a sok helyreállítás után is vannak „puszta hazak" a K-i szárnyban, de már befedett állapotban.

Reiznertől értesülünk egy újabb várleltárról, mely 1641-ből származott. Tartalmazza a pápai és devecseri uradalmak leírását; ez sajnos elveszett. Ebben az évben Esterházy István gróf Csáky Lászlónak adta át a várat és uradalmat.⁶

Esterházy László rendelkezése írta össze egy bizottság a pápai vár szegényes felszerelését.⁷ Szövegét már ismertették és ezt érdemes megvizsgálni. Sejtésünk szerint az inventarium egy „U” alakú várépületről szól, amely már Turco ismert tervrajzán is szerepel.⁸ D felé ezen sincs 4. épületszárny. Hoefnagel 1610. évi metszetén⁹ ábrázolt épületek a várban nem egyeztethetők össze Turco 1569. évi tervrajzával, illetőleg az akkor meglévő várral.

Úgy látjuk, hogy az 1648-ban készített szöveg egy 1945 előtti véleményt erősít meg, mely szerint a 16. században kiépített palotaszobák változatlanul maradtak és a régi fellegvár hadi falai még régi vastag méreteikben maradtak ránk.¹⁰ Tehát Hoefnagel metszete és az 1648. évi várleltár leírása nem fedi egymást és nem is hasonló.

Feltételeztük, hogy az inventariumban a szobákat egymás után jegyezték fel. A földszinten 10 helyiség volt és még 2 pince, illetőleg lejárát (1. ábra, földszinti kimutatás). Az emeleten a kiindulás az volt, hogy egy 1639-ből származó leltár szerint¹¹ a Ny-i épületszárnyban az egyik szoba „az előt leányok Szálásso volt”¹² (2. ábra 7. sz. és a kimutatás). Ezt a szobát 1648-ban is említik, ugyanígy ismerős ez a szoba 1639-ből is.

Az emeleten 15 helyiség volt. A földszinten DNy felől léptek be a várba és az É-i sarkon mentek fel az emeletre és innen haladtak az előbbi irányba ellentétesen.

A földszinti helyiségeknek funkciói miatt csak az udvar felől lehettek bejáratai. Az egyes helyiségek nagysága nem állapítható meg a néhány rövid szóval történt leírásból. Itt főleg a pincelejáratok szabták meg a sorrendben az elindulást. Így alaprajzunkban és kimutatásunkban több helyiség kiterjedése megfelelhet a mai alaprajzban 2—2 helyiség nagyságának.

A mai állapotoknak megfelelően a tisztartóházból (1. ábra 58—59. sz.) lehetett a lejárát az É-i szárny alatt az „öreg pincébe”, és a „káposztás ház”-ból a K-i szárny alatt járhattak le (1. ábra 62—63. sz.) a „pravendas pince”-be.

A konyha (1. ábra 47—48. sz.) megfelelhet az 1639. évi leltár 47—48. sz. helyiségének¹³ és a későbbiekben az 1694. évi inventariumban az ún. „Szütő haznak”¹⁴, valamint az 1900/16. évi leírásban,¹⁵ a „Kis konyhának”¹⁶.

Éri I. által közölt rajzban a legvastagabb földszinti falak közé helyezendő el a régi vár.¹⁷

A helyiségek számából és elrendezésükből megállapítható, hogy a leltározók nem említik a K-i szárny szobáit, tehát a „puszta” állapot tovább tartott. Ennek okát, mint már említettük, nem ismerjük. Ezért a földszinti helyiségek kimutatásunkban kérdőjellel szerepelnek. Sem a sarokhelyiséget, sem a tő felőli fekvést nem említik.

A sáfárházban (1. ábra 56. sz.) 2 halaskádat említenek, de a tőről egy szót sem hallunk. A felsorolásban a 7. helyen áll a „párház”, amely valószínűleg konyhát jelent.¹⁸ A már említett pravendas pincében tartalékkolták az ételmezt.

Az emeleten „a tő felől való első házban” kez-

dődik a leltározás, tehát a vár É-i sarkán. Az „öreg palota”, az „ebédő palota” berendezése az egész vár többi helyiségeihez mérten is sirlalmas. A kápolna (2. ábra 13. sz.) valószínűleg a mai, ÉNy felé eső sarokterem helyén lehetett, mint 1639-ben. Mindenütt gondosan feljegyezték, hogy pléhes vagy anélküliek az ajtók. A patikaház (2. ábra 8. sz.) két üresen álló bútort tartalmazott. Az emelet É-i sarkától a 15. helyen volt a „sikálóház”.

A már említett lépcső a leltár rövid említése szerint valószínűleg É-on volt és DNy-on. Esetleg ez utóbbi külső feljáró. Az emeleten sem szól az inventarium a K-i szárnyról. Ez akkor üres volt, de 1639-ben már boltozott.

Külön ki kell emelnünk a K felé eső kapu fölötti két helyiséget (2. ábra 31, 32. sz.); ezek az épület mai szárnyába esnek bele. Tudnunk kell azt is, hogy a várkapu egy része különböző metszetek és festmények szerint, mint 1639-ben is, a vár K-i frontján az É-i saroktól számított 9. ablak után következett a mai Fő tér felé.¹⁹ A leltárban említett előbbi két ház tehát K felé nézett. Ezekről É felé gondoljuk a „szalonnaház”-at. (2. ábra 29. sz.)

Kérdés vajon kik vagy ki lakhatott a várban 1597 óta? Az emelet É-i és Ny-i szárnya lakható volt, a földszint az élelem előállítására és tárolására szolgált. 1648-ban is folyhatott benne élet, hiszen a leltár leírása szerint több dolog előkészületben volt.

A szalonnaházban kiemelik a „Csáky uramtól maradtott egy pár töredéses Rézdob”-ot. Talán Csáky itt lakott, de 1648-ban már nincs a várban. A Csáky-korszakról azt tudjuk, hogy az 1649-ben ért véget,²⁰ de Esterházy László rendeli el a vár holmijainak számbavételét. Tóth E. úgy tudja, hogy 1630 és 1649 között rövid megszakítással két ízben is Pápán lakott.²¹ Az eddig ismert adatok szerint inkább 1641 és 1649 közötti időre gondolunk. 1639—1641-ig Esterházy Miklós fia, István kezén volt az uradalom. Nyári Miklós pápai főkapitány is lakott a várban.²² Azt is említettük, hogy a nádor a vár és uradalom birtokba vétele után csak 1628-ban jutott el Pápára.²³

Esterházy László a leltározás elrendelője (1626 jan. 1—1652 aug. 26.),²⁴ a vezekényi csatában esett el.

Leltárunk két esetben is említette a Pázmán nevet.²⁵ Talán ő lehetett ekkor az uradalmi tisztartó? Az inventarium bevezetőjében a bizottsággal együtt ment a várba Barcza György,²⁶ bizonnyára akkori prefektus.

Ebben az időben készült Leukharden pápai várrajza.²⁷ Ez szerintünk hibás, mert a vár kapuja nem volt a K-i szárny közepén és a vár falai nem merőlegesen egymásra, továbbá a kapun nem volt kőtorony. Az 1683-ból származó fogadalmi képen és Leukharden rajzán K felé a kivezető út egyformán hajlik D felé. Éppen Zákonyival ellentétben úgy látjuk, hogy az 1667-i pápai várterv (a Karlsruhei Gyűjteményben²⁸) rajza a pontos és a valóságnak megfelelő. A vár kapujától D-re egy kis falszög éppenúgy látható, mint a fogadalmi képen. A Karlsruhei Gyűjtemény rajza látszik a hiteles felvételnek.

A vártól ÉNy-ra elterülő Tizes-malom első említése az 1608. év.²⁹ Zákonyi F. az 1653. évi rajzban csak négy kerekét ismeri fel,³⁰ pedig 1648. évi inventariumunk³¹ ennél a malomnál határozottan 10 kerékről beszél. Még előbb, 1639-ben is erről kapunk hiteles tudósítást.

A romlott állapotban lévő pápai várról emlékezik meg e leltár alapján az irodalom.³² Nem tudjuk, hogy mi történt 1639 óta.

1649-ben Esterházy László és Csáky László országbíró között a pápai és gesztesi uradalmak ügyében barátságos egyezség jött létre. 1651. szeptember 13-tól Esterházy Pál lett a pápai kapitány, majd testvére Ferenc, a semptei kapitány 1662-ben Pápa ura.³³

AZ 1694. ÉVI VÁRLELTÁR

1694. dec. 14-én ismét leltárt vettek fel a pápai várról.³⁴ Az inventarium felvételének elrendelőjét nem ismerjük név szerint. Két helyen történik említés a várúrról: „megh holt ur fegyvereit sokta tartany,”³⁵ ez a helyiség szerintünk az első emeleten van (2. ábra 13. sz.), a másik említés: „Szenes ház, melyből Szegén megh holt ur zárjára Lövdözöt”³⁶ ez a D-i szárnyban volt helyiség. Ezt földszintesnek gondoljuk. Esterházy Ferenc 1683-ban halt meg és 13 év múlva is tudják, hogy hol tartotta fegyvereit. Valószínűen 1694-ben a felesége, gróf Thököly Kata ekkor a kegyúr, és az ő belépésének dátumára készült az inventarium.

Zákonyi F. szerint Leukharden a rajzán a várbán egyforma magasságú épületeket tüntet fel.³⁷ A leltár szövege szerint D-en földszintes épületeket kell feltételeznünk,³⁸ és ugyanezen a helyen a fogadalmi képen emeletes épület látszik.

A vár ekkor „négy Szegletre építve” és a K-i szárny „csak egy Cortinából áll.”³⁹ A II. József-kori felvétel (1783) mutatja utoljára ezt az állapotot. De elképzelhető, hogy csak a telekhatárt jelölik a térképen és így lesz a várból zárt négyszög alakzat.

Ekkor a szobák száma összesen: 41. A leltározók a K-i szárny D-i végéről indultak és körbe járták az emeletet, majd a Ny-i szárny D-i földszinti helyiségein át a vár K-i részén lévő kapu felé haladtak ugyancsak körbe.

Olyan gondos munkát végeztek, hogy minden helyiség helyét viszonyítani tudjuk a mai alaprajzhoz. A váron *kifelé* említik: hogy az ablakokat, számukat és hogy a tó felé, az istálló felé, a Tizes-malom felé, vagy Borsosgyőr irányában vannak. *Befelé* a „vár piarcza” kifejezést használják. Leírják a szögletszobákat is. Könnyen megtudni, hogy a mai alaprajzon melyik szobát kell esetleg feleznii a régi állapotnak megfelelően vagy éppen a kettőt összevonni. Értesülünk az ajtók helyéről és számáról is.

A fentiek alapján a K-i szárnyon kifelé, a tó felé éppúgy 9 ablak van, mint a fogadalmi képen. Itt 10 szoba volt és 9 ablak. Ma viszont 13 ablak van ugyanezen a fronton.

A lépcsőknél is érdekes dolgok kerültek elő. A kimutatásunk szerinti 7. és 8. sz. szoba között

indul el a „grádics” a folyosón és leér a 40. sz. szobához („Szabok Szalásso”); ez külső lépcső lehetett.

Az udvar ÉNy-i sarkában „az kútnál Levő grádics mellett, mely az felső Cintignatoria Szolgál jobb kézrül az folyoso alatt”⁴⁰ és „az kútnál az folyoso alatt bé menven”⁴¹ azt mutatja, hogy más volt a belső tér kialakítása ebben a sarokban, mint ma. 1639-ben külső lépcső nem volt.

Egy másik lépcsőről azt tudjuk, hogy „azon pitvarból job kézre grádicson föl menven és az Várnak az Toó felí valo főlso Szegletin.”⁴² Az lehet az a lépcső, amelyen az 1648-ban leltározók útja a földszint átnézése után az emeletre vezetett.

Igy elképzelhető, hogy a Ny-i szárnyon is volt lépcső 1648-ban és azóta ma is. A másik lépcső a 20–21. sz. szobánál helyezkedett el, mint 1648-ban is. Az előbb említett két szoba 1639-ben egy helyiség volt és 5 ablakosnak tüntették fel. Ugyanezt írták 1649-ben is ugyanerről a tó felől, a sarkon.

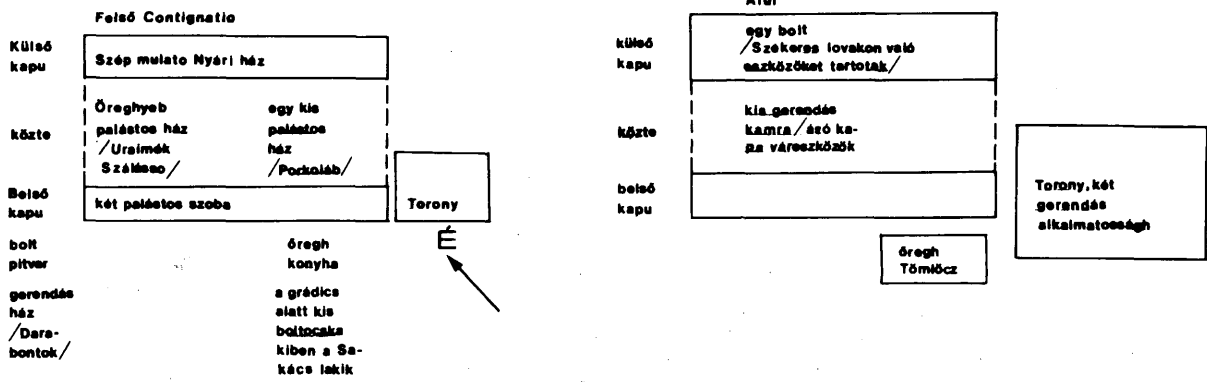
Az udvar felé eső folyosóról pedig úgy tudjuk, hogy az emeleten a 29, 27. és 26. sz. szobáknál haladt el. A 27. sz. szobánál a folyosóra vezet egy ajtó és itt volt egy lezáró „grádics”. Az emeleten körben folyosó volt az udvar felé, de a földszinten a leltár szerint nem volt folyosó, valószínűleg itt árkádok voltak. Az épületen az árkádok beépítésének nyomai látszottak az 1970. évi renoválás előtt.

A külső és belső várkapu helye ma a várkastély K-i szárnyába esik bele. 1964-ben ellenben a kapuk fölött szobák voltak. A külső kapu fölött „Szép mulato Nyári ház” volt; a belső kapu fölött „két palástos Szoba”-t írnak le. Ezekről D-re állott a nagy torony. Ez már 1639-ben is ismert volt. Turco tervrajzán nincs vártorony. A két kapu között É felé egy „öreglyeb palástos ház” az „Uraimék Szalásso”, D felé „egy kis palástos ház”: itt tanyázott a porkoláb (3. ábra). A kapurésztől ÉNy-ra egy „boltos pitvar” és még odább a darabontok „gerendás háza” volt. DNy felé egy „öreg konyha” a következő helyiség és az itt található grádics alatt egy „kis boltocska, kibben a Sakács lakik”. Csak némelyik ponton lehet itt a helyiségeket egyeztetni az 1639. évi leltár leírásával.

A földszinten a külső kapu D-i részén egy „bolt” volt, ahol a szekerekre és lovakra való eszközöket tartották. A kapuk között D-re „kis gerendás kamará”-ban ásót, kapát és „váreszközöket” tároltak. A belső kapu D-i oldalán lehetett az említett vártorony, mint 1639-ben. Ennek földszintjén „két gerendás alkalmatosság”-ról tesznek említést. A belső kapu Ny-i szélénél volt az „öreg Tömlöcz.”⁴³

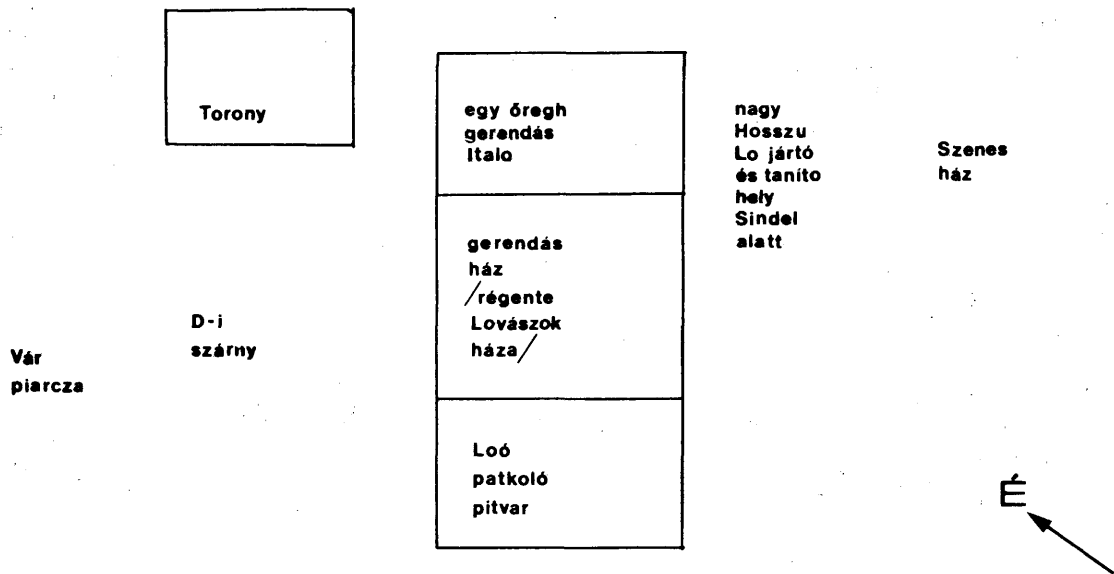
Az előbbi vártorony, „az hol dobolny Sotak”⁴⁴ a mai két torony között és alatt lévő pince alapozásánál tűnt el. Innen kisse D-re egy öreg istálló, és gerendás ház állt, amely azelőtt a lovászok háza volt és egy lópatkoló pitvar húzódtott Ny felé. Az eddig leírt felsorolás földszintes épületeket sejtet (4. ábra).

A fogadalmi képen itt alacsonyabb emeletes épület látható mint a vár és ez nem volt össze-

3. ábra. Szobák a várkapunál (1694)

Abb. 3. Zimmer am Burgtor.

4. ábra. Melléképületek DK felé

Abb. 4. Nebengebäude in Richtung Südosten.

építve a várkapuval és a vár Ny-i szárnyával sem ért össze.⁴⁵

A fent említett istálló és más melléképületek elődjei valószínűen a Hoefnagel metszeten láthatók.⁴⁶ Lehet, hogy ennek az épületnek K felé magasabb része látszik a Forchtensteinben lévő egyik Pápáról festett képén is.⁴⁷ Össze kellene hasonlítani a pápai várról készült összes metszetet és akkor erre a D-i szárnyra talán több fény derülne. A térképeken viszont egy téglalap alakú udvar van körülépítve, de lehet, hogy csak a tekinthetárt jelzik, mint már említettük.

Külön feladat a várban lévő szobák elneve-

zését kikutatni a tárgyaló leltár szövege alapján. A boltos szoba, a gerendás palástos kamara, a gerendás pitvar és keskeny bolt palástos kamara, a gerendás pitvar és keskeny bolt kifejezések nem szerepeltek az előző leltárakban. Meg kell jegyezni azt is, hogy az ajtók és ablakok lokalizálása 1639-ben pontosabb volt.

Mostani inventáriumunkban a 46, 47, és 48. sz. helyiség lehetett a konyha, illetőleg a „szütő ház”. Az 1648. évi szöveg szerint is a konyhát a 46–47. sz. helyiségbe helyeztük, de ekkor még említenek egy sütő házat is a földszinten.

Az 1683-ból való fogadalmi kép tehát a várnak

nem az 1648. évi állapotot mutatja be, hanem minden jel szerint a kép ábrázolása és az 1694. évi leírás egyezik.

Az 1964-ben kiadott XIV—XV. századi kerítésfal az udvaron talált részletének, a föld feletti része a két leltár idején már elbontásra kerülhetett.⁴⁸

Az inventáriumok meg nem határozható módon kissé mást mondanak, mint az Éri I. által rajzolt periódusok képe.⁴⁹

1648-ban a földszinten a Ny-i szárny 42. sz. szobájánál, 1694-ben pedig a 40. sz. szobánál kezdődik a vár. Mindkét összeírásnál a földszint 70. sz. szobánál kezdődik a vár a mai Fő tér felől. A korábbi inventáriumnál az emelet Ny-i szárnyában az első szoba a 7. sz. a későbbinél pedig az 5. sz. szoba. Ugyanekkor az emeleten a K-i szárny a 31. sz.-nál indul, amely helyiség akkor a várkapu felett volt. Fentiekből az látható, hogy a XVII. század végén a vár Ny-i szárnya két ablakkal hosszabb volt, mint a század közepén.

A későbbi inventárium szerint az 5. sz. és a 40. sz. szoba egymás fölött voltak Ny-on. Ugyanekkor az évben a földszinten K-en a „boltos életes ház” (a 67. sz.) veszi kezdetét.

A leltárak alapján talált bővítés az épületen egy újjáépítéssel kapcsolatos, talán a vár átépítésekor, illetőleg erődítményeinek átrendezésével került sorra Wimes erődítési terveinek kivitelezésével együtt.⁵⁰ Így lehet, hogy a vár bővítése 1665-ben történt.

Ila-Kovacsics szerint a török támadások után, 1696-ban a vár jó állapotban volt és lakható.⁵¹ Pedig a 2 évvel ezelőtt összeírt várleltárt 1959-ben közölte Gerő-Sedlmayer.

AZ 1796/99. ÉVI VÁRLELTÁR

A pápai Helytörténeti Múzeumban lévő leltárkönyv leltári száma: 63 203 1; új kötésben, gerincmagassága 42,5 cm, 187 oldal terjedelmű. Első és utolsó lapja kissé megszakadt. Kézrel írott. 1799. márc. 23-án az 1796. évi leltár ellenőrzése. 1799. ápr. 16-án zárták le; rajta 3 pecsét, Györgyi Imre, Vigyázó Károly és Fodor Imre aláírásával. A vár helyiségeinek és ingóságainak nyilvánartása.

A kegyúr halálakor leltárt készítettek, majd az új birtokos belépésekor újabb leltározás történt és a kettő összehasonlításából állapították meg a hiányokat. 1796-ban úgy látszik Esterházy Károly egri püspök rendelte el a számbavételt és 3 év múlva márc. 15-én, a kegyúr halálakor Bezerédi Ignác rendelkezésére történt a leltározás.

A vár földszintjén a Ny-i fronton a 36. sz. szobától az 53. sz.-ig, az É-i szárnyban 54—61. sz.-ig, és a K-i részben az ekkori számozás szerint a szobák a 76. sz.-ig haladtak. Az emeleten az 1—35. sz.-ig történt a szobák számozása. A földszinten a lépcsőházakkal együtt 34 helyiség volt, az emeleten 36 szoba. A két toronyrészben a 2. emeleten nem említ semmit az inventárium. Ilyen gondosan végzett leltározás bizonyára még a raktárakat is említette volna, ha azok lettek

volna a két torony 2. emeletén. A 76. sz. szoba leírásánál a 6. tétel fenyőfa „grádicsokat” ír le (171.). A 74. sz. szoba 2. tétele szerint karimás, üvegű a belső ablak (161.) és talán ez a kifejezés is toronyszobára vall.

A földszinten van a 43. sz. szoba „melyből az Vár Kertyébe lehet menni” (100.). A vár bejárata a leltár felvételekor ezek szerint D-en volt. A 66. sz. szoba is a „Kertbe járó Nyári Szoba” (153.).

Meg kell említeni azt is, hogy a 76. sz. helyiség 1. tétele leírja, hogy „A kapun be menvén jobbrul ajtó” volt (171.). A számbavételkor a bejárati helyiségek is számot kaptak. A „Szényeken és Istállókon Föllül” 7 szobát tartottak nyilván (176—187.). Ezek természetesen nem voltak a vár épületében.

A bizottság munkája olyan pontos volt már 1796-ban, hogy minden ajtót és ablakot külön említettek meg. Az ajtótokok számozása csak két helyen tér el a szobaszámoktól. A 9. sz. szoba ajtaja a 8. sz. ajtó és a 11. sz. szoba ajtaja a 10. számot kapta. Az ajtók számai biztosan a XVIII. századból valók (5—6. ábra).

A szobákhoz téli ablak és zsalugáter tartozott, a falakon lambériák voltak. A kályhákat is részletesen leírták.

A várkastély épületén ebben az időben 3 erkély volt. A mai új erkély helyén ekkor egy vörös márvány lapokkal díszített „Altána” volt.⁵² A mai két toronynak egymással szemben lévő 1. emeleti részén szintén volt egy-egy „Altána”.⁵³

Több kályhát kívülről fűtöttek. A Nádor-termi mai nagy kandalló ekkor még nem volt fűthető kívülről. A Ny-i szárnyon az emeleten is aranyoztak a spaléták.

A vár legtöbb helyisége az emeleten tölgyfából „kirakott”. Néhányban fenyődeszka, viaszkos deszkázás, négyszögletes márványlapos a padló és egy fehér márványból kirakott. Az egyik bejáró vörös színű márvány lapokkal fedett. A földszinten sok a fenyőfadeszkázás, kevesebb „az ordinari égetet téglából”. Van padló négyszögletű téglából és fehér márványból is.

Néhány kis eltérést észrevettünk: a 63. sz. szobán (163.) az elsorolt 4 ablak helyett ma csak 3 van, és az 51. sz. szobában (115.) a mai 2 ablak helyett 3 volt. A 72. sz. szobánál a leltározók két ablakot írnak le (163.), de ma ez a helyiség csak szobák közé illeszthető be.

Több helyiségben tették el a bizalmas iratokat (Secretumok): A 33, 61, 62, 70, 71, és 72. sz. szobákban voltak ezek találhatóak. A 67. sz. szobába (155.) volt a „Rationum Exactoratus”, a számvéveség. A 68. sz. szobában az Archivum helyezkedett el és ebben több almarium őrizte a ránk már nem maradt iratokat (158.). Mellette a cancellista helyisége, itt 5 almarium is volt (159.). A 45. szobában a Cassa foglalt helyet; csak felső ablaka volt, az alsót befalazták (104.).

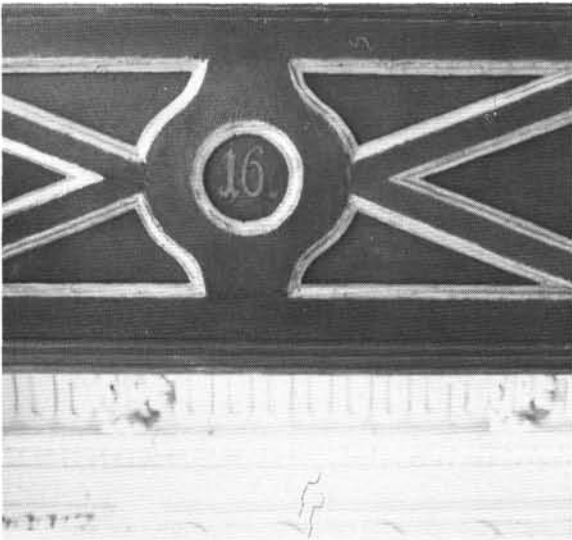
A várbeli kápolna átkerült a nagy átalakítások a 30. sz. szobába (71—72.). Eddigi leltárainkból a kápolna az 1. emeleten a Ny-i sarok illetőleg annak szomszédságában foglalt helyet. A kápolna kupolája festett. Kiss szerint a várban volt egy várkápolna, amely nagy régiségű.⁵⁴

Külön érdekesség volna leközölni az eredeti

5. ábra. Ajtószámozás az 1790-es évekből

Abb 5. Türnummerierung aus den neunziger Jahren des 18. Jahrhunderts

6. ábra. Ajtószámozás az 1790-es évekből

Abb. 6. Türnummerierung aus den neunziger Jahren des 18. Jahrhunderts

szöveget „Urunk nappali Szobájá”-ról (3—4.), és „Háló Szobájá”-ról (6—8.), hogy milyen volt egy XVIII. századi nagy tekintélyű püspök szállása. A földszinten találták a leltározók az „Ur Széke Szobájá”-t egyszerű berendezéssel (38. sz., 90.). Az 51. sz. szoba a „Qvardorob Szoba” (115—120) és benne volt található egy „Fenyő Fa Decempedalis Öl” (10. tétel), a 76. sz. szobában („Tisztek Gyülekezete”) egy almárium fölött „az Ugodi új altárnak medllyája fenyő fábul” helyezkedett el (8. tétel) és egy „Fenyő Fából Katona Mérték”

(11. tétel; 171.). A mai Nádorteremben volt az „Ebédő Palota” (17. sz.; 30—40). A földszinten a „Czukros Konyhája” (58. sz.; 134.) és „Czukerpaker”-nak edényeket tartó szobája (60. sz. 139—142.), és ezekben korabeli konyhafelszerelésnek szép példáját láthatjuk.

A Praefectus szobájában (75. sz.; 169.) „Vas Petsét Nyomtató” volt „melynek az allya Tölgy Fa” (11. tétel).

Az emeleten egy „Régi Biliárd” szoba volt található (21. sz.; 51.). A földszíni 36. sz. szoba a hajdúké (86.) és itt tartották a rabok tömlőcbeli felszerelését. Még ma is megvan az épület Ny-i szárnyának pincéjében néhány vaskarika a vas-taj falban.

Az alsó Ambituson az udvarban lévő kutat sorolják fel, „melynek a Csévéje egész a Pallásra vezetett, az ambitusra szolgáló a víz eresztő réz csap a hosszú vas huzon réz markolat, ennek pedig a végén vörös öntött nagy réz gomb, vagyon” (7. tétel; 174). Lehet, hogy ez a kút volt már az udvaron 1639-ben is.

A várbán 10 szobában tatai cserépedény állott. Mosdóedényeken kívül több szenteltvíztartó is ebből az anyagból volt. Két konyhában holtsi edényeket is nyilvántartásba vettek. Bécsi porcelán és színes porcelánok is több helyen előfordultak a várbán, úgyszintén cserépedények. Butéliák, gyertyára való „Gömbölü Övegek” és mosdóedények is üvegből valók.

A 16, 18, 19, és 20. sz. szobában (35—47) a textileken indiai figurák diszelegtek. Az épületben található szentképek közül kiemelkedik az egri püspök kedvenc Borromei Szent Károly képe. Két szentképnél kiemelik a leltározók, hogy az apácamunka. Kiss I.-től értesülünk arról, hogy 1754-ben apácák kerültek Pápára és a kálvinista tanárok volt épületét és iskoláját kapták lakóhelyül.⁵⁵

Az inventárium felsorolja a mai Nádor-teremben a 4 nagyméretű várképet. A ma is látható Pápát ábrázoló kép Gerő L. szerint a XVIII. század végéről való,⁵⁶ holott a továbbiakban leírja, hogy a festményen is látható halastavat 1771-ben csapoltatta le Esterházy Károly.⁵⁷ Az előbbi kép közelében helyezkedett el Szempc képe. A terem tulsó oldalán van ma is Tallos vára és a ma már hiányzó Devecser, ez utóbbi az 1927-ben készített fényképen sajnos elmosódott.

Kiss I. a régi várbán lévő várkapolnáról írta, hogy azt az 1752. évi várlerombolással szintén tönkre tették.⁵⁸ Gerő L. viszont úgy tudja, hogy a lakosság a vár lerombolását kérte, hogy ezzel a katonaságtól megszabadulhasson. Így azután a régi vármaradványokon épült fel az új barokk kastély.⁵⁹ Ezzel szemben az 1694. és 1796/99. évi várleltár szobái azonosak az emeleten is. Az 1750-es években még bővítettek az épületen a mai Fő tér felé. 1752-ben várrombolás nem lehetett, hanem nagyméretű átalakítás. Ablakok, folyosók átalakítása, a földszinti árkádok beépítése és 2 torony emelése és ezeket összekötő hatalmas pince építése. A XVIII. század közepén történő átalakítást vallja Voit Pál is.⁶⁰

Tóth E. az 1714. évi januárról szólva, úgy tudja, hogy ekkor a pápai vár már régen „lebonta-

tott.⁶¹ Ugyanő írja, hogy 1703-ban még csak kevés erődítést bontottak le, amikor a kurucok a várat bevették.⁶²

Bél Mátyás szerint a végvárak lerombolásának esett áldozatul a pápai vár is 1702-ben.⁶³ B. Berényi Ferenc naplója pedig az 1707. év április 24-ről arról tudósít, hogy „Pápanak egy részét demoliálják.”⁶⁴ Bottyán A. április második felében a várerődítményeket hordatta szét.⁶⁵ Tehát a kurucok a romos bástyafalakat bontották el, betöltötték a vizesárkot, amelyen keresztül akkor hid vezetett.⁶⁶ Horváth E. és Tóth E. is a bástyafalak szétbontásáról tud. Még Kelényi Gy. is a vár lerombolásáról ír.⁶⁷ Éri I. helyesen jegyzi meg, hogy nincsenek adataink a vár lerombolásáról. Az 1739. évi metszetre hivatkozik, amelyen a mai állapot látható.⁶⁸ Úgy gondolja, hogy a pince és a földszint még eredeti, és a vár a mai alaprajzba esik bele.⁶⁹

Szerintünk az 1796/99. évi várinventárium a várból átalakított „U” alakú épületről készült, mely olyan volt, mint ma és nem voltak D-en előtte várhoz tartozó épületek. Viszont az 1683-ból származó fogadalmi képen látható első emeleti ablakok felett lőrések beépültek az Esterházy Károly féle nagy átépítésbe és azok ma is megtalálhatók a várkastély padláshelyiségében. Így nem fogadhatjuk el a vár lerombolásának feltételezését.

AZ 1900/16. ÉVI VÁRKASTÉLYLELTÁR

Az 5. inventárium 1916-ban ellenőrizte az 1900. évi nyilvántartást a pápai várkastélyban. Az eredeti bőrkötésben lévő ún. Főleltár a pápai Helytörténeti Múzeumban található, leltári száma: 78.20.1. Gerincmagassága 34 cm; sokszorosított példány kurzív írással. 1301 oldal. Bevezetőjében jegyzőkönyvek és kimutatások szerepelnek. A pápa-ugod-devecseri Esterházy birtok teljes leltára: közli a pápai várkastély inventáriumát, külön a könyvtár könyvlistáját, a várkeresztet, a ménes nyilvántartását és két alaprajzot a várkastélyról. A továbbiakban ingatlanok és a birtok szerepel, valamint a somhegyi- és budapesti palotaeltár. Esterházy Pál 1872-ben elsőszülöttségi hitbizományt alapított. Utóda Móric az ifjabb — vagy grófi ág tatali vonalából származik. 1900 május 12-én halt meg Bécsben. Ezért vették fel a leltárt az egész hitbizományról. Majd Esterházy Jenő következett és Pál, aki az első világháborúban esett el, 1916-ban Esterházy Tamás lett a kegyúr és akkor újra mindent számba vettek.⁷⁰

A XIX. század 2. feléből való színes litografián⁷¹ a kastély tornyának 2. emeletén két kis padlásablak van a 3 földszinti és a 3 emeleti nagy ablak felett. Ma ezek magasságában 3 kisebb ablak látható. Kisebb átalakításnak a nyoma ez, mert 5. leltárunkban már 3 ablak szerepel ugyanezen a helyen. Mindenesetre még egyszer ki szeretnénk említeni, hogy az 1796/99. évi leltárban nem szerepel a két torony második emeleti egyik helyisége sem. A toronytető szélénél lévő ereszcsontra megszakításában a közép-

lévő díszítés is más az előbb említett XIX. századi képen, mint ma.

Pontos méreteket kapunk ebben az inventáriumban az épületről. Az egész kastély alatt összefüggő pince van.

A leltározási bejárás az első emeleti Ny-i szárnyon kezdődött az 1. sz. szobánál. Eddig minden helyiségnél pontosan megjelölték az ajtók és ablakok számát és elhelyezkedését. Ezt itt az alaprajzok közlése miatt írásban nem publikálták.

A földszinten, a század elején 26 boltozott, padlós szoba volt és a folyosónak a burkolata márvány és mozaik. Az első emeleten 27 vakolt mennyezetű és keményfa parkettával burkolt padlójú szoba és terem volt és boltozott kápolna. A folyosó itt amerikai keményfa padló. A második emeleten (462.) 9 vakolt mennyezetű, amerikai kirakott padlójú szoba volt (464.). Ebben az időben az első emelet néhány termében központi fűtés van.

7. ábra. A Nádor-diszterem egykori berendezése Pápa és Szempe képével

Abb. 7. Die einstige Einrichtung des Palatin-Festsales mit den Bildern von Pápa und Szempe

8. ábra. A Nádor-diszterem egykori berendezése Tallos és Devecser képével

Abb. 8. Die einstige Einrichtung des Palatin-Festsales mit den Bildern von Tallos und Devecser

A várkastély becsértéke az 1900. évi kimutató szerint 170 759 96 korona volt. A kastély mellett, a volt pincemesteri lakás helyén lovászmesteri lak volt, majd főkertészlak. A közelben helyezkedett el a várkerti istálló. Kiskuti kapuslakás, Kálváriai kapuslakás, a Győr-úti kapusház, a várkerti fácánház és a Tapolca mindkét partján az ekkor ún. „Tüzesmalom”.

A várkastély az emeleti szobák és termek nagyjában egyeznek az 1796/99. évi leltár számozásával. De itt a 23. és a 25. szoba elhelyezése bizonytalan. Az 1926/27-ben készített uradalmi fotóalbumon az első emeleti É-i szárny udvari ablakai kis kerek, több színű üveglapokból állottak.

Még előljáróban meg kell jegyeznünk a teljesség kedvéért, hogy a Páparól szóló irodalom Dornyai B. vezetésével alapos leírást ad az épület belsejéről.⁷² Némi túlzás található Szeghalmi Gy. ismertetésében.⁷³

Részletes leírás található Horváth E.—Tóth E. művében az 1930-as években.⁷⁴ A pápai belváros műemléki rekonstrukciójával kapcsolatban rövid említést tesznek a várkastélyról.⁷⁵

A levéltár az akkori szobaszámolás szerint a 72—75. sz. szobákban volt. A bútorzat lakószobákra utal és itt, a második emeleten, a Ny-i oldalon a folyosón ruhásszekrények helyezkedtek el. Dornyaitól értesülünk arról, hogy az Esterházy tatai levéltárból a pápai, az ugodi, mezőlaki uradalmakra vonatkozó iratokat Esterházy Móríc főispán 1890 körül elkülönítette és Pápara vitette.⁷⁶ A volt grófi főkertész szóbeli közlése szerint az előbbi levéltár először Pápan a Zichyházban működött.

Ebben a leltárban szerepel először a 17. sz. teremnek a „Nádor-diszterem” elnevezése (184.). A várkastély É-i szárnyában az első emeleten az udvar felé eső folyosón, az ún. Ősök-csarnokában 22 nagyméretű történeti arckép volt az Esterházy-nemzetség tagjairól. (356—362). Itt sorrendben nem említik a főkapu fölött lévő erkélyt, csak az alaprajz jelöl egy kocsi aláhajtós erkélyt.

A könyvtár a 18. sz. szobában helyezkedett el (9. kép) (194—296.) és róla katalógus is készült a leltár részére (194—341.). A legtöbb a XIX. századi magyar könyv és XVIII. századi francia, olasz, latin és német könyv. Ebben a szobában volt 3 kötet vendégkönyv is. Könyvek voltak ezen kívül az Ősök-csarnokában (356—362) és a Mária Terézia szobában is (8. sz.). Csak angol nyelvű műveket helyeztek el a Pál-csarnokban (22. és 23. sz. között; 362—366.).

Az eddig közölt leltárak közül ebben először sorolják fel az ékszereket és diszruhákat (426—428.). Az ebédlőben (13. sz.) voltak a legszebb ezüst diszédények (174.). A 62. sz. szoba volt az „ezüst-szoba” (410—412.).

Érdemes kiemelni a sok értékes tárgy közül egy fegyverasztalt. Zöld bőrkötésű emlékkönyv volt az 56. sz. szobában (396.). Az első emeleti, Ny-i folyosón keményfa keretben egy 1709-beli fali naptár függött a falon (170.). A már említett Zichy-csarnokban (400.) 41 szarvasagancs és 2 özagancs díszlett a falakon.

9. ábra. Részlet a várkastély könyvtárából (1926)

Abb. 9. Ausschnitt aus der Bibliothek des Burgeschlosses (1926)

Nem sorolja fel leltárunk a fegyvertárat, amelyet néhány mondatban az irodalom közöl az 1930-as évekből. Az előcsarnokból nyílt a fegyvertár és abban sötétzöld falon és fegyverpadocon sok fegyver díszlett.⁷⁷

Az első emelet K-i szárnyában az udvar felé eső folyosóról nyílt a 29. sz. szoba, a sekrestye. Itt keményfa keretben egy püspöki oklevél függött a falon (372.). A kápolnában az oltáron álló 6 aranyozott gyertyatartó (374) valószínűen még az 1796/99. évi inventáriumban említettek. Ezek ma a rk. plébánia templom oratóriumában található. A tabernakulumban 3 ezüst ékszerben a Szent Kereszt részei voltak az okmánnyal együtt és ezt mind a két leltár említi. Boromeus Károly, Szent József haldoklása és Szent Fülöp képe valószínűen ugyancsak a várban voltak Esterházy Károly óta. Több gazdag díszítésű bársonycasula közül kettő az Esterházy címerrel kivarrott, ezek még ma is megvannak a pápai rk. plébánia templomban. Ugyancsak láthatók itt az említett gyertyatartók és egy feszület is.

Herendi, régi bécsi, kínai és japán, valamint párizsi porcelánok díszítették az első emeleti szobákat és termeket. A legszebb termekben és folyosókon az ún. vörös herendi porcelánok állottak. A földszinten a konyha folyosóján herendi porcelán edények és a vörös herendi dísz tárgyak ékeskedtek. (400—401.). A leltár több helyen említi a szászországi porcelánokat.

A földszinten részletesen számba vették az első világháborúban a hadifémnek beváltott vörösrezt tárgyakat.

A 13. szobában, az ebédlőben finom csehországi üvegek szerepelnek (398—410.). A konyhai folyosón bécsi üvegpoharak sorakoztak (404.).

Kevés volt az említésre méltó művészi festmény az épületben. Kiemelkedik ezek közül Friedrich Heinrich Fügener képe a várkastély „egykori úrnőjéről.”⁷⁸

Befejezésül néhány fontosabb rendeltetésű helyiség régi és újabb helyét szeretnénk összefoglalóan felsorolni. A XVII. században a várbeli kápolna a 12. illetőleg a 13. sz. szobában helyez-

kedett el. Ha feltételezzük, hogy az ÉNy-i sarokrészen lehetett a vár legősibb része, talán egy lakótorony, akkor a kápolna éppen ebben vagy ennek szomszédságában volt. A XVIII. század közepén történt nagy átalakításnál került a vár K-i szárnyába.

Érdeemes végigvezetni a kegyúr szállásának változásait is. 1639-ben és 1648-ban a leányszonyok háza (7. sz.), az asszonyház (8. sz.) és az úr szeszháza (9. sz.) egymás mellett sorakoztak.

A század végén ugyanitt voltak a női szobák. Ugyanakkor a felső Contignatióban a külső és a belső kapu között található az "Uramék Szállása" (3. ábra). Esterházy Károly halálakor felvett inventárium szerint a Ny-i szárny első három D-i szobája a püspök lakosztálya volt. A századunk elején ismét másutt helyezkedtek el a kegyúr lakószobái: a földszinten az É-i szárnyban a 60. és 61. számú szobákban. A két világháború között is itt voltak a lakóhelyiségek (de úgy tudjuk, hogy Ta-

más gróf többnyire a devecseri kastélyban tartózkodott).

A század eleji inventárium bő leírását adja a belső berendezésnek, de a helyiségekről alig említ valamit.

A pápai vár „U” alakja minden leltárból kitűnik. Ha most nem is vetjük össze a pápai metsetekkel a vár különböző épületszárnyait, de még sok tisztázni való van különösen az egykori, D-en fekvő épületekkel. 1694-ben itt melléképületek voltak (4. ábra) és ezek nem mondhatók a vár D-i szárnyának.

A XVIII. század elején lebontották a vár védelmi állásait, a század közepén átépül a vár, majd lecsapolják a várat K felől védő tavat. Még Esterházy Károly idejében is várnak nevezik a kastéllá átalakított épületet.

Végül a várkastélyt jól ismerő Molnár Mihály, az egykori grófi főkertész emlékezete szerint kimutatásunkba bevettük a két világháború közötti időből a szobák elnevezését.

FÜGGELÉK

	1639	1648	1694	1796/99	1900/16	1945 előtt
1.	—	1. emelet —	—	Gróf audientionalis szobája + erkély	Háló 1. sz.	Hálószoba
2.	—	—	—	Gróf nappali szobája	Háló 2. sz.	Püspök szoba (piros)
3.	—	—	—	Gróf Háló Szobája	Salon 3. sz.	Szalon
4.	—	—	—	Komornyék Szobája	Fürdő 4. sz.	Vendégszoba
5.	—	—	kis bolt és Salva vania egy arék Szék	Kanonok Ur Inasának Szobája	Oltózó 5. sz.	Vendégszoba
6.	—	—	kis konyha	Gróf oldalos Kanonok-jának Szobája	Háló 6. sz.	Vendégszoba
7.	leányasszonyok haza, bot, Aszoni kis konyha	sikáló ház (udvar felé?) leányasszonyok háza	boltos Szoba mely az előtt Leányok Szalásso volt	Komornyék Quadrupja	Fürdő (Inas szoba) 7. sz.	Fürdő és WC
8.	bot	asszonyház mellett egy kis ház			Nyugati folyoso	
9.	patika	patikaház	boltos ház az Eöregb Asszon szalásso	Vendég Szoba másképp Madaras Szoba	Háló 8. sz.	Mária Terézia szoba
	Asszonyháza bot pitvar	asszony háza				
	Ur háló haza	ur szenesháza és azon belül való ház	egy ház, mely ez előtt Gróffné Aszonyom Eö Nagyságba háló háza volt	Melyikes Szoba	Háló 9. sz.	Előszoba
10.	Asszony haza	kis deszkaház	kis boltos Szenes ház egy folyosó forma pitvároccka	Melyékes Zöld Szoba	Háló 10. sz.	Urasági vendégszoba
11.	szenes ház, bot kamara Nyári haz	székház	boltos ház	Sárga Szoba	Háló 11. sz.	Személyzeti vendégszoba
12.	szenes haz, belül haz az Ur lakot	zöld ház	Auditorium. Kápolna, kápolnácsko	Régi Komornyék Szoba	Salon 12. sz.	Személyzeti vendégszoba
13.	kápolna Oratorium, Chorus	kápolna	Nyári ház Vár szegletin	Nagy Vörös Szoba	Nagy ebédlő 13.sz. (Nagy étterem)	Nagy ebédlő

	1639	1648	1694	1796/99	1900/16	1945 előtt
14.			kis boltocska	Béjárás az Quadruban vezető Csiga Gará-dicsra	Szoba 15. sz.	X
15.				Mélyékes Kabinét Szoba	leírása nincs 14. sz.	X
16.	ebédlő haz szenes haz	ebédlő palota	Szoba	Vörös Stráfos Kávézó Szoba	Nagy Salon 16. sz.	Nagy szalon (herendi)
17.	Eöregs Palota	öreg palota	ebédlő kisebb palota	Ebédlő Palota	Nádor Diszterem 17. sz.	Nádor terem (herendi)
18.	Kelet felől	öreg palota mellett való ház	Eöreg palota + 19. és 20. sz.	Hamu színű Vendég Szoba	Könyvtár 18. sz.	Nagy Könyvtár
19.	második haz	öreg palota mellett való ház	Eöreg palota + 18. sz.	Mélyékes Kabinét	Könyvtár 19. sz.	Kis könyvtár
20.	To felől palota	mellette való ház	Eöreg palota + 18. sz.	Oldalas Szoba	Háló 20. sz.	Limlomos szoba
21.	To felől palota	tó felől való első ház	Eöreg gerendás polá-szos kamra secessus	Régi Biliárd Szoba	Háló 21. sz.	Vendég háló
22.	haz	?	hosszús poláros gerendás Szoba + 24. sz.	Mélyékes Szoba	Fürdő 22. sz.	Fürdőszoba
	puszta házak				Ősök csarnoka Pál gróf csarnoka	Ősök galériája képek két sorban
23.	puszta házak			Az Ambitusrul egy béjárás		
24.		?	hosszús poláros gerendás Szoba + 22. sz.	Zöld Vendég Szoba	Salon 24. sz.	Gróf dolgozó szobája
25.		?	gerendás kamra és egy secessus	Mélyékes Szoba	Salon 29. sz.	Gróf dolgozó szobája
26.		?	gerendás paláros Szoba	Mélyékes Szoba	Salon 26. sz.	Ságra szalon
27.		?	ÉNy pitvár gerendás	Nagy Vörös Szoba	Háló 27. sz.	Közös hálószoba
			ÉK gerendás pitvár Salnis auribus egy Secessus			

	1639	1648	1694	1796/99	1900/16	1945 előtt
28.		?	Eöregyh boltos Szoba	Nagy Vendég Szoba	28. sz. Fürdő 29. sz. Háló	Fürdőszoba és komornaszoba
29.		szalonnaház ?	boltos Pitvar	Melyékes Szoba	Kápolna folyosó Sekrestye 25. sz.	Sekrestye
30.		azon fölül való ház	Eöregyh boltos Szoba	Várbeli Kápolna	Kápolna 30. sz.	Kápolna
31.		kapu fölött való ház?	kis keskeny bolt	Oratorium	Oratorium 31. sz.	Oratorium
32.		?	—	A Biliárt Szobának béjárása	Fülke 35. sz.	
33.		?	—	S V Secretumokhoz való béjárás	Raktár 32. sz.	Vendégszoba
34.		?	—	Biliárd Szoba	Raktár 34. sz.	Vendégszoba
35.		?	—	Oldalas Biliárd Szoba	Raktár 33. sz.	Vendégszoba
36.	földszint —	?	—	Az alsó Tractusban: Hajduk Szobája	Mosó konyha	Pucoló szoba
37.	—	—	—	Ur Székének első Szobája	Vasaló 69. sz.	Személyzeti vendégszoba
38.	—	—	—	Ur Széke Szobája	Szárító 70. sz.	Inas szobája
39.	—	—	—	Kiss Szoba	Szem. szoba 68. sz.	Udvarmester szobája
40.	—	—	boltos Szoba Szabok Szalásso	Kiss Szoba	Szem. szoba 67. sz.	Inas szoba
41.	—	—	Tárház Két bolttal álo?	Kiss Szoba	Faraktár 66. sz.	Inas szoba
42.	—	vastag falak szerint: alsó lisztes ház		Számtartóság Dispen- sája és béjárása	Szem. fürdő, WC	Fürdő, kazánház
43.	—	lépcsők?		Nyári Szoba, melyből az Vár Kertyébe lehet menni	(feljáró)	(feljáró)
44.	—	alsó lisztes ház?		Számtartóság	Átjáró	Raktár
45.	—	Ecetes ház ?		Cassának helye	Szem. szoba 65. sz.	Szoba

	1639	1648	1694	1796/99	1900/16	1945 előtt
46.	Bolt haz	Ecetes ház ?	Öreg bolt pitvár Szűtő Öreg ház, Liszt tartó bolt ?	Számtartoságnak különös Szobája + 47. szoba D-i fele	Szem. szoba 64. sz.	Inas szoba
47.	Öregs konyha	konyha ?		Számtartoságnak lakó Szobája + 47. szoba E-i fele	Raktár 63. sz.	Inas szoba
48.	Öregs konyha	konyha ?		Számtartoságnak Konyhája	Szem. ebédlő (Ezüst szoba) 62. sz.	Személyzeti ebédlő
49.	—	vámos kamrája?	Vár piarczának szegletin: Szalona tartó bolt, + 51.54. sz.	Számtartoságnak Cseléd Szobája	Kis konyha 61. sz.	Kis konyha és mosogató
50.				(folyosó egy része): Qvardoroba és oldalas Szobáiban való béjárás	folyosó	
51.	bolt kenieres haz	sütőház ?	Szaláno tartó bolt + 49. 54. sz.	Qvardorob Szoba	Fehérnemű szoba 59. sz.	Nagy konyha
52.				Qvardoroubbul bal kézre Csiga Garáditson sub 10 13- jelölt Vörös Szobába való Följárás		
53.				Qvardoroubbul jobb kézre egy Kiss bényiló Cabinet		
54.		Vámos kamrája ?	Szaláno tartó bolt + 49. 51. sz.	Az sub No 50—jelölt béjárásból bé szolgáló első Cseléd Szoba	Udvarmesteri szoba 60. sz.	Garderoba
55.	Bolt házban egy sütő kemencze	Sütőház ?	pitvarocska kulcsár Szállásó	Az sub No 50-jelölt béjárásból bé szolgáló Vendég Szoba	Nagykonyha 58. sz.	Nagy éléskamra
56.	sütő bolt haz	Sáfárház ?	kis házocska Csatlosok Szállásó	Vár Dispensája	Éléskamra (Nagy éléstár) 57. sz.	

	1639	1648	1694	1796/99	1900/16	1945 előtt
57.	örök haza volt, bolt (munició)	Párház ?	kocsy Tarto Szén	Belső Tisztéknek Ebédő Szobája	Nappali szoba 56.sz. Konyha folyosó Kis előszoba Előcsarnok Zichy csarnok	Szarvas szoba
58.	bolt pivar haz	Tisztartó ház ?	pitvar forma, melyben fát szoktak vágny	Czukros Konyhája	Ebédő (kis ebédő) 55. sz.	Szalón
59.	Tisztartok haza	Tisztartó ház ? Oreg pince	Záb tarto ház gerendás	Czukrosnak első Szobája	Ebédő (kis ebédő) 55. sz.	Szalón
60.	bolt, egy konyha sápnak valo haz	Kenyeresház	Zab tarto ház gerendás palástos kamara + 62. 63. sz.	Czukerpakernek edény tartó Szobája	Kis szoba 53. sz. és Dolgozó szoba 54. sz.	Kis szoba és Dolgozó Szoba
61.				Bé járás S V Secretumokhoz és Laqvájok Szobájába	(folyosó része)	
62.	szamtarto haz	Káposztás ház ?	palástos kamara + 60. 63. sz.	Az sub No 61-jelölt bé járásból S V Secretumok	Háló 52. sz.	Gróf szobája
63.	minicio tarto két bolt	Káposztásház ? Pravendas pince	palástos kamara + 60. 62. sz.	Laqvájok Szobája	Háló 52. sz. Előtér és fürdő 51.sz.	Gróf szobája Dolgozószoba és fürdő
64.	pitvar haz		boltos életes ház	A nagy Konyha mellett való Tészta gyuró Szakácsok Szobája	Szem. szoba 49. sz. Előtér, szem. szoba 50. sz.	Személyzeti szoba és Vendégszoba
65.	abrakos haz			Nagy Konyha	Háló 47. sz. Előtér és fürdő Iroda 48. sz. Földszinti keleti folyosó	vendégszoba előtér, fürdő Vendégszoba
66.	puszta hazak			Kertben járó Nyári Szoba	kerti Pavillon 46. sz.	Biliárd terem
67.	puszta hazak			Pationum Exactoratus	Háló 45. sz.	Fürdő és Wc Vendégszoba
68.				kapu	Archivum	Raktár 44. sz.

	1639	1648	1694	1796/99	1900/16	1945 előtt
69.			kapu	Archivum melet való Cancelista Szobája	Szem. szoba 43. sz.	Vendégszoba
70.				A 71—73. sz. szobák- ba bé járás	(folyosó rész)	
71.			kapu? előtt	S V Secretumokra szolgáló hely	(kis folyosó)	
72.				Kiss Szegletes Szoba	Előtér	
73.				Gremialis Exactorság- nak szolgáló Szoba	Fürdő	Fürdő
74.				Fiscalatus Szoba	Háló 42. sz.	Vendégszoba
75.				Praefectus Szoba	(nem olvasható) 41. sz.	Vendégszoba
76.				Tisztek Gyülekeze- tének való nagy Szoba	Ebédlő 40. sz.	Vendégszoba
					II. em. K-i oldal: 36—39. sz. szoba	
					II. em Ny-i oldal: 71—75. sz. szoba	
					Folyosó	
					Csukott padlásraktár 76. sz.	
					Nagy padlás	
					2. sz. csukott padlásraktár	
					Hivatal. vendégszobák	
				18. sz. után: A Város felül való oldalon a Várnak Altánája Vörös Márvány táblával ki rakva...		

JEGYZETEK

1. TÓTH ENDRE, A pápai református egyház története (Pápa, 1941) 59—60.
2. Uo. 61.
3. REIZNER JÁNOS, A gróf Esterházy család pápai levéltára Tört. Tár. (1893) 611.
4. OL Eszterházy csal. hitb. lt. Rep. K. 40. f. 1. — A VBM Adattárában 9839—68. lt. sz. alatt hívja fel a leltárra a figyelmet. — *ILA B.—KOVACSICS J.*, Veszprém megye Helytörténeti Lexikona (Bp., 1964.) 315. 5. jegyz. — Szövegünkben a leltár oldalszámait zárójelben közöljük. — Reizner J. ezt a leltárt nem ismerte. — Szobakimutatásunkban a szobák számozását az 1796/99. évi várleltárból vetjük át, mert az végezte ezt a számozást a legpontosabban. Ennek az inventáriumnak a leltári száma a PHM-ben: 63. 203. 1.
5. 1597. aug. 20-án: a réteken térdig erő víz volt, a Cinca vize 4—5 lábnyi mély, a vár egyik része a levegőbe röpült. *KAPOSSY L.*, Pápa város egyetemes leírása (Pápa, 1905) 53—54.
6. REIZNER J. im. 611.
7. KISS J. A pápai plébánia története (Veszprém, 1908) 189—191.
8. GERŐ L.—SEDLMAYR J., Pápa (Bp., 1959) 8. kép, 36—37.
9. Uo. 9. kép
10. HORVÁTH E.—TÓTH E., Pápa megyei város múltja, jelene és környéke. (Pápa, 1936) 68—69. — *DAX—ÉRI—MITHAY—PALÁGYI—TORMA*, Veszprém megye régészeti topográfiája. A pápai és zirci járás (Bp., 1972) 37. kép, 194—195. Továbbiakban: Rég. topogr.
11. GERŐ—SEDLMAYR im. 45—54.
12. Uo. 47.
13. 1639. évi leltár 1.1
14. GERŐ—SEDLMAYR. im.: „egy öreg ház” 48.
15. PHM-ben a leltári szám: 78. 20. 1.
16. Uo. 410.
17. Rég. topogr. 37. kép
18. Magyar nyelv értelmező szótára, 5. k. 639.
19. Az 1683-ból való fogadalmi kép szerint, a vár felnagyított formában (1. *MITHAY S.* Helytörténeti Múzeum Pápa (Pápa, 1971) 18.
20. TÓTH E. im. 68.
21. Uo. 63.
22. Uo. 58.
23. Uo. 61.
24. ESZTERHÁZY JÁNOS, Az Eszterházy család és oldalágainak leírása (Bp., 1901) 107.
25. KISS J. im. 191.
26. Uo. 181.
27. ZÁKONYI F., Pápa várának alaprajza és építési költségei 1653-ból. Műemlékvédelem (1967) 77. 2. kép. — Rég. topogr. 195.
28. GERŐ SEDLMAYR, im. 15. kép
29. RÉG. TOPOGR. 199.
30. ZÁKONYI F. im. 77—78.
31. KISS F. im. 191.
32. BOGNÁR I. E., Pápa településföldrajza (Pápa, 1943) 170. — GERŐ—SEDLMAYR, im. 42. — *MITHAY S.* im. 15.
33. REIZNER J. im. 611. — *ESZTERHÁZY J.* im. 107—108.
34. GERŐ—SEDLMAYR, im. 45—54. — Említi: *MIT-HAY S.* im. 15—16. — Rég. topogr. 195. 8. jegyz.
35. GERŐ—SEDLMAYR, im. 46.
36. Uo. 50.
37. ZÁKONYI F. im. 78.
38. 1) „egy öreg Istalo gerendás” 2) innen „Nylik egy gerendás ház, mely az Lovások háza volt”, 3) „abból nylik egy Loó patkolo pitvár”, 4) „istalo mellet Contigna nagy hosszú Lo jártató és tanito hely Sindel alat”, *GERŐ—SEDLMAYR*, im. 50.
39. Uo. 51.
40. Uo. 49.
41. Uo. 49—50.
42. Uo. 50.
43. Uo. 49—50.
44. Uo. 50.
45. *MITHAY S.*, im. 18.
46. *GERŐ—SEDLMAYR*, im. 11. kép.
47. *GALAVICS G.* A török elleni harc és egykorú világi képzőművészetünk, Műv. Tört. Ért. (1976) 44. kép.
48. Rég. topogr. 194. 37. kép
49. Uo. u. a.
50. Uo. 195.
51. *ILA—KOVACSICS*, im. 315. 5. jegyz.
52. Leltár (1796/99) 36. sz. szoba előtt. 84.
53. Az 1. és a 32. sz. szobából nyílt
54. *KISS J.*, im. 112.
55. Uo. 42. 87.
56. *GERŐ—SEDLMAYR*, im. 33—37. kép
57. Uo. 62.
58. *KISS J.*, im. 112.
59. *GERŐ—SEDLMAYR*, im. 62.
60. Voit Pál szíves szóbeli közlése
61. *TÓTH E.*, im. 120.
62. Uo. 106.
63. *BÉL M.*, Compendium Hungariae geographicum, (Posonii—Cassoviae, 1777) 155.
64. *THALY K.*, Dunántúli hadjárat, Századok (1879) 477. 3. jegyz.
65. Uo. 477.
66. *BOGNÁR I. E.*, im. 73.
67. *HORVÁTH—TÓTH* im. 37. — *KELÉNYI GY.*, Kastélyok, kúriák, villák (Bp. 1980) 126.
68. Rég. topogr. 195. 2. jegyz.
69. Uo. 194. — Sorrendben először az 1694. évi leltár gondosan leírt szobáit helyeztem be a mai alaprajzba. A mai várkastély D-i részei még akkor hiányoztak. Majd visszafelé a gyér adatokkal szolgáló 1648. évi inventárium következett. Itt a földszinti helyiségeket csakis az előbbi leltár segítségével sikerült rögzíteni. Az 1639. évi pontos és részletes összeírás helyiségeinek helyhez kötése így már biztos adatok alapján könnyen megtörténhetett. Az 1799. évi leltár szinte a mai állapotot tükrözi. Mindegyik leltárnál fontos útmutató volt, ha a sarokhelyiségeket külön megemlítették. Így több esetben visszafelé, ellentétes sorrendben lehetett a régi elnevezésű szobákat a mai alaprajzba beültetni. A vár „piarcza”, a tó, az istálló és Borsosgyőr felé ad eligazítást.
70. *ESZTERHÁZY J.* im. 273.
71. *MITHAY S.* im. 6. — lelt. sz.: 66.57.1. a PHM-ben
72. *DORNYAI B.* Bakony (Bp., 1927) 381—382.
73. *SZEGHALMI Gy.*, Dunántúli vármegyék (Bp. 1937) 361.
74. *HORVÁTH—TÓTH*, im. 67—75.
75. *VARGA I.—WINKLER G.* Tanulmány Pápa műemléki belváros felméréséhez és rekonstrukciójához (Győr, 1975) 77.
76. *DORNYAI B.*, im. 381—382.
77. *HORVÁTH—TÓTH* im. 70—71.
78. Uo. 72.

ANGABEN ZUR REKONSTRUKTION DER BURG VON PÁPA

Die ehemalige Burg von Pápa (Komitat Veszprém) fällt in den Grundriß des heutigen Burgeschlosses und war bereits damals „U“-förmig. Im Jahre 1626 gelangt das Gut von Pápa in die Hände der Esterházy-Grafen.

Das älteste uns erhaltene Inventar der Burg stammt aus dem Jahre 1639. Der Palatin Miklós Esterházy übergab in diesem Inventar das Gut von Pápa seinem zweiten Sohn, István. Im Obergeschoß waren mehr Räumlichkeiten als im Erdgeschoß vorhanden. Der Eingang zur Burg befand sich an der Ostseite. Der Ostflügel bestand größtenteils aus „Puszt-Häusern“. Nur auf der Etage waren Korridore vorhanden und es scheint so, daß sich im Erdgeschoß Arkaden befanden. Die Türkenbesetzung Ende des XVI. Jahrhunderts und der große Brand im Jahre 1626 haben ihre Spuren hinterlassen. Ausführlich werden der neben der Burg befindliche Fischteich und anschließend die zugehörigen Außenanlagen beschrieben. In diesem Inventar wird erstmalig die Burg von Ugod erwähnt, dabei werden die Verteidigungswaffen und das Gefängnis der Burg beschrieben. Das zweite Inventar stammt aus dem Jahre 1648. Es beschreibt uns eine ärmliche Burg. Die Darstellung ist außerordentlich kurz und kann nur schwer identifiziert werden. Der ruinenhafte Zustand des Ostflügels ist auch seither erhalten geblieben. Lohnenswert ist ein Vergleich der in dieser Zeit entstandenen Leukhardenschen Skizze der Burg von Pápa mit dem Votiv-Bild.

Im Jahre 1694 wurde durch einen neuen Besitzer wiederum ein Inventar erstellt. Dabei registrierte man 41 Zimmer. Auch hier findet sich keine Erwähnung eines Korridors im Erdgeschoß.

Über dem östlichen Burgtor waren ebenfalls Zimmer angeordnet. Nur in einigen Punkten sind Übereinstimmungen mit dem Inventar aus dem Jahre 1639 festzustellen. Die Nebengebäude der Burg sind auf dem Schnitt von Hoefnagel authentisch dargestellt. Das Votivbild und die in diesem Inventar verzeichnete Burg können verglichen werden. Auf Grund beider Inventare kann der Wiederaufbau nach der türkischen Besetzung eindeutig belegt werden.

Das dritte Inventar wurde in den Jahren 1796 und 1799 aufgenommen. Letzteres Datum zeigt den Tod von Károly Esterházy an. In dieser Zeit zählte man im Erdgeschoß 34, auf der Etage 36 Räume. Der Garten der Burg wird auch hier erwähnt. Die Inventarverzeichner haben eine gewissenhafte und gründliche Arbeit geleistet. Das Inventar weicht nur in wenigen Einzelheiten vom heutigen Zustand ab. Die Kapelle der Burg wurde an einen anderen Platz verlegt. Nach dem Grundriß kann der Hofbrunnen lokalisiert werden. In dieser Zeit entstanden auch die bis heute erhaltenen Bilder für den sog. Palatin-Saal. Auch das Erscheinungsbild nach dem großen Umbau wird auf Grund des Inventars erkenntlich. Am Ende der Kurucenzeit wurde die Burg nicht zerstört.

Das vierte Inventar zeigt das 1900 und 1916 umgebaute, aus der Burg hervorgegangene sog. Burgschloß. Dieses ist zugleich das vollständige Inventar des Gutsbesitzes. Am Ausgang des 18. Jahrhunderts sind die beiden Türme, welche die zwei Seitenflügel abschließen, nicht vorhanden. Hier hilft der bereits maßstabgerecht angefertigte Grundriß zur Orientierung weiter. Die Räume des Archivs, der Palatin-Saal, die Ahnenhalle, die wertvolle Bibliothek, die Schmuckstücke und die Paradekleider werden aufgezählt. Das in den 1930-er Jahren weithin bekannte Waffenlager findet keine Erwähnung. Die reiche Porzellansammlung und die Gläser werden ausführlich beschrieben.

Die Burgkapelle stand in den frühesten Zeiten wahrscheinlich in der Nähe des ehemaligen Wohnturmes. Auch den Änderungen der Unterkunft des gnädigen Herrn kann gefolgt werden.

Die „U“-Form der Burg von Pápa geht aus jedem Inventar hervor. Die südlich angeordneten Nebengebäude können nicht als Südflügel angesehen werden. Anfang des 18. Jahrhunderts wurden die Verteidigungsstellungen der Burg abgebaut, Mitte des Jahrhunderts wurde die Burg umgebaut, danach wurde der die Burg vom Osten her schützende Teich abgelassen. Auch in der Zeit von Károly Esterházy wird das zum Schloß umgebaute uralte Gebäude als Burg bezeichnet.

REGULY ANTAL ÉSZAKI ÚTJA ÉS VESZPRÉM MEGYE

A magyar nép eredethagyományában közel nyolc évszázadon át a hun-szittya rokonság, illetve azonosság gondolata foglalta el a központi helyet. Történetírói szinten a hun-magyar azonosságot először Anonymus Gestája fogalmazta meg, egységes elméletté azonban csak a XIII. század nyolcvanas éveiben vált Kézai Simon munkássága nyomán.

A finnugor, pontosabban az obi-ugor és a magyar nyelvek közötti rokonságot Sylvius Piccolomini — aki a pápák történetében II. Pius néven ismeretes — már a XV. században megsejtette, de elképzeléseinek tudományos szintű igazolására csak a XVIII. században vállalkoztak. Sajnovics János 1770-ben a magyar és a lapp nyelv rokonsága mellett foglalt állást, Gyarmathi Sámuel 1799-ben megjelent munkájában viszont már az összes finnugor és szamojéd nyelvet is bevonja vizsgálati körébe.¹

A kezdeti bátortalan lépések után a múlt század első felében — szoros összefüggésben a modern polgári nemzetállamok kialakulásával — forradalmi változás következett be a nyelvrokonság terén szinte egész Európában: Finnországban éppúgy mint Oroszországban, Franciaországban, Németországban és hazánkban. Körösi Csoma Sándor követője, a magyar nyelvészeti és néprajztudomány egyik legnagyobb alakja, Reguly Antal, a reformkor eszmevilágától áthatva úgy látja — s ennek a Magyar Tudományos Akadémiához küldött 1842. évi jelentésében hangot is ad —, hogy „... Gyarmathi munkája nemcsak folytatást érdemelne, hanem nemzeti ügyből folytatást kíván is. Nincs biztosabb és alaposabb mód népek rokonságának megmutatására, mint nyelvük tudománya és összehasonlítása...”, melynek segítségével a magyar és finn nyelvek „eredetnyelve” is feltárható.² A nyelvtudományba, az összehasonlító nyelvészetbe vetett optimista hite később sem rendül meg, sőt: gyakorlati tapasztalatai csak megerősítik elméleti feltevéseit. Nyelvszemléletének alapjait — talán nem tévedek, ha azt állítom — egyenesen a szülőföldről hozta magával, mely a maga többnyelvűségével már eszmélkedése idején összevetésre, kritikai gondolkodásra nevelte őt. A szülőföld és a haza iránt érzett rajongó szeretete segíti végül is hozzá, hogy nemzeti küldetésének erejéhez mérten, vagy inkább erején felül eleget tehessen. A megpróbáltatásokat, a rá leselkedő veszélyeket is könnyebben viseli el, ha az elhagyott és vágyott otthonra gondol: a békés orosz táj egy

pszkovi kirándulás alkalmával felkölti benne Zirc emlékezetét, s hazavágyó szemei előtt anyja kertje idéződik fel...³

1819. július 13-án született Zircen, a Bakony szívében. Apja, Reguly István a ciszterci apátság ügyvédje, akit a humán tudományok — különösen a történelem — vonzanak.⁴ Érdeklődése kisleányra is nagy hatással van. A fiatal Reguly alsóbb iskoláit szülővárosában, a gimnáziumot (1828—1834) Székesfehérvárott végzi. Szülei nagy gondot fordítanak továbbtanulására is: először a győri akadémiára jár (1834—1836), majd a pesti egyetem jogi fakultásán fejezi be tanulmányait (1836—1839).

Tudományos pályája kalandosan kezdődik: az egyetemi vizsgák letétele után — nyilván jutalomképpen — szülei anyagi támogatásával németországi vándorútra indul, de Hamburgnál nem áll meg, mert ellenállhatatlan vágyat érez Skandinávia ismeretlen tájai iránt. Kielben hajóra száll, Koppenhágába, majd Stockholmba látogat, ahol hamarosan megismerkedik Arvidson királyi könyvtárossal, s az ő hatására élete fő céljává tűzi ki a finnugor nyelvek közötti rokonság megfejtését.

Munkásságának első szakaszában (1839—1841) a közfinn és volgai finn nyelvek és népek megismerésére törekszik nem mindennapi kitartással és szorgalommal. Fáradozásait méltányolva a helsinki tudományos akadémia 1840-ben, 21 éves korában tagjai közé választja, amit már finn nyelven köszön meg. Három évvel később a magyar akadémia is felveszi tagjai sorába.

Mintegy másfél évi felkészülés után, munkásságának második szakaszában (1843—1846) páratlan értékű földrajzi, néprajzi, történeti és nyelvészeti anyagot gyűjt össze legközelebbi nyelvrokonságaink, a vogulok és osztyjakok (1844—1845), valamint a cseremiszek, mordvinok és csuvasok között (1845—1846). Utazásainak eredménye az Ural-vidék első, mintegy 180 mérföldre kiterjedő területének térképes ábrázolása is.⁵ A kéziratos térképet bámulatosan gazdag jegyzetanyag egészíti ki. A pétervári újság erről a munkájáról 1847. január 21. számában elismerően írja, hogy Reguly „... Oroszország ethnographiájában és geographiájában egy terjedelmes „terra incognita” felfedezőjévé vált.”⁶ Vállalkozásának jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az 1847., 1848. és az 1850. évi orosz uráli expedíciók a felmérésre kijelölt területeket az ő térképe segítségével utazták be. Másik ki-

„Tekintetes Karok és Rendek! Egy olly tudományos ügy pártolására van szerencsém a Tekintetes Karokat és Rendeket a magyar academia nevében felkérni, mellynek kivitelét nemzetünk és academiánk nemes Veszprém Vármegye egy reá fényt hozni indult fiától Reguly Antaltól várja.

Tudva van, mikép több magyar s legtöbb külföldi historicus és nyelvbuvár a hunnokokat és magyarokat azon nagy finn törzsohöz számítják, mellynek a lappok, finnek, esthonok, cseremiszek, csuvasok, mordvinok, syrjänek, vogulok, osztyákok¹⁰ stb, mindannyi külön ágait teszik. Miután minden egyéb, u. m. mongol, török, semita, stb, rokonság eddig győzőleg megvan czáfolva, és csak ez egyre nézve lehet még kérdés: a Tekintetes Rendek említett derék földie elhatározta magát az éjszakot beutazni, s a négyfal közt meg nem fejthető kérdésre a hely színéről hozni meg nemzetének az elhatározó végfeleletet. Őt semmi áldozat, úti fáradalom, a szokatlan éghajlat kényelmetlenségei, betegségek, édes övéitől, és hazájától távollétel nem tartóztathatták, erőt már közel öt év óta csüggedetlenül e nemzeti feladás megoldásának szentelni; megtanulta azon földeken utazhatás, s az ottani források használhatása végett a svéd és orosz, a rokonsági kérdés egyéb ágai kedvéért a török és mongol nyelveket, meg a lapp, finn, és esthon nyelveket, a föld népével oszta meg ennek sanyarú életét, meg a cseremis, csuvas, és egyéb dialectusokat, s most Ázsia éjszaknyugoti vidékein az Urál alján tartózkodik a vogulok közt, hogy ezek, s majd az osztyákok mármár enyésző nyelveiket is élő szájból magáévá tegye, s e mellett ezen népek természeti és társadalmi sajátságait, mikre eddig olly kevés figyelem vala, voltaképp kitanúlja.

S e roppant vállalatot Reguly Antal 1839. év nyarában saját, vagy inkább szülői költségén kezdte meg, kiknek erejét, minden elviselhető nélkülözések türésére elszánt lelkesedésében, minden esetre túl becsülte. Már finn és lappföldi vándorlásait nem fedezték szülőinek küldeményei, s így némi adóssággal terhelve lépett be a világ legdrágásabb városába, Sz. Pétervárába. Időközben győri prof. Maar Bonifác¹¹ Úr tudósítván a m. academiát Reguly utazásáról, és céljairól, ezen intézet némelly tudományos megbízásokhoz némi kisebb summákat csatolt. Reguly e részvét által is buzdítva, és bátorítva, Ázsiában teendő terjedelmes nyelvészeti, és ethnographiai vizsgálódásaihoz készült, s nappal és éjjel általános nyelvtudományt, s történeteket tanult, és buvárlott. De nem jöhetvén további segedelem az academiától, egy pétervárt lakó földink, haza térést javaslott, melly tanácsot azonban Reguly határozottan vissza utasított, mert azzal elesett volna a kérdés, mellyet ő élte feladásául tűzött ki. Erre megjelent orosz academicus és status-tanácsos Baer¹² Urnak egy czikkelye Regulyról a pétervári statusújságban, melly után egy gazdag orosz csakugyan hajlandó volt őt pártolása alá venni, de a segedelem nélkül idegen földön tengő hazafi büszke volt azt kérni, s így e forrás sem nyílt meg neki. Azonban haladt az idő, a pétervári rendkívüli drága élet s a szülői kiseddel küldemények mellett az adósság nőtt, s ezért a

haza térés szint olly erkölcsi lehetetlenségévé vált, a milly anyagi lehetetlenség volt az Urali út. Folyvást a hazából várva, a hazai kérdés felderítésére a költséget, egy második ajánlatot is viszza utasított, mellyel az út kivihetésére megkínáltatott; t. i. több pétervári academicus szándékozott az orosz cs. academiánál segítését indítványozni, mellyre fényes kilátások voltak, de Reguly nem akarta — mi e végre multhatatlan szükség lett volna, — tudósításait ehhez intézni, a magyar academiát nyilatkozatván egyetlen természetes forumának. Egy harmadik (kölcsön) ajánlatot az út megtételére szinte mellőzött, naponként fogyván reménye a hazából jöendő pártolás iránt, míg végre hírt vevén, hogy az academia folyamodására királyunk öfelségétől segedelem érkezendik, az említett előlegezést a nemes lelkű Baertől elfogadta, s 1843. október 9. Sz. Pétervárából ki indulván, elérte Ázsiát, hól a Sosva vize mellékén letelepedve, vogul studiumai között várja most hazájából utóbbi sorsa elhatározatását. Azóta érkezett Sz. Pétervárába mind a Királyi segélyösszeg, mind pedig két academiái pénzküldet, s a pétervári academicusok közt a tiszteletre méltó Fraehn¹³ indítványára magányos aláírás nyittatott: de ezekkel is sem az ötödfél évi külföldön utazás és mulatás alatt keletkezett passivumok leróva, sem visszaútja fedezve nincsen, annál kevésbbé van ezekkel Tobolszktól Orenburgig tervelt vándorlása, s még kevésbbé ennek a Kaspiumi tengerig s onnan a Fekete tenger éjszaki tartományai felé olly szükséges folytatása, lehetővé téve.

A dolog illy fekvésében a magyar academia részint a maga körében indított aláírást, részint hírlapi úton szolította fel a hazai történetek barátit, járulnának hozzá, hogy Reguly ezen, nyelvünkre s régi történeteinkre új világot árasztó utazását folytathassa, és befejezhesse. Minthogy azonban a jelenkor, anyagi és szellemi számos teendői között, kelletlenül kevesebb figyelmet mutat azon tudományok iránt, mellyek az életre közvetlen, s így észrevehető befolyást nem gyakorolnak, a szükséghez mért elégséges segélyt ez úton várni nem bátor; ezért, nehogy a már megkezdett út félbe szakasztassék, a Tek. KK. és RR.-re függeszti reményét, azon hazafi bizodalomú kéréssel, méltóztatnék mind a saját körében nyitandó aláírás, mind a többi nemes megyékhez intézendő körlevél által ez ügyet hathatósan előmozdítani; s munkás lenni abban, hogy ezen első Ázsiai út, melly nem csak a tudománynak általában, hanem a magyar nemzet, és nyelv történeteire nézve különösen is, fontos eredményekkel biztat, teljesen befejeztethessék. Igen is, a Tek. KK. és RR. nem fogják engedni, hogy a mit nekünk tenni nemzeti kötelesség, elmulasztani pedig pirontság volna, hogy azt idegen ország segedelme eszközölje; nem fogják engedni, hogy magyar tudós, Oroszországból, ottani pártolással hozza meg a magyarnak régi történetei kulcsát.

Ki magamat a Tekintetes Karok és Rendek kegyeibe ajánlván, megkülönböztetett tisztelettel vagyok A Tekintetes Karoknak és Rendeknek Pozsonyban május 5-én 1844.

alázatos engedelmes szolgálója
Gróf Teleki József¹⁴

Veszprém megye mihamarább igyekszik eleget tenni hazafias kötelességének: az 1844. július 1-i közgyűléséből körlevélben fordul az ország megyéihez, a szabad kerületekhez és a szabad királyi városokhoz, melyben a „tudományos ügy” pártolására hívja fel őket. Ezzel egyidőben megyénkben is megkezdik az adakozások megszervezését, az adományok összegyűjtését. Az uradalmakat az első alispán, a községeket és magán-személyeket pedig a járási szolgabírák és helyetteseik keresik meg hivatalaik útján.

A beszedett összegeket különféle módon továbbítják Veszprémbe az egyes törvényhatóságok: rövid úton egyenesen a központi kormány-szerveknek adják át, vagy kerülővel — magán-személyek, köztisztviselők, országgyűlési képviselők segítségével, esetenként a királyi só-hivatalokon keresztül — juttatják el megyénk pénztárába. A megyébe érkező küldemények kezelésével, felügyeletével Kun Sándor másod-aljegyzőt bízzák meg, aki hivatalát mindvégig lelkiismeretesen ellátja.¹⁵ Regulyhoz aztán a befolyt összegeket közvetlenül az orosz követség közbenjárásával küldik el.

A felhívott törvényhatóságok közül elsőként a Hajdúkerület értesíti megyénket július 23-án kelt levelében arról, hogy a felhívásnak készségesen eleget fog tenni.¹⁶ Hivatalos levelében ugyanezen a napon Sopron város 40 ezüst forintot küld postán.¹⁷ Selmec városa viszont a rövidebb utat választja és közel 80 ezüstöt utal a

helytartótanácsához.¹⁸ 1844. július 30-án Bazin szabad királyi város, majd szeptember 26-án Abaúj megye postázza a segélyeket.¹⁹ Szeptember folyamán érkezik meg Fiume ajándéka²⁰, majd novemberben Selmec és Pécs²¹ városok, valamint Veszprém megye²² ér el eredményeket a gyűjtés terén. Decemberben Pest városa 100 pengő forintot ad át Reguly támogatása céljára a Magyar Akadémiának.²³

Az egyes törvényhatóságokon belül a gyűjtés, ill. adakozás kétféleképpen történik: a megyék, szabad királyi városok és kerületek saját házi vagy nemesi pénztáraikból ajánlanak fel bizonyos összegeket (pl. Sopron és Pest városa, Abaúj megye); a másik megoldási lehetőség, hogy kiterjedt gyűjtést indítanak Reguly megsegítésére (mint Temesvár, a Hajdúkerület vagy Fiume). Ritkábban az is előfordul, hogy a két módszer kombinációját alkalmazzák (Veszprém megye).

A következő, 1845. évben sorra érkeznek a küldemények, átutalási nyugták Temes, Fejér, Moson, Esztergom és több más megyéből, a Jász-Kún Kerületből, Győr és Székesfehérvár szabad királyi városokból.²⁴ A tényleges gyűjtés az 1845. év végére befejeződik, bár az ügyviteli intézkedésekre továbbra is szükség van, mivel a küldemények több helyről nem jutottak el Kun Sándorhoz.²⁵ Az országos gyűjtés eredményét az alábbiakban foglaljuk össze:²⁶

Sorszám	törvényhatóság	ajánlás éve	befizetés éve	befizetés módja	összeg
1.	Abaúj vármegye	1844	1844	követek által	50 pft
2.	Baranya vármegye	1845	1845	királyi sóházhoz	14 pft 17 xr
3.	Bazin sz. k. város	1844	1844	hivatalos postán	9 pft 45 xr
4.	Bács-Bodrog v. megye	1844	1845	királyi sóházhoz	4 pft 16 4/5 xr
5.	Bélabánya város	1845	1845	királyi sóházhoz	31 pft 54 3/4 xr
6.	Bihar vármegye	1845	1845	királyi sóházhoz	3 pft 12 xr
7.	Bihar vármegye	1847	1847	királyi sóházhoz	12 pft
8.	Borsod vármegye	1845	1845	királyi sóházhoz	4 pft 16 xr
9.	Esztergom vármegye	1844	1845	hivatalos postán	48 pft 30 xr
10.	Fejér vármegye	1844	1845	tisztviselő útján	18 pft 3 xr
11.	Fiume város	1844	1844	hivatalos postán	25 pft
12.	Győr sz.k. város	1844	1845	veszprémi kereskedő által	10 pft
13.	Hajdúkerület	1844	1845	királyi sóházhoz	28 pft
14.	Jász—Kún Ker.	1845	1845	hivatalos postán	103 pft 20 xr
15.	Krassó vármegye	1845	1845	hivatalos postán	50 pft 14 xr
16.	Moson vármegye	1844	1845	hivatalos postán	43 pft 8 xr
17.	Pest sz.k. város	1844	1844	Magyar Tud. Ak.-hoz	100 pft

Sorszám	törvényhatóság	ajánlás éve	befizetés éve	befizetés módja	összeg
18.	Pécs sz.k. város	1844	1844	hivatalos postán	20 pft
19.	Sopron sz.k. város	1844	1844	hivatalos postán	40 pft
20.	Selmec város	1844	1844	helytartótanácshoz	79 pft 47 xr
21.	Szepes vármegye	1845	1845	hivatalos postán	1 pft 30 xr
22.	Temes vármegye	1844	1845	örökalapítványi p.tár	164 pft 40 xr
23.	Ugocsa vármegye	1844	1847	királyi sóházhoz	73 pft 50 xr
24.	Veszprém vármegye	1844	1844	tisztviselők útján	72 pft 8 xr
25.	Veszprém v.megye	1845	1845	tisztviselők útján	166 pft 6 4/5 xr

A táblázat tanúsága szerint a gyűjtés két éve alatt összesen 1173 pengő forint és 58 7/20-ad krajcár gyűlt össze Reguly számára, illetve ennyiről kellett Kun Sándor pénztárosnak elszámolnia. A segélypénztár állapotát 1844–45-ben a viszonylag gyors, a következő két évben a lassú gyarapodás jellemezte. Kun Sándor másodajjegyző számadása szerint 1845 végéig az ország különböző részeiből 548 pengő forintot bocsátanak közvetlenül kezelése alá, s emellett rövid úton továbbítanak 439 forintot.²⁷ Az első két év alatt tehát a gyűjtött vagy felajánlott összegekből 987 forintot adnak postára az egyes törvényhatóságok. 1846. novemberéig a Veszprém megyei segélypénztárban őrzött pénzmennyiség 548 forintról 660 pengő forint 16 1/20-ad krajcárra emelkedik.²⁸ A következő katonai év végére Bihar és Ugocsa megye is megküldi a felajánlott összeget.²⁹ Ezután már Kun Sándor zárszámadást nem készített, tehát a gyűjtések végeredményét pontosan nem ismerjük. A közel 1174 forintot sem tekinthetjük végösszegnek, mivel egyrészt a törvényhatóságok a postai viteldíjat is gyakran az adományból vonták le — például Bazin városa 15 ezüstkrajcárt³⁰ — és így Veszprémbe valamivel kevesebb pénz érkezett, mint amennyit a törvényhatóságok közötti levelezések jeleznek. Emellett nem elhanyagolható egy másik szempont sem, nevezetesen az a körülmény, hogy megyénk pénztárosa a gyűjtések és adakozásoknak csupán egy — igaz ugyan, hogy a jelentősebb — részét kísérhette figyelemmel. Ebből következik, hogy a valóságosan összegyűlt segély nagyobb lehetett, mint amennyiről Kun kimutatásaiból, illetve jelentéseiből tudomásunk van. Reguly Antal életrajzíróinak ennéltozva igazuk lehet, amikor azt állítják, hogy az országos gyűjtés eredményeként 1400 forintot küldhettek Reguly után.³¹ S ez nem az egyetlen mód volt arra, hogy a tudós munkáját segítsék, hiszen az 1845-ben alakult Reguly-társaság szintén arra törekedett, hogy az utazó anyagi helyzetét — igaz, másféleképpen: kutatási eredményeinek publikálásával — megerősítse.³²

Külön is foglalkoznunk kell a gyűjtés Veszprém megyei történetével, társadalmi vonatkozásaival, márcsak azért is, mert kultúrtörténetileg

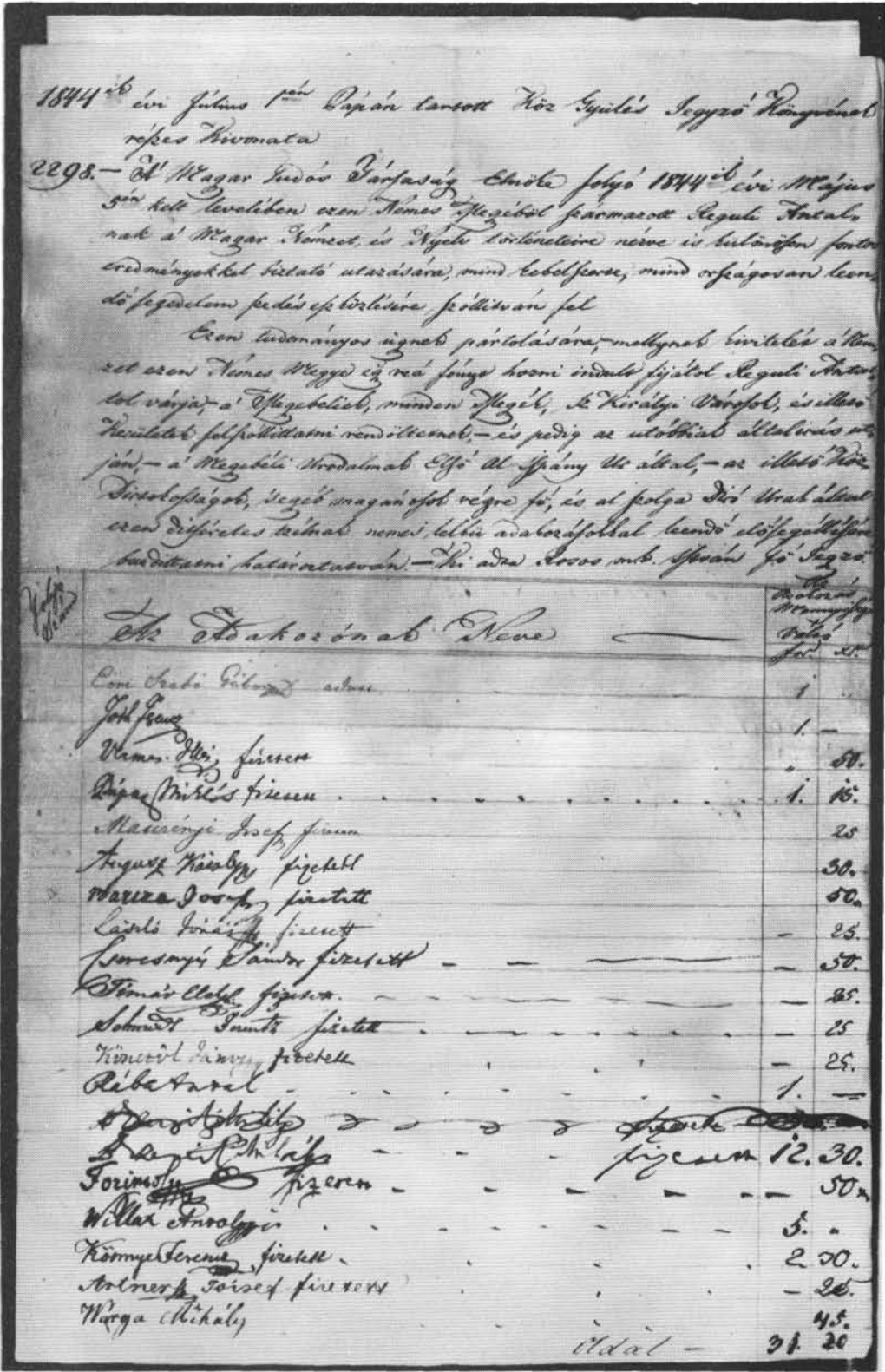
értékes forrásai vannak Veszprém vármegye közgyűlési anyagában. Az egyes törvényhatóságok átirataikban csupán eljárásuk végeredményét közölték, Veszprém megyében azonban a gyűjtést végző tisztviselők több esetben részletesen, vagy több-kevesebb részletességgel összeírták az adakozókat, illetve az adakozók legfontosabb adatait. Nemcsak a helységet, az adakozó nevét, az ajándék összegét, hanem az adakozó foglalkozását, vallási hovatartozását is feljegyezték.

Veszprém megyében a gyűjtést 1844 nyarának végén, őszenek elején kezdték meg. A gyűjtést az esetek többségében a járási fő- vagy alszolgabírók, illetve a járási esküdtek végezték, de előfordult olyan is, hogy a szolgabíró — bizonyos jutalom fejében — a megyei pandúrba bízta a feladat teljesítését.³³

Eljárásuk eredményéről a járási szolgabírók először az 1844. november 4-i megyei közgyűlésen számoltak be. Az eddig eltelt néhány hónap alatt mindössze a cseszneki felső, a pápai és veszprémi főszolgabírói járásban sikerült jelentékenyebb összeget, 72 pengő forint 8 krajcárt beszédni.³⁴ Kenessey Antal a veszprémi alsó (másként mezőföldi) járás szolgabírája ugyanekkor jelenti, hogy a felhívásnak nem sikerült érvényt szerezni, minden fáradozása hiábavaló volt.³⁵ Az év végéig több járásban sikerrel folytatták a gyűjtési akciót. Saáry László szolgabíró december 15-én kelt hivatalos jelentése szerint a devecseri alsó járásban 28 váltóforint 15 krajcár jött be.³⁶ A gyűjtést szorgalmasan és lelkiismeretesen végző megyei hajdúnak, Balogh Józsefnek kifizetett jutalom — negyvenöt krajcár — kivételével a gyűjteményt (27 váltóforint 30 krajcárt) Kun Sándornak adják át.

Újabb jelentős adományokkal gyarapodik a Regulynak szánt segélyösszege 1845. január 13-án. A vármegyei közgyűlésen ünnepélyes külsőségek között több birtokos nagylelkű felajánlásokat tesz a nyilvánosság előtt: Tallián József táblabíró 5, gróf Zichy István főispán 30 pengőt adományoz Regulynek; a jelenlevő nemesség az önkéntes adományokon felbuzdulva pedig a megyei nemesi pénztár terhére 100 pengőt szavaz meg számára.³⁷

A megyei gyűjtés 1845. májusára lényegében

3. ábra. Részlet a pápai főszolgabírói eljárásban összegyűlt adományok összeírásából (1844)
 3. иллюстрация. Отрывок из регистрации пожертвований, собранных в уезде города Папа (1844 г.)

befejezettek tekinthető. A téli és kora tavaszi hónapokban újabb három járásban — a devecseri és pápai felső, valamint a veszprémi középső járásban — szaporodtak az eddig nem csekély adományok. Koller Ignác, Hunkár Sándor és Kupritz Mihály — az illetékes szolgabírák — jelentése szerint összesen 20 pengő forint 6 4/5 krajcár a növekedés mennyisége.³⁸ A többi járásban viszont a megyegyűlés értékelése szerint a hazafias felhívás hatástalan maradt.³⁹

Osszefoglalásként elmondhatjuk, hogy a gyűjtés Veszprém megyében is részleges sikerrel járt, bár így is jóval eredményesebb volt az országos átlagnál. (Ebben nyilván presztizsokok is közrejátszanak). A megye 12 aljárása közül csak 7 járásban akadtak adakozók. A 4 főszolgabírói járást alkotó aljárások⁴⁰ között a fejletlenebb, kis területű cseszneki járásban gyűlt össze a legkevesebb pénz (15 pft 40 xr), míg a második legnépesebb, s társadalmi, gazdasági, kulturális viszonyait tekintve a legfejlettebb mezővárossal rendelkező pápai járás lakossága adakozott a legtöbbit (36 pft 22 xr). Az egyes aljárások közül sem a veszprémi alsó és felső, sem a pápai alsó, sem pedig a cseszneki és devecseri központi járásokban nem értek el eredményt a vármegyei kiküldöttek.

Ha az adakozók társadalmi rétegződését vizsgáljuk, megállapíthatjuk pusztán az összeírások átlapozásakor is, hogy szép számmal találunk köztük közép- és kismemeseket, mezővárosi, vármegyei tisztviselőket, egyházi főrangú személyeket és egyszerű falusi plébánosokat, azután zsidó vállalkozókat, bérlőket, kereskedőket, kisebb mértékben találkozhattunk a falusi, mezővárosi értelmiség képviselőivel is.

A gyűjtés során készített jelentések mellékleteként négy esetben találunk olyan összeírásokat, amelyek több-kevesebb részletességgel tájékoztatnak bennünket az adakozók társadalmi hovatartozásáról. A négy lajstromban 159 valóságos vagy jogi személy adatai olvashatók.⁴¹ A 159 tétel közül 54 birtokosok adatait tartalmazza, az 54 birtokos az összes személy 1/3-át teszi ki (33,9%). Megyei, illetve mezővárosi tisztviselő és alkalmazott 31 fő (19,5%), mezőváros, nemes vagy nemtelen község 23 esetben fordul elő (14,5%). Zsidó bérlő, kereskedő, gyáros 21 fő (13,2%), értelmiségi 8 fő (5%), s ha számukhoz még hozzáadjuk a 9 egyházi személy közül kiemelhető 4 lelkészt, számárujuk 7,5%-ra emelkedik. A hátralevő tételek 5 mesterembert és 8, magát megnevezni nem óhajtó személyt, valamint 5 főpapot jelentenek.

E rövid elemzés során az is kimutatható, hogy az egyes rétegek számarányuknál nagyobb mértékben részesednek az összeírt tételekből: elsők között kell említeni a közép- és kismemesi birtokos réteget, amely a megye összlakosságának a XIX. század közepén csupán 13—15% -át képezi a különböző becslések szerint is, az adakozásból viszont annál jobban kiveszi részét.⁴² Ugyanez fokozottan elmondható a zsidóságról, amely az összlakosság kb. 5% -át teszi ki.⁴³ A megyei, mezővárosi és uradalmi tisztviselők szintén számarányukon felül képviseltetik magukat. A többi

rétegre vonatkozóan — további, pontos adatok hiányában — komoly következtetéseket levonni nem tudunk.

A fentebb leírt jelenség kialakulásához hozzájárult az összeírók szubjektív magatartása is: több helyütt ugyanis a tisztviselők nem végezték munkájukat a leglelkismeretesebben, megelégedtek járási székhelyeik bejárásával — például Pápa és környékén — s ezzel olyan aránytalanságok keletkeztek, hogy az elemző legfeljebb tendenciákat jelölhet meg a forrás értékelésekor. Azt a tényt így is mindenképpen ki kell emelni, hogy az adakozásban széles társadalmi rétegek vettek részt az egész nemzet történelmét gazdagítani kívánó tudományos expedíció támogatásában. Az adakozók közt ott találjuk a vármegye főispánját és egyik leggazdagabb emberét, s vele egy sorban a Martonfalvayak kocsisát, aki kezdetleges betűkkel ugyan, de büszkén írja a sor szélére nevét; a köztekintélynek örvendő veszprémi kanonok mellett ott szerepelnek az egyszerű falusi tanítók, jegyzők, lelkészek. Ugyanott olvashatjuk a nép fiainak nevét, vagy a szerény jelzést: a népből „egy valaki”. A magyar polgári nemzettudat fejlődési folyamatának egy sajátos állapotát mutatják ezek a források, jelezve egyszerre az egyes rétegek, osztályok között a közeledés lehetőségét és a különbségek realitását is.

Reguly tragédiája, hogy az évek során összegyűjtött anyagot feldolgozni sem a kutatásai közben, sem később nem tudta. Az az önzetlen hazafias adakozás, amelyből megyénk az elsők között vette ki részét, csak a kutatómunka külső feltételeinek biztosításához járulhatott hozzá természeténél fogva, a belső feltételek kialakításához alig.

1849. május 3-án, amikor véglegesen hazatér külföldi gyógykezelése után, s az egyetemi könyvtár öreként nyugodt körülmények között lehetősége nyílna arra, hogy a fölhalmozott roppant anyag feldolgozásához, a nagy szintézis megírásához fogjon — akár a finn barát és vetélytárs, Alexander Castrén —, már betegsége áll útjába.

Betegségének első, korai jelei már 1842-ben megmutatkoznak. Március 20-án írja szüleinek Zircre: „... boldognak éreztem magamat, míg erőm volt dolgozni, de most leestem egemből, olyan vagyok, mint a paradicsomból kiűzött... : nyugtalanság, elégedetlenség, életúnság fognak el gyakran; majd vértorlódások kineznek szegény fejemet, néha szinte eszméletlen állapotban heverek, nem vagyok képes összefüggően gondolkodni...”⁴⁴ A túleröltetéstől aztán később idegláz vesz rajta erőt, s az életveszélytől csak a gyors orvosi beavatkozás menti meg. Ettől kezdve 39 éves korában bekövetkezett haláláig, 1858. augusztus 23-ig a neurozisz, ez — az orvostudományban nyilván az ún. kimerülési neuroziszok között számon tartott — funkcionális idegbetegség kinezza. Elhatalmasodó betegsége utolsó éveiben minden komolyabb, elmélyültebb szellemi munkát lehetetlenné tett számára: már a legkisebb megeröltetés is erős fejfájást okozott neki. Az 1850. szeptember 16-i akadémiai székfoglalója után, melyben a dzsungarok és magyarok rokonságáról értekezett, csak az Alföldön és a Fel-

vidéken tett antropológiai és néprajzi tanulmányúttjai jelentősebbek. Néprajztudományunk az utóbbi két-három évtizedben kezdi méltányolni benne a néprajztudóst. Legutóbb kiadott palóc jegyzetei éppen azt a törekvést mutatják, amely elismeri, hogy Reguly életművének megítéléséhez a halála után kialakult egyoldalú nyelvtudományi szemlélet mára korszerűtlenné vált, s ha a kutatás új eredményeket kíván felmutatni, akkor Reguly munkásságát a maga természetének megfelelően, komplex módszerekkel kell megközelíteni. Egyszer s mindenkorra el kell vetni a nyelvészeti aspektus primátusát: egyenrangú helyet kell biztosítani a néprajzi, antropológiai, nyelvészeti, irodalmi kutatásnak. Az életmű súlypontjait aztán az együttes értékelés jelölheti csak ki.

A Selmeczi Kovács Attila szerkesztette kötet anyaga Reguly új arcát mutatja meg. Az 1850-es években Reguly elképzelése annyiban módosul, hogy a nyelvrokonsági kérdés megválaszolására szükségesnek tartja a hazai népfajok megvizsgálását is. A vizsgálat sikere érdekében 1856—57-ben még a fényképezést is megtanulja, valószínűleg barátja és Jedlik munkatársa, Csapó Gusztáv ösztönzésére. Palóc útjain a magyar néprajztudományban először alkalmazza a fotografálást.⁴⁵ A palócoktól történő visszaérkezése után, 1857 novemberétől a következő év tavaszáig Hunfalvy Pállal közösen a vogul kéziratok anyag feldolgozásán fáradozik, de munkájukat már nem folytathatják, mivel Reguly a nyári szabadság ideje alatt vértolulást kap, amely végez vele.

Akárcsak Kőrösi Csoma, ő is csak a felismerés kimondásáig jutott el, annak bizonyítására már nem futotta erejéből. Az áhított összegzést ekkor már súlyos emlékezetkihagyása sem tette volna lehetővé.

Skandináviai, oroszországi, szibériai útjainak jelentőségét már kortársai is fel- és elismerték. Toldy Ferenc úgy tekint vissza utazásaira, mint „... nyelvünk alkotására s belső történetére új világot hintendő első magyar tudományos utazásra, mely óhajtott foganattal koronáztatott.”⁴⁶ Úgy véli, hogy Regulyhoz hasonló vállalkozást

„... még egy magyar sem vitt véghez.”⁴⁷ Utazásait nemcsak a magyar és nemzetközi tudományos közélet, hanem Veszprém megye is élénk figyelemmel kíséri. Az 1846. február 3-i közgyűlésen a megye elhatározza, hogy tudomást fog szerezni Reguly állapotáról.⁴⁸ 1847 tavaszán Kun Sándor másodaljegyzőt újra megbízzák azzal a feladattal, hogy pontos értesüléseket szerezzen az utazó hollétéről, hogylétéről.⁴⁹ Kun Sándor 1848. június 7-én jelenti, hogy Reguly „... tapasztalásának kiadása végett Berlinbe, onnét megromlott egészségének helyreállítása végett Mechlénburgba utazott; — ezen jelentés folytán jelentő jegyző Úr továbbra is bizatik, azt azonnal jelencse be.”⁵⁰

Reguly tudományos pályáját az ötvenes években sikerül a szélesebb nemzeti közvéleménnyel megismertetni. A pápai római katolikus gimnázium egyik tanára vállalkozik arra, hogy részletes életrajzát közérthető nyelven megírja és közreadja, példaként állítva őt az ország egész ifjúsága elé. A pápai református főiskolai nyomda által előállított könyv az első, közvetlen Reguly halála után megjelenő pedagógiai célokat szolgáló Reguly-életrajz.⁵¹

Kéziratok hagyatékát a magyar összehasonlító nyelvészet nagy alakjai és úttörői: Hunfalvy Pál, Budenz József, Munkácsi Bernát, Pápay József igyekeztek feltárni, tudományos alapossággal igazolni azt, ami Regulynál csupán sejtés volt. Tárgyi gyűjteményének egy része még életében Oroszországban maradt, másik része a budapesti Néprajzi Múzeum első gyűjteménye volt. Ez az első, magyar tudós által tudatosan gyűjtött néprajzi anyag, mely az elmúlt egy évszázad alatt igen jelentős károkat szenvedett részben az emberi gondatlanság és felelőtlenség, részben a restaurálás hiánya miatt.⁵² Századunk társadalomtudományának, különösen a néprajztudományának sok törlesztenivalója van még Regullyal szemben. Ennek a munkának az elvégzésében lehet számunkra példamutató az a morális tartás, amely a sajátja volt, s amely mellett a legnehezebb időkben is kitartott.

A dolgozat kiegészítéseként két olyan forrástípus közlök, amely szervesen hozzátartozik a tárgyalt kérdéshez. Elsőként annak a körlevélnek a szövegét adom közre, amely az országos gyűjtésre való felhívást tartalmazza. Különösen közigazgatástörténeti szempontból érdekes ez a körlevél, mert rámutat arra, hogy az eredeti — a Tudományos Akadémia elnöke által megfogalmazott — felhívás miként egyszerűsödik, szövege hogyan válik kivonatossá, mégis lényegretörővé, mire az illető törvényhatóságokhoz eljut. A Függelék második részében a Veszprém megyei adakozók összeírását teszem közzé jársonként. A körlevelet a könnyebb összevethetőség miatt betűhíven, míg az összeírásokat mai helyesírás szerint közöljük.

1.

*Veszprém megye körlevele
az ország törvényhatóságaihoz,
amelyben Reguly Antal uráli utazásainak
támogatására szólít fel (1844. július 1.)*

„Minden Megyének
Sz. Kir. Városoknak
és Szabad Kerületeknek

A Magyar tudományos társaságtól leg közelebb nyert hiteles adatok nyomán, mellyek a hírlapok útján már majd országszerte is tudvák.

Egy olly tudományos ügy pártolására van szerencsénk Nagyságtokat, Kegyelmeteket /:a Nemes Városi Tanácsot, a Nemes Kerületet /: felhívni, mellynek kivitelét a Nemzet Megyének lelkes fiától, Reguly Antaltól várja. Ugyan is tudva van, miképp több magyar, s legtöbb külföldi nyelvbuvár a magyarokat azon nagy finn törzsökhez számítják, mellynek a lappok, finneek, vogulok, s a többi mindannyi külön ágait teszik; miután csupán ez egyre nézve lehet még kérdés: derék földink elhatározta magát az éjszakot beutazni, s ezen nagy fontosságú kérdésre nézve a hely színéről hozni meg Nemzetének az elhatározó végfeleletet; — nem rettenté el őt semmi áldozat, szokatlan éghajlat, uti fáradság, édes övéitől s Hazájátoli távollét; nem tartoztatták erejét már közel öt év óta csüggedetlenül e nemzeti feladás megoldásának szentelni; s számos Finn Népek Nyelvét már magáévá tévén Ázsiában teendő terjedelmes nyelvészeti vizsgálódásait csupán a szükséges költségek hiánya miatt nem folytathatja. A dolog illy helyzetében, nehogy a mit nekünk tenni, nemzeti kötelesség, azt idegen Ország segedelme eszközölje; s ne hogy a magyar tudós Orosz Országból, ottani pártolással hozza meg a Magyarok régi történetei kulcsát: tellyes bizodalommal kérjük Nagyságtokat /: a Nemes Várost — Kerületet /: hogy kebelében ezen nemes czél elérésére jótékony adakozásokat gyűjtven, a beveendő pénzösszegeket akár felsőbb helyen leendő felterjesztés által az illető követség útján azon jeles Hazánkfia kezére juttatni, akár pedig hozzánk biztos uton által szállí-

tani, minden esetre bennünket az eredményről tudósítani sziveskedjenek.
1844ki Julius 1ső n. t. KözGyül."

Forrás: VemL IV. 1b. Veszprém vármegye iratai 2298/1844. sz.

2.

*Reguly Antal utazásának támogatására adakozó
Veszprém megyei lakosok összeírása
(1844—1845)*

I. Kun Sándornak, a cseszneki alszolgabírói járás (másként cseszneki felső járás) szolgabírájának jelentése (1844):

1. Varga Lajos	1 pft	
2. Hoffmann Ágoston	1 pft	
3. Kitzberger Kálmán	—	40 pxr
4. Herberger Ferenc	1 pft	
5. Veiszhiher Miklós	—	30 pxr
6. Orbán György	—	30 pxr
7. Gitz, B. Bésán úr	6 pft	
8. Kun János	1 pft	
9. Molnár Ferenc	1 pft	
10. Teleki	3 pft	
	<hr/>	
	összesen:	15 pft 40 pxr

II. Szakonyi Lajos pápai járási főszolgabíró jelentése a pápai központi járásban beszedett adományokról (1844)

1. Eöri Szabó Gábor	1 pft	
2. Tóth Ferenc	1 pft	
3. Vermes Illés	—	50 pxr
4. Pápay Miklós	1 pft	15 pxr
5. Materényi József	—	25 pxr
6. Augusz Károly	—	30 pxr
7. Barcza József	—	50 pxr
8. László Jónás	—	25 pxr
9. Cseresnyés Sándor	—	50 pxr
10. Timár Elek	—	25 pxr
11. Schmidt Ferenc	—	25 pxr
12. Könczöl János	—	25 pxr
13. Rába Antal	1 pft	
14. Bezerédy Mihály	12 pft	30 pxr
15. Forintos Mihály	—	50 pxr
16. Willax Antal	5 pft	
17. Könyve Ferenc	2 pft	30 pxr
18. Artner József	—	25 pxr
19. Varga Mihály	—	45 pxr
20. N. N.	—	50 pxr
21. Horváth József	2 pft	30 pxr
22. Czink Ferenc	—	50 pxr
23. Reguly József	2 pft	30 pxr
24. Mayer György	5 pft	
25. Szép Gábor	—	25 pxr
26. m. k.	1 pft	15 pxr
27. Neuman Albert	—	50 pxr
28. Bischitzky József	2 pft	30 pxr
29. Hoffelder József	—	50 pxr
30. Tuba úr	—	25 pxr
31. Neuman Herman	2 pft	30 pxr
32. Reguly János	2 pft	30 pxr

33. Glatz Ferenc	—	25 pxr
34. Czehmaster Ferenc	1 pft	
35. Herczfeld Adolf	1 pft	40 pxr
36. Kovács Szabó János	—	50 pxr
37. Malatides (Dániel)	—	25 pxr
38. Vinkler Sámuel	—	50 pxr
39. Kelez József	—	50 pxr
40. Löbl Gutt	—	50 pxr
41. Mikovinyi Ignác	—	25 pxr
42. Hirschler Samu	1 pft	15 pxr
43. Obermayer József	—	25 pxr
44. Velsz Károly	—	15 pxr
45. Keresztes Antal	—	25 pxr
46. Gottlieb Dávid	—	30 pxr
47. Bischitzky Miksa	2 pft	30 pxr
48. Bermüller József	—	25 pxr
49. Spitzer Adolf	2 pft	30 pxr
50. Frank Ignác	—	25 pxr
összesen: 73 pft		15 pxr

III. Cseresnyés István veszprémi járási főszolgabíró jelentése a veszprémi központi járásban beszedett adományokról (1844)

1. Kotsi-Horváth Sámuel	5 pft	
2. Kopácsy József	3 pft	
3. Márkus ház	3 pft	
4. Szmodics János kanonok	4 pft	
5. N. N.	1 pft	
6. Egy valaki	1 pft	
7. Laszkallner Antal	3 pft	
8. Répa	2 pft	
9. Szüts István kanonok	2 pft	
10. Kováts Gábor	1 pft	
11. Egy valaki	—	30 pxr
12. Egy valaki	—	40 pxr
13. Rohonczy István	1 pft	
összesen: 27 pft		10 pxr

Forrás: Veml IV. lb. Veszprém vármegye iratai 3394/1844. sz.

IV. Saáry László szolgabíró jelentése a devecesteri alsó járásban beszedett adományokról (1844. XII. 15.)

1. Juhász József, várdai kocsmáros	—	15 vxr
2. Várdai molnár	—	15 vxr
3. Jenei Angyal József	9 vft	
4. Jankovics Pál	—	50 vxr
5. Jenei árendás, Szarvas Izsák izraelita	—	12 vxr
6. Jenei nemes közönség	—	50 vxr
7. Tüskevár város	—	12 vxr
8. Persaits János	—	25 vxr
9. Tüskevári árendás, Kaufman József	—	12 vxr
10. Cseh Mátyás és József karakószörcsöki kocsmárosok	—	12 vxr
11. Nemes Takács János, karakószörcsöki evang. iskolatanító	—	12 vxr
12. Karakószörcsöki nemes község	—	15 vxr
13. Tornai csárdás	—	6 vxr
14. Tornán özv. Nemes Karátsony Antalné	—	6 vxr

15. Tornán Paraicz Ignác	—	36 vxr
16. Tornai Leszner Salamon	—	6 vxr
17. Tornai község perceptora a község pénzéből	—	25 vxr
18. Nemes Kováts József	—	6 vxr
19. Nemes Göögös János	—	6 vxr
20. Tornai lakos Schvartz Ábrahám	—	9 vxr
21. Tornai Steiner József	—	6 vxr
22. Tornapinkótzai Landler István	—	9 vxr
23. Tornai Szauer Márton	—	9 pxr
24. Tornapinkótzai molnár	—	15 pxr
25. Tornapinkótz	—	15 vxr
26. Kisberzsényi nemes bíró	—	50 vxr
27. Kisberzsényi Barcza Péter	—	6 vxr
28. Zákolis István, Károlyházi István	—	25 vxr
29. Nagyberzsényi molnár, Német Zserdény Pál	—	25 vxr
30. Nagykamondi helység bírāja	—	30 pxr
31. Kiskamond közbirtokosság bírāja	—	50 vxr
32. Kiskamondi csapláros, Weisz Éliás	—	15 vxr
33. Kertai kocsmáros, Báron József	—	12 vxr
34. Kertai árendás, Volfgang Sámuel	—	15 vxr
35. Kertai jegyző, Beösze József	—	18 vxr
36. Kertai evang. iskolatanító, Halász János	—	10 vxr
37. Kertán egy valaki	—	20 vxr
38. Kertai helység	—	20 vxr
39. Kertai ispán	—	30 vxr
40. Hajós József felső-iszkázi plébános	—	30 vxr
41. Felső-iszkázi helység	—	25 vxr
42. Közép-Iszkázon P. I.	—	50 vxr
43. Közép-iszkázi nemes község	1 vft	
44. Levinger József közép-iszkázi lakos	—	9 vxr
45. Báron Éliás közép-iszkázi lakos	—	15 vxr
46. Böhm József közép-iszkázi lakos	—	12 vxr
47. Közép-iszkázi község ház és nemesek háza	—	6 vxr
48. Gál Ferenc, a Martonfalvayak számadója	—	9 vxr
49. Borbi (Borbély) János, a Martonfalvayak kocsisa	—	9 vxr
50. Alsó-iszkázi helység bírāja	—	25 vxr
51. Alsó-iszkázi ifj. Szabó József	—	7 vxr
52. Martonfalvay Miklós	—	50 vxr
53. Topics Vilmos kasznár	—	30 vxr
54. Horváth Miklós nagyszöllői plébános	—	30 vxr
55. Noszlopy János n.szöllői jegyző	—	30 vxr
56. Nagyszöllői helység	—	30 vxr
57. Nagyszöllősben	—	12 vxr

58. Csékúton Schatten István	—	12 vxr
59. Csékúti helység	—	25 vxr
60. Csékúton valaki	—	25 vxr
61. Padragon erdőlovagló	—	25 vxr
62. Tinke Ferenc ispán	—	18 vxr
63. Király Dániel padragi ref. tanító	—	11 vxr
64. Padragi ref. lelkész	—	15 vxr
65. Padragi helység	—	15 vxr
66. Ocsi ref. diplom és oskolatanító	—	15 vxr
67. Ocsi ispán	—	15 vxr
68. Ocsi helység bírása helység pénzből	—	50 vxr
69. Ocsi adózó bíró	—	15 vxr
70. Ocsi Deutsch Mózes	—	15 vxr
71. Ocsi izraelita község	—	30 vxr
72. Ocsi Steiner Salamon	—	9 vxr
73. Ocsi Steiner Ábrahám Halimbán	—	9 vxr
74. Halimbai plébános	—	15 vxr
75. Halimbai község	—	15 vxr
76. Unger Dávid	—	10 vxr
77. Barcza Károly	—	50 vxr
78. Halimbai helység	—	25 vxr

79. Mlinarik József	—	25 vxr
80. Kárkoványi kisasszony	—	25 vxr
81. Neiheizer József	—	10 vxr
82. Nagy Tóni	—	6 vxr
83. Born János	—	50 vxr
84. Perlaky Gábor	—	25 vxr
összesen: 28 vft		15 vxr

Forrás: VemL IV. lb. Veszprém vármegye iratai 85/1845. sz.

V. Koller Ignácnak, a devecseri felső járás, Hunkár Sándornak, a pápai felső, és Kupritz Mihálynak, a veszprémi közép (vagy palotai) járás szolgabírájának jelentése a beszedett adományokról (1845. V. 5.)

1. Koller Ignác szolgabírói járásában:	11 pft	4 4/5 ppx
2. Hunkár Sándor szolgabírói járásában:	5 pft	2 ppx
3. Kupritz Mihály szolgabírói járásában:	4 pft	
összesen:		20 pft 6 4/5 ppx

Forrás: VemL IV. lb. Veszprém vármegye iratai 944/1845. sz.

JEGYZETEK

- Fodor István: Verecke híres útján... Bp. 1975. 29—31. l.
- Pápay József: Reguly Antal emlékezete. Bp. 1905. 4. l.
- Hegedűs Lajos: Egy dunántúli tudós útja 100 évvel ezelőtt az oroszországi rokon népek között. Pécs, 1945. 4. l.
- Tudományos Gyűjtemény 10 (1819), 146. l.
- Fábián István: Reguly Antal. In: Ifjúsági Plutarch, Pápa, 1860. 116—117. l.
- Hegedűs, i. m. 13. l.
- Pápay, i. m. 24. l.
- Ferenczy Jakab—Danielik József: Magyar Írók. Életrajz-gyűjtemény. Pest, 1856. 383—384. l.; Fábián, i. m. 110. l.; Hegedűs, i. m. 4. l.
- Pápay, i. m. 9. l.
- A felsorolt nyelvek közül a magyar nyelv legközelebbi rokona az ubi-ugor, vogul és osztják nyelv; a rokon nyelvek közé tartozik a volgai finn csoportot alkotó cseremis és mordvin, a finn-permi nyelvcsalád egyik nyelve, a zürjén — valamint a felsorolásból kimaradt votják —, míg a közfinn nyelvek közül itt a finn és az észt nyelvről történik említés. A csuvas — lévén a bolgár-török nyelv leszármazottja — nem tartozik a finn-ugor nyelvcsaládba.
- Maár Bonifác (1788—1855) Veszprém megyei származású — devecseri születésű — bencés tanár, először Nagyszombaton, majd a pozsonyi Gimnáziumban tanít, 1821-től kezdve 31 éven át a győri akadémia magyar és világtörténelem tanára. Az alapos műveltségű, nagy tudású pedagógusnak különösen a magyar őstörténetről tartott előadásai hatottak az ifjú Regulyra. Amikor egykori tanítványa vállalkozásáról részletes értesítést kap, Maár örömmel karolja fel Regulyt.
- Karl Baer (1792—1876), oroszországi születésű német egyetemi tanár és természettudós, akit 1829-ben hívnak meg Pétervárra az akadémia tagjának és az állatbonctan tanárának. 1837-ben tudományos expedíciót vezet a Lappföldre és a Novaja Zeml-

- jár. (Újföldre). Reguly pártfogója és barátja, aki a magyar tudós pétervári és oroszországi tartózkodása idején sokat tesz azért, hogy megnyerje barátja számára a pétervári akadémia támogatását.
- Cristian Frähn (1782—1851) német orientalista és numizmatikus. Fiatalkora óta a keleti nyelvek érdeklék, ezért keleti nyelvészetet tanul, 1807-től már a keleti nyelvek professzora Kazányban. 1815-ben választják az orosz akadémia tagjává. Később a pétervári Ázsia Múzeum igazgatója. Elsősorban érdeklődése és szakmaszeretete készteti arra, hogy a magyar utazó segítségére siessen.
 - Veszprém megyei Levéltár IV. lb. Veszprém vármegye köz- és kisgyűlési iratai (a továbbiakban: VemL közgy. i.) 2298/1844. sz.
 - VemL IV. la. Veszprém vármegye köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvei (a továbbiakban: VemL közgy. jkv.) 2694/1844. sz.
 - Uo. 2448/1844. közgy. jkv.
 - Uo. 2649/1844. közgy. jkv.
 - Uo. 2970/1844. közgy. jkv.
 - Uo. Bazin szabad királyi városa 2656/1844. közgy. jkv., Abaúj vármegye 2811/1844. közgy. jkv.
 - Uo. 2826/1844. közgy. jkv.
 - Uo. Selmec 2970/1844. közgy. jkv., Pécs 2974/1844. közgy. jkv.
 - Uo. 3394/1844. közgy. i.
 - Uo. 3745/1844. közgy. jkv.
 - Uo. Temes vármegye 51/1845. közgy. jkv. és 587/1845. közgy. jkv., Fejér vármegye 53/1845. közgy. jkv., Moson vármegye 58/1845. közgy. jkv., Esztergom vármegye 256/1845. közgy. jkv., ezen kívül Ugocsa vármegye 59/1845. közgy. jkv., Abaúj vármegye 66/1845. közgy. jkv., valamint 86/1845. közgy. jkv., Szepes vármegye 419/1845. közgy. jkv., Krassó vármegye 437/1845. közgy. jkv., Bihar vármegye 585/1845. közgy. jkv., Baranya vármegye 1711/1845. közgy. jkv., Bács-Bodrog vármegye 1977/1845. közgy. jkv.; Jász-Kun Kerület 436/1845. közgy. jkv., Hajdúkerület 2164/1845. közgy. jkv.; Győr szabad királyi város

- 94/1845. közgy. jkv., Székesfehérvár szabad királyi város 1214/1845. közgy. jkv.
25. Uo. 979/1846. közgy. jkv.
26. A táblázat adatait túlnyomórészt a 24. fejezetben felsorolt forrásokból merítettem; ezeken kívül 1846—1847-ben már csupán három megyével folyik a levelezés: Ugoczával 71/1846. közgy. jkv., 979/1847. közgy. jkv., 761/1847. közgy. jkv., 2336/1847. közgy. jkv.; Borsod vármegyével 57/1846. közgy. jkv. és Bihar vármegyével 654/1847. közgy. jkv. és 2291/1847. közgy. jkv.
27. Uo. 2756/1845. közgy. jkv.
28. Uo. 2390/1846. közgy. jkv.
29. Uo. Ugocsa 2336/1847. közgy. jkv., Bihar 2291/1847. közgy. jkv.
30. Uo. 2656/1844. közgy. jkv.
31. Fábrián, i. m. 114. l., Ferenczy-Danielik, i. m. 384. l.
32. Fábrián, i. m. 115. l.
33. VemL. 85/1845. közgy. i.
34. Uo. 3394/1844. közgy. i.
35. Uo.
36. Uo. 85/1845. közgy. jkv.
37. Uo. 86/1845. közgy. jkv.
38. Uo. 944/1845. közgy. i.
39. Uo. 944/1845. közgy. jkv.
40. Uo. 94/1848. közgy. i. Veszprém megye 1848 nyaráig, a közigazgatás átszervezéséig 12 járásból áll. A 12 járás 4 főszolgabírói járást alkot. A veszprémi főszolgabírói járás egy központi vagy főszolgabírói és három alszolgabírói (ún. alsó, középső és felső) járásból áll, a pápai és devecseri egy-egy főszolgabírói és egy-egy ún. alsó és felső járásból. A járasok számát az 1848: XVII. tc. értelmében 12-ről 17-re emelik. (VemL IV. 101a. Veszprém vármegye állandó bizottmányának iratai 1723/1848. sz.)
41. Uo. 3394/1844. közgy. i. és 85/1844. közgy. i. A személyek azonosítását, társadalmi jogállásának, foglalkozásának megállapítását a következő iratok segítségével végeztem el: Fényes Elek: Magyarország leírása. II. Pest, 1847.; A veszprém megyei zsidóság 1848. évi összeírása (VemL IV. lh. Összeírások), a nemzetőrség 1848. évi összeírása (Uo. Veszprém vármegye állandó bizottmányának iratai 556/1848. sz.), az országgyűlési költségek kivetési lajstroma (Uo. 222/1848. közgy. i.). A tisztviselők beosztásának megállapításához az általam összeállított adattár volt segítségemre (Veszprém vármegye tisztikara a XVIII—XIX. században. VemL Kézirattár). Ezenkívül a megyei tisztviselők állásának kimutatásához a vármegye 1844. évi közgyűlési jegyzőkönyvét, a veszprémi és pápai illetőségű személyek kilétének megállapításához pedig a városi tanácsulési jegyzőkönyveket lapoztam át. Pápa esetében az 1845. évit, mivel az 1844-es jegyzőkönyv a háborús pusztítások során megsemmisült. (Uo. Veszprém város levéltára V. 101a. Közgyűlési jegyzőkönyvek, ill. Uo. Pápa város levéltára V. 2. Közgyűlési jegyzőkönyvek.) Teljes bizonyossággal az alábbi személyek jogállását, foglalkozását sikerült megállapítani: Bésán János gici földesúr, köznemes; nemes Kun János varsányi ispán, Molnár Ferenc rédeai ügyvéd, Eöri Szabó Gábor pápai táblabíró, Tóth Ferenc református püspök, Vermes Illés pápai uradalmi ügyvéd, Pápay Miklós pápai táblabíró, Materényi József pápai ügyvéd, Augusz Károly aladóvevő, Barcza Károly köznemes, Cseresnyés Sándor megyei második főorvos, Timár Elek pápai ügyvéd, Könczöl János pápai városi ügyvéd, Bezeredy Mihály a pápai Esterházy-uradalom praefectusa, Forintos János (és nem Mihály!) uradalmi ügyvéd, táblabíró és tornai közbirtokos; Willax Antal pápai tímármester, városi tanácsos és gyámtya; Könnye Ferenc városi főjegyző és a zálogház kezelője, Artner József városi aljegyző, Czink Ferenc kötélgyártó mester és választott városi tanácsos, Mayer György városi bíró, Győr vármegyei táblabíró, posztógyáros; Szép Gábor tiszteletbeli megyei mérnök, Bischitzky József városi tanácsos, Hoffelder József tiszteletbeli megyei orvos, Tuba Dániel ügyvéd, Neuman Herman üvegkereskedő, Reguly János szabómester és kocsmáhaszonbérelő, Czehmaster Ferenc kereskedő és takarékpénztári pénztáros, Kovács Szabó János pápai táblabíró, Vinkler Sámuel városi tanácsos, Mikovinyi Ignác volt megyei esküdt, ügyvéd Pápan; Hirschler Sámuel rőfös kereskedő, Velsz Károly bábsütő Pápan, Keresztes Antal városi tanácsos és a pápai zálogház kezelője, Bischitzky Miksa pápai városi tanácsos, Bermüller József pápai fűszerkereskedő, Spitzer Adolf pápai rőfös kereskedő, Frank Ignác a pápai Griff vendégfogadó haszonbérelője; Kotsi-Horváth Sámuel első alispán, Kopácsy József volt főszolgabíró és másodalispán, Márkus Lajos megyei első aljegyző, Laszkallner Antal veszprémi kanonok, Rohonczy Ignác megyei levéltáros, Angyal József kisjenői közbirtokos, Jankovics Pál karakószőröcsöki földesúr, tornai és kisberzsényi közbirtokos; Persaits János karakószőröcsöki lakos, tornai és kisberzsényi közbirtokos, Paraicz Ignác táblabíró és tornai közbirtokos, nemes Kovács József tornai közbirtokos, Barcza Péter kisberzsényi közbirtokos, Martonfalvai Miklós alsó- és közép-iskolai birtokos, Schatten István nem nemes cséküti lakos, Barcza Károly halimbai közbirtokos, Mlinarik József halimbai közbirtokos, Perlaky Gábor halimbai ügyvéd, tiszteletbeli megyei ügyvéd és cséküti közbirtokos.
42. Ember Győző: Iratok az 1848-i magyarországi parasztmozgalmak történetéhez. Bp. 1951. 22. l., Hudi József: Veszprém megyei parasztmozgalmak 1848/49-ben. Kézirat, Veszprém, 1981. 7. l. (VemL. Kézirattár).
43. VemL 94/1848. közgy. i. Az 1847. évi alispáni jelentés szerint a megye lakossága 186 934 fő, ebből katolikus 109 950, református 49 034, evangélikus 18 757, izraelita 9169, görög katolikus 24 fő.
44. Pápay, i. m. 3. l.
45. Reguly Antal palóc jegyzetei. (Szerk. Selmeczi Kovács Attila) Eger, 1975.
46. Toldy Ferenc: Visszatekintés Reguly utzásaira. Új Magyar Múzeum, 2 (1851), 229. l.
47. Uo. 232. l.
48. VemL 71/1846. közgy. jkv.
49. Uo. 761/1847. közgy. jkv.
50. Uo. 667/1848. állandó bizottsági i.
51. Ifjúsági Plutarch (Kiadja a Pápai Kath. Gimnasium néhány tanára) II. évf. II. füzet 1860. 101—128. l.
52. Kőhegyi Mihály: Adalékok a Reguly-gyűjtemény elkallódott tárgyainak történetéhez. Ethnographia 79 (1968), 497—498. l.

СЕВЕРНАЯ ПОЕЗДКА АНТАЛ РЕГУЛИ И ОБЛАСТЬ ВЕСПРЕМ

Очерк дает ценные материалы к одному из самых значительных периодов деятельности всемирно признанного венгерского лингвиста, этнографа, антрополога, Антал Регули (1819—1858), именно к западносибирской его поездке тем, что в нем показаны те усилия, которые проявила отчасти Венгерская Академия Наук, отчасти родной край Регули, область Веспрем, в интересах того, чтобы материально поддерживать венгерского ученого в продолжении своей поездки.

Антал Регули — следуя своим предшественникам — всю жизнь посвятил тому, чтобы ответить на тот вопрос, который в течение многих десятилетий вызвал споры в венгерской научной жизни: разве о каких народах можно утвердить полной основой, что они имеют родственность венгерскому языку? И входят ли в этот круг — как предугадал Шамуел Дярмати — западно-финские языки? В своем письме, написанном Академии в 1842-ом году, Регули излагает и то, что он приближается к этому вопросу не только лингвистическим методом, но и в отличие от своих предшественников он хочет одновременно использовать лингвистические, этнографические и исторические методы, так как он убежден в том, что разностороннее приближение является более удачным.

В начальный период своей деятельности (1839—1841) он чрезвычайно настойчиво и усердно старается познать общефинские и волжско-финские языки и народы. Затем, после полтора года подготовки, во второй период своей деятельности (1843—1846) он собирает бесподобно ценный географический, этнографический, исторический и лингвистический материал среди народов, имеющих ближайший родственник венгерскому языку, среди манси, ханты (1844—1845), потом среди марийцев, мордвинцев и чивашей (1845—1846). Поездки оплачивают сначала родители, а в 1841-ом году уже Венгерская Академия Наук берет на себя материальную поддержку, но в дальнейшем и помощь Академии оказывается недостаточной. В 1844-ом году материальное положение Регули ухудшается настолько, что он не может продолжить поездку без внешней помощи.

В этом безнадежном положении Венгерская Академия Наук по всей стране начинает кампанию через журналы, газеты, чтобы оказать помощь Регули, президент Академии, граф Йозеф Телеки в своем официальном письме, написанном в Братиславе 5-го мая 1844

года просит область Веспрем организовать сбор по всей стране и управлять им. После общего собрания, проходящего 1-го июля 1844 года область Веспрем обращается ко всем местным управлениям Венгрии инструктивным письмом, в котором каждого жителя призывает к патриотическому пожертвованию. Наряду с этим область обращает внимание и на то, чтобы в родном краю Регули как можно раньше начать сбор.

Внутри данных местных управлений сбор или пожертвование происходит двумя путями: области, свободные королевские города, свободные районы предлагают определенную сумму из собственной кассы или из дворянской кассы; другой выход из положения начать обширный сбор.

Собранные суммы по-разному высылают на место предназначения: коротким путем, прямо посылают центральным органам правительства Венгрии, или обходным путем — с помощью частных лиц, служащих в государственных учреждениях, послы парламента, бывает через управлений соляных копей — передают в кассу области Веспрем или Венгерской Академии Наук.

После изложения хода сбора, автор оценивает успешность сбора, затем изучает общественный состав жертвователей на определенной географической территории — в некоторых округах области Веспрем. В заключении анализа он считает, что среди жертвователей в большем числе присутствуют средний и мелкий дворянский слой, представители омещанивающегося еврейства, служащего слоя областей, сельских городков, усадьб. На своеобразии развития в мещанском направлении чи намекает и тот факт, что в пожертвовании для национальных целей принимает участие и нижний слой деревенского общества, бедное крестьянство.

В дальнейшем автор рассматривает последние годы поприща Регули, оценивает научную значительность его деятельности и положение нынешнего исследования по жизни Регули. В Приложении собран список жертвователей области Веспрем и текст инструктивного письма, которое отправлено областью Веспрем в местные управления на счет помощи Регули.

Заслуга очерка заключается в том, что опираясь на подлинные архивные источники, используя неизвестные до этого данные, по необыкновенным аспектам раскрывает материальный фон венгерской экспедиции в России XIX-го века, и этим способствует новейшим результатам исследования жизни Регули.

EGY RÉGI ISKOLAI BÜNTETÉS ÉS EGY FARSANGI NÉPSZOKÁSUNK KAPCSOLATA

A keszthelyi és a pannonhalmi gimnáziumban, de a pécsi egyetemen is, a rosszul felelő, sikertelen dolgozatot író diák „fát kap”, „fát visz haza”.¹ „Az első világháború előtt Szeged-Alsóváros idősebb parasztnépe közt az a tréfás szólás járta: hazahozta a tuskót. Ez annyit jelentett, hogy a diákok gyerekek karácsonyi, húsvéti, esetleg év végi bizonyítványa nagyon rossz volt, esetleg iskolai, írásban is rögzített megrovásban részesült” írja Bálint Sándor.²

A diákok nyelvében rögződött szólás gyökerei a távoli múltba vezetnek és egy régi iskolai büntetés emlékét őrizték meg. „Az anyanyelv mostoha gyermeke a középkori iskolának. Nemcsak nem tanítják, hanem az élő latin nyelv uralma alatt tilos a gyermekeknek anyanyelvükön beszélni, latinul kell az iskolában és iskolán kívül társalogni” írja Acsay Antal.³ Gimnáziumaink oktatási nyelve az 1840-es évekig a latin volt,⁴ és a latin tökéletes elsajátítása érdekében az anyanyelv használata változatlanul tilos volt. Fejér György, a kitűnő történész, aki a keszthelyi ferences gimnázium tanulója volt, írja⁵ az 1775/76-os tanévről: „Az iskolaév kezdetétől anyanyelvünkön beszélni tiltva volt; akik e tilalmat áthágták, egy nálamnál hosszabb tuskó hazavitélere ítéltettek...”

Az iskola a nyelvi tilalom megszegőit megszegényt büntetéssel sújtotta, aminek egyik változata Fejér György által említett tuskó hazacipelése. A büntetés, mint Virág Benedek (1754—1830) egyik verséből kiderül,⁶ többféle is lehett:

„Tudhatd: mestereink törzsökkel,
szalmakalappal
S több más csúfsággal büntették
édes anyánknak
Nyelvét mibennünk...”

Virág Benedek 1767 és 1771 közt volt a nagykanizsai piarista gimnázium tanulója,^{6a} feltehetően erre az időre emlékezik versében. A több, más csúfságra is van nagykanizsai adatunk:⁷ „Mikor ugyanis a tanár kegyes hangulatban volt, akkor a tanulót arra ítélte, hogy fazekat vigyen haza, ahelyett, hogy megcsapta volna.” Virág „Mészáros Józsefnek Válba” című versének „tudhatd” kitételéből következik, hogy általánosan ismert iskolai büntetést említ.

Jóval később, a múlt század második felében rögzítik csak:⁸ „A büntetésben... szorosan kerülni kell a gúnyt, s általában mindent, mi az

önérzetet sérti.” Eltűntek a régi, megszegényt iskolai büntetések, de a diáknyelv örzi emléküket.

A szalmakalap, cserépfazék és „több más csúfság” szokatlanságával feltűnő, tehát nevetséges. Mért nevetséges viszont a „tuskó” vagy „törzsök” cipelése, hiszen tüzelőnek is szánhatták? Nyilván azért, mert ezekkel kapcsolatban egy farsang végi népszokásunk megszegényt, gúnyos képzetet rögzített a köztudatban, nálunk is, de a nyugatról kapcsolódó etnikai csoportoknál is.⁹ Ismeretes, hogy a „farsang farkának” szokásai később tartalmukat veszített játékká módosultak.¹⁰ Ez a magyarázata annak, hogy a XVIII. sz.-ban a farsangi játékok utat találtak már a kolostorok falai közé is. „Farsang idején az apát ajándékokat vásárolt össze, s ezekre aztán eljátszottak a rendtársak. Ez állandó szokás volt, s a számadásokban évről évre előfordulnak a pro variis manusculis, erga diversa manuscula ad lulum Bacchanarum tett kiadások” írja Sörös Pongrác a tihanyi apátság XVIII. századi életéről.¹¹ A megváltozott, elfelejtett gondolati háttér jóvoltából a farsang tuskója, tőkéje is bekerülhetett, nyilván már 1775/76 előtt, az iskola fegyelmzési eszközeinek sorába.

A megszegényt iskolai büntetés indítékát adó, tuskóval, törzsökkel összefüggő farsangi népszokás vizsgálatánál Csokonai Vitéz Mihály munkásságából kell kiindulnunk. A XVII. századtól kimutathatók farsangi népszokásainkban a pártában maradt lányokat gúnyoló cselekmények. Az iskolák farsangi közjátékai a XVIII. századtól maró gúnyal szólnak erről a témáról. A téma és a hang folytatása Csokonai Dorottyája is, amely egy, a maga korában ismert közjáték, az ún. „Weibermühle” motívumait is tartalmazza.¹² A Dorottya tendenciája tette lehetővé, hogy Csokonai egy vénlány-csúfoló farsangvégi népszokást, a „tőkevonást” is beleszőhette versébe. A II. ének 398. sorában találjuk a következő részletet:

„S valamennyi tőkét életében vona,
Ezeket meggyújtá...”

Lényeges és fontos megjegyzést fűz Csokonai az említett részhez. Erre Katona Lajos régebben felfigyelt már,¹³ újabban Szendrey Zsigmond utal a néprajzi szempontból értékes megjegyzésre, a Dorottya 1813-as bécsi kiadásának 37. számú jegyzete alapján:¹⁴ „Szokásban vagyunk sok helyeken, hogy mikor a Farsáng el-műlik, a’ meg

nem házasodott Ifjakkal, és a férjhez nem ment Leányokkal valamely darab fát, vagy tőkét nevelésnek okáért megemeltetnek, vagy egy helyről más helyre vitatnak. A' tsinosabbak az olyan Személyeknek zsebjebe egy kis forgátsot vagy zsendelyt tesznek, sőt affélét levelekbe 's tzedulákba is zárnak. Ilyenkor a' tsinál legtöbb nevetésget, hogy a' furtsa emberek mikép fortélyoskodnak, hogy vigyáznak magokra 's hogy szedődnek rá."

1827-ben Toldy Ferenc is foglalkozott a Dorottyával és irodalomtörténetében éppen a II. énekét közölte. A tárgyalt népszokáshoz Toldy a következő megjegyzést fűzi:¹⁵ „Tőkét vonni: an mehreren Orten Ungerns ist es noch gebräuchlich, dass am Faschingende die ledigen Männer und Mädchen ein Scheitholz, einen Klotz, heben, herumtragen müssen, worüber sich die Anwesenden belustigen.“ Toldy közlése Csokonai jegyzete első felének szövszerinti fordítása, nem önálló vélemény tehát! Ezt azért kell említenünk, mert Ipolyi Arnold a „tökevonás” értelmezésénél Toldy említett jegyzetére is hivatkozik, Toldy saját véleményének tekintve azt.¹⁶

A Dorottya Csokonai somogyi tartózkodása idején, 1799-ben készült,¹⁷ a jegyzetek természetesen egyidősek a verssel. Csokonai jegyzete egy azóta kihalt farsangvégi szokást rögzít, a „nevelésnek okáért... egy helyről más helyre vitétt” töke formájában. Ez a szokás az, ami párhuzamba hozható a tárgyalt, megszégyenítő iskolai büntetéssel. Fejér György „tuskó”-ja a fa derekának, vagy ágának zömök, tömött darabja,¹⁸ hasonló fogalmat jelöl Csokonai „tökéje” is.¹⁹ Virág Benedek által említett „törzsök” szóban nem nehéz felismerni a fa törzsét jelölő szót, az azonoság tehát kézenfekvő.

Solymossy Sándor Csokonai dunántúli tartózkodásával magyarázza a „tökehúzás” felbukkanását a Dorottyában.²⁰ Véleményét a szakkörök akkor el is fogadták.²¹ Szendrey Zsigmond mutatott rá később, hogy a „tökevonás” széles körben ismert az országban, Csokonai tehát másutt is megismerkedhetett a farsangi népszokással.²²

Csokonai által leírt farsangi szokások, játékok nem élnek már, egyes mozzanataikat viszont őrzi még a néphagyomány. A farsangi „kongózás”, „szüzgulya-kihajtás”, „szüzgulya-fordítás” helyenkint „tökevonással” van kapcsolatban,²³ mondókáiban felbukkanik a „rönk”, „töke” emelése. Ennek igazolására Szendrey Zsigmond alapján²⁴ a Szatmárban általánosan ismert „szüzgulya-fordítást” említjük. A nőtlenül maradt legények, pártában maradt lányok udvarába kolompszóval kísérik a legények a gyerekeket. A lányokhoz be is kiabálnak:

„Húshagyó, húshagyó,
Lányokat itthonhagyó!”

A lányok vissza szoktak felelni:

„Rönköt emelj, szakadj meg,
Mért nem házasodtál meg!”

Bátyu községben a „szüzgulyahajtás” lánycsúfoló versikéje így hangzik:

„Húshagyó, húshagyó,
leányokat itthagó!”²⁵

Nyíregyháza környékén húshagyókedd este a legények és gyerekek sorra járnak azokat a házakat, ahol idősebb lány van a családban. Valami rossz cserépedényt az ajtóhoz vágnak és bekia-bálnak:²⁶

„Húshagyó,
Itt maradt az eladó!”

A lány ki szokott szólni:

„Emelj tőkét, szakadj meg,
Mért nem házasodtál meg!”

Csokonai Dorottyájának jegyzetében említett tökeemelés, -vivés egykori szokására utaló mondókákat Szabolcsban és Szatmáron találjuk meg, ennek ellenére kockázatos lenne a somogyi környezetbe ültetett vers jegyzetének tartalmát egyértelműen onnét származtatni. Ennek igazolására említenünk kell a Dorottya II. énekének 307. sorát:

„Húshagyó! húshagyó!
Engem itthon hagyó!”

Ez a verssor emlékeztet ugyan a szatmári, említett lánycsúfoló mondókára, de szó szerint egyezik egy somogyi gyerekverssel is:²⁷

„Húshagyó, húshagyó,
Engem itthon hagyó!”

Tegyük ehhez hozzá, hogy a csúfolódó formát somogyi dallam is megőrizte, a következő szöveggel:²⁸

„Húshagyó, húshagyó,
a lányokat itthagó!”

A széles körű elterjedés alapján ma eldönthetetlen már, somogyi vagy más hatások öltöttek-e testet Csokonai versében.

Úgy látjuk, a XVIII. század végén még élő népszokás a XIX. század elején kihalt, a tuskó, a töke, a törzsök emelése, vivése az iskolai büntetések sorába süllyedt, és átadta helyét a farsangi „tuskóhúzásnak” vagy „tökevonásnak”. Dorottya is „tőkét von” a II. ének 398. sora szerint, ami kötéllal húzott tőkére utal. A szokás módosulásával kapcsolatban Csokonai Vitéz Mihálynak a debreceni Kollégiumban talált verstörredékét²⁹ is említhetjük, amelynek bennünket érdeklő része így hangzik:

„Már se hintó, már se szánka
Neked kérőt nem hoz, lám
Töke, töke szép leánya

.....

És a férjhez nem menőkét
Tőkét, húzzad a tőkét...”

Csokonai említett verseiben szereplő „tökehúzás” a kortárs, Dugonics András magyarázza meg³⁰ „húshagyón tőkét huzattak vele” közmondással kapcsolatban: „Régenten azokkal az eladó lányokkal, kik farsangi napokon férjhez nem mentek, mint valami szilaj kancákkal, Húshagyó Szerdán tőkét huzattak a' Magyarok.”

Dugonics „régenten” kitételéből kiderül, hogy a kötéllal húzott töke sem újkeletű farsangi szokás. Erre utal, hogy a közmondásokban is a kötéllal vont töke rögződött. Erdélyi Jánosnál is

megtaláljuk a „tökét vonni” közmondást.³¹ „Sokszor húzta a nagyböjtben a törzsököt” jelentése az, hogy régóta vénlány már.³² „Tuskót húz”, „tökét von” forma is megtalálható közmondásainkban.³³

A közmondásainkban is megörökítődött farsangi játéokra több néprajzi adat utal. Szatmárban és Beregben általános a farsangvégi „tökehúzás”. Nyírcsászáriban például húshagyó éjjelén a legények a pártában maradt lányok udvarába tuskót visznek, arra kötelet kötnek, majd bekiabálnak a lány ablakán: „itt a törzsök, húzzad!” Másutt, a túl rátarti lány ablaka alá kötéllel tuskót húznak a legények.³⁴

Torockón, Erdélyben egy lány hamvazószerdán „fabutykót” húz maga után az utcán, a legények kísérik és gúnyolják:³⁵ „Kértelek, nem jöttél!” Koronkán, Maros-Torda megyében hamvazószerdán reggel a falu két legöregebb legénye húzta a „csutkát”. A „csutkát” húzó legények egyike öreg embernek, a másik vénlánynak volt öltözve. Minden házhoz betértek, ahol legény vagy lány lakott. A legények csatlakoztak hozzánk és énekelve járták a falut:

„Ha még egyszer tizenennyolc éves lehetnék,
A lányok közt jobban széjjel nézhetnék.
Keresnék egy olyan igaz szeretőt,
Ki elvárja azt a három esztendő.”

Egy legény nagy korsóba gyűjtötte az italt, egy másik kosárba az ételt, amit a házaknál kaptak. A lányok házakhoz bekiabáltak:

„Húshagyó, húshagyó,
Engem ugyan itthagyo.”

Este egy legényes háznál közösen megették, megitták a keresetet.³⁶

Sövényházán még a közelmúltban is szokás volt a „tuskóhúzás”. Maskarás legények kocsin után kötött tuskót húzattak, így járták be a falut. Közben nótászként mellett bort iszogattak.³⁷

Szeged-Felsővárosban hamvazószerdán szoknyába, bugyogóba öltözött, vörösre festett arcú legények, hajukban kakastollal járták a várost. Egyiknél lámpás volt, a másiknál bográcsban víz és meszelő, amellyel jobbra-balra csapkodott. Egyik legény „tökét” húzott, másik legény ostorral hajtotta. Közben kiabáltak:

„Ij, ju-ju!
Vén ju!
Kimaradtam
A farsangbu!”

Amikor megunták a mulatságot, a „tökét” olyan ház ajtajában hagyták, ahol idős lány volt, akit neveltségessé akartak tenni.³⁸ Itt megjegyezzük csupán, hogy az eleki (Békés m.) németek farsangi felvonulásában ma is kötelező kellék a kakas- vagy fécántoll. Banner József és Mester György világosan kimutatják, hogy a kakastoll használata az eredeti, régi.³⁹

A Somló-vidéken már csak egy hamvazószerdai ének utal a „tuskóhúzásra”. A hamvazószerdai mise után felnőtt férfiak juhász, cigány stb. jelmezben, nagy botokkal házról házra járnak és éneklük jó kedvvel:

„Héjje, hujja, hoppajda, hamvazószerda,
Lányok húzzák a törzsököt, az orosz útra,
Siratják a lányok, itthon maradásuk,
Kiknek a nagy méreg miatt, ráncos a pofájuk.”

Jutalmul bort, tojást, szalonnát kapnak, amit a következő csütörtökön kisebb mulatozás közben fogyasztanak el.⁴⁰

A Somló-vidéki ének két utolsó sora baranyai farsangi „nyársdugással” kapcsolatos énekekben is élénk tűnik:⁴¹

„Siratják a lányok.
Itthon maradána,
Kiknek a nagy méreg miatt
Ráncos a pofájuk.”

A baranyai ének mutatja, hogy a Somló-vidéki szokás a „tuskóhúzás” és a „nyársdugás” ötvözetéből alakult ki, de feltételezi az egykori baranyai „tuskóhúzást” is. Ez a szövegész a Dunántúl több helyén is feltűnik még a népdalokban,⁴² amiből a „tuskóhúzás” mainál lényegesen szélesebb körű elterjedésére következtethetünk.

Egy kihalt farsangi szokásról iskolai büntetés és továbbelő mondókák alapján számolhattunk be. Csokonai versei és a közmondások alapján a kihalt szokás helyébe a kötéllel vont tuskó lépett, valamikor még a XVIII. században. Úgy tűnik azonban, hogy a „tuskóhúzásra” ítélt lányok és legények nemigen akartak „kötélnek állni”, és ez a szokás is látványos szórakozássá formálódik, hogy egyes elemeit megtartva, a vénlányok gúnyolásának új formáját vezesse be.

A göcseji és hetési „tuskóhúzásról” mondja Gönczi Ferenc,⁴³ hogy „ez is azon szokások közé tartozik, amely rohamosan múlik”. A szokás feledését megelőző új formákat több helyen megtaláljuk még.

Somló-vidéken a férjhez nem ment lányok kilincséhez „törzsököt” kötnek hamvazószerda éjjel a legények, hogy reggel „akadályozza és emlékeztesse” őket.⁴⁴ A Vas megyei Polányban és Sorkitótfaluban a pártában maradt lányok ajtajába hamvazószerda éjjel fatuskót raknak csúfságból a legények.⁴⁵ Komárom környékén is élt ez a szokás a század elején.⁴⁶ Göcsejben és Hetésben nagy tuskókat, favágítóbakot raktak a legények a lányos házak szobaajtai elé, ezeket az ajtókilincshez is kötötték, hogy a lány, akinek elsőként illett felkelni, ki ne tudjon menni.⁴⁷ A lányok meg az istállóajtó elé szoktak tuskót, favágítóbakot állítani az említett vidéken, hogy a legények, akik az istállóban aludtak, ne tudjanak kijönni.⁴⁸

Békéscsaba környékén annak a lánynak az ajtajára, aki „kimaradt a farsangból”, azaz nem ment férjhez, kötéllel tuskót kötnek a legények. Ha az ajtó befelé nyílt, reggel nehéz volt kijutni a lakásból. A második világháború előtt még élt ez a szokás.⁴⁹

Tökön Luca-nap éjjelén kötöttek a legények valami nehéz tárgyat, fadarabot, fűrészbakot a lányok házak ajtókilincseire. A helyi babona azt tartotta hogy ha lány ment ki elsőnek, és a kilincsre kötözött nehezéket berántotta, nem ment férjhez.⁵⁰

Az utóbbi példa világosan bizonyítja, hogy a

harmadik variáció sem lesz hosszú életű, hiszen itt már tartalmi és időbeli változás állapítható meg. Időbeli eltolódás tűnik elénk a „Fekete-Fajankózás” esetében is. Petőházán, Sopronban és Szanyban volt ez szokásban. Pünkösdhétfőn, kocsi után kötött gerenda csapszegén fekvő keréknek kis része érte a földet, így a kerékre szerelt férfi és nő bábu, a kerékekkel együtt forgott. Iváncsics Nándor „termékenységvarázsló” tendenciát gyanít a szokás hátterében.⁵¹ Joggal, hiszen az eleki (Békés m.) németiség húshagyókedden reggel rendezett farsangi felvonulásában „Hantsl és Kredl” néven ismert, régebben völegénynek és menyasszonynak öltöztetett bábuk napjainkban is forognak a keréken, ma azonban már csak férfi és női jellegüket tartották meg.⁵² „A keréken forgó bábuk állandó jellegű szereplése az eleki német sziget farsangjain talán egy adalék ezek német eredetéhez. Igaz, hogy az újabb német kutatások is magyarországi és erdélyi farsangi szokásokkal hozzák kapcsolatba, de felfedezték nyugati német és osztrák területeken is. (Vö.: Gugitz, G. Das Jahr und seine Feste im Volksbrauch Osterreichs. Wien, 1949.) Eleken és Almáskamarason kívül a környékben sehol sincs meg ez a mozzanat, átvételről tehát nem lehet szó, s valószínűbb, hogy bajor őshazájukból hozták magukkal az elekiek.”⁵³

A magunk részéről a kötéllel vont „tuskóhúzásra” ítélt lányokra és legényekre történő játékos utalást látunk a keréken forgó, eredetileg menyasszonyi és völegényi ruhába öltöztetett bábukban. Elek község a Harruckern-féle telepítési akciók során, 1724–1734 közt létesült szigettelepülés,⁵⁴ amelyből Almáskamarás lakói kirajzottak később. Akkor még élt a népszokások eredeti tartalma, nem gondoljuk, hogy már akkor kialakult volna a tartalomtól elszakadt játékos forma. Valószínűbbnek tartjuk, hogy a kerékre szerelt figurákat új lakóhelyükkel szomszédos magyaroktól vették át az elekiek, akik viszont a későbbiekben felhagytak ezzel a szokással.

Az eredeti tartalom meghatározásához Csokonai Vitéz Mihály Dorotya című verséhez fűzött kommentárjának második fele, a levélben, cédulában küldött faszilánk-, forgács-, vagy zszindelydarabka ad némi utalást. Zszindely esetében természetesen az akkori idők faszindelyére gondolt a költő. Csokonai adata alapján „jelképes tőkére” gondol a néprajztudomány.⁵⁵ Ezen a nyomon elindulva, a fával összefüggő ősi hiedelmek adhatják az egykori tartalom összegezéséhez azt a reális indítást, ami ma rendelkezésünkre állhat.

A legkülönbözőbb keleti és nyugati népek tudatában megtalálható „életfa” hiedelmeket Berze Nagy János foglalja össze,⁵⁶ a kérdésről László Gyula ad régészeti összegezést.⁵⁷ Berze Nagy az „életfával” hozza összefüggésbe a magyar lakodalmi szokásokban szereplő, menyasszony számára készített, phallikus figurával díszített „termőágot”, társait a „prémest”, a Balaton-vidéki „életfát” is.⁵⁸ Ide sorolható még a csikszentdomokosi „lakodalmi perec” is.⁵⁹ A mohácsi „termőág” Berze Nagy szerint⁶⁰ „ágai között hordozza a termékenységet adó pogány szellem jelképének csökevényét.”

A boricatánc „tebéje”⁶¹, a „villőzés” szalagokkal, kendőkkel feldíszített fűz ága,⁶² a Somló-vidéki „zódág járás” felszalagozott ága,⁶³ a „lucafa” és „katalingally”⁶⁴ a májusfa és lakodalmi „termőág”, a termékenységet hozó „életfa” rokonai.⁶⁵

A fa termékenységvarázsló, szerelemkeltő, általában varázsló tendenciája a biblia szerint az őskorban közismert volt már. Jákob hántolt és hántolatlan „nyár-, mandula- és juharfavesszőket” helyezett a juhok itatójába, hogy jobban szaporodjanak a tarka állatok.⁶⁶ Mandula volt Áron kirügyező, virágot fakasztó és termést hozó vesszeje.⁶⁷ Mózes pásztorbotja kígyóvá változott,⁶⁸ botjával változtatta vérré a folyó vizét,⁶⁹ botjával nyitotta szét népe előtt a tengert,⁷⁰ de botjának ütésére fakadt víz is a sziklából.⁷¹ A gondolat folytatása a „varázsvessző”.⁷²

Ősi hit szerint a rügyező vesszővel való megveretés termékenységet okoz.⁷³ Jászó környéki kéziratos Breviarium feljegyzést tartalmaz az aprószenteki vesszők megáldásáról.⁷⁴ „Kérünk Uram, áldd meg ezeket a vesszőket, amelyeknek megparancsoltad, hogy a föld mélyéből, belső életeréből kisarjadjonva...” A rügyező vessző, így a fa is a „belső életerő” megtestesítője, amelyből még emberi élet is fakadhat. Batthyány Ferenc bár írja 1548-ban:⁷⁵ „Azt mondod, hogy nem fából lettél, hanem atyádtól, anyádtól. Bizony ez nekem csodálatosnak tetszik...” Anépdal is őrzött meg részleteket az ősi hitből:⁷⁶ „Nem anyától szültem, ruzsafán termettem...”

Csokonai által leírt szokás, a levélben, cédulában küldött fadarabka esetében nem nehéz a mondottak után szerelemvarázsló, termékenységet keltő tendenciát felismerni. Ez a szokás sem él már a farsangi hagyományok vagy hagyományos játékok sorában. A „farsangfarkii” népszokások gonoszúzó, szerelemvarázsló, termékenységvarázsló jellege tartalmuk elvesztése után módosult csak játékká.⁷⁷ Göcsejben a kikosarazott kérő bosszúból, észrevétlenül kukoricacsutkát tűz a lány szoknyájára.⁷⁸ A kukorica ismerete újkeletű,⁷⁹ így módosult szokással van dolgunk. Eredeti formájában a szerelemkeltő forgács fel-tüzéséből állhatott ez a szokás. A forgács szerelemkeltő, termékenységvarázsló jellege olyan hiedelem, ami széles körben ismert volt valaha. Dunántúl mellett például Szegeden is kimutatható.⁸⁰

A farsangi tuskó-, tőke-, törzsökemelés, -vivés, kötéllel húzás hátterében is szerelemvarázsló a tendencia, azonban az eredeti tartalom elhalványult, elenyészett és a gúnyolódó jelleg teljesen elfedte azt.⁸¹ A mátravidéki „tőke lány”, a „menyasszony részén levő nyoszolyó lányok” régebbi és szokatlan neve⁸² utal csak halványan a régi tartalomra.

A „fenyőhúzás” vagy „fa-házasság” a nyugat-magyarországi és burgenlandi bajor eredetű⁸³ hiencék „Blockziehen”-jének átvétele,⁸⁴ amire az első ismert adat Nagyfalváról 1790-ből származik.⁸⁵ Ott játszik ezt, ahol nem volt farsangi lakodalmak. Szekérre vagy szánra rakott fenyőrönk a menyasszony, amely helyett esküvői díszbe öltözött lány válaszol a völegénynek. Másutt

a szokott szertartást utánzó álesküvöt tartanak, majd a „mátkapárt” a rönkre ültetve, végigvontatják a legények a falun.

Hörmann a tiroli „Blockziehen” alapján „az ős-germán Isa házasság-istennő tiszteletére hajdan tartott körmenetek emlékét” sejtí a szokás hátterében.⁸⁶ Stájerországban egyébként a pártában maradt lányok és nőtlen legények egyaránt húzzák azt a járművet, amelyre a fenyőrönköt rakták. A szokás hátterében meghúzódó ősi elgondolást „ki tőkét von, hamar férjhezmegy” ottani mondás szépen őrizi.⁸⁷ „A tuskó a mai felfogás szerint a meddőséget jelképezi, amelyet a házasság hiánya teremt meg, szemben a régi német felfogással, amely szerint a törzsök azt a varázserőt jelentette, amely a tavasz érkezésével a termékenységet eszközözi” írja Vakarcs Kálmán nyugat-magyarországi megfigyelései alapján.⁸⁸

A mi „tökevonásunk” vagy más néven „tuskóhúzásunk” eredeti gondolati tartalma azonos a „fa-házasság” vagy „fenyő lakodalom” és a „Blockziehen” ősi tartalmával. A rokon szokások hátterében szerelemvarázsló elképzelés rekonstruálható.

Ez a tendencia egyébként Csokonai Dorottyájának szövegéből is elénk tárul. A görög—római világ klasszikus műveltsége természetesen velejárója a kornak, amelyben a költemény született. Ebbe a légkörbe ágyazza a költő a farsang szerelemvarázsló „tökéit”, amelyek végigkísérték a megöregedett Dorottya életét. Az öreg kisasszony ezekből a tökékből rak áldozati tüzet a szerelem istennőjének, hogy elindulhasson a megifjodás és házasság útján.

Az említett szokások gondolati háttere régen foglalkoztatja már a kutatást. Grimm szerint német és szláv szokás a böjt közepén fatuskók, tőkék földre döntése és hurcolása. Szerinte a tuskó a telet személyesíti meg. Ipolyi Arnold figyelmeztet, hogy a mi „tökevonásunk” nem böjtben, hanem a farsang utolsó napján szokásos, de ennek ellenére lehetségesnek tartja Grimm magyarázatát.⁸⁹ Van olyan vélemény is, hogy a „tökevonás” a pártában maradt lányok állatokhoz való lealacsonyítása.⁹⁰ Karl Klier a mágikus ekehúzási szertartással hozza a szokást kapcsolatba, Dömötör Tekla viszont rámutathat, hogy ilyen kapcsolat a magyarországi példák alapján nem derül ki.⁹¹

Az említett farsangi ekehúzást Gönczi Ferenc írja le a Muraközben.⁹² A farsang utolsó három napjában fehér szoknyába és kifordított bundába öltözött álarcos férfiak, papírsüvegben, kenderhajjal húzzák az ekét, a szántó hasonló ruhában, ostorral fogja az eke szarvát. A havat szántották. A stíriai szlovéneknek a mag vetését utánzó homokszórás fejezte be ezt a farsangi szántást, hogy „jól sikerüljön a répavetés”.⁹³ A tartalmi háttér kopása eredményezi, hogy a Muraközben a szokás módosulásával is találkozunk Gönczi leírása alapján.⁹⁴ Húshagyókedden kora hajnalban valami kisebb teknőbe trágyát tettek és azt napkelte előtt, ostort pattogatva a szántóföldre vontatták, hogy jó termésük legyen.

A farsangi szántás termésvarázsló háttere kézenfekvő, ennek a szerelemvarázsló tendenciájú, említett szokásokhoz nem lehet tehát köze.

Befejezésül azt kell még elmondanunk, hogy a nyugat-magyarországi „fenyőhúzás” vagy más néven „fa-házasság” kétségtelenül a német „Blockziehen” átvétele, ugyanakkor a mi „tökevonásunk” vagy „tuskóhúzásunk” párhuzamait nem német, hanem szlovén etnikai területeken találjuk meg. A múlt század végén Karintia szlovén vidékein a nagyon válogatos vagy pártában maradt lány háza elé a legények lányruhába öltözve, fatörzset vonszoltak. Gyakoribb volt, hogy a fatörzset disznóvályú helyettesítette, amelyben vénasszonynak öltözött legény ült.⁹⁵ Disznóvályú a mi farsangi szokásainkban is előfordul. Göcsejben, húshagyókedden éjjel a kemencébe rakták azt a legények, hogy csak úgy lehessen begyújtani, ha a lány kihúzta azt. Ha ezt nem akarta tenni, akkor a legények kötelet kötöttek a vályúra és a kötél végét a lány derekára hurkolták, kényszerítve, hogy húzza ki a vályút.⁹⁶ A karintiai Gail-völgyben, ha egy lány sem ment férjhez abban az évben a faluból, akkor az összes eladó-lánynak kötéllal súlyos tuskót kellett vonszolnia, miközben a legények ostort pattogatva követték őket.⁹⁷

Csokonai Vitéz Mihály versei, főleg Dorottyájához írt kommentárja, hasznos utalásokat adnak egy kiháló népszokásunk ismeretéhez, az eredeti tartalom rekonstrukciójához. Ez a XVIII. század második felére úgy elhalványult, hogy a húshagyókeddi tuskót, törzsököt a szerzetesi iskolák is átvehették megszegényítő iskolai büntetésként.

JEGYZETEK

1. Kránicz Ferenc, Sági Magdolna szóbeli közlése alapján.
2. Dr. Bálint Sándor 1968. március 13-án kelt levele.
3. Acsay A., A XIV. és XV. század iskolái. Magyar Pedagógia 7 (1898) 597.
4. Szekfű Gy., Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1970—1848. Bp., 1926. 189.
5. Bátorfi L., Adatok Zala megye történetéhez I. Nagykanizsa, 1876. 198.
6. Toldy F., Virág Benedek poétai munkái. Pest, 1863. 136.
- 6a. N. Szabó Gy. szerk. Zalai évkönyv 1928. évre. Zalaegerszeg, 1928. 120.
7. Halis I., Zalai krónika II. Nagykanizsa, 1915. 202—204.
8. Bárány J. Gy., A büntetés, mint nevelési eszköz. Néptanítók Lapja 10 (1877) 232.
9. Kretzenbacher, L., Gemeinsame Brauchtumsercheinungen im Pannonischen Raum. Ethnographia Panonica. Eisenstadt, 1971. 107.
10. Magyarság Néprajza IV², 274.
11. Sörös P., A tihanyi apátság története II. Bp., 1911. 198.
12. Dömötör T., Naptári ünnepek — népi színjátszás. Bp., 1964. 93.
13. Katona L., Ethn. 10 (1899) 164.
14. Szendrey Zs., Ethn. 39 (1928) 36.
15. Toldy F., Handbuch der ungarischen Poesie I. Pest, Wien, 1827. 293.
16. Ipolyi A., Magyar mythologia II. Bp., 1929. 49.
17. Bánóczy J., Csokonai V. Mihály munkáiból. Bp., 1905.
18. Czuczor G., Fogarasi J., A magyar nyelv szótára VI. Bp., 1874. 392.
19. Czuczor G., Fogarasi J., i. m. 504—505.
20. Solymossy S., Ethn. 37 (1926) 90.
21. Szerkesztői megjegyzés. Ethn. 37 (1926) 90.
22. Szendrey Zs., i. h. 36.
23. Magyarság Néprajza II², 358.
24. Szendrey Zs., i. h. 37.
25. Kessler Balogh E., Ethn. 38 (1927) 251.
26. Saját gyűjtés. MTA Könyvtára Ms. 504, V. k. 4.
27. Gönczi F., Somogyi gyermek. Kaposvár, 1937. 251.
28. A Magyar Népzene Tára II. Bp., 1953. 131.
29. Gulyás J., Ethn. 37 (1926) 90.
30. Dugonics A., Példa Beszédek és Jeles Mondások II. Szeged, 1820. 287.
31. Erdélyi J., Magyar közmondások könyve. Pest, 1851. 7942.
32. O. Nagy G., Magyar szólások és közmondások. Bp., 1966. 492.
33. O. Nagy G., i. m., 681, 683, 685.
34. Szendrey Zs., i. h., 36.
35. Jankó J., Földrajzi Közl. 21 (1893) 225.
36. Magyar Népzene Tára II. Bp., 1953. 1092.
37. Bálint S., Szegedi szótár II. Bp., 1957. 591.
38. Bálint S., i. m., 591.
39. Banner J., Mester Gy., Ethn. 73 (1962) 552.
40. Relkovic D., Ethn. 39 (1928) 105.
41. Berze Nagy J., Baranyai magyar néphagyományok II. Pécs, 1940. 97., 104., 105.
42. Magyar Népzene Tára II. Bp., 1953. 76—77.
43. Gönczi F., Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár, 1914. 237.
44. Relkovic D., i. h. 105.
45. Szendrey Zs., i. h. 37.
46. Borovszky S., Magyarország vármegyéi és városai. Komárom vármegye. Bp., 1907. 175.
47. Gönczi F., i. m. 237.
48. Gönczi F., i. m. 237.
49. Sági K., Magyar néphagyományok a második világháború katonáinak tudatában. VMMK 9. (1970) 250.
50. Loschdorfer A., Ethn. 46 (1935) 75.
51. Iváncsics N., Soproni Szemle 11 (1957) 134—136.
52. Banner J., Mester Gy., i. h. 543.
53. Banner J., Mester Gy., i. h. 543—545.
54. Banner J., Mester Gy., i. h. 533.
55. Magyarság Néprajza II², 357—358.
56. Berze Nagy J., Égigérő fa. Magyar mitológiai tanulmányok. Pécs, 1961.
57. László Gy., A népvándorlaskor művészete Magyarországon. Bp., 1974. 100—107.
58. Berze Nagy J., i. m. 140—141.
59. Balázs L., A csikszentdomokosi lakodalmi perec. Népismereti Dolgozatok. Bukarest, 1976. 142—146.
60. Berze Nagy J., i. m. 250.
61. Ortutay Gy. főszerk. Magyar Néprajzi Lexikon I. Bp., 1977. 328.
62. Manga J., Néprajzi Ért. 33 (1941) 297.
63. Relkovic D., i. h. 106.
64. Manga J., i. h. 310.
65. Manga J., i. h. 316—317.
66. Mózes I, 30.
67. Mózes IV, 17.
68. Mózes II, 4.
69. Mózes II, 8.
70. Mózes II, 14.
71. Mózes II, 17.
72. Ipolyi A., i. m. II, 158—159.
73. Magyarság Néprajza II², 353.
74. Dömötör T., i. m. 163.
75. Magyarság Néprajza II², 362.
76. Kodály Z., A magyar népzene. Bp., 1952. 182.
77. Magyarság Néprajza IV², 274.
78. Gönczi F., i. m. 237.
79. Balassa I., A magyar kukorica. Bp., 1960.
80. Sebestyén Gy., Magyar Népköltési Gyűjtemény VIII. Bp., 1906. 157., 162., 165. — Gönczi F., i. m. 262—264. — Berze Nagy J., Baranyai magyar néphagyományok I., 4., 10., 12. — Bálint S., i. m. I., 819. — Stb.
81. Dömötör T., i. m. 93.
82. Ethn. 5 (1894) 42.
83. Schwartz E., Ethn. 31—33 (1920—22) 119.
84. Csávásy A., Ethn. 31—33 (1920—22) 91—93.
85. Vakarcz K., Ethn. 44—45 (1933) 141.
86. Az Osztrák Magyar Monarchia írásban és képben. Tirol és Voralberg. Bp., 1893. 272.
87. Az Osztrák Magyar Monarchia írásban és képben. Stiria. Bp., 1890. 168.
88. Vakarcz K., i. h. 142.
89. Ipolyi A., i. m. II. 49.
90. Kessler Balogh E., i. h. 254.
91. Dömötör T., i. m. 93.
92. Gönczi F., A zalamegyei vendek. Kaposvár, 1914. 64.
93. Az Osztrák Magyar Monarchia írásban és képben. Stiria. Bp., 1890. 222.
94. Gönczi F., Muraköz és népe. Bp. 1895. 63.
95. Az Osztrák Magyar Monarchia írásban és képben. Karintia és Krajna. Bp., 1891. 106.
96. Gönczi F., Göcsej, 237.
97. Az Osztrák Magyar Monarchia írásban és képben. Karintia és Krajna. Bp., 1891. 106.

VERBINDUNGEN ZWISCHEN EINER ALTEN SCHULSTRAFE
UND EINEM UNGARISCHEN VOLKSGEBRAUCH ZUM FASCHING

In der 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts war der Gebrauch der ungarischen Sprache in den Mittelschulen Ungarns verboten. Die verbietende Verordnung hatte zum Ziel, den Schülern das Latein perfekt aneignen zu lassen. Wie aus der Autobiographie des Historikers György Fejér (1766 bis 1851) bekannt, wurden Verletzter dieses Verbots im Gymnasium der Franziskaner von Keszthely damit bestraft, dass sie einen mächtigen Holzklotz bis nach Hause und am kommenden Tag wieder zurück in die Schule schleppen mussten. In einem seiner Verse schreibt auch der Dichter Benedek Virág (1754 bis 1830), dass der Gebrauch der Muttersprache mit Holzklotzschleppen, Strohhuttragen und „vielen anderen Schimpflichkeiten“ vergolten wurde. Im Piaristengymnasium von Nagykanizsa hatte man dem Sündner eine massige Scherbe um den Hals gehängt.

Hierbei handelte es sich um eine beschämende-Strafe und der Klotz spielte unter den Mitteln zur Beschämung

eine grundlegende Rolle. Den Klotz hatte die ungarische Schule aus dem Volksgebrauch zum Fasching übernommen. Zum Fastenabend wurden nämlich die unverheirateten Mädchen mit „Klotzschleppen“ verhöhnt und der Klotz erhielt eine lächerlichmachende Bedeutung.

Auch in den Versen des grössten Dichters der ungarischen Aufklärung, Mihály Csokonai (1773 bis 1805) wird das „Klotzschleppen“ erwähnt. Anhand von Csokonai lässt sich nachweisen, dass im Hintergrund des Klotzschleppens einst eine auf den Baum bezogene liebe- und fruchtbarkeitszaubernde Tendenz versteckt war. Der eigentliche Gedankeninhalt war bis zur 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts völlig in Vergessenheit geraten und dieser Faschingsgebrauch erhielt einen häkeligen, séöttischen Charakter.

Zu dieser Zeit ist die Schule auf das „Klotzschleppen“ aufmerksam geworden und hat es in den Instrumentarium ihrer beschämenden Strafen aufgenommen.

ADALÉKOK VESZPRÉM MEGYE FALUSI ELEMI OKTATÁSÁHOZ A DUALIZMUS ÉS AZ ELLENFORRADALMI KORSZAK IDEJÉBŐL

Az alsófokú oktatás, a népoktatás témakörével már többen foglalkoztak a megyében, azonban a napvilágot látott tanulmányok többsége az elemi oktatás korai történetét ölelte fel, időben legtöbbször a 19. század első feléig jutva el.¹

Jelzett korszakunkról ez ideig semmilyen összefoglaló mű nem született még, amely kimerítő, részletes ismertetést adott volna e társadalom-, kultúrpolitikai és kultúrtörténeti szempontból egyaránt igen fontos területtel kapcsolatban.

Jelen tanulmányunkkal nem az a célunk, hogy ezt a hiányt pótoljuk. Ehhez hosszú évek, egy ember által alig elvégezhető, anyagot összegyűjtő és feldolgozó, kutató munkája szükséges, amely apró mozaikok, sokszor csak töredékek aprólékos összeillesztése révén oldhatja fel a mai munkánkban még nagyon súlyosan jelentkező gondot, az alapvető fontosságú oktatástörténeti dokumentumok feltűnő megyei hiányát. Ezt felismerve eltekintünk egy minden részletre kiterjedő, pontos és teljes értékű analízis módszerétől.

Mivel a legfontosabb átfogó jellegű tanügyi információhordozók (alispáni jelentések, közigazgatási bizottsági ülések e témájú jelentései, királyi tanfelügyelői leiratok, jelentések, VKM anyagok) legfőbb őrzőhelyükön, a Veszprém megyei Levéltárban és az Országos Levéltárban egyaránt elpusztultak,² ezért adataink tekintélyes részét statisztikai közlönyökből, évkönyvekből, a néhány iskolánál szórványosan meglévő anyakönyvi, előmeneteli naplókból, osztálykönyvekből, egyházi levéltárak³/a anyagából, helytörténeti és iskolatörténeti tanulmányokból vettük. Hiányosan ugyan, de a megyei sajtó e vonatkozású cikkei is adtak bizonyos fokú segítséget.

Mindezeket az adatokat csokorba szedve nyomon követhetjük a népoktatás területén megyénkben, e differenciált vallású és nemzetiségű területen is lezajlott változást, fejlődést, mely a korszak adott társadalmi, gazdasági viszonyai következtében valójában lassan és egyenetlenül ment végbe, de annál nagyobb erővel robbant a felszabadulást követő években, szabadabbá és egyenlővé téve az utat minden gyermek számára a tanulásban, művelődésben.

A NÉPOKTATÁS NÉHÁNY JELLEMZŐJE AZ 1868. XXXVIII. TC. KIBOCSÁTÁSA IDEJÉN

Népoktatásról a szó valódi értelmében, a legszélesebb rétegekre kiterjedően, csak a kapitalis-

ta termelési mód termékeként beszélhetünk. Hazai viszonyaink között ilyen értelemben 1868-tól a népoktatási törvény bevezetésétől kezdődően.³ A kiegyezés után a népoktatás területén ugyanazok a kérdések vártak megoldásra, amelyek már az 1848-as forradalom idején is napirenden voltak.

A népoktatásügy átfogó, törvényes rendezését Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter vállalta, aki az 1868. XXXVIII. tc. továbbiakban: törvény megalkotásával lerakta az elemi iskola-hálózat alapjait Magyarországon. Az alsó szintű népoktatás a dualizmus későbbi korszakában is az ebben kijelölt keretek között folyt.⁴

A polgári oktatásügy gerincét képező törvény csak az állam és az egyház közötti kompromisszum eredményeként tudott létrejönni. Ennek ellenére kiemelkedő határkövé vált azzal, hogy kimondta a tankötelezettséget, rendelkezett az iskolaállítási jogát és kötelezettségeit illetően, meghatározta az oktatás tartalmát.

A kilenc fejezetből, száznegyvennyolc paragrafusból álló törvény minden pontja alapvető és fontos rendelkezés a népoktatással kapcsolatos alapvető követelményekről (iskolaépületek, felszerelés, taneszközök, tanulói osztálylétszám, tanítók képzése és fizetése, az iskolák felügyelete stb.).

Mindezek biztos garanciái voltak a népoktatás korszerű színvonalra emelésének, gyors ütemű és intenzív fejlődésének.⁵ Megvalósulásuk azonban rendkívül sok akadályba ütközött és az adott társadalmi, politikai viszonyok közepette hosszú évtizedek alatt sem válhatott teljessé.

A törvény elfogadása után Eötvös igen nagy erőfeszítéseket tett annak realizálásáért. Mindezekelőtt a népoktatás helyzetét feltáró statisztikai adatok összegyűjtéséről gondoskodott, hiszen ezek kiáltó bizonyítékai voltak az e területen mutakodó rendkívüli elmaradottságnak.

Az 1869-es miniszteri jelentés a következő állapotokat rögzíti az ország legtöbb népiskolájában:

„A létező tantermeknek nagyobb része nemcsak hogy a törvényes kellékeknek nem felel meg, de részint avult s rozszant, részint pedig oly sötét, szűk, alacsony, vagy nedves, hogy rendes viszonyok között sem közegészségügyi, sem pedagógiai szempontból nem volna megengedhető azoknak iskolakul való felhasználása.” De egyéb komoly akadálya is volt a népiskolai haladásnak: „... a kellően képesített tanítók hiánya”⁶.

AZ ISKOLAHÁLÓZAT

1869-ben az országban 13 120 iskolában 17 792 tanító vezetésével 1 106 904 tanuló tanult, vagyis a tankötelezetteknek mintegy 48% -a.⁷ Ugyanebben az évben Veszprém megyében 267 az iskolák száma, s ebben 367 tanító 23 267 gyermeket tanított, vagyis a tankötelezettek 66,28% -át.⁸ Bár az adatokkal kapcsolatban maga Eötvös megjegyzi, hogy azok nem véglegesek és nem tekinthetők teljesnek, mert az erélyes intézkedések ellenére sem sikerült mindenünnen beszerezni azokat — főként az egyházi tanügyi hatóságok mulasztásai miatt —, mégis kirajzolható belőlük az országos és megyei vonatkozású tanügyi állapotok bizonyos fajta képe.

Ezeket a fenntartásokat szem előtt tartva megállapíthatjuk, hogy megyénk népoktatása közepes színvonalon állt a törvény bevezetésekor és általában ez a mérték maradt uralkodó tárgyalt korszakunk egész ideje alatt. A szomszédos megyékhez (Vas, Zala, Somogy) viszonyítva bizonyos esetekben a többenél valamivel kedvezőbb helyzet jellemzi.⁹

Az iskolák állapota, a tanítás körülményei tekintetében nálunk is lehangoló volt a kép. A statisztikai adatok alapján ugyan 1 tanítóra csak 63 gyermek jutott ekkor, mégis sok iskola volt itt is, ahol egy tanítónak 100 és még ennél is több gyermeket kellett tanítania — legtöbbször egy tanteremben —, noha a törvény egy tanító vezetése alá 80 gyermeket rendelt.

Az iskolák felszereltsége is rendkívül rossz volt. Az 1870/71-es tanévben a megye elemi iskolái közül 68, illetve 64 egészen, 20, illetve 16 részben, 38, illetve 24 csak hiányosan volt felszerelve. 20 iskolában egyáltalában nem voltak taneszközök.¹⁰ Ebből a helyzetből fakadt, hogy sok iskolaszék segélykérelmet nyújtott be a minisztériumhoz, amelyben az iskolák felújítására, vagy újak építésére, továbbá a felszerelések bővítésére kértek támogatást. A nyomasztó gondok ellenére csak nagyon szűkmarkúan kapott a megye segélyt: 1869-ben 1 iskola 1000 Ft-os, 1870-ben ugyancsak 1 iskola 2—300 Ft-os összegben. A szomszédos Vas megye 10, Zala megye 16 iskoláját részesítették államsegélyben. A tanítóknak juttatott összeg is meglehetősen korlátozott volt. 1869—71-ig összesen 73 Veszprém megyei tanító kapott államsegélyt, melynek összege 4480 Ft. volt.¹¹ Persze nem is nagyon csodálkozhatunk a kiutalt összegek nagyságán, hiszen az állami költségvetésben elenyészően csekély arányt biztosítottak népoktatási célokra, szemben a többi tárcával. 1869-ben mindössze 0,7% -ot, de még 1884-ben is csak 1,6% -ot.¹² A törvény végrehajtását kísérő vontatottság, azaz az állami támogatás korlátozott volta, a lakosság sokszor helytelen hozzáállása, valamint az egyházak szívós ellenállása dacára a bevezetését követő években nagyobb fellendülés volt tapasztalható a népoktatásügy terén. Számadatok országos és megyei viszonylatban egyaránt igazolják ezt az állítást. 1872-ben az országban a tankötelesek mintegy 55% -a járt már iskolába.¹³ Veszprém megyében pedig ez idő tájt 96,73% -ra emelkedett a tényle-

gesen iskolába járó tanulók száma.¹⁴ Az adatok szigorú kritikai értékelése mellett is lemérhető az a fejlődés, amely az oktatás minőségének javulásában végbement, hiszen legfőbb szegényünk, az analfabétizmus területén lassan csökkenést eredményezett.

A DUALIZMUS KORA MÁSODIK FELÉNEK NÉPOKATÁSI HELYZETKÉPE

Az elemi oktatás a dualizmus későbbi korszakában változatlanul azok között a keretek között folyt, amelyet a népiskolai törvény szabott meg. Miután az oktatás szervezeti keretei, tárgyi és személyi feltételei 1918-ig lényegében hasonlóak maradtak, említésre méltó eredmények csak mérsekeltebb ütemben születtek.¹⁵ 1869-ben az ország 6 éven felüli népességének 67,2% -a,¹⁶ 1890-ben 46,8% -a, 1910-ben 31,3% -a volt már csak analfabéta.¹⁷ A megyei eredmények hasonlóképpen alakultak. Eltérés a községi és állami iskolák szervezésében mutatkozott. A törvény 44. paragrafusa kötelezővé tette, hogy „olyan községekben, ahol egyházi iskola nem működik, és a tanköteles gyermekek száma eléri a 30-at, közös (községi) népiskolát kell szervezni.” Nálunk ez a mozgalom nemigen tudott kibontakozni. Okaiként településszerkezeti adottságok és egyházigazgatási megfontolások egyaránt szerepeltek. Még 1884-ben is, a megye 299 elemi iskolájából mindössze 28¹⁸, az 1897/98-as években pedig csak 16 volt községi.¹⁹ Ezekben a felekezeti befolyása természetesen mindvégig megmaradt. Ennek a hatásnak, valamint a fenntartó községek anyagi gyengeségének tulajdonítható, hogy tárgyalt időszakunk vége felé mind kevesebb ilyen típusú iskolát találunk. Például 1907/8-ban a megyében csupán 3,94% -ot. Vasban az arány 5,21% , Somogyban 6,48% , Zalában 16,20% volt.²⁰

Az iskolák „világiasodásának” helyzetét nemcsak a községi, hanem az állami iskolák rendkívül csekély száma is jelzi. 1884-ben még nincs,²¹ 1897/98-ban kettő²², 1907/8-ban a 304 iskola közül csupán hat, azaz az összesnek 1,97% -a az állami. Somogyban 4,39% , Vasban 8,49% , Zalában 12,03% , Magyarország esetében pedig — az utolsó évet nézve — 14,10% .²³

Ezek után úgy tűnik, mintha a 90-es évek közepén, a dualizmus általános válságának talaján megélenkült politikai aktivitás, és a millenniumi készülődéssel is összefüggő tevékenység hatásaként létrejött, az állami népoktatás erősítését célzó intézkedések nálunk nem találtak volna visszhangra. Pedig a nacionalista tendenciáknak a század végére történt fokozatos, a századfordulótól kezdve határozottan megnyilvánuló megerősödése alkalmas talajra talált a megyében. Az 1879. XVIII. tc. értelmében minden magyar tanuló kötelezővé tették a magyar államnyelv tantárgyként való tanítását, ami — ellentétben az iskola tannyelvének megmagyarosításával — önmagában még nem volt egyértelműen negatív intézkedés. Azonban az 1879. XXXVIII. törvénycikk, mely arra kötelezte a nem magyar anyanyelvű tanítókat, hogy négy

méltó iskolásokat (12—14 éves korosztály) is beszámítjuk, az így kialakuló együttes arány a 97,47%-kal messze az országos szint (81,08%)²⁹ fölé emelkedik. Egyébként Zala megye kivételével a környező megyékről is hasonlóan irreális képet rajzolnak a felmérések. A tankötelesek ilyen arányban történő iskolába járatását azonban nem fogadhatjuk el teljesen objektívnek, mivel a tantermi akadályokon, a tanítóihiányon túl községek sorára vonatkozó bizonyítékaink vannak arra, hogy a gyermekek tekintélyes része csupán a tanév néhány hónapjában, vagy még ritkábban látogatható el az iskolába. Ennek legfőbb előidézője a kor társadalmának osztályviszonyaiból fakadó egyenlőtlenség, a nyomor, mely a családok igen nagy százalékát sújtotta és arra kényszerítette, hogy iskola helyett dolgozni küldje a gyermekeket az év nagyobb részében.

A népoktatási törvény kimondta, hogy „... Minden szülő, vagy gyám, ideértve azokat is, kiknek házában gyermekek mint mestertanítványok vagy háziszolgák tartatnak, kötelesek gyermekeiket, vagy gyámoltjait (ha nevelésökről a háznál vagy magánintézetben nem gondoskodtak) nyilvános iskolába járatni, életidejük 6. évének betöltésétől egész a 12., illetőleg a 15. év betöltéséig.”³⁰ A törvény ezen paragrafusának betartása a megye falvaiban szinte lehetetlen erőfeszítést kívánt.³¹ A foglalkozását nézve nagy többségében mezőgazdaságból élő,³² rossz vagyoni helyzetű lakosság jelentős részénél nélkülözhetetlen szükség volt a gyermekek munkájára. Vagy otthoni segítségre, vagy módosabb gazdánál állatok legeltetésére fogták be őket.

A századvég utolsó éveiben Külsővaton felvett iskolászéki elnökségi jegyzőkönyvek tartalma hihetően bizonyítja az iskolalátogatás akadályait. „... az iskolászéki elnökség minden év áprilisában abból a célból ülésezett, hogy a 10 éves koron túli gyermekeket felmentse a mindennapi iskolába járás alól.” A kérelmek indoka legtöbbször az, hogy „... miután a gyermekek átajában szegénysorsú szülők gyermekei lévén, kik, hogy téli ruházatuk legyen, kénytelenek nyár folyamán szolgálatba állani.”³² A *szorgalmi időt* a törvény „faluhelyen éven át legalább nyolcz, városban legalább kilencz hónapban” állapítja meg.³³ Mivel a gyermekekre a legnagyobb munkaidőben, az őszi és a tavaszi hónapokban volt leginkább szükség, ezért a szorgalmi idő természetesen sokszor megrövidült. Ez olvasható ki abból az 1881-ben készült összeírásból is, mely Veszprém megye hat katolikus tankerületéhez tartozó iskoláinak jelentősebb adatait tartalmazza.³⁴ A falusi iskolák több mint fele október végén, november elején kezd a tanévet, és a tanítási idő csak húsvétig, vagy Szt. György-napig tart. Indokolt tehát a kételkedésünk a hivatalos statisztikák felfelé kerekített számadatait vizsgálva.

AZ OKTATÁS MINŐSÉGE

Eötvös a népoktatással a polgári átalakulást, a haladást kívánta szolgálni, s ennek érdekében úgy határozta meg a tanítandó tárgyak sorát és a

velük kapcsolatos módszereket, hogy azok a korszerű igényeknek, a gyakorlati életre nevelés céljainak megfeleljenek. Az 1869-ben kiadott tanterv, mely 1905-ig szolgált irányul, lényegében ezeket a törekvéseket foglalta magában. Azonban a fentebb hivatkozott okok és a felekezetek mind nagyobb mértékű szabad befolyása az oktatásra, bénította a haladó elképzelések megvalósítását. Ebben a folyamatban meghatározó volt az Apponyi Albert által szerkesztett, 1907-ben kibocsátott törvény.³⁵ Általános volt az a gyakorlat, hogy a felekezeti iskolák számára a fenntartó egyházak külön tanterveket adtak ki. Ezek több területen alacsonyabb követelményeket szabtak meg az állami tantervénel. Ezzel összefüggően a tanítás lazaságára sok lehangoló példát találunk a múlt század végéről és a XX. század elejéről származó különböző tanügyi jelentésekben. „...hiányos a felszerelés, nincs tanmenet, ... nem tartottak két vizsgát, nem végezték el a tananyagot...” olvashatjuk a mezőlaki református iskoláról ez idő tájt.³⁶ Elgondolkoztatóbb a kép, ha figyelembe vesszük, hogy ez az iskola a környező falvak iskoláihoz viszonyítva jól ellátottnak tartott.³⁷ Az 1905-ös új népiskolai tanterv és utasítás haladó pedagógiai—módszertani törekvéseket tartalmazott, követelményeinek betartását azonban az adott feltételek mellett nem lehetett eredményesen véghezvinni.

Tárgyalt korszakunk egész időszakára elmondhatjuk, hogy az *első osztályba beiratkozott tanulók jelentős része nem végezte el a népiskola ötödik, hatodik osztályait*, így a többség azután, hogy írni-olvasni, számolni megtanult, lemorzsolódott. Alapos hit-és erkölcsi oktatásban minden beiratott részesült, de mivel a természettudományos tárgyakat ötödik és hatodik osztályban tanították, a gyermekek nagy része változatlanul nem kapott ilyen ismereteket.³⁸ Erre vonatkozóan érdemes idézni a városi katolikus iskola felvételi naplójának adatait az 1892—93-as tanévből. 405 tanulót írtak ekkor be, közülük 130-at elsőbe, 93-at második-harmadik osztályba, s csupán 65 tanulót a negyedik-ötödik-hatodik osztályba.³⁹ Ebben a képhez szorosan beletartozott még a bukások magas számaránya.⁴⁰ Nyilvánvaló tehát, hogy az oktatás valódi minőségét, azaz a hat osztály elvégzését feltételező tankötelezettség kimutatását nem alapozhatjuk csak a korabeli hivatalos statisztikák számadataira. Ezekben általában a népesség írni-olvasni tudása, az iskolák működési ideje, esetleg a mulasztások száma szerepel. Ennél fogva a megyei és országos helyzet korrektt összehasonlítására csekély lehetőség adódik.

A TANÍTÓKRÓL

Falusi népiskoláinkról szólva nem hagyhatjuk figyelmen kívül a tanítókat sem, akik nemcsak az iskolák életének, de a falu társadalmának is jellegzetes formálói voltak. Tevékenységük sokrétű volt, az iskolai munkán kívül számtalan feladatot kellett ellátniuk. Azonban munkájukhoz képest anyagi és erkölcsi megbecsülésük gyakran

A magyar királyi vallás és közoktatásügyi ministertől

53390 *de. n. n.*

Kinverem Ont a herendi állami elemi népiskolához évi meggyezés (400) forint fizetés és a szabályszerű lakber vagy szabad lakásból álló illetményekkel rendelés tanítóvá) oly kikötéssel, hogy az országos tanítóv nyugdíjintézetbe rendszeres tagként felépít tartozik.

Azról örvendetes tudomásul oly felhívással értesitem, hogy a hivatali eskü letétele végett Kérem valamely kir. tanfelügyelőjéről jelentkezze és ennek megtörténte után állomását haladéktalanul foglalja el.

Illetményei nek utalványozásos iránt egyidejűleg intézkedtem.

Budapest, 1895. évi október hó 16^{án}

J.

Czuczay Gyula *oktató tanító tanár*

2. ábra. Tanítói kinevezés 1895-ből
Abb. 2. Lehrer-Ernenennungsurkunde 1895

elmaradt a kívánatos mértéktől. Korszakunkban a tanítók száma fokozatosan növekedett. Ez a létszámbeli gyarapodás nem látványosan valósult meg, mégis jelentős az e téren végbement változás. 1869-ben 267 iskolában 367 tanító, 1884-ben 299 iskolában 415⁴¹, 1907/8-ban 304 iskolában 474⁴², és 1912/13-ban 309 elemi mindennapi iskolában összesen 503 tanító tanított.⁴³ Minőségi javulás jegei tapasztalhatók a képesítések tekintetében is. Az 1897/98-as tanévben Veszprém megye 448 néptanítója közül már 404, 1907/8-ban pedig 474 tanító közül 458 rendelkezett oklevéllel.⁴⁴ A képesítés nélküli tanítókat általában ott foglalkoztatták, ahol a fizetés nem érte el a 300 forintos minimumot sem.

Az 1868. évi népoktatási törvény életbe lépése előtt a tanítók *illetményeiket* nem egységes szempontok szerint és nem is rendszeresen kapták meg az iskolafenntartó felekezetektől. A néptanítók fizetése körüli anarchia felszámolására a törvény 142. paragrafusa szabott irányt. Leszö-

gezte, hogy a helyi viszonyok figyelembevételével az iskolaszékek kötelessége megállapítani a tanító illetményét: „... azonban tisztos lakáson és legalább egy negyed holdnyi kerten kívül is, a fizetés” nem lehetett kevesebb, „... mint: az elemi népiskolai rendes tanítóé 300 frt, az elemi népiskolai segédtanítóé 200 frt.” 1869-ben az országos átlagjövedelem 208,87, Veszprém megyében 181,81 osztrák értékű forint volt. Vas 187,09, Somogy 194,33 és Zala megye 194,50 forintos átlagához képest nálunk elég alacsony volt a tanítói fizetés.⁴⁵ A kedvezőtlen helyzet a későbbiekben nem túl sokat változott, mivel a felekezeti iskoláknál a kötelező előírásoknak gyakran nem szereztek érvényt.⁴⁶ A segédtanítók különösen rossz helyzetben voltak. Nem csoda hát, ha nagyon gyakoriak voltak a béremeléssel kapcsolatos kérelmek, panaszok. A tanítói illetményeket érintő érdemleges országos intézkedésekre csak 1893-ban került sor, amikor is törvény intézkedett a községi felekezeti iskolákban működő taní-

3. ábra. Gáspár Frigyes tanítói oklevele 1899-ből

Abb. 3. Das Diplom des Schullehrers Frigyes Gáspár 1899

tók és tanítónők fizetésének rendezéséről.⁴⁷ Nem hozott gyökeres változást, csupán az 1868-as népoktatási törvény 142. paragrafusának garantált végrehajtását. Ugyanakkor szabályozta a termés és készpénzfizetés rendjét és bevezette a kötelező ötödéves korpótléket (50 forint), ami jelentős előrelépés volt. Ilyen volt továbbá az is, hogy a terményeket nem a tanítónak, hanem a fenntartó hatóságoknak kellett beszedni, a készpénzfizetést pedig havonként vagy negyedévenként kellett folyósítani.⁴⁸ A kántori jövedelmet ezúttal sem választották le. Érdemes megnézni a tanítói jövedelem alakulását egy megyei példán, s legjobb ott, ahol a három legnagyobb felekezet — a katolikus, református és evangélikus — közötti, a tanítók fizetésével kapcsolatos különbség lemérhető. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 29751/1893. sz. rendeletére 1893. december 29-én felvett jegyzőkönyv szerint a mezőlaki *katolikus* iskolában (felvett jegyzőkönyv szerint) a kántortanító jövedelme a következő volt.⁴⁹

„I. Tisztán tanítói javadalom:

a) Tandij 50 mindennapi tanköteles után a szülők által fizetve á 50 kr.	25 frt.
b) Tandij átlag 25 mindennapi iskolaköteles után (gazdasági cselédek gyermekei) á 1 frt.	25 frt.
c) Ismétlősök oktatásáért a község pénztárából	3 frt.
d) Békási község ismétlősök után á 50 kr.	5 frt.

II. Tisztán kántori javadalom, a stóla értéke

12 frt.

III. Közös kántori és tanítói javadalom:

a) 6 kh. föld tiszta jövedelme	37 frt. 29 kr.
b) 1/4 mérő rozs gabona fejében átlag 52 pár után (összesen 13 mérő, á 2 frt. 50 kr.)	32 frt. 50 kr.
c) Pár pénz minden pártól átlag 52 pár után á 52 kr.	27 frt. 04 kr.
d) Fapénz 50 mindennapi tanköteles után a szülők által á 50 kr.	25 frt.
e) Fapénz a gazdasági cselédek mindennapi iskolaköteles gyermekei után (25 gyermek) á 50 kr.	12 frt. 50 kr.
f) 1 öl tűzifa szállítással, felvágás nélkül a békási hivektől	14 frt.
g) Kegyúri adomány a méltóságos Eszterházy családtól	40 frt.
h) A nyáradi plébániától 200 frt. alapítványi tőke 7% -a	14 frt.

Osszesen: 272 frt. 33 kr.

Az egyszobás lakás és a melléképületek nem számítanak a javadalomba. Az iskolát a tanító fűteti, a d., e., f. pontok alapján.

Az idézett jegyzőkönyv a *református* kántortanító jövedelmét az alábbiakban állapítja meg:

I. Tisztán tanítói javadalom:

a) Tandijban átlag 130 mindennapi tanköteles után a szülők által fizetve á 40 kr.	52 frt.
b) 130 mindennapi tanköteles után, a szülők által fizetve 1/4 mérő őszi gabona, melyből 10 1/2 mérő búza, 22 mérő pedig rozs.	
A búza átlagértéke 4 frt., a rozsé 2 frt. 50 kr.	42 frt.
c) Ismétlők oktatásáért a község pénztárából	55 frt.

II. Tisztán kántori javadalomnak csupán a stóla tekintendő, átlagos évi értéke

20 frt.

III. A közös kántori és tanítói javadalom:

a) A javadalmazáshoz kötött földbirtok catasteri tiszta jövedelme	63 frt. 74 kr.
b) A tanító kereseti adóját kivéve, minden egyéb adóját az ingatlanoknak a gyülekezet fizetvén, e címen javadalomképp felszámítható	23 frt.
c) Készpénz fizetés	20 frt.
d) Minden gazda, akár egész, akár fél telkes, tartozik évenként 1/4 mérő búzát fizetni, mely gazdák átlagos száma szerint ennek értéke	56 frt.
e) A díjlevélben érintett természetbeni közmunka, valamint a kendermagvetés helyett évenként	49 frt.
f) 4 öl tűzifa meghordás és felvágatással együtt á 15 frt.	60 frt.
g) 8-szori malomfuvar	8 frt.

Osszesen: 448 frt. 74 kr.

A két szobából álló lakás (mellékhelyiségekkel) nem számíttatik a javadalomba. Az iskola fűtése a tankötelesek által naponként viendő darab fákkal történik. (Megjegyzendő, hogy a 22 mérő rozs ára — 55 frt. — nem szerepel a kimutatásban).

Az *evangélikus* kántortanító fizetése:

I. Tisztán tanítói javadalom:

a) Tandij átlag 40 mindennapi tanköteles után a szülők által fizetve á 50 kr.-al	20 frt.
b) Ismétlők oktatásáért a község pénztárából	5 frt.

II. Tisztán kántori javadalmazás címén a tanítónak semmi jövedelme nincs.

A közös kántori és tanítói javadalmazás a következő:

a) A javadalmazáshoz kötött

Leltár
Fegyverek.

A mezölaki református iskolában meglevő társas tárgyak-
ról:

I.

1. Magyar nyelvű kézikönyv
2. Magyar nyelvű címek a helyi hatályúak.
3. Névtábla gyűjteménye.
4. Országjaink a kereskedelmi (falikén)
5. Névtábla táblája.
6. Császárság térképe.
7. Magyarországi falu térképe magyar beosztással.
8. Európa falu térképe
9. Történelmi képek.
10. Földrajz (2 db.) magyar és német.
11. Ásvány és kőzet gyűjtemény.
12. Vízjárás-kérd. (falikén)
13. Álló és mozgó tárgy.
14. Háttérkép.
15. Leírásos képek.
16. Háttérkép
17. Földrajz mintája (falikén)
18. Névtábla.
19. Állomány (falikén)
20. Kovas és ásvány gyűjtemény.
21. Ásványtani kislexikon és képek
22. Vízjárás-kérd.

4. ábra. A mezölaki református iskola leltára 1910-ből

Abb. 4. Das Inventar ab 1910 der reformierten Schule zu Mezölak

NÉPOKTATÁSUNK
A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG IDEJÉN

földbirtok catasteri tiszta jövedelme	16 frt. 55 kr.
b) Ezen földbirtok összes föld és egyéb adóját a gyülekezet fizetvén ez javadalmazásképp felszámítandó	6 frt. 72 kr.
c) A földbirtok megmunkálása holdanként becslés útján 7 frttal 3 hold után összesen	21 frt.
d) 1 hold földnek megtrágyázása	8 frt.
e) Készpénz az egyház községeitől	100 frt.
f) 18 mérő búza á 4 frt.	72 frt.
g) 18 mérő rozs á 2 frt. 50 kr.	45 frt.
h) 4 öl tűzifa megszállítással s felvágatással együtt á 15 frt.	60 frt.
Osszesen:	354 frt. 27 kr.

Nem számítatik a javadalomba a 2 szobás mellékhelyiséges lakás. Az iskolát az egyház-község fűteti."

Összevetve a három felekezet tanítójának jövedelmét, megállapíthatjuk, hogy a református tanító fizetése volt a legmagasabb, utána következett az evangélikus tanítóé. A katolikus iskola kántortanítója viszont nem kapta meg a 300 forintot sem. Az igaz, hogy a református felekezet képezte a faluban a többséget, de nem csupán ez az oka a tanító 448 frt. 74 krajcáros fizetésének. Vizsgálódásaink arra engednek következtetni, hogy a reformátusok általában többet áldoztak a tanításra, mint a többi felekezet.

Az 1893. évi XXVI. tc. csak rész megoldást jelentett a tanítók fizetésével kapcsolatban. Az 1907-es Apponyi-féle törvények lényegesebb intézkedéseket tartalmaztak, melyek sokat segítettek a magyar tanítóság egzisztenciális helyzetén. Természetesen még ezek után is szüksége volt a tanítók nagy részének arra, hogy egyéb forrásokból, pl. helyettesítésekből, egyházi funkciók ellátásából próbálják anyagi helyzetüket kedvezőbbé tenni.

Tanítóink helyzetén kívántak enyhíteni a *tanítókörök*, egyletek, melyek megalakítását még a népoktatási törvény rendelte el. Ezek a testületek foglalkoztak a tanítók segélyezésével, de az érdekvédelem mellett fontos feladatnak tekintették a tanítók műveltségi szintjének emelését, az önművelés és a továbbképzés segítését is. Külön figyelmet érdemel ezek működésének felkutatása, tanulmányozása!

A fentiekben kísérletet tettünk a népoktatás dualizmus kori állapotainak érzékeltetésére néhány országos és megyei példa alapján. Ezekből egyértelműen kitűnt, hogy ez a fontos társadalom-, kultúrpolitikai kérdés milyen bonyolult volt és a gondok helyes megoldását milyen sok negatív tényező akadályozta. Igaz, született egy sor eredmény is, amely viszont még mindig kevés volt ahhoz, hogy igazi, korszerű szellemű, mindenkire egyformán kiterjedő, demokratikus népoktatásáról beszélhessünk. Ennek megvalósítását csak a Tanácsköztársaság, az első magyar proletárhatalom tűzhette ki célul.⁵⁰

Március 21-én a megyei közoktatásügyi politikai megbízott körlevelet intézett a megye összes iskolaigazgatójához, melyben az oktatásügy sűrűs tennivalóit szögezte le. "... A fontos feladat első része az összes iskolák államosítása. Veszprém megyében szomorú volt eddig a kép. A megye közel 400 iskolájából 14 (tizennégy) volt állami intézet, a többi felekezeti volt, ahol mindent tanítottak, csak azt nem, amit kellett volna... Ez most megváltozik. Az iskolában azt tanítják majd, amire tényleg szükség van; hogy a proletárgyerekek a tudás fegyverével ellátva léphessenek ki az életbe.

Az intézőbizottság megbízottakat küld ki a megyébe, azonkívül minden járásban két-két tanító megbízást kap az államosítás közvetlen végrehajtására.

Vértessy Gyula, volt tanfelügyelő eltávozásával a Közoktatásügyi Népbizottság Iftene Gyula, volt szombathelyi segéd-tanfelügyelőt osztotta be a hivatalhoz. "... Az iskolák vezetőit további intézkedésig felhívom, hogy addig is, amíg más tankönyvek az iskola rendelkezésére nem állnak, az oktatás mindenütt a forradalom szellemében folyjon... A hazaszeretnek eddigi sablonos fogalmát pedig bele kell illeszteni az emberiség szeretetének szellemébe s a gyerekek lelkébe bele kell oltani az emberek egyenlőségének tudatát."⁵¹

Az újságokban március 31-én jelent meg a rendelet az iskolák államosításáról, amely egyben megszüntette a felekezeti iskolákat. A Vörös Zászló április 12-i száma pedig felhívta az iskolászékek, tanárok, tanítók, tanítónők, lelkeszek figyelmét, hogy "... hittant sem az iskolai tanító alatt, sem azon kívül az iskolában nem szabad tanítani."

Ezeket az intézkedéseket a megye településeinek jelentős részében örömmel üdvözölték és azonnal hozzákézdtek érvényesítésükhöz.⁵² Viszont több helyen — főleg a kicsi, önálló közigazgatással nem rendelkező községekben — gyakran késtek a rendeletek, így az ezekre való reagálás is lassabban történt meg.

A Tanácsköztársaság új viszonyai lényeges változást teremtettek a tanítóság helyzetében. Mindenekelőtt lehetővé tették, hogy az eddig többnyire háttérbe szorított néptanítók vezető szerephez jussanak, vagy fontos feladatokat lássanak el a szegény lakosság érdekében.

1919. április elsején megyeszerte megalakultak a járási, városi, falusi direktóriumok, munkás-, katona- és földműves dolgozók tanácsai. Tanítót választottak a direktórium elnökének: Bakonygyirőton Keller Antalt, Bakonybélben Matkovics Jenőt, Fenyőfőn Löv Györgyöt, Borzaváron Klampfer Józsefet.⁵³ De funkciót kaptak a többségében föld nélküli, napszámos parasztok, kisparasztok, iparosok által alkotott falusi vezetőségben is. Pl. Hajmáskéren Baráth Dénes, Monostorapátiban Babos Gyula, Kropf János, Badacsonytomajon Gombai Jolán, Balatonfüreden Fenyves József, Kővágóörsön Schwarz Ármin,

Jegyzőkönyv

a *Mencshely* i (város) (*Veszprém* vármegye,
veszprémi járás) *ref.* jellegű *demó* (fokozat stb.)
 intézet átvételéről.

* Alulírott bizottság megjelent a fentnevezett intézetnél és azt a tanácsköztársaság kezelésébe átvettek jelentette ki.

Az ingatlanok és ingók leltározását, valamint a személyi törzslapoknak és a tanulók kimutatásainak összeállítását foganatosította.

Mencshely, 1919 május hó 20. n.

Mencshely vármegyei iskola bizottság.
 városi falusi külön átvételi

Johann Juroz
 (Aláírások.)

Bereisly Géza
Mohler Ambrus
 (Aláírások.)

Eddigi vezetőszervek (iskolaszék, gondnokság stb.):

Rákosvári Béla
Lamputh Béla
 (Aláírások.)

(Aláírások.)

5. ábra. Allamosítási jegyzőkönyv a Tanácsköztársaság idejéből
 Abb. 5. Verstaatlichungs-Protokoll zur Zeit der Räterepublik

Borzaváron Egyed József, Külsővaton Balogh István, Noszlopon Kocsi Kálmán, Pulán Göndör Kálmán. S hogy ennél jóval többen voltak, arra kutatásaink adtak igazolást.⁵⁴ Ily módon sok tanító vált megyénkben is a néppel egybefonott forradalmárrá, nemcsak a gyermekek, hanem az egész falu népének vezetőjévé.

AZ ELLENFORRADALMI KORSZAK

Mindazok az eredmények, amelyek a társadalmi — politikai-gazdasági élet demokratikus és szocialista átalakítását szolgálták, a Tanácsköztársaság leverése után hamarosan megsemmisültek. Az iskolák államosításáról szóló rendeletet azonnal hatályon kívül helyezték, érvénytelenítették az összes tanügyi kinevezést, megkezdték a letartóztatásokat, üldözéseket, a tanítóság megfélemlítését.

A vallás- és közoktatásügyi miniszter körlevelet intézett valamennyi közigazgatási bizottsághoz, tanfelügyelőhöz és tanfelügyelőségi kirendeltség vezetőjéhez, egyházi főhatósághoz, amelyben felszólította az illetékeseket, hogy tegyenek bűnvádi feljelentést azok ellen az állami, községi, egyesületi (társulati), magán elemi és önálló gazdasági népiskolai tanítók és tanítónők, szaktanítók, polgári iskolai tanítók ellen, akik a Tanácsköztársaság alatt bűncselekményt követtek el.

A bűnvádi feljelentésnek a következőket kellett tartalmaznia:

1. a bűncselekményt elkövető tanító, óvónő, tanárnő neve,
2. milyen beosztása volt a Tanácsköztársaság alatt,
3. hol tartózkodik.

A körlevél pontosan megadta a feljelentés indokait: „... a volt proletárdiktatúra és a kommunizmus elveivel kapcsolatos bűncselekményekben bűnösök és így felterjesztendők mindazok, kik magukat a kommunizmus és a proletárdiktatúra rendszerével azonosították, annak létesítése, fenntartása, vagy visszaállítása érdekében működést fejtettek ki, vagy fejtenek ki, pl.: terrorizáltak, agitáltak, a régi — nem kommunisztikus érzelmű — tisztviselőkkel szemben erőszakoskodtak, fenyegetőztek, azokat helyükről eltávolították, rendes működési körüktől megfosztották, vagy megfosztani akarták, vagy erre az intézkedésre hivatottnak javaslatokat tettek...⁵⁵

A fegyelmi ügyek súlyosságától függött, hogy hol és milyen gyorsasággal folytatták le azokat. Az enyhébb eseteket az illetékes egyházi hatóságok tárgyalták, a különös indokúakat pedig az államügyészségekre továbbították.

A vizsgálati eredmények felől bizonyos esetekben a miniszter személyesen érdeklődött. Erre utal az 1920. július 11-én kelt levél. „... a zalavármegyei királyi Tanfelügyelőnek f. é. február 27-én az 1362/1920. szám alatt kelt összesítő jelentése alapján felhívom a Közigazgatási Bizottságot, hogy ... Göndör Kálmán pulai, Babos Gyula monostorapáti, Vázsonyi Izidor tapolcai,

Schwarz Ármín kövágóörsi... elemi iskolai tanítóknak a proletárdiktatúra alatt tanúsított magatartása miatt a Közigazgatási Bizottság előtt lévő fegyelmi ügyeinek gyors lefolytatása iránt intézkedjen, ... s a hozott ítéleteket a vonatkozó vizsgálati iratokkal együtt hozzám terjessze fel...⁵⁶

A tanítókra kiszabott büntetések tartalmát meglehetősen kevés esetben lehetett rekonstruálni, mégis kivehető belőlük az ítéletek sokszor már sablonos indoka. Izgatásért ítélték 8 havi börtönre Gyurkovics István várpalotai tanítót,⁵⁷ ugyanezért Lauter Miksa⁵⁸ várpalotai tanító háromnapos fogházat, Neumann Sándor, volt vármegyei tanügyi politikai megbízott egyévi börtönbüntetést kapott.⁵⁹

A fehérterror fékevesztett dühe a legsúlyosabb büntetést Csaplár János devecseri tanítóra szabta, akit kötél általi halálra ítélték, és az ítélet rajta végre is hajtották.⁶⁰

A számonkérésnek persze nemcsak bebörtönzés volt a következménye. A tanítók közül sokat internáltak,⁶¹ valamint a legkisebb vétség bizonyítása már maga után vonta az állásuktól való megfosztást, az iskolák elhagyását. Hogy erre milyen sok esetben sor került, azt az 1919 végén — 1920-ban ugrásszerűen megnőtt tanítókeresés kellőképpen érzékelteti. Az újságokban megjelent pályázati hirdetésekben, ha távozás, vagy lemondás után kerestek új tanítót, nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy a fenti okok alapján üresedett meg az állás. Ebben teljesen biztosak akkor lehetünk, ha egy ilyen hirdetést össze tudunk kötni az adott helységben működött tanító fegyelmi iratainak a forrásjegyzékben már említett „sajátos” levéltári hiányával. Még 1919 szeptemberében kerestek tanítót Monostorapátiba⁶² Szentjakabfára,⁶³ Pulára,⁶⁴ 1920 januárjától Bakonyánára⁶⁵ Úrkútra,⁶⁶ Vinárra,⁶⁷ Városlődre,⁶⁸ Kislődre.⁶⁹ Tudunk arról is, hogy a Tanácsköztársaság leverése után a Badacsonyi tanítónak is el kellett hagynia az iskolát.⁷⁰

A nagyszámú tanítóeltávozás komoly gondot okozott az iskolai oktatásban, ezért a helyettesítések megszervezésére hamarosan intézkedéseket hoztak a hatóságok. Ezt adja közre a Veszprémi Hírlap 1919. szeptember 30-i számában megjelent cikk: „Mihogy megyénk több községének iskolájában azért szünetel az elemi oktatás, mert a tanítót a kommunizmus alatt tanúsított magatartásáért vizsgálati fogságba helyezték, ... miniszteri rendelkezés értelmében ... hogy a tanítás fennakadást ne szenvedjen, a vizsgálati, vagy fegyelmi eljárás alatt lévő tanítót ideiglenesen mással kell helyettesíteni. Ha ez az iskola-fenntartóknak módjában nem állana, kérheti az állami tanfelügyelőségtől ilyen helyettes tanító kirendelését, s ez esetben a helyettes-tanító díjazásától az iskolafenntartó mentesül.” Ugyanebből a lapból értesülünk arról, hogy menekült tanítót osztottak be a borszörcsöki és középiskolai katolikus, a mezőlaki evangélikus és katolikus, a csöglei, a noszlopi, a homokbödögi és a pápadercskei református iskolákhoz.⁷¹

A Tanácsköztársaság 133 napja mélyeséges rémületként maradt meg az iskolafenntartó hatóság-

gok tudatában. Minden erővel óvták magukat azoktól az emberektől, akiknél akárcsak gyanúként felvetődhetett a baloldali érzelműség vagy az ez iránt való szimpátia. A legtöbb pályázati felhívásban kritériumként teszik közzé, hogy csak azok a tanítók jelentkezhetnek, akik fegyelmi alatt nem állottak, és a kommunizmus alatti kifogástalan magaviseletüket községi és lelkesi bizonyítvánnyal igazolni tudják. Mindazok, akik igazoló bizonyítvánnyal nem rendelkeztek, nehéz sorsnak és küzdelmes éveknek nézhetek elébe.

ÚJ NÉPOKTATÁSI TORVÉNYEK, TANTERV

A Tanácsköztársaság leverését követően kialakult bel- és külpolitikai viszonyok sürgetővé tették az egész rendszer konszolidációját, így a neki megfelelő, 1919 előtti iskolarendszer restaurációja hamarosan megkezdődött. Ennek az egész folyamatnak jó keretet adott az úgynevezett „kultúrfelny program”, amelynek révén a népoktatás — a közép- és felsőoktatás, valamint a népművelés fejlesztésével együtt — a közműveltség emelésén túl az ellenforradalom érdekeit szolgáló nevelésre is jobb lehetőséget nyújtott.⁷²

Az iskolának rendkívüli módon megnőtt a jelentősége, amit csak erősített az a hivatalos elfogás, miszerint „a lefegyverzett ország igaz honvédelmi tárcája a közoktatásügyi tárca.”⁷³

1921 őszén megjelent az ellenforradalom első népiskolai törvénye, amelynek az volt a célja, hogy növekedést idézzon elő a tankötelesek iskolalátogatásában. E törvény elsőként való elrendelésére azért volt nagy szükség, mert az egész népoktatás első világháború alatt tovább romlott helyzete legszembetűnőbben a tankötelezettség területén jelentkezett. Az 1920. évi népszámlálás és az 1920/21-es iskolai évi közoktatásügyi statisztika egybevetése alapján kiderült, hogy a 6—12 éves iskolakötelesek 17,2% -a, közel 200 ezer gyermek nem járt iskolába az országban. Ez a valóságban minden hatodik, tanköteles gyermeket érintett.

Környékünkön ez árnyaltabban jelentkezett, Somogyban 11,9, Vasban 5,8, Zalában 11,2, Veszprém megyében 6,1 százalékban.⁷⁴ Az ismétlődő iskolai tankötelesek mulasztása jóval nagyobb volt. Az idézett felmérés azt mutatja, hogy a 12—14 évesek 58,3% -a nem látogatta az iskolát az országban. Veszprém megyében ezek számaránya 39,3 százalékra tehető.⁷⁵ A fentiekkel függ össze, hogy még mindig magas volt az analfabéták száma, országos viszonylatban 15,2%. Nevezetesen háromszor akkora, mint Ausztriában és ötször annyi, mint a régi Csehországban! Somogy megyében 14,8, Vasban 9,8, Zalában 16,7, nálunk 11,6 százalék.⁷⁶

A mulasztásokkal természetesen együtt járt a *lemorzsolódás*, s ez alaposan lecsökkentette az elemi iskola felső osztályos növendékeinek számát. A 10—12 éves gyermekek otthoni foglalkoztatása, munkába állítása nem mutatott a korábbiakhoz képest kedvező változást. A mezőlaki református iskolaszék 1921 augusztusában a

közgazgatási bizottsághoz fordult, s kérte, hogy a mezőgazdasági foglalkozású lakosok nagyobb, IV—VI. osztályos gyermekeit mentse fel a nyár eleji és a kora őszi hónapokban.⁷⁷ Súlyosabb helyzetről árulkodik a badacsonyi iskola 1920/21-es évi felvételi naplója. Az iskola 98 tanulója közül — legtöbbszörük vincellér vagy hónapos szőlőmunkás gyermeke — első osztályba 46, másodikba 25, harmadikba 18, negyedikbe 8, ötödik osztályba mindössze 1 gyermek járt. Hatodik osztályos tanulókat nem is említenek ebben az évben az iskolában.⁷⁸

A bakonytamási születésű Tatay Sándor „Meglepetéseim könyve” c. munkájában részletesen szól a mulasztások okairól. „A földművelő családok gyerekei kicsi korukban sem voltak szabaddok, az iskolából kilépve munka várta őket. Tarisznyájukban a könyvet, palatáblát felváltva egy karéj kenyér, és mentek legetetni, taposni a barázdát a még betanulatlan jószág előtt, ha szántottak. Kötelet teregetni aratáskor, fát húzkodni az erdőn télidőben, kinek hogy futotta erejéből. Volt, aki az elesett apa, vagy idősebb testvér helyére kellett beálljon idő előtt és el is maradtak az utolsó iskolai évek.” E türelmetlen állapotok felszámolása érdekében a tankötelezettség végrehajtását — melyet nem csupán a gyermek korától, hanem a 6 évfolyamos mindennapi és a 3 évfolyamos ismétlődő iskola elvégzésétől tettek függővé — *büntető szankciók* bevezetésével próbálták megoldani a törvény. Ezek közül a 600 koronás pénzbüntetés volt a legsúlyosabb. Belőle helyi megfontolások szerint szabhatott ki büntetést minden iskolaszék.⁷⁹ Miután az iskolától való távolmaradásnak legtöbbször a nyomorúság⁸⁰ volt az oka, ezért a gondok ilyen módon való rendezése nem bizonyulhatott alkalmas megoldásnak. A hivatalos álláspont derül ki Veszprém megye királyi tanfelügyelőjének jegyzőkönyvéből, mely az 1922. májusában tett megyei látogatás alkalmából készült. A tanfelügyelő nem tartotta megfelelőnek a törvény eredményét a vármegye népiskoláiban. Ennek legfőbb okát abban látta, hogy a közigazgatási hatóságok — nevezetesen a községi elöljáróságok nem hajtották be az igazolatlan mulasztásokért kiszabott bírságokat. (Ugyanígy nem hajtották következetesen végre a tankötelesek egyébként kötelező év eleji összeírását sem.) A bírságok miatt felháborodott szülők a tanítókat hibáztatták. A lehangozó helyzetjelentésből kiolvasható, hogy hűsvét óta a tanulóknak csak 40—50% -a látogatta az iskolát, az ismétlősök pedig egyáltalán nem jártak iskolába. Nem csoda, ha a tanfelügyelő konklúziója a következő lett: „Ilyen körülmények között — ebben a vármegyében teljesen lehetetlen felnevelni azt a nemzedéket, amely erkölcsösségével és törhetetlen hazafias érzésével hazánk újjáépítését elősegítse.”⁸¹ Mindezek ellenére az iskolalátogatás területén néhol születtek bizonyos eredmények, de azok elsősorban a munkájukat különösen lelkesen és önfeláldozóan végző tanítóknak voltak köszönhetőek. A padragi katolikus iskola tanítója többféle módon próbálkozott, hogy elérje minden iskolás korú tanuló mindennapos iskolába járását. A megintés, a

községhez fordulás nem használt. A cél érdekében a tanító saját leleményességére támaszkodott és minden tanulót otthonában meglátogatott. Ezután úgy osztotta be a tanítás rendjét, hogy az őszi és a tavaszi munkák idején a nagyok (V—VI. o.) csak délelőtt 10—13 óráig, a kicsik csak délután 13—16 óráig voltak iskolában. Így otthon is tudtak dolgozni és az iskolai munkában is részt vettek.⁸² Hozzátehetjük, hogy az ehhez hasonló esetek inkább csak kivételek.

Világossá vált, hogy a tankötelezettség végrehajtásához nem volt elég a nyilvántartás megszigorítása és a szülők felelősségre vonása. Továbbra is hiányoztak az alapvető objektív feltételek: egyfelől a lakosságnak az a megfelelő anyagi és kulturális szintje, ahol a népoktatásra általános az igény, másfelől a kellő mennyiségű iskola és tanerő. Az országban 1921-ben minimálisan 3500 tanteremre és 1750 tanítói lakásra volt szükség, amely szám később 5784 tanteremre és 2778 tanítólakásra emelkedett.⁸³ Megyénkben az 1921/22-es tanévben mindössze 318 volt az elemi iskolák száma, s ez természetesen kevés volt az igények kielégítéséhez. (Somogyban 443, Vasban 303, Zalában 364 iskola volt)⁸⁴ A megyei tanfelügyelőségnek komoly gondot okozott az 1922/23-as tanév előkészítése, mert jelentős volt az iskolahiány, vagy a nagy távolság miatt iskolától elzárt gyermekek száma. Ennek orvoslására 31 felekezeti iskolának és 2 uradalmi iskolának megfelelő tanteremmel való fejlesztésére és 12 új puszta iskola szervezésére indítottak akciót a vármegye területén. A megvalósulás azonban akadályokba ütközött, mert az érdekeltek többsége elzárkózott.⁸⁵

A meglévő iskolák zömének állapota, felszereltsége nem felelt meg a követelményeknek. Az 1920-as évek elején a padragi katolikus iskolában a következő körülmények között folyt a tanítás: „A tanterem bútorzatát régi szerkezetű, hosszú padok alkották, egy-egy kilenc gyermek számára készült. Ezekben 13—15 tanuló ült, hogy mindnyájan elférjenek. A tanítónak egy asztala és egy széke volt. A hat osztálynak a földgömbön, táblán, mértékeken, Magyarország és Európa térképén, s a történelmi képsorozaton kívül semmiféle szemléltetőeszköz nem volt.”⁸⁶ A hiányzó szemléltetőeszközök egy részét a tanító maga készítette el, (pl. az írás tanításánál felhasznált képeket) másik részüket pedig különböző módon pótolta. Központi segítséget nem kapott, ezért a tanulókkal színelőadásokat játszott, melyek bevételét a fizikai, kémia és a mértan tanításához nélkülözhetetlen eszközök vásárlására fordította. A minimális ismeretanyag elsajátítását tovább akadályozta a tanterem helytelen fekvése és szűk alapterülete. Ebben a helyzetben a hosszú padokkal csak egyféleképpen lehetett elférni, méghozzá úgy, hogy a tanulók jobb oldalról kapták a világitást. Ennek káros hatását a megyei tanfelügyelő is kénytelen volt megjegyezni az 1922-ben tett iskolalátogatás alkalmával. „Mivel pedig a tanteremnek különben nincs kellő világossága, különösen borús időben ezen állapot a tanulók szemének egészségére rendkívül káros.”⁸⁷ Az itt leírtakhoz hasonló

tett említést a badacsonytördemici iskola történetének írója is, aki az 1927-es év tanítási körülményeiről ezt jegyezte fel: „A tanítás két tanteremben folyt, mindegyik tanterem más-más helyen, velük egy fedél alatt a tanítói lakások. Az iskolahelyiségek köből épült, régi — 80—100 éves — épületekben voltak, nedves, dohos falakkal, elkopott padlóval. A kicsi ablakú tantermekben születte, nyikorgó padok voltak. Egy-egy padban 8—10 gyermek szorongott. Ezek közül ha csak egy is megmozdult, mozgott, nyikorgott ettől az egész pad.”⁸⁸

A népiskolai kép teljessé tételéhez hozzátartozik az iskolák *tanerővel* való ellátottsága is. A húszas években különösen — bár egész korszakunkra jellemző módon — rendkívül nagy volt az 1—2 tanerős osztatlan és részben osztott iskolák száma.

1925—26-ban az országban 6438 elemi mindennapi iskolából 49,7% osztatlan, 43,1% pedig részben osztott. Mindössze 7,2% -ot tett ki a teljesen osztott, azaz hattanítós elemi iskolák száma, amelyek elsősorban a városokban és a nagyobb községekben működtek.⁸⁹ Az iskolák legnagyobb része a megyében is egyosztályos, egytanítós osztatlan iskola volt. Még 1928-ban is a 317 elemi iskola közül 191 teljesen osztatlan, 75 iskola két tanteremes — kéttanítós volt. Mindössze 36 három tanerős, illetve ennél nagyobb.⁹⁰ Ilyen körülmények között, ahol egy tanítónak kellett az I—VI. osztályt tanítani, elképzelhető, hogy milyen intenzitással folyhatott az oktatás-nevelés a többnyire túlszűfolt osztálytermekben. Nemritka, hogy egy-egy osztályban 80, vagy annál is több tanuló szorongott és így az írás-olvasás-számolás elemeinél sokkal többet változatlanul nem tudtak a gyerekek elsajátítani.

ISKOLAÉPÍTÉS

Az iskolalátogatásra, a lemorzsolódásra s az osztatlan és osztott iskolákra vonatkozó adatok világosan megmutatták, hogy az ország még a háborút követő jó pár év elteltével is messze volt az 1868-as népiskolai törvény tényleges megvalósításától. A népoktatás riasztó elmaradottságán — a tankötelezettség megszigorításán túl — iskolaépítéssel próbált a kormány segíteni. Ez a jelentős, egész országot érintő akció gróf Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter nevéhez fűződik, aki az 1926. VII. tc. megvalósításaként az iskolaépítést főként a külterületeken és a kisebb falvakban indította be. Az akciót az állam títustervekkel, segéllyel és kölcsönökkel támogatta. Közel hatezer tanterem és több mint két és fél ezer tanítólakás megépítését vették tervbe, amelynek csak egy része valósult meg, másik része üres propaganda maradt.

Vizsgálódásainknál zavaróan hatott az a körülmény, hogy a hivatalos jelentések a valós eredményeket bizonytalan fogalmakkal kódosították. Ily módon nehéz kibogozni megyénkhez vonatkozóan is az iskola, tanterem, objektum elnevezésből a ténylegesen bekövetkezett állapotváltozást.

sokat. Az tény, hogy — különösen a környező megyékkel összehasonlítva — az építkezés nem öltött figyelemreméltó méreteket. Ez persze adódott a megye — már hivatkozott — település-szerkezetéből is, vagyis abból, hogy nálunk nem volt annyira jellemző és olyan nagymérvű az aprófalvas és külterki települések aránya, mint pl. Vas, vagy Zala megyében.⁹¹

Mindemellett érdemes megnézni az 1928-ban kiadott statisztikai jelentést a már felépült, vagy épülő tantermekről és tanítói lakásokról. 1925 óta Veszprém megyében 38 tantermet és 22 tanítói lakást építettek, Vasban 71-et, illetve 43-at, Zalában a legtöbbet: 108 tantermet és 55 tanítói lakást.⁹²

A tantermi gyarapodás azonban nem elsősorban új iskolák építéséből adódott, hanem a zsúfoltság megszüntetése céljából, általában rossz épületek átalakítása révén. A kibővítés legtöbb esetben a római katolikus felekezeti iskolákat érintette, ami nem csupán ezek legnagyobb számából, hanem legelhanyagoltabb állapotából adódott.⁹³

A törvény életbe léptetését követő építkezési lendületet a 20-as évek végén kibontakozó gazdasági válság megtörte. A további szükséges 3000 objektum — mely a beiskolázás teljes megvalósítását célozta — már nem tudott felépülni. A szükségletekről szólva Kornis Gyulát, az ellenforradalmi rendszer jellegzetes kultúrpolitikusát és kultúrfilozófusát idézzük, aki e területet jellemezte a következőket mondta: „Ha valamennyi tanköteleseink iskolába járt volna, egyszerűen nem fértek volna el a tantermekben.”

Megyénkben még 1929-ből jelentettek új iskolák felavatásával kapcsolatos híreket. Kislődön, Bakonyánán, Bakonyzombathelyen és Balatonfőkajáron katolikus, Nemesvámoson új református iskoláról.⁹⁴ Az építkezés, bővítés üteme azonban jó időre nálunk is megállt.

AZ 1925-ÖS TANTERV

A népoktatás színvonalának javítását szolgálta az új népiskolai tanterv, melynek kibocsátására 1925-ben került sor. A tanterv bizonyos változásokat hozott a korábbi tantervekhez képest. Művelődési anyagában megpróbált valamelyest igazodni a kor magasabb műveltségi szintjéhez, a nevelési célok előtérbe helyezésével pedig alkalmassá tette a népiskolát a nacionalista, sovinszta érzelmek elmélyítésére. A trianoni békeszerződés után kialakult közhangulat erre egyébként jó alapot is teremtett. Az új tantervet áthatotta az 1919-ben kiadott rendeletnek a szelleme, az a törekvés, hogy a „népiskola alsó 4 osztályában a nemzet minden tagja megkapja azokat az ismereti és érzelmi elemeket, amelyekből később a nemzeti összetartás érzése, a nemzeti feladatok ismerete, a közös munkában való részvétel kifejlődhetik... Minden tárgy, de különösen a magyar nyelv, történelem és földrajz tanításában lehetünk nagy hatással a gyermekekre.”⁹⁵ A „nemzetnevelés” tantervi célkitűzésének a 20-as évek-re is jó példája a Veszprém megyei Iszkáz köz-

ségből származó Nagy László költőnk „Adok néktek aranyvesszőt” c. kötetének idézete: „Vizsgára a mutatópálcát virágkoszorúval befotunk, ezzel álltam a térkép elé mutogatva: »E rab föld mind az én hazám, s mondtam a verset.«”

A TANÍTÓKRÓL

A bevezetett változtatások megvalósításában a tanítóknak óriási szerep jutott, amelyet különböző továbbképzések, rendezvények alkalmával még tovább erősítettek. Erre példa az a nagygyűlés, amelyet Veszprém megye Általános Tanítóegyesülete a Magyar Nemzeti Szövetség, a Veszprém vármegyei Kultúregyesület, a MOVE és Levente egyesület támogatásával 1925. június 9-én tartott. Jirek Ferenc tanítóegyesületi elnök megnyitójában pártatlanságra, önzetlenségre, összetartásra és szeretetre buzdította a tanítósgot, „mert ennek kezében van a kultúra fegyvere a haza régi határainak visszaszerzésére”. Szokolszky Rezső királyi tanfelügyelő hozzászólásában kifejtette, hogy a „magyar haza őrállójává váltak a tanítók”, s üdvözölte a kultuszminiszternek ama kijelentését, hogy „a kultúrtárca honvédelmi tárca”. Rákos István királyi tanácsos a Magyar Tanítóegyesületek Országos Szövetségének elnöke pedig a németországi példára utalt, amikor elmondta, hogy „a magyar tanítónak nem lehet más feladata, mint a nép valláserkölcsi és hazafias nevelése”. Ezt követően dr. Kasay Sándor törvényszéki bíró, a veszprémi MOVE elnöke mondott lelkes beszédet a Levente-egyesületek nemzetképző hivatásáról. A Veszprémvármegye című politikai hetilap 1925. június 14-i számának tudósítója a következő megerősítéssel zárta le cikkét: „Mindehhez Veszprémvármegye tanítói is csatlakoztak.” A nemzet jövőjének sorsát kezükben tartó tanítóknak szigorú feltételekhez kellett igazodniuk, ha azt akarták, hogy megmaradjanak pozíciójukban, vagy hogy *álláshoz jussanak*. A levették oktatása például a tanítói állással együttjáró kötelesség volt, minden külön jutattalás nélkül. Ezt a pályázati hirdetéseknel is kritériumként tüntették fel: „... levente ügyben működők előnyben részesülnek” — szövege a Néptanítók Lapja 1927. augusztus 15-i számának felhívása. Annak a tanítónak, akinek elengedhetetlen volt, hogy álláshoz jusson, személyesen is be kellett mutatkoznia az iskolaszék egyházi és világi elnökeivel, továbbá az összes iskolaszéki tagnál. Ha a többséget sikerült biztosítani arról, hogy a gyermekek nevelését feddhetetlen jellemű, hazafias érzelmű, valláserkölcsi alapon megbízható tanító végzi majd, akkor jó eséllyel biztatott az állás megszerzése. Azt a nagyon sokrétű elvárást, amelyet a megelőlegezett bizalom fejében támasztottak az újonnan megválasztott tanítóval szemben, a kertai evangélikus kántortanító 1929. augusztus 25-én kelt díjlevele kimerítően részletezi.⁹⁶ Eszerint az iskolaszék tagjai a kántortanítóról elvárják, hogy „a) *mint tanító*, úgy a mindennapi, mint az ismétlődő iskolai tanköteles gyermekeinket az osztatlan, egy tanerős iskolánkban evangélikus anyaszentegyházunk és

magyar államunk törvényei és rendelkezései értelmében lelkiismeretesen, fáradhatatlan buzgósággal, kitartással és szeretettel eredményesen oktatja és tanítja, úgy a gyakorlati reál, valamint a hit- és erkölcsstani, vallási ismeretekben az előírt előírások lelkiismeretes, pontos betartásával, Istentől nyert képességeinek teljes odaadásával, hitbuzgó evangélikus egyházi és magyar hazafias szellemben. A téli hónapokban hetenként legálább egyszer foglalkozik az iskolából kinőtt ifjúsággal ismereteik felújítása és a vallásérkölcsei, valamint a nemzeti hazafias szellem fejlesztése és fenntartása végett. b) *mint kántor*: általában minden egyházi funkcionál (istentisztelet, úrvacsora osztás, esketés, temetés, stb.) minden kántori teendőit buzgón teljesíti, a lelkész hivatali akadályoztatása esetén a tőle vett megbízásra az istentiszteleteket egyházi beszéd olvasásával, a temetéseket énekekkel és imával, áhítatos buzgósággal a hívek lelki épülésére elvégzi. c) *mint az egyházközség tisztviselője*: úgy az iskolában, mint az iskolán kívül a gyülekezet életében és körében a különféle belmissziói intézményekben, így különösen az ifjúsági egyesületben, úgy szintén énekkar szervezésben buzgó, építő belmissziói tevékenységet fejt ki, úgy közreműködő munkásságával, mint egyéniségével és példájával. d) *mint az egyházközség jegyzője*: úgy az anya, mint a filiákkal és fiókokkal együtt közös gyülekezet gyűlési jegyzőkönyveit vezeti, a reá bízott hivatalos teendőket az E. A. és főhatóságaink rendelkezései, a lelkész útmutatásai értelmében pontosan elintézi, szükség esetén az irodai teendőkben a lelkésznek segédkezik; az évi számadások, költségvetések és kivetések elkészítésében közreműködik, továbbá, mint anyagülekezeti kántor a fiók és szórvány helyeken felmerülő kántori teendőket ellátja, a filiákban szükség esetén a kántorságban helyettesít." Ennek fejében a következő díjak és járandóságok évenkénti pontos kiszolgáltatására és megfizetésére kötelezik magukat az iskolaszék tagjai:

1. a kántortanítói hivatal részére épült lakást összes mellék és gazdasági épületeivel, a hozzátartozó 985 négyszögöl beltelekkel és beltelki kerttel szabad használatra.
2. készpénz címen az anyaegyházközség pénztárából a régi 40 (negyven) K-nak megfelelő 46 (negyvenhat) P. 40 f.-t.
3. vasúti kisajátított 117 négyszögöl terület váltásdíj kamattérítés fejében a régi 15.40 K-nak megfelelő 17 (tizenhét) P. és 86 f.-t.
4. munkaváltság címen a féltelki birtok mindennemű kézimunkájának fejében a régi 20 (húsz) K-nak megfelelő 23 (huszonhárom) P. 20 f.-t, mellyel szemben a birtoknak mindennemű munkáját az eddigi gyakorlat szerint a kántortanító fogja tetetni.
5. az ismétlő tankötelesek oktatási díjatalánya fejében a gyülekezet pénztárából a régi 20 (húsz) K-nak megfelelő 23 (huszonhárom) pengő és 20 fillért.
6. gabonában 675 (hatszázhetvenöt) kg rozsot és 192 kg búzát.
7. szántó föld és rét címen haszonélvezetre féltelki állományú földet, mely a kertai katasz-

teri főkönyv 124 sz. birtokíve 15 kat. hold 1252 négyszögöl szántó és 2 kat. hold és 640 négyszögöl rét.

8. tűzifát 12 (tizenkettő m³), vagyis 3 (három) erdei öl jöminőségű keményhasábfát házhoz szállítva és felaprózva.
9. temetési stóla címen itthon és szórványokban egyaránt, imádságos temetésnél éppúgy, mint egyházi beszéddel tartott temetésnél 58 fillért; de a vidéki temetéseknél fuvert a felek tartoznak állítani (v. ö. d. alattival).
10. karácsony, húsvét és pünkösd ünnepén erszény jövedelmet.
11. örlendő gabonájának vidékünk valamelyik malmába évenként kétszer el és haza szállítását.
12. a tanítói értekezletekre évenként kétszer fuvert és napidíjat a politikai község, esetleg az egyházközség pénztárából."

(Ezután az adók megosztásáról írnak.)

„*Megjegyzés*: a megválasztott kántortanító javára a megfelelő fizetési osztályfokozat szerint törvényes tanítói államsegélyt az iskolafenntartó egyházközség a vallás- és közoktatásügyi minisztériumtól kérelmezni fogja." Amint ebből a díjlevélből kiderül, a kertai evangélikus egyházközség a tanítótól elvárt számtalan szolgáltatást a körülményekhez képest korrektül igyekezett honorálni. Süle Sándor tanító visszaemlékezése szerint ez a gyakorlatban is többnyire így valósult meg.

Ehhez hasonló esetekre van még néhány példa a megyében, jó néhányszor azonban az ellenkezője történt, ha a tanítói kérések teljesítéséről volt szó. A badacsonytördemici katolikus iskolában a kezdő tanító fizetése 1927-ben 144 pengő volt. Mivel a község állandó pénzihiánnyal küzdött, így a tanító a neki járó juttatásokat csak rendszeresen kapta meg. A lakbérét hat éven keresztül nem fizették ki. A biztos havi jövedelmet a 129,60 pengős állami illetmény jelentette. Ebből az albérlet kifizetése után megélhetésre, ruházatra, művelődési igények kielégítésére elég kicsi összeg jutott.¹⁷ Mindannyiunk előtt ismertek azok a képek, melyeket íróink oly sokszor tártak előnk a falusi néptanítókról. A „rossz anyagi körülmények között élő, megalázott helyzetű” jelzők különösen a felekezeti iskolák tanítóira illettek. Megvizsgáltuk a veszprémi egyházmegyéhez tartozó katolikus tanítók járandóságát 1932-ben. 246 plebánia jelentése azt mutatta, hogy mindössze 92 helyen kapták meg a tanítók rendesen a járandóságukat. A többi esetben csak hiányosan, megkésve, vagy egyáltalán nem rendezték el az őket megillető javakat.¹⁸

A tanítók *jogos panaszainak orvoslását* kérő beadványok, levelek óriási tömege végig jellemezte korszakunkat. Elmaradt járandóság ügyében hozott véghatározatot Veszprém vármegye közigazgatási bizottságának népoktatásügyi albizottsága 1935. július 10-én. Bencsik Géza káptalanfői lakos, Bencsik Zoltán ösküi r. kat. elemi iskolai tanító örököse azzal a panasszal fordult a bizottsághoz, hogy a nevezett iskola fenntartója a volt tanító helyi javadalmából még 378 P készpénzzel tartozik, s kérte annak behajtását. A köz-

igazgatási bizottság jogosnak találta a panaszt és az összeg három hónapon belül történő kiutalására kötelezte az ösküi r. katolikus egyházközséget.⁹⁹

A nórápi református iskola tanítónőjének rendezetlen körülményeiről olvashatunk abban a levélben, melyet a királyi tanfelügyelő írt a járási főszolgabírónak Pápára. „Értesítem főszolgabíró urat, hogy az 1907. XXVII. t. c. 30. §-a szerint az iskolaszék elnöke tartozik minden tanítóváltozást 15 napon belül a kir. tanfelügyelőnek bejelenteni. Zsedényi Irén volt nórápi ref. tanítónő alkalmazását az ottani iskolaszék elnöke egyáltalában nem jelentette be. Későbbi bejelentés szerint a tanítónő 1930. évi szeptember hó 5-től kezdve alkalmaztatott, de erről csak közvetett úton 1932. dec. hó 4-én értesült hivatalom. Ekkor felhívtam az iskolaszéket a szükséges okmányok betérjesztésére, de egészen 1933. október 25-ig tartott, míg minden okmány beérkezte után a tanítónőt eskü letételére felhívhattam.”¹⁰⁰ Nem csoda, ha a tanítónőt, akinek munkájával egyébként meg voltak elégedve, a következő évben már nem találjuk Nórápon.

Rengeteg panaszos levelet küldtek be a pedagógusok nyugdíjilletményük rendezése, helyesbítése, családi pótlék stb. kiutalása ügyében.

Nemegyszer évekig kellett levelezniük a megfelelő hatóságokkal annak érdekében, hogy kérésüknek helyt adjanak. Kedvezőtlen anyagi körülményeik következményeként a nyugdíjaskor még szerényebb megélhetést jelentett,¹⁰¹ noha évtizedekig tartó szolgálatuk alatt az értelmi nevelésen túl sokszor a családnál is többet nyújtottak a falusi gyermekek számára. A hivatásszeretet, sokuk népi származása ösztönző erőt adott abban a jelentős munkában, melyet a falvak lakóinak kulturális felemelkedése érdekében tettek.

TOVÁBBI ADALÉKOK A 30—40-ES ÉVEKBŐL

A népoktatás területén a 30—40-es évek nem hoztak lényeges változást. Mivel a rendszerben a 20-as évek ellenforradalmi politikája folytatódott szervesen tovább, a neveléspolitikának most is fontos szerep jutott a tömegek összefogásában, a „nemzeti egység” megteremtésében. Az iskolákban a nevelés célja az volt, hogy elmélyítsék a tanulók hazafias és vallásos érzelmeit és megértessék, elfogadtassák velük szüleik és a maguk társadalmi helyzetét. A gazdasági válság a falusi lakosság zömét, a szegény, nincstelen réteget sújtotta leginkább. A nehéz terhek és az alacsony

6. ábra. A mezőlaki római katolikus iskola belseje az 1930-as években

Abb. 6. Der Innenraum der katholischen Schule zu Mezölak in den 1930-er Jahren

7. ábra. A csöglei református iskola 1. számú tanterme az 1930-as években

Abb. 7. Der Lehrsaal Nummer 1. in den 1930-er Jahren in der reformierten Schule zu Csögle

bérek következtében még mindig nagyfokú volt a cselédek elvándorlása,¹⁰² a kisparasztokra pedig a magas adóterhek gondja nehezedett. Az iskolába járást most is azok az akadályok nehezítették, amelyeket már jól ismerünk a korábbi évtizedekből. Nem meglepő az alábbi visszaemlékezések idézete; „Iskolából sokszor kikért apám, ha a malacokat szoktattuk a kondához. Ilyenkor én futkostam a kanász helyett. Mikor a kiscsikó először ment anyjával a mezőre, én kísérgettem. A pásztorkodás kitöltötte egész nyaramat. Ősszel a délutánok is evvel teltek el a havasesőig. Szép és kegyetlen sors volt a pásztorkodás. Hóban, hidegben, esőben mennem kellett.”¹⁰³

Somlyó Dezső badacsonytördemici tanító ezt tapasztalta a 30-as években. „Egyszer tél idején egy szőlőbirtokos sokgyermekes vincellérjének illetménylakásában láttam: deszkapriccsen, rongyokkal letakart szalmán feküdtek 3–4 iskoláskorú gyermek, gyéren betakarva. Nem voltak betegek, nem is aludtak, hisz világos nappal volt. Azért feküdtek csak, mert ruha- és cipőhiány miatt a szobában is megfáztak volna. A szoba hat rekeszű szimpla ablakán csak három rekeszben volt üveg, — szép jégvirágos — a másik három papír helyettesítette az üveget. A gyermekek iskolai mulasztását bőségesen igazolva láttam...”

„Nyomorúságos volt az élet falun. Legtöbb gyermek foltos ruhában, mezítláb jött iskolába. Sokszor kérték a szülők, hogy a gyermekek 9-re jöhessenek iskolába, mert addig az állatokat kellett őrizniük. Emiatt a tanítónak gyakran kellett cserélgetni az órákat, mert a nagyok később kezdtek. Olyan is előfordult, hogy délben elkérték a gyermekeket, hogy ebédet vihessenek. Máskor a 3–4 éves gyermek is eljött az iskolába, ahol a tanító régi tankönyvet, cernát adott nekik, amivel elfoglalták magukat. Így az iskola volt egyúttal az óvoda...” — emlékezett vissza Hegyi Lajos, a balatonhenyei református iskola nyugalmazott igazgatója, a Veszprém vármegyei Református Egyházkerület volt tanulmányi felügyelője.

Mint láttuk, a gyermekek munkájára változatlanul szükség volt, így továbbra is nagy méreteket öltött a hiányzás, és a tankötelezettség meghosszabbítására is igen gyakran sor került. 1931 után már nem készült országos kimutatás az iskolába járó és nem járó tanköteles tanulókról. E tekintetben számszerű anyaggal megyénkben sem szolgálhatunk. Azonban a fenti példák, valamint az iskolai mulasztási naplók adatai kellőképpen érzékeltetik az oktató munka e súlyos akadályát. Kiemelve a bakonyszentiváni r. katolikus elemi

iskola osztálykönyvét az 1930—31-es tanévből, azonnal megértjük az oly gyakran emlegetett mondást: a tanító nem annyit tanít, amennyit akar, hanem amennyit tud. A jelzett évben 36 tanulót írtak be az I—III. osztályba, közülük 17-et elsőbe, 11-et másodikba, 8-at harmadikba. Az elsősöknél gyakran 12, 22, 24; a másodikosoknál 20—30—32; a harmadikosoknál 10-en felüli fél napi mulasztást írtak be havonta a naplóba. Az apák 70—80% -a pásztor, illetve földműves foglalkozású volt.¹⁰⁴ Az iparosok—kereskedők gyermekei kevesebbet, 4—8 félnapot hiányoztak átlagban. A tankötelezettség végrehajtásának fent ismertetett akadályai további objektív nehézségekkel párosultak. Még mindig igen súlyos bajokat okozott az iskolák hiánya, zsúfoltsága és rossz felszereltsége, valamint a tanterem nagy részének ócska, leromlott állapota.¹⁰⁵ A 30-as évek elejétől az ellenforradalmi rendszer összeomlásáig igen kevés népiskola épült fel az országban. 1938-ban Veszprém megyében mindössze 322 volt az elemi iskolák száma,¹⁰⁶ csak ötlet több mint 10 évvel azelőtt. Néhány új tanterem felépítésére ugyan sor került,¹⁰⁷ azonban a megye kisebb településein többnyire változatlanul mostoha viszonyok jellemezték az oktató-nevelő

munkát. 1942 január 23-án a városi iskolaszéki elnök a következő¹⁰⁸ jelentést írta a tanfelügyelőnek. „Mély tisztelettel jelentem Nagyságodnak, hogy a városi elemi iskolánál a nagyfokú hideg és tömeges megbetegedések miatt kénytelen voltam az I—II. kisebbségi tagozatban heti szünetet elrendelni. Mióta ugyanis egyre fokozottabb hidegek álltak be, sőt a legutóbbi 25—28 fokos hidegekben a tönkrement, rossz kályhák, elkorhadt ablakok és ajtók mellett az iskola két tantermében a hőmérséklet állandóan a 0 fok alatt volt, és ennek következtében a kisebb gyermekek sorban betegedtek meg. Egy gyermek a kemény tél miatt és az iskolában történt hűlés következtében súlyos betegen fekszik a kórházban, többeket magas lázzal otthon ápolnak. A szülők állandó panasszal jöttek, hogy a gyermekek nap-nap után agyonfázva érkeznek meg az iskolából. Saját magam is meggyőződtem többször erről. Ennek a túrhetetlen állapotnak pedig jórészt az az oka, hogy a politikai község, mint iskolafenntartó nem tudja évről-évre a szükséges tatarozási és javítási munkálatokat elvégeztetni, mert az erre a célra beállított költségvetési összegeket a vármegyei számvevőség ismétlenül törölte. Tönkrement, kiégett, lyukas

8. ábra. Iskolatej-akció Kertán 1928-ban

Abb. 8. Schulmilch-Aktion im Jahre 1928 zu Kerta

9. ábra. Iskolai csoportkép Nagyvázsönyből az 1928—29-es tanévben

Abb. 9. Schülergruppenbild in Nagyvázsöny im Jahre 1928—1929

kályhák, elkorhadt ablakkeretek és szárnyak, rosszulzáró ajtók mellett még ha jó kályhák lennének, akkor sem lehetne a tantermet befűteni. Maguk a tanerők is meghűltek. Ilyen körülmények között én nem vállalhatom a felelőséget sem a tanítás eredményét illetően, sem a gyermekek egészségére vonatkozólag. Az I—II. osztályokon kívül a többi osztályokba is csak néhány gyermek jön. Soknak nincs cipője, megfelelő ruhája. A városlódi iskola elhagyatott és elhanyagolt állapota egyébként is közismert... Az elmúlt év december havában a vármegyei tisztiorvos sürgősen orvoslandó, súlyos hibákat állapított meg a templom szomszédságában utcára nyíló, nyílt és ajtónélküli árnyékszékek miatt, továbbá az iskolai fűtések miatt is, de a mai napig semmiféle intézkedés nem történt. Jó magam pedig belefáradok az állandó közöny és nemtörődömség ébrentartására, amelyet az illetékes hatóságok részéről ismételtelen tapasztalok..."

Az iskolákban szinte általános volt a hosszúpados berendezés. Az öt, vagy ennél több személy számára készült padok alig tudtak mozgáslehetőséget biztosítani a nagyobb, fejlődésben lévő iskolásoknak. Már az 1897-ben kiadott ren-

delet előírta, hogy „Az iskolaoktatás tekintetében a leglényegesebb követelmények a padok szerkezetét illetően a következők: minden gyerek úgy ülhesse a padba..., hogy megerőltetés, padtársai zavarása nélkül képes legyen előszóval felelni, olvasni, írni, felállni és táblához menni.” Mint látjuk, még a korszak végén is óriási volt a valóság és a rendelet közötti különbség!

Az iskolában folyó munka eredményességét nemcsak a tárgyi feltételek, hanem azok a szociális adottságok is befolyásolták, amelyek a gyermekeket szűkebb otthonukból az iskolába kísérték. A lakásviszonyok, a ruházatkodás hiányosságai mellett gyakran a táplálkozási lehetőségek sem voltak kielégítőek. Az iskolába vitt étel, amelyet a tanulók reggel, vagy óráközti szünetekben fogyasztottak el, sokat elárult a szülők anyagi helyzetéről, a falu társadalmában elfoglalt helyükről. A napszámos-, zsellérgyermekek inkább csak kenyérrrel érkeztek, de otthon ebédre és vacsorára sem jutott igen több egy tál sűrű levesnél, amelyek fő összetevőit kenyér, tészta és krumpli alkották. Kávé, tej csak ritkán került a szegények asztalára. A cselédek napi egy liter tejet kaptak, ami még a csecsemőknek sem volt elég, nemhogy az egész családnak.

Több felmérés készült a 30-as években a gyermekek táplálkozásáról. Belőlük kettőre hivatkozunk. 1936-ban a kövágóörsi r. kat. iskola V—VI. osztályos tanulóinak napi étkezését egy héten keresztül lejegyezték. A 35 gyermek közül a legjobb táplálkozású egy fuvaros fia, a legszegényesebb ételt pedig egy béres leánya fogyasztotta.

A felmérés részletes eredménye százalékban:

Reggeli:

Luxusreggelit evett (mézes kenyér, tej)	1	2,8%
Kávét evett:	2	5,7%
Csak kenyeret evett:	8	22,8%
Tejet fogyasztott:	12	34,2%
Szalonnát, kolbászt, sült halat evett:	12	34,2%

Ebéd:

1 fogásosat evett:	3	8,5%
2 fogásosat evett:	32	91,4%
Húst evett egy héten egyszer:	18	51,4%
Húst evett egy héten kétszer:	11	31,4%
Húst evett egy héten háromszor:	3	8,5%
Húst nem evett egyszer sem:	3	8,5%

Mivel a vizsgálatot január közepén végezték, a vacsora túlnyomó részben déli maradék volt, tehát a százalékos arány is körülbelül ugyanaz, mint délben volt.¹⁰⁹

A másik felmérés a kertai iskola 1938 májusának egyik tanítási napján készült. 81 tanulót vizsgáltak meg, akik közül reggelire 30, kávét 6, tojást 6, szalonnát 15 gyermek fogyasztott. Ők valamennyien gazdagyerekek voltak. Viszont 6 tanuló úgy ült egész délelőtt az iskolában, hogy semmit sem evett reggelire. Érthető, hogy ezek a gyermekek különös örömmel élvezték az iskolai tejakció megszervezését, amelyre a 30-as években a megye több iskolájában sor került. Kertán 1935-ben vezették be a gyakorlatba, amelynek során minden tanuló 2 dl tejet kapott tizórára.¹¹⁰ A szegénygyermek nyomorúságát látva jó néhány tanító és tanítófeleség próbálta végig a segítségnyújtás egyéb módozatait ezekben az években is. Gyakran otthonukban látták vendégül a legszegényebbeket, akikkel saját ételüket osztották meg. Mások színjátzó csoportokat szerveztek, a bevételből cipőt és ruhát vásároltak a rászoruló gyermekeknek. Nem hagyható figyelmen kívül az a harc sem, amelyet sokszor kellett folytatniuk azokkal a szülőkkal, akik — különösen a gyümölcsstermő vidékeken — gyakran borral, pálinkával megitatva küldték gyermeküket az iskolába.

NEMZETISÉGEK ÉS ISKOLAPOLITIKA

A korszak sajátosságait megyénkre vonatkozóan is jellemezve érintenünk kell a nemzetiségi iskolapolitikát. E részben német, kisebb részben szlovák nemzetiség által lakott terület indokolt módon a kulturpolitikai érdekek előterében állt. A Tanácsköztársaság megdöntése után az

ellenforradalmi rendszer nemzetiségi iskolapolitikáját nacionalista, a határok visszaállítására folytatott célkitűzések határozták meg. A vallás- és közoktatásügyi miniszter 110 478/1923. számú rendelete alapján három nemzetiségi iskolatípust vezettek be, az A, B és C típusokat. Ha a nemzetiségek közül a legnagyobb számút, a németet emeljük ki, megyénkben a C típusú iskolák nagy száma önmagában is bizonyítja a rendszer kapcsán előbb megállapított tényeket. 1932-ben kimutatást készítettek azokról a községekről, amelyekben a lakosság többsége német, vagy legalább 40 német tankötelet találtak az 1920-as népszámlálás adatai szerint.

Az alábbi táblázatban részletesen megtaláljuk a német ajkú lakosság arányát és az iskolák típusát:

Községek	Község lakosainak száma	Ebből német ajkú (%)	Német tankötelek sz.	Iskola jell.	Típusa
Devecseri járás:					
Ajka	2820	15	40	—	—
Ajkarendek	887	95,2	102	községi	B
Kislód	1551	87,1	207	r.kat.	C
Kolontár	808	63,1	82	—	—
Tósokberénd	595	80,5	67	—	—
Pápai járás					
Bakonyjákó	1752	88,6	217	r.kat.	C
Bakonykoppány	430	88,1	44	r.kat.	C
Béb	475	88,4	65	r.kat.	C
Döbrönte	483	83,4	58	r.kat.	C
Farkasgyepű	384	85,9	44	r.kat.	C
Fenyőfő	436	87,6	65	r.kat.	C
Kisganna	201	98,5	25	csatl. Nagy-	gannához
Nagyganna	688	96,8	103	r.kat.	C
Nagytevel	952	26,3	41	r.kat.	C
Németbánya	321	83,1	62	r.kat.	C
Pápanyóger	298	96,0	49	r.kat.	C
Szücs	737	88,0	86	r.kat.	C
Veszprémi járás:					
Bánd	665	94,4	91	r.kat.	C
Csehbánya	353	92,1	42	r.kat.	C
Herend	1132	74,4	128	áll.	C
Hidegkút	639	93,0	67	r.kat.	C
Márkó	775	81,6	64	r.kat.	C
Németbarnag	261	88,9	26	r.kat.	C
Szentgál	4185	11,8	87	—	—
Tótvázsony	1599	40,1	82	r.kat.	C
Úrkút	871	85,2	125	r.kat.	C
Városlód	1998	75,9	206	r.kat.	C
Vöröstó	291	83,8	28	r.kat.	C
Zirci járás:					
Ácsteszer	1044	58,9	103	r.kat.	C
Aka	813	58,1	60	r.kat.	C
Bakonygyirót	533	73,9	58	r.kat.	C
Bakonynána	1112	74,1	159	r.kat.	C
Bakonyoszlop	992	87,2	128	r.kat.	C
Bakonypéterd	518	59,1	40	r.kat.	C
Bakonyszombathely	361	61,2	19	—	—
Lókút	1802	74,7	221	Pénzeskút áll.	C
				közs.	C
Nagyesztergály	1050	49,9	85	r.kat.	C
Olaszfalu	1412	55,3	107	r.kat.	C

Községek	Község lakosainak száma	Ebből német ajkú (%)	Német kötelesek sz.	Iskola jell.	Típusa
Iskolai szempontból nem igényjogosult községek, de német kisebbség lakja:					
<i>Devecseri járás</i>					
Bakonypölöske	715	8,1	—	r.kat.	C
Magyarpolány	2729	0,2	—	r.kat.	C
<i>Pápai járás</i>					
Bakonyszentiván	628	15,9	10	r.kat.	C
<i>Veszprémi járás</i>					
Veszprémfajszy	281	16,4	1	r.kat.	C
<i>Zirci járás</i>					
Porva	755	10,6	2	r.kat.	C
Románd	541	16,3	7	r.kat.	C ¹¹¹

Ezekben az iskolákban a tanítás nyelve magyar volt, a kisebbségi nyelvet a németet rendes, kötelező tantárgyként tanították. A fokozatosan jobboldali irányba haladó politikai események hatása alatt azonban mind gyakrabban felmerült az igény egyes Bakony-vidéki falvakban német nyelvű iskolák megszervezésére. Különösen a Volksbund erőszakos, megtévesztő propagandája alatt erősödtek fel ezek a követelések. Erről árulkodik az a levél, amelyet a m. kir. csendőrség központi nyomozó parancsnoksága juttatott el a miniszterelnöknek 1941. szeptember 22-én: „A bakonytáji német községekben teljes német nyelvű tanítás bevezetése érdekében kifejtett propaganda eredményeként Bakonyjákó községben az iskolaköteles gyermekek szülei a teljes német nyelvű tanítás mellett döntöttek. Kriszbacher István kántortanító és dr. Véber Rezső orvos beléptek a Volksbundba. Dr. Véber a nyaralás céljából Bácskába küldött bakonytáji gyermekeket megvizsgálta, Kriszbacher kántortanító pedig a gyermekek tábortáborozását irányította... A bakonyvidéki volksbundisták véleménye szerint a német nyelvű tanítás további célja az, hogy a magyarokat és a Magyarországon

élő más nemzetiségieket is elnémetesítsék. Ez szerintük azzal a következménnyel fog járni, hogy... 10—15 év alatt a német nyelv használata annyira elterjed, hogy a Dunántúl, esetleg egész Magyarország német lesz. Ha ez bekövetkezik, népszavazással, vagy más alkalmas módon nem lesz nehéz a németek által lakott területeket, esetleg egész Magyarországot Németországhoz csatolni.”¹¹²

Arról, hogy ez a rendkívül veszélyes félrevezetés milyen arányban talált talajra, s a levélben említett falvak közül még hányban indított el hasonló cselekvést, nem áll módunkban részletesen szólni. Szerencsére tudunk ezzel ellenkező megnyilvánulásokról is,¹¹³ a történelmi események pedig — a felszabadulással kezdődően — mindannyiunk számára megnyugtatóan elrendezték a megoldatlan kérdéseket.

Megyénk falusi elemi népoktatásának adalékait összegezve megerősíthetjük ama álláspontunkat, hogy negatív és pozitív értékmérők egyaránt jellemzői voltak az egész tárgyalt korszaknak. Az elmondottakon túl további negatív adalék az is, hogy a széles néptömegek valódi fel-emelésével adós maradt a kor. Kevesen vihették tovább a népiskolában szerzett tudást, kevesen tanulhattak felsőbb iskolákban. Az 1930-ban készült felmérés szerint megyénkben a 6 éven felüli népességnek 7% -a végezte el a középiskola 4 osztályát, 2% -a a 8 osztályt és mindössze 1% -a szerzett főiskolai képesítést.¹¹⁴ Viszont elmondható, hogy — ha hiányosan is — de nagyon sok gyermek elvégezte a hat elemi 1945-ig.¹¹⁵ Egy sor jó kezdeményezés született, de az adott feltételek nem voltak ezek megvalósulásához elegendők. Emiatt nem gyökeresedhetett meg a nyolc osztályos oktatás, amelynek bevezetésére a 40-es évek elején tettek kísérletet. Egész köznevelésünkben az igazi felvirágzás csak a megváltozott társadalmi viszonyok között vehette kezdetét. A felszabadulással megváltoztak az iskoláztatást alapvetően és közvetlenül befolyásoló tényezők, megváltoztak a társadalmi és szociális körülmények. A népoktatás alakulásának további irányát alapjaiban az 1945-ben létrehozott általános iskola, valamint az iskolák 1948-ban végrehajtott államosítása határozta meg.

JEGYZETEK

1. Hermann Egyed: Népoktatás a veszprémi egyházmegyében a XIX. század elején. Bp. 1943.
2. Tanintézetek, főleg elemi népiskolák iratanyaga viszonylag kevés számban került a levéltárba. Ez ideig a községeknek mindössze 7,6% -ából, elsősorban anyakönyveket tartalmazva. A különböző naplók, csak bizonyos évekből, vagy időközökből szerepelnek. A vármegyei tanfelügyelőség iratanyaga a kutatott korszaknak csak az utolsó 1/8-ából van meg (1934-től). Bár az 1934—1945 közötti évek iratmennysége elég számottevő, a főként egyéni panaszokat, kérelmeket tartalmazó levelek a feldolgozásnál nem mérhetőek össze az átfogó tanügyi jelentésekkel.
A számításba vehető többi igazgatási, politikai szerv közül a leglényegesebbek, a közigazgatási bizottság és az alispáni hivatal iratai részben a két világháború között, részben a II. világháború alatt szinte teljesen megsemmisültek.
- 2a. A Veszprémi Püspöki Levéltár gazdag iskolai anyaggal rendelkezik, azonban a témánkban felvetett kérdések részletes és folyamatos megválaszolását nem teszi lehetővé. Bizonyos iratfajták, pl: iskolák számára, állapotára vonatkozó kimutatók, tanítói díjlevelek, kinevezések, személyi ügyek dokumentumai nagy számban szerepelnek, ugyanakkor tanügyi hatóságok jelentései elenyésző mértékben. Ennél változatosabb, bár kisebb számú dokumentumot őriz a Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára.
3. Kotnyek István: Alsófokú oktatás Zala megyében 1918-ig. Zalai Gyűjtemény 9. sz. Zalaegerszeg, 1978. 5. p. (A továbbiakban: Kotnyek I.).
4. Magyarország története 1890—1918. Akadémiai Kiadó, Bp. 1978. 877. p.
5. 100 éves a kötelező népoktatás. Tankönyvkiadó, Bp. 1968. 14. p.
6. Péterfy Sándor: A magyar elemi iskolai népoktatás. Bp. 1896. II. füzet. 13. p. (A továbbiakban: Péterfy S.).
7. Hivatalos Statisztikai Közlemények 1870—71. A magyarországi népiskolák 1869-i állapota. 332, 358. p. (A továbbiakban: HStK.).
8. A vallás- és közoktatásügyi M. Kir. miniszternek a közoktatás 1870. és 1871. évi állapotáról szóló s az országgyűlés elé terjesztett jelentése 1872. Buda, 1872. 16. p. (A továbbiakban: VKM-jelentés).
9. 1869-ben Zala megyében 1006 lakosra, 177 tankötelesre és 85 iskolába járóra jutott egy iskola, Somogyban 786 lakosra, 121 tankötelesre és 73 iskolába járóra, Vasban 783 lakosra, 116 tankötelesre és 81 iskolába járóra, Veszprém megyében 724 lakosra, 126 tankötelesre és 83 iskolába járóra jutott egy iskola. (HStK, III. évf. V. füzet. Magyarország népiskolái 1869-ben. Buda, 1871. 344—346. p.).
10. VKM-jelentés, 1872. 12. p.
11. VKM-jelentés, 1872. 17. p.
12. Péterfy S., op. cit. II. k. 49. p.
13. Láng Lajos: A népoktatás hazánkban 1869—1884. Bp. 1886. MTA, 27. p.
14. VKM-jelentés, 1872. 12. p.
15. Kóte Sándor: Közoktatás és pedagógia az abszolutizmus és a dualizmus korában 1849—1918. Tankönyvkiadó, Bp. 1975. 78. p. (A továbbiakban: Kóte S.).
16. Az 1870. évi népszámlálás eredményei. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Pest. 1871. Athenaeum. 246—247. p.
17. Az 1910. évi népszámlálás. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 61. kötet. Bp. 1916. 167. p. (A továbbiakban: MStK).
18. VKM-jelentés, 1885. 152—153. p.
19. Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam, VI. 1898, Bp. 296. p. (A továbbiakban: MStÉ.).
20. Kotnyek I., op. cit. 86—87. p.
21. VKM-jelentés, 1885. 152—153. p.
22. MStÉ. Új évfolyam, VI. 1898. 296. p.
23. Kotnyek I., op. cit. 88. p.
24. Magyarország története 1848—1890. Akadémiai Kiadó, Bp. 1979. 1402. p.
25. MStÉ. Új évfolyam, VI. 1898. 297. p.
26. Az osztatlan elemi iskolák országos átlaga az 1907—8-as évben 65,7%, Veszprém megyéé 67,43%. 100 éves a kötelező népoktatás. Bp. 1968. 69. p.
27. VKM-jelentés, 1885. 18—19. p.
28. MStK. Új sorozat, 31. kötet. 20—21. p.
29. Ugyanott, 24—25. p.
30. 1868. évi XXXVIII. tc. 1. §.
31. Nemezszer a tandíj is oka volt a hiányzásnak. Azok a szülők, akik ezt nem tudták előteremteni, gyermekeiket sem küldték általában iskolába. Az elemi iskolai oktatást csak 1908-ban tették ingyenessé.
- 31a. Ila Bálint—Kovacsics József: Veszprém megye helytörténeti lexikona. Akadémiai Kiadó, Bp. 1964. 57—59. p. (A továbbiakban: Ila—Kovacsics.).
32. Sokoray József: 100 éves a külsőváti Zrínyi Miklós Általános Iskola elődje. Kézirat. Megyei Továbbképzési és Nevelési Tanácsadó Központ Könyvtára. 20—21. p.
33. 1868. XXXVIII. tc. 54. §.
34. Iskolai iratok. Veszprém megye tankerületei. Szám nélkül, Veszprémi Püspöki Levéltár. (A továbbiakban: VPL).
35. Az 1907. XXVI. törvénycikk elrendelte, hogy az állami népiskolák gondnokságának (elsőfokú helytartóságának) hivatalból tagjai azon felekezetek lelkészei, amelyeknek létszáma eléri a község lakosságának 5% -át. Ha a lelkész a gondnokság választott tagjává lesz, saját személyében a hivatalból való tagságát is megtarthatja. Miután az egyházak az állami és községi népiskolák felett is ellenőrzési jogot nyertek, így az itt működő tanítók az egyháznak még inkább kiszolgáltatottak lettek.
36. Egyházi jegyzőkönyv 1898-tól. Református Lelkeszi Hivatal, Mezőlak. (A továbbiakban: RlHM).
37. A két tantermes kéttanítós iskola felszerelése 1905-ben a következő volt: 24 db 7—7 személyes régi szerkezetű pad, 2 db iskolai tábla, 4 db ruhafogas, 2 db vaskályha, 2 db vizesdézsa, 2 db kartalan szék, 2 db ivóbádóg, 2 db „köpőlada”, 1 db térképtartó állvány, 2 db tanítói asztal. Szemléltetőeszközök: Kossuth Lajos arcképe, 1 db nemzetiszínű zászló (felirata: „Isten mindenek felett, a haza minden előtt. Imádkozzál és dolgozzál”), 4 db cimér, 1 db számológép, 1 db hossz mértékek rendszere, 6 db úrmérték, 11 db súlymérték, 11 db méterrúd, 1 db centiméteres vonalzó, 1 db szemléltetőkép a méterrendszer tanításához, Magyarország térképe (Gönczy Pál-féle), Európa faliabrosza, Veszprém megye térképe, 1 db kis földgömb, 14 db természetrajzi ábra, 180 db mozgatható betű, 24 db fali „olvasótábla” keménypapíron, 24 db apró papíralak elemi rajzolóhoz.
A mezőlaki helvét hitvallású egyház ingatlan és ingó vagyonának leltára 1905. Egyházi jegyzőkönyv 1904-től. RlHM.
38. 1884-ben Veszprém megye 299 elemi iskolájának mindegyikében tanítottak hit- és erkölcs tant, s megfelelő volt ezekben az írás, olvasás, számtan tanítása. Általános földrajz és történelmet csak 1902-ben tanítottak megfelelően. VKM-jelentés, 1885. 167. p.

39. Anyakönyvi, felvételi és előmeneteli naplók. Általános Iskola Városlód.
40. Ugyanott, felvételi napló 1891/92. tanév. Az iskola 127 első osztályosa közül 28-nak volt elégtelen az átlaga. A 20—40% -os bukási arány gyakori a megye falusi iskoláiban.
41. VKM-jelentés, 1885. 92. p.
42. MStK. Új sorozat, 31. kötet. 140. és 162. p.
43. MStK. Új évfolyam, XXI. 1913. 250. p.
44. MStK. 31. k. 291. p.
45. HStK. III. évf. V. füzet. Magyarország népiskolái 1869-ben. 384—386. p.
46. Több r. kat. tankerületben az 1890-es évek elején csak a következő kántortanítói fizetések voltak érvényben: Hidegkút: 269 Frt, Fajsz 270 Frt, Vámos 247 Frt, Mencshely: 216 Frt, Csingervölgy: 254 Frt, Bódé: 105 Frt, Gyepes 173 Frt, Úrkút: 208 Frt. Iskolai iratok, 206—223/894. Sz. VPL.
47. 1893. évi XXVI. tc.
48. 1893. évi XXVI. tc. 5—6. §.
49. A jegyzőkönyv hiteles másolata Németh István: A mezőlaki iskolák története az államosításig c. kéziratában. MTNTK Könyvtára. 31—33 p. Az eredeti dokumentum őrzési helye nem ismert.
50. Ravasz János, Felkai László, Bellér Béla, Simon Gyula: A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában. Tankönyvkiadó, Bp. 1968. 155—156. p.
51. Csaba Imre: A Tanácsköztársaság Veszprém megyében. 163—164. p. (A továbbiakban: Csaba I.).
52. Több, az államosítás végrehajtását, az iskolai vagy új tulajdonbavételét igazoló, ez ideig ismeretlen dokumentumra leltünk a Megyei Levéltárban. Többek között a kisberzsenyi községi, a jársdi és a peremartoni római katolikus, a szilasbáthási izraelita elemi népiskoláknak a munkástanács vagy az államosító bizottság pecsétjével is ellátott iratait. Veszprém megye tanfelügyelőjének iratai. Vi. 501.a. 1663/1932; 356/1935; 1080/1932; 887/1932. sz. VemL. A padragi református presbiterium jegyzőkönyve a következőket örököltette meg az iskola államosításáról: „Tudomásulvétel céljából felolvastattam a Veszprém megyei tanfelügyelőség 1117/1919. sz. az összes felekezeti elemi iskolához intézett rendelete, mely szerint az iskolaszékeknek az iskolák szellemi irányítására vonatkozó hatásköre megszűnik, miután az összes felekezeti iskolák állami vezetésbe mennek át.” Jegyzőkönyv. 1919. ápr. 21. Református Lelkészi Hivatal, Padrag.
53. Zirc és Vidéke, 1920. jan. 3.
54. A Püspöki Levéltár 1919—20—21-es iktatókönyveiben rengeteg levelet jegyeztek be, amelyek a tanítók elleni fegyelmi eljárások megindítását regisztrálják. Ezek lefolytatása abból derül ki, hogy egyetlen ilyen iratot sem lehetett az aktákban, vagy a nevezett tanító személyi anyagában megtalálni. Feltételezhető, hogy a dokumentumokat a későbbi tárgyalásokon felhasználták. A szövegben említett valamennyi katolikus tanítónál elvégeztük ezt a visszakeresést.
55. Közigazgatási Bizottsági iratok XI. 421/920. sz. Zala megyei Levéltár. (A továbbiakban: ZmL). Hasonló tartalmú, valamennyi községi jegyzőnek kiküldött körlevél található a Bakonyi Múzeum Adattárában, 72/137. leltári számon.
56. XI. 2835/1920. sz. ZmL. Ebből a levélből csak a most már Veszprém megyei településeket emeltük ki. A régebben Zala megyéhez tartozott községek római katolikus iskolái amúgy is a Veszprémi Egyházmegye területén voltak.
57. Veszprémi Hírlap, 1920. ápr. 4. (A továbbiakban: VpH).
58. VpH. 1920. ápr. 20.
59. VpH. 1920. ápr. 26.
60. VpH. 1920. jún. 1.
61. A tanítók internálására utal az alábbi irat kivonat: „A hajmáskéri internálótáborba vitt Zalamegyei politikai foglyokról kis kimutatás készült. Majdnem a fele földműves. Van közöttük munkás, tanár, tanító, orvos is”. Főispáni bizalmas iratok XVI. 1920/29 sz., ZmL.
62. VpH. 1919. szept. 1.
63. VpH. 1919. szept. 28.
64. VpH. 1919. szept. 30.
65. VpH. 1920. jan. 18.
66. VpH. 1920. márc. 7.
67. VpH. 1920. ápr. 8.
68. VpH. 1920. júl. 4.
69. VpH. 1920. aug. 26.
70. Szabó Ernőné: Iskolám története. Kézirat. MTNTK Könyvtára. 7. p. (A továbbiakban: Szabó E.-né).
71. Veszprémi Hírlap, 1919. szeptember 1—1920. december 31. közötti számai.
72. Jöború Magda: A köznevelés a Horthy-korszakban. Alsó- és középfokú oktatás. Kossuth Tankönyvkiadó, Bp. 1972. 43. p. (A továbbiakban: Jöború M.).
73. Op. cit. 44. p.
74. MStÉ. Új évfolyam, XXVII—XXX. kötetek. Bp. 1925. 160. p.
75. Ugyanott, 161. p.
76. MStÉ. Új évfolyam, XL. Bp. 1933. 17. p.
77. Iskolaszéki ülés jegyzőkönyve, 1921. aug. 28. RlhM.
78. Szabó E.-né, op. c. 7. p.
79. Mezőlakon minden olyan szülő, aki a IV—VI. osztályos gyermekét október 1-e után sem küldte iskolába, iskolai mulasztás címén minden félnap után 4—4 korona büntetést volt köteles fizetni. Iskolaszéki ülés jegyzőkönyve, 1921. aug. 28. RlhM.
80. A háború után különösen nagy volt a ruha- és láb-belihiány. Sokszor ezért nem tudták a gyermekek eljutni az iskolába. Leggyakrabban az 5 ezer holdon aluli nagybirtokon és a középbirtokon élő napszámosok, mezőgazdasági cselédek és zsellérek családjait sújtották ezek a gondok, mivel a bérézési és szociális körülmények náluk voltak a legrosszabbak. Egy 4—5 tagú családnál télen általában egy pár cipő jutott felváltva az iskolába induló gyermekeknek.
81. Veszprém vármegye, 1922. június 20. (A továbbiakban: Vpvm.).
82. Lakatos Lajosné: Lakóhelyem oktatásügyének fejlődése 1918-tól. Kézirat. MTNTK Könyvtára. 5. p.
83. Jöború M., op. cit. 73. p.
84. MStÉ. Új évfolyam, XXVII—XXX. Bp. 1925. 157. p.
85. Vpvm. 1922. augusztus 18.
86. Németh István nyugalmazott igazgató közlése alapján.
87. Jegyzőkönyvi másolat 3163/922. sz. Plébánia Hivatal, Padrag.
88. Somlyó Dezső: Egy rögös életút. Kézirat. MTNTK Könyvtára. 7. p. (A továbbiakban: Somlyó D.).
89. MStÉ. Új évfolyam. XXXIV. Bp. 1928. 221. p.
90. Magyar Népoktatás. Bp. 1928. 358—362. p. (A továbbiakban MN.).
91. Dr. Kogutowicz Károly: Dunántúl és Kisalföld írásban és képekben. Szeged, 1930. 119. p.
92. MN. Bp. 1928. 185. p.
93. Az építkezések támogatásánál említenünk kell dr. Rott Nándor megyéspüspök nevét, aki személyesen is sokat segített az elhanyagolt, rossz állapotú katolikus iskolákat. A megye egyik legszegényebb községének, Városlódnak is jelentős támogatást nyújtott az iskola kibővítéséhez. Oswald József: Az iskolai oktatás kialakulása és fejlődése Városlódon, 1945-ig. Kézirat. MTNTK. Könyvtára. 25—26. p.
94. Vpvm. 1929. október 27.

95. Jóború M. op. cit. 112. p.
96. Süle Sándor nyugalmazott iskolaigazgató tulajdonában, Révfülöp.
97. Somlyó D., op. cit. 6. p. A fix havi jövedelem az állam által biztosított összeg volt. 1936-ban az elemi iskolai tanítók a VII—XI. fizetési osztálynak megfelelően 119,50 P-től 232 P-ig terjedő fizetést kaphattak havonta. Rendkívüli esetben ez valamelyest emelkedhetett. Magyarország tiszti cím- és névtára XLIV. évf. Bp. 1936. 503—518. p.
98. Iskolai jelentések, 1932. VPL.
99. Veszprém vármegye tanfelügyelőjének iratai, VI. 501. a. 1516/1935. sz. VemL.
100. Ugyanott, 347/1935. sz. VemL.
101. A szilasbalhási r. katolikus elemi iskola tanítója Petrick Simon 31 éves beszámítható szolgálati ideje után 167 P 30 fillért kapott nyugdíj címén havonta. Ezt az összeget havi 40 pengő 40 filléres lakáspénz, valamint felesége és egyetlen gyermeke után járó 18 pengős családi pótlék egészítette ki. Ugyanott, 1797/1936. sz. VemL.
102. Ott, ahol iparosodás sem bontakozott ki, munkaalkalom hiányában nemcsak a nagybirtokot, de az országot is sokan kénytelenek voltak elhagyni. Pl.: Bakonyoszló, Külsővat, Magyarpolány, Nagykamond, Nóráp, Noszló, Somlóvásárhely, Szilasbalhás, Városlőd lakosainak jelentős hányada távozott el a községből. Ila—Kovacsics, Bp. 1964. 115, 236, 252, 281, 298, 300, 351, 365 és 388 p.
103. Nagy László: Adok néktek aranyvesszőt, Bp. 1979. 25. p.
104. Iskolai iratok, Honismereti Gyűjtőszoba, Farkasgyepű.
105. Mezőlakon a püspöki látogatás alkalmával ezt írták be a jegyzőkönyvbe 1930. május 20-án: „Az iskolaépület a törvény kellekeinek nem felel meg. Fölszereltsége az országos törvény rendeletéhez képest hiányos”. Iskolai iratok, szám nélkül. RlHM.
106. MSTÉ. Új folyam, XLVI. 276. p.
107. Tösokon újonnan épített református iskola avatási ünnepségéről olvashatunk. Vpvm. 1936. november 1.
108. Iskolai iratok, Plébánia Hivatal, Városlőd.
109. Fonay Tibor: Falusi iskoláink szociális viszonyai 1936—1976. Kézirat. BM. Adattára. 15—16. p.
110. Süle Sándor: Táplálkozás Kertán. Kézirat. 1973. BM. Adattára 40—41. p.
111. Magyar Országos Levéltár polgári kori központi kormányhatóságok levéltárai, Miniszterelnökségi levéltár, Miniszterelnökség, Nemzetiségi és kisebbségi osztály, (K28). 216—1932—8191. sz. tétel. VemL. Mikrofilmtár.
112. Ugyanott, 1941/15186 sz. levél.
113. A pulai r. katolikus iskola fenntartója kérvényt nyújtott be a tankerületi királyi főigazgatóhoz, amelyben kérték, hogy a gyermekek német nyelven történő tanítását szüntessék meg. Ugyanott, 216—1940—16416. sz. tétel.
114. MSTÉ. Új évfolyam. XLIII. 12. p.
115. Megyénkre vonatkozóan a rendelkezésre álló anyakönyvek és ismétlődő iskolai naplók áttanulmányozása alapján vallhatjuk ezt a feltevést.

BEITRÄGE ZUM UNTERRICHT DER LÄNDLICHEN ELEMENTARSCHULEN
ZUR ZEIT DES DUALISMUS UND DER KONTERREVOLUTION

In den bisher über den Unterricht der Unterschulen geschriebenen Abhandlungen sind die Themenkreise nur bis zur ersten Hälfte des 19-ten Jahrhunderts zu finden. Über den Volksschulunterricht im Zeitalter des Dualismus und der Konterrevolution wurde noch kein zusammenfassendes Werk geschrieben, obwohl man das dem Themenkreis nach für nötig gehalten hätte. Die Ursache des Verbleibens war vor allem der Mangel am Quellenmaterial in Bezug auf die grundsätzlichen Dokumente der Unterrichts- und Erziehungsgeschichte.

Als Ziel ist es nicht möglich in dieser Abhandlung alles nachzuholen, was wir versäumt haben, denn die Dokumente, die uns in diesem Bereich zur Verfügung stehen, ermöglichen es nicht. Geben aber in diesem Bereich eine Zusammenfassung, präsentieren zahlreiche Beiträge zur Veränderung, zur Entwicklung, die im Veszprémer Komitat durchgeführt worden sind.

Der Forschungs-Ausgangspunkt ist der XXXVIII. Gesetzartikel 1868., der die allgemeine Schulpflicht ausgesprochen, den Bau der neuen Schulen angeordnet, den Inhalt des Unterrichtssoffes der Schule bestimmt hat.

Die Abhandlung zeigt es, was für Verhältnisse — in diesem Bezug auf die Religion ebenso differenzierten Land wie in Bezug auf die Nationalitäten — zur Zeit

der Einführung des Gestzes gewesen sind, was für Veränderungen die zweite Hälfte des Dualismus und die Räterepublik gebracht hat, was für Eigenschaften der Volksunterricht während der Konterrevolution gehabt hat. Wo es möglich ist, gibt die Abhandlung auch einen Überblick auf die benachbarten Komitate im Rahmen der Landesverhältnisse. Beim Lesen muss es auffallen, dass die Entwicklung an mehreren Gebieten sehr langsam ist. In den 1930-er Jahren finden wir immer noch dieselben Hindernisse beim Schulbesuch der Schüler, wie zB. in den 1890-er Jahren. Die Grundursache kann man mit den Klassenverhältnissen erklären, wo die gesellschaftliche Ungleichheit, die Armut der Dorfbewohner, der Zwang der Frühen Kinderarbeit die grössten Schwierigkeiten vor den Schulbesuch gestellt hat.

Der Entwicklungsrhythmus war wohl langsam, ist doch zu bezeichnend, denn die 6 klassige Volksschule ist doch — mit Mangel — verwirklicht worden.

Im Bereich beim Unterricht der Elementarschulen und auch beim Witerlernen in höheren Schulen hat die echte Veränderung die Befreiung und die Verstaatlichung der Schulen gebracht, zu dieser Zeit ist die Bildungsmöglichkeit für alle Kinder gleich geworden.

PADÁNYI BÍRÓ MÁRTON VESZPRÉMI PÜSPÖK EGYHÁZLÁTOGATÁSI JEGYZŐKÖNYVE SZENTBÉKKÁLLÁRÓL ÉS LEÁNYEGYHÁZAIRÓL

BEVEZETÉS

A veszprémi Bakony Múzeum kutatócsoportja célul tűzte ki „A Kál-völgyi községek története és társadalma” c. monográfia kiadását, e tájegységben lévő nyolc község néprajzi és történeti feldolgozását.

Engem ért a megtisztelő feladat, hogy megírom „A Kál-völgyi községek történetének forrásai” c. fejezetet.

E történeti források között kiemelkedő helyet foglal el a veszprémi püspöki levéltárban található XVIII. századi kéziratos egyházlátogatási jegyzőkönyvek ide vonatkozó része.

Az egyházlátogatást Padányi Bíró Márton veszprémi püspök 1745-ben végezte, gondos előkészítés után.

Jegyzőkönyvbe foglalta mindazt, ami a templomra, felszerelésére, a plébánosra, könyveire, javadalmazására, az iskolamesterre s a hívek vallási életére vonatkozott.

Minden egyes plébánia és leányegyház katolikus lakosságának pontos összeírását is megtaláljuk e jegyzőkönyvekben.

Mindebből kitűnik, hogy milyen fontos e jegyzőkönyvek tanulmányozása a helytörténeti kutatók számára.

Itt és most csak röviden térünk ki e környék vallási helyzetére a középkortól kezdve Padányi Bíró Márton koráig.

A római Vatikáni Levéltárban fennmaradt az a tizedjegyzék, amely 1333—1335-ben készült, amikor a Szentföld visszafoglalása érdekében indítandó keresztes háború költségeire a Szentszék megadózta a magyar egyházi javadalmasokat.

E jegyzékből megtudjuk, hogy a XIV. században tájegységünk területén és a közvetlenül hozzá csatlakozó falvak mindegyikében önálló plébánia volt és lelkipásztor működött. Összesen 11 plébános nevét és az általa fizetett tized összegét őrzik e jegyzőkönyvek.

Rendelkezésünkre áll egy másik összeírás 1550-ből is. Ez már csak 7 plébániát sorol fel ugyanezen területen, de csak egyetlenegynek, Kővágóórsnek van papja.

Bíró Márton egyházlátogatása idején, a XVIII. század közepén ugyancsak egy faluban, Szentbékállán van katolikus pap. Ez az egyetlen pap látja el a környék 12 falujának katolikus híveit.

Ugyanakkor négy református és két evangélikus lelkész működik a területen.

A veszprémi püspöki levéltár A. 8/2. jelzetű

kötete tartalmazza a tapolcai esperesi kerülethez tartozó Szentbékállai és leányegyházainak egyházlátogatási jegyzőkönyvét.

A jegyzőkönyveket latin nyelven írták. Mivel a mai idők kutatóinak többsége ezt a nyelvet nem ismeri, hasznosnak látszik magyar fordításban közölni, hiszen a tudományos kutatás, a honismereti mozgalom során megélenkült helytörténet-írás nélkülözhetetlenül fontos forrásanyaga rejlik e jegyzőkönyvekben.

Megtalálja a kutató faluja XVIII. századi vallási—szellemi képét, az egyes községek teljes lélekösszeírását. Számos olyan adatot, amely további kutatásra, elemzésre ad anyagot és forrást.

Helyszűke miatt a lélekösszeírást itt nem közöljük, de az megtalálható az eredeti jegyzőkönyvben, amely minden komoly kutatónak rendelkezésére áll a veszprémi püspöki levéltárban, és a latin nyelv ismerete nélkül is érthető.

...

A SZENTBÉKKÁLLAI EGYHÁZ ÉS LEÁNYEGYHÁZAINAK HELYZETE ÉS ÁLLAPOTA

Monostorapáti, Kisfalud, Miczendkál, Kővágóórs, hajdan Boldog Asszony Órs, Szepezd, Zánka, Moroszló, Kapolcs, Dörög és Henye.

A templom

(Válaszok az 5-ik oldalon jegyzett egyes kérdőpontokra és azok részeire.)

1. A szentbékállai anyaegyházban a kegyúri jogot kétségkívül a veszprémi püspökök gyakorolják, de hogy kitől kapták e jogot, azt senki sem tudja.

2. A búcsút Gyümölcstó Boldogasszony napján tartják. Nem tudni, hogy régen miképpen választották ezt. A szentegyház megáldásáról senki sem tud. Hogy milyen más védőszentjei lettek volna e templomnak, arra senki sem emlékezik. A búcsú napján ide a leányegyházakból, Miczendkálláról, Monostorapátiból, azonkívül Tótiból és Kesziből vezetnek körmeneteket. Innen pedig a most mondott helyeken kívül Nagyboldogasszonykor Tapolcára, Sárlos Boldogasszonykor pedig Sümegre mennek. Külön ájtatosság nincs.

3. A templomnak vagyonja nincs.

4. A templom tetőzete összedőléssel fenyeget, de semmi jövedelme nincs, amiből reparálni lehetne. Ha a szegénység engedné, nagyobb rendre és tisztaságra lenne szükség. Van kórus orgona nélkül, szószék és padok nincsenek.

5. A legszentebb Oltáriszentséget illő tisztelettel őrzik s a szentségmutatóban minden hónapban megújítják, sőt a hívek áhítatára még gyakrabban is. Nincs szabályos keresztút s ezért a keresztvizet sem lehet megfelelően tárolni.

6. Öröklámpa nincs, sem alapítvány a hozzá való olajra.

7. A gyóntatószék a sekrestyében van, mert a szűk templomban alkalmasabb helye nincs. A gyóntatás most már karingben és stólával történik.

8. A szenteltvizet több edényben tartják s a hívek igénye szerint többször szentelik.

9. E templomban nincsenek szent ereklyék.

10. A templomnál régóta használt temető van. Senki sem emlékszik, hogy meg van-e áldva. Feszülettel ellátott kereszt van benne.

A szentegyházat szilárd anyagból építették, de elég durván. Az épület elején hasonló művű torony van.

A templomnak egyáltalán nincs kegyura, aki gondoskodna róla.

Van néhány skapulárés és kordás is a faluban. A templom szentélye boltozott, a hajó gerendás. A sekrestye alkalmatlan helyen, a torony alatt van.

Az oltár

Válasz a hatodik oldalon látható három kérdőpontra.

1. Egy oltár van, Gyümölcscsoltó Boldogasszony tiszteletére. Ennek a közepén a Boldogságos Szűz és Szent Gábor szobra van. Fölöttük a galamb képében megjelenő Szentlélek. Alul alig látható, vászonra festett kép van. Jobbról-balról márványozott festésű oszlopok állnak. Az oszlopfők és a talpak aranyozottak. Tetejükön jobbról Szent János evangélista, balról Szent József aranyozott és ezüstözött ruházatú szobrai. Azonkívül a két oldalon egy-egy angyalszobor.

A második szinten baljában a földgömböt tartó Atyaisten festett képe. Mellette két angyal szobra áll. Végül Szent Mihály főangyal szobra zárja az oltár tetejét. Szentségház van az oltáron.

2. Elégséges oltárterítővel rendelkezik a templom. Ereklyék nincsenek, kivéve a hordozható oltárköben lévőket. Az oltár konzekrálva nincs, sőt még egyszerű megáldásáról sem tudnak.

3. Megfelelő nagyságú hordozható oltárkö van, benne a szentek ereklyéivel. Pecsétje azonban nem eléggé ép, mivel már nagyon régi.

Az oltáron ezenfelül még hat fa gyertyatartó van.

Tornyok vagy haranglábak

Válasz a 6. oldal két kérdőpontjára.

1. Templomhoz épült kő torony van, csúcsán keresztel. Van a falu közepén is egy fa harangláb, csúcsán egy kis keresztcskével.

2. A toronyban egy kb. 25 font súlyú harang függ. Mivel ősidők óta megvan, senki sem tudja, hogy vajjon meg van-e áldva. A fa haranglábban pedig két harang van. Az egyik — a Boldogságos Szűz tiszteletére — 118 fontot nyom, a másik — Nepomuki Szent János tiszteletére — 70 font súlyú. Mindkettőt Acsádi Ádám püspök szentelte 1740-ben.

Sekrestye

Válaszok a 6—7 oldalon lévő 5 kérdésre.

1. A torony alatt lévő sekrestyében található 2 vállkendő, 2 miseing, 1 karing, 5 kehelytörő, 3 miseabrosz, 3 burza (miseabroszokhoz való tok), 3 kehelyfedő, 2 miseruha stólával és manipulusal, 1 öv, 1 misező kehely tányérkával, 1 áldozató kehely, 1 szentségmutató, 1 hosszú vállkendő, melyet a szentségkitételnél használnak (Velum), 6 alsó oltárterítő, 5 felső oltárterítő, 3 kéztörő, 4 kehelytakaró kendő. Az oltárterítők és kehelytörők tisztaságára nagyobb gond fordítandó.

Van edény a betegek áldoztatásához, melynek másik felében a betegek olaját lehet tartani. Van továbbá egy hármassóztású ón edény a szentolajok számára is. Található két szekrényke, melyekben a különböző apró holmikot őrzik, nevezetesen az előbb említett edényeket.

2. A templom szükségleteit adományokból fedezik, mert amint már említettük, semmi jövedelme sincs. Leltár nincs.

3. Oltáralapítványok nincsenek.

4. Van 1 misekönyv, 1 szertartáskönyv, 1 evangéliumos könyv. Búcsüengedély nem található, sem kiváltságlevél.

5. Van 3 csengő, de egyik sincs a sekrestye ajtajánál. Található egy füstölő, tömjéntartóval. A tömjént a hívek kegyes adományaiból szerzik be. Három zászló van, s ezeken kívül még egy kicsi és egy fekete.

Pacifikále (kézi kereszt) van, de — előviteli — nagyobb kereszt nincs. Van egy Mária szobor is, melyet a körmeneteken szoktak vinni. Az edényekről az első pontban volt szó.

Templomtáya

Válasz a 7. oldalon található három kérdőpontra.

1. Nincs semmi biztos alap, melyből a templomnak bevétele lenne. Az a csekély adomány, amit vásár- és ünnepnapokon perselypézz gyanánt szoktak gyűjteni, továbbá némi kegyes végrendeleti hagyaték alkotja a templom jövedelmét. Jelenleg készpénzben egy krajcár sem található, de annak a csekély alamizsnának sem viselik gondját, amit hagyatékából kapnak. Ha valami befolyik, többnyire gyertyákra költik.

2. Mivel a csekély jövedelemmel semmit sem törődtek, az egyházlátogatáskor az egész falut kikérdezték: tud-e valaki arról, hogy valakinél lappang templomi pénz. Végül is a következő tartozások derültek ki, melyek különböző egyeknekél lappangtak: 1. Salamon Jánosnál 5 Ft.,

Barbél Györgynél 4 Ft., Körmendi Jánosnál 2 Ft., Mészáros István özvegyénél Gulátson 3 Ft., Bóday Mártonnál Monostorapátiban 2 Ft., Csizmazia Jánosnál Pupos György kegyes alapítványa 10 Ft., Pállfy János felesége hagyományozott 1 akó bort. Ezt az elhunyt fia köteles megadni. Mindezek 26 Ft-ot tesznek ki, melyek már majdnem feledésbe mentek.

3. Most kettőt választottak, Salamon Jánost első és Kis Mihályt másod-templomatyának. Ezek mentesülnek a hívek szokásos terheitől. Mindkettő letette az esküt. Figyelmeztettek kötelességük teljesítésére.

Plébános

Válasz a 7. és 8. oldalon található hét kérdésre.

1. A plébános magyar nemzetiségű, 44 éves világi pap. A nagyszombati Szent István király szemináriumban végezte erkölcsstani tanulmányait. 20 éve szentelték pappá. Veszprémben tett vizsgát a lelkipásztorkodásból, majd Mernyén lett plébános, itt három évet töltött. Ezután Csehi plébánosa lett, ahol nyolc évig működött. Jelenlegi állomáshelyén már hét éve szolgál. Első plébániáját a hitvallás és az engedelmisség eskü letétele után nyerte el.

2. Minden hivatalát — tudniillik ami a szent-ségek kiszolgáltatását, a misézést, a szentbeszédet, a hitoktatást és a beteg ellátását illeti — szorgalmasan teljesíti.

3. Élete tisztos, semmi kifogás alá nem esik, senki sem halt meg lelki vigasz nélkül a plébánián.

4. A szent útravalót a betegekhez csak egy ministráns kíséretében viszi. Jogainak kezelésében, főleg az egyház rábízott jövedelmeinek gondozásában és nyilvántartásában némileg hanyag. Javadalmának jövedelmeit elég felületesen kezeli. A házasságkötésnél megtartja a Tridenti Szent Zsinat előírásait és a jegyeseket kioktatja.

5. Lélekkataszter (liber status animarum) — nincs. A keresztek és házasságok nevei fel vannak jegyezve, de a halottaké csak alig néhányé. Nincs feljegyzése az eretnekgyanusokról, vagy a hanyagabb lelkületűekről.

Fontosabb könyvei a következők: Latin és magyar szentírás, Pázmány Péter Kalauza, Vallásos nyelvtan, P. Diez: Thronus veritatis 4 kötetben, Vita Sanctorum, (Nepven) Catechismus Romanus, S. Dionysius Chartusianus, Flores Bibliorum, Rituale Romanum, Egyháztörténelem, Connig, Gobat, Sbogar, Stanihurstus és néhány lelkiolvasmány. (Connig ismeretlen szerző. Gobat Georgius: Opera moralia. Venetiis, 1697. Sbogar Joannes: Theologia radicalis. Praga, 1698. Stanihurstus Gulielmus: De 4. novissimis. Aug. Vind., 1659.

Egyetlen megtért neve sincs sehol feljegyezve, ámbár mondják, hogy több megtérő volt.

6. Plébániai leltár nem található.

7. Háznépe vagy nincs, vagy ha van, jó hírűek, templomba küldi őket. Az egymással viszálykodókat igyekszik kibékíteni. Részt vesz az otthoni és a szomszédos plébániák ájtatosságain.

A plébános jövedelme

Válasz a 9. oldalon lévő öt kérdésre.

1. Senkinek sincs javadalom jellegű kötelezettsége a plébánossal szemben, nincs valamiféle alapítvány sem.

2. Ha csak nem e címen van 20 földje, melyből 12-t az egyik, 8-at pedig a másik évben szoktak megművelni. Öt rét mindössze 4 szekér szénát terem. A plébánia szőlője, melyet a szentbékállaiak, kisleludiak és a monostorapátiaiak szoktak megművelni, öt akó bort terem. Tizenhat gazdának van olyan szőlője, mely után a plébánosnak hegyvámot fizetnek. Ebből 10 akó bora van.

Jövedelme tehát a következő:

A szentbékállaiak évente megművelnek 2 földet, ezek, a plébános vetőmagját leszámítva hoznak kb. 6 köből termést, ennek értéke 30 kr-al számítva 3 Ft. A többi, amit saját házanépével művel, alig hoz többet a ráfordított munka értékénél. A hívek kaszálják, gyűjtik és betakarítják a szénát. Ez 2 szekér, 1 Ft-tal számítva kitesz 2,— Ft-ot.

A másik 2 szekér széna amit a plébános kaszáltat, alig ér többet a ráfordított munkánál. A fent említett 15 akó bor, akónként 1 Ft-tal számítva kitesz 15 Ft-ot. Minden egyes pár ad 15 krajcárt, ez kitesz 15,45 Ft-ot. A fogattal rendelkező házaspárok egyenként 1 pozsonyi mérőt, a fogattal nem rendelkezők fél mérőt adnak. Ez összesen 29 pm. Ennek értéke mérőnként 30 kr-ral számolva 14 Ft 30 kr.

Keresztelésért kap 17 kr-t, avatásért 7 kr-t. Ez évente kitesz kb. 4 Ft-ot.

Házasságkötésért a hívektől 2 Ft a járandóság, az idegenektől szabad stólaként, kitesz évente 5 Ft-ot. A tűzifát a fogattal nem rendelkezők megvágják, a fogatosok behordják. Kb. 16 szekér után szekerenként 9 kr-ral számítva 2,24 Ft.

Az esketési stólat a mostani plébános, Vásárhelyi András vezette be, a keresztek pedig Isteben boldogult Modor György. A többit pedig Ft. Potyondy Általános Helynök, kánoni vizitátor a hívek bemondása alapján írta elő. Helyben, Kisfaludon, Mindszentkállán és Monostorapátiban tizenhatod címén 15 pozsonyi mérő gabonát fizetnek, értéke 7 Ft 30 kr.; 13 akó bor értéke pedig 13 Ft.

Ezen anyaegyház összes jövedelme a leányegyházak tizenhatodával együtt 82 Ft és 57 kr.

4. A plébániaház szilárd anyagból épült. A plébános részére 2 szoba van, a háznép részére 1. A konyhában van tűzhely, a háznép szobájához kamra csatlakozik, alul gerendás mennyezetű pince van. A házhoz kapcsolódik két sövényből épült istálló.

A plébániaház fenntartásáról az egész plébánia köteles gondoskodni. A szerűhöz két kert csatlakozik, az egyik konyhakert, a másik vetevényes. Van ezenkívül egy káposztáskertje a falun kívül. A hívek szerint a kertek kerítéséről mindig a plébános háznépe gondoskodott.

5. Mondtuk már, hogy Szentbékállán, Mindszentkállán, Monostorapátiban és Kisfaludon gabona- és bortizedet és némi tizenhatodot is fizetnek a plébánosnak.

Válasz a 9. oldal 4. kérdésére.

1. Az iskolamesternek sem alapítványa, sem egyéb állandó javadalma nincsen. A község évente fizet iskolamesterének 8 Ft-ot, 25 mérő gabonát, ugyanannyi kocsi fát. A halott kíséretért, az éjszakai és nappali halotti zsolttározásért kereken 24 dénárt kap.

A falu által kijelölt házban lakik. A gyermekeket saját szobájában tanítja, akiktől tanévenként 25 dénárt kap.

2. Eleget tesz a kisdetek oktatásának, de nagyon keveset küldenek oktatásra.

3. Élete dicséretes, ellene semmi hibát nem hoztak fel. Megfelelő képzettségű.

4. A szülésznő oktatására eddig nem volt gondja (t.i. a szükségkereszttség kiszolgáltatására). A szülésznő esküt tett, a keresztelés módját tudja és ha valakit keresztel, természetes vizet használ.

A hívek

Válasz a 9. és 10. oldal tíz kérdésére.

1. A plébánosnak megadják az illő tiszteletet és hivatalos dolgokban engedelmeskednek neki.

2. Húsvétkor minden gyónnak, sőt, néhányan gyakran gyónnak és áldoznak év közben is.

3. Az anyaegyháznak a népe tiszta magyar és katolikus, kivéve az egyetlen kálvinistát, Varga Jánost, de ő is fizeti a katolikus plébánost.

4. Vasár- és ünnepnapokon szorgalmasan részt vesznek a szentmisén, a szülők maguk is szívesen mennek a hitoktatásra és gyermekeiket és háznépiket is ösztönzik.

5. Mindazt, amivel a plébánosnak akár stóla címén, akár évi fizetség fejében tartoznak, nem adják meg illő pontossággal. A templom teteje összeomlással fenyeget. Sem a temetőnek, sem a plébánia szérűjének kerítéséről nem gondoskodnak. A plébánia és az iskola tetőzetére is nagyobb gondot kellene fordítaniuk. Egyedül a fenntemelt Varga János kálvinista megy el néha Köveskállyára a református prédikátorhoz.

6. A többször említett Varga János más vallású, felesége katolikus. Más vallású gyermekük nincs. Közömbösen nevelt, vagy vallástalan nincs a faluban.

7. Böven van szokványos káromkodó. Az ismételt említett Horváth — másképpen Varga — János szokott valamit az állatokra mormogni (ráolvasni? — A ford.) amit az esztelen egyszerű népség nagyon kedvel, ostobaságaihoz nagyon ragaszkodik. Emiatt a népet nem csak a kánoni látogatás alkalmával, hanem máskor is megkorholták és komolyan figyelmeztették, hogy ilyen ostobaságot ne engedjen meg. Egyébként más hibákban leledzők nincsenek a faluban.

8. Senki sincs, aki az eretnekségnek kedvezne, vagy eretnekgyanus lenne.

9. Különélő házastársak nincsenek, sem valamilyen házassági akadályban leledzők, sem leányrablók, sem idegen feleséget maguknál tartók.

10. A gyónókötelesek, a megtértek számát s a lélekösszeírást alább találhatjuk.

MIND SZ. KÁLLYA ÉS KISFALUD LEÁNYEGYHÁZAK HELYZETE ÉS ÁLLAPOTA

Megjegyzendő, hogy e helységek annyira összeépültek, hogy teljesen egy falunak látszanak, ezért csak egy szentegyházuk van és hogy ez melyik falu területén van, arról kételkedni lehetne, ha csak a Mindszentek tiszteletére épült templom nem egyezne meg a helység magyar nevével, mert a Mind Sz. Kállya szó összevonva annyit jelent; Minden szentek alatt, ezért tehát a szentegyház úgy látszik Mindszentkállya területén fekszik.

A templom

Válasz az 5. és 6. oldalon lévő 10 pontra és részreire.

1. A kegyüri jog kétségkívül a veszprémi püspököket illeti, akiké a falu. Kisfaludon a veszprémi kegyes káptalan, mint földesúr is rendelkezik e joggal. Hogy ekkora és ilyen földesurak mit tettek eddig e leányegyház temploma érdekében, senki sem tudja. Amint mondják, a düledező szentegyházat a jámbor nép segítségével restaurálták a kuruc háborúk után, ezelőtt mintegy negyven évvel.

2. E leányegyház búcsúját Mindenszentek ünnepén tartják. De, hogy miképpen és mikor lett ez a nap a búcsú napja, azt senki sem tudja. Felszentelésére sem emlékszik senki. E templomban egyetlen szentnek sincs különleges tisztelete. Búcsú napján Szentbékálláról, Kékkútról, Tótiból és Monostorapátiból jönnek körmenetek. Innen Tapolcára, Szentbékállára, Monostorapátiba, Sümegre, Tótiba, Kékkútra és Csobánra mennek körmenetben.

E leányegyháznak különleges ájtatossága: nagycsütörtöktől áldozócsütörtökig az állatok dögvésze ellen minden csütörtökön szentmisét tartanak. A szentmisét a falu fizeti.

3. E leányegyháznak semmi javadalma sincs.

4. Mivel a templomnak semmi bevétele nincs, a szentegyház fenntartásáról a szegény nép gondoskodik, egyedül a hívek kegyes adományából. A templom e helyhez képest elég tiszta. Van benne kórus, orgona nélkül, szószék és padok.

5. Itt, minthogy leányegyház, az Oltáriszentséget nem őrzik és keresztelő kút sincs.

6. Öröklámpa sincs, még kevésbé alapítvány az öröklámpa olajra.

7. Gyóntatószék sincs. Elrendeltetett, hogy karigben, stólával kell gyóntatni.

8. Szenteltvíz egy edényben mindig van. Volt itt kőből készült szenteltvíz tartó, a jelenlegi leányegyházbeliek kérik, hogy hozzák vissza.

9. E templomban nincsenek ereklyék, csak az oltárköben.

10. A temető a templom körül van, de bekerítve nincs s azt sem tudja senki, hogy meg van-e áldva. Van benne kereszt, feszület nélkül.

A szentegyház szilárd anyagból épült, szentélye boltozott, a hajó gerendás mennyezetű, faszindely fedi.

Van a faluban néhány skapulárés és kordás.

Oltár.

Válasz a 6. oldal három kérdésére.

1. Egyetlen oltár van a Mindenszentek tiszteletére. Az oltár közepén a Mindenszentek festett képe, mellette két márványozott oszlop. Az oldalait Sz. Péter és Sz. Pál szobrai zárják le.

Fentebb az építményen két festett angyal van. A másik szenten a Boldogságos Szűz cirádákkal körülvevett képe. Az oltár tetejét a sárkányölő Sz. György képe zárja le.

2. Elégséges oltárterítő van. Az oltár megáldásáról nem tudnak. Ereklék az oltárkö erekléin kívül nincsenek.

3. Megfelelő nagyságú és hiteles ereklékkel ellátott oltárkö van. Az oltáron szentségház és négy fa gyertyatartó van.

Torony

Válasz a 6. oldal két pontjára.

1. A szentegyháznak tornya nincs. A faluban fa harangláb van, ezen kb. 50 font súlyú harang függ. Megáldásáról nem tudnak. A harangláb tetején kereszt van.

2. Nem tudják, hogy mikor szerezték be a harangot.

Sekrestye

Válasz a 6. oldal öt pontjára.

1. Sekrestye nincs, de némi felszerelést egy ládában őriznek. Éspedig: 2 vállkendő, 1 miseing, 2 karing, 2 kehelyabrosz, 3 kehelytörő, — jobban, tisztábban kellene mosni azokat — 1 kehelyfedő, 1 kehely, felső része ezüst, aranyozásra szorul, 1 kehelytányér, 2 miseruha stólvával és manipulussal, 2 csengő, 1 misekönyv. Egy zászló is van a templomban.

2. A templom felszereléséről a jámbor nép hozzájárulásából gondoskodnak. Eddig semmiféle leltár nem készült a dolgokról.

3. Oltáralapítvány nincs.

4. Sem könyvek, sem búcsúokmány, sem kiváltságlevél nincs.

5. 2 csengő és egy zászló van, amint már megjegyeztük. A már a maguk helyén említett dolgokon kívül egyébként semmi nincs.

Templomatyá

Válasz a 7. oldal három pontjára.

1. A hívek kegyes adományain kívül — részint a perselypénzből, részint hagyatékból — semmi bevétele nincs a templomnak. Ennek a pénznek szorgalmasan gondját viseli Szalay János úr, aki a plébánossal egyetértésben fedezi a nagyobb szükségleteket.

2. Mondják, hogy Istenben boldogult Modor György plébános hagyott 26 Ft-ot, amely a szőlő árából fizetendő, melyet Vásárhelyi András plébános úr vett meg. Ugyanőt kötelezték a hagyomány lefizetésére. Amint Szalay úr állítja,

ugyancsak ő tartozik 3 Ft-tal is. Továbbá ugyanazon Szalay János úr biztos helyre kiadott 36 Ft 87 kr-t.

3. A templomatyá esküt tett. Fizetése 3 Ft és a perselypénz egyharmada. Kötelezettségének jól eleget tesz. Ezen felül mentes mindennemű levélhordozás alól.

A plébános leírása fentebb található.

A plébános jövedelme

Válasz a 9. oldal öt kérdésére.

1. E leányegyházban senkinek sincs javadalom jellegű kötelezettsége a plébánossal szemben.

2. Van azonban 15 földje. Egyik vetésforgóra 7, a másikra 8. E leányegyházban a jövedelem a következő: A hívek minden évben megszántanak, bevetnek és learatnak 2 földet, azok termését betakarítják, a vetőmag leszámításával — amit a plébános ad — jövedelmez 6 pozsonyi mérőt. Ennek értéke 30 kr-ral számolva 3 Ft. A többi föld jövedelme, amit a plébános művel saját házanépével, alig egyenlő a reáfordított munka értékével. A két szekér szénát adó rétet a hívek kaszálják. Ezt szekerenként 1 Ft-tal számítva ér 2 Ft-ot. Minden pár fizet egyenként 15 kr-t, ez kitesz 16 Ft 45 kr-t. Az ígás jószággal rendelkező párok adnak évenként 1 pozsonyi mérő gabonát, az ígás jószággal nem rendelkezők fél pm-t. Ez kitesz 29 1/2 pm-t. Ennek árát mérőnként 30 kr-ral számolva kitesz 14 Ft 45 kr-t. Befuvaroznak 20 jó szekér tűzifát, amit 9 kr-ral számítva kitesz 3 Ft-ot. A stólat ugyanúgy számítva, mint az anyaegyházban, évente jelent 12 Ft-ot. Mindez összesen kitesz 46 Ft 35 kr-t. Mindezek, főleg ami a stóla jövedelmet illeti, részben úgy rendeztetek, amint fentebb a Vizitátor Úr, részben pedig az ott jelzett plébános urak által bevezetettek.

4. E faluban nincs plébánia épület.

5. A tizenhatodról már volt szó fentebb.

Iskolamester

Válasz a 9. oldal négy kérdőpontjára.

1. Az iskolamesternek semmi állandó alapítványa, vagy járandósága nem lévén, a község népe fizeti. Kézpénzben kap tehát 7 Ft 21 kr-t, 30 p.mérő gabonát, 20 szekér fát. Éjszakai és nappali zsolttározásért és a halott kíséretéért 14 kr-t. Háza van — amint mondják — az egyház telkén. Kerítése javításra szorul. Ezt a két falu népe köteles karbantartani, mert mindkettőnek szolgál.

2. Az iskolamesternek van képessége a gyermekek tanítására, de a szegény nép nem küldi azokat tanításra. Akik küldik, azoktól évente 15 kr-t kap.

3. Tudománya ide megfelel. Erkölcisége ellen senki sem panaszkodott.

4. Eddig nem törődött a szülésznővel, akinek ellenőrzése rá tartozik.

A szülésznő esküt tett s a keresztelésre kellően ki van oktatva.

A hívek

Válasz a 9—10 oldal 10 kérdésére.

1. A leányegyházbeliek ezideig megadták a tiszteletet és engedelmességet a plébánosnak.

2. Húsvéti gyónásukat ezidén mindannyian elvégezték és máskor is elvégezték, sőt többen év közben is gyónnak és áldoznak.

3. Mindannyian magyarok és tiszta római katolikusok.

4. A szentegyházat mind a szülők, mind a gyermekek szorgalmasan látogatják.

5. A plébánosnak és az iskolamesternek adandó járandóságok tekintetében és azok házainak javításában némileg hanyagok.

6. E helységekben nincsenek másvallásúak és a gyermekét senki sem nevei közömbösségre.

7. Van néhány szokványos káromkodó, de senkiről sem hallani, hogy valami más nagy bűnben részes lenne.

8. Nincs titkos eretnek, vagy eretnekségre hajló eretnekgyanús.

9. Nincsenek különváltan élő házaselek, sem házassági akadályban leledzők, sem idegen aszszonyt tartók, sem ágyasságban élők.

10. A gyónókötelesek és a megtértek számát, valamint a lélekösszeírást az alább közöljük.

A SZENTBÉKKÁLLAI PLÉBÁNIAHOZ TARTOZÓ KÖVESKÁLI FILIÁLIS KÖZSÉG ÁLLAPOTA ÉS HELYZETE

Válasz az 5. oldal tiz kérdőpontjára.

1. A kegyúri jogot e leányegyházban kétségkívül a megyéspüspökök gyakorolják. De — amint a szegény nép által hajdan sövényből épített imaház roskadozó falai bizonyítják — ezideig semmit sem tettek kegyúri kötelezettségük teljesítésére. De vigaszul szolgálnak a mostani főpásztornak tettei és lelkesedése, aki már sok szentegyházat restaurált Isten dicsőségére.

2. Az imaház védőszentjéről semmit sem lehet tudni, s az egyházlátogatás alkalmával sem választottak védőszentet, mert az már düledezik és új templomot kell építeni. Akkor majd védőszentet is választanak. Az erdőben lévő templomromhoz (a néhai almádi bencés apátság — A ford.) pünkösöd másnapján körmenetben jönnek Keszi-ből, Szentbékkálláról, Mindszentkálláról. Diszle-ből, Tapolcáról, Tördemiczről, Tótiból, Kékkút-ról. Innen viszont a feanti helyekre járnak. Itt semmi különleges ájtatosság nincs.

Oltár

Válasz a 6. oldal három kérdőpontjára.

1. Az említett rozoga imaházban egy hasonló oltár áll, amelyen a Boldogságos Szűznek hajdan deszkára festett képe van, kétoldalt rendetlenül elhelyezett durva képecskék vannak. A földön kétoldalt Szent István és Szent László magyar királyok faszobrai állnak.

2. Az oltáron elégséges terítők vannak, de

ereklyék nincsenek, s azt sem lehet tudni, hogy valaha megáldották-e az oltárt.

3. Megfelelő nagyságú oltárkő van, de nincs hiteles ereklyékkel ellátva.

Torony

Válasz a 6. oldal két kérdésére.

1. Szokásos módon épített torony, vagy harangláb itt nincs, hanem az imaház ablaka alatt kinyúló két gerendán függ egy harang.

2. Ez az egyetlen harang kb. 50 font súlyú, de hogy ezt ki és mikor szerezte be, senki sem tudja. Állítják, hogy meg van áldva, de hogy ki és mikor, mely szent tiszteletére, azt nem tudják. Külső részén kereszt van.

Sekrestye

Válasz a 6. és 7. oldal öt kérdésére.

1. Sekrestye nincs. A templomi fehérneműt egy ládában tartják. Még pedig: 8 oltárterítő, 1 vállkendő, 1 miseing, 1 karing, 4 kehelytörlő, 3 kehelyabrosz, 1 rézkehely paténával, melynek aranyozása már elég kopott. Mindezek nagyobb tisztaságot igényelnének.

2. E leányegyház eme csekély felszerelését egyedül a jámbor nép adományaiból szerzik be. Eddig leltára nem volt.

3. Oltáralapítványok nincsenek.

4. Sem könyvek, sem búcsúengedély, sem kiváltáslevelek nincsenek, egy misekönyv, egy gyászmisekönyv s a szertartáskönyvön kívül.

5. Van egy csengő, egy zászló, négy gyertyatartó. Más semmi sincs.

Templomtáya

Válasz a 7. oldal három kérdőpontjára.

1. Egyedül a hívek kegyelete segíti valamegyest e leányegyházat, más semmi jövedelme nincs. Perselypénzt gyűjtenek a hívektől, de az oly csekély, hogy még egy fél évre sem elégséges a gyertyára, amikor misét tartanak. E kevéske jövedelemmel sem sokat törődnek, mert a pénzről semmiféle számadás nem volt.

2. Az utóbbi esztendőben semmit sem hagyományoztak a templomra.

3. A templomatya esküt tett, semmi járandósága nincs, csak ami részesedést személyesen megenged magának. Figyelmeztetést kapott, hogy kötelességének jobban tegyen eleget.

Plébános

A hét kérdésre már válaszolva fenntebb. E leányegyházban panaszkodtak az emberek azon 26 forint miatt, melyet e filiára hagyott Ft. Modor György úr s amit még nem fizetett meg a jelenlegi plébános úr az általa megvett Modor féle szőlő ára fejében.

Plébánosi javadalom.

Válasz a 9. oldal öt kérdésére.

1. Amint a plébánia területén sehol sincs a plébánosnak alapítványi javadalma, itt sincs.

2. Itt az egyik vetésforgóban van 13 földje, melyről már említés történt fentebb, a másik vetésforgóra azonban semmi sincs. Négy rétje van, de csak három szekér szénát terem.

3. A monostorapáti leányegyház hivei megszántanak az egyik vetésforgóban két földet, a másikban Szentbékállá határában ugyancsak két földet, ezek, a vetőmag leszámításával, — amit a plébános ad — teremnek kb. 6 mérőt. Ennek értéke, mérőnként 30 kr-ral számítva kitesz 3 Ft-ot. Négy rétet kaszálnak, melyen három szekér szénát terem. Szekerenként 1 Ft-tal számítva, kitesz 3 Ft-ot.

E helységben bizonyos különleges mérték szerint adóznak az egyes párok. Ez a gabona összességében nem tesz ki többet 18 pm-nél. Ennek értéke mérőnként 30 kr-ral számolva 9 Ft-ot jelent. A többi földeket a plébános úr művelteti házanépével, melynek munkadíja nagyjából egyenlő a hozadékával.

Az esketésnek szabad stólája van, ami évenként alig tesz ki 4 Ft-ot. A keresztelés és az avatás után 24 kr-t számítva, kap kb. 1 Ft 12 kr-t. Temetés után hasonlóképpen 24 kr-ral számítva, kap talán 48 kr-t. Az új asszony avatásáért — „per strophium” — (kendőt kap — A ford.) van talán 30 kr. A teljes összeg kitesz 6 Ft javadalmi bevételt és a hivektől kap 37 Ft 45 kr-t.

Iskolamester

Válasz a 9. oldal négy kérdőpontjára.

1. E faluban az iskolamester számára nincs semmi alapítvány, vagy természetbeni járandóság. De a falu ad neki 5 Ft-ot készpénzben. Minden egyes pár ad egy csekély gabonát, úgy, hogy a teljes gabonajárandósága mindössze 12 pm-t tesz ki. Minden fogatos gazda bevisz neki egy kocsit fát. Egy hold földet megszántanak számára, de le sem aratják, be sem hordják. A halott kíséretéért, az éjszakai és nappali zsoltározásért mindössze 25 dénárt kap. Van a falutól kijelölt háza.

2. A gyermekek oktatásának eleget tesz, de senkit sem küldenek hozzá oktatásra. A tanítási tanévenként, gyermekenként 25 dénárt kap.

3. A helységhez képest elég művelt. Ellene senkinek sincsen panasza.

4. Eddig nem volt gondja a bábaasszony oktatására. Erre a feladatára most figyelmeztetést kapott.

A bábaasszony tisztos személy, esküt tett és kellően ki van oktatva a keresztelés módjára.

Hivek

Válasz a 10. és 11. oldal 10 kérdésére.

1. A plébánosnak nincs semmi panasza e leányegyházbeliekre.

2. Húsvéti gyónásukat mind elvégezték, sőt év közben is többször gyónnak és áldoznak.

3. Jelenleg mindannyian magyarok és katolikusok.

4. Amennyire a távolság és az időjárás engedi, szentmisére eljárnak mind az anyaegyházba, mind a másik leányegyházba. Gyermekeiket is küldik.

5. Plébánosukat csak immel-ámmal fizetik.

6. Amint a faluban senki sincs másvallású, úgy egyes házasságban élők sincsenek, sem közömbösen nevelt leányok.

7. Van néhány szokványos káromkodó, de senki sem leledzik valami más súlyosabb vétségben.

8. Eretnekgyanus nincs, sem eretnek-pártoló.

9. Nincsenek különváltan élő házások, vagy valami házassági akadályban leledzők, senki sem tartja magánál másnak a házastársát.

10. Hány gyónóköteles, hány megbérmált van, alább következik.

A SZENTBÉKKÁLLAI EGYHÁZHOZ TARTOZÓ REFORMÁTUS ÉS EVANGÉLIKUS ERETNEKSÉGGEL FERTŐZÖTT LEÁNYEGYHÁZAK ÁLLAPOTA ÉS HELYZETE ÉS PEDIG ELŐSZÖR KÜVÁGÓ-EÖRS

Hogy milyen helyzet és állapot van ebben a leányegyházban minden szempontból, akár a hitek, akár a templom tekintetében, mind a jelenben, mind a múltban, abból az egy tényből bőségesen kiviláglik, amit közlök: Ugyanis ebben a községben annyira elterjedt az eretnecség, hogy a meggyökerezett eretnecség és a kiirtott régi hit bizonyosságául még e község neve is változást szenvedett. Azelőtt ugyanis, mint a régi okmányokból kitűnik, Boldogh Asszony Eörsnek nevezték. Kétségtől a Magyarok Nagyasszonyának különös tiszteletéből s a templom is az ő mennybevitelének tiszteletére volt szentelve, amely most a gonoszok kezében nyögi rabságát s várja sóhajtozva szabadulását. Hogy ez egykor megtörténjék, néhány általam megfigyelt dolgot a jövődő használatára ide jegyzek. És pedig:

Templom

Válasz az 5. és 6. oldalon található 10 kérdésre.

1. Hogy ki volt hajdan e templom kegyura, senki sem tudja. Horváth Ferenc, Mindszentkállá iskolamestere azt állítja, hogy Bárány Ferenc kezében van néhány templomra vonatkozó irás.

2. A búcsú napját hajdan e templom a Menynyekbe felvett Boldogh Asszony ünnepén ülte, akinek tiszteletére a templom épült s ezért hajdan a falu neve is Boldogh Asszony Eörs volt, de az eretnek gonoszság az Ég és Föld Nagy Királynéjának nevét gonosz gyűlöletből Küvágó Eörsre változtatta. Senki sem tudja, hogy a megszentelt templom meg volt-e áldva, vagy fel volt-e szentelve. Semmiféle ájtatosság nincs e

faluban, sőt minden jámborság annyira megszűnt, hogy még akiket katolikusoknak tartanak, azok is csak névleg azok.

3. E templom hajdani javadalma nem volt megvetendő. Mondják, hogy kb. 75 földje volt, továbbá 15 rétje és bizonyos szőlője, melyek jelenleg kevés kivétellel az eretnekek kezén vannak.

4. Hogy a templomot régi romjaiból miképpen és kik restaurálták és hogy jelenleg is miként tartják fenn, tüstént látni fogjuk alább.

5. Erre az ötödik, továbbá a hatodik, hetedik nyolcadik és kilencedik pontra vonatkozólag itt és most semmi észrevétel nincs.

10. A katolikusoknak és reformátusoknak közös temetője a templomtól távol, Kis Eörs területén fekszik, a romtemplomnál. Ebben az esperes közreműködésével újabban keresztet állítottak fel, s azt felszentelték. Az Úr 1751-ik esztendejében, június 1. napján. Ezen alkalommal egy másikat is megáldottak a falu közepén. Az ünnep kedvéért nagy katolikus hívősereg zarándokolt oda s a katolikusok örvendezése s az eretnekek haragja és dühöngése közepette trombiták, dobok hangja közt szentelték Istennek, s a nagyszámú népnek szentbeszédet tartottak.

Oltár és felszerelése

A 6. oldalon lévő kérdőpontoknak itt nincs helye, mivel sem oltár, sem hozzá tartozó felszerelés sincsen.

Harangláb

Válasz a 6. oldal két kérdőpontjára.

1. Van a római katolikusok részére a falu közepé táján egy újonnan felállított harangláb, melynek tetején egy kis kereszt is van.

2. E haranglábban egy kb. 109 font súlyú harang függ, amelyet újabban szereztek be, egyrészt az eretnekektől elvett 40 Ft-ból, másrészt a jámbor nép adományából. Mondják, hogy a harangot Acsády Ádám püspök áldotta meg. E harang a Szent György szőlőhegy tulajdona volt, de ott nagyobbakat akartak szerezni s így vették meg. Azt állítják, hogy Szent György tiszteletére van szentelve.

Alább szó lesz mind a templomhoz csatlakozó, mind az attól különálló toronyról.

Sekrestye

A 6. és 7. oldal öt kérdésének nincs helye, mert nincs sem sekrestye, sem imaház, sem pedig semmiféle odatartozó dolog.

Templomtáya

Válasz a 7. oldal három kérdésére.

1. E leányegyháznak eddig semmi jövedelme nem volt, sem adomány, sem perselypénz. Arra alkalom sem volt. Most azonban kérésre a T. Szala Vármegyétől kapott 25 Ft-ot, Ft. Lenthy

István püspöki helynöktől pedig 100 Ft-ot. Ez a pénz biztos helyen van.

2. Ezen összesen kívül semmi pénze nincs e leányegyháznak.

3. Templomatyát is csak újabban rendeltünk és az esküt is letette. Fáradságáért egyedül Isten jutalmazza. A falu katolikus lakói közül néhányan buzgolkodnak Isten házáért.

Plébános

Róla már fenntebb szó volt.

Plébánia javadalom

Rövid válasz a 9. oldal öt kérdésére.

1. Plébánosnak itt semmiféle járandósága, vagy javadalma sincsen.

2. Sem telke, sem pedig ingatlana nincs a plébánosnak, mivel mindezeket részben a nemeség, részben a prédikátor használja. Alább ezt látni fogjuk.

3. A betegek ellátásáért 8 Ft-ot kap.

4. Plébánia ház és hozzátartozandóság nincs, ezeket, ahogy már mondtuk, a prédikátor foglalta el.

5. A plébánosé a bor tizenhatoda az ecséri szőlőhegyen, ahol a püspökségnek tizedjárandósága van. Ez a tized átlag kb. 8 akót tesz ki. Semmi másból nincs a faluban tized, s így tizenhatod sem.

Iskolamester

Válasz a 9. oldal négy kérdőpontjára.

1. Az iskolamesternek alapítványi, vagy más állandó javadalma nincs. A nemrég fogadott mesternek egyedül a hitközség fizet páronként 7 kr-t és negyed mérő gabonát. Temetésért s a vele együttjáró éjszakai és nappali zsoldozásért 24 dénárt kap. A hitközség felszánt neki egy hold földet a tavaszi és egy holdat az őszi alá, s ennek termését betakarítja. Lakóháza még nincs más, mint amit a község kijelölt. Annak építésére törekszenek.

2. Feladatának eleget tesz, tanítván a gyermekeket. Ezek mindegyikétől negyedévenként 25 dénárt kap.

3. Megfelelő képzettséggel rendelkezik, példás életű, s erre a helyre különösen alkalmas.

4. Meghagytuk neki, hogy gondja legyen a bábák oktatására.

Két bábaasszony van. Mindkettő katolikus, s mindkettőt kioktattam a keresztelés helyes módjára.

Hívek

Válasz a 9. és 10. oldalon látható tíz kérdőpontra.

1. Mivel a plébánost a nagy kiterjedésű plébánián a szétszórt hatalmas tömegű híveknek gondja szertföltött lekötik, nem képes nyájának képét kellően megismerni. Ezeknek a leányegyházbelieknek — akik tőle távol vannak s őket ritkán láthatja — hibáiról nem beszélhet, de eddig senki sem szegült ellene.

2. Mondják, hogy e leányegyházban sokan elhanyagolják az évi gyónást és a húsvéti szentáldozást, és senkit sem lehet dicsérni itt a gyakori gyónás és áldozás miatt. De nem is csoda, hiszen a plébánosok e környéken rendkívül elfoglaltak és távol is vannak.

3. A lakosság tiszta magyar, de nagy része az igaz magyaroktól idegen a pestises luteri és kálvini hit miatt. Mert ebben az Apostoli Országban némely helyen az ellenséges ember az Égi Atya búzájába konkolyt hintett, s itt annyira elnyomta a nemes gabonát, hogy alig egy-két kalász maradt elnyomatlan.

Itt Kálvin felett Luther uralkodik, s ezért prédikátoruk és iskolamesterük őt követi, s maguk között annyira összetartanak, hogy a más hitet vallók is az ő prédikátorukat hallgatják és fizetik, még ha a kálvini tanok ellen harsog is és az összes szentségeket is az ő módján veszik, halottaikat vele temetetik. Hasonlóképpen gyermekeiket a lutheri iskolában taníttatják. Itt a szülők és a gyermekek között akkora különbség van, hogy bár mindkét szülő kálvinista, gyermekeik mindannyian, vagy többségükben Luthert hallgatják.

4. Igen kevesen vannak itt, akik szorgalmasan járnak szentmisére, nem beszélve arról, hogy háznépüket, vagy gyermekeiket Isten igéjének hallgatására ösztönöznék. Mivel a szentmise innen messze van, sokan eddig a prédikátor, vagy az iskolamester beszédeire szoktak járni. Ezeket ismételtén figyelmeztettük, s ezért kissé rendtertek, főleg mióta iskolamesterük van.

5. Plébánosukat és mesterüket szorgalmasan fizetik, s az iskolamesternek kiutalt háznak szorgalmasan gondját viselik. A kálvinisták betegségükben az úgynevezett úrvacsora vételére többnyire saját prédikátoraikat hívják, az egészségesek pedig vagy Köves-Kállýára, vagy Monoszlóra mennek (mert egyedül ezt nem szolgáltatja ki nekik a luteránus prédikátor).

6. E leányegyházban sok vegyesház van, s gyermekeiket is eltérítik a Kegyes Katolikus Anyától, amint alább a lélekösszeírásból is ki fog derülni. Ezelőtt több katolikus szülő közömbösen nevelte leányát, de most már megjavultak.

7. Nem kevés szokványos káromkodó van, más bűnökben leledzők azonban nem találhatók.

8. Ez ideig több névleges katolikus volt, akik életük és erkölcsük után ítélve — tiltott napokon húst fogyasztottak, a vallási dolgokkal nem törődtek — szinte eretnekek voltak, s amint erkölcsük, úgy hitük is olyan volt, mint akik katolikus létükre félig eretnekek.

9. Nincsenek különálló házások, vagy valamilyen házassági akadállyal gátoltak, sem nőrablók, vagy idegen asszonyt tartók.

10. Hogy hány gyónóköteles és hány megtért van, azt a lélekkataszter tüstént feltünteti.

Bizonyos megjegyzések

A templomra, a tornyokra, a földekre, rétekre, szőlőkre, a prédikátor és az iskolamester házaira és az iskolákra vonatkozólag.

1. A másvallásúak sem tagadják, hogy a templom romokban hevert, s azt a katolikusok szorgalmával, munkájával és költségével építették újjá, bár a másvallásúak is közreműködtek.

Azt sem tagadják, hogy annak fenntartásához részben munkájukkal, részben pénzzel, részben pedig a községi korcsma és mészárszék jövedelméből a katolikusok is hozzájárulnak mindmáig. Ugyanígy a tornyokat is — melyeknek egyike a templomhoz kapcsolódik, a másik külön áll — ők állították és tartják fenn.

Ugyanígy van a prédikátor és az iskolamester házával és az iskolaházakkal, melyek mind a templom ősi telkén állnak.

2. Megjegyzendő, hogy a harangok közül kettő ősi időkből való, több szavahihető ember állítja, hogy régen a katolikusoké volt. A harmadikat újabban vették, a katolikusok együtt a másvallásúakkal. Ennek vételéhez a katolikusok 1751-ben 40 Ft-tal járultak hozzá, azért, hogy ez egészen a másvallásúaké legyen, ezt a mostani katolikusok nem használhatják, de a két régit, melyekhez úgy látszott, hogy nincs joguk, ezentúl használhatják.

3. A templom számos földjét részben a nemeség, részben a prédikátor és az iskolamester használja, a réteket és a szőlőt mind a prédikátor élvezi. De egy részét a katolikusok is, de csak négyet vagy ötöt. Felszólítást kaptak, hogy amint plébánost helyeznek ide, azonnal vissza kell adniok.

Jó lenne a katolikus nemeseket bíróilag felszólítani, hogy a földeket önként adják vissza, a másvallásúakat is rá kell venni; s ha ezeket meg lehet győzni, semmi akadály, hogy a prédikátor is visszaadja a magánál tartott földeket.

4. Mind a prédikátort, mind az iskolamestert tilalmazni kell a kálvinisták szolgálatától, ezeket el kell távolítani amazoktól. Így ugyanis a luteránusok lényegesen meggyöngülnek, mi pedig a megosztott ellenfeleket könnyen legyőzhetnénk, mivel a prédikátornak nem lenne annyi jövedelme, s a reformátusok gyermekeiket a mi iskolamesterünkkel taníttatnák, a luteránus mester jövedelme csökkenne, a mienké növekedne, s ami a dolog veleje: az igaz hit tanait és elveit a gyermekek a betűvetéssel együtt hathatósabban elsajátíthatnák, s végül maguk a kálvinisták sürgetnék a katolikusokkal együtt, hogy a szőlők, a mészárszék és a korcsma jövedelméből a plébános és az iskolamester fenntartását szolgáló jövedelmet a falu nekik kiadja. Most ugyanis már régóta a prédikátornak és a luteránus iskolamesternek fizetik.

Hasonlóképpen:

5. A vegyesvallású lakosok, vagyis ahol az egyik fél katolikus, a másik luteránus, vagy kálvinista, vagy az egyik luteránus, a másik kálvinista, az a házaspár, amelyik a saját vallása papjának, vagyis a katolikusnak, vagy a kálvinistának szolgálatát nem tudja igénybevenni, gyermekeit katolikus plébánossal kereszteltesse, halottait is vele temettesse. Kényszerítsék arra is őket, hogy a kálvinista és a luteránus vegyes házasságokat ne merészeljék egyik prédikátor előtt sem megkötni.

6. A prédikátor minden ténykedés stóladíját — még a luteránusok esetében is — előzőleg köteles a katolikus plébánosnak lefizetni. Ez ugyanis királyi rendelet.

7. Mind a prédikátor, mind az iskolamester az ismételten előforduló kiszállások (excursiones) alkalmával magánházakban, vagy nyilvánosan mondott, de számukra nem engedélyezett beszédek miatt — melyeket kegyes királyi rendeletek tilalmaznak és amelyeket ismételten tilalmaztak — szigorúan megbüntetőndők.

8. Gondosan ügyelni kell, nehogy másvallású bábaasszonyt válasszanak és ahogy az iskolamesterek a tanításban, de főleg a gyermekek keresztény oktatásában gondosan ráneveljék őket az eretnekek megcáfolására.

9. Végül lássuk e helység összeírását, mivel a falu új plébánia és anyaegyház lesz.

**A SZENTBÉKKÁLLAI PLÉBÁNIÁHOZ
TARTOZÓ
KÖVESKÁLI FILIÁLIS KÖZSÉG
ÁLLAPOTA ÉS HELYZETE**

Templom

Röviden válaszolva az 5. és 6. oldal tíz pontjára.

E községben nincs katolikus templom, csak egy nagyrészen elpusztult rom, de hogy ez melyik szent tiszteletére volt hajdan szentelve, annak még emlékét is kiirtotta a két uralkodó eretnokség, a kálvinista és a luteránus. Amint a még látható romok bizonyítják, ez az épület rendkívül szép volt (fuerit pervenustus), de hogy ehhez hajdan milyen birtokok tartoztak, arra senki sem emlékszik.

A község részben a püspöké, részben különféle — többnyire másvallású — nemeseké.

Mivel a kálvinisták többségben vannak, az ő hitükön lévő prédikátort és iskolamestert tartanak, akik azonban a luteránusoknak is szolgálnak. Van egy náddal fedett nagy szobából álló imaházuk, amely a prédikátor lakásához kapcsolódik.

A falu lakóinak közös temetője az említett romos szentegyház körül van, kerítése nincs, kereszt sincs benne.

A fából készült harangláb ugyancsak közös, rajta egy kb. 60 font súlyú harang függ. Ezt a katolikusok a másvallásúakkal közösen vették. De megáldva nincs.

Mivel itt semmi olyasmi nincs, amit egyébként fel kellene jegyezni, áttérünk néhány dolog leírására. És pedig:

1. A szentbékállai plébános semmit sem kap az itt rejtőző katolikusoktól. Ha beteghez hívják, szívesen kimegy.

2. Több vegyes és tiszta katolikus házaspár van, de gyermekeiket a kálvinista iskolába küldik, s így magától értetődik a romlás veszélye. Erre figyelmeztettük őket.

3. Néhány kivételével a másvallású beszédekre járnak.

4. Egy pár vegyes házaspár gyermeke már kálvinista, vagy luteránus lett.

5. A prédikátor a megfelelő keresztelési mód-

ra alig van kiképezve, mégis több katolikusnak gyermekét megkeresztelni és halottaikat eltemetni merészeli. Néhány katolikus csavargó egyént, főleg tapolcai cigány nőkkel összeeskettett, akik közül az egyik férfinék él a felesége, s azért az illetőt elfogták — amint hallani lehet — és Marcaliba szállították.

6. Mivel a faluban néhány katolikus leányt közömbösen neveltek és akkor választottak valamilyen vallást, amikor férjhezmentek, gondosan ügyelni kell arra, hogy ez újból meg ne történjen.

7. A falu katolikusait noszogatni kell arra, hogy misére járjanak és hogy gyermekeik oktatására katolikus iskolamesterről gondoskodjanak.

E községben katolikus bábaasszony van, s mivel iskolamester nincs, reája nagyobb gondot kell fordítania a plébános úrnak.

Végül 8. Utána kell nézni, hogy a templomhoz hajdan milyen javadalmak tartoztak s vajon azokat a prédikátor, vagy valamely egyéb másvallású nemes birtokolja-e?

**A SZEPEZDI EGYHÁZ HELYZETE
ÉS ÁLLAPOTA**

amely ugyan nagyjából Luther és Kálvin követője és ott semmi sem tartozik a római katolikusokra, de azért néhány dolgot pontról pontra megemlítené vélek.

Először: Ez a helység a szentbékállai plébánia leányegyháza, attól legkevesebb két óra járásra fekszik. E nagy távolság és a sok filia miatt a szentbékállai plébános képtelen a szükséges gondoskodásra. Így érthető e helységben az eretnokség növekedése.

Másodszor: E község nagyjából a veszprémi püspöké, részben pedig másvallású nemesek tulajdona.

A kegyúri jog kétségtelenül az egyházmegye püspökét illeti.

Harmadszor: Van valamiféle épület, amit könnyen restaurálni lehetne, mert összes falai állnak és a boltozott szentély is ép. Azelőtt a másvallásúak is látogatták, de elhagyták, amikor az esperes helyre akarta állítani. Összejövetelük céljára egy falusi házat választottak.

Negyedszer: Annak ellenére, hogy a helység lakói többségben kálvinisták, mégis luteránus iskolamestert tartanak, aki prédikál, postillákat olvas fel, a gyermekeket tanítja, temet és szinte minden prédikátori teendőt végez. Mindkét felekezeti fizeti.

Ötödször: Az itteni iskolamester, akit a kegyes királyi rendelkezés szerint minden jogtalan ténykedéstől eltiltottak és a Nemes Vármegyéhez idéztek, elhagyta helyét. Ügyelni kell, hogy az újonnan bevezetett ne kíséreljen meg hasonlót és ha a falu lakói megpróbálnák az iskolamestert erre rávenni, gondoskodni kell, hogy még a reményét is elveszítsék a mester alkalmazásának. Az iskolamester pedig mindörökké megfosztassék hivatalától. Ha pedig megkísérelné a kálvinisták szolgálatát, mint a saját vallásától idegeneknek

szolgálat büntetés végett a Hatóságnak jelentendő.

Végül pedig, ha a falu lakói megkísérelnék a kálvinista iskolamester bevezetését, mivel ott ilyen vallásgyakorlat nem volt, eljárást kell ellenük indítani e vakmerő kezdeményezés miatt.

Ezen eljárás mellett könnyen lehet katolikus mestert bevezetni, főleg azért, mert templomuk nincs, a falu házában gyűlnék össze, ezért abba csak egy katonát kell helyezni, aki ott telet s így onnan kiszoríthatók.

Hatodszor: Amint mondják, a hajdani szentegyház Sz. András apostol tiszteletére volt szentelve.

Hetedszer: Állítólag hajdan négy földje volt a templomnak, melyeket változó vetésforgóban a község lakói a másvallású iskolamester számára művelnek és használnak. Azt mondják, hogy egy kis rét is tartozott hozzá, melyet a község ugyan csak a mester részére kaszál.

A harangláb

Van egy fából ácsolt harangláb, melyen egy kb. 40 font súlyú harang függ. Nincs megáldva, az egész község gondoskodik róla és használja. Beszerzésének idejét senki sem tudja.

Temető

A temető a régi templom mellett van. Kereszt nincs benne. Az egész falu lakói közösen használják. Hajdan fallal volt körülkerítve, de már teljesen leomlott, s ezért kerítése nincs.

Katolikus mester hiányában a római katolikusok is az evangélikus tanítóval temettetik halottaikat.

A plébános jövedelme

Mivel a plébános csak a betegek ellátására jár ki, és ha hívják —, ami ritkán esik meg — a temetésekre, más járandósága nincs, mint esetenként 25 kr. minden egyes portától — amely mindössze 2 Ft-ot tesz ki.

Hivek

A hivek mind magyarok, de a katolikusok a kálvini és lutheri konkollyal vannak meghintve, úgy hogy Krisztus tiszta búzája már majdnem teljesen el van nyomva.

Allítólag minden katolikus elvégzi húsvéti gyónását, senki sem eretnekgyanus, de közülük sokan nem csak hithidegek; mivel a plébániák nagy távolsága miatt szentmisére nem járhatnak, ezelőtt a másvallásúak könyörgéseire és prédikációira jártak.

A katolikusok gyermekeiket Szentbékállára viszik keresztelni, s ugyanott esküsznek a jegyesek. A lutheránusok pedig Kövágóeörsre, végül a kálvinisták Köveskálllyára járnak.

Megrögzött istenkáromlók nincsenek, más vétet sem lehet találni, vagy hallani.

Hány házaspár van, milyen veszély fenyegeti gyermekeiket, kik és hányan vannak a gyónókötelesek, a lélekösszeírásból tűnik ki.

A ZÁNKAI LEÁNYEGYHÁZ HELYZETE ÉS ÁLLAPOTA

A szentbékállai plébániához tartozik, melytől kb. 2 óra járásra fekszik. E község földesura részben a Kismartoni Herceg, nagyobb részben azonban másvallású nemesek és szabadosok.

Volt itt hajdan egy szép templom, ahogy a még ma is álló falak és torony bizonyítja, de senki sem tudja, hogy kinek a tiszteletére volt szentelve s azt sem tudják, hogy milyen javadalom tartozott hozzá.

A lutheránusok egy házat merészelték a községben építeni összejöveleikre s iskolamestert is fogadtak, holott a lakosok nagyobb részben nemek és kálvinisták. De imaházukat a Megyéhez intézett kérésre lerombolták, az iskolamestert pedig hivatalosan figyelmeztették, hogy tovább ne merészeljen működni. Vigyázni kell tehát, nehogy a jövőben megvesse itt lábát a gonoszság. Gondoskodni kell katolikus mesterről és a régi templom helyreállításáról, ha az adakozásból megvalósítható lenne.

A falu összes lakói az említett szentegyház mellé temetkeznek, hajdan be volt kerítve, de most hiányzik. Kereszt sincs benne.

Fa harangláb van, amelyen egy harang függ, amit a falu közösen vett. Megáldva nincs. A falu minden lakójának közös tulajdona, valláskülönbőség nélkül.

E leányegyházban a csekély katolikuság nagy lelki veszélyben van. Ugyanis a plébániák nagy távolsága miatt alig tudnak valaha is misére menni, ezért a szülők, akik maguk sem rendelkeznek elégséges vallási ismeretekkel, gyermekeiket sem tudják keresztény módon nevelni. Ezért a gyermekek a mindennapi érintkezés következtében az eretnek fertőzést könnyen megkapják és mind teljesen elidegenednek a szent dolgoktól.

A plébánosnak innen semmi jövedelme sincs, ha beteghez hívják, akkor kijön, a gyermekeket keresztelni hozzá viszik, nem különben a jegyesek esküvőre hozzá mennek. Az eretnekek saját szektájuk szerint vagy Moroszlóra, vagy Kúvágó-Eörsre járnak.

Tizenhatod e faluban nincs, mivel tizedet sem szed senki. A nép jövevény, többségében német és kálvinista. Megrögzött istenkáromló nincs, egyéb súlyosabb bűn sem fordul elő.

A MONOSZLÓI EGYHÁZ HELYZETE ÉS ÁLLAPOTA

A szentbékállai plébániához tartozik s az anyaegyházról kb. 2 óra járásra fekszik.

Kálvinista prédikátora van, aki úgy saját, mint a lutheránus vallásúaknak egyaránt szolgál.

Mivel a római katolikusoknak jelenleg semmiük sincs e községben, ami feljegyzésre szorulna, csak néhány megjegyzésre érdemes dolgot említék.

Először: Különféle nemesek a földesurak. A Kismartoni Hercegnek is van némi birtoka a faluban. Mondják, hogy hajdan a veszprémi püspöknek is volt itt birtokrésze.

Másodszor: Volt itt hajdan díszes templom, amely romos volt ugyan, de falai s a boltozott szentély még állt, amikor a református és evangélikus vallású lakosok 1746-ban restaurálni merészelték s azóta ott tartják összejöveteleiket.

Harmadszor: Amint mondják, a régi egyházhöz hét föld s egy rét tartozott, amely 2 szekér szénát termelt. Mindezt a református prédikátor használja. Hogy mikor, ki, milyen feltétel alatt adta át neki, senki sem tudja.

Negyedszer: Fa harangláb van. Benne egy kb. 50 font súlyú régi harang. Beszerzéséről senki semmit sem tud. Megáldásáról sem tudnak. A falu lakói közösen használják.

Ötödször: A temető a falun kívül van. Kerítés, kereszt nincs és megáldva sincs. Már régen enélkül kezdték használni. Az egész lakosság vegyesen ide temeti övéit.

Hatodszor: Itt a kálvinizmus annyira eluralkodott, hogy a prédikátornak nem csak a kálvinisták és lutheránusok, hanem a római katolikus lakosok is kényszerültek megadni minden fizetést. Ez megtiltatt nekik és ügyelni kell, ne hogy ilyesmi újból előforduljon.

Hetedszer: E községben a prédikátor mindenféle hitvallású embernek különbségtétel nélkül szolgál, keresztel, temet és esket, még a római katolikusoknak is, akik azt állítják, hogy a templomok távolága miatt katolikus helyekre nem tudnak vasárnaponként és ünnepnaponként eljárni. Az Isten ígéjére vágyakozva, a prédikátort hallgatják. E felette veszedelmes dologtól tiltottuk őket.

Nyolcdaszor: Iskolamester e faluban jelenleg nincs, sem iskolaépület. A prédikátor kétségkívül a plébánia javadalmát használja.

Kilencedszer: A nép teljes egészében magyar, de amint már említettük, három vallású.

Amíg kálvinista iskolamester volt, egy arra használt házban tanított, gyermekeiket a római katolikusok is oda küldték tanulni, amit megtiltottunk.

Tizedszer: A szentbékállai plébános úr ide csupán a betegek ellátása végett jár ki, akinek ez ideig semmi fizetést nem adtak. Tizenhatod itt sincs, mivel senkinek sem adnak tizedet.

Tizenegyedszer: Mondják, hogy húsvétra minden katolikus meggyónik, de azt is mondják, hogy egyesek csak névleg katolikusok. Más vétések nincsenek, mint hogy némelyek megrögzött káromkodók.

Tizenkettedszer: Megjegyzendő, hogy mivel a lakosok a Pesti Commissio után királyi engedély nélkül merészkedtek a régi szentegyházat felújítani — holott ezt hatóságilag tilalmazták —, a Nemes Vármegeye szorgalmazásával talán vissza lehetne tőlük venni.

A HENYEI EGYHÁZ HELYZETE ÉS ÁLLAPOTA

amely ugyanazon szentbékállai plébánia leányegyháza. Az anyaegyházról másfél órányira fekszik.

szik. Van kálvinista prédikátora, aki egyaránt szolgálja a saját és a lutheránus híveket.

Bár e helyiségben a római katolikusoknak semmijük sincs, az esetleges jövő szempontjából érdemes némely dolgot feljegyezni.

Először: A jelenlegi prédikátor kb. 10 évvel ezelőtt mint utolsó iskolamester működött itt, s most mint első prédikátor szolgál. Mert ezelőtt csak iskolamesterek voltak itt, s a nép a monoszólói prédikátorhoz szokott járni elintézni az elintézendőket.

Másodszor: E helységben semmi nyoma sem látszik a régi szentegyháznak, hihető tehát — s ezt nem ártana esetleg kivizsgálni —, hogy azt lebontották és az újabban épített imaházat annak helyére emelték. Ezt a királyi engedély nélkül történt imaházépítést s a prédikátor bevezetését jelenteni kellene Ófelségének, s az imaházat el lehetne tőlük venni, s a prédikátor is eltávolítható lenne.

Harmadszor: A községet a nemesség mint sajátját birtokolja.

Negyedszer: Mondják, hogy a templomnak hajdan volt hat földje és két rétje, amely két szekér szénát termelt. Mindezt a prédikátor használja bizonyos szőlővel együtt, amit a falu népe szokott megművelni.

Ötödször: A helyiségnek nincs iskolamestere, hanem a prédikátor tanítja nem csak a kálvinisták és lutheránusok gyermekeit, hanem a római katolikusokét is, amitől eltiltattott és ügyelni kell, hogy ezt ne merészelve többé megkísérelni, mert különben még az iskolamesteri, vagy prédikátori hivatalának gyakorlásától is el lehet tiltani addig, amíg az egész úgy nem tisztázódik a fentebbi második pont értelmében.

Hatodszor: A temető közös, megfelelő kerítése nincs, meg sincs áldva és kereszt sincs benne.

Hetedszer: Van a helységben egy fából készült harangláb, rajta egy kb. 50 font súlyú harang. Megáldva nincs. A falu népe szerezte be, ezért közösen használják.

Nyolcdaszor: Mivel katolikus mester nincs, a katolikus halottakat is a prédikátor temeti, néhány napján keresztel is.

Kilencedszer: A falu lakói mind magyarok, de többségük Kálvint követi, néhányan pedig Luthert.

Tizedszer: A plébánosnak semmi javadalma nincs e községből.

Tizenegyedszer: A katolikusok csak névleg azok, egyébként magatartásuk eretnek, szentmisehallgatással alig törődnek, a prédikátort hallgatják, gyermekeiket is hozzá küldik oktatásra. Sok megrögzött káromkodó és ünneprontó van közöttük.

A lélekösszeírás alább következik.

A DÖRÖGDI LEÁNYEGYHÁZ HELYZETE ÉS ÁLLAPOTA

amely ugyanazon szentbékállai plébániához tartozik, az anyaegyházról könnyű három óra járásra fekszik.

Mivel ez a leányegyház a kálvinista és lutheránus tanok terhe alatt nyög és a római katolikusoknak itt semmijük sincs, néhány dolog megjegyzendőnek látszik.

1. E falu földesura Méltóságos Talián Ignác úr, Tekintetes Szegedy Ferenc úr és Sárosy Sámuel úr. Hogy melyik a kegyúr, nem tudható. Méltóságos Talián úr mintegy nyolc évvel ezelőtt kezdett egy kápolnát építeni, de még nem fejezte be. Volt itt egy nagyon régi és nagyszerű szentegyház, melynek újjáépítésére semmi remény sincs.

2. A temető a falu közepén van, kerítés és kereszt nélkül, hihetőleg soha sem volt megáldva. A falu minden lakójával közös, a katolikusokkal, az ágostai és a helvét hitvallásúakkal.

3. Van egy kb. 50 font súlyú harang, amely fa haranglábon függ. Közösen vették a falu lakói, megáldva nincs.

4. Bár csak egyetlen helvét hitvallású lakos van e faluban, a község mégis kálvinista prédikátort tart, aki az ágostai hitvallásúaknak is szolgál, az úrvacsoraszolgáltatással. E ténykedéstől hatóságilag tilalmazták.

Osszejöveleiket egy dűledező fatemplomban tartják, amely a prédikátor házához kapcsolódik. Újraépítését megtiltották.

5. A községnek nincs iskolamestere. Gondoskodni kell katolikus mester bevezetéséről.

6. Ide a plébános kijön, ha beteghez hívják, de semmi fizetést nem kap fáradságáért. Javadalmazására semmiféle ingatlan nincs.

7. A falu népe tiszta magyar, legnagyobbbrészt lutheránus. Van néhány megrögzött káromkodó. A katolikusok szerfölött hithidegek.

A SZENTBÉKKALLAI ANYAEGYHÁZHoz LEÁNYEGYHÁZKÉNT TARTOZÓ KAPOLCS HELYZETE ÉS ÁLLAPOTA

Templom

Válasz az 5. és 6. oldalon látható 10 kérdőpontra.

1. E leányegyházban senkinek sincs kegyúri joga, mivel a falu többféle — nagyobbbrészt lutheránus és kálvinista — nemes kezén van.

2. Az újabb években a katolikus hívek buzgó-sága egy sövény imaházat épített, s ezt a Méltóságos Püspök Úr 1746-ban megáldotta. Nincs saját védőszentje. Ez ideig innen sehova sem ment búcsús körmenet, sem ide nem jöttek, sehonnán. Semmiféle külön ájtatosság nincs.

3. Sem ingó, sem ingatlan vagyona nincsen.

4. Az oratorium fenntartására, mivel újonnan létesítette a szegény nép, eddig nem volt gond. De semmi javadalom nincs annak fenntartására. Eddig megfelelően gondozzák és elég tisztán tartják. Kórus, orgona és szószék nincs. Néhány nagyon egyszerű pad azonban van benne.

5. Az oltáriszentséget nem őrzik itt és keresztelő kút sincsen.

6. Öröklámpa nincs, következésképpen alapítvány sincs a lámpaolajra.

7. Gyóntatószék nincs, azért a gyóntatás az oratoriumban történik, mindenki szemeláttára.

8. Itt eddig ritkán szenteltek vizet, azért csak

ritkán volt elhelyezve egy kis cserépedénykében.

9. Szent ereklyék nincsenek.

10. Van temető a templom körül — közös a másvallásúakkal — nincs elég jól bekerítve. Hogy valaha megáldották-e, senki sem tudja. Benne újonnan felállított feszület nélküli kereszt van.

Néhány skapulárés és kordás is van a faluban, de nyilvános ájtatosságot nem tartanak.

Oltár

Válasz a 6. oldal három kérdésére.

1. Egy kis oltár van ezen oratoriumban a Szent Háromság tiszteletére.

2. Megfelelő mennyiségű terítővel el van látva. Maga az oltár mindössze néhány képecskéből áll. Az oratoriummal egyidőben áldotta meg ugyanaz a főpásztor.

3. Megfelelő nagyságú oltárkö van, előírással pecséttekkel.

Harangláb

Válasz a 6. oldal két pontjára.

1. Egyetlen egy gerendából készített harangláb van, a tetején kereszt.

2. Mintegy 40 font súlyú a harang, melyet nem régen szereztek be a katolikusok. A Szent Háromság tiszteletére szentelte a veszprémi püspök.

Sekrestye

Válasz a 6. és 7. oldal öt kérdőpontjára.

1. Van egy vállkendő, egy miseing, egy karing és egy miseruha stózával és manipulussal. Egy kehelyabrosz, két kehelytörlő s egy kehelyfedő van, megfelelő anyagból. Egy réz kehely van, paténával. Mindezeket részben az oltáron, részben egy ládában tartják, mivel sekrestye nincsen.

2. Mindezen csekély felszerelést újabban szerezte be a szegény nép. Ez ideig leltár nem készült.

3. Alapítványi mise nincs.

4. A misekönyvön kívül más liturgikus könyv nincs, még kevésbé kiváltságlevél, vagy búcsúengedély-okmány.

5. Egy csengő van, ezenkívül semmiféle szent-edény. Sem füstölő, sem tömjéntartó, sem tömjén nincsen.

Templomtálya

Válasz a 7. oldal három kérdésére.

1. E templomnak semmi ingatlana nincsen. Éppen ezért minden, amit eddig beszerettek, a jámbor hívek kegyes adományából történt. Eddig semmiféle perselyezés nem volt. Amit önként felajánlottak, azt a templomatya a hívek és a plébános egyetértésével hűségesen a templom legfontosabb szükségleteire fordította.

2. Az utóbbi időkben semmiféle alapítványt nem tettek.

3. A templomatyá esküt tett. Javadalma semmi sincs, legfeljebb az, hogy mentes a szokásos falusi kötelezettségek alól. Kötelességének eddig hűségesen eleget tett.

A plébános járandósága.

Válasz a 9. oldal öt kérdőpontjára.

1. Mivel kegyúr nincs, plébánosi járandóság sincs, sem adomány, sem valamiféle alapítvány.

2. Nincs kiszakított telke, sem ebből folyó haszna a községtől.

3. A hívektől nincs más járandósága, mint az egyszer s mindenkorra fizetett 8 Ft, amelyet egy magánszerződés alapján adnak.

4. Sem plébániaház, sem kert nincs.

5. Tizenhatod sincs, mert tizedet sem fizet senki a faluban.

Iskolamester.

Válasz a 9. oldal négy kérdésére.

1. Az iskolamesternek nincs semmi javadalma, vagy alapítványa. Nemrégén vezetett be, mert emberemlékezet óta nem volt katolikus iskolamester. Fenntartására a község 12 Ft-ot fizet készpénzben. Páronként fél pozsonyi mérő gabonát kap. Temetésért és zsoldozásért 20 kr. a járandósága. Mindössze egy szobája van, ebben lakik és a gyermekeket is itt oktatja. A ház elég tágas és kényelmes. Fenntartása a hívek kötelessége.

2. A gyermekek tanítására vonatkozó kötelezettségének eleget tesz. Tőlük tanévenként 25 dénárt kap.

3. Képesítése elégséges, de életmódja nem egészen megfelelő.

4. A bábaasszony kioktatására eddig nem fordított gondot. Ezt most megparancsoltuk neki.

A bábaasszony tisztas életű és esküt tett. Most ki lett oktatva a keresztelés helyes módjára.

Hívek.

Válasz a 10. és 11. oldal tíz kérdésére.

1. A plébános úr szerint a hívek engedelmesek s minden tiszteletet megadnak neki.

2. A húsvéti gyónásukat kivétel nélkül mind elvégzik, s a szentáldozást is. Nagyrészüket az év többi szakában is gyónik, különösen karácsony körül.

3. E község minden lakója magyar, de nagy

részüket megfertőzte a lutheránus és kálvinista eretnokség. A lutheránusoknak van prédikátoruk, aki különbség nélkül mindenben szolgál a reformátusoknak is. Van ugyanilyen vallású iskolamesterük is, aki mindkét felekezetet szolgálja és tanítja gyermekeiket. Az eretnekek sem a plébánosnak, sem az iskolamesternek nem fizetnek.

4. Több katolikus még a távolabbi helyekre is elmegy a szentmisére, de háznépüket és gyermekeiket — főleg téli időben — nem kényszeríthetik erre. Éppen ezért a távol lévő lelkipásztor hiánya miatt e nép hitbeli jártassága nagyon hiányos. Egyesek annyira vágyódnak Isten igéjére, hogy még az eretnekek imaházába is elmennek prédikációt hallgatni.

5. A híveknek van egy magán egyezsége a plébánossal, amely szerint rendszeresen fizetik.

Az újonnan épített oratoriumot karban tartják. Ugyanígy az iskolamester házát és kerítését is gondozzák. Mindazonáltal a temető kevésbé gondozott, amelyben hibásak a kálvinisták és a lutheránusok is.

Ezen leányegyház hívei semmivel sem járulnak hozzá a szentbékállai plébániaház fenntartásához.

A római katolikusok gyermekeiket általában a plébánossal kereszteltetik, de a plébánia székhelyének nagy távolsága miatt néha előfordul, hogy a prédikátorral végeztetik.

A kálvinisták lutheránus prédikátort tartanak, s attól kapnak minden szolgálatot, de az úrvacsora vételére s a betegek ellátására a dörögdi kálvinista prédikátort szokták kérni.

E község másvallású hívei arra a merészségre vetemedtek, hogy még a katolikusoktól is követelik prédikátoruk fizetését. Ennek a vakmerőségnek már véget vetettünk.

6. Néhány évvel ezelőtt volt itt számos vegyesházas és olyanok, akik leányaikat közömbösen nevelték. De Istennek hála, az újabb években ez a baj szűnőben van. Kik és hányan vannak e leányegyházban — gyermekeikkel együtt — alább közöljük.

7. Sok szokványos káromkodó van, de más vétségben leledzők nincsenek, kivéve az uzsorászkodás bűnébe teljesen belemerült másvallásúakat.

8. Egy asszonyról jelentették, hogy nagyon kedvez az eretnokségnek és sokat érintkezik velük. Szigorú figyelmeztetésben részesült és javulást ígért.

9. Különlő házások nincsenek, hasonlóképpen senki sincs, aki házassági akadály ellenére is együtt élne valakivel. Nőrablók nincsenek, más házastársát sem tartja magánál senki.

10. A lélekösszeírás alább következik.

JÓZSEF HORVÁTH

DAS PROTOKOLL ÜBER DIE KIRCHENVISITATION DES BISCHOFS
VON VESZPRÉM MÁRTON PADÁNYI BÍRÓ IN SZENTBÉKKÁLLA
UND DEN FILIALKIRCHEN

Unter den Quellen, die sich auf die Geschichte des Káli-Beckens beziehen, nehmen die Schriften über die Kirchenvisitationen im XVIII. Jahrhundert einen hervorragenden Platz ein. Dabei ist die 1745 nach sorgfältiger Vorbereitung durchgeführte Visitation des Bischofs von Veszprém Márton Padányi Bíró am ergiebigsten angegeben.

In diesem Protokoll ist alles zu finden, was sich auf die Kirche, die Schule, den Pfarrer und den Schulmeister, auf deren Wissen und Einkommen sowie auf des religiöse Leben der katholischen Gläubigen in der genannten Zeit bezieht. Darüber hinaus ist der die Volkszählung enthaltende Teil des Berichtes außerordentlich wichtig, da er sich auch auf Menschen anderen Glaubens erstreckt und über die demographischen Be-

lange hinaus auch wichtige Angaben zur Familienstruktur enthält.

Nach einem 1333—1335 angefertigten Zehntenverzeichnis von Pápa arbeitete auf dem untersuchten Territorium im XIV. Jahrhundert in jedem einzelnen Dorf eine eigenständige der insgesamt 11 Pfarren. 1555 sind nur noch sieben Pfarren bekannt und in der Zeit des Episkopates von Márton Padányi Bíró entfiel auf 12 Gemeinden ein Pfarrer, der in Szentbékállá residierte. Zugleich wirkten auch vier reformierte und zwei evangelische Geistliche auf diesem Gebiet.

Auf Grund der latinisch geschriebenen und in ungarischer Sprache überlieferten Protokolls läßt sich das religiös-geistige Bild der Dörfer des Gebietes im XVIII. Jahrhundert aufklären.

A KÖVESKÁLI FELSŐ ÉS ALSÓ REFORMÁTUS TEMETŐ XVIII. ÉS XIX. SZÁZADI SÍRJELEI

Balassa Iván a magyar temetők néprajzi kutatásának feladatait összegző tanulmányában megállapította: „A temető egység és állandóan változó alakú kapcsolatban áll az élő településsel, a faluval.”¹ Ez a kapcsolat figyelhető meg, követhető nyomon a Káli-medencei községek történeti—néprajzi vizsgálatának központi községében, Köveskálon. Fényes Elek a következőket írja 1836-ban a faluról: „Köves Kálla magyar mezőváros a Balatontól csak 1 órányira; 297 kath. 24 evang. 654 ref. 27 zsidó lakja... Szántóföldje kevés, mert határját nagyobb részt szőlők foglalják el, melyek igen nemes bort teremnek...”²

Református lakosságának nagy része kisnemesi eredetű, amelyet a XVIII. sz.-i különböző lélekösszeírások és a családi levéltárak adatai igazolnak.

A nemesi családok többségének utódai ma is a községben élnek. Az elődökről a családi hagyományok, a korabeli nagyszámú írásos dokumentum és a temetők még meglévő sírjelei vallanak. Bár e munkának most nem feladata a temetkezés rendjének, a családszerkezet, a rokonsági rendszer és a temető összefüggésének a vizsgálata, annyit azonban meg kell említeni, hogy mindkét vizsgált temetőben a nemzetségi temetkezés nyomai figyelhetők meg, a rokonsági foltok, sírcsoportok körülhatárolhatók. Elvileg soros temetkezés volt, amely egyes családok, rokoni csoportok esetében idegenek közbeékelődését eredményezte. Azonban nem ez volt az uralkodó elv. A fő törekvés napjainkig az egy „rokoni ágba” (nemzetségek) tartozóknak a lehetőség szerint egymás mellé temetése. Ez figyelhető meg a Györffy, Pálffy, Kenessey, Csekő, Nagy, Sebestyén, Gyenis, Kövesdy, Gombás, Szalay stb. családok és leszármazottaik esetében. Tehát a hivatalos, az egyház által is szorgalmazott sorba temetkezés mellett a nemzetségi temetkezés az uralkodó a legutóbbi időkben is. Az egyes „ősi” családok tagjait és leszármazottait többségében ugyanúgy a temetőnek egyazon részén találjuk meg pl. a Györffy, Pálffy, Kenessey, Csekő, Sebestyén, Gyenis, Nagy, Kövesdy, Gombás, Szalay, Szigeti stb. családokat — mint padjukat a templomi ülésrendben vagy lakóházaikat a falu településrendjében.³

Balassa Iván a temetőnek nemzetségek szerinti felosztását református sajátságának tartja. Vidékünkön a két köveskáli és a monoslói református temetőn kívül ugyanez megfigyelhető Kékkúton a róm. kat. kisnemesek között első-

sorban, de Salföld róm. kat. lakói között is. Utóbbi községben egyetlen nemes sem élt.⁴

Köveskálnak két temetője van: az alsó a falu Ny-i részén (a faluhoz ugyan közelebb található — ezért is nyitották meg —, azonban alacsony fekvésénél fogva a talajvíz szintje nedvesebb időszakokban nagyon megnő, ezért ilyenkor kényszerűségből ismét használják a felső temetőt, megtartva a közösség által elfogadott temetkezési rendet) a felső pedig a falu K-i részén. Mindkét helyen külön bekerített a reformátusoknak is, a róm. katolikusoknak is a temetőkertje, amelyet a temetőárok vesz körül. Bálint Sándor megállapítása, hogy „a temető öregek tudatában máig szakrális térségnek számít, amit a körülárkolás, kerítés: a profán világtól való elhatárolás is kifejezésre juttat.”⁵ Ez esetünkben is helytálló. Pl. a temetőbe járás is a vallás gyakorlásának számít. Ugyanakkor ez az elhatárolás az állatoktól is védte a sirokat,⁶ általános funkciója volt.

A két temető közül a „felső temető” a régibb, ahol a legkorábbi sírjel 1776-ból való, egyike lehet az első siroknak azután, hogy 1767-től a templom körüli temetőben megszűnt a temetkezés. Ez a református temető a legrégebbi, mellette található a római katolikusoké, amelyben XIX. sz. végi, többségben pedig XX. sz. eleji sírjelek figyelhetők meg, hisz római katolikusok csak elenyésző létszámban voltak a XVIII. sz.-ban és a XIX. sz. második feléig református lakosságú Köveskálon. Padányi Bíró Márton 1745. évi lélekösszeírásában mindössze tíz katolikus család szerepel csak.

A katolikus temető mellett közvetlenül találjuk azt a temetőrészt, amelybe az evangélikusok temetkeztek. Feltehetően XVIII. sz. végi, bizonyíthatóan pedig XIX. századi sírjelekkel. Ide a XIX. sz. közepe körül reformátusok is temetkeztek.

Az alsó református temetőben a legrégebbi sírjel a XIX. sz. 60-as éveiből származó, ugyanis ekkor mérték ki a rétekből ezt a temetőt. Szájhagyomány örzi (amely anyakönyvileg is igazolható), hogy az „alsó temető” első halottja a kolebában elhalt nemes Hegyi Imre volt. Sírjele első a temetőben.

A köveskáli ref. vegyes anyakönyvben a következő bejegyzés található:

„Emlékezet okáért: A köveskálai helv. hitvsú nemes közönség az országút mentében tagozás alkalmával méretett új temetőkertje 1867. márcz.

1-én szenteltetett fel, hova az alkalommal Hegyi Imre temettetett először, a köveskálai kántus ékes és összhangzatos zengedezése után helybeli lelkész tisztelendő Sebestyén Gábor alkalmi beszédet tartott 1. Moses 3 tól- 19 vers — „Por vagy és porrá kell lenned” — ígérről az ott valáskülönbőség nélkül megjelent részvételt tanúsított nagy számú gyülekezet előtt.

feljegyezte Márcz 2-án
1867

Sebestyén Gábor tiszt. lelkész"

Mellette a római katolikus temetőben a legregibb sirjel a XIX. sz. második feléből való, bár a temető fekvése arra utal, hogy a református temetőnél később kezdtek itt a temetkezést.

Pócs Éva a Néprajzi Lexikonban a sirjelt a következőképpen határozza meg: „A halott sirjának jelét jelző objektumok, amelyek általában a halott vallását, gyakran nemét, korcsoportját is jelölik. A fejfák és a sirkeresztek mellett előfordultak minden felekezetenél a sírkövek is.”¹⁷

A protestáns temetőket megvizsgálva megállapítható, hogy a kő sirjel állítása már a XVIII. sz. végétől, a XIX. sz. fordulójától általános volt.

Ennek oka elsősorban a vidék kőben való gazdagsága, másodsorban pedig magyarázható egy, a nemesi családokat és módos parasztgazdákat jellemző, polgárosultabb izléssel is. (Hisz a korszakban a római katolikus lakosságnak a módosabbja állított csak kő sirjelet, amelyet a feliratokban foglaltakon túl kevés számuk is bizonyít. Bár amint utaltunk rá, a XIX. sz. közepéig a katolikus lakosság száma is elenyésző volt.)

Novák László a Duna—Tisza közén végzett kutatásai alapján mondotta ki, hogy a sírköveknek két nagy csoportja különíthető el: az egyiket a falvak és mezővárosok módos rétege állította, vörös mészkőből, majd szürke és fekete gránitból kőfaragókkal készíttetve. Ezek általában típus-tervek szerint készült tábla alakú sírkövek vagy nagyméretű obeliszkok. Ez a polgáriusult temetői kultúra később a falusi sírkőállítás szokására is hatott. A sírkövek másik csoportját egyszerűbb kőből helyi kőművesek faragták szerény, de változatos formára.¹⁸ Utóbbiakra vidékünkön is találunk szép 18—19. századi példányokat, hisz ez a terület kőfaragó-hagyományokkal rendelkező vidék.

A két református temetőben összesen harmincegy (a katolikus temetőben öt) XVIII. századi végi és XIX. századi sírkövet találtam. Nagy részük szürkés-zöldes színű homokkőből készült, de található vörös és fehér mészkőből való is. Valamennyit erősen megrongálta az időjárás változása. A XIX. század második felében már fehér márvány és szürke vagy fekete gránit sírköveket is állítottak. Ezek egy részének készítői is ismeretek: Pápán vagy Keszthelyen, egy-egy Veszprémben, egyetlen pedig budapesti kőfaragó műhelyben készült. Pápán Tollner és Krausz kőfaragómesterek készíttetek sírköveket, többnyire reformátusoknak. Keszthelyen Polten mester műhelyből kerültek ki sírkövek. Legtöbb a római katolikus temetőben található.¹⁹ Veszprémben Velty Ferenc, Budapesten Gerenday A. kőfaragó-

mesterektől rendeltek sírköveket. Jankó János szerint Székesfehérvárról hozott sírköveket is állítottak a Balaton mellékén.¹⁹

Természetesen a készítő mesterek felsorolása hiányos, és egyelőre csak azok ismertek a XIX. sz. második felétől, akiknek neve és műhelyének feltüntetése a sírkövön megtalálható. A további vizsgálódás feladata, hogy a XVIII. századi és a XIX. sz. első felének sírkőkészítő mestereit felkutassa. E közlemény célja most csak a meglévő, feliratát olvasható, v. adatait kiderített XVIII—XIX. századi anyag bemutatása. (A sírkövek méreteit a XVIII. sz.-i kövek ma még pontosan adatai miatt nem közlöm.)

1. Az alsó református temető egyik legregibb sirjele 1776-ból származik. Homokkőből készült, felső részén nyújtott, félkör alakú lezárással. Ez a része durván megmunkált, kis kiugró váll kapcsolja a felirati mezőhöz. A záróv alatt középtájon egy domború körözetta, mellette balról α , jobbról α bevésés. Az akkori lelkésznek állították a követ, akinek a családneve egy 1747-ből származó köveskálai házösszeírásban is szerepel.

A sirjel felirata a következő:

„Megholt nagypén
teken a Krisztusszol
gája Naszályi Száz Ist
ván s itt van kamaraia
Midön ezer hétszáz
hetven hatod tája
folyna így irt Zsol-
dos János vöp enna
ja élt LXIV évet
Praedikator volt
XXXVI. eszt.

A felirati mező alján kődomborítású koponya és két, keresztbe tett lábszárcsont látható.

1. ábra. Naszályi Száz István sírköve, 1776

Abb. 1. Grabstein von István Naszályi Száz, 1776

(1. sz. ábra) Az anyakönyvben ez áll a tiszteletes temetéséről: „1776. mens. Aprilis die 9. Néhai Tiszteletes Tüdos Férfiu Naszalyi Istvan Uram el temettetett két Tanitással, minekutána élt 64 esztendőket, actorok voltak Tot Vasonyi Praedikator Tiszteletes Somogyi István Uram, és B. füredi Praedikator Fúró Mihály. Volt bucsuztatás is.”

2. Formája, disztiménye és technikája alapján XVIII. század végi a következő vöröskő sírjel, amelynek felirata majdnem a felismerhetetlenségig elkopott. Hasonlóan az eddigiekhez, a felső része félkörívben meghajló, fent közepén volutára emlékeztető domború ködisszel, alatta domború körozettával. Ezután következik a feliratot tartalmazó tábla:

„Nemes
Csatari
Akit e sírhalom fedi
Köveskál Mező Városa
Egyik volt” Innen már semmi

nem látszik — feltehetőleg alapítója, amelyet a szájhagyomány ma is őriz.

A halotti anyakönyvből megállapítható, hogy a XVIII. sz. második felében és a XIX. sz.-ban két Csatári Márton élt. Az egyik 1767. febr. 21-én halt meg és tanitással temették el. A másik 1835. márc. 23-án 65 esztendősen (szül. 1770) *sinlődésben* hunyt el. A sírkő feltehetőleg az 1767-ben eltemetett Csatári Mártoné, aki Csatári Lajos elődjével a történelmi hagyomány szerint Köveskál alapítói közül került ki (2. sz. ábra).

2. ábra. Csatári Márton sírköve 1767 (?) körül

Abb. 2. Grabstein von Márton Csatári, um 1767 (?)

3. Vörös mészkőből készült, félkör alakú felső lezárással, kiugró vállrésszel a téglá alakú felirati mezőhöz kapcsolódóan az alábbi disztetlen sírkő.

Felirata:

„Néhai TT Mar
ton Istvan
özvegye Gom
bos Judit Asz
szony élt 79
eszt. meghalt
1821 Dik eszt.”

(3. sz. ábra)

3. ábra. Márton Istvánné Gombos Judit sírköve 1821

Abb. 3. Grabstein von Istvánné Márton Judit Gombos, 1821

4. ábra. Györffy Pálné Somogyi Zsuzsanna sírköve, 1835

Abb. 4. Grabstein von Pálné Györffy Zsuzsanna Somogyi, 1835

4. A következő sírjel vörös mészkőből készült, felül nyújtott félkörívben végződő. Diszítése és felirata erősen kopott. A félköríves záródás pereme alatt egymással szembefordítva két domború kövoluta látható.

Alatta következnek a felirat:

„1835 benn
20 dik Februariusbann
Halt meg ittenn nyugvo
Ns Somogyi Zsuzsanna
Ns Györfi Paálnak
volt élte párja
Harmadfél Eszten” (innen olvashatatlan).

A hátlapján a következő véset látható:

„Élő
Emlékezzél
Halandóságodról” (4a. ábra.)

4/a. ábra. Györffy Pálné sirkövének hátlapja

Abb. 4/a. Rückseite des Grabsteines von Pálné Györffy

Az anyakönyv tanúsága szerint 22 esztendő volt, és gyermekszülésben halt meg.

5. Márványobeliszk áll a legmódosabb köveskáli család tagjainak a sírjánál. Diszitménye nincs, felirata szűkszavú:

„Kaszás Dániel született 1771
meghalt 1835 ik évben
és neje Szényi Anna
született 1786
meghalt 1808.”

A síremléket 1835-ben állították (5. ábra).

6. A felső részén félköríves, széles peremben és vállban végződő kőtábla a sírjel, amelyet

5. ábra. Kaszás Dániel és Szényi Anna síremléke, 1835

Abb. 5. Grabstein von Dániel Kaszás und Anna Szényi, 1835

1843-ban állították. A felirat a táblán karcolt, amelyet téglá alakban is karcolással fogtak közre:

„Itt nyugszik
Nmztes
Sebestyén Juliánna
Nmztes Györffy Pál
Ur élte párja. Élt
67 éveket meghalt
1843”

Az anyakönyv szerint a halál oka az öregség (6. ábra).

6. ábra. Györffy Pálné Sebestyén Juliánna sírköve, 1843

Abb. 6. Grabstein von Pálné Györffy Juliánna Sebestyén, 1843

7. Az előzőhöz hasonlóan kiugró peremű, vállban végződő, felső részén körív hajlású, alul táblába végződő sírjel. Felső részének közepén domború körbe foglalt kőozetta a dísz. Felirata vésett:

„Itt nyugszik
Balog István
69 éves
meghalt December 21
1845”

Halálának oka inláz volt (7. ábra).

7. ábra. Balogh István sarköve, 1845

Abb. 7. Grabstein von István Balogh, 1845

A Csekő leszármazottak (a Csekő nemzetség) őseik között tartják számon. A családi hagyomány szerint — amint Györffyné Kenessey Kornélia, a családi hagyományok legmegbízhatóbb őrzője elmondotta — molnár volt, és holtan olyan nehéz, hogy hatan vitték ki a temetőbe.

8. Széles, félköríves peremmel, kétoldalt vállal lezárt, alul téglalakú táblában végződő, karcolt feliratú az 1846-ban állított, díszítetlen sírkő. Felirata:

„Itt nyugszik
Nmtzes
Györffy Pál Ur
Ki élt 77 éveket
Meghalt 1846”
(Elhunyt öregségben)

A tábla felső részének jobb és bal oldalán legyező formájú bevésés látható (8. ábra).

9. Egyedülálló típust képvisel eddigi ismereteink alapján a területen a következő sírjel, amelyet 1849-ben állítottak. Fent keretben végződő hajlított ív, alatta domború kőozetta, majd keskeny párkány és tábla alakú felirati mező, amelynek sijkjából kiugrik a szív alakú felirattábla.¹¹

8. ábra. Györffy Pál sarköve. 1846

Abb. 8. Grabstein von Pál Györffy, 1846

9. ábra. Nagy Imre sírjele, 1849

Abb. 9. Grabstein von Imre Nagy, 1849

„Nagy Imre él 63
Évi 's meghalt 1849 dik
Évi Augustus 24 dik” (9. ábra).
Halálát kolera okozta.¹¹

10. Megjelenésre a 2—7. sz. sírjelekhez hasonló a következő, az anyának és fiának állított, az eddigieknél hosszabb felirattal rendelkező, díszítetlen sírkő. Felirata:

„Itt nyugsznak az Urban
N. Somogyi Julianna
volt N. Nagy Lajosnő
meghalt élte 53ik évében
october 20-án 1862

Károly keserves fia
meghalt 19 éves korában
december 21-én 1857.

Aldás béke poraikra

Emelte keserves apa (a többi olvashatatlan (10. ábra). A fiú tbc-(tüdővész)-ben halt meg. Anyja halálának sorvadás, apjájának 1864-ben gutaütés volt az okozója.

10. ábra. Nagy Lajosné Somogyi Julianna és fia Károly sírköve, 1857

Abb. 10. Grabstein von Lajosné Nagy Julianna Somogyi und seinem Sohn Károly, 1857

11. Vörös mészkőből készült sírkő, félkör alakú felső lezárással, voluta- és rozettadiszitással, s a következő felirattal:

„E sirhalom alatt várja a
feltámadást
Győrffy Pál hitvese
Ns. Parragh Zsuzsanna
Asszónyság
első szülöttével
élt 35 évet meghalt szülésben
1858-ban Január 25-én
Aldás béke hamvaikra” (11. ábra).

12. Félkörívben, széles peremmel és vállal, keretezett téglalakú táblában folytatódó felirati mezővel ellátott, felső részén domború körbe foglalt domború körozettával diszitett a következő sírkő. Az évszám és a felirat egy része lekopott, azonban stílusjegyei alapján a XIX. sz. második felének sirjelei közé sorolható. Felirata:

11. ábra. Győrffy Pálné Parragh Zsuzsanna sírköve, 1858

Abb. 11. Grabstein von Pálné Győrffy Zsuzsanna Parragh, 1857

„Itt nyugszik
Győrffy Zsófia
Balogh Istvánnő
Élt 55 éveket”
(Innen olvashatatlan.)

Beazonosítása eddig adatok hiányában nem volt lehetséges (12. ábra).

12. ábra. Balogh Istvánné Győrffy Zsófia sírköve, XIX. sz. II. fele

Abb. 12. Grabstein von Istvánné Balogh Zsófia Győrffy, II, Hälfte des XIX. Jahrhunderts

13. Félkörívlezárású, egyetlen huliámvonallal és szomorúfüzzel díszített, téglalakú felirati táblás sírkő 1885-ből a következő, amelynek felirata:

„Itt nyugszik
Pálffy Sándorné
szül
Györffy Lidia
élt 59 évet
áldás és béke hamvaira” (13. ábra).

13. ábra. Pálffy Sándorné Györffy Lidia sírköve, 1885

Abb. 13. Grabstein von Sándorné Pálffy Lidia Györffy, 1885

14. A XIX. sz. második feléből való, díszítménye és formája alapján a korszakban általában a legterjedelmesebb felirattal rendelkező sírjel. Fent az eddigiekhez hasonlóan peremmel ellátott, két alsó végén enyhén kifelé hajló, félköríves záródású, alsó része vésett, keretes, felső jobb és bal oldalán legyeződíszű kőtábla. Felső részének közepén nyolc szirmú, aprólékosan megmunkált domború kövirág — minden bizonnyal rozetta díszíti. Vésett felirata a következő:

„Itt
E sírbann Nyugosznak
Két testvér atyafiak
Kik e földi életben
Szüntelen együtt laktak
Nemzetes Laki Erzsébet Asszony
Néhai T. Sudár Nagy
Sámuel Ur özvegye
Élt 79 éveket és
Nemzetes Laki Therésia
hajadon aki élt 75
Kimúltak e világból
... évben” (évszáma olvashatatlan.)

Az eddigi, rendelkezésre álló anyakönyvi adatokból nem sikerült megállapítani a halálozás évét (14. ábra).

14. ábra. Sudár Nagy Sámuelné Laki Erzsébet és Laki Terézia sírköve, XIX. sz. vége

Abb. 14. Grabstein von Sámuelné Sudár Nagy Erzsébet Laki und Terézia Laki, Ende des XIX. Jahrhunderts

Az alsó temető sírjelei a XIX. sz. második feléből valók, többnyire kőfaragómesterek műhelyében készültek, a kor polgári ízlésének megfelelőek. Nagyságra, díszítményre és feliratra egyaránt különböznek a XVIII—XIX. sz. első felében állítottaktól. Az első temető sírjeleinek felső záródása változatosabb, mint a korábbi, felsőtemető-belié. A domború díszítmények eltűnnek, helyüket vésett ékítmények foglalják el, ezek azonban szemben az előző korszak változatos körozzataival, egysíkúakká váltak, ugyanaz a bánatot jelképező szomorúfüz jelenik meg minden sírkövön. A feliratok általában — hasonlóan az előző korszakhoz — a sírban nyugvó nevét és születési, valamint halálozási évét tartalmazzák. Van egy-egy kifejezés, amely az eddigiekhez képest új, de a korszakban általánosan megtalálható a felirati táblákon: „E sír fedí hidegült teteimet . . .” Egyetlen esetben beszél el a felirat családi tragédiát, amely itt ugyan egyedülálló, azonban a magyar nyelvterületről hasonló ismert.¹² Ez a versben elbeszélte tragikus esemény olyannyira megfogta a köveskáliai képzeletét, hogy még ma is többen szó szerint idézik.

A feliratok harmadik, kisszámú csoportja pedig érzelmes hangon fejezi ki a hátramaradottaknak a sírban nyugvó iránti kegyeletét.

1. Homokkőből készült, nyújtott, lekerekített felső ívvel a temető első sírköve. Erősen megkopott, felirata olvashatatlan. Az anyakönyv tanúsítja, hogy a temetőt felszentelő Hegyi Imréné állították, aki 1867. febr. 27-én „mellbajban” (tbc) hunyt el, 36 esztendőskorában (15. ábra). Sírjele mellett még két hasonló található, ezeknek adatai azonban ma még kideríthetetlenek.

2. Homokkőből készült, csúcsos felső lezárással, kiugró vállal a következő:

15. ábra. Hegyi Imre sirjele, 1867

Abb. 15. Grabzeichen von Imre Hegyi, 1867

16. ábra. Kerkápoly Kálmán sarköve, 1870

Abb. 16. Grabstein von Kálmán Kerkápoly, 1870

Felirata: „Kerkápoly Kálmánnak
e sir takarja hamvait
bús özvegye és kistfia
zokognak itt
élt 27 évet
meghalt 1870. júl. 5'' (16. ábra).

3. 4. A két sarkő egymás mellett anyáé és lányaé. Vörös mészkőből készült, téglalakú fel-

irati mezővel, lekerekített felső résszel. Az anya N. Pongrácz Julianna dr. Györffy János ügyvéd járásbírónak volt hitvestársa.

Györffy János azonban elhagyva családját, feleségül vette a fiatal, monoszlói születésű Kerkápoly Ágneszt (aki előzőleg a balatonhenyei Dobi lelkész felesége volt), akivel élete végéig élt. Első felesége az 1871-ben Köveskálón dúló tífusz áldozata lett. A hagyomány szerint a nagy bánat is elősegítette korai halálát. Az volt a kívánsága halálos ágyán, hogy a lánya is kövesse őt, ne maradjon anyáttalan árva. A családi tragédia 4 nap múlva a lány halálával, majd néhány év múlva Pongrácz nevű fiúk elzüllesztésével végződött.

17. ábra. Györffy Jánosné Pongrácz Julianna sarköve, 1871

Abb. 17. Grabstein von Jánosné Györffy Julianna Pongrácz, 1871

A tragikus sorsú anyának és lányának sirjelei:

„Tekintetes özvegy
Pongrácz Julianna
Asszony
Hideg tetemeit fedi e sirhant
élt 43 évet
meghalt 1871 évi Január 12-én
Béke és áldás hamvaira!" (17. ábra)

„Ezen sirban nyugszik
Györffy Kornélia
Huszoney tavasznak
Elhervadt rózsája
Anyja mellett lánya
Anyja után lánya
A kegyetlen végzet
De ha így kívánja.
Meghalt 1871. Január 16án
Pihenjen csendben!" (18. ábra)

18. ábra. Györfly Kornélia sirköve, 1871

Abb. 18 Grabstein von Kornélia Györfly, 1871

19. ábra. Györfly István sirköve, 1874

Abb. 19. Grabstein von István Györfly, 1874

5. Lekerekített felső tagozattal, széles vállal a téglalap alakú felirati táblához kapcsolódó a következő sírjel, amelynek vésett szomorúfűz a díszje:

„E sírban nyugszik
Györfly István
élt 49 évet
meghalt 1874. febr. 3.
Béke poraira!” (19. ábra).

6. Vörös mészkőből készült, díszítetlen sarkó, lekerekített felső résszel, alatta a felirati mező kezdetén kiugró párkánnyal:

„T. Paál Mária
néhai
T. Sebestyén M.
volt Antalvai lelkész
61 évig élt
1874. év April 4-én meghalt
10 éves hü özvegyének
A gondos jó anyának
hamvai fölé emelt
gyermeki kegyelet emléke.
T. Sebestyén Gábor és János
lelkészek által
Mária napján
1882
Áldás poraira!” (20. ábra)

20. ábra. Sebestyén Mihály és Paál Mária siremléke, 1882

Abb. 20. Grabstein von Mihály Sebestyén und Mária Paál, 1882

7. Fehér márványból készült, klasszicizáló díszítményü — téglalap metszetü hasáb, felül félkörív-lekerekítéssel, két oldalán egy-egy féloszloppal.

Felirata:

„Vörösmarty János
élt 77 évet
meghalt 1875. szept. 10.
és neje
Györfly Erzsébet
élt 83 évet
meghalt 1889. nov. 12.
Áldás béke hamvaikon!” (21. ábra)

8. Félkörívben lekerekített, körben széles, kiugró peremmel ellátott, téglalap alakú felirati mező-

21. ábra. Vörösmarty János és Györffy Erzsébet sirköve 1875., ill. 1889

Abb. 21. Grabstein von János Vörösmarty und Erzsébet Györffy 1875 bzw. 1889

vel, benne a felirattábla felső részén fogazott sorral díszített sírjel, felső részének közepén vázából aláomló lepellel:

„Itt nyugszik
Göde József
élt 75. évet
megh. 1878 évi szeptember 17.
Béke hamvainak!” (22. ábra)

22. ábra. Göde József sírjele, 1878

Abb. 22. Grabzeichen von József Göde, 1878

9. Szürke kőből készült sírjel, díszítetlen hasáb, gúla alakú felső lezárással.
Felirata:

„E
sír fedi
Györffy Antal
hidegült tetemeit
élt 47 évet
meghalt 1880. augusztus 14 ikén
Béke poraira” (23. ábra).

23. ábra. Györffy Antal sirköve, 1880

Abb. 23. Grabstein von Antal Györffy, 1880

10. Klasszicizáló forma a következő, mészkőből készült sírkő.

Felirata:

„Itt nyugszik
Ns. Gyenis Sándor
szül. 1824. szept. 19
megh. 1881. máj. 22
és fia
Gyenis Károly
szül. 1870. ápr. 29.
megh. 1882. febr. 7.” (24. ábra)

11. Megjelenésre és kivitelre megegyezik a 9. sz. 21. ábrán látható sírjellel a következő. Díszítése nincs, felirata csak adatközlés.

„Itt nyugszik
Ns. Györffy Imre
élt 61 évet
† 1882. júl. 31.
és fia
Györffy Balázs
élt 30 évet
† 1883. júl. 16.
Áldás béke poraikra” (25. ábra)

24. ábra. Gyenis Sándor és fia Károly sírköve, 1882

Abb. 24. Grabstein von Sándor Gyenis und seinem Sohn Károly, 1882

26. ábra. Csemez Elekné Gyenis Árpádina sírköve, 1882

Abb. 26. Grabstein von Elekné Csemez Árpádina Gyenis, 1882

25. ábra. Györfly Imre és fia Balázs sírköve, 1882/83

Abb. 25. Grabstein von Imre Györfly und seinem Sohn, 1882/83

12. Egyszerű, diszitetlen, fent gúla alakban végződő szürke, hasáb alakú sírkő a következő. Felirata:

„Itt nyugszik
Csemez Elekné
szül. Gyenis Árpádina
élt 24 évet
meghalt 1882. jún. 5.
Béke poraira!
Csemez Elek
1849—1939”

(26. ábra)

Utóbbi sírjelnél az adatközlés változása is nyomon követhető. Az 1929-es 30-as évektől általánossá válik az elhunyt neve után a születés és halálozás évének egyszerű feltüntetése. Még a korábban jellegzetes „élt” és „meghalt” felirat is elmarad.

(Megjegyzendő, hogy a férj másodszor is megházasodott, de felesége katolikus volt, akit a szomszédos katolikus temetőbe temettek el, míg a ref. férjet a ref. temetőbe első felesége mellé.)

13. 14. Fehér márványból készült, lekerekített felső részrel, klasszicizáló felirattáblával:

„Györfly János
ügyvédi s ny.
m. kir. járásbíró
élt 66 évet
meghalt 1883. dec.
Áldás poraira”

(Az elhunyt volt a tífuszban meghalt Pongrácz Julianna férje.)

Mellette, ugyanazon sírkertben, az övével megegyező sírjelen áll második feleségének felirata:

„özvegy
Györfly Jánosné
született
Karkapoly Ágnes
emlékének
szerető vérei
született 1821 ben
meghalt 1887 ben” (27. ábra)

15. 16. Fehér márványból készült klasszicizáló sírjel mindkettő: gúla alakú felső részrel lezárt felirati táblával.

27. ábra. Györffy János és Györffy Jánosné Kerkápoly Agnes síremléke, 1883., ill. 1887

Abb. 27. Grabstein von János Györffy und Jánosné Györffy Agnes Kerkápoly, 1883 bzw. 1887

„E sirban nyugszik
Kerkápoly Eszter
férj. Györffy Dánielné
egy jó mostoha anya
(1819—1890)
Áldás hamvaira”

„E sir takarja
Györffy Dániel
hamvait
(1818—1890)
Haló porában
is áldják szerettei.”

(28. ábra)

28. ábra. Györffy Dánielné Kerkápoly Eszter és Györffy Dániel síremléke, 1890

Abb. 28. Grabstein von Dánielné Györffy Eszter Kerkápoly und Dániel Györffy, 1890

17. Homokkőből készült, téglalakú sírjel, felső részén háromkaréjos lezárással, csúcsívesre kiképzett felirati mezővel. Szülei állították korán elhunyt fiuknak, majd ők is ide temetkeztek.

„Ns. Csekő Sándor
szül. 1870. febr. 9.
megh. 1893. jan. 17.
Ns. Csekő Gábor
1831—1906
Nagysz. Szalay Eszter
1845—1926”

(29. ábra)

29. ábra. Csekő Sándor sírköve, 1893

Abb. 29. Grabstein von Sándor Csekő, 1893

Annyit jegyeznék meg meg, hogy bár ennek a dolgozatnak nem témája, de a katolikus temetőben is található öt, homokkőből készült, az előzőekhez hasonló, csak feszülettel ellátott sírjel a múlt sz. második feléből.

A két református temető sírkövei megjelenésükben, megmunkálásukban és feliratukban nem sokban, avagy egyáltalán semmiben sem különböznek a környező falvakban találtaktól: akár a Balaton-felvidék többi falujának, akár a Bakony vidéke községeinek sírjeleivel vetjük össze. De ha a tágabb környéket vizsgáljuk, avagy a magyar nyelvterület református közösségei által állított sírköveket, akkor is hasonló jellegzetességeket, nemegyszer egyezéseket figyelhetünk meg.¹³ Így esetünkben sem beszélhetünk helyi sajátágról, hanem a más protestáns vidékre is jellemző, a falusi kőfaragók által készített, polgári és nemesi hatásokat tükröző, de a fából készült sírjelek ornamentikáját is alkalmazó sírjelekről. Ez a XVIII. sz. végi sírkövekről és a XIX. századiakról egyaránt elmondható. De nem szabad figyelmen kívül hagyni a XIX. században egyre általánosabbá váló, városi kőfaragóműhelyek ha-

tását sem, akik országrésznyi területeket is ellátak alkotásaikkal, és akik közvetítő szerepet játszottak a különböző formák és motívumok terjedésében is.

A két temetőben a kövek festésére egyetlen példát sem találtam. Legfeljebb a betűket festették ki arany- vagy fekete színnel. A díszítőmotívumok közül a leggyakrabban az ősi napszimbólum; ötféle rozetta és a copf empir, ill. klasszicista legyeződísz, voluta és koszorú fordul elő, majd a XIX. sz. második felében felváltja őket a napjainkig élő, bánatot kifejező szomorúfüz. Péterfy László szerint a díszítmények nem tekinthe-

tők csupán a sírkő illusztrációjának, mert a fejfa antropomorfi megjelenítésében megfogalmazott képzet a sírköveken más formát találva jut kifejezésre.¹⁴

A kutatás további feladata a kőfaragók és kőfaragóműhelyek felkutatása, a temetőkben — és itt a vizsgált terület egészére, a Káli-medence 8 községére gondolok — lévő sírjelek eredetének, lehetőség szerint korának megállapítása és feleketek szerint valamennyi temetőben a fellelhető díszítmény csoportosítása és amennyiben kimutatható, a helyi sajátságok megállapítása.

JEGYZETEK

1. BALASSA IVÁN: A magyar temetők néprajzi kutatása. Ethn. (1973.) 225.
2. FÉNYES ELEK: Magyarországnak s a hozzá kapcsolódó tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. Pest, 1836. 485.
3. Erre vonatkozólag úttörő munka a szakirodalomban KÓS KÁROLY: A nemzeti szervezeti nyomai Rákosdon c. tanulmánya. In: Kós K. Népelet és néphagyomány. Bukarest, 1972. 238—254.
L. még: ORSI JULIÁNNA: Az alföldi mezővárosok temetkezési rendje. In: Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 10. Bp., 1982. 257—274. NOVÁK LÁSZLÓ: A temető helye a halottkultuszban, különös tekintettel a sír és sírjelölés kérdésére. (U.ott. 285—307.)
4. Vö. BALASSA IVÁN i. m. 230.
5. BÁLINT SÁNDOR: A szögedi nemzet III. 1978/79—2. Szeged, 1980. 205.
6. BALASSA IVÁN i. m. 229.
7. PÓCS ÉVA: Sírjelek címszó a Néprajzi Lexikon IV. kötetében Bp., 1981. 452—459.
8. NOVÁK LÁSZLÓ: A Duna—Tisza köze temetőinek néprajza. Cumania V. Kecskemét, 1978. 238—240.
9. Az utóbbi időben a salgóközi és a kékküti római katolikus temetőt is megvizsgáltam, ahol kizárólag keszthelyi kőfaragóműhelyéből származó (ahol ez feltüntetett!) sírköveket találtam. Ezek a sírkövek változatos formájú felszületekben végződnek, ahol különösen figyelemre méltóak a corpusok. Szentbékállán pedig a XIX. sz. második feléből négy sziv alakú sírkő is található. (Utóbbi vö. *Burgyán Miklós*: Magyarországi sziv alakú sírjelek. Ethn. 1972. 342.)
10. Vö. JANKÓ JÁNOS: A Balaton-melléki lakosság néprajza. Bp. 1902. 403.
11. BÜRGYÁN MIKLÓS idézett tanulmányában ezt a típust sajátosan protestáns változatnak tartja három másik variánsal együtt. Vö. *Burgyán Miklós* i. m. 333.
12. Jómagam is gyűjtöttem Balatonhenyén, Erdélyben: Sajószentandrásán, Kalotaszentkirályon és Magyarórkereken.
13. Vö. SEBESTYÉN KÁROLY: Háromszéki sírkövek. Népr. Ért. (1907.) 105—109.
PÉTERFY LÁSZLÓ: Faragott sírkövek és díszítmények a nagykendi temetőben: Folklor Archivum 7. (1977) 79—163. BÜRGYÁN MIKLÓS i. m. Ethn. (1972) 330—345.
Jankó János: A Balaton-melléki lakosság néprajza. Bp., 1902. 403. MALONYAI DEZSŐ: A magyar népművészete IV. (Dunántúl) Bp., 1912. 356—360. — Magam Balatonhenye, Bakonygyepes, Felsőörs, Kékkút, Kővágóörs, Magyarpótlány, Monoszló, Nagyalacsony, Szentbékállá, Salföld valamint Ár-

kos, Illyefalva, Zabola és Kalotaszentkirály temetőit vizsgáltam e szempontból. Utóbbinál kimutatható a környékre jellemző helyi sajátság pl. a hosszú, egész sorsot elbeszélő felirat vagy a foglalkozásra utaló díszítmény.

14. PÉTERFY LÁSZLÓ: Faragott sírkövek és díszítmények a nagykendi temetőben. Folklor Archivum 7. (1977) 79—163.

Adatközlőim voltak, akiknek ezúton mondok köszönetet szíves segítségükért. Külön is hálás vagyok Györfly Kálmánné Kenessey Kornéliának kalauzolásáért, a két köveskáli temetőben értékes felvilágosításért, mindenkori fáradhatatlan segítségéért! A fényképfelvételeket Róka Lajos készítette.

KÖVESKÁL:

Györfly Kálmánné Kenessey Kornélia 1925., Fő u. 40.
Györfly Kálmán 1912., Fő u. 40.
Györfly Erzsébet 1903., Fő u. 61.
Leopold Ferencné Györfly Sarolta 1916., Bozót u. 1.
Sebestyén Margit 1909., Bozót u. 4.
Fülöp Józsefné Talabér Vilma 1909., Petőfi u. 8.
Id. Böczi Károlyné Lampért Jolán 1902., Fő u. 57.
Kövesdy Károlyné Tóth Jolán 1895., Fő u. 24.
Hajba Lajosné Györfly Irén 1907., Fő u. 25.

MONOSZLÓ:

Szilassy Kálmánné Kovács Irma 1915., Templom u. 7.
Selmeczy Dezsőné Csekő Kornélia 1898., Hegyi u. Károly Gyuláné Solyom Erzsébet 1899., Templom u.

SZENTBÉKKÁLLA:

Ozv. Vajay Istvánné Fatér Etel 1892., Kossuth u. 10.
Oltárczy Lajos 1920., Kossuth u. 24.
Körmendy Zoltánné Kéry Mária 1902., Kossuth u. 21.
Istvády Jenőné Horváth Margit 1909., Kossuth u. 9.
Cseh Mártonné Körmendy Katalin 1922., Jókai u. 3.
Szegletes Istvánné Cseh Mária 1912., Petőfi u. 6.
Marton Kornélia 1892., Kossuth u.

KÉKKÜT

Leier Ferenc 1923., Fő u.

BALATONHENYE:

Ozv. Mátyás Károlyné Somody Vilma 1894., Kossuth u.
Madár Margit 1911., Kossuth u. 49.

GRABZEICHEN AUS DEM XVIII. UND XIX. JAHRHUNDERT IM OBEREN
UND UNTEREN FRIEDHOF VON KÖVESKÁL

Auch im Zentrum des Kál-Beckens, in Köveskál, erteilt der Friedhof über die sich ständig ändernde Besiedlung des Dorfes Auskunft.

Bei den zwei erforschten Friedhöfen zeigen sich Spuren der Beerdigung von Nationalitäten, deren Verwandtschaftskreise und Grabtypen gut voneinander abgegrenzt werden können, trotz der Tatsache, daß bei prinzipiell reihenförmiger Beerdigung einzelner Verwandtengruppen gelegentlich auch Beispiele einer Reihenunterbrechung durch Beisetzen Fremder gefunden werden können. Aber bis heute besteht jene Hauptbestrebung, daß die Mitglieder aus einer Verwandtschaftsline nach Möglichkeit nebeneinander begraben werden.

Der untere reformierte Friedhof befindet sich am westlichen Teil, der obere am östlichen Teil des Dorfes. Von beiden ist der letztgenannte der ältere, das früheste Grabzeichen wurde hier im Jahre 1776 für den Prediger István Naszályi Száz gesetzt. Der untere reformierte Friedhof wurde am 1. März 1867 geweiht, als erster wurde hier Imre Hegyi beerdigt.

Auf beiden Friedhöfen waren die Grabzeichen im allgemeinen aus Stein. Dieses Material verbreitete sich vom XVIII. Jahrhundert an in dieser bürgerlichen, steinreichen Gegend.

Auf den beiden untersuchten Friedhöfen sind vom Ende des XVIII. und aus dem XIX. Jahrhundert einunddreißig Grabsteine zu finden. Der große Teil besteht aus graugrünlichem Sandstein, aber es gibt unter ihnen auch einige, welche aus rotem und weißen Kalkstein gemeißelt wurden. Durch Witterungseinflüsse sind sie allesamt stark beschädigt. In der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts wurden auch Grabsteine aus weißem Marmor und grauem oder schwarzem Granit aufgestellt; von einigen sind auch ihre Hersteller bekannt: die Steinmetzmeister Tollner und Kra-

usz aus Pápa, Polten aus Keszthely, Velyt aus Veszprém und der Steinmetzmeister Gerenday aus Budapest. Nach János Jankó wurden auch noch aus Székesfehérvár Grabsteine ins Plattenseegebiet geliefert.

Für die Verzierung der Grabsteine ist der halbkreisförmige Abschluß an ihrem oberen Teil charakteristisch. An das Schriftfeld schließt sich herausspringende Schulterzone an, unter dem Verschlussbogen befindet sich die gewölbte Steinrosette, an beiden Seiten voluten- oder fächerförmige Einschnitte. Aus dieser Zeit kann nur ein einziges Grabzeichen mit einer herzförmigen Aufschrifttafel ermittelt werden. Der Text der eingeritzten oder eingemeißelten Inschriften bezog sich auf die Person des Verstorbenen.

Im XIX. Jahrhundert wurden die Wellenlinien und Trauerweiden zu allgemeinen Verzierungselementen, an die Stelle hervorgewölbten Schmuckes traten gemeißelte Verzierungen. Der obere Abschluß der Grabzeichen ist variationsreicher, die Inschriften dagegen sind entweder ganz kurz oder sentimental gehaltene Datenangaben.

Im Zusammenhang mit den untersuchten Grabzeichen kann festgestellt werden, daß diese keine lokale Besonderheiten besitzen; vielmehr handelt es sich um Grabzeichen, die auch für andere protestantische Gegenden charakteristisch sind; von dörflichen Steinmetzen hergestellt, widerspiegeln sie bürgerliche und adelige Einflüsse und besitzen eine Ornamentik, die auch bei Grabzeichen aus Holz verwendbar ist. Bei den verschiedenen Einflüssen können jedoch auch die Steinmetzwerkstätten aus der Stadt nicht außer Acht gelassen werden, die mit ihren Arbeiten im Gebiet eines Landteiles bei der Verbreitung der verschiedenen Formen und Motive eine Vermittlerrolle übernommen haben.

A KÖVESKÁLI REFORMÁTUS TEMPLOM ÜLÉSRENDJE

A nemzeti szervezet nyomait Köveskálón nemcsak a letelepülésben, a temetőben, hanem a templomi ülésrendben, a padok elosztásában is megfigyelhetjük. A helyfoglalás szigorú rend szerint történt és történik ma is.¹

Az 1738-ban épített templomban a családok pénzzel váltották meg a padokat, amelyeket utódaik örököltek. Ez az elosztás azonban merev szabályok szerint történt. A jobb és bal oldal élesen elkülönült: a torony felőli főbejáratától balra található az asszonyok padja, jobbra az előkelő oldalon pedig a férfiaké. (Az idegenek a szabad helyekre ülhettek.) A nemzetségnek a faluközösségben elfoglalt helye pedig megszabta azt, hogy a padoszlopban milyen messze, vagy közel került valaki az Úr asztalához. A tekintélyesebb s hajdan vagyonosabb nemzetségek foglalták el az első padsorokat, s ahogy rangban hátrább volt egy nemzetség, úgy került hátrább padja is.

Ha a középtájon, az É-i fal előtti részen elhelyezkedő szószékhez és Úrasztalához viszonyítunk, akkor a férfiak padjai ezzel szemben, középben találhatók, míg az Úrasztala jobb és bal oldalán az asszonyok padsora foglal helyet. Jobbra az előkelőbbeké: a papné, jegyzőné, mesterné széke, balra a rangban utánuk következőké, de itt is a rangosabbak az első sorban találhatók.

A szószékkel szemközti, D-i bejáraton belépve, a férfiak padcsoportjai között haladunk el. A jobb és bal szárny elkülönülése a két nem között is megfigyelhető.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy fennmaradt egy, Szőke Károly, volt köveskáli ref. lelkész által készített alaprajz a templomról, amelybe 1929-ben az ülésrendet is beleírta. A korábbi állapotok is rekonstruálhatók, a változások pedig nyomon követhetők, bár utóbbiról ez esetben alig beszélhetünk.

Ábránkon a nemzetségek szerinti helyfoglalást vázoltuk, amely a következő:

A főbejárat jobb oldalán három padcsoport van: az első csoport első sora a Győrffy család férfi tagjaié. (A nemzetségnek, amelyet Köveskálón családnak neveznek, 1879-ben még hat ágát tartották számon. De hasonlóan hozzájuk, ágról beszélnek a Sebestyén, Kenessey, Csekő, Pálffy, Nagy, Fábián, Gyenis családokban is, bár utóbbiak már kihaltak és a Győrffyekkel olvadtak össze.)

(Az asszonyoknál ma is előfordul, hogy mind patrilineárisan, mind matrilineárisan meghatározzák, melyik ágon hányadik leszármazottak:

pl. ezt többször megfigyelhettem Győrffyné Kenessey Kornéliával történő beszélgetésem alkalmával.) Mögöttük négy sorban található: a Sebestyének, a Pálffyak, a Csekők—Borosok majd a Boros—Szilvássyak padja. A padcsoportra merőlegesen van a dékán széke, valamint a legtekintélyesebb és legnagyobb birtokoscsaládnak, a Kaszásoknak a padja. Ide a család férfi és női tagjai egyaránt beültek, a családba házasság révén bekerült női és férfi családtagokkal együtt.

A második padcsoport első két sorában ültek az értelmiségiek, a faluban vendégeskedő tanult emberek, akik a faluközösségben megbecsült személyek voltak. A következő pad többnyire üres volt, vagy üres, majd ismét a Pálffyak, Csekők valamint Kenesseyek padja következik.

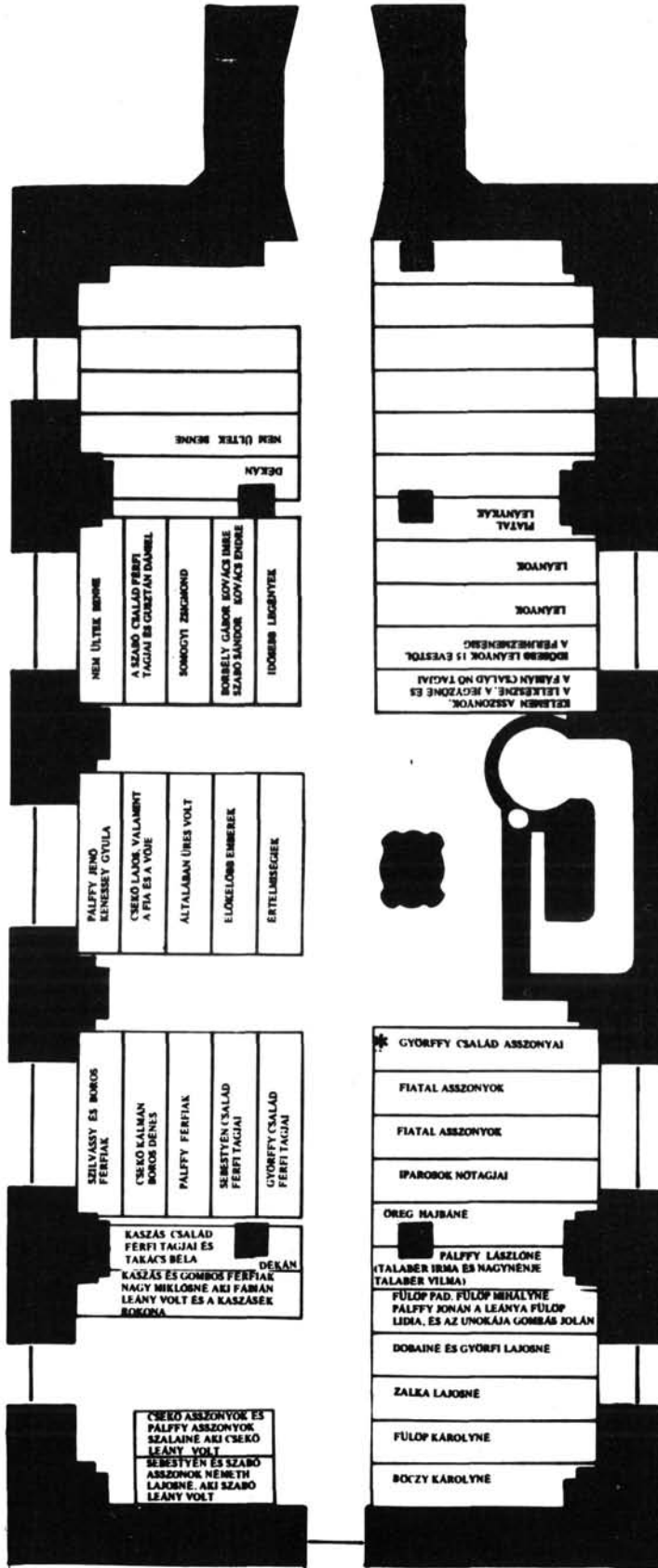
A harmadik padcsoport első sora az idősebb legényeké, a következő a Borbély, Kovács, Szabó családok férfi tagjaié, majd ismét a Szabók padja következik, míg az utolsó sorban és a csoportra merőlegesen elhelyezkedő, a dékánok mellett és mögött húzódó padsorokban sem ült és ül senki.

A női oldalon a szószéktől jobbra az első padsor a papnéé, a jegyzőnéé és a Fábián családé. Az utánuk következő sorban az idősebb leányok, (24 esztendő korig) majd mögöttük két sorban a 15 évet betöltött lányok helye következik, akik férjhezmenetelükig ülnek itt. Utána egy padsort a fiatal lányok foglaltak el, a karzat alatti sorokban, hasonlóan a férfiak oldalához, nem ült senki (ma sem ül). A Ny-i karzaton viszont az ismétlős, a 12—15 esztendő lányok találhatók.

A szószéktől balra az első sor a Győrffy család nőtagjaié. Utána következnek az értelmiségiek, majd a fiatalasszonyok (kb. 35—40 esztendő korig), utánuk pedig az iparoscsaládok női tagjai. A következő padsorok a Talabér, Gombás, Fülöp családok nőtagjaié, majd a következő négy sorban Dobai, Győrfi (nem rokon a nemes Győrffyekkel!), Zalka, Fülöp, Bóczy család nőtagjai ülnek.

E padoszlop mellett, a férfiak padcsoportjára merőlegesen található egy két sorból álló egység, amely a Pálffyak, Csekők, Sebestyének és Szabók nőtagjainak a helye.

Az első látásra rendszertelennek tűnő ülésrend érthetővé válik, ha a templomi székek öröklési rendjét megvizsgáljuk. A lányok anyjuk és apai nagyanyjuk után kerültek be a család padjába, örökölték a padbéli helyet. Ha viszont férjhez ment a lány, akkor az anyósa padjában volt a helye, amelyet aztán lánya örökölt ismét. Azon-

1. ábra. A köveskői református templom alaprajza és ülésrendje
 Abb. 1. Grundriß und Sitzordnung der reformierten Kirche in Köveskál

ban ha a férjzett asszony anyai padja üresedni kezdett, nem volt férfi utód, aki menyét vigyen a házhoz, akkor a fiatalasszony visszament édesanyja padjába és fenntartotta a családi helyet. Ez a folyamat játszódott le Győrffy Kálmáné Kenessey Kornélia esetében is. Édesanyja Csekő leszármazott Pálffy lány volt, a Csekő—Pálffy padban ült. Lányként itt volt az ő helye is, azonban férjhezmenetele után a Győrffyek padjába, anyósa és sógornője közé kellett volna üljön. De elődei padja megüresedett volna, mert nem volt női örökös, ezért visszaült édesanyja helyére.

Tehát a ma azonos helyet elfoglaló különböző családnevek egy közös őstől eredeztethetők, aki a templomi széket birtokolta s örökül hagyta. Pl. Nagy Miklósné mint Fábán lány került a Fábánok padjába u.így Gombás Gáborné is. De Gombás Jolán anyai nagyanyja Fülöp Lidia révén került a Fülöp-padba. Vagy Fülöp Józsefné mint Talabér lány ül együtt testvérbátyja lányával.

Egyértelműbb a kép a férfiaknál. A legények 18—19 éves korukig a legények padjában ültek. Utána kerültek a család helyére. A hely öröklése apai ágon történt. Ha anyian voltak, hogy már kevés volt az 1—2 pad, akkor a nemzetség azonos ágából származók ültek egy padba, a következő ágbeliek új padokat töltöttek meg. Ez figyelhető meg a Pálffyak és a Csekők esetében.

A rangbeli sorrend mind a férfiaknál mind a nőknél: Kaszások, Győrffy ágak, Pálffy ágak, Csekő ágak, Kenesseyek, Sebestyén ágak, majd Gombások, Talabérok, Fülöpök, Szabók, Szalayak, s őket követi a többi, egymással azonos rangú család, rokoni ágfa. Azt a fajta jól körülhatárolható nemzetségi szervezetet és ennek a templomi ülésrendben való tökéletes tükröződését, a jobb és bal szárny olyan éles elkülönítését,

amelyet Kós Károly Rákosdon megvizsgált és feldolgozott, itt nem találjuk meg.²

Az asszonyok és a férfiak helyöröklésében a különbség abból adódik, hogy a nő szülei és a férje családjához egyaránt tartozik és ebből adódóan kislánykorától öregasszonykoráig négy-öt alkalommal is helyet változtat. Sőt, a kiháló nemzetségi ágtól már asszonyként, az anyósa padjából elmenve örökölheti a helyet, amelyet továbbhagy leányára. A bilaterális rokonsági és leszármazási rend a nők esetében volt élő elsősorban.

A templomi ülésrend meghatározott rendje, a nemzetségi szervezet nyomainak megléte a magyar nyelvterületen több helyen is megtalálható. Megléte gyakoribb az elsősorban protestáns kismemesi közösségekben.³ A köveskáli református templomi ülésrend évszázadok alatt szinte változatlan maradt a gazdasági előnyöket is jelentő nemzetséget, a nemzetség ágait és hagyományait számon tartó és éltető, többségében kismemesi közösségekben.

Mindössze annyi változás történt, hogy Szőke Károly ref. lelkész javaslatára az 1930-as években a korábban kisgyermekkorától férjhezmenetelükig az anyjuk mellett ülő lányok az üresen lévő, a papné és jegyzőné mögött lévő padokba ültek. Az asszonyok annyira ragaszkodtak a család ősi helyéhez, hogy esetenként oly sokan ültek egy padban a gyermeklányokkal együtt, hogy alig fértek el. Így ez a módosítás szükséges volt, a hagyományos szokásrendet nem bontotta meg.⁴

A kutatás további feladata, hogy a vizsgált terület valamennyi falujának valamennyi felekezetében rögzítse a templomi ülésrendet és változását, megállapítva a területre és az egyes felekezetekre jellemző sajátosságokat.

JEGYZETEK

1. Ezt alkalmam volt ez évben megfigyelni. 1982-ben áldozócstörtökön a délelőtti istentiszteleten mindössze nyolcan voltak a 600 főt is befogadó templomban, de mind a nyolcan a templom különböző részén ültek, nemzetségük padjában.
2. Vö.: Kós Károly: Népélet és néphagyomány. Bukarest, 1982. A nemzetségi szervezet nyomai Rákosdon. 244—246.
3. Több adatunk van Balatonhenyéről, Monoszlóról, Szentgálról, Padragról. A templomi ülésrendre vonatkozó szórványadatokkal a mai Veszprém megye több községéből is rendelkezünk, de megfigyelhettem Kalotaszegen és Székelyföldön is. Annyit hozzá kell tennem, hogy sok helyen kor vagy vagyon, esetleg kor és vagyon szerinti rangsor állapítható meg.
4. A köveskáli származású dr. Balogh Istvánné Fábán Mariann szíves szóbeli közlése.

Adatközlőim voltak, akiknek ezúton is megköszönöm szíves segítségüket:

Köveskál:

- Győrffy Kálmáné Kenessey Kornélia 1925. Fő u. 40.
Győrffy Kálmán 1912. Fő u. 40.
Sebestyén Margit 1909. Bozót u. 4.
Leopold Ferencné Győrffy Sarolta 1916. Bozót u. 1.
Leopold Ferenc 1912. Bozót u. 1.
Kövesdy Károlyné Tóth Jolán 1895. Fő u. 24.

Monoszló:

- Szilassy Kálmáné Kovács Irma 1915. Templom u. 7.

Balatonhenye:

- Id. Máttyás Károlyné Somody Vilma 1894. Kossuth u. 51.

Szentbékállá:

- Neuperger Lajosné Szabó Irén 1905. Jókai u. 1.

ZUR SITZORDNUNG IN DER REFORMIERTEN KIRCHE VON KÖVESKÁL

Ebenso, wie in einem Bauernhaus die einzelnen Familienmitglieder nach einer bestimmten Ordnung um den Tisch herum Platz nehmen, so erfolgte auch die Platzierung der reformierten Dorfgemeinde auf den Kirchenbänken und den einzelnen Sitzplätzen in den Bänken nach einem streng geregelten Ordnungsprinzip.

Die Bänke der 1738 gebauten reformierten Kirche von Köveskál wurden von den kleinadeligen Familien für Geld gekauft, und diese Bänke wurden nach strengen Verteilungsregeln an die Nachkommen vererbt.

Die traditionelle Trennung der rechten und der linken Seite des Kircheninnenraumes kann auch hier beobachtet werden: Links vom Haupteingang waren die Bänke der Frauen, rechts die der Männer zu finden gewesen. Den Rang des Geschlechts innerhalb der Dorfgemeinde bestimmte auch dessen Entfernung vom Altartisch des Herrn; die Ranghöchsten besaßen die vorderen, die weniger Namhaften die hinteren Bankreihen.

Bis in jüngste Zeit wurden mehrere Abstammungszweige von Familiengeschlechtern aus Köveskál re-

gistriert, die nach dem Prinzip des Vererbungsgesetzes die Kirchenbänke benutzt haben. Die Mädchen kamen nach ihrer Mutter oder Großmutter väterlicherseits in die Bank der Familie; nach ihrer Heirat bekamen sie dagegen in der Bank ihrer Schwiegermutter ihren Platz. Wenn die Bank der Mutter der verheirateten Frau leer wurde, ging die junge Frau von ihrer Schwiegermutter wieder in die Bank der Mutter zurück, um so den Sitz der Familie aufrecht zu erhalten. Auf diese Weise trat bei den Frauen die bilaterale Verwandtschafts- und Abstammungsordnung in Erscheinung. Bei den Männern wurden die Plätze auf väterlicher Linie vererbt: Männer aus gleicher Abstammungslinie bekamen ihren Sitz in einer Kirchenbank.

Die Sitzordnung der reformierten Kirche von Köveskál blieb in der größtenteils kleinadeligen Gemeinde so gut wie unverändert über Jahrhunderte hinweg. Sie brachte für das Geschlecht auch wirtschaftliche Vorteile, indem sie half, die Familiengeschlechter, ihre Abstammungslinie und Traditionen in Evidenz und am Leben zu erhalten.

EGY SAJÁTOS ERDŐKÖZÖSSÉG SZENTBÉKKÁLLÁN

I.

Az 1848. évi márciusi törvényhozás, valamint az 1853. évi úrbéri pátens a magyarországi mezőgazdasági viszonyokban jelentős változásokat hozott, de nem szüntethetett meg minden feudális jellegű jogintézményt. Ilyen körülmények között történelmünk kapitalista időszakában folyamatosan többfajta agrárközösség is létezhetett, köztük az erdőközösségek. A századfordulót megelőzően Magyarország összterületéből 29,8% (3 880 011 kh) volt közös erdőterület. Az erdőközösségek legismertebb formáit a községi erdők, a volt úrbéresek és a nemesek közbirtokosságai jelentették (együttesen 3 717 753 kh kiterjedéssel), míg mellettük szinte jelentéktelen az egyéb községi erdők 162 258 kh-ja. A közös erdők aránya azonban nem volt egyforma az ország minden tájegységében. Míg Erdélyben 52,34% volt, addig a Dunántúlon lényegesen kevesebb. Zala vármegyében a 254 725 kh-ból 46 498 kh tartozott a közös erdőkhöz, ami csak 18,3% -ot jelentett.¹

A földközösségek egyrészt a feudalizmusból jöttek át a burzsoá viszonyok közé, másrészt viszont az úrbérrendezések alkalmával alakultak ki, de magukban hordozták egy sokkal korábbi közös földtulajdon egyes vonásait. A közösen használt területek, így az erdők is a parasztság egyéni tulajdonában és használatában álló földbirtokát egészítették ki,² és általában szoros összefüggés volt az előbbire vonatkozó jogosultság terjedelme és az utóbbi nagysága között.

A 19. sz. végén Szentbékkállán, az akkor Zala vármegye, tapolcai járásába tartozó, 723 lelket számláló községben³ egy sajátos erdőközösség jött létre, melynél a tulajdonosi jogosultságot már közvetlen módon nem határozhatta meg az érintettek egyéb birtoka. A község a Káli-medence, illetve a Balaton-felvidék részét képezi, mely utóbbi középhegység jellegű terület, ahol a magas évi középhőmérséklet, kevés csapadék mellett a földközi-tengerihez közelítő éghajlat uralkodik. A meleg, száraz klíma kedvez a cseres-tölgyes erdőknek. A táj erdősültsége ma is 30% fölött van, melynek 87%-a természetes erdő.⁴ Mindezek a jellemzők érvényesek voltak a századfordulón is. A község összes földterülete 1895-ben 1872 kh,⁵ melyből az erdő kb. 570 kh-t tett ki. A legjelentősebb erdőbirtokos a veszprémi püspök volt 257 kh-val. A *Püspökerdő* a község határának *Sátorma* nevű részét, a *Feketehegy*

északi felét (*Dávid ódal*); a volt úrbéresek *köz-birtokossági erdeje* közel 100 kh-val a *Feketehegy* déli oldalát foglalta el; míg az egyéni gazdák kezén lévő *magányerdők* (összesen kb. 190 kh) *Ereszényben* feküdtek.⁶ (Valószínűleg ez utóbbi kifejezés is erdő jelentést hordoz magában.⁷)

II.

A fentiekhez csatlakozott 1887-től egy újabb erdőközösség, mely ugyancsak a II. világháborút követően szűnt meg. A község tehetősebb részéből Lakosi Pál és 15 érdektársa megvásárolta az Esterházy családtól annak kb. 21,5 kh területű erdejét, a hozzá tartozó kisebb szőlőterülettel és szántóval, továbbá két belterületi ingatlant a rajta lévő uradalmi épületekkel. A korábbi tulajdonos főnemesi címe az új község megkülönböztető jelzőjévé vált. A közösséget *grófbirtokosságnak*, a tagokat *grófembereknek* nevezték. A *Gróferdő* és a szántó művelési ágú *Gróftagi dűlő* a község szelétől a monostorapáti határig terjedt. Az erdőbirtok határát *határkompok* jelölték, melynél az összehordott kórákás közepén egy gerenda volt fölállítva.⁸ Az erdőt 1896-ban az alkalmazott üzemmód szerint száralónak minősítették.⁹ Az erdő fakészletének *summája* tölgy és cser volt, melyen kívül gyakrabban kórisal, akáccal, bükkal lehetett találkozni. Tüzelőként, szerszámfaként, szőlőkaróként jól szolgált, de nem volt alkalmas építkezéshez, nem jutott belőle kereskedésre, s az adottságokon nem alakult ki népi faipar sem. Ezeket az ismérveket a későbbi időszakra is irányadónak tartjuk, tekintettel arra, hogy a két világháború közötti korszak erdőgazdálkodás szempontjából lényegében országosan folytatása volt a kiegyezéstől a Monarchia megszűnéséig tartó időszakban.¹⁰ A vizsgált község létét, tevékenységét fennállása alatt lényegében azonos körülmények határozták meg, így a változásnak kevés jele volt működésében.

Az egykorú iratok a Gróferdőről, mint Lakosi Pál és társai magánerdejéről tesznek említést. A telekkönyvben az erdő, mint osztatlan közös tulajdon kerül feltüntetetésre, közös volt a birtoklás, s a közös használat mellett a tulajdonostársak a tulajdoni hányadok arányában részesültek a hasznokból, illetve járultak hozzá a költségekhez és a fenntartáshoz. A késői keletkezés azon-

ban mindenképpen szembetűnővé teszi a közösséget, mely a működés alapelveit, a jogszokásokat lényegében a már létező, de eltérő alapon létrejött erdőközösségektől vette át.

Az adásvétellel megszerzett különböző ingatlanokat a tulajdonostársak eltérő módon használták, hasznosították, melynél a legfőbb szempont a gazdaságosság volt. A szőlő és szántóföld nem maradt közös tulajdonban, ezek elkülönítése már 1888-ban megtörtént úgy, hogy egy-egy jogosultnak kb. 2—2 kh jutott.¹¹ A római katolikus templom melletti épületet, a *grófházat* az alatta húzódó 58 m hosszú egykori dézsmapincével *árendába* adták, majd 1926-ban a község vásárolta meg jegyzőlakás és község ház céljára. A másik ingatlanon lévő egy szoba, füstöskonyha helyiségekből álló épületet előbb szintén bérbeadták, míg nem 1938-ban az egyik községbeli vincellér vette meg. A befolyt vételárát mindkét esetben tulajdoni hányadok szerint szétosztották. Az erdőből azonban sem elidegenítésre, sem *elméretésre* nem került sor, viszont vételekkel a területet növelték, így az végső soron kb. 200 kh-t tett ki. A birtokközösség tagjai helyesen ismerték fel a közösség előnyeit. Az egykorú tudomány állásfoglalása szerint is mind közgazdasági, mind szociális szempontból hátrányos lett volna az erdőközösségek megszüntetése, a föld felosztása.¹²

III.

Az erdőközösségek jogi személyiségét sem az 1879: XXXI. tc. sem az 1898: XIX. tc. nem ismerete el, a közösség magánjogi alapon működött. Nem hozott változást az 1913. XXXIII. tc. sem, hanem csak az 1935: IV. tc. ismerte el az erdőbirtokossági társulatokat, mint jogi személyeket.¹³

Közismert, hogy a nép jogtudata nem esett teljesen egybe valamely időszak tételes jogi szabályozásával, ahhoz viszonyítva legtöbbször „készt”. A jogi szabályozás a grófbirtokosság gyakorlatában sem hatályosult maradéktalanul. A grófbirtokosság a maga köréből a legtekintélyesebb, egy vagy több *részsel* bíró emberek közül választott *gondnokot*, illetve ahogy később neveztek *elnököt*. Rendszerint ez mindaddig tisztében maradhatott, míg le nem mondott. Funkciója lényegében megegyezett a közbirtokossági és úrbéri erdők erdőbírójával.¹⁴ Feladatát képezte, hogy a birtokkönyvben a tulajdonostársak nevét, jogosultságuk nagyságát, a bekövetkezett változásokat feltüntesse, rögzítette a bevételeket, kiadásokat, meghatározta a közös kezelés költségeit, terheit, a gyűlések időpontját és ez utóbbit kihirdette. Befolyással bírt az erdőközösség további gazdálkodásának meghatározására, irányította a kitermelést, kiosztás egyes műveleteit, gondoskodott a kiirtott erdő pótlásáról, az erdőkezelésről. Ellátta a képviselőt, illetve ügyintézkést végzett az állami szervek felé. Vezetőség nem állt mellette, de néhány ember mindig segítségére volt.

Erdőőrt is tartottak, de nem évenként választották, hanem „amíg vitte, nem került helyette

új”. Időszakonként járta az erdőt, de kihágást elkövetőt ritkán fogott. Természetbeni járandóságként irtásnál neki is adtak valamennyi fát.

A *grófgyűléseket* a gondnok lakásán tartották, évente több alkalommal is. Legnagyobb jelentőséggel a tél elején megtartott összejövétel birt. Ekkor határozták meg, hogy abban az évben mekkora terület, mennyi fa kerül kivágásra. Egyébként gyűlésen döntöttek az ingatlanok hasznosításáról, az adásvételekről, a jövedelem elosztásáról, a terhek viseléséről, itt határozták meg az erdőgazdálkodás egyes teendőit, az ennek kapcsán elvégzendő munkamennyiséget.

A tulajdonostársaknak az erdő csekély terhet, s mellette jelentős természetbeni jövedelmet biztosított — a tulajdoni hányadtól függő mértékben. Az eredetileg 16 *egész rész* vagy *illetőség* elsősorban öröklés folytán osztódott (*télrész*, *nygyedrész*, *nyolcadrész*), bár később néhányan egy egész résznél nagyobbval is bírtak. A tulajdon a használat során realizálódott. Az évi tűzifaszükségletet biztosító *vágás* vagy *tarvágás* előtt területet osztottak, tehát a használati forma közepes fejlettségű változatával találkozunk, mely a szabad erdőelés, illetve az erdőjog fejében történő faosztás között átmenetet képez.¹⁵ Ősszel, amint a *falevel lement*, s még mielőtt az utak használhatatlanná váltak, gyűlésen meghatározták a kivágásra kerülő terület nagyságát, továbbá azt is, hogy egy illetőség után az adott évben hány *numera*¹⁶ (azaz kisebb terület, mely az erdőosztásnál egységként szerepelt) jár. Rendszerint 1—4 numerát szavaztak meg. A numerák nagysága évente változott, attól függően, hogy „mikor mennyi terület vót vágás alá *gyelőve*”. Az elnök néhány alkalmas emberrel pár óra alatt *kinumerázta* a kivágásra kerülő erdőt. „Elment négy-öt ember, aki megsaccóta, hogy egy-egy numerába súlyra egyforma *öntetű* fa legyen. *Megiaragták* baltával a fákat, *megirták*, *begyelőték* számmal egytől tizenhatig. Ha vót annyi fa, hogy csináltak harminckét numerát, akkor addig.” Mindig az adott numerát jelölő terület szél-ső fát vágták meg, rendszerint a déli oldalon, s tintaceruzával oda irták rá a numerá számát.

A kijelölést követően *cédula húzásával* döntöttek. „Vót cédula csinálva, ki mellik cédulát húzta a kalapból, azt a numerát vágta le. Ha harminckét numerát csináltak, akkor minden papírra két numerá vót fölírva, egy erősebb és egy gyöngébb.”¹⁷ Tehát csak 16 cédula húzására került sor, a töredék részzel rendelkezőknek össze kellett állniuk. A kinumerázást követően siettek a vágással, míg az időjárás megfelelő volt. Egy nap annyit vágtek, amit a levett oldalú, hosszú ökrösszekérrel haza tudtak szállítani, a vastagát mindenképpen vitték. Tarvágást végeztek, a tuskót a földben hagyták. Egy-egy rész után 2—6 kocsi fa jutott, ami az adott évre elegendő volt.

A kivágott erdő tuskóról hajtott ki újra. Pár év után már irtották, *pucuták*, ha szükséges volt, többször is. Amennyiben a tuskóról nem megfelelő ágak hajtottak ki, *bujtókapa* vagy *irtókapa* segítségével makkot raktak, nagy ritkán csemetét ültettek. Az erdőgazdálkodással kapcsolatban a munkakötelezettség lényegében ebből állt. A

munkában mindenki köteles volt arányrésze szerint részt venni. Gyűlésen előzetesen meghatározták, hogy egy egész illetőség után hány napot kell *szógányi*. Általában 6—12-t, melynek teljesítését az elnök jegyezte. A telente végzett *pucolásnál* a vékonyabb fát, a *csádét*, a *csende-bendét* vágták ki, melynek elosztása még fejlettebb fokon történt. „A csádét összerakták úgy, hogy egy-egy kocsira valót kiadjon. Két oldalról karrot vertek mellé, egyiket megvagták, tintaceruzával megjelölték, azt követően kisorsolták. Szoktak egy utat vágni az erdőben, oda rakták le ezt a fát.” Máskor ki mennyit irtott, annyit kapott.

Az erdőközösség tagjai a hasznosítás során kívülállókka is jogviszonyba kerültek. A tulajdonosok a vágásnál, irtásnál egyaránt hívták *segiccséget*, illetve *ledolgoztatták* az általuk végzett fuvart, szántást, stb. „Egy fogat után négy napot szoktak elmenni”, így a kíségetés csak torz formában érvényesült. Az egész résznél többel rendelkezők nemegyszer eladták a kihúzott cédulát az akkori forgalmi áron.

A tehetősebbek sem a vágásban, sem az erdőpucolásban nem vettek részt. A rászorultabbak mentek helyettük, velük részes munkát végeztek. A vágásnál végzett munkánál a vastagabb fából nem részesültek, viszont a csádét *mindibe* megkapták. Az irtást a fele csádéért végezték.

Az említett jogviszonyok jellemzője volt, hogy rendszerint különböző gazdasági erejű parasztek között jött létre, ami felborította az egyenlőség elvét. A módosabbak olcsó munkaerőigényével szemben a rászorultak erdőhasználatot igényeltek, s ennek fejében kötötték le munkaerőjüket.¹⁸ A két fél közötti kapcsolatok tartósak voltak, évtizedeken át fennálltak. („Mindenkinek vót egy-két embere, akit elhívott.”)

IV.

Magyarországon a századfordulón, illetve azt követően még mindig fontos szerepet játszott a közös erdőkben történő legeltetés. 1895-ben Zala vármegyében 26 880 sertést, 19 568 szarvasmarhát, 2 748 lovat és 364 juhot legeltettek ilyen területen.¹⁹

A Gróferdön a széles utakon, (a *csapásokon*) a tisztásokon, a ritkább részeken szokták őrizni, legeltetni a szarvasmarhákat. Az emlékezet szerint a század elején még közös pásztort fogadtak, később jobbára csak a jogosultsággal rendelkezők gyerekei vigyáztak az állatokra. A területen kizárólag a tulajdonosok legeltethettek, tavasztól őszig, de akkor is vigyázva a fiatal erdőrészekre. A szarvasmarhákon kívül más állatot ide nem hajtottak, a disznók makkoltatása ekkorra már teljesen visszaszorult. A legelőhasználat ellenében a munkaerő lekötése itt is jelentkezett. Az erdőbirtokos állatait őrizőnek megengedték, hogy egyidejűleg saját állatait is legeltesse.

Az erdők közelsége sok helyen, így Szentbékállán is a fakitermelés, favágás révén többeknek idénymunkát, kereseti forrást, a jogosult

vagy a rászorult szabálytalankodónak tűzi és szerszámát,²⁰ a gyűjtögetés révén erdei terméket adott. Bár tiltott volt, de a falubeli nem tulajdonosok a Gróferdőben is *szették a fát*. Az asszonyok hosszú *kampóval* húzták le a száraz ágakat, méteres darabokra törték, kötéllel összekötötték, s fejen vitték haza. A férfiak háton szállították, az összekötött *rőzsébe* bedugtak két ágat, úgy vették föl. Az asszonyok cselekedetét jobban elnézték, mint a férfiakét; a fejszés vagy fűrészes embernek mindenképpen szóltak. Birságotásra ritkán került sor, „mindenki sógor-koma vót.”

Epret, gombát, vadkörtét, *bicskét* (csipkebogyó) bárki szedhetett az erdőn, de a gyűjtögetés a vizsgált korszakban már jelentéktelen szerepet töltött be.

Az erdő a társadalmi életnek is szintere volt. Már a múlt század első felétől a Balaton-felvidék polgárosultsága ötlük a kortársak szemébe,²¹ mely után nem meglepő, hogy a század végén május vagy június hónapban *majálisra* is sor került a parasztság körében. A huszadik század elejéig még a Gróferdő egyik tisztásán, a *Csoma-csárdánál* is tartottak. (A csárdának ekkorra már csak a híre maradt.) Később Ereszény lett a színhely, míg nem 1925-től a Római Katolikus Ifjúsági Egyesület új, falubeli épülete adott otthont a mulatságnak. Az erdőbeli majálisokhoz a fű felkaparásával táncteret alakítottak ki; vittek ki zenészeket; hideg ételekkel, itallal kiment a vendéglős — így biztosították a jó hangulat feltételeit. (Amíg Szentbékállán 1925 után az erdőben nem tartottak majálist, addig a szomszédos Köveskálón ilyen tekintetben a II. világháború jelentette a határt. Ott *Ágosberek*, *Henyei erdő*, *Milleneumi kert*, *Felsőerdő* adta a helyet. A távolabbi erdőkbe a módosabbak fogatokon, elegáns ruhákban mentek.)

V.

A szentbékállai grófbirtokosság közös birtoklást és használatot valósított meg a közös tulajdonon. Általánosságban lehet mondani, hogy a jobbágyfelszabadítással létrejött birtokmegosztás alapvetően meghatározta a kapitalizmus korának birtokviszonyait, de bizonyos módosulások bekövetkeztek. Ilyen módosulásnak számít az ismertett erdőközösség létrejötte. Kivülállók, ha mód volt rá, nem engedtek maguk közé, s ezzel a zárt szervezettel hozzájárultak a paraszttársadalom már megindult rétegződéséhez. Egyrészt a birtokukban lévő erdő ugyanis nagyobb értéket képviselt, több hasznot hajtott, mint a jobbára legelőként hasznosított közbirtokossági erdőterület. (Nem véletlen, hogy a falubeliek közt volt olyan, aki inkább saját erdejét eladta, hogy a fát és legelőt biztosító Gróferdőben részt tudjon vásárolni.) Másrészt a közösség nem a falu valamennyi parasztjának érdekét szolgálta, s ezzel is a további differenciálódást alakította.

A 19. sz. derekától az agrárközösségeken belül is megindult a polarizálódás, területi szempontból illetve funkció szerint,²² — s jelen esetben egy meghatározott funkció (az erdőgazdálkodás) ka-

pott vezető szerepet, de mellette bizonyos vállalkozásokra (adásvétel, bérleti jogviszonyok) is sor került. Nem szabad itt megfélekedezni arról sem, hogy bár a községben az erdőgazdálkodás a szőlőművelés mellett másodlagos szerepet töltött be, magasabb szempontú erdőkezelésről nem beszélhetünk, de az erdő mindennapi haszna mégis

jelentős volt. Végző sorban azonban a grófbirtokosság elsőrendűen egy szűkebb közösség érdekeit szolgálta, jelezve, hogy a kapitalizmus időszakának falusi közössége már nem egységes, hanem különböző kisebb érdekközösségeket foglalt magában.²³

JEGYZETEK

1. A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. IV. rész. Magyar Statisztikai Közlemények. Bp. 1900. Új folyam, XXVII. köt. 30–31. I. tábla.
2. EGYED, A: Falu, város, civilizáció. Bukarest, 1981. 201.
3. Magyarország helységnevtára. Bp. 1895. 589.
4. KERESZTESI, B: Magyar erdők. Bp. 1971. 296.
5. Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény, 1870–1970. Földterület, 3. Községsoros adatok. Bp. 1971. 327.
6. BEDŐ, A: A magyar állam erdőségeinek gazdasági és kereskedelmi leírása. Bp. 1896. IV. köt. 720.
7. Valószínűleg azonos értelmű az eresztvény kifejezéssel. L: CZUCZOR, G—FOGARASI, J: A magyar nyelv szótára. Bp. 1864. 385: „Eresztvény: olyan fiatal erdő, mely a kivágott fák gyökereiből sarjadzik fel, vagy oly kivágott erdő, mely magából sarjakat ereszt, máskép: surjány, haraszt. Erdő, liget értelemben gyakran előjön a régi oklevelekben.”
8. Hasonló határjelölési mód a Bakonyban. L: HEGYI, I: A népi erdőkielés történeti formái. Bp. 1978. 139. Figyelemre méltó, hogy Magyarországon határjelölésként a 13. sz.-tól fa köré földhányást húztak. L: CSÖRE, P: Magyar erdőgazdálkodás története. Középkor. Bp. 1980. 84.
9. BEDŐ, A: i.m. IV. köt. 720.
10. KOLOSSVÁRY, Sz-né: A magyar erdőgazdaság történeti fejlődése. In: Az erdőgazdálkodás története Magyarországon. Bp. 1975. 64.
11. A Tapolcai Királyi Járásbíróság, mint telekkönyvi hatóság 1438/1888. sz. végzése.
12. Révai Nagy Lexikona. Bp. 1912. VI. köt. 622.
13. CSIZMADIA, A: A falusi közösségek szervezete és működése Magyarországon 1848 és 1944 között. In: Tanulmányok a falusi közösségekről. Pécs, 1977. 39–40, 44–47.
14. TÁRKÁNY SZÜCS, E. Erdőbíró. In: Magyar Néprajzi Lexikon. Bp. 1977. I. köt. 714.
15. L: HEGYI, I: A népi erdőgazdálkodás jogszokásairól. In: Az erdőgazdálkodás története Magyarországon. Bp. 1975. 497–502.
16. A numera elsődlegesen számot jelent, de jelenthet cédulát is, amit kihúznak. L: SZINNYEI, J: Magyar tájszótár. Bp. 1893. I. köt. 1527. BALLAGI, A: Kaszárnyai szók. Magyar Nyelvőr. Bp. 1877. 234.
17. Az erdőhasználat népi jogszokásaira 1. HEGYI, I. idézett műveit.
18. TÁRKÁNY SZÜCS, E: Magyar jogi népszokások. Bp. 1981. 624.
19. A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. IV. rész. Magyar Statisztikai Közlemények. Bp. 1900. Új folyam, XXVII. köt. I. tábla.
20. VAJKAI, A: Balatonmellék. Bp. 1964. 43.
21. OLÁH, J: Balaton mellyéki tudósítások barátságos levelekben. Tudományos Gyűjtemény. 1834. III. köt. 51–96.
22. TÁRKÁNY SZÜCS E: i.m. 518.
23. A szentbékai grófbirtokosság szerepének és működésének nem kellően felderített részleteit a Káli-medence jogszokásainak és népi jogéletének további kutatása során kívánom tisztázni.

EINE EIGENWILLIGE WALDGEMEINDE IN SZENTBÉKKÁLLA

In Ungarn vollzogen sich Mitte des XIX. Jahrhunderts in der Landwirtschaft wesentliche, in Richtung der bürgerlichen Gesellschaft weisende Veränderungen, ohne daß dadurch die feudalistischen Rechtsformen vollkommen beseitigt worden wären. So blieben auch die Bodengemeinden erhalten, die einerseits aus dem Feudalismus in die bürgerlichen Verhältnisse übergegangen, andererseits bei der Neuformierung des Frondienstes entstanden sind und somit einzelne Züge des früheren gemeinsamen Bodenbesitzes an sich tragen.

1887 entstand in Szentbékkálla (damals Komitat Zala, heute Komitat Veszprém) eine neue Waldgemeinde, die sich erst nach dem 2. Weltkrieg auflöste. Von dem besser bemittelten Teil der Gemeinde haben 16 Familien einen Wald des Esterházy-Gutes mit dazugehörigem Weingarten und Ackerland, sowie mit den Immobilien gekauft. Der Haupt-Adeltitel des vorhergehenden Besitzers wurde zum Unterscheidungsmerkmal der neuen Gemeinde: Die Gemeinde wurde als *Grafgutbesitz*, ihre Mitglieder wurden als *Grafmänner* bezeichnet. Da die juristische Persönlichkeit der Waldgemeinde den Rechtsregeln des vorigen Jahrhunderts nicht entsprach, wurden die gekauften Immobilien ungeteilt als gemeinsames Eigentum in das Grundbuch eingetragen; außerdem waren der gemeinsame Besitz, die kollektive Nutzung und Beteiligung im Verhältnis der Besitzanteile charakteristisch. Die Waldgemeinde baute ihre Organisation aus, der ein *Verwalter* oder *Vorsitzender* vorstand, welcher die Bewirtschaftung bestimmte und leitete. Auf den jährlich mehrmals abgehaltenen Versammlungen wurde in den wichtigsten Fragen ent-

schieden, so unter anderem über die Menge der zu fällenden Bäume. Für den Wald wurde ein Wachposten angestellt, der gegen die Verletzer der Rechtsregeln vorging. In der Praxis setzte sich eine Gebietsaufteilung durch, welche vom Bäumefällen für den jährlich zu sichernden Feuerholzbedarf bestimmt wurde; sie bildete den Übergang zwischen dem freien Waldleben und der Aufteilung entsprechend dem Waldrecht.

Neben dem Feuerholz garantierte der Wald auch die Möglichkeit des Weidens. Während man Anfang des Jahrhunderts noch einen gemeinsamen Hirten beschäftigte, haben später nur die Kinder der Berechtigten auf die Tiere aufgepaßt. Neben dem Weiden der Rinder wurde das Füttern der Schweine mit Eicheln bis zur Jahrhundertwende völlig zurückgedrängt.

Der Wald war auch der Austragungsort des gesellschaftlichen Lebens: Am Anfang des XX. Jahrhunderts wurde auf einer Waldlichtung jährlich eine Maifeier abgehalten — dort hat man getanzt, gegessen und getrunken.

Die Waldgemeinde von Szentbékkálla realisierte eine kollektive Nutzung und einen gemeinsamen Besitz, der eine in sich geschlossene Organisation bildete und wesentlich zu der bereits begonnenen Schichtenbildung innerhalb der Bauernschaft beitrug. Sie diente den Interessen einer engeren Gemeinschaft und war zugleich ein Gradmesser dafür, daß die Dorfgemeinschaft in der Zeit des Kapitalismus nicht mehr homogen ist, sondern verschiedene kleinere Interessengemeinschaften aufweist.

ADATOK A KÁLI-MEDENCE KÖZSÉGEINEK NÉPELETÉHEZ

1. RÉGI TŰZHELYEK, KONYHAMŰVELETEK ÉS TÉSztAFÉLÉK A KÁLI-MEDENCÉBEN

Terepmunkánk során a Káli-medence falvaiban még találkozhattunk a füstökonyhás és a nyitott kéményes házak tüzelőberendezésének utolsó példányaival. E házak tüzelőrendszerét JANKÓ JÁNOS, VAJKAI AURÉL és mások közleményeiből ismertük.¹ Helyszíni tanulmányozásuk — Balatonhenyén, Köveskálón, és Szentbékállán — formai megismerésükön túl a hozzájuk kapcsolódó konyhaműveletek és ételfélék rögzítése szempontjából is hasznosnak bizonyult.

A tüzelőberendezés szempontjából a füstökonyhás és a nyitott kéményes házak között csupán a füstelvezetésben van lényeges különbség. A füstökonyhából a deszka mennyezetbe vágott füstlyukon és az ajtón keresztül távozott a füst. Füstökonyhás ház padlásán nem tarthattak gabonát, viszont *szabad füstje* hűsfüstölésre kiváló, mivel nem volt meleg. Azonos tüzelőberendezéseket (tűzhely, nagykemence, kiskemence, katlan, cserépkályha) találtunk mindkét háztípusban.

A nyílt tűzön való főzés és sütés helye a *tűzhely*, *pócik* volt. Ez agyagból, vályogból vagy kőből épült. A konyha szoba felőli falánál, a cserépkályha ajtaja előtt helyezkedett el. Általában 1 m magas, 0,8—1 m széles és 2 m hosszú volt. Oldalfalának építéskor felrakták a követ *pódiamszerűen*. Ezt betöltötték földdel, vagy üresen hagyták. Ha üres volt a *pócik* alja, akkor abban kicsibéket, kislibákat tartottak, vagy libákat hizlaltak. A tűzhelyen cserépedényekben főztek parázon. Használták a tűzikutyát és a vaslábat is. A cserépfazekak mozgatása a vasból készült, kétágú *fűtővillával* történt.² Ennek egyik ágát az edény fölébe akasztották, másik ágával oldalát támasztották meg. Cseréptepsiben rétest is sütöttek a tűzhely parázsán. Itt készült a *durungánk* is. A tűzhely parazsa fölött vaslábakra állított *durungánk*sütőn forgatott tésztát sülés közben zsírral öntözték. Télen sok esetben a cserépkályhából a tűzhelyre húzott parázon főztek.

A tűzhellyel azonos anyagból épített *katlanban* vas- vagy rézüstöt használtak. Vasüstben *katlanótak* a disznóknak (krumplit főztek), bélzsirból és más zsiradékából lúgkővel szappant főztek. Rézüstben nagymosáshoz vizet forraltak, disznóölés-kor kukoricakását főztek benne hurkának, itt főzték a disznósajtnak valót, kövesztették a szalonnát, sütötték a zsirt. Lekvárt és paradicsomot is főztek a rézüstben.

A konyhai nagykemence minden esetben négyszögletes, a kocka alakú alacsonyabb (0,9—1 m) a hasáb alakú magasabb (1,4—1,5 m) volt. A konyha hátsó falánál közepén vagy egyik sarokban állt. Sárból, századunkban már vályogból, az 1930-as évek óta főként téglából építették.

Az alacsony kemencék előtt gyakran egy gödör volt, a fűtő, kenyeret bevető asszony ebben állt. Néhol deszkaajtóval fedték be a lyukat kenyérsütés után. A magasabb kemencék alja 50—90 cm-re feküdt a padlószinttől. Építésükkor 50—90 cm magas kőfalat raktak a kemence talpazatául, amit földdel, aprókővel töltöttek be és letégláztak. A téglaszélességével egyező fallal beboltozták a talpazatot. Egy kicsit minden sornál beljebb tették a téglát és az alját meg is faragták a boltozat építéskor. A kemence tetejét végül beékelték egy megfaragott téglával. Az oldalát felfalázták téglával a boltozat tetejéig, a felfalazást téglaforgáccsal és földdel töltötték be. A kemence tetejét letéglázták vagy vályoggal rakták le. Végül kívül bevakoltatták vagy betapasztották a kemencét. Belül a kőműves építés közben a téglafugákat bekente, hézagolta. Jó minőségű téglára kellett a kemenceépítéshez, a hibás téglát nem rakták be, mert úgy tartották, hogy az gyorsan elég. A *nagykemencét* kenyérsütésre használták, 4—12 kenyérré méretezték. Balatonhenyén a kemence aljának tapasztásába az agyaghoz a kovácsműhelyből hozott *vasport*, (vassalakot) is keverték. Úgy tartották, hogy ez jobban felforrósodik. A kemencében használt tüzelőanyag sok esetben a tulajdonos vagyoni viszonyaitól függött. Az erdőbirtokos módos gazdák ölfával fűtöttek. A szegényebbek Balatonhenyén *fenyőtüskét* (fenyőágot) vágta az erdőben. Köveskálón, Szentbékállán *tüskével*, *venicsével*, *szepréntével* tüzeltek. A *tüske* a kökény és a galagonya ága, *venicsének* vagy *szepréntének* a szőlővenyigét nevezik. *Tüskét* a köves legelőkön teljesen szabadon szedhettek. Egyik ember a *tüskevágónak* nevezett kétágú villával félrenyomta, a másik kivágta a tüksés bokrot. Ott helyben a vékonyát 30—40 cm-es darabokra összevágták, a vastagát külön válogatták. Depóba rakták, télen lovas kocsival hazahozatták. A vastagát a kocsi oldalához tűzték, az összevágott vékony ágakat vasvállal rakták fel, csizmával megtaposták. A vastagabb ágakkal a zárt sparheltben, a vékonyabb *tüskével* a kemencében és a cserépkályhában tüzeltek. *Fűtővillával* rakták be a tüskét, azzal igazították meg a tüzet is.

Köveskálön özvegy Hegyi Ferencné Bozót u. 12. szám alatti füstökonyhájában a kemence a konyha hátsó falánál középen áll. Sárból készült. Négy kenyér és egy *pompos* fért bele. A *pompos* kb. másfélkilós kis kenyér, amibe a dagasztóteknő oldaláról lekapart tésztát is beletették.³ Kövesdi Károlyné ma boltozattal lezárt, eredetileg nyitott kéményes konyhájában a hátsó *bótszoba* felőli sarokban egy magas, hasáb alakú *nagykemence* áll. (Köveskál, Fő u. 24.) Az I. világháborút megelőző években épült kemencébe 9 kenyér fért. Három rokonsalád számára süttöttek ennyit. Kövesdi Károlyné kemencéjében sült meg két sógornője családjának kenyeré is. Ők a megkelt kenyeret szakajtókosárban hozták a befűtött kemencéhez. Mindketten egy-egy ölfát is adtak a befűtéshez. Kövesdi Károlyné szerint akkor lehetett bevetni a kenyereket „amikor megfehéredett a kemence bótja”. A

1. ábra. Füstlyuk a füstökonyha mennyezetén, Köveskál

Abb. 1. Rauchloch an der Decke der Rauchküche, Köveskál

kilencedik kenyér itt is a *pompos* volt. Nyáron egy hétig, télen tíz napig volt elég a kilenc kenyér a három családnak. Még a jómódúak kenyeré is rozslisztből készült, mivel Köveskál határában csak kevés búzát termelhettek. Olyan esztendőben, amikor elfagyott a rozs, kukoricalisztből süttöttek kenyeret ettek. A szomszédos Kővágó-örsön 1930-ban egy másfél magyar hold birtokú, négygyermekes napszámos-család 135 kg búza és 245 kg rozslisztet használt fel kenyérsütéshez. Ugyanitt, ugyanebben az évben egy 12 kh-at birtokló, gyermekeit már kiházasított kéttagú család birtokából 3000 □-ól szőlő volt.⁴

Balatonhenyén Böde Józsefné (Kossuth u. 10.) nagykemencéjébe 6 kenyér és 2 *pompos* fért. Lángost is szoktak sütni. Egy darabot kiszakasztották a kenyértésztából, sütőlapáton elnyújtották és betették a kemencébe. A megsült lángost befokhagymázták vagy zsírozták, tejfölözték. A kenyerek bevetése után a kemence szájába vízszarakták a parázsra, hogy magasra emelkedjenek a kenyerek. Ha kevésnek mutatkozott a parázs, akkor még a sparhelből is kivették. Búza-korpát szórtak a parázsra, hogy jobban izzon és felemelkedjen tőle a kenyér.

Szentbékállán Németh Gyula házában a kony-

hában 1958-ig állt a *nagykemence*. Tégglából építették 9 kenyérré. Ennyit is süttöttek benne, mivel a családon kívül a béreseket, cselédeket, munkásokat is élélmezték.

A *nagykemence* tetején ősszel tökmagot szárítottak. Kenyérsütés után szívesen feküdtek rajta a gyerekek.

A *nagykemence* mellett vagy fölött *kis kemence* állt. Ezt elsősorban tészták sütésére használták, de ha gyorsan akartak kenyeret sütni, akkor ebben süttöttek. Könnyebb volt befűteni, kevesebb tüzelő kellett hozzá. 2–3 kenyér vagy 3 tepszi tészta fért bele. A kalácsot nagy tepsiben süttöttek benne patkó alakúra hajtvva. Rétest, *krállit* (hájastészta), pogácsát, kuglófot, *koszosperecet*, *cukorperecet* süttöttek benne.

A *koszosperecet* Köveskálön, Szentbékállán, Monoszlón búcsúra és lakodalomra süttöttek. Lakodalomkor a templomba vonuló násznép *koszosperecet* szórt a *lesőknek*.⁵ A vőfélybotra 3–4 szál rozsmaringot kötöttek szalaggal, a tetejébe egy *koszosperec* került. A *koszosperec*, két tenyér nagyságú, kétujjnyi vastag, omlós tészta. Receptjét két köveskáli adatközlőtől is lejegyeztem. Kövesdi Károlyné receptje: Két tojásból egy *koszosperec* lett. A finom liszthez a tojáson kívül olvasztott zsírt, kevés sót, és cukrot tettek. Összegyúrták, csikokra vágták, megsodorták kézzel. A megsodort tésztacsíkot megcsavarták, hogy *dorozmás* (rāncos), rücskös legyen a felülete, majd kör alakúra meghajtották. Az így megformált pereceket forró vízben kifőzték, majd tejfölös zsírban megmosdatták. Sütőlapátra rakták, s egyenként a forró kemencébe tették. A *koszosperec* magasra feljött a kemencében, megpedezett, a tejfölös zsírtól megszinesedett, fehéres-barnás lett. Mohos Károlyné receptje: 8 tojás, egy púpozott kanál zsír vagy egy vaj, 1 liter tej, só, salakáli. Forró tejben felolvasztották a zsiradékot, annyi lisztet adtak hozzá, hogy jól gyúrható (*húsos*) tészta legyen. Ujjnyi vastagra nyújtották, csikokra vágták, a csikokból pereceket formáltak. Forró vízben kifőzték, tejfölös zsírba tették, végül *kiskemencében* megsüttöttek. A kemencébe piszkafára akasztva rakták be.

Szentbékállán a *koszosperec* mellett *cukor-*

2. ábra. Nagykemence a füstökonyhában, Köveskál

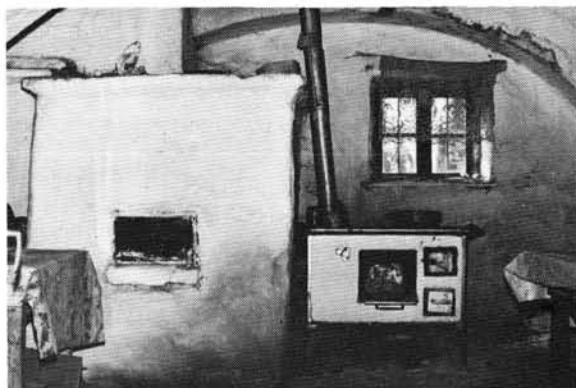
Abb. 2. Großer Backofen in der Rauchküche, Köveskál

percet is sütöttek a lakodalomra. Ezt is a *lesők*-nek dobálták. Nyitrai Ferencné receptje: Dió nagyságú vaját 6 tojás sárgájával kikeverték, hozzáadták a tojások habját, 1/2 deci pálinkát és annyi lisztet, hogy lágy tészta legyen. Simára, fényesre, hólyagosra kikeverték. *Percet* formáltak belőle. Sütés után fehér cukormázzal vonták be.

A *kiskemencében* árpából, kukoricából készült ételeket is sütöttek. Az árpát megőrlették és a legjavát, az árpalángot emberi táplálkozásra használták. 1 q árpából 25 kg árpalángot nyertek. *Árpapogácsa*: 1 kg árpalánglisztet, 1/4 kg zsirral, 2 tojással és tejjel meggyúrtak, szaggatóval kiszaggatták. A pogácsák tetejét tejjel kenték meg, és *kiskemencében* kisütötték (Mohos Károlyné receptje, Köveskál). Árpalángból kelt, édes pogácsát is sütöttek: 1,5 kg árpalángot, egy evőkanál fagyos zsírt, tejben felfuttatott élesztővel, 3–4 evőkanál mézzel, pici sóval megdagasztották és megkelesztették. Kiszaggatták nagyobb pogácsaszaggatóval vagy kézzel formázták meg. *Kiskemencében* megsütötték (Kövesdi Károlyné receptje, Köveskál).

Árpalángból kifőtt tésztát, *árpamácsikot* is készítették. 1,5 kg árpalángot 1 tojással, sós vízzel meggyúrtak, kisodortak és elcsipdesték. Kifőzték, lábasba zsirra szedték, lepirították. Szilvalekvárral, túróval, tejjel vagy dióval ették. (Mohos Károlyné receptje, Köveskál). Árpából készült ételeket csak hétköznapi étkezéshez készítettek, pedig jó ízűnek tartották azokat. „Olyan dió, vagy mandulaíze volt az árpalisztnak, és az illata is olyan volt.” Kukoricalisztből pogácsát és prószát is sütöttek. *Kukoricapogácsa*: Disznóöléskor sütöttek. A hurkához főzött kukoricakását sóval és töpörtyütörmelékkel keverték össze. Kézzel pogácsákat formáltak belőle és kisütötték. *Prószsa*: A kukoricalisztet aludttejjel vagy tejjel, sóval lágyra kikeverték, tepsibe öntötték, tetejére szilvalekvárt raktak, kisütötték (Nyitrai Ferencné receptjei, Szentbékálla).

Pogácsát, prószát, krumplit nemcsak a *kiskemencében*, hanem a szobai cserépkályha *vállába* rakott sütőben is sütöttek. A kívül fűtős, *kupászemű* vagy *laposcsempés* kályhákat a tapolcai,

3. ábra. Konyhai nagykemence, Köveskál

Abb. 3. Großer Backofen in der Küche, Köveskál

4. ábra. A szobai kályha, Szentbékálla

Abb. 4. Wohnzimmerofen, Szentbékálla

sümei kályhások készítettek. Köveskálon *banyakállának* nevezik ezeket a kályhákat. Gyakran emlegetik ma is tréfásan, hogy „Három *káll*a között megfagyott egy ember!” A három *káll*a itt nem a tűzhelyet, hanem a három szomszédos falut [Köveskál(la), Szentbékálla, Mindszentkálla] jelenti. Módosabb házaknál *laposcsempék*-ből belül fűtős cserépkályhát is építettek.

A kívül fűtős kályhában cserépedényben főztek is: „a kályhaajtóban *megszélesztették* a tüzet és betolták a cserépfazekat a kályhába.” Az edények mozgatásához itt is a kétágú *fűtővillát* használták. Gulyást, bablevest, töltött káposztát főztek a kályhában.

A füstöskonyhás házak tüzelőberendezésénél még a pálinkafőző *kazánt* kell említeni. Mohos Károly (sz. 1901) Köveskálon így beszélt róla: „Mi nem ittunk soha újpálinkát, mindig ópálinkát ittunk. Olyan sárga volt, mint a viola. Szabad pálinkafőzés volt a régi világban. A füstöskonyhában benn volt a kazán.”

2. A KOROMBÍRÓ

Köveskálon özvegy Hegyi Ferencné háza (Bozót u. 12.) ma is füstöskonyhás. Konyhájában a kocka alakú kenyérsütő *nagykemencét*, felette a

5. ábra. Az utolsó köveskáli füstökonyhás ház (Bozót u. 12.)

Abb. 5. Das Letzte Rauchkuchenhaus in Köveskál (Bozót u. 12.)

mennyezetbe vágott *füstlikat* jól tanulmányozhattuk. Az első világháború előtti időszakban még a jómódú nemesi famíliák házai között is akadt füstökonyhás épület. Ilyen volt Györffy Kálmán háza is, ahol a füstökonyhához zöld szemes kályhás *első-* és sárga szemes kályhával ellátott *hátsó szoba* kapcsolódott.

A kémény nélküli füstökonyhás házak nagy számával magyarázhatjuk, hogy a község tisztviselői között még századunk elején is ott találjuk a *korombíró*t.

Tűzvédelmi feladatainak ellátása során a korombíró bizonyos időközönként végigjárta a füstökonyhás házakat. A tűzhelyek jó karbantartására, tisztaságára ügyelt. Elfogadott norma szerint a tűzhelyeket és a konyhát évente két-három alkalommal kellett meszolni. A kemencék belső tapasztását kicsi öregasszonyok végezték. Ellenőrizte a korombíró a padlás tisztaságát is. A füstlyukon keresztül a padlásra tóduló füst, korom a zsúp vagy a nád héjazaton, a tetőszerkezeten vagy a padlás tapasztott földjén rakódott le, fokozott tűzveszélyt okozva. Ezért a padláson összegyűlt kormot a ház tulajdonosának időközönként le kellett takarítani.

Ha az ellenőrzés során a korombíró nem találta rendben a házat vagy tüzelőberendezését, akkor zálogot kért vagy zálogot fogott. Rendszerint a konyhában található tárgyak, edények közül vitt el valamit zálogba. Jelezve ezzel azt is, hogy a füstökonyha tisztaságáért, tüzelőberendezésének épségéért elsősorban a gazdaasszony volt a felelős. A zálogba vitt tárgyat az észlelt rendellenesség kijavítása után kapták vissza. Ha egy bizonyos ideig nem váltották ki a lefoglalt tárgyat, akkor azt a község áruba bocsáthatta.

Napjainkban is emlegetik a Köveskálra férjhez jött horvát fiatalasszony esetét. Füstökonyháját nem találta elég tisztának a korombíró, ezért a keze ügyében levő reszelőt foglalta le zálogul. A magyar nyelvet csak törve beszélő horvát menyecske így sopánkodott: „*En mindig meszenku, meszenku. Mégis elvitték a reszenku!*” (En mindig meszelek, meszelek. Mégis elvitték a reszelőt!)

A korombíró tisztsége Köveskálban a kéményes házak túlnyomó többségbe kerülésével az I. világháború után szűnt meg.

A korombíró tisztségének aránylag késői végét Köveskálban két tényezővel magyarázhatjuk. Köveskál mezőváros volt. Valószínű, hogy a mezőváros falunál bonyolultabb szakigazgatásában a tűzvédelmi feladatok ellátására jött létre a korombíró tisztsége, s az a mezővárosi jogállás megszűnése után is fennmaradt. A fokozott tűzvédelmi felügyeletre a füstökonyhás házak nagy száma miatt még századunk elején is szükség volt.

Nem véletlen, hogy a korombíró tisztségének előfordulására vonatkozó adataink is a füstökonyhás háztérületről származnak. SZÁNTÓ IMRE a Keszthely melletti Alsópáhok helytörténeti monográfiájában írja: „A *korombíró* a régi tűzrendészet falusi alakja. Két-három hetenként elment a régifajta, kémény nélküli füstös házakhoz, amelyekben a tűzhely füstje és pernyéje szabadon szállongott, s a tűzhely körül bizony hamar vastag koromréteg rakódott le a falra, a mennyezet deszkájára. Ebből természetesen könnyen támadhatott tűz, ez ellen ‚bíráskodott’ a korombíró.”⁶ DEGRÉ ALAJOS jogtörténeti tanulmányából tudjuk, hogy Nemesmagasin (Vas m.) a múlt század első felében a község kormányzására falugyűlést és tanácsulást egyaránt tartottak. Utóbbi néha (pl. 1838-ban) a tisztviselőket is megválasztotta. A tisztviselők sorában az esküdt, kisesküdt, erdő-mező hitesek mellett a korombírók is szerepelnek. E kisebb tisztségekkel felruházottak, nem voltak tagjai a tanácsnak.⁷ Kelet-Stájerországban a fürstenfeldi járás Burgau községében még századunk hatvanas éveiben is a bíró, a községi építésügyi előadó, a tűzoltóparancsnok és a kéményseprőmester közösen jártak

6. ábra. Madaras kályhaszem Balatonhenyéről.

Abb. 6. Ofenkachel mit Vogelmotiv, Balatonhenye

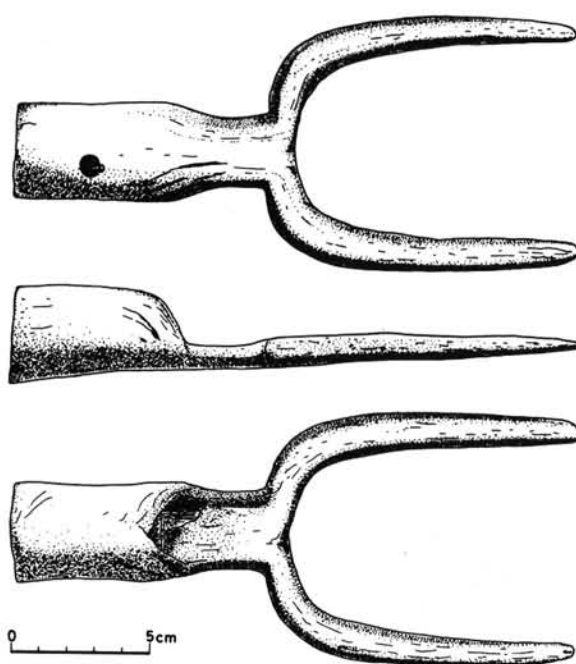
végig a házakat, vizsgálták a tűzhelyeket, kéményeket. A füstőlöből egy darab füstölt húst kaptak, vagy a vizsgálat végén a háziak uzsonnára hívták őket, s a maradékot magukkal viheték. Az így gyűjtött élelmiszert a következő tűzoltógyűlésen fogyasztották el. A fürstenfeldi járás falvaiban a bíró a kovácsmester kíséretében vizsgálta meg a tűzhelyeket és a kályhákat. Utóbbi egy hatalmas kalapácsot vitt magával. Ha a tűzelőberendezésen tűzveszélyes sérülést észleltek, akkor a bíró utasítására a kovács nagykalapáccsal beverte a tűzhely oldalát. Így a tűzelőberendezés javíttatását a házbeliek nem halogathatták tovább.⁸

Korombíró címszót a Magyar Néprajzi Lexikonban is találunk.⁹ Eszerint feladatköréhez a tűzelőberendezések felügyelete mellett a kötelező víztartás ellenőrzése, a templomok tornyaiban a tűzügyelet megszervezése és a tűzoltás irányítása is hozzátartozott.

3. KAKASÜTÉS ZENÉSZAVATÁS ALKALMÁVAL

A kakasütés történeti és funkcionális kérdéseivel, európai elterjedési területével a magyar kutatók közül UJVÁRY ZOLTÁN foglalkozott. Tanulmányaiból megtudjuk, hogy a kakasütés Európában a germán és a szláv népek hagyományában a lakodalmi szokásokban és az esztendő szokásrendszerének különböző pontjain (farsang, húsvét) jelent meg.¹⁰ UJVÁRY ZOLTÁN a Dunántúl területéről a Baranya és a Fejér megyei németektől mutatta be a szokást. Megemlítette, hogy a kakasütésnek az eddig leírt variánsokon kívül még egyéb, felderítésre váró változatai is előkerülhetnek. E variánsok közül a közelmúltban Északkelet-Dunántúl szlovák telepítésű falvaiból ismertettem a hamvazószerdai elsőlegény-választáshoz (Sóskút, Pest m.), illetve a lakodalomhoz (Óskü, Veszprém m.) kapcsolódó kakasütést.¹¹ Alábbi közleményemben a Káli-medence falvaiban felderített, a zenészsavatáshoz kapcsolódó kakasütést mutatom be.

Köveskálón 1939-ben a hamvazószerdát követő *csonkacsütörtökön* rendeztek *kakasnyakvágást* Szabó Réka László primássá avatásakor. Szabó Réka József helybeli muzsikuscigány négy fiával [László, József, Góri (István), Béla] együtt játszott zenekarában, amelynek primásává legidősebb fiát avatták. Az esemény egy jelképes lakodalom keretei között játszódott le, ahol a primásjelölt a vőlegény szerepét játszotta. Menyasszonynak erre az alkalomra egy jó táncos, módos leányt, Gyórfy Sárát, keresztapának Meckler József kocsmárosot kérte fel a jelölt. Csonkacsütörtökön délután két órákor gyülekeztek a falu fiataljai a nagykocsmában. A leányok koszorúslánynak, a legények vőfélynek öltöztek. Indulás előtt minden vőfély koszorúslányt választott magának. Harminc pár vőfély és koszorúslány vult a menetben. A vőlegény a kiválasztott menyasszony házához ment és a gyülekező helyére vezette őt. A Réka-féle zenekaron kívül egy-egy banda a közeli Kapolcstról és Tapolcáról is

7. ábra. Fütövilla Balatonhenyéről

Abb. 7. Ofengabe, Balatonhenye

érkezett. Az egész falu népe a kocsmá előtt várta a szerveződő menetet. Közben a legények egy kakast pálinkás kenyérral megrészesgítettek. A bódult állatot lábainál fogva két hosszú, szalagokkal díszített léchez kötötték.

A lakodalmi menetben legelő a vőlegény és a menyasszony haladt. Őket egy pár vőfély és koszorúslány követte. Utánuk vitte négy legény a lécekre kötött kakast úgy, ahogy a Szent Mihály lovát viszik. Őket a többi vőfély—koszorúslány követte, majd a falu népe. A menetben haladtak a zenészek is, hegedűvel, bőgővel.

A Henyei úton Molnár Gábor kocsmája előtt álltak meg. A kocsmá előtti tér volt a kakasütés színhelye. Fehér kötényt kötöttek a vőlegény elé, a helybeli református tanító katonatiszti kardját adták a kezébe. A kocsmá előtt az öreg primás beköszöntőjében előadta, hogy a mai napon felavatják az új primást. Erre a keresztapa így szólt: „De csak akkor, ha egy vágásra le tudja vágni a kakas fejét!” A beköszöntő után a primásjelölt egyetlen kardvágással leütötte a kakas fejét, amire a jelenlevő zenekarok *nagy zendülettel* reagáltak. Rögtön ittak is a sikeres *kakasnyakvágás* öröme, majd továbbvonultak a Meckler-kocsmába. Itt vették le a fej nélküli kakast a lécekről, s a vendég zenészek számára főzték meg azt. A Meckler-vendéglőben a kakasütés résztvevői egyet ittak, táncoltak, majd hazamentek vacsorázni. A vőfélyeket a koszorúslányok hívták meg vacsorára, amiért az esti bálra a vőfélyek fizették be őket. A bál valamennyi résztvevője éjfélkor egy friss csárdásra menyasszonytáncot járt a felkért menyasszonnyal. Az összegyűlt pénzt a fris-

sen avatott primás kapta meg. A menyasszonytánc után a bál tovább tartott reggelig.

Köveskálón 1940-ben csonkacsütörtökön ifjabb Szabó Réka József primássá avatásakor azonos módon ismétlődött meg a kakasütés. A menyasszony ekkor Varga Jolán volt.

Szentbékállán 1941-ben farsangvasárnapon kakasütéssel vették be a kapolcsi bandába nagybögsőnek Horváth László 19 éves cigánylegényt. A községi ifjúsági egyesület által rendezett bálon évtizedeken keresztül a kapolcsi banda játszott, ezért úgy döntöttek, hogy az új bandatagot Szentbékállán avatják fel. A jelölt menyasszonyának Istvándi Máriát, keresztapjának Németh Gyulát, a községi római katolikus ifjúsági egyesület pénztárosát kérte fel. Az első vőfély Oltárczy Lajos, az első koszorúslány a köveskáli Réka-kontrás leánya volt. Tíz pár vőfély és koszorúslány vett részt az eseményen. A vőfélyek a sorozás előtt álló, 18—20 év körüli legényekből kerültek ki.

A résztvevők farsangvasárnap délután a La-

kosy Jenő-féle kocsmában gyülekeztek. Innen indult a lakodalmas menet az ifjúsági egyesület kultúrházához. Elöl két legény vitte a lécekhöz kötözött fehér tarka kakast, amit a felkért keresztapa adott. A vőlegény az első koszorúslánnyal, a menyasszony az első vőfélyel vonult. Őket a vőfélyek, koszorúslányok követték. A kakasütés a keresztapa udvarán történt, amely a kultúrházzal szemben van. Az udvarba érve a primás felköszöntőjében elmondta, hogy ma bandataggá avatják a legényt. A keresztapa erre azt válaszolta, hogy az csak akkor válhat a banda tagjává, ha egy kardvágással le tudja vágni a kakas fejét. A legény sikeres vágására a banda egy *zenditéssel* felelt, amit a jelenlevők éljenzése követett. A felkért keresztapa ezután uzsonnát és bort adott a kakasütés szereplőinek. A kakast is az ő házánál főzték meg a zenekar számára.

A kakasütést az ifjúsági egyesület kultúrházának nagytermében rendezett bál követte, ahol már az új bandatag is muzsikált. Javára éjfélkor itt is menyasszonytáncot jártak.

JEGYZETEK

1. JANKÓ JÁNOS, A Balaton melléki lakosság néprajza. (Budapest, 1902) 209—212. MALONYAI DEZSŐ, A magyar nép művészete IV. (Budapest, 1912) 260—271. BÁTKY ZSIGMOND, Magyar tűzhelyek és háztípusok. Néprajzi Értesítő XXII. (1930) 113—137., BÁTKY ZSIGMOND, Építkezés. In: A Magyarság Néprajza I. (Budapest, é. n.) 194—202. ÉBNER SÁNDOR, Adatok a Bakony északi községeinek építkezéséhez. Néprajzi Értesítő XXV. (1933) 1—14. BENCZE LÁSZLÓ, Dudar falu építészete. Tér és Forma XII. (1939) 166—170. VAJKAI AURÉL, Csersegtomaj. Egy hegyközség élete. Néprajzi Értesítő XXXI. (1939) 177. VAJKAI AURÉL, Veszprém megye népi építkezése. Néprajzi Értesítő XXXII. (1940) 311—318. VAJKAI AURÉL, Balaton-felvidéki és Bakony vidéki falusi épületek a XVIII. századból. Ethnographia LXVIII. (1957) 87—108. VAJKAI AURÉL, Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza. (Budapest, 1959) 202—205. VAJKAI AURÉL, Bakony. (Budapest, 1964) 161—162. VAJKAI AURÉL, Füstöskonyhás házak a Balaton környékén. Ethnographia LXXXIV. (1973) 82—96.
2. V. ö.: BÁTKY ZSIGMOND, Táplálkozás. In: A Magyarság Néprajza I. (Budapest, é. n.) 82. — *Kuruglya* elnevezése a Káli-medencében ismeretlen.
3. *Pompost* Belső-Somogyban is süttöttek: „A kenyérnagyságú kisebb kenyeret: *pompost* is szoktak csinálni.” MIKE GYÖRGYI, Népi táplálkozás Lábod községben. In: Somogyi néphagyományok. Somogyi Múzeum Füzetei 13. (Kaposvár, 1968) 9.
4. SZALÁNCZI KÁROLY, Néhány magyar földmivesszalád-típus élete számokban. (Debrecen, 1932) 8—12.
5. Belső-Somogyban a *föggýénsütt perécét* „mikor a menyasszonyért mentek, a kocsiról szórták a táto-gatók közé.” MIKE GYÖRGYI, i. m. 11.
6. SZÁNTÓ IMRE, Egy dunántúli falu, Alsópáhok története. (Budapest, 1960) 148.
7. DEGRÉ ALAJOS, A magyar nemesi (curialista) községek szervezete és gazdálkodása 1848 előtt a Dunántúlon. In: Tanulmányok a falusi közösségekről. (Pécs, 1977) 63.
8. SEPP WALTER, Bloch-und Pflugziehen. Österreichischer Volkskundatlas. 4. Lieferung, 34. SEPP WALTER, Suppan und Dorfrichter in der Steiermark. Alpes Orientales V. (Ljubljana, 1969) 267—279.
9. TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ, Korombíró. In: Magyar Néprajzi Lexikon III. (Budapest, 1980) 274.
10. UJVÁRY ZOLTÁN, Az átadás, átvétel és a funkció kérdései egy népszokásban. Műveltség és Hagyomány III. Debrecen, 1961. 5—88. UJVÁRY ZOLTÁN, Hahnenschlagen und Hahnenschießen in Ungarn. Acta Ethnographica XIV. 1965. 291—293. UJVÁRY ZOLTÁN, A kakasütés szokásai és a kakaskultusz. In: Népszokás és népköltészet. Hajdú-Bihar megyei Múzeumok Közleményei 35. (Debrecen, 1980) 161—276.
11. LUKÁCS LÁSZLÓ, Kakasütés az északelet-dunántúli szlovákoknál. In: A II. Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai Szerk.: EPERJESSY ERNŐ—KRUPA ANDRÁS. (Budapest—Békéscsaba, 1981) 605—610.

BEITRÄGE ZUM VOLKSLEBEN DER GEMEINDEN IM KÁL-BECKEN

*Alte Feuerstellen,
Küchenarbeitsgänge und Gebäcksorten
im Kál-Becken*

Im Laufe unserer Gebietsforschung konnten wir in den Dörfern des Kál-Beckens (Komitat Veszprém) die letzten Exemplare der Feuerungsvorrichtungen von Häusern mit Rauchküche und offenem Kamin auffinden. Aus der Sicht der Feuerungsvorrichtungen besteht ein wesentlicher Unterschied zwischen Häusern mit Rauchküche und solchen mit offenem Kamin nur in der Rauchabführung. Aus der Rauchküche zog der Rauch durch eine Luke in der Holzdecke ab. Auf gleichem Prinzip basieren folgende Feuerstellen: die zur offenen Feuerung geeignete Feuerbank, der große wie der kleine Backofen, der Kessel und der Kachelofen — wir finden sie in beiden Haustypen. Die Aufzeichnung beschäftigt sich nach der morphologischen Beschreibung der Feuerstellen mit deren Benutzung und insbesondere mit dem Brotbacken. Von den traditionellen Küchenarbeiten soll hier das Kochen im Backofen erwähnt werden. Schließlich wird von den überlieferten Gebäckarten die Herstellung von gebackenen Brezeln, Haferpogatschen, gekochtem Hafergebäck, Maispogatschen und Maisfladen mitgeteilt.

Der Rußrichter

Die große Anzahl der Häuser mit Rauchküche ohne Schornstein kann als Erklärung dafür gelten, daß in Köveskál (Komitat Veszprém) unter den Würdenträgern der Gemeinde auch noch Anfang unseres Jahrhunderts der Rußrichter zu finden ist. Bei der Wahrnehmung seiner Brandschutzaufgaben kontrollierte der Rußrichter in gewissen Zeitabständen alle Häuser mit Rauchküche durch. Er achtete auf die gute Pflege und Sauberkeit der Feuerstellen. Nach einer festgelegten Frist mußten die Feuerstellen und Küchen jährlich zwei- dreimal gekalkt werden. Das Verschmieren der Innenseiten der Backöfen mit Lehm haben kleine alte Frauen ausgeführt. Der Rußrichter kontrollierte auch die Sauberkeit der Böden. Der durch das Rauchloch in den Boden einströmende Rauch und Ruß setzten sich auf dem Schauben- oder Schilfdach, auf den Dachstreben oder auf dem geschmierten Fußboden ab und dies war eine Ursache für die verstärkte Brandgefahr. Deshalb mußte der Hausbesitzer den sich am Boden ansammelnden Ruß von Zeit zu Zeit entfernen. Wenn der Rußrichter bei der Kontrolle das Haus oder die

Feuerstelle nicht in Ordnung fand, hat er ein Pfand erbeten oder gefordert. In der Regel nahm er von den in der Küche befindlichen Gegenständen und Töpfen etwas als Pfand mit. Damit wollte er auch darauf hinweisen, daß für die Sauberkeit der Schwarzküche und Funktionsfähigkeit der Feuerstelle in erster Linie die Hausfrau verantwortlich ist. Den als Pfand mitgenommenen Gegenstand erhält man zurück, wenn man die Ordnungswidrigkeit abgestellt hat; ansonsten konnte dieser von der Gemeinde verkauft werden. Das Amt des Rußrichters wurde nach dem 1. Weltkrieg aufgehoben, als sich die Häuser mit Schornstein immer mehr verbreiteten.

Hahnenschlagen anlässlich der Musikerweihe

In Köveskál wurde im Jahre 1939 am ersten Donnerstag Quadragesimae anlässlich der Weihe des Zigeunermusikers László Szabó Réka zum Primás ein Hahnenschlagen veranstaltet. Das Ereignis spielte sich im Rahmen einer symbolischen Hochzeit ab, bei der der Primaskandidat die Rolle des Bräutigams übernahm. Als Braut wurde zu diesem Anlaß ein gut tanzendes, bemitteltes Mädchen und als Pate der Gastwirt gebeten. Die Mädchen haben sich als Brautjungfern und die Burschen als Brautführer gekleidet. In dem Hochzeitszug trugen die vier Burschen einen Hahn, der auf mit Bändern geschmückten Brettern festgebunden war. Das Hahnenschlagen erfolgte vor der Gastwirtschaft. Dem Primaskandidaten wurde eine weiße Schürze umgebunden und der Offiziersäbel des Dorflehrers in die Hand gegeben. Der alte Prim verkündete, daß am heutigen Tag der neue Primás geweiht wird. Darauf hatte der Pate folgendes zu sagen: „Aber nur dann, wenn er mit einem Schlag den Kopf des Hahnes abschlagen kann!“ Der Primaskandidat hat mit einem Schlag den Kopf des Hahnes abgehauen. Auf das erfolgreiche Hahnenschlagen wurde dann sofort getrunken, in der Gastwirtschaft wurde getanzt, gefeiert. Zur Mitternacht tanzten alle am Ball Teilnehmenden mit der Braut den Hochzeitstanz. Das auf diese Weise gesammelte Geld erhielt der neugeweihte Primás. In Köveskál wurde das Hahnenschlagen im Jahre 1940 bei der Weihe József Szabó Réka des Jüngeren zum Primás am ersten Donnerstag Quadragesimae wiederholt. In Szentbékálla wurde am Faschingssonntag des Jahres 1941 der 19 jährige Zigeunerjunge László Horváth mit einem Hahnenschlagen als Bassist in die Kapolcser Zigeunerkapelle aufgenommen.

ADATOK A KÁL-VÖLGYI CSEREGYEREK-RENDSZERHEZ

(Cseregyerek
és a borkereskedelem kapcsolata
a 19. század végén—20. század elején)

A nyelvtanulást és a lakóhelytől távoli tájak hasznosítható tapasztalatainak megismerését segítette a gyerekcsere. Hosszabb ideig egy idegen nyelvközegben, kultúrában, szokásláncolatban olyanokat tanulhattak meg a cserében részt vevő gyerekek, amit otthon, szülőfalujukban is hasznosíthattak. Ezáltal tájékozottabbak, önállóbbak lettek otthon maradt kortársaiknál. A személyes kapcsolatok a gyerek családjának anyagi hasznot is jelentettek. A cseregyerek-rendszer ott virágzott, ott volt rá igény, ahol a két vagy több nemzetiség lakta terület egyben jelentős gazdasági érdektől hajtva a termékcserébe irányába esett.

A néprajz mind Ausztriában, mind Magyarországon felismerte a cseregyerek-intézmény jelentőségét. Az első vizsgálatok azonban még nem jelentik ennek az érdekes témakörnek a teljes feldolgozását.

H. P. Fielhauer alapos tanulmányában az alsó-ausztriai és a határos cseh, szlovák területek gyermekcsereit vizsgálta, dunántúli cseregyerekekről az Észak-Mecsek környékéről *Andrásfalvy B.* írt, a magyar—szlovák vonatkozásokhoz *Paládi-Kovács A.* szolgált részletet, országos és történeti kitekintéssel, szép példákkal.¹

Általában Magyarország peremkerületén alakult ki a cseregyerek-küldés, ahol az eltérő természeti adottságokból a termékfelesleg és -hiány úgy alakult ki, hogy csere, kereskedés útján a hiányzó terméket, terményt pótolhatták.

Balaton-felvidék és Nyugat-Magyarország esetében is fennálltak ezek az alapindítékek. Az Alpok közeli kedvezőtlenebb természeti adottságú területek lakóinak gabona-, bor-, hús-, tojáshiányát kellett pótolniuk, míg a Balaton-partiak ipari termékeket, sót, fát, gyümölcsöt vásároltak. Nyugat-Magyarországról, Stájerországból. Ez a kényszer a korábbi évszázadok államközi kereskedése mellett jelentős paraszti—polgári kereskedelmet is éltetett.² A német nyelvtudás tehát gazdaságilag érintette a Kál-völgyi termelőket, parasztokat, kisnemeseket egyaránt. Természetesen nem egyformán nyílt lehetőségük ezt a hatékony nyelvtanulási lehetőséget igénybe venni. Monoszlón egy anekdóta maradt fenn, ezzel kapcsolatban, az 1878-ban született Gaál Gyuláról. Stájer kocsmárosoknak megtetszett a bora, és mindenáron meg akarták venni. Egymásközt csak németül beszéltek, nem tudván, hogy Gaál Gyula is tud németül. A külső jegyek is arra utaltak, mert az öreg boreladó

használt, foltozott ruhában volt. Gaál Gyula azonban nem volt hajlandó alkudni a bor árából, tudva, hogy nagyon megtetszett a vásárlóknak. A borvétel után kisült, hogy németül tud, amire a meglepett kocsmárosok magyarul csak annyit mondtak: „*Ez az ember, van esze és mi boldok.*”

A cseregyerekekről a század elején sem *Gönczi*, sem *Jankó* nem tesz említést. *Kósa* is konkrét adatok nélkül említette, hogy Nyugat-Magyarországon is szokás volt cseregyerekként más községbe menni.³ Mielőtt a Kál-völgyi cseregyerekek visszaemlékezéseit ismertetném, meg kell említenem, hogy ma már ennek összegyűjtése nehéz, mert az egykori cseregyerekek többsége nem él. Kevés embertől lehetett élményszerűen összegyűjteni adataimat.

Kövágóörs: Az egykori mezővárosból mentek legtöbben cseregyerekként Nyugat-Magyarországra. Székely Bálint Alhóban (Markt Allhau, Burgenland) a Lappincs folyócska, a stájer határ mellett tanult hentesmesterséget. Feleségét is innen hozta, aki később jött Kövágóörsre Székely Bálint után.

Alhóban tanult Balogh Lajos is, de nem bírta a németes ízű kosztot, ezért hamarabb hazajött, mint Székely Bálint. Ugyancsak az 1900-as évek elején Alhóban cseregyerekeskedett Rózsa István, Baki Gyula, Orbányi Vilmos és Manó is, kövágóörsi módos gazdák gyermekei. 12—14 évesen voltak távol családjuktól.

Koppel Lajos a 20. század elején jött Borostyánkőről (Bernstein, ma Burgenland), Orovcz Bálint csizmadiamester Kálmán nevű fia helyett. Ő ugyancsak ipart tanulni ment a borostyánkői Köppel cipészhez, mint „*cseretestvér*”. A kövágóörsi evangélikus lelkésznel, Novák Eleknél is egy borostyánkői asztaloslegény, Schönfeldige János tartózkodott. Istállóban, gazdaságban dolgozott Borostyánkőn Bocskai Károly és Lajos bátyja, akik ugyancsak *német szót tanulni* voltak.

Salamon Gyula 1913-ban, 13 éves korában ment ki Borostyánkőre. Helyette Krug Adolf — becenevén Dorfi — jött Kövágóörsre. Adolf bátyja, Josef — becenevén Szepi — már az előző évben Révfülöpön dolgozott, Koller vendéglősnél. Kollernek nagy szállodája volt Révfülöpön, így borkereskedelemmel és cenzárkodással (közvetítéssel) is foglalkozott. Mint borkereskedelem kapcsolata Salamon Jánossal, Gyula apjával. Koller közvetített a cseregyereknek fiát kiküldeni szándékozó Salamon János és a magyarul jól tudó Krug Já-

nos borostyánkői bognármester (Adolf és Josef apja) között. 1913 kora nyarán, iskolai vizsga után, mikor Krug János meglátogatta Révfülöpön nagyobbik fiát, magával hozta Adolfot, és Kővágóörsön hagyta Salamonéknál, ugyanakkor Salamon Gyulát magával vitte Borostyánkőre. Gyula édesanyja összepakolt, minden alsó—felső ruhát, egy pár csizmát, és a Kővágóörs-révfülöpi vasútállomásról indultak. Többszöri átszállás után (Tapolcán, Ukkon, Celldömölkön, Szombathe-lyen) érkeztek meg Tarcsafürdőre (Bad Tatzmannsdorf, ma Burgenland). Innen sátoros, csen-gős postakocsi vitte őket Borostyánkőre.

Krugéknál családtagként lakott, egy ágyban aludt az otthon maradt Krug gyerekekkel. A *Fater* és a *Muter* soha sem verte el. Saját szüleivel rendszeresen levelezett, de sem ő, sem szülei nem látogattak el egymáshoz. A gazdasági — így a földeken, istállóban, állatörzésben, aratásban —, ház körüli munkákban segített. Krugéknak 4 tehene volt, ha befogtak, segített a szállításban is. Legtöbbször ipari fát fuvaroztak haza Salamonfalváról (Sallmannsdorf, ma Burgenland). Ez kb. egy napi járás volt Borostyánkőtől. Bár Salamon Gyula befejezte ekkorra az iskolát, Borostyánkőn még egyszer beírták a 6. osztályba, amit Kővágóörsön már elvégzett. Az iskolában neki németül, a helybeli gyerekeknek magyarul kellett tanulnia. Ő korábban még nem tanult németül, míg a helyette jövő cseregyerek már tudott valamit magyarul. A magyar — államnyelv lévén — az iskolában hivatalosan tanított tantárgy volt a nemzetiséglakta területen is. Borostyánkőn felsőöri magyar fiúkkal is találkozott, akik ugyancsak németet tanultak.

Salamon Gyula 1914-ben tért vissza Kővágóörsre, mikor is a háborúba bevonuló bátyja helyét kellett betölteni a családi munkamegosztásban. Vele egyidőben az egyik kővágóörsi nagygazda fia, Kiss Sándor a felsőlövői gimnáziumban (Oberschützen, ma Burgenland) tanult, aki helyett Kurz Linni, egy felsőlövői nagygazda fia jött cseregyerekként Kővágóörsre. Helyismerete és ismeretségi köre miatt 1917-ben Salamon Gyulát megbízták, hogy több családnak hozzon német örzőgyerekeket. Kiss Sándorral együtt 3 német gyereket hozott, egyet maguknak, egyet Kiss Sándorékhoz, egyet pedig Mezriczki Gáborékhoz, Gyimótfalváról (Jormannsdorf), Alsólövőről (Unterschützen) és Máriaalváról (Mariasdorf, ma Burgenland).

Kővágóörsről a 20. század elején Fritz Lajos volt Borostyánkőn cseregyerekként, de helyette nem jött senki.

Köveskálról 1900 körül Kövesdi Károly Stájerországban töltötte cseregyerek-idejét. Helyette egy stájerországi gyerek jött. Kövesdi később családjával is tartotta a kapcsolatot, sőt feleségével együtt nyaralni is kimentek Stájerországba. 1914-ben Gyimótfalvára Györffy Károly ment ki, és helyette egy Johann nevezetű gyerek jött. Mindketten iskolába jártak, kb. egy évig voltak távol szüleiktől. Györffy Károlyhoz annyira jók voltak, hogy még öregkorában is emlegette ezt. A két család között a kapcsolat már régi volt, mert édesanyja öccse, Nagy Kálmán is már annál

a családnál cseregyerekeskedett a 19. század végén.⁴ További cseregyerekek voltak: Kovács Margit, Kovács Mária,⁵ és a Burján fivérek, Géza és István. Ők 1917-ben Pinkafőn (Pinkafeld, ma Burgenland) lettek cseregyerekek, helyettük egy Frici nevezetű gyerek jött, aki nem tudott magyarul.

Köveskálon két módos nagygazdacsalád — a Burján és a Kaszás testvérek — élt, akik „*a szegény embert tartották*”, birtokaikra dolgozni hívták. A szegény napszámosok így két csoportot képeztek: vagy Burján munkása, vagy Kaszás munkása lehetett. A rang- és vagyonszűrséget, a versengést a község lakossága kicsúfolta. Eszerint az egyik nemzetes asszony elküldte a szolgálóját a másikhoz egy karéj kenyérért. Erre az visszaüzent, mondd meg a nemzetes asszonynak, hogy a nemzetes asszonynak nincs kenyere. Cseregyerekek is csak a módosabb gazdák, iparosok fiai mehettek, mert a cserébe jövő gyereket is el kellett tartani, olyan színvonalon, ahogy a saját fiaikat is ellátták. Ezt pedig csak ők engedhették meg. A szegény napszámosoknak, parasztnak emellett szükségük volt gyermekeik munkájára, segítésére. Ezekből az okokból ez a réteg nem tudta a Kál-völgyéből cseregyerekek küldeni fiait, lányait. Osztályhelyezete tehát megszabta lehetőségeit, ami a további tanulásban, szakképzettség megszerzésében is korlátozta a szegényebb népréteget.

A Burján gyerekek elég durvák voltak, így a cseregyerek nem is maradt sokáig, egy hónap után elment. Az öreg Burján jó viszonyban volt öri Pál Sándorral, felsőöri borkereskedővel. Szőlejükbe egy mély kutat fúrtak: „*Satikút*”, ahonnan vizet a kútjog megszerzése után más szőlősgazdák is vihettek.

Burjának és családjának tetszhetett a gazdag, határozott, vállalkozó szellemű Pál, s amikor saját és családja lehetőségeit mérlegelte, a német nyelvtanulás és nyelvismeret feltétlenül megfordulhatott a fejében. Nagy borkermelő volt, akitől ugyancsak sok német kocsmáros vásárolt bort. Ugyanakkor összejártak a Fábian családdal, ahol a fiú, Zsigmond, szintén Pinkafőn volt cseregyerek 1919—20-ban, 16—17 évesen. Helyette Fritz Hugó jött Köveskálra. Mivel Fábianék is nagygazdák voltak, a pinkafői cseregyerek a cselédekkel foglalkozott. Fábian Zsigmond feleségét is Pinkafőről hozta, Fliegenschnee Annát.

Monoszló: A monoszlói cseregyerek-rendszer megvilágításához először meg kell ismerni egy stájer borkereskedőt, Johann Hobersachot. Hobersach grázi borkereskedő volt, aki erről a vidékről szállította a bort az első világháború előtt. 1914-ben saját faanyagából (deszkafűrészgépe és erdeje volt) épített Révfülöp szőlőhegyén egy faépületet, ami vastag gerendaalapon állt. Szőleje is volt itt, a Császa-szőlőhegyen, ahová az ún. *Jancsi*-kutat építette. Ez szivattyús kút volt, ami akkor még ezen a vidéken újdonságnak számított. Magyarul is tudott, összejárt több, Kál-völgyi nagygazdával. Kerkápoly István részére — akivel jóban voltak, egy társaságba jártak — egy vörösfenyőből készült szivattyús kutat hozott Hobersach. Kerkápoly István gaz-

dag, nemesi származású gazda volt, Zala megye alispánjának unokája. Mulatós ember hírében állt. 10 kh szőleje nagy értéket jelentett. Egyik fia, Géza, Tarcsafürdön volt cseregyerek, helyette Kirschbaum Lujza jött. A címet ismeretség révén, Nagy Csekő Kálmán két fiától kapta, Ferenc és Zoltántól, akik Hoberachéknál Stájerországban, Grázban voltak cseregyerekek. Csekő Kálmán második unokatestvére volt Kerkápoly Gézának, és ugyancsak Károly Zoltánéknak, akik mostoha-unokái lettek őri Pál Sándornak. Kerkápoly Géza felesége német lány volt, aki Monoszlón németet is tanított. Kerkápolyékhoz Kirschbaum Lujza után az öccse, Ferenc is Monoszlóra jött. A két család, vagyis a monoszlói Kerkápoly és a tarcsafürdői Kirschbaum család között jó, szoros baráti kapcsolat alakult ki. A gyerekek itteni élményeik, benyomásaik és baráti társaságuk révén 1921-ben, Burgenland megalakulásakor, Nyugat-Magyarország elcsatolásakor magyaroknak vallották magukat, állampolgárságukat megtartva. Ez azért volt nagy szó, mert az akkori nacionalista, nagynémeti propaganda hatására sok, német nemzetiségű magyarországi lakos vált meg örömmel Magyarországtól. Kirschbaumék döntésének indítéka érthetővé válik, mert Ferenc régi jó barátja Rác György köveskáli katolikus tanító volt. Kirschbaum Ferenc tanítói állást is kapott, húga, Ilus pedig egy magyar jegyzőhöz ment hozzá!

A 20. század elején ugyancsak Hoberachéknál töltötte Grázban cseregyerek-idejét Szabó Bálint. Katonaidejét letöltve — 1920 előtt — visszament Nyugat-Magyarországra és özgyerekként két fiút hozott magával Öribükkösdről (Buchschachen, ma Burgenland). Az egyik fiút, Krauz Ludwigot Kerkápoly Jánoséknál hagyta, a másikat magukhoz vitte. Ludwig 3 évig maradt Monoszlón, magyarul jól megtanult, iskolába járt, különösen megszerette a betyárballadákat. Ludwig bátyja Márkus Gáboréknál volt, bár Márkuséktól nem ment Öribükkösre cseregyerek. Kerkápolyék és Krauzék között tartós baráti szálak alakultak. Mikor Ludwig nővére férjhez ment egy felsőöri fényképészhez, Brassi Gusztávhoz, az esküvőre meghívták a kisebbik Kerkápoly fiút, Pált is.

A cseregyerekek mindig németül káromkodtak, ami a magyar társaikban, mint örök emlék maradt meg.

Ma Monoszlón laknak a felsőöri Pál Sándor jog, de nem vér szerinti leszármazottai. Pál Sándor borkereskedő a balatonhenyei nagygazda Balogh Dezső özvegyét vette el. 1901-ben már Köveskallán pincét épített, amit később még kétfelével gyarapított. Pál magyarul alig tudott, bár büszkén mondogatta magáról, hogy ő „szityá mágyár”. Úgyes kereskedő volt, aki üres szekereket nem járatott, felsőöri fényördejéből faanyagot, szőlőkarót, léceket fuvaroztatott. Monoszlón Károly Zoltánék kukoricagőréja is ilyen faanyagból épült. Gazdagságára példa, hogy halála után 1927—28-ban mindent eladtak Felsőörben, aminek értéke 25 000 pengő volt akkor. Ezt az összeget 5 mostohaunokája örökölte, mert özv. Balogh Dezsőnével kötött házasságából gyermek nem született. Így lett örökös a Károly család, Károly

Gyula, István, Zoltán, László és egy leánytestvér, kik 5—5000 pengőt kaptak. Az unokák közül cseregyerekként senki sem volt kint, bár apjuk, Károly István tudott németül. A fiúk közül csak István ment 1933-ban Thüringiába, Zingenbe 6 hónapra, az akkor Füreden szervezett kölcsönös gazdasági csere résztvevőjeként. Az akciót dr. Tölgyesi szervezte meg.

Szentbékkálláról 1905—8 között 15—16 évesen Neuperger Lajost és Kis János fiát vitték cseregyerekként Stájerországba vendéglőbe, ahonnan fiukat hoztak helyettük. A magyar fiúk ott dolgoztak a vendéglőben. A stájer vendéglős egy évre vitte a fiukat el, a következő évi borszállításkor hozta vissza őket. Kis Jánoséknál, állatorzással megbízott stájer fiúcska egyszer kártyázás közben tördelve kiáltott fel jó lapjárása láttán: „*Enyém a kartcsa, Kis Jancsi a marha!*” Vagyis, hogy övé a kártya és az őrzött marha Kis János gazdáé. Szentbékkállán 1918-ban német gyerek volt Janka Gyuláéknál is, akit állatorzás közben Lengyel Lajos tanítgatott magyarul. Ezt a fiút is kocsmáros hozta magával a községbe. 1922 körül Vitnyédről (Sopron m.) Horváth nevezetű kocsmáros a lányát hozta Szentbékkállára. A mai buszmegálló melletti, szélső házban Oltárcei Józseféknél egy évig tanulta a magyart és dolgozott, a ház körüli női munkákban segítve. Az iskolát már Vitnyéden befejezte. Oltárcei egyik fiának, Lajosnak a bérmaapja a vitnyédi kocsmáros volt.

Mindszentkálláról az egyik leggazdagabb, legtöbb bort termelő gazda fia, Gelencsér Erazmus járt Nyugat-Magyarországon *német szót tanulni*. Helyette ugyancsak jött magyart tanulni egy fiú. Erazmusnak „*kemény feje volt*”, nem tanult meg németül. Pék Margit is cseregyerekként ment Nyugat-Magyarországra.⁶

Kékkútról Győri Sándor fiát a borszállító stájer kocsmáros cserélte a fiával el egy évre nyelvet tanulni. A legénykének nehezen ment a magyar, sokszor akadozott. A gyerek pajtásai biztatták: „*ne dadogj, hanem úgy mondd, ahogy mi mondjuk*”.

A cseregyerekek sok újdonságot, szokatlant, ugyanakkor ésszerű dolgot láttak Stájerországban, Nyugat-Magyarországon. A látottak feldolgozása, megértése, majd esetleg a Balaton-felvidéken alkalmazása nagyon hasznos volt. Ugyanakkor ennek ismerete néprajztudományunknak is rendkívül érdekes, izgalmas kérdéseket vet fel! Most csak jeleznék pár olyan emléket, ami különösen szokatlan volt a Kál-völgyi cseregyerekek részére. Nem szabad elfelejteni, hogy általában módos nagygazdák gyermekei voltak, akiknek anyagi lehetőségük tellett az újabb, modernebb eszköz, technológia, anyag megvalósítására, bevezetésére.

Borostyánkő környékén szokatlanak tűnt a sok vetett mák, aminek virágától díszlett a határ. A mákszemeket szelelőrostán tisztították. A községnek közös burgundi répaföldje volt, mint közbirtokossági terület. Lóherét nagyban természetesen a magjáért, értékesítésében, a mákmaghoz hasonlóan, ügynökök segítkeztek.

A kenyérgabonát még 1913-ban is sarlóval

aratták. Kevés kenyérgabonájuk miatt nagy becsülete volt, vigyáztak minden kalászra. Óvatosan kévébe kötötték, a kévéket darabonként a fejükön szállították. A cseregyereket ezt furcsállották, mivel szülőfalujukban 4 kévét cipeltek, nagy szemvesztéssel. Kettőt a hónap alatt, kettőt pedig a kötésénél megfogva maguk után húztak. Borostyánkőn nem keresztbe, hanem kévébe rakták a kévéket, 9-et egy csomóban, a talpszárakkal, a *tussal* leállítva a földre, egymáshoz támasztották őket. A 10-et pedig — a *hujdot* — a kötés felett megtörték és körkörösén lehajlítva, mint egy sipka, ráhúzták a 9 álló kévére. Így ez az eső ellen is védett, ugyanakkor a földre sem ért a gabonaszem. Az árpát már takaróskaszával aratták.

Itt láttak először 2 kormánylemezü, 3 eke-szarvú váltva forgató ekét. Ez „csodá”-nak számított, külön megcsodálták, hogy minden barázdahúzáskor a másik eke mélyedt a földbe. Így mindkét tehén *barázdás* volt, vagyis az előbb húzott barázdában kellett hogy menjen.

Érdekességnek számított, hogy sokkal több tejet és tejterméket fogyasztottak a borostyánkőiek, mint amit a Kál-völgyi gyerekek megszoktak otthon. Minden második nap köpültek. Reggelire a kenyérszűkösség miatt héjában sült krumplit ettek forrón, tálkába kiöntött hideg tejbe mártogatva. A felforralt tejet nem cukorral, hanem sóval itták. Poharak helyett kis tálkákból ittak.⁷

Monoszlón Károly István német cserepartnere azt mondta, hogy „100 év különbség van köztünk” — mármint az országok között. István Németországban látta, hogy a burgonyát minden 2. ekefordításba és arasznyi távolságra ültették. Így végeredményben sorművelés alakult ki. Ezt bevezette saját birtokukon is, a korábbi 3 ekefordítás és minden kislépésre való vetés helyett. Teljes talaj-előkészítést, istálló- és műtrágyázást kezdett alkalmazni, amit az 1930-as évek elején alig-alig lehetett látni a Kál-völgyben.

A fentebbi adatok is bizonyítják, hogy a Kál-völgye községeiben, főleg a mezővárosokban, a cseregyerek-akciók a 19. század végén, a 20. század elején a nyelvtanulást, a szakmai tapasztalatszerzést és tájékozódást segítették. Az országhatár átrendezésével, a nyugat-magyarországi, stájerországi cseregyerekek száma, a cserék gyakorisága lecsökkent, és szinte meg is szűnt. 1922 után cseregyerekről nincs adatunk, az 1930-as évek elején pedig aki Monoszlóról Németországban kint volt, az kimondottan szervezett mezőgazdasági tanulmányúton járt kint. A Kál-völgyi községek intenzív részvétele a nyugat-magyarországi, stájer gyerekcserében azért érdekes és különös, mert nem kétnyelvű terület. Sokkal inkább nyomós érvek foghatjuk fel az 1921-ig virágzó borkereskedelmét, a hagyományos borértékesítési rendszerét. Ennek tökéletes funkciójához szükség volt a német nyelv bizonyos fokú ismeretére, a személyes kapcsolatokra, amit éppen a cseregyerek intézményén keresztül lehetett biztosítani. A borvásárló kocsmáros és az eladó gazdagyerekek, majd felnővén a borértékesítésnek továbbra is biztos pontja maradt az ismeretségben — egyes családoknál kimondottan jó barátságban — élő borvásárló és a boreladó. A cseregyerekek 10—16 éves koruk között mentek Nyugat-Magyarországra, Stájerországba. Nyelvtanulásukat nemcsak környezetük biztosította, hanem mint beiratott iskolai tanulók, jobban elsajátíthatták a német nyelvet. Tapasztalataik meghatározóak voltak felnőttkorukban is.

A cseregyerek intézményét és előnyös hatásait csak a módosabb, nagyobb gazdák, egykori nemesek és értelmiségi családok gyerekei élvezheték. A napszámosok, kisparasztok, törpebirtokosok automatikusan kiszelektálódtak, még gondolni sem lehetett gyermekeik előnyös ismeret-, tudágyarapítására. Náluk a gyermekmunkának fontos része volt a családi munkaszervezetben. A gyerekcseré így kiváltsága lett egy rétegnek a Kál-völgy nyolc községében.

JEGYZETEK

1. H. P. Fielhauer, 1978 (1981), Andrásfalvy B. 1972., Paládi—Kovács A. 1981. és 1982.
2. Csoma Zs. 1981—83.
3. Vö. Gönczi F. 1914., Jankó J. 1902., Kósa L. 1981. 146.
4. Az édesanya, Nagy Irma 1879-ben született, férje Györfly István 1869-ben született és meghalt 1914-ben. Sebastyén Gábor ev. ref. lelkész 1892. VI. 8-i igazolása alapján.
5. Lukács Lászlónak köszönöm barátsággal adatát erre a cseregyerekekre.
6. Lukács Lászlónak köszönöm barátsággal adatát erre a cseregyerekekre.
7. A tejnek szózott ízesítésére vonatkozó adatot Lukács Lászlónak köszönöm.

Adatközlőim:

Balatonhenye:

özv. Böde Józsefné, 1905.

Kövágóórs:

Kurányi Kálmán, 1914.

Horváth Imréné Kankó Anna, 1923.

Salamon Gyula, 1900.

Köveskál:

Károly Lászlóné Hoffmann Gizella, 1911.

Györfly Erzsébet, 1904.

Gombás Dénesné Csekő Vilma, 1907.

Sebastyén Gyuláné, 1910.

Sebastyén Gyula, 1910.

Leopold Ferencné Györfly Sára, 19

Kékkút:

Sulyok Ferenc, 1928.

Horváth István, 1904.

Rácz Imre, 1901.

Horváth Istvánné Rácz Agnes, 1914.

Heiter Erzsébet, 1915.

- Mindszentkál: Szalai Elekné Schlemmer Mária, 1905.
Kovács Gyula, 1897.
Kovács Gyuláné Kiss Ilona, 1908.
Horváth József, 1910.
Dömötör Károly, 1896.
- Monoszló: Id. Károly Zoltán, 1909.
Kerkápoly Pál, 1903.
- Salföld: Nagy Mihály, 1899.
Steiner József, 1898.
- Horváth Ferenc, 1903.
Szóke Pál, 1928.
- Szentbékáll: Tomsics József, 1892.
Lengyel Lajos
Németh Gyuláné Németh Gizella, 1914.
Istváni Antal, 1909.
Huszár Imre, 1908.
- Tapolca: Mayer Károly, 1928.
Özv. Pajznerné Szókrón Rózsa.

IRODALOM

- Andrásfalvy B. 1972. Néprajzi jellegzetességek az észak-mecseki bányavidék gazdasági életében. Bp., Dunántúli Tudományos Gyűjtemény. 107.
- Csoma Zs. 1981—83. Nyugat-magyarországi termény-fuvarosok. (Adatok a dél-burgenlandi paraszti borkereskedelemhez és bormértékekhez.) Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei (1981—83) 183—209.
- H. P. Fielhauer. 1978. (1981.) Kinder-Wechsel und „Böhmisch-Lernen“. Sitte, Wirtschaft und Kulturvermittlung im früheren niederösterreichisch-tschechoslowakischen Grenzbereich. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde. Bd. XXXII. 115—148.
- Gönczi F. 1914. Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár.
- Jankó J. 1902. A Balaton-melléki lakosság néprajza. Bp.
- Kósa L. 1981. Gyermekcsere és nyelvtanulás. A II. Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai. I. Szerk.: Eperjessy Ernő, Krupa András. Bp. Békéscsaba.
- Paládi-Kovács A. 1981. Výměna deti. Styky medzi obyvateľstvom a výuka jazyka v niekdajšom Gemeri. In.: Teoretické a praktické problémy národopisného výskumu maďarskej národnosti v Československu. Bratislava. 91—100.
- Paládi-Kovács A. 1982. Cseregyermek. Népi kapcsolatok és nyelvtanulás a régi Gömörben. Kortárs, XXVI./2. 312—316.

ZSIGMOND CSOMA

ANGABEN ZUM AUSTAUSCHKIND-SYSTEM VON KÁL-BECKEN

Das Verschicken von Austauschkindern bildete sich an den Randgebieten von Ungarn aus, dort, wo durch die voneinander abweichenden Naturbedingungen der Produktenüberschuß und -mangel so entstanden sind, daß die fehlenden Produkte durch Tausch und Handel beschafft wurden. Das System der Austauschkindern begünstigte das Erlernen von Sprachen und die Vermittlung anwendbarer Erfahrungen aus Gegenden, die vom Wohnort entfernt lagen. Angeregt von der fremden sprachlichen Umwelt und Kultur konnte das an dem Austausch teilnehmende Kind auch in seinem Heimatdorf anwendbare Sachen erlernen.

Diese Grundbedingungen bestanden auch in den Gebieten nördlich vom Plattensee und in Westungarn: das erstere lieferte Wein, Tiere und Eier, von letzterem wurden Industrieprodukte, Salz, Holz und Obst verkauft. Diese Beziehung förderte auch einen beträchtlichen Handel zwischen Bauern und Bürgern. Die deutschen Sprachkenntnisse erstreckten sich ebenfalls auf die in den Dörfern des Kál-Beckens lebenden Bauern und den Kleinadel. Die Dörfer des untersuchten Gebietes hielten mit den Gebieten von Steyerland und Westungarn Austauschkind-Beziehungen aufrecht.

Solche Beziehungen bestanden zwischen Kővágóóros und Alhó (Markt Allhau), Borostyánkő (Bernstein), Felsőötvö (Oberschützen), Alsóötvö (Unterschützen), Gyimótfalva (Jormannsdorf), Máriafalva (Mariasdorf). Aus sämtlichen Dörfern zogen die Kinder wechselseitig zum Erlernen der Sprache und des Berufes aus. Köves-

kál stand mit Gyimótfalva (Jormannsdorf) und Pinkafő (Pinkafeld) in Beziehung. So brachte beispielsweise Zsigmond Fábrián auch seine Frau, Anna Fliegenschnee aus dem letztgenannten Dorf mit.

Die Gemeinde Monoszló hatte mit Graz, Tarcsafürdő (Bad Tatzmannsdorf) und Óribükkösd (Buchschachen) Verbindungen. Szentbékáll, Kékkút standen mit der Steyermark, Mindszentkál mit West-Ungarn in Austauschkind-Beziehungen. Die in Österreich und Westungarn gesammelten Erfahrungen wurden von den Austauschkindern auch am nördlichen Ufer des Plattensees angewendet, wo sie sowohl im Hinblick auf die Bewirtschaftung, als auch auf die Ernährungsgewohnheiten Neues einbrachten.

Das Austauschkind-System begünstigte am Ende des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts sowohl die Erlernung der Sprache als auch das Sammeln fachlicher Erfahrungen und die fachliche Orientierung. Das System löste sich nach 1921 auf. Aber die Institution der Austauschkindern und ihre vorteilhaften Auswirkungen konnten von Kindern gut bemittelter Landwirte und der Adels und Intelligenzfamilien genossen werden. Die Kinder der Tagelöhner, Landarbeiter und Kleinbauern hingegen wurden durch die Arbeitsorganisation innerhalb der Familie benötigt, an einen vorteilhaften Ausbau ihrer Kenntnisse konnten sie nicht denken.

So wurde der Kinderaustausch im Kál-Becken zum Privileg einer Schicht.

AZ ÁLLATTARTÁSHOZ KAPCSOLÓDÓ SZOKÁSOK ÉS NÉPNYELVI ADATOK A KÁLI-MEDENCE KÖZSÉGEIBŐL

BEVEZETÉS

„Mindenható Istenünk! kegyes teremtőnk! az állatokat nekünk rendelted alá, hogy szolgáljunkra használhassuk. Hálát mondunk atyai gondoskodásodért. De a ragadós nyavaja erőltetni azokat, s az oly hasznos állatoktól megfoszt bennünket. — Megérdemlettük ugyan e büntetést, de nehezünkre esik, hogy állatainkat elveszítjük. Tarsd meg azokat nekünk! Fordítsd el tőlünk ostorodat. Hálát fogunk néked mondani, s nem kínozni állatainkat. Hallgasd meg kérésünket, s könyörülj rajtunk a mi Urunk Jézus Krisztusunk által. Amen.”

Ezzel az imával könyörögtek azok a családok, kik egy-egy állatokat sújtó járvány idején jószággal rendelkeztek. Ma már nem ismerik az imát, az idős emlékezetében is csak halvány emléke él. Nemcsak az ima merült feledésbe, hanem az állattartással kapcsolatos hiedelmek, babonák, melyek az állatok védelmét szolgálták.

„Jankó János röviden ír a Balaton mellék állattartásáról. Szerinte itt nem volt önálló foglalkozás, hanem csak a földműveléshez kapcsolódott annak segítségével.”² Azonban a parasztember életéhez, bármelyik országrészhez kötötte is a sorsa, szorosan kapcsolódott az állattartás.

A Káli-medencében ma már igen megcsappant a hajdani állatállomány. Valamikor az itt élő emberek mindennapi munkájához a föld- és szőlőművelés mellett az állatgondozás is hozzátartozott. A nagyobb gazdáknál marha, ló is, a szegényebb családoknál, ha más nem, egy malacka, néhány tyúk, esetleg liba, kacsa is volt.

Az állatszeretetet már kiskoruktól belenevelték a szülők a gyerekekbe. Aki igazán szerette az állatot, annak mindegy volt, hogy az kié. Mi bizonyítaná ezt jobban, mint az alábbi történet.

„Vótak lovajink is. Nagyon kedvös állatok vótak. Édesapám is nagyon bécsütę ezéket. Ésténkinn a család kukoricát murzsót. Ekkor a lovakat gondozó legén' is be szokott jönni. Ő is segített. Láttuk ám, hogy időnkénn a lémurzsótt kukoricát a zsebgýibe duggya. Édesapám kíváncsi vót, hová duggya. Hát mikor végszttünk, kimént a kocsis az istállóba, odaát a lovak elé a jászuba, a nadrággya szárabú fót a kukorica. Mindkét zsebgýę lyukas vót, így gyűjtöttę össze a kukoricát, hogy még többet ehessęnek a lovak.” (Leopold Ferencné, Györfy Sára 62 éves, Köveskál)

Ha valamelyik állat megbetegedett, együtt aggódtak érte. Ha netán el is pusztult, együtt bánkódtak. Ha egy nagygazdát súlyosan érintett egy ló vagy tehén elhullása, úgy elképzelhető egy szegény családnak keserve és anyagi kára, ha egyetlen malackája pusztult el. Hisz ők sokkal nagyobb reményeket fűztek a disznóvágáshoz, mint ahol két-három hizó volt a hidason. Állatot azonban soha nem sirattak meg, mert azt tartották, hogy a család egyik tagja hamarosan meghal.

Éppen ezért az elhullást mindenképpen megakarták akadályozni. Ezért mindent elkövettek, hogy ez ne következzen be.

A ház körüli állatok tartásához babonák, hiedelmek kapcsolódtak, melyek segítségével, úgy hitték, elkerüli a baj a házukat. Néhány ilyen népszokást sikerült összegyűjtenem. Meg kell azonban jegyezni, hogy sokszor alig merték még az idősebbek is bevallani ezeket, mondván, ők nem csinálták, ők nem babonásak. A fiatalabbak közül pedig már csak néhányan emlékeztek rá.

NÉPSZOKÁSOK AZ ÁLLATTARTÁSSAL KAPCSOLATBAN

Amikor a gazdasszony tavasszal először kiment a hegybe, a szalmát, amivel az előző évben kötötték a szőlőt, a kötényébe tette, s hazahozta. Ezt a tyúkok alá szórta az ólba. Ekkor biztos, hogy lett kotlósa tavasszal. A kotlós nem mindig akart megülni a fészken. Ilyenkor vagy bort itattak vele, vagy pálinkás kenyeret adtak neki. Pénteken sohasem ültettek tyúkot, mert nem volt szerencsés a keltetés. Arra is nagyon vigyáztak, hogy a kelés holdtöltére essen. Ha akkor keltek mikor fogyott a hold, akkor hamar elpusztultak a baromfiak.

A parasztember sokat forgatott könyve a kalendárium volt. Ebbe jegyzett fel mindent az állattartással kapcsolatban. A tyúkültetéstől kezdve a ló elléséig. A tyúk alá mindig páratlan tojást tettek. A kacsatojásra is tyúkot ültettek, mivel a kacsa nagyon ritkán kotlott meg, s akkor sem volt jó üllő. A liba alá annyit tettek, amennyit tojott. Ha a gazdasszony több jércét akart, akkor a kötényébe vitte oda a tojásokat, ha kakt, akkor a gazda kalapjában.

Mindig napfelkelte előtt ültették meg, hogy úgy keljenek, ahogy a nap kel fel.

Minden nagyon fontos volt az ültetés körül. A kalendáriumból nézték ki, hogy milyen jelben ültessenek, mikor keljenek. A baromfit mérleg, bika vagy oroszlán jegyében ültették, hogy nehezek és erősek legyenek. Vigyázni kellett, hogy ne a rák jelében keljenek, mert akkor visszafejlődtek. A skorpió és a rák jegyében nem volt szabad ültetni, mert csipősek lettek a baromfiak. Amikor kikelték a kiscsirkék, a csőrük végén levő hártját lecsipték. A pulykáknak egy szem borsot adtak a szájukba. Ettől jó erősek lettek. Ezt akkor is alkalmazták újra, ha gyengébbek voltak. A kacsákat, s főleg a libákat, — mivel kijártak az utcára is — szemverés ellen füstölték. A pár napos állat farktollát lecsipték, s ezt az előre odakészített parázsra szórták. Az állatokat beletették egy rostába, s a füst fölött rázták őket. A baromfiak első eledele a tojás volt. A pulykáknak csalánlevelet és cicfarkú füvet vágta össze, ezt darával és aludttejvel keverték, a tetejére hagymaszárat szeltek. Vízet sosem kaptak. Azt tartották, hogy attól elpusztulnak.

Ha a tyúkok nagyon kicsi tojást tojtak, azt keresztül dobták a háztetőn. Sosem vitték be a házba, mert az szerencsétlenséget jelentett. Újév napján nem főztek baromfit, mert az hátra kotor-ta a szerencséjüket. Mindig disznóhúsból készítették az ebédét, mivel az szerencsétlenségűt.

Ha az állatok megbetegedtek, szenes vizet készítettek, s azzal mosdatták meg. Ha őrzés közben a marhák nagyon bogaraztak, akkor hamarosan eső lett. A birkák eső előtt nem legeltek, hanem összebújtak. Ha a gazda marhát hajtott a vásárba, mindig nagy vizsgálatban volt a család. Hogy sikerül az eladás? Azt tartották, ha elbőgi magát az istállóajtóban az állat, akkor visszajön.

A kisebb állatot zsákban vitték haza, hogy ne lássa merre mentek vele, pl. macska, kutya . . .

A következőket egyik adatközlőmtől jegyeztem le.

„27 éves vótam, miko férhő mentem. Édesanyám a házkörüli állatokat nevetje fő. Abbú elég sok haszon vót. Flattuk, mégéttük. Az a sok finom kacs! De nagyon költött ám vigyázni, ho e né pusztujjanak, idejekorannyába. Mindent méktéttünk, ho né köjjöny döglött állatér buslakonnyi. Kicsin koránt köllött kezdenyi. Rontás elleny. Sokszó nem akartak kotlanyi a tikok. Ijjenkó tavassza, mikor édesanyám kimént a szőlőhegybe, hozott e kis szómát. Amive előddzó évbe kötötték a szőlőt. Bétette a kötényibe, asztán jó erősen tartotta hazáig, ho e né ve-szejcse. Ithunn asztán alátette a tikok alá. Ettü má biztos, ho kotlós lett. De nem mindig akart megünyi. Ijjenkó bort itattak vele.

Arra nagyon köllött vigyázni, ho né fottán, hanem tötten kejjenek. Ha fottán kéték, akko éfogyott hamar mind. Ném vót szeréncses a kété-tés. Péntéken se ütgett anyám, de nem is kesztünk sémmi új munkáhó, mer a pénték a nem hozott szeréncset.

A csibék csörít mingyá lecsiptük, a pulykáknak mingyá e szem borsot köllött annyi. Ettü asztán erősöttek. A kacsákat mékköllött füstönyi szemverés elleny. Lécibkettük a farkatollukat,

asztán eszt e kis parázsra tettük. A kacsát szitába raktuk, asztán megráztuk a füst fölött. Anyám aszt mondogatta hozzá: Kacsájim erősögygették!

Ha beteg vót az állat, szenes vizzé köllött meg-mosnyi. Sok szép állatot főnevetünk a zuramma is. Sokat dógoztam én má a zéletbe is. Éfáratam. Azér most is sziveggen étetgettém a zállatokat. Má csak e-két tik van, még hozzá a kokas.” (Kövesdi Károlyné Tóth Jolán 87 éves Köveskál)

Szinte kifogyhatatlanul lehetne sorolni a sok népszokást az állatokkal kapcsolatban és az élet valamennyi területéről. Céлом azonban nemcsak ez volt. Szeretnék még néhány szólást, közmondást és az állattartással kapcsolatos szót bemutatni.

SZÓLÁSOK ÉS KÖZMONDÁSOK

1. A kecske is jóllakjon, a káposzta is megmaradjon. (mindenki jól jár)

2. A kutya se törődik vele. (senkinek sem hiányzik)

3. Alszik, mint a mormota. (nagyon mélyen alvó)

4. Annyit ért hozzá, mint tik az ábécéhez. (semmit nem ért hozzá)

5. Bánja, mint a kutya, amelyik kilencet kőkezik. (nagyon megbánta a dolgot, amit tett)

6. Buta, mint a birka. (a nagyon ostoba emberre mondják)

7. Buta, mint a liba. (a nagyon ostoba emberre mondják)

8. Csahol, mint a kutya. (össze-vissza beszélő ember)

9. Csámcsog, mint a malac. (a hangosan evő emberre mondják)

10. Cserreg, mint a szarka. (nem fontolja meg, mit mond)

11. Ez is má csak kutya-macska barátság. (kényszerből együtt élő összeférhetetlen emberekre mondják)

12. Hallgat, mint a tetű a var alatt. (kevés beszédű ember)

13. Hazudik, mint a kutya. (mindenbe beleszól, sokszor valótlan állít, csak hogy beszélhessen)

14. Ha lúd, legyen kövér. (ha valamilyen munkát elkezdett, akkor azt fejezze is be.)

15. Hápog, mint a kacs. (nehezen beszél)

16. Ide se ér, de már a nyakába nyávog. (még alig érkezett meg, de már kérésekkel zaklatják)

17. Iszik, mint a göde. (iszákos természetű)

18. Kiülnek, mint a bodobácsok. (idős emberekre mondják)

19. Közös lónak túros a háta. (amit többen használnak annak nincs gazdája, ezért hamarosan tönkre megy)

20. Kutya-futtaba végzi a dolgát. (hamar végzi el, nem figyel oda rá)

21. Morog, mint a böhás kutya. (mindig zsörtölődik valami miatt)

22. Mozog, mint a sajtkukac. (állandóan izgó-mozgó gyerek)

23. Nagyot hall, mint a kutya disznóöléskor. (úgy csinál, mintha nem hallaná meg amit mondanak neki)

24. Nehéz a marhatartás. (nem könnyű munkára vállalkozott valaki)

25. Nem kötelező a disznótor. (ha valaki nem akar részt venni valami jóban)

26. Nincs az a sok, ami el nem fogy. (disznóölés után mondja a gazda, ha valaki úgy érdeklődik, mintha kapni szeretne)

27. Öreg az országút meg a német tehene. (ha valaki nem ismeri el, hogy korban megöregedett)

28. Pislog, mint a Pilátus macskája. (ámulva néz)

29. Tömi magát mint a liba. (nagyétkű ember)

SZAVAK CSOPORTOSÍTÁSA

A kérdőív, mely alapján a szavakat vizsgálom, dr. Szabó Géza összeállítására. Ezek közül 37 kapcsolódik közvetlenül az állattartáshoz. Ezeket a keresett szavakat három csoportba oszthatnánk használat szempontjából.

Egészen ritkán használt szavak: fércöll (kakas párzik), süvitt (kutya vonyít), venděj (zsirtartó edény), kukoritt (kakas kukorékol), csatáz (tyúk kotkodácsol)

Ritkán használt szavak: bégg (birka hangja), kaszab (disznóölő), turbikoll (vadgalamb hangja) prézsors (disznósajt), káricsoll (tyúk kotkodácsol)

Allandóan használt szavak: heréll, karmoll, májjog...

A kérdőív kérdéseinek nagy része a falusi életmód, műveltség (növényvilág, növénytermelés, állattartás, állattenyésztés) körébe sorolható.

A kérdésekre kapott válaszok közül három csoportot alakítottam ki.

Valódi tájszó: pillók (pillangó), földikutya (meztelen csiga), prézsors (disznósajt)

Alaki tájszó: kukoritt, nyácskoll, turbikoll, káricsoll, venděj,

Jelentés szerinti tájszó: fércöll (kakas párzik), süvitt (kutya vonyít), csatáz (tyúk kotkodácsol), Ketyég (tyúk kotkodácsol)

NÉHÁNY HANGTANI JELENSÉG

A Káli-medence községei a Balaton vidéki nyelvjárástípusba sorolhatók. Kétfajta e fonémával találkozunk. A középső nyelvállású zártabb é, és egy nyílt e hang. pl.: megéteti, segédelme, mékszélészti...

Ezekben az eddig vizsgált községekben — Balatonhenye, Köveskál, Szentbékáll — az á zártabb a köznyelvinél. Az á utáni szótagban zártabb az a hangszíne. pl.: kányá, utánná, kárá... A szavak végén a zöngés mássalhangzó elveszti zöngéjét és zöngétlen lesz. pl.: mekkéG, háppoG, zaB...

Az n palatalizálódását néhány esetben sikerült megfigyelnem. pl.: nyöstény, akarnyi...

Az affrikálódás folyamata már jobban észrevehető beszédünkben. pl.: vakargya, mekkapargya, kalaptya...

Gyakori a szövégi mássalhangzó kettőzése. Pl.: vonyitt, tutoll

A 37 kérdésre kapott válasz közül 18 az ige — ebből 5 igeikötős — és 19 a főnév.

AZ ÁLLATTARTÁSSAL KAPCSOLATOS KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

A kérdéseket a kérdőív sorszámaival láttam el. Az adatközlőket nem tüntetem fel külön, mivel csak az érdekesebb válaszokat jegyzem itt le. A kérdések nagy része a Magyar Nyelvjárások Atlaszából való. A kérdés után levő szám ilyen esetben az ottani sorszámot jelöli. Az Sz. G. jelzés dr. Szabó Géza nevének kezdőbetűje s a kérdés megváltoztatását jelzi a nyelvatlaszhoz képest.

A kérdés után közvetlenül írom a válaszokat.

35. Mi a nöstény ló neve? (214)
kanca
36. Mi a him ló neve? (315)
herę, csödör
37. Milyen színű az a vörös barna ló, amelynek sörénye és farka fekete? (318)
pej
38. Hogy mondják a birka hangját? Mit csinál a birka? (345)
bekéG, béget, bégg, bégget, bögg
39. Hogy mondják a kecske hangját? Mit csinál a kecske? (349)
mekéG, bekéG
40. Mit csinál a kakas hajnalban? (362)
kukoréko, kukorékol, kukurikull, kukoritt, kukorékoll
41. Hogy mondják, ha a kakas párzik? (364)
heréll, fércöll
42. Mi a kacsa hangja? Mit csinál a kacsa? (374)
sápoG, hápoG, háppoG
43. Mi a nöstény kutya neve? (376)
nyöstény, nöstény, nyöstén, szuka
44. Hogy mondják, ha a kutya éjjel hosszan elnyújtva üvölt, és azt szökták mondani, hogy halottat vagy tüzet érez? (377)
tutoll, vonyitt, süvitt
45. Hogy mondják azt, ha a macska a körmével megsérti az ember kezét? (Mutatással!) (381)
mekkormöz, karmoll, mekkormölli, kikarmojja, körmöz
46. Hogy mondják a macska hangját? Mit csinál a macska? (382)
nyávog, nyácskoll, májjog, mijákoll
47. Mi az a lyukacsos dolog, amibe a méhek a mézet gyűjtik? (387)
lampos, lép
53. Ki az, aki disznóöléskor házhoz jön és a disznót felboncolja? Hozzáértő parasztember, valami rokon... stb. (425)
kaszab, böllér, disznóölő
97. Nagy, szürke, csipős légyfajta, a marhát, lovat kinozza nyáron. Mi az? (642)
bangócs, dongó
98. Mit csinál a légy vagy a nagyobb fajta légy, ha repülés közben hangot ad? (643) (Sz. G.)
zümmöG, döngicséll, dönöG, donG
99. Hogy hívják azt a barnás színű, vagy zöld rovart, amely a fűben található, két viszonylag

nagy hátsó lábával nagyot ugrik? (645) (Sz. G.)
Szécska

100. Hogy hívják azt a rovar, amelynek viszonylag nagy, feszes szárnya van? (fehér vagy különböző színű). A levegőben könnyen meg lehet fogni. A gyerekek ezzel szórakoznak. (647) (Sz. G.)

pillangó, lepke, pillé, lepke, pillók

102. Mi az a kis fürge, fehér hasú állat, amely a tyúkok vérét kiszívja? (620)

menyét

103. Mi az a kertek végében, kazlak alatt élő tüskés hátú kis állat, amely tüskés gombóccá húzódik össze, ha ember, állat közeledik? (622)

tüskésdisznó, sündisznó

104. Mi az a fekete madár, amely télen nagy csoportokban röpdös? (624)

kánya

105. Mi az az apró rovar, amely nyáron a konyhában és az istállóban mindenütt megtalálható, a falakon, ablakon mászkál? (641)

bogár, légy

106. Fekete-piros tarka bogár, repülni nem tud, tavasszal csoportosan a ház, kerítés tövében süt-kérezik? Mi az? (648)

bodobács

121. Milyen hangot ad a vadgalamb, ha a párjával van? Mit csinál?

turbékoll, turbikoll, bugg

122. Hogy mondják a disznónak a kis sonkáját? Mi az?

lapicka, lapocka, zsóder, ősó sunka

137. Hogy mondják mit csinál az állat tavasszal, ha bundáját, szórét, illetőleg tollát hullatja, másikra cseréli?

vedlik

154. Milyen hangot ad a kiscsibe? Mit csinál? pittyéG, csiripéll, csipoG, csiboG, csiriböll, csippoG

170. Mit csinál az, aki a libát, kacsát megtépi? kopozza, fosztya, kopaszt, mékkopozza, melleszti, kopoz

174. Mit csinál disznótorkor a vékonybéllel a háziasszony, amikor kolbászt akar készíteni? Életlen késsel, fakéssel a vékonybelet . . . (Sz. G.)
mégvakargya, lëvonna, mégvonna, mék-kapargya, mékhuzza

183. Mit csinál a tyúk, ha megtojt? Milyen hangot ad?

csatáz, kotkodácsoll, ketyéG, ketyerég, káricsoll, káricsáll

184. Hogy hívják azt, amiben a nyulat tartják? kętréc, katroc

189. Hogy hívják azt a csúszó-mászó állatkát, mely nagy tömegben eső után jelentkezik, barna színe van, két szarva van, étkezésre nem alkalmas?

födikutya, kagyó, csiga

192. Mit csinál az, aki a vágott baromfi tollát leszedi?

kopozza, kopasztya, lëkopozza, kopoz, pucolja

193. Hogy mondják, mit csinál az, aki a szalonnát, belsőséget (disznóöléskor) fazékban vagy üstben puhára főzi?

köveszt, abáll, mégabájja

194. Hogy nevezik az olyan szalonnát, amit puhára főztek?

kövesztett, abátt, abbátt

197. Mit csinál az állatorvos a him sertéssel, ha ivartalanítja?

heréll

230. Milyen hangot ad a szarka?

csérréG, csöröG

242. Ahol disznót szoktak vágni, ott miben tárolják a zsírt? Mi ennek a zománcos edénynek a neve?

véndő, vendöl, vendéj, bődön

246. Mi a neve a disznó gyomrából készült sajtnak? Tölteléke:

börké, disznónyelv, fejhús, fűszer?

börkés, svártli, disznósajt, prézsbors, gömböc, présurka

JEGYZETEK

1. Ima marhadög idején. (Imakönyv) Butsanszky Alajos (Pest, 1868) 352.

2. VAJKAI AURÉL, Néprajzkutatás Veszprém megyében. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 13. (1978) 316.

BÄRÄUCHE UND VOLKSMUND ZUR TIERHALTUNG
AUS DEN GEMEINDEN DES KÄL-BECKENS

Auch in den Gemeinden des Käl-Beckens gehörte die Tierhaltung zum Leben des Bauerns. Wer Tiere gehalten hat, kannte sich in den vielen Regeln des Aberglaubens aus und versuchte sich ihrer zu bedienen, auf daß seine Tiere immer stärker würden, sie immer gesund blieben und, wenn die Zeit herangekommen war, gut verkauft werden könnten.

Die Hausfrauen widmeten sich vor allem dem Geflügel. Mit dem Brüten und der Aufzucht von Geflügel sind viele interessante Gebräuche verbunden. Auf vielerlei hatte die Hausfrau hierbei zu achten, denn sie sorgte für die Fleischversorgung der Familie aus dem Geflügelhof.

Die Männer waren für die Versorgung und Pflege der größeren Tiere verantwortlich. Natürlich hatten auch die Frauen ihren Anteil an diesen Arbeiten; aber der Landwirt kümmernte sich um den Verkauf der Tiere auf den Märkten und es war sein Verdienst, wenn es ihm

gelingt, einen hierfür vorgesehenen Ochsen zu verkaufen.

Bereits im Kindesalter lernte man die Tiere lieben. Die Kinder wuchsen in unmittelbarer Nähe zu den Tieren auf und mehr oder weniger unbewußt lernten sie die zur Tierhaltung gehörigen Bräuche kennen.

Auch in der Umgangssprache der Bauern finden sich jene charakteristischen Ausdrücke, die die einzelnen Landschaftsgegenden im Fachwortschatz der Tierhaltung kennzeichnen. Man kann unter ihnen Rufe erkennen, die deutlich den Tierstimmen nachempfunden sind.

Einige solche Aussprüche und auch deren Bedeutung sind in meiner Arbeit enthalten, sie stehen ebenfalls im Kontext zur Tierhaltung.

An das Ende der Mitteilung stelle ich einen Fragebogen, der aus einigen Fragen und deren Beantwortung besteht und der jene Worte enthält, die ich von den hier gesammelten, mit der Tierhaltung zusammenhängenden Ausdrücken für interessant befand.

A HAGYOMÁNYOS BORÉRTÉKESÍTÉS RENDSZERE ÉS FELBOMLÁSA A KÁLI-MEDENCÉBEN (19—20. SZ.)

A Dunántúl hagyományos borértékesítési rendszerét mind ez ideig csak Sopron környékéről ismertük, mint a borvidéket vizsgáló dolgozatok egyik fejezetét. A Balaton-felvidékről a paraszti borfuvározás és értékesítés kutatása még sok újabb érdekes adatot nyújthat. A Balaton környéki szőlőtermelést leíró nagy monográfiájában *Jankó János* is keveset foglalkozott ezzel a kérdéssel. Mindmáig ismeretlen az egykori borértékesítés rendszere, aminek ma már csak töredékét lehet megtalálni. Emberi visszaemlékezés segítségével próbálom meg rekonstruálni a bor értékesítését — amiért, s aminek reményében évenként vállalta a szőlőtermelés nem könnyű munkáját a termelő.

Még ma is él és terepkutatás során felbukkan az emléke az egykori termékcserének, amelynek során a befagyott Balaton jegén, a rianásokat kikerülve Somogyból gabonát hoztak szekérrel, bor ellenében. A Balaton két partja közti adottságkülönbség a gazdálkodásban is megmutatkozott. Az északi part gabonában szegény, ami nemcsak a domborzati viszonyok és a nagyobb népsűrűség miatt alakult ki évszázadok alatt, hanem azért, mert a szőlőt mindennél nagyobb területen művelték. A szemközti partok lakosága termékhány és termékelesleg révén egymásrautaltságban élt. Ez biztosított az északi és a déli Balaton-part között télen, a fagy beálltával állandó és élénk cserekereskedelmet, kapcsolatot. Ez nemcsak a kereskedelemre, hanem a munkalehetőségre, a munkavállalásra is vonatkozott.¹

Az északi part termékcseréje nemcsak dél felé, hanem észak irányába is mutatott. A Bakony falvaiból faeszközöket szállítottak terményért, elsősorban borért és gabonáért.² A bor jó csereértékét mutatja, hogy mindig lehetett vele fizetni, mindig elfogadták ellenértéknek. Az 1930-as évek elején a föld nélküli kövágóorszi napszámok is borért szolgálták, amit aztán más vidéken gabonára vagy kukoricára cseréltek el. A bor csereértéke a második világháborút követő nehéz években is megmaradt.³

Nyugat-Magyarországot a Balaton-felvidékkel összekapcsolták a nagyobb hatósugarú kereskedelmi tevékenységek, kereskedők, így a Sopron melletti, rétfalvi (Wiesen, ma Burgenland) és a horvátországi, stájerországi gyümölcs-, termény- és borkereskedők.⁴ A stájer kereskedők Délnyugat-Magyarországról szereztek be áruikat, elsősorban mezőgazdasági terményeket, így Zala,

Vas, Somogy megyékből.⁵ A jöminőségű borokat elsősorban a határszéli stájer és német-hienc kereskedők vásárolták össze. Már *Bél Mátyás* is említi tevékenységüket, majd egy Zala megyei gazdasági tudósítás is kiemelte, hogy saját fogyasztásuk mellett Tirolba és „Helvéciába” is szállították a magyar bort, kezdetben a szombat-helyiek közvetítése révén. 1860-ban már *Parragh Gábor* Balaton-vidéki szőlőbirtokos keserűen jegyezte meg, hogy a bor árát a stájerok szabták meg, és így a természetőknek nem annyira kifizetődő, mintha ők szállítanák és értékesítenék borukat. A későbbiekben is stájer és hienc borkereskedők vitték el Kövágóórsról és a Káli-medencéből a borokat. Göcsejben a 19. század végén, paraszt borkereskedők szállították a bort Tótságba, a Zala és Vas megyei vend — szlovén — községek számára.⁶ Badacsonyhegy keleti, északi oldalának „gorkovány”, „korkovány” lejtője is a helyi bor minősítésével áll kapcsolatban. Hasonló elnevezéssel Göcsejben szintén lehetett találkozni. A baki, sójtőri savanyú borokat illették ezzel a jelzővel a borvásárló hiencék.⁷

A Kál-völgy nyolc községe is beletartozott abba a nagyobb régióba, ami alatt a Balaton melléki borokat említették. Bár szőlőhegyei nem közvetlen a Balaton északi partján feküdtek, mégis többen és többször dicsőően írtak az itteni borok jó minőségéről. *Fényes Elek* közvetlenül a badacsonyi borok után említi a szentbékállait, tartósságát emeli ki a balatonhenyei boroknak, igen nemesnek minősíti a kövágóórsit, köveskálit. A községek ismertetésénél részletesen jellemzi azok borait.⁸

A Kál-völgy községeinek szőlőterülete, szőlőtermése és a szőlőbirtokosok száma 1873-ban.⁹

	Szőlőbirtokos	Szőlőterület		1873-ban termelt	
		1600 □-öles hold	□-öl	feher	vörös siller a kő b a n
Szentbékállai	247	316	203	6000	— —
Balatonhenye	120	123	272	1500	— —
Kékkút	49	56	302	800	— —
Kövágóórs	350	480	1517	8177	— —
Köveskál	295	323	1095	11985	— —
Mindszentkálai	227	333	1283	2505	— —
Monoszló	160	150	—	2500	— —
Salföld	180	303	1385	8740	— —
Összehasonlításul:					
Tapolca	187	3423	435	2275	

A Balaton mellék borait dicsérve a múlt század végén kiemelték a köveskálit, szentbékállait és mindszentkállait.¹⁰

A fentebbi adatok mutatják, hogy a Balaton mellékieknek, így a Kál-völgyieknek is jövedelmük nagy része a borból volt. A Monarchia szétesése és a trianoni békeszerződés miatt az 1930-as években nehéz helyzet alakult ki a szőlőtermesztésben. Az életbe lépett vám miatt Burgenland felvevőképessége megszűnt, ugyanakkor Alsó-Ausztria felé is megszűnt a korábbi kedvező borszállítás. A gazdasági világválság következtében a dunántúli szőlőgazdaságok, köztük a Kál-völgyiek is a teljes elsorvadás állapotába kerültek.¹¹ Dolgozatomban a hagyományos borszállítás 1921 előtti virágzó rendszerét, annak felbomlását szeretném bemutatni, egyben jelezni hatását a vizsgált terület lakosságára.

BORVÁSÁRLÓK

Magyarországon egységes kereskedő, társadalmi réteg nem alakult ki. Egyik társadalmi osztály rétege sem sajátította ki jellegzetesen önmaga számára. Bár a 14–17. században egyes főnemesi családok foglalkoztak kereskedéssel, azonban Werbőczy híres Tripartitumában is megállapította, hogy ez nem általános, mert egyedül a vitézség jellemezte a nemességet.¹² Mig Nyugat-Európában a polgárságból alakult ki a kereskedő foglalkozásuk rétege, addig Magyarországon a külföldi kereskedőkön kívül a szerb, örmény, görög, majd mindnyájukat kiszorítóan a zsidó kereskedők tevékenykedtek.

A Balaton-melléken, így a Kál-völgy községeiben is zsidó borkereskedők, nyugat-magyarországi borvásárló kocsmárosok és a helyi községi kocsmák vásárolták fel a helyi borokat. A legnagyobb mennyiséget az első két kereskedőfelvásárló csoport vitte el. Ezek tevékenysége már 1876-ban döntő volt. Azt olvashatjuk, hogy a „kascháló Zsidók” és a „felvásárló hienczek”... „akik már szüretkor seregesen tódulnak ide” a balatoni borok árát meghatározták.¹³

a) *Bornagykereskedők*

A Balaton-felvidéken Tapolca és Sümeg városa volt a borfelvásárlás-kereskedelem központja. Itt laktak a zsidó bornagykereskedők is. A Kálmedence bortermését Tapolcán vásárolták fel. Bár Kővágóörsön a lakosság 10,5 százaléka volt zsidó, a 19. század végén,¹⁴ nagymértékű borfelvásárlással és eladással ott nem foglalkoztak.

A tapolcai bornagykereskedők nagy tételeben vásárolták bort. Mindig a termelő gazda saját ökrös szekerevel fuvarozta Tapolcára termését. Egy-egy ilyen út az ökrök körmeit nagyon igénybe vette, mivel azok nem voltak patkoltak. Másnap ezért nem lehetett ismét befogatni. Községeinkből nem szívesen, csak utolsó lehetőségként vittek bort eladni a zsidó bornagykereskedőknek, mert azok mindig kevesebbet adtak érte, mint a helybe jövő nyugat-magyarországi, stájer, hienc kocsmárosok. A borkereskedő mindig a városba

való beszállítás után fizetett. Többet csak akkor, ha kevés volt a bora és feltétlenül szüksége volt a gazdáera. A zsidó nagykereskedő sohasem ment ki a községekbe, hanem a vidéket, a gazdákat jól ismerő megbízottja révén tartotta a kapcsolatot a termelőkkel.

A gazdag zsidó bornagykereskedők a 19. század végén Tapolcán a következők voltak: Leszner Mór, akinek Fő utcai (Deák Ferenc u. 9.) 1820-ban klasszicista stílusban épült pincéje és háza még ma is áll. A Kál-völgyiek emlékezete szerint borpincéjében még vasúti vágány is volt a rakodás, elszállítás könnyítésére. Ezen kívül Mandl, Schwartz, Steiner, Lustig borkereskedők is ismertek voltak. A 20. század elején Szücs Vilmos zsidó bornagykereskedő és kocsmáros vásárolt fel sok bort, aki már teherautóval szállította, értékesítette tovább pincéjéből. Szücs Vilmos bátyja, Jenő bankigazgató volt. Fiával, Istvánnal együtt Mindszentkállán nagy szőlőt vásárolt és műveltetett. Fukaroknak tartották őket, mert Szücs Vilmos mindig olcsóbban vásárolta fel a bort, mint a cenzárok által közvetített, helybe érkező kocsmárosok. Szücs István pedig 40 fillérnél olcsóbban soha sem adott el bort, még akkor sem, amikor a női napszám 80 fillér volt, a férfi pedig 1 pengő. A zsidó bornagykereskedők monopolhelyezete 1921-től nőtt meg, amikor a határozattal, a vámmal megnehezült a bor szállítása az országhatáron kívülre.

b) „Vidéki” kocsmárosok, vendéglősök

Tömegében a legnagyobb mennyiségű bort a „vidéki” nyugat-magyarországi vagy határon túli kocsmárosok vásárolták fel. Sok kocsmáros még magyarul sem tudott, de azok a nyugat-magyarországiak is, akik beszéltek magyarul, kiejtésükkel, viselkedésükkel, öltözködésükkel elárulták, hogy nemzetiségük területekről jöttek. Anynyira elütöek voltak, hogy rögtön tudták a 19. század végén, a 20. század elején, hogy a faluba érkező csakis kocsmáros lehet. Sőt, az öltözködésből bizonyos következtetéseket vontak le arról, hogy honnan jött. A kocsmárosokra még ma is szívesen visszagondolnak, egyenlő partnernek érezték magukat, ahol a vásárlás-eladásban a jobb minőségű bor döntött. A kocsmárosok fogatokkal, fuvarosokkal rögtön elszállították helyből a bort, azonnal és magasabb árat fizettek, mint a tapolcai zsidó bornagykereskedők. A helybeli gazdák és a távoli kocsmárosok családjai között sokszor családias, emberi kapcsolat is kialakult, egy-egy kocsmáros a káli családok több generációjától is vásárolt. A rendes évi vásárlás biztonszágot, megbízhatóságot jelentett mind a vevőnek, de inkább a termelő eladónak. Bár a gazdák nem szerződtek, mégis megvárták a régi üzletfelet és hosszú éveken keresztül ugyanannak a kocsmárosnak adták a borukat. Szentbékállán például a 20. század elején a kapuvári Sváb Richárd kocsmáros mindig Istvándi Antal nagyapjától vásárolta a bort, mert az apja is már őhozzá járt. Ezért mint ismerőst fogadták, s nem kellett vendéglőbe megszállnia, mint a többinek, hanem a családnál lakhatott. Volt kisebb ismeretséggel

rendelkező kocsmáros, aki *borcenzár*, *borügynök* segítségét használta fel vásárláskor. Salföldön az volt a vélemény, hogy a kocsmárosok oda mentek, ahol jól lehetett válogatni a borok közül.

A kocsmárosok nagyrésze a nyugati határszélről érkezett és valószínűleg a határon túlra is fuvaroztatott bort. Köveskálán még élénken él az emléke a községbe (egykori mezőváros Kövágóórssel) letelepedő őri *Pál Sándor*, felsőöri borkereskedőnek, akit *Sváb Richárd*dal együtt Köveskál „megmentőjének” is neveztek. Ugyanis a századelei virágzó borkereskedelmet ők még akkor is fenntartották, amikor más felvásárlók nem, vagy sokkal kevesebb bort vásároltak az új határ meghúzása és a világgazdasági válság idején. *Pál Sándor* az 1870-es években jött Köveskálra, 1901-ben egy pincét építtetett, majd később még kettőt. Ide vásárolta fel a környék jó borait, és szállította aztán Felsőörrre (Oberwart, ma Ausztria, Burgenland). *Pál Sándor* itt nősült meg, letelepedését azonban inkább a gazdasági érdek, a jó áru, a bor határozhatta meg.

Egy-egy kocsmáros több Kál-völgyi községet felkeresett, és a szőlőhegyeiket megjárva vásárolta, válogatta össze elszállítandó borát. Évente többször, alkalmanként több fuvarnyi bort vásároltak fel. A helyi gazdák jól emlékeznek még — hova, esetleg kihez szállítottak bort —, a kocsmáros nevére, hiszen ez nem egy-egy alkalmat jelentett évekig. A bor értékesítése, eladása pedig jelentős esemény volt a gazda és családja életében. Kál-völgyéből a következő helyekre szállítottak bort, illetve a következő helyekről jött kocsmáros: Alhó (Markt Allhau, Ausztria, ma Burgenland), Bakonyjákó, Beléd, (Unter, vagy Oberbildein, Burgenland), Csáford, Dabrony, Devecser, Felsőőr (Oberwart, Burgenland), Alsóőr (Unterwart, Burgenland), a Fertő-tó mellékére, Fertőszéplak, Graz (Ausztria), Győr, Jánosháza, Kapuvár, Koppány, Kőszeg, Körmend, Nagykanizsa, Nyirád, Órisziget (Siget in der Wart, Burgenland), Pápa, Pápakovácsi, Tapolca, Sárvár, Sopron, Sopronlővő, Szentgotthárd, Szombathely, Ukk, Und, Vitnyéd, Vasvár, Zalaapáti, Zalaszentgrót, Zsira. Emellett Alsó-Ausztriába, Stájerországba, 1921 után Burgenlandba, sőt Mindszentkálláról Svájcba is.¹⁵ A borszállítás útvonalát a termelők nem ismerik, hiszen abban nem vettek részt, és ezután különösebben nem is érdeklődtek. Csak azt figyelték meg, hogy Tapolca felől jönnek, — vagy Salföld és Kékkút esetében Gyulakeszi felől —, ahol az előző éjszakát töltötték. Borral megrakodva Tapolca irányába látták távozni a boroskocsikat, vagy vasúti fuvarozás esetén a Kövágóórs—Révfülöp-i állomás irányába.

Ha a nyugat-magyarországi kereskedelem történetét vizsgáljuk, látható, hogy ez milyen erőteljes, és hogy abban a bornak vezető szerepe volt az elmúlt évszázadban. Sopron Nyugat-Magyarország legnagyobb kereskedelmi központja volt. Innen a borokat nemcsak Ausztriába, hanem Németországba, Sziléziába is nagy nyereggel szállították ki. Az Osztrák—Magyar Monarchia kedvező vámelhetősége a 19. század második felében csak növelte a virágzó borkereske-

delmet. Soproni borként azonban sok balatonmelléki is forgalomba került. *Fényes* is említi, hogy „See Wein” név alatt a balatonival keverték a bozi, balfi, rákosi, okai borokat.¹⁶ Sopronban 1850-ben kereskedelmi és iparkamara létesült, amely évi jelentésében említette is mindig, hogy a borkereskedelem nemcsak a sopronira, hanem balatonira, zalaira, somogyira, baranyaira, tolnaira is vonatkozott. Meg is fogalmazták: „Sopron az ország — borban leggazdagabb vidékeinek, különösen a dunántúli kerületnek tulajdonképpen forgalmi ere...”¹⁷ A balatoni, így a Kál-völgyi szüretetek utáni hónapok is mozgalmasan teltek, mert a vidám szüretelő csoportok után már érkeztek a borvásárlók. „Ezen látogatásokat örömet gyakorolják, ha szinte már hóval lepettetnek is hegyeink. Különösen furtsa állapotba ragadja a bornak erős szesze a magukra nem vigyázó idegeneket; a Hientzeket, kik vásárolni lejövén...” — írták 1876-ban.¹⁸

A kocsmárosok gazdag emberek voltak, stájerok vagy magyarországi németek, főleg vas megyei hiencek, Sopron környéki poncihterek. Öltözködésük nagyon különbözött a Balatonparti paraszttokétól, szőlőtermelőktől. A kocsmárosok kordbársony „*mancheszer*” nadrágot és félkabátot viseltek. Ennek szürke, fekete, sötétárnyalatú színei ünnepélyessé tették a nyugat-magyarországi kocsmárost. Ugyanakkor ez különbözött a Pápa környékiek kék szövetrohájától. Nagy szőrmegalléros bunda volt rajtuk, a téli időviszonyoknak megfelelően. Zöld kalapjukon a széles körbefutó szalagban, hátul rövid disznósörte diszlett. A combban buggyos szabású nadrágjuk térdhez szűkült, és fűzős bőrcsizmát hordtak. Ez az öltözködés valószínű a korabeli divatnak is megfelelő, Magyarországtól nyugatra már általános viselet lehetett.¹⁹ A kocsmárosok zakójuk alatt fekete elölgombolós, állig erő mellényt viseltek. Ingük alatt hordták az „*acsó*”-t, azt a nyakban hordott, felfűzött bőrcsizmát, amiben a pénzüket tartották. Zsebében a kocsmáros mindig kevés készpénzt tartott. Fizetéskor ingét kigombolva, a zacskóból fizetett. Zakójuk belső zsebében tartották a bőrszivartóban a pántlikás szivarjaikat. Ez ugyancsak szokatlan volt a helyi termelőknek, bár nem ismeretlen, mert Tapolcán kávéházban, előkelőbb vendéglőkben a gazdag zsidókat látták szivarozni. Szivart a göcsejiek szerint is csak a németek szívtak, a magyarok pedig cigarettát.²⁰

A kocsmárosok levélben jelezték várható igényüket, majd később érkezésüket a *cenzárnak*, vagy közvetlenül a gazdának. Németül, magyarul írtak, minden községben volt pár németül tudó ember, aki akár mint cseregyerek („*német szót tanulni*” Nyugat-Magyarországon) annyit megtanult, hogy segíteni tudott. A kocsmáros vagy az eladó gazda vendége volt, és ott töltötte az éjszakát, vagy Tapolca, Gyulakeszi vendéglőiben szállt meg. Másnap a cenzár irányításával megérkezve, a hegyen megkezdte a borok vásárlását. A kocsmárosok egy része a boroskocsikat úgy irányította, hogy azokkal együtt menjen vissza, mások a vásárlás, borlekötés után elutaztak, s csak később szállították el a bort. A kocsmáro-

sok mindig személyesen kijöttek bort vásárolni, és többet fizettek a bor literjeiért, mint a zsidó borkereskedők. A termelők úgy vélték, hogy a kocsmáros eredeti, tiszta bort akart vásárolni, nem pedig a bornyagykereskedők összekevert borait. Ezért jött ki személyesen a hegyre.

A pénzes kocsmáros személyes biztonsága nem volt mindig biztosított. A visszaemlékezésekben felmerült többször az ukki kocsmáros, Varju Dezső esete, aki a megvásárolt 2–3 kocsi borával hazafelé tartva a gyulakeszi Molnár kocsmában szállt meg, és itt a beszálló pajtában, a boroskocsijai mellett ütötték agyon 1925 körül. Ez az eset annál megrázóbb volt, mert menyaszszonya helybeli, a köveskáli Sebestyén Karolina volt.

c) Káli-medencei kocsmák

A községekben működő kocsmák a helyi termés felvásárlásában és forgalmazásában nem jelentettek olyan nagy tételt, mint a fent említettek. Azonban kétségtelen, hogy a helyi termék értékesítéséhez ezek is hozzájárultak. Nem volt ugyanis minden családnak szőlője, de akiknek volt is, főleg a fiatalok be-betértek a kocsmákba, ahol a társaságuk összejött. A kocsmák információcserehely és kommunikációs központ voltak még a 20. század elején is. Salföldön ezt azzal magyarázták, hogy „a fiatalok a kocsmánál, öregek a pincénél találták föl magukat”.

Kékkúton Blumm, a zsidó kocsmáros kis boltja mellett decinként mérte ki a bort. Kővágóórsön, mivel mezővárosi nagyobb forgalma volt, őt kocsmá üzemelt a 20. század elején: A Hoffmann- és a Heci Bácsi- (Grünnsberger Hermann) féle kocsmák mellett a katolikus és az evangélikus kocsmák, valamint a Németh-féle kocsmák. Hoffmannéknak kis, a katolikus és evangélikus egyháznak nagy „beszálló” pajtája volt, ahol a boroskocsik szorosan álltak a szállítás előtti délutánon.

Köveskálán három kocsmák voltak. A községi kocsmák, amely még ma is üzemelő, a Molnár Gábor-féle kocsmák, és Monoszló felé a község szélén, a Wéder-féle kocsmák álltak. A községi kocsmák és a Wéder-féle kocsmák *beszálló* pajtával rendelkeztek. Mindszentkállának két kocsmája volt, a községi kocsmák *beszálló* pajtával, és még egy, ami butellás lett. Marton Ferenc zsidó kereskedő, saját termékét palackozottan áruló kis üzlete, ahol nem lehetett helyben iszogatni. Monoszlón egy lábaspajtás községi kocsmák voltak, de itt soha nem éjszakáztak boroskocsikkal. Salföldön a községi kocsmák ugyancsak bérelték, sokáig Weiss zsidó kocsmáros, majd 1920-tól Zámbo nevezetű lett a bérlője. Szentbékállán két kocsmák voltak, Németh Béla kocsmája 1880-ban épült, udvarán nagy négylábú pajta állt, ahová a boroskocsikkal beálltak, és a Krauz-féle kocsmák, ahol nem volt ilyen *beszálló* pajta.

A BORCENZÁROK

A borvásárlásnál érvényesült az eladó és a vevő közötti ismeretség. Azonban tömeges vásár-

lás révén — amikor egy viszonylag rövid időszak alatt kellett eladniuk boraikat — az eladást, értékesítést a „borcenzárok” segítették. A borvásárlók közül több meg magyarul sem tudott. Eligazodása így még nehezebb lehetett, bár pénz és szándéka a borvásárlásra megvolt. A vásárló és eladó könnyebb egymásra találását, majd az eredményes vásárlást—eladást segítette elő a *borcenzár*. A közvetítők rétege minden értékesebb vásárlás alkalmával megjelent, nemcsak bornál, hanem például az állatoknál is. A borcenzárokkal viszonylag kevés dolgot foglalkozott, azok is főleg a híres tokaj-hegylajai borvidék történetének kutatása révén.²¹

A Kál-völgyi községekben a borcenzárokról vegyes, és nem egységes vélemény alakult ki. Egyesek „zsebmetszőnek”, „dologkerülőnek” vélték, ugyanakkor részben ki voltak szolgáltatva a cenzárnak, különösen az 1921 utáni években, amikor már nehéz volt eladni a bort, „szinte könyörögni kellett, hogy vigye el”. A cenzár megítélése évenként is változhatott, attól függően, hogy hogyan sikerült eladni a bort.

A *borcenzároknak* két típusa alakult ki, a hivatásos, munkája után adót fizető és a nem hivatásos cenzár. A hivatásos *cenzár* vagy borügynök, nagy tapasztalatú, tekintélyes és gazdag ember volt. Részben ő tartotta a kapcsolatot, valódi közvetítőként a termelő és vásárló között. Altláiban nyelvtudással, nagy helyismerettel rendelkező ember volt. Ilyen volt Tapolcán Fekete Mátyás 1910 körül, Bogdán György, akit Szentgyörgy-hegyen az 1930-as években egy felborult teli hordójú boroskocsi ütött agyon. Móricz Mihály hét nyelven beszélt, Csabri Antal, Bauer József borcenzár stájer borvásárlókat hozott Szentbékállára. Köveskálán a németül tudó Kövesdi Károly, Kővágóórsön Aerbach Ferenc, Bárány Lajos, Kövesi László, Németh Lajos és Nagy Lajos volt cenzár. Nagy Lajos monoszlói születésű, de Kővágóórsön működött. A borvásárlókat saját hintáján vitte ki a hegyre. Gazdálkodott is, de a cenzárkodás jobban jövedelmezett. Nagyon gazdag ember lett.

A nem hivatalos cenzárok adófizetés nélkül, az ismertebb környező kocsmárosokból kerültek ki, akik maguknak is jó bort igyekeztek venni. Egy-egy nagyobb gazda foglalkozott alkalmankénti cenzárkodással. Így a tapolcai Mayer Károly, Szökrön László szállodatulajdonos. Szökrön soproni és községi borvásárlókat hozott, németül is tudott, mert Rumban született és inasnak a községi nagy Jurisics vendéglőbe került, majd 1920 körül Tapolcán telepedett le. Tapolcai cenzár volt még Piros, Berta István, ábrahámhegyi Gelencsér Péter, Gyulakesziről Molnár László, Fresits Pál, Szentbékállán Janka Gyula cenzárkodott, akinél egy osztrák borvásárló gyereke is volt állatorvászre. Köveskáli cenzár volt Fekete Gyula, a községi kocsmák bérlője, Kékkúton Horváth Márton, Monoszlón Nagy Dénes, akinek bátyja a kővágóórsi Nagy Lajos volt.

A borcenzár előzetes megbeszélés alapján el látogatott a gazdához és megkóstolta borát, meg nézte mennyi volna eladó. Előfordult, hogy a gazdák ajándékot, pénzt is fizettek, hogy szerezzen

vevőt a borra. Különösen 1921 után az új vám- és határvonal meghúzása után és az érződő gazdasági válság éveiben. A borcenzár az üvegbe vitt mintákat otthon lefőzte, megállapította mennyi a maligán foka, mennyi a cukortartalma a bornak. Erről a mintaüveges módszerről már egy 1878-as hirdás is tudósított: „a hordókba szánt bort azonkívül más féle töltött kis appendixekkel jól megszerzik”.²²

A borcenzár a *cenzárkodásért cenzárpénzt* kapott. A *cenzárpénz* nem volt előre meghatározott összeg, általában a közvetítői munkadíj 2 százaléka volt. Ha úgy látszott, hogy a gazda nem fizet „percentet” a cenzárnak, akkor a borvásárló fizette ki a cenzárt, és ennyivel kevesebbet adott a gazdának. A cenzár azonban ügyeskedve mindkét oldalról kapott általában *cenzárpénzt*. A „percentet” az eladott literék után számolták ki. A közvetítői díj az 1854-ben, a Helytartótanács által kiadott országos alkuszi rendtartás szerint a hordós bor közvetítése után csak egy százalék, míg a butellás borközvetítést két százalékban állapították meg, amit az eladónak kellett fizetnie.²³ Monoszlón Nagy Dénes, aki nem hivatalos borcenzár volt, nem pénzért, hanem szőlőjének megmunkálásáért segített a borokat eladni, így ez a ledolgozás egy formáját jelentette.

A Sopron környéki, beledi borvásárlók mindig cenzár segítségével vásároltak.

BORVÉTEL A SZŐLŐHEGYEN

A borvásárlás télen, már karácsony előtt elkezdődött és tavaszig tartott. Előfordult, hogy kiforrt bort még nyáron is szállítottak egy-két kocsmáros. Több kocsmáros seprejével együtt vitte el a kiforró vagy kiforrt bort. A seprős bor mindig drágább volt. A szőlőhegyekre délelőtt értek, Kékkútra például Gyulakeszin töltve az éjszakát 9–10 óra körül érkeztek meg, és a helybeliek a fogatok lovascsengettyűire figyeltek fel. Általában még aznap végeztek a vásárlással, de emlékeznek egy pápai, Golovicze nevű kocsmárosra, aki nagyon válogatott, s egy hetet is eltöltött a szőlőhegyen.

A kocsmárost a cenzár és a gazda kísérte ki a pincéhez, a hegyre. A községekben hamar elterjedt a híre, hogy kocsmáros érkezett, rövidesen egy csapat kísérte pincéről pincére a vásárolni szándékozó nyugat-magyarországi vagy stájer kocsmárost. Ezért azok a termelők, akiket előre értesített a kocsmáros, megpróbálták eltitkolni, hogy mikor jön a borvásárló. Szentbékállán egyik adatközlőm találoán fejezte ki magát: „Mint a papot a templomban, úgy kísérték a kocsmárost...” Érdekességképpen említem meg, hogy például Kővágóórsón egy felmérés az 1930-as évek elején bebizonyította, hogy mennyire téves hírek terjedtek el a boreladásról. Egy vagyonosabbnak számító kisközgazda kereskedelmi összeköttetéseiről regéket meséltek, s a gazda természetesen egy szóval sem cáfolta meg ezt. Ugyanakkor borozgatás után elárulta akkor,

hogy az egész csak mese, s a bora — a valóság-
nak megfelelően — értékesíttetlenül hevert a pincéjében.²⁴

A kocsmárosok mindig érzékszervileg vizsgálták meg a bort. Kis pohárban a színet, illatát, ízét vizsgálták és így „szájizre vették a bort”. A valamit magára adó gazda üveghéberben töltött a vásárlónak, maguk részére évközben csak a lopótök *kobakhébert* használták. Mielőtt új pincéhez mentek, egy-egy szelet almát ettek, ezzel tompítva és semlegesítve a korábban kóstolt bor izutánérzését. A kocsmárosok annyira kifinomult érzékkel rendelkeztek, hogy meg tudták becsülni körülbelül hány maligános a bor. 10 maligán fok alatt nem vásároltak. Természetesen a jobb minőségűért, megegyezés után többet fizettek.

Abban az esetben, ha nem rögtön szállított a kocsmáros, és új ismeretlen eladónál volt, lepecsételte a hordót, mint egy előre lefoglalva azt. Madzaggal átkötötte a dugót, piros pecsétviasszal — ha ez nem volt, piros viaszgyergyával — pecsételték le, és a kocsmáros pecsétjét vagy pecsétgyűrűjét nyomták még bele a puha viaszba. Mindezt a bor utóbbi vizezése ellen csinálta a kocsmáros, de a pecsételés el is maradhatott, ha megbízható, ismerős gazdától vette a bort. A rendszeres, jó kapcsolat fenntartása a termelő eladó érdekében állt.

A hordók megtöltése *töltikén* keresztül sajtárral történt. Borfejtőgép még ritka volt a század elején is, bár egyes módosabb nagygazdák használták. Ezért a kocsmáros által küldött *borfuvaros* magával hozott fejtőgépet, és ilyenkor *gépelték*. Csak slaggal nem lehetett átfajtteni, mert a boroskocsin a hordó magasabban állt, mint amelyikből az eladott bort átfajtották volna. A hordók töltése mindig vig alkalom volt, a gazda is örült értékesített borának, megszabadult a gondtól, hogy mi lesz, ha nem ürülnek ki a borosdedényei a következő szüretre. Az esetleg magyarul rosszul értő fuvarost ugratták, vicceltek vele. Így például amikor figyelte, hogy mikor telik meg a hordó, egyszerűen felkiáltottak a bortöltők: „*Semmi héja sincs*”. A fuvaros ijedten kapkodott a töltők nagy derűtségére, mert ő úgy értette, hogy már tele a hordó. Később elmagyarázták, hogy a hordófadongáknak valóban nincs már héja, mert a kádár legyalulta.

A hordók akonáját parafadugóval „*sregli*”-vel verték be a dongák színéig. Alatta vászondarab feszült, ami a kivételt segítette. A lefejtett borok el nem szállított seprejét tavaszig lekéneztett hordóban tartották, majd a napon megszáritva a kékkúti felvásárlónak, Rác Józsefnek adták el, aki Tapolcán adta tovább festékkészítés céljára.

A bor átrakása után az eladó gazdák a pince előtti gulyást, pörköltet főztek, amire meghívták a kocsmárost vagy a fuvarost. Ez hozzátartozott a jó hangulatú búcsúzáshoz és a kellemes emlékehez, amely már a következő évi vásárlás előkészítése volt.

A kocsmáros a vasúthálózat kiépülésével Tapolcáig vonaton utazott, utána szekérrel hajtott ki a hegyekre.

A BOROSKOCSI ÉS RAKFELÜLETE

A hagyományos borfuvarozás jellegzetes eszköze a boroskocsi. Egyes visszaemlékezők szerint nem lehetett látni a kocsisor végét, annyi bort szállítottak egykor Mindszentkálláról. 20—30 kocsival vitték egyszerre, egyidőben. A kocsi különleges látnivalónak számított, ilyet csakis a borszállításnál láttak a helybenlakók. A Balaton mellékén nem használták. Ez erősségével, szerkezetének masszívásával, kisebb, vastagabb kerekeivel, hosszabb építésével, fonott kocsikasával és a lovak fogatolásában különböző a helyi típusoktól. Már maga a hordó nélküli szekér is a borvásárlást jelezte, így amikor meglátták a szekereket és jellegzetes lófogatot, rögtön azonosra gondoltak: „jönnek a kocsmárosok”. A szekér és a kocsi között az volt a különbség, hogy a kocsi *juha*, *gyuha*, ami a rúdszárnyakat kapcsolta össze, a nyújtó alatti *fürgető* elfordulásával jobb fordulást biztosított a kocsinak, mint a szekérnek. A nyújtó felett két, egymással párhuzamos *bőr* vagy *bortá* feküdt, ez sokszor csak két fenyőfa volt. Ezen feküdtek hosszában *venyicse* vagy kukoricaszáron a hordók. A kocsi négy magas *rakoncájára*, oldalanként felkötött hosszú *oldaldurung* támasztotta a hordókat. A rögzített *rakoncák* felül láncsal összekötve biztosították a biztonságos szállítást.

A nagysúlyú terhet, meredeken szállító kocsikat külön erős fékkel, *slaiter*-el kellett felszerelni. A kerék *beslaiterolása* régebben a kocsi-nyújtó hátuljára szerelt vasavarmentes horoggal történt. Ez a hátsó két kereket egyszerre lefékezte, a kerekre merőleges *satufa* szorította a kerekeket. A 20. század elején már a bakról, a fuvaros által kezelhető fékek terjedtek el. Ezt a Kál-völgyiek nem használták, mert szerintük a régebbi megoldás biztonságosabb volt. Szentbékállán az Öreg-hegyről lefelé jövő kocsik hátsó kerekei alá *vaspapucsot*, kerékcsúszó talpat tettek további fékezésre. A jeges, fagyott úton azonban ez is csúszott, ezért „*marólandó!*” kötöttek fel a *kerékkötőlánccal* rögzített kerékre. Kékkúton visszaemlékeztek, hogy olyan hidegek voltak, hogy sípolt a kocsikeréken a sín.

A kocsikon a hordók mögött óriási *srágla* állt, ahol a lovak takarmányát tartották. A kocsit ponyvával takarták rosszabb idő esetén. A sráglaban tartották felpupozva, *pusliba* kötve a szénát, zsákban a kukoricát és a zabot. Etetéskor a lovak nyakába zabostarisznát akasztottak, vagy a kocsirúd elejére felerősítették az etetőládát. Ezeket a ládákat menet közben a kocsi oldalára akasztották. A nyugat-magyarországi borfuvarosok tudták, hogy a Balaton-felvidéken kevés a széna — ezért is hozták magukkal. Kékkút és Balatonhenye határában lehetett csak elég szénát kaszálni, de ez ritkaságszámba ment a környéken.²⁵

A lószerszámolás is nagyon szokatlan volt a Kál-völgyi parasztnak, szőlőtermelőnek. Nagy testű, hidegvérű, muraközi, *henc* lovak voltak befogva. A lószerszám annyira ismeretlen volt, hogy a nevéig tudják még ma is, csak összehasonlításokkal, analógiákkal tudják meg-

nevezni. „*Sisak volt a nyakukban!*”, „*kupás hátú lovak!*”, „*tok, mint a puputevéknek!*”, „*paprika-jancsi-szerű!*”, „*nagy ronda; szerszamos Henc lovak!*”. Ezek a leírások mind a kummetre, a nyugat-európai nehéz teherhúzó fogatolásra utaltak. A kummetnek is a nehéz, lassú szállításhoz használatos formájára és nem a városi, könnyű kummetra.²⁶

A lószerszámok díszes fényes csatokkal, fémdíszítéssel készültek. A lovak hasán kétsoros díszbórsallang lógott. Homlokukon a díszítés mutatósága tette az erős állatokat. Nyakukban csengők lógtak, hangjukat messziről hallották a szembejövők. Az út mellett kialakított *kitérőbén* megvárták, amíg ezek a kocsik elhaladnak. Ennek jelentősége a szűk hegyi utaknál volt nagy.

A lovak farkát rövidre nyírták vagy felkötötték, hogy ne csapják fel a sarat.

A boroskocsikra általában 2—3 nagy hordót fektettek fel. Ezeket *transzport* hordóknak nevezték, mert nem volt rajtuk hordóajtó, mint a pincebéli *ászokhordókon*. A transzport hordó 700 liternél nagyobb nem lehetett, mert az már túl magas lett volna és a kocsi stabilitását veszélyeztette, könnyebben feldülhetett. Legalkalmasabbnak az 500 literes nagyságot tartották. Egy kocsi terhének tehát vagy 2 db 700 literes vagy 3 db 500 literes hordót, illetve bormennyiséget tartottak jónak, és így látták a nyugat-magyarországi borszállításoknál is. Ez a *kocsiterhe* nagyon hasonlít mind elnevezésében, mind úrmértékben a korábbi századokban használatos borszállítási mértékhez.²⁷ 1914-ből, e körüli úrmértékről írásos bizonyíték is van Köveskálról.²⁸ Mindszentkállán Kiss Gyulának (1851—1929) 11 kh szőlőbirtoka volt, amelyen általában 500 akó bor termelt, és kb. 15 boroskocsi szállította el a termést. Ez is körülbelül a kocsinkénti 15 hl bort sejteti. A hordók rögzítését szolgálta a *csapatás*. A hordókat körbekötötték láncsal. Alul a kocsi alatt átvézetve a rakoncánál egy farúddal megtekerték. Ezzel feszítették meg a láncot, és a farúd másik végét a rakoncához kötötték. Így, ha esetleg a boroskocsi el is dőlt, a hordók nem gurultak el. Mindszentkállán pl. közzsájon forog egy történet, miszerint a hegyoldalra feldőlt egy lecsaptatás nélküli rakomány, és a legnagyobb hordó elszabadulva, a domboldalra legurulva egy szilvafánál széjjelfröccsent.

Az 1930-as években már a teherautókat is bekapcsolták a borfuvarozásba. Sváb Richárd vasvári kocsmáros sofőrrel szállította el a bort Köveskálról. Salföldről 30 hl-t tudott teherautón elvinni, a Bogdán György cenzár által kalauzolt burgenlandi kocsmáros. A kövágóörsi Cuppon Sándortól is teherautóval vitték Burgenlandba a bort. A vasúthálózat kiépülésével sem szorult háttérbe a boroskocsi. Abban az esetben, amikor a vasúton adták fel a bort, a vasútállomásra fuvarozták kocsival.

BORFUVAROSOK

A borszállítás gyakorlati lebonyolítását a borfuvarosok végezték. Általában az utakat, út-

viszonyokat jól ismerő, fogattal rendelkező emberek voltak. Valószínű, hogy ezek az ügyes, vállalkozó kedvű személyek földrajzi és kereskedelmi szempontból forgalmas községekbe kerültek ki. A Kál-völgyében nemigen tudták, hogy milyen osztályhelyzetűek, milyen társadalmi rétegűek voltak a bort szállító fuvarosok. Általában a kocsmáros szolgáját látták benne vagy egy odavalósi vállalkozót. Tudjuk azonban, hogy Nyugat-Magyarországról német, horvát, magyar parasztfuvarosok vállalkoztak ilyen szállításra.²⁹

Salföldön fentmaradt az emléke annak, hogy a fuvaros gazdák a 19. század végén a koczikas ülése alatti fiókban postagalambokat hoztak, és hazainduláskor szabadon engedték őket. Ezzel jelezték családjuknak, hogy hazafelé tartanak, és pár nap múltán megérkeznek. A hidegben való több napos fuvarozás miatt melegen kellett felöltözniük. Meleg ruhában, hosszú bundában ültek a bakon, lábuk bundaszákba bújtatva, fejükön kucsmapipka, fülre húzható, lehajtható peremmel. Olyan nagy hidegekre emlékeztek, hogy a lovak bajszán hosszú jégcsap lógott.

A fuvarosok nagy része tudott magyarul, ha esetleg hibásan is. A kocsmárosokkal ellentétben ők pipáztak. Ennivalójukat, útravalójukat tarisznyában tartották, sült húst, sülttyúkot, sültlibát. A fuvarosok a lovak mellett, a kocsmák istállóiban aludtak.

A fuvaros az ostort a koczikasba szúrta, vagy bőrből egy ostornyéltartót készített. Az ostort ritkán tartotta kézben, így előfordult, hogy a lószerszámra tüzte az ostornyelet. Az ostorszíjon több csomót kötöttek. A sallangos diszostor végét színes fonállal diszítették. A Kál-völgyi gyerekeknek csinytevése közé tartozott, hogy az elbóbiskoló fuvaros ostorát letörték.

A borfuvaros nem volt módos. A helyi közvélemény nem mindig ítélte meg pozitívan. Egyes véleményekben a jöttmentség fogalmazódott meg. „Nem találja meg a dolgát, mert aki megtalálja, az nem megy el fuvarozni.” „ha földje lett volna, nem ért volna rá fuvarozni.” Az igazi munkának csak a földdel kapcsolatban állót tartották. A nyugat-magyarországi paraszti fuvarosok többsége jól tudjuk, hogy csak az évi munkaciklus munkaszegényebb hónapjaiban fuvaroztak. Emellett földjük volt, gazdálkodtak. Munkájuk pénzkereseti, pénzkiegészítő jellegű volt.³⁰

A fuvarosok erkölcsi megítéléséhez az is hozzájárult, hogy a Káli dombokról többször láttak álló boroskocsit, ami körül lázasan serékenykedett pár ember. Általában a kövágóörsi, révfülöpi vasúthoz szállító alkalmi borfuvarosok, a kereskedők vásárolta bort dézsmálták meg. A hordóabroncs félreverése után megfúrták a hordódongákat az abroncs által takart felületen. Nádcsevél megszívták a bort, majd puha fapálcikával a lyukat bedugták, és az abroncsot visszaverték. Csak a hordó szétszedésekor lehetett meglátni, hogy hányszor fúrták meg a hordót, hogy a tömitőpálcikák mint a sündiszno tüskéi borították a dongák belső felét. Bár ezzel a borfuvarosokat vádolták és ítelték el, ugyanakkor hamiskásan, kissé büszkélkedve tettek

hozzá: „A Szentháromság titkát és a paraszt fortélyát nem lehet megtejni.”

A BOR MINT JÖVEDELEMFORRÁS

A paraszti gazdaságban, a termelőknél a borból jött be a legtöbb jövedelem, a *summapénz*. 1921-ig egyértelműen a legjövedelmezőbb, legnagyobb pénzbeli bevétel forrása volt a szőlő, az eladott bor. Kékkúton például egy 81 éves adatközlő a nagyapja példájára hivatkozva állította, hogy két kocstér (kb. 30–35 hl) bor eladása az egész család felruházkodását, a kőso megvásárlását, az évi adó kifizetését tette lehetővé a kisebb kiadások mellett. A többi terményből kevesebb jövedelem folyt be. A kocsmárosok azonnal fizettek, és akkoriban „annyi volt az ára, amennyit megért”. A trianoni békeszerződés után az 1918 előtti szőlőterület túlnyomó része mintegy 68,9 százaléka jutott csak az új országterületre, ahol viszont a szőlőterület aránya jóval magasabb lett az 1918 előttihez viszonyítva. Ugyanakkor a Monarchia felbomlásával a védővámokon belüli, végeredményben a Monarchián belüli nagy borfelvételi piacok az új vámhatáron kívülre kerültek, a kereskedelem lecsökkent, az exportált bor ára a világpiaci árszínvonalra zuhant. Ezt a nehézséget csak növelte az egy főre jutó bor mennyiségének megnövekedése, a relatív felesleg.³¹

A kedvező borárak 1924–28 között alakultak ki, a borforgalmi adó a termelői ár 25,7–31 százaléka, majd később 42–48 százaléka lett, ami a magasabb borárhoz is hozzájárult. Ugyanakkor a világválság hatására 1933–34-ben az adók tovább nőttek és a Gazdaságkutató Intézet számításai szerint az adóteher már a nemzeti jövedelem 32 százalékát haladta meg.³²

Köveskálról maradt fent egy feljegyzés, ami még a jövedelmezőséget bizonyítja 1924-ben.³³

1924. év	
„Bort eladtam január. 2253 litert — 14.50 járt érte 3,266.850 Korona	
fizettem belőle	
Bélnak tartoztam	50,000 Kr
Só, petró, harisnya, meszelő, cukor	
s.t.b. bolti számla	41 Kr
Rózsínak czipő javítás	17,000 Kr
Anyámnak czipő	50,000 Kr
Marcának adtam	10,000 Kr
Zoltánnak is	800,000 Kr
Hús	12,000 Kr
Rózsínak vászonra, Julinak táskára	3,500 Kr
Színházra Sebestyén lánynak	500 Kr
Jenőnek	2,000 Kr
Bálba	15,000 Kr
Gyulának napszám	5,000 Kr
Bélnak favágásra	50,000 Kr
czérnára	1,000 Kr
... (gyermekeknek)	200,000 Kr''

Ilyen kiadás mellett is a borból származó jövedelemnek kb. 2/3-a megmaradt. Bár Mindszentkállán valamivel olcsóbb volt a bor, mint a szom-

szédos Kál-völgyi községekben, mégis 1928-ra itt is magasra ugrott a bor ára. „Pengős” bornak nevezték, mert literjét ennyiért vették.

1929-re azonban lezuhant a bor ára, és az óborok is már csak 20 filléres áron keltek el. A visszaemlékezések tükrözik is, hogy pl. a 16 fillérért eladott borért a vásárló kocsmárosnak egy kékkuti asszony tyúkot vágott. A szomszéd-asszony sóhajtozva mondta erre, hogy ő akár kettőt is váгна, csak vigyék el már a borát. 1930-ra még lejjebb esett a borár, 12—13 fillér volt literje. Egy-egy rossz termésű év mindent felborított, és a terményárak nagymérvű csökkenése egyenesen katasztrófát idézett elő, mint egy 1930-as évek elején készült vizsgálat megalapította.³⁴ Kővágóórsön a vizsgálat szerint is a bor ára 10 fillér volt literenként, de így is eladhatatlan. Új szüretre úgy készültek, hogy ingyen adták a bort, vagy egyszerűen kiöntötték, mert a hordóárak emelkedése és a gazdák pénztelensége miatt raktározási nehézségek adódtak. Volt olyan kővágóórsi gazda is, aki 380 hl borát kiöntötte a földre. Súlyos helyzet alakult ki, amit nehezített, hogy a szőlőgazdaságokra felvett kölcsönök befagytak, a vidéki pénzüzetek egymásra árvereztek, sok kezes is megbukott a tönkrement szőlőbirtokosokkal. A kisbirtokosok számaránya majdnem a felére csökkent egy év leforgása alatt Kővágóórsön az 1930-as évek elején. A kormány 1938-ban a nagy felesleg miatt az új szőlők telepítését be is tiltotta.

BORHAMISÍTÁS

A borkereskedelemmel, annak feltételeinek nehezedésével, a bor árának csökkenésével a borhamisítás is élénkebbé vált. Köveskál magyar bortermelőiről a 19. század közepén azt írták, hogy nem vizezik a bort, ezt még a 20. század elején is tartották. A kocsmárosok vásárlását is úgy könyvelték el, hogy nem akarnak a zsidó borkereskedők már „megkeresztelt” cukrozott és vizezett borából vásárolni, ezért tőlük vesznek bort. Az 1930-as évek végén ezért már gyakran seprős bort vettek. Horváth József, aki Mindszentkállán zsidó birtokos szőlőjének vincellerje volt, tudott arról, hogy az 1930-as, 40-es években gazdája cukrozta a bort. Azonban nemcsak zsidó birtokosok és kereskedők, hanem keresztény nagygazdák is éltek ezzel a lehetőséggel.

Balatonhenyén is emlékeznek egy nagygazdára, Monoszlón hasonlóan, aki cukrozta a borát. Ennek a monoszlói nagygazdának Budán pin-céje volt, apja pedig református lelkész Köveskálon. A monoszlói „Pongyér” szőlőjében termelt szőlőből „csinált bort”, amiből bírósági ügy is lett.

ÖSSZEZGÉS

Kál-völgye nyolc községe életében fontos szerepet játszott a borértékesítés. Jó boraik nagy részét helyben adták el, mégis távolabbi ország-részekbe is eljutott és újabb vásárlókat csábított a Balaton északi partjára. A vizsgált terület-ről kiinduló borfuvarozás, borszállítás egybeesett és részét képezte a Dunántúlról már évszázados hagyományokkal rendelkező K—Ny irányú kereskedéssel.

A Káli-medencéből három közvetítő csatornán keresztül jutott el a bor a fogyasztóig:

— Tapolcai zsidó bornagykereskedők felvásárlásával. Csak Tapolcán vették át, alacsonyabb összeget fizettek a borért, néhány nagykereskedő család tartotta kézben az ilyen jellegű borkereskedést. 1921 után tevékenységük meghatározóbbá vált, a lecsökkenő nyugat-magyarországi és stájer kocsmáros szállítások miatt.

— Nyugat-magyarországi, stájer kocsmárosok, vendéglősök vásárolták fel mennyiségileg a legtöbb bort, Nyugat-Magyarország német nemzetisége, a Vas megyei hienzek és a Sopron környéki ponchterek helyből szállították el a bort. Kapcsolatot tartottak fenn a termelő gazdákkal. Készpénzben, rögtön, mindig többet fizettek a szállítmányért, mint a tapolcai zsidó borkereskedők. 1921 után tevékenységük csökkent.

— Helyi kocsmákban is kimérésre került a környék bora, ennek jelentősége azonban kisebb volt.

A kocsmárosokat hivatásos és nem hivatásos borcenzárok vezették a gazdához. Közvetítői díjat mind a kocsmárostól, mind a gazdától megkapták. A kocsmárosok kóstolás után vették a bort, ha nem szállították el azonnal, lepecsételték, vizezés, hamisítás elkerülése végett. A Kál-völgy községeiben a borhamisítást, cukrozást az első világháború előtt nem ismerték, erre büszkék is voltak. Az 1930-as években zsidó, majd keresztény nagygazdák kezdték boraikat cukrozni, vizezni. A borokat egy külön fuvarosréteg szállította el, akit a kocsmáros bízott meg. A vizsgált községekből ilyen munkára senki sem ment. A bort a Balaton-vidéken nem használt, hosszú, erős boroskocsikon szállították. Általában 2—3 transzportbordóban, kb. 1500 liternyi bort. Az 1930-as években már teherautóval szállították a korábbi nyugat-magyarországi, burgenlandi falvakba a bort.

A bor 1929-ig fontos és egyedüli komoly pénzbevételi, jövedelmi forrása volt a gazdáknak. 1929-től politikai, közgazdasági tényező, valamint a fellépő gazdasági világválság felbomlasztotta az eddigi hagyományos alapon nyugvó nyugat-dunántúli borértékesítés rendszerét.

JEGYZETEK

1. Már Bél Mátyás említette a gabona—bor termékcserejét a két part között. *Vajkai A.* 1964. 146. *Fényes E.* 1836. I. 473, 481. már egy kövágóörsi magtárról is említést tesz, amit Somogyból töltöttek fel. Keszthely környékéről, akik a pünkösdkor felvállalt aratást részesaratókkal végeztették el a 19. század közepén, már említést tesz *Bozóth D.* 1867. 241., ugyanezt a cikket jelentette meg *Bátorfi L.* 1876. I. 333. Az északi partiak Somogy megyei aratására. Vö. még *Hrabovszky D.* 1878. 282. és *Takács L.* kutatásait.
2. *Römer F.* 1860. 18.
3. *Szalánczi K.* 1932. 13. Köveskálra közvetlenül a második világháború után vendek — szlovének — jöttek lovat árulni, de csakis borért!
4. Rétfalvára, *Kápolnai B.* 1869. 408—409. A horvát- és stájerországi adatokra *Geday G.* 1980. 104.; *Csoma Zs.* 1981—83.
5. Stájer terményfelvásárlókra adat Somogyból: *Hrabovszky D.* 1878. 289. Göcsejből *Köváry B.* 1876. 164.
6. Bél Mátyás adata *Vajkai A.* 1964. 146. Szombathegyiek közvetítésével Tirolba és Svájcba. *Szőlészeti és Borászati Közlemények.* 1857. 45., *Parragh G.* 1860. 121., Kövágóörsre: *Adatok Zala...* 1876. 21., Göcsejre: *Gönczi F.* 1914. 652.
7. „Gorkoványinak” nevezve 1847-ből: *Adatok Zala...* 1876. 382., *Vajkai A.* 1964. 146—147. „Korkovány”-nak ismeri. Göcseji adat: *Adatok Zala...* 1876. 182.
8. Vö. *Keleti K.* 1876. 44., A Káli-völgy borairól *Fényes E.* 1836. I. 474. Balatonhenyéről „Szőlőhegye savanyus, de kemény bort ad” uő. 490., Kékkútról a jó bort nem említi uő. 491., Köveskálról: „Szántó földje kevés, mert határját nagyobb részt szőlők foglalják el, melyek igen nemes bort teremnek, 's minthogy lakossai vízzel soha sem keverik, a' hienzektól nagyon kerestetik.” uő. 485., Monoszlórol: „... jó bort termő szőlőtőkék fedik, 's a' szép borházak 4—5 sorban övedzik körül.” uő. 492., Kövágóörsről „Roppant szőlőhegye nagyon híres bort terem.” uő. 493. Salföldről „Földje kevés, de bora jó.” uő. 495, és Szentbékálláról: „Szántó földje kevés, de jó: hanem legnagyobb kincse fejr borában áll, mely felette édes, kellemetes, a' mellett erős, szesz.” uő. 495., „Különösen sok pénzt vesznek a lakosok igen híres fehér, édes, és erős boraikból, melyeket a külső tartományokba igen hordanak ki.” *Oláh J.* 1876. 102.
9. *Keleti K.* 1875. 398. után
10. Az *Osztrák—Magyar Monarchia irásban és képekben.* 1888. I. 456.
11. *Szalánczi K.* 1932. 8—9.
12. *Gyurikovits Gy.* 1840. 20., *Komoróczy Gy.* 1944. 8.
13. *Hrabovszky D.* 1878. 287.
14. *Jankó J.* 1902. 131.
15. Kovács Gyuláné, Kiss Ilona közlése, miszerint nagyapja mesélte, — aki 1850 körül született —, hogy Mindszentkálláról Svájcba is vittek bort. Svájc, mint a Balaton-melléki borok piaca ismert a 19. század közepén vö. *Fényes E.* fentebbi adatával, de Svájc belépett a megváltozott borkivitel szerkezetébe 1929 után is. Vö. *Gunst P.* 1976. 344.
16. Nyugat-Magyarország borászati kereskedelmére vö. *Prickler H.* 1965. Sopron szerepére a balatoni borok felvételére és továbbközvetítésére: *Fényes E.* 1836. I. 253., *Karl Fürst* 1847. 73—74. „Fő kivitel cikkelyei Szalának először a'bor. Ezt nevezetesen a Balaton-mellékit, a' soproni és Vas vármegyei németek vagyis hienzek vásárolják fel, 's a' Fertő mellékvil öszveegyvelitvén See Wein neve alatt árulgatják.” *Fényes E.* 1936. I. 480—481.
17. *Kelényi F.* 1864. 310.
18. *Hrabovszky D.* 1878. 286. A kocsmárosok szerepe olyan nagy volt, hogy például a mernyei uradalom is a borértékesítést ebben az időpontban általában kocsmárosok közvetítésével végezte. *Tóth T.* 1877. 285.
19. *Gönczi F.* is közöl egy képet két gulyásról (apa, fiúról), ahol a fiatalon „... már vörös, redős bársony nadrág” volt, míg apján a fehér vászon gatyá. *Gönczi F.* 1914. 659.
20. *Argus.* 1878. 358.
21. *Balassa I.* 1975. 145—161. További irodalmat is lásd ott.
22. *Hrabovszky D.* 1878. 286.
23. *Balassa I.* 1975. 156. Hegyalján is 2% volt a 19. század első felében a közvetítő díja. *Uő.* 152.
24. *Szalánczi K.* 1932. 15.
25. *Oláh J.* 1876. 97., 105.
26. *Theodor Heinze.* 1876. 202, 229. 80. és a 101. ábra.
27. A Wagenschwer-el, Dreiling-el, Funder-el. Vö. *Csoma Zs.* 1981—83., 201—204.
28. „... mai nap, az-az január 23-án hordókat földtam és pedig Német Lajos czimére Révfülöpi állomásra a hordók meg is érkeznek kérem sziveskedjenek értesíteni Györfi úr részére küldtem hordó száma 414, 556, 277, kisasszony részére 515, 534, 545, 499. továbbá amit Pápai részére le pecsételtem bort nem kell neki ugyan már a Tomor úr megírta a másik levélbe, maradok tisztelettel. Kolozsár Ferenc.” (1914. I. 23.) *Györffy Sára, Leopold Ferencné* levelesládája, Köveskál.
29. Vö. *Csoma Zs.* 1981—83. A muraközi fuvarosokra lásd *Molnár I.* 1858. 27., *Szöllősy* 1877. 68.
30. Vö. *Csoma Zs.* 1981—83, 192.
31. *Gunst P.* 1976. 341.
32. *Gunst P.* 1976. 344. vö. *Mo. Története/8.* 603.
33. Gyenis Nelly feljegyzése, kiadásairól. *Györffy Sára, Leopold Ferencné* levelesládája, Köveskál.
34. *Szalánczi K.* 1932. 18.

Adatközlőim:

Balatonhenye:

özv. Böde Józsefné, 1905. Adatát Lukács László barátomnak köszönöm.

Kövágóörs:

Kurányi Kálmán, 1914. Horváth Imréné, Kankó Anna, 1923. Salamon Gyula, 1900.

Köveskál:

Károly Lászlóné, Hoffmann Gizella, 1911. Györffy Erzsébet, 1904. Gombás Dénesné, Csekő Vilma, 1907. Sebestyén Gyuláné, 1910. Sebestyén Gyula, 1910. Györffy Sára, Leopold Ferencné, 19..

Kékkút:

Sulyok Ferenc, 1928. Horváth István, 1904. Rác Imre, 1901. Horváth Istvánné, Rác Ágnes, 1914. Heiter Erzsébet, 1915.

Mindszentkál:

Szalai Elekné, Schlemmer Mária, 1905. Kovács Gyula, 1897. Kovács Gyuláné, Kiss Ilona, 1908. Horváth József, 1910. Dömötör Károly, 1896.

Monoszló:

id. Károly Zoltán, 1909. Kerkápoly Pál, 1903.

Salföld:

Nagy Mihály, 1899. Steiner József, 1898. Horváth Ferenc, 1903. Szőke Pál, 1928.

Szentbékál:

Tomsics József, 1892. Lengyel Lajos. Németh Gyuláné, Németh Gizella, 1914. Istvándi Antal, 1909. Huszár Imre, 1908.

Tapolca:

Majer Károly, 1928. Szökrön Rózsa, özv. Pojznerne.

IRODALOM

- Argus. 1878. Göcsejből. 353—358. IN: Adatok Zala ... V. Badacsony hegye. 1876. 382. In: Adatok Zala ...
- Balassa I. 1975. Faktorok (közvetítők) Tokaj-Hegyalja 18. század végi és 19. század eleji borkereskedésében. 145—161. In: Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1973—74. Szerk. Takács Imre.
- Bátorfi L. 1876—78. Adatok Zala megye történetéhez.
- Bozóth D. 1867. Keszthely és környéke. Hazánk s a külföld. III. évf. 16. szám. 225—228., 241—243.
- Csoma Zs. 1981—83. Nyugat-Magyarországi terményfuvarosok. (Adatok a délburgenlandi paraszti borkereskedelemhez és bormértékekhez.) Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 183—207.
- Fényes E. 1836. Magyar országnak 's a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. Pest.
- Fürst K. 1847. Versucht über den Weinbau und Weinhandel der Oedenburger ... Oedenburg.
- Geday G. 1980. Entz Ferenc: Bp. In: A múlt magyar tudósai
- Göcseji adomák. 1876. 179—182. In: Adatok Zala ...
- Gönczi F. 1914. Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár.
- Gunst P. 1976. A mezőgazdaság fejlődésének megkezdése a két világháború között. (Az 1920—30-as években.) 275—401. Bp. In: A magyar mezőgazdaság a XIX—XX. században. (1849—1949.) Agrártörténeti Tanulmányok 4.
- Gyurikovits Gy. 1840. A' magyar kereskedést illető emlékirások' gyűjteményének közrebocsátásáról. 19—31. Tudományos Gyűjtemény. VIII.
- Heinze T. 1876. Pferd und Fahrer oder die Fahrkunde in ihrem ganzen Umfange mit besonderer Berücksichtigung von Geschirr, Wagen und Schlitten. Leipzig.
- Hrabovszky D. 1878. Néhány Levelek Balatonról, és Balaton mellyékről. 267—290. In: Bátorfi L. Adatok Zala ...
- Jankó J. 1902. A Balaton-melléki lakosság néprajza. Bp.
- Kápolnai B. 1869. Képek a hazai népeletből. Rétfalvi népviselet Sopron megyében. 408—409. Vasárnapi Újság.
- Kelényi F. 1964. Sopron kereskedelme és ipara a ki-egyezés évében. 307—318. Soproni Szemle. XVIII. évf. 4. sz.
- Keleti K. 1875. Magyarország szőlészeti statisztikája. Bp.
- Komoróczy Gy. 1944. A magyar kereskedőosztály kialakulásáról. Kassa. 1876.
- Kövágó-Eörs. 1876. 10—22. In: Adatok Zala ...
- Kőváry B. 1876. Göcsej. 163—166. In: Adatok Zala ...
- Molnár I. 1858. A drávamelléki magyarok. 25—28. Szépirodalmi Közlöny. 2. szám.
- Oláh J. 1876. Balatonmellyéki tudósítások barátságos Levelekben. 73—126. In: Adatok Zala ...
- Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képekben. 1888. I. Bp.
- Parragh G. 1860. A szőlőmívelésről és borkezelésről. Pest.
- Prickler H. 1965. Zur Geschichte des burgenländisch-westungarischen Weinhandels in die Oberländer Böhmen, Mähren, Schlesien und Polen. Zeitschrift für Ostforschung.
- Rómer F. 1860. A Bakony. Győr.
- Szalánczi K. 1932. Néhány magyar földmivesszalad-típus élete számokban. Bp.
- Szöllősy. 1877. Muraköz és népe. 67—71. In: Adatok Zala ...
- Szőlészeti és Borászati Közlemények I. 1857. Vidéki tudósítások Zala megyéből.
- Tóth T. 1977. Nagyirtoktól a nagyüzemig. A mernyei uradalom gazdálkodása a jobbágyfelszabadítástól az első világháborúig. Bp.
- Vajkai A. 1964. Balatonmellék. Bp.

DAS SYSTEM DER HERKÖMMLICHEN WEINVERWERTUNG UND SEINE AUFLÖSUNG
IM KÁL-BECKEN (19—20 JH.)

Im Leben der 8 Gemeinden in der Talgegend von Kál spielte der Weinvertrieb schon immer eine wichtige Rolle. Obwohl ein überwiegender Teil der hier angebauten guten Weine in der näheren Umgebung verkauft wurde, wurden die hiesigen Weine in weit gelegenen Gebieten des Landes bakkant und haben immer neuere Käufer ans Nordufer des Balatons gelockt. Der Weintransport mit Ausgangspunkt im Betrachteten Gebiet bildete einen Teil des Ost-West-Handels, der schon damals auf eine Tradition von mehrerem Jahrhunderten zurückschauen konnte.

Vom Káler Becken gelang der Wein über 3 Verteilwege zum Verbraucher.

1. Aufgekauf von jüdischen Weingrosshändlern aus Tapolca. Der Wein wurde ausschliesslich in Tapolca zu niedrigen Preisen abgenommen. Diese Art des Weinhandels war in den Händen von wenigen Grosshändlerfamilien konzentriert. Da bei den Lieferungen an Gastwirte in Westungarn und in der Steiermark nach 1921 eine Abnahme zu verzeichnen war, konnten die hiesigen Händler eine bestimmende Rolle erhalten.

2. Die grössten Weinmengen wurden von Gastwirten aus Westungarn und der Steiermark aufgekauft. Das in Westungarn ansässige deutsche Volkstum, die Heinen vom Komitat Vas und die Poncihter aus der Umgebung vom Sopron haben den Wein direkt auf dem Anbaugelände abgenommen und von hier aus geliefert. Sie haben Kontakte mit den Weinbauern aufgehalten. Für die abgenommenen Transporte haben sie sofort in Bargeld einen höheren Preis gezahlt, als die jüdischen Händler in Tapolca. Die Bedeutung des Weinhandels dieser Art nahm nach 1921 ab.

3. Der in der Umgebung angebaute Wein wurde auch

in den hiesigen Weinschenken verkauft, dies war jedoch von kleinerer Bedeutung.

Die einkaufenden Gastwirte wurden von den beruflich oder gelegentlich tätigen Zubringern zu den Weinbauern geführt. Dafür erhielten sie sowohl vom Gastwirt als auch vom Weinbauer ein Vermittlungsgebuhr. Die Gastwirte haben den Wein nach Kostprobe gekauft. Sollte der Wein nicht nach dem Ankauf abgeliefert werden, so wurde die Ware versiegelt, um etwaiges Verpanschen oder Verfälschen des Weines zu vermeiden. Die Weinverfälschung und -verzuckerung war für die Weinbauer in den Gemeinden der Talgegend von Kál bis zur Zeit des ersten Weltkrieges unbekannt, worauf sie auch heute noch stolz sind. Der Wein wurde von einem dafür spezialisierten Kreis von Rollfuhrleuten befördert, die den Transportauftrag jeweils von dem weinkaufenden Gastwirt erhielten. Die Einwohner der betrachteten Gemeinden haben sich am Weintransport nicht beteiligt. Für den Weintransport kamen lange und robustgebaute Weinwagen mit Rungen zum Einsatz, die im Balatongebiet nicht geräuchlich waren. In der Regel wurden ca. 1500 Liter Wein in 2 bis 3 Transportfässern geliefert. In den 30er Jahren hat man bereits Lastautos zur Belieferung der früheren westungarischen und burgenländischen Dörfer eingesetzt.

Bis zum Jahre 1929 stellte der Wein die einzige bedeutende Geldeinnahmequelle für die hiesigen Bauer dar. Das traditionelle Weinverkaufssystem auf den westlichen Gebieten Transdanubiens wurde von 1929 angefangen durch politische und ökonomische Krisenerscheinungen sowie durch die auftretende Weltwirtschaftskrise aufgelöst.

SOMLÓI BORPINCÉK A XVIII—XX. SZÁZADBAN

Bárdosi János emlékének ajánlom

A népi építkezés kutatásán belül megkülönböztetett figyelem kíséri a gazdasági épületek vizsgálatait. Ezek az épületek azok, amelyek a kívül-belül fokozatosan változó lakóépületek egyes részeinek korábbi fejlődési szakaszait konzerválták. Már HERMAN OTTÓ felhívta erre a figyelmet a XIX. század végén.¹ A szőlőtermesztés—borgazdálkodás sajátos gazdasági építménye Magyarországon a borpince, amelynek vizsgálata néprajzi és borkultúra-történeti szempontból is érdekes lehet. A Dunántúl borpincéit általánosságban jól ismerjük. A legelső feldolgozások, az itteni jellegzetes (Vas, Veszprém, Somogy, Zala megyei) szőlőtermesztéssel együtt ezt is feldolgozták, az északnyugat-dunántúli középkori vörösbor-kultúra és a délkelet-dunántúli balkáni eredetű vörösbor-kultúra lecsapódásával együtt.²

A Balaton menti pincékről alapos, jól szemléltetett leírások készültek, de az északabbra fekvő borvidékek pincéiről vajmi keveset tudunk, így Somló hegyről sem. Pedig ez az a terület, amely átmenetet képez Ság-hegy, Kemenesalja, Cák és Nyugat-Magyarország városi polgári szőlőbirtoklása felé.

Somlón, VAJKAI AURÉL egy-két adatát leszámítva, csak BÁRDOSI JÁNOS és B. DORNER MÁRIA végzett felmérést 1967—68-ban, az Országos Műemléki Felügyelőség megbízásából.³ A somlói pincék azonban továbbra is ismeretlenek maradtak. Pedig Somlón már a XII. században említettek szőlőműveseket, és az állandó korai szőlőtermesztésre utaló adatok mellett, viszonylag korán kialakult az idegen, extraneus szőlőbirtoklás. Ez pedig alapvetően meghatározta a vidék arculatát, a pincék építkezését és kölcsönhatását. A helyi zsellér-, jobbágyszőlők mellett jelentős volt az extraneus zsellérek, jobbágyok, városi polgárok, nemes birtokosok szőlőterülete a XVI. században.⁴ 1696-ban már 21 község lakói birtokoltak Somlón szőlőt, mintegy 2115 kapásnyi mennyiségben, melyből 345 kapás nemesek kezén volt.⁵ Az országos viszonylatban is kitűnő bortermelő hely oldalain, az extraneus birtoklás olyan szélsőséges túlsúlyt is elérhetett, mint pl. 1720-ban a szőlősi hegyoldalon 20 helybeli adózó mellett 140 más falubelinek is volt szőlője. Sőt az extraneus birtoklás magas aránya miatt esetleg a helybelieknek, közelben lakóknak már nem is jutott hely a hegyen. 1808-ban pl. a devecseriek egy része Kisörsön, mint ottani

extraneus birtokos szerepel, nyilván mert számukra már nem volt hely a hegyen.⁶ A nagy keresletű szőlők adása-vétele következtében a szőlőbirtokok fokozatosan csökkentek, aprózódtak. Az 1828-as összeírás alapján, az extraneus birtokosok összes létszáma 4 személlyel volt több az 1720-as évekhez képest. Ennek ellenére az extraneus birtokosok kezén lévő szőlőbirtok nagysága összességében 350,5 kapásnyival lett kevesebb a XIX. század húszas éveiben, ami természszerűleg átlagban az extraneus birtok aprózódását jelentette.

Ez a folyamat a pincéépítkezésekre is hatott. Egyrészt a pincék számának növekedésében, másrészt a nagyobb extraneus birtokosok (nemesek, városi polgárok, egyházak) díszesebb, két-szintes, nagy présházás pincéiben mutatkozott meg. Ugyanakkor az extraneus birtokok csökkenésével a kisebb extraneusok, esetleg nemesek, városi polgárok pincéi, a helyi jobbágy-paraszti pincékhez hasonlítottak, mind formailag, mind belső szerkezetileg. Így alakulhatott ki általánosságban a XVIII. századra két típus: az urasági présház és a parasztpince. Ez valójában tehát nem szigorúan a birtokos, tulajdonos osztályhelyzete szerint csoportosítást jelentette. EÖTVÖS KÁROLY bejárva Tokajhegyalját, Méneshegy alját, Pécs, Eger, Buda szőlőhegyeit, azt írta: „Szegény jobbágy volt ez mind Somlyóhoz képest. Ez a hegy tele volt már akkor hintve nyaralókkal, kápolnákkal, díszes épületekkel. Nem is igazi uraság volt az Veszprém, Vas, Zala, és Győr vármegyékben, akinek itt díszes, tágas épülete, szüreti mulatságra való tanyája ne lett volna. S minden közeli püspöknek, vagyonos szerzetnek, apátságának megvolt itt remek szőlője, gazdag pinczéje, kényelmes úri hajléka.”⁷

Somlón a pincék elhelyezkedésében, a szőlőbirtokosok vagyoni helyzetéből adódóan bizonyos különbségek voltak. A hegy lankásabb alsó, lábi részét és a meredek, legfelső, legnehezebben művelhető területet birtokolták körös-körül a hegyen a helybeli kisebb, szegényebb gazdák. A középső, legkedvezőbb napsugár-beesési szögű, drága szőlők a vagyonosabb, uradalmi allodiális birtokok és a gazdag extraneus birtokosok (világi és egyházi nemesek) kezén volt. Somló négy hegyoldala közül (a közeli községek alapján kapták nevüket: vásárhelyi, dobai, jenei, szőlősi) a vásárhelyi, délre néző oldalon volt abszolút értékben a legtöbb extraneus birtokos. Az itteni

szőlőket, kiváló minőséget adó boraik után, a *hegy veséjének, szivének, aranydombnak* neveztek a helybeli szőlősgazdák még a XX. században is. A legtöbb és legszebb urasági préházat ezért ezen az oldalon lehetett találni.

PARASZTPINCÉK

A somlói parasztpincék tipológiailag, a felszíni préházás pincékén belül, a „préházpincék” csoportjába tartozhatnak. Ezek kialakulásában szerepet játszott az elterjedési területre jellemző (Somogy, Zala, Vas, Veszprém megyék) szőlőbirtoklási rend.⁸ A préházpincék eredetileg ezen a területen alakultak ki, ahol az egykori nagy, zárt szőlőhegyek egyházi vagy világi földesura kezén voltak. Az itt szőlőt művelő bármilyen társadalmi helyzetű birtokos, az egyházi vagy világi földesurának dézsmát — Nyugat-Dunántúlon előre megállapított értéket, hegyvámot — volt köteles adni, fizetni. Függetlenül attól, hogy helybeli idegen jobbágy, nemes, polgár művelte-e a szőlőt. A mustban, borban beszolgáltatott adómennyiséget ezért helyben kellett előállítani. A préházpincék így nemcsak a

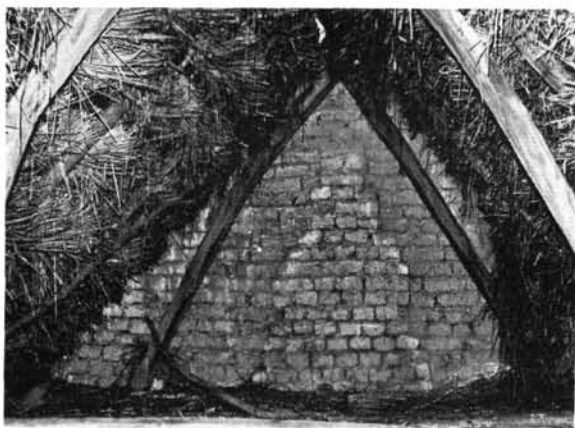
1. ábra. Vályogfalú, kétosztatú parasztpince homlokzata. Zsüpfedelű, a vásárhelyi oldal Pados-féle pincéje.

Abb. 1. Stirnseite eines zweigeteilten Bauernkellers mit Lehmwänden, Pados—Keller mit Strohdach auf der Seite von Vásárhely.

2. ábra. Háromosztatú, kontyolt, zsüpfedelű pince, szőlősi oldal 151. számú.

Abb. 2. Dreigeteilter, abgewalmter Keller mit Strohdach, auf der Seite von Vásárhely, Nr. 151.

3. ábra. A szelement tartó ollószárak és a vályogtűzfal erősítése, két oldalán és középen a fal síkjára merőlegesen, hosszabb oldalával rakott téglákkal. Dobai oldal 260. számú, Búzás-féle parasztpince belülről.

Abb. 3. Die Pfette tragenden Scherenstücke und die Verstärkung der Lehmfeuerwand, an ihren beiden Seiten und in der Mitte mit ihrer längeren Seite senkrecht auf die Ebene der Wand gelegten Ziegelsteinen. Búzás—Keller auf der Seite von Doba, Nr. 260, Aussehenansicht.

bortárolás, hanem a bornyerés, borkészítés munkafázisának is színhelyei voltak. Az extraneus birtokosoknál pedig még további funkcióval bővült. A vegetációs idő alatt a szőlő megmunkálása miatt huzamosabb ideig lakhatóvá alakították, fűthető lakoszobákkal és esetleg kis istállókkal bővítették.

JANKÓ JÁNOS német és magyar pincét különböztetett meg, az alapján, hogy az ajtó a pince csücsfalán, avagy a hosszabb oldalú falon volt-e, valamint, hogy az egész pincét vagy csak annak a belső, bortároló térségét padlásolták-e.⁹ Somlón mindkét pinceforma megtalálható. Úgy tűnik

4. ábra. Vályogfalú, vályogoromfalú, kétosztatú rom-pince. Az oromfal vályogtéglaí középen és az oromfal két szélén, a fal síkjára merőlegesen rakottak. Jenei oldal.

Abb. 4. Zweigeteilte Kellerruine mit Lehmwänden und Lehmziegelwand. Die Lehmziegel der Giebelwand sind in der Mitte und an den beiden Seiten der Giebelwand senkrecht auf die Ebene der Wand gelegt. Auf der Seite von Jene.

azonban, hogy a meredek hegyoldalba vájt, épített pinceépületek bejárata a csúcson a völgy felé néz. Ugyanakkor a lankásabb, kevésbé meredek alsó részén a hegynek az ajtók elhelyezése az oldalfalon gyakoribb. Az ajtók helye tehát a terep lejtésének fokától függött.

Somlón, mivel körbe van építve a hegy pincékkel, nem lehetett azt a szabályt betartani, hogy a pinceajtó északra nyíljon, a felmelegedés elkerülésére.¹⁰ A déli oldalon ugyanis a pinceajtók dél felé nyíltak, s csak a belső, bortároló részt lehetett északi tájolással a földbe süllyeszteni.

Szerkezetiileg, alaprajzilag a legősibb pincék egyosztatúak lehettek. A középkori közös pré-

5. ábra. Elhagyott kőpince homlokzata és tetőszerkezete a szőlősi oldalon.

Abb. 5. Stirnseite und Dachkonstruktion eines verlassenen Steinkellers auf der Seite von Szőlős.

selőhelyek mellett csak bortároló, érlelő funkciói voltak a dunántúli pincéknek.¹¹ A birtokszám, az extraneusok számának növekedésével fokozatosan több osztatú pincéket kezdtek építeni. A közeli ság-hegyi, legrégebb évszamos, 1567-ben épült borospince is már kétosztatú, sőt Somlón 1675-ben a dobai oldalon szobás, pincés épületet adtak el.¹² A még ma fellelhető somlói parasztpincék legrégebb csoportja nagy hasonlóságot mutat a ság-hegyivel, alaprajzilag, belső elrendezésében (különösen a Búzás-féle pince a dobai oldalon, bár ez valamivel kisebb).¹³

Somlón az egész épületet *pincének* nevezték, megkülönböztetve az általában padlásatlan *présházat* vagy *pincét* a második kis, padlásolt ajtón megközelíthető *borpincétől*, *belső pincétől*. Hasonló alaprajzúak voltak a belső-zalai, göcseji és zselicségi parasztpincék is.¹⁴ A somlói parasztpincék *belső pincerésztét* mindig félig vagy háromnegyedig a meredek oldalba vágták, süllyesztették, ami a minőségi bortermeléssel, az igényesebb borkezeléssel függött össze. Ennek a résznek a padlás szintje kb. 10–15 cm-el mindig mélyebb is volt, az első helyiségéhez képest. Erős tölgysfa ajtó és vastag fal választotta el egymástól a két helyiséget.

A XVIII. század második felében bővültek a parasztpincék esetleg szobával, konyhával és istállóval.¹⁵ Parasztházszerű présházakká váltak a bővített és új épületek. A vásárhelyi oldalon két nádfedeles hasonló pince állt egykor 1773-ból és 1774-ből, a Margit-kápolna mellett. Ma már nincsenek meg, bár VAJKAI A. még az 1950-es években látta ezeket.¹⁶

A pincék környékén kevés zöldséget, virágot termeltek helyi fogyasztásra, felhasználásra. A homlokzatot és a bejáratot, főleg a délre nézők esetében, árnyékot adó lugassal futtatták be. A présház előtti részen, a *pince elején* forralták meg üstben esetleg a hordómosáshoz a vizet, itt mosták ki és állították csöpögőre a hordókat.

A parasztpincék építőanyag szerint változatos képet mutatnak, még akkor is, ha Somlón nem

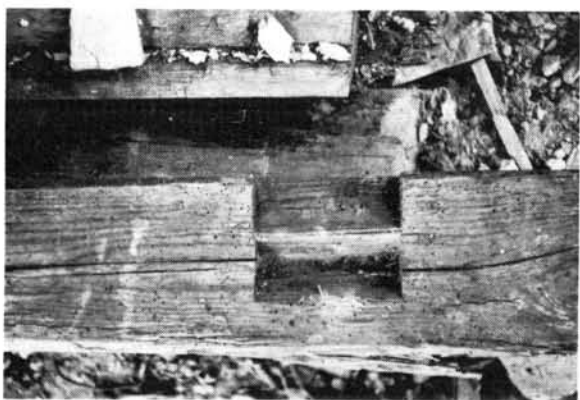
6. ábra. Kő dongaboltíves belső, bortároló pincerom. Szőlősi oldal.

Abb. 6. Steintonnengewölbgebögiger innerer Weinlagerkeller. Auf der Seite von Szőlős.

7. ábra. Kőfalú, kőoromfalú öreg, elhagyott pince, ollószáras szelemene és tetőszerkezete belülről. Kakasülő a kőfalban. Szöllősi oldal.

Abb. 7. Alter verlassener Keller mit Steinwänden und Steingiebelwand, seine Pfette mit Scherenstücken und Dachkonstruktion von innen. Der Hahnenbalken ist in der Steinmauer. Auf der Seite von Szöllös.

8. ábra. Fészkes horgolás a sárgereindán.

Abb. 8. Korbverankerung auf der Dachschwelle

9. ábra. A fedélfák facsapos rögzítése, a zsúptető szegése és a kettős zsúpgicák. Dobai oldal 260. számú Búzás-féle pincéje.

Abb. 9. Die Befestigung der Dachbäume mit Holzstiften, die Naht des Strohdaches und die doppelte Strohgärben. Búzás—Keller auf der Seite von Doba, Nr. 260.

10. ábra. A gicák felkötése a tetőlécekre, az ollószáras facsapos rögzítése. Dobai oldal 260. számú, Búzás-féle pincéje belülről.

Abb. 10. Die Aufknüpfung der Strohgärben auf die Dachlatten, die Befestigung der Scherenstücke mit Holzstiften. Búzás—Keller auf der Seite von Doba, Nr. 260, Innenansicht.

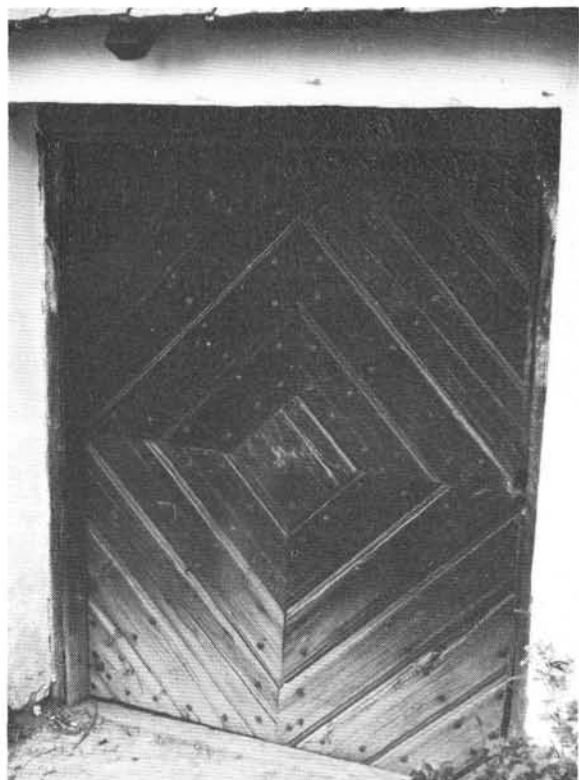
találhatók meg a faépitkezés nyomai úgy, mint a Balaton északnyugati partvidékén, Belső-Zalában és Zselicségben.¹⁷ A hegy aljában, a lankás területen *tömésfalú* pincék vannak túlsúlyban. Egyszerű eljárással, deszkasablon közé döngölt nedves földdel készült, fokozatosan emelve és magasztva a falakat. Meg kellett várni az újabb réteg felrakásával az alsó megülepedését. A tömésfalba szilárdítás, tartóssá tétel érdekében kavicsot keverték, sőt kb. 30—50 cm-ként 1—1 sor somlói kőszorral tovább erősítették a tömésfalakat.

A *vályogfal* Somlón is csak a XVIII. századtól

11. ábra. Pinceajtó belülről.

Abb. 11. Kellertür von innen.

12. ábra. 1817-ben készült pinceajtó deszka, szegecs diszitással. Vásárhelyi oldal 79. számú pince.

Abb. 12. Im Jahre 1817 angefertigtes Kellertürbrett, mit Nietverzierung. Keller Nr. 79 auf der Seite von Vásárhely.

lett használatos. A tömésfalú pincékhez hasonlóan a hegy alsó, laposabb oldalrészein terjedt el ez a falatzaképzés. A vályogot maga a pincetulajdonos vetette. Megáztatták a kitermelt agyagot, töreket tapostak bele, kockaformában rakták és udvaron, otthon szárították. Teljesen vályogfalú pincék is épültek, amelyeknek csak az alapjuk volt kb. 15–20 cm vastagságban kő. A köveket a hegyen bányászták. A kőlapot olyan magasságig rakták, amíg az eső felverte, kimosta a falat.

Somlón a leggyakoribb pincefalazó anyag a kő. Ezek a pincék legtöbbször — de nem kizárólagosan — kő dongaboltíves belső pincével rendelkeztek. Előfordult kőfalú, de nem kő dongaboltos pince is. Legtökéletesebbnek azonban a kő dongaboltos pincéket tartották, azért, hogy a bor „télre meg ne fázzon, nyáron meg ne lustuljon.” Ez az adat is a minőségi bortermelés szemléletét mutatja. Ez a pinceépítés kívánta a legtöbb szakismeretet. 3–4 méternyi hosszán, 1 méterenként félkör alakú deszkasablonokat állítottak a kívánt, kiásott pincehelyre. Deszkákkal befedték, majd erre rakták egymásnak feszítve a köveket, lapos oldalukkal, nagy felületükkel a malterba ágyazva. Egy-egy sablonszakaszt egybe raktak fel, majd kb. 2 heti állás után elbontották alóla a deszkát. Az egyrétegű kő dongaboltozat

13. ábra. Pinceajtó fatengelye és kereszt erősítő fapántjának hornyolt diszitése.

Abb. 13. Die geriffelte Verzierung der Holzachse und des Kreuzverstärkungsholzbandes der Kellertür.

ezzel el is készült.¹⁸ A Balatontól északra uralkodó általános köépitkezés Somlón is jellemző volt. Sárépitkezést csak a lapos, enyhén lankás hegyaljai részen lehetett találni a parasztpincéknél.

14. ábra. Szabadtűzhely a külső, padlásolatlan pincerész sarkában, deszka szikrafogóval. Dobai oldal 260. számú pincéje.

Abb. 14. Offene Feuerstelle in der Ecke des äußeren, ohne Dachboden versehenen Kellerteils, mit Funkenfängerbrett. Keller Nr. 260 auf der Seite von Vásárhely.

15. ábra. Vályogfalba rakott szabadtüzhely, felette deszka szikrafogó. Vásárhelyi oldal Pados-féle pince.

Abb. 15. In die Lehmwand eingesetzte offene Feuerstelle, darüber Funkenfängerbrett. Pados—Keller auf der Seite von Vásárhely.

16. ábra. Népi barokk présház. homlokzatán szoborfülkévei a XVIII. század végéről. Vásárhelyi oldal, Istenes szőlő présháza.

Abb. 16. Volkstümliches barockes Kelterhaus, an seiner Stirnwand mit Statuennische, vom Ende es 18. Jahrhunderts. Auf der Seite von Vásárhely, Kelterhaus von Istenes Weingarten.

17. ábra. Kőfalú pince falba rakott szabad tüzhelye. Szöllősi oldal.

Abb. 17. In die Wand eingesetzte offene Feuerstelle eines Steinwandkellers. Auf der Seite von Szöllös.

A pincék tetőszerkezete viszonylag azonos. A tető súlyát, a szelemengerendát, *felsőszelement* alátámasztó *ollószárak* hordozták. Az ollószárak a falra fektetett *sár-* vagy *koszorúgerendák* között, a rövidebb falon levő *átkötők*be vannak becsapolva. Az ollószár találkozásánál faszeg rögzíti egymásba az alul csapolással rögzített ollószárakat. Az egyosztatú pincéken két, a kétosztatú pincéken három ollószár támasztja alá a szelemengerendát. A középső ollószár a két helyiséget elválasztó falrészre fektetett *átkötőgerendába* van csapolva. A szelement és a sárgerendát a *fedélta*, *födélta* erősebb lécei vagy rúdjai kötik össze, amelyekre kovácsolt vasszeggel erősítették fel az egymással vízszintesen és párhuzamosan futó lécezetet. Erre jutott a tetőfedő anyag. Az ollószáras tetőszerkezet nyugat-dunántúli területeken terjedt el legjobban.¹⁹ A *födélta* alul a sárgerendába rögzítették, de hossza a sárgerendán túlnyúlt. A rögzítés egyszerű kovácsolt szeggel való megtűzést, egyszerűbb rovást vagy esetleg fészkes horgolást jelentett. A fészkes horgolás nem volt ismeretlen a Dunántúlon, mint azt a XVIII—XIX. századi példák is mutatják.²⁰ A sárgerendán kihajló tetőrészt, ami a *brázdára* veti a vizet, *esztergyanak* nevezik.

A tetőszerkezet megépítése után, a legvégén rakták be, építették be az oromfalat, *tűzfalat*.

18. ábra. Festett barokk szobor. Az előbbi présház szoborfülkéjéből. Szelestey család személyi tulajdonában.

Abb. 18. Bemalte barocke Statue. Aus der Statuennische des vorhergehenden Kelterhauses. Im Privatbesitz der Familie Szelestey.

19. ábra. Oroszlánfejes, stukkós díszítésű urasági présház. Ma a Badacsonyi ÁG pincéje. Vásárhelyi oldal.

Abb. 19. Herrschaftliches Kelterhaus mit Löwenkopf- und Stuckverzierung. Heute Keller der Staatlichen Genossenschaft Badacsony. Auf der Seite von Vásárhely.

Akár tömésfalú, akár vályogfalú volt is a pince, az oromzat vályogból volt, míg a kőfalú pince oromfala kőből is épülhetett. Ma már ritka a régi, elől-hátul farazott tetejű parasztpince, amiket VAJKAI még az 1930-as években a dobai oldalon látott.²¹

Somlón, tetőfedésre szinte kivétel nélkül zsúpot használtak. Két kévéből kötöttek egy zsúp-kévét, *gicát*. A tetőfedést alulról kezdték, így a fokozatosan felfelé rakott újabb zsúpsor ráborult az alatta levő gica kötésére. Így sem a gicák egymáshoz való kötése, sem a lécre való kötése nem látszik, s az esővíz egyenletes továbbhaladását is biztosítja a jól zsúpolt tető. Mivel a legutolsó zsúpsor veti az esővizet a faltól, alaptól el, ezért ezeket *hullató*, *segges gica*, *taros gica* névvel nevezik. Ez a gica hosszabb a többinél és a kicsépt kalászával felfelé, a tövivel — a tetőnek megfelelően — lefelé áll. A lezúduló víz így sebességét kevésbé csökkentve, akadálytalanul fut végig a gica tövén, és a lendülettől, valamint az esőcsepp súlyától parabolikus pályán, a faltól távolabb ér földet. Az alulról számított második sor ráhajolt a *hullató* egy részére, de ahhoz képest fordítva helyezkedett el. A kalásza lefelé lógott és töve a felette levő, hasonló helyzetű gica kalásza alatt helyezkedett el. Ezeket hívták *fejes gicáknak*. A fejes gicák legfelső sora a pi-

20. ábra. 1860-ban épült Szalay devecseri postamester klasszicista stílusú présháza. Ma a devecseri Virágzó Tsz pincéje. Vásárhelyi oldal.

Abb. 20. Klassizistisches Kelterhaus des Postmeisters von Devecser, Szalay, aus dem Jahre 1860. Heute Keller der Produktionsgenossenschaft „Virágzó“ Devecser. Auf der Seite von Vásárhely.

21. ábra. Az 1809-ben épült pápai plébánia préházának homlokzata, copf-stilusjegyekkel.

Abb. 21. Stirnseite des im Jahre 1809 erbauten Kelterhauses der Pfarre Pápa, mit Merkmalen des Zopfstils.

22. ábra. Mária karján a kis Jézussal. A pápai plébánia préházdiszítése, copf-stilusjegyekkel.

Abb. 22. Maria mit dem kleinen Jesus auf dem Arm. Verzierung des Kelterhauses der Pfarre Pápa, mit Merkmalen des Zopfstils.

tyér-, szegés-, szegőgicásor. Kéveköti fával a tető felső élén kétoldalról összeérő gicákat szorosán kötötték, fonták egymáshoz szalmával, hogy a szél bele ne kaphasson.²² A felkötendő gicát a mellette levő, korábban már felkötött gica pár szál összesodort szalmaszálával hurkolják

át a lécen keresztül, úgy, hogy a sodrott szalmaszálát, a gicát összekötő rozskötélbe bújatták. Így minden gicát az előző tart a léchez kötve. A felkötött zsúpot a zsúpolóember lábával, térdével mindig a korábban elkészült, felrakott, már rögzítetthez nyomta hozzá. Felkötés után fagereblyével finoman *legábrálták*, hogy az esővíz minél rövidebb úton, és minél hamarabb csurogjon le a zsúptetőről.

A parasztpincék viszonylag egyszerűek voltak. Bár bennük a lakóházakból kikerülő különböző korábbi értékek, eszközök fokozatosan felgyűltek. A szőlészeti-borászati eszközök önmagukban is értéket képviseltek. Így alakult ki az, hogy a Balaton-felvidéken a XIX. század első felében, a jobbágy-szőlőépítmények értékesebbekké váltak a lakóházaknál is.²³

A pincéket kívülről díszesen kiképzett, erős tölgyfaajtó védte. Geometrikus fa-, fém- és szegcselt díszítésük mellett szépen faragott ornamentikájú évszámmező jellemezte a Somlón levő parasztpincéket. A vásárhelyi oldal 1817-ben épült pincéjének ajtószemöldökfája évszám alatti faragása párját egy aszófői rompince szemöldökfáján lehet megtalálni. A különbség csak annyi, hogy ott a somlói fél motívum párt alkotva, egészen tűnik, és többször ismétlődik.²⁴ Az ajtófélfák élszedett faragásúak. Az ajtók zárása egykor itt is makkos fazárral történhetett. Ma már ennek csak egy nyoma látható: a Búzás-féle pince belső pincéjét elválasztó közfalban. Itt a záruk nyitására jellemző ovális kézbenyúlólyukat képeztek ki az ajtó mellett. Valószínű, hogy más

23. ábra. A pápai plébánia préházbejárata.

Abb. 23. Eingang des Kelterhauses der Pfarre Pápa.

24. ábra. A Zirci Apátság klasszicista préháza. Vásárhelyi oldal.

Abb. 24. Das klassizistische Kelterhaus der Abtei Zirc. Auf der Seite von Vásárhely.

25. ábra. Záró tégladisztés az előbbi préházon.

Abb. 25. Schlußziegelverzierung im vorhergehenden Kelterhaus.

26. ábra. Schwartz Miksa zsidó bornagykereskedő rompincéje. A préházat elbontották.

Abb. 26. Kellerruine des jüdischen Weingroßhändlers Miksa Schwartz. Das Kelterhaus wurde abgerissen.

zárak előtérbe kerülésével az értéket, a bort tartó belső pince ajtaján maradhatott meg a makkos fazár, amit csak a tulajdonos volt képes kinyitni. Bár VISKI K. Veszprémből nem ismert makkos fazarat, a somlói példát megerősíti a Ság-hegyen való egykori használata is.²⁵

A faajtók alul-felül fatengelyen fordultak el, szárazon, nyikorogva. A talpfa és a szemöldökfa tartotta az ajtó végéből kifaragott facsapot. Ezek általánosak voltak a dunántúli parasztpincékben. A nyitható ablakszárnyak helyett néhol oldalt elhúzható ablakok óvták a pincét illetéktelen látogatóktól.²⁶

A parasztpincék tűzhelyei sok archaikus vonást őriztek meg. Bár nem a pince korát, régiségét jelentik ezek, hanem azt, hogy a pincében a tűzhely ilyen ősalakja megfelelt, kielégítette az ottani igényeket. Ugyanakkor mutatja a parasztember régihez való ragaszkodását is, és a kemencehiány a tűzhely alkalmi jellegét is tükrözi. A tűzhely annál primitívebb és ősbibb, minél közelebb van a földhöz.²⁷ Nyílt tűzhelyek mindig a pince külső, padlásolatlan részében voltak. Elhelyezésükben két lehetőséget lehet megfigyelni. Egyik a sarokban, a másik a fal mentén, esetleg kissé a falba vájva állt. Ma már padkás nyílt tűzhelyet nem láttam, de BÁRDOSI J. és B. DORNER MÁRIA felméréseiből látható, hogy egykor padkás, nyílt tűzhelyeket képeztek ki a somlói pincékben is. A nyílt tűzhelyek felett faborona szikrafogó állt, hogy a padlásatlan, száraz zsúpszalmatető meg ne gyulladjék. A füst a zsúptető hézagain, az ajtón keresztül jutott a szabadba.

27. ábra. Szalay devecseri postamester 1860-ban épült klasszicista préházának tornác faoszlopfei. Vásárhelyi oldal.

Abb. 27. Die Holzsäulenköpfe in der Diele des im Jahre 1860 erbauten klassizistischen Kelterhauses des Bürgermeisters von Devecser, Szalay. Auf der Seite von Vásárhely.

A tűz mellett, a fehérre meszelt falon a füst egykori útja még ma is jól kivehető. Falba vajt tűzhely nemcsak tömés- vagy vályogfalú pincéknél, hanem kőből rakottaknál is található. Itt a fal

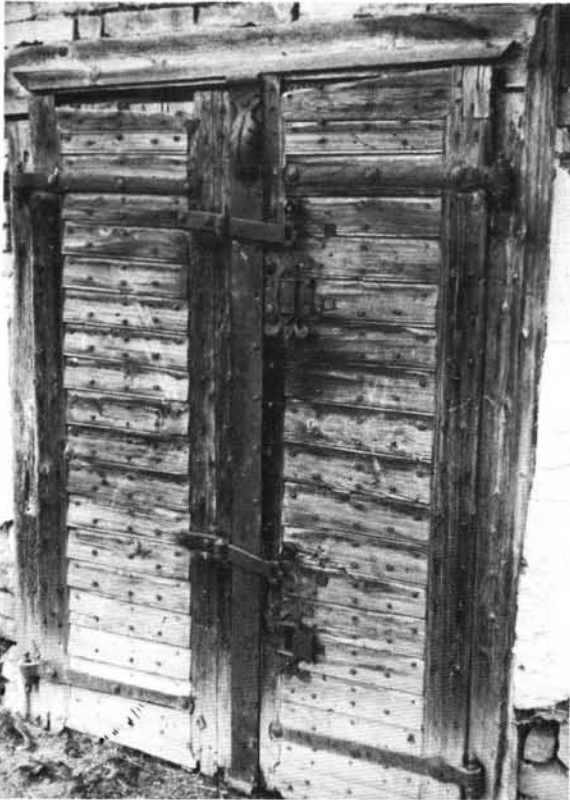
URASÁGI PRÉSHÁZAK

28. ábra. 1863-as évszámú és monogramos téglá beépítve a Jáger-féle pince tornácán. Vásárhelyi oldal.

Abb. 28. Mit der Jahreszahl 1863 und einem Monogramm versehener Ziegelstein in der Diele des Jáger-Kellers. Auf der Seite von Vásárhely.

több kősorából egyet kihagyva, felül egy lapos kővel lezárva alakították ki a nyílt tűzhelyet.²⁸ Hasonló nyitott tűzhelykiképzés a parasztpincékben az egész Dunántúlon általános volt.²⁹

29. ábra. A Mautner-féle présház ajtódíszítése. Dobai oldal.

Abb. 29. Türverzierung des Mautner-Kelterhauses. Auf der Seite von Doba.

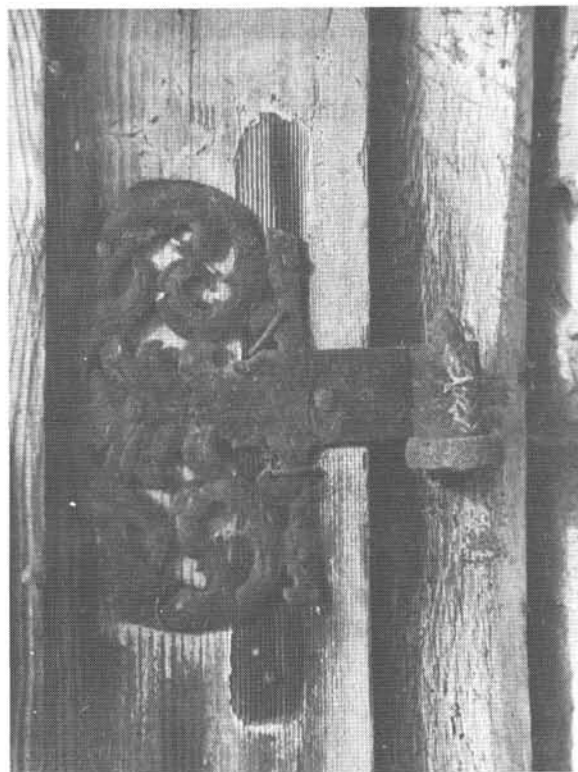
Somlón az urasági, egyházi—világi nemések, polgárok pincéi a présház lyukpincék csoportjába tartoznak. Ezek a kő dongaboltíves építmények a városi és elsősorban a nyugat-magyarországi házipincékkel mutatnak rokonságot. A bor ilyen pincékben sokkal jobb körülmények között érhetett meg, mint a parasztpincék ingadozóbb hőmérsékletű helyiségében.

Az ilyen jellegű építkezésre jó példát szolgáltattak a környező világi és egyházi nagybirtokok, uradalmak pincéi is. A devecséri uradalom pincéjét 1664. dec. 21-én említik, amikor is devecséri lakosok feltörték az urasági pincét és megitták a borát.³⁰ Devecserben talán több pince is lehetett, mert a XVIII. században többes számban említik az uradalmi levelezésekben. Ugyanakkor kitűnik, hogy a devecséri pince központi szerepű volt, ide szállították más vidékek borát is, az uradalom területéről.³¹ A pápai uradalom borait Pápan tárolták, a termést csak rövid ideig tartották Somlón.³² A dobai oldal földesurainak, az ERDŐDY grófoknak — a dobai kastélyuk alatt és a templom melletti kis közből nyíló grófi tisztalak alatt — nagyobb pincéjük volt.³³ Nagyszőlősen (ma Somlószőlős) a ZICHY-eknek a vendégfogadó alatt állt a pincéjük.³⁴ Az egykori

30. ábra. Háromzárás pinceajtó a XX. század elejéről. Vásárhelyi oldal.

Abb. 30. Kellertür mit drei Schlössern vom Anfang des 20. Jahrhunderts. Auf der Seite von Vásárhely.

31. ábra. Diszes ajtózsánér.

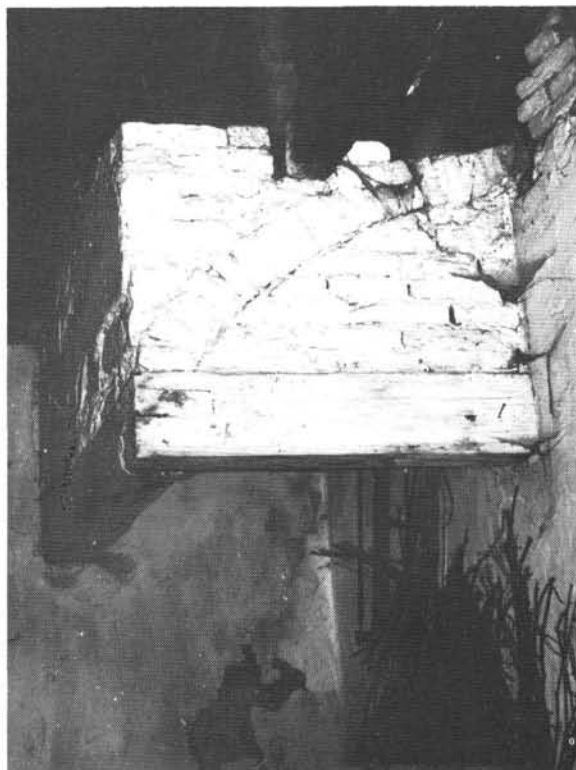
Abb. 31. Verziertes Türscharnier.

somlóvásárhelyi apácakolostor épülete alatt kettő nagy, külön bejáratú kő-, téglalbtos pince látható még ma is. Nagyjenő (ma Túskevár) temető-dombja alatt egy nagy borpincét építettek a pálosok. SCHAMS F. külön megemlítette, hogy a nagyobb birtokosoknak fehérre meszelt emeletes préházai, villái díszítették Somló oldalait.³⁵ A

32. ábra. Pleszkás-féle préház pinceszellőzői. Vásárhelyi oldal.

Abb. 32. Kellerentlüfter des Kelterhauses der Familie Pleszkás. Auf der Seite von Vásárhely.

33. ábra. Az 1860-ban épült Szalay-féle préház szabad tűzhelyének gerendára támaszkodó téglafüstelvezetője.

Abb. 33. Der sich auf einen Balken stützende, aus Ziegelstein bestehende Rauchableiter der offenen Feuerstelle des im Jahre 1860 erbauten Szalay—Kelterhauses.

mai öregek emlékeznek még a szebbnél szebb préházakra, amelyek ma már nem, vagy csak romokban állnak.³⁶ Az urasági préházak kétszintes, több helyiséges díszes épületekként hirdették külső megjelenésükkel tulajdonosuk vagyoni helyzetét. Általában több szobából, egy tornácból, konyhából, a földszinten oldalt kocsiszintből és istállóból, valamint lent pincehelyiségből álltak. A nagyszámú extraneus birtokossal magyarázható az istállók építési szokása. Hasonló elrendezésről tanúskodik a GAÁL—KROPF család vásárhelyi oldalon lévő préháza, ahol a felső részen lakóépület (2 szoba, konyha, kamra, nagy, oszlopos veranda) az alsó részen egy lóistálló 4 lóra és egy nagyobbacska raktár volt.³⁷

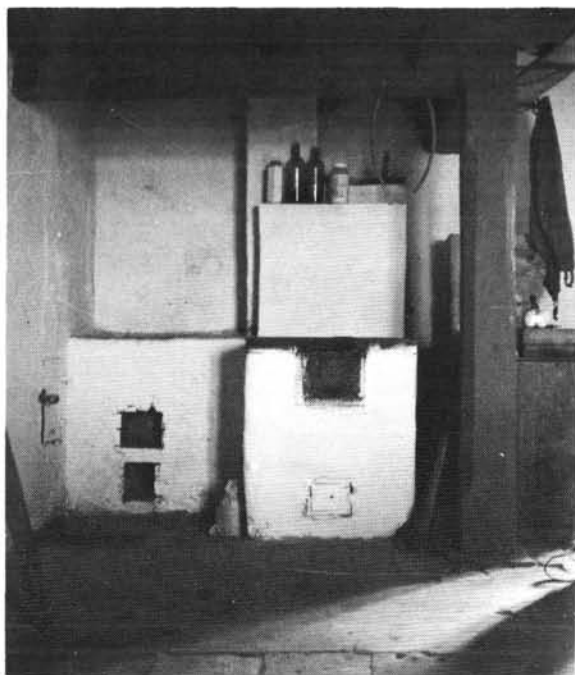
A préházak építészeti-művészettörténeti stílusa hasonló a Balaton-felvidékiekhez. A XVIII. század végén épült a vásárhelyi oldal Istenes nevű szőlődülőjében a SZELESTEY-féle népi barokk homlokzatú, szoborfülkés préháza. Szoborfülkéjében hajdan egy festett, faragott, barokk faszobor állt, a feltámadást ábrázolva. 1809-ben épült a hasonló szoborfülkés, kődisállászerű bejáratú, a pápai plébánia préháza, mint szép példája az egyházi urasági préházaknak. A kétszintes, nádfedeles épület homlokzata még barokkos izlésről árulkodik.

Ugyancsak a vásárhelyi oldalon emelkedik, a hegy legfelső részén, a zirci apátság monumentális klasszicista présháza.

A présházakban általában konyhahelyiség is volt. Abban az esetben, ha nem képeztek ki külön konyhát, akkor az egyik emeleti terem valamelyik sarkában építettek nagy, szabad kéményes tüzhelyet. Általában a városi extraneus polgárság présházaiban alakították ki ilyenfélén a felső terem egyikét. A devecseri postamester 1860-ban épült présházában, a vásárhelyi oldalon zárt kéményes, falba rakott tüzhely támaszkodott a közfalnak. A fal másik oldalán, a szőlőfeldolgozó helyiség sarkában nyílt tüzhelyet építettek, felette téglaboltozott füstelvezetővel. A füst a közös zárt kéményen keresztül távozott az épületből. Hasonló füstelvezetők, füstterelők téglából boltozva a vaskeresztesi és kőszegvidéki szőlőhegyi pincéknél is megtalálhatóak.³⁸ A téglaboltozat terhét a sarokpillérre keményfagerenda-kiváltások vitték át. Parasztpincékben hasonló füstelvezető megoldást nem láttam, de Fejér, Zala, Somogy, Vas, Veszprém megyei fonott és sárból tapasztott füstterelők mutatják ennek a módszernek paraszti példából való fejlődését.³⁹

Az urasági présházak ajtajai kétszárnyasak, diszített vaspántokkal erősítettek. A több zárral a biztonságot növelték, amit a múlt század végén elharapódzó pincefeltörések tettek indokolttá.⁴⁰

Az épület alatti és tovább a szőlő alá is benyúló kő és téglából dongaboltozott pincék szellőzése a szellőzőkéményeken keresztül történt. A téglából épített, szőlősorok közötti kémények biz-

34. ábra. Szabadkéményes tüzhely a Jáger-féle présházban. Vásárhelyi oldal.

Abb. 34. Feuerstelle mit offenem Rauchfang im Jáger—Kelterhaus. Auf der Seite von Vásárhely.

35. ábra. Rakott tüzhely a Szalay-féle présházból. Vásárhelyi oldal.

Abb. 35. Gesetzte Feuerstelle im Szalay—Kelterhaus. Auf der Seite von Vásárhely.

tosították a pincében levő légmozgást. Ha a pince csak a présház alatt volt, akkor az alap mellett, a szellőzés elősegítése miatt, kis ablakokat építettek a falba.

A somlói borpincéket külső megjelenésük alapján két nagyobb csoportra oszthattam: a parasztpincék és az urasági présházak csoportjára. Ez az elkülönítés azonban nem mindig takarta a pincetulajdonos társadalmi helyzetét. Elsősorban a vagyoni helyzetet jelezték a pincék nagyságukkal, diszítettségükkel.

A parasztpincék egyszintesek, két-, ritkán háromszintesek, általában egy fedett, padlásolt bortároló helyiségből és egy padlásolatlan, szabad tüzhelyes részből álltak. Építőanyaguk a hegy alsó lankáin sár (tömésfal, vályog), a magasabb részeken a hegyből kitermelt kő. A Balaton-tól északra jellemző köépitkezés tehát Somlón is általános — a laposabban fekvő helyeket kivéve. Tetőszerkezetük ollószáras, szelemenés, zsüptetős, hasonlóan a nyugat-dunántúli tetőszerkezetekhez.

Az urasági présházak kétszintesek, több helyiségesek, lakoszobákkal, konyhával, istállóval ellátottak. A présház alatt mindig kő dongaboltozott nagy pince húzódott, sokszor a présház mögötti szőlők alá is. A nagyszámú, gazdag extraneus birtokosok néha túldiszített, szép présházakat emeltettek.

JEGYZETEK

Rövidítések — Abkürzungen

ASZ. = Agrártörténeti Szemle

D. Devecser = gr. Eszterházy család pápai ágának levéltára. Devecseri uradalom.

D. Pápa = gr. Eszterházy család pápai ágának levéltára. Pápai uradalom

Ethn. = Ethnographia

NÉ. = Néprajzi Értesítő

lvt. = levéltár

OL. = Országos Levéltár, Bp.

Veszprém ML. = Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém

VML. = Vas Megyei Levéltár, Szombathely

VMMK. = Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém.

1. HERMAN O. 1899. 232.
2. VAJKAI A., MENDELE F. és VINCZE I. dolgozatain kívül az irodalomra összefoglalóan lásd: LUKÁCS L. 1978.
3. VAJKAI W. A. 1938.; 1959.; BÁRDOSI J. és B. DORNER M. népi építkezés gyűjtései a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában található meg. A falusi lakóépületek mellett somlói pincéket is felmértek, amik száma rohamosan csökkent még a kutatásom ideje alatt is, (1975—1979). Sok pincét már nem, vagy alig találtam meg, lebontották vagy alaposan átépítve maradhattak csak fent.
4. ILA B.—KOVACSICS J. 1964. 352., 378.
5. PÁKAY ZS. 1942. alapján. A XVIII—XIX. századi országos összeírások saját feldolgozásom, egy későbbi tanulmányomból.
6. OL. D. Pápa. Capsa 62. No. 174. A devecseri provisor levelei. 1808. jan. 21.
7. EÖTVÖS K. 1909. 201.
8. VINCZE I. 1958. 90.
9. JANKÓ J. 1902. 218.
10. TERSÁNCZKY J. 1869. 313.
11. BELÉNYESI M. 1955. 24.; HOLUB J. 1960. 195., 198.
12. ILA B.—KOVÁCSI J. 1964. 174. A ság-hegyi pincé-re: TÓTH J. 1942. 94.; DOMOTOR S. 1958. 448—454.
13. Kétosztatú pincét mutat VAJKAI W. A. 1938. 6. ábra V. pincéje Dobáról. A ság-hegyi pince 5,5 x 10 m-es nagyságú, a Búzás-féle pince 4,80 x 7,8 m-es.
14. Göcsejben a borospincét „belsőpincé”-nek hívták. GÖNCZI F. 1914. 578., A Zselicségben a faborona falú pincék kétosztatúak: „présház” és a mögötte levő „pince hüvösse” részről álltak. ÉBNER S. 1931. 101.
15. VAJKAI A. 1956. 75.
16. VAJKAI A. 1959. 1007—1011.
17. DORNYAY B. 1939. 48—59.; VAJKAI A. 1939. 175.; ÉBNER S. 1931. 89—110.
18. Hasonlóan építették a kő dongaboltívet Dunántúlon máshol is. A Balaton északi partvidékén „árkussal” VAJKAI A. 1966. 186.; Pátyon „bogni”-val ANDRÁSFALVY B. 1954. 115—116.; a zámolyi szőlőhegyen „bókonyokkal” LUKÁCS L. 1976. 238.
19. ÉBNER S. 1933. 2.; BÁTKY ZS. 1937. 343.; BALASSA M. I. 1977. 11. kép 337.
20. SEEMAYER V. 1934. 74. 17—18. ábra.; TAKÁTS GY. 1953. 295. 8. ábra
21. VAJKAI W. A. 1938. 28.
22. A Balaton környékén, Bakonyban, Göcsejben, Zselicségben hasonlóan zsúpolták a tetőt. VAJKAI W. A. 1938. 28.; ÉBNER S. 1933. 3.; GÖNCZI F. 1914. 409.; ÉBNER S. 1931. 93.
23. HOFER T. 1957. 286.
24. VAJKAI A. 1963. 172. 157. kép.
25. VISKI K. 1931. 49.; SÁGRA TÓTH J. 1942. 95.
26. VAJKAI A. 1938. 24.
27. BÁTKY ZS. 1930. a. 76.; BÁTKY ZS. 1930. b. 116.
28. Dobáról említ a sarokból szabad tűzhelyet VAJKAI W. A. 1938. 6. ábra V.; 32.; valamint tűzpadkát említ BÁRDOSI J. B. DORNER M. a vásárhelyi oldalon 12, 18. számú, dobai oldal 122, 210, 198. számú és jenei 48. számú pincéjéből.
29. TÓTH J. 1942. 94.; GÖNCZI F. 1914. 577.; SEEMAYER V. 1933. 49—63.
30. VARGA E. 1958. 616.
31. Veszprém M. L. D. Devecser. Capsa 8. No. 85. Devecseri tisztartók relációi. 1785. nov. 28.; dec. 3.; No. 86. Devecseri Dominiumbéli Relációk. 1786.
32. OL. D. Pápa. Capsa 62. No. 174. A devecseri provisor levelei. 1808. márc 4.; 1809. okt. 20.
33. VML. Erdődy cs. lvt. Leltárak, becsük. 35. cs. 3. fond. 4. tétel.
34. Veszprém Megyei Levéltár. gr. Zichy cs. lvt. Nagyvászonyi uradalmi iratok. Nagyszöllős 1796—99. lcs.
35. SCHAMS F. 1833. 173.
36. Az egykori présházak 1945 után a rosszul értelmezett osztályöntudatnak lettek áldozatai, a háborús pusztítások után. Ezek közül több, építéstörténetileg fontos és ritka épület vált a barbár ösztönök martalékává. A mezőgazdasági üzemek részére átalakított épületek megóvása, ápolása nem biztosított. A még használható présházak, pincék szakszerű felújítása, konzerválása elmaradt. A 42/1977. (XII. 8.) MEM—EVM—KM. számú együttes rendelete a jelentősebb agrártörténeti emlékek fokozottabb védelméről szól. Azonban a rendelet értelmében sem jelentettek be védelem javaslására Somlóról egyetlen parasztpincét vagy volt urasági présházat a Magyar Mezőgazdasági Múzeumhoz.
37. GAÁL L. 1977. 231. Az extraneus birtokosoknak a Balaton mellett is volt istállójuk a szőlőben. VAJKAI W. A. 1938. 30.
38. TÓTH J. 1942. 98—99.
39. GUNDA B. 1933. 89.; LUKÁCS L. 1978. II. t./1.; SEEMAYER V. 1933. 49—51.; TÓTH J. 1942. 94.; GÖNCZI F. 1914. 577.; VAJKAI A. 1966. 209.
40. Somlyóvidéki Hírlap. 1898. nov. 6.; 1899. febr. 29.; júl. 16.

IRODALOM

- ANDRÁSFALVY B. 1954. A pátyi pincehegy. NÉ. XXXVI. 113—125.
- ANDRÁSFALVY B. 1957. A vörös bor Magyarországon. NÉ. XXXIX. 49—67.
- BALASSA M. I. 1977. Az ágasfás-szelemenés tetőszerkezet a magyar népi építkezésben. Ethn. LXXXVIII. 329—364.
- BÁTKY ZS. 1930. a. A magyar ház eredetéhez. NÉ. XXII. 65—83.
- BÁTKY ZS. 1930. b. Magyar tűzhelyek és háztípusok. NÉ. XXII. 113—137.
- BÁTKY ZS. 1937. Ragfa és szarufa. NÉ. XXIX. 340—345.
- BELÉNYESI M. 1955. Szőlő- és gyümölcsstermelésünk a XIV. században. NÉ. XXXVII.
- DORNYAY B. 1939. A Balaton-parti Gyenesdiás régi fapincéi. NÉ. XXXI. 48—59.
- DOMOTOR S. 1958. Sághegyi borospince 1567-ből. Ethn. LXIX. 448—454.
- EOTVOS K. 1909. Balatoni utazás vége. Bp.
- ÉBNER S. 1931. Adatok a Zselicség tárgyi néprajzához. NÉ. XXIII. 89—110.
- ÉBNER S. 1933. Adatok a Bakony északi községeinek építkezéséhez. NÉ. XXV. 1—14.
- GAÁL L. 1977. A Gaál—Kropf család pusztamiskei gazdasága. ASZ. XIX. 219—234.
- GONCZI F. 1914. Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár.
- GUNDA B. 1933. Szekérrel nyomtatás a Mezőföldön. NÉ. XXV. 89.
- HERMAN O. 1899. A magyar ősfoglalkozások köréből. Természettudományi Közöny. 225—271. A magyarság háza. 231—262.
- HOFER T. 1957. Jobbágy hagyatéki leltárak és becslük a keszthelyi Fesztetics-uradalomból. 1785—1847. ASZ. I. 285—327.
- HOLUB J. 1960. A bortermelés Zala megyében 1526 előtt. A Göcseji Múzeum Jubileumi Évkönyve. 1950—1960. Zalaegerszeg.
- ILA B.—KOVACSICS J. 1964. Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp.
- JANKÓ J. 1902. A Balatonmelléki lakosság néprajza. Bp.
- LUKÁCS L. 1976. A népi építkezés emlékei a zámoslyi szőlőhegyen. ALBA REGIA. XV. 237—243.
- LUKÁCS L. 1978. Népi építkezés a Velencei-hegység szőlőiben. 299—343. ALBA REGIA XVI.
- MENDELE F. 1964. A pécselyi Oreg-hegy szőlőpincéi. 167—181. Magyar Műemlékvédelem. 1959—1960.
- PAKAY ZS. 1942. Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó-összeírás alapján. (1531—1696.) Veszprém.
- SCHAMS F. 1833. UNGARNS Weinbau... Pest.
- SEEMAYER V. 1933. Régi tüzelőberendezések dél-Zalában és belső-Somogyban. NÉ. 1933. XXV. 49—63.
- SEEMAYER V. 1934. Pajtáskertek Nemespátrón (Somogy m.) NÉ. XXVI. 65—81.
- TAKÁTS GY. 1953. Az utolsó talpaspajta Somogyjádón. Ethn. LXIV. 293—299.
- TERSÁNCZKY J. 1869. A jobb szőlőművelés, borkezelés és pincegazdálkodás korszerű könyve. Nagykanizsa.
- TÓTH JÁNOS 1942. A Sághegy pincéi. Dunántúli Szemle. IX. 3—4. sz. 92—100.
- VAJKAI WAGENHUBER A. 1938. A parasztszőlőművelés és bortermelés Veszprém megye déli részében. NÉ. XXX.
- VAJKAI A. 1939. Cserszegtomaj. NÉ. XXXI. 170—204.
- VAJKAI A. 1956. Préházak és pincék a XVIII. századból a Balaton északi partján. Ethn. LXVII. 57—90.
- VAJKAI A. 1959. Somló. 1007—1011. Élet és Tudomány XIV. évf. 32. sz.
- VAJKAI A. 1963. Adatok a Balaton-melléki szőlőhegyek népi építkezéséhez. VMMK. I. 171—182.
- VAJKAI A. 1966. A Balaton északi partjának préházai. VMMK. V. 181—246.
- VARGA E. — szerk. 1958. Űriszék. XVI—XVII. sz. Bp.
- VINCZE I. 1958. Magyar borpincék. NÉ. XL. 83—104.
- VISKI K. 1931. Makkos fazáraink. NÉ. XXIII. 41—55.

ZSIGMOND CSOMA

SCHOMLAUER WEINKELLER IM 18—20. JAHRHUNDERT

Auf Grund ihrer Morphologie habe ich die Weinkeller von Schomlauer in zwei grössere Gruppen eingeteilt, wobei die Bauernkeller die eine und die Kelterhäuser der Herrschaften die andere Gruppe darstellen. Diese Unterteilung war jedoch mit dem gesellschaftlichen Stand des Kellerbesitzers nicht in jedem Falle gleichsinnig. Die Keller haben durch ihre Grösse und Verzierung vor allem die Vermögenslage ihrer Besitzer zum Ausdruck gebracht.

Die Bauernkeller wurden ohne Obergeschoss, zwei-, seltener dreiteilig gebaut. Sie bestanden in der Regel aus einem mit Dachboden überbauten Lagerraum zum Aufbewahren des Weines und einem anderen Raum ohne Dachboden, in dem die Freiluftfeuerstätte angebracht war. Auf den niedrigen Abhängen des Berges diente der Kot als Baustoff (Lehmziegelmauer, Stopfenmauer), während an den höherliegenden Stellen der aus

dem Berg gewonnene Stein verwendet wurde. Die nördlich vom Balaton charakteristischen Steinbauten sind also — abgesehen von den niedrig liegenden Gegenden — auch auf der Schomlauer Landschaft üblich. Als Dachkonstruktion kommen — ähnlich wie in den westlichen Gebieten von Transdanubien — Strohdächer mit Bockpfettendachstuhl zum Einsatz.

Die Kelterhäuser der Herrschaften sind mit Obergeschoss gebaut und bestehen aus mehreren Räumen, wie Wohnräume, Küchen und Stall. Die Kelterhäuser waren immer mit einem geräumigen Keller mit Gewölbogen untergebaut, der oft ganz bis unter den Weingarten hinter dem Kelterhaus weitergeführt wurde. Die Zahlreichen wohlhabenden, nicht hier ansässigen Grundbesitzer liessen manchmal auch überschmückte, schöne Kelterhäuser bauen.

ADALÉKOK NYÁRÁD JELENKORI KALENDÁRIS SZOKÁSAIHOZ

1943. július 1-én vettem át a nyárádi plébánia vezetését. Amikor a kinevezést zalaszentgróti hitoktatóként megkaptam, öröm helyett nagy szorongást éreztem. Hogyan tudok majd helytállni ebben az 53% -ban¹ vegyes vallású faluban, amelyhez a máteron kívül még 6 filia tartozott (Békás, Borsosgyőr, Dáka, Mezőlak, Mihályháza, Pápadereske és néhány puszta). A lakott terület átmérője Varjúvölgypusztától Szélmezőig 24 km.

Nyárád középkori település. Albeus jegyzéke 1237—40 között a pannonhalmi bencések birtokai között említi; a rend a XIII—XIV. század folyamán ismeretlen okokból elveszítette.² 1347-ben az ugodi Csenigé és az ugodi vár, majd a XVII. sz. közepétől a pápai vár tartozéka.³

Katolikus plébánosát 1387., 1401., 1534-ben említik.⁴

A középkorban jelentős hely, 1488-ban 63 Ft adót fizetett. A török hódoltság idején sokat szenvedett. 1531-ben 34 adófizető portája volt, a nép több mint egyharmada szegény. Lakosai 1552 és 1556-ban ismételtelen elmenekültek, és a közeli erdőkben húzódtak meg. Amikor a harcok elültek újra benépesítették a falut.⁵ 1578-ban 13, 1672-ben 31 adózó portája volt.⁶ Az 1768. úrbéri tabella szerint telkes gazda 58, házas zsellér 33, lakó zsellér 6 lakta.⁷

A török hódoltság idején a katolikus templom elpusztult, az istentisztelet pedig a paphiány miatt megszűnt. A falu lakosai reformátusokká lettek. Erről tanúskodik a győri püspökség kánoni látogatást végző pápai főesperese, Mikos Ferenc győri kanonok, aki 1698 június 4-én Mezőlakról érkezett Nyárádra, és a következőket jegyezte fel az egyházlátogatási jegyzőkönyvbe (Visitatio Canonica): „Ugyanezen napon Nyárádra érkeztem, a pápai vár uradalmának falujába... és megvizsgáltam régóta romos templomát, amelynek csak alapfalai látszanak és az ugyancsak elhanyagolt temetőt. A falu közepén haranglábon függ egyetlen harangocskájuk. 20 házban laknak és mindnyájan protestánsok. Lelkészük Harsányi János prédikátor, aki nagyon szerény kis házacskában (exigua gazula) lakott, amelyhez sövényből font imaház (oratorium) volt függesztve.⁸ Ez a XVIII. sz. közepéig működött.⁹

Gr. Eszterházy Károly földesúr, mivel Nyárád nem volt becikkelyezett hely, 1752-ben a református lelkészt eltávolította, és helyébe 1753-ban katolikus plébánost iktatott be.¹⁰

A református iskolamestert azonban meghagyta. Így a református közösség nem maradt gondozó nélkül, mert a lelkész helyett a „mester” elvégezte a hívek lelki gondozását.¹¹

Eszterházy arra számított, hogy a pásztor nélkül maradt gyülekezet visszatér az ősi katolikus egyházba. Mivel ez nem következett be, katolikus telepéseket hozott Nyárádra.¹² Részükre a régi templom romjain gr. Eszterházy Ferenc 1758-ban szép barokk stílusú templomot építtetett,¹³ egyelőre torony nélkül. Emiatt a reformátusok sokat gúnyolták a katolikusokat. Ezek Eszterházy Károly kegyúrhoz folyamodtak, aki megvigasztalta őket: „Legyetek türelemmel, olyan szép tornyot építettek nektek, hogy a környéken nem lesz párja...” Ígéretét 1790 táján be is váltotta. Azóta a nyárádi templomtorony uralkodik a Kisalföld szélén az egész vidék fölött.¹⁴

A templomdombon közös használatú temető volt. Utoljára 1783-ban temettek ide egy református asszonyt, mert a királyi rendelet már 1773-ban előírta, hogy a temetők ne a templom közelében legyenek, „hanem más különös és a templomuktól távolabb helyekre által tétessenek.” Eszterházy Károly kegyúr meghallgatta Simon György nyárádi plébánost, és a „paróchia-lis kert alatt lévő jó tágas, dombos, szabad legeltető mezőn”¹⁵ jelöltette ki a temető helyét, ahol ma is van. A keleti felébe a reformátusok, a nyugatiba pedig a katolikusok temetkeznek. Mindkét rész gondozott. A katolikus részen a temetőkereszt mellett figyelemre méltó 2 db szív alakú síremlék, melyeket érdemes lenne a régi temetőre való emlékezésül a plébánia-templom mellé áthelyezni.

A templomdombon 1875-ben a sírhalmok még jól látszottak. Ekkor egyengette el mindkét falu népe a terepet. Id. Vas József 2 aranyat is talált. Huszársírok is voltak itt.

1809-ben Nyárádon keresztül vonult a franciák egy része Pápára, akiket a falu közepén — Vas Károly háza előtt — emelt torlasz mögül 12 nemesi fölkelő akarta feltartóztatni. Valószínű, hogy az ő holttestük került a temetőbe.

A franciák emlékét őrzi az „újfalu” közepén lévő kút is, melyet a napóleoni háborúból itt maradt francia katoná ástott.¹⁶

A falu népe nemcsak vallásilag, hanem településileg is elkülönült egymástól. A reformátusok az „öregfalú”-ban (Kossuth L. utca, Arany János utca Pápa felé eső része a hozzá tartozó mellékutcákkal), a katolikusok meg az „újfalu”-ban (Arany János utca Nemesszalók felé eső része, Jáger u., Godena [a mai Petőfi u. felső része] és a Gyöpszer) laktak.

A református és katolikus közösség azért sem tudott összeforrni, mivel az utóbbiak általában szegényebbek voltak. A lakosság száma 1778-ban

296 katolikus, 372 református, 2 evangélikus.¹⁷ Ez az arány lassan változott csak a katolikusok javára. 1963-ban nagyjából egyenlő a két falu lakossága: 677 katolikus, 680 református, 13 egyéb.¹⁸

A vagyoni helyzet is hasonló változáson ment át: 1768-ban 58 telkes gazdából 5 katolikus, a többi zsellér és cseléd.¹⁹ 1862-ben a tagosztárok 78 gazdából 25 katolikus, 53 református, azonfelül volt még 30 házas-zsellér és 10 lakószellér.²⁰ A tagosításkor a birtokok vallás szerinti elkülönítése is megtörtént: a katolikusoké lett a Hársas-alja, a Büdösküti-dűlő, Udvardomb, Gondóta, Följáródűlő, Hársas-aljai rét, és a Bitváradűlő; a reformátusoké a Kenderföldek, Feszítődűlő, Farkasdűlő, Hosszú-földek (Hosszi), Szőlőalja, Bogarászó, Berek, Nyíres, Gödör, Belső gyöp.²¹

A falu így nemcsak szellemileg, hanem anyagiilag is külön közösséget alkotott, s úgy élt egymás mellett, mint két szomszédvár. Külön-külön közbirtokosságot is alkottak: külön gulyással, kanással, apaállatokkal. Külön korcsmába jártak a katolikusok, külön a reformátusok, még búcsúkor sem mulattak együtt. A két falu gyermekei sem játszottak együtt.

A község politikai vezetése egy volt, de kétszer református, egyszer katolikus bírót választottak, a helyettesbíró mindig a másik vallásból volt, az előljáróság aránya 2/3, 1/3%. — Még a termelőszövetkezet megalakulásakor is külön Kossuth Tsz volt az öregfaluban, külön Új Élet Tsz az újfaluban, melyeket maguk között Kálvin és Jézus Szíve Tsz-nek neveztek. Ezek végül Aranykálász néven egyesültek.

Az óslakosok vegyesházasságot sem kötöttek egymással. Ezt a különállást nemcsak a templom és iskola, hanem a külön olvasókör, külön dalárda is erősítette. Az 1930-as évektől mindkét falunak volt férdfidalárdája, melyet az illetékes kántortanító (a katolikusokét Horváth József, a reformátusokét Kovács Miklós) vezetett. Céljuk az egyházi ünnepek fényének emelése volt, de temetések és községi ünnepeken is szerepeltek. A katolikus énekkar kulturáltságát bizonyítja, hogy a virágvasárnapi és nagypénteki passióban Koudela Géza igényes turbáit (tömeg részeket) megfelelő szinten énekelték.

Ebben az időben alakult meg a falusi ifjúság szellemi és erkölcsi nevelését szolgáló KALOT és KALÁSZ legény- és leányegyesület. Ezek célja volt az is, hogy a vallásos népi hagyományokat ápolják, illetve a feledésbe menteket felújítsák.

1943-ban még élt a betlehemezés és regölés töredékes maradványa. Családlátogatásaim alkalmával kitértem a régi vallásos népszokásokra, és ezeket részben lejegyeztem, részben — káplánjaim és tanítóim segítségével — fölélesztettük, néhol kiegészítettük.²²

A. KARÁCSONYI SZOKÁSOK

1. Betlehemezés.

Szereplők 10—12 éves fiúk: 1 angyal, 2 juhász-bojtár, Koredó öregpásztor. Az angyal ruhája

fölött fehér inget, a juhászbojtárok kifordított báránybőr bekecset, kucsmát, az öregpásztor su-bát vagy szürt viselt, és nagy kopogós botja volt. Kellékek: csengő, betlehemi képekkel díszített kápolna, benne gyertya. Az ajtó előtt csengettek, majd az egyik juhász hangos szóval bekiált: Adj Isten jó estét gazda! Terítse asztalát fehér abroszával, töltsé meg hússal, borral, pogácsával, mert nem tudja, mely pásztorok lepik meg éjjel a házat! (Utána a 1. juhász belép.)

1. *Juhász*: Én bátor bejöttem, engedelmet kérek, mert messziről jöttem. Tudom, hogy nem ismernek. De azt is tudom, hogy itten jámbor hivek laknak, engem a hóba, zivatarba ki nem csapnak. — De biz én addig nem maradok, amíg az én pajtásomat be nem bizonyítom. (Kikiált.) Gyere be te tapsifüles. (2. juhász bemegy.)

2. *Juhász*: Hopp Pista bátyám, én is itt vagyok ám! Amint az erdő szélén jártam a farkasok és medvék majd szétrepegették a s-su-subám hátuját. Mivel látták, hogy szegény juhászbojtár vagyok, azért nem bántottak. — Hallom a vén Koredó izgását, mozgását, pipa szoppantását. (ki-szól). Gyere be te porcelánképű, vén Koredó. *Koredó* (köhög, bukdácsol, mérges, botjával a földet böködi): Jó estét kívánok a ház urának és egész családjának!

Bort, búzát, baracot,
Kurtafarkú malacot,
Szeke-rünknek kereket,
Poharunknak feneket,
Hadd ihassunk eleget.

Látom fiaim, ti mind jó karban vagytok, öregapátokról nem is gondolkoztok. Hej, ha előveszem az egyszer igényes, kétszer görbe, ityekes-fityekes botomat, úgy jóltartalak benneteket bottal, hogy a hasatok is hátatokhoz szárad, mint a szlávóniai göbediszónak.

Angyal (kívül énekel) — Glória!

1. *Juhász*: Hallod-e te, mi lehet az?

Angyal (ismétli): Glória!

2. *Juhász*: Keljete fel pásztorársak!

Angyal (belép, betlehémét az asztalra teszi, gyertyát gyújt benne).

Koredó (éneklő hangon): Imádjuk mi Megváltónkat.

Szaporán keljete fel bojtárok,
Az angyal azt mondja hallottátok,
Üdvözítőt ti ma láttok,
Vélem együtt imádjátok!

Mindhárman: Ne is késsünk semmit, csak induljunk. Jaj! Mit vigyünk a gyermeknek, kit az égből kijelentnek?

1. *Juhász*: Majd én viszek neki kis tejecske!

2. *Juhász*: Én is viszek sajtot, kenyerecské!

Koredó: Majd én viszek egy báránkát, kivel tartom édesanyját!

1. *Juhász*: Amott látok egy nagy fényességet,
Bizonyos isteni jelenséget!
Nézd meg Jankó, ott vagyon-e?
Bizvást oda mehetünk-e?

2. *Juhász*: Ott nagyon bizonynal, már megnéztem.
Betekintettem, ahogy odaértem.
Jaj! ott fekszik a jászolban,
Betakarva posztócskában.

Mindhárman (letérdelnek):

Üdvözlégy, ó Jézus, kis királyunk,
Kit nagy szegénységben itt találunk.
Légy mindenkor mi oltalmunk,
Ellenségen diadalmunk.

1. Juhász (a betlehem elé lép):

Íme, édes kis Jézuskám, én is hoztam
egy kis tejcskét.

2. Juhász (a betlehem elé lép):

Íme, édes kis Jézuskám, én is hoztam
egy kis sajtocskát.

Koredó (a betlehem elé lép):

Íme, édes kis Jézuskám, én is hoztam
egy kis báránykát

Énekszóval a betlehem előtt lépkednek:
(SZVU. 20. dallam)

Elindulának és elbé jutának,
Szűz Máriának jó estét mondanak.
Jaj de sötét van, elvétjük az utat,
Addig a tolvajok meglopják nyájunkat.
Engedje az Isten, hogy több szent karácsonyt
megérhessünk,
Erővel, egészséggel eltölthessünk!
De ne ilyen búval, bánattal,
Hanem több örömdetes napokkal!
Dicsértessék a Jézus Krisztus.²³

2. Regölés

Karácsony másnapján regölők járták a falut,
6—8 legény. Különleges hangszerük nem volt,
legfeljebb köcsögduda. Szalaggal diszitett vessző-
korbácsukkal végigkorbácsolták a háziakat, főleg
a leányokat és gyerekeket, közben mondogatták:
„kelléses ne légy az új esztendőben.” Vittek dró-
tot is a kolbász felfűzésére. A kolbász-gyűjtő hen-
tesnek öltözött fehér kabátban, vagy kötényben.

Regölés I.

Ej gazda, gaz-da kislé-e vi-gé-ság? Is-ten szálljon házádra.
Hát 8-korrel hat ló-val, Szép aranyos e-ké-vel. Híj re-ge rej-tem,
Majd ne-ked ej-tem.
Isten meg-se men-ten, ke-be-lé-be rej-ten. A-mott is ta-lál-tam.
egy szőlő-ké-bés-tyét, a-zon le-gel-tet-tem csa-dá-la-tos szar-vast.
Csa-dá-la-tos szarvasrak e-zer á-ga-bo-ga, Gyúj-tat-ian gyó-lad-jék.
e-zer mű-se gyer-tye, Ol-tallan a-lud-jék.
Tíz-tek le-gyen ka-rá-csony
menk le-gyen ka-lács-tok.
Tarka-költészt asz-nyom nagy da-mabot csil-la-gom. Ek-ko-rát, mék-ko-rát, mint a kor-bács, ek-ko-rát.
Céndé-nyek, pón-dó-ród-jék,
Mint a mac-ka par-ka, mint a gaz-da luj-ca.

Adja Isten, hogy több Szent István napját is
megérhessék,
Erővel egészséggel eltölthessék.
Adjon Isten bort, búzát, békességet, lelkünknek
örök üdvösséget,
Ha meghalunk a mennyországba juthassunk.
Dicsértessék a Jézus Krisztus. — Mindörökké
Ámen.

Itt a kolbász! (Felmutatja az adományokat
gyűjtő legény.)²⁴

Regölés II.

1. El-jít-tuk al-jét-tünk Szent Ist-ván szol-gá-i
2. Az is meg-en-ged-te a fül-sé-ges Is-ten
3. Adj-jen az Úr-is-ten en-nek a gaz-dá-nak
4. Ad-jon az Úr-is-ten en-nek a Ro-zá-nak
1. Ré-gi szo-kés sze-rűt szá-bad kö-ször-ten-ten?
2. Hogy szől-jünk a-zok-hoz, a- kik lak-nak it-ten!
3. Bő-sé-ge-sen min-dent szű-rű-nek, kam-ná-nak!
4. Egy szép fés-le-gény-két, egy szép fés-le-gény-két!
1-3. Hej re-ge raj-ta, hej re-ge raj-ta.
2. De mi le-gyen a ne-ve? {Mé-szá-ros Pis-ta!
De mi le-gyen a ne-ve? {Mé-szá-ros Pis-ta!
3. Ka-ma-ra-ra re-kesz-szék {Ot-sz-mil-jon raj-ta
5. On-nan ki se e-resz-szék {Mint a páma hű-ja.
4. Hej re-ge raj-ta, hej re-ge raj-ta.²⁵

3. Balázs-járás

Szent Balázs ünnepe (febr. 3.) körül diákok
mentek köszönteni. Az adomány egy része a
kántoré, másik része a szegény diákoké lett. 5—6
diák ment együtt. Ruhájuk kifordított kabát,
sapka és kucsma volt. Láncos botot is vittek,
mellyel a taktust ütötték. Az 1940—50-es évek-
ben pénzt gyűjtöttek, melynek 80%-a a temp-
lomé lett (orgonára, harangra), 20% pedig a kö-
szöntő gyerekeké.

a). Balázs-járás ősi szövege

Balázsjárás ősi szövege 1-2.

Em-lé-kez-zünk, hogy ma lé-szen Szent Ba-lázs-nak nap-ja,
Me-lyet a mi di-ák-sá-gunk ün-nep-lés-sel tár-ta.
Ö-rö-met e ház-nak, asz-szony-nak, u-rá-nak
Ezt hír-des-se é-nék-szól-vel e-ze-ke-ta-nít-sa.
Balázsjárás ősi szövege 3.
Udál meg a pén-te-ke-t, Ha te nagy ló-pé vagy,
meg-ú-tóm ám én is, az va-gyok ám én is

(Elbeszélő hangon mondja a vezető)
 Allj félre barátom, én is hadd beszéljek,
 Lássuk azután, ki lesz a vitézebb!
 Lábásokat félre tegyenek, mert a balázsok táncra
 kelnek.

(Tánc)

Balázsjárás ősi szövege, 4.

Zöld az er-dő, zöld a me-zs i-de-ki.
 Kín-csem, ró-zsám a vá ros-ból gye-re ki!
 Itt vi-rág-zók a ka-duk-fű, szar-ka-láb,
 Itt nem por-zik, pu-ha fü-vén jár a láb.

Balázsjárás ősi szövege, 5.

Kék az i-bo-la, kék a vi-rá-ga.
 Kék a sze-re-tüm sze-me-láng-ja.
 Né-zél ró-zsám a sze-mem-be,
 Mit ol-vas-tál ki be-lő-le? ²⁶

b) Balázs-járás változata

Az ősi Balázs-járás szövegében sok olyan kifejezés van, amely sérti a vallásos érzést, és szinte bűnre biztatja a híveket. Ezért a következő formára változtattuk a köszöntőt, amely meghonosodott a községben és egyben példa is a folklorzációra.

Emlékezzünk, hogy ma leszen Szent Balásznak napja,
 Melyet a mi diákságunk ünnepléssel tart ma.
 Örömet a háznak, asszonynak, urának!
 Ezt hirdesse énekszóval, ezeket tanítsa.

Orvos volt a mi Balászsunk, sok embert gyógyított,
 De mivel hogy nagy szent is volt,
 sok lelket nyugtatott.
 Szebaszté városa, melynek szülötte volt.
 Püspökének megválasztja, főpapja hogy megholt.
 (Dallam az ősi változat szerint.)

Balázsjárás változata

Mint a-tya és or-vos szol-gál-ja a nyá-ját,
 Fél-ve ör-zi, vé-di a kris-tu-si vár-tát.

Mikor reá törnek, s életét keresik,
 Hívek kérésére barlangba menekszik.
 Félelmetes barlang tanyája sok vadnak,
 De ezek Balázssal jól megbarátkoznak.
 Beköti sebüket, gyógyítja bajukat,
 Meghálálja ezzel sötét szállásukat.
 Ellenség nem nyugszik, csakhamar elfogja,
 Fegyveres erővel viszi a kintpadra.
 Mikor városába visszahozzák újra,
 Megkezdődik nyomban a diadalútja:
 Már mindenütt várják betegek és bénák,
 Utoljára veszik gyógyító áldását.
 Rohan egy anya is, gyermek van a karján,
 Kinek nagy halszálka akadt meg a torkán.
 Megáldja Szent Balázs a fuldokló fiút,
 Akit az Úristen rögtön meggyógyított.
 Az ítélőbíró nyájasan köszönti,
 Véli, hogy Szent Balázs hitét így megszege.
 Szent Balázs keresztény bátran meg is vallja,
 Erre nyakát szelte vad hóhér pallosa.
 Kövessük Szent Balázst a hit megvallásban,
 Kérjük szent áldását a torokfájásban.
 Ó Szent Balázs püspök könyörögj érettünk,
 Hogy mi rossztól, bajtól mentesek lehessünk.
 Dicsértessék a Jézus Krisztus.²⁷

4. Pünkösödölés

Szereplők: 1 kisebb leány rózsaszin ruhában fején virágkoszorúval — Ő a pünkösdi királykisasszony —; 6 nagyobb leány udvarhölgy, öltöztük különböző színű ruha lehetett. Vonulási rend: 2—3—2. A középső pár közrefogta a királykisasszonyt. A menetben a vezető szalaggal, bokrétaival ékesített pálcát vitt, társának a karján kósárka volt az adományok gyűjtésére.

Amikor beléptek az udvarra, négy sarkánál fogva kifeszítették a királykisasszony feje felett a nagy selyemkendőt. Az első pár engedélyt kért: „Szabad-e pünkösödölni?” Az engedélymegadás után kezdték az éneket:

4. Pünkösödölés

Meg-hoz-ta az Is-ten pi-ros pün-kös-d nap-ját,
 Mi is im, hoz-tunk egy ki-rály-kis-ass-zony-kát.

2. Piros pünkösöd napján mindenek újulnak,
 A kertek, a mezők virágba borulnak.
3. Hoztuk a szép lányok rózsakoszorúját,
 És a szép legények szegfű bokrétaját.
4. Fogatlan mamáknak porhanyós pogácsát,
 Öreg jó bácsiknak csutora borocskát

Leengedik a kendőt, a piciny lányt magasra emelik: „Ekkora legyen a kendtek kendere.” A következő versszakokat egyénenként éneklük, az éneklő kezében tartja a virágos pálcát, melyet az ének végén a következőnek adja át. Ezután to-

vább folytatják, de most már egyénileg, az éneklést. Az éneklésnek szigorúan kötött sorrendje nincs, egymás után sorba kezdenek rá.

- a. Bor, búza áldása szálljon erre házra,
Mint régen Szentlélek az apostolokra.
- b. Mint Jézuska Betlehem kibimbózott ága,
Judea népének királyi pálcája.
- c. Én kicsike vagyok nagyot nem szólhatok,
Mégis az Istennek dicséretet mondok.
- d. Gyöngé vessző vagyok, mindenfelé hajlok,
Szüleim kertjében most nyilni akarok.
- é. Anyám lánya vagyok, rózsafán termettem,
Hajnalban születtem, piros pünkösdi reggel.
- f. Ki akarok nyilni, mint pünkösdi rózsza,
Csattan rám, mint a tűz a Szentlélek csókja!
(Mindnyájan)
- g. Szentlélek áldása szálljon erre házra,
A benne lakókat indítsa vígságra!
Dicsértessék a Jézus Krisztus.
(Pénzt, vagy süfeményt szoktak
ajándékba kapni.)²⁸

B. REFORMÁTUS SZOKÁSOK

A református szokásokkal részletesen nem foglalkoztam, nem is gyűjtöttem össze, de hallottam róluk. Ezekben a szokásokban, szövegekben sok minden rokon vonást mutat a katolikussal. Néhány idős nyáradi asszony közlése töredékes voltában is igazolja a fentieket.

1. Karácsony

A köszöntők mindig kiskarácsonyeste (dec. 31.) jöttek. Napszállta után a pásztorok — gulyás, kanász — végig túlkölték az utcát a „fékútól” a főszegig. A legények kolompoltak. Erre az alkalomra szíjból font nagysudarú ostorral durrogattak minden ház előtt. A betlehemi pásztorokra emlékeznek, mondták a „kegyesek”, elriasztják a „rosszakat”, suttozták a babonások.

A fiúgyermek hármas-négyesével járták a házakat, és megkérdezték: „szabad-e köszönteni?” A köszöntő a következő volt: „Mennyből az angyal szállt hozzátok pásztorok, hogy Betlehembe sietve menve lássátok Istennek Fiát, aki született jászolban, hogy néktek Üdvözítőök valóban.”²⁹ Sokszor vele, vagy külön énekeltek a ref. énekeskönyvből a 81. dicséretet:

„Krisztus Úrunknak áldott születésén
Angyali verset mondjunk szent ünnepén,
Mely Betlehemnek mezejében régen
Zéngett eképpen:

Dicsőség magasságban az Istennek,
Békesség legyen földön embereknek!
És jóakarat mindenféle népnek
És nemzetségnek!...³⁰

A huszas évek végén énekeltek még mást is, nem a szentkönyveikből való énekeket. Ezek közül kettő katolikus ének: „Csorda pásztorok midőn Betlehemben...”, „Pásztorok, pásztorok örvendezve sietnek Jézushoz Betlehembe...”³¹

Éneklés után köszöntöttek: „Engedje az Isten,

hogyan több karácsony napját is megérhessünk. Azt is erőben, egészségben eltölthessük. Ne ilyen búval, bánattal, hanem több örvendetes, vigasságos napokkal. Ámen.”

A második világháborúig betlehemesek nem jártak. 1950 után minden évben jöttek újfalusiak: 3 pásztor és 1 betlehemet vivő angyal.

Valamikor karácsony táján öreg cigány is jött köszönteni. Csengő, vagy kolomp volt nála. Szövegének csak a töredéke ismert:

„... Szent Jób, Szent Iván
boldognak mondjátok...
... Szálljon Isten házukra
Hat ökorrel, hat lóval,
... Kilenc borgyas tehénnel...”

A szövegtöredék arra utal, hogy ez a regélés maradványa. Megemlítésre méltó még, hogy a Luca-szék faragás nem volt szokásban. — Két hiedelem élt: Lucakor nem volt szabad varrni, mert akkor nem tojnak a „tikok” (tyúkok). De Kiskarácsonykor nem volt szabad ruhát szarítani sem, mert a kötélén lógó ruha ezen a napon halottat jövendőt.

2. Új esztendő

A köszöntőknek csak töredékes változataira emlékeznek:

- a) „Új esztendő, vígság szerző, most kezd újulni.
Újulása új örömet most kezd hirdetni.
Hirdeti már a Messiást eljötnék lenni,
Legyetek az Úristennek áldó hivei.”
- b) „Az új esztendőben, minden idejében
Áldjuk a Jézus drága (... szent nevét...)
- c) „Adjon az Úristen ebben az új évben
Bort, búzát, békességet, ha meghalunk örök
üdvösséget. Ámen.”

3. Vízkereszt

Az öreg Ferenc cigány vízkeresztkor egy szétoltható, visszahúzó, felszalagozott szerkezet mozgásával, mely a betlehemi csillagot jelentette, kísérté énekét: „Háromkirályok napján, országunk egy istápját dicsérjük énekekkel, vigadózó versekkel. Szép jel és szép csillag. szép napunk támadt...”³²

4. Böjt

Az öreg faluban böjt nem volt. A nagypénteki ebéd mindenütt bableves, mákostészta, aszaltgyümölcs volt, amelyben mégis megnyilvánult némiképp a böjt.

5. Húsvét

Húsvétkor köszöntő nem volt. A negyvenes évekig locsolás sem. A gyerekeknek színes tojást festettek hagymahéjjal, börszönnnyel, valamilyen fűvel, kávépótló piros papírával. Diszítés, rajz nem volt a tojáson.

6. Szent Iván

Valamikor a nyár kezdetén volt minden évben a „Szent Iványi tüzek” gyűjtása. A „gyöp” szélén gyűjtötték a tüzet. Legények, felnőtt leá-

nyok énekeltek, játszottak ott és átugrálták a tüzet. — Az énekre már nem emlékeznek.

Ez korszaklezáró, évnegyedkezdő ünnep megtisztulási rituállal.

Az itt elmondottak jól példázzák, hogy területi és vallási elkülönülés ellenére egy zárt közösségen belül az egyéni és közösségi kapcsolat nélkül is végbement a folklórjelenségek, a szokásmotívumok vándorlása.³³

JEGYZETEK

1. Schematismus Almae Diocesis Wesprimiensis 1938. 95. Továbbiakban: Névtár.
2. DAX—ÉRI—MITHAY—PALÁGYI—TORMA: Veszprém Megye Régészeti Topográfiája. A pápai és zirci járás. (Bp. 1972.) 187. — Továbbiakban: Topográfia 4.
3. Topográfia 4. 188.
4. Topográfia 4. 188. — V. ö. Névtár 1975. 265. — PÁKAY Zsolt: Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján (1531—1696). (Veszprém, 1942.) 122. Továbbiakban: PÁKAY.
5. ILA—KOVACSICS: Veszprém megye helytörténeti lexikona. (Budapest, 1964.) 301., — V. ö. PÁKAY 122.
6. VmL, a Pápai Eszterházy levéltár anyagtöredéke: Dominii Pápa Capsa 36. 198, 202. — PÁKAY 122—123.
7. VmL: Tagosítási iratok 96/1862.
8. VPL: A8/1. 4—5. — PFEIFFER János: A veszprémi egyházmegye legrégebbi egyházlátogatásai (1554—1760). (Veszprém, 1947) 123.
9. KORMENDY József: Fa- és sövénytemplomok a Veszprémi Egyházmegye területén a XVIII. században. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 10. (1971) 76.
10. VmL, lásd 6. jegyzet Capsa 36. 182, 188, 101.
11. U. o. 188.
12. Id. Gerencsér Ferenc tanúsága szerint a Gerencserek a rábaközi Szanyból, a Sipőczök Kauvárról, a Csékiek a Vas megyei Szergényből, a Vasok, Mészárosok, Máticsok, Miklósok, Mógorok, Regovicsek, Gaigerok (Kaiger), Hegedüsök, Horváthok, Csörgicsek, Bellák, Megyesiek, Zöldek a környező falvakból kerültek ide. Később települtek (a XIX. és XX. sz. fordulóján) a Biró, a Farkasdi, Keszler, Vesztergom, a Nagy családok tagjai. V. ö. VmL: Tagosítási iratok. 96/1862.
13. ILA—KOVACSICS: 301.
14. Plébániai levéltár Nyárád. „Régi feljegyzések.” Továbbiakban: NYPL. A nyárádi kat. templommal kapcsolatban a következő történetet hallottam Hegedüs Károly egyházközségi gondnoktól 1945-ben. „Az első világháború után elég nagy volt a szegénység nálunk. Két öregebb ember H. Nagy Károly, akit csak „öreg Helesnek hívtak, mivel nagyon csinos („heles”) volt katona korában, és az öreg Kantó ott hagyta Nyárádot, hogy könnyebb megélhetést keressen. Amikor a Csertetőre értek, így szólt Kantó az öreg Heleshez: „Pajtás, nézzünk még vissza a mi szép templomunkra.” „Nem nézek én! Mondta az öreg. — Silledjen el az Nyárád ott, ahol van. Akkor lássam mégegyszer, amikor a hátam középit!” Alig múlt el egy-két év, nem érezték jól magukat az új helyen, haza kívánczoltak. Amikor újra felértek a Csertetőre, és az „öreg Heles” meglátta a templomtornyot, könnyezve mondta: „Istenem köszönöm, hogy mégegyszer láthatom.” Utána letérdelt és megcsókolta a földet.”
15. VmL, lásd 6. jegyzet Capsa 36. 167.
16. A temetőre és kútra vonatkozólag id. Gerencsér Ferenc vallott 1946-ban, és még hozzátette: „Amikor a kútásó francia kijött a kútból, az ott játszadozó gyerekek közül elkapta Gerencsér Vendelt — a nagyapámat —, néhányat az ülepére ütött mondván „el ne feledd, hogy a kutat egy francia ásta.”
17. VPL, A8/12. 237.
18. Névtár 1963. 62.
19. VmL, 1768. évi úrbéri tabella Nyárád.
20. VmL, Tagosítási iratok 96/1862.
21. VmL. u. o.
22. Munkatársaim közül említésre méltók: Horváth József ig. kántortanító, Hertelendy Mária, Erdélyi Máté, Varga Magdolna kántorok, Balázs Endre, Péterfai Lajos, Szalay János, Polgár György, Jokesz István káplánjaim.
23. NYPL, a szerző lejegyzése.
24. NYPL, Séföl Sándorné sz. Ihász Mária 63 éves nyáradi lakos közlése alapján 1946-ban jegyezte le a szerző.
25. Szövegét és dallamát Horváth József kántortanító hozta Somlóvásárhelyről az első világháború után.
26. NYPL, a Balázs-járás 1947-ben lejegyzett ősi szövegét 1981-ben Magyar Vendelné sz. Vas Mária nyáradi lakos (47 éves) elmondása nyomán ellenőrizte a szerző.
27. NYPL, a szerző lejegyzése 1952-ben. — A regölés és Balázs-járás szövegét magnóra énekelte Sipőcz Pál 70 éven felüli v. nyáradi, jelenleg kispesti lakos. A felvételt dr. Mógor Ilona Nyárádról származó veszprémi lakos készítette. A magnószalag a szerző tulajdonában. — A Regölés I. dallamát B. Lajos Judit, a Regölés II., a Balázs-járás I.—II. és a Pünkösdőlés dallamát Marton Tünde írta kottára. Közreműködésükért ezúttal is köszönetet mondok.
28. NYPL, a szerző lejegyzése.
29. Dallam és szöveg megtalálható a „Hozsanna” c. katolikus énekeskönyvben. Budapest, 1981. 121.
30. Énekeskönyv magyar reformátusok használatára. Debrecen, 1935. 212.
31. Hozsanna op. cit. 116., 127.
32. Stampay János: Kath. egyházi énekek, imák: Budapest, 1923, 89.
33. A református hagyományokat Kiss Zoltán lelkész és Kovács Miklós ig. tanító áptolták.

JÓZSEF KORMENDY

EIN BEITRAG ZU DEN GEGENWÄRTIGEN KALENDARISCHEN VOLKSSITTEN IN NYÁRÁD

Nyárád gehört zu den im Mittelalter gegründeten Siedlungen. Im 18. Jahrhundert galt sie als Grundbesitz der Benediktiner. Ab Mitte des 14. Jahrhunderts gehörte die Siedlung der Burg von Ugod, nachher ab Mitte des 17. Jahrhunderts der Burg von Pápa. Der Dorfpfarrer von Nyárád ist bereits in Schriften aus dem Jahre 1387 erwähnt. Im Jahre 1488 zahlte die Siedlung eine Steuer von 63 Ft. In den Zeiten der Türkenherrschaft ist sie mehrmals verödet worden, ihre Einwohner sind in die Wälder geflohen. Doch hat sich die Siedlung immer wieder bevölkert. In der Zwischenzeit wurde auch die Dorfkirche zugrundegelegt und die Bevölkerung trat zur reformierten Religion über. Die Esterhasys versuchten sie zum Katholizismus zurückzuführen und weil dies ihnen nicht gelang, wurden im Dorf katholische Neubauer angesiedelt. Die neuen Einsiedler haben sich mit der hiesigen Bevölkerung nicht verschmolzen und bildeten ihre eigene Gemeinschaft

sowohl in religiöser als auch in wirtschaftlicher Hinsicht („Altdorf“ und „Neudorf“). Die Reformierten (Kalvinisten) und Katholiken (Papisten) hatten sogar ihre eigene Flur, eigene Schule und Schenke sowie ihr eigenes Kompossessorat usw. Dementsprechend haben sich auch ihre religiösen Sitten entwickelt: Weihnachtskrippe, Spielleute, Prozession zum Balsiustag, Pfingstfest . . .

Unabhängig von den katholischen Sitten, doch gewissermaßen dadurch veranlasst, gab es auch bei den Kalvinisten verschiedene Volkssitten zu Weihnachten, zum Neujahr und Dreikönigtag, Ostern und Johannistag.

Wirtschaftlich konnte die Gemeinde inzwischen durch die Genossenschaftsbewegung vereinigt werden, obwohl die beiden Dorfteile anfangs zwei voneinander unabhängige landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaften gegründet hatten. Auch eine geistlich-kulturelle Annäherung ist wahrzunehmen.

MAGYAR NÉPHAGYOMÁNYOK A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ KATONÁINAK TUDATÁBAN

IV. A FALU ÉS ÉLETE

A második világháború idején, majd az azt követő hadifogságban (1943. X. 1—1947. VII. 31) gyűjtött magyar vonatkozású néprajzi anyagom negyedik részét közlöm az alábbiakban. A gyűjtés körülményeit és egyéb szükséges megjegyzéseket az első rész bevezetésében (VMMK 9, 1970, 247—274) elmondtam már, erre felesleges tehát visszatérnem. A második és harmadik közlemény Évkönyvünk előző számaiban jelent meg.

A vonatkozó anyagrészeknél ez esetben is hivatkozom — ismétlés helyett — a megfelelő rész sorszámára.

Az eredeti gyűjtés kéziratából pár fejlécut ki-reprodukálva bemutatunk, a szövegek közti értelmező rajzok is e kéziratból valók.

KINCÁSÁS

1. „Karácsony napjának éjjelén felveti magát a pénz”. — Sági János, rk. gazdasági alkalmazott, 1910, Nemesbükk.

2. Egyik vasárnap, nem tudja az elbeszélő, mikor, „tisztul a pénz!” Ha valaki éjjel meglátja a pénz tisztulásának lángját, gyorsan le kell húznia a lábbelijét és kapcáját a lángra kell dobnia. Másnap reggel, ahol a kapcát megtalálja, ott van a pénz a földben. — Kelemen István, szobainas édesapjától, aki gazd. cseléd volt, hallotta ezt. — 1923, Putnok.

3. Köveskúton a kincskeresők „egy hordó aranyat” találtak. Úgy tudták volna azonban kiásni, ha munka közben senki egy szót sem szolt volna. Már annyira leástak, hogy félig kint volt a hordó. Ekkor az egyik ásó elkiáltotta magát: „Már

kézzelem is tudunk venni!” Erre olyan mélyre lesüllyedt a hordó, hogy többet nem találtak meg. A hegy keleti oldalán van ez a hely.” — Sági János, rk. gazd. alkalmazott, 1910, Nemesbükk.

4. Elbeszélő maga is tanúja volt egy kincskeresésnek. A „határpásztor” a „Kishegy” nevű határreszen több alkalommal lángot látott felvillanni. Elmondta ezt az elbeszélő nagyapjának is. Megállapodtak abban, hogy a jelzett helyen pénz van elásva, és az „tisztul”. Három napig ástak itt. Találtak is végre egy nagy kerek követ. Azt gondolták, ez alatt lesz egy üstben a pénz. Természetesen nem volt ott semmi. — Kökény Miklós, rk. tisztviselő, 1919. Rád, Nógrád m.

5. Miskolc mellett van Mály község. Van itt egy kastély, amelynek kerítése mellé sok pénzt ástott el valaki. Megtudta ezt három ember. Ezek ázni kezdtek a pénz után. Találtak is egy nagy vasládát, de amint fessegették, a láda lesüllyedt a mélységbe. Elmentek erre egy „tudós asszonyhoz”. Ez mondta aztán nekik, hogy pont 7 év múlva ássanak újra azon a helyen, ahol a láda elsüllyedt. Ásás előtt azonban bodzafaágakkal tűzdeljenek körül egy akkora kört, ahol dolgozni tudnak. Vigyázzanak azonban, és munka közben egy szót se szóljanak, mert akkor ismét és örökre elmerül a pénz. Így is tettek. Megtalálták a ládát, de az egyik nem tudta, mit akar a másik. Egyik elvesztette a türelmét, és rákiáltott a másikra: „Fogd meg már!” Erre aztán örökre eltűnt a láda. — Kelemen István rk. szobainas, 1923, Putnok, hallotta az édesapjától, aki gazdasági cseléd volt.

6. Volt egy gazdag ember, akinek volt egy hordó aranypénze, egy hordó ezüstpénze, meg egy hordó rézpénze. Nem tudta a pénzt hova tenni, hát letette a pénzt egy „kriptályba”. Ezután csakhamar meghalt, és a pénz a kriptályban maradt. Az emberek valahogy megtudták, hogy a kriptában pénz van, és próbálták kiásni. Ez nem ment, mert a föld olyan kemény volt, mint a kő. Egyszer egy asszony ment arra egy kisgyerekekkel. Láta, hogy a kriptaaajtó nyitva van. Hamar berohant, letette a gyereket és „kapart egy kötény aranypénzt”. A pénzzel kiszaladt és kiöntötte. Vissza akart menni pénzért, de a „kriptály” ajtaja becsukódott. A gyerek is a kriptában maradt. Mindenképpen próbálták az ajtót felnyitni, de ez nem sikerült. Az asszony ekkor bánatában elment egy tudós asszonyhoz. A „tudós asszony” megvigasztalta, hogy egy cseppet se féljen, a fia nem fog meghalni. Hét év múlva pontosan ki fog megint az ajtó nyílani, mert olyankor „tisztul a pénz!”

Akkor legyen ott, megtalálja a fiát. Úgy is lett. Hét év múlva kinyílt a pinceajtó, és az asszony elevenen találta a kriptában a fiát. A gyerek ekkor már 8 éves volt, de beszélni nem tudott. Megtanították beszélni, és akkor elmesélte, hogy egy nagy kigyóval élt együtt, az tanította meg, mit ehet. — Kelemen István, rk. szobainas, 1923, Putnok, édesapjától hallotta, aki gazdasági cseléd volt.

7. „Nemesapátiban nem is olyan régen szőlőforogatóskor egy kőcecskét találtak, emi tele volt arannyal”. — Nagy Lajos, rk. fm. 1923, Nemesapáti, Zala m.

8. „Zalatilaj határában a Törökházi részben egy aranyasztal van elásva, ami a törököké volt. A pontos helyet azonban nem tudja senki.” A temetői dülő dimbes-dombos. „Itt két vasfazék pénzt találtak.” „Egy mérnök meg is fúrta ezeket a dombokat és azt mondta, nagy értékek vannak bennük.” A pénzeket úgy találták, hogy valami „garaboncás” járt a faluban, és volt hely, ahol tejet kért. Ez mutatta meg köszönet fejében az elásott pénz helyét. Volt család, amelyik ki is ásta a pénzt. A falu „kupában” fekszik. Valamikor a dombon is épületek voltak. Itt gyakran találnak vakolatdarabokat, csontokat stb. — Farkas Jenő rk. fm. 1923, Zalatilaj.

9. Zalaapátiban, nem is olyan régen, erdőirtáskor egy nagy boltozott alagutat találtak. Az alagútban „négy aranyökör, aranyszekér és aranyiga volt”. Sági János, rk. gazd. alkalmazott, 1910, Nemesbükk.

10. Kistályán a „fehér papoknak” sok pénze van elásva egy pincében. Volt egy pinceforma hely, ott sokan ástak már, de csak „békát” találtak. — Ipacs András, ref. fm. 1923, Tiszaszőlös, Heves m.

A MŰLT EMLÉKE

11. „Rika erdőségben” van egy magas hegy, amit „Bódi-tetőnek” hívnak. Itt állt Attila vára. Pár év előtt ástak is itt, és megtalálták a borospincét. Ebben a várban lakott Rika királyné. Amikor a királyné meghalt, a Rika patak medrében temették el, sírjára pedig hatalmas kősziklét hengerítettek. A sírba sok kincset raktak. — A „Rika erdőben” élt valamikor egy „Dregus” nevű haramia. Ez kilenc falu lakóit fosztogatta. A Dregus család igen szegényli ezt az őst. — A tatárjárás idején Rabsán vezér támadta meg a falut. A magyarok a veszett csata után az „almási baraláng” felé húzódtak vissza. Rabsán hidjánál a magyarok vezére megölte Rabsán tatár vezért, erről a hid neve. Az „almási baralángba” húzódtak magyaroknak háromnapig ostrom után elfogyott az élelmük. Ekkor hamuból hatalmas kenyeret sütöttek. Egy vakmerő ember felkúszott a sziklára, és megmutatta a tatároknak a hamukenyeret. A tatárok látva, hogy milyen sok élelmük van a magyaroknak, dühösen elvonultak. Ez az ember másnap újra felkúszott a sziklára a hamukenyérrel. Amikor látta, hogy az ostromló tatároknak nyoma sincs már, örömeiben lezuhant a szikláról, és szörnyet is halt. Veress Miklós, unitárius, fm. 1923, Vargyas.

12. A „Török út” az „Öregkőhöz” vezet. Van

ott egy barlang, amely ma már meglehetősen el-tömődött, de azt mondják, valamikor hatalmas volt. A török jöttek hírére a tokodiak a barlangba menekültek. Kényelmesen el is fértek. Nem is lett volna semmi baj, de az egyik asszonynak tisztába kellett tennie a kicsinyét. Kivitte a gyereket megmosni egy forráshoz. Egy török észrevette az asszonyt, és követte a barlangig. A törökök az utolsó szálíg legyilkolták a falu lakóit.” — Kovács Béla, újságíró, Tokod.

13. Pusztaszentlászló község neve onnét származik az elbeszélő szerint, hogy a falu valamikor elpusztult. A temető mellett, ahol valamikor a régi falu állott, az elmúlt években igen sok „kőedényt” találtak a szántó béresek. Fullér István intéző vitte el ezeket. Az elpusztult falu temploma a „harangoskút” helyén állott. Amikor úgy 50 év előtt a kutat ásták, „szent edényeket és kőből való szenteket” szedtek ki belőle. A temetőben kolostor állott. Ennek az elbeszélő szerint igen nagy pincéje volt. „Egy vak embert, aki igen akart bort inni, kötélén 16 m mélyre eresztettek le a pincébe, akkor elájult.” Azóta nem találják a pince bejáratát. — Németh István, Pusztaszentlászló.

14. Pusztaszentlászló neve onnét származik, hogy egyszer elpusztult a falu. „Amikor a törökök jöttek, az egész falu a templomba menekült. A templom népestül elsüllyedt. A temető alatt van egy kút, itt volt a templom.” Itt még ma is lehet kőből faragott szenteket találni. „Nagy András uraság legelője ez a terület. Az uraság Pestre vitte a múzeumba ezeket a szenteket.” A temető körül volt a régi Szentlászló falu. Téglát és vakolatdarabokat ma is sokat lehet itt találni. „A törökcsapás” régi út, amelyet ma már nem használnak. A mai temető irányába vezet ez az út. A temető alatt egy nagyon nagy pince van. Erre 30—40 éve akadtak rá, amikor „éppen a lejárat lépcsőre tettek le egy halottat.” Volt a faluban egy teljesen „világtalan” ember. Ez vállalkozott rá, hogy lemegy a pincébe, „de az akkori tisztelendő nem engedte. Ekkor lámpákat eresztettek le a pincébe. Ezek azonban hamar elaludtak. A lámpa fényénél hordókat és iratokat láttak”, amiből azt állapították meg, hogy a pince egy kolostorhoz tartozott egyszer!” — Pétery Lajos, ev. fm. 1923, Pusztaszentlászló.

15. Ahol most a temető van, ott valaha falu állott, amely a „törökfutáskor” pusztult el. Házalapokat, téglákat lehet itt találni. „Találtak már egy kutat is.” — Horváth József, rk. fm. 1910, Karmacs.

16. „Nagyút mellett van egy régi falu, amit még a törökök pusztítottak el.” Ez a régi falu a „Csárdamajor” mellett kezdődik. Itt volt a falu temploma is. Sok épület fundamentumát lehet itt látni. Ezek a házalapok „patakkőből” készültek. Beljebb a földekben jól láthatók a széles, kelet-nyugati irányú út nyomai. „Megvan a régi Vendel-szobor is, amely a megyei út mellett áll.” — Guti Imre, rk. fm. 1923, Nagyút.

17. Alsókustányban gróf Batthyány erdejében régi templomrom áll. A torony még megvan. A gróf nem engedi elpusztulni, ki szokta javíttatni. — Sági János, rk. gazd. alk., 1910, Nemesbükk.

18. Vöckönd neve „Vönöck” volt régebben. Ez a falu a „nagy török futáskor” elpusztult. A mai falutól délre kb. 1 km távolságban lehet még ma is téglákat találni a régi faluból. „Amikor a törökök a templom tornyát lelőtték, a harang a Zala folyóba gurult. A régi templom vasajtaja Nemesapátiba került, ahol kb. 1858-ban építettek templomot, és ennek oldalajtájára szerelték fel a vasajtót.” — Iván Kálmán, rk. fm. 1923, hallotta így a históriát édesapjától.

19. Zalaszentgrót és Zalabér között van „Zalaszeg ótemető.” Ez állítólag Rózsaszentpéter falu temetője volt. Ennek a falunak nyoma sincs már. — Vargha Károly, Zalabér.

20. Pusztamogyoródon egy elpusztult templom roncsait találták meg, Nagy András uraság birtokán. „50—60 drb szent edényt, kőoltárt, keresztet találtak itt. Ezeket Nagy uraság Pestre vitte a múzeumba.” — Pétery Lajos, ev. fm. 1923, Pusztaszentlászló.

21. „Szentgyörgyvölgyön van egy régi templom, amely még a török időkben pusztult el. Hargitay Ferenc rk. lelkész szeret ilyen régi dolgokkal foglalkozni. Ő állítólag régi pénzeket talált itt, amelyeket jó pénzért eladott valami múzeumnak.” — Madarász István, rk. fm. 1923, Szentgyörgyvölgy, Zala m.

22. Lukafán a Zala-folyóban 150 éves harangot találtak 1942-ben. Iszapos rét van itt, és valamikor itt állt a falu. Találtak itt egy „áldozókelyhet, rózsafüzért” stb. A falu ma kb. 2 km-re van innét. — Tóth József, Lukafa.

23. A kisszentgróti templomot a törökök rombolták le. A torony még áll. — Vargha Kálmán, ref. fm. 1923, Csopak.

24. A török közeledtének hírére egy mocsárral körülvett homokdombra menekült a falu. Fákat döntögettek le, és úgy építettek utat a szigetre. A falu a mai szőlőhegyen volt, ahol ma is gyakran lehet cserepeket találni. Tizenhét család költözött a szigetre és épített ott házat magának. Közben megjöttek a törökök. Ennek emléke a „Törökcsapás” nevű út, amerre jöttek. A szigeten éltek a falu lakói a világtól teljesen elzárva, mert az utat elpusztították maguk mögött. Amikor aztán a török kitakarodott, egy Rajky nevű úr kapta meg a királytól a vidéket. Ő alapította Alsó- és Felsőrajkát. A szigetre menekültek utódait is visszavitte a szárazföldre, és letelepítette őket a faluban. A szigeten álló házakat is szétzedette, és a faluban rakatta újból össze. Ezek közül a házak közül három is áll ma is a falu szélén egy kis dombon. Fából vannak ezek. — Kovács József, Felsőrajk.

25. Egy ágyugolyót őriznek a jegyzőségen, amit a templom mellett álló hatalmas szilfa egyik ágából vettek ki. Akkora ez a fa, hogy a koronája magasabb, mint a templomtorny. Amikor a törökök a „török csapáson” jöttek és ágyúval lőni kezdték a falut, a templomnak szánt lövést a fa fogta fel. — Kovács József, Felsőrajk.

26. Az Akalihoz tartozó Ságpusztán, a temető alatti ingoványos részben kaszálás közben kis harangot találtak. Ezt a harangot a majorban haranglábra akasztva használják. — id. Czanda István, rk. gazd. alkalmazott, 1886, Akali.

27. A templom tornyát még a törökök építették András hidán. — Mazzag Ernő, rk. fm. 1923, András hidán.

28. A plébános kertjében koponyákat, csontokat és „régí olvasókat” találtak. Senki nem emlékezett rá, hogy itt valaha temető lett volna. — Gelencsér Lajos, rk. fm. 1914, Rezi, Zala m.

29. Bakonykoppányban az országút építésénél a Templom téren igen sok csontvázat találtak. A „Papföldön” régi fegyverek jöttek elő. „Azt mondják, itt valamikor régi város volt.” — Scheck Antal, rk. fm. 1904, Bakonykoppány.

30. A templom helyén temető volt. Itt a víz csontokat szokott „kihordani”. — Tóth Pál, rk. fm. 1923, Csatár, Zala m.

31. Kehidán a „Deák-kastély pincéjéből 20 koci csontvázat horrtak el!” A kapu alatt is találtak csontvázat. — Kiss Mihály, urad. gazda, Kehida.

32. A régi kastélyban, amelyet „Elek”-kastélynak neveznek és valamikor az Inkey báróké volt, egyik szobából egy alagút indul ki. Padlózást javítottak, amikor egy csontvázat találtak. Tovább ásva találtak meg az alagutat. Ez be van omolva. Irányára onnét következtetnek, hogy egyik helyen a vasút alatt dűbörgés hallatszik, amikor megy ott a vonat. — Vaskuti József, rk. tisztviselő, 1922, Palin, Zala m.

33. Az „Elek”-kastély melletti járda javításánál egy sor téglá alatt találtak egy csontvázat.” — Vaskuti József, rk. tisztviselő, 1922, Palin, Zala m.

34. „Báthory kardinál Erdély fejedelme volt. Halála úgy történt, hogy Székelyudvarhelynél elvesztette a csatát, menekülés közben 8 fő magával csikszentdomonkosi Pásztorbükkbe menekült. Itt egy kis kunyhóban szállt meg. Egy pásztort kért meg, hogy menjen be a faluba élelemért. A nép elődei büneiért nagyon haragudott a Báthory családra. A nép ásóval, kapával felfegyverkezve egy akaratlan megrohanta Báthoryt és kíséretét. Ezek későn ébredtek fel, védekezni nem tudtak. Báthory halála helyét kis kápolnával jelölték meg, de ez elpusztult, s ma csak egy kereszt mutatja a helyet a következő felirattal:

*Báthory kardinál Erdély fejedelme
Életét itt végezte.*

Végső veszedelme

*Tulajdonittatik Nagy Kristály Andrásnak
Mikor egy hijja volt az ezerhatszázának.
Azután tizenhét és kétszáz esztendővel
Tétegett e kereszt, hogy lenne örök jel.
Tétele e keresztet Puskás András papunk,
Mikor 1817-ben irunk!*

Azóta a nép minden november 1-én egyházi zászlók és keresztok alatt búcsújárást tart erre a helyre. Imádkoznak elődeik büneikért, hogy az Isten bocsássa meg és vegye vissza a rájuk szabott büntetést. Mikor ugyanis a pápa megtudta a falu tettét, azzal büntette meg őket, hogy nem volt pap a községben, esketést, keresztelést és temetést nem végeztek. A község két ízben leégett és csak a templom, meg egy családi ház menekült meg. Erről a házról azt jövendőlték,

hogy ebből a családból fog származni egy nagyrendű pap, és ő fogja Istentől való büntetés elengedését kikönyörögni. Ez most Márton Áron püspök személyében meg is történt." — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

35. Babosdöbrétén a „Luka” erdőben „régí kastélyhely” van, közvetlenül az erdő alatt. Szántáskor téglá szokott itt előjönni. — Lőrincz György, rk. fm. 1923, Babosdöbréte, Zala m.

36. Pölösken gróf Teleki birtokán egy régi vár romjai vannak, itt harangot, fegyvereket stb. találtak az elbeszélő szerint. — Nagy Lajos, rk. fm. 1923, Nemesapáti, Zala m.

37. A kemendi gróf vára a kemendi határban emelkedik. Jól látható a várba vezető út, amelyen egykor a négylovas kocsik közlekedtek, valamint a kapu helye. A falak nem látszanak már. A hegytetőn óriási nagy lapos kövek vannak. Az „Akasztódomb” tövében egy nagy „föd-pince” volt. Itt kincszott a gróf a rabokat. Ez beszakadt ugyan, de meg lehet még találni. — Iván Kálmán, rk. fm. 1923, Vöckönd, Zala m.

38. Kemendolláron van egy kis vár. Egy olasz abból él, hogy a követ bányássza itt. — Sági Jenő, rk. fm. 1923, Vöckönd.

39. Szentgyörgyváron az erdőben ma is mutogatnak tégladarabokat, amelyek a régi várból származnak. Csizmadia Ferenc, rk. tanító, 1920, Nagykanizsa.

40. Bagolasánc községnév nem Kanizsa várával kapcsolatos, mert attól távol van. „Szentgyörgyvári hegyen” volt egy vár, ahhoz tartozhatott. — Csizmadia Ferenc, rk. tanító, 1920, Nagykanizsa.

41. Szenterszethegyen „romhelyek” vannak. Valami vár lehetett itt. — Mazzag Ernő, rk. fm. 1923, Andrásida.

42. Légrádon a törököknek igen erős fészke volt, valahol ott, ahol ma a kápolna áll. „Itt egy veremben laktak a törökök. Zrinyi erős csapattal rajtuk ütött és hatalmas máglyával kifüstölte őket.” — Csizmadia Ferenc, rk. tanító, 1920, halotta Légrádon.

43. A Zala partján állt a régi falu, de ennek nyoma sincs már. Van egy „Várgödör” nevű rész, de a várból már semmit nem lehet látni. — Reznek János rk. ács, 1923. Zalaszentlászló.

44. Rezi várát Rezi Sándorról nevezték el. Falai 6—7 m magasan állnak, megvannak az ablakok helyei is. A vár alatt pince van, de ebbe senki nem mer lemenni, mert ha követ dobnak bele, igen sokáig kong. — Gelencsér Lajos, rk. fm. 1914, Rezi.

45. A zsigárdi erdőben van egy hatalmas fa. Azt tartják, hogy Zrinyi ez alatt pihent meg csapatával. Vaskuti József, rk. tisztviselő, 1922, Palin, Zala m.

46. Palin és Kámáncs között van a „Basa kútja”. Az Inkey bárók őse kanász volt a palini uradalomban. Egyszer arra tévedt egy török basa, aki igen megszomjazott és inni kért a kanásztól. A basa nem tudott inni, mire a kanász nekihasználva megmutatta, hogyan kell inni. A basa követte a kanász példáját és hasra feküdve ivott. A kanász fogta a fejszéjét és levágta az ivó basa fejét. A levágott fejet felvitte a császárhoz. A császár bárói rangra emelte a kanászt, és annyi

földet adott neki, amennyit egy nap körül tudott lovagolni. Ő az Inkey bárók birtokszerző őse. — Vaskuti József, rk. tisztviselő, 1922, Palin, Zala m.

47. A falu egy részét „Földvárnak” hívják. — Kakukk Károly, rk. fm. 1923, Poroszló, Heves m.

48. Lentiben van egy régi vár, amit most magtárnak használnak. — Kovács János, Lenti.

49. „Nagy csata volt Szentgyörgyvölgyön, amikor a régi templom elpusztult. Amerre vér folyt, egy különleges virág nőtt, amely sehol másutt nem terem.” — Madarász István, rk. fm. 1923, Szentgyörgyvölgy, Zala m.

50. Karmacs és Rezi között hatalmas kövek vannak az erdőben. Ezek a kövek belül üresek. Nehezen lehet beléjük bejutni, de belül szobányi férőhelyek vannak, amiket a betyárok „tanyának használtak”. — Horváth József, rk. fm. 1916, Karmacs.

51. Kapolcson a falun kívül emelkedő „Királykövön” nagy sziklák és alapfalak vannak. Az erdőben van az ún. „Pokollik”-barlang. — Horváth Géza, rk. népzeneész, 1923, Kapolcs.

52. Ságpusztán 1910 körül „betyártanyát” találtak a téglagyár agyagbányájában. Egy központi helyiségből több kisebb helyiség nyílt. „Ebben sok birkacsontot és vászonkorsót találtak.” Állítólag a Keszthelyi Múzeumból jött ki egy igen magas, vékony úr (talán szegény Sági János) aki ezeket magával vitte. — Berta Gyula, rk. vincellér, Akali, Zala m.

53. Nagyapja pincéjébe bejártak a betyárok. Tudták, hol tartja az öreg a pincekulcsot, itták és a bor árát a hordón hagyták. — Gelencsér Lajos, rk. fm. 1914, Rezi.

54. Elbeszélő édesapjának „van egy 428 éves tajtékpipája”. „Ezért egy cigány egy pár lovat ígért már! Olyan nagy a pipa, hogy egy hatókrós parasztot hamar tönkretenne, annyi dohány fér bele!” A pipát egy öregasszonytól kapta az elbeszélő édesapja, akire még a nagyapjától maradt ez. A pipát „Savanyó szerezte egy nagy úrtól. Vótak ollan helek, ahova e szokott huzónni. Egy illen helen hagyta a pipát.” — Nagy Lajos, rk. fm. 1923, Nemesapáti, Zala m.

55. A „kemendi” kápolnában van egy hatalmas szent „Kristóf-szobor”, „ennek öklömnyi szemei vannak”. Ezt annak emlékére állították, hogy egykor Kemend helyén hatalmas őserdő volt, amelyben sok volt a vaddisznó. „Ezek elől Kristóf mentette meg az embereket, úgy, hogy egy fára hordta őket.” — Iván Kálmán, rk. fm. 1923, Vöckönd.

KÖZÖSSÉGI ÉLET

56. Van községi bíró. Helyettese a „kisbíró”. A falu „járásokra” van felosztva, és minden járásban 7 „tanácsos” van. A „tanácsos” megfelel az „esküdt”-nek. Gyergyócsomafalván 6 „járás” van. Van a falunak „rendőrbiztosa” is, bár a csendőrség felállítása után hatásköre megváltozott. Ő gondozza manapság a község bikáit és ő „kürtöl”. A községnek 10—12 bikája szokott lenni. Azokat a dolgokat, amiket azonnal intézni

kell, a „rendőrbiztos” szokta kürttel közhírré tenni. Egyébként a „kisbíró” szokta vasárnap mise után végezni a közhírrételt. Van „közgyám”, „határbíró” és három „határpásztor” is. A „megyebíró” kezeli az egyház vagyónát és intézi a templommal kapcsolatos ügyeket. Megfelel a mi „templomatyánknak”. A „megyebírónak” minden „járásból” van egy „egyháztanácsosa”. Van hat „megyepógar”, akik a sekrestyési teendőket látják el. Megvan a közbirtokossági szervezet is. „Elnök, alelnök, erdőgazda, jegyző és pénztáros” ennek a vezetősége. A közbirtokosságnak „választmányi tagjai” is vannak, akik szintén beleszólnak a vezetésbe. A közbirtokosság birtoka két részből áll: „reglós” és „erdős területből”. Van három „erdőpásztor” is. Tíz évnél fiatalabb erdőben tilos a legeltetés. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

57. „Inspektor” az általánosabb neve a „határbírónak”. Két „határbíró” van, egyik „az alsó”, másik a „felső határból.” Ők lóháton járva ellenőrzik a határt. A „határpásztorok” az ő felügyeletük alatt állnak. Ezek vigyáznak a vetemények épségére, és meggátolják a lopásokat. Ha a havasról letéved valami állat, azt a határrész szerint illetékes inspektor „hajtókertjébe” terelik. Ott tartják addig, míg a gazdája ki nem váltja. — „Erdőpásztor” az erdőkerülő neve. Erdeje majd mindegyik gazdának van, de külön erdeje van a „közbirtokosságnak” is. Ennek jövedelmét az elbeszélő szerint „megeszik a tanácstagok”. A befolyt jövedelmet közcélokra fordítják. — V. Szabó Bálint, rk. fm. 1923, Gyergyóremete.

58. „Forgó határ” egyszer az egyik, máskor a másik határrész volt bevetve, míg a másik „parlagon” maradt. Ma már „zárt határ” van, amelyben mindenki úgy kezeli a birtokát, ahogy akarja. — Ferencz József, rk. géplakatosinas, 1926, Gyergyószentmiklós.

59. „Van külső és belső határ.” — Ésik Zoltán, ev. tanító, 1919, Tiszamogyorós.

60. Gyergyószentmiklóson a közbirtokossági erdő jövedelmét „jog” szerint osztják ki. — Ferencz József, rk. gépalakatosinas, 1926, Gyergyószentmiklós.

61. „Megyei birtok” a templom szántóföldjeinek és kaszálóinak gyűjtőneve. — Kelemen Béla, baptista asztalos, 1923, Kiszgalambfalva, Háromszék m.

62. „Megye földjei” a templom szántóföldjei. „Megye nyilai” a templom kaszálói. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

63. Közös birtoklás esetén „elnyilazzák” a területet, vagyis felosztják használatra egymás között. — Sandi Tibor, rk. fm. 1923, Futásfalva, Háromszék m.

64. „Megye nyilakat kicsovázzák (sic!)”, vagyis kijelölik az egyház kaszálóján, hogy melyik darab kié lesz. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

65. Mint az előző. — Kelemen Béla, baptista asztalos, 1923, Kiszgalambfalva, Háromszék m.

66. „Megye napja” a búcsú. Adatközlő szerint az egész megye hivatalos ilyenkor a faluba, innét a név. — Bálint Jenő, rk. fm. 1923, Csiklázárfalva, Csik m.

67. A kanászbúcsú napján sorra járja a házakat, „ahonnét kihajt”. Bort, kalácsot, sült húst kap ezeken a helyeken. Annyi mindent összeszed, hogy vagy két hétre el van látva a családja étellel. — Horváth Imre, rk. fm. 1923, Zalaszentgyörgy, Zala m.

68. Szurdokpüspöki a múlt világháború után egyesült Zagyvaszentjakabbal. A két községet csupán a Diós-patak választotta el egymástól. Két templom van, ma is két búcsút tart a falu, de mindegyik falurész csak a maga templomának búcsúját üli meg. Ma is két temetőben temetik el a halottakat. Régebben sok súrlódás adódott a két falurész legényei közt. Az „alvég” és „felvég” elnevezés mindegyik falurészben megvan ma is, az egyesítés ellenére is. Kovács József, rk. iparos, 1923, Szurdokpüspöki.

69. A község részei: „Kisszeg, Domjánszeg, Tiporszeg, Asszonyfa, Alsócséplak, Felsőcséplak, Alsófarkasi, Felsőfarkasi, Alsókőgyár, Felsőkőgyár.” — Madarász István, rk. fm. 1923, Szentgyörgyvölgy, Zala m.

70. A falu „alvégre”, „felvégre” és „belső-sorra” különül. — Fodor József, Cserépfalu.

71. A templomi ülésrend kötött a döbröközi katolikus templomban. Az ülésrendet mindenki tartja még ma is, nem is vétett senki az iratlan szabályok ellen, csak az új postamester, Kabdebó Marci bácsi ült be az „asszonyok sorába”. Meg is szólták érte nagyon. Az oltárhoz viszonyítva a jobb oldali sor pad a „férfiak sora”. Az első padba az „egyházias” ülnek, a templomatya stb. A második sor a bíró, jegyző és „esküdtek sora”. A tisztség letelte után nem ülnek már be a tisztséget illető helyre, hanem hátrább. A bal oldali sor az „asszonyok sora”. Az első és utolsó padba a kiváltságos öregasszonyok ülnek, előimádkozó, oltáregyleti tagok stb. Az iskolásfiúk a férfiak előtt állnak, a lányok az asszonyok előtt. A férfiaktól balra, a mellékhajóban van a legények helye, a nők sorától balra, ugyancsak a mellékhajóban a nagyobb lányok és menyecskék helye. Kórusra az énekesek mennek fel, a „mester” csak megkezdi az éneket, amit az énekesek folytatnak. — Dr. M. Vicze István, Döbrököz, Tolna m.

72. Szüretet hétfői napon kezdik. Minden legény visz a következő vasárnap a közös hordóba egy „vider” mustot. Legénynek számít az, aki „meg van konformálva.” Ez a közös hordó „olyan biztos helyen áll, ahol nem nyúlnak hozzá”, vagyis valamelyik módos gazdánál. Egy legény nem adja be a maga mustadagját, az megmarad feltöltésre. November 7-én vásár van a faluban, „ez a fiatalság napja”. Ekkor vesznek a legények „guzsalyt, orsót, fűsüt” a lányoknak. Este összejönnek a legények. Nem nyúlnak még ekkor a közös borhoz, hanem egy olyan legény boradagját isszák meg, aki azért nem adta be a közösbe a magáét, hogy legyen erre a napra innivalójuk és a hordót se kelljen megbontani. Legények mulatnak a „boros háznál”, oda mennek a lányok is és táncolnak. „Eljön karácsony szombatja”, amikor a legények újból összejönnek a „boros háznál”. Ezen az esten szokásos a „kántálás”. A kántálásért pénzt, kalácsot, ennivalót szoktak kapni. Elsősorban elárverezik a pénzt,

ami befolyik majd a kántálásért. A legtöbbet ígérő kapja meg a majdani jövödelmet. Ezt azért kell csinálni, mert így nem kell a befolyó pénzt ellenőrizni, hanem az teszi zsebre, aki az árverésen megnyerte azt. Aztán nekikezdenek éneket próbálni. Fél tíz felé megindulnak a legények „kántálni”. Először a pap, tanító, jegyző házat veszik sorra, majd minden házhoz elmennek, akár szegény, akár gazdag lakik abban. Nem hagynak ki egy házat sem! Az ablak alatt egyházi karácsonyi énekeket énekelnek, és az egyik legény elmond „egy szép verset”. A gazda és családja kijönnek és a kántálók közül a rokont, jó barátot, ismerőst beinvitálják egy-egy pohár borra vagy pálinkára. „Öcsém gyere bé! Bort akarsz-e inni, vagy kalácsot eszel?” Ha a gazda lánya megtalálja a legények közt az udvarlóját, behívja: „Gyere mán bé egy kicsit, csak egy kicsit!” A házigazda pénzt ad a kántáló legényeknek, amit az tesz el, aki a pénzt az árverésen megnyerte. Néha kalácsot kapnak a kántálók. A „két kalácshordó” gyűjti zsákban a kapott kalácsokat. Ezekre „két pandúr” ügyel fel. A „pandúrokat” a legények maguk közül választják. „A kalácsot a legények használják el az ünnepekben”. Kántálás befejezése után újból a „boros háznál” gyűlnek össze. Esznek a kapott kalácsból, isznak a közös borból, amennyi jólesik. Választanak maguk közül két „kócsárt”. Ezek a kulcsárok szolgálják ki a többieket. „Töccsed kócsár, elébb nekem.” Karácsony első napján „csak templomozás van”. Karácsony másnapján reggeli után újból a „boros háznál” gyűlelkeszenek a legények. Innét elmennek, és közösen berendezik a „táncstermet”. Ez eltart délig. Ebéd után visszamennek a legények a „boros házhoz”, és zeneszó mellett mulatnak, isznak. Délután a cigányokkal együtt elmennek a „táncba”, táncolnak a „vecsernyére” hívó harangszóig. Vecsernyén a legények is ott vannak, majd hazamennek. „Édesanyám aggyék kóbászt a fiának!” Amit otthon kapnak, kolbászt, szalonnát, húst, sonkát, papírba csomagolják, a hónuk alá csapják és elviszik a „boros házhoz”. Leadják a csomagot, és mennek vissza a táncsterembe. Itt húzatnak pár nótát, „fordulnak egyet kettőt”. Ezalatt a „boros háznál” a gazdaasszony megsüti az összehordott ételeket. A legények összegyűlnek, és közösen megeszik, amit vittek. Nyolcig kész is a vacsora, ezt követően a legények közösen visszamennek a „táncba”, és éjfél utánig táncolnak. Tánc után a lányok hazamennek, a legények pedig visszamennek a „boros házhoz”. Aki akar, eszik, iszik még. „Bolondságot csinálnak, járják a kecsketáncot”, társasjátékokat játszanak. Ilyen például a „kútvolgye büzőlj meg”, „eleje-hátulja” stb. Három-négy óráig így elszórakoznak, majd hazamennek lefeküdni. Karácsony „harmadnapján” délelőtt istentiszteletig táncolnak a fiatalok. Ebéd után „mennyünk borra”. Amíg az összes legény ott nincs, soha nem kezdenek enni vagy inni. Minden legény siet is, mert aki elkésik, a többi a „seggére ver”. A legények nótaszóval, közösen mennek a „táncba”. „Vecsernyéig tánc van.” A „vecsernye” utáni műsor azonos az előző napival. Aprószentek napján nincs „templomozás”, a fiatalság délig

táncolhat. Ebéd előtt a legények elmennek még „borra”. Édesanyjuk elvitte már ekkorra, vagy elküldte a kolbászt vagy más ételt a „boros házhoz”. A legények közösen ebédelnek, délután hozzáfognak újból táncolni. „Ezzel befejezzük az ünnepet.” Másnap szokták a cigányokat kifizetni. A táncsterembe gyűlnek össze. A lányok „fuszulykát, lisztet, törökbúzát” visznek, a legények pedig pénzt adnak a cigányoknak. Ezt követően párat táncolnak még, majd a legények a „boros házhoz” mennek. Itt összeszámolják az összes kiadást. Ha marad pénz, kiosztják egymás között, ha kevés a pénzüik, összeadják. A megmaradt bort újév napján közösen szokták meginni, amikor bál szokott lenni. — Nagy István, ref. fm. 1923, Nagykend, Kisküküllő megye.

73. A „legénybíró” rendszeren karácsonykor választják a legények. Jobban szót fogadnak neki, mint a község bírójának. Elbeszélő hangsúlyozta, hogy verekedős nép lakik falujában, de a „legénybíró” parancsszavával el tudja simítani a készülő verekedéseket. A „legénybíró” kötelessége ellenőrizni, hogy a legények járnak-e tempomba és hogy viselkednek ott? A legénybíró büntetéseket szab ki. Egy mise mulasztása például a háború előtt 2—3 pengő bírságot jelentett. Van „leánybíró” is. — Lukács Mihály, rk. fm. 1923, Székelyvécke, Marostorda m.

74. Szüretkor minden legény ad egy „vider” bort a „legénybíróknál” álló közös hordóba. Ha aztán a legények mulatni akarnak, az egyik legény házához összehordják az ételeket, amiket a gazdaasszony elkészít. A közös borból isznak. — Lukács Mihály, rk. fm. 1923, Székelyvécke.

75. 1944. május 17-én három szentkatolnai (Háromszék m.) napszámossal beszélgettem. Beszélgetésünket hallgatta Cibere János (Nádudvar, rk. fm. 1921) honvéd is, aki egyszer megszólalt: „Az itteni fehérszékűek mint ként beszélnek, mint az emberek!” A hatvan év körüli Gyönös Dénes meg is magyarázta a dolgot. A lányok bejárnak a városba és az úri házaknál dolgoznak. A városi — szerinte „úri” — beszédet ott tanulják meg.

76. Gyönös Dénes szentkatolnai napszámostól hallottam, hogy amikor 1916-ban Désről hazament a katonaságtól, mennyit gúnyolták a faluban beszédjéért. Például az „egér” szót nem ismerték még akkor Szentkatolnán, hisz ma is szívesebben használják a „féreg” szót.

HÁZ—HÁZTAJ

77. A fundamentumba pénzt dobnak. — Németh József, rk. fm. 1923, Kozmadomján.

78. Fundamentumba mindig dobnak pénzt, hogy „mindig legyen a házban.” — Csizmadia Ferenc, rk. tanító, 1920, Nagykanizsa.

79. Fundamentumba pénzt tesz a gazda, hogy ha elfogy a pénze, mondhassa: „annyi van még, amennyi a fundamentumban van!” — Tamás Pál, g. kat. fm. 1923, Görömböly.

80. A fundamentumba pénzt és a gazda vagyoni helyzetét feltüntető iratot tesznek. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

81. Kemendolláron egy téglagyár építésénél volt napszámos az elbeszélő. Itt figyelte meg, hogy a tulajdonos a fundamentum minden sarkába ezüst 5 pengőst tett. — Sági Jenő, rk. fm. 1923, Vöckönd, Zala m.

82. Haragos épülő házának fundamentumába döglött macskát vagy kutyát igyekeznek dobni. Maga az építető viszont döglött szárnyast dob a fundamentumba. — Csizmadia Ferenc, rk. tanító, 1920, (Nagykanizsa) Letenyén hallotta.

83. Új ház építésekor az első sarokkövet az építető legkisebb gyermeke szokta letenni. — Sági János, rk. gazd. alkalmazott, 1910, Nemesbük.

84. A házépitő gazda az első fundamentumköre kalapáccsal hármat ráút. — Horváth József, rk. fm. 1910, Karmacs.

85. „Karróközre épült ház.” A ház alapjának megfelelő „fundamentumot” készítenek. Erre fektetik a keményfából készített talpakat. A fundamentum lehetőleg úgy készüljön, hogy a kövezet 20–30 cm-re nyúljon fel a föld felszíné fölé. Ennek az a célja, hogy a talpakat ne érje nedveség, azok szárazan maradjanak. Talpakat tölgy-, gesztenye- vagy akácfából szokták kifaragni. A talpakat „farkasfogra” eresztik össze. A belső választófalak alá is jön talp. A sarkoknál bevésnek a talpakba, és ezekbe a lyukakba eresztik bele a „szeglábakat”. A sarkon álló „szeglábakat” kitámasztják, és a „kötésekbe jó 5 calos szegetek is vernek még”. A „szeglábak” tetejére csapos megoldással jönnek rá a koszorúfák. A koszorúfák alsó felébe 25–30 cm távolságokban jó vastag fúróval befúrnak. Ezeknek a felső fúrásoknak megfelelően belefúrnak a talpakba is. Ezekbe a furatokba megfelelő erősségű „karok” jönnek. Ezeket a karókat is lekérgezik, hogy ne essen beléjük a szű. Kb. szőlőkaró-erősségűek ezek. Ezek készen vannak, elkészítik a tetőzetet, hogy a készülő falazatot védje az időjárás viszontagságai ellen. Falazat úgy készül, hogy jó erős sárga agyagból finom sarat készítenek. „A sárnak olyannak kell lenni, mint a jól kidagasztott kenyérnek.” Szalmát készítenek, legjobb a hosszú szálú rozsszalma. Ebből vesznek egy marékkal, leteszik a lábuk elé, egy kapa sarat tesznek rá, és kis gombócot formálnak belőle, úgy, hogy a szalma ennek belsejében legyen. A szalma nem látszik ki a sárból. Ezeket a „gombócokat” odahordják az épülethez, és villával jól becsapkodják a karók közé. A fal olyan vastag lesz, mint a talp, ezért jó vastag talpakat kell választani. 30 cm vastag fal már elég jó, „nem engedi át a szelet”. A falat „folytatólag” lehet rakni, száradási periódusokat nem kell tartani.

Mikor a fal egy kicsit „megfokszik” már, vagyis úgy 2 hét múlva, mikor a fal kicsit kiszárad, baltával egyenesre faragják a falat. Amikor a fal tökéletesen kiszáradt már, finom polyvás sarat készítenek, és ezzel a falat kívül-belül jól besározzák. Ahányszor a fal megreped, megismétlik ezt. Két „szegláb” adja meg az ablak szélességét. A szeglábakba vízszintesen becsapolt gerendák adják az ablak alsó és felső lezárását. Ezeket a szeglábakat kívülről támasztják meg. Elbeszélő is ilyen típusú házat épített magának 7 x 4 m méretben. — Toplak Pál, kb. 50 éves, rk. fm. Bucsuta.

86. A tetőszerkezet felrakása után „szosznaftát” állítanak. Így hívják a karácsonyfát is. Rendes nyírfaág ez, amire két törülközőt, valamint szalagokat szoktak kötni, úgy, mint mikor „májfát állítanak”. Kendőt az ácsok kapják. — Tóth Gyula, Nagyvári, Zemplén megye.

87. A kőművesek azon igyekeznek, hogy ünnepestére készek legyenek legalább a ház egyik sarkával. Erre aztán feltűzik a szalagokkal díszített „zöld ágat”. Másnap, az ünnepen, a gazda áldomást fizet nekik. — Jaskó Károly, rk. fm. 1923, Ecseg, Nógrád m.

88. Amikor a „fedélszék” is a házon van már, ennek legmagasabb pontjára virágos szalagos botot tűznek ki. Máskor meg ágat virágoznak fel és azt tűzik ki. Csernátóni Lajos, ref. tisztviselő, 1912, Székelykövesd.

89. A ház befejezése után a tetőzet legmagasabb pontjára egy díszítetlen csupasz zöld ágat tűznek ki. — Orosz László, ref. fm. 1923, Tiszadada.

90. „Májfának” hívják azt az ágat, amit akkor tűznek ki, amikor a ház falai elkészültek már, de a tetőszerkezet nem készült még rájuk. — Füleki Benedek, rk. fm. 1923, Gyöngyössolymos.

91. Amikor az épülő ház falai elkészülnek, egy nagy zöld ágat tűznek ki rá. Ezt vörös szalagokkal díszítik fel. Gazda italt ad, az építkezési munkásoknak. — Benkó István, rk. fm. 1923, Szügy, Nógrád megye.

92. Új ház felépülésekor az első „szelemengere” felhúzásakor „májusfát” tűznek ki ennek csúcsára. Ahány munkás dolgozott a házon, annyi zsebkendőt kötnek fel a fára. Ez a fa „topolyafa”. — Sata Mihály, rk. villanyszerelő, 1923, Pécska.

93. „Májusfának” hívják azt az ágat, amit a kőművesek a ház falainak felhúzása után a ház csúcsára feltűznek. Erre a gazdaasszony 2–3 db legfinomabb pamutkendőt ad, ami a mesteré lesz, míg a segédek számára már csak egy ugyanilyen kendőt vagy törülközőt akasztanak a fára. A jobb munkások számára egy gyengébb minőségű törülköző vagy kendő is megfelel. Ezekon kívül mindenféle színű szalagokkal díszítik fel a fát. A színek közül a piros és kék szín dominál. Amikor a tetőszerkezet elkészül, ugyanilyen „májusfát” állítanak az ácsok is. — Monostori Gyula, rk. tanító, 1919, Edelény.

94. Amikor a tető is kész már a házon, szalagokkal, üvegekkel díszített ágat tűznek ki rá. — Tóth István, rk. fm. 1923, Nagyut, Heves m.

95. A tetőszerkezet elkészülése után a ház

egyik csúcsára botra kitűzött vörös kendőt tűznek. — Dobos László, Kántorjánosi, Szatmár m.

96. „Májfát” állítanak a ház falainak felhúzása után, valamint a tetőszerkezet elkészülése után is. Jobb világban kendőket, szalagokat, most a háborús időkben csak szalagokat akasztanak rá. Az épülő ház gazdája a „májfa” felállítását után ebédet vagy vacsorát ad munkásainak. Étkezés után a férfiak bort és cigarettát, nők pedig cukrot kapnak. Kiss István, rk. tanító, Bárna.

97. Tetőszerkezet felhúzása után nyárfa- vagy nyírfaágat tűznek a legmagasabb pontjára. — Miklóssy István, rk. tisztviselő, 1919, Brassó.

98. Amikor a ház elkészül, két keresztjét felvirágozzák. (Háromszékben a katolikus házának csúcsán kereszt, a reformátusokén kakas van!) — Szakács János, rk. fm. 1923, Székelypetőfalva, Háromszék megye.

99. „Új házlátás”-nak hívják azt a mulatságot, amit akkor tartanak, mielőtt az új házba költöznek. — Bálint Jenő, rk. fm. 1923, Csiklázárfalva.

100. Amikor új házba költöznek, első vasárnap „új házlátást” rendeznek. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

101. Mielőtt az új házba beköltöznek, mulatságot rendeznek abban. „Leugrálják a ház főgyit”. — Jaskó Károly, rk. fm. 1923, Ecseg, Nógrád m.

102. Új házban először „báldot” rendeznek, hogy „megtapossák a főgyét”. — Orosz László, ref. fm. 1923, Tiszadada.

103. Mielőtt beköltöznek az új házba, előbb egy éjszakára macskát zárnak abba. — Szabó Károly, rk. fm. 1923, Pölöske, Zala m.

104. Ha valaki új házat épít és abba költözik, valaki meghal, vagy valami kár éri a családot. — Lukács Mihály, rk. fm. 1923, Székelyvécke.

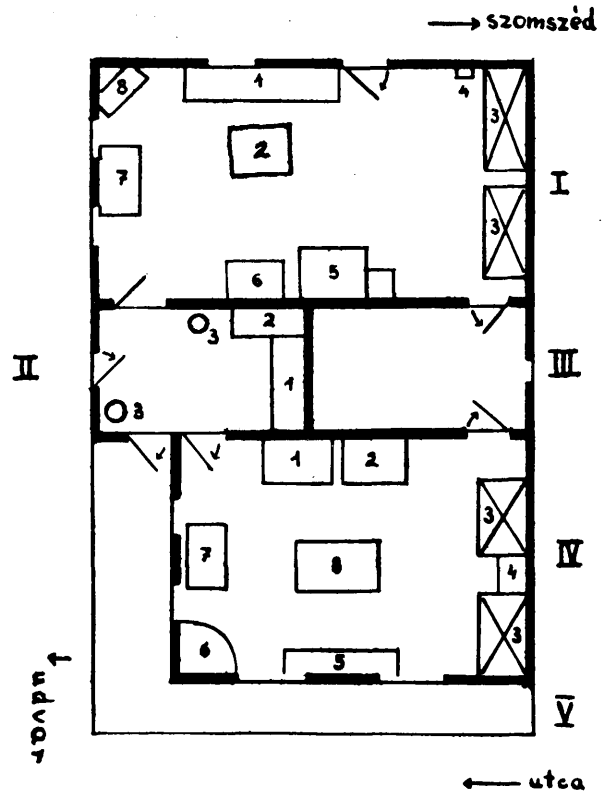
105. Újonnan épült házba elsőnek beköltöző családból hamarosan meghal valaki. — Tiszócki János, rk. fm. 1923, Tiszadada.

106. Újonnan épült házba elsőnek beköltöző családból hamarosan meghal valaki. — Fülöp Gyula, postatiszt, Cegléd.

107. Amikor új házat építenek, minden szobában hagynak egy téglányi lyukat. Ezt csak akkor csinálják be, amikor a család új otthonába költözik. Azzal magyarázzák a szokást, hogy a rossz szellem ezen a lyukon át távozik. Ha nem így járnak el, a ház építője meghal abban az évben. — Kohut György, ev. polg. isk. tanár, 1919, (Dévaványa) Köröstarcsán hallotta.

108. Az etédi székelyek szokott házalaprajzát és a ház berendezését az 1. ábrán mutatjuk be: I. „Hátsóház”, 1. „kanapé”, 2. „asztal”, 3. „ágy”, 4. „falióra”, 5. „konyhaasztal”, 6. „tűzelő”, 7. „ruhásszekrény”, 8. „tálas”. — II. „Eresz”, 1. „karospad”, 2. „láda”, 3. „vizeskártya”. — III. „Kamra”. — IV. „Elsőház”, 1. „cserepes”, 2. „tulipános láda”, 3. „vetett ágy”, 4. „szekrény”, 5. „kanapé”, 6. „üveges”, 7. „kaszten”, 8. „kihúzó asztal”. — V. „Tornác”. — Nagy Emil, ref. tanító, Etéd, Udvarhely m.

109. „Cserepes” a nyitott tűzhely neve, a székely ház díszé volt valaha. Elbeszélő Etéden egyet talált csak épségben, ami 1772-ben készült. Az egyik csempén az égetőmester neve is rajt volt, arra azonban nem emlékszik már. A „cse-

1. ábra. Házalaprajz Etédről

1. иллюстрация. План дома из Этед

repest” gyakorlatilag sütésre, főzésre használták, meleget azonban nemigen adott. Piros, világoskék, és zöld mintás csempék díszítették. A „cserepes” teteje a „góc”. A „gócot” elől faragott keményfa oszlopok tartották. Ezek fogták közre a „góc alját”. A „góc aljába” szokták a rossz gyereket büntetésből ültetni. A „góc aljának” fenekébe üst volt süllyesztve, aminek beépített, csempézett tűztere volt, ajtóval. A „góc aljában” nyitott tűzön sütöttek, főztek. Ilyenkor az üstöt lefedték. A „cserepes kütője” égetett agyagcső volt. — Nagy Emil, ref. tanító, Etéd, Udvarhely m.

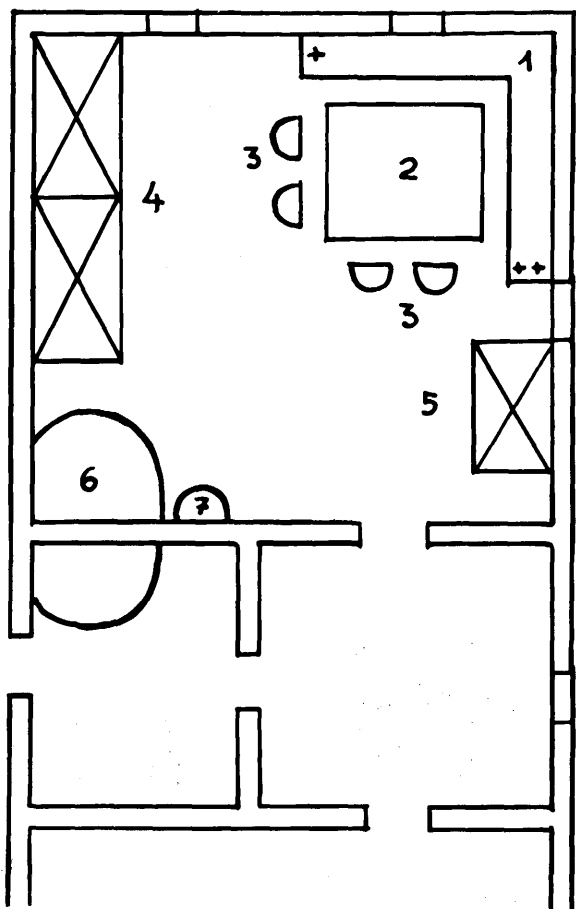
110. Nem azt mondják, hogy két- vagy háromszobás a ház, hanem azt, hogy két, vagy három „derekú”. — Toplak Pál, Bucsuta, Zala m.

111. Ugyanigy: Horváth József, rk. fm. 1910, Karmacs.

112. „Elsőház” és „hátsóház” az első- és hátsószoba neve. — Kelemen Béla, baptista, asztalos, 1923, Kisgalambfalva.

113. Rendesen két, utcára néző és egy udvari ablaka van a szurdokpüspöki parasztház elsőszobájának, amit ott, „nagy háznak”, vagy „elsőháznak” neveznek (2. ábra). A szoba berendezése: 1. Karoslóca (támlás sarokpad) 2. asztal 3. karszékek 4. ágyak 5. ágy vagy tulipános láda 6. kemma, amelyik a konyhából nyúlik át a szobába 7. „Masina” („tűzhel”). Ebédnél az apa a + jelzett helyen ül a karoslócán, az anya a ++ helyen. A gyerekek köztük, a karoslócán sorban ül-

nek. Ha sok a gyerek és nem férnek el a lócán, akkor a „karosszékeken” is ülnek. A kenyér az apa előtti helyen van állandóan az asztalon, egy „törölközővel” letakarva. A két ablak között függ a feszület a falon, itt vannak a szentképek is felakasztva. Ha kedves vendég érkezik a házhoz, ő ül a családfő helyére. A gyerekek rendszeren a karoslócán tanulnak meg járni, mert az asztal a padhoz tolva megakadályozza, hogy leessenek. Ha házasság révén kevesebbedik a család, akkor az „elsőház” teljesen a vendégszoba szerepét tölti be, amit nem használnak. — Kovács József, rk. hentes, 1923, Szurdokpüspöki.

2. ábra. Szurdokpüspöki „nagy ház”

2. иллюстрация. «Большой дом» из Сурдокпюшпек

114. „Nagy ház” az első- vagy tisztaszoba neve. „Kicsi ház” a lakószoba, „sütő” a konyha. — Marti Gáspár, rk. fm. 1923, Kézdiszentlélek.

115. „Alsópadlás” a szoba padlója, „felsőpadlás” a mennyezet neve. — Páll István, rk. fm. 1910, Szentkatolna.

116. „Padlott szoba” a lepadlózott szoba. „Tapszos házfőggye” van a földes szobának. — Marti Gáspár, rk. fm. 1923, Kézdiszentlélek.

117. „Befarazott ház” a tűzfal nélküli ház neve. Iván Kálmán, rk. fm. 1923, Vöckönd, Zala m.

118. „Bütüs ház”, tűzfalás, nyeregteretős épület.

„Esztérgás ház” a tűzfal nélküli, sátoztetős ház. Marti Gáspár, rk. fm. 1923, Kézdiszentlélek.

119. „A tornác” nyitott folyosó a ház előtt. Az „eresz” belécezett folyosó a ház előtt. „Ereszhéj” a ház erese. — Salló Dávid, rk. fm. 1923, Csikszentmárton.

120. „Kódisállás” a nyitott tornác neve. — Szilpócs István, rk. fm. 1923, Kerkanémetfalu.

121. Zsúpos házaknál „papkéve” a szegés elején álló díszes fonáscsutak neve. — Sági János, rk. gazd. alkalmazott, 1910, Nemesbükk.

122. „Szegés” zsúpos házaknál a csúcsonál lévő vastagabb fedés. — Kozma Ferenc, rk. fm. 1923, Szigliget.

123. „Tora” a zsúpos háznál a küpcserépeket helyettesítő fonás. — Tóth Pál, rk. fm. 1923, Csatár. — Iván Kálmán, rk. fm. 1923, Vöckönd.

124. „Péntölös” a zsúpolásnál az alsó kéve neve. Erre kerülő sort „gicának” nevezik. — Sági János, rk. gazd. alkalmazott, 1910, Nemesbükk.

125. A „péntölöst” fedő kévesornak „nősténykéve” a neve. — Tóth Pál, rk. fm. 1923, Csatár, Zala m.

126. „Barátkéve” a zsúpolásnál a legalsó sorba kerülő kéve neve. — Iván Kálmán, rk. fm. 1923, Vöckönd.

127. „Kanykéve” zsúpolásnál a legalsó sorba kerülő kéve neve. — Tóth Pál, rk. fm. 1923, Csatár, Zala m.

128. Elbeszélő nagyapja szerint, ha a házról leszedett régi zsúpot eldobják, vagy más célra használják fel, leég a ház. Szerinte nagy mennyiségkor kell a régi zsúpot elégetni. — Sági Jenő, rk. fm. 1923, Vöckönd.

129. A házról leszedett régi zsúpot el szokták almozni. — Szabó Károly, rk. fm. 1923, Pölöske, Zala m.

130. Ujholdkor nem jó zsúpolást kezdeni, mert férges lesz az. — Ekler Károly, rk. fm. 1923, Zalaegerszeg.

131. Napnyugta után nem viszik ki a szemetet a házból. — Gubányi Imre, rk. fm. 1923, Kerekegyháza.

132. Lányos házaknál nem szabad a szemetet bent hagyni, mert nem lesz kérője a lánynak. — Mátyás János, rk. fm. 1923, Monó, Szilágy m.

133. Az ajtó felé nem szabad seperni, „mert kiséprük a szerencsét”. — Gedeon Zoltán, tanító, Szentgyházafalu.

134. Szobát nem szabad az ajtó felé seperni. — Katona Ferenc, rk. fm. 1923, Andrásfalva, Románia.

135. Seprést az ajtónál kell kezdeni, és befelé kell haladni vele, hogy a „szerencsét ki ne seperjék”. — Somogyi Károly, ev. őrmester, 1921, Békéscsaba.

136. „Édesanyám rossz szokása, hogy napszállta után nem viszi ki a szemetet. Azzal magyarázza ezt, hogy ha kiviszi a szemetet, kiviszi a szerencsét is!” Miklóssy István, rk. tisztviselő, 1919, Brassó.

137. Az elbeszélő szomszédja megverte egyszer a lányát, mert reggeli seprés után napkelte felé vetette el a szemetet. — Dobra József, rk. fm. 1923, Kiskunhalas.

138. „Ha a Nap eszentül, nem viszik ki a szemetet a házbul!” — Katona Ferenc, rk. fm. 1923, Andrásfalva, Románia.

139. Lakásból este nem szabad kivinni a szemetet, „mert tűz támad”. — Szegedi Imre, ref. tisztviselő, 1919. Balmazújváros.

140. Lányos házaknál napnyugta után nem szabad seperni, mert kiséprük a legényt”. — Mátyás János, rk. fm. 1923, Monó, Szilágy m.

141. Elbeszélő édesanyja napkelte előtt „nem adott ki”, napnyugta után nem vitte ki a szemetet a házból. „Még a mosdóvizet sem öntötte ki édesanyám napnyugta után. Persze én kiöntöttem! Haragudott is érte!” — Gubányi Imre, rk. fm. 1923, Kerekegyháza.

142. Mint az előző. — Bernáth József, rk. fm. 1923, Gyergyótekerőpatak.

143. Ha valaki parázsért jött, az édesanyja csak úgy adott, hogy a parászból pár darabot visszadobott a tűzbe. — Miklóssy István, rk. tisztviselő, 1919, Brassó.

144. Elbeszélő édesanyja elindult valahová, és valamit otthon hagyott, nem fordult vissza soha érte, mert azt tartotta, akkor nem lesz szerencséje. — Miklóssy István, rk. tisztviselő, 1919. Brassó.

145. Rossz jelnek tartják, ha a kályhában égő tűz morog. Ilyenkor ki kell a kályha vagy kemence ajtaját nyitni és bele kell köpni a tűzbe. — Benkő Béla, rk. tanító, Apc, Heves m.

146. Szikra kipattan a tűzből, vendég jön. — Imreh Sándor, egy. hallgató, Brassó.

147. Valaki a könyökét beüti az ajtóba, vendég jön. — Pungor Gyula, Szombathely.

148. Kakas a ház felé kukorikol, vendéget jelent. „Sokszor bételik”. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

149. Leesett olló beleáll a padlóba, váratlan vendég jön. Elbeszélő édesanyjától hallotta, aki Bánhidáról (Komárom m.) származik. — Vanek József, tisztviselő, Budapest.

150. Magától kinyílik az ajtó, vendég jön. — Fogarassi Sándor, ref. tisztviselő, 1921, Balázsfalva.

151. Könyökét beüti az ember, vendég jön. — Fogarassi Sándor, ref. tisztviselő, 1921, Balázsfalva.

152. A kedves, ritka vendég lábára hamut hintenek, hogy gyakrabban menjen. — Urbán József, ref. fm. 1923, Abara.

153. Álmod, de különösen a rossz álmot napkelte előtt nem szabad elmondani. — Urbán József, ref. fm. 1923, Abara.

154. Ha valaki olyan helyen alszik, ahol nem aludt még, beteljesedik az álma. — Urbán József, ref. fm. 1923, Abara.

155. Ha valaki azt álmodja, hogy a ház fala bedől, az „halált jelent”. — Schönwiesner Adolf, gyári munkás, Salgótarján.

156. Azt tartják, ahol megjelenik a patkány, szerencsétlenség éri a portát. — Ésik Zoltán, ev. tanár, Tiszamogyorós.

157. Piros gyufa gombját kiáztatják, és tejes kásával keverve patkányméregnek használják. — Iván Kálmán, rk. fm. Vöckönd, Zala m.

158. „Elkertelni” jelentése elkeríteni vagy be-

keríteni, pl. telket. — Majláth Samu, rk. fm. 1923, Torja, Háromszék m.

159. „Léceskert” a léckerítés, „deszkáskert” a deszkából készített kerítés és „sövénykert” a sövénykerítés. — András Antal, rk. fm. 1923, Torja, Háromszék m.

160. „Kertsas” a kerítésoszlop neve. — Bálint Jenő, rk. fm. 1923, Csiklázárfalva, Csik m.

161. „Kaputuzsár” a kapufélfa neve. — Id. Czanda István, rk. gazd. alkalmazott, Akali.

162. „Kapuszárfa” a kapufélfa neve. — Iván Kálmán, rk. fm. 1923, Vöckönd, Zala m.

163. „Kapuláb” a kapufélfa neve. — Kiss István, rk. vincellér, 1923, Hegyesd.

164. Általában gémeskutak vannak a faluban, „csigáskút” kevés. A gémeskút „kútostora” egy darab vékony fenyő. Fenyőfából készül a kútágas is. A kútát „kútgárgya” veszi négyszögben körül. Ez is fából készül. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

165. A gémeskútnak van „ostora”, „kútgémje”, „kolonca”, „kútágasa”, és „káva” veszi körül a kútát. — Wolosinovszky Miklós, Hajdúdorog.

166. „Csigás kút” a kerek kút neve. Két „láb” tartja a „csigát”. „Csigá” a kúthenger neve. A „kútgárdolás” négyszögű deszkafal a kút körül. A háromszéki „csigás kutak” néha nyitottak, néha fedelük is van. A két „csigá” tartja a fedelet, aminek csúcsán a katolikusoknál kereszt, a reformátusoknál csillag van. András Antal, rk. fm. 1923, Torja, Háromszék m.

167. A „csürben” takarmányfélélet és szénát tartanak. Itt csépelik el a termést is. A csür részei: „Csürkapu”, amely a „csürközére” nyílik. „Ak-kora szekér szénát rakott, hogy alig fért be a csürkapun!” A „csürközé” egy része le van deszkával padlásolva, ez a „rakó”. „Úgy megtöltötte a csürömet, hogy még a rakóra sem fért egy szál sem!” A „csürközé” két oldalán egy-egy „odor” van. A „csür” „boronából” készül. A „borona” gerendát jelent. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

168. Az istállóhoz hozzá van építve a pajta, amely „három fal közt van”. Szekeret, gazdasági eszközöket stb. tartanak benne. A „pajtakapu” kétszárnyas hatalmas faajtó, amely akkora, mint a hátsó lezárófal. Hogy ne kelljen mindig nyitogatni a pajtakaput, az egyik szárnyán kis ajtó van vágva. A pajtából nyílik a „pajtafia”. Ebben tartják a szénát. Ajtaja a pajtába nyílik. Nagyobb gazdáknál az istálló mellett egy kis „etetőszin” van. Itt van a „secskavágó”. Takarmány-előkészítő hely ez. — Büki János, rk. fm. 1915, Zalaudvard.

169. Amikor valaki elindul valamit venni és üres vedret vivővel találkozik, nem lesz a vétel szerencsés. — Fülöp János, ref. cipész, 1923, Pá-va, Háromszék m.

170. A munkába menő ember elsőnek üres vedret vivővel találkozik, szerencsétlenség éri, míg a tele veder szerencsét jelent. — Imrich István, rk. kőműves, 1919, Peremes, Borsod m.

171. Ha állatot hajtanak a vásárba eladni, az utcára kilépve elsőnek nővel találkoznak, rossz vásárt jelent, ha férfival, azt jelenti, sikerül az üzlet. — Sablyán Endre, rk. fm. 1923, Kemendollár.

172. Reggel elsőnek nővel találkozni, szerencsétlenséget jelent. — Horváth József, rk. fm. 1910, Karmacs.

173. Reggel elsőnek férfival találkozni, azt jelenti, hogy az illetőnek aznap nem lesz szerencséje. Ha férfi az első vevő, ugyanazt jelenti. — Dobra József, rk. fm. 1923, Kiskunhalas.

174. Nő nem keresztelheti a falusi oláhoknál a férfi útját. Megáll, megvárja, míg a férfi elhalad. — Miklóssy István, rk. tisztviselő, 1919, Brassó.

175. Elbeszélő az édesapjától hallotta, hogy reggel a kapun kilépve elsőnek nővel találkozni, azt jelenti, hogy az nap nem lesz szerencséje az embernek. — Fülöp János, ref. cipész, 1923, Páva, Háromszék m.

176. „Márton napján nő megyen be elsőnek, szerencsétlenséget jelent az életben”. Az „élet” a háztáj összefoglaló neve. — Bálint Jenő, rk. fm. 1923, Csiklázárfalva.

177. Mint az előző. — Fekete István, rk. fm. 1923, Csiklázárfalva.

178. Vásárra menve, elsőnek nővel találkozni, rossz vásárt jelent. — Ekker Károly, rk. fm. 1923, Zalaegerszeg.

179. Vásárra vezetett állat az „udvarra ganyélik”, nem veszik meg, de ha „vizbe pisállik”, biztosan elkel. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

180. Vásárra vezetett állatnál azt figyelik, melyik lábbal lép ki az istálló ajtaján. Bal láb jó vásárt jelent, a jobb rosszat. — Horváth József, rk. fm. 1910, Karmacs.

181. Amikor a vásárra vezetett állat bal lábbal lép ki az istálló ajtaján, elkel, de ha jobb lábbal, akkor visszahozzák. — Mózes András, Tápiószentmárton.

182. Amikor állatot visznek eladni a vásárra, az udvaron a favágótól egy marék forgácsot dobna utánna, „hogy annyi pénzt kapjanak érte!” — Szuhodi Miklós, rk. fm. 1923, Vivitány.

183. „Szarba lépni, cigánnyal találkozni, szerencsét jelent”. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

184. Fordítva venni fel valamilyen ruhadarabot, szerencsét jelent. — Imrich István, rk. közműves, 1923, Perces, Borsod m.

185. Pók szerencsét jelent, nem szabad megölni. — Imrich István, rk. közműves, 1923, Perces, Borsod m.

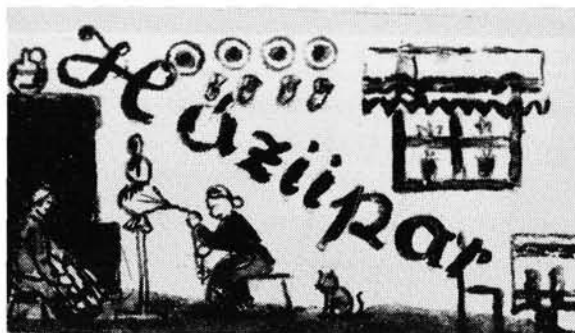
186. Ha fáradtan jön haza a gazda, nem szabad megnéznie az állatokat vagy kisgyermeket, hogy szemmel meg ne verje őket. — Sata Mihály, rk. villanyszerelő, 1923, Pécska, Arad m.

187. Amikor a halott gazda koporsóját viszik ki az udvarból, az összes állatokat felkeltik, hogy „tovább fenn maradjon a gazdaság!” — Sulák István, rk. fm. 1905, Sur, Veszprém m.

188. Amikor a halott gazda koporsóját viszik ki az udvarról, az állatokat kiterelik az udvarra, hogy azoktól is elbúcsúzhasson. — Tóth István, rk. fm. 1923, Nagyt.

HÁZIIPAR

189. A „fonó” Katalin napjától „farsang farkáig” tart. A lányok „szerre”, azaz sorra össze-

gyűlnek a házaknál, aztán fonják a „csepüt”. A fonóba” a legények is eljárnak. Van köztük, aki tud harmonikázni vagy citerázni, a fiatalok 10 óra után „gyakran táncra is fakadnak”. — Hal-mágyi István, rk. fm. 1923, Csikszentgyörgy.

190. A „fonóházat” kedden kezdik meg. Vasárnap este játszani szoktak a lányok és legények. Nagy divat a „bocskorhasigatás”. Ezt két legény játssza. Hanyadt fekszenek egymás mellé úgy, hogy lábaik ellentétes irányban vannak, s fejük egymás mellett. Mindegyik valami ütleget kap, rendszeren egy-egy bőr lábszárvédőt. Azután „úgy tesznek, mint a hajóhinta”, vagyis felváltva felemelik a lábukat. A fekvő hátrafelé igyekeznek a másik ülepére húzni. Másik kedvelt játék a „kútba estem”. Legény székre ül és mondja: „Kútba estem!” Leány kérde: „Hány öltre?” Erre a legény mond egy számot. A leány kérde: „Ki húzzon ki?” Amelyik lányt a legény megnevezi, attól annyi csókot kap, ahány ölet bement. — Petrovics Ferenc, Varsány, Nógrád m.

191. Egykorú lányok együtt tartanak „fonóházat”. A faluban kilenc „fonóház” volt a második világháború előtt. Három az „alvégen”, három a „felvégen” és három a „belsősoron”. — Fodor József, Cserépfalu.

192. „Leánykórus” vagy „fonókórus” az egy fonóházba járó lányok neve. — Kelemen Béla, baptista, asztalos, 1923, Galambfalva.

193. Édesanyja lánykorában még szoktak „fonóházat tartani”. Ez ma már nem szokás. — Füleky Benedek, rk. fm. 1923, Gyöngyössolymos, Heves m.

194. A „fonóházat” közösen bérlik a lányok. Egyik „fonóház” elmegy a másikhoz, ijesztgetik egymást. Felöltöznek keményseprőnek, befonják magukat szalmával stb. Ezt követően, ha van citerás, táncolnak is. Amikor az összes fonóanyagot feldolgozták már, következik a „trakta”. Ehhez a lányok viszik hazulról a szükséges ételeket. Nem tartanak „fonóházat” szombat este, ünnepnap előtti este, „Luca napján és még pár babonás napon”. — Kovács József, rk. iparos, 1923, Szurdokpüspöki.

195. „Az alvég és felvég lányai külön-külön tartanak fonóházat.” Egyik háznál kibérelnek egy helyiséget, ahol a kendert és lent feldolgozzák. A helyiségért bért fizetnek, háború előtt úgy 2 pengő és fél liter petróleum szokott a bér lenni, meg minden lány ad egy „fej” kendert is a gazdának. A „fej” olyan fonás, mint a „lófarok, amit egy-

szerre tesznek fel a guzsalyra". Az asszonyok külön járnak fonni, leginkább a szomszédban gyülekeznek össze. A lányok „fonóházába” eljárnak a legények is. Ők „mészárát” fizetnek a gazdának. Minden lány mellett ül egy legény. Ha a lány leejti az orsóját, és a legény fel tudja kapni, csak váltságdíjért adja vissza. A lány rendesen bizonyos számú csókért váltja ki az orsót a legénytől. A „fonóházat” keddi napon kezdik meg. Minden este fonnak, kivéve a szombatot, ünnepek előestéjét és Luca napját. Bizonyos napokon összebeszélnek a lányok, és főznek „cukros-mákos kukoricát” meg „molnárlaskát”. Vasárnap társasjátékot szoktak játszani a lányok és legények. „Szomszéd”, „fordulj bolha”, „suszterlegény” a szokásos játékok. „Amikor befonnak, van a trakta.” Csépa Sándor, rk. fm. 1923, Hasznos, Heves m.

196. „Két legény fogadott a fonóházban, hogy melyik nem fél. Egyik, hogy bátorságát bebizonyítsa, éjfélkor egy fakeresztet hozott be a temetőből. Amikor visszavitte, a kereszttel leszúrta köténye sarkát is. Mikor nem tudott eljönni, ijedtében meghalt.” — Kovács József, rk. iparos, 1923, Szurdokpüspöki.

197. „Fonóházaknál” szokás a „bakuszrendezés”. Valaki felveti az ötletet: „Csütörtökön csináljunk bakuszt!” Ez abban áll, hogy egy csoport lány és legény felöltözik „maskurának”, és felkeresi a másik „fonóházat”. Ott mókáznak, táncolnak stb. A cél az, hogy ne ismerjék fel őket. — Kovács József, rk. iparos, 1923, Szurdokpüspöki.

198. Fogadtak a legények, hogy ki mer éjfélkor egy keresztet behozni a temetőből? Az egyik legény be is hozott egyet. Reggel holtan találták a visszavitt kereszt mellett. A kereszttel leszúrta a kötényét, ezt nem vette észre, és mikor nem tudott eljönni, ijedtében meghalt. — Gálos László, rk. tisztviselő, Körmen.

199. Ha a „fonóházban” a legény fel tudja kapni a lány elejtett orsóját, csak csókért adja vissza. Ha a lány nem hajlandó kiváltani, a legény elviszi az orsót a lány udvarára és „felmatollálja a duvaszkát”. Ez azt jelenti, hogy az istállótól a ház kilincséig kifeszíti ezt a fonalat, ami az orsón volt. — Fekete István, rk. fm. 1923, Csiklázárfalva.

200. Legények igyekeznek „duvaszkát” lopni a „fonóból”. „Duvaszka” a fonal neve. Ezt „egyik kerttől a másikig kifeszítik a lányok házaknál, hogy „az asszonyok akadjanak bele”. — Fekete István, rk. fm. 1923, Csiklázárfalva.

201. „Van fehér juh, fekete juh, fehér és fekete berke.” Legfinomabb a berke gyapja. A gyapjút tavasszal májusban szokták lenyírni. A hazavitt gyapjút hideg vízben áztatják. Kétnapi ázás után kiviszik a kúthoz, ahol van víz bőven, és „megsulykolják”. Sulykolás után a napon vagy a „fütő mellett” megszáritják a gyapjút. A megszáradt gyapjút „megtépik”, aztán beviszik a városba „megfűsültetni”. A háromszékiek Kézdivásárhelyen a Barthos-cégnél szokták a „fűsültetést” végezteni. „Fűsültetésből” „guzsalyokban” kapják vissza a gyapjút. A „guzsalyokat” „kötővel” egy kb. 2 m hosszú „guzsalyra” szerelik. A fonó” térde közé veszi a „guzsalyt”, jobb kezében tartja

az „orsót”, bal kezével vezeti a gyapjút az orsóra, és közben „nyálazgatja azt”. Az orsó juharfából készül. Az orsóról „matollára” teszik rá a gyapjúfonalat. A „matolla” kb. 2 m hosszú, mogyorófából készült rúd, melynek mindkét vége villás. „Matollán” megszárolják a fonalat. Szárolásnál csak az egyik oldalt veszik figyelembe. Három szál egy „ige”, harminc szál egy „pászma”. Egy „matollára” öt pászmát „vetnek”. A „matollát” aztán beállítják egy „cseberbe” és szépen „meghúzogattják”: hideg vízzel jól lelocsolják. Ha süt a nap, a napon, ha nem, a „fütő” mellett száritják meg. A megszáradt gyapjúfonalat leveszik a „matolláról”. Ezt ketten végzik. Ezután kerül rá a fonal a nyírfából készült „feltekerő levélre” . . . Gáll Géza, Ikafa, Háromszék m.

202. „Matolla, tekerőlevél vagy tekerőleánka.” — Fülöp János, ref. cipész, 1923, Zabolapáva, Háromszék m.

203. A kész gyapjú-, len- vagy kenderfonalat „felmatollálják”. A „matolófa” I alakú és 2 sing hosszú. Egy sing 62 cm. A fonalat a „matolófán” fehérítik és festik. Fehéritésre bükkfahamusz vizet használnak, majd kemencében 2–3 napig száritják. A festés gyári festékekkel történik, a használati utasításnak megfelelően. A fonál mennyiségét a „matolófán” olvassák meg. A fonóasszony harmasával veszi a szálat, három szál egy „ige”. 21 ilyen „ige” a „zseréb”. Ezután „felvetik” a fonalat a „tekerőlevelre (sic!)”. A „tekerőlevelen” 4 katoná van. „Tekerőlevelről” „gomolyákba” tekerik a fonalat, és minden „gomolyára” ráírják, hogy hány „zseréből” és „igéből” lett. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

204. „Matolla, tekerőláb vagy tekerővetőszeg.” — Borbély Jenő, ref. fm. 1923, Mezőpanit.

205. „Sing” 62 cm. Vászonn, fonál, posztó mértéke. — Fülöp János, ref. cipész, 1923, Zabolapáva, Háromszék m.

206. „Zseréb” 60 szál fonal neve. — Kelemen Béla, baptista, asztalos, 1923, Kisgalambfalva.

207. „A zseréb” szó ismeretlen. Helyette a „pászma” ismert. — Fülöp János, ref. cipész, 1923, Zabolapáva.

208. „Osztováta” a régi fajta, nagy szövőszék neve. „Vencsel” a „vetőfa” neve, „fonókerék” a rokka. — Fülöp János, ref. cipész, 1923, Zabolapáva, Háromszék m.

209. Szövés befejezése után kihúzzák a „keresztcsépet”, és házasulandó korban lévő kiszalad vele az utcára. Ha lány szalad ki vele, amelyik irányból előbb jön férfi, abból az irányból lesz az élete párja. Legény esetében nő mutatja meg, hogy melyik irányból nőül. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

210. Bár van külön „varróház” is, leginkább azt csinálják, hogy amelyik lány „lefönt”, az varrni kezd. Ha varrás céljára helyiséget bérelnek, akkor a „varróház” ugyanúgy megy, mint a „fonóház”. — Csépe Sándor, rk. fm. 1923, Hasznos, Heves m.

211. Pénteken a legények nem járnak sem „fosztóházba”, sem „fonóházba”, csupán a lányok. „Szombaton nem fonnak, mert befonnák a Szűz Mária haját.” Vargha András, rk. fm. 1923, Szurdokpüspöki.

212. „Farsangi háromnapokon” (farsangvasárnap, -hétfő és -kedd) nem varrnak az asszonyok. — Gubányi Imre, rk. fm. 1923, Soltvadkert.

213. Luca napján, Szent György-napon és „Márkok” napján nem szabad fonni és varrni. — Németh Sándor, rk. gazdasági alkalmazott, 1915. Keszthely.

214. „Szombat, Mária napja.” Nem mosnak, nem varrnak ezen a napon. — Nagy Lajos, rk. fm. 1923, Nemesapáti, Zala m.

215. „Fosztóház jobbadán csak szombaton este van.” A „fosztóházba” lányok és fiatal menyecskék járnak, a legények közül pedig azok, akiknek ott a szíve választotta. A legények összegyűlnek valahol, rendszeren a kocsmában, és harmonikaszó mellett közösen mennek oda, ahol a „fosztóház” lesz. „Fosztóházat” akkor tartanak, amikor nem lehet fonni vagy varrni. A „fosztóházban” esznek is néha, bor azonban mindig van. Vannak legények, akinek nem jutott lány. Ezek összeszedik a „krosztonkát”, a toll lefosztott csévéjét, és hazafelé menet utcahosszat elszórik. Így aztán másnap az egész falu tudja, hogy melyik házban volt fosztás. „Hogy a krosztonkát reggel fel ne tudják seperni, le szokták pisálni”, vagy betiporják a sárba. — Petrovics Ferenc, Varsány, Nógrád m.

216. „Fosztóházat” annak a gazdának a házában tartják, ahol sok a toll. „Akkor szoktak tollut fosztani”, amikor nincs fonás. „Régi szokás a fosztóházban, hogy kukoricát főznek sárgarépával, aztán megcukrozza a vendégeknek adják.” „A fosztóházban nagy a legényjárás”. — Kovács József, rk. iparos, 1923, Szurdokpüspöki.

217. „Fosztóházat” ott tartanak, ahol sok toll gyűlt össze. A lányok és legények összegyűlekeznek, és szíveségből megfosztják a tollat. A toll csévéjét „posztonkának” nevezik. A „posztonkát” a távozó legények magukkal szokták vinni, és a „fosztóháztól” hazáig szórik a járdán. „Hogy ne tudják felseperni, le szokták pisálni”. „Fosztóház” akkor van, ha nem szőnek vagy varrnak. — Csépe Sándor, rk. fm. 1923, Hasznos, Heves m.

218. „Fosztókának hívják a tollu szárát.” Tollfosztáskor ezt egy „fehelhajban” gyűjtik össze. Lányok tollfosztásból hazamenet a legényes ház kapuja elé, vagy ha nincs kutya, az ablak elé szórik el. Ez tetszésnyilvánítás a lányok részéről. — Kovács József, rk. iparos, 1923, Szurdokpüspöki.

219. „Fosztókából” hazamenet a lányok a zsebre tett „kosztókából”, vagyis lefosztott tollból szórnak a legények ablaka alá. — Jaskó Károly, rk. fm. 1923, Ecseg, Nógrád m.

220. „Tollufosztókor” a legények a „fosztonkát”, vagyis a toll csévéjét magukkal viszik, és tréfaképpen a ház elétt beletiporják a földbe. Néha meg is locsolják, hogy lefagyjon, és nehezebb legyen felseperni. — Füleky Benedek, rk. fm. 1923, Gyöngyössolymos.

221. „Tollufosztáskor” a legényes ház udvarára dobják be a lányok a „babfazekat”. — Kovács József, rk. iparos, 1923, Szurdokpüspöki.

222. „Juhsajt” készítése. Megfejik a juhokat. A tejet „béviszik az esztenába, cseberbe beszű-

rik”, tesznek bele „óttót”, amitől megalszik a tej. Az „óttót” úgy kapják, hogy a „kicsiny bárányt” megölik, „annak vagyon hólyagja, melybe a tej megyen”. Ezt kiveszik, felakasztják a gerendára száradni, és ez lesz az „óttó”. Amikor a tej megalszik, akkor „feltörkölöznek” és „összevacskolják”, ami azt jelenti, hogy összetörik a megaludt tejet. A cseberbe „sajtruhát” tesznek, amit „takaróruhának” is neveznek. Ezzel kiveszik az összetört aludtejet és „kilintába” teszik. A „takaróruhát” jól összecsavarják, forró savóval leöntik, követ megnyomatják. A követ délig rajt is tartják. Akkor leveszik, és kész sajtot felteszik a „sajtpócra”. — Marti Gáspár, rk. fm. 1923, Kézdiszentlélek, Háromszék m.

223. „Az orda készítése”. Az orda juhtejből készül. A savót felteszik egy üstben főni és „fakalánnal” keverik, míg az „orda” feljön a tetejére. „Fakalánval” berakják az „ordacsakóba”, és felakasztják csepegni. Ha kicsepegett, kész az orda. — Marti Gáspár.

224. A kosarat „kötik”, vagy „fűzik”, de nem fonják! A kosár „rozmarinfűzből”, „parmenfűzből”, „sárgafűzből”, „pirosfűzből” vagy „rekettyéből” készül. „Szakajtó” kötéséhez kettévágott fűzvesztőt használnak. Ennek „sziaács” a neve. „Sziaácsból” készül a „bucser” vagy „kópice” is. Ebben zabot, lencsét tartanak, de szegényebb helyeken lisztet is. A „karkosarat” néha „kengyeles kosárnak” is nevezik. „Silinga” az egyszerű vesszőkosár. A kosárkötő készít még „burétót” is a csibéknek, meg „tiktojót” is. A kosár fenekét a „szegés” fogja az oldalhoz, az oldalban „karrók” vagy „oldalbordák” vannak. — Horváth József, rk. fm. 1910. Karmacs.

225. A „fejkosár” gömbölyű, fületlen. Az asszonyok a fejükön hordják. A „kengyeles kosárnak” két fajtája van. Az egyik gömbölyű, a másik négyszögletes. Az utóbbinak fedelei vannak, melyek a „kengyel” alatt záródnak. A „silinga” vagy „kosár” fűzvesztőből készül, a „véka” szalmából. — Toplak Pál, Bucsuta, Zala m.

226. A „zsombor” szakajtó a kenyérsütéshez. A „cekker” kukoricacsuhuból készült füles kosár. A „silinga” a fűzvesztőből font kosár neve. — Iván Kálmán, rk. fm. 1923, Vöckönd, Zala m.

227. A „körbec” gömbölyű, fületlen kosár, amit a fejükön hordanak az asszonyok. Hogy ne nyomja a fejüket a kosár, „tekercest” tesznek alá. A „tekercest” textiliával bevont ronggyűrű. — Farkas Endre, rk. tanító, 1919, Csörnyeföld, Zala m.

FOLDMŰVELÉS

228. A „hitelesített véka” 20 literes. „Nyolcvékás föld” 1600 négyszöglet jelent. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

229. A „véka” 32 literes faedény. „Egyvékás föld” 300 négyszöglet jelent. „Kimegyek a kétvékásba a krumpli mellé.” — Ésik Zoltán, ev. tanár, Tiszamogyorós.

230. „Van egy hatvékás földem”, 1800 négyszögletes földet jelent. A „négyvékás föld” 1200 négyszögöl. Balázs Imre, ref. fm. 1923, Ungtarnóc.

231. Addig nem ádnak másnak vetőmagot, amíg maguk nem vetettek. Tojásnál ugyanez a helyzet ültetéskor. — Gubányi Imre, rk. fm. 1923, Soltvadkert.

232. Ha valakinek magot kell kölcsönadni, és maguk még nem vetettek, és a kérés teljesítése elől nem térhetnek ki, mert pl. jó szomszéd, rokon stb. az illető, mielőtt kiadná a kért magot, egy maroknyit elszórnak a kertben, „hogy el ne vigyék a hasznot”. Gubányi Imre, rk. fm. 1923, Soltvadkert.

233. Trágyát telehold idején szokott az elbeszélő édesapja hordani, hogy a „föld előbb megteljen trágyával”. — Dénes Ferenc, rk. fm. 1923, Erdőszentgyörgy, Zala m.

234. Tavaszi vetést nem jó keddi vagy pénteki napon kezdeni. — Bálint Jenő, rk. fm. 1923, Csiklázárfalva, Csik m.

235. Mint az előző. — Fekete István, rk. fm. 1923, Csiklázárfalva, Csik m.

236. „Bemagóta a földet”, bevetette a földet maggal. Tamás János, rk. fm. Gelse, Zala m.

237. „Ponyesz” az a ruha, amiben kézi vetéskor a magot a nyakba akasztják. — Gutti Imre, rk. fm. 1923, Nagyút.

238. „Magvető” az a ruha, amiben kézi vetéskor a magot a nyakba akasztják. — Bálint Jenő, rk. fm. 1923, Csiklázárfalva, Csik m.

239. Vetés befejezése után a föld egyik sarkába is tűznek „zöld ágat”, ami egy nyírfaág, — Szipőcs István rk. fm. 1923, Kerkanémetfalva, Zala m.

240. Szent György-nap előestéjén a búzaföld egyik sarkába is tűznek nyírágat. — Lőrincz György, rk. fm. 1923, Babosdöbréte, Zala m.

241. Gyerekkorában az édesapja megkérte a komáját, hogy tegyen valamit, hogy a madarak ne hordják el a kölesvetést. Reggel, amikor mentek ki vetni, látták ám, hogy a koma jár körbe a vetéshez előkészített föld szélén. Hiába szóltak hozzá, nem válaszolt, csak amikor elvégezte, amit akart, „de abban az évben nem is hordták el a madarak a vetést!” Büki László, rk. fm. 1923, Vaspör, Zala m.

242. Elbeszélő nagyanyja szerint „búzavetés napján nem szabad sütni, mert üszkös lesz a gabona.” — Mátyás János, rk. fm. 1923, Monó, Szilágy m.

243. Mikor búzát vetnek, nem szabad rágyújtani, mert „üszkös lesz a búza”. — Mátyás János, rk. fm. 1923, Monó, Szilágy m.

244. Jó búzából Szt. György-napkor nem szabad kilátszani a varjúnak. — Gubányi Imre, rk. fm. 1923, Soltvadkert.

245. „Gallyos” a föld jelzője, göröngyös, rögös értelemben. „Gallyos föld” rögös földet jelent. A szó Háromszékben általános. A mi „gally” szavunk, ami ágacskát jelent, ismeretlen ott. —

246. „Megfókszik a föld”, szárazság idején megcserepesedik, összeropad a föld. — Kozma Ferenc, rk. fm. 1923, Szigliget.

247. Azt szokták mondani. „Gabonának gally kell, zabnak víz kell, az árpának por kell!” Gabona néven a rozsot értik, ennek „gallyos”, vagyis rögös föld a jó, a zab a vizes helyet szereti, míg az árpa száraz helyen is megnő. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

248. „Gabona” általában csak rozsot jelent. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

249. „Gabona” szó Visen, Szabolcs megyében rozsot jelent. — Szepe Antal, Sárospatak.

250. „Zsúp” minden összekötött anyag neve, kivéve a gabonát. „Van 100 zsúp nádám”, azaz van száz kéve nádám. Azt azonban így mondják már: „Van 50 kéve rozsom”. — Csiky Sándor, ref. fm. 1923, Lőrincfalva, Marostorda m.

251. Pénteki napon nem kezdenek aratni. Elbeszélő édesapja szükség esetén már csütörtökön levág egy kévényt. — Dénes Ferenc, rk. fm. 1923, Erdőszentgyörgy, Zala m.

252. Pénteken és 13-án nem kezdenek aratni, mert ezek „szerencsétlen napok”. — Horváth Imre, rk. fm. 1923, Zalaszentgyörgy.

253. Az aratást hétfőn, szerdán és pénteken nem szabad megkezdeni. Hogy miért, nem tudják! Általában csütörtökön vagy szombaton kezdenek bele az aratásba. — Ésik Zoltán, ev. tanár, 1919, Tiszamogyorós.

254. „Sarlós napján — jún. 2. — nem szabad kaszát venni kézbe!” — Sági Jenő, rk. fm. 1923, Vöckönd, Zala m.

255. Aratás megkezdése napján a gazda bal karjába könyök fölé búzából font kötelet szoktak kötni. Kötél helyett van, aki finom selyemszalagot használ. Néha mindkettőt felkötik. Gazda pénzt ad vagy áldomást fizet. — Kakukk Károly, rk. fm. 1923, Poroszló, Heves m.

256. A „kaláka” kollektív munka, amit sziveségből végeznek az ismerősök és szomszédok. A munkáért csak enni és inni kapnak. Szántás, vetés, aratás, „szénacsinálás és erdölés” szokott kalákában történni. — Salló Dávid, rk. fm. 1923, Csikszentmárton, Csik m.

257. Amikor egy nagyobb gazda nem tudja időben befejezni az aratást, és attól kell tartania, hogy a gabona túlérlik, „kalákás aratást” rendez. A kisebb gazdák mind bevégezték ekkorra már az aratást. „A kalákás aratás” végén egy legény levetkőzik derékig meztelenre, egy kéve búzát szoknya alakjára maga köré vesz, fejére búzakoronát tesznek. A legényre azt mondják: „Ő kíséri be a határt.” Hazafelé menet egy-egy vödör vízzel nyakon szokták önteni. Legény bort kap. — Veress Miklós, unitárius, fm. 1923, Vargyas, Udvarhely m.

258. Az aratás rendszeren „kalákában” történik. A múlt világháború óta a gazda általában személyesen hívja meg a szomszédokat és ismerősöket. Az elbeszélő édesapjától hallotta, hogy a múlt háború előtt (1914) a „kalakahívó” reggel kiállt a hegyre, és elkiáltotta magát: „gyertek össze kalákosok!” Így nem érezte senki kényszernek a „kalákát”, aki elment, jó szívből tette. — Kelemen Béla, baptista, asztalos, 1923, Kiszgalambfalva, Háromszék m.

259. Legények egyes gazdának „kalákában” learatják a vetését. A gazda ezért a saját költségén táncmulatságot rendez nekik. — Lukács Gyula, rk. fm. 1923, Budafa, Zala m.

260. Aratás végén minden kéveköti 9 kötelet köt az utolsó kévéjére. — Szatmári Ferenc, rk. fm. 1923, Piricse, Szabolcs m.

261. Az aratás sarlóval történik. Amikor az

aratás utolsó napján a gazda kimegy, egyik aratója egy „kékékötő kötéllel” észrevétlenül átköti a derekát. A gazda bort ígér, amire aztán sárlóval levágják derekáról a kötelet. — Bulák Gyula, fm. 1923, Héderfája, Kisküküllő m.

262. Mint az előző. — Sztalmári Ferenc, rk. fm. 1923, Piricse, Szabolcs m.

263. Marokszedő lányt bekötik az utolsó kévébe és elviszik a kereszthez. — Szegedi András, ref. fm. 1923, Hermányszeg, Szatmár m.

264. Aratás végén, ha nem veszi észre, az utolsó kévébe bekötik a marokszedőt. A kévét a marokszedővel együtt el szokták vinni a kereszthez, és ráteszik arra. — Kakukk Károly, rk. fm. 1923, Poroszló, Heves m.

265. Aratás utolsó napján búzából koszorút fonnak. Ezt egy fiatalember fejére teszik, amikor este nótaszóval mennek haza. Előre megy a koszorúvivő, utána énekelve az asszony nép és a többiek. A falubeliek várják már őket, és itt-ott meghúzódva, vízzel a kezükben lesik, hogy a koszorúvivőt leöntözhessék. A gazda a ház kapujában teszi u.ezt, és ha eddig ügyes is volt a koszorúvivő és nem kapott vizet, most semmiképpen sem tudja azt elkerülni. „Ősi szokás ez.” — Mátyás János, rk. fm. 1923, Monó, Szilágym. m.

266. Aratás napján méhkas alakú díszes búzacoszorút készítenek. Aki ezt hazaviszi, azt a falu népe csuromvízesre szokta öntözni. A koszorút elteszik a következő aratásig, akkor kicséplik a csirkéknek. — Bulák Gyula, fm. 1923, Héderfája, Kisküküllő m.

267. Aratás utolsó napján búzából koszorút kötnek. Külön megfizetik, aki ezt a koszorút hazaviszi a gazda számára, mert ezt csuromvízesre öntözik a faluban. A koszorút a fejre téve viszik. Elsősorban tartják a következő búza beéréséig. — Lukács Gyula, rk. fm. 1923, Székelyvécke.

268. Az „aratási koszorút” hazaviszik, de nem szokták a koszorúvivőt leönteni. — Halász Ferenc, Belényesfenes, Bihar m.

269. Mikor végzett a gazda az aratással, és levágta az utolsó szeker „éleséget” is, koszorút kötnek. A koszorút zabból kötik, mert ezt vágják utoljára. A koszorút a „csürben” a termények tetejére teszik fel, és cséplésnél ezt vetik be elsőnek a gépbe. „Inkább az idősebbek teszik ma már.” — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

270. Ahol a család maga arat, ott nincs szokásban a koszorúkészítése aratás végén. Ilyet csak ott csinálnak, ahol napszámosok aratnak. Itt búzából készítik a koszorút. Aki a koszorút hazaviszi, a falusiak megöntözik. Ezt az elbeszélő csak egyszer látta a faluban, egyébként csak hallott erről. — Sandi Tibor, rk. fm. 1923, Futásfalva, Háromszék m.

271. A pap „újszenge istentiszteletet tart” a reformátusoknál. Az aratás befejezésének öröme „újszenge-ünnepet rendeznek” a falusiak. — Kelemen Béla, baptista, asztalos, Kisgalambfalva, Háromszék megye.

272. Péter-Pál napján aratőnnepélyt tartanak, amit „Kenyeres búcsúnak” hívnak. — Maksa János rk. fm. 1923, Ecséd, Heves megye.

273. „Papkéve”: legfelül kerül a „keresztre”.

Egy kereszt száraz kékék esetén 21 kévéből áll, ha nedvesek a kékék, akkor 17-ből. Több „kereszt” esetén már „kepéről” beszélnek. Nem azt mondják, hogy 8 kereszt búzám termett, hanem hogy 8 „kepe” búzám termett. — Tóth Pál, rk. fm. 1923, Csatár, Zala m.

274. „Papkéve” keresztnél a fedőkéve neve. — Sági János, rk. fm. 1910, Nemesbük.

275. „Jézus-kéve”. Az aratás befejezésekor az utolsó kéve úgy készül, hogy az egyik „markot” fejjel egyik, másikat másik irányba fektetik, és úgy kötik össze vagy a közepén, vagy a két végén. A legutolsó kereszt tetejére teszik. Ezt is csak úgy elcséplik, mint a többi kévét. — Szippocs István, rk. fm. 1923, Kerkanémetfalva, Zala m.

276. „Kalangya” a 25 kévés kereszt. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

277. A „kalangya” a kereszthez hasonló kéverakás aratáskor. A kékék fejei befelé vannak fordítva, így nem árt nekik az idő. A „kalangya” ötágú kereszt alakú, egy-egy ágban 5—5 kéve van. Raknak keresztet is a kékéből. Neve az alakjáról van. A kereszt 18—22 kévéből áll. — Salló Dávid, rk. fm. 1923, Csikszentmárton, Csik m.

278. „Kepehordás” a „takarulás” neve. „Takaruláson” az őszi termények, krumpli, kukorica, tök hazaszállítását értik. — Iván Kálmán, rk. fm. Vöckönd, Zala megye.

279. Amikor az édesapja „gabonáskazlat” kezdett rakni, az első négy kévét kereszt alakban fektette le. Aztán kakukkfűvel megdörzsölte a „tököt”, a gáz a lába között átvette, és bedugta az egyik kévébe. „Az ilyen kazlat az egér és gözsű nem bántotta.” Zsuppall u.igy tett az édesapja. — Ekler Károly, rk. fm. 1923, Zalaegerszeg, Zala m.

280. Asztag alá „himestojás héjját” és „szenttúsonka csontját” rakták, akkor nem ette még az egér a gabonát. Adatközlő édesapjától hallotta ezt a szokást. Szerinte a cséplőgép használata előtt igen hosszú ideig tartott a mag kicséplése, nagy volt tehát az egérkár. — Nyers Károly, rk. fm. 1888, Nagyberki, Somogy m.

281. „Kévéskazal” az asztag neve. — Tóth Pál, rk. fm. Csatár, Zala m.

282. „Meggellőlni”, a kosárba tett szemes terményt úgy felvetni, hogy az a kosárba hulljon vissza, de közben a szél vigye ki belőle a szemetet. — Tóth Pál, rk. fm. 1923, Csatár, Zala m.

283. „Eregetés”: az asszonyok a felemelt kosárból a földre helyezett kosárba öntik a szemes termést. — Közben a szél kifújja belőle a szemetet. — Tóth Pál, rk. fm. 1923, Csatár, Zala m.

284. „Flórián hetében nem szoktak babot vetni, hogy ki ne égjen!” — Lukács Gyula, rk. fm. 1923, Budafa, Zala m.

285. Borsóvetésből a gazdaasszony előbb hazatér, és a később érkező háznép a kapuban leloccsantja egy pohár vízzel, vagy a lovakra önt egy vederrel, hogy „annyi áldás” érje a borsót. — Morva István, rk. fm. 1923, Csömör, Pest m.

286. Tavasszal az első mennydörgéskor felkap a gazdaasszony egy marék port, és azt szétszórja a veteményes kertben. „Igen sok kapor lesz!”

Sata Mihály rk. villanyszerelő, 1923, Pécska, Arad m.

287. Gazdaasszony az első dörgéskor egy másik földet a vetés mozdulatát utánozva elszór. „Itt vetés nélkül is sok kapor nőtt!” — Szuholdi Miklós, rk. fm. 1923, Vivitány, Zemplén m.

288. Tök ültetésénél összevissza szaladgálnak, hogy „hosszúra nyúljon a száral!” — Szuholdi Miklós, rk. fm. 1923, Vivitány, Zemplén m.

289. Elbeszélő édesanyja káposztapalántáláskor az első palántát eldobta a „férgeknek”. — Lukács Gyula rk, fm. 1923, Budafa, Zala m.

290. Krumpliültetéskor meghempergöznek, „hogy nagy szem krumplik teremjenek!” Ma már inkább csak gyerekekkel csináltatják. — Szuholdi Miklós, rk. fm. 1923, Vivitány, Zemplén m.

291. „Olyan álmos vagyok, hogy kialudnám a földből a pityókát!” — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

292. Mákvetés közben nem szabad szólni, „hogy ne legyen férges, és sok teremjen”. — Szuholdi Miklós, rk. fm. 1923, Vivitány, Zemplén m.

293. „Tatárka” a cirok neve. Azt tartják, ezt a tatárok hozták be. — Csiky Sándor, rk. fm. 1923, Lőrincfalva, Marostorda m.

294. „Patyolatök”: úritök. — Lőrinc György, rk. fm. 1923, Babosdöbréte, Zala m.

295. Ha nagypénteken esik az eső, jó kukoricatermés várható. — Németh Sándor, rk. gazdasági alkalmazott, 1915, Keszthely.

296. Akkor lesz jó kukoricatermés, ha a lekaszált zabosbükönnyet „hétszer megmossa az eső”. — Németh Sándor, rk. gazdasági alkalmazott, 1915, Keszthely.

297. „Máléföd” a kukoricaföld. — Mátyás János, rk. fm. 1923, Monó, Szilágy m.

298. „Törökbúza” a tengeri neve. — Szász Kovács Pál, ref. fm. 1923, Gernyeszeg.

299. „Kukorica kas” a kukoricagóré neve. Elbeszélő Nagybjomban (Somogy m.) dolgozott, mint munkaszolgálatos. A gazdaasszony kiküldte: „Hozz egy szakajtó kukoricát a góréból!” „Kimentem, mert szégyeltem megmondani, hogy nem tudom, mi az a góré, de bizony vissza kellett gyünnöm, mert nem tanáltam meg a kukoricát.” — Csiky Sándor, ref. fm. 1923, Lőrincfalva, Marostorda m.

300. „Góré” a kukoricának vagy más növénynek az elszáradt szára. — Beőr Bálint, ref. fm. 1923, Hangács, Borsod m.

301. „Góré” mint az előző. — Csiky Sándor, ref. fm. 1923, Lőrincfalva, Marostorda m.

302. „Szárított” a kukoricagóré neve. — Beőr Bálint, ref. fm. 1923, Hangács, Borsod m.

303. „Csusza” a kukorica csutkája. A „csutak” fatuskót jelent. — Csiky Sándor, ref. fm. 1923, Lőrincfalva, Marostorda m.

304. „Suska” — kukoricaháncs. — Szegedi András, ref. fm. 1923, Hermányszeg, Szatmár. m.

305. „Cimber” a kukorica virágzata. — Tancsics Sándor, Vép és Pungor Gyula, Szombathely.

306. „Kukoricafosztás” a tengeri lemorzsolása. — „kukoricahántás” a kukoricafosztás, vagyis a tengeri csövérről a „csuma” letépése. — Csiky Sándor, ref. fm. 1923, Lőrincfalva, Marostorda m.

307. Kukoricafosztáskor a lányok és legények a „fosztásból” babát szoktak készíteni, amit az utca felől a kapufélfára szoktak akasztani vagy a nyitott ablakba állítani. Elbeszélő szerint ennek semmi jelentősége nincs. — Füleky Benedek, rk. fm. 1923, Gyöngyössolymos, Heves m.

308. Kukoricafosztáskor a „fosztást” u. úgy elszórják, mint a „fosztonkát” szokták. Hogy ne bírják olyan könnyen összeseperni, a szecska-vágón apróra szokták vágni. — Füleky Benedek, rk. fm. 1923, Gyöngyössolymos, Heves megye.

309. „Csepefa” fiatal tölgyfa. „Csepeles” a fiatal tölgyes. — Farkas Endre, rk. tanító, 1922, Csörnyeföld, Zala m.

310. „Cseplesz” a fiatal gyermek vagy fiatal erdő neve. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

ÁLLATTENYÉSZTÉS

311. „Amiből egy születik, az ellik, amiből több, az fiadzik”. Elbeszélő külön kiemelte, hogy mennyit nevetett, mikor az egyik dunántúli azt mondta, „megellett a disznó”. — Szegedi András, ref. fm. 1923, Hermányszeg, Szatmár m.

312. „Ami egyet szül, az ellik, a többi az fiadzik”. — Szegedi Imre, ref. tisztviselő, 1919, Debrecen.

313. Tehén megborjuzik, vagy a ló megcsikózik, vagy disznó malacozik, „aznap semmit nem adnak ki”. Szipócs István, rk. fm. 1923, Kerkánémetfalva, Zala megye.

314. Mint az előző. — Szécsi Imre, rk. fm. 1923, Pusztafalu, Abaúj m.

315. „Farkapénz” az állat gondozójának vagy a kisgyerekeknek adott ajándékpénz, az állat eladásakor. — Horváth József, rk. fm. 1910, Karmacs.

316. Mint az előző. — Hegedüs Antal, rk. tisztviselő, 1919. Markota.

317. „Szerencsepenz” az állat gondozójának vagy a kisgyerekeknek adott ajándékpénz az állat eladásakor. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

318. Az állatokat nyáron „kicsapják a havasra”. Előzőleg egy vagy több gazda „felfogadja” a pásztort. Külön őrzik a „meddü csordát” és külön a „fejösöket”. A legeltetési idő május 15-től okt. 31-ig, „Szent Mihály-napig” tart. A „meddüért” bizonyos pénzösszeget, régebben 15 pengőt, most a háborús világban 70 pengőt kellett a pásztornak fizetni. A pásztor szerződés útján kötelezi magát, hogy az ő hibájából származó károkat megtéríti, és a lehető legjobb helyen legeltet. Az állatokat biztosítják is, és amit a vadak szétéptek, azokért a biztosítótársaság fizet. „A medve és farkas uralkodik.” Legeltetési terület a közbirtokossághoz tartozik. Akinek nincs „erdei joga”, vagyis nem tagja a közbirtokosságnak, az állatonként 2–5 pengőt fizetett évenkénti legeltetési időnyre. Egy állatra „5 hódjógót számíttanak!” A gazda szerződés útján kikötheti, hogy a trágyáztatás a saját „órotásában” történjen. Az órotás egyesek tulajdonát képező, a közbirtokossági erdőből „kiszakított terület” amiből a tulajdonos

bizonyos területet „feltisztított” és itt kaszálót létesít. A kaszálót állatokkal trágyáztatják, „kaszarázás” útján. A „kasár” vékony fiatal fákból, az ún. „kertelő csaposokból” font négyszögletű fonáskerítés. A „kasár” egyik sarkába „seggenülő” „kalyibát” építenek. Két magasabb „ágason” átfektetett gerendához „kertelő csaposokat” támogatnak. Így egy féltetőt kapnak. Ehhez a féltetőhöz egy hasonlóan készült alacsonyabb előréz csatlakozik, ahol a tűzhely is van. Fedés és az oldalak lezárása fenyőkéreggel történik. Az ajtó az előtérbe vezet. Éjszakára a „kasárba” terelik az állatokat, mert ez védelmet nyújt a „vadak ellen”. A pásztoroknál a vadak elriasztása céljából réz- és nyírfá kürt van. A „kalyiba előtt szolpra felakasztott körfűrész is hasonló célt szolgál. A kasár négy sarkában éjjel még tüzet is szoktak rakni. A „kasarat évenként három-négy-szer szokták fordítani”, amint a gazda kívánja. — A fejősök külön vannak. Ezek darabja után a pásztor „egy kupa tej után 18 kg sajtot és 1 kg ordát szokott fizetni”. Van kupa, fél és negyed kupa is. Egy kupa = 17 dl. Egyik reggel, amikor a gazda akarja, próbafejést tartanak. Ez a mérvadó a pásztor által fizetendő sajt és orda szempontjából. Ha a tehén történetesen 3 kupa tejet ad, akkor a gazda 3 x 18 kg sajtot és 3 x 1 kg ordát kap a tehén után. A „fejősökre” is szerződnek a pásztorok. Szerződés hasonló, mint amit a „meddükre kötnek”, csak itt beveszik a pásztor által „kupánként” fizetendő sajt és orda mennyiségét is. A pásztor kötelezi magát, hogy a legjobb minőségű sajtot készíti és azt beszállítja a gazdához. A gyergyócsomafalviak a fejőseiket a nagyobb havasokon szokták legeltetni. Ezek a havasok rendszeren az államé, nagyobb erdei cégeké vagy megyéké. „Ezektől vállalja a pásztor a legelőterületet.” — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

319. „Kalyiba” a neve azoknak a hevenyészett erdei szállásoknak, melyeknek nincs oldala. A „vontatós kalyiba” a pásztorok szállása. Egy-egy oldalát három-három, egymásra helyezett „boronra” alkotja. Ezekre nyeregretető kerül. Ha el akarják vinni más helyre, „bélgyákat” tesznek alá és elvontatják. A „bélgya” hengeres fa, azaz görgő. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

320. „Dikó” hevenyészett ágy az istállóban. — Tamás Pál, g.ket. fm. 1923, Görömböly.

321. „Surgyé” szalmazsák. — Szász Kovács Pál, ref. fm. 1923, Genyeszeg.

322. „Hód fogytán vagy töttin” kell fát kivágni, épületfát készíteni, malacot vagy borjút herélni. — Gelencsér Lajos, rk. fm. 1914, Rezi.

323. Kiscsikó születik, annak van valami a szájában, aminek azonban az elbeszélő nem tudja a nevét. Ezt megszáritják és elteszik. Ha a csikó beteg lesz, ezt etetik meg vele. — Szabó László, rk. fm. 1923, Tiszórs.

324. Ló-„gyógyítások” eladás előtt. A „kehes lovat” eladás előtt maszlagos nadragulya magjával meggőzölik. A magból zab közé keverve etetik is a lóval. Utána habosra hajtják, és másnap eladják. Az így kezelt ló pár napig nem köhög. — „Sánta lovat” úgy „gyógyítanak”, hogy a

sánta láb melletti ép lábára a körömágy feletti részre nagyot ütnek. A ló furcsán jár ugyan, de nem látszik a sántasága. — „Rügös lovat” úgy gyógyítanak meg, hogy fél deci erős pálinkát öntenek az orrába. Azért nem itatják meg vele a pálinkát, mert akkor sokkal több kellene. „Csökönnyös” lovat eke elé fogják, és nyakába láncot vetnek, amibe két ló van fogva. A csökönnyös lónak meg kell indulni és húzni az ekét, különben megfullad. — Majlát Samu rk. fm. 1923. Torja, Háromszék m.

325. Megvett egyszer egy megitatott, rugós lovat. A ló eleinte rendszeren viselkedett, de később majdnem lerúgta a kocsirol. — Illés Antal, rk. tisztviselő, Mozsgó, Baranya m.

326. Beteg a csikó. Anyját kivezetik az istállóból, az ajtót pedig egy rúddal zárják el. Csikó az anyja után akar menni, de csak úgy tud, hogy átugorja a rudat. Meggyógyul. — Dr. Dlusztus József, rk. tisztviselő, 1919. Németboly, Baranya m.

327. Amikor lovat vesznek, mielőtt az istállóba bevezetnék, az ágyból kivett, gömbölyűre tömött párnán sőt nyalatnak vele, „hogy szép kövér legyen!” Szuhodi Miklós, rk. fm. 1923, Vivityány, Zemlén m.

328. Egy gazdának elsőrendű lovai voltak mindig. Ez azért volt, mert a „bal hóna alatt száritott békát hordott.” „Akinek ilyen van, annak a lova jó, de maga sovány, mint egy gereblye.” — Beőr Bálint, ref. fm. 1923, Hangács, Borsod m.

329. „Befogós (sic!) tehén” az igavonásra is használt tehén. — Madarász István, rk. fm. 1923, Szentgyörgyvölgy, Zala m.

330. „Sőremarha” a hizlalásra fogott szarvasmarha neve. — Papp Ferenc, rk. fm. 1923, Nádudvar.

331. „Káros marhahús” = Kényszervágásból származó állat húsa. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

332. „Tulyok” a kiherélt bikaborjú neve hároméves korig, ezt követően „ökör” már az elnevezése. A „tinó” szó ritkán használt, ha előkerül, kiherélt bikaborjút értenek rajt. Használják azonban az „ünőtínó” elnevezést, ami üszöborjút jelent. — Kelemen Béla, Kisgalambfalva, Háromszék m. baptista, asztalos, 1923.

333. „Tinó” a nőtény marha neve hároméves korig. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

334. „Előhasi tinó”. Első elléséig „tinó” a nőtény szarvasmarha neve. — Farkas Árpád, rk. fm. 1923, Szamosangyalos.

335. „Diszke borjú” az „előhasi” üsző neve. — Gáll Géza, rk. fm. 1923, Ikafa, Háromszék m.

336. „Tézlás ökör” a négyes ökörfogatnál az első pár ökör neve. „Rudas ökör” a hátsó pár. — Sági János, rk. gazdasági alkalmazott, 1910. Nemesbükk.

337. „Meg lehet futostatni”: az ivarérett tehenet be lehet fedeztetni. — Kelemen Béla, baptista asztalos, 1923, Kisgalambfalva.

338. Mint az előző. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

339. Az állatokat elcsapják a „havásra”, amikor az állatok elhagyják az istállót, a küszöbön

lancból hurkot vetnek és egy fejszét fektetnek melléje, „a vadállatok ellen”. Ezeket szentelt vízzel megszentelik. „A lánc megfogja, a fejsze agyonveri a vadakat!” — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

340. Az a marha, amelyik az „erdőn legel”, nyár elején gyakran „vérbe esik”. Ennek orvossága: sörbe porrá tört zöld diót kevernek, és ezt megitatják a beteg állattal. „Ha ettől nem tér meg”, akkor „cserefa” alsó piros hancsából főzött teát itatnak vele. — Sandi Tibor, rk. fm. 1923, Futásfalva, Háromszék m.

341. Ha „fecskefüvet” legel a tehén, véres lesz a teje. (Kékes virág, amit herbateának is használnak.) — Farkas András, rk. tanító, 1922, Csörnyeföld, Zala m.

342. Ha fecske átrepül a tehén alatt, a tehén elveszti a tejét. — Mátyás János, rk. fm. 1923, Monó, Szilágy m.

343. „Ha ledöntik a fecskéket az istállóban, véres tejet ad a tehén!” — Iván Kálmán, rk. fm. 1923, Vöckönd.

344. „Fökényes csöcsű tehén tögyét nagypénteken pucok belivel kenik be” — Vaskuti József rk. tisztviselő, 1922, Palin, Zala m.

345. Ha menyét megmarja a tehén tögyét, az megdagad, és megalszik a tögyben a tej. „Sőt, ha nem orvosolják, meg is kövesedik!” A menyét lenyűzött bőrét bükkfára vagy kukoricacsutkára húzzák, és ezzel simogatják meg a marás helyét. Ettől elmúlik a baj. — Lukács Mihály, rk. fm. 1923, Székelyvécke, Marostorda m.

346. Az „aranyálinkó” fészket, amikor a kicsinyek kirepültek belőle, le szokták szedni, aztán, amikor a tehén beteg, ezzel szokták megfűstölteni. Ez azért jó orvosság, mert az „aranyálinkó” hét határban szedi a fészkehez a fát.” — Iván Kálmán, rk. fm. 1923, Vöckönd, Zala m.

347. Amikor a tehénnek „súly” van a testén, karácsony hetében süttött és eltett kenyér „vakarékával” háromszor körülhúzzák. — Horváth József, rk. fm. 1910, Karmacs.

348. „Súly egye meg” azonos a dunántúli „fene egye meg” káromkodással. — Réti Ignác, rk. fm. 1923, Lemhény.

349. Tavasszal ezüstpénzt szoktak a marhák vályújába tenni „a betegségek ellen”. — Lukács Mihály, ref. fm. 1923, Székelyvécke, Marostorda m.

350. Két- vagy háromköldökű újszülött borjút hátra fordítják, és hátát megsimogatják az istálló ajtajának küszöbén. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

351. A borjú „gombáját” megetetik a tehenel. „Babonáság!” — Szilveszter Antal, rk. fm. 1923, Gyergyóalfalu.

352. Nem szokták elszedni a borjú „gombáját”, hogy „jó körme legyen”. (Gomba: 2 puha rész a patában, a „körömráma” felett.) — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

353. „Magszárított négyujjú fűvel” (erdei mocsarak partján nő, kb. 25 cm magas növény, aminek négy levele van csak) „megfűstölik a tejeskösögöt, sok tejet ad a tehén”. — Szuholdi Miklós, rk. fm. 1923, Vivitány.

354. Keresztúton, pirkadatkor szedett harmattól

sok teje lesz a tehénnek, és a tejből sok vajat lehet köpülni. — Szuholdi Miklós, rk. fm. 1923, Vivitány.

355. A tehén tejét úgy lehet megszaportítani, hogy azt a rongyot, amivel a tehén „csecsét” szokták mosni, kidobják a keresztútra, amerre a csorda szokott járni. Ahány tehén átlépi, annyi elveszti a tejét. Ha ezzel a ronggyal megdörzsölik a tehén tögyét, a többi tehén elvesztett tejét ez kapja meg. A rongyot három napon át kell a keresztútra kidobni, és a tögyet vele megdörzsölni. — Tóth Gyula fm. 1923, Bézs.

356. Szent György-nap este különösen jól tartják a teheneket, hogy „egész évben jól tejeljenek”. — Urbán József, ref. fm. 1923, Abara.

357. Ha Szent György-napra virradó éjjel piros vagy fekete rongyot ásnak a marha első lába alá, megrontják vele. — Vilázs János, ref. fm. 1923, Abara.

358. Ha a halott csontjából vesznek fel, és a jószág állása alá elássák azt, „megrontják vele a jószágot!” „Vettünk egy új tehenet, amelyik, az új helyen folyton nyugtalankodott, és a teje is elapadt. Leástunk, és az első lába alatt egy emberi lábszáracsontot találtunk, ami rontásnak volt letéve!” — Tóth Gyula, fm. 1923, Bézs, Ung m.

359. Tehenet úgy „rontják meg”, hogy mással vetetnek tejet, amit a „tudós asszonyhoz” visznek aztán. — Katona Ferenc, rk. fm. 1923, Andrásfalva, Románia.

360. Napnyugta után nem adnak ki tejet, hogy meg ne rontsák a tehenet. — Petrinyec István, Domoszló, Heves m.

361. Tehén megellése után az édesapja mindjárt leköpte azt, „hogy meg ne igézzék!” — Ekler Károly, rk. fm. 1923, Zalaegerszeg.

362. Amikor megellik a tehén, nem szívesen mutatják meg idegennek sem a tehenet, sem a borjút, azt tartják ui., „ilyenkor viszik el a tehén hasznát”. Berkes Béla, rk. fm. 1923, Tiszapolgár, Szabolcs m.

363. „Nem adnak ki tejhasznot napnyugta után”. — Gubányi Imre, rk. fm. 1923, Soltvadkert.

364. Amikor a tehén megborjúz, két-három napig, esetleg egy hétig „semmit nem adnak ki a háztól”. — Mezei Dénes, Mezöpanit.

365. Ha a tehén ellik, egész nap „nem adnak ki a házból”. — Urbán József, ref. fm. 1923, Abara.

366. Tehén megellése után krétával keresztet rajzolnak az istálló ajtajára. — Esik Zoltán, ev. tanár, 1919, Tiszamogyorós.

367. Náluk annyira mennek, hogy „a tehén megellése után 3 napig nem adnak ki. Ekkor még élesztőt sem vesznek!” — Petrinyec István, Domoszló, Heves m.

368. Tehén borjazása után három napig nem adnak ki semmit az „életből”, mert „elapad a tehén teje”. Bálint Jenő, rk. fm. 1923, Csiklázárfalva.

369. Mikor újszülött borjú van, első napon senki idegent nem engednek be a „pajtába”, mert azt tartják, elviszi a tehén tejét. — Veress Miklós, unitárius, fm. Vargyas, Udvarhely m.

370. Amikor megellik a tehén, aznap senkit

nem engednek be az istállóba, mert azt tartják „elviszi a tehén tejét”. Veress M.

371. Ha a borjazó tehén a bal oldalán fekszik, bikát, ha a jobb oldalán, üszöt ellik. — Mózes András, Tápiószentmárton.

372. Téli nagy hidegben ellett borjút nem szabad bevinni a „házba”, mert az ilyen borjú később megeszi a ruhát. — Mátyás János, rk. fm. 1923, Monó Szilágy m.

373. Az Úrnapra nyírfából készítenek sátrat. Ennek ágából visznak haza, amit szentelt fűvekkel keverve ellés után a tehénnek adnak. — Szuhodi Miklós, rk. fm. 1923, Vivitány.

374. Eladott borjút farral viszik ki az istállóból, hogy el ne vigye a „tehén hasznát”. — Gubányi Imre, rk. fm. 1923, Soltvadkert.

375. Tehén megellése után az elbeszélő mostohaanyja a tehén első trágyáját a falra szokta kenni. Amikor a tehén a borjú elválasztása után „elapasztotta” a tejét, mostohaapja ebből a trágyából égetett el. Ahányszor a tehén teje elapadt, ezt mindig megcsinálta. „Másnapra megjött a tej”. — Szász Kovács Pál, ref. fm. 1923, Gernyeszeg.

376. Amikor a tehén megellik, egy kisgyereket leöntenek vízzel. Ha a gyerek sir, a borjú szomorú természetű lesz. Ha a gyerek visít, ugrándozik, a borjú vig természetű lesz. — Urbán József, ref. fm. 1923, Abara.

377. A borjú kiszopja a „fecstejet”. Ezután fejnek, ezt felforrallják, és cukorral, kenyérrel a család minden tagja kap belőle. Még a rokonoknak is küldenek. „Gurásztának” nevezik. — Vincze Gyula, g. kat. fm. 1923, Görömböly.

378. A tehén megellése után az elbeszélő édesapja az első tejet ki szokta főzni „gulásztának”. (Egyszerűen melegítik a főcstejet, ami így öszszemegy.) Ezt apró gyerekekkel szokta megetetni, akiket addig nem engedett el, míg hideg vízzel meg nem mosta a fejüket. Ezt azért szokta csinálni, hogy több teje legyen a tehénnek. — Mátyás János, rk. fm. 1923, Monó, Szilágy m.

379. Ellés után pár napig összegyűjtik a tejet, amit a borjú nem szopott ki. Ezt hívják „pecctejnek”. Ezt felforrallják és a környékbeli apróságoknak adják. A gyerekek a földön ülve kanalazzák a tejet. A gazdaasszony ekkor hirtelen leönti őket. Ha ekkor valamelyik elkezd sirni, azt tartják, zsíros lesz a tehén teje, és sokat fog adni. — Csepe Sándor, rk. fm. 1923, Hasznos, Heves m.

380. „Pecctejes ivás” a tehén ellése után szokásos. Abroszt terítenek a földre, és a szomszédok, rokonok apró gyerekeit összegyűjtik köréje, és leültetik. A friss borjas tehén első teje főzés közben öszszemegy. Ezt kaláccsal vagy kenyérrel kapják az apróságok. A gazdaasszony titokban vizet készít, és az evő gyermekeket nyakon önti, „hogy friss és jó tejelő legyen az újszülött borjú”. — Kovács József, rk. iparos, 1923, Szurdokpüspöki.

381. Azt a tejet, amit a borjú az első szopásnál nem szopik ki, elbeszélő édesanyja liszttel öszsze szokta gyúrni, és öklömnyi gombóccá formálni. Ennek közepébe egy széndarabot nyomnak. Ezt el szokták tenni. Pontos rendeltetését nem ismer-

ri, valami borjübetegség ellen használják. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

382. A tehén ellése után a románok „gurastát” készítenek. Összeszedik a környék öszszes gyerekeit, és mindnek adnak az első tejből. „Ez azért van, hogy több tejet adjon a tehén!” — Fogarasi Sándor, ref. tisztviselő, 1923, Balázsfalva.

383. Pénteken szokták a borjút elválasztani, hogy „könnyebben felejtse az anyját”. — Polt Károly, rk. fm. kb. 40 éves, Nagyesztergár, Veszprém m.

384. Fejés után édesanyja a „rontás” ellen csi-petnyi sót szokott a tejbe dobni. — Vargha András, rk. fm. 1923, Szurdokpüspöki.

385. Nagyanya mesélte el, hogy viszik el a tehén „hasznát”. Ha a tehén nem tejel úgy, mint előzőleg, „rontásra” gyanakszanak. Ilyenkor 2–3 napi tejet tesznek fel egy üstben főzni, és a fővő tejet késsel szurkálják. Azt tartják, „ilyenkor azt, aki a tehenet megrontotta, megszurkálják”. — Berkes Béla, rk. fm. 1923, Tiszapolgár, Szabolcs m.

386. Ha fejés közben vizek a tehén, a „vizelletét meg kell böködni vasvellával, mert illenkor boszorkány van a zseterben”. — Tóth Pál, rk. fm. 1923, Csatár, Zala m.

387. Mikor tehén fejés közben nekiáll „huggyani” akkor „vellával” háromszor a „fara” mögé kell szűrni, „mert akkor a boszorkánynak kiszűrják a szemit!” — Sági János, rk. gazdasági alkalmazott, 1910. Nemesbükk.

388. Pünkösdkor a közelben legelő „csordát” haza szokták hajtani. Első ünnepen minden gazda ad egy kalácsot a pásztornak, másodnap, mikor újra kihajtanak, egy-egy kenyeret kap. „Mészszibb való helyen lévő” állatokat nem hajtának pünkösdkor haza. Az ilyen állatokat őrző pásztorok fel szokták vinni a pünkösdi kalácsot. — Sandi Tibor, rk. fm. 1923, Futásfalva, Háromszék m.

389. Amikor tehenet vesznek, és a tehén az új helyen bizonyos idő után elapad, akkor a gazdaasszony a mezőn valami „szőrös barázdából” szed egy csuporba harmatot. (Füvel benőtt barázdák.) Ezzel a harmattal megmossák a tehén tőgyét, és megadja azt a tejet, amit azelőtt. — Tóth Gyula, fm. 1923, Bézs, Ung m.

390. Újonnan vásárolt tehenet nem vezetnek be mindjárt az istállóba, hanem az istálló ajtajában fejnek egy kevés tejet, amit a tehén fejére öntenek, hogy „az Isten óvja meg minden bajtól!” — Dobi Géza, rk. fm. 1923, Atkár, Heves m.

391. Állatnak nem szabad olyan nevet adni, aminek védőszentje van. A tehenek „Citrom”, „Narancs”, „Szekfű” stb. neveket kapnak. — Klein Károly, rk. fm. 1923, Lókút, Veszprém m.

392. A „dühösbogár” az orrszarvúbogár neve. Megszáritják, porrá törik. Ehhez a porhoz még reszelnek kis rezet is. Ezt az „orvosságot” a kutya ételébe keverik, veszettség ellen. — Majlát Samu, rk. fm. 1923, Torja, Háromszék m.

393. Karácsony este a kakasnak és kutyának ételébe borsot tesznek, hogy „hamisabbak legyenek!” — Szuhodi Miklós, rk. fm. 1923, Vivitány, Zemplén m.

394. „Bot” a kutya nyakába akasztott kolonc

neve. Minden pásztorkutyán van „bot”, amiről megismerik a vadászok őket és nem lönek rájuk. — Gáll Géza, rk. fm. 1923, Ikafa, Háromszék m.

395. „Göbe” anyadisznó. — Iván Kálmán, rk. fm. 1923, Vöckönd.

396. „Gönne” a nőtény malac neve az ellésig. „Koca” a malacos disznó. — Csiky Sándor, ref. fm. Lőrincfalva, Marostorda m.

397. „Malacos göllye” a malacos anyadisznó neve. — Páll István, rk. fm. 1910, Szentkatolna, Háromszék m.

398. A Dunántúlon általános „göbe” szó Erdélyben „gönne”, „göllye” alakban jelentkezik. Mindkettő ismeretlen. — Papp Ferenc, rk. fm. 1923, Nádudvar.

399. Mint az előző. — Ésik Zoltán, ev. tanár, 1919, Tiszamogyorós.

400. Mint az előző. — Szikora László Kiskunhalas.

401. Mint az előző. — Morva István, rk. fm. 1923, Csömör, Pest m.

402. Mint az előző. — Wolosonovszky Miklós, Hajdúdorog.

403. Mint az előző. — Madarászi Károly, Kaba.

404. Mint az előző. — Tóth Pál, Kondoros.

405. A „göbe” szót az állatorvos révén ismerték meg. — Halász Ferenc, Kalocsa, Tanyavilág.

406. „Ártány” a kiherélt disznó (kandisznó) neve, de „ártánymalac” a kanmalac kiherétlenül is. — Kelemen Béla, unitárius, asztalos, 1923, Kisgalambfalva, Háromszék m.

407. Mint az előző. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

408. „Pajta” kis, ház alakú építmény. „Disznópajta” a disznóól. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

409. „Maladzik” vagy „fiadzik” a disznó. — Bernáth József, rk. fm. 1923, Gyergyótekerőpatak.

410. Borotválkozás utáni habtól nem görög a hizóba fogott koca. — Pungor Gyula, Szombat hely.

411. A téli malacokat nagypénteken szokták kiherélni. — Somogyi Károly, ev. őrmester, 1921, Békéscsaba.

412. A kanász búcsú napján sorra járja a házat, ahonnét „kihajt”, ott bort, kalácsot, sült húst kap. Annyi ételmet szed így össze, hogy vagy két hétre el van látva a családja. — Horváth Imre, rk. fm. 1923, Zalaszentgyörgy.

413. A disznósordában is van egy kolompos. A „kongó” nagyobb kolomp, ezt ritkán használják disznóknál, ahol a „pergő”, a kis kolomp általánosabb. — Oroszlánszky Miklós, rk. fm. 1923, Nyíregyháza.

414. „Killán” az ivarképes nőtény juh, amely azonban „nem bergett még”. A „fejőjuhot” fejik, a „meddü juhot” nem. „Kosda” a fejlettebb, de még nem „bergő” kos. „Bérbécs” a kifejlett kos. „Bereg a juh”, a juh párosodásának neve. „Major” a juhász. A „juhsereg” legalább száz juh együtt. — Tiboldi Pál, Vadasd, Marostorda m.

415. „Kosbárány” az újszülött kos, hathetes koráig. Ezt követően egyéves korig „kosda” vagy „kos” a neve. Egy év után, a tenyésztésre fogott kos a „berbécs”. „Millóra” a nőtény bárány

neve az ellésig. — Kelemen Béla, baptista, asztalos, 1923, Kisgalambfalva, Háromszék m.

416. „Bárány” az újszülött juh neve, nemre való tekintet nélkül. „Kosbárány” a kos a tenyésztésre fogásig, utána már „berbécsnek” nevezik. „Diszke” a kifejlett, de még nem bárányzó nőtényjuh. A „juhsereg” legalább száz juh. — Sandi Tibor, rk. fm. 1923, Futásfalva, Háromszék m.

417. Az „ürü” szó és fogalom ismeretlen. — Sandi Tibor, rk. fm. 1923, Futásfalva, Háromszék m.

418. Az „ürü” és „kappan” szó és fogalom ismeretlen. — Réti Ignác, rk. fm. 1923, Lemhény.

419. Mint az előző. — András Antal, rk. fm. 1923, Torja, Háromszék m.

420. Mint az előző. — Demeter Albert, rk. fm. 1923, Zágón, Háromszék m.

421. A szászoknál ismerte meg a kappantartást, magát a „kappan” szót pedig az Alföldön tanulta meg. — Márton Mihály, ref. fm. 1909, Kézdivásárhely.

422. A kisebb gazdaságokban 15–20 juh van. A felesleges „berbécskeket”, tehát kosokat hathetes koruk után levágják és megeszik. Az „ürü” szó ismeretlen, kiherélt kosra semmi szavuk sincs. — Illyés Mózes, ref. fm. 1923, Rava.

423. Mint az előző. — Bálint Jenő, rk. fm. 1923, Csiklázárfalva, Csik m.

424. A durvább gyapjú juhok „szálás” a neve, a finomabb gyapjú juhé „berke”. — Sandi Tibor, rk. fm. 1923, Futásfalva, Háromszék m.

425. Gyergyószentmiklós „tizesekre” van felosztva. Az egyes „tizesek” élén a „tizesgazda” vagy „tizesvezető” áll. Jobb módú ember ez, aki vállalkozik a tizes vezetésére. Ennek házában van tavasszal a „tizesgyűlés”. Ezen határozzák el, mi lesz a juhokkal, hova építenek „eszténát” stb. A juhokat ui. a tizes szervezet alapján kezelik, de a marhákat már a közbirtokosság intézi. Tizesvezető határozza meg, kinek hány fejés jár és mikor. A tizes szervezet a juhokon kívül másnal nem is foglalkozik. — Ferencz József, Gyergyószentmiklós.

426. A „juhsereget” Szt. György napján szokták kihajtani a legelőre. Ilyenkor, amint a faluban hallotta, láncot szoktak az istálló küszöbére vagy az utcaajtóba tenni, hogy „a vadállatok ne bánták az állatokat!” Elbeszélő családjában nincs meg ez a szokás. — Sandi Tibor, rk. fm. 1923, Futásfalva, Háromszék m.

427. A juhokat a rokonok közösen adják ki egy-egy havasra. Ugyanígy tesznek a marhákkal is. A „rokonok” választanak „főgazdát”, aki a közös ügyeket intézi és vezeti. — Szabó Bálint, rk. fm. 1923, Gyergyóremete.

428. Ha a farkas csukott szájjal rohan a juhok közé, örömben nem tudja kinyitni a száját, és nem tud kárt tenni bennük. Innét a „farkasfogra való ácsolás” neve, mert nem megy szét! — Lukács Mihály, rk. fm. 1923, Marostorda m. Székelyvécke.

429. Az „esztene” deszkából készült ház a juhászok számára, amit „költöztetni” lehet. Ebben készítik a sajtot, tartják a holmijukat a juhászok. A „kasár” vesszőből font védőfal a juhok szá-

mára. Mezőn egész alacsony ez, az erdőben magas, hogy a farkas be ne tudjon ugrani a juhok közé. A „kasárban” elkerített hely van a „fejőjuhok” számára. Ezen kis lyuk, ajtócska van, ez a „fejőlik”. Ezen át ereszti ki a „meddűpásztor” a juhokat. A „fejőliknél” kis széken ülnek a fejők. A „kasár meddűjében” ugyancsak elkerített helyen vannak a meddő juhok. — Marti Gáspár, rk. fm. 1923, Kézdiszentlélek, Háromszék m.

430. Télen a „juhakolban” vannak a juhok, és csak éjjelre terelik be őket a „juhistállóba”. — Marti Gáspár, rk. fm. 1923, Kézdiszentlélek, Háromszék m.

431. A „monyató” a juhászbojtár. Fialat gyermek vagy vén, öreg ember. A „meddűpásztor” is bojtár még, de magasabb rangban már, mint a „monyató”. „Fejőlegény” vagy „pakulár” a juhász neve. Kétszer annyi fizetést kap, mint a „monyató”. „Bács” a számadójuhász. Ő készíti a sajtot. — Marti Gáspár, rk. fm. 1923, Kézdiszentlélek, Háromszék m.

432. Mint az előző. — Demeter Albert, rk. fm. 1923, Zágón, Háromszék m.

433. A „bács” „monyatóként” kezdi, aztán „meddűpásztor”, „fejőlegény” és végül „bács” lesz. Mikor kiöregszik, ismét csak „monyató” lesz. — András Antal, rk. fm. 1923, Torja, Háromszék m.

434. „Komárnyik” a juhászok kalyibája. — Kelemen Béla, baptista, asztalos, 1923, Kísgalambfalva, Udvarhely m.

435. „Bács” (juhász) „pénteken semmit nem ad ki”. Magyar bácsoktól még jobban lehet pénteken valamit kapni, magyar azonban alig akad a bácsok között, mert azok leginkább oláhok. — Mezei Dénes, Mezőpanit.

436. Mátyás-napkor, ha nő lép be elsőnek az „életbe”, „sok nőténybárány várható”, ha férfi, sok kos. — Bálint Jenő, rk. fm. 1923, Csiklázárfalva, Csik m.

437. „Tyúkpajta” a tyúkol. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

438. „Majorság” a baromfiak gyűjtőneve. — Iván Kálmán, rk. fm. 1923, Vöckönd, Zala m.

439. Ha a tyúkok korán felülnek a fészükre, jó idő lesz másnap, ha későn „ülnek el”, rossz várható. Urbán József, ref. fm. 1923, Abara.

440. Kis tojást „kártojásnak” hívják, ezt át szokták dobni a háztetőn, hogy a kár szomszédokat érje, ahova a tojás esik. — Dezső András, rk. tanító, Alsóvadász. Abaúj m.

441. „Kártojás” ismeretlen. — Katona Ferenc, rk. fm. 1923, Andrásfalva, Románia.

442. Ha a tyúk kis tojást tojik, azt átdobják a házon. — Mátyás János, rk. fm. 1923, Monó, Szilágy megye.

443. Kis tojást „kártojásnak” nevezik. Ezt át szokták dobni a háztetőn, ezzel „elmegy a háztól a kár”. — Dobra József, rk. fm. 1923, Kiskunhalas.

444. Mint az előző. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

445. Kisebb, mint a másik csirke, rámondják, „ez csak olyan lidérc-csirke”. — Tóth Gyula, fm. 1923, Bézs, Ung m.

446. Amelyik tyúk kukorékol, annak kitekerik

a nyakát. — Sata Mihály, rk. villanyszerelő, 1923. Pécska, Arad.

447. Ha a tyúk kukorékol, nagy kár éri a házat. „Édesanyám meghallotta, hogy a favágítón egy tyúk elkukorikolta magát. Tüstént agyon is vágta, másnapra mégis megdöglött egy koca!” — Dobra József, rk. fm. 1923, Kiskunhalas.

448. Tyúk kukorékolása nagy veszélyt jelent, amit el lehet kerülni, ha levágják a tyúkot. — Szuholdi Miklós, rk. fm. 1923, Vivitány, Zemplén m.

449. Kakas a ház felé kukorékol, vendég jön. „Ez sokszor bételik!” — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

450. „Tiket szomszédul lopott számára, kalapbul ütetnek”. — Mazzag Ernő, rk. fm. 1923, Andrásfalva, Zala m.

451. Amikor tyúkot „ütetnek”, kisgyerekekkel mondatják: „Úgy ülj, mint a tuskó, úgy köccs, mint a hangya!” — Oroszlánszky Miklós, rk. fm. 1923, Nyiregyháza.

452. „Amikor kotlóst ütetnek, nem szabad a házban fütyülni, mert befúlad a csirke a tojásba!” — Mátyás János, rk. fm. 1923, Monó, Szilágy m.

453. „Polozsna” záptojás és az a tojás, amit a tyúk alá tesznek, hogy üljön. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

454. „Polozsna” záptojás és az a tojás, amit a tyúk alá tesznek, hogy üljön. — Bódi Sándor, Szabolcsveresmart.

455. „Kotlóstojás” a záptojás neve. — Csernátóni Lajos, ref. tisztviselő, 1922, Székelykövesd.

456. Nem szabad páros számú tojást tenni a tyúk alá, mert „kivállik a tojás”. — Urbán József, ref. fm. 1923, Abara.

457. Mint az előző. — Németh Sándor, rk. gazdasági alkalmazott, 1915, Keszthely.

458. Mint az előző. — Bernáth Márton, rk. fm. 1923, Gyergyótekerőpatok.

459. Mint az előző. — Györe Kálmán, Vaspör.

460. Tyúk alá nem szabad páros számú tojást tenni. Hegedüs Antal, Markota.

461. Tyúk alá nem szabad az elbeszélő édesanyja szerint páros tojást tenni, aki 21 vagy 19 tojást szokott tenni a kotlós nagysága szerint. — Dobra József, rk. fm. 1923, Kiskunhalas.

462. Tyúk alá mindig páratlan számú tojást tesznek, rendszeren 21 darabot. — Katona Ferenc, rk. fm. 1923, Andrásfalva, Románia.

463. Mielőtt a kiscsibéket vagy -libákat leeresztenék a földre, az úrnapi sátorból hozott virággal megfűstölik őket. Az aprójószágot rostára teszik, a rosta alá tett rossz fazékban égetik el az úrnapról eltett virágot. „Olyan ez, mint az újszülöttnél a keresztelő.” — Horváth József, rk. fm. 1910, Karmacs.

464. Akácvirágzaskor kelt csirkék elpusztulnak. — Gubányi Imre, rk. fm. 1923, Soltvadkert.

465. Ha a „zsidadöglesztőt” beviszik a lakásba, megdöglenek a „zsibák”, azaz a kislibák. — Kiss István, rk. vincellér, 1923, Hegyesd.

466. Kőkörcsint nem szabad bevinni a házba, mert megdöglenek a „kispipik” (libák). — Ferencz József, ref. egy. hallgató, 1922, Komolló, Háromszék megye.

héc", 3. „hámfa", 4. „elsőágas", 5. „juha", 6. „nyújtó", 7. „lőcs", 8. „saroglya", 9. „aljdeszka", 10. „bélfa". — Szuhodi Miklós, rk. fm. 1923, Vivitány, Zemplén m.

472. „Kocsi eleje" (5. ábra): 1. „tengely", 2. „tengelyvánkossal", 3. „simely", 4. „föregyű". A hátsó tengelyen van a „hátsó vánkossal", „hátsósimely", „nyújtó" és a „hátsóágas". — Szuhodi Miklós, rk. fm. 1923, Vivitány, Zemplén m.

473. A kocsi- vagy szekérkerék részei: 1. „ráf", 2. „talp", 3. „küllő", 4. „agy" vagy „puska", 5. „tengelytészni" (tengelyvégtok) és 6. „tengelyszeg". — Szuhodi Miklós, rk. fm. 1923, Vivitány, Zemplén m.

474. „Kerékfentő" a küllő, „kerékfal" a kerék-talp, „kerékfej" a kerékagy neve. — Páll István, rk. fm. 1910, Szentkatolna.

475. „Kerékfentő", mint az előző. — Kristóf Pál, Erdőszentgyörgy, Marostorda m.

476. A „kocsit" nem használják terhelésre, mint a „szekeret", csak utazásra. Ennek megfelelően a mezőgazdaságban alkalmazott lovas kocsinak „lőszekér" a neve. Ennél a nyújtó felett az aljdeszkázatot erősítő rúd van keresztben, amit „haslónak" neveznek. A rúdszárny a „nyelvet", amely a „simelyen" megy át. Tóth Gábor, Börönd, Zala m.

477. A „kocsi" lovas jármű, a „szekeret" ökrök húzzák. A „kisafa" abban különbözik a „fűrhcéntől", hogy szeggel kapcsolódik a rúdhoz, így a lovak egyformán húznak. — Tamás János, rk. fm. 1923, Gelse, Zala m.

478. A „kocsi" féderes jármű, amit csak utazásra használnak. — Szuhodi Miklós, rk. fm. 1923, Vivitány, Zemplén m.

479. „Hordós szekér", „ganyézószekér", „pergőszekér" vagy „kasószekér", „kocsi", „pricskakocsi" és „hintő". — Páll István, rk. fm. 1910, Szentkatolna, Háromszék m.

480. „Bokkon" vagy „tisafa" a hámfa neve, amire az istrángot „vetik". — Gedui Pál, rk. fm. 1923, Kemenesszentpéter, Vas m.

481. „Fék" a kantár általános neve Háromszékben.

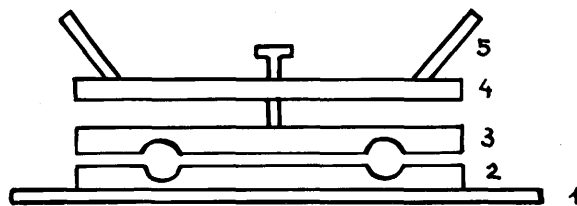
482. „Lovat megnyügözni" a ló megbéklyozását jelenti legeltetéshez. — Gáll Géza, rk. fm. 1923, Ikafa, Háromszék m.

483. „Lajtorja" a kocsiodal neve. „Lajtorjaáll" a kocsiodal felső rúdjának hátsó felkunkorodó vége. — Gyönös Dénes, Szentkatolna.

484. A „szarvasrajtolya" a „hordószekér" be-deszkázatlan, csak lécek által összefogott, létraszerű oldala, aminek hátsó, felső vége felkunkorodik. — Réti Ignác, rk. fm. 1923, Lemhény.

485. „Kolesz". Leveszik a kocsi alját és oldalait. Az alját három, oldalakat 2—2 szál deszkával helyettesítik. Az oldalakat a „rakoncához" támasztják. A kocsi elejét és hátulját „sublerok" zárják el. Kavics, homok, szén szállítására használják. Előnye, hogy a „sublerok" kihúzása után az oldalak eltávolíthatók és a rakomány lehull. — Wolosinovszky Miklós, rk. fm. 1923, Hajdúdorog.

486. „Csás" a kocsiba fogott lovak közül a bal oldali. „Hajzás" a jobb oldali. — Gubányi Imre, rk. fm. 1923, Soltvadkert.

5. ábra. A kocsi eleje

5. иллюстрация. Передняя часть телеги

487. Szántásnál „keresztesbe" szokták fogni a lovakat (6. ábra), hogy egyformán húzzanak. — Papp Ferenc, rk. fm. 1923, Nádudvar.

488. „Hozzád" és „tüled" szántáskor a lovak igazgatására használt szavak. Az első „jobbra" a második „balra" húzást jelent a lovak számára. Használják a „hokk" jobbra, „hikk" balra szavakat is. — Németh József, rk. fm. 1923, Kozmadombja, Zala m.

489. „Tüled" és „csihi" a lovak igazgatására szolgáló szavak szántáskor. Az első balra, második jobbra húzást parancsol. — Csikós Gábor, Vámosmikola.

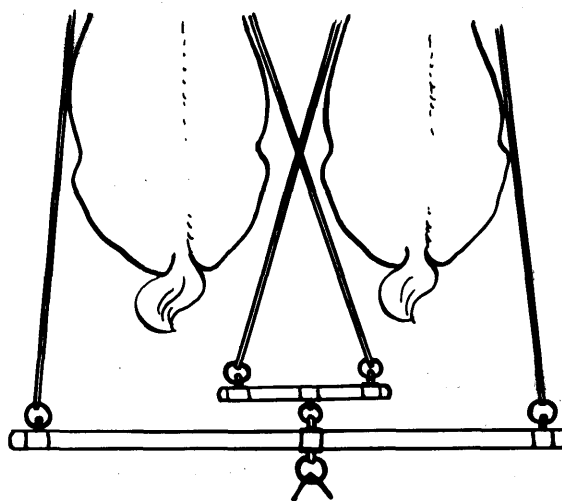
490. „Gangos" csak lóra használt jelző, amely táncos járású, jóvérű állatot jelent. — Nagy Emil ref. tanító, Etéd.

491. „Szénatartó sarogla": etetőrács a falon a lovak és szarvasmarhák számára. — Büki János, rk. fm. 1915, Zalaudvard.

492. „Bicsak" az a lánc, amit fékezés céljából áthúznak a szán talpa alatt. — Salló Dávid, rk. fm. 1923, Csikszentmárton, Csik m.

493. „Talabor": féket helyettesítő berendezés. Ezen csúszik lejtőn a kocsi vagy szekér kereke. — Salló Dávid, rk. fm. 1923, Csikszentmárton, Csik m.

494. „Lant" az állatok nyakába akasztott nagyobb kolomp neve. A kisebb csengő, a „pergő". — Simon Dénes, rk. fm. 1923, Csókfalva.

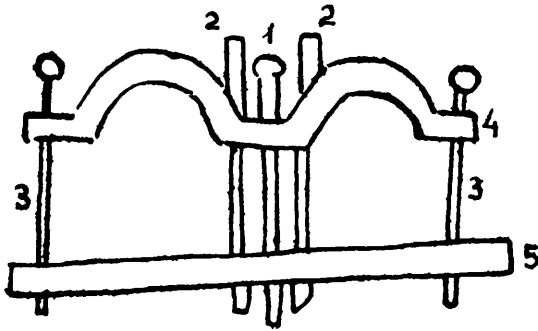
6. ábra. „Keresztesbe" fogott lovak

6. иллюстрация. Запряженные в «крест» лошади

495. A járom (7. ábra) részei: 1. „nyakszeg”, 2. „bélfa”, 3. „járomszeg”, 4. „nyakfa” és 5. „toló”. — Wolosinovszky Miklós, rk. fm. 1923, Hajdúdorog.

496. A járom (7. kép) részei: 1. „rúdszeg”, 2. „bélfa”, 3. „nyakszeg”, 4. „felsőfa” és 5. „alsófa”. — Kristóf Pál, Erdőszentgyörgy, Marostorda m.

497. A járom (7. kép) részei: 2. „járomderce”, 4. „járomfej” és 5. „aljfa”. — Gábor Lajos, Szentkatolna.

7. ábra. A járom részei

7. иллюстрация. Составные части ярма

498. „Iga” a járom neve. Ennek (7. kép) részei: 1. „rúdszeg”, 2. „igabófa”, 3. „igaszeg”, 4. „vonós” és 5. „aljfa”. — Iván Kálmán, rk. fm. 1923, Vöckönd, Zala m.

499. „Nyeves rúd”. Szeggel kapcsolódik a rúdszárnyakhoz. „Illen a tehen (sic!) rúd, amellik leered a földre”. — Németh József, rk. fm. 1923, Kozmadombja, Zala m.

500. „Humek”! szóval tolatják vissza a szeke- ret a szarvasmarhákkal. — Németh József, rk. fm. 1923, Kozmadombja, Zala m.

501. „Restellőostor” vagy „négyellőostor” a béresostor neve. — Oroszlánszky Miklós, rk. fm. 1923, Nyiregyháza.

502. „Tézsla”-négyes ökörfogatnál a rúdtoldás az első pár ökör számára. „Tézslás ökör” az első pár ökör neve, „rudas ökör” a hátsó páré. — Sági János, rk. gazd. alkalmazott, 1910, Nemesbükk.

503. Az eke részei: „gerendely”, „fogógerendely” az ekeszarv, „hosszúvas” a csoroszlya, „kormány”, „laposvas” és „ekevas”. — Réti Ignác, rk. fm. 1924, Lemhény.

504. „Ekecsiny” az eketalyiga neve. — Gutí Imre, rk. fm. 1923, Nagyút, Heves m.

505. „Csáगतyú”. Ezzel szabályozzák a faeke talyigáját. — Bálint Jenő, rk. fm. 1923, Csiklázárfalva.

506. „Csáगतó”. Ezzel szabályozzák a faeke talyigáját. — Fülöp János, ref. fm. 1923, Páva, Háromszék megye.

507. „Boronagerendely”. A faborona része, melybe a vas boronaszegek vannak verve. — Réti Ignác, rk. fm. 1923, Lemhény.

508. „Szárவágó”: kasza alakú, rossz kaszából készített, kb. 1 m-es szárú vágőeszköz, amit nád, kukoricaszár vágására használnak. — Papp Ferenc, rk. fm. 1923, Nádudvar.

509. „Szárவágó”, mint az előző. — Lupu Mihály, Vácszentlászló.

510. „Gorzsa”, mint az előző. — Szegeci András, ref. fm. 1923, Hermányszeg, Szatmár m.

511. „Gyalászka”, mint az előző. — Szikora Ferenc, Kiskunhalas.

512. „Nádvágó kasza”, vagy „sásvágó kasza”, mint az előző. — Büki János, rk. fm. 1923, Zalaudvard.

513. „Nádvágó kasza”, mint az előző. — Horváth István, Szabadhidvég.

514. „Nádvágó szatinka”, mint az előző. — Németh Sándor, rk. gazdasági alkalmazott, 1915, Keszthely.

515. „Szárவágó kés”, mint az előző. — Katona Ferenc, rk. fm. 1923, Andrásfalva, Románia.

516. „Fentér” a kaszák tartója. — Sinka András, Nyírbogdány.

517. „Féntok”, mint az előző. — Csiky Sándor, ref. fm. 1923, Lőrincfalva.

518. „Sutu”, mint az előző. — Bernáth József, rk. fm. 1923, Gyergyótekerőpatak.

519. „Tokmány”, mint az előző. — Gubányi Imre, rk. fm. 1923, Soltvadkert.

520. „Kantár”, mint az előző. — Salló Dávid, rk. fm. 1923, Csikszentmárton, Csik m.

521. „A csép” nyélből, „hadaróból”, 2 db bőr „csépféjből” és „közszíjból” áll. — Tóth Pál, rk. fm. 1923, Csatár, Zala m.

522. „Tüzesgép” a cséplésnél használt gőzgép. — Halász Ferenc, Belényesfenes.

523. „Kászú”: fakéregből készített hevenyészett edény. Főleg a málna- és eperszedők használik és készítik. — Bálint Jenő, rk. fm. 1923, Csiklázárfalva, Csik m.

524. A „kártus” olyan forma, mint a faveder, csak magasabb. — Farkas Árpád, rk. fm. 1923, Szamosangyalos.

525. „Vizeskártya”, alul széles, felül keskenyebb faedény, víz tartására. — András Antal, rk. fm. 1923, Torja, Háromszék m.

526. „Kupa”: víztartó faedény. Olyanforma, mint a vajköpülő, csak füle van. — Gutí Imre, rk. fm. 1923, Nagyút, Heves m.

527. A „bucska” másutt „csobolyó” néven ismert vízfordó edény. — Vargha Károly, Zala-szentgrót.

528. „Csobán” a csobolyó neve. — Farkas Árpád, rk. fm. 1923, Szamosangyalos.

529. „Légely”, víztartó faedény. Hosszú fekvő henger alakú, fából készült, lábakon álló edény, amit abroncsok fognak össze. — Szász Kovács Pál, ref. fm. 1923, Gernyeszeg.

530. Mint az előző. — Bálint Jenő, rk. fm. 1923, Csiklázárfalva, Csik m.

531. „Sitár” nem azonos a sajtárral. Előbbi faveder, a sajtár zománcos fejőedény. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

532. A „zséter” fából készült „fejőke”, vagyis fejősajtár. — Tóth Pál, rk. fm. 1923, Csatár, Zala m.

533. „Cserpák” faedény, amiből a tehen farkát mossák. — Gutí Imre, rk. fm. 1923, Nagyút, Heves m.

534. „Bóta” a pásztorok által használt fa víztartó edény. — Fülöp János, Mohor, Bácska.

535. „Melence”, kis, ovális fateknő. — Sági János, rk. gazd. alkalmazott, 1910, Nemesbükk.

536. „Kilinta” a juhsajt készítésénél használt kiöntős fateknő neve. — Marti Gáspár, rk. fm. 1923, Kézdiszentlélek, Háromszék m.

537. „Kerenta”, mint az előző. — András Antal, rk. fm. 1923, Torja, Háromszék m.

538. „Törzsölőtekenő” a mosóteknő. — Márton Mihály idős útkaparó, Kézdivásárhely.

539. „Sürit” a hordó csinja. „Süritvágó” a csin-vágó neve. — Nagy Lajos, rk. fm. 1923, Nemesapáti, Zala m.

540. „Hordóablak” a nagy hordó ajtaja. — Györe Kálmán, Vaspör.

541. „Seggenülő hordó” a félfenekű hordó. „Seggenülőre állítani a hordót”, vagyis a fenekére állítani. — Szabó László, Ábrahámhegy.

542. „Gántorfa” a csántérfa neve. — Iván Kálmán, rk. fm. 1923, Vöckönd.

543. „Gántorfa” ezen állnak a hordók a pincében. — Ekler Károly, rk. fm. 1923, Zalaegerszeg.

544. „Ék” vagy „kötés” a hordók elcsúszását akadályozó fa. — Nagy Lajos, Felsőrajk.

545. „Papucs” a hordók biztos állását elősegítő ék neve. — Sági János, rk. gazd. alkalmazott, 1910, Nemesbükk.

546. „Kabakhéber” a tökből készített lopó, bor szivásához. — Lukács Gyula, rk. fm. 1923, Budafa, Zala m.

547. „Gúzsos prös” régi fajta faprés, amivel „egy törkölyről le lehet prösölni a termést”. — Kovács József, Felsőrajk.

548. „Cserény” fonott „trág” neve, trágya vagy föld hordásához. — Kiss István, rk. vincellér, 1923, Hegyesd.

549. „Cserény” a mustszűrő kosár neve. — Kovács József, Felsőrajk.

550. „Cserény” a mustszűrő kosár neve. — Lukács Gyula, rk. fm. 1923, Budafa, Zala m.

551. „Borvállú” a „tötike” neve. Régebben egy fából volt faragva, innét a neve. Ilyet ma is használnak még. — Lukács Gyula, rk. fm. 1923, Budafa, Zala megye.

552. „Borvállú” a „tötike” neve. — Iván Kálmán, rk. fm. 1923, Vöckönd.

553. „Lého” a „tötike” neve. — Tamás Pál, g. kat. fm. 1923, Görömböly.

554. „Kurcsola”, a hordók ezen száradnak mosás után. — Ekler Károly, rk. fm. 1923, Zalaegerszeg.

555. „Pincetorok” a külső ajtó és a pinceajtó közti rész. — Kiss István, rk. vincellér, 1923, Hegyesd.

556. Hordóban álló félbeni bor nem romlik meg, ha egy megtisztított és félbevágott tormát cernán úgy lógatnak bele, hogy éppen a bor színéig érjen. Ahogy a bor fogy, a tormát mindig lejjebb kell engedni. A bor felületén kocsonyareteg képződik, ami elzárja a bort a levegőtől. — Szabó László, Ábrahámhegy, Zala m.

557. „Rabszekér” a talicska neve. Inkább az öregek használják, fiatalok már talicskát mondanak inkább. — Salló Dávid, rk. fm. 1923, Csikszentmárton, Csik m.

558. „Bakszekér” a trágyahordó eszköz neve. „A talicská”-nak alja és oldala zárt, a „baksze-

kér”-nek csak nyitott alja van. — Farkas Jenő, rk. fm. 1923, Zalatilaj.

559. „Csákány” a dunántúli „irtókapa” neve. — Salló Dávid, rk. fm. 1923, Csikszentmárton, Csik m.

560. A „capina” gerendaforgató nyeles szerzőszám. „Fehérnépek előtt inkább a csákány szót használják”. Salló Dávid, rk. fm. 1923, Csikszentmárton, Csik m.

561. „Nyisztor”-faigazgató nyeles vaskapocs. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

562. A „kapocs” rossz „vasvellábul” készülő ügy, hogy ágait gereblyeszerűen meghajlítják. — Büki János, rk. fm. 1915, Zalaudvard.

563. „Fakecer” a bugylibicska. — Gáll Géza, rk. fm. 1923, Ikafa, Háromszék m.

564. „Budonka” fa ételhordó neve. — Gyönös Dénes, Szentkatolna.

565. „Horgastarisznya” a börtarisznya. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

566. A „hombár” négy lábbon álló, hatalmas faláda. Rendesen kétfelé van osztva. Mindegyik rekesznek van egy kis ajtaja, tolózárral, hogy a beöntött gabonát részletekben könnyen ki tudják venni belőle. Fedele nincs. — Büki János, rk. fm. 1915, Zalaudvard.

567. „Hámbár” cser- vagy fenyőfa láda gabonartartásra — Réti Ignác, rk. fm. 1923, Lemhény.

568. „Mercés” zsúpból készült, 25—50 kg gabona befogadására alkalmas kosár. — Büki János, rk. fm. 1915, Zalaudvard.

569. „Gabonáskas” kisározott kosár gabona tartására. Rendesen a padláson vagy a kamrában áll. — Páll István, rk. fm. 1910, Szentkatolna, Háromszék m.

570. „Mozsár” vagy „lükü” a lábbal működte-tett törökészülék, szemes terményekhez. — Vargha Pál, rk. fm. 1923, Rédcics, Zala m.

571. Az „abrosz” háziszőttes kendő, amiben az asszonyok a mezőről hazahordják az állatok eleségét. Piacra is ebben hordják az árut, még ludat is tudnak bele csomagolni. — Kovács József, rk. iparos, 1923, Szurdokpüspöki.

572. „Dologti ruha” a munkaruha. — Hegedüs Antal, Markota.

573. „Ünneplő és hétköznapló ruha”. — Nagy Dániel, ref. egyetemi hallgató, 1922, Trizs.

HALÁSZAT

574. Halászni bújva mennek, mert azt tartják, nem lesz szerencsájük, ha valaki megkérdezi, hová mennek. — Urbán József, ref. fm. 1923, Abara. A falu is református.

575. Hallal álmodni „esést” jelent, tehát esőt vagy havazást. — Mátis József, Hatolyka, Háromszék m.

576. Jó halfogás lesz abban az évben, amikor a szél a zalai partra „hajtja a jeget”. — Horváth Imre, rk. vasutas, 1909, Akali. (Idős Czanda Istvántól hallotta, aki hivatásos halász volt az akali halászbérlő idejében.)

577. „Békakanál” a tavi vagy folyami kagyló héja. — Iván Kálmán, rk. fm. 1923, Vöckönd.

578. „Békateknő” a tavi vagy folyami kagyló héja. — Id. Czanda István, Akali.

579. A házilag, gombostüből vagy drótból hajlított szakáll nélküli horognak „szigony” a neve. A szakállas, bolti áru a „horog”. — Iván Kálmán, rk. fm. 1923, Vöckönd, Zala m.

580. A horgász-készség úszója a „póta”. Ezalatt van a „nehezék”, ami ólom hiányában kis kő is lehet. A horgot „inra” erősítik fel. A víz mélységétől függően állítják be az „eresztéket”, általában fenék felett egyarasznyira lóg a horog, ha kis halra horgásznak. Ha „kap a hal”, és „viszi a horgot”, „bevágnak”. Néha nem akad horogra a hal, mert csak „meghegyezte a horgot”. Ilyenkor a földigilisztából kilógó horghegyet vissza kell húzni, mert a „hegyzett horgot nem kapja a hal”. — Czanda István id., Akali.

581. „Liget” a horgászáshoz a nádasban kivágot tiszta. Lehet természetes is. A horgász három kéve nádat egymásra hajt, erre lép. Következő lépéshez hasonlóan hajtja le a nádat és így mély vízbe is be tud menni. Súlya alatt térdig süllyednek a lehajtott nádkévek, de megtartják a rajtuk álló embert is. Szigonyt is szoktak vinni a nádi horgászhoz, meg sőt is. A szigonnyal készülő a „liget”. A víz fenekén a szigonyra csavart nádszálakat kitépdesik. A „nádtorzsba” akadt horgot is szigonnyal szabadítják ki. A só a piócák ellen kell, amiből sok van a nádban. A „liget” szélén álló horgász horgához nem tartozik bot, a zsinórt a kezében fogja. Sok keszeget, sügeret lehet így fogni, néha compót és kárászt is. A halakat „fűzérre” teszik. — Id. Czanda István, Akali.

582. A fogott apróbb halak mennyiségét „fűzérrel” mérik. A „fűzér” kb. másfél méter hosszú zsinór, amelynek végén van a „fűzőtű”, másik végére lapos fadarab van hurkolva vagy „csatolva”. A hurok neve „csat”. A fűzőtűt, arasznyi, kb. 0,8 cm széles, elhegyesdő fát, áthúzzák a hal kopoltyúján és száján. Ha annyi apróhalat fognak, hogy a fűzér megtelik vele, akkor azt mondják, „fogtam egy fűzér halat”. Akinek nem volt akkora szerencséje, „fél fűzér hallal” megy haza. A „csat kibontásával a halakat könnyen el lehet távolítani a „fűzerről”. — Id. Czanda István, Akali.

583. „A fenekes” vagy „bedobós” ponty és harcsa fogására alkalmas horgász-készség, olyan fenékhorg, amire 2—3 db horgot szerelnek. Egy-másfél méter hosszú erős pálcá végére van a fenékhorg kötve. Ezt a pálcát a folyópartba szúrják, és a kb. 15 m hosszú fenékhorgot a vízbe vetik. A víz és a bot vége közt dugó van a levegőben. Ennek segítségével jól megfigyelhető a zsinór szöge, aminek elmozdulása jelzi, hogy kap a hal. — Imreh András, rk. tanító, 1919. Szeged.

584. A „bevető” horgász-készség. Erős zsinór egyik végére nagyobb súly, esetleg téglá kerül. A zsinórra 40—50 darab horog kerül, egymástól 30—50 cm távolságban. A zsinór végét a parton bokorhoz, fához erősítik, a horgokra a parthoz közel „kukac”, azaz földigilisztá, beljebb máj, főtt kukorica kerül, legbelül „csikkal”, azaz csikhallal csalizzák a horgokat. Ez azért van,

mert a part közelében kisebb halak járnak, a nagyobb halak a mély vizet szeretik. Egy-egy halásznak 5—6 „bevetője” is van. — Sata Mihály, rk. villanszerelő, 1923, Pécska.

585. „Akadályhorgot víz eleibe” rakják. Folyásirányra merőlegesen két levert karóra erős zsinog jön a víz fölé, erre vannak egymástól kb. 70 cm-re aggatva a horgok. Minden horognak van külön úszója, így csak azt kell kivenni, amire hal akadt. Mindenfajta és nagyságú hal számára szoktak erre csalit tenni. — Vargha Károly, Zala-szentgrót.

586. „Puttyogatással” harcsát lehet fogni. Szélcsendes nyári estéken a Tisza közepére evez a halász, és ott kezd „puttyogatni”. Egyik kezében rövid, erős zsinogre nehéz ólom van szerelve, ami mélyen merül a vízbe. Másik kezével kezeli a halász a „puttyogatót”. Rövid nyél ez, melynek végére rézsutosan rugalmas bádoglemez van szelelve. A bádoglemez áll ferdén, mert így könnyebb vele merőleges ütésekkel mérni a vízre. Az ütések jellegzetes hangjára előjön a harcsa és bekapja a horgot. — Imreh András, rk. tanító, 1919. Szeged.

587. „Pirított ponty” a nád szélén, rekkenő nyári melegben, szélmentes időben napozó, szunyókáló ponty. Ilyenkor szigonnyal fogják. Csendben eveznek csónakkal a nád szélén, a csónak orrában álló szigonyos irányítja az evezőt. Amikor megfelelő közelségbe érnek, a szigonyos átszúrja a halat úgy, hogy lehetőleg a kopoltyú alatt érje a szigony. A halat a vízfenékre nyomva, teljesen átveri rajt a szigonyt. A szigony nyelét maga felé húzva, csak a csónak mellett emeli fel a halat a vízből, hogy az le ne „szakadjon a szigonyról”. — Id. Czanda István, Akali.

588. „Fürdik a csuka”, azaz ivik a csuka. Más halra is így mondják. Iváskor szigonnyal könnyű halat fogni. — Id. Czanda István, Akali.

589. Szigonnyal csak „nagy halfutáskor”, azaz a halak ivásakor halásznak Vörsön, Somogy megyében. — Futó Mihály, rk. fm. 1923, Vörs.

590. A második világháború elején a palicsi tóban látott szigonyozást. Nem tudja, korábban volt-e, vagy csak a zavaros viszonyok idején kapott-e lábra? A szigony szakáll nélküli kétágú villa volt, aminek 3—4 m hosszú fanyele volt. A nádasba vágott utakon úgy haladtak a csónakkal, hogy a szigonyos a csónak orrában állt, társa meg a nádcsomókat összemarkolva húzta előre a csónakot. A szigonyos megszúrta a napon sütkérező halakat, a fenékre nyomva teljesen átverte rajtuk a szigonyt, és csak aztán vette ki a halat. — Dr. Szarka János, Szeged.

591. Szeged és Tápé közti „érben” figyelte meg dr. Szarka János az alábbi, érdekes halfogási módot, amit egy veszedelmes orvhalász hírében álló asztalos folytatott. Maga készítette számszerijből lőtte meg a napozó halat. A nyilvessző hegyére lazán acélkupak volt tűzve. A kupakhoz erős horgász-zsinór csatlakozott. A zsinór szépen le volt rakva a csónak orrába. A kilőtt nyilvessző magával rántotta a zsinórt, majd a halon áthaladva a vesszőre húzott kupak lecsúszott, és meggátolta a zsinór visszacsúszását a halból. — Dr. Szarka János, Szeged.

592. Hurokkal „sikér” vízben szoktak csukát fogni. „Másik hal nem áll meg”. A „hurok” cimbalomdrótból készül, amit horgászbot hegyére kötnek. — Futó Mihály, rk. fm. 1923. Vörs.

593. A vörsiek ismerik az „emelőhállót”. Kb. 3 x 3 m méretű háló ez, amit két-két, meghajlított pálcza fog össze a sarkain. A pálcák találkozásánál kötélre van kötve, a kötél rúdra erősítve. A rúdnál fogva emelöznek. „Emelőhálóval” sok kiszt szoktak fogni. Télen léket vágnak a Zala folyó jegén, és úgy emelöznek. A „kemenceháló” három „hajtoványra” van szerelve. Két emelőhálóból szokták kialakítani. A „turbuk” háromrétegű háló, amibe hajtani is szokták a halat, de „halfutáskor” is használják. Ugyancsak „halfutáskor” használt az „eresztőháló”. Levert cövekekhez kötött háló ez, amibe kopolyájánál fogva beakad a hal. A „húzóhállót” ugyancsak „halfutáskor” használják. — Futó Mihály, rk. fm. 1923, Vörs.

594. „Feneketlen kosár” a tapogató neve. — Vargha Károly, Zalaszentgrót.

595. „Tapogató” a feneketlen kosár, halfogáshoz. — Sata Mihály, rk. villanyszerelő, 1923. Pécska, Arad m.

596. A „kasárháló” Erdélyben mindenütt ismert. Ívesen meghajlított keretre szerelt, kötött, zsák alakú háló ez. Neve mutatja, hogy valaha vesszőből készült, mint a kosár. Kitapasztalják, hogy hol vannak a folyóban „katlanok” vagy „kemencék”. Az ezekben meghúzódó halakat fogják a „kosárhálóval” úgy, hogy a háló szája folyásiránnyal ellenkező irányba néz. A halászához két ember kell. Egyik a hálót kezeli, másik riasztja a halakat. A halak folyásiránnyal ellenkező irányba szoktak menekülni és így a hálóba kerülnek. — Fogarassi Sándor, ref. tisztviselő, 1921. Balázsfalva.

597. A „kosárháló” Zalában is ismert, ahol mogyoróvesszőből fonják. Tavasszal dolgoznak vele, amikor a „csuka megindul”. Katlanok száját zárják el a „kosárhálóval”, aztán a megriasztott halak a hálóba kerülnek. — Madarász István, rk. fm. 1923, Szentgyörgyvölgy, Zala m.

598. „Bokrozóhálóval” a Zalában halásznak a vöcköndiek, amikor zavaros a víz. Nagy halat nemigen lehet ezzel fogni, mert az „nem ül ki a partra”. — Iván Kálmán, rk. fm. 1923. Vöckönd, Zala m.

599. „Amikor beáll a Maros, szelelőket csinálnak a jégen.” Ezeket egy darabig nyugton hagyják, aztán szép csendesesen odamennek, és a „merítőkosarat” nyugodtan a vízbe eresztik, és a „levegőző halakból fognak”. A merítőkosár elbeszélése szerint a balatoni „szákkal” azonos, nyeles merítőháló. — Sata Mihály, rk. villanyszerelő, 1923. Pécska, Arad m.

600. „Szapuka” a csónakban használt vízmerő edény neve. Rendszeren deszka a két oldala és vége, alja bádóg. — Horváth Imre, rk. vasutas, 1909. Akali.

601. „Császárponty” a tükörponty neve, „fűrészhál” a sügér. Ismeri még a „göbihalat” és a „fűzihalat” is, de ezeket leírása alapján nem lehetett azonosítani. — Iván Kálmán, rk. fm. 1923. Vöckönd, Zala m.

602. Ha másodgyümölcsöt hoz a fa, hosszú tél várható. — Füleky Benedek, rk. fm. 1923. Gyöngyösolymos, Heves m.

603. Ha Katalinkor megszólal a pacsirta, bő termés és korai nyár várható. — Somogyi Károly, ev. örmester, 1921. Békéscsaba.

604. Ha gyertyaszentelő napján „megcseppen, gyenge termés lesz. Ez igaz is, mi is tapasztaltuk!” — Fekete István, rk. fm. 1923. Csiklázárfalva, Csik m.

605. Ha nagyon korán vagy nagyon későn dörög az ég, jó termés várható. — Horváth Imre, rk. fm. 1923. Hegykő, Sopron m.

606. Sok a piros virágú vadlóher, árvíz lesz. Ha sok a fehér virágú, jó termés várható. — Urbán József, ref. fm. 1923. Abara.

607. Ha kora tavasszal telehordja az árkot a szél, jó termés várható. — Berkes Béla, rk. fm. 1923. Tiszapolgár, Szabolcs m.

608. Ha „kopasz” a tél, nem lesz jó termés. Ha „erős tél van”, jó termés várható. — Bálint Jenő, rk. fm. 1923. Csiklázárfalva, Csik m.

609. Ha Mátyás napján „megcseppen az eszterje”, későre lesz tavasz. — Bálint Jenő, rk. fm. 1923. Csiklázárfalva, Csik m.

610. Ha üstökös jelenik meg, dögvész vagy háború lesz. — Urbán József, ref. fm. 1923. Abara.

611. Feljegyzik, hogy december 24 után, 12 napon át milyen az időjárás. December 25 januárnak felel meg, a következő nap februárnak stb. Így előre lehet az időjárásra következtetni. „Ezt magam is tapasztaltam, de így is van!” — Rokay Alajos, rk. fm. 1923. Gyergyócsomafalva.

612. „Későn gyün a tél, későn megy el, szokták mondani.” — Lukács Gyula, rk. fm. 1923. Budafa, Zala m.

613. Aki az első hóban megmosakszik, nem lesz szeplős. — Fülöp Gyula, postatiszt, Cegléd.

614. Amikor tavasszal a gyerekek meglátják az első fecskét, így kiabálnak: „Fecskét látok, szeplőt hánynak”. — Madarász István, rk. fm. 1923. Szentgyörgyvölgy, Zala m.

615. Tavasszal, amikor az első gólya megjelenik, „azzal tartják a régiek”, aki ülve látja, egész évben lusta lesz, aki állva, az friss. — Berkes Béla, rk. fm. 1923. Tiszapolgár.

616. Ameddig gyertyaszentelőkor besüt a nap, addig hordja be „företeg” hóval a házat. — Horváth József, rk. fm. 1910. Karmacs.

617. Ha gyertyaszentelőkor süt a nap, a medve visszamegy a barlangjába, mert nincs még vége

a télnek. — Gubányi Imre, rk. fm. 1923. Solt-szentimre.

618. Amint a Hold telik, nő a hideg is, leg-hidegebb holdtöltekor van. A Holddal együtt fokozatosan csökkenik a hideg is. — Lukács Gyula, rk. fm. 1923. Budafa, Zala m.

619. Amikor meglátja valaki az „újholdat” és azt akarja, hogy abban a hónapban pénze legyen, gyorsan mutasson valami pénzt a holdnak. — Miklóssy István, rk. tisztviselő, 1919. Brassó.

620. Tavasszal az első mennydörgéskor meg kell a földön hempergőzni, akkor nem lesz beteg az ember. — Csizmadia Ferenc, rk. tanító, 1920. Nagykanizsa.

621. Tavasszal, az első mennydörgéskor, aki nem akar hátfájásban megbetegedni, az feküdjön hanyatt a földön, vagy vesse hátát a falnak. — Miklóssy István, rk. tisztviselő, 1919. Brassó.

622. „Az öregek azt szokták mondani, ha Szent György-nap előtt megdördül az ég, jó nyár van”. — Darabos József, Hort.

623. Ahány nappal Szent György-nap előtt szólnak meg a békák, annyi napig lesz hideg Szent György-nap után. — Büki László, rk. fm. 1923. Vaspör, Zala m.

624. Villám elviszi az „üvegmelegyet”. — Gubányi Imre, rk. fm. 1923. Solt-szentimre.

625. Kemendolláron, a „kemendi kápolnában” van egy harang, amellyel soha nem harangoztak halottra, csak „zivatar elé”. „Sok zivatart megszüntetett már!” Iván Kálmán, rk. fm. 1923. Vöckönd, Zala m.

626. Jégeső ellen a sütőlapátot dobják ki az udvarra, vagy a fejszét belevágják az „ereszet-be”. „Ráolvassnak a zivatarra”, hogy azonban ez hogy történik, nem tudja, mert az öregasszonyok, akik csinálják, nem mondják meg. — Sata Mihály, rk. villanszerelő, 1923. Pécska, Arad m.

627. Amikor vihar jön, kidobják a nagyfejszét az udvarra, és kint is hagyják, amíg el nem múlik a vihar veszélye. A fejszét a konyhaajtó előtt a földbe is szokták vágni. — Vaskuti József, rk. tisztviselő, 1922, Palin, Zala m.

628. Amikor jégveréstől félnék, húznak egy keresztet a földön, és közepébe belevágják a fejszét. — Szöcs János, rk. cipész, 1923, Torja, Háromszék m.

629. „Vihar ellen asztalt fordítanak fel vagy gyertyát gyújtanak”. — Nyilas Ferenc, rk. fm. 1923, Gyöngyössajó.

630. Villámlás ellen szentelt gyertyát gyújtanak, hogy bele ne csapjon a házba az „isten-nyila”. — Dobos József, rk. tisztviselő, 1922, Szolnok.

631. A „matatóménkü” nem gyújt, csak rombol. A „tüzesménkü” az a villámcsapás, ami gyújt is. — Ambrus István, rk. szabó, 1923, Gyergyócsomafalva.

632. „Üdö ellen” szentelt gyertyát gyújtanak, és imádkoznak mellette. — Katona Ferenc, rk. fm. 1923, Andrásfalva, Románia.

633. A „szentütcsontot” égháborúkor tűzbe vetik, akkor nem lesz jég. — Nagy Lajos, rk. fm. 1923, Nemesapáti, Zala m.

634. „Szentótt lapickacsontot” meg a „szentótt gyertyát” jégverés ellen szokták tenni a „pitar-

ba”. — Lőrinc György, rk. fm. 1923, Babosdöbréte, Zala m.

635. Szárazság esetében téglát lopnak a téglagyárból, és azt, amikor senki nem látja, a kútba dobják. Cserépedényt is szoktak kútba vetni hasonló célból. — Katona Ferenc, rk. fm. 1923, Andrásfalva, Románia.

636. Asszony hajtja a lovat, eső lesz. — Zala József, rk. tanító, 1918, Mosdós, Somogy m.

637. Általában azt tartják, „asszony hajtja a lovat, eső lesz”. Ezért aztán nagy szárazság idején asszonyok hajtának. — Vaskuti József, rk. tisztviselő, 1922, Palin, Zala m.

638. Ha Medárd napján esik, negyven napig esik még. — Horváth Imre, rk. vasutas, 1909, Akali.

639. A „Firtus lova” megmutatja az időt. Ha homályosan látszik, eső lesz. — Ciffra István, rk. fm. 1923, Csókfalva.

640. „Nap ollan pillangósan nyukszik, másnap szél lesz”. „Bárános felhőkkel nyukszik, két-három nap múlva eső lesz”. — Horváth József, rk. fm. 1910, Karmacs.

641. Vörösen nyugszik le a Nap, másnap szél lesz. — Urbán József, ref. fm. 1923, Abara.

642. Ha Péter-Pál napja után megszólal a kakuk, sok eső várható. — Somogyi Károly, ev. örmester, 1921, Békéscsaba.

643. Ha nagypénteken esik az eső, szárazság várható. — Kiss István, rk. vincellér, 1923, Hegyesd.

644. „A zászpát étöszernek használják. Ha ennek a szára tempe marad, a következő évben szárazság lesz”. — Veress Miklós, unitárius, fm. 1923, Vargyas, Udvarhely m.

RONTÓ LÉNYEK -A HIEDELMEKBEN

645. „Az ilyen rosszfajta asszonyok ma már leginkább kihaltak, esetleg a rokonságból tudják még páran a tudományt!” — Sulák István, rk. fm. 1923, Sur, Veszprém m.

646. Kemenden (Kemendollár) meghalt „Sablyán Miska, aki boszorkány volt”. Amikor kivítették koporsóját az udvarra, bár az égen alig volt tenyérnyi felhőcske, olyan „csattogás” támadt, hogy az emberek beszaladtak a házba. A koporsót alig merték megfogni, mert a felhő egész a temetőig kísérte. Amikor a sirt behantolták, a villám belecsapott a temető árkába. — Iván Kálmán, rk. fm. 1923, Vöckönd.

647. Volt egy öregasszony, aki hetekig haldoklott, mert addig nem tudott meghalni, míg az „urat” át nem adta másnak. Végül sikerült egy szegény asszonyt találnia, aki „kosztra elfogadta az urat”. Ez a család csak később tudta meg, hogy milyen kosztost is kapott. Menekültek is előle, de bárhova mentek, az „úr” nyomon követte őket. Az asszony lányai szolgálni mentek, de sehol sem túrték őket sokáig, mert „éjfélkor mindig csörömpöltek a tányérok!” — Sulák István, rk. fm. 1923, Sur, Veszprém m.

648. Egy pásztor annyira beletanult a boszorkányságba, „hogy amikor eljött az idő, mennie

kellett, nem tudott megmaradni!" Jóságokat gyógyított ki, de el is tudta őket rontani. Elbeszélő édesapjának volt két szép, „riska ökre". Az egyiknek úgy bedagadt a torka, hogy nem tudott enni. Az állatorvos nem tudott segíteni rajta, és attól kellett már tartani, hogy az ökör megdöglik. Elhívták a pásztort. Ez azt mondta, vegyenek 1 m gyołcsot és egy új fazekat. Mikor ezek megvoltak, tejet és vizet kért, ezeket összevegyítette és az új „csuporban" feltette forni. Ekkor mindenkét kiküldött a szobából. Később kijött ő is, és a gyołcsot a csupor tartalmába mártva, azzal az ökör torkát kimosta. „Az ökör egy hét múlva evett!" — Tóth Gyula, fm. 1923, Béz, Ung megye.

649. A szerelmes nő, ha a boszorkány, paripa képében megy szerelmesének lakására. Az valami erőnek engedve kimegy, és felül a lóra. Csak reggel tud leszállni róla, de addigra a sok lovaglás annyira összetöri, hogy aznap dolgozni nem tud. Előfordult az is, hogy megfogták a lovat és megpatkolták. Másnap valamelyik fehérnép kezén-lában patkó volt. — Árva Ferenc, rk. kéményseprősegéd, 1923, Szeged.

650. Nagyanyja bátyja agyonvert egy legényt. Egyszer mikor ment haza, az udvarukban egy disznót talált, amelyik szét akarta szedni. Egy kapát fogott, és alaposan megverte a disznót. Áldozata anyját másnap kékre-zöldre verve látták. — Vargha András, rk. fm. 1923, Szurdokpüspöki.

651. Kunszentmárton melletti Istvánházán lakott egy nagyon zsugori ember, aki a koldus által kért kenyeret annak szeme láttára a disznóknak dobta. Erre a koldus megátkozta: „Ne tudjon másból enni, mint a disznók vályújából!" A fősvény az átok után csakhamar meghalt. Halála után egy hónapig minden etetésnél eggyel több disznó evett, de mire behajtották őket, a felesleg mindig eltűnt. — Bokor Ferenc, rk. gyári munkás, 1913, Salgótarján.

652. Elbeszélő nagyanyja bábaasszony volt. Ő mesélte, hogy egyszer egy nagy fekete kutya igen megkergette. Amikor végre haza tudott menekülni, a kutya kétlábra állva bámult be az ablakon. — Vargha András, rk. fm. 1923, Szurdokpüspöki.

653. Özv. Tüher Lajosné letenyei lakos így mondta el lidércnyomását: „haragba keveredett egy öregasszonnyal. Ennek megtörténte után éjjel mindig arra ébredt fel, hogy nagyon nyomja valami a mellét, nem kap levegőt és majdnem megfullad. Egyik éjjel, amint kifulladás felriad, egy nagy fekete macskát látott leugrani az ágyáról. Másnap este az ablakba, amelyen át a macska elmenekült, úrnapi sátorból szakított virágot tett. Többet nem tapasztalta a fulladást". — Csizmadia Ferenc, rk. tanító, 1920, Nagykanizsa.

654. Ha macska keresztezi az ember útját, nem lesz szerencséje. — Fülöp János, ref. cipész, 1923, Páva, Háromszék m.

655. Macska vagy nyúl fut át az ember előtt, szerencsétlenség éri. — Imrich István, rk. köműves, 1919, Perecs, Borsod m.

656. Macska vagy nyúl keresztezi az ember útját, nem lesz szerencséje. — Katona Ferenc, rk. fm. 1923, Andrásfalva, Románia.

657. Macska vagy nyúl fut át az ember előtt, szerencsétlenséget jelent. — Miklóssy István, rk. tisztviselő, 1919, Brassó.

658. Ha macska vagy nyúl vagy „vadállat" keresztezi az utat, az utasnak nem lesz szerencséje! — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

659. Ha fekete macska vagy varangyosbéka keresztezi az ember útját, nem lesz szerencséje. — Csizmadia Ferenc, rk. tanító, 1920, Nagykanizsa.

660. Valaki előtt nyúl szalad át, „elvitte a szerencsét", szokták mondani. Ha balról jobbra szalad, talán meghozta a szerencsét, de ellenkező irány esetén biztosan elvitte. — Berkes Béla, rk. fm. 1923, Tiszapolgár, Szabolcs m.

661. Fekete macskával álmodni „irigy, haragos embert jelent". — Fülöp Gyula, ref. cipész, 1923, Páva, Háromszék m.

662. Két barát kerékpáron ment haza. Egy útkereszteződésnél az egyik kerékpár elromlott. Amint javították, egy nagy fekete macska ugrott rá az egyiknek a hátára. A másik egy karóval meg akarta ütni a macskát, de a barátját találta el. Ekkor meg az ő hátára pattant a macska és a másik akarta megütni. Végül úgy megverték egymást, hogy haza sem tudtak menni. — Szikóy Géza, ref. tisztviselő, 1919, Nemti, Nógrád m.

663. „A hegyben lakott egy öreg ember, akinek volt egy babonáskönyve". Az elbeszélő nagyapja ettől akart tanulni, mert ez az ember annyira öreg volt, hogy „nem folytathatta a mesterségét". „Mondta az öreg a nagyapámnak, vigyázzon, mert a hegykapuban rettentő sok nyulat fog találni, de azoktól ne ijedjen meg!" A nagyapja azonban úgy megjijedt az öreg által beígért nyulaktól, hogy nem mert elmenni az öreghez. — Iván Kálmán, rk. fm. 1923, Vöckönd, Zala m.

664. Az embernek néha éjszakánként „meg szokott kövesedni a melle". Azt tartják, ilyenkor „a boszorkány szopja". Ez ellen fokhagymakoszorút akasztanak a nyakába. — Sata Mihály, rk. villanyszerelő, 1923, Pécska, Arad m.

665. Az elbeszélőnek panaszkodott az egyik barátja, hogy a „boszorkány szopja a mellét". Az elbeszélővel egyidős földműves mutatta is a bal mellét, amely meg volt dagadva. Azt a tanácsot kapta akkor a barátja, aki másoknak is panaszkodott, hogy fokhagymával dörzsölje be a mellbimbó környékét. Így tett és meggyógyult. — Szikóy Géza, ref. tisztviselő, 1919, Nemti, Nógrád m.

666. Olyan emberről is hallott az elbeszélő, aki azt tartotta, hogy „öt boszorkányok szopják". Az ilyen embernek a bal vagy jobb mellbimbója meg van dagadva, mint a nőknek. — Berkes Béla, rk. fm. 1923, Tiszapolgár.

667. Szomszédék tehenének elapadt a teje. Ekkor azt a tanácsot kapták, hogy vizes lepedővel takarják le a tehenet, „aztán egy suta emberrel veressék a tehenet, de úgy üsse, ahogy csak bírja". Ezt meg is tették. Egyszer csak szalad ám „Gyulay néinek az ura", hogy megtéríti a kárt, csak tovább „ne verjék a tehenet, mert agyonverik a feleségét". — Farkas Árpád, rk. fm. 1923, Szamosangyalos.

668. Elbeszélő dédanyja mesélte, hogy a bölöni (Háromszék m.) boszorkányok úgy fejik meg a tehenet, hogy a „kapufélfába fejszét vágna, és a fejszenyelet fejik meg”. „Mikor észreveszik, hogy a tehen elveszti a tejét, megvesszőzik. Az ütések nem a tehen, hanem a boszorkány érzi.” Addig kell a tehenet verni, míg a boszorkány vissza nem hozza a tejet. Dédnagyanyja is így járt. Amint verte a tehenet, egy haragosa, egy öregasszony rohant be: Asszony, hagyd abba, visszahozom a tejet!”. — Miklóssy István, rk. tisztviseelő, 1919, Brassó.

669. Észrevették, hogy a tehenek reggelre mindig üres volt a tőgye, és nem ad tejet. A szomszédban lakó öregasszonyra gyanakodtak, akivel nagy volt a harag. A gazda meg a fia elhatározták, hogy végére járnak a dolognak. Vasvillával meg lapáttal felfegyverkezve elbújtak este az istállóban. Egyszer csak azt vették észre, hogy egy nagy fekete macska jött be az ablakon, és elkezdte a tehenet szopni. Erre a két férfi nekiesett a macskának, és mire az el tudott menekülni, irgalmatlanul elverték. Másnap hallották ám, hogy a szomszédasszony beteg. Látogatói mesélték, hogy kékre-zöldre verve fekszik az ágyban. Kukoricafosztáskor hallotta. — Csizmadia Ferenc, rk. tanító, 1920, Nagykanizsán.

670. „Régen voltak, akik meg tudták fejni a kapusast, és ezzel elvitték a tehen tejét.” — Veress Miklós, unitárius, fm. 1923, Vargyas, Udvarhely m.

671. Egy szomszéd falusi ember lakodalomba érkezett. Amikor hajnalban kiment az istállóba bekötött lovát megnézni „látja ám, hogy egy boszorkány béka képében feji a tehenet. Amíg a boszorkány nem végzett a fejéssel, nem tudott megmozdulni!” — Tóth Gyula, Bézs.

672. Volt két juhász, akik versenyeztek egymással. Erre az egyik beállt boszorkánynak. Ez aztán meg tudta gyógyítani a beteg állatokat. Tehéntől a tejet is el tudta venni. „A boszorkány békává változik, mikor elveszi a tehen tejét. Dédnagyapám keresztülszúrta a békát vellájával az istállóban. Másnap hallották ám, hogy egy öregasszonyt keresztülszúrt valaki.” — Tóth Gyula, fm. 1923, Bézs, Ung m.

673. Egyszer felébredt az elbeszélő, és hallja ám, hogy fejik az egyik tehenet és a „zséterbe suhog a tej”. Felkelt, felcsavarta a lámpát, mire azonban a fejés megszűnt. Reggel az egyik tehen csak ½ l tejet adott! Többet nem fordult a dolog elő, mert jelentette a dolgot a tehenesgazdának, aki „kiseprűzte a boszorkányt”. Ez abban állott, hogy vett egy vadonatúj seprőt, ezzel kiseperte az ajtók közét, valamit morgott, majd a seprővel megverte az ajtókat. — Sulák István, rk. tehenes, 1923, Sur, Veszprém megye.

674. Az elbeszélő ismert egy asszonyt, akinek két kis „görhes” tehene volt, öklömnyi tőgyekkel. „Annyi tejet-vajat hordott mégis a piacra, hogy az csuda”. — Sulák István, rk. tehenes, 1923, Sur, Veszprém megye.

675. Az öregek azt tartják, bal kézbe vett „gatyamadzaggal” hurkot lehet vetni a boszorkány nyakára. Boszorkányok általában állatok képében szoktak megjelenni. Egyszer éjjel 12 órakor egy

sárga csikót láttak nyerítve az utcán szaladgálni. Elbeszélő nagyapja „bal kézzel visszajáról” hurkot vetett gatyamadzagával a nyakába. A csikót megpatkolták. Reggel sült csak ki, hogy egy vén asszonyt patkoltak meg. — Berkes Béla, rk. fm. 1923, Tiszapolgár, Szabolcs m.

676. Legénykorában egyik cimborájával ment haza az elbeszélő. „A zsidó ajtajában egy akkora kakas állt, mint egy birka! Oklömnyi, tűzben égő szemei voltak. Felkattantottam az öngyújtómat, pont 12 volt az idő! Volt nálam egy jó bot, meg is akartam ütni a kakast, de a barátom nem engedte!” Az ui. a helyzet, hogy az ilyen lényeket „kétü” (visszajáról) meg lehet ütni, de ha valaki „kézre” (rendesen) akarja megcsapni, „ugyan csak kibabrálnak vele”. Sulák István, rk. fm. 1923, Sur, Veszprém megye.

677. Ha tavasszal keresztet festenek mésszel a kapukra, akkor a boszorkányok kerülnek a házat, és nem viszik el a tehen tejét. — Szakács János, rek. lakatos, 1923, Székelypetőfalva, Háromszék megye.

678. Lókoponyát kell tenni az istállóba, hogy az ördög a ló sörényét „ne bontsa össze”. Ha mégis „összebontotta”, bal kézzel kell kibontani, és többet nem bántja. — Szakács János, rk. lakatos, 1923, Székelypetőfalva, Háromszék m.

679. Elbeszélő szőlőbeli szomszédja a Szalacs-kai-hegyen úgy ötven év előtt ló- és kecskekoponyát szokott a szőlőkarókra feltűzni. Ennek okát nem tudja. „Kiment a divatból” tette még hozzá. — Nyers Károly rk. fm. 1897, Nagyberki.

680. Elbeszélő édesanyjától hallotta, hogy a múlt világháború idején, mikor a férfiak nem voltak otthon, az asszonyok igen féltek éjjelente a boszorkányoktól. Hogy ezek be ne tudjanak a lakásba menni, az ajtók kulcslyukai elé seprüket állítottak. — Füleki Benedek, rk. fm. 1923, Gyöngyössolymos.

681. Vannak, akik bizonyos jelek alapján észreveszik a boszorkányt, és meg tudják fogni. Két gyertyát szalaggal kereszt alakban összekötnek. Éjjel 12 és 1 óra közt meggyújtják ezeket a gyertyákat, aztán „pendel”-ből (alsósöknya) kivett „kötővel” bekötik a kilincset, a seprőt meg keresztbe teszik a küszöbön. „Így aztán a boszorkány nem tud kimenni a szobából”. — Dobi Géza, rk. fm. 1923, Atkár, Heves m.

682. Ha valakihez boszorkány jár, akkor belülről az ajtót seprővel betámasztják, ami azt eredményezni, hogy a boszorkány nem tud kimenni. A seprőt „visszakézzel” kell odaállítani. — Gál János, rk. fm. 1923, Atkár, Heves m.

683. A boszorkányok „befonják” a lovak vagy tehenek „haját”. Az ilyen állat reggelre annyira fáradt, hogy munkára alig használható. Ez ellen úgy védekeznek, hogy keresztet szegeznek eléje a falra. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

684. A szobába került boszorkányt a baltával vállon át hátravagdalva, a sarokba lehet szorítani. — Fülöp Gyula, Cegléd.

685. Ha valami babonás szokást elvégzett valaki, nem szabad elárulnia, mert hatását veszti a cselekmény. Ezt az édesanyjától hallotta. — Ésik Zoltán, ev. tanár, 1919. Tiszamagyarós.

686. Ha valaki valamilyen babonát elmond valakinek, többet nem tudja azt megcsinálni. — Iván Kálmán, rk. fm. 1923, Vöckönd, Zala m.

687. A lidérc sokféle alakban jelenik meg. Van, amikor világító fény, máskor meg jegenyefa nagyságú lólábú árnyék, amelynek emberi alakja van. Jelentkezhet fekete kutya képében is. Snidár bácsi (Rózsa u. 20.) mesélte el, hogy a Somogy-szentmiklós határban fekvő szentgyörgyvári hegyről jött egyszer haza. Feltűnt neki, hogy a lovai szokatlanul nyugtalanok. Egyszer hátratekintve észrevette ő is a lovak félnétségének okát. Három óriási lólábú árnyék követte a kocsit. Erre ő habosra hajtotta a lovakat, de az árnyak csak a szélső háznál maradtak el. Máskor meg a hegyről jövet lámpa alakú fényeket látott a réten imbolyogni. Ezek azonban félnek az emberektől, tehát nem veszélyesek. — Csizmadia Ferenc, rk. tanító, 1920. Nagykanizsa.

688. A „rarásik” vagy „ludvérc” nem más, mint egy rossz asszony, „aki seprűn lovagol és a kéményen át jár haza”. „Olyan, mint egy nyomórúdforma tüzes stráf.” — Sulák István, rk. fm. 1923, Sur, Veszprém megye.

689. „Lidérc” este repül a levegőben. Tüzes, olyan, mint egy lámpa. — Katona Ferenc, rk. fm. 1923, Andrásfalva, Románia.

690. Fekete tyúk tojását hón alatt kell kikölni. A kikelt „ludvérc” gazdája minden kívánságát teljesíti. Amikor meg akarnak szabadulni tőle, azt mondják neki „hozz egy kötél vizet!” Ezt nem tudja teljesíteni és eltűnik. — Markos András, rk. tanító, Szőregen hallotta. Lakik: Magyarcsanakon.

691. Balázs Imrének mesélte dédnagyanyja, aki 1942-ben 92 éves korában halt meg: „Kendermagos csirketyúk” első tojását láb között, vagy hón alatt ki kell kölni. Aki ezt meg tudja tenni, annak a kikelt „lidérc” minden kívánságát teljesíti. „A lidérc egy madár”. Volt egy öregasszony, aki ki tudta kölni a lidércet. Annyira meggazdagodott, hogy már azt sem tudta, mit kívánjon a lidércről. „Horgyál lószart”, adta ki ekkor a lidércnek. „Erre a lidérc úgy megrakta reggelre az ajtót, hogy nem lehetett kinyitani”. — Balázs Imre, ref. fm. 1923, Ungtarnóc, Ung m.

692. A „lidércről” csak annyit tud, hogy az valami „csirke féle, amelyik karácsonykor szokott bevászorogni”. — Szuholdi Miklós, rk. fm. 1923, Vivitány, Zemplén m.

693. „A lidérc a hón alá fogott tojásból hét hét után kel ki.” — Vilázs János, ref. fm. 1923. Abara.

694. A „lidérc” „egy gyűjtő állat, ami nem más, mint egy fekete kakas”. Fekete tyúk első tojását hón alatt kell kikölni. A lidérc gazdája minden kívánságát teljesíti, „de folyton foglalkoztatni kell”. Nagyanyja mesélte, hogy volt egy ember, akinek volt lidérce. Egyszer nem tudott már mást mondani neki, hát azt mondta „horgyál szart!” Reggelre nem tudtak a házból kijönni, úgy körülhordta azt. — Szegedi András, ref. fm. 1923. Hermányszeg, Szatmár megye.

695. „Nyomásfény” a lidérc. — Ésik Zoltán, ev. tanár, 1919. Tiszamagyarós.

696. Az éjszaka látható, általában lidércnek

nevezett mozgó fényt „indzellér”-nek hívják. Azt tartják, hogy bűnös mérnökök lelkei ezek, akik éjszakánként csörömpölve húzzák a mérőláncot, és mérik újra a szegények földjeit. — Balázs Imre, ref. fm. 1923. Ungtarnóc.

697. „A gyertyás” valami mérnök volt, aki életében sokat csalt. Azóta minden éjjel a határt méri mécsvilágnál. A nép megszokta és nem fél tőle. — Szuholdi Miklós, rk. fm. 1923. Vivitány.

698. „A nyirág ludvércet üzni jó!” — Tóth Pál, rk. fm. Csatár.

699. Kint a „mezőn” belesapott a villám egy „pusztába”, amelyben több ember bentégett. Innét minden este egy „mécs” indult ki, és járta a pusztákat. Ahová bement, az állatok olyan nyugtalanok lettek, majd megbolondultak. Egy „aggastyán legény” elhatározta, megnézi mi a „mécs”? Lóháton üldözőbe vette, és annyira megközelítette, hogy rá tudott lőni. Ekkor valami úgy megrázta, hogy leesett a lóról, a ló meg elszaladt. Másnap gyalog indult el a legény, és lesben állt, amerre a „mécs” szokott járni. Ekkor 15 olyan parázs vette körül, mint a pipa tüze. Ezek közül csak akkor tudott szabadulni, mikor keresztet vetett. — Sata Mihály, rk. villany-szerelő, 1923. Pécska, Arad m.

700. Aki erőszakos halállal hal meg, annak a lelke addig nem szabadul a „tisztítóhelyről”, amíg valakit meg nem ijesztett. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923. Gyergyócsomafalva.

701. Hízó disznójuk, amikor a legszebb volt, mindig megdöglött. Ugyanekkor a tyúkok is dögöltek. Azt mondták az emberek, „az ördög szállta meg a házat”. Valakit megöltek ott, annak a szelleme kísért. Ezen aztán házszeneléssel, amit a pap végzett, segítettek. Nagyanyjától hallotta az elbeszélő, aki Bölönben élt. — Miklóssy István, rk. tisztviselő, 1919. Brassó.

702. Volt Vöcköndön egy gazdag házaspár, Kósa Ferencék. Hogy a birtok egyben maradjon, az asszonyt rávette az ura, hogy csak egy gyerekük szülessen, pedig több is akart, de azokat „ecsináták”. Az asszony venségére megzavarodott, és folyton azt kiabálta: „elvisz az ördög!” Egyszer minden ujját egyenként leharapta. Amikor az utolsóval is végzett, kiszólt az urának: „Éz temiattad volt, Feri!” Ekkor meghalt. Akik a koporsóját vitték ki a temetőbe, meg mertek rá esküdni, hogy „valósággal elvitte testét az ördög, olyan könnyű volt a koporsó. A pap fel is akarta ásatni a sírját”. — Iván Kálmán, rk. fm. 1923. Vöckönd, Zala m.

703. Szénáért ment egy gazda. Egyszer egy ember kéretőzött fel a kocsijára. Beszélgetni kezdtek. Beszéd közben azt mondta a gazda: „Bár Isten megtartaná az időt, hogy egy kicsi rendet össze tudnék gyűjteni!” Isten nevének hallatán az idegen „tüzes alakban eltűnt”. — Szilveszter Antal, rk. fm. 1923. Gyergyófalva.

704. A pap, tanító és orvos fogadtak, hogy ki mer éjfélkor szöget verni egy keresztbe! Az orvos „állta a fogadást”. A sötétben be is verte a szöget, de nem vette észre, hogy a kabátját is odaszögezte. Amikor el akart jönni és nem tudott, ijedtében meghalt. — Fülöp Gyula, ref. cipész, 1923. Páva, Háromszék m.

705. A béresek fogadtak, hogy ki mer éjfélkor megmaradni a keresztúton. A fogadást tartó legény kört húzott és abba állt bele, mert az elgondolása szerint minden bajtól megóvta. Éjfélkor arra ment az intéző négyes fogattal. A legény nem akart kiugrani a körből, mert úgy gondolta, ha a körből kilép, meghal. Az intéző kocsiját is valami ártó hatalom mesterkedésének tartotta, és nem földi járműnek. Reggel összetörve találták meg. Kórházba kellett vinni. — Orosz László, ref. fm. 1923. Tiszadada.

706. „Ha február 13-án éjfélkor kiáll valaki az útkereszteződésre, úgy megijed egy üres fehér gatyától, hogy ijedtében a szomszéd falu határáig szalad”. — Gutti Imre, rk. fm. 1923, Nagyút.

707. Mint az előző. — Tóth István, rk. fm. 1923. Nagyút.

708. A lazsnaki régi templomban van eltemetve egy Inkey báró, aki igen istentelen ember volt. Munkásaival rosszul bánt és még ünnepen is dolgoztatta őket. Egy Mária-ünnepen fát vágott az erdőn. Nevetett a munkások panasznán, és csúnyán káromkodott rájuk. Erre óriási hangyák rohanták meg, és eltemették, annyira ellepték a testét. A báró belehalt a marásukba. Eltemetése után egyszer felnyitották a koporsóját, és még azt is hangyával tele találták. — Vaskuti József, rk. tisztviselő, 1922. Palin, Zala m.

709. Elbeszélő 10 éves korában egy nyári napon elment fürdeni. Fürdés után hasonló korú barátjával hazafelé tartottak. Egyszer csak rövid füttyögetésekre lettek figyelmesek. A másik gyerek, egy cigányprimás fia vette észre a közelgő veszedelmet. „Te, ez a füttyölős kígyó!” Ekkor már látták is a karikaalakban feljűk guruló hatalmas kígyót. Futni kezdtek előle, de csak úgy menekültek meg, hogy egy kocsi felvette őket. — Szabó László, kereskedő, Kéthely Somogy m.

710. 1947. május 15-én mesélte Szabó László, hat középiskolát végzett budapesti kereskedő a reggeli munkaszünetben a következőket: Kéthelyen, Somogy megyében elkísért egy fiatal asszonyt a pincébe. Az asszony magával vitte kilenchnapos kisfiát is. A pincénél az asszony egy öreg fa ágára kötött nagykendőbe fektette a gyereket, majd az elbeszélőnek reggelit készített. Közben nem nagyon ügyeltek a gyerekre, csak a gyerek nyöszörgésére figyeltek fel. A kicsi arca kék volt, hasa, mint egy labda, fel volt puffadva. Szaladtak a beteg gyerekekkel az orvoshoz. Az orvos tudta, mi baja lehet a gyerekeknek. A szomszédból tejet hozatott, azt felforraltatta és egy mosdótálba öntve a földre helyezte. A beteg gyereket két lábánál fogva a gőzölgő tej fölé tartotta, fejfelé. Egyszer csak látták, hogy a gyerek száján egy karhosszú kígyó csúszik ki. „Ne segítsen az Isten haza, ha nem így volt!” tette hozzá.

711. Hadifoglyok munkaszünetben beszélgettek. Bódy János mondta el a következőket: Édesanyja elküldte csíkot szedni. Fogott is már jócskán, amikor egy karvastagságú példányt kapott el. Csak mikor az a kezéhez kapott, vette észre, hogy „tarajos csúszót” fogott meg. Undorodva eldobta. Mire hazaért, az ujjai és a keze feje alaposan megdagadt. Keze szára is dagadni kez-

dett. Mire kerékpáron átért a szomszéd faluban lakó orvoshoz, karja vállig meg volt már dagadva. Az orvos injekciót adott neki, orvosságot, és a „csipés” helyét felvágta, majd kiégette. Aztán a daganat apadni kezdett, de csak másnapra szűnt meg teljesen. — Bódy János, Szabolcsvörösmart.

712. Tóth István rk. pásztor, kb. 75 éves a „Homokgödörknél” legettetett, mikor az elbeszélő arra járt. Neki mesélte a pásztor, hogy mikor még gyerek volt, nemigen engedték őket erre a vidékre jönni. Azt vélték ugyanis, hogy ott egy hatalmas „Rézkígyó” él, amelyik olyan erős volt, hogy a legerősebb ember sem tudta agyonverni. Akkor volt a kígyó, hogy nagy disznókat evett meg, amelyeknek a csontját is meg szokták találni. Amikor többen összeálltak elpusztítására, a kígyó farkát a szájába vette, és mint a kerék, elgurult üldözői elől. — Farkas Endre, ref. tanító, 1922. Csörnyeföld.

713. Elment egy legény kaszálni az Öregkő alá. Délben feküdt le aludni. Akkor a barlangból hatalmas kígyó csúszott elő, és rátekerözött a legényre, majd elkezdte a barlang felé vonszolni. A legény kiabálására elősiető emberek már csak a barlangból hallották a legény segélykiáltásait, de nem mertek utána menni. — Kovács Béla, újságíró, Tokod.

714. Akkor a kígyó élt egy pincében, hogy embereket tudott elnyelni. — Büki László, rk. fm. 1923. Vaspör, Zala m.

715. A kígyóktól nehéz elvenni a „követ”, amiből pedig drágakövet lehet csinálni. „Hitvány szekérekereket” kell elgurítani a kígyók mellett, azok üldözni kezdik azt, így elvehető a kő. — Sági János, rk. gazdasági alkalmazott, 1910. Nemesbükk.

716. Kígyócsipést „földiborzával” (földiszeder) kell megdörgölni. — Iván Kálmán, rk. fm. 1923. Vöckönd, Zala m.

717. „Aki foggal születik és kereszt van a melén, az garaboncás lesz”. Ennek aztán van egy kígyója, amelynek hét évig kell a tejet hordania. „Egy asszonynak született egy ilyen gyermeke, de meghalt, mert agyonütötték a kígyóját.” „A garaboncás viszi a zivatárokat.” — Gelencsér Lajos rk. fm. 1914. Rezi.

718. Elbeszélő nagyapja mesélte, hogy egyszer átszűrt vasvillával egy nagy békát. Utána három napig véres tejet adott a tehén. — Horváth Imre, rk. fm. 1923. Zalaszentgyörgy.

719. Az öregek szerint nem szabad békát megölni, mert „egy hétig nem lesz eső”. — Szuhodi Miklós, rk. fm. 1923. Vívítány, Zemplén m.

720. „A békákat meg lehet némitani.” Azt a sarat kell a „tókába” vetni, ami Szent György-nap előtt ragadt az ekére. — Büki László, rk. fm. 1923. Vaspör, Zala m.

RONTÁS — GYÓGYÍTÁS

721. „Az én apósom nem nézhet meg aprójószágot vagy kisgyereket, mert megbetegszene”. Ha valami állatot megnéz, „kalapot emel”. „Amikor hozzánk szokott gyünni, a gyerekeknek mindjárt odaadja a kalapját”. — Németh Sándor, rk. gazdasági alkalmazott, 1915, Keszthely.

722. Ha kisgyereket néz meg férfi, a gyerek fejébe teszi a kalapját „szemmel verés” ellen. — Horváth József, rk. fm. 1910, Karmacs.

723. Ha valaki tudja magáról, hogy szemmel megveri amit megnéz, mielőtt kisgyermeket vagy aprójószágot megnézne, megköpdösi őket. — Vaskuti József, rk. tisztviselő, 1922, Palin, Zala m.

724. Aki kisgyereket néz meg, „rontás ellen” megköpdösi azt. — Csizmadia Ferenc, rk. tanító, 1920. Nagykanizsa.

725. Elbeszélő nagyapja emlegette, hogy ismert egy nagyon öreg embert, aki igen értett az „igézethez”. Akire megharagudott, annak a mulatságban elszakadt a gatyamadzagja. Elbeszélő szerint abban az időben még bő szárú gatyában jártak. — Szuhodi Miklós, rk. fm. 1923, Zemplén m. Vivitány.

726. Mielőtt a látogatók elhagyják a szobát, ahol az újszülött van, egy fonalat tépnek ki a ruhájukból, ezt a földre vetik, és közben ezt mondják: „Nem kell sem a tejed, sem az álmod!” Vagyis nem akarják elvinni az anya tejét és az újszülött álmát. Ha a gyerek „volt már a templomban”, vagyis meg van már keresztelve, nem szokás már a fonáltépés. Elbeszélő külön kiemelte, hogy milyen nagy súlyt fektetnek náluk az asszonyok a szokásra. Őt még külön is figyelmeztették, mikor a keresztanya lányának kisfiát volt megnézni. — Rokay János, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

727. Mint az előző. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

728. Mint az előző. — Elekes Ferenc, Gyergyóújfalú.

729. Egyik rokona mesélte, hogy ő meg szokta rontani a kisgyermekeket. Ilyenkor nem tudnak aludni, izgatottak, lázasak. Ezt úgy tudja megakadályozni, hogy megfürdeti őket, aztán a bal kezébe fogott törölközővel megtörli őket. — Sata Mihály, rk. villanyszerelő, 1923, Pécska, Arad m.

730. „Az én öregem is rontásban vót. Egy szép fej vöröshagymát vett fel hatéves korában az utcán. 68 éves volt, amikor eltemettem, de a bal csipeje akkor is három likra fót még”. — Sági János, rk. gazd. alkalmazott, 1910, Nemesbükk.

731. Bármit talál az ember keresztúton, azt ne vegye fel, mert „rontást okoz”. Ha azonban 3 keresztet vet rá, nyugodtan felveheti. — Guti Imre, rk. fm. 1923, Nagyút.

732. Nagynénije felvett a keresztúton egy fésűt. Ettől kibesedett a karja, „elgyógyult, meg újra kibesült”. Orvoshoz is elmentek, de az nem tudta meggyógyítani. Erre aztán „javasaszonnyhoz” fordultak. Az azt mondta, vegyenek

egy cserépedényt és „újhód” vasárnapján hajnalban a legközelebbi folyóból vegyenek abba vizet, mossák meg ebben a sebet, aztán egy férfi egy kereszt előtt törje össze az edényt, és közben egyet káromkodjon. — Iván Kálmán, rk. fm. 1923, Vöckönd, Zala m.

733. Régiek szerint a kelést pénzzel megkenik vagy ráteszik, és egy napig rajta hagyják. A pénzt aztán keresztúton eldobják, és aki a pénzt felveszi, arra megy át a kelés. — Szokták a kelést úgy is gyógyítani, hogy két kis fából keresztalakot készítenek, ezt betekerik azzal a ronggyal, amivel a kelés volt bekötve, aztán a keresztúton eldobják. Aki átlépi, arra ragad a kelés. — Berkes Béla, rk. fm. 1923, Tiszapolgár.

734. A kemendi „Sablyán az édesapám öccsét rontotta meg, mert az keresztúton a búzaföldjén”. Abban állt a rontás, hogy felfújódott, és még a kerítésbe kapaszkodva sem tudott menni. Az gyógyította meg, aki az előbit. — Iván Kálmán, rk. fm. 1923, Vöckönd, Zala m.

735. Elbeszélő bátyja júniusban megbetegedett. Az orvos szerint semmi baja nem volt, de napról napra gyengült. Végül már dolgozni sem tudott. Kórházba vitték, ahonnet mikor hazaszállították, alig élt már. Erre, bár alig bírt menni, elvezették Debrődre a „tudós emberhez”. Az azzal fogadta őket, hogy már majdnem későn jöttek, de még tud segíteni, és a beteg 3 nap múlva meg fog gyógyulni. „Úgy is lett.” — Guti Imre, rk. fm. 1923, Nagyút, Heves m.

736. Egy „lepedőscigány bejött nálunk”. Éppen ebédezett a család. „Gazd’ uram, itt valami el van ásva a ház tövében.” Elmondotta még a cigány, hogy addig ne várjanak szerencsét, amíg azt onnét ki nem veszik. Elbeszélő édesapjával fogatott egy kendermagos tyúkot. A gazdának bal kezében ezt a tyúkot kellett tartania, míg jobb kezével a cigányt fogni, aki a ház végénél ásni kezdett. Alig ásott a cigány, egy rongycsomót húzott elő, amiben valami „csontok és régi pénzek” voltak. — Csiky Sándor, ref. fm. 1923, Lőrincfalva, Marostorda m.

737. Ha az eladott tejet valami vizen viszik át, és az eladó ezt tudja, egy csipetnyi sót dob be a tejbe, hogy a „viz el ne vigye a tehén hasznát”. — Rokay János, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

738. Fügeden élt Lipe Julis, aki „tudós asszony” volt. Ehhez járt az elbeszélő édesanyja. Egyszer ismét elment ehhez a „tudós asszonyhoz”. Ez 1937-ben történt. A tudós asszony azzal fogadta, hogy Szűz Mária őrizte meg a férjét a haláltól. Otthon hallotta aztán az édesanyja, hogy az édesapja leesett a kazalról, a kazalvágó utána esett, de csodálatos módon nem esett baja. — Guti Imre, rk. fm. 1923, Nagyút, Heves m.

739. Aki „rontásban van”, éjfélkor „babákat” visz ki a keresztútra. Ez a „baba” fára tekert rongyból áll. Az úton haladónak nem szabad „a babákat” megszámolnia, vagy átlépnie, mert ráragad a betegség. — Sata Mihály, rk. villanyszerelő, 1923, Vöckönd, Pécska, Arad m.

740. Ha a lábbeli sarkában egy 1 db 1 fillérest helyeznek, „az illetőt nem tudják megrontani”. — Iván Kálmán, rk. fm. 1923, Vöckönd, Zala m.

741. Ha valaki „megcsömörlik” vagy „megigézik” akkor mogyorófa abroncsból (fa háztartási edények abroncsa régebben kettéhasított mogyorófa volt) egy „csuporba” (plé- vagy porcelán csésze, kb. 1 l űrtartalomig) tett vízbe 5 szem „szenet” (parázs) vetnek, „vízvető imádság elmondása” közben. Onnét tudják meg, hogy igézésről vagy csömörről van-e szó. A vízbe keresztet vetnek és egy keveset itatnak belőle a beteggel is. Megkenik a beteg homlokát, és a maradék vizet napnyugta után átloccsantják az utcán. — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

742. Nagyanya csinálta, hogy vizet vett, abba imádság elmondása közben 3 szem paraszt vett, aztán loccsantott belőle a szoba négy sarkába, majd a beteg homlokára keresztet vetett, és jól megdörzsölte ezt ezzel a vízzel, aztán három kortyot nyeletett vele, „ezzel aztán feloldotta az igézetet”. — Miklóssy István, rk. tisztviselő, 1919. Brassó.

743. Ha beteg valaki, a „tudós asszony” hideg vízbe olmot önt, és az ólom alakjából következett aztán a betegségre. — Katona Ferenc, rk. fm. 1923. Andrásfalva, Románia.

744. Elbeszélő előadta, hogy 7 éves korában a tehénőrző gyerekeket figyelte, akik tőköt sütöttek, és várta, hátha kap ő is tőlük. Ekkor hátulról megijesztette valaki. Ő szivbajos volt, és elájult. Otthon megöntötték. Ez abból állt, hogy egy fazék forrásban lévő vizet állítottak a fejére, és ebbe valami ima elmondása közben viaszt öntöttek. Az „örzögyerekek” elmondták később, hogy egy asszony ment arra, „répalevelesért”, kezében három szál venyige volt. Ez dobta fejére a kötényt és ijesztette meg. Ez a viaszban mind szépen látszott. — Horváth József rk. fm. 1915. Karmacs.

745. Kiskorában, amikor rosszul aludt vagy sokat sírt, az öreganyja teljesen hideg és kitisztított kályhába be szokott gyújtani és ezzel a tűzzel vizet szokott melegíteni. A felmelegedett vízbe 7 szem izzó paraszt vetett, aztán valami

ima mondása közben megmosta szemét, fülét, orrát és száját. — Szekeres Sándor, rk. tisztviselő, 1922. Soltvadkert.

746. Ha nagyon fejletlen és gyenge az újszülött, nem viszik orvoshoz, hanem „megöntik”. Ezt rendszeren a falu legöregebb asszonya végzi. Az elbeszélőnek szomszédja volt bizonyos Jakabfi Sára, aki közel 90 éves volt, amikor meghalt. Ő szokta végezni a „megöntést”, így az elbeszélő egyet-mást megfigyelhetett. A „megöntésért” baromfit, élelmet, ezt-azt szoktak Jakabfi néninek vinni. A vénasszony „szenes vizet” készített. Ehhez esővizet használt fel. A „szenes vízzel” meglocsolta a gyereket, és egy kortyot meg is itatott vele. — Vaskuti József, rk. tisztviselő, 1922. Palin, Zala m.

747. Akinek árpa van a szemén, azt szemközt köpdösik. Elbeszélő emlékszik rá, hogy vele is megcsinálta ezt egy öregasszony. — Szokolai Miklós, rk. banktisztviselő, 1919. Szolnok.

748. Ha valakinek árpa van a szemén, hideg vassal megnyomkodják és közben mondják: „Árpa, én néked most a földet megszántom, elvetlek, megboronállak, kikelsz, felnősz, mikor megérsz, learatlak, kalangyába raklak, csűrömbé hordalak, kicsépellek, malomba viszlek, kö között megöröllek, lisztül hazaviszlek, teknőbe tötelek, megkelesztelek, tésztát csinálók belőled, kenyérré alakítalak, tüzes kemencébe teszlek, mikor megsülsz, jóízűen megeszlek. Ptü-ptü (kettőt köpnek). Legyen nagy lószar belőled!” — Rokay Alajos, rk. fm. 1923, Gyergyócsomafalva.

749. Mint az előző. — Pálfi Sándor, Homoródalmás, Udvarhely m.

750. A „fökényt” el szokták „küldeni”. Akinek „fökény” van a testén, újhholdkor fél lábon ug-rálva mondja:

„Új Hold Király
Vendégségbe hivattál
Nem mehettem el,

Fökényemet küldtem el!” Ezt háromszor egymás után el kell mondani. — Farkas Endre, rk. tanító, 1919. Csörnyeföld.

КАРОЙ ШАГИ

ВЕНГЕРСКИЕ НАРОДНЫЕ ТРАДИЦИИ В СОЗНАНИИ СОЛДАТ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

После сообщений, напечатанных в предыдущих номерах Известий Музеев, Области Веспрем, данная публикация есть четвертая, заключительная часть этнографического материала, касающегося венгров, собранного во время второй мировой войны и в последующем ее плену. Ныне выпущенный материал изучает деревню и ее жизнь по воспоминаниям солдат и военнопленных.

После суеверия кладоискательства, традиций, имеющих в воспоминании прошлого, статья рассказывает о правилах и обычаях деревенской общины. За материалом, связанным с домом, домашними делами, следуют сообщения о домашних промыслах, сельском хозяйстве, животноводстве. За материалом рыболовства, погоды, следуют суеверия, связанные с портящими существами, колдовством, лечением.

ADATOK A ZSIDÓSÁG VESZPRÉM MEGYÉBEN A II. VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN LEJÁTSZÓDOTT TRAGÉDIÁJÁHOZ

1. A ZSIDÓSÁG TRAGÉDIÁJÁNAK ELŐZMÉNYEI A „NUMERUS CLAUSUS”-TÓL MAGYARORSZÁG NÉMET MEGSZÁLLÁSÁIG. (1922. JÚL. 22—1944. MÁRC. 19.)

Az 1944. március 19-én lezajlott német katonai megszállást követő események csak befejező szakaszát képezték a magyarországi — és ezen belül a Veszprém vármegye területén élő — zsidóság tragédiájának.

Az 1944. április első napjaitól kezdve robbanásszerűen kibontakozó zsidóellenes terrorhullám szerves folytatása volt annak a durva antiszemita politikának, amely — a Magyar Tanácsköztársaság leverését követően — 1919. augusztusától datálható. Az 1919. augusztusától szervezeten kibontakozó zsidóellenes pogromokat — melyeknek számos Veszprém megyei zsidó is áldozatul esett —, 1920. nyaratól a politikai vezetés által is elfogadott zsidóellenes intézkedések követték. Az 1920. július 22-én a kultuszminiszter által beterjesztett és elfogadott „*numerus clausus*” törvényjavaslat, majd törvény a magyarországi zsidóságot megfosztotta a polgári jogegyenlőségtől. A tudományegyetemekre, a műegyetemre, a közgazdasági karra és a jogakadémiákra a zsidó vallású fiatalság csak a zsidóság országos százalékarányának megfelelő százalékarányban jelentkezhetett, illetve nyert felvételt. A törvényjavaslat elfogadásával egyidejűleg országszerte antiszemita és szélsőjobboldali programot hirdető szervezetek — az Ébredő Magyarok Egyesülete, a MOVE, az Etelközi Szövetség, a Kettős Kereszt Vérszövetség stb. — alakultak országszerte és a vármegyében. Miután időközben Németországban (1933. januárjával) hatalomra került a fasiszta NSDAP párt — amely kezdettől fogva politikai programjait közé vette fel az „*Endlösung der Judenfrage*”-t, vagyis a zsidókérdés végső megoldását, az egyre inkább németbarát magyar kormányok is követni igyekeztek ezt a politikát. A már egyértelműen németbarát Gömbös-kormányt követő Darányi-kormány miniszterelnöke, Darányi Kálmán 1938. március 5-én elhangzott hirhedt győri programbeszédében — melyben meghirdette az egymilliárd pengős fegyverkezési programot — bejelentette a „zsidókérdés törvényes rendezését!” A haladó szellemű magyar polgári politikusok, művészek, közéleti személyiségek tiltakozása ellenére a törvényjavaslatot az országgyűlés elfogadta és törvényerőre emelte, s 1938. május 29-én — mint az „első zsidótörvényt” — életbe léptette. Az

1938. XV. törvénycikk „a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról” cím alatt számos antiszemita rendelkezést vezetett be. A zsidók arányát a sajtó-, film-, színművészeti-, ügyvédi-, mérnöki- és orvosi kamarákban 20%-ra korlátozta. A tíz főnél több értelmiségi alkalmazottat foglalkoztató vállalatoknál, intézményeknél a zsidó vallásúak számarányát ugyancsak 20%-ban állapította meg. Az 1938. május 13-án lemondott Darányi-kormányt az Imrédy Béla által vezetett új kormány váltotta fel. Imrédy — aki a Felsőházban már az „első zsidótörvény” egyik fő szószólója volt — egy éven belül megszavaztatta az 1939. évi IV. törvénycikket, a „második zsidótörvényt”, amely 1939. május 5-én hatályba lépett. A törvény megszabta, hogy ki tekintendő zsidónak (aki maga is zsidó, vagy egyik szülője, illetve két nagyszülője zsidó.) A zsidónak tekintett személyek nem lehettek állami tisztviselők, pedagógusok (sem tanítók, sem közép-, sem felsőoktatásban dolgozó tanárok.) A felsőoktatásban felvehető fiatalság és a kiadott iparendélyek számát a zsidók részére 6%-ban szabták meg. Az 1939. február 16-tól 1941. április 3-ig működő — Teleki Pál vezetése alatt álló — kormány sem pozitív, sem negatív formában nem módosított a két eddigi zsidótörvényen. A kormány egyik tagja, Bárdossy László külügyminiszter azonban már 1941. január 1-én tárgyalta Hitlerrel, aki ezen a tárgyaláson kifejtette, hogy a zsidóság teljes fizikai megsemmisítését tűzte ki célul! 1941. április 3-án Bárdossy vette át az új kormány vezetését, s programbeszédében bejelentette: a zsidókérdés nem speciálisan magyar-, hanem európai probléma, s ezt — az általános európai rendezés keretében — német módszerekkel Magyarországon is meg kell oldani gyökeresen, kíméletlenül és véglegesen! Ezt követően Bárdossy benyújtotta „fajvédelmi törvényjavaslatát”, a „harmadik zsidótörvényt”, melyet a parlament 1941. augusztus 8-án — mint az 1941. XV. törvénycikket — léptetett életbe. Ez a törvény már teljesen a német fasiszta „*nürnbergi faji törvények*” szellemét követte: megtiltotta a zsidók és nem zsidók közti házasságon kívüli nemi kapcsolatot is.¹ Ezt megelőzően, 1941. április 16-án közzétették a 2870/1941. sz. kormányrendeletet, amely honvédelmi kisegítő szolgálatra, munkaszolgálatra kötelezte a zsidó vallású és fajú hadköteles férfi lakosságot. Egy ilyen — Veszprémben felállított — kisegítő katonai munkaszolgálatos század építette fel 1941. május és 1942. március között a kádártai katonai lőteret.

A magyar Minisztertanács által 1941. június 27-én a Szovjetuniókat átadott hadüzenet után a magyar „Kárpát” hadművelési csoport keretében már több zsidó kisegítő katonai munkaszolgálatos század a szovjet frontra került. A harcoló csapatok kiszolgálására a frontra vezényelt kisegítő katonai munkaszolgálatos századok zömét a hátszágban alkalmazták: hadiüzemekben (mint pl. a Péti Nitrogénművekben), katonai objektumoknál (hajmáskéri tüzérségi tábor, Veszprém-jutasi repülőtér), valamint katonai jellegű építkezéseknél, mint pl. az 1939 óta építés alatt álló szentkirályszabadjai repülőtér építkezésénél, ahol a II/1.—2. és 3. számú és 103/3. sz. kisegítő munkaszolgálatos századokat alkalmazták.

A Bárdossy-kormány tovább folytatta a zsidóellenes politikát. 1942. január 1-én — az 1941. XIX. tc. értelmében — megszűnt a zsidó vallású törvényhatósági bizottsági és képviselőtestületi tagok mandátuma. A Bárdossy-kormányt 1941. március 9-én felváltó Kállay-kormány további zsidóellenes rendelkezéseket adott ki. Március 19-én zárolták a zsidók tulajdonában levő földbirtokokat. (Július 17-én az 1942. XV. tc. megfosztotta a zsidókat földtulajdonaiktól, majd november 22-től minden 5 katasztrális holdnál nagyobb zsidó földbirtokot kényszereladásra kellett bocsátani.) Március 25-én kormányrendeletet adtak ki a zsidóknak tekintendő orvosok munkájának korlátozásáról, majd május 1-én a Képviselőház elfogadta az izraelita vallásfelekezeti jogállását csorbító törvényjavaslatot. Június 15-én kormányrendelet tiltotta meg, hogy zsidót házfelügyelőnek alkalmazzanak. Június 24-én a Képviselőházban gr. Serényi nyilaspárti képviselő javaslatot terjesztett elő, hogy a munkabíró zsidó férfilakosságot zárják munkatáborokba, a betegeket, öregeket és gyermekeket pedig toloncolják gettókba.² November 6-án a Honvédelmi Minisztérium parancsot adott ki a 42. évet betöltött zsidó kisegítő munkaszolgálatosok leváltásáról, s rendeletet adott ki a 24—33 éves zsidó férfiak hirdetemny útján történő behívásáról. 1942. november 29-én a Veszprémvármegye c. újság is közölte a rendelkezést. Minden zsidónak tekintendő személy, aki 1894. január 1-től 1924. december 31-ig terjedő időben született, köteles volt nyilvántartásba vétel miatt jelentkezni az illetékes munkaszolgálatos zászlóaljnál, illetve bevonulási központban és népmozgalmi nyilvántartóban. Mindenki az illetékes hadtest (Veszprém vármegye a szombathelyi III. hadtest körzetébe tartozott) közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljnál volt köteles jelentkezni és bevonulni. Bevonulásra az 1909—1918-as években születettek voltak kötelezettek: november 25-én az 1911, 1914, 1917-ben születettek, december 15-én az 1910, 1913, 1916-ban születettek, 1943. január 15-én pedig az 1909, 1912, 1915, 1918-ban születettek. A behívottak kötelesek voltak magukkal vinni katonai és polgári okmányait, kétnapi élelmet és a hirdetemnyben leírt ruházati kellékeket.³

A behívott zsidó férfiakból — részben — ún. „légoltalmi munkás” zászlóaljakat és századokat kellett szervezni. Ugyanis a M. kir. Vezérkari Fő-

nökség 1943. január 7-én elrendelte, hogy április 1-ig — a tavaszra várható ellenséges légitámadások idejére — a romeltakarítással járó sürgős tömegmunkákra — az 1942. XIV. tc. szerint — zsidónak minősített személyekből kell a munkás zászlóaljakat és századokat felállítani. A hadtest székhelyén (Szombathely) — a hadtest légyédelmi parancsnokságnak közvetlenül alárendelve — egy légoltalmi munkás zászlóaljtorzset, illetve zászlóaljat kellett szervezni. A hadtest körzetébe tartozó Veszprémben ezzel egyidejűleg két légoltalmi munkásszázadot kellett felállítani 100—120 fővel. Amíg a légitámadások nem következnek be, a munkásosztagokat katonai létesítmények légoltalmi berendezéseinek (óvóhelyek, óvóhelyárkok, óvófülkék, víztárolók stb.) építésére kell alkalmazni. A századok légitámadás esetén a támadással sújtott város (esetleg ipartelep, pályaudvar stb.) légoltalmi parancsnokának alárendeltségébe kerülnének meghatározott időre.⁴

A zsidó vallású katonaköteles férfilakosságból felállított kisegítő munkaszolgálatos zászlóaljak közül Veszprém megyében a legtöbbet a szentkirályszabadjai repülőtér építkezésén alkalmazták. Itt dolgozott a 101/14., 101/16., a 105/507., 105/508., 105/509., 105/501., 105/503., 105/504., 105/506., 105/509. kisegítő munkaszolgálatos század. A repülőtérépítő zászlóalj parancsnoka — Tosch Nándor utász-főhadnagy — a lehetőségekhez képest igyekezett a munkásszázadok embereinek sorsán enyhíteni. Ugyanakkor a századok parancsnokai különböző magatartást tanúsították alárendeltjeikkel szemben. Míg a 101/16. század parancsnoka — Sacks hadnagy — rendkívül lelketlen magatartást tanúsított századának tagjaival szemben, a 101/14. század parancsnokai — Both Raymund, majd Barla Kálmán főhadnagyok — rendkívül emberségesen bántak embereikkel. Nekik volt köszönhető a tábor élelmezési viszonyainak és jóléti intézményeinek jelentős megjavítása.⁵ Zalahaláptól északra, Újdörögdpusztán is volt egy zsidó kisegítő katonai munkaszolgálatos tábor, mintegy 7—800 emberrel. Itt dolgoztak a 101/356., 101/357. félszázadok is egy 2000 katasztrális holdas kincstári gazdaságban, amelyből 200 hold volt szántó, a többi erdő, illetve murvabánya. A tábor parancsnoka Steininger tart. főhadnagy, helyettese Metz tart. hadnagy, mintegy 10—15 főnyi keretlegénységgel. A munka itt reggel 04 órától este 19 óráig tartott, rendkívül brutális bánásmód és gyenge ellátás mellett. (A táborban számos veszprémi illetékességű zsidó is volt: Fischer kereskedő, Kollár fényképész, Obláth mészáros, Szigetvári divatáru-kereskedő stb., akik közül a háború végén csak Fischer tért vissza Veszprémbe.) A Péti Nitrogénművekben dolgozott a 104/302. kisegítő munkaszolgálatos század, valamint a 101/353. és 701/305. k.m.-félszázadok. A 104/2. k.m. század a hajmáskéri tüzérségi táborban dolgozott, s egy század a Veszprém-jutasi repülőtérre volt beosztva. A német hadvezetőség kérésére 1943. őszén 15 kisegítő munkaszolgálatos századot — köztük Szentkirályszabadjáról a 105/501., 105/503., 105/504.,

105/506., 105/507. és 105/508. k. m. századokat — a szerbiai Bor melletti rézbányákba vezényelték munkára, honnét csak 1944. október 29-én tértek vissza.

1943. kora tavaszán a polgári életben is fokozódott az antiszemitizmus. A „Veszprémmegye” című hetilap 1943. február 21-i száma beszámolt arról, hogy február 14-én Veszprémben ülésezett a keresztény-antiszemita iparos és kereskedő társadalom szervezete, a Baross Szövetség Veszprémi Csoportja — Regényi József elnökletével. Az elnöki beszámolóban elhangzott, hogy az előző év (1942) óta a csoport 22 taggal gyarapodott, s a veszprémi tagság elérte a 189 főt, ami a keresztény iparos és kereskedő társadalom növekedését jelentette. Dr. Priegl László devecseri királyi körjegyző — a csoport ügyésze — rámutatott, hogy a „zsidótörvény” után a cégtáblákat ugyan átfestették, de a tőke változatlanul a zsidók kezében van, s a zsidók továbbra is tömegesen özönlenek az ipari és kereskedelmi pályákra. Kijelentette, hogy küzdeniük kell a zsidók ellen, mert „... a vásárlóközönség még ma sem áll hivatása magaslatán, s ezen csak megfelelő zsidóellenes propagandával lehet segíteni!” Dr. Barthos Pál apátkanonok is hangoztatta beszédében, hogy „... mi a saját hibánkból hizlaltuk nagygyá a közénk nem való idegen fajtat!” (Sic)

1943. márciusban megkezdték az — 1942. XV. törvénycikk értelmében — a zsidó földvagyron erőszakos kisajátítását. Megindult a megyében — Takách Jenő kormányfőtanácsos, ny. alezredes, a vármegyei vitézi székkapitány vezetésével — az elkobzott zsidó földbirtokokból „vitézi telkek” szervezése és kiosztása. Elsőnek a megye enyingi járásában, Mezőszilason koboztak el 173 katasztrális hold földet, melyből egy tisztí — (26. k. hold szántó, 4 k. hold szőlő és gyümölcsös) és három legénységi „vitézi telket” (14—15—17. k. holdon) alakítottak ki — a „Veszprémmegye” című hetilap 1943. március 28-i közlése szerint. A maradék 73 k. holdat pedig bérbeadták egy harctéren levő honvéd családjának. A kisajátítások a következő hónapokban folytatódtak. A „Veszprémmegye” című hetilap 1943. április 15-i száma szerint Csajágon 42, Nemesszalókon 15, Vináron 6 k. holdat koboztak el zsidó tulajdonosaitól, s alakítottak ki ezekből „vitézi telkeket.” Az elkobzások ezzel egyidejűleg megkezdődtek Mezőszentgyörgyön, Berhidán, Nagygyimóton, Tapolcafőn, Vanyolán és Pápán. A „Veszprémmegye” 1943. május 9-i száma további elkobzásokról számolt be: Tótvázysonban elkobzott zsidó birtokból egy 80 k. holdas tisztí, és egy 9 k. holdas legénységi „vitézi telket” alakítottak ki. További kisajátítások és „vitézi telkek” szervezése volt folyamatban: Somlóvásárhelyen, Somlószőlősen, Somlójenőn, Mezőkomáromban, Küngösön, Dégen és Mencshelyen.

2. A NÉMET MEGSZÁLLÁS ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

1944. március 19-én vasárnap — borús, felhős időjárási viszonyok közepette — kezdte meg a

német hadsereg Magyarország katonai megszállását. Az alacsony, mintegy 600 méteres felhőalag alatt — már a kora reggeli óráktól kezdve — a földi csapatok benyomulását felderítő és biztosító két német csatarepülő-ezred és egy vadászrepülő-osztály kötelékei jelentek meg 300—400 méteres magasságban a megye főbb útvonalai felett. Ezek a kötelékek biztosították a nyugati országhatáron betörő német LVIII. tartalék páncéloshadtest csapatait. Miközben egy páncélos tanhadosztály Győr irányába nyomult előre, a 16. SS „Reichsführer-SS” páncélgránátos-hadosztály három gépesített lövész- és egy gépesített tüzezrede, valamint egy rohamlövég- és egy harcokcsi-osztálya a Celldömök—Pápa—Veszprém közti útvonalakon tört előre K—DK-i irányokba. Ezzel egyidejűleg — Horvátország felől — Nagykanizsa térségén át a német LXIX. hadtest csapatai nyomultak előre; ennek I. népi hegyi hadosztálya Tapolca köztétén át érte el Veszprém megyét. A hadsereg csapatai mellett az országba érkezett Eichmann alezredes „Sonderkommando”-ja, valamint a Gestapo és a „Sicherheitsdienst” 600 embere, akiknek feladata volt — együttműködésben a magyar belügyi hatóságokkal — a magyarországi zsidókérdés végleges megoldása, ami egyenlő volt a magyarországi zsidóság fizikai megsemmisítésével.

Miközben a német 16. SS páncélgránátos és I. népi hegyi hadosztályok átvonulása Veszprémen március 19-én egész délután, sőt az éjszaka folyamán a következő nap reggeléig elhúzódott, német csapatokat szállásoltak el Veszprémben a Várban levő piarista gimnáziumban (270 ember) és a református iskolában.⁶ Miután a városban a diákok nemzeti színű szalagot tettek ki sapkájukra, március 20-án az iskolák tanárai felszólították a tanuló ifjúságot, hogy kerüljenek el minden nézeteltérést a várost megszálló német SS-katonasággal. Március 21-én a német katonák — együttműködésben a város polgári és katonai vezetőségével — előre nyomtatott „ZSIDÓ—JUDE” feliratokat ragasztottak ki a zsidó tulajdonban levő kereskedésekre, azok ajtóira, kirakataira. A városba települt német 707. sz. városparancsnokság (pk.: Siems őrnagy) — ugyancsak a magyar hatóságok tudtával és hozzájárulásával — a városban levő német katonaság élelmezésére a veszprémi zsidó hitközségtől napi 3000 Pengőt követeltek. A pénzügyek intézését a veszprémi Farkas-Korein bankház zsidó társtulajdonosára, Korein Józsefre, a helyi zsidó hitközség pénztárosára bízták. Biztosítékul a német katonaság március 22-én letartóztatta — és a piarista gimnázium IV. osztályának termébe zárta — a város több ismertebb zsidó vallású polgárát, akiket azonban március 23-án reggel szabadon bocsátottak.⁷ Március 21—22-re a német Gestapo kinyomozta, hogy március 19-én reggel több zsidó iparmágnás — köztük Chorin Ferenc, az ország egyik leggazdagabb nagytőkése, a Salgótarjáni Köszénbánya Rt. elnök vezérigazgatója, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank alelnöke, a Felsőház tagja; továbbá Kornfeld Móric, ugyancsak ismert zsidó iparmágnás — a zirci apátságba menekült, közös barátjukhoz,

Endrődi Vendel főapáthoz. A Gestapó itt letartóztatta a zsidó nagytökeket, majd elszállították őket Mauthausenbe. Néhány hét múlva azonban visszaszállították őket Budapestre, s kerekén egy hónappal a zirci izgalmak után, a Chorin—Weiss—Mauthner—Kornfeld családok útban voltak a semleges Svájc, illetve Portugália felé, annak fejében, hogy teljes vagyonukat az SS-nek adták át 25 évre.⁸

Március 22-én — Sztójay Dömével az élen — új kormány alakult meg a Magyar Megújulás Pártja vezetésével, amely kormányban részt vett a Magyar Nemzetiszocialista Párt és a volt kormánypártnak, a Magyar Élet Pártjának jobbszárnya. Az új kormány március 29-én feloszlatta az ellenzéki pártokat: a Magyar Szociáldemokrata Pártot, a Független Kisgazdapártot. Ugyanezen a napon, március 29-én a Minisztertanács ülésén tárgyalták meg a „zsidókérdéssel” kapcsolatos új rendeleteket: a zsidókat feltűnő módon megjelölő sárga Dávid-csillag viselését, a zsidók telefon tartásának tilalmát és azt, hogy zsidó nem tarthat keresztény háztartási alkalmazottat stb.

Március 27-én a német 16. SS páncélgránátoshadosztály elvonult Veszprém vármegyéből, s helyét — az 1942—1943-ban az afrikai fronton harcoló — német 21. páncélosadosztály csapatai foglalták el. A hadosztálynak alárendelt 92. gépesített-ezred szállta meg Pápát és Veszprémet. Veszprémben újra a piarista gimnáziumban és a református iskolában szállásolták el a német katonákat, s az alakulat tiz harcokcsija a Szent Imre téren — a jelenlegi Veszprém Hotel helyén — állomásozott.

A zsidók ellen megindított hajsza első napjaiban kitűnő ürügyül szolgált az uszításra egy tragikus következményekkel járó hadműveleti esemény. Április 3-án délben, a Földközi-tengeri Szövetséges Stratégiai Légierőnek alárendelt amerikai 15. hadműveleti légihadserg két száz bombázó repülőgépe — a háború során először — légitámadást hajtott végre Budapest ellen. A déli órákban lezajlott bombatámadást az április 3-ról 4-re forduló éjszaka az — ugyancsak a F. Sz. S. L. (MASAF) alárendeltségében levő — brit 205. bombázócsoporthoz tartozó Budapest bombázását. A két egymást követő légitámadásnak a hivatalos jelentések szerint 1073 halálos és 526 sebesült áldozata volt. A légitámadást — melyet egyébként a teheráni konferencián (1943. nov. 28—dec. 1.) terveztek meg a Szövetséges Hatalmak vezérkarainak szakemberei — a sajtó „nemzetközi zsidóság ördögi összeesküvésének” részeként tállalta. Már másnap, április 4-én a Zalamegyei Újság közölte az uszító szöveget: „... A zsidóság nem tagadja meg magát!... A moszkvai zsidógyűlés határozata szerint minden erőt latba vetnek Moszkva győzelméért!...” A következő hetekben és hónapokban az országos és megyei sajtóban egyre fokozódott a zsidók elleni hisztériakeltés: az újságok szerint a zsidók küldték Amerikából Magyarország ellen a bombázó repülőgépeket, zsidók voltak a bombázó gépek pilótái és a magyarországi zsidók voltak azok, akik jelzéseket adtak arra, hová szórják a repülőgépek a bombáikat! A sajtó — a kor-

mánylaptól a vicclapokig — egyre gyilkosabb pogromokra uszította a lakosságot a zsidók ellen. Közben a — németek által felállított Országos Zsidó Tanács újságja, a Magyar Zsidók Lapja 1944. április 6-án felszólította a zsidókat, hogy feltétlenül engedelmessékedjenek a rendelkezéseknek és odaadón végezzék munkájukat — április 7-én döntés született a zsidókérdés végleges megoldására. Április 7-én a M. kir. belügyminisztérium — Baky László államtitkár aláírásával — bizalmas rendeletben közölte az illetékes hatóságokkal a zsidók gyűjtőtáborba szállításának és deportálásának irányelveit. A rendelet már nyíltan kimondta: „a m. kir. kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól!”⁹ Szinte ezzel egyidejűleg — április 8-án — Hitler német kancellár és Speer birodalmi munkaügyi miniszter megállapodtak abban, hogy 100 ezer zsidót igényelnek Magyarországról kényszermunkára.

Április 9-én a „Veszprémvármegye” című megyei lap közölte a rendeletet, hogy a zsidó vallású lakosság kortól és nemtől függetlenül köteles felső ruháján, feltűnő helyen 10 x 10 cm-es sárga textilanyagból készített csillagot — hat ágú ún. Dávid-csillagot — viselni. Egyidejűleg elrendelték, hogy — a teljes magyar polgári lakosság számára is! — tilos a külföldi rádióadások hallgatása, beleértve a zenei műsorszámokat is! Ugyancsak a sajtó útján — április 16-án — elrendelték, hogy zsidó vallású személy sem vonaton, sem gépjárművön nem utazhat. Április 21-én pedig elrendelték, hogy minden zsidó tulajdonban levő üzletet be kell zárni!¹⁰

A német megszállás változásokat hozott a zsidó katonai kisegítő munkaszolgálatos alakulatoknál is. A magyar tiszték különböző módon reagáltak a német megszállásra. A szentkirályszabadjai repülőter építését végző századok táborában Barla Kálmán főhadnagy — a táborparancsnok távollétében, mint annak helyettese — összehívta a parancsnoksága alatt álló 101/14. századot és a más századokba tartozó munkaszolgálatosokat, és informálta őket a német katonai megszállással járó helyzetről. Szomorúnak és gyászosnak mondta a magyarság helyzetét, majd megnyugtatta az embereket, hogy ameddig neki módjában áll valamit is tenni érdekében, nincs mitől tartaniok. Valahogy csak sikerül majd átveszteni ezt a szörnyű csapást, ami evvel a politikai eseménnyel érte az országot.¹¹ Kegyetlenebbül alakult az újdörögdi táborban dolgozó századok helyzete. Az előző parancsnok — Gilde százados helyébe egy őrnagy került (neve ismeretlen) március végén. Mikor a századok felsorakoztak raportra, az őrnagy odahívta egyik őrmestert:

— Mondja őrmester, hány zsidóval mentem ki a frontra 1942-ben?

— 225 zsidóval, jelentem alássan őrnagy úr!

— És hányal jöttem vissza, őrmester!

— 16 zsidóval, alássan jelentem őrnagy úr!

— Hallottatok zsidók, ez vár rátok! — üvöltötte az őrnagy úr.¹²

1944. április végén Endre László és Baky László belügyi államtitkárok, valamint Ferenczy László

ló csendőr alezredes Siófokra rendelte a dunántúli közigazgatási vezetőket. A konferencián határozatot hoztak, hogy május 17-től kezdve meg kell kezdeni a zsidóknak gettókba való elkülönítését. Ezt követően pedig meg kell kezdeni — a Német Birodalommal való tárgyalások alapján — a zsidóknak a németországi koncentrációs táborokba való vasúti szállítását. A szállításokat csendőrkerületek szerint kellett végrehajtani. A II. székesfehérvári csendőrkerület — ide tartozott Veszprém vármegye is — a sorrendben a harmadik volt, s erre a tervezet szerint csak 1944. június 1. után kerülhetett sor.¹³

A zsidókérdés végleges eldöntésével egyidejűleg a magyar Minisztertanács sorra hozta a zsidóság elleni intézkedéseket. Április 21-én be kellett zárni az összes zsidó tulajdonban levő üzletet, s el kellett bocsátani a munkából minden értelmiségi munkakörben dolgozó zsidót. Április 26-án a Minisztertanács hozzájárult az 50 ezer zsidó kényszermunkás Németországba szállításához, azzal a feltétellel, ha azok hozzátartozóit is kiszállítják az országból.

Május 3-án a sajtó közölte, hogy Pápán a zsidók nem látogathatják a nyilvános fürdőket, strandokat. A Budapesti Hírlap 1944. május 6-i számában „Napi hireiben” közölte, hogy „A pápai rendőrkapitányság Altmann Bernátot 2000

1. ábra. A gettó részét képező veszprémi zsinagóga belseje 1944. júniusban.

Снимок 1. Внутренняя обстановка синагоги, как части гетто города Веспрем, в июне 1944 г.

Pengő pénzbüntetésre ítélte, Kóth Albertet 20 napi elzárásra, Mischner Magda horvát állampolgárt 10 napi elzárásra, mert a sárga csillagot nem viselték”. A visszaemlékezések szerint Altmann Bernát ruhakereskedő Kossuth Lajos utcai üzletéből csak néhány percre lépett ki az utcára csillag nélkül, hogy egy tűzifát áruló vidéki fuvarossal beszéljen. A pénzbüntetés lerovása után rövidesen internálták Sárvárra Altmann Bernátot. Ugyanoda internálták — minden különösebb indok nélkül! — ugyancsak Pápáról: Bodánszky Zoltán fakereskedőt, Kohn M. Jenő cementgyárost (ellene cionizmus volt a vád!), dr. Pápai Lajos állatorvost és feleségét, Friebert Lajost, a Bacon Húsgyár igazgatóját, Steiner József téglagyárost; Leipnik Ármin textilgyárost, dr. Guth Emil ügyvédet és dr. Pátkai Lajos ügyvédet. (Valamennyiük sorsa ismeretlen — örökre eltűntek!)¹⁴ A megyei sajtó szerint — május 10-én — 16 veszprémi zsidót internáltak, mert „Az ellenséges államokkal rokonszenveztek, ellenszenvvel viseltettek a magyar nemzeti eszmével és gondolattal.” Május 13-án elrendelték, hogy Pápán a zsidók a piacot csak délelőtt 11 óra után látogathatják, s este 21 órától reggel 05 óráig nem hagyhatják el a lakásukat. Ugyanakkor internálás terhe alatt be kellett szolgáltatniuk irógépeiket, fényképezőgépeiket és kerékpárjaikat.¹⁵ Május 14-én a megyei sajtó — a Veszprémvármegye című lap — is közölte, hogy este 21 órától reggel 06 óráig a zsidó vallású személyek az utcákon és nyilvános helyeken nem tartózkodhatnak. A veszprémi vezető rendőrtanácsos és a pápai rendőrkapitányság újlag külön utasítást adott ki, amely szerint a zsidók a piacokat délelőtt 11 óra előtt nem látogathatják. Az újság ugyanakkor azt is közölte, hogy a veszprémi rendőrkapitányság 22 zsidót, a pápai pedig 14 zsidót vett őrizetbe és internált állambiztonsági okokból.

Május 25-én két belügyminisztériumi rendelet is napvilágot látott: zsidók csak a számukra kijelölt vendéglőket és szállodákat, valamint nyilvános szórakozóhelyeket látogathatják.

Május 17-én a megyében kijelölték a gettókat, megkezdtek azok körülkerítését, s kijelölték azt is, hogy melyik gettóba mely körzetek lakosságát telepítik. Ezzel egyidejűleg — pl. Pápán tizenkét bizottság — járta végig a zsidó lakásokat, illetve családokat, pontosan felleltározva mindent: mit vihetnek magukkal a gettóba, s mit nem. A gettóba be nem vihető tárgyakat az ipariskolában gyűjtötték össze.

Május 23—31 között Veszprém megyében felállították a gettókat. Veszprémben a volt zsidóiskolát (Bajcsy-Zsilinszky u. 15. sz.) és a mellette lévő dr. Somorjay Imre-féle 11. sz. házat és a Pillitz Ármin féle 9. sz. házat, valamint a Rákóczi térre néző zsinagógát kerítették körül deszkapalánkokkal. Ezenkívül Veszprémben gettóvá nyilvánították a volt komakúti kaszárnya régi épületeit (a jelenlegi SZTK-épület és az előtte elterülő tér helyén). Pápán a gettó a Rákóczi, Petőfi, Eötvös, Szent László és Bástya utcákban volt. A deszkapalánkok hat girbeburba utcát zártak körül, összesen mintegy tizenhárom és fél katasztrális hold területen. A gettónak két kapuja

volt: az egyik a Rákóczi utca Kossuth Lajos utcai részénél, a másik a Bástyá utca Kis tér felőli részén.¹⁷ Várpalotán a zsidó templomot zárták körül deszkapalánkkal. Gettót állítottak fel Tapolcán, Keszthelyen és Sümegen is. Május 28-án dr. Buda István — május 9-től az új főispán dr. Meszterházy Ferenc helyett — megszemlélte a veszprémi gettóban folyó munkálatokat. Másnap a pápai gettó építkezéseit tekintette meg, ahol felfedezte, hogy dr. Donáth Kornél nőgyógyász a terhes anyák számára szülőotthont rendezett be. Ezt látva valóságos dühkitörést kapott: „A bűdös zsidóknak ez túlságosan szép, majd teszék róla!”¹⁸ Buda István főispán olyan embertelenül hajtottá végre a kiadott rendelkezéseket, hogy még évekkal később is kitört ellene a közgyűlés. A háború után, 1946. januárjában, mikor mint háborús bűnöst a veszprémi rendőrkapitányságról az ügyészségre kísérték — a nyílt utcán, a jelenlegi Kossuth és Rákóczi utcák találkozásánál, a jelenlegi OFOTÉRT üzlet előtt a felháborodott tömeg megrohanta és meg akarta lincselni. Csak a rendőrök tudták kiszabadítani — kisebb sérülésekkel — a tömeg bosszúálló kezéből, s szállították az ügyészségre, ahol a törvényesség betartásával mérték ki büntetését.¹⁹

A székesfehérvári II. csendőrkerülethez tartozó Veszprém megyében 1944. június 1-én rendelték el a zsidó lakosság gettókba zárását. A pápai zsidótemplomban ezen a napon — Sevouz második napján — tartották az utolsó istentiszteletet, ahol — a túlélők emlékezte szerint — az utolsó „dróseját” Habermfeld Jakab főrabbi tartotta, s különösen drámaian hangzott el Stein Codek kántor ajkáról a „Jiszkór” — az utolsó ima!²⁰ A nap folyamán a csendőrség és a rendőrség karhatalmi beavatkozásával — példátlan durvasággal — Pápa város 2565 zsidó vallású lakosságát a gettóba kergették. Lakásuk elhagyása után a csendőrség veréssel, ütlegeléssel vallotta a gettóba zárt embereket, hogy hová rejtették el értéktárgyaikat, ékszereiket, arányaikat.²¹ A pápai gettóba szállították a pápai, a devecseri, a zirci járások községeinek, valamint Ajkának zsidó lakosságát is, összesen mintegy 260 családot. A gettó vezetésével és felügyeletével egy öttagú zsidó tanácsot bízták meg. A gettó parancsnoka dr. Lotz Pál rendőrfogalmazó lett, aki bűnös magatartása miatt a háború után — álnéven — Ausztráliába menekült. A brutális bánásmód és a kétségbeejtő jövő miatt számos ember az öngyilkosságba menekült. Dr. Glück orvos és neje, Lucy gyógyszerésznő megmérgezték magukat, s öngyilkos lett dr. Körös Endre 71 éves nyugalmazott tanítóképző intézeti igazgató és felesége.²² Ugyancsak június 1-én hajnalban rendelte el Veszprém Tóth Ernő csendőr alezredes osztályparancsnok a veszprémi zsidóság gettóba zárását. A csendőrség tagjai brutális kegyetlenséggel verték ki lakásaikból a zsidó családokat. Azt sem engedték meg nekik, hogy összerakják az előírásokban engedélyezett csomagjaikat. Veszprém város mintegy 750 zsidó vallású polgárát a zsidó iskola és templom, valamint a volt Bajcsy-Zsilinszky utca 9. és 11. sz. házaiban kijelölt gettóba hajtották. Ugyanide zárták még a szentgáli,

herendi, városlödi, gyulafirátóti, sólyi, vörösberényi, nagyvázsonyi, tótvázsonyi, nemesvámosi és szentkirályszabadjai zsidó családokat. A komakuti régi kaszárnya épületébe az enyingi járás zsidó családjait zsúfolták össze. A várpalotai zsidókat — mintegy 260 embert — a zsidó templomban kijelölt gettóba zárták, s ide gyűjtötték össze a berhidai, ósi, vilonyai és Balatonalmádiba való zsidó családokat. Az akkor Zala megyéhez tartozó Tapolcán 830 embert, Sümegen pedig 310 embert zártak gettóba.

Június 18-án a „Veszprémvármegye” című hetilap közölte Simon István veszprémi rendőrtanácsos 972/2.—1944. sz. rendeletét, amelyben kidolgozta a „Veszprémi gettó rendőri szabályzatait.” Ennek 1. sz. pontja szerint: „A zsidó lakótelepek területén azok belső rendjéről a zsidótanács (vezetője: dr. Kun Andor veszprémi főrabbi. Szerző) köteles az általa kijelölt biztonsági közegek útján gondoskodni, akik a belső rendért felelnek, s ebből a célból éjjel-nappal állandó szolgálatot kötelesek tartani. A zsidótanács elnöke a tanács tagjainak névjegyzékét köteles a rendőrkapitányságnak és a polgármesteri hivatalnak haladéktalanul beterjeszteni és a tanács tagjainak a személyében beálló változást minden esetben azonnal bejelenteni.” A rendelkezés szerint minden rendzavarásért elsősorban a zsidótanács vezetői voltak felelősek, csak azután a rendzavarás tettese vagy tettesei. A zsidótanács tagjai a közhatóságokkal és közhatalokkal való ügyeiket csak délelőtt 09—11 óra között bonyolíthatták le, csak ekkor hagyhatták el ők is a gettót, ahová ügyeik elintézése után azonnal visszatérni voltak kötelesek. Ugyanis a gettót engedély nélkül tilos volt elhagyni vasár- és ünnepnapokon, valamint hétköznapokon este 21 órától reggel 06 óráig. Élelmiszerek bevásárlását a tíz tagú választott, bevásárlásra kijelölt csoport végezhette déli 11—13 óra között. (Ugyanis a gettóban közös konyhák működtek.) A gettót egyébként csak rendkívüli esetben, külön engedéllyel lehetett elhagyni. „Kivételt képeznek az orvosok, akik orvosi hivatásuk teljesítése céljából a rendőrkapitányság által kiállított igazolvány alapján a lakótelep területéről minden nap kiléphetnek.” (2. pont) Az 5. pont értelmében csak dolgozni lehetett kimenni a gettóból, de azt is csak szigorú megszorításokkal: „Hadiüzemi munkások, valamint egyéb mezőgazdasági-, ipari- vagy gyárimunkások a telepekről a rendőrkapitányság által láttamozott, illetve munkaadói igazolvány felmutatása mellett meghatározott időben csoportosan léphetnek ki és mehetnek munkahelyükre. Az így kilépőknek az utcákon való ácsorgása, sétálása és céltalan járkálása azonban szigorúan tilos.” A 3. pont értelmében: „Zsidó a keresztény lakásokba sem látogatás, sem pedig más célból be nem léphet. Kivételt képeznek a zsidó orvosok, akik beteglátogatás céljából a keresztény lakásokba szabadon beléphetnek.”

(Június 23-án elrendelték, hogy aki zsidót lát vendégül, azt internálják!) Zsidók számára tilos volt minden nyilvános hely (étterem, szórakozóhely, uszoda, stb.) látogatása. A 4. sz. pont a

keresztényeknek a gettóba való látogatását is tilalmazta és szabályozta: „Keresztények a zsidó lakótelepek területére csak indokolt esetben, s külön engedély alapján léphetnek be. A bevett keresztény egyházak megbízott lelkészei, valamint a keresztény orvosok és szülésznők a zsidó lakótelepekre szabadon beléphetnek. Ezenkívül a hivatalosan eljáró közbiztonsági és közigazgatási szervek, valamint közüzemi szervek (villany, vízművek) alkalmazottjai, postai kézbesítők, továbbá pénzbeszedők és kéményseprők a rendőrkapitányság által is láttamozott igazolvány felmutatása mellett léphetnek oda be.” A 9. pont szerint még az ablakokat is el kellett zárni: „A zsidó lakótelepek utcára nyíló ablakainak alsó tábláit le kell meszelni. Azokon keresztül az utcára kinézni, vagy a külvilággal érintkezni szigorúan tilos. Az utcára nyíló ablakrészek szellőztetése a felső ablakrészen át történhetik, ha pedig felső ablakrészek nincsenek, vagy pedig azok ki nem nyithatók, abban az esetben a szellőztetés a külső bal és a belső jobb, illetve a belső bal és a külső jobb ablakszárnyak nyitása útján eszközölhető.” A 8. sz. pont szerint a légólatomra vonatkozó érvényben levő rendelkezések szigorú betartása a zsidó lakótelepeken is kötelező. A gettók őrzését — igen brutális formában — a veszprémi osztályparancsnokságnak alárendelt csendőrség látta el.

2. ábra. A zsidók elszállítása Szentgál községből 1944. júniusában. (Fotó: Vajkay Aurél.)

Снимок 2. Вывоз евреев из деревни Сентгал, в июне 1944 г. (Фото: Аурел Вайкаи.)

Június 22-én Endre László, a zsidó ügyekkel foglalkozó belügyi államtitkár újra Siófokon tartotta meg értekezletét a dunántúli zsidóság — most már végleges deportálásáról.

A vasúti szállítások nehézségei miatt a megye zsidó lakosságát több lépcsőben szállították el. Elsőnek, június 29-én a veszprémi gettóban összezsúfolt embereket vagoniroztak be: vagonként 70—75 embert, egy vödör vízzel és egy vödörrel a testi szükségletek részére. A marha vagonokat leplombálták, csak a szögesdróttal megerősített vagonablakok maradhattak nyitva.

A veszprémi zsidóság elhurcolásával egyidejűleg, június 29-én a csendőrség a pápai gettót is kiürítette, s az embereket, közel 3600 embert — brutális körülmények között — a város szélén álló elhagyott műtrágyagyár épületeibe hajtották ideiglenesen.²³ Az itt összezsúfolt embertömeget őrző csendőrközlönitmény parancsnoka dr. Papp Zoltán csendőr százados volt, akit büneiért a háború után a Népbíróóság 12 évi fegyházra ítelt. A pápai műtrágyagyárban összezsúfolt mintegy 3600 zsidó személyt csak július 4-én hajnalban hajtották a pályaudvarra és vagonirozták be — a veszprémiekhez hasonló körülmények között. A pályaudvar és a környező utcák néptelenek voltak, csak néhány városi úr mulatott a pályaudvar restijében, rá sem hederítve, hogy ezernyi embert hurcolnak a halálba. „... A cigányzene — az áldozatok zokogásával egybeolvadva alkotta a gyűlölet szimfóniáját!” — írja egy visszaemlékezés.²⁴ A Pápan összegyűjtött zsidókat szállító vasúti szerelvény — Budapesten, Hatvanon, Kasán át — július 18-án érkezett meg a Lengyel Főkörmányzóság területén felállított auschwitzi koncentrációs táborba. A tragikus véletlen folytán július 18-án, „Sivo oszor Tamuz” napján, a zsidók évezredes gyásznapján. Annak az eseménynek a napján, amikor Mose Rabenu összehozta a „törvények” két kötőabláját, de csak a kövek törtek össze, a Tízparancsolat szavai tovább szálltak a világrbe!²⁵

A gettóba zárást és a deportálást Pápan csak László Miklós műszaki kereskedő és Frimm Pál került el. Mindketten az első világháború 75% - os hadirokkantjai voltak (fél lábuk veszett ott) és tulajdonosai az arany vitézségi éremnek. Így mint kivételezettek 1944. október 15-ig — a nyilas hatalomátvételig — lakásukban maradhattak. (Tragikus sorsukat lásd a későbbiekben!)

1944. július első két hetében Veszprém vármegye összes gettóiból elszállították a zsidó lakosságot, az akkori megye területéről összesen 4106 embert. A vasúti szállítmányok zöme az auschwitzi koncentrációs tábor egyik melléktá-

3. ábra. A zsidók elszállítása Szentgál községből 1944. júniusában. (Fotó: Vajkay Aurél.)

Снимок 3. Вывоз евреев из деревни Сентгал, в июне 1944 г. (Фото: Аурел Вайкаи.)

borába, a birkenauai táborban rakodott ki. A beérkező szerelvényekről leszállított szerencsétleneket azonnal csoportosították. A mintegy 10%-ot kitevő, kifogástalan testi állapotban levő férfiakat és nőket (de csak a gyermektelen vagy felnőtt gyermekkel bíró asszonyokat!) a birkenauai táborban hagyták. A többieket — öregeket, munkaképteleneket, kisgyermekes anyákat — azonnal Birkenwaldba (Brzezinki) szállították, ahol azokat ciángázzal megölték az erre a célra épített, különleges elgázosító épületekben. (A fürdőtermeknek álcázott helyiségekbe terelték a mezelenre vetkőztetett áldozatokat, akiknek még törölközőt és szappant is adtak, hogy az utolsó percekig megőrizték a nyugalmat!)

A Veszprém megyéből beérkező szállítmányok további sorsáról csak zavaros adatokkal rendelkezünk. A lezajlott — és részleteiben még ismeretlen — borzalmaknak legdöbbenetesebb bizonyítékai a végeredmények. A hivatalos statisztikai adatok szerint az akkori Veszprém vármegye (veszprémi, pápai, devecseri, zirci és enyingi járások) területéről összesen 4106 zsidó vallású polgári személyt hurcoltak el, s ezek közül mindössze 640 ember tért vissza a megsemmisítő táborok poklából! A Veszprémből elhurcolt 750 ember közül 50 személy tért haza. A veszprémi halotti anyakönyvbe — 1952. január 22-ig bezárólag — 343 halottat anyakönyveztek be: 171 nőt, 103 férfit, 69 gyermeket. A Várpalotáról elhurcolt 260 ember közül 86 ember halt meg. A tapolcaiak közül 218 személy vesztette életét: 105 nő, 91 férfi és 4 gyermek. A Pápáról elhurcolt 2330 ember közül csak 300-an tértek vissza; a 2030 halott közül 671 volt a gyermek. Az összesített adatok szerint az alábbi helységekből a meghaltak száma a következő volt: Devecser (165), Ajka (32), Ajkarendek (4), Apácatorna (9), Bódé (4), Borszörcsök (1), Csékut (5), Csögle (16), Dabrony (4), Doba (6), Halimba (7), Iszkáz (6), Kerta (5), Kiscsősz (5), Kislőd (8), Kiskamond (5), Kispirit (3), Nagyalásony (7), Nagypirit (8), Öcs

(3), Padrag (2), Pusztamiske (9), Somlójenő (2), Somlószőlős (15), Somlónásárhely (14), Somlóvecse (9), Tósok (2), Túskevár (30), Ugod (11), Adásztevel (1), Tapolcafő (5), Pápateszér (4), Marcaltó (12), Bakonykoppány (3), Bakonybél (Weiss család), Kemeneshőgyész (két család + 8), Magyargencs (Deutsch és Löwenstein családok), Dáka (Deutsch család), Zirc (7), Veszprémvarsány (Sonnenfeld család), Nemesszalók (58), Külsővat (56), Mezőlak (Guttmann család), Vinár (4), Mihályháza (1), Sümeg (57), Tapolca (az elhurcolt 912 ember közül 112 fő tért haza.)²⁶

A zsidó vallású polgári lakosság elhurcolása után a hatóságok tovább folytatták a zsidó-ellenes hangulat felszínén tartását. Az 1944. június 18-án Pápán megalakult — szélsőségesen fasiszta és németbarát — Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetség helyi szervezete a „Pápa és Vidéke” című lap július 9-i számában bejelentette, hogy megalakította ifjúsági szervezetét, az Antibilsevista Ifjúsági Tábor, melynek politikai célja volt: „... megdönteni a bolsevista zsidó veszedelmet”, és az, hogy eltávolítsák a magyar közéletből” a zsidó pénzen megvásárolt keresztény hazaárulókat!” Ezzel egyidejűleg minden eszközzel igyekeztek szítani a zsidóellenes hisztériát. A „Pápa és Vidéke” című újság július 16-i száma közölte a hírt, hogy a rendőrség elfogta gróf Lubienszky Constanza textilnagykereskedőt, aki a szombathelyi kórházból titokban Pápara akarta szállítani barátnőjét, a zsidó Fischer Klárát. A bíróság ezért a grófnőt hat hónapi börtönre vagy 18 ezer pengő pénzbüntetésre ítélte!

1944. július 20-ra a magyarországi III. deportálási zóna — amely a II. és VII. csendőrkörültekből állt — összesen 50 805 főnyi zsidóságát vasúti szállítással a németországi és a Lengyel Főkormányzóságban létesített koncentrációs táborokba szállították.

Július 20-án a Nyilaskeresztes Párt veszprémi vezetője, dr. Schiberna Ferenc azzal a kéréssel fordult a veszprémi ferences rend gár-

4. ábra. A zsidók elszállítása Szentgál községből 1944. júniusában. (Fotó: Vajkay Aurél.)

Снимок 4. Вывоз евреев из деревни Сентгал, в июне 1944 г. (Фото: Аурел Вайкаи.)

5. ábra. A zsidók elszállítása Szentgál községből 1944. júniusában. (Fotó: Vajkay Aurél.)

Снимок 5. Вывоз евреев из деревни Сентгал, в июне 1944 г. (Фото: Аурел Вайкаи.)

Telegramm
(Sonder-0-Schreiber)

Budapest, den 20. Juli 1944- 10.50 Uhr
Ankunft: " 20. Juli 1944- 17.20 Uhr
Nr. 2019 vom 20.7. Geh. 11 15049

Für Herrn Botschafter Ritter.

Der höhere SS- und Polizeiführer meldet mir am
19. Juli 1944:
1.) Rechtsbewegung:
In Miskolc wurden 2 Flugblätter aufgefunden, deren
Übersetzung lautet:
"Juden, Leidensgefährten, unsere letzte Hoffnung
ist Imredy, betet für ihn, jüdische Gemeinde".
Der Komitaleiter der Pfeilkreuzlerpartei in
Veszprém, Dr. Schiberna, hat sich an die dortigen Fran-
ziskaner gewandt mit der Bitte, aus Anlass der Fort-
schaffung der Juden einen Dankgottesdienst zu veran-
stalten. Da die Franziskaner von römisch-katholischen
Bischof unabhängig sind, wurde ohne dessen Einschaltung
eine Messe für den 25.7.44 anberaumt. Die Ankündigung

6. ábra. Wessenmayer német birodalmi megbízott táv-
irata a német külügyminisztériumnak a zsidók elszállítá-
sát követő veszprémi eseményekről. (1944. július 20.)

Снимок 6. Телеграмма Вессенмейера, германского
имперского поверенного в адрес германского минис-
терства внешних дел о событиях в городе Веспрем,
после вывоза евреев. (20. июля 1944 г.)

dianjához, hogy a zsidók elszállítása alkalmából a ferencesek a veszprémi várban levő templomukban rendezzenek hálaadó istentiszteletet. Ez a példátlanul gyalázatos kérés még a németekben is visszatetszést váltott ki. Az eset annyira egyedülálló volt, hogy Wessenmayer — Hitler teljhatalmú magyarországi megbízottja — is érdemesnek tartotta ezt jelenti feletteseinek: „Der Komitaleiter der Pfeilkreuzlerpartei in Veszprém, dr. Schiberna, hat sich an die dortigen Franziskaner gewandt mit der Bitte, aus Anlass der Fortschaffung der Juden einen Dankgottesdienst zu veranstalten...“ Azaz magyarul: „A veszprémi Nyilaskereszt Párt vezetője, dr. Schiberna azzal a kéréssel fordult az ottani ferencesekhez, hogy a zsidók eltávolítása alkalmából rendezzenek hálaadó istentiszteletet. Minthogy a ferencesrendiek nem tartoznak a római katolikus püspök fennhatósága alá, az ő megkérdézeése nélkül tüzték ki e hó 25-re a misét. A vonatkozó bejelentést a két veszprémi újságnak kellett volna nyilvánosságra hozni, de ezek ezt elutasították. Mikor erről a püspök értesült, a nunciusról történő feljelentéssel fenyegette meg a gvárdiánt... E fenyegetés hatására a gvárdián kihallgatást kért a nyilaskeresztesektől és közölte, hogy a misét ilyen körülmények között nem lehet megtartani. Dr. Schiberna ekkor közölte a püspökkel, hogy a mise megtiltása esetén röpcédulákon közli a lakossággal: az istentisztelet az ő közbelépésére maradt el! Erre a püspök (Mind-szenty József. Szerző) engedélyezte a misét azzal a kikötéssel, hogy a miséből a Te Deum elmarad és a nyilaskeresztesek nem jelenhetnek meg a misén egyenruhájukban. Ezt a kikötést a nyilaskeresztesek nem fogadták el. A hálaadó istentisztelet zsúfolt templomban folyt le. A nyilaskeresztesek egyenruhájukban voltak, és a pap zöld miseruhában végezte a szertartást.”

A zsidók elhurcolása után megkezdődött a zsidók vagyonának — elsősorban üzletek-műhelyek és lakások — szétosztása. Július 24-én — a „Veszprémvármegye” július 30-i közlése szerint — a Veszprém és Vidéke Ipartestület veszprémi székházában közgyűlést tartottak, melyen megjelent dr. Hornyák Miklós polgármester és dr. Buda István főispán. A főispán kijelentette, hogy a zsidóságnak az iparból és a kereskedelemből való „kiküszöbölése” (sic!) után a Baross Szövetségbe tömörült iparosok és kereskedők közül elsősorban azok tarthatnak igényt a gazdátlaná vált zsidóüzletekre, árukra és műhelyekre, akik harctéri szolgálattal rendelkeznek!

1944. szeptember első hetében — a „Veszprémvármegye” szeptember 10-i közlése szerint — megkezdtek az üres zsidólakások kiutalását is. Veszprémben 60 lakást utaltak ki: 30-at hadbavonultak családjainak, 8-at hadiözvegyeknek és árváknak, 8-at pedig a városba helyezett közalkalmazottaknak. A komakuti volt kaszárnyába öt hajléktalan család költözött be.

A zsidó vallású polgári lakosság elhurcolása után — néhány (elsősorban első világháborús katonai érdemeiért) kivételezett kivételével — a megye területén csak a zsidó vallású személyekből felállított kiegészítő munkaszolgálatos századok maradtak. Néhány századot azonban már júniusban elszállítottak. Így a szentkirályszabadjai repülőterei építkezéseken alkalmazott 101/14. és 101/16. kiegészítő munkaszolgálatos-századokat (parancsnokok: Barla Kálmán főhadnagy és Sacks hadnagy) a 25. hadoszloppal a szovjet frontra szállították (Berezow és Biela Oslawi körzetébe).²⁷

A zsidó polgári lakosság gettóba zárásával egyidejűleg, a m. kir. honvédelmi miniszter 1944. június 7-én kiadta a 151.158. szám. eln. 42.—1944. jelzésű bizalmas rendeletét, amely szerint a zsidó kiegészítő munkaszolgálatosokat hadifogolyszerű elhelyezésben és őrzésben kellett tartani. A táborokat drótkerítéssel (szögesdrót, drótfonat) vagy deszkapalánkkal kellett körülvenni, és a tábor szigorúan őrséggel kellett őriztetni. A zsidó munkaszolgálatos a tábor nem hagyhatta el, csak munkahelyre menet, de akkor is csak keresztény fegyveres kísérettel. Az őrszolgálatban állók a Szolgálati Szabályzat I. R. 50. §. szerint, különös tekintettel annak 458. §. C. alpontjára — fegyverhasználatra kaptak jogot. A rendelet értelmében naponta félórás fegyelmező gyakorlatokat kellett tartani, s a munkaszolgálatosok látogatókat nem fogadhattak.²⁸

Július első napjaiban érkeztek meg az első hírek a munkaszolgálatos táborokba — családjaik elhurcolásáról. Az újdörögdi táborban dolgozó pápai Löwenstein Sándor visszaemlékezésében így idézte fel ezeket a rettenetes órákat: „... aztán az egyik gyötrelmes napon befutott Pápáról az első búcsúlevél. Most mi voltunk soron. Mint a veszélyt érző bárányok futottak össze szegények a szokásos mincha-imák előtt, a „chiszádok” és a nem vallásosak egyaránt. Az előimádkozó, előzetes megbeszélés nélkül, spontán kezdte el mondani az „Ovinu Malkénut.” A fogcsikorgató, fülüket befogó bajtársak a barakkban körbe

futva, mint a lepkék a láng körül, mind oda kerültek az üvöltő tömegbe. Az egész barakk egy szörnyű extázisban vonaglott. A hitközségünk „Slich Ciburja”, a szőke, szelid Stein Zodek, kifordult, kék szemével a mellét verte, a másik kezével a levegőbe kapkodtak görcsös ujjai. Nem volt irgalom! Tíz szőke, szelid gyermekével statisztikai adattá vált. Amikor az előimádkozó felsikoltott, hogy „Chamol olénü veal alolenü, vtapenu!” — „Könyörülj rajtunk, csecsemőinken, gyermekeinken!” — még a keretlegénység is döbbenet állt meg a barakk ajtajában.”²⁹

Az újdörögdi tábor néhány egységét júliusban szállították el, s Tapolcán vagonírozták be őket éppen egy amerikai légitámadás alatt. A pápai Löwenstein Sándor így irt visszaemlékezéseiben erről: „A zsúfolt vagonablakokon át lestük a körülöttünk csapkodó repülőbombákat. Nem talált el bennünket egyik sem! Nem volt irgalom!”³⁰

A júniustól egyre fokozódó amerikai légitámadások során keletkezett árok romeltakarítási munkálataira egyre nagyobb számban vezényelték Veszprém megyébe zsidó kiegészítő munkaszolgálatos századokat. A Péti Nitrogénműveket ért június 14-i pusztító bombatámadás után romeltakarító munkára vezényelték Pétre a 8/17. és 104/2. kiegészítő munkaszolgálatos-századokat, s ideiglenesen — július 9-ig — ugyancsak romeltakarítási munkálatokra ide vezényelték Hajmáskérről a 104/2. kiegészítő munkaszolgálatos századot is.³¹ Mivel július 14-én újabb pusztító amerikai bombatámadás érte a Péti Nitrogénművet — tekintettel az üzem rendkívüli hadifontosságára (lőporgyártási alapanyagok, repülőbenzin gyártása), újabb munkaszolgálatos századokat vezényelték Pétre. Felvonult Szentendréről a 701/305. kiegészítő munkás fél század (107 fő és 6 fő keretlegénység), Apahidáról a 101/353. kiegészítő munkás fél század (107 fő és 10 fő keretlegénység), Újszegedről a 105/304. kiegészítő munkás fél század (107 fő és 11 fő keretlegénység) és a 104/302. kiegészítő munkás fél század (222 fő és 17 fő keretlegénység.) Ennek folytán 1944. augusztus 18-án már 587 főnyi zsidó munkaszolgálatos dolgozott romeltakarításon és helyreállítási munkálatokon a Péti Nitrogénművekben. A gyár katonai parancsnoksága és a gyár vezetősége többször figyelmeztette a minisztériumot, hogy „K” szempontból (katonai és politikai megbízhatóság szempontjából) nem tartják szerencsésnek a zsidó munkaszolgálatosok alkalmazását, különösen a földalatti gyárüzem építésénél.³² A kérést azonban nem vették figyelembe. Ugyanis a romeltakarítás mellett a fel nem robbant bombákat, valamint az amerikaiak által alkalmazott 6—8 napra időzített hosszúkéleltetésű bombák felderítését, felszedését és hatástalanítását — a Hajmáskéri Központi Lőiskola állományából szervezett 7. sz. légó tüzserész járőr (pk.: Szénási Mátyás tüzserégi műszerész gyakornok) vezetésével — ugyancsak a zsidó munkaszolgálatosokkal végeztették el.³³

1944. augusztusában a zsidó kiegészítő munkaszolgálatosok részére is kötelezővé tették a sárga csillag viselését, míg a keresztény munkaszolga-

latosok fehér karszalagot viseltek. Szeptember elején pedig elrendelték, hogy a zsidó munkaszolgálatosok — az 1944. évi 73. sz. Budapesti Közlönyben közzétett 1240/1944. Me. számú rendelet értelmében — a kötelező sárga csillag mellett az 1037/Om. biz. l. omo.—1942. sz. rendelettel előírt sárga karszalagot is kötelesek viselni. A zsidó munkaszolgálatos századok tagjai a magyar hadseregben rendszeresített tábori sapkát sem viselheték tovább. Az eddig részükre kiadott tábori sapkákat az illetékes anyaalakulatoknak be kellett szolgáltatniok, s csak saját főveget (sapka, kalap) viselhettek.³⁴

Az 1944. október 15—16-i nyilas hatalomátvétel után a még megyében maradt zsidók sorsa is végzetessé vált. A nyilas hatóságok az 1944. júliusában „kivételezett” zsidókkal is leszámoltak. Pápan két zsidó: László Miklós műszaki kereskedő és Frimm Pál — mindketten az első világháborúból 75%-os hadirokkantakként tértek vissza (fél lábukat veszítették el a fronton) és katonai érdemeikért megkapták az arany vitézségi érmet! — elkerülték a gettóba zárást és a deportálást. 1944. október 15-ig nem háborgatták őket és lakásukban maradhattak. Október 16 után a pápai nyilas hatóságok és rendőrség — dr. Horváth János rendőrfogalmazó és Lotz Pál — mindkettőjüket (illetve László Miklós 13 éves fiát) letartóztatták és a komáromi várbán berendezett internálótáborba szállították. A komáromi várparancsnok — tiszteletben tartva „kivételezettségüket” — szabadon engedte és hazaküldte őket Páparra, azzal az igazoló papírral, hogy rájuk a deportálási rendelkezések nem vonatkoznak! Mikor visszatértek Páparra és papírjaikkal jelentkeztek a rendőrségen, a nyilasok (november első napjaiban) kihurcolták mindhármukat a pápai lovassági gyakorlótérre, s László Miklóst (47 éves, Rákóczi u. 2. sz. lakost) és Frimm Lipót Pált (54 éves, Korona utcai lakost) főbelőtték.³⁵

Miután 1944. október 6-án reggel Arad—Makó térségéből Debrecen általános irányba megkezdődött a szovjet 2. Ukrán Front hadseregeinek Magyarország felszabadításáért indított első — ún. debreceni — támadó hadművelete (amely október 25-re felszabadította a Tiszántúlt és a Duna—Tisza közének déli felét(!), a nyilas kormányzat elrendelte a még Magyarországon levő zsidó munkaszolgálatos századok Németországba szállítását is. A nyilas honvédelmi miniszter 975.—M. 42.—1944. számú és 1944. október 26-án kelt utasítása alapján — november 3-án reggel meg kellett kezdeni a munkaszolgálatos századok elszállítását. Az ország különböző pontjairól gyakorlatban megindított munkaszolgálatos századokat Mosonmagyaróváron kellett összpontosítani november 9-re, majd egy napi pihenő után, november 11-én Hegyeshalomnál — lehetőleg munkaképes állapotban! — adták át a századokat a német hatóságoknak. Ugyanis a németek a magyar—német határ mentén tervezett Birodalmi Védőállás (Reichsschutzstellung) erősítési munkálataira szánták őket. Mivel a magyarországi zsidó munkaszolgálatosokat elsősorban a Birodalmi Védőállás steiermarki erődszakaszának északi részén (a Pozsony, Edelstal, Parndorf,

Weiden), továbbá a Fertőtől nyugatra tervezett középső szakaszon (Weiden Ény., St. Margarethen, Sopron), és a déli szakaszon (Sopron D., Nikitsch, Kőszeg É.) akarták alkalmazni, itt alakították ki munkatáborokat. (Laxenburg, Fertőrákos, Balf.)³⁶

A honvédelmi minisztérium utasítását követő napon, 1944. október 27-én indították el vasúti szállítással Mohácsról a szentkirályszabadjai repülőtérépítkezésről még 1943. őszén a szerbiai Borba szállított munkaszolgálatos századokat. A századok 1944. szeptember 15-én indultak el gyalogmenetben Borból és október 13-ra érkeztek meg Mohácsra. A szegedi utász-zászlóaljból (pk.: Marányi Ede alezredes) álló keretlegénység csak a bácskai Cservenkáig kísérte a gyalogmenetben vonuló 15 munkásszázadot, itt — 1944. október 6-án — átadták a századokat a bácskai németekből felállított „Volks-SS” egységeinek, melyek az átvételkor, a cservenkai téglagyárban irtózatosszerű mészárlást rendeztek a zsidó munkaszolgálatosok között. (A 3600 ember közül mintegy 1600 munkaszolgálatost agyonlőttek!) Az október 13-án Mohácsra érkezett munkaszolgálatosok mintegy két hetet töltöttek a városban, a selyemyárban elzárva, majd október 27-én bevagonirozták őket és 29-re beérkeztek a szentkirályszabadjai vasútállomásra, illetve a repülőtéri munkatáborba, ahol már várta őket — a volt keretlegénység — a szegedi utász-zászlóalj. A táborban a lehető legdurvább léghő uralkodott — az előző napokban, október 21-én lőtték agyon Kersztenbaum Ignác 24 éves munkaszolgálatost, illetve 24-én felakasztották Grünstein László 41 éves munkaszolgálatost.³⁷ A kivagonírozott századokkal is a legembertelenebbül bántak el: nap-hosszat tartó sorakozókkal, létszámmellenőrzésekkel, lajstromok összeállításával gyötörték őket. Ételosztás ugyanakkor csak egyszer volt napjában: többnyire káposztaleves. A keretlegénység teljesen megvadult. Utótték-verték az embereket, még azok is, akik Szerbiában — feltehetően a partizánoktól való félelmükben! — igyekeztek normálisan viselkedni a munkaszolgálatosokkal. A kimerült emberek sorra haltak meg végelgyengülésben és szívbénulásban november 1—3-án; meghaltak: Guth Vilmos 41 éves, Frimm István 37 éves, Guttman Adolf 24 éves, Reisz Miklós 24 éves és Révész Ferenc 24 éves munkaszolgálatos.³⁸

1944. október 30-án hajnalban megkezdték a szentkirályszabadjai munkaszolgálatos tábor kiürítését. Elsőnek a — szerbiai Borból visszaszállított — századok egy részét: a 105/501., 105/503., 105/504., 105/505., 105/506. kíséző munkaszolgálatos századokat indították el a Veszprém—Győr közti országúton. (A századok november 6-án értek el Mosonmagyaróvárra.) Két nappal később, november 1-én indították útnak — ugyanezen az útvonalon — a Péti Nitrogénművekből a 104/302. kíséző munkásszázadot, valamint a 101/353. és 701/305. kíséző munkás fél századokat, a hajmáskéri tüzérségi táborból a 104/2. kíséző munkásszázadot, majd Újdörögdről a 101/356. és 101/357. kíséző munkás fél századokat. A menetelő századokból

sokan dőltek ki: november 2-án délután 16 órakor a Romándon keresztülvonuló munkaszolgálatosok közül egy fiatal ember — Farkas Bálint 18 éves, Budapest — végelgyengülés következtében beállott szívbénulásban meghalt.³⁹ Legutoljára, november 3-án hajnalban indították el a szentkirályszabadjai táborból a 105/507., 105/508. és 105/509. kíséző munkásszázadokat. (Míg a november 1-én megindított századok november 7-re értek be Mosonmagyaróvárra, a három utolsónak elindított század 11-re ért be.) Kőszegi Ábel „Töredék” című írásában rekonstruálta ennek a három századnak — melynek kötelékében menetelt Radnóti Miklós költő is! — útját... Veszprémi útelágazás. Egy katonai autó mellett — a keretlegénységet adó szegedi utász-zászlóalj parancsnoka, Marányi Ede alezredes állt, hogy megsejmelje az utolsónak elvonuló századokat. A menetelő munkaszolgálatosok átneveztek a rettegett hírvé alezredesen. Sokan már szinte teljes apátiában meneteltek... Az első pihenő a gyulafiratói községhez elért volt. Esős, hideg volt az idő és az utat hatalmas sár borította. A kiéhezett emberek valóságos kéregettek a szánakozva összesereglett falusiaktól, megmaradt ruhadarabjaikat kínálva egy-egy darab kenyérért. Az asszonyok kötényükbe takarták arcukat a látvány elől. Aki ételt próbált nekik adni, azt a kíséző keretlegénység katonái zavarták el. Az éjszakai szállás Gyulafiratótól 7 km-re északra, a prépostság magyalosi birkaaklában volt. November 4-én az útvonal Olaszfalu, Zirc, Kardosré, Nagyesztergár községeken át vezetett. Sokan szökni próbáltak: néhányan sikertelenül, de a legtöbbet félholtra verve visszahurcolták. November 4-én az éjszakát a nagyesztergári uradalmi istállóban töltötték. Másnap, november 5-én Nagyesztergárról Dudaron és Bakonyoszlopon át vonultak a századok, majd Bakonyzentkirálynál érték el újra a Veszprém—Győr közti műutat. Estére értek Veszprémvarsányba, ahol a még egészséges emberek az iskolaudvaron és a pajtákban éjszakáztak. Ekkorra már sokan kidőltek a sorból — köztük Radnóti Miklós is — akiket a református iskolában szállásoltak el. November 6-án a menet tovább indult, s az éjszakát a győrszentmártoni téglagyárban töltötték. Másnap, november 7-én hajnalban, mikor a századok menetre sorakoztak fel, Bárdos József munkaszolgálatos orvosnak javaslatára a századok 22 emberét, akik a végső kimerültség állapotába jutottak, két berendelt parasztszekerre rakták. Ezek között volt Radnóti Miklós is. A századok tovább indultak Győrön át, s november 11-re érték el Mosonmagyaróvárt. (A két kocsira rakott 22 beteg legyengült embert november 9-én a kíséző keretlegénység önkényesen agyonlőtte Győr után, Abdánál a Rábca melletti gátnál.)⁴⁰

November 1—3-án a megye más táboráiban dolgozó zsidó munkaszolgálatosokat is útnak indították. Köztük az ismeretlen hadrendi számú egységet, amely a Magyarpolány melletti Alsó- és Felsőborsodpusztán dolgozott fakitermelési munkákon. Néhány kisebb egység továbbra is a megyében maradt. Elsősorban annak az — ismeretlen hadrendi számú századnak — 150—200

embere, akik a Veszprém-jutasi repülőtéren dolgoztak, s a Veszprémtől É-ra levő Friedler-malom istállóiban és disznóóláiban voltak elszállásolva. Ezt az egységet csak 1945. január 6-án szállították el.⁴¹

A Németország felé indított zsidó munkaszolgálatosok között olyan volt a rémület, hogy sokan — az azonnali halált is kockáztatva! — szökni próbáltak. Az Alsó- és Felsőborsodpusztai táborból elindított munkaszolgálatosok közül nyolcan megszöktek — velük szökött a keretlenség egy őrmestere is! —, s Felsőborsodpusztán rejtöztek el az ott élő cselédeknel. A munkaszolgálatosok között lévő Námos Tibor budapesti mérnök vezetésével az uradalmi disznóólak alá építettek ki egy földalatti búvóhelyet, s ott rejtöztek 1945. március 12-ig. Ekkor árulás során elfogták és kivégezték őket. (Lásd a későbbiekben.) A szökevények után a nyilas karhatalom és a csendőrség valóságos hajtóvadászatot indított, s az elfogottakat a helyszínen felkoncolták. 1944. december 6-án az esti órákban Csupak—Balatonarács községekben három büjkáló zsidót (mindhárman kikeresztelkedett személyek voltak!) fogtak el a nyilas fegyveresek. A csopaki Bonc-dűlőben Nay Zoltánnak (65 éves) átvágták a torkát, ifj. Nay Zoltánt (16 éves, tanuló) főbelőtték. Ezzel egyidejűleg Garami Sándort (68 éves, magánzó) a balatonarácsi Meződi-dűlőben lötték főbe.⁴² December 27-én Eplénypusztán egy szalmakazalban egy 20—30 éves toprongyos férfi hulláját találták meg. A közel két hónap óta büjkáló szökött zsidó munkaszolgálatossal vérmérgezés, éhség és fagyhalál végzett.⁴³ December 29-én a Tapolca melletti Püspök-erdőben a nyilas pártszolgálatosok elfogták és agyonlőtték Nagy Mór (48 éves), Markovics Antal (58 éves) és Lengyel Jenő (65 éves) tapolcai illetékességű szökött zsidó munkaszolgálatosokat.⁴⁴ 1944. december 31-én két szökött zsidó munkaszolgálatos — közel két hónapig büjkálva a téli erdőségekben — az éhségtől és a hidegtől elcsigázva bementek Cesznek községbe, hogy élelmet szerezzenek. A községek körüli erődítési munkálatokon felügyelő német katonák elfogták a két embert, és átadták őket a községben levő magyar csendőröknek. A csendőrök a két szerencsétlen embert — Winternitz Endrét (21 éves cukrászsegéd, Kaposvár) és Weltmann Miklós (21 éves timársegéd, Hőgyész) — a község temetőjébe hajtották, ott megásatták velük sirjukat, majd mindkettőt agyonlőtték.⁴⁵

1945. január 6-án a Veszprém-jutasi repülőtéren dolgozó — ismeretlen hadrendi számot viselő — zsidó kíségető munkaszolgálatos századot is elvezényelték. Január 6-án magyar katonák lovaskocsikkal érkeztek a munkaszolgálatosok szálláskörzetébe, a Veszprémtől északra levő Serehegy alatti Friedler-malomhoz, melynek istállóiban és disznóóláiban voltak a munkaszolgálatosok elszállásolva. A katonák a szekerekből kifogták a lovakat, s a munkaszolgálatosok — miután a kocsikra rakták holmijukat — maguk húzták-tolták a szekereket. A közel kétszáz főnyi munkaszolgálatos egység elvonult, de még aznap éjszaka három ember visszaszökött közülük. Ezek

közül az egyik 4—5 hétig a malomban lakó családnál rejtözött, s csak azután ment el. A Serehegyen felállított német légvédelmi fényszóró katonái közül egy őrmester — aki sűrűn járt a családhoz — egy napon megkérdezte „...Ő hol van? Mi úgy csináltunk, mintha nem értenénk! — írta emlékezésében a család egyik tagja. — A német látta, hogy reszketünk... Hát a judét hová tettétek? Itt nincs jude — mondtuk! De én láttam! — mondta. Mindent tudok. Szerencsétek, hogy én láttam és nem más! Én is csak ember vagyok és nem állat. Azért jártam hozzátok, mert féltettelek benneteket!... Erre mondtuk, hogy elment, nem maradhatott itt, hisz meglátták volna! Szidta ezt a rohadt háborút és Hitlert, meg a ruháját, ami rajta volt... Köszönjük — mondtuk neki. A németnek folytak a könnyei. Pár nap múlva elment. Búcsú nélkül.”⁴⁶

Mivel az elvonuló munkaszolgálatosok közül sokan megszöktek, 1945. január 6-a után újabb hajsza indult meg a szökevények után. Január 9-én egy nyilas járőr Diszelnél, a Bácshegy alatt három ismeretlen zsidó szökevény munkaszolgálatost lőtt agyon.⁴⁷ Január 10-én a nyilas karhatalom Takácsiban agyonlőtte Kolmann Károly (22 éves, Sárvár) és Schwimmer József (22 éves, Szajkófalva) zsidó vallású szökött munkaszolgálatosokat.⁴⁸ 1945. január 20-án a nyilas karhatalom és a hadsereg nagyarányú razziát rendezett. Ennek során a veszprémvársányi csendőrös és nyilas karhatalom kombinált járőre Bakonytamási közelében, a Csehi-erdészházban három szökött zsidó munkaszolgálatost fogott el. A járőr — nagyszámú egyéb katonaszökevényekkel együtt — Veszprémvársány felé kísérte az elfogottakat. A Bakonygyirót és Veszprémvársány közti Hamarásztetőn, a zsidó temető melletti mélyútban a három zsidó munkaszolgálatost agyonlőtték. Kettő a helyszínen meghalt, de a harmadik — Schiller Endre, veszprémvársányi lakos — súlyos arcsérüléssel utólag a hidegtől magához tért, elvergődött Bakonytamásiba, ahol újra elfogták. További sorsa ismeretlen; feltehetően agyonlőtték.⁴⁹ Ugyancsak ezen razzia alkalmából a Nyáradon állomászó újpesti nyilas fegyveres csoport (Böhm és Pakot „testvérek” fegyveres osztaga) január 20-án a Nyárad és Nemesszalók közti út mentén agyonlőtt két ismeretlen zsidó vallású férfit és egy nőt. Másnap, január 21-én, ugyanez a nyilas csoport a nyárádi községháza előszobájában vallatás közben agyonlőtte Katz József zsidó szökött munkaszolgálatost.⁵⁰ Január 30-án délelőtt 09 órakor a keszthelyi Andrassy téren nyilvánosan főbelőtték Frank Miklós (31 éves, gépészmérnök, Keszthely) zsidó vallású szökött munkaszolgálatost.⁵¹ Példátlanul brutális formában végezték ki Veszprémben a nyilas Fegyveres Nemzetszolgálat emberei Schwarz Lajos (39 éves kereskedősegéd, Bonyhád) szökött zsidó munkaszolgálatost. Miután főbelőtték, holttestét a Piac téren (ma Vöröshadsereg tér), a könyvesbolttal szemben egy fára felakasztották, s elrettentő szándékkal napokon át otthagyták. „A Fegyveres Nemzetszolgálat tagjai február 16-án hajnalban a város piacterén egy honvédruhába öltözött személyt felkoncol-

tak — jelentette a veszprémi rendőralosztály a szombathelyi rendőrkerületi parancsnokságnak. — A felkoncolás törvényességét megállapítani nem sikerült, mert a FNSZ minden felvilágosítást megtagadott.⁵²

A szovjet hadsereg 1945. január 26. és február 16. közötti sikeres ellentámadása és a közeljövőben várható nagy szovjet támadás miatt elszállították a harcoló magyar csapatok kötelékében levő zsidó munkaszolgálatos egységeket. Február 24-én este 20 órakor a balatonfüredi vasútállomásra befutó egyik vasúti szerelvényről néhány zsidó munkaszolgálatos leugrált és szökni próbált. Az őrszemélyzet géppisztolyokból tüzet nyitott (egy ott tartózkodó polgári személyt: Kohánszky Béla 63 éves bírósági végrehajtót halálos lövéssérülések érték), majd üldözőbe vették a szökevényeket. Másnap, 25-én reggel 08 órakor a Laki-dűlőben, a Somogyi Károly-féle háznál elfogták és a helyszínen agyonlőtték Neu Imre (46 éves, Keszthely) munkaszolgálatost.⁵³ Február 26-án a magyar 20. honvéd gyaloghadosztály tábori bírósága Tapolcán, a községi börtön udvarán (Deák F. u. 1. sz.) szökés miatt agyonlövötte Herstick László (23 éves artista, Miskolc) és Weinberger Imre (23 éves, Tiszaújfalú) zsidó vallású kisegítő munkaszolgálatosokat.⁵⁴ A „Pápai Újság” 1945. március 6-i száma bejelentette, hogy az előző napokban Veszprém bombázása alkalmával két bűjkáló zsidó munkaszolgálatos menekült ki a Rózsa utca és a Palotai út sarkán lévő ház — bombatalálatok által megsérült — pincéjéből. Egy veszprémi személy áruklása folytán a nyilas Fegyveres Nemzet-szolgálat tagjai az egyiket, egy Spiegel nevű személyt menekülés közben lelőttek, a másikat: Mandler Sándort (37 éves szappanfőző, Veszprém) március 16-án délelőtt a pápai lovassági kaszárnya udvarán — egy ugyancsak szökött zsidó munkaszolgálatossal (Bachrach Adolf 40 éves, Tab) és egy szökött magyar honvéddel (Pitzer József 42 éves, Pápa) együtt — főbelőtték.⁵⁵

Március 12-én áruklás folytán a veszprémi Fegyveres Nemzet-szolgálat tudomására jutottak a Felsőborsodpusztán — 1944. november eleje óta! — rejtőzködő szökött zsidó munkaszolgálatosok. Március 12-én este 21 óra körül a nyilas fegyveresek egy csoportja rajtaütésszerűen lerohanta a pusztát, s elfogta a zsidó munkaszolgálatosokat, akik éppen rejtőzködők lakásán vacsoráztak. Elfogták még a zsidó munkaszolgálatosokkal együtt bűjkáló honvédmestert és még két szökött magyar katonát is. Az elfogott nyolc zsidó munkaszolgálatos közül hetet iszonyatosan összeverték, majd a puszta közelében levő akácosban megásatták velük sirjukat és agyonlőtték őket a március 13-ra virradó hajnalon. (Herschkovic Mór 36 éves; Kaminár Sámuel 37 éves

Körösmező; Dub Izsák 40 éves, Huszt; Marmorstein Miklós 38 éves, Huszt; Námos Tibor 32 éves, építésmérnök, Budapest; Krausz Ernő 31 éves, tanító, Munkács; Grimmstein Rudolf 33 éves, Rahó). Az elfogott nyolcadik munkaszolgálatost — a rejtőzködő polgári személyekkel és az elfogott magyar katonaszökevényekkel együtt — Veszprémbe hurcolták. Március 14-én az elfogott zsidó munkaszolgálatost — Österreicher? nevű — a veszprémi zsidó iskola udvarán több lövéssel megsebesítették, s a haldokló embert az elfogott polgári személyekkel lehurcoltatták a mai Vöröshadsereg téren felállított nyilvános bitófához. A brutalitás netovábbjaként két elfogott polgári személyt kényszerítették arra, hogy a már haldokló embert a bitóra felakasszák!⁵⁶ Az elfogott polgári személyeket nem végezték ki, hanem Szanyba hurcolták őket és átadták az ott működő magyar katonai bíróságnak. A hadbírószági tárgyalás még folyamatban volt, mikor 1945. március 28-án a gyors ütemben előnyomuló szovjet csapatok kiszabadították őket börtönükből, s megmentették őket a biztos haláltól.

Az 1945. március 16-án megindított szovjet bécsi támadó hadművelet során az előnyomuló szovjet 2. és 3. Ukrán Frontok hadseregei a fasiszta német és magyar csapatok által kiűrt nyugat-magyarországi területeken alig találtak már zsidókat. Néhány — sokszor rémregénybe illő körülmények között — rejtőzködő zsidó túlélő mellett csak a pannonthalmi bencés főapát-ság volt az, ahol — a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt — többszáz zsidó vallású polgári személy (kizárólag nők, gyermekek, valamint az otlakló diákok között elbújtatott fiatal fiúk) élte meg a felszabadítást.

A nyugati határszélen — a német Birodalmi Védőállás erődítési munkálatain 1944. november óta — dolgozó zsidó kisegítő munkásszázadoknak is csak töredékei vonultak vissza a hátráló német és magyar csapatokkal. A zsidó munkaszolgálatosokat 1945. március utolsó napjaiban — a rohamosan közeledő szovjet hadseregek beérkezése előtt — a német és magyar keretlegénység barbár módon legyilkolta. Az amúgy is legyengült — és az éhség és járványok által megtizedelt — embereket tömegesen mészárolták le. Sopron, Hidegség, Balf, Fertőrákos, Nagycenk, Kópháza, Harka (Magyarfalva), Fertőhomok mintegy 8000 zsidó munkaszolgálatos temetőjévé vált. Csak kevesen vánszorogtak tovább a visszavonuló fasiszta csapatokkal együtt, a túlélés leg-halványabb reményével, ahogy ezt Vadász Ferenc visszaemlékezéseiben olvassuk: „... A hegyeken túl olykor felvillant egy égre törő hatalmas fény sugar. Valahol távol a szovjet katonák rakétái ívelnek a csillagok felé, és vakító fényt árasztanak.”⁵⁷

JEGYZETEK

1. Új Magyar Lexikon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960. 6. k. „Zsidótörvények” címszó alatt.
2. KARSAI Elek: A budai vártól a Gyepűig. 1941—1945. Táncsics Könyvkiadó, Budapest, 1965. 673—675. Továbbá: Veszprémvármegye c. hetilap, 1944. nov. 27.
3. Veszprémvármegye c. hetilap, Veszprém, 1942. nov. 29. 2.
4. Hadtörténelmi Levéltár (HIL) M. kir. Vezérkari Főnökség 1. osztály iratai. 1. Vkf.—1943. 281. sz. doboz. 4549. sz. irat.
5. „... Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. II. Budapest, 1962. 51—53.
6. HARMATH István múzeumi ig. h. (Veszprém, Ady u. 4. sz.) naplója.
7. HARMATH István idézett naplója.
8. HORVÁTH József, NEMES János, PINTÉR István, SZABÓ László: Utolsó felvonás. Zrinyi Kiadó. Budapest, 1958. 172.
9. Mementó. Magyarország 1944. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 1975. 36.
10. Zalamegyei Újság c. hetilap. 1944. ápr. 21. 2. lap.
11. „... Fegyvertelen álltak...” i. m. II. 61—53.
12. LÁNG Jehuda—Gyula: A pápai zsidóság emlékkönyve. A mártírhaltalt halt pápai és környékbeli zsidók emlékére. Az Izraelben élő Pápai Zsidók Emlékbizottsága kiadása. (1972) 128—129.
13. Mementó. i. m. 34.
14. LÁNG J—Gy. i. m. 130.
15. Pápai Hírlap c. hetilap, Pápa, 1944. május 13. 3.
16. Pápa és Vidéke c. hetilap, Pápa, 1944. június 11.
17. LÁNG J—Gy. i. m. 131.
18. LÁNG J—Gy. i. m. 131.
19. Veszprémi Népújság. 1946. febr. 24.; Veszprém megyei Napló, 1965. jún. 5.
20. LÁNG J—Gy. i. m. 130.
21. LÁNG J—Gy. i. m. 130.
22. LÁNG J—Gy. i. m. 131. Továbbá: Pápa anyakönyvi hivatal halotti anyakönyve; Pápa és Vidéke c. hetilap, Pápa, 1944. június 11.
23. Pápai Néplap c. hetilap, Pápa, 1946. júl. 21; továbbá: LÁNG J—Gy. i. m. 131.
24. LÁNG J—Gy. i. m. 132.
25. LÁNG J—Gy. i. m. 132.
26. LÁNG J—Gy. i. m. 132. Továbbá: Emlékezzünk szeretteinkre. Tapolcáról és a járásból származott és elhurcolt zsidó mártírjaink szent emlékére. (1944—1945.) Tapolca, 1949. László Nyomda. Valamint: Devecser és a járásból elhurcolt zsidó mártírjaink, 1942—1944. Várpalota, 1949. Gold ny.
27. „... Fegyvertelen álltak...” II. 55.
28. „... Fegyvertelen álltak...” II. 548—551.
29. LÁNG J—Gy. i. m. 129.
30. LÁNG J—Gy. i. m. 129.
31. Országos Levéltár (OL). 21324. Pét. 53. sz. csomó. 1944. júl. 9.
32. Zala megyei Levéltár (ZmL) Polgármesteri iratok, 118. sz. csomag; 5418/1944. márc. 22. sz. irat. Továbbá: HIL. Vezérkari Főnökség 1. oszt. iratai. Vkf.—1943. 293. sz. doboz; 6642. sz. irat. 1943. dec. 11.
34. „... Fegyvertelen-álltak...” II. 629—630.
35. LÁNG J—Gy. i. m. 131. Továbbá: Pápa anyakönyvi hivatal halotti anyakönyvek. 1944. november.
36. RAUCHENSTEINER, M.: A második világháború vége Ausztriában, különös tekintettel a magyar királyi honvédség sorsára. Hadtörténelmi Közlemények, 1974/2. sz. 317.
37. Szentkirályszabadja anyakönyvi hivatal halotti anyakönyve.
38. Szentkirályszabadja anyakönyvi hivatal halotti anyakönyve.
39. Románd halotti anyakönyve.
40. KÖSZEGI Abel: Töredék. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1972. 58—62. Továbbá: Új Írás, 1970. dec. Valamint: KOMOR Vilma: „Mellézuhanam, átfordult a teste...” Magyar Nemzet, 1969. nov. 17. 11. lap.
41. ANTAL Józsefné: Szerencsés megmenekülés. Veszprém megyei Napló, 1975. máj. 3. 6. lap.
42. Csopek anyakönyvi hivatal halotti anyakönyve. 1944. dec. 6.
43. Olaszfalu anyakönyvi hivatal halotti anyakönyve. 1944. dec. 27.
44. Tapolca anyakönyvi hivatala halotti anyakönyv, 1944. dec. 29.
45. Bakonyszentkirály anyakönyvi hivatala halotti anyakönyv, 1945. január 1.
46. ANTAL Józsefné i. m.
47. Diszel anyakönyvi hivatala halotti anyakönyv, 1945. jan. 9.
48. Takácsi anyakönyvi hivatala halotti anyakönyv, 1945. jan. 10.
49. Veszprém megyei Bíróság Archivuma. Szabó József-féle ügyiratok.
50. Nyirád anyakönyvi hivatala halotti anyakönyv, 1945. január 20—21.
51. Keszthely anyakönyvi hivatala halotti anyakönyv, 1945. jan. 30.
52. Veszprém anyakönyvi hivatala halotti anyakönyv, 1946/271. fsz. Továbbá: HIL, Rendőrség Országos Felügyelője, 1945. iktatatlan. A 841. eln. 1945. számra beérkezett jelentés.
53. Balatonfüred anyakönyvi hivatal halotti anyakönyv, 1945. február 25. Továbbá: Veszprémvármegye, Veszprém, 1945. márc. 11.
54. Tapolca anyakönyvi hivatal halotti anyakönyve, 1945. febr. 26.
55. Pápa anyakönyvi hivatala halotti anyakönyv, 1945. márc. 16.
56. Magyarpolány anyakönyvi hivatala halotti anyakönyv.
57. Mementó. i. m. 201.

ЧАБА ВЕРЕШ Д.

ДАННЫЕ О ТРАГЕДИИ ЕВРЕЙСТВА, СЛУЧИВШЕЙСЯ В ОБЛАСТИ ВЕСПРЕМ ВО ВРЕМЯ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Контрреволюционный режим, подавляющий пролетарскую революцию с помощью антантовских войск, с самого начала вел антисемитскую политику. Эта политическая направленность особенно ускорилась — в виде зависимости теснейшего сотрудничества с фашистской Германией — в конце 1930-х годов, то есть во время второй мировой войны. «Законы о правах евреев» стали все унижительнее и тяжелее, но трагедия еврейства произошла после германской оккупации Венгрии (19. марта 1944 г.). Все сильнее экстремистские

правительства фашизма с начала апреля 1944 г. постепенно выполняли физическое уничтожение еврейства. События в областях представляли собой лишь часть событий в стране. Развертывание трагедии также совпадает со событиями в стране: началась унижительными мероприятиями, затем продолжилась изоляцией евреев в «гетто», наконец закончилась насильственным увозом их в концентрационные лагеря Германии, откуда вернулся едва 10% еврейства.

LÉGI HARCTEVÉKENYSÉG A BALATON TÉRSÉGÉBEN

(1944. október—1945. március)

A szovjet 2. és 3. Ukrán Frontok Magyarország térségében vívott debreceni és budapesti támadó hadműveleteinek időszakában (1944. október 6—1945. február 16.), továbbá a balatoni védelmi hadművelet előkészítése (1945. február 16—március 5.) és végrehajtása (március 6—15.), s végül a bécsi támadó hadművelet idején (március 16—április 4.) a Dunántúl légtere súlyos küzdelmek színterévé vált.

1944 augusztusában a német hadászati védelem déli szárnyának áttörésére, a romániai, jugoszláviai és magyarországi hadműveletek támogatására a Szovjet Legfelsőbb Főparancsnokság a 2. és 3. Ukrán Frontoknak közvetlenül alárendelt 5. és 17. légi hadseregeket alkalmazta. A két légi hadsereg alárendeltségében négy légihadtest-parancsnokság, illetve 21 repülőhadosztály-parancsnokság működött. A hadosztály-parancsnokságoknak 61 repülőezred volt alárendelve. A 28 vadász-, 18 csatarepülő-, 6 nappali és 7 éjszakai bombázó, valamint két felderítő repülőezredben a hadműveletek kezdetén összesen 791 vadász-, 640 csata-, 192 nappali és 171 éjszakai bombázó, valamint 102 felderítő repülőgép tartozott. A repülőgépek alkalmazás szerinti megoszlása egyértelművé teszi, hogy a repülőegységek elsődleges feladata a földi (lövész-, lovas, gépesített és páncélos) csapatok harcászati jellegű támogatása volt. A repülőgép-állomány mintegy 20% -át kitevő bombázógépek ugyanakkor az ellenség közeli hadműveleti mélységében felderített célpontok (vasúti és közúti csomópontok, összpontosítási és hadtápkörzetek) elleni csapásokat hajtották végre. Az ellenség hadműveleti mélysége ellen a főparancsnokság közvetlen alárendeltségében levő távolbombázó magasabbegységeket alkalmazták.¹

a) Légi harctevékenység a szovjet hadsereg debreceni támadó hadművelete, valamint a budapesti támadó hadművelet első szakaszának időszakában. (1944. október 6—december 12.)

A magyarországi hadműveletek előkészületeinek időszakában, 1944. szeptember 14-től a szovjet távolsági bombázókötélékek indítottak támadássorozatot — ekkor még egyidejűleg az 1944. április 3-tól támadó Földközi-tengeri Szövetséges Stratégiai Légierő (MASAF) amerikai és brit magasabbegységeivel — a magyarországi célpontok rombolására. Ennek keretében zajlott le

szeptember 19-én éjszaka a székesfehérvári vasúti csomópont elleni nagyarányú légitámadás.

1944 októberében — a debreceni támadó hadművelet idején — a Dunántúl légtérében kizárólag a szovjet 2. Ukrán Frontnak alárendelt 5. légi hadsereg (pk.: Sz. K. Gorjunov vezérezredes) 3. és 5. gárdacsatarepülő- és 3. gárdavadászrepülő-hadtesteinek kötelékei jelentek meg. A légi hadsereg hadműveleti alárendeltségében tevékenykedett az I. román repülőhadtest 1., 2., 3. vadászrepülő- és 1., 2. bombázórepülő-ezrede összesen mintegy 170 db német gyártmányú Messerschmitt Me. 109-es vadász-, valamint Junkers Ju. 88-as és Henschel He. 129-es csata- és bombázó-repülőgéppel.²

Az első kombinált szovjet—román légitámadásra 1944. október 6-án került sor: román Messerschmitt Me. 109 típusú és szovjet (amerikai gyártmányú) Airocobra típusú vadászrepülőgépek déli 11 óra 45 perc és 15 óra 30 perc között több, egymást követő hullámban támadták a dunántúli német és magyar repülőtereket (Székesfehérvár körzetében, Pápan stb.), közúti és vasútvonalakat.³ A következő szovjet légitámadásra csak 1944. október 29-én — a 2. Ukrán Front budapesti támadó hadműveletének megindításakor — került sor. A nap folyamán a szovjet 5. légi hadsereg 3. gárdacsatarepülő-hadtestének IL—2-es kötelékei három hullámban bombázták és géppuskázták a várpalotai repülőterén állomásozó magyar 102/2. szállítórepülő-századot és a Repülő Kísérleti Intézet (RKI) egységeit.⁴

A 2. Ukrán Front 46. hadserege által megindított budapesti támadó hadművelet első szakaszában (1944. október 29—november 4.), valamint a 2. és 3. Ukrán Frontok Budapest bekerítésére indított együttes támadás idején (1944. november 7-től) a Balaton térségében jelentős szovjet légitámadásokra nem került sor. Az 1944. november 7-től a harcokba bekapcsolódó szovjet 3. Ukrán Front 17. légi hadseregét a Mohácstól délre — Apatin és Bezdán térségében — kibontakozó hídfőharcok kötötték le a hónap végéig. Ezért 1944. november 20-ig a Dunántúl központi légtérét továbbra is a MASAF amerikai 15. hadászati légi hadseregének bombázó- és vadászrepülőgép-kötélékei uralták. November 19-én a délelőtti órákban tömeges amerikai vadászbombázó-támadások érték a Balaton körzetének közúti és vasútvonalait, majd déli 12 óra 50 perckor szórványos bombaledobásokra került sor Keszt-

helyen.⁵ Ezt követően hosszabb időre — 1945. február közepéig — szervezett amerikai légitámadások nem érték a Dunántúlt. Ugyanis 1944. november 7-én tragikus véletlen folytán egy 27 gépből álló amerikai vadászbombázó-kötélék Szerbiában — Nis és Aleksinac között — megtámadta a szovjet 6. gárda-lövészhadtest egyik menetoszlopát. (Meggalt a hadtest parancsnoka és 31 katona, 37 ember pedig megsebesült.) A makacsul támadó amerikai repülőgépeket csak szovjet vadászrepülőgépek bevetésével tudták elűzni: az összecsapásban 3 amerikai és 3 szovjet repülőgép pusztult el. A példátlan esetet a legmagasabb kormány szinten rendezték.⁶

Mivel a szovjet 3. Ukrán Front 57. és 4. gárdahadseregei 1944. november 7-től — a Mohácstól délre kialakított hídfőikből — megkezdték támadásukat a Dunántúlon (1944. november 19—20-ra ugyan még csak két harcászati hídfőjük átlagosan 6—8 km mélységű volt, de december első napjaira már elérték a Bátaszék, Dombóvár, Kaposvár, Barcs vonalat), az amerikai kötélekek leállították a Dunántúl elleni légitámadásaikat.

A Dunántúlon kibontakozó szovjet támadás időszakában — a Dunántúlra visszavonuló — 6. német és 3. magyar hadseregeket a német „Dél” Hadseregcsoporthoz alárendelt német 4. légi flotta (parancsnoksága novemberben Budapestről Pápára települt) alárendeltségében levő német I. és II. repülőhadtestek részei támogatták.

I. repülőhadtest (harcálláspontja: Pápa)

4. „General Wewer” csatarepülő-ezred II. és III. osztálya és az I. osztály részei. (November végén az ezredtörzs és a II. osztály Pinkócpusztára települt.)

5. éjszakai csatarepülő-csoport (Börgönd—Sárosd);

51. „Mölders” vadászrepülő-ezred I. osztálya (Győr);

14. közelfelderítő-csoport 14/1. és 2. századai, 16/2. század (Csákvár, Győr);

76. vadászrepülő-ezred törzse gépek nélkül (ismertlen);

4. távelfelderítő-csoport 33/2. és 121/3. századai (Szombathely);

15. gépesített légvédelmi tüzérhadosztály

4. gépesített légvédelmi tüzérezredének 24/II. és 46/II. nehéz légvédelmi ágyús, valamint 147., 236., 77., 774. könnyű légvédelmi gépágyús (négycsövű vierlingekkel) tüzérosztályai;

7. gépesített légvédelmi tüzérezredének 19/I. nehéz légvédelmi tüzérosztálya és az I. légvédelmi tüzériszola I. és II. osztályai;

104. gépesített légvédelmi tüzérezred 181. és 91. könnyű légvédelmi gépágyús (négycsövű vierlingekkel) és 520. fényszórós osztályai elsősorban a repülőterek védelmét látták el. (A légvédelmi tüzérhadosztály a 4. légiflotta I. légvédelmi tüzérhadosztályának volt alárendelve.)

II. repülőhadtest (harcálláspontja: Pécs, majd október 15-től Szombathely);

12. közelfelderítő-csoport (Kaposvár);

10. csatarepülő-ezred I. és II. osztályai (Pécs);

10. éjszakai csatarepülő-csoport (Magyarmecske);

2. „Immelmann” zuhanóbombázó-ezred (Kaposvár);

20. légvédelmi tüzérhadosztály (Pécs) az V. légvédelmi tüzérhadosztály alárendeltségéből;

38. légvédelmi tüzérezred 6/I. nehéz légvédelmi ágyús, valamint 545., 546., 549., 550., 566., 638. könnyű légvédelmi gépágyús (négycsövű „vierlingekkel”) osztályai;

40. légvédelmi tüzérezred 8/I. és 9/I. nehéz légvédelmi ágyús, 475., 544., 885. könnyű légvédelmi gépágyús (négycsövű „vierlingekkel”) osztályai a repülőterek légvédelmét látták el.⁷

A magyar 102. repülődandár-, 102. gyorsbombázó-, 102. vadászbombázó- és 102. vadászrepülő-osztályait a német 4. légiflottának rendelték alá. Az 1944. szeptember 3-ával felállított magyar 101. honvéd vadászrepülő-ezredet — ennek 101/I. honvéd vadászrepülő-osztálya (1., 2., 3. századok) már 1944. május 10-től a Veszprém-jutasi repülőtéren állomásozott, a 101/II. honvéd vadászrepülő-osztályának szervezését (4., 5., 6. századok) csak szeptember 3-tól kezdték meg — továbbra is a német 8. vadászrepülő-hadosztály (pk.: Handrich ezredes) alárendeltségében hagyták. (A II. osztály elsőnek felállított 4. százada december 2-ig az I. osztály alárendeltségében Veszprém-ben maradt.)^{7a} A 8. vadászrepülő-hadosztálynak csak 52/II. vadászrepülő-osztálya állomásozott a Dunántúlon (Börgönd). További egységei — a 108. vadászrepülő-ezred, az 53/I., 1/III., 3/III., 77/III. nappali és 6/III., 101/II., 100/II. éjszakai vadászrepülő-osztályai Bécs—Koblenz körzetében összpontosultak.^{7b}

A magyar 101. honvéd vadászrepülő-ezred (pk.: Heppes Aladár őrnagy) és a 101/I. honvéd vadászrepülő-osztály (pk.: Scholtz Miklós százados) parancsnoksága Veszprém-ben maradt. A felállítandó 101/II. honvéd vadászrepülő-osztály számára a Kenyerinél levő repülőteret jelölték ki. A vadászrepülőgépek számára 17 db hármas szilánkvédő karámot, a személyzet részére pedig kilenc barakkot kellett azonnali hatállyal felépíteni az odarendelt zsidó munkaszolgálatos-századnak. A pilótákat Kemenessömlyénben, a földi személyzetet Vönöckön szállásolták el, a műhelyszakasz Királykút-majornban rendezkedett be.⁸ Az eredetileg Kenyeriben működő magyar II. repülőgépvezető-kiképző osztály (pk.: Mititzky őrnagy) összesen 150 db repülőgépének felét a Tüskevár melletti tábori repülőterre telepítették át. Rövidesen ugyancsak ide, a Tüskevár—Somlójenő közti tábori repülőterre vezényelték át — a Budapest-mátyásföldi repülőteréről — a 2. magyar hadseregnek alárendelt „törzsrepülőfutárszázad” (pk.: Bánfalvy százados) — 3 db Fieseler-Storch Fi—156 típusú, 3 db Bücker Bü—131 típusú és egy Junkers Ju—86 típusú repülőgépből álló — egységét.

A magyar 101/II. honvéd vadászrepülő-osztály 101/5. és 101/6. vadászrepülő-századainak szervezése (Messerschmitt Me. 109. G—6 típusú együléses vadászrepülőgépekkel) azonban csak 1944. november 21—26-tól indult meg. Ugyanakkor a — 101/I. honvéd vadászrepülő-osztály-

nak alárendelt — 101/4. vadászrepülő-század már október 3-tól megkezdte harctevékenységet, s a hónap folyamán három bevetést hajtott végre 24 db géppel a szovjet légierő ellen — veszteség és eredmény nélkül.

1944. november első felében a magyar 101/I. honvéd vadászrepülő-osztálynak alárendelt 1., 2., 3. és 4. vadászrepülő-századokat öt bevetésben (összesen 60 db géppel) még az amerikai 15. stratégiai légihadserg ellen vetették harcba. A légi harcok során a magyar vadászok 9 db négymotoros, 1 db kétmotoros és 1 db egymotoros amerikai repülőgépet lőttek le. A magyar egységek gépvesztése ismeretlen; élőerőkben hét pilóta vesztette életét.⁹

1944. november 13-tól megszűnt a magyar 101/I. vadászrepülő-osztály bevetése az amerikai légierő ellen, amelyben kétségtelenül közrejátszott, hogy az amerikai kötelékek nem repültek be a Dunántúl légtérébe. (Lásd az előzőket!) Ettől a naptól kezdve a négy magyar vadászrepülő-századot kizárólag a szovjet földi- és légierők ellen vetették harcba. November hónapban 16 bevetést hajtottak végre, összesen 134 db géppel.¹⁰ A szovjet erők elleni első bevetésre azonban — még az amerikaiak elleni bevetésekkel párhuzamosan — 1944. november 2-án került sor. Az osztály kötelékeit — a szovjet 7. gárdahadserg és a német IV. páncéloshadtest sávjában — Cegléd-től délkeletre vetették ütközetbe az ott támadó szovjet 5. légi hadserg csata- és vadászrepülőgépei ellen.

Másnap, november 3-án a magyar vadászosztályt a veszprémi repülőtérrel a — szovjet „Plijev” páncéloscsoport és a német LVII. páncéloshadtest sávjában támadó — szovjet csata- és vadászrepülőgépek ellen vetették be Tiszasülly és Jászládány légtérében.

Tiznap szünet után, 1944. november 13-án délután 15 órától — mint azt fentebb már említettük — a bevetések már csak kizárólag a szovjet földi- és légierők ellen zajlottak le. November 13-án a magyar 101/I. honvéd vadászrepülő-osztályt a Tápíószele és Jászkiér légtérében támadó szovjet csata- és vadászrepülőgépek ellen vetették harcba.¹¹ A legsúlyosabb légi ütközetre 1944. november 16-án délután került sor Jászberény és Jászfelsőszentgyörgy légtérében. A német bombázó- és vadászkothelék mellett ismét ütközetbe vetették a magyar 101/I. honvéd vadászrepülő-osztályt is. A heves légi csatában a szovjet 3. gárdavadászrepülő-hadtest pilótái tizenkét német és magyar repülőgépet lőttek le. A harcban különösen kitűnt A. Sz. Kazakov szovjet repülőfőhadnagy, aki hat gépből álló vadászcsoportjával — kilenc támadó német bombázógép közül — ötöt lelőtt. A rajparancsnok és A. F. Muhin főhadnagy megkapta a Szovjetunió Hőse kitüntető címet.¹² A légi harcban hét szovjet repülőgép is megsemmisült; ezek közül két LA—5 típusú vadászrepülőgépet a 101/I. honvéd vadászrepülő-osztály lőtt le. A légi harcban a szovjet vadászok lelőtték a magyar vadászrepülő-osztály egyik legeredményesebb pilótáját is (Debródy György hadnagyot), aki súlyosan megsebesült.¹³

A 101/I. honvéd vadászrepülő-osztály gépvesztéseinek pótlására 1944. november 4-én 8 db — nagy tűzerejű: 2 db 13 mm-es nehézgéppuskával és 1 db 30 mm-es gépágyúval felfegyverzett — Messerschmitt Me. 109. G—6.a típusú vadászrepülőgépet kapott. November 16—18-án az osztálynak alárendelt 101/4. vadászrepülő-század is kapott 6 db hasonló, új típusú vadászrepülőgépet. A század — kevésbé korszerű — 8 db Me. 109. G—b típusú gépet (2 db 20 mm-es nehézgéppuskával) átadta a Kenyeriben kiképzés alatt álló 101/6. vadászrepülő-századnak.¹⁴

A szovjet 3. Ukrán Front két hadseregének — az 57. hadseregnek a (déli) bal szárnyon Pécs—Kaposvár, s a 4. gárdahadseregnek az (észak-keleti) jobb szárnyon Székesfehérvár általános irányokba kibontakozó — kétirányú támadása miatt, 1944. november végén a német I. és II. repülőhadtesteit a nyugat-dunántúli repülőterekre vonták vissza. A német 10. csatarepülő-ezred részeit Tótvázsony—Nagyvázsony körzetébe telepítették. Ugyancsak ide vonták vissza a 2. „Immelmann” zuhanóbombázó-ezred (pk.: H. U. Rudel alezredes) I. és II. osztályait is. A 2/I. zuhanóbombázó-osztály (pk.: Rudolf Mrkva százados) 1. és 3. százada Focke-Wulf FW—190. F típusú csata- és zuhanóbombázó gépekkel, 2. százada (pk.: H. K. Stepp főhadnagy) Junkers Ju—87 típusú zuhanóbombázókkal (Ju—87. D—1 típusok) volt felfegyverezve. A 2/II. zuhanóbombázó-osztály (pk.: Karl Kennel őrnagy) FW—190. A—8-as „Würger” gépei a zuhanóbombázók vadászvédelmét látták el. A 2/III. zuhanóbombázó-osztály (pk.: Lothar Lau őrnagy) Junkers Ju—87. D—1-es és Henschel HS—129-es zuhanóbombázó gépei a várpalotai repülőterre vonultak vissza. Itt állomásozott már a magyar 102. gyorsbombázó-osztály három százada Messerschmitt Me. 210. C—1-es repülőgépekkel.¹⁵ Az 5. éjszakai csatarepülő-csoport részeit pedig Sárosd—Börgönd repülőterekre irányították. A német kötelékek az áttelepítés alatt is folytatták harctevékenységet: 1944. december 1-én a német I. és II. repülőhadtestek részei 80 bevetést hajtottak végre a Bátaszék és Dombóvár szélesében támadó szovjet 4. gárdahadsereg ellen.

Mivel a szovjet 4. gárdahadsereg 1944. december 2-án megközelítette a — „Margit” vonal balszárnyát — biztosító „Jenő” vonalat (Siófok—Simontornya—Dunaföldvár), a Székesfehérvár körzetben levő — sóstói, börgöndi, sárosdi és seregélyesi — repülőtereket kiürítették a német és magyar kötelékek. A magyar 102. vadászbombázó-osztály (pk.: Léway Győző százados) 1. századát (pk.: Kázár főhadnagy; Focke-Wulf FW—190-es gépekkel) és 2. századát (pk.: Homér főhadnagy; Junkers Ju—88-as gépekkel) — összesen 18 db repülőgéppel — a várpalotai repülőterre vonták vissza. A német 52/II. vadászrepülő-osztály 5. és 6. századait a csóri repülőterre telepítették.¹⁶ A német 77/5. zuhanóbombázó-század a tapolcai, a magyar 102. önálló vadászrepülő-osztály két százada (pk.: Kovács József őrnagy) és a német 52/II. vadászrepülő-osztály 4. százada a Veszprém-jutasi repülőterre — a magyar 101/I. honvéd vadászrepülő-osztály mel-

lé — vonult vissza. Ezen a napon a magyar 101/4. vadászpilóta-századot Jutasról a Kenyeriben állomásozó 101/II. honvéd vadászpilóta-osztály alárendeltségébe utalták.¹⁷

A kedvezőtlen időjárási viszonyok miatt 1944. december 3-án mindkét harcoló fél légi tevékenysége szünetelt. December 4-én a rossz időjárási viszonyok miatt a szovjet 17. légi hadsereg jelentéktelen harctevékenységet folytatott. Az időjárási viszonyok ellenére a magyar 102. repülődandárt, 102. gyorsbombázó- és 102. vadászbombázó-osztályokat és a 101/I. honvéd vadászpilóta-osztályt harcba vetették a Tamási és Kaposvár körzetében előnyomuló mintegy 300 szovjet menetoszlop ellen. Az Igal körzetében gyülekező szovjei 5. gárda-lovashadtest csatlóvédelmi tüzérsége a magyar 101/I. honvéd vadászpilóta-osztály egyik vadászpilótáját (pilótája: Kovács Sándor hadnagy) megsemmisítette.

1944. december 4-én a szovjet 3. Ukrán Front 57. és 4. gárdahadseregei a Dráva és a Balaton, valamint a Balaton és a Duna között megközelítették a „Margit” vonalat, a Németország délkeleti határait védő dunántúli hadművelati előterp első nagy védelmi rendszerét.

b) Légi harctevékenység 1944. december 4—19. között, a „Margit” vonal előterében kibontakozó szovjet támadás időszakában

A Dunántúl délkeleti térségében — a „Margit” vonal előterében — kibontakozó szovjet támadás napjaiban, 1944. november végén és december első napjaiban a 3. Ukrán Frontnak alárendelt 17. légi hadsereg (pk.: V. A. Szugyecz vezérezredes) az alárendeltségében levő 9. vegyes csatrepülő-hadtest (pk.: O. V. Tolsztyikov altábornagy) repülőhadosztályait két fő irányba alkalmazta. A Kaposvár—Nagykanizsa általános irányba támadó 57. hadsereg támogatására a 10. gárdacsatrepülő-hadosztályt (pk.: A. N. Vitruk vezérőrnagy) és a 236. vadászpilóta-hadosztályt (pk.: V. J. Kudrasov ezredes) vetette be. A fő csapásmérő, Székesfehérvár általános irányba támadó 4. gárdahadsereg sávjában pedig a 306., 136., 189. csatrepülő- és 288., 295., 194. vadászpilóta-hadosztályokat vetette ütközetbe. A hadsereg 20., 21. és 31. gárda-lövészhadteste egyenként egy csata- és egy vadászpilóta-hadosztályt kaptak támogatásul. A 244. bombázó- és 262. éjszakai bombázórepülő-hadosztályok mindkét irányba tevékenykedtek.¹⁸

A hadművelati tervek szerint az áttörésért vívott harcok alatt a csata- és vadászpilóta-hadosztályoknak 12—18-as gépcsoportokban kellett csapásokat mérni az ellenség támpontjaira, tüzérségi állásaira, figyelőpontjaira és tartalékainak összpontosítási körzeteire, valamint a felvonulási útvonalakra.¹⁹

1944. december 3—7. között a szovjet 4. gárdahadsereg áttörte a német—magyar „Fretter—Pico” hadművelati csoport Siófok és Dunaföldvár között hevenyészve kiépített „Jenő” vonalát. Ezt követően a szovjet előrevetett csapatok több

ponton (Balatonfőkajár, Polgárdi) menetből betörték a „Margit” vonal fő védőövébe.

December 8-án különösen súlyos harcok dúltak a fővédőövben. Mivel a német LVII. páncélos-hadtest — erős légi támogatással — sorozatos ellenlökésekkel kísérletezett, a szovjet 244. bombázórepülő-hadosztály csapásokat mért az ellenség repülőtereire. Déli 11 óra 20 perckor szovjet kétmotoros „Boston” bombázókötélék jelent meg a veszprémi repülőtértől délkeletre. Mivel a repülőtéren éppen felszállóban voltak a magyar 101/1. vadászpilóta-század gépei, a szovjet kötélek jobb fordulót hajtott végre. Mintegy 400 méteres magasságból bombatámadást hajtott végre a várpalotai repülőtér ellen, ahol ezekben a percekben a német 2/III. zuhanóbombázó-osztály gépei — Polgárdinál végrehajtott bevetésük szünetében — üzemanyag- és lőszerfeltöltés alatt álltak.²⁰ A német katonai veszteségek ismeretlenek. A légitámadás során bombatalálatok érték Várpalota északi szélét, az Árpád és Deák Ferenc utcákban négy polgári személy életét vesztette.²¹

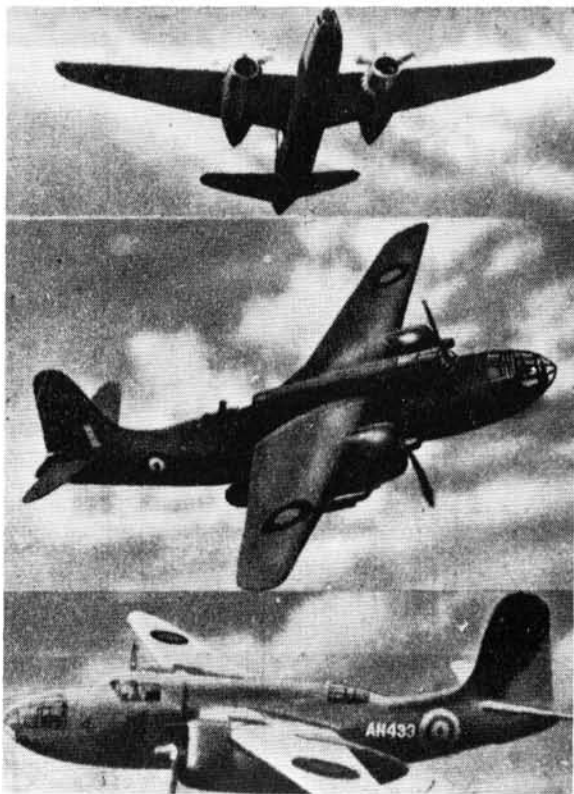
December 9-én továbbra is a „Margit” vonal fővédőövében dúltak a harcok. A szovjet 189. csatrepülő-hadosztály kötélekei folyamatosan támadták a német 1. páncélos-hadosztály állásait Balatonakarattya, Balatonfőkajár, Csajág, Füle térségében. Délután 15 órakor a csóri repülőtérrel harcra vetették a német 52/6. vadászpilóta-század Me. 109-es gépeit (pk.: Helmuth Lipfert százados). A német századparancsnok 15 óra 05 perckor a Csajág felett vívott légi harcban egy IL—2-es csatrepülőgépet lelőtt.

December 11-én a szovjet csatrepülő-, bombázó- és vadászpilóta-kötélekek egymást követő hullámokban támadták a „Margit” vonal mögötti közeli hadművelati mélységben felderített célpontokat. Délélt 10—11 óra között a 189. csatrepülő- és 288. vadászpilóta-hadosztályok 40—40 gépe támadta a 8. sz. főközlekedési utat és a decséri pályaudvart. A 800 méteren támadó IL—2-es csatrepülőgépeket a Jak—9-es vadászok 2000 méteres magasságban biztosították. A bombatámadás során a pályaudvaron több,

1. ábra. Magyar Me. 109. G—6 típusú vadászpilóta-gépek a veszprémi repülőtéren (1945. január)

Снимок 1. Венгерские истребители типа Me. 109. Г—6. на аэродроме города Веспрем.

2. ábra. „Boston” bombázó repülőgép (brit felségjellel)

Снимок 2. Бомбардировщик «Бостон» (с отличительным знаком Великобритании.)

üzemanyaggal megrakott tartálykocsi kigyulladt és felrobbant. Annak ellenére, hogy a környező községek behívott leventefiataljai a pályaudvar körül gyülekeztek, mindössze két polgári személyt értek halálos sérülések. Délelőtt 10 óra 55 perckor a szovjet biztosító vadász kötelékek felett mintegy 5000 méteren a Kenyeriben állomásozó 101/II. honvéd vadászpilóta-osztály négy gépe jelent meg. A gépek zuhanórepüléssel áttörtek a biztosító vadászokon, s a rácsapás során egy IL—2-est lelőttek, amely Ajka—Kislőd között lezuhant.²² Délután 14 óra 50 perc körül a szovjet 244. bombázórepülő-hadosztály kötelékei bombatámadást intéztek a tótvázsonyi német repülőtér ellen. A nőzséri magaslatokon beásott német légvédelmi tüzérség eredménytelenül lőtte a támadó bombázókat.²³ A bevetésből visszatérő szovjet bombázókat a csóri repülőtérről bevetett német 52/6. vadászpilóta-század megtámadta, s 14 óra 53 perckor a század parancsnoka Balatonkenese felett egy kétmotoros PE—2-es bombázót lelőtt.²⁴

Mivel a szovjet 4. gárdahadsereg támadása a „Margit” vonal áttörésére egyre inkább várható volt, december 13-án folytatták a frontközeli fekvő várpalotai repülőtér kiürítését. A magyar 102/1. szállítórepülő-század még ittlévő gépeit a pápai és vaszari repülőterekre repülték át. Reggel 08 óra körül a nagy ködben az egyik Junkers

Ju—52-es szállító repülőgép a Bakonyban, Cseszektől nyugatra a Zörög-tető ÉK-i magaslatainak ütközött és felrobbant. A gépben levő 13 személy közül 10 a helyszínen, egy pedig a zirci kórházba szállítás közben halt meg. Két katona túlélte a szerencsétlenséget.²⁵ Délután 16 óra után a köd felszállt. Néhány perccel később a szovjet 262. éjszakai bombázórepülő-hadosztály PO—2-es gépei már megjelentek, s bombázták a Veszprém körzetében húzódó utak hadiforgalmát. Az éjszakai órákra a szovjet éjszakai légitámadás olyan méreteket öltött, hogy 23 óra 35 perckor a német „Dél” Hadseregcsoport parancsnoksága éjszakai vadászpilóta-biztosítást kért Veszprém légtérébe a IV. légiflotta parancsnokságától.²⁶

A veszteségek pótlására december 13—18-án a 101/I. vadászpilóta-osztály újabb 12 db Me. 109. G—6-os vadászpilóta-gépet kapott. Ezzel egyidejűleg a 101/II. vadászpilóta-osztály 6 db Me. 109. G—6-os és 5 db Me. 109. G—b típusú vadászpilóta-gépet kapott a kiürítés alatt álló székesfehérvári repülőtérről.²⁷

December 13-tól a szovjet 17. légi hadsereg megkezdte a „Margit” vonal áttörését előkészítő légitámadás-sorozatot. A „Veszprémvármegye” című újság december 17-i száma így írt erről: „... Most már nemcsak a hétnek bizonyos napjain és nem csupán napfényes időben, hanem szinte minden nap, ködben, vagy szakadó esőben is felüvölt a légvédelmi sziréna, s egy nap folyamán többször is kis- vagy nagyriadóval jelzi az ellenséges berepülést.”

December 14-én délelőtt 08 óra 30 perc körül egy — 6—8 gépből álló — szovjet csata- és vadászpilóta-gépek-kötelék támadása érte Hajmáskér-pályaudvart, ahol a 2. sz. — átmenő — fővágányon egy német vasúti szerelvény vesztegelt, a pórekocsikon mintegy 15 db harckocsival. A déli irányból támadó szovjet kötelék gépágyútűzzel és kis méretű bombákkal árasztotta el a pályaudvar körzetét (a német szerelvényt károk nem érték) és a községen átvezető útvonalakat. (Több polgári személy és német katona megsebesült, s egy német katona meghalt.)²⁸ Ezzel egyidejűleg egy másik szovjet csata- és vadászpilóta-gépek-kötelék Veszprémet támadta, s kb. 150 db 5 kg-os

3. ábra. Német Me. 109. G—6 típusú vadászpilóta-gép

Снимок 3. Германский истребитель типа Me. 109. Г—6.

repszbombát szórt le a városon átvezető utakra. Bombatalálatok érték az Újtelepen a Szigethy József és Bíró Márton utcák kereszteződését (3 bombatalálat) — ahol három polgári személy életét vesztette —, továbbá a belső vasútállomás körzetét és a káptalani jószágkormányzóság (ma kiegészítő iskola) körzetét géppuskaszorozatok érték.²⁹ A támadó szovjet kötelékek ellen azonnal harcba vetették a várpalotai repülőtérrel a magyar 102/1. vadászbombázó-század Focke-Wulf FW—190-es és a veszprémi repülőtérrel a magyar 102/1. vadászrepülő-század Messerschmidt Me—109-es vadászrepülőgépeit. Heves légi harc alakult ki Veszprém és Balatonkenese légtérében, melynek során Balatonkenesénél két IL—2-es csata-, Balatonakarattyánál pedig egy LA—5-ös vadászrepülőgépet lőttek le.³⁰

A napról napra várható szovjet támadás miatt az I. repülőhadtest német és magyar kötelékei fokozták támadásaikat a gyülekező szovjet erők ellen. December 16-án a várpalotai repülőtérrel harcba vetették a magyar 102. vadászbombázó-osztály mind a 18 db FW—190-es repülőgépét. A szovjet vadászvédelem és légvédelmi tüzérség hat magyar repülőgépet megrongált: négy Győrben, egy Csákvárott, egy pedig Bakonytamásinál hajtott végre kényszerleszállást. (Az utóbbi átfordult és összetört, pilótája — Zsoldos László szakaszvezető — életét vesztette.) December 19-én a magyar vadászbombázó-osztály hét üzemképes gépét újra harcba vetették, két csatarepülőgép (Baltházár főhadnagy és Demeter hadnagy) nem tért vissza. A fokozódó német—magyar támadások miatt december 17-én a szovjet 244. bombázórepülő-hadosztály kötelékei újabb csapást hajtottak végre a tótvázsonyi német repülőtér ellen. A német légvédelmi tüzérség erős elhárító tüze ismét eredménytelen maradt.³¹ A nap folyamán — 14 óra 20 perc körül — a Balaton északi légtérében egy délkeleti irányba menekülő — németországi bevetése során — megsérült amerikai négymotoros Consolidated B—24 „Liberator” bombázógép jelent meg. A Kenyeriben állomásozó magyar 101/II. vadászrepülő-osztály két gépe üldözőbe vette, s Dunaföldvártól DK-re lelőtte.

c) Légi harctevékenység a „Margit” vonal áttörésének időszakában (1944. december 20—31.)

1944. december 20-án reggel a szovjet 3. Ukrán Front 46. hadserege Baracska és Kápolnásnyék között, a 4. gárdahadsereg pedig Székesfehérvártól délre megindította támadását a német—magyar „Margit” vonal áttörésére, s a budapesti német—magyar katonai csoportosítás nyugati irányú bekerítésére. A Székesfehérvárnál kibontakozó áttörést a szovjet 306. csatarepülő-hadosztály kötelékei támogatták. Miközben a hadosztály főerői az ellenséges védelem harcászati célpontjait támadták, a hadosztály egy másik csoportja — A. I. Prosev százados parancsnoksága alatt — az ellenség közeli hadművelési mélységében levő repülőtereket bombázta. A támadások során egy hárommotoros Ju—52 típusú szállító

és egy FW—190 típusú csatarepülőgépet megsemmisítettek.³² Különösen heves szovjet csatarepülőgép-támadások érték a várpalotai repülőteret, valamint a Hajmáskér körzetében összpontosított német páncélos erőket.³³ A veszprémi repülőteret támadó szovjet csatarepülőgépek ellen a magyar 101/1. vadászrepülő-századot vetették harcba. Egy, találatokat kapott szovjet IL—2-es csatarepülőgép Szentkirályszabadjától DK-re, a berektői dűlőben lezuhant, és kétfőnyi személyzetével együtt megsemmisült.³⁴ A Székesfehérvár északi térségében egyre hatalmasabb erőkkel kibontakozó szovjet támadás miatt a frontközelbe került várpalotai és csóri repülőtereket kiürítették. December 23-án délelőtt a német 52/II. vadászrepülő-osztály 4., 5. és 6. vadászrepülő-századai a veszprémi repülőterre vonultak vissza; az osztályparancsnokság (pk.: G. Barckhorn őrnagy) a veszprémi püspöki palotába települt. A várpalotai repülőtérrel a magyar 102. vadászbombázó-osztály megmaradt öt Focke-Wulf FW—190 típusú repülőgépét Páliba irányították. A német 2/III. zuhanóbombázó-osztály ezzel egyidejűleg — ugyancsak a várpalotai repülőtérrel — Kemenesszentpéterre települt. Az átrepüléseknél súlyos baleset történt: az egyik német FW—190-es csatarepülőgép pilótája Zirc felett alacsonyrepülést hajtott végre. A repülőgép a cisztercita főapátság épületének ún. Vöröstoronyának ütközött és felrobbant; súlyos károkat okozva az épületben. (A pilóta — Anton Ower-mayer altiszt — életét vesztette.)³⁵

Az áttelepülést a német 52/6. vadászrepülő-század fedezte: délelőtt 10—11 óra között heves légi harcokat folytatva a támadó szovjet vadászrepülőgép-kötelékekkel a Balaton légtérében.³⁶

Az áttelepítés még folyamatban volt, mikor a délutáni órákban — Németország felől visszatérő — amerikai North American P—51 „Mustang” típusú vadászrepülőgépek jelentek meg Veszprém felett. Három amerikai vadászgép megtámadta a légtérét biztosító német 52/5. vadászrepülő-század gépeit. Az összecsapásban a század parancsnoka, H. Ewald hadnagy az egyik amerikai gépet lelőtte, majd percekkel később az ő gépet is találatok érték. (H. E. hadnagy 300 méterről ejtőernyővel kiugrott és földet ért.)³⁷ Az amerikai gép a Bakonyban zuhant le. A magyar 300/101. katonai munkásszázad katonái másnap Bakonyszücs környékén megtalálták az USA jelzéssel ellátott narancssárga ejtőernyőt, s a bujkáló amerikai pilóta géppisztolyból tüzelt a keresésére induló magyar katonákra.³⁸

December 23-án este 20 óra után a szovjet 262. éjszakai bombázórepülő-hadosztály több hullámban bombázta a Veszprémkülső-pályaudvaron vesztglő német katonai szerelvényeket. Egy repülőbenzinnel teli tartálykocsisort találatok érték, és azt felgyújtották. Néhány órával később, a december 24-re forduló hajnali 02 óra 45 perctől — két órán át — folyamatosan bombázták a szovjet PO—2-es repülőgépek a Veszprémen át vezető hadifontosságú utakat. Mintegy 25 db 50 kg-os bomba találatra érte a legfontosabb útcsomópontokat a Károly-templomnál, a Múzeum körül, a Kórház utcában, a nagyposta

4. ábra. Szovjet PO—2 típusú repülőgépek

Снимок 4. Советские самолёты типа ПО—2.

előtt, valamint a Kádár és Pázmándy utcákban. A súlyos rombolások mellett két német és két magyar katona, valamint három polgári személy vesztette életét.³⁹ Több bombatalálat érte a városi kórházat, a férfitestületet és a szülészeti osztályt olyan súlyos találatok érték, hogy azokat a belgyógyászat alatti pincékbe kellett költöztetni. A kórházban emberveszteségek nem voltak.⁴⁰

A szovjet adatok szerint a 17. légi hadsereg december 23-án és az azt követő éjszaka a Dunántúl térségében összesen 749 nappali és 100 éjszakai bevetést hajtott végre.⁴¹

December 23—24-én — közvetlen Székesfehérvár elfoglalása utáni napokban, amikor a frontvonal még csak 2—3 km-re húzódott a várostól — a szovjet 288. vadászpilóta-hadosztályt a város körüli repülőterekre vonták előre, hogy minél közelebb legyenek a harcban álló földi csapatokhoz. A 659. vadászpilóta-ezred (pk.: V. M. Szmeskov alezredes) a Székesfehérvár-sóstói, a 897. vadászpilóta-ezred (pk.: A. M. Makarov őrnagy) pedig a börgöndi repülőterre települt. Az áttelepítés alatt a 611. vadászpilóta-ezred (pk.: N. F. Iszajenko alezredes) kötelékei biztosították a légteret.⁴²

Székesfehérvár elfoglalása után a szovjet 4. gárdahadsereg főerői északi irányba, a Duna felé törtek előre. Különösen súlyos harcok tomboltak december 24-én, amikor a szovjet 17. légi hadsereg a Balaton északi térségében 953 nappali és 136 éjszakai bevetést hajtott végre a földi csapatok támogatására. A bombázó- és csatarepülőgép-kötelékek a nap folyamán megsemmisítettek 24 harcokocsit, 250 gépkocsit, 30 vasúti vagont, 18 tábori és légvédelmi üteget; a vadászpilóta-gépek pedig húsz ellenséges vadászpilóta-gépet lőttek le.⁴³ A légteret verhetetlenül a szovjet harcirepülőgép-kötelékek uralták. A magyar 101/5. és a német 52/6. vadászpilóta-századok csak délután 14 óra körül igyekeztek zavarni Bicske és Seregélyes légterében a támadó szovjet csata- és vadászpilóta-gép-kötelékeket.⁴⁴ December 25-én a szovjet támadás folytatta előretörését északi irányba, miközben a szovjet kötelékek továbbra is uralták a légteret.⁴⁵ A magyar 101/I.

vadászpilóta-osztály támogatására déli 12 óra 10 perctől — Mór és Székesfehérvár légterében — a veszprémi repülőteréről harcba vetették a német 52/6. vadászpilóta-századot is.⁴⁶

1944. december 26—27—28-án a nagy köd és az alacsony felhőalap mindkét harcoló fél légikötelékeit megbénította. Csak december 29-én jelentek meg újra a szovjet csata- és vadászpilóta-gép-kötelékek Veszprém légterében, melyek ellen a veszprémi repülőteréről a német 52/5. vadászpilóta-századot vetették harcba.⁴⁷

December utolsó napjaiban a szovjet 4. gárdahadsereg elérte — Dunaalmás és Esztergom között — a Dunát. Ezt követően a hadsereg — a hadművelési terveknek megfelelően — arcvonallal nyugat felé fordult, s ideiglenes védelemben ment át a Dunaalmás—Balatonakarattya közti 120 km-es arcvonalszakaszon. Kialakították a budapesti ellenséges csoportosítás bekerítésének arcvonalát, hogy fedezzék a Budapestet nyugati irányból ostromló szovjet 46. hadsereget a németek várható felmentési kísérletei ellen.

Az 1944. decemberi harcokról a magyar 101. honvéd vadászpilóta-ezred parancsnokság az alábbi összefoglaló jelentést adta ki:

101/I. honvéd vadászpilóta-osztály:

55 bevetés 229 db géppel;

légi győzelmek száma: 13;

saját veszteség: 11 db repülőgép; egy pilóta eltűnt, egy megsebesült.

101/II. honvéd vadászpilóta-osztály:

4. vadászpilóta-század: 10 bevetés 62 géppel;

légi győzelmek száma: 4;

saját veszteség: nincs.

5. vadászpilóta-század: 13 bevetés 66 géppel;

légi győzelem: 1;

saját veszteség: nincs.

6. vadászpilóta-század: továbbra is kiképzés alatt Kenyeriben.⁴⁸

1944. december 26—30-ra a szovjet 3. Ukrán Front 46. és 4. gárdahadseregei bekerítették Budapestet a német IX. SS hegyi és a magyar I. gyalogoshadtesteket. A bekerítésben harcoló német—magyar csapatok további ellátására a német IV. légiflotta alárendeltségében megszerveztek a Budapesti Légi Ellátócsoportot (pk.: Conrad tábornok). A csoport a 30. szállítórepülőcsoportból (Heinkel He—111 típusú gépekkel), a 2/III. és 3/III. szállítórepülő-osztályokból (Junkers Ju—52 típusú gépekkel) és a 2/I. szállítórepülő-osztályból (Gotha-Go—242 és DFS. 230 típusú szállító vitorlázó repülőgépeket vontató Dornier Do—17 típusú repülőgépekkel) állott. A 3/III. és 2/I. szállítórepülő-osztályok (parancsnokok: Penkert őrnagy és Faé százados) a pápai repülőtéren összpontosultak. Ugyanitt összpontosult a csoportnak alárendelt magyar 102/2. szállítórepülő-század 9 db Ju—52-es, 3 db Fiat—G—12-es és 12 db Focke-Wulf FW—58-as repülőgéppel.⁴⁹ Az első bevetésre 1944. december 31-én este 21 órától került sor: a magyar Ju—52-esek a szovjet aknavetőtűz alatt álló budapesti löversenypályán szálltak le löszerből álló szállítmányukkal. A repülőgépek — gépenként 8—8 német sebesülttel — 1945. január 1-re virradó hajnali 03 órára tértek vissza.⁵⁰

5. ábra. Német JU—52 típusú szállító repülőgép (1945. január)

Снимок 5. Германский транспортный самолёт типа ЮИ—52. (Январь 1945-го года)

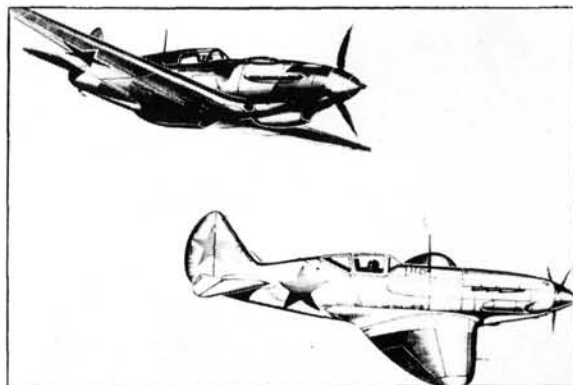
d) Légi harctevékenység a budapesti csoportosítás felmentésére indított német ellencsapások időszakában (1945. január 1—25.)

1945. január 1-én este a német „Balck” hadműveleti csoport — megerősítve a lengyelországi frontról átcsoportosított IV. SS páncéloshadtesttel — megindította a Tata-Tóváros körzetéből — a Gerecse és Pilis hegységeken át — budapesti csoportosításának felmentésére tervezett ellencsapásait, melyek január 12-én kudarccal végződtek. A kedvezőtlen időjárási viszonyok ellenére — a hónap folyamán mindössze hét, repülésre alkalmas és 13, repülésre korlátozottan alkalmas nap adódott — a harcoló felek igyekeztek maximálisan alkalmazni repülő erőiket. Január 1-én napközben — az ellencsapás előkészületeinél — harcba vetették a magyar 101/II. vadászrepülő-osztály több kötelékét, melynek két gépe — a W—148 és W—128-as vadászrepülőgépek (Nemeslaki Zoltán őrmester és Füleky Béla hadnagy) eltűntek. A 101/I. vadászrepülő-osztály a nap folyamán három bevetést hajtott végre 9 géppel. A bevetések nem jártak eredménnyel; három saját gép megsemmisült, s egy pilóta (Buzogány Lajos zászlós) Seregélyes légterében eltűnt.⁵¹ Január 2-án — a Gerecseben tomboló harcok légterében — súlyos légi harcok alakultak ki. A támadó német páncélos erők ellen bevetett egyik — 18 db IL—2-esből álló — csatarepülőgép-köteléknek négy Lavocskin La—5-ös vadászgép oltalmazta D. Sz. Kravcov őrnagy (a Szovjetunió hőse) parancsnoksága alatt.⁵² A köteléknek hat német FW—190-es vadászgép támadta meg. Az összecsapásban Kravcov őrnagy azonnal lelőtt egy ellenséges gépet. A légi harcban a szovjet Kalinin alhadnagy szorult helyzetbe került, a segítségére siető Kravcov (aki rövidesen maga is súlyosan megsebesült) még egy ellenséges vadászrepülőgépet lelőtt.⁵³ A magyar és német adatok szerint a légi harcban déli 11 óra 15 perctől 11 óra 45 percig részt vett a magyar 101/I. vadászrepülő-

osztály több köteléke és a német 52/6. vadászrepülő-század.⁵⁴

Este 19 órakor a szovjet 262. éjszakai bombázórepülő-hadosztály PO—2-es repülőgépei támadást hajtottak végre Pápa körzete ellen. Bombázták a repülőteret, ahol a német 3/III. szállítórepülő-osztály két Ju—52-es hárommotoros szállító repülőgépe megrongálódott.⁵⁵ Bombatalálatok érték a pályaudvar körzetét is. Az anyagi károk mellett az emberveszteség jelentéktelen volt: az Arany János utcában egy polgári személy életét veszítette. Ezzel egyidejűleg a szovjet éjszakai bombázógépek támadást hajtottak végre a veszprémi viadukt ellen is. Míg a völgyhid sértetlen maradt, több bombatalálat érte a Harmat és Templom utcákat, ahol — egy ott működő német katonai rádióállomás — több német katonája és három polgári személy életét veszítette.

1945. január 3-án a német páncélostámadás Bicskétől északra elakadt. A szilárd szovjet védelem áttörésének megkönnyítésére a német I. repülőhadtest (mivel 2. zuhanóbombázó-ezred I. és II. osztályait ezekben a napokban visszarendelték Németországba) a Győr-Nemesócsa körzetében összpontosított német 4. csatarepülő-ezred és a magyar 102. gyorsbombázó-osztály kötelékeit vetette harcba. A német és magyar csatarepülőgépeket a magyar 101. honvéd vadászrepülő-ezred mintegy negyven vadászrepülőgépe biztosította nagy magasságban és két lépcsőben. Déli 13 óra után déli irányból, a csákvári repülőtérrel felszálló, kb. huszonöt szovjet Lavocskin LA—5 típusú vadászrepülőgép támadta meg a magyar és német csatarepülőgépeket. A magasban biztosító magyar vadászrepülőgépek zuhanórepüléssel csaptak le a támadó szovjet vadászgépekre, s rövidesen súlyos légi harc bontakozott ki Bicske és a Velencei-tó közti légtérben. A légi harcban a magyar 101/1. vadászrepülő-század öt gépe semmisült meg. Ugyanakkor a szovjet légvédelmi tüzérség a magyar 101/4. vadászrepülő-század egyik gépét megrongálta és kényszerleszállásra kényszerítette. A gép pilótája — Sz. G. hadnagy — szovjet hadifogságba esett.⁵⁶ A magyar va-

6. ábra. Szovjet LAGG—3 és Mig—3 típusú vadászrepülőgépek

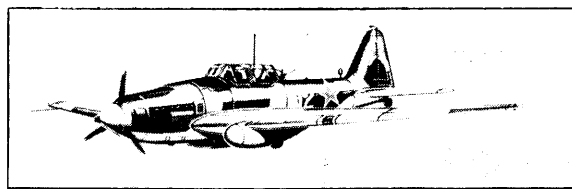
Снимок 6. Советский истребитель типа Миг—3 и ЛАГГ—3.

dáspilóták hat szovjet vadászpilóta lelőését jelentették. A magyar pilóták győzelmi jelentéseihez kétség férhetett, mert másnap, 1945. január 4-én a magyar 101. honvéd vadászpilótaezred parancsnoka, Heppes Aladár őrnagy szigorú hangú utasítást adott ki a légi győzelmek igazolása tárgyában: „... Feltűnt, hogy különösen a 101/II. osztálynál úgyszólván minden légi győzelem tanú nélkül folyik le, s a pontos lelővési hely is hiányzik. Ugyanakkor a bevetési jelentés a kötelék szétszóródását nem jelenti. Az igazolás feltételeit nélkülöző jelentéseket vissza fogom adni, mert nem vagyok hajlandó az ezred hírnevét neveltségessé tenni sorozatos olyan győzelmekkel, mely kötelékharcban történt, de senki sem látta. Mivel a géppár el nem hagyhatja egymást, tanúnak kell lenni!”⁵⁷

Január 4-én továbbra is a Gerecse hegység térségében dúltak a földi és légi harcok. A nap folyamán a magyar 101/1. honvéd vadászpilótaosztály a veszprémi repülőtérrel három bevetést hajtott végre 17 géppel. A visszatérő sérült gépek közül négy a leszállásnál összetört.⁵⁸ A bevetésekben a délelőtti órákban a veszprémi repülőtérrel bevetett német 52/6. vadászpilóta-század is részt vett.⁵⁹ Január 5-én a szovjet 306. és 189. csatarepülő-hadosztályok kötelékei — a 288. vadászpilóta-hadosztály támogatásával — változatlan hevességgel támadták a Gerecseben és Pilisben előnyomuló német IV. SS páncéloshadtestet. Az egyik szovjet IL—2-es csatarepülő-csoport — Bakanov őrnagy parancsnoksága alatt — a Sári-sáptól északnyugatra felvonuló német csapatok négy harckocsiját, nyolc gépkocsiját és mintegy nyolcvan katonáját semmisítette meg. A földi csapatok segítségére siető német FW—190. mintájú csatarepülőgépek közül a szovjet IL—2-esek egy német gépet lelőttek.⁶⁰ A német földi csapatok légi támogatásában a magyar 101/II. vadászpilóta-osztály néhány köteléke is részt vett.

1945. január 6-án a magyar 101. honvéd vadászpilóta-ezred két osztályát kivonták a magyar Honi Légvédelmi Parancsnokság és a német 8. honi vadászpilóta-hadosztály hatásköréből. (Valójában a vadászpilóta-ezred már 1944. november eleje óta nem honi légvédelmi, hanem frontfeladatokat látott el!) A német IV. légiflotta parancsnoksága a nagy veszteségeket szenvedett dunántúli német vadászpilóta-erőket: az 51/II., 52/II., 53/I. vadászpilóta-osztályokat, valamint a magyar 101. honvéd vadászpilóta-ezred két osztályát a — gépek nélkül maradt — német 76. vadászpilóta-ezred parancsnokságának (pk.: Ernst Düllberg őrnagy) rendelte alá.⁶¹ Néhány nappal később, január 15-én a Veszprém-jutasi repülőtérén állomásozó magyar 102. önálló vadászpilóta-osztály (pk.: Kovács József őrnagy) két századát, valamint a géppótlást szállító törzs (pk.: Békássy István százados) pilótáiból szervezett századot a 101/III. vadászpilóta-osztály 7., 8. és 9. vadászpilóta-százada elnevezéssel a 101. honvéd vadászpilóta-ezrednek rendelték alá. Az új osztályt az ezred növekedéskörülményéből és a 103. kiképződandártól átadott 32 repülőgép-vezetével egészítették ki.

Január első hetében a szállítórepülőgép-osztályok is folytatták tevékenységüket. A január 3-án ködös idő miatt elmaradt bevetés után, 4-én éjszaka 63 db He—111-es és 7 db Ju—52-es repült be Budapest fölé.⁶² Január 5-én a magyar 102. szállítórepülő-osztály ejtőernyős-konténerekből, 600 méteres magasságból dobott le utánpótlást a budai oldalon harcoló védőknek.⁶³ Január 6-án a német egységek 23 szállító repülőgépe még leszállt a löversenypályán: kirakott 36 tonna löszert, 2 m³ üzemanyagot, s kihozott 228 sebesültet; a másik kötelék 49 db He—111-es és 9 db Ju—52-es pedig 40 tonna élelmiszert ejtőernyőn dobott le.⁶⁴ Hajnali 04 órakor a magyar 102. szállítórepülő-osztály négy Ju—52-es is Budapest fölé repült. A löversenypálya már olyan erős szovjet aknavetőtűz alatt állt, hogy meg sem kísérelték a leszállást. Miután a szovjet légvédelmi gépgyűk is tüzelni kezdtek, a négy gép visszafordult. A kavargó hóvihárban csak három gép ért vissza Pápára, s csak nagy nehézségek között, hat sikertelen kísérlet után tudtak leszállni. Kezdetben azt hitték, a negyedik gép elpusztult. Csak később derült ki, hogy az S—221-es számú Ju—52-es átrepült a frontvonalon, s a szolnoki repülőtér közelében leszállt, majd megadta magát a szovjet csapatoknak. A gép parancsnoka: Stifter János főhadnagy és a gép négyfőnyi személyzete a teljes rakományt — 40 láda löszert és 118 puska — átadta a szovjet parancsnokságnak.⁶⁵

7. ábra. Szovjet IL—2 típusú csatarepülőgép

Снимок 7. Советский штурмовик типа ИЛ—2.

Január 6-án éjszaka a szovjet 262. éjszakai bombázórepülő-hadosztály PO—2-es kötelékei élénk harctevékenységet fejtek ki: elsősorban Győr körzetében bombázták az utak hadiforgalmát. A német 5. éjszakai csatarepülő-ezred néhány gépe felszállt: egy találatokat kapott német repülőgép a győri temetőben zuhant le.⁶⁶

Január 7-től — bár a földi harcok elérték tetőfokukat: a német I. lovas hadtest Magyaralmás irányából támadott Zámoly irányába, hogy hátba támadja a Bicskénél szilárdan védekező szovjet erőket — a kedvezőtlen időjárási viszonyok miatt mindkét harcoló fél légi tevékenysége csökkent. Január 8-án déli 13—14 óra között a veszprémi repülőtérrel harcba vetették a német 52/6. vadászpilóta-századot, amely Székesfehérvár—Zámoly légterében megtámadta a szovjet 244. bombázórepülő-hadosztály „Boston” bombázóit, melyek a Zámolyt támadó német páncélosokat bombázták.⁶⁷ Január 9-én a magyar 101/II. vadászpilóta-osztály Bicske légterében hajtott végre szabad vadászatot.

Január 12-én a német hadvezetés leállította a „Konrad—I” és „Konrad—II” fedőnevű ellencsapásokat. A IV. SS páncéloshadtest főerőit — jól rejtve — Veszprém, Várpalota és Berhida körzetébe csoportosították át, egy új — a „Konrad—III” fedőnevű — ellencsapás végrehajtására. Január 12-én délben — a visszavonuló német gépesített és páncélos csapatokat támadó szovjet csata-, vadász- és bombázórepülőgép-kötelékek ellen — a veszprémi repülőtérrel harcra vetették a magyar 101/8. és a német 52/6. vadászrepülő-századokat. A bombázókat biztosító szovjet vadászrepülőgépek felvették a harcot a támadó ellenséges gépekkel. A szovjet M. D. Cikin hadnagy (a Szovjetunió hőse) vadászraja Esztergom légtérében megtámadta az ellenség egyik — hat Me. 109-es vadászgépből álló — csoportját, s közülük egyet lelőtt.⁶⁸ A légi harc során a magyar vadászrepülő-század gépei Pilisvörösvár, Csepel és Baracska légtérében szóródtak szét.⁶⁹ A német vadászrepülő-század délután 14 óra 30 perc körül elsősorban Muzsla légtérében támadta a szovjet kötelékeket.⁷⁰

Január 16-án a déli órákban újra heves légi harcok lángoltak fel a visszavonuló német IV. SS páncéloshadtest légtérében. A német 52/6. vadászrepülő-század mellett harcra vetették a magyar 101/1. és 101/5. vadászrepülő-századokat is a hátráló német csapatokat támadó szovjet csata- és vadászrepülőgépek ellen. A légi harcok során a szovjet V. J. Sapiro főhadnagy (a Szovjetunió hőse) a légi harcok során egy FW—190-es és egy Me. 109-es ellenséges vadászrepülőgépet lőtt le.⁷¹

Január 7-től a német szállítórepülő-osztagok is folytatták éjszakai bevetéseiket Budapest felett. A német 3/III. szállítórepülő-osztály (29 bevethető géppel) a január 7-ről 8-ra forduló éjszaka Pápáról hét Ju—52-est indított, de ezek közül csak három érte el a célterületet. Január 8-án este 10 óra 53 perc és 23 óra 15 perc között a pápai repülőtérrel 29 német Ju—52-es szállt fel. Ezek közül csak tíz érte el a célterületet, 18 sikertelenül tért vissza, egy pedig eltűnt. A január 9-ről 10-re forduló éjszaka nyolc gép startolt, ebből négy teljesítette feladatát, négy sikertelenül tért vissza. Január 11-én a 3/III. szállítórepülő-osztály 39 db Ju—52-es gépből 32 volt bevethető állapotban. Január 12-én reggel 05 óra 35 perctől 11 óráig 16 német szállító repülőgép szállt fel Pápáról: 7 gép teljesítette feladatait, 7 sikertelenül tért vissza, két gép eltűnt. Ezen a napon a magyar 102. szállítórepülő-osztály is bevetésben volt. Visszatérőben az egyik magyar Ju—52-es Szarvaskendőtől 5 km-re (Körmend DK) kényszerleszállást hajtott végre.⁷² Január 13-án napközben — 11 óra és 16 óra 38 perc között — vetettek be 17 szállítógépet Pápáról, erős vadászrepülő-biztosítással. Január 14-én 19 óra 30 perckor 13 gép indult bevetésre Budapest fölé. Január 15-én 16 órakor 16 gép startolt Pápán: 9 gép végrehajtotta feladatát, 7 gép műszaki hibák miatt visszafordult. Este 23 óra 30 perctől újabb 24 gép szállt fel: 21 gép teljesítette feladatát, 3 gép műszaki problémák miatt visszafordult. Január 16-án délelőtt hét német Ju—52-es indult bevetésre vadászbiztosítással. Csak egy gép tért

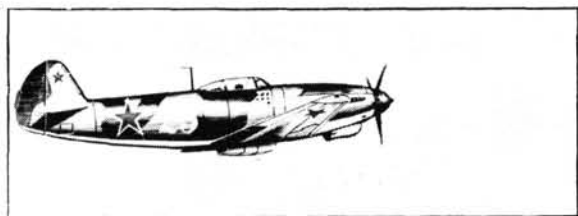
vissza rommá löve és hét halottal a fedélzetén; kettőt a szovjet légvédelmi tüzérség, négyet pedig a szovjet vadászrepülőgépek lőttek le.⁷³ Az egyik Ju—52-est V. J. Sapiro gárdafőhadnagy lőtte le.⁷⁴ A súlyos veszteségek ellenére este 18 órakor újabb öt német szállító repülőgép startolt Pápáról. A bevetésben a magyar 102/2. szállítórepülő-század gépei is részt vettek. Eppen startra álltak a gépek, mikor a repülőtér felett szovjet PO—2-es bombázógép jelent meg. Az egyik bomba 5 méterre csapott le egy startra kész magyar szállító repülőgép mellett. A gép rakományával együtt felrobbant.⁷⁵ A németek a következő nap hajnaláig folytatták bevetéseiket. Január 17-én hajnalban az egyik startoló német szállítórepülőgép a pápai repülőtértől 2 km-re lezuhant, felrobbant és személyzetével—rakományával együtt elégett.⁷⁶

Az 1945. január 1—12. között kudarccal végződött „Konrad—I” és „Konrad—II” felmentési kísérletek után a német hadvezetés 1945. január 18-án reggel — „Konrad—III” fedőnévvel — Csór és Balatonakarattyva szélességében újra harcra vetette a IV. SS páncéloshadtestet. A német csapatok január 25-re, súlyos harcok után, délről kerültk meg a Velencei-tavat, s Vereb—Vál körzetéig törtek előre. Az ellentámadás első napján, január 18-án a német I. repülőhadtest 270 bevetéssel támogatta a földi csapatokat. A légi harcok során a németek 12 szovjet repülőgép leölését jelentették, saját veszteségeik részletezése nélkül.

Január 18-án délután a szovjet csatarepülőgép-kötelékek különösen súlyos csapásokat mértek a Csajág—Enying körzetében támadó német 3. páncélososztályra. Délután 13 óra után a támadó szovjet csatarepülőgépek ellen a veszprémi repülőtérrel harcra vetették a magyar 101/2. vadászrepülő-századot is, amely Csajág felett egy IL—2-es csatarepülőgép leölését jelentette.

A nagy erejű páncélos támadás miatt mindkét harcoló fél légi erejét elsősorban harcászati feladatokra alkalmazta. Január 19-én a kedvezőtlen időjárási viszonyok miatt a légi tevékenység mindkét fél részéről ideiglenesen csökkent. Január 20-án az időjárás kiderült, s az arcvonalszakasz teljes szélességében fellángoltak a légi harcok. Délután 14 óra körül a magyar 101/II. honvéd vadászrepülő-osztályt a Simontornya—Dunaföldvár irányába támadó német I. SS páncéloshadtest támogatására alkalmazták. A 101/4. vadászrepülő-század Pincehely-vasútállomást támadta, miközben a 101/5. vadászrepülő-század — mélyen behatolva a szovjet hadművelési mélységbe — Ráckeve és Kiskunlacháza légtéréig repült. A Budapest délnyugati és déli légtérében kibontakozó légi harcokban különösen kitűnt a szovjet Ny. Ny. Kononyenko gárdaszázados vadászrepülő-százada. Kononyenko hat vadászgépet a nap folyamán kétszer vezetett harcra az ellenséges repülőgépek ellen, s a harcban két repülőgépet lelőtt.⁷⁷

A január 21-i viszonylagos nyugalom után, január 22-én a német áttörés egész sávjában újra fellángoltak a légi harcok. A légi harcok súlypontja — akárcsak a földi harcoké is — első-

8. ábra. Szovjet Jak—9 típusú vadászpilóta

Снимок 8. Советский истребитель типа ЯК—9.

sorban Székesfehérvár körzetében volt, ahol különösen súlyos harcokba került a magyar 101/8. és 101/5. vadászpilóta-század.⁷⁸

Délután 14 óra 50 perckor a veszprémi repülőterén riasztották a 101/I. honvéd vadászpilóta-osztály egyik, négy gépből álló raját: a közeledő magyar 102. gyorsbombázó-osztály 9 db Me. 210-es gépét kellett biztosítaniok egy Székesfehérvár irányába végrehajtott támadás alkalmából. A célterület fölé érve a magyar kötelék gyenge szovjet légvédelmi tüzéséget tüzet kapott, mire a gyorsbombázók azonnal szétszóródtak. Rövid idő múlva, nagy magasságban 8—10 kondenzcsík jelent meg — szovjet vadászpilóta-gépek. Bár a szovjet vadászpilóta-gépek nem támadtak, a magyar gyorsbombázó-század gépei úgy szétszóródtak, hogy csak két gép zárkózott fel egymáshoz, melyet a négy vadászpilóta-gép hazatérésig biztosított.⁷⁹

A német áttörés miatt a szovjet 9. vegyes csatrepilóta-hadtest 288. vadászpilóta- és 189. csatrepilóta-hadosztályai kiűritették dunántúli repülőtereiket, s a Kiskunhalas, Szabadszállás, Tököl, Zombor repülőterekre vonultak vissza. A Kiskunlacházán összpontosított 10. csatrepilóta-hadtestet a nap folyamán a 17. légihadsereg alárendeltségébe utalták. A 244. bombázórepilóta-hadosztály továbbra is Kecskeméten állomásozott.

Január 22-én a német I. és II. repilóhadtestek kötelékei 40 bevetést hajtottak végre a támadó IV. SS páncéloshadtest sávjában. (70 gépjárművet és 31 repilógépet semmisítettek meg — jelentésük szerint.)⁸⁰

Január 23-án a magyar 101/I. vadászpilóta-osztály összesítő jelentést adott ki január havi tevékenységéről. Ezek szerint a hónap során 83 bevetést hajtottak végre 344 géppel. A bevetések során 11 légi győzelmet arattak. Ugyanakkor az osztály géppálmányának mintegy 75%-át — 26 db gépet — vesztek el. Ebből 11 db gép 100—60% -os, 14 db gép 60—30% -os, egy gép pedig 10% -os sérülést szenvedett el.⁸¹ A bevetések során egy pilóta meghalt, négy pedig eltűnt.

e) Légi harctevékenység a szovjet 3. Ukrán Front ellencsapásának időszakában (1945. január 26—február 16.)

A harmadik — „Konrad—III” fedőnevű — német ellencsapás is teljes kudarcot vallott a szovjet 3. Ukrán Front 4. és 26. hadseregeinek —

1945. január 26-án megindított — kétoldali ellencsapása során. A Budapest délnyugati körzetéből, valamint a Dunaföldvár térségéből indított szovjet ellentámadás február 16-ra a német IV. SS és III. páncéloshadtesteket a „Margit” vonal — Dinnyés, Külsőbáránd, Tác, Balatonvilágos közti — erősítéseibe szorította vissza. A szovjet földi — lövész- és páncélos — erőket a szovjet 5. és 17. légi hadseregek tömeges csapásai támogatták. A német 52/II. vadászpilóta-osztály különösen január 27-én délután vívott heves légi harcokat a támadó szovjet csata- és vadászpilóta-kötelékekkel.⁸² A magyar 101. honvéd vadászpilóta-ezredet is bevetették a szovjet kötelékek ellen. A 101/3. vadászpilóta-század január 30-án Sárossod légtérében vívott heves légi harcokat. Február 4-én délelőtt 09 óra 20 perc körül a Velenicei-tó légtérében szabad vadászatot végrehajtott magyar 101/4. vadászpilóta-század és egy — ismeretlen alakulathoz tartozó — német FW—190-es kötelék először csapott össze — az újonnan bevetett, korszerű szovjet — Jak—9.U típusú vadászpilóta-gépekkel. A nyolc gépből álló szovjet kötelék (pk.: A. I. Koldunov százados) 2000 méteres magasságban járőrözött, mikor észrevette maga alatt a — szovjet földi csapatokat támadó — német FW—190-es csatrepilóta-gépeket. A magassági fölényből lezúduló szovjet vadászpilóta-gépek az első rácsapáskor két, ellenséges repilógépet lelőttek.⁸³

9. ábra. Német FW—190 típusú vadászpilóta (1944. december, Tótvázsony)

Снимок 9. Германский истребитель типа ФВ—190. на аэродроме местности Тотважонь.

1945. február 3-án a német 4. légiflotta a német II. repilóhadtestet átadta az Odera-arcvonalszakaszon harcoló német 6. légiflottának. A dunántúli német—magyar repiló erők vezetését a német I. repilóhadtest parancsnoksága vette át.⁸⁴

Az elmúlt téli időjárás miatti hosszú szünet után — 1945. február 7-én a MASAF amerikai 15. hadászati légi hadserege újra támadást intézett Bécs ellen. A német 8. honi vadászpilóta-hadosztály kötelékeivel vívott légi harcok a Dunántúli légtérébe is kiterjedtek. Egy, találatokat kapott amerikai vadászpilóta-gép Somlyóhegytől

ÉK-re, Dobánál zuhant le; pilótája (Read Moore hadnagy) életét vesztette. Ezzel egyidejűleg egy sérült amerikai négymotoros B—24 „Liberator” bombázógép — melynek személyzete Bakony-pölöske körzetében ejtőernyős ugrással elhagyta az égő gépet — Tósokberénd községben zuhant le. (A Tomózer-féle házra zuhanó égő roncs egy négyéves kisgyermeket megölt.)

Az elmúlt harcok során súlyos veszteségeket szenvedett magyar 101. honvéd vadászpilótaezredet 1945. február 9-én új és korszerűbb vadászpilótaezredet tölthetett fel. A 101/I. honvéd vadászpilótaosztály 23 db, a 101/II. honvéd vadászpilótaosztály pedig 3 db új, Messerschmitt Me—109. G—10. U/4 típusú vadászpilótaegépet kapott, melyeknek fegyverzete — az eddigi 1 db 30 mm-es motorgéppágyú és 2 db 13 mm-es nehézgéppuska mellett — kibővült a szárnyak alatti gondolákba szerelt 2 db MK—108-as típusú 30 mm-es géppágyúval.⁸⁵ A gép új formájú kabintetővel és FUG—25 típusú rádióval volt felszerelve. Az új gépek a W—197-től a W—222-ig terjedő lajstromszámot kapták.

Az új vadászpilótaegépekkel felszerelt 101/I. vadászpilótaosztály 101/1. vadászpilóta-századát 1945. február 12-én vetették harcba Nagyatád légtérben, illetve Dunaharasztnál, mely bevetések során két Jak—9-es lelövését jelentették.⁸⁶

Február 15-én a budapesti támadó hadművelet utolsó napján — a magyar Légierő Parancsnokság 12. sz. parancsában felhívta a magyar vadászpilóták figyelmét, hogy a frontvonalban megjelentek az új, Lavocskin LA—7-es típusú szovjet vadászpilótaegépek, melyek fordulékonyágban felülmúlták a Me. 109-es német és magyar vadászpilótaegépeket.

A „Konrad—III” felmentési kísérlet időszakában a szállítórepülő-csoport tovább folytatta a Budapesten körülvárt német—magyar csapatok ellátását. Január 18-án 16 órakor a pápai repülőtérről a német 3/III. szállítórepülő-osztály hét gépe startolt. (Az osztály állományában összesen 40 gép volt, ebből 24 bevethető állapotban.) Este 20 órakor szovjet repülőgépek jelentek meg Pápa felett, és röppécudulákat szórtak le.⁸⁷ Este 20 óra után a repülőtérről újabb 16 gép startolt, köztük a magyar 102/2. szállítórepülő-század gépei is. Január 19-ről 20-ra forduló éjszaka 19 gép szállt fel; 11 gép elérte a célterületet, 8 eredmény nélkül fordult vissza. Január 20-án délután 16 óra 28 perckor öt Ju—52-es és két Do—17-es szállt fel DFS—230-as teherszállító vitorlázórepülővel. (A további napokra a német forrás nem részletezi a szállítócsoporthoz egységeinek bevetéseit — csak összesített adatokat ad.) Február 9-én a csoport befejezte tevékenységét — állományában ekkor 51 db Ju—52-es, 46 db He—111-es, 9 db Do—17-es repülőgép és 23 db DFS—230-as teherszállító vitorlázórepülő volt. Eddigi bevetései során megsemmisült a csoport állományából: 36 db Ju—52-es, 7 db He—111-es, 1 db Ju—87-es és 1 db Do—17-es repülőgép, 48 db vitorlázógép. Embervesztései: 13 halott, 96 eltűnt, 29 sebesült. A Pápan állomásozó 3/III. szállítórepülő-osztály összesen 1515 tonna utánpótlást szállított Budapestre; napi átlagban 36 tonnát.⁸⁸

Február 16-án véget ért az — 1944. október 29-én megindított — szovjet budapesti hadművelet. Ez idő alatt a szovjet 17. légi hadsereg összesen 28 478 bevetést hajtott végre, ebből 6935-öt éjszaka. A lezajlott 514 légi harcban 435 ellenséges repülőgépet lőttek le. Megsemmisítettek továbbá: 294 harckocsit és rohamlőveget, 57 db páncélozott csapatszállítót, 31 db egyéb páncélozott gépjárművet, 18 mozdonyt és 449 vasúti kocsit.

A hadművelet során tanúsított kimagasló érdemeikért a 659. vadász- és 672. csatarepülő-ezredek a „Szuorov-rend” III. osztályát, a 31. vadász-, a 260. bombázó-, 639. és 98. csatarepülő-ezredek a „Kutuzov-rend” III. osztályát, a 39. önálló felderítőrepülő-ezred pedig az „Alexander Nyevszkij-rendet” kapta.⁸⁹

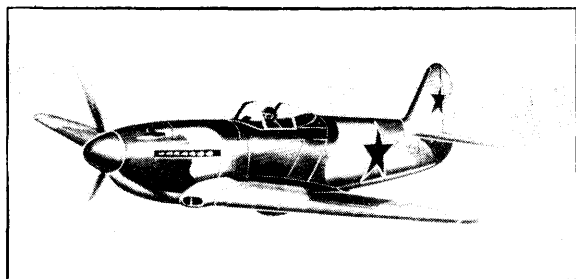
f) Légi harctevékenység a 3. Ukrán Front balti védelmi hadműveletének időszakában (1945. február 16—március 15.)

f) 1. A hadművelet első időszakának légi harctevékenysége (1945. február 16—március 5.)

Budapest felszabadítását követően, illetve a budapesti támadó hadművelet befejezése után, 1945. február 17-én a szovjet főparancsnokság kiadta direktíváját a következő — Bécs elleni — támadó hadműveletre, melynek kezdetét 1945. március 15-én jelölte meg. Az előkészületekre közel egyhónapos hadműveleti szünetet rendeltek el. A német hadvezetés, számítva egy közeli szovjet támadó hadműveletre, február 17-én — több lépcsőben — támadást rendelt el. Az első támadási lépcső — 1945. február 17-én — Szlovákia területén indult meg. Ennek következtében a légi harctevékenység is erre az arcvonalszakaszra tolodott át. Mivel az 1. repülőhadtest német és magyar erőit a Garam-frontszakaszon vetették harcba, ez megkönnyítette a szovjet 17. légi hadsereg — már február 15-én megkezdett — támadássorozatát. Február 15-én 18—19 óra között már szórványos bombatámadás érte a hadifontosságú utak csomópontjában fekvő Veszprémet. Február 16-án 14 óra 20 perctől — tizenöt percen át — húsz „Boston” mintájú kétmotoros szovjet bombázógép támadta újra a Veszprémen átvezető hadifontosságú utakat. A légitámadás este 19 órától 23 óráig kétszer megisméltődött. Február 17-én 14 óra után német vadászpilótaegépek támadták meg a szovjet bombázóegépeket kísérő szovjet vadászpilótaegépeket. A légi harc során — Veszprém légtérben — egy, találatokat kapott német vadászgép a város déli szélén (a mai József Attila u. 27—29. sz. házak telkére) zuhant. A gép pilótája ejtőernyővel földet ért.⁹⁰ Este 19 óra 30 perctől 22 óra 30 percig Veszprémet két ízben érte bombatámadás.

Február 18-tól kezdve egyre többször jelentek meg Nyugat-Dunántúl légtérben a — délkelet-németországi célpontokat támadó MASAF 15. amerikai stratégiai légi hadseregének kötelékei. Jelenleg nincs tudomásunk arról, hogy ezek a berepülések a szovjet hadvezetéssel együttműkö-

désben történtek-e, avagy az amerikai kötelékek öntevékeny akciói voltak? Február 18-án a Linz körzetét bombázó amerikai kötelékek megjelenése miatt déli 11 óra 44 perctől délután 13 óra 34 percig nagyriadó volt Veszprém körzetében. Másnap, 19-én a Bécs, Gráz, Klagenfurt térségét támadó 700 amerikai bombázó közelsége miatt délután 15–16 óra között rendeltek el nagyriadót Veszprém körzetében.⁹¹ Az esti órákban — 16 óra 20 perctől 23 óráig — viszont a szovjet 262. éjszakai bombázórepülő-hadosztály kötelékeinek megjelenése miatt rendeltek el hét ízben légi-riadót Veszprém körzetében. Ennek során — 18 óra 44 perc után — szórványos bombaledobások történtek a volt veszprémi menhely körzetében, ahol német gépkocsik vesztegeltek nagy számban.⁹² Február 20-án délelőtt 09 óra 40 perctől szovjet IL—2-es kötelékek jelentek meg Veszprém légtérében. A repülőterről harcra vetették a magyar 101/7. vadászrepülő-század négy gépét, majd a 101/8. század nyolc gépét. Veszprém felett légi harc alakult ki, azonban ennek részletei ismeretlenek.⁹³ Déli 13 óra után szovjet vadászrepülőgépek jelentek meg Veszprém felett, de ekkor a magyar kötelékeket nem vetették harcba. Este 19 óra 40 perctől — 24 óráig — a szovjet 262. éjszakai bombázórepülő-hadosztály PO—2-es repülőgépei támadták a Veszprémen átvezető hadifontosságú utakat: elsősorban a mai Zalka Máté tér körzetében levő útsomópontot érték bombatalálatok.⁹⁴

10. ábra. Szovjet Jak—3 típusú vadászrepülőgép

Снимок 10. Советский истребитель типа ЯК—3.

Február 21-én délelőtt 10 óra előtt rajtaütészerű szovjet csatarepülőgép-támadás érte a veszprémi belső pályaudvart: a támadó IL—2-es csatarepülőgépek bombákat dobtak és gépfegyvertűzzel lötték végig a pályaudvar körzetét és a városon átvezető — hadifontosságú — 8. sz. főközlekedési út Kossuth Lajos utcai szakaszát. A szovjet kötelék ellen azonnal harcra vetették a jutasi repülőterről a magyar 101/III. vadászrepülő-osztály 7. és 8. századainak 14 gépét. Az összecsapások során egy magyar gép eltűnt, egy pedig sérülten kényszerleszállt a repülőtéren.

1945. február 21-én — a Szövetséges Hatalmak hadseregeinek együttműködése keretében — az amerikai 8. és 15. légi hadseregek megkezdtek „Clarion” légi hadműveletüket a németországi célpontok ellen. Ugyanezen nap délelőtt 11 óra

05 perckor nagyriadót rendeltek el Veszprém körzetében is, mivel a Bécsét támadó amerikai 15. légi hadsereg bombázó- és vadászrepülőgép-kötelékei megjelentek a Dunántúl ÉNy-i légtérben. Mivel az amerikai kötelékek nem jelentek meg a légtérben, a légiriadót 11 óra 28 perckor lefújták. Néhány perccel később, 11 óra 43 perckor kisriadót rendeltek el, mert szovjet vadászrepülőgép-kötelékek jelentek meg Veszprém légtérben, s csak 12 óra 50 perckor távoztak. A vadászkothelék harcfelderítést végeztek, mert 20 perccel később ÉK-i irányból a szovjet 244. bombázórepülő-hadosztály kétmotoros „Boston” bombázói tűntek fel, melyek — egyidejűleg a nagyriadót jelző szirénák üvöltésével — súlyos csapást mértek a Veszprémen átvezető hadifontosságú utakra, elsősorban a 8. sz. főközlekedési útra. Különösen sok bombatalálat érte a Cserhát városrészt, s az útsomópontban fekvő Színház és Korona Szálló körzetét. Súlyos veszteségek érték a Korona Szállóban a német 3. páncélos-hadosztály fő kötőhelyét. A német katonai veszteségek ismeretlenek; polgári veszteség: nyolc halott. A 101. vadászrepülő-ezred I. és III. osztályait nem vetették harcba. (Délután 15 órakor az I. osztály 15 db, a II. osztály 26 db bevethető vadászgéppel rendelkezett.) A szovjet bombázó- és vadászkothelék távozása után, 13 óra 40 perc körül — a Bécs bombázásából visszatérő — amerikai bombázóosztagok jelentek meg ÉNy-Dunántúl légtérben, s bombázták Sopront. (Kb. 80 bomba, 40 halott.) Néhány sérült amerikai bombázógép délkeleti irányba repült. Egy találatokat kapott B—24 „Liberator” Pannónhalma közelében zuhant le, és elégett.⁹⁵ Egy alacsonyan repülő sérült B—24 „Liberator” Fehérvárcsurgónál a német 4. lovasdandár 70/3. gépágyús ütege lőtt le; a gép kilencfői személyzete hadifogságba esett.⁹⁶ A sérülten menekülő amerikai bombázók ellen 13 óra 40 perckor a veszprémi repülőterről bevetették a magyar 101/7. vadászrepülő-század hat gépét. A magyar vadászok Szabadbattyán felett 2000 méteren megtámadtak és lelőttek egy amerikai Boeing B—17 „Flying Fortress” négymotoros bombázót, amely Dégtől ÉK-re 3 km-re lezuhant. Hét ember a gépből kiugrott, és hadifogságba esett.⁹⁷ Este 19 órától 22 óráig Veszprém légtérét újra a szovjet éjszakai bombázók uralták: szórványos bombatalámadást hajtottak végre a városon átvezető utak ellen. Másnap a Bakony egész térségében zárt felhőzet tette lehetetlenné a szovjet repülőkothelék támadásait. A magyar 101. vadászrepülő-ezred I. és II. osztályai részben az időjárás, részben üzemanyaghiány miatt nem hajtottak végre bevetést. A III. osztály 7. és 8. századai délután 15 óra 23 perctől két hullámban — 8—8 géppel — szabad vadászatot hajtottak végre Székesfehérvár légtérben. A szovjet csapatlégvédelmi tüzérség tüzeiben két magyar vadászgép súlyosan megsérült: az egyik Sárszentmihálytól DNy-ra, a másik Tata-Tóvárostól É-ra kényszerleszállást hajtott végre. (Az utóbbi gép pilótája, Sz. K. hadnagy sérüléseibe belehalt.) Február 23—24-én a borult időjárás miatt a harcoló felek légi tevékenysége szünetelt. Február 25-én az

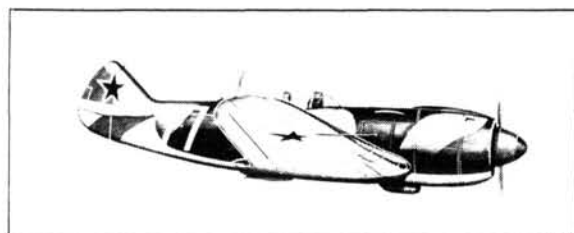
idő kiderült, s a légtérben újra tömegesen jelentek meg a szovjet vadász- és csatarepülőgépkötelekek. Veszprém körzetében reggel 08 óra 25 perctől 13 óra 40 percig ötször rendeltek el kisriadót. Déli 13 óra 53 perctől 14 óra 24 percig nagyriadó volt a körzetben — a DK-Németországot támadó amerikai bombázókötelekek miatt. Délután 14 óra 26 perctől este 21 óra 52 percig újra nyolc kisriadót rendeltek el. A magyar 101. vadászrepülő-ezred I. és III. osztályait a nap folyamán nem vetették harcba. Csak a II. osztály 5. századának három gépe szállt fel 14 óra 19 perckor a Kenyeri légtérben megjelenő szovjet „Boston” bombázók ellen. A napról napra növekvő szovjet légi tevékenység magyarázata az volt, hogy a szovjet 10. csatarepülő-hadtest parancsnoksága utasította a 136. csatarepülő-hadosztályt, hogy szervezzen állandó légi felderítést az ellenség közvetlen arcvonala, illetve Székesfehérvár, Győr, Veszprém légtérben. Ebben a körzetben szakadatlanul legyenek a levegőben felderítő csatarepülőgépkötelekek. A felderítő repülések során különösen kitüntette magát E. A. Gorsunov hadnagy.⁹⁸ A szovjet hadvezetés ugyanis észlelte a dunántúli arcvonalszakaszra átcsoportosított német 6. SS páncéloshadserg felvonulását és támadásra való előkészületeit. Február 26-án nyolc ízben, 27-én hatszor rendeltek el kisriadót Veszprém körzetében a légtérben megjelenő szovjet kötelekek miatt. A magyar 101. vadászrepülő-ezred három osztályánál az említett napokban csak készütségi állapot volt, bevetésre nem került sor. Február 28-án délelőtt 10 óra 35 perctől 24 óráig öt kis- és két nagyriadót rendeltek el Veszprém körzetében. A szovjet gépek azonban csak 24 óra és 00.53 perc között bombázták Veszprémben a Jutasi utat.⁹⁹ Március 1-én reggel 08 óra 56 perctől délután 15 óra 12 percig nagyriadó volt Veszprém körzetében, a DK-németországi célpontokat támadó 15. amerikai stratégiai légi hadsereg megjelenése miatt. Délután 13 óra 50 perckor Pápa és Veszprém légtérben amerikai vadászrepülőgépek és az őket üldöző német 8. vadászrepülő-hadosztály gépei jelentek meg. A légi harc során egy német vadászrepülőgép Veszprém-Csererdőben, egy amerikai vadászrepülőgép pedig Hajmáskér körzetében zuhant le.¹⁰⁰ Délután 14 óra 27 perckor egy, délkeleti irányba menekülő sérült amerikai B—24 „Liberator” bombázó jelent meg Pápa—Veszprém légtérben. A kenyeri repülőtérről riadóstarttal harcba vetették az ülőkészütségben levő magyar 101/7. vadászrepülő-század hét gépét. Az egység parancsnoka, Máthé főhadnagy Tót-vázsony felett rácsapással megtámadta a bombázót, s gépágyúorosozatával felgyújtotta jobb belső motorját. Balatonszőlős és Balatonfüred között a gépből négy ember ejtőernyővel kiugrott, és hadifogságba került. Tihany felett Máthé főhadnagy újabb rácsapásával a jobb külső motort is felgyújtotta. Az égő gép a Balaton déli partján — a szovjet csapatok kezén levő területen — Ságvártól délkeletre hasra szállt, és tovább égett.¹⁰¹ Délután 15 óra 17 perctől éjfélig újra a szovjet csata- és vadászrepülő-kötelekek uralták a légtér; ennek ellenére bombázás, légi harc

nem volt. Március 2-án tovább folytatódtak a szovjet felderítő repülések: a nap folyamán Veszprém körzetében nyolcszor rendeltek el kisriadót. Március 3-án hajnali 05 órától éjfélig tizenöt kis- és két nagyriadót rendeltek el. Hajnali 05 órakor, déli 13 órakor, majd este 23 óra után a támadó szovjet repülőgépek szórványos bombázásokkal zavarták a Veszprémen átvonuló és a városban összpontosított német 6. SS páncéloshadserg csapatait. Március 4-én hét, 5-én pedig öt ízben fújtak légiriadót Veszprém körzetében a fel-feltűnedező szovjet repülőgépek és kötelekek miatt. Március 2—5. között az I. repülőhadtest német és magyar vadászrepülő-kötelekei nem hajtottak végre bevetést. Sőt, március 3-án 13 órakor az egyesített német és magyar vadászrepülőket irányító német 76. vadászrepülő-ezred parancsnoksága elrendelte, hogy a repülőtereken állomásozó vadászrepülőgépeket csak a 30 perces készütségnél kisebb készütségi fok esetén volt szabad a szilánkvédő boxokból kitolni, az állandó szovjet légitámadások veszélye miatt.¹⁰²

1) 2. A hadművelet második időszakának légi harctevékenysége (1945. március 6—15.)

1945. március 6-án hajnalban megindult a német „Tavaszi Ébredése” fedőnevű hadművelet, melynek fő csapását a Velencei-tó és a Balaton közti ívben felvonult 6. SS páncéloshadsergnek alárendelt három, valamint a „Balck” hadműveleti csoportnak alárendelt egy hadtest mérte a szovjet 26. hadsereg védelmére. Kíséző csapat hajtott végre Kaposvár irányába a német 2. páncéloshadserg, s a Dráván át Pécs általános irányába a XCI. hadtest. A kedvezőtlen időjárás miatt a támadás első két napján a német—magyar I. repülőhadtest nem hajtott végre bevetést. A szovjet 17. légi hadsereg kötelekei azonban tovább folytatták felderítő repüléseiket: március 6-án délelőtt 10 órától este 18 óráig hat, 7-én délelőtt 09 órától este 22 óráig nyolc légiriadót rendeltek el Veszprém körzetében. Március 8-ra virradó hajnali 03 órakor szovjet repülőgépek bombázták Veszprémben a Jutasi utat: találat érte a Margit-templomot (a bomba nem robbant fel) és a Jutasi utat.

Délelőtt 10 óra 47 perctől délután 15 óra 35 percig nagyriadót rendeltek el Veszprém körzetében is, mivel az amerikai 15. légi hadsereg —

11. ábra. Szovjet LA—7 típusú vadászrepülőgép

Снимок 11. Советский истребитель типа ЛА—7.

Hegyeshalmot és Komáromot bombázó — részei jelentek meg Veszprém légterében. Az egyik sérült amerikai B-24 „Liberator” bombázó Ácsteszernél lezuhant; kilencfőnyi személyzete a Súrón összpontosított magyar „Ney” SS-ezred fogságába került. (Az amerikai katonákat a magyar SS-ek március 21-én a Sur melletti Vargas-erdőben agyonlőtték.)¹⁰³

Déli 12 óra 52 perctől a veszprémi repülőtérrel több hullámban vetették harcba a magyar 101/I. vadászpilóta-osztály kötelékeit a Székesfehérvár légterében támadó szovjet csatarepülőgép-csoportok ellen. A nap folyamán elsősorban a szovjet 306. csatarepülő-hadosztály bombázta a Seregélyesnél támadó német III. páncéloshadtestet.¹⁰⁴

A légitámadásokban különösen kitűntek a 210., 951., 572., 615., 707. csatarepülő-ezredek, valamint a 295. és 288. vadászpilóta-hadosztályok. A légi harcokban a legjelentősebb eredményeket a tököli repülőtérrel támadó 295. vadászpilóta-hadosztály 116. és 164. vadászpilóta-ezredek érték el.¹⁰⁴ Délután 14 óra 30 perc és 16 óra 15 perc között a támadó szovjet csata- és vadászpilóta-gépek ellen a veszprémi repülőtérrel harcba vetették a magyar 101/III. vadászpilóta-osztály részeit. A 101/9. vadászpilóta-század négy gépe 14 óra 35 perctől Dömsödtől ÉK-re — 2000—2400 méterre — vívott légi harcot tizenhat szovjet Jak-9-es vadászgéppel. A 101/8. vadászpilóta-század négy gépe pedig 16 óra 15 perckor Soponya-Kálóz légterében csapott össze nyolc IL-2-es csata- és két Jak-9-es vadászpilóta-géppel, melynek során egy magyar vadászgép megsemmisült.¹⁰⁵ Március 9-én délelőtt 10 óra 10 perctől a magyar 101/I. vadászpilóta-osztály 1. és 2. századai szabad vadászatot hajtottak végre Székesfehérvár és a Velencei-tó légterében. Délelőtt 10 óra 20 perc körül egyidejűleg két körzetben is súlyos légi harcokra került sor. A Velencei-tó felett 3500—4000 méterre a 101/2. vadászpilóta-század négy gépe 10—12 szovjet LA-7 típusú vadászpilóta-géppel csapott össze, melynek során egy, találatokat kapott LA-7-es gép Gárdonytól K-re lezuhant. Ezzel egyidejűleg, 10 óra 25 perc körül a magyar 101/I. vadászpilóta-század három gépe magassági fölényből, zuhanórepüléssel támadott meg egy — 18 db szovjet „Boston-IX” típusú kétmotoros gépből álló — bombázórepülőgép-kötelék. A bombázókötelékre rázúduló magyar vadászgépek gépágyútüzében két „Boston” bombázó találatokat kapott, felrobbant és lezuhant. Ugyanakkor a szovjet bombázórepülőgépek fedélzeti géppuskáinak tüzeben találatokat kapott és lezuhant a magyar W-171 jelű vadászpilóta-gép, melynek pilótája azonban ejtőernyővel kiugrott. A megmaradt tizenhat szovjet bombázórepülőgép 10 óra 30 perckor végrehajtotta harcfelelő feladatát: csapást mért a német csapatok fontos hadtápbázisára, Várpalotára. Többek között telitalálatokat kapott az Erzsébet Szállóban és a moziban működő német 23. páncélosadosztály 128. egészségügyi osztályának fő kötőköhelye, melynek romjai alatt nagyszámú német katona halt meg.¹⁰⁶ A légitámadásnak 32 polgári halottja volt, s a veszprémi kórházba szállított sebesültek közül is meghalt 15—20 ember.

12. ábra. Veszprém légitámadás után (1945. március 21.)

Снимок 12. Город Веспрем после воздушной атаки.

A légitámadást követően — délelőtt 11 óra 15 perctől este 21 óra 36 percig — további három kis- és két nagyriadót rendeltek el Veszprém körzetében.¹⁰⁷ Különösen a déli 13 óra 07 perctől 13 óra 22 percig tartó légiriadó alatt volt súlyos a helyzet: a Berhida körzetében vonuló német csapatokat egy — 25 db kétmotoros „Boston” bombázóból és 16 db Jak-9-es vadászgépből álló — kötelék támadta. Délután 13 óra 56 perctől 17 óra 20 percig Sárbogárd-Kálóz légterében dúltak heves légi harcok. Az itt harcba vetett szovjet 866. vadászpilóta-ezred egyik csoportja — parancsnoka: A. I. Koldunov százados (a Szovjetunió hőse kétszeresen; 32 légi győzelmes vadászpilóta) — hét Jak-3-as géppel a délutáni órákban az ellenséges csatarepülőgépeket támadta. A nap már estébe hajlott, mikor a füstben úszó látóhatáron több hullámban ellenséges repülőgépek jelentek meg. Első hullámban tíz, majd a másodikban nyolc FW-190-es csatarepülőgép, melyeket a harmadik hullámban közeledő nyolc Me. 109-es vadászgép biztosított. Koldunov és géppárja az első csoportra vetette magát: gépágyújának második sorozatára az ellenséges vezérgép füstölni kezdett, majd pörögve zuhant a föld felé. A második rácsapásban géppárja, Csernyakov alhadnagy gépágyúsorozata érte a következő FW-190-est, amely füstcsíkot húzva zuhant le. Mivel a német biztosító vadászkötelék kitért, N. G. Szurnyev főhadnagy raja — melynek a vadászgépek elleni harc volt a feladata — a második ellenséges csatarepülő-csoportot támadta meg. A rácsapás sikerült, s a főhadnagy azonnal lelőtt egy FW-190-est. Ezalatt azonban csoportját négy német Me. 109-es támadásának tette ki. Szurnyev azonban, kihasználva a Jak-3-as manőverezőfőlényét, újra támadásba ment át, s rárepült az ellenséges vadászkötelék végére. Érezve a veszélyt, a német pilóták megzavarodtak, s a négy gép kétfelé igyekezett menekülni. Szurnyev hirtelen fordulással beérte az egyik gépet, és azt gépágyúsorozatával felgyújtotta, míg géppárja, Koszmin főhadnagy a német vadászraj vezérgépét lőtte le egy hosszú gépágyúsorozatával.¹⁰⁸ A légi harcokban a magyar 101/I.

vadászpilóta-osztály kötelékei is részt vettek. A 101/3. vadászpilóta-század négy gépe 14 óra 50 perctől — öt percen át — 500—5000 méteren Kálóz felett vívott légi harcot szovjet IL—2-es csata- és LA—5-ös vadászpilóta-gépekkel. Délután 17 óra 05 perctől a magyar 101/1. vadászpilóta-század nyolc gépe került 15 perces légi harcba Dég—Sárbogárd felett 4500 méteren egy — 12 db kétmotoros „Boston” bombázóból, 6 db IL—2-es csata- és 15 db Jak—9-es vadászpilóta-gépből álló — szovjet kötelékkel. A légi harcban egy magyar vadászpilóta-gép megsemmisült.¹⁰⁹

Március 10-én, a kedvezőtlen időjárási viszonyok miatt a légi harctevékenység az egész légtérben szünetelt. A hőmérséklet ugyanis 0 Celsius-fok körül állt, s a Balaton egész térségében viharos hóesés tombolt. Március 11-én újra felángoltak a harcok. Reggel 07 óra 29 perctől délután 14 óra 19 percig hatszor rendeltek el kisriadót Veszprém körzetében a fel-feltünetező szovjet csata- és vadászpilóta-gép-kötelékek miatt. Dél előtt 09 óra 17 perckor a veszprémi repülőtérrel riadóstarttal harcra vetették a magyar 101/2. vadászpilóta-század négy gépét a légtérben megjelenő húsz szovjet IL—2-es csatrepilóta-gép ellen. A magyar vadászpilóta-gépek azonban nem érték utol a szovjet köteléket.¹¹⁰ Dél előtt 10 óra 30 perctől délután 17 óra 40 percig — a szakadatlanul támadó szovjet csata-, vadász- és bombázógép-kötelékek ellen — folyamatosan vetették harcra a veszprémi repülőtérrel a magyar 101/I. honvéd vadászpilóta-osztály — raj- és századerejű kötelékeit, valamint a német 52/II. vadászpilóta-osztály kötelékeit. Dél előtt 10 óra 30 perc után a magyar 101/3. vadászpilóta- és a német 52/6. vadászpilóta-századokat vetették harcra az Adony, Sárbogárd, Seregélyes, Siófok légtérben támadó szovjet IL—2-es csata- és Jak—3-as vadászpilóta-gép-kötelékek ellen. A déli 12 óra és 13 óra 15 perc között szabad vadászatra bevetett magyar 101/2. vadászpilóta-század négy gépe a Balatontól ÉK-re 4500 méteren vívott — kölcsönösen eredménytelen — légi harcot hat szovjet Jak—9-es vadászpilóta-géppel. Délután 13 óra és 14 óra között a magyar 101/1. vadászpilóta-század négy gépe 13 óra 25 perckor Simontornya és Ozora légtérben ütközött meg nyolc szovjet Jak—9-es vadászpilóta-géppel. A találatokat kapott magyar W—199 jelű vadászpilóta-gép Sárbogárdtól Ény-ra 3 km-re kényszerleszállást hajtott végre (pilótája: Asztalos zászlós életben maradt); a W—105 jelű vadászpilóta-gép (pilótája: Bárány J. őrmester) pedig eltűnt. Délután 14 óra 11 perckor a magyar 101/2. vadászpilóta-század négy gépét vetették be szabad vadászatra. A kötelék 14 óra 40 perckor Seregélyes légtérben 14 db szovjet IL—2-es csata- és 6 db LA—5-ös vadászpilóta-géppel csapott össze. A tűzharcban a magyar „fehér—11” jelű vadászpilóta-gép megsérült, s a Sárpenteletől északra húzódó út mellett kényszerleszállást hajtott végre.¹¹¹ A folyamatosan támadó szovjet kötelékek miatt a veszprémi repülőtérrel egymás után vetették harcra a rajerejű magyar egységeket. Annak ellenére, hogy 14 óra 52 perckor a 101/3., 15 óra 41 perckor a 101/2. és 16 óra 50

13. ábra. Veszprém légitámadás után (1945. március 21.)

Снимок 13. Город Веспрем после воздушной атаки.

perckor a 101/1. vadászpilóta-századok 4—4 gépét vetették harcra; 16 óra 06 perctől 31 percen át szovjet csata- és vadászpilóta-gép-kötelékek támadták a Veszprém körzetében húzódó utak hadiforgalmát.

A nap folyamán — a rossz látási viszonyok miatt és a szakadatlan szovjet repülőtámadásoktól megzavart — német csapatlégvédelmi tüzérség (a német III. páncélos hadtest 1. páncélos hadosztályának sávjában) a Velencei-tó felől délre három magyar vadászpilóta-gépet lőtt le, illetve rongált meg tévedésből.¹¹² A lelőtt gépek pilótái ejtőernyővel elhagyták találatokat kapott gépeiket.

Március 11-én este 18 óra 33 perctől 23 óra 10 percig a szovjet 262. éjszakai bombázórepülő-hadosztály kötelékei négy, egymást követő hullámban támadták Győr és Veszprém körzetében a hadifontosságú útvonalakat; 18 óra 30 perc körül szórványos bombaledobások történtek Győrben, illetve Veszprémben.¹¹³

Március 12-én a borult, párás idő és könnyű havazások miatt a német—magyar I. repülőhadtest kötelékei nem hajtottak végre bevetéseket. A kedvezőtlen időjárási viszonyok ellenére a szovjet kötelékek hajnali 04 órától este 20 óráig négy ízben repültek be Veszprém légtérébe. A nap folyamán a legjelentősebb harctevékenységet a szovjet 189. csatrepilóta-hadosztály hajtotta végre a Simontornya körzetében támadó német 23. és 1. SS páncélos hadosztályok ellen. Első hullámban a 639. csatrepilóta-ezred 15 db IL—2-es támadott V. I. Artyemov főhadnagy, századparancsnok vezetésével. A kötelék 500—600 m-es magasságból bombázta a támadó német páncélosokat. Ezzel egyidejűleg a 615. csatrepilóta-ezred tíz IL—2-es V. N. Kotov főhadnagy, századparancsnok vezetésével a német csapatlégvédelmi tüzérséget fogta le. A harmadik hullámban táma-

dó 707. csatarepülő-ezred 14 db IL—2-ese E. I. Balasov főhadnagy parancsnoksága alatt ugyancsak a német páncélosokat bombázták. A 20 percgig tartó csatarepülő-támadás során a szovjet kötelékek 19 db német harcokocsi, 27 db gépkocsi és 10 db egyéb páncélozott járművet semmisítettek meg.¹¹⁴ Másnap, március 13-án reggel 08 óra 33 perckor tiz Jak—9-es vadászpilóta hatolt be 800 méteren Veszprém légtérébe. A repülőterről riadóstarttal felszálló magyar 101/2. vadászpilóta-század négy gépe közül kettő műszaki hiba miatt azonnal visszafordult. A két gépből álló géppár a Velencei-tó légtéréig repült, ahol Gárdonyinál saját — a német 1. páncélos-hadosztály — légvédelmi tüzérségének tüzebe kerültek, mire azonnal visszafordultak. A délelőtt 09 óra 37 perckor a veszprémi repülőterről harcba vetett magyar 101/2. vadászpilóta-század négy gépe és a német 52/6. vadászpilóta-század gépei megtámadták a Velencei-tó déli légtérében — a német földi csapatokat támadó — szovjet csata- és vadászpilóta-gépkötelékeket. Az itt harcoló német 1. páncélos-hadosztály csapatlégvédelmi tüzérsége — tévedésből — újra tüzet nyitott, s Székesfehérvártól DNy-ra, illetve Gárdonytól délre újra lelőtt két magyar vadászpilótát. (Mindkét lelőtt gép pilótája ejtőernyővel földet ért.)¹¹⁵ A délelőtt 10 óra 10 perckor harcba vetett magyar 101/8. vadászpilóta-század négy gépet a rossz látási viszonyok miatt Várpalotánál érte ismét saját légvédelmi tüzérségi tűz. A raj kitört a tűzből, majd 10 óra 45 perc körül a Velencei-tó DNy-i légtérében szovjet csatarepülőgépekkel csaptak össze. Egy magyar vadász- és két szovjet csatarepülőgépet találatokat kapott és lezuhant. A 11 óra után bevetett 101/1. vadászpilóta-század négy, majd a 11 óra 53 perckor felszálló 101/3. vadászpilóta-század további négy gépe Lajoskomárom—Tolnanémedinél, illetve Gárdonyinál erős szovjet légvédelmi tüzérségi tüzet kapott. Az utóbbinál az egyik magyar vadászgép találatokat kapott és lezuhant. (Pilotája ejtőernyővel kiugrott.) A nap folyamán különösen kitüntette magát a szovjet 295. vadászpilóta-hadosztály egyik köteléke: a V. P. Ovcsinnikov százados vezetése alatt álló négy LA—5-ös vadászgép. A raj Simontornya felett rácsapással megtámadott egy német FW—190-es csatarepülő-köteléket, és ezek közül négyet lelőttek.¹¹⁶ Március 13-án este 20 óra 12 perckor Veszprém körzetében nagyriadót rendeltek el. Néhány perccel később a szovjet 262. éjszakai bombázórepülő-hadosztály egy köteléke — 9 db világítóbomba fényénél — bombázta a Veszprémen átvezető hadifontosságú útvonalakat. Különösen sok bombatalálat érte a jelenlegi városi és megyei tanácsok körzetét.¹¹⁷ Március 14-én hajnali 05 órától 11 óra 15 percgig Veszprém körzetében négyszer rendeltek el kisriadót a légtérben megjelenő szovjet kötelékek miatt. Déli 11 óra 31 perckor viszont nagyriadót rendeltek el (melyet csak 17 órakor fújtak le), mivel a légtérben a Bécsset támadó 15. amerikai stratégiai légi hadsereg ötszáz bombázójának egyes kisebb kötelékei és kísérő vadászgépei jelentek meg. A 11 óra 30 perc körül — a veszprémi repülőter

felett megjelenő amerikai Lockheed P—38 Lightning vadászpilóta-gepek miatt — 11 óra 34 perckor a veszprémi repülőterről harcba vetették a magyar 101/3. vadászpilóta-század nyolc gépet. Mivel a kötelék két gépe — a „sárga—2” és a „sárga—18” — műszaki hibák miatt rövidesen visszatért, a kötelék kitért az amerikai vadászpilóta-gepek elől. Mivel Veszprém légtérében folyamatosan jelentek meg az amerikai kötelékek, a magyar 101/I. vadászpilóta- és 101/III. vadászpilóta-osztályok részeit a nap folyamán többször harcba vetették ellenük. Déli 12 óra 40 perckor a 101/1. vadászpilóta-század négy gépet indítottak. A kötelék Csepel és Dömsöd légtérében 3000 méteren megtámadott egy, 18 db Martin B—26 „Marauder” kétmotoros bombázóból és 4 db szovjet Jak—9-es vadászból álló köteléket, s 13 óra 20 perckor Alsódabas felett egy „Maraudert” lelőttek. Délután 13 óra 50 perc körül amerikai North American P—51 „Mustang” vadászpilóta-gepek jelentek meg a Balaton felett. A harcba vetett magyar 101/8. vadászpilóta-század nyolc gépe Simontornya felett 4000 méteren megtámadta az amerikai vadászpilóta-gepeket, s 14 órakor Ozora déli körzetében egy „Mustangot” lelőttek.

Mivel március 14—15-ére a német 6. SS páncélos-hadsereg „Tavaszi Ébredése” fedőnevű támadó hadművelete lefűlladt, március 8—14. között a szovjet 3. Ukrán Front megkezdte az elmentámadás, illetve a bécsi támadó hadművelet közvetlen előkészületeit. Március 14-én a német légi felderítés észlelte a Budapest DNy—Csákvár közti utakon felvonuló szovjet 9. gárdahadsereg mintegy kettőezer gépjárművét, melyet igen erős csapatlégvédelmi tüzérség biztosított. Déli 12 óra 42 perckor a Kenyeriben összpontosított magyar 101/II. vadászpilóta-osztály parancsot kapott, hogy folyamatosan támadja — más német és magyar csatarepülő-kötelékekkel együtt — a szovjet menetoszlopokat. Az első hullámban 12 db gépet, majd 13 órától a második hullámban 11 db gépet vetett be a magyar vadászpilóta-gepek a Bicske—Csákvár—Felcsut közti utak ellen. Kilelőttek 8—10 db gépkocsit és három légvédelmi géppuska-fészket, ugyanakkor a szovjet csapatlégvédelmi tüzérség egy magyar gépet súlyosan, kettőt pedig könnyebben megrongált. Délután 13 óra 10 perckor újabb tiz gépet vetett be az osztály, majd 13 óra 46 perckor az osztály parancsot kapott, hogy további 12 gépet készítsen elő, hogy a közeledő Me. 210-es bombázókat kísérjék. Az üzemanyaghiány miatt azonban csak kilenc gépet tudtak startra állítani, azok közül is három gép nem tudott felszállni műszaki hibák miatt.¹¹⁸

Március 14-én este 19 órától éjfélíg újra a szovjet éjszakai bombázók uralták a Balaton légtérét. Számos világítóbomba fénye mellett a Veszprémen átvezető utakat, valamint a Veszprém—Tapolca közti utat bombázták. Különösen súlyos károk érték a Cserhát városrészt.

Március 15-én a német 6. SS páncélos-hadsereg leállította kudarcba fulladt támadását az elért terepszakaszokon. A délelőtti órákban teljes légi nyugalom volt, s csak déli 12 óra 48 perckor rendeltek el kisriadót Veszprém körzetében a légtérben megjelenő szovjet kötelékek miatt.

Délután 12 óra 36 perctől 16 óra 40 percig a veszprémi repülőtéren állomásozó magyar 101/1. honvéd vadászpilóta-osztály 2. és 3. századai 4–4 géppel szabad vadászatot hajtottak végre. Azonban csak a harmadik bevetésnél felszálló öt repülőgép — valamint a német 51/I. vadászpilóta-osztály egyik köteléke — került harcérrintkezésbe 16 óra 15 perckor Seregélyes–Pusztaszabolcs légtérben 15 szovjet IL–2-es csata- és 10 db LA–5-ös vadászpilóta-géppel, a páras légköri viszonyok miatt kölcsönösen eredménytelenül. Délután 16 óra 45 perckor a veszprémi repülőtérről riadóstarttal vetették be a 101/3. vadászpilóta-század nyolc gépét, mivel Sárosd légtérben 8 db szovjet „Boston” bombázó és 18 db Jak–9-es vadászpilóta-gép jelent meg. A kötelékek között 17 óra körül — kölcsönösen eredménytelen — légi harc zajlott le.¹¹⁹ A nap folyamán a várpalotai repülőtérről harcba vetett magyar 102. csatarepülő-osztály több bevetést hajtott végre, melyek során a szovjet vadászgépek négy magyar FW–190-es csatarepülőgépet lelőttek. Feltehetően sérülései miatt zuhant le a magyar W–608 jelű csatarepülőgép Lázitól 200–250 m-re délre; pilótája — Majoros István hadnagy — életét veszítette.

g) Légi harctevékenység a szovjet 2. és 3. Ukrán Frontok bécsi támadó hadműveletének időszakában (1945. március 16–április 4.)

g)1. Harcok a 6. SS páncélos hadsereg bekerítéséért, valamint a „Margit” és „Olga” vonalak áttöréséért (1945. március 16–22.)

Március 16-án — a nagy köd miatt — csak a délutáni órákban indult meg a szovjet 2. és 3. Ukrán Frontok bécsi támadó hadműveletét megindító légi előkészítés. Déli 12 óra 09 perctől 15 óra 33 percig nagyriadót rendeltek el Veszprém körzetében a tömegesen támadó szovjet kötelékek miatt, melyek elsősorban a várpalotai repülőtérről mérték csapást, jelentős veszteségeket okozva az ott összpontosított magyar 102. csatarepülő-osztálynak. A támadó szovjet csata- és vadászpilóta-egységek ellen 13 óra 45 perctől 17 óra 45 percig folyamatosan vetették be a veszprémi repülőtérről a magyar 101/I. honvéd vadászpilóta-osztály kötelékeit.¹²⁰ Délután 15 óra után a 101/3. vadászpilóta-század négy gépe Székesfehérvártól É-ra tíz szovjet csatarepülőgéppel került harcba, illetve ezzel egyidejűleg a 101/1. vadászpilóta-század négy gépe Lovasberénytől délre — 6000 méteren — megtámadott egy — 20 db „Boston” bombázóból és két Jak–9-es vadászgépből álló — szovjet köteléket.

A március 16-i légi harcokban különösen kitűnt a szovjet 189. csatarepülő-hadosztály egyik — 18 db IL–2-es csatarepülőgépből álló — köteléke (pk.: N. A. Smeljev főhadnagy), amely Enyingnél hat ellenséges harckocsit és kb. 20 db gépjárművet semmisített meg.¹²¹ Miután egy másik — 10 db IL–2-esből álló — csatarepülőgép-kötelék Berhida légtérben jelent meg és Veszprém irányába fordult, harcba vetették a veszprémi repülőtérről a magyar 101/3. vadászpilóta-század három gépét. A magyar vadászok kitértek a szovjet csatarepülőgépek elől, majd 16 óra 30 perckor Székesfehérvár légtérben megtámadtak két szovjet Jak–9-es vadászgépet. Az összecsapás során egy, találatot kapott Jak–9-es égve csapódott be Székesfehérvár déli szélén. Ugyanakkor a magyar „sárga–13” jelű vadászgép-sérülésekkel tért vissza támaszpontjára. Az egymást követő hullámokban támadó szovjet vadász-, csata- és bombázókötelékek miatt — Veszprém körzetében 12 óra 09 perctől 18 óra 37 percig két nagy- és két kisriadót rendeltek el — 16 óra 30 perckor újabb magyar köteléket, a 101/2. vadászpilóta-század négy gépét vetették harcba. Székesfehérvár DNY-i légtérben — 4000–5400 méteren — 16 óra 55 perc körül légi harc alakult ki 6 db szovjet Jak–3-as vadászgéppel. A magyar „sárga–12” jelű gép nem tért vissza, a „kék–7” jelű gép pedig égve tért vissza a veszprémi repülőtérré. A szovjet köteléket néhány perc múlva a magyar 101/2. vadászpilóta-század egy másik raja (4 gép) támadta meg Zámoly–Fehérvárcsurgó légtérben 6500 méteren — kölcsönösen eredménytelenül.

Este 18 óra 42 perctől Veszprém körzetében újra nagyriadót rendeltek el a légtérben megjelenő szovjet éjszakai bombázók miatt. A szovjet kötelékek bombázták a herendi vasútállomáson veszteglő katonai és üzemanyag-szállító vasúti szerelvényeket. A súlyos anyagi károk mellett 19 magyar katona veszítette életét.¹²² Ezzel egyidejűleg — kilenc világítóbomba fényében — a veszprémi Temető-hegy városrészben települt német ellátó- és javítószolgálat egységeit érték súlyos veszteségek. Március 17-én délelőtt az alacsony felhőalap miatt csak 08 óra 15–30 perc között repült be Veszprém fölé egy szovjet felderítőgép. A megsemmisítésére riadóstarttal bevetett 101/2. vadászpilóta-század két gépe a rossz irányítás miatt nem érte utol a szovjet gépet. A délelőtti órákban a 101/I. vadászpilóta-osztály jelentése szerint az osztálytörzs 4 db, az 1. század 7 db, a 2. század 8 db, a 3. század 12 db harcba vethető Me. 109-es vadászpilóta-géppel rendelkezett. Délelőtt 11 óra 05 perckor a Balaton É-i légtérben megjelenő szovjet „Boston” kötelékek miatt a 101/3. vadászpilóta-század nyolc gépét vetették harcba — minden eredmény nélkül. Déli 11 óra 13 perckor a 101/3. vadászpilóta-század nyolc, majd 14 óra 35 perckor a 101/1. vadászpilóta-század hét gépét vetették be Székesfehérvár légtérben — ugyancsak minden eredmény nélkül. Délután 15 óra 43 perckor szabad vadászati feladatokkal harcba vetették a 101/1. vadászpilóta-század négy gépét. A raj Várpalota felett 1000 méteren szembe találta magát egy menekülő német vadászraj négy gépével, melyet nyolc szovjet LA–7-es vadászgép üldözött. A szovjet kötelék lecsapott a német vadászokra, s azok közül kettőt lelőtt, majd megtámadta a magyar rajt. Az összecsapásban két magyar vadászgép lezuhant (Budai szakaszvezető Úrhidánál életét veszítette, Csérnyi Miklós hadnagy Várpalotánál súlyos sérüléssel ejtőernyővel földet ért), a magyar „piros–2” és „piros–13”

jelű gépek pedig súlyos sérülésekkel kényszerleszállást hajtottak végre.¹²³ A 16 óra 40 perckor harcba vetett 101/2. vadászpilóta-század négy gépe 16 óra 50 perckor ugyancsak Várpalota felett 4500 méteren csapott össze hat szovjet Jak—3-as vadászgéppel. A „fehér—7” jelű magyar vadászgép súlyos sérülésekkel lezuhant, egy másik magyar vadászgép pedig 17 órakor a Vilonya—Berhida közti országút mellett, Vilonyától 600 méterre keletre, égő motorral kényszerleszállt. Március 18-án 09 óra 31 perctől 13 óra 44 percgig Veszprém körzetében négy ízben rendeltek el nagyriadót a Bécs körzetét támadó és a Dunántúl nyugati légtérét is érintő 15. amerikai stratégiai légi hadsereg kötelékei miatt. A délelőtti órákban — a Székesfehérvártól É—ÉNy-ra elakadt szovjet támadást támogató szovjet bombázó-, vadász- és csatarepülőgép-kötelések ellen — több hullámban harcba vetették a veszprémi repülőtérrel a 101/1. vadászpilóta-osztály rajerejű kötelékeit. A 09 óra 51 perckor — szovjet „Boston” bombázók ellen harcba vetett 101/3. vadászpilóta-század „sárga—13” jelű gépe nem tért vissza. Déli 12 óra 30 perckor Mór északi légtérben 15 szovjet „Boston” bombázó jelent meg. A veszprémi repülőtérrel riadóstartal harcba vetett magyar 101/3. vadászpilóta-század nyolc gépe (közülük három műszaki hiba miatt visszafordult) kitért a szovjet bombázógépek elöl, melyek súlyos bombatámadást intéztek a Győről keletre összpontosított német erők ellen. Ezzel egyidejűleg egy másik, szovjet „Boston” bombázókból és IL—2-es csatarepülőkből álló kötelék a várpalotai repülőtérrel támadta, ahol március 13. óta a magyar 102. csatarepülő-osztály 1. és 2. századai összpontosultak.¹²⁴

Déli 13 órától kezdve a Kenyeriben állomásozó magyar 101/11. honvéd vadászpilóta-osztály folytatta a Budapest—Bicske közti utakon felvonuló szovjet erők elleni támadásokat. Az első hullámban felszálló 101/5. vadászpilóta-század nyolc gépe a Piliscsaba—Pilisvörösvár közti út hadiforgalmát támadta: miközben két fogatot és egy tehergépkocsit kilöttek, a szovjet csapatlégvédelmi tüzérség két magyar repülőgépet

14. ábra. Veszprémi viadukt légitámadás után (1945. márc. 22.) Fotó: Streit József, Veszprém

Снимок 14. Путепровод через долину города Веспрем после воздушной атаки. (Фото: Йозеф Штрейт)

súlyosan megrongált. Az egyik Győrnél, a másik Gáspárháza-pusztánál hajtott végre kényszerleszállást. A 14 órakor második hullámban bevett nyolc gépet az osztályparancsnok (Prónavölgyi százados) vezette a Csákvár és Oroszlány közti utak szovjet hadiforgalma ellen. A szovjet csapatlégvédelmi tüzérség tüzeiben súlyosan megsérült az osztályparancsnoki gép; egy másik gép pedig súlyos sérülésekkel Pápától 5 km-re K-re kényszerleszállt. Az ugyancsak harcba vetett magyar 102/2. csatarepülő-század parancsnoka (Szimon László százados) sérült FW—190-es géppel Kemenesszentpéternél lezuhant és életét vesztette. Az esti órákra újra a szovjet 262. éjszakai bombázórepülő-hadosztály kötelékei uralták a légtérrel: 18 óra 25 perctől éjjelig két nagy- és négy kisriadót rendeltek el Veszprém körzetében. A szovjet bombázók 19 óra körül Balatonkenese, 20 óra körül pedig Szentkirályszabadja körzetében bombázták a szovjet harapófogóbol menekülő német 6. SS páncélos hadsereg csapatait. A szovjet kötelékek ellen Veszprém felett 23 óra 34 perc körül bevetették a német 6/III. éjszakai vadászpilóta-osztály részeit — minden eredmény nélkül.¹²⁵

A március 16—18-án elakadt szovjet áttörést a 6. gárda-harcokocsihadsereg bevetésével március 19-én reggel felújították. Az áttörés gyorsítása érdekében hajnali 01 órától éjjelig szakadatlanul támadtak a szovjet 17. légi hadsereg kötelékei. Hajnali 01—02 óra között a szovjet éjszakai bombázók — világítóbombák fényénél — több hullámban bombázták a Veszprémen átvezető utakat, illetve pályaudvarokat. A hajnali órák két kisriadója után, reggel 07 óra 34 perckor nagyriadót rendeltek el Veszprém körzetében. A támadó szovjet bombázógépek ellen 07 óra 39 perckor riadóstartal bevetették a veszprémi repülőtérrel a magyar 101/1. vadászpilóta-század hét gépet, melyek azonban kitérték a légi harc elöl. Reggel 08 óra 26 perctől a magyar 101/I. honvéd vadászpilóta-osztályt rajerejű kötelékekben elsősorban a Várpalotától ÉK—K-re támadó szovjet földi csapatok, illetve az azokat biztosító és támogató szovjet csata- és vadászpilóta-gép-kötelések ellen vetették harcba. Az első hullámban felszálló 101/3. vadászpilóta-század négy gépet az Isztimér—Csór között támadó szovjet 37. gárda-lövészhadtest csapatainak légvédelmi tüzérsége visszatérésre kényszerítette. A 11 óra 18 perckor felszálló 101/1. és 101/3. vadászpilóta-századok hét gépe Csór légtéréig hatolt be. Miközben a Székesfehérvár—Csór közti műúton negyven szovjet harcokocsit és nagyszámú egyéb gépjárművet — a szovjet 6. gárda gépesített dandárt — észlelték, szovjet vadászpilóta-gépekkel csaptak össze. Délután 14 óra 30 perckor nagyriadót rendeltek el Veszprém körzetében, mivel Székesfehérvár irányából 30 db szovjet „Boston” bombázó, valamint 10 db LA—5-ös és Jak—9-es vadászpilóta-gép közeledett Veszprém irányába. A Várpalota—Nádasdladány légtérben szabad vadászatot végző magyar 101/2. vadászpilóta-század három gépet a szovjet kötelék ellen irányították. A légi harc részletei ismeretlenek.

Délután 15 óra után a szovjet bombázó- és vadászpilóta-kötélek a Várpalotától délnyugatra és nyugatra húzódó utak hadiforgalmát támadták. Délután 15 óra 22 perckor a veszprémi repülőtérrel bevetési parancsot kapott a magyar 101/1. vadászpilóta-század hat vadászpilóta-gépe, melyek 15 óra 48 perckor megtámadták a szovjet kötéleket. Ősi és Oskü légtérben heves légi összecsapás zajlott le, melynek során egy „Boston—III” bombázógép és két Jak—3 típusú vadászpilóta-gép zuhant le. A magyar vadászpilóta-támadása azonban nem tudta megbontani a támadó szovjet kötélek harcjárást, s azok 15 óra 50 perckor súlyos csapást mértek a német csapatok visszavonulásának csomópontjában fekvő Berhidára. A jelentős haditechnikai veszteségek mellett 27 német katona és 26 polgári személy veszítette életét.¹²⁶

A déli óráktól — 11 óra 40 perctől — a Kenyereiben összpontosított magyar 101/II. honvéd vadászpilóta-osztály folytatta alacsony támadásait a Gerecse hegységben támadó szovjet 46. hadsereg ellen. Az első hullámban bevetett hét Me. 109 típusú vadászpilóta-gép 12 óra után Tata-tóváros légtérben tíz szovjet IL—2-es csata-, valamint 8 db Jak—9 és 8 db LA—5 típusú vadászpilóta-géppel csapott össze, majd ezt követően a Bánhida—Felsőgalla közti út szovjet hadiforgalmát támadták. Az erős szovjet csapatlégtér védelmi tűzvédelmi tűzben két magyar vadászpilóta-gép súlyosan megsérült: az egyik Tata-Tóvárostól ÉNy-ra, a másik Szönytől 3 km-re délre kényszerleszállást hajtott végre. A 101/II. vadászpilóta-osztály 101/4. századának nyolc gépét 16 óra 35 perckor vetették harcba. A Vértes-acsá—Csákvár közti utat támadó kötélek 8 gépkocsit és egy könnyű harckocsit kilőtt; a szovjet csapatlégtér védelmi tűzvédelmi tűzben egy magyar vadászpilóta-gép sérülten tért vissza támaszpontjára. A támadás harmadik hullámában 16 óra 42 perctől a 101/5. vadászpilóta-század hét gépe vett részt. A Tarján, Tardos, Tatabánya közti utat támadó vadászpilóta-gépek 3 gépkocsit és egy légvédelmi ágyús üteget lőttek ki — veszteség nélkül.¹²⁷

Délután 14 óra 31 perctől 15 óra 58 percig Veszprém körzetében egymást követően háromszor rendeltek el nagyriadót. Az ausztriai célpontokat támadó amerikai 15. stratégiai légi hadsereg bombázókötélekei több ízben érintették a Dunántúl légtérét. Délután 15 óra 50 perc körül Veszprém légtérét 12 db amerikai B—24 „Liberátor” bombázógép repülte át — ismeretlen céllal — alacsonyan ÉNy—DK-i irányban.¹²⁸ Délután 17 órától újra a szovjet kötélek uralták a légtér: egymást követő három kisriadó után, 19 óra 25 perckor újra nagyriadót rendeltek el Veszprém körzetében. A szovjet éjszakai bombázókötélek 19 óra 25 perc és 20 óra 19 perc között bombatámadást intéztek a Veszprémen átvezető utak ellen. Különösen sok bombatalálat érte a — 8. sz. főközlekedési út mellett fekvő — Cserhát városrészt, az Anna téri útcsomópontot és a 73. sz. tapolcai út két oldalán elterülő Nándor-telepet. Mivel a város polgári lakossága ekkorra már a bombabiztos óvóhelyeken — első-

sorban a Jókai utcai Nemzeti Bank-fiók és a Benedek-hegy óvóhelyein — tartózkodott, a veszteségek jelentéktelenek voltak: mindössze két polgári személy halt meg. A katonai veszteségek ismeretlenek.

Március 20-án a kedvezőtlen — ködös, borús — időjárás miatt mindkét harcoló fél légi tevékenysége szünetelt a reggeli és délelőtti órákban. Csak déli 11 óra 37 perckor támadta meg a Várpalotát védő német 1. SS „Leibstandarte Adolf Hitler” páncélos hadosztály állásait húsz szovjet „Boston” bombázó és húsz vadászpilóta-gép. A szovjet légitámadás zavarására a veszprémi repülőtérrel felszállási parancsot kapott a magyar 101/2. vadászpilóta-század nyolc gépe, melyek 12 órakor — 3000 méteren — megtámadták a szovjet kötéleket. A szovjet légitámadások este 19 óráig folyamatosan tartottak: ez idő alatt Veszprém körzetében öt kis- és két nagyriadót rendeltek el. A 13 óra 49 perckor elrendelt nagyriadót követően, 14 óra 05 perckor nyolc szovjet vadászpilóta-gép húzott el a veszprémi repülőtér felett. A 101/1. vadászpilóta-század hat gépe riadóstarttal felszállt, de a szovjet kötéleket már nem érték utol. Délután 15 óra 34 perckor Várpalota felett 5000 méteren 16 szovjet „Boston” bombázó és 20 Jak—3-as vadászpilóta-gép jelent meg. A légtérben szabad vadászatot végző magyar 101/1. vadászpilóta-század nyolc gépe megtámadta a szovjet kötéleket, s egy Jak—3-ast Bakonycsernyétől 5 km-re délre lelőttek. A szovjet bombázók azonban végrehajtották harc feladatukat: bombázták a Bakonycsernyén, Tésén és Osküben összpontosított német csapatokat. Este 19 órakor újra nagyriadót rendeltek el Veszprém körzetében: a szovjet 262. éjszakai bombázórepülő-hadosztály gépei a hadiforgalmú utak csomópontjában fekvő Zircet bombázták, súlyos veszteséget okozva a majorban összpontosított német fogatossalakulatnak. Ezt követően 20 órakor Hajmáskért érte szovjet éjszakai légitámadás. Bár három — egyenként 70—80 tengelyes vasúti szerelvényt még idejében sikerült Kádárta felé kivontatni, a 3. vágányon vesztendő 8—10 üzemanyag-tartálykocsi telitalálatokat kapott: a tűzvészben elégett a 4. vágányon egy gépi berendezésekkel megrakott vasúti szerelvény, és elégett a pályaudvar épülete. A blokkház melletti óvóhely telitalálatot kapott: 3 vasutas és 2 német katona meghalt. Bombatalálatok érték a községen átvezető utat is: itt számos német katona mellett életét veszítette 22 polgári személy.¹²⁹

A március 20-ról 21-re forduló éjszaka a szovjet csapatok szakadatlanul támadták a Bakonycsernye—Várpalota és Székesfehérvár között kiépített német védelmet. A szovjet éjszakai bombázókötélek 21-én hajnali 02 óra 15 perctől újra a Veszprémen átvezető hadifontosságú utakat — elsősorban az almádi utat — bombázták, melynek során súlyos károk érték a villanytelepet. Mivel a kora hajnali órákra a szovjet 37. gárda-lövész- és 5. gárda-harckocsihadtestek elfoglalták Várpalotát — melyet a német 1. SS „Leibstandarte A. H. „páncélos hadosztály reggel 07 óra után ellenlokésével visszafoglalt —, a leghevesebb légi harcok a reggeli és délelőtti órák-

ban Várpalota légterében dűltak. Reggel 07 óra 40 perckor a veszprémi repülőtérrel harcba vett magyar 101/3. vadászrepülő-század nyolc gépe megtámadta a — Várpalotán összpontosított német erőket támadó — szovjet csata- és vadászrepülő-kötelékeket. Várpalota D—DNy-i légterében, 5500 méteres magasságban heves légi harc alakult ki: egy Jak—9-es vadászgép a nagy magasságban találatokat kapott és felrobbant. Két Jak—9-es pedig égve zuhant le; mindkettőnek pilótája ejtőernyővel kiugrott és földet ért. Az egyik Jak—9-es gép Hajmáskérnél Ny-ra, a 203. sz. vasúti őrház és a tőle délre húzódó dolomitsziklák között zuhant le, felrobbant és elégett.^{129a}

Március 21-én délelőtt 09—10 óra között a MASAF amerikai 15. hadászati légi hadserege 366 db négymotoros B—24 „Liberator” bombázója — nagy vadász kísérettel — újra Bécsset támadta. Az amerikai vadász-kötelékek délelőtt 09 óra 20 perc körül a pápai repülőtér légterében is megjelentek. Megtámadták az éppen bevetésből visszatérő német 2/3. zuhanóbombázó-századot, s a leszállóban levő német FW—190-es gépek közül többet — köztük a lovagkeresztes Alfred Heiduschka főtörzsmestert — lelőtték.^{129b}

Déli 11 óra 35 perctől 13 óráig újra nagyriadó volt Veszprém körzetében a folyamatosan támadó szovjet bombázó- és vadászrepülő-kötelékek miatt. Déli 12 óra 18 perckor — a szovjet ellentámadás előkészítésére — Várpalota légterében 17 db kétmotoros szovjet „Boston” bombázó és 25 db vadászrepülőgép jelent meg, melyek megtámadták az ott szabad vadászatot végző magyar 101/3. vadászrepülő-század nyolc Me. 109-es vadászgépet. Az összecsapásban két magyar vadászgép és egy szovjet Jak—3-as vadászrepülőgép semmisült meg.

Délután 15 óra 30 perckor újra nagyriadót rendeltek el Veszprém körzetében. Egy szovjet „Boston” bombázókötélék csapatát mért a balatonfűzfői Nitrokémia Ipartelepekre. A belső lakótelepen ötven lakás kiégett és három polgári személy meghalt. A kötélék néhány perc múlva a Veszprémen átvezető 73. sz. (csopaki) műutat bombázta: találatok érték a Vasutas Sporttelepen létesített német katonai üzemanyag-raktárt, s a temető melletti útszakaszon egy vonuló német lovas alakulatot ért súlyos veszteség. Találatokat kapott a városi kórház régi épülete (belgyógyászat) és a sebészet (a jelenlegi szülészet emeleti része). Az épületben 4—5 ember halt meg. A légitámadásnak összesen kilencfőnyi polgári és ismeretlen számú katonai vesztesége volt. A délutáni és esti órákban újabb két szovjet légitámadás érte Veszprémet. Az első 16 óra 35 perctől 17 óráig tartott, majd 18 óra 23 perctől 21 óra 19 percig folyamatosan támadtak a szovjet éjszakai bombázók. Találatot kapott a városközpontban levő utcómóponthoz (leégett a Korona Szálló); bombatalálat érte a viadukt kisebbik ívét (annak déli hiadpályája 40 méteres szakaszon leomlott, és a viadukt ezzel használhatatlanná vált), és két bombatalálat érte a viadukt alatti vízművet.

A rohamosan kibontakozó szovjet támadás miatt délután 16 óra 34 perckor a német 4. légi-

flotta parancsnoksága utasította a veszprémi repülőtérre összpontosított magyar 101. vadászrepülő-ezred I. és III. osztályait, hogy kezdje meg áttelepülését Kenyeribe. Egyidejűleg megkezdtek a német 52/II. vadászrepülő-osztály és a tótvázsonyi repülőtérre összpontosított német 10. csatarepülő-ezred részeinek áttelepítését nyugat-magyarországi, illetve németországi repülőterekre.

Március 22-én a hajnali óráktól kezdve összeomlott a német 6. SS páncélos hadsereg védelme a Szápár, Hajmáskér, Vilonya, Berhida vonalon, s a német erők fokozatosan visszavonultak a — Kisbér, Veszprémvarsány, Zirc, Veszprém, Balatonkenese terepszakaszon kiépített — „Klára” vonal védelmi rendszerébe. A délelőtti órák áttekinthetetlen harcászati helyzete miatt a szovjet 9. vegyes csatarepülő-hadtest kötélékei jelentősebb tevékenységet nem fejtettek ki. Ugyanakkor — déli 11—13 óra között — a Bécs körzetét támadó 15. amerikai stratégiai légi hadsereg távolsági kísérővadász-osztályai jelentek meg Pápa légterében. Déli 11 óra 03 perckor tíz amerikai P—38 „Lightning” vadászbombázó rajtaütésszerűen megtámadta a vaszari kitérő-repülőtérre felszállásra (nyugat-magyarországi áttelepítésre) készen álló magyar 102/2. szállítórepülő-századot, s annak hét Ju—52-es szállító repülőgépét megsemmisítette.¹³⁰ Röviddel később három „Lightning” megtámadta a kenyeri repülőtér is, s lelőtte az éppen felszállóban levő magyar F—327-es jelű FW—58-as repülőgépet, amely pilótákat szállított volna a veszprémi repülőtérre a még ott levő repülőgépek átrepülésére. (A gépen levő négy személy megsebesült)¹³¹

Az amerikai vadászbombázók egy másik — nyolc gépből álló — csoportja déli 11—12 óra között a 74. sz. (Veszprém—Tapolca közti) utat támadta. Elsősorban a Nagyvázsony—Kapolcs közti hadiforgalmat, az itt visszavonuló német és magyar csapatokat lőtték és bombázták egymást követő három hullámban.

Az amerikai légitámadások után, a magyar 102/1. szállítórepülő-századnak a pápai repülőtérre állandó három Fiat G—12 típusú hárommotoros szállító repülőgépet Röjtökmuzsaj mellé repülték át. Innét aztán egy Nagycenk melletti lucernaföldre telepítették át a három gépet, ahol azokat páncélokól lövésekkel felrobbantották.

Március 22-én a kora reggeli óráktól — a szovjet 39. gárda-lövész- és 9. gárda gépesített hadtestek sávjában — a szovjet csata- és vadászrepülőgép-kötelékek megkezdtek légitámadásaikat a harcolva hátráló német 12. SS „Hitlerjugend” páncélos hadosztály ellen. A szovjet csata- és vadászrepülőgépek elsősorban a Dudar, Nagyesztergár körzetében húzódó utakat és a zirci utcómóponthoz támadták, géppuskatűzzel löve az utak hadiforgalmát. Zircet reggel 06 óra 30 perc körül érte heves csata- és vadászrepülőgép-támadás. (A támadás katonai veszteségei ismeretlenek; egy polgári személy életét veszítette a Vajda Ödön utcában, egy székesfehérvári menekült pedig a kórházban halt meg.) A szovjet csata-

pülőgép-támadások délelőtt 09 óra körül felújultak: Nagyesztergáron egy, Zircen ugyancsak egy polgári személy halt meg 09—10 óra körül a repülőgépek gépfegyvertüzében.

A déli óráktól a szovjet repülő erők felújították támadásaikat. Déli 13 órakor a szovjet 244. bombázó- és 288. vadászrepülő-hadosztályok kötelékei több hullámban csapást mértek a visszavonuló német csapatokkal zsúfolt Zircre. „... Ebéd után — írta naplójában az 1. szlovák műszaki hadosztály 21/II. zászlóaljának orvosa — alig hagyjuk el Nagyesztergárt, néhány vadásztól kísért orosz bombázókötélék tűnik fel. Árokba hasalunk. A gépek Nagyesztergár felett fordulnak és Veimpusztára dobják le bombáikat. Óriási füst és láng, a szeszgyárat találták el. A légháritás vadul lő. Az egyik bombázó kigyulad, és egyenesen zuhan lefelé. A gép személyzetéből egy ejtőernyőn kiugrik. Alig megyünk néhány lépést, ismét vadászok jönnek, megint fedezéket keresünk. Ez még néhányszor ismétlődik. A zászlóalj eleje már Zircen van, amikor újabb bombázóraj tűnik fel... Zirc fölé érve a gépek ledobják bombáikat. Látjuk, amint esnek, majd robbannak... Alig megyünk ismét 100 métert, jön a harmadik kötelék, s ismét bombákat dob Zircre. A legrosszabbra elkészülve, gyorsított menetben, majdnem futva megyünk tovább...¹³² A légitámadás során 14 német katonára, a szlovák 21/II. zászlóaljtól kettő, a román nemzetiségű 9064. sz. munkásszázadból 16 ember halt meg. Meghalt még 27 menekült polgári személy, s — mivel 35 lakóházat értek bombatalálatok — 10 helybeli polgári személy.¹³³

Délután 16 óra 15 perckor nagyriadót rendeltek el Veszprém körzetében. A légtérben 14 szovjet IL—2-es csatarepülőgép jelent meg, bombákkal és gépfegyvertűzzel árasztották el a 8. sz. főközlekedési út Veszprém, Márkó és Herend közti szakaszán visszavonuló német csapatokat. Ezzel egyidejűleg egy másik szovjet csatarepülőgép-kötélék a balatoni műút Vörösberény—Balatonalmádi közti hadiforgalmát bombázta. A legjelentősebb szovjet légitámadásra este 18 óra 45 perctől 19 óra 15 percig került sor: a szovjet 262. éjszakai bombázórepülő-hadosztály kötelékei a Pápán át visszavonuló német 12. SS „Hitlerjugend” páncélosadosztályt bombázták. A súlyos katonai veszteségek mellett 71 polgári személy is életét veszítette.¹³⁴

g) 2. Harcok a „Klára” vonal áttöréséért (1945. március 23—25.)

Március 23-án hajnalban a szovjet 9. gárda-hadsereg és a 6. gárda-harcoksihadsereg megkezdte a német „Klára” vonal áttörését Zirc és Veszprém körzetében. Különösen heves légi harcok alakultak ki a veszprémi áttörési körzetben. Reggel 08 óra 40 perckor a Kenyeriből harcba vetett magyar 101/4. vadászrepülő-század nyolc gépe légi harcba keveredett szovjet kötelékekkel. Egy szovjet vadászgép Berhida ÉNy-i légtérben zuhant le; egy sérült magyar vadászgép pedig a tapolcai repülőtérről 3 km-re nyugatra hajtott végre kényszerleszállást.¹³⁵ Délelőtt 10

óra 26 perckor Veszprém körzetében újra nagyriadót rendeltek el a több irányból és nagy tömegben támadó szovjet bombázó, csata- és vadászrepülőgépek miatt. A szovjet 707. csatarepülő-ezred IL—2-es csatarepülőgép-kötélékei egymást követő hullámokban támadták a balatoni műúton visszavonuló német gépkocsioszlopokat a Balatonalmádi—Alsóörs—Balatonfüred szakaszon, továbbá az alsóörsi vasútállomáson veszteglő magyar páncélvonatot. Különösen súlyos veszteségek érték a német gépkocsioszlopokat Alsóörs vasútállomás körzetében. A szovjet csatarepülőgépek a Balaton felett fordultak, majd újabb csapást mértek az összetorlódott német gépkocsioszlopokra, melyeknek egy része — köztük a magyar 20. rohamtüzér-osztály „Hetzer” rohamlövegei is — a község felé vezető útra tértek ki. A második hullámban támadó szovjet kötelékből a német csapatlégvédelmi tüzérség — a Halászkert mellett tüzelőállásban levő önjáró — négycsövű „vierling” — légvédelmi gépágyú — tüzet nyitott, s az egyik IL—2-es csatarepülőgép letűnt. A találatokat kapott gép Alsóörs vasútállomástól DNY-ra a nádasba lezuhant; kétfőnyi személyzete (Mirnov hadnagy, pilóta és Tyislenkó tizedes, fedélzeti lövész) életét veszítette.¹³⁶

Délután 15 óra körül a — St. Valentin-i célpontokat támadó — amerikai 15. hadászati légi hadsereg 157 db B—24 „Liberator” bombázójának — és a kísérő vadászok — néhány köteléke berepült a Dunántúl légtérébe. Egy, nagy magasságba elhúzó bombázókötélék bombákat dobott le — és egyidejűleg egy P—38 „Lightning” típusú vadászbombázó-kötélék alacsony támadásban lőtte — a Nagyvázsöny Fő utcáján veszteglő német 5. SS ellátóoszlop gépkocsijait, valamint a magyar 25. fogatolt ellátóoszlopot. A támadásnak 10 magyar és öt német katonára, két polgári személyre és 52 lo esett áldozatául. Csaknem ezzel egyidejűleg — március 23-án délután 15 órakor — a „Klára” vonalat Veszprém—Városlőd általános irányba áttörő szovjet 104., 37. gárda-lövész- és 5. gárdaharcokcsi-hadtestek támogatására a szovjet 244. bombázórepülő-hadosztály egyik „Boston” köteléke csapást mért Városlőd körzetére. Az első hullámban támadó bombázó- és vadászrepülőgép-kötélék 15 óra 30 perckor a Grund felől repült rá a községre, s kis méretű bombák áradatát szórta le a községben összpontosított német csapatokra. Néhány perccel később, 16 óra előtt keleti irányból egy nagyobb bombázó- és vadászrepülőgép-kötélék jelent meg, s mintegy 80 db bombát (köztük 3 db 500 kg-osat) dobott a községre. A légitámadás súlyos veszteségeket okozott a községben levő német csapatoknak, köztük a német 3. páncélosadosztály 1. egészségügyi századának, amely 840 sebesült katonával éppen a községben vesztegelt. Telitalálatokat kapott a német katonákkal zsúfolt kultúrház és iskola, s számos harcokcsi és gépjármű semmisült meg a Templom téren és a strand melletti réten. A németek embervesztése meghaladta a száz embert. A község is súlyos veszteségeket szenvedett el: elpusztult 50 lakóház, és 41 polgári személy életét veszítette.¹³⁷

A „Klára” vonal másik áttörési körzete Zirc

térségében alakult ki. Az itt támadó szovjet 39. gárda-lövész- és 9. gárda gépesített hadtesteket elsősorban a 136. csatarepülő-hadosztály egyik IL—2-es csoportja (pk.: G. F. Szivkov százados) támogatta vadászrepülőgépekkel megerősítve. A szovjet csatarepülőgépek súlyos csapatokat mértek a Bakonybél és Bakonykoppány közti úton, a Gerence völgyén át visszavonuló német 12. SS „Hitlerjugend” páncélosadosztályra. A szovjet kötelékek, miután megbénították a német csapatlégvédelmi tüzérséget (12. SS légvédelmi tüzér- és 931. tartalék légvédelmi tüzérosztályok), a visszavonuló német menetoszlop élére mértek csapást, s ezzel torlódást idéztek elő. A völgyben összetorlódott gépjárműoszlopokra mért bomba-támadásokkal 3 db harckocsit (a műút 21,900 és 22,200-as km szelvényében) és közel 40 db egyéb gépjárművet semmisítettek meg elsősorban az út 8,100 és 21,600-as km szelvényében, valamint a 22,300 és 28,300-as km szelvényekben.^{137a}

A völgyben húzódó utat javító szlovák 21/II. zászlóalj orvosa — dr. Metzl János frontnaplójában — így irt ezekről az órákról: „Március 24. Ismét szép, verőfényes reggel. Reggel 5 órakor kelünk Gerencepusztán. A katonák előremennek a völgyben utat javítani (mert a német autók minduntalan elakadnak a sárban), én csak később indulok utánuk. Egyszerre csak orosz repülőgépek tűnnek fel. Alig néhány méterre tudunk feljutni a hegyoldalba, máris kattognak a géppuskák, az egész utat végigpásztázták. Bombarobbanást is hallunk, egy völgykanyarral lejjebb már bombákat is dobnak. Egészen felfutunk a hegygerincre, és ott megyünk tovább. Két sebesültet bekötözök, majd halljuk, hogy két halott van a völgyben. Lemegyünk, mindkettőnek koponyalövése van, az egyik halott, a másik agonizál. Megtudjuk, hogy még néhány sebesült katonánk volt, akiket a német katonai autók vittek Pápára. Dél előtt még három gépfegyveres repülő-támadást kapunk, délután még egyet. Délután 16 órakor kapunk csak parancsot, illetve engedélyt, hogy tovább indulhassunk, addig a katonáknak javítaniuk kell az utat. A visszavonuló német autók zöme már elment. Eleinte a hegygerincen indulunk, mikor kezd szürkülni, lemegyünk a völgybe, mert fenn nehézkes az előrehaladás. Délután 17 óra tájban újabb repülőgéphullám jön, a patakmeder mélyedésébe hasalok. Gépfegyvereznek és bombákat dobnak. A bombatölcsérek sora tőlünk 20—30 méterre kezdődik egy réten. Az volt a szerencsénk, hogy a patakmeder 1—1,5 méterrel a föld szintje alatt volt, így nem érte a légnyomás, de a kénés szagot, füstöt éreztük. Nyolc sebesültet kötöztem be, köztük egy súlyos mellkasi lőtt sérülést. A sérülteket továbbküldtük. Dél előtt csak kis aknákat dobtak a repülőgépek, de ezek nagy, 100—200 kg-os bombák lehettek, mert 4—5 m átmérőjű krátert vájtak. Utána már hamarosan kiértünk a völgyből a síkságra.”¹³⁸

Március 24-én a visszavonuló német „Balck” hadműveleti csoportot támogató német I. repülő-hadtest kötelékei — a 4. csatarepülő-ezred és az 51/I. vadászrepülő-osztály, továbbá a magyar 102. csatarepülő-osztály és a 101. vadászrepülő-ezred részei — a Pápa és Balaton közti ívben 140

bevetést hajtottak végre. A német csatarepülőgépek — melyeknek biztosítását a magyar 101/4. vadászrepülő-század nyolc gépe látta el — déli 11 óra 26 perctől 13 óráig több hullámban támadta a Herend körzetében összpontosított szovjet 5. gárda-harckocsihadtestet. A bevetésekben utóbb a magyar csatarepülő-kötelékek is részt vettek. Déli 12 óra 10 perctől 8 percen át légi harc alakult ki Városlőd és Herend légterében két szovjet Jak—9-es vadászgéppel, melyek rövid tűzharc után kitértek a túlerő elől. Délután 13 óra után néhány perccel a támadó magyar vadász- és csatarepülőgépek erős szovjet csapatlégvédelmi tüzérségi tűzbe kerültek Herend körzetében, melynek során két magyar FW—190-es csatarepülőgép találatokat kapott és lezuhant. (Sztrókay Kálmán hadnagy életét vesztette, Zoltay hadnagy ejtőernyővel földet ért, és visszajutott csapattestéhez.)¹³⁹

Mivel a szovjet 9. gárdahadsereg és 6. gárdaharckocsihadsereg támadása március 25-én továbbra is feltartóztathatatlanul tört előre É—ÉNy-i irányokba, március 25-én reggel 07 óra 10 perckor elrendelték a kenyéri repülőtér kiürítését is, s utasították a magyar 101. vadászrepülő-ezred három osztályát, hogy készüljenek fel a szombathelyi és vati repülőterekre való átrepülésre. Dél előtt 11 óra előtt a 101/III. vadászrepülő-osztály „piros—14”-es gépe repült át felderítésre. A gép 11 óra 15 perckor azzal a jelentéssel tért vissza, hogy a szombathelyi repülőtéren nem lehet leszállni, a leszállópályák tele vannak bombatölcsérekkel. Csak egy keskeny sáv lenne használható, de azt is két összetört gép torlaszolja el. Ezt követően — 11 óra 49 perckor — egy futárgép Vátra repült, hogy bejelentse: a 101. vadászrepülő-ezred oda repül át. A vati német repülőtér-parancsnokság azonban a leszállást nem engedélyezte a túlszűfolttság miatt. Mindezek ellenére az ezred átrepült a két repülőtérre. Szombathelyen a leszálláskor a II. osztálynak 4 db, a III. osztálynak 1 db, Váton pedig a II. osztálynak 2 db gépe tört össze.¹⁴⁰ Az áttelepült magyar 101/I. vadászrepülő-osztály állományában üzemképes és harcra vethető repülőgép nem volt. A 101/II. vadászrepülő-osztály 21 db üzemképes, de csak 4 db harcra vethető repülőgéppel, a 101/III. vadászrepülő-osztály pedig 16 db üzemképes — de ezek közül harcra vethető egy sem volt — repülőgéppel rendelkezett.

g) 3. Harcok a „Zsuzsanna” vonal áttöréséért, valamint a Birodalmi Védőállás előterében (1945. március 26—április 4.)

Március 25-én befejeződött a német „Klára” vonal áttörése. A szovjet 3. Ukrán Front hadseregei és a velük szoros együttműködésben harcoló szovjet 17. légi hadsereg kötelékei a Zala folyó mögött kiépített „Dorottya” és a Rába mögött kiépített „Zsuzsanna” vonalba szorították vissza a német—magyar „Balck” hadműveleti csoport — a német 6. összefegyvernemi és 6. SS páncélos-, valamint a magyar 3. hadsereg erőit.

Március 25-én a balatoni, a tapolcai és a 8. sz. főközeledési utak légterében szakadatlanul tá-

madtak a szovjet 17. légi hadsereg 9. vegyes csatarepülő-hadtestének csata- és vadászrepülőgép-kötelekei, valamint a 244. bombázórepülő-hadosztály erői. A légitámadások tömegéből kiemelkedik a szovjet 244. bombázórepülő-hadosztály légitámadása a Pápát körkörösén védő német 20. légvédelmi tüzerhadosztály védelmi állásai, valamint a városon átvezető hadifontosságú útvonalak ellen. Déli 13—14 óra között a szovjet bombázórepülőgép-kötelekek csapást mértek a városon átvonuló német I. SS páncélos hadtest csapatai ellen. A német csapatok embervesztései ismeretlenek. (Megjegyzendő, hogy a városban — elsősorban a légitámadások során — összesen 233 német és 14 magyar katona halt meg. A katonák az alsóvárosi temetőben nyugszanak: az egyik sírban 142 német katona, a vele szemben levő tömegsírban pedig 91 német és 14 magyar katona nyugszik.) A március 25-i szovjet légitámadás során a polgári lakosság 28 halottal vesztett.

Március 26-án délután 14 óra körül az amerikai 15. hadászati légi hadsereg vadászbombázó-kötelekei is megjelentek a Dunántúl légterében. Az egyik, P-51 „Mustang” típusú vadászgépből álló kötelék a Balatontól északra húzódó utak hadiforgalmát lőtte. Többek között gépfegyvertámadás érte — Balatonfüredről visszavonuló és — a Kékkút községtől északkeletre elterülő erdőben pihenő magyar „Illey” folyamőr-harcscsoportot, kisebb embervesztést okozva a magyar egységnek. (Egy ember meghalt, többen megsebesültek.) Ugyanezen amerikai vadászcsoporthoz Karmacs légterében megtámadta a — Tapolcánál előnyomuló szovjet 27. hadsereget bombázó — német 2/I. zuhanóbombázó-osztály egyik kötelékét is. A légi harcban az amerikai vadászgépek az egyik német FW-190 típusú zuhanóbombázó-gépet lelőtték. (A gép pilótája — Norbert Schmidt főhadnagy — életét veszlette.)^{140a}

Miután a szovjet 46., 4. és 9. gárdahadseregek és a 6. gárda-harcoksi hadsereg március 26—27-én elérte, majd menetből áttörte a Rába mögött kiépített német—magyar „Zsuzsanna” vonalat, március 27-én a magyar 101. honvéd vadászrepülő-ezred három osztályának maradványait a szombathelyi és vati repülőterekről a németországi Petersdorf repülőterére telepítették át. A 101/I. vadászrepülő-osztály 1. százada 6 db, a 2. század 9 db, a 3. század 8 db üzemképes, de bevetésre alkalmatlan géppel rendelkezett. A II. osztály 21 db üzemképes, de csak 4 db harcra vethető géppel; a III. osztály pedig 16 db üzemképes, de bevetésre alkalmatlan géppel rendelkezett. A németországi Grosspetersdorfba áttelepített magyar 101. vadászrepülő-ezred március 28-án 12—16 óra között hajtotta végre utolsó dunántúli — és egyúttal magyarországi — bevetését. Déli 12 óra 06 perckor a 101/5. vadászrepülőszázad (pk.: Báthy hadnagy) négy gépe a Kenyeri, Celldömölk, Vát közti utak szovjet hadi-

forgalmát támadta. Az erős szovjet csatlégyvédelmi tüzéségi elhárítás ellenére 10 db tehergépkocsit kilőttek, 8 db-ot megrongáltak, s kilőttek egy mozdonyt. A délutáni órákra a repülőgépjavitó műhelyek az I. osztály 27 db gépéből 16 db-ot harcra vethető állapotba hoztak. Így az I. osztálytól 15 óra 40 perckor 8 db gép startolt (ebből egy a startnál összetört, egy pedig műszaki hiba miatt rövidesen visszafordult.) A 6 db gépből álló kötelék (pk.: Szentgyörgyi zászlós) azonban Vát körzetében erős szovjet légvédelmi tüzéségi tűzbe került, s mikor 16 óra 10 perckor 6 db szovjet LA-5-ös vadászrepülőgép tünt fel 4500 méteres magasságban — a magyar kötelék harc nélkül visszafordult.¹⁴¹

Mivel március 29. és április 4. között a szovjet 2. és 3. Ukrán Frontok hadseregei fokozatosan elhagyták Magyarország területét, s — menetből áttörve a német birodalmi védőállást — Németország területén üldözték a hátráló német erőket, a német I. repülőhadtest kötelekei csak néhány esetben hatoltak be a Balaton légterébe. Április 5-én 13 órakor német repülőgépek bombázták Pápát (a Szent István u. 28. sz. alatt egy polgári személy életét veszlette), majd április 7-én éjszaka rendelték el légiriadót Veszprém körzetében, de légitámadásra nem került sor. Április 22-én este német éjszakai bombázógépek jelentek meg a légtérben, s Székesfehérvár körzetében (pl. Gárdonyinál) bombázták a szovjet csapatok felvonulási útvonalait.¹⁴²

A németek által kiűritett Veszprém megyei katonai repülőtereket 1945. március végétől a szovjet 3. Ukrán Front 17. légi hadserege (pk.: V. A. Szugyec marsall; harcálláspontja: Veszprém) szállta meg. A Veszprém-jutasi repülőteret a 244. bombázórepülő-hadosztály részei (kétmotoros „Boston” és PE-2-es repülőgépekkel) vették birtokba.¹⁴³ A pápai repülőterre a 306. csatarepülő-hadosztály települt. A tapolcai, a nagyvázsonyi, várpalotai, kenyéri, valamint a Székesfehérvár körzetében levő repülőtereket a szovjet 9. vegyes csatarepülő-hadtest csata- és vadászrepülő-egységei szállták meg, s innét indultak bevetésekre a már Németország területén támadó 3. Ukrán Front hadseregeinek támogatására. A bécsi támadó hadműveletben különösen kitűntek a légi hadseregnek alárendelt 288. és 194. vadászrepülő-hadosztályok (parancsnokai: B. A. Szmironov és F. N. Gyementyev ezredek) és a 306. csatarepülő-hadosztály (pk.: A. V. Ivanov ezredes).¹⁴⁴

Mivel 1945. április 5—17. között a 3. Ukrán Front parancsnoksága — Tolbuhin marsall vezetésével — Veszprémben (Újtelep) működött, a frontparancsnokság futárrepülő-egysége (PO-2-es típusú repülőgépekkel) Veszprémtől északra (a mai Felszabadulás úti lakótelepen), a volt Csomay-majornál állomásozott. (A frontparancsnokság április 17—19-én Pápára, majd onnét tovább települt.)

JEGYZETEK

1. Hősök. A Szovjetunió hősei a magyarországi felszabadító harcokban (1944—1945). Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest, 1981. 406. Továbbiakban: Hősök. im.
2. Románia hozzájárulása a faszimus felett aratott győzelemhez. Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1965. 133—134., 146.
3. HARMATH István (múzeumi igazgatóhelyettes, Veszprém, Ady E. u. 2.) naplója.
4. UJVÁRY László rep. zászlós frontnaplója. (Másolata a szerző birtokában.)
5. Lásd részletesebben: VERESS D. Csaba: Veszprém megye és a szövetséges (amerikai, brit) légierő támadásai. In: VMMK 15 (1980).
6. SZTYEMENKO, Sz. M.: A Vezérkar a háború éveiben. (Második könyv.) Zrínyi Katonai Kiadó — Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1975. 248—249. Továbbá: A Szovjetunió Külügyminisztériuma. A Szovjetunió, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormányfőinek üzenetváltása. 1941—1945. I. kötet. Budapest—Uzgorod, Kossuth Könyvkiadó — Kárpáti Könyvkiadó. 1981. 330., 466.
7. TESSIN, Georg: Die Verbände und Truppen der deutsche Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg. 1939—1945. Verlag E. S. Mittler and Sohn GmbH. Frankfurt/Main. Band 14. 358., 494—495., 363—364., 369., 409—410., 392., 421., 361., 311., 314., 493—495. Továbbiakban: TESSIN, im.
- 7.a Hadtörténelmi Levéltár. M. kir. 101. honvéd vadászpilóta-erzred parancsnokságának iratai. (Továbbiakban: HL 101. v.r.e.pk.i.) Évi zárójelentés (1945. jan. 1.), valamint 1. sz. Ezred Parancs (1944. szept. 30.).
- 7.b ULRICH, Johann: Der Luftkrieg über Österreich 1939—1945. Militärgeschichtliche Schriftenreihe. Heft 5/6. Herausgegeben vom Heeresgeschichtlichen Museum. 35.
8. HL. 101. v.r.e.pk.i. 1330/101. v.rep.oszt. parancsnokság (1944. augusztus 11.).
9. HL. 10. v.r.e.pk.i. A 101/I. vadászpilóta-erzred angolszászok elleni bevetései (1945. jan. 9.); kimutatás a légi győzelmekről 1944. december 31-ig (angolszászok ellen) 1945. jan. 9.
10. HL. 101. v.r.e.pk.i. Bevetések és légi győzelmek az oroszokkal szemben (1945. I. 9.).
11. HL 101. v.r.e.pk.i. 1. sz. Légierő Parancs (1945. jan. 8. Gyepűszállítás).
12. Hősök... 449., 456.
13. HL. 101. v.r.e.pk.i. Veszteségkimutatás. 101/I. v.rep.osztály parancsnokság (1945. I. 9.).
14. HL. 101. v.r.e.pk.i. 31. sz. Ezred Parancs (1944. november 4.); 43. sz. Ezred Parancs (1944. nov. 16.).
15. DIERICH W.: Die Verbände der Luftwaffe 1935—1945. Motorbuch Verlag, Stuttgart, 1976. 211., 242—244., 255—260. Továbbá: Die Ritterkreuzträger der Luftwaffe. 1939—1945. Band-II. Stuka- und Schlachtflieger. Ernst Obermaier, Verlag Dieter Hoffmann, Mainz. 70—75., 82., 149., 161.
16. LIPFERT, H.: Das Tagebuch des Hauptmann Lipfert. Motorbuch Verlag Stuttgart, 1975. 238.
17. HL. 101. v.r.e.pk.i. 55. sz. Ezred Parancs (1944. december 4.).
18. A 2. és 3. Ukrán Front felszabadító hadműveletei Délkelet- és Közép-Európában 1944—1945. Szerkesztette: M. V. ZAHAROV marsall. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1973. 440—441. (Továbbiakban: ZAHAROV.).
19. A hadművészet története. (Tervezet.) III. kötet. A hadművészet fejlődése a második világháború negyedik, ötödik időszakában és a háború után. I. rész. Zrínyi Miklós Katonai Akadémia, 1963. 193.
20. BENKŐ Lajos (Veszprém, Szófia u. 8. sz.) volt rep.hadnagy startkönyve. (Másolata a szerző birtokában.) Továbbá: RUDEL, H. U.: Stuka pilot. Belantine Books. New York. 179.
21. Várpalota anyakönyvi hivatal halotti anyakönyve.
22. HL. 101. v.r.e.pk. iratai. Kimutatás az 1944. június 16—december 1. közti időben aratott és még nem igazolt légi győzelmekről.
23. HARMATH I. naplója.
24. LIPFERT, H. im. 278.
25. Zirc anyakönyvi hivatal halotti anyakönyve. Továbbá: KISS László (Vaszar) volt rep.szakaszvezető személyes közlése.
26. HL. Filmtár, 1253. sz. tekercs. KTB.Hgr.Süd. Anlagen. 2. Hälfte. Fernschreiben, 13.12.44. 23.35 Uhr.
27. HL. 101. v.r.e.pk.i. 60., 62., 63. sz. Ezred Parancsok.
28. ARKOVICS József (Hajmáskér-Kültelek) naplója; SIMON Károly ny. MÁV-főfelügyelő (Veszprém, Budapesti u. 39. sz.) naplója.
29. „Veszprémvármegye” c. hetilap, 1944. dec. 17. sz. 3. lap; továbbá: Veszprém anyakönyvi hivatal halotti anyakönyve.
30. HL. 101. v.r.e.pk.i. 10. sz. Légierő Parancs (1945. febr. 22.).
31. HARMATH I. naplója.
32. 17-ja vozduznaja armija v bojah ot Sztalingrada do Venü. Ordena Trudovovo Krasznovo Znamenii Vojennoje Izdatyelsztvo Minisztersztva Oboronü SzSzsZr, Moszkva, 1977. 193. (Továbbiakban: 17-ja vozduznaja.)
33. STAHL L. naplója.
34. HL. 101. v.r.e.pk.i. 13. sz. Légierő Parancs (1945. febr. 19.); Szentkirályszabadja anyakönyvi hivatal halotti anyakönyve.
35. Zirc, anyakönyvi hivatal halotti anyakönyve.
36. LIPFERT, H. im. 278.
37. Uo.
38. KORMOS Mihály (Zirc, Népköztársaság u.) naplója.
39. „Veszprémvármegye” 1944. dec. 24.; Veszprém, anyakönyvi hivatal halotti anyakönyve.
40. Veszprém megyei-város közkórháza 1944—45. évi működéséről szóló jelentés. Veszprém megyei kórház archívuma.
41. 17-ja vozduznaja. 194.
42. 17-ja vozduznaja. 195.
43. 17-ja vozduznaja. 194.
44. LIPFERT, H. im. 278. Továbbá: HL. 101. v.r.e.pk.i. Kimutatás a 101/II. v.rep.oszt. repgépvezetői által 1944. évi december 10-től 1945. január hó 25-ig aratott légi győzelmeiről (1945. január 24.).
45. HL. 101. v.r.e.pk.i. 62/5. sz. Ezred Parancs (1945. ápr. 19.).
46. LIPFERT, H. im. 278.
47. Die Ritterkreuzträger der Luftwaffe, 1939—1945. Band—I. Jagdflieger. Ernst Obermaier, Verlag Dieter Hoffmann, Mainz.
48. HL. 101. v.r.e.pk.i. A 101/I. v.rep.oszt. bevetései és kimutatásai a légi győzelmekről 1944. december 31-ig (1945. I. 9.). Továbbá: A 101/I. v.rep.oszt. 1944. decemberi jelentése (1945. I. 1.); A 101/II. v.rep.oszt. 1944. évi működési jelentése (1945. I. 8.); Az 101/II. v.rep.oszt. 1944. decemberi jelentése (1945. I. 5.).
49. MORZIK, Fritz—HÜMMELCHEN, Gerhard: Die deutsche Transportflieger im Zwierten Weltkrieg. Bernard and Graefe Verlag für Wehrwesen Frankfurt am Main, 1966. 207., 283. (Továbbiakban: MORZIK.).
50. UJVÁRI L. naplója
51. HL. 101. v.r.e.pk.i. Napi események. 101/I. v.rep.oszt. (1945. január).
52. Hősök. im. 439.

53. 17-ja vozdušnaja. im. 197.
54. LIPFERT, H. im. 278.
55. MORZIK. im. 284.
56. HL. 101. v.r.e.pk.i. 4. és 17. sz. Légierő Parancs (1945. január 19., 22.); 17. sz. Ezred Parancs; Napi események. 101/I. v.rep.oszt. (1945. I.).
57. HL. 101. v.r.e.pk.i. 22/101. v.rep.e.pkság. Légi-győzelmek igazolása tárgyában. 1945. I. 4.
58. HL. 101. v.r.e.pk.i. Napi események. 1945. január.
59. LIPFERT, H. im. 278.
60. 17-ja vozdušnaja. 198.
61. DIERICH, W. im. 57—58.
62. HL. Filmtár, 1253. sz. tekercs. KTB.Hgr.Süd. 3. old.
63. UJVÁRI L. naplója.
64. HL. Filmtár, 1253. sz. tekercs. KTB.Hgr.Süd. 4. old.
65. UJVÁRI L. naplója. Továbbá: BUKI Péter: Az S—221-es lajstromjelű JU—52-es repülőgép személyzetének átállása a Vörös Hadsereg oldalára. Hadtörténelmi Közlemények, 1980/2. sz. 327—339.
66. Győr megyei Levéltár; Polgármesteri jelentés, 1945. február.
67. LIPFERT, H. im. 279.
68. Hősök. im. 424.
69. HL. 101. v.r.e.pk.i. Kimutatás a 101/8. v.rep.század igazolt légi győzelmeiről.
70. LIPFERT, H. im. 279.
71. Hősök. im. 476.
72. MORZIK. im.; UJVÁRI L. naplója.
73. MORZIK. im.; UJVÁRI L. naplója.
74. Hősök. im. 476.
75. UJVÁRI L. naplója.
76. Uo.
77. Hősök. im. 444.
78. HL. 101. v.r.e.pk.i. Kimutatása az osztály repülőgép-vezetői által 1944. évi december 10-től 1945. január hó 25-ig aratott légi győzelmeiről. 101/II. v.rep.oszt. 1945. jan. 24.
79. HL. 101. v.r.e.pk.i. Feltesztés a 102. repülődandár-parancsnokságához. 1945. jan. 22.
80. 17-ja vozdušnaja. im. 202. Továbbá: HL. Filmtár. 1255. sz. tekercs, KTB.Hgr.Süd. 2. Hálfte. 16—31. Jan. 45. Verlauf. Luftlage. 22.1.45.
81. HL. 101. v.r.e.pk.i. A 101/I. v.rep.oszt. 1945. január havi jelentése. 1945. febr. 1.
82. LIPFERT H. im. 279.
83. 17-ja vozdušnaja. im. 208.
84. TESSIN, G. im. 312, 358.
85. HL. 101. v.r.e.pk.i. 29. sz. Ezred Parancs. 1945. febr. 9.
86. HL. 101. v.r.e.pk.i. 44. sz. Ezred Parancs. 1945. márc. 4.
87. MORZIK. im. 211.
88. Uo.
89. 17-ja vozdušnaja im. 210.
90. Veszprém város légiriadó-naplója. Vezette: Nagy—István, a város üzemi légoltalmi parancsnokhelyettese. (Ifj. Nagy István, Veszprém, Martos Flóra u. 3/c.)
91. ULRICH, Johann: Der Luftkrieg über Österreich 1939—1945. Militerhistorische Schriftenreihe. Heft. 5/6. Herausgegeben vom Heeresgeschichtlichen Museum.
92. Veszprém város légiriadó-naplója.
93. HL. 101. v.r.e.pk.i. A M.kir. 101. honvéd vadászrepülő-ezred bevetési könyve. 1945. február 20.
94. Veszprém város légiriadó-naplója. 1945. febr. 20.
95. Győr megyei Levéltár. Polgármesteri jelentés, 1945. február.
96. HL. Filmtár, 1255/I. sz. tekercs. KTB.Hgr.Süd. Meldungen (1—28. Febr. 45.). Tagesmeldung, 21.2.45. 6. lap.
97. HL. 101. v.r.e.pk.i. A m.kir. 101. h.v.rep.e. bevetési könyve. 1945. febr. 21.
98. 17-ja vozdušnaja. im. 213.
99. Veszprém város légiriadó-naplója.
100. Uo.
101. HL. 101. v.r.e.pk.i. A m.kir. 101. h.v.r.e. bevetési könyve.
102. Uo.
103. Veszprém megyei Levéltár. Alispáni iratok, 1063/1945. sz. irat.
104. 17-ja vozdušnaja. im. 220.
105. HL. 101. v.r.e.pk.i. A m.kir. 101. h.v.e.r. bevetési könyve.
106. Uo. Továbbá: REBENTISCH, Ernst: Zum Kaukasus und zu den Tauern. Die Geschichte der 23. Panzer-Division. 1941—1945. Herausgegeben vom Verband ehemaliger Angehöriger der 23. Panzer-Division in Esslingen a.N. 486—487.
107. Veszprém város légiriadó-naplója.
108. 17-ja vozdušnaja. im. 223.
109. HL. 101. v.r.e.pk.i. A m.kir. 101. h.v.r.e. bevetési könyve. 1945. március 9.
110. Uo. Továbbá: LIPFERT, H. im. 279.
111. HL. 101. v.r.e.pk.i. A m.kir. 101. h.v.r.e. bevetési könyve.
112. Uo. 1945. március 11.
113. Győr-Sopron megyei Levéltár. Polgármesteri jelentés, 1945. március. Továbbá: Veszprém város légiriadó-naplója.
114. 17-ja vozdušnaja. im. 226.
115. HL. 101. v.r.e.pk.i. A m.kir. 101. v.r.e. bevetési könyve.
116. 17-ja vozdušnaja. im. 228.
117. Veszprém város légiriadó-naplója.
118. HL. 101. v.r.e.pk.i. A m.kir. 101. v.r.e. bevetési könyve.
119. HL. 101. v.r.e.pk.i. A m.kir. 101. v.r.e. bevetési könyve.
120. HL. 101. v.r.e.pk.i. A m.kir. 101. v.r.e. bevetési könyve.
121. 17-ja vozdušnaja. im. 230—231.
122. Herend anyakönyvi hivatal halotti anyakönyve.
123. HL. 101. v.r.e.pk.i. A m.kir. 101. v.r.e. bevetési könyve.
124. SIMON K. naplója. (Ny. MÁV-főfelügyelő, Veszprém Budapesti u. 39.)
125. Veszprém város légiriadó-naplója.
126. HL. 101. v.r.e.pk.i. A m.kir. 101. v.r.e. bevetési könyve. Továbbá: Berhida anyakönyvi hivatal halotti anyakönyve.
127. HL. 101. v.r.e.pk.i. A m.kir. 101. v.r.e. bevetési könyve.
128. Veszprém város légiriadó-naplója.
129. Zirc és Hajmáskér anyakönyvi hivatalainak halotti anyakönyvei. Továbbá: SIMON Károly ny. MÁV-főfelügyelő (Veszprém, Budapesti út 39. sz.) naplója.
129.a SIMON K. naplója.
129.b Die Ritterkreuzträger der Luftwaffe 1939—1945. Band II. Stuka- und Schlachtflieger. Ernst Obermaier Verlag Dieter Hoffmann, Mainz. 122.
130. UJVÁRI L. naplója.
131. HL. 101. v.r.e.pk.i. 2502/101/III. v.rep.oszt. 1945. március 24-i jelentése.
132. METZL János dr., főorvos (Sopron, Május 1. tér 35. sz.) frontnaplója.
133. Zirci anyakönyvi hivatal és r. kat. plébánia halotti anyakönyvei.
134. Pápa anyakönyvi hivatal halotti anyakönyve.
135. HL. 101. v.r.e.pk.i. A m.kir. 101. v.r.e. bevetési könyve.
136. SIMON K. naplója.
137. Geschichte der 3. Panzer-Division Berlin—Brandenburg 1935—1945. Berlin, Verlag Günther Richter, 1967. Továbbá: Városlőd r. kat. plébánia Ház története és Városlőd anyakönyvi hivatal halotti anyakönyve.

- 137.a 17-ja vozdušnjaja. im. 231. Továbbá: Veszprém megyei Levéltár. Veszprémi Állami Építészeti Hivatal iratai. Útbiztosi jelentések. Zirci járási útbiztosi jelentés. 2159/1945. május 18.
138. METZL J. naplója.
139. Személyes visszaemlékezés.
140. HL. 101. v.r.e.pk.i. A m.kir. 101. v.r.e. bevetési könyve.

- 140.a Die Ritterkreutzträger. im. 188.
141. HL. 101. v.r.e.pk.i. A m.kir. 101. v.r.e. bevetési könyve.
142. Pápa anyakönyvi hivatal halotti anyakönyve. Továbbá: SIMON K. naplója, valamint BALASSA Katalin tanítónő (Kápolnásnyék) naplója.
143. SIMON K. naplója.
144. 17-ja vozdušnjaja. im. 242., 248.

ЧАБА ВЕРЕШ Д.

ВОЗДУШНОЕ СРАЖЕНИЕ В ОКРЕСТНОСТИ БАЛАТОНА октябрь 1944. — март 1945.

Первый период воздушной войны (с 3-го апреля 1944 г. по середине ноября 1944 г.) против Венгрии — и внутри ее против военных объектов в окрестности озера Балатона — носил стратегический характер. Данные нападения совершали военно-воздушные силы Соединенных Штат Америки и Великобритании, входящих в Коалиционные Державы. К ноябрю 1944 г. оперативное положение измелось, — так как в сентябре и октябре 1944 г. советскими войсками была освобождена восточная от Дуная территория Венгрии — на первой неделе ноября 1944 г. и Задунайский край стал зоной военных действий. На первой неделе ноября 1944 г. 3. Украинский фронт Советской Армии начал нападение в Задунайском краю и в начале декабря дошел до задунайских оборонительных районов, отстоящих юговосточные границы Германии. Прорыв оборонительных систем (позиции «Маргит», «Ольга», «Клара», «Жужанна» итд.) затянулся до конца марта 1945 г.

Прорыв оборонительных систем — что затрудняли контратаки германских войск — выполняли 3. Украинский фронт и его 17. воздушная армия. Соединения бомбардировщиков, штурмовиков, истребителей тесно взаимодействовали с наземными пехотными и бронесилами. А оборонительные войска германской армейской группы «Юг» (Хересгруппе «Сюд») поддерживали 1. и 11. авиадивизия, подчиненная 1В.—ому воздушному флоту и 102. венгерская авиабригада. Воздушное боевое действие обеих сторон носило тактический характер: поддерживали воюющие войска, то есть лишь в небольшую глубину вломились в операционную глубину противника. Воздушное боевое действие всегда имело тесную зависимость от наземных военных операций, и очерк в рамках наземных боевых действий изучает события воздушного боевого действия в названном пространстве и время.

AVAR KORI FÉMLELETEK KEZELÉSÉNÉL SZERZETT TAPASZTALATOK

BEVEZETÉS

1979-ben Csabainé Dax Margit, a Bakonyi Múzeum régésze Várpalota térségében, Bántapusztán, a bánya közelében több mint 40 avar kori sirt tárt fel. A közel 300 lelet között a késő avarkorra jellemző tárgyak sorát találhatjuk — vegyes idejű szóródásban — övgarnitúrákat, vas-késeket, vas lószerszámokat, bronz lószerszám-díszeket, fülbevalókat, karkötőket stb. A temető bolygatott volt és korábban, még az avar időkben ki is raboltak néhány sirt.

A korróziós jelenségeket tárgyaló cikkek legtöbbje megemlíti, hogy a fémek korrózióját az az egyszerű tény okozza, miszerint természetesebb vegyület formájában megmaradniuk, ugyanis ez számukra az alacsonyabb energiaállapot. Fémeket csak energia közlésével nyerhetünk vegyületeikből, ércekből, kivéve a nemesfémeket, amelyek színezésként is előfordulnak. A múzeumi tárgyak legtöbbje erősen korrodált állapotban kerül a restaurátorműhelybe.

A talajból előkerült tárgyaknál számíthatunk nagyobb károsodásra. Különösen nagy gondot okoz a felületükön borítással, berakással díszített tárgyak kezelése a díszítés alatt kialakult korróziós termékek miatt.

A talajviszonyok jelentősen befolyásolják a sírokban talált fémek állapotát. A bántapusztai tárgyak korróziós szempontból kedvezőnek mondható talajviszonyok között voltak. Erősen nedves, apró kavicsos, tengeri üledékes, humusmentes talajba ásták a sírokat. Mélyebben víz-záró agyagréteget találunk. Feltételezés szerint csak a migráló, vándorló csapadékvíz érte a tárgyakat. Ez a körülmény okozhatta, hogy a vas-, illetve rézalapú tárgyak anyagát bomlástermékei által tovább pusztító, nehezen eltávolítható vas-, illetve réz-klorid nem alakulhatott ki a felületen (az ellenőrző kloridpróba negatív eredményt adott). Ennek alapján feltételeztük, hogy a felületen megőrzött korróziós réteg stabilitása kielégítő lesz konzerválás után is. A feltételezést igazolta a pára kamra vizsgálat, teljesen zárt, 100%-os páratartalmú térben. Egy már kezelt, letisztított tárgy egy réteg konzerváló anyaggal bevonna, mintegy 10 napos (240 órás) pára kamrás vizsgálat alatt — mikroszkóp alatt is vizsgálva — semmilyen elváltozást sem mutatott.

Ilyen nagymennyiségű tárgy kezelésekor lényeges a pontos dokumentáció. A jól vezetett kezelési napló sok segítséget nyújt a feldolgozást

végző régész számára. Az ásatásról beérkező tárgyakat sírok szerint csoportosítottuk, ilyen sorrendbe kerültek a kezelési naplóba, (valamint leletszám szerint sorrendbe szedve), ahol az adatok mellett az első megfigyeléseket is rögzítettük. A kezelés előtt munkafotókat készítettünk a tárgyról, legtöbbször már a kezelési szám szerepelt a fotón (a feltárás után közvetlenül készültek előzetes felvételek is, fontos, esetleg később már nem rögzíthető állapotokról). A kezelés folyamatát, főleg színes korróziótermékeket tartalmazó réztárgyaknál, menetközben színes diafelvételeken is rögzítettük, a fekete-fehér felvételeken túl mintegy 200 db színes diafelvétel is készült. (Évkönyvünkben technikai okok miatt színes felvételek közlésére nincs mód.) Fotóztuk kezelés közben az olyan részeket is, amelyek később már többé nem voltak láthatók, vagy kénytelenek voltunk eltávolítani. Természetesen a kezeléseket befejezése után is készítettünk dokumentációs fotókat.

A kezelési folyamatok rögzítése, részletes leírása nemcsak hasznos, de kötelessége is a restaurátornak. Ilyen leleteknél, amikor lehetőség van több tárgy egyidejű kezelésére, rendkívül hasznos azonnal rögzíteni minden mozzanatot, a vegyszerek sorrendjét, koncentrációját stb. A naplószerűen vezetett leírásból, a kezelési számok alapján később pontosan rekonstruálni lehet az egész folyamatot.

A következőkben a leletegyüttes kezelésénél szerzett tapasztalatok egy részét adjuk közre, amelynek az egyik fő célja felhívni a figyelmet a kezelés előtti anyagvizsgálatok jelentőségére, valamint a kezelés módjának mindenkor alapos megfontolására. A másik cél felhívni a figyelmet az ésszerű, előrelátó kételkedésre, amely mindenkor a kezelés belátható következményeit is fontolóra veszi.

VASTÁRGYAK KEZELÉSE

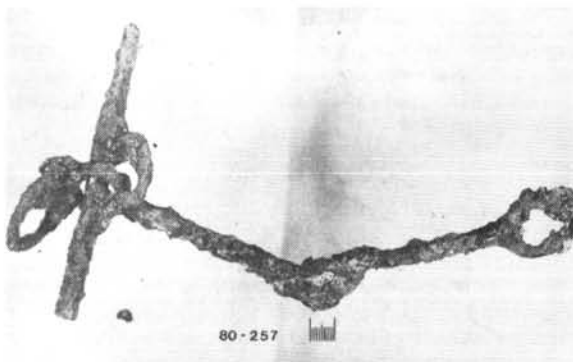
A leletegyüttesre jellemzően vascsatok, vas-karikák, zablák fordultak elő a sírokban. Ezek állapota változó volt. A vascsatok, karikák jó része már teljesen átkorrodálódott, és sokszor a tárgy formáját a rücskös „rozsdabunda” alatt is csak a magnetites jellegű oxid őrizte.

A lúgos (NaOH) főzés elősegíti a szennyeződések, a felesleges részek mechanikai lebontását (2–3% -os oldat). Ebben az esetben, amint a be-

vezetőben már szó volt róla, a kloridtartalom minimális volta gyorsította a kezelést. A mechanikai tisztítás befejezése után kálium-bikromátos ($K_2Cr_2O_7$) desztillált vízben (0,5–2% töménységű) semlegesítettük a tárgyakat, melyen az alapos szárítás után, amit óvatosan kellett elvégezni, mert pl. a vasmag nélküli tárgyak a gyors szárításnál hajlamosak a vetemedésre, forró 10%-os foszforsavba mártottuk a tárgyakat, ezt újabb szárítás követte előzetes alapos öblítés után, eltávolítva a savmaradékokat. Ha a felület esztétikai megjelenése indokolta, akkor melegen, csersavval is kezeltük.¹

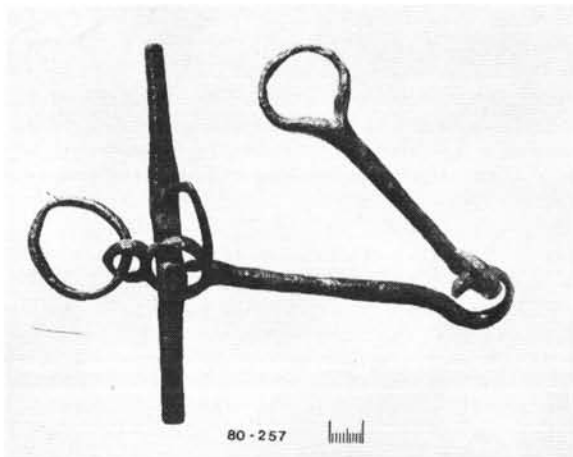
A törött, hiányos tárgyak ragasztására, kiegészítésére később térünk vissza.

A teljes száradás után, még melegen, hig Akrilán oldatos átitatás következett (a konzerváló oldat készítésére is visszatérünk) több rétegben, mindig töményítve az oldatot, vigyázva arra, hogy a kisebb lyukak és rések felett ne képezhessen hidat a műanyag, mivel az tükröződésével megváltoztathatja a tárgy kellemes megjelenését. Az átitatás után a tárgy esetleges kellemetlen megjelenését viasszal megváltoztathat-

1. ábra. Vaszabla kezelés előtt

Fig. 1. Iron snaffle before treatment

2. ábra. A vaszabla kezelés, konzerválás után

Fig. 2. Iron snaffle after treatment and conservation

juk. Műhelyünk benzines NDK gyártmányú korróziós védőviaszt használ, de házilag is előállítható.² A konzervált tárgyra vékonyan felvitt viaszt az oldószer elpárolgása után puha kefével és ruhával políroztuk fel.

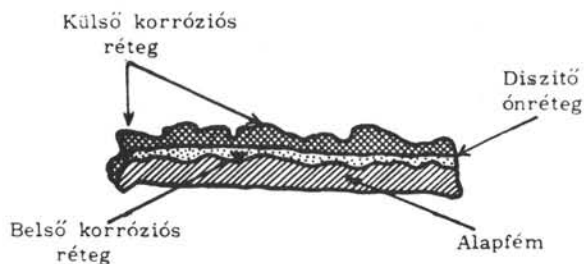
Az 1. és a 2. ábra a 80–257 kezelési számú vaszablát mutatja. A kezdeti, előzetes kezelések alapján elektrokémiai tisztítást alkalmaztunk. Az ilyen jellegű több darabból összekovácsolt tárgyaknál az egyes vasrozsdával izolált részek elektromos összeköttetésének megteremtése jelent gondot. Sokszor megtévesztő a magnetites korróziótermék fémes csillogása, keménysége, ilyenkor addig kell vékony reszelővel óvatosan reszelni a felületi korróziós termékreteget, amíg az ezüstösen csillogó vasmagot el nem érjük. Az 1–2% töménységű nátrium-hidroxid oldatban kis áramerősség mellett, lassú elektrolizissal, megfelelő eredményt értünk el a katódos fém-tisztítási módszerrel. A felületről leváló, vagy lándzsával, kefével könnyen eltávolítható részekről megszabadítottuk a tárgyat. Az elektrolízis után alaposan le kellett kefélni a fémfelületen lerakódott fekete szennyeződést, majd a már említett semlegesítés után (itt különösen fontos a kálium-bikromátos inhibálás, mert így elkerülhetjük, hogy a megtisztított fémfelületen a desztillált vízben futórozsdá keletkezzen) 10% töménységű foszforsavban, melegen passziváltuk a felületet. Amikor a felületről minden korrózióterméket el tudtunk távolítani, akkor a foszforsavas passziválás után nem öblítettük le a tárgyat, hanem igen alaposan leitattuk a foszforsavmaradékot szárítás előtt. Csersavval megfelelő színűre alakítottuk a vasfelületet, majd mivel korróziótermék nem maradt a tárgyon, korróziós védőviasszal végeztük a konzerválást. (A tárgy még meleg volt, így a kitágult pórusokba behúzódott a védőviasz lehűlés után.) A viasz teljes száradása után puha kefével és ruhával políroztuk fel a felületet.

ÓNOZOTT BRONZTÁRGYAK KEZELÉSE

Mindig probléma volt azoknak a fémtárgyaknak a kezelése, amelyeken egy másik fém bevonatát használták díszítésül. A római és avar kori bronztárgyak között gyakran fordul elő ilyen. Eddig általában ezüstözött vagy aranyozott tárgyakról esett csak szó, az ónnal bevont bronztárgyakra sem a restaurálási, sem a régészeti irodalomban nem fordítottak különösebb figyelmet.

Felmerült, hogy a felületi szürke réteg ónban dús korróziós termék. Ez a bevonat azonban mindig annyira egyenletes és legtöbbször csak a tárgy díszes oldalát fedte, hogy el kellett fogadnunk; a tárgyakat készítésükkor ónozták.

A közelmúltban a gyakorlatban győződhettünk meg arról, hogy tűzi úton elő lehet állítani hasonló, néhány mikron vastagságú réteget. A nagyvásonyi kiállítási rézműves műhelyben egy rézműves mester bemutatta ezt a technikát. Bebizonyosodott, hogy a már jól tapadó és a tárgyat teljesen befutó olvadt ónt még melegen,

3. ábra. A tárgyon kialakult réteg szerkezete

Fig. 3. Structure of layers formed on the surface

kóccal vagy vászondarabbal letörölve igen fényes, ragyogó diszitó réteget lehet előállítani.

A bevonat később bizonyos mértékű védelmet is nyújt a föld alá került tárgyaknak. Az alatta kialakuló korróziós réteg egyenletesebb és összefüggőbb. A talajból származó szennyeződések és a felületre ráakadó egyéb korróziótermékek az alattuk levő rétegekkel együttesen szendvicsszerű rétegződést hoznak létre.

Az alapötvézet felett viszonylag tömör, de leporlódásra, lepattogzódásra hajlamos réteg található, éfelett van a diszitó fémbevonat. Ez gyakorlatilag a tárgy eredeti felülete. A korróziótermékek térfogata nagyobb, mint az ötvözeté, ezért a tárgy felszíne kissé megduzzadt. A diszitó fémréteg felett a legkülönbözőbb vastagságú és színű réz, vaskorróziós termékek és ásványi szennyeződések találhatók.

Ha a restaurálási alapelveket figyelembe vesszük, etikailag csak akkor egyértelműen megfelelő a munkánk, ha az említett vékony fémréteget is megmentjük. Folyamatos kémiai kezelést vagy elektrokémiai tisztítást, ultrahangos készüléket itt nem alkalmazhatunk. Az alábbiakban azokat a módszereket ismertetjük, amelyekkel a talajból előkerült, bevonatos avar kori bronztárgyakat kezelhetjük.

A bántapusztai bronztárgyak jelentős részét, a szíjvégeket, övvereteket, övforgókat, lószerszámdiszket, gyűrűket és karkötőket ezüstösen fénylő fémbevonattal diszitették. Restaurátor műhelyünkben csak tájékozódó vizsgálatok elvégzésére van mód (cseppelemzéssel) annak eldöntésére, hogy ez a bevonat ezüst vagy ón. A rendelkezésre álló ónvizsgálati módszereket el kellett vetni, mivel a bronz alapötvézet maga is jelentős mennyiségű ónt tartalmaz, tehát ónra vizsgálva, mindenkor pozitív eredményt kaphatunk, még ezüst réteg esetén is. Ezért az ezüstvizsgálatot választva az ún. ezüst kémszerrel dolgoztunk.³

A felszabadított fémbevonat felületére cseppentett reagens változatlan marad, ha ónréteg fedi a tárgyat.

A kémszer kénsavtartalma enyhe gázfejlődéssel oldja a felületet, ezért a reagens cseppjét hamar el kellett távolítani, desztillált vízzel és közömbösítő oldattal le kellett mosni, mert csak így kerülhettük el, hogy foltot hagyunk a tárgy felületén. A reagenscsepp szétfolyását megaka-

dályozhatjuk, ha a vizsgált felület környékét levédjük (pl. viasszal). A cseppet kapillárisal mikroszkóp alatt vittük fel a felületre.

Szerencsés véletlen, hogy Költő László régész, vegyész-mérnök, a restaurálással egyidőben végezte műszeres fémvizsgálatait, többek között ennek a temetőnek a tárgyain is. Előfordult olyan eset is például, hogy az egyik díszes lószerszám-bőrveret felületén az ezüstpróba pozitív volt. A későbbi műszeres vizsgálat kimutatta, hogy mégis ónnal vonták be, de maga az alapötvézet olyan jelentős mennyiségű ezüstöt tartalmazott, hogy az pozitív reakciót adott a felületen. Ez az eset is megerősíti a mindenkori anyagvizsgálatok jelentőségét. Munkánk színvonala és hitelessége nagymértékben megnőne, ha bizonyos tárgyak műszeres vizsgálatát a kezelése megkezdése előtt el lehetne végezni, illetve elvégeztetni.

Az egész leletegyüttes kezelésénél az okozta a legnagyobb gondot, hogy az általunk eddig ismert és alkalmazott kezelőszerek többsége, még rövid idejű használatuk esetén is túlságosan fel-lazította azt a korróziós réteget, amelyen a számunkra fontos ón fekszik. Ezt figyelembe véve annak ellenére, hogy az ón lúgra érzékeny, az ammóniás kálium-karbonát oldatot választottuk kezelőszerrül. Az oldat ugyanis a felületen levő vegyületeket lazítja fel először.

4. ábra. Sztereomikroszkóp a használt eszközökkel

Fig. 4. Stereoscope with the tools used

A másik régóta ismert gond, hogy az előtűnő fényes ónréteg igen hamar beszűkül, és egy nehezen vagy egyáltalán el nem távolítható réteg keletkezik rajta. Ez akkor is bekövetkezik, ha az ammóniás kálium-karbonát oldatban sokáig hagyjuk a tárgyat. Ezért az a legcélravezetőbb, ha a felszabadult fényes ónréteget, rövid szárítás után, azonnal levédjük, pl. 3% -os Paraloid oldattal (az általunk alkalmazott, módosított oldószerkeverék leírását ld. a 4. sz. jegyzetben!) és ezután folytatjuk a vegyszeres kezelést mindaddig, amíg szükséges. Indokolt esetben a védendő felületre még töményebb polibutil-metil-metakrilátot is felvihetünk (toluolban oldva).

A felület felszabadítása hosszú időt vett igénybe. A kezelőoldatos áztatással meg-megszakított mechanikai tisztítás sokszor órákig is eltartott a mikroszkóp alatt. (NDK gyártmányú binokuláris sztereoszkópot használtunk, amelynek a nagyítása 4-szeres volt.) A legmegfelelőbb mechanikai szerszámnak az ún. Graefe-féle szemészeti kést tartottuk.

A mechanikai tisztítás közben Paraloid oldattal kissé átitatva a tárgyat, az ön alatt levő korróziós réteget a műanyag összefogta, tömörítette, és a kezelőszer lazító hatását is fékezte. Az ideiglenes védőréteg leoldásához az előzőekben említett oldószerkeveréket alkalmaztuk kloroformot hozzáadva. A korróziótermékek és a szennyeződések eltávolítása könnyebb, ha a tisztítandó felületet megnedvesítjük. A desztillált víz azonban nem jöhet számításba, mert utána nehezen tudjuk kiszáritani a tárgyat, amikor újra le akarjuk védeni. A víz legtöbb esetben nem is nedvesíti a felületet vagy csak nehezen. Ezért olyan keveréket kellett készíteni a nedvesítéshez, amelyben 1 : 1 arányban szerepelt víz és acetone és még néhány milliliter diacetonalkohol, ami a gyors száradást, illetve a párolgást igen jól késleltette, valamint az ásványi szennyeződések eltávolítását gyorsítottuk kevés Mavacid ED4 hozzáadásával. (A Mavacid ED4 a textiliparban kalcium- és magnéziumsók, illetve ionok lekötésére használt ioncserélő.) Ez a nedvesítőszer a Mavacid ED4-en keresztül elősegítette a rézsók fellazulását is.

A mechanikai tisztítási folyamatok után és a konzerválás előtt desztillált vízben és acetoneban öblítettük a tárgyat, majd hajszáritóval szárítottuk. A kiméletes szárítás azért volt fontos, mert a fém és a rajta levő korróziós réteg az ön alatt más hőtágulási együtthatóval rendelkezik, és gyors hőmérsékleti változások miatt megrepedezhet, lepereghet a nagy nehézségek árán megtisztított felületi ónréteg.

Amikor nem volt lehetőség a végső konzerválásra vagy félbe kellett szakítani a tárgy kezelését, akkor egy réteg Paraloid (3%) oldat biztosította a védelmet. A teljes konzerválást kétszer híg, majd töményebb Akrilán poliakrilát oldattal végeztük. Oldószer a már említett toluol-aceton-diacetonalkohol keverék volt, továbbá kb. 10% — acetoneban oldott — polivinil-butirál is került a konzerválószerhez. A teljes száradás után 1—2 nap múlva a tárgyat benzines viaszréteggel kezeltük, (NDK gyártmány) mivel a műanyag védőréteg túlságosan fénylett. A viasz felpolirozásakor a felületen megőrzött ónréteg valóságos előhívódott.

Korábban már szó volt róla, hogy az ónréteg az óvatos tisztítás ellenére hamar beszűkül és elveszti fényét, ezért olyan redukálószerrel kerestünk, amellyel újra fényessé lehet tenni.

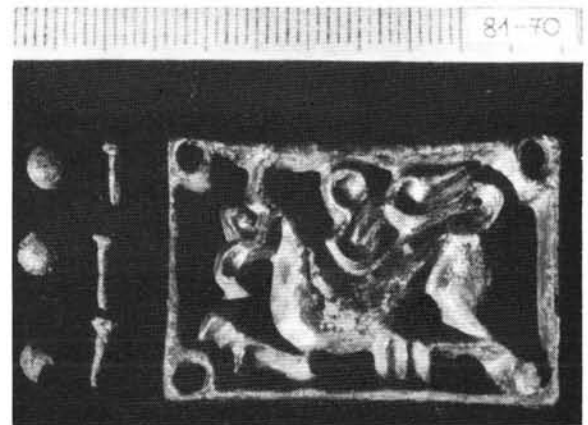
Sajnos, ez ideig nem sikerült ilyet találni, csak mechanikai úton lehetett kissé felpolirozni a felületet. Erre a célra a fogászoknál használt polírozó gumikorong alkalmas, amelynél a gumiba finom csiszolóport ágyaztak (többféle finomságú létezik). A fogászati fűrőgépet erre a célra nem lehet használni, az erősen tagolt felületekhez nem lehet hozzáférni vele, és lassú fordulaton is fennáll az a veszély, hogy a forgó korong leszedi az ónréteget. A gumikorongot ezért megfelelő alakúra vágtuk, a végét kifaragtuk, töltőceruzába fogtuk, az önfelületet mikroszkóp alatt políroztuk fel.

A megfelelő redukálószer kiválasztására történt kísérleteink során az aszkorbinsav (C-vitamin), az invertcukor (szőlőcukor), és az eddig ismert és gyakran használt szerek mindegyike erősen fellazította az alsó, ónréteg alatti korróziós

5. ábra. Griffes övveret kezelés előtt

Fig. 5. Griffin ornamented mounting before treatment

6. ábra. A griffes veret kezelés után

Fig. 6. Griffin ornamented mounting after treatment

termékeket, és az ön még jobban beszürkült. Ebben az időben használták munkatársaim a szorbitot könyvbőr likkerezőszerhez.⁵ Ennek 10% töménységű oldatában áztattam hidegen kísérletképp az egyik griffmadaras veretet, amelynek felületén sok vasozsda-lerakódás is volt, mert a csüngörést vastüskével erősítették fel. (A ráakódás eltávolítása sok nehézséget okozott keménysége miatt.) Egy nap múlva (természetesen állandó ellenőrzés mellett) az ónrétegen semmi változás nem történt, az oldat sem színeződött, az ön alatti réteg sem lazult, viszont a felületen levő, eddig kemény vasszennyeződést könnyedén el lehetett távolítani. Ez a felismerés később is segítséget nyújtott, mivel más tárgyaknál is előfordult vasszennyeződés. Kétségtelenül lassan hat, de kíméli a többi megőrzendő vegyületet.

Egy mástípusú griffes övveret felületén viszonylag ép formában maradt meg az ónozás, ragyogóbb, talán vastagabb is volt. Tisztítása már rövid idejű ammóniás kálium-karbonátos kezelés után is eredményes volt. A hátoldalon vastag és színes volt a korróziós réteg. Ezt több tárgynál vastagsága ellenére is a fém felületén hagytuk, mert szemmel láthatólag a tárgy eredeti felületét őrizte. Ha meggyőződünk róla, hogy a színes réteg stabil (páramkás vizsgálat), bizonyos esetekben el kell fogadnunk ezt a kompromisszumot, hiszen ezáltal marad hiteles a tárgy, az eredeti felületet őrizzük meg.

Hasonló kezelést kapott a 81–70 kezelési számú griffes veret is, amely az 5. és 6. ábrán látható.

Ezen veretek érdekessége a szegecs fejére ónnal forrasztott kupak, alattuk bőséges mennyiségű korróziótermékkel. Az egyik ilyen veretnél, amelynek mind a négy kupakja megmaradt, vizsgálatra mintát vettünk a forraszból. A vizsgálat eredménye hasznos lehet a feldolgozást végző régész számára.

A 81–75 kezelési számú nagy szíjvég kezelése az előbbieken leírt módon történt, és igen hosszú időt vett igénybe.

Néhány esetben a tárgyak összetörve és teljesen szétszóródva voltak a sírokban, a darabok összekorrodálva, esetleg textilmaradványokkal (ilyenkor a fémsók tartják meg a textil vázát).

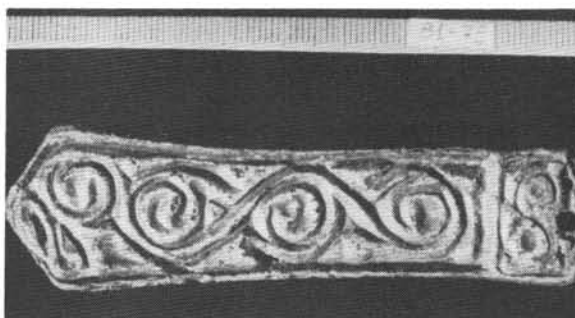
A rákorrodálódott textilmaradvány miatt a kezelés nagy türelmet igényelt. A leválasztott textilmaradványt csak mint fémsót vehetjük figyelembe, kezelését is ennek megfelelően kell elvégezni. A 11–15. ábrák a töredékeket mutatják kezelés előtt és szétválasztás után, illetve kezelve és összeragasztva. Ezek a bronztárgyak is ónozva voltak, konzerválásuk az előbbieken leírtak szerint történt.

Ebben a sorozatban volt olyan tárgy is, amelynél már a korróziótermék megjelenéséből lehetett látni, a fémfelület erősen károsodott és az ónréteg is teljesen átalakult. Ilyen esetben sem lehetett teljesen eltávolítani a fémről az összes korróziós terméket, mert így még valamennyit meg lehetett őrizni az eredeti fémfelszínből. 20% töménységű hidroxil-amin-hidroszulfát oldatban

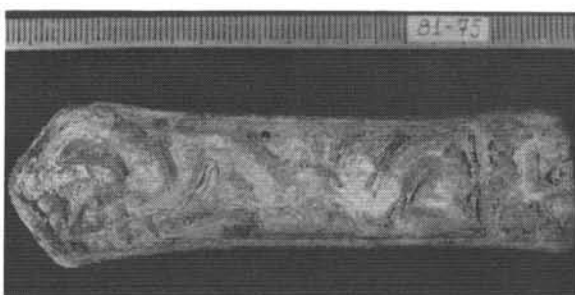
7. ábra. A nagy szíjvég A oldala kezelés előtt

Fig. 7. Large tin-coated belt-end before treatment, side A

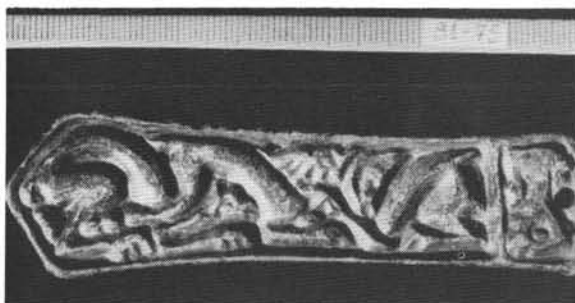
8. ábra. A nagy szíjvég A oldala kezelés után

Fig. 8. Large tin-coated belt-end after treatment, side A

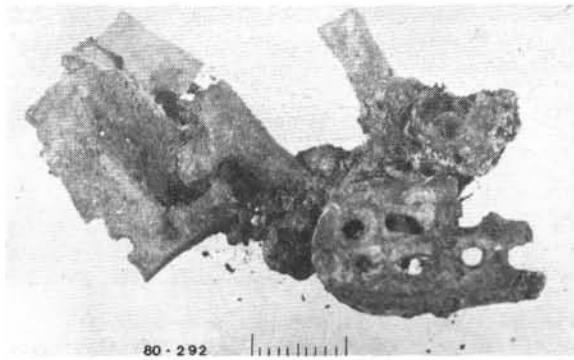
9. ábra. A nagy szíjvég B oldala kezelés előtt

Fig. 9. Large tin-coated belt-end before treatment, side B

10. ábra. A nagy szíjvég B oldala kezelés után

Fig. 10. Large tin-coated belt-end after treatment, side B

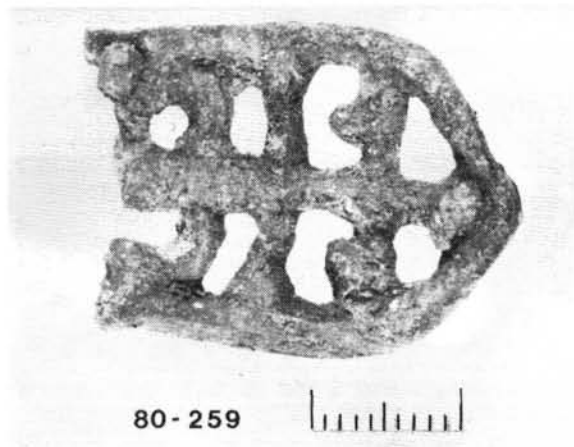
11. ábra. Tárgytöredékek, textilmaradványokkal, kezelés előtt

Fig. 11. Object fragments with textile remains on the surface before treatment

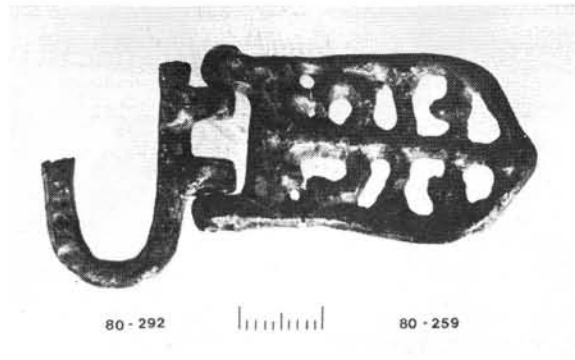
12. ábra. Kis szíjvégtöredék, kezelés előtt

Fig. 12. A fragment of a small belt-end before treatment

13. ábra. Csát töredéke, kezelés előtt

Fig. 13. A fragment of a belt buckle before treatment

14. ábra. Ónozott bronzcsat töredékeiből összeragasztva, kezelés után

Fig. 14. Tin-coated bronze belt-buckle assembled from its fragments, after treatment

kezelve, ismerve a vegyszer erős redukáló hatását, nem sikerült jobb eredményt elérni, az ónréteget már nem sikerült visszaredukálni. Konzerválás után azonban a tárgy megjelenése megfelelő volt.

Néhány tárgy felületén még fényes, jó állapotú volt az ón, és csak kevés szennyeződés fedte, viszont alatta a korróziós réteg rendkívül vastag, néhol 1,5–2,0 mm volt. Ezeket igen rövid ideig kezeltük a már említett hidroxil-amin-hidroszulfát oldatban, felváltva, töményebb, semleges, 30%-os EDTE Na₂ oldattal. A tárgyakat azonnal öblíteni és szárítani kellett, mechanikai úton eltávolítva a szennyeződéseket. A kezelőszereket ecsettel lehetett csak felvinni, vagy finomabb papírvattát átítatva, tamponálva. A további kezelés és a konzerválásuk a már leírtak szerint történt.

RESTAURÁLÁS ÉS KIEGÉSZÍTÉS

A leletegyüttes vastárgyainak többsége törött állapotban került elő, illetve a kezelés közben a kovácsolási helyeken szétváltak. Ezek ragasztása rendkívül fontos kezelés közben is, mivel később leválhatnak egészen kis darabok a törési felületről, ami az újraellesztésüket már nem teszi lehetővé. Kezelés közben ezért Vinikor lakkal védjük (Budalakk termék, krómfelületek védelmére) a törési felületeket, mert tapasztalatunk szerint az epoxi vagy más típusú ragasztók többsége a lúgos főzés közben elválik, a tárgyak szétessenek. A kezelés befejeztével ezt a lakkot lefejtjük a felületekről. A teljes kezelés után már képkomponensű UHU Plus szintelen epoxigyantával ragasztottuk a tárgyakat. Az apró darabok egymás utáni illesztése nehezen megoldható, hosszadalmas kivárni a ragasztó 8–10 órás kötési idejét. Ahol ezt a tárgy engedi, ott 100–150 °C hőmérsékleten végezve a ragasztást, a kötési idő akár 10 percre is lerövidülhet. A legjobb, ha rendelkezünk 5 perces kötési gyorsragasztóval.⁶

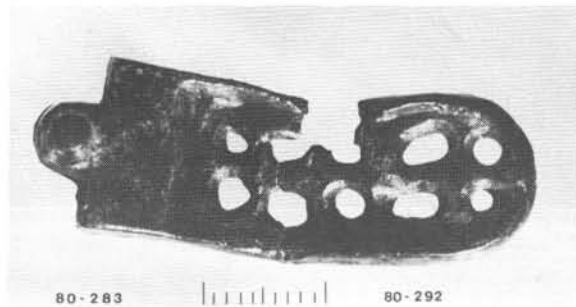
A ragasztási felületeket fogorvosi fűrővel csi-

szoltuk össze és erre vékony rétegben színes földfestékkel, grafittal és kevés színezékkel töltött Duracrolt vittünk fel, amelynek megjelenése jól igazodott a vastárgyak színéhez. Ahol nagyobb felületet kellett pótolni, ott a kiegészítő anyag alá erős epoxigyanta hidakat építettünk be. Ez növelte a tárgyak stabilitását. (A lecsiszolt, a tárgyhoz igazított Duracrol felületet ugyanúgy lehet kezelni, mint a tárgyat.)

A leletek között több ezüsttárgy is előfordult, többségük fülbevaló. Ezek a gömb- vagy cseppformájú tárgyak, vagy már törötten kerültek be, vagy kezelés közben váltak szét, minden gondosság ellenére.

A 80—393 kezelési számú ezüsfülbevaló-töredékek a 16. ábrán látható módon kerültek elő a sírból. Az ilyen ezüst darabkák mindegyikét gondosan meg kell őrizni és mikroszkóp alatt szabad csak óvatosan tisztítani, mivel ezek újra összeil-

leszthetők. Először is ragasztóval (NICROBOND cyanoacrilát ragasztó), szintén mikroszkóp alatt, óvatosan élberagasztottuk a darabokat, ezután már közvetlenül lehet a felületre felvinni a Bedacryl ragasztót (polibutylmetakrilát, benzolhomológokban oldva), erre a felület méretére tépett japán papírdarabot helyeztünk, szerszámmal a törési felületre simítottuk. A ragasztó teljes száradása után újabb darabokat illeszthetünk össze. A felvételeken látható fülbevalót két félgömbből forrasztották össze, így azokat külön-külön lehetett összeragasztani először darabjaiból, majd az egyik félgömb belsejében a japán papírcsikot magasabban hagyva illesztettük össze a két felet, szintén Bedacryl-t használva ragasztásra. A hiányzó darabok helyére belülről, még összeragasztás előtt japán papírból alapot készítettünk, amit szintén át kell itatni Bedacryl-lal. Erre a felületre kentük fel a grafitport (esetleg fémpigmenttel és

15. ábra. Kis szíjvég összeragasztva, ónozott, kezelés után

Fig. 15. Small tin-coated belt-end assembled, after treatment

16. ábra. Gömbalakú ezüst fülbevaló kezelés és ragasztás előtt

Fig. 16. Spherical silver earring before treatment

17. ábra. Az ezüst fülbevaló kezelés után

Fig. 17. Silver earring after assemblage and treatment

más színezőanyaggal töltött Bedacryl vagy Kalloplastot is lehet használni). Száradás, ill. kötés után ennek felületét megcsiszoltuk, ezután óvatosan konzerváltuk az egész tárgyat, vigyázva, hogy a konzerváló anyag oldószere ne oldja fel a ragasztásokat és a kiegészítéseket.

Ezzel a módszerrel (élberagasztás + Bedacryl

ragasztó + japán papírerősítés) papírvékonyaságú bronzleleteket, vékony lemezeket, az ezüsthöz hasonlóan, olyan erőssé lehet tenni, hogy a későbbi kezeléseket is könnyedén el lehet végezni rajtuk. A 17. ábra a már kész ezüst fülbevalót mutatja.

JEGYZETEK

1. Desztillált vízben oldva 2–5% töménységű csersav oldatot készítettünk, amelyet 1:1 arányban acetonnal hígítottunk, miáltal az oldat jobban nedvesítette a tárgyakat, különösen a foszfátzott felületeket.
2. Finomított paraffinhoz, valamivel kevesebb mint 1:1 arányban olvasztott méhviaszt kevertünk. Ezt visszahűtve, de még mindig melegen, állandó keverés közben benzinnel hígítottuk. A benzinnel mennyiségét tesztes szerint változtathatjuk. A meleg viaszkeverékhez a benzint elszívó fülkében adagoltuk, mivel ilyenkor fokozottabb a tűzveszély.
3. A Pallai-féle Ötvösművészet c. könyv alapján az ezüst kémszer 100 ml-re — deszt. vízben — 6–8 cm³ tömény kénsavat (H₂SO₄) és 10 g kálium-bikromátot (K₂Cr₂O₇) tartalmaz, először a bikromátot kell oldani.
4. Másutt a Paraloidot toluol és aceton keverékében oldják, ezt annyiban módosítottuk, hogy 75% toluolt, 20% acetont és 5% diacetonalkoholt kevertünk össze. A diacetonalkoholt késlelteti a párolgást, elősegíti a műanyag oldat terülését a tárgyon.
5. A szorbít hatértékű alkohol fehér por formájában, amelynek optikailag jobbra vagy balra forgató változata is létezik, és az aszkorbinsav-gyártás kiindulási anyaga. Élelmiszerboltban kapható, olcsó, a cukorbetegre édesítésre használják, 1% szacharint is tartalmaz. NDK gyártmány.
6. Az ötperces gyorsragasztók beszerzése nem megoldott (pl. POWER PACK, BRITFIX, UHU típusú). Az Araldit rapid fehérrel töltött kétkomponensű epoxigyanta kötési szilárdsága tapasztalatunk szerint apró fémtárgyak ragasztásánál nem volt megfelelő.

IRODALOM

- JÁNOSKA PÉTER: Avar kori ónozott bronzok kezelése c. cikk alapján. (Az eredeti előadás a III. nemzetközi restaurátor konferencián hangzott el Veszprémben 1981-ben.) MRMK kiadvány, (1982) 88–92.
- KOLTÓ LÁSZLÓ: Későavar bronzöntvények bevonatainak vizsgálata röntgenemissziós analízissel. (Az eredeti előadás a III. nemzetközi restaurátor konferencián hangzott el Veszprémben 1981-ben.) MRMK kiadvány, (1982) 120–133.
- PALLAI SÁNDOR: Ötvösművészet, Műszaki KK, (Bp., 1972) 45.
- SCHLÄGER KÁROLYNÉ: A múzeumi fém műtárgyak állagvédelme, Múzeumi Műtárgyvédelem 1, (1970) 15–127.
- SZABÓ ZOLTÁN: A rézből, rézötözetből és ezüsből készült műtárgyak kémiai tisztítása, Múzeumi Műtárgyvédelem 2, (1975) 83–102.
- T. BALÁZSY ÁGNES: Műanyagok a műtárgyvédelemben, MRMK. (Bp., 1978) Magyar Képzőművészeti Főiskola jegyzete

PÉTER JÁNOSKA

EXPERIENCES IN THE TREATMENT OF METAL FINDS OF THE AVAR AGE

In 1979 Margit Dax, archeologist of the Bakony Museum, discovered at Bántapuszta, near Várpalota, more than 40 graves of the Avar age. Among the almost 300 finds there were objects characteristic of the late Avar age, including belt sets, iron knives iron harness, bronze harness decorations, ear-rings, bracelets etc. A fragment of the experiences gained during the joined treatment of the finds is published, the main objective of which is to draw the attention to the significance of the study of materials before treatment and to the thorough consideration of the current method of treatment.

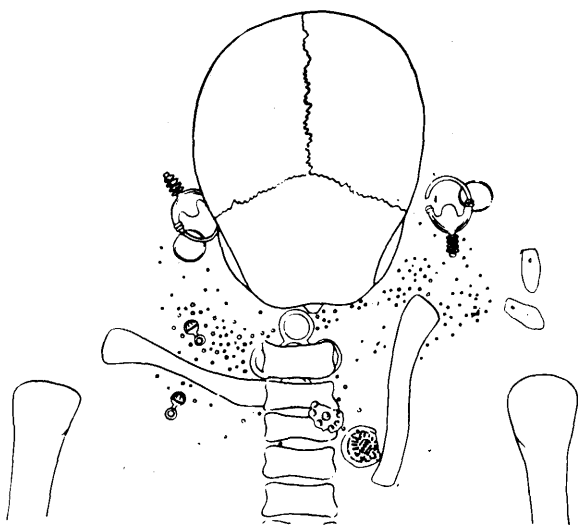
Special care is taken of the treatment of those bronze objects, almost all of which were embellished with tinning. It is important to draw the attention because up till now neither in the restoration nor in the archeological literature was special note taken of them and the opinion was divided as to the origin of the silvery

layer covering the objects. The preliminary filter paper analyses were confirmed by later tests carried out with apparatus and thus it became clear that the objects were originally decorated by tinning and during treatment this thin layer must also be saved as it represents the original surface of the object. The treatment was hampered by the corrosion layer lying under the tin layer whose stability is crucial after the conservation of the object because it cannot be removed. The supervision of the stabilization of the corrosion layer was performed by vapour chamber test.

For the reassembling of the thin and broken silver objects found among the finds cyanoacrylate glue was used to glue in the edge and then tissue was put on the glued surfaces from within by Dedacryl. The method applied to reinforce the thin objects is also suitable for the reinforcement of other bronze plate fractions.

A HALIMBAI SÁVDÍSZES MOZAIKGYÖNGY

A szóban forgó gyöngyszemet a halimbacseresi honfoglalás- és kora Árpád-kori temető 859. sírjában találták a nyakcsigolyák és a felső bordák körül szétszórt 540 darab üvegyöngy egyikeként. Több ilyen technikával készült gyöngyszem nem került elő Halimbán. A sír Ugo di Provenza (926–943) CNI V. II. Typ 11. átfúrt ezüstdénárjával időhöz köthető, tehát egyike azoknak az érmes siroknak, melyek alapján Török Gyula, a temető ásatója a 932 sírt számláló temetőt három időrendi fázisra osztotta.¹ Az I. fázis a X. századot öleli fel, a II. fázis a X. és XI. századokat, a III. fázis a XI. sz. második felétől a XII. sz. első feléig tart. Török Gyula szerint az I. fázis nyugati érmei Taksony 947-es hadjárataiból származnak, s ezekkel a hazatérők gyermekeik ruházatát díszítették (1. ábra).

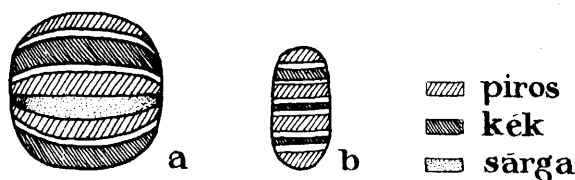

1. ábra. A halimbai 859. sír

Fig. 1. Grave 859 of Halimba

A 859. sír mozaikgyöngyszeme azért különösen fontos számunkra, mert ennek analógiáját a hasonló korú Kárpát-medencei lelőhelyről nem ismerem. Korong alakú, sávdíszes mozaikgyöngyről van szó, mely rokonságot mutat az R. Andrae által meghatározott és közzétett 0011-es típusal.² Bár a halimbai gyöngyszem korong alakú, míg a 0011-es gyöngyszem gömb alakú, s a sáv-

díszek színei sem egyeznek meg teljesen, mert míg a halimbai gyöngyszem piros-fehér-világos-kék színösszeállítású, addig a 0011-es fehér-piros-sárga-kék sávozású, a két gyöngy párhuzamba állítását mégis helyesnek vélem. (2. ábra) Van bi-

2. ábra. a) A halimbai korong alakú, sávdíszes mozaikgyöngy, b) R. Andrae 0011-es típusú mozaikgyöngye

Fig. 2. (a) Disc shaped mosaic bead with stripe decoration of Halimba; (b) R. Andrae 0011 type mosaic

zonyos egyezés ugyanis a halimbai gyöngyszem feltehető előállítási módja és az Andrae által a 0011-es gyöngytípus készítéséről leírtak között.³ A 0011-es gyöngytípus esetében a szálak szerkezetű, barnás színű üveg alapanyagból kiképzett magot különböző színű, hosszirányú sávokból álló üvegréteggel vonták be. Hosszirányú, színes sávokból álló üvegréteg fedi a halimbai korong alakú gyöngyszem tulajdonképpeni testét alkotó, piros színű üveg magot is. Ennek pontos anyagszerkezetét csak speciális vizsgálattal lehetne megállapítani.

A 0011-es és a halimbai példányok közötti technológiai összefüggést az utóbbinak gömb szeleteléséből való előállítása is biztosítja. Míg ugyanis sem más korong alakú, sem henger alakú, hosszanti sávdíszes mozaikgyöngyszemet a tárgyalt korszakból és ahhoz közeli időszakból nem ismerem, addig a gömb alakú példányoknak elterjedése ismert,⁴ átmérőjük pedig kis eltéréssel megegyezik a halimbai korong alakú gyöngyszem átmérőjével.⁵ A korong alakot — véleményem szerint — egy gömb alakú gyöngyszem három részre osztásával érték el. Az így keletkezett középső rész adja a szóban forgó korong alakot. A halimbai korong alakú, sávdíszes mozaikgyöngyszem részei anyagszerkezetének pontos ismerete és összevetése a számításba jöhető gömb alakú példányok anyagszerkezetével — különös tekintettel a mag anyagára — megoldhatná azt a kérdést, hogy milyen fokig rokonítható a két

gyöngytípus. Optimális esetben megtalálhatjuk így a halimbaival azonos anyagszerkezetű példányokat. Ehhez az őket alkotó üveganyag teljes analízise szükséges. Az üveganyag teljes (kvantitatív és kvalitatív) analízise az üveggyártási hagyományokra is fényt derítene. Ennek alapján műhelyekhez is megkísérelhetnénk kötni őket, ami alapján meghatározhatóvá válna e gyöngytípusok előállítási helye, és pontosíthatnánk előállításuk idejét is.

A gyöngyök anyagszerkezetének és előállítási módjának megállapítására történtek már technológiai vizsgálatok, melyek nagy segítséget nyújtottak a gyöngy mint régészeti leletanyag kutatásához.⁶ A vizsgálat a gyöngyszem 1/4 részét kitevő anyagvesztéssel járna, sajnos ezért ennek nem vethetjük alá egyedi típust képviselő, egyetlen darab gyöngyszemünket. Ugyanígy a gyöngy károsodásával jár az emissziós szinképelemzés is. A gyöngyök anyagának vizsgálatára csak egy olyan módszert ismerek, mely nem jár ezek károsodásával, ez a neutronaktivációs analízis.

Ugyanennek az analízisnek a szélesebb körű alkalmazása bármely üvegtárgy esetében lehetővé tesz a külső jegyek összevetésével kiválasztott típuspárhuzamokon kívül egy, a belső anyagszerkezet eddig ismeretlen jellegzetességein alapuló típusmeghatározást, melynek különös jelentősége van e régészeti leletcsoport műhelyhez kötése, előállításának lokalizálása szempontjából.

Különösen indokoltá teszi az ilyen, beható anyagszerkezet-vizsgálatok elvégzését a halimbai korong alakú, sávdíszes mozaikgyöngyön és a 0011-es típusúakon az a tény, hogy a halimbai 859. sír gyöngysora éremmel időhöz köthető. Ez egyben a benne foglalt gyöngytípusok előállítási idejét is meghatározza. Így azoknak a 0011-es típusú mozaikgyöngyöknek a készítési ideje is, melyek a halimbai mozaikgyöngyszemnek anyagszerkezet alapján is típuspárhuzamai, a X. sz. első felére tehető. Korong alakú, sávdíszes mozaikgyöngyünknek egy előállítási műhelyhez kötése lehetővé tenné a 859. sír gyöngytípusai készülésének finomabb kronológiáját is.

JEGYZETEK

1. TÖRÖK GY., Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. Arch. Hung. 39. (Bp., 1962). A régészeti anyag a Magyar Nemzeti Múzeumban a Középkori Osztályon van, 55.1.1. „A” — 55.1.1138 „A” leltári szám alatt. A 859. sír gyöngysorának leltári száma: 55.1.1087 „A”.
2. ANDRAE, R., Mosaikaugenperlen. Untersuchungen zur Verbreitung und Datierung karolingerzeitlicher Millefioriglasperlen in Europa. Acta Praehistorica et Archaeologica 4. (1973) 103—107.111., T.4. Tovább-

- biakban: Andrae. Ezt a párhuzamba állítást csak a leírás, illetve táblázat alapján végezhettem el.
3. ANDRAE im. 130.
 4. Uo. 179., és kéttagú változata: 130. Ismert továbbá fehér-kék sávazású gömb alakú mozaikgyöngy Matzhausenből. 173., T.8.
 5. A publikációs ábrán mérve a 0011-es típus átmérője 0,9 cm, a halimbai mozaikgyöngy átmérője 0,7 cm.
 6. DUMA GY. — RAVASZ CS., — SALAMON Á., Adatok a későantik színesgyöngyök készítéséhez. Arch. Ért. 104. (1977) 235—245.

KATALIN SZILÁGYI

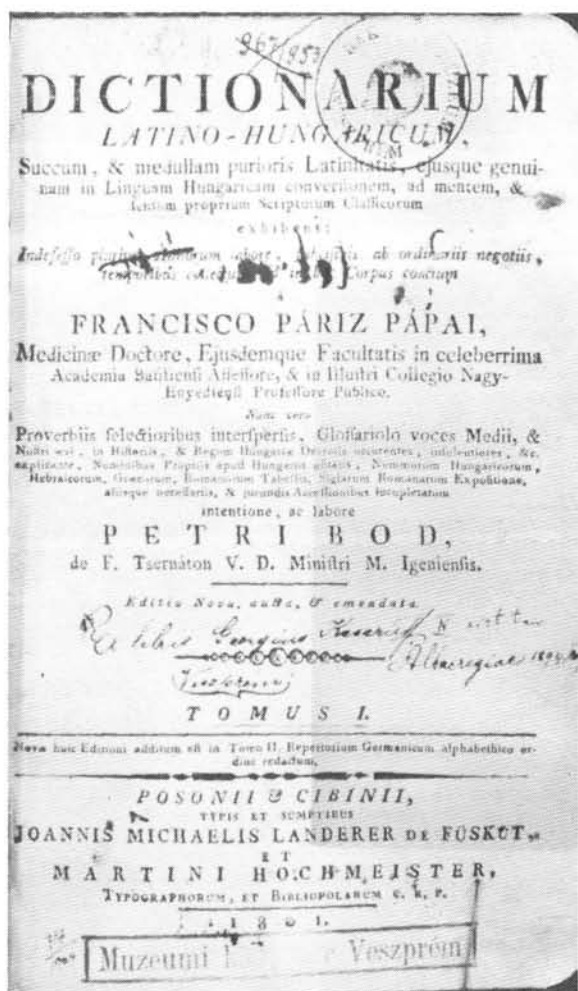
THE MOSAIC BEAD WITH STRIPE DECORATION OF HALIMBA

The article deals with the disc-shaped mosaic bead with stripe decoration, unic in the Carpathian Basin, discovered in grave 859 of the cemetery of Halimba—Cseres dating from the time of the Hungarian Conquest and the early Árpadian Age. The date of the grave can be determined through the silver denarius of Ugo di Provenza (926—943). The only analogue to this bead is, according to technology, the 0011 type, a spherical-shaped mosaic bead with stripe decoration, defined and published by R. Andrae.² In the case of both bead-types the core was covered with a glass layer composed of different colours. The disc-shaped bead could have

been manufactured by dividing a spherical bead into three parts. The central spheric segment gives the disc-shape. This is confirmed by the fact that no other mosaic bead of disc-shape with stripe decoration is known to me from the given period, while the spherical specimens have a well-known distribution.⁴ A suggestion is made to perform a neutron activation analysis on the material of the 0011 type bead and of the Halimba bead which could help to relate them to a given workshop. This would, at the same time, make our knowledge about the time of manufacture of the other bead-types discovered in the grave 859 more accurate.

EGY 19. SZÁZADI BŐRKÖTÉSES SZÓTÁRKÖNYV RESTAURÁLÁSA

Közismert, hogy a papír- és pergamen íráshordozók, a könyvkötőbőrök, mint minden szerves anyag, különösen érzékenyen reagálnak környezetük változásaira, azokkal dinamikus egyensúlyra törekednek. E folyamatok során fizikai-kémiai tulajdonságaik megváltozása olyan súlyossá válhat, hogy az egyes alkotórészek részben vagy egészében lebomlanak, elpusztulnak.

1. ábra. A kötet hiányzó címlapja

Fig. 1. Missing frontpage of the volume

Ezért is fontos, hogy az adattárakban, könyvtárakban felhalmozódó, pótolhatatlan dokumentumok, műtárgyi értékű könyvek, nyomtatványok megőrzése érdekében a hetvenes évektől kezdődően lehetővé vált, korlátozott számban Veszprém megyében is a múzeumi műtárgyvédelmi munka részévé lett e gyűjtemények kezelése, egyes darabjainak teljes restaurálása. E dolgozat egy, 1977–78 során megszakításokkal végzett könyvrestaurálás problémáiról és eredményéről számol be. Meg kell jegyeznünk, hogy az itt leírt műanyagborítókészítés kísérlet csupán; mindennapi gyakorlatunkban természetes bőrt alkalmazunk bőrkiegészítéshez ugyanúgy, mint más műhelyek. A tárgy kiválasztásánál a könyvtár igénye mellett elsősorban műtárgyvédelmi szempontok játszottak szerepet. A restaurálást szakmai tanulmányként végeztük el.

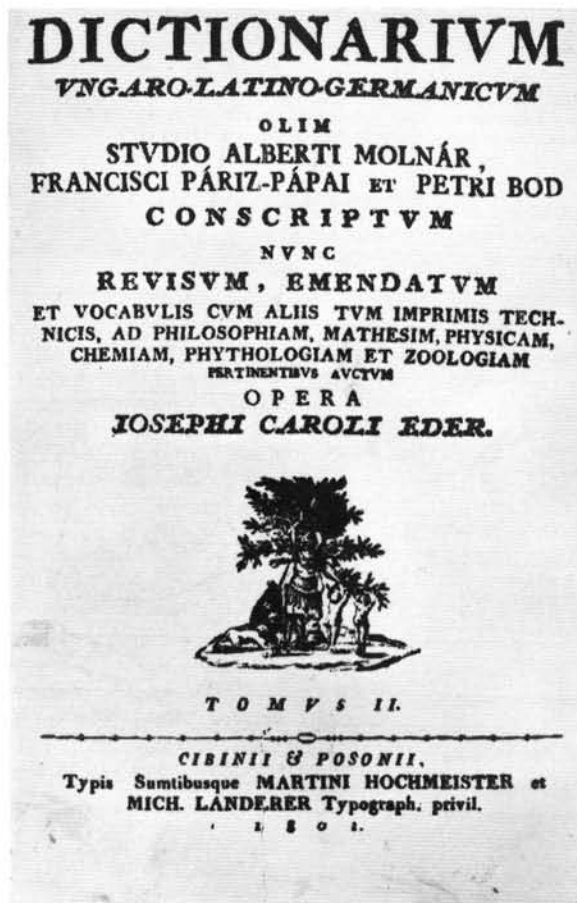
A TÁRGY LEÍRÁSA

[PÁPAI PÁRIZ FERENC] FRANCISCUS PÁRIZ PÁPAI: DICTIONARIUM LATINO—HUNGARICUM, ... intentione ac labore PETRI BOD, ... Editio Nova, aucta, et emendata TOMUS I. ... POSONII et CIBINII, TYPIS ET SUMPTIBUS JOANNIS MICHAELIS LANDERER DE FÜSKUT, ET MARTINI HOCHMEISTER, TYPOGRAPHORUM ET BIBLIOPOLARUM C.R.P. 1801 (1. ábra).

Pápai Páriz Ferenc (1659—1716) e műve, — melynek latin—magyar része eredeti munkája, míg magyar—latin része Szenczi Molnár Albert korábbi szótárán alapul — első ízben II. Rákóczi Ferenc támogatásával jelent meg Lőcsén: *Dictionarium Manuale Latino—Hungaricum et Hungarico—Latinum, Leutschoviae*, 1708.

A szótár jelentőségét és korabeli népszerűségét bizonyítja, hogy a szerző halála után még négy kiadást ért meg (1762; 1767; 1782; 1801). Ezek közül kiemelkedik az 1767-es nagyszombati kiadás, amely Pápai Páriz 1708 után keletkezett jegyzeteivel, Bod Péter (1712—1769) magyar szótártörténeti bevezetőjével, ill. saját jegyzeteivel és a német szóanyaggal egészült ki.¹

Ez a szótár az irodalmi nyelv kialakulására is igen nagy hatással volt, hozzájárult ehhez Csécsi Jánosnak (1650—1708) a szótár függelékeként megjelent *Observationes Orthographico-Grammaticae* c. munkája is.² Az 1801-ben megjelent szótár második kötete: *Dictionarium Ungaro—Latino—Germanicum* (2. ábra). Ennek szó-

2. ábra. Az 1801-es kiadás II. kötetének címlapja
 Fig. 2. Frontpage of the II volume of the 1801 edition

anyagát — elsősorban iskolai használatra szánva — Eder József Károly (1760—1811) nagyszabású történetíró, iskolaigazgató bővítette ki technikai, filozófiai és természettudományos kifejezésekkel, fogalmakkal. A két kötet gyakran kolligátumként egybekötötten került forgalomba, ill. könyvtárakba. Ilyen a Bakonyi Múzeum könyvtárának 77/1904. jelzetű példánya, mely a Tihanyi Múzeum Műemléki Könyvtárába került át.

Munkánk tárgya tehát az 1801-es kiadás első kötetének önálló könyvként kötött példánya. Őrzési helye a Bakonyi Múzeum könyvtára, leltári száma 96. Bekerülésének körülményeiről nincs adatunk; a könyvben sem lelhető fel gyarapodási naplósám vagy korábbi érvényű leltári szám. Több helyen olvashatjuk viszont egyik régebbi tulajdonosának, Szászy Sándornak nevét. Csersavtintával mindkét táblaboritón; a háttábla előzéktükrén; a könyvtest hosszmetészsén. A háttáblán igen nehezen olvasható Sántha Dániel neve is (3—4. ábra). Hogy Szászy tulajdonában volt igen rongált állapotában is a könyv, arra bizonyíték, hogy a levált kötéstábla gerinclemezőnek belső felületén is ott látjuk aláírását (5. ábra).

A könyv igen hiányos állapotban került ke-zünkbe. Teljes egészében hiányzik az első iv; a címlap; J. J. Hoffmann Páriz Pápai közzöntő verse (2. p.); a Lectori Salutem (3—4. p.); Bod P. szótártörténeti bevezetője (5—12. p.) és P. F. 1750-ben, Enyeden keltezett előszava (13—16. p.). Néhány kisebb töredéktől eltekintve hiányzik az utolsó két iv is (27 nyomtatott oldallal). Ebben a latin rövidítések jegyzékének zárórésze (686—707. p.); az etimológiai—prozódiai jegyzék (708—710. p.) és a római kalendárium táblázata (712. p.). A könyv arab 1-es oldalszámmal indító szótár-része hiánytalan a 685. oldallal bezárólag. (A hiányok azonos kiadású, analóg példányból történt kimásolásával fényképmellékletet készítettünk, ami lehetővé teszi a szótár rendeltetészerű használatának teljességét. A melléklet és a hely-reállított könyv közös tokba került.)

A kötött ívek mérete 290 x 226 mm; így az oldalak mérete 145 x 226 mm, a könyvtest vastagsága (magasság) 40 mm. A táblaméret borító-bőr-vastagsággal együtt 145 x 223 x 4 mm. A kö-téstábla anyaga rongylemez, gerinclemezőé rongykarton. A kötés borítóanyaga sötétbarna juh egészbőr. E borítást aranyozás csak a gerinc-felületen díszíti, tehát ún. könyvtári kötés. A táblasíkokon csupán vaknyomással készített egy-szerű vonalkezezés van, mely a táblaéltől 5

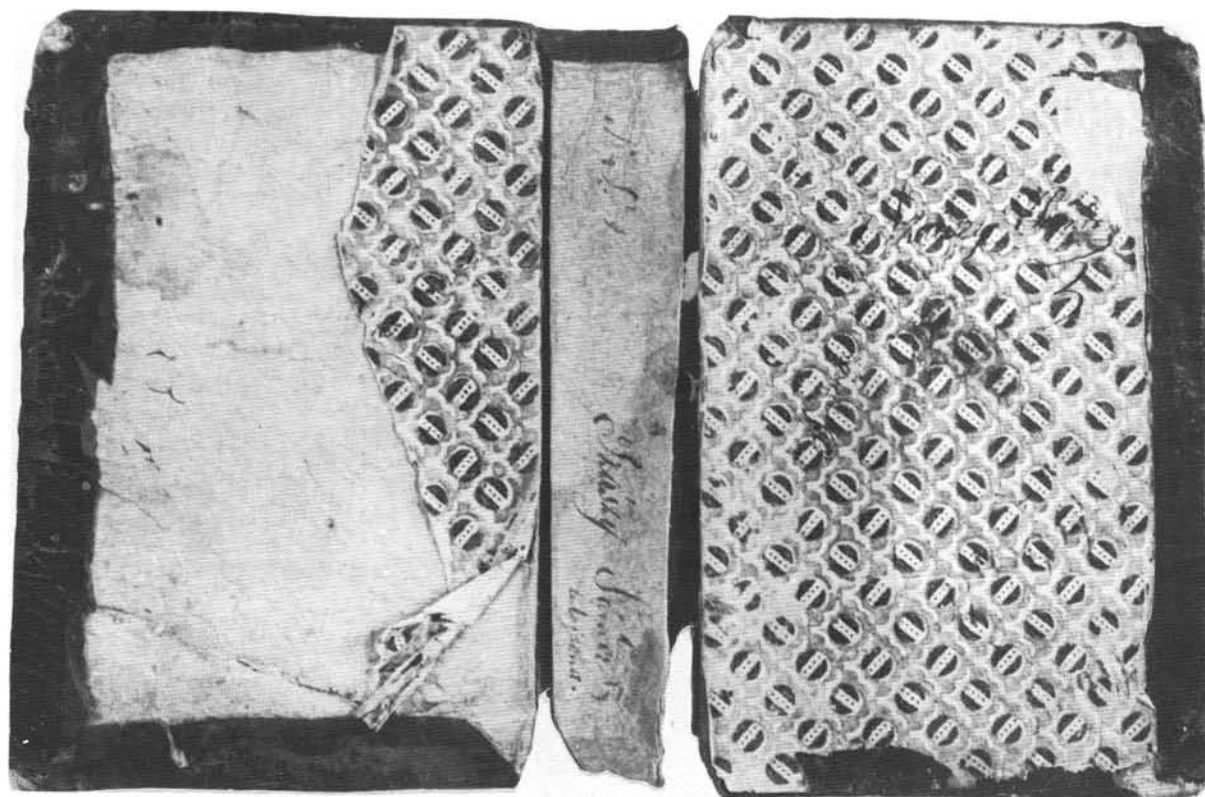

3. ábra. A könyvtest restaurálás előtt, hosszmetészsén Szászy Sándor nevével

Fig. 3. Body of the book before restoration with the name of Sándor Szászy on the longitudinal cutting

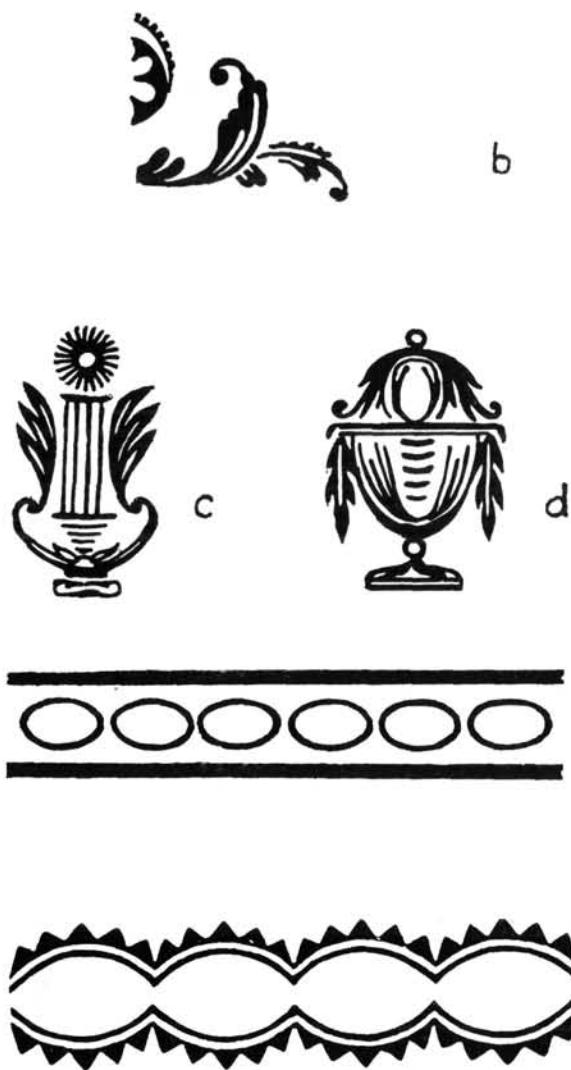

4. ábra. A kötéstábla restaurálás előtt
Fig. 4. Binding plate before restoration

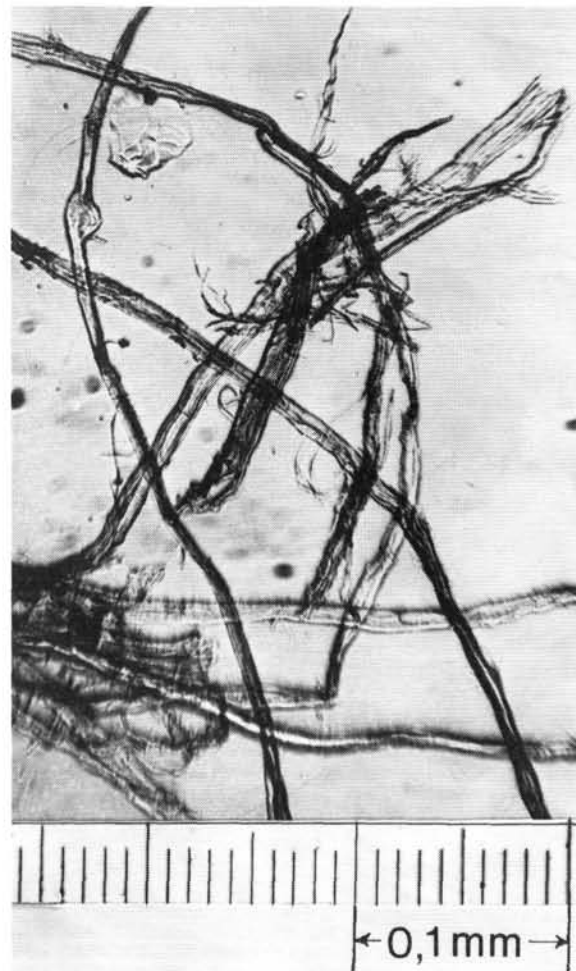
5. ábra. A kötéselemek verzőja, gerinclemezén és előéktükrén Szász Sándor nevével
Fig. 5. Verso of the binding elements, on the spine plate and on the endpaper with the name of Sándor Szász

mm-re fut; a nyílás felől kettős vonallal. A gerincdíszítés képe, szerkezete nem követi a fűzés-szerkezetet, mint az a valódi (a gerincsíkból kiemelkedő) zsinighbordákra fűzés esetében magától értetődő. Könyvünknel a zsinegbindeket a könyvgerinc síkjába fűrészelt árkokba fektették, hogy sík gerincfelületet érjenek el. Az aranyozás hét harántvonala (melyek közül a hiányzó legalsó csak logikailag feltételezett) a valódi-bordás kötések gerincképét utánozza azáltal, hogy a felületet kazettákra, gerincmezőkre osztja. A könyvek oromrészénél fekvő harántsávot valódi-bordás kötéseknel a csücsöltéssor (fitzbund) tudatos plasztikai kihangsúlyozásával alakítják ki; ez könyvünk esetében csupán mint esztétikai „látvány”-hagyomány szerepel. A felső orommező díszítése 5 mm sugarú negyedköríves bélyegzők egymással szemben álló sorpárjából áll (6a. ábra). Hogy nem ívelőszerszám (filéta)

6. ábra. A gerincaranyozás mustrái

Fig. 6. Patterns of spine gilding

7. ábra. A papírostok mikroszkópi képe; len és ógyapjú

Fig. 7. Microscopic picture of the paper fibers; flax and old wool

alkalmazásáról van szó, arra a díszítmény enyhe szabálytalansága utal. Feltehetőleg ugyanez a motívum szerepelt a ma már hiányzó láborommezőn is. A címfelirat (PÁRIZ PÁPAI — DICTIONARIUM) és a kötetszám (I) színes bőrvagy papírcímkéje korábban elkallódott, ma már csak az átréselődött vaknyomás jelzi őket. Az ezeken túl fennmaradó négy gerincmezőt is kézi bélyegzőszerszámmal (stempli; stempel) aranyozták: a kazettasarkokban rozetta, ill. két levél-motívum illesztésével (6b ábra), középen empire izlésű váza- és lantmotívummal (6c—6d ábra). Az egyes mezőket elválasztó harántsávok két vonalzó (lénia) közé foglalt fekvő tojássorívelővel képztettek (6e ábra).

Az oromszegések hiányoztak, öltéshelyek hiányában bizonyos, hogy nem felvarrt, hanem külön elkészítetten ragasztott volt. Pótlásához analóg kötések kapitálisait vettük alapul. A metszfelületeket vörös keményítős festéssel élénkítették. Előzékpapiroosa jellegzetes, ún. imprimé

(stancni) lap, melyet két különálló magasnyomó fadúcról nyomtak. A 18—19. század idején számtalan példát találunk e papirdiszítésmódra, alkalmazására. Ezek a mustrák a korabeli kékfestő- és tapétakészítő dúcok mintavilágával megegyeznek vagy ezek felhasználásával készültek.⁵ Szótárkönyvünk esetében vörös és zöld keményítő festékekkel nyomtattak egy-egy dúcról.

A könyvtest papírányaga egységes, azonos típus, kb. 65—70 g/m² súlyú merített rongypapír. Enyhén sárgás, rugalmas, átnézete egyenletes. Szemmel láthatók felületén el nem szintelenedett, vörösbarna textilrostok, hosszuk átlagosan 1 mm. A rostanyag tömege természetesen ennél rövidebb szálú, fehérített, erősen kallózott. Mikroszkópi képe alapján elsősorban len, kisebb részben pamut és gyapjú felhasználásával készült. A lenrostsejteket több, különböző helyről vett mintákban egyformán többségben találhatjuk. Legfontosabb jellegzetességük harántvonal-kázottságuk, mely gyakran fekvő X formát mutat, ill. ép rostvégeik hegyesen kihúzóttak. A

8. ábra. A papírostok mikroszkópi képe: len és pamut

Fig. 8. Microscopic picture of the paper fibers: flax and cotton

9. ábra. A papírostok mikroszkópi képe: len és pamut

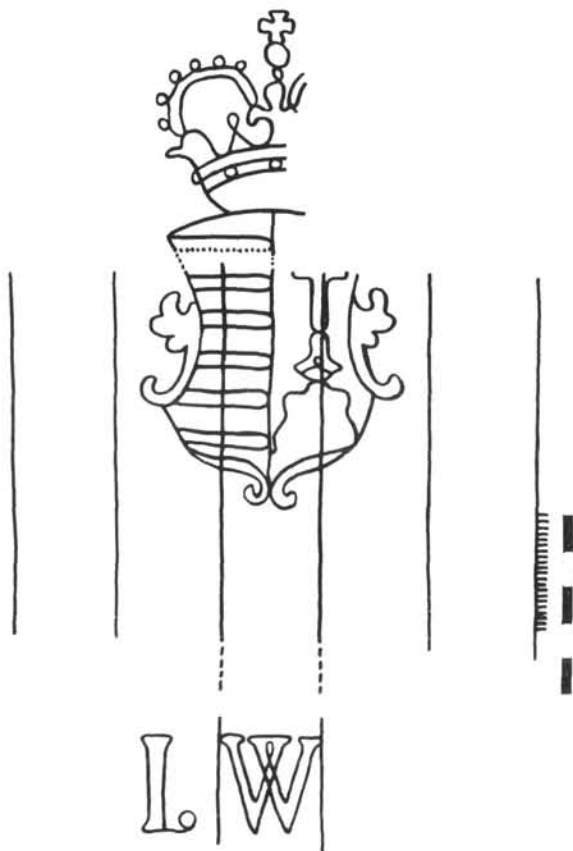
Fig. 9. Microscopic picture of the paper fibers: flax and cotton

gyapot maghéjszór (pamut) sajátossága, hogy sima, csavarodott lefutású, lapos tömlő, melynek szélei csatornaszerűen felpördülnek. A szálvégek tompán lekerekítettek. Helyenként ecetszerűen szétfoslott végű, vastkosabb, hengeres szálak tépett, ún. ó-gyapjú felhasználására utalnak, de a fedőpikkely képe sehol sem jelenik meg egyértelműen⁴ (7—9. ábra).

A papírt nyomtatás után a könyvkötő munkájaként olyan enyves vízzel impregnálták, amely kicsapószerként, az enyv jobb felszívódását segítve timsót tartalmazott. Ellenőrzésképp alizarinszulfonsavas cseppe reakcióval győződünk meg a timsó jellegzetes komponensének, az alumíniumnak a jelenlétéről, ami a reakcióban rózsáspiros komplexként jelenik meg.⁵

A könyv papírányagának egységességét mutatta meg az is, hogy az egész könyvtestben csupán egyetlen vízzel ismétlődik mindenütt, s a merítőszita is azonos. Az egyes vízjelrajzok és a szitaméreték között nincs különbség. Finom rajzi részleteltérések mutatkoznak ugyan, de ezeket indokolja, hogy a papiroskészítés során legalább két, lényegében azonos szitát, szitapárt használtak felváltva („kétputtonyos papírmalom”).⁶

A vízjelrajz egyik eleme 140 mm magas, koronás magyar címer (mint főelem, rendszerint a bal konc közepén), másika a papirkészítő mester vagy legény monogramja: L. W. Az általunk eddig megismert papírtörténeti publikációkból nem kaptunk feloldást személyére, s így a készítés helyére sem. A merítőszita finomhuzalainak, bordáinak átmérője 0,8 mm, — 100 mm-en 64 db, — az 1 mm átmérőjű merevítők távolsága 30 mm (10. ábra).

10. ábra: A papíryanag vízjel-elemei

Fig. 10. Watermark elements of the paper substance

A KÖNYV ÁLLAPOTA RESTAURÁLÁS ELŐTT

Funkciójából adódóan, a tartós használat következtében igen rongált állapotban volt. Az előzékek, majd a gerinclemez elvált a könyvtesttől, a tábla belső szélére ragasztott zsinagbindek kicsúsztak, ill. töben elszakadtak, így a könyvtest és a kötés kapcsolata megszűnt. A gerinc enyvezése és kasírozása nem állhatott tartósan ellen az erőteljes mechanikai igénybevételnek, melyet a viszonylag vaskos szótárkönyv szüntelen forgatása jelentett, ezért az eredetileg gömbölyített hát fellazult és az első-utolsó ívek elcsúszása után homorú ívben megvetemedett. Az arctáblán, Szász Sándor neve mellett szereplő 1876-os évszám is jelzi, hogy a

könyvet legalább hetven évig használták. A borítóbőrön karcolások, kopott felületek, kikeményedett tinta- és zsírfoltok mellett szürkésfehér penésztelepek voltak. A barka erősen töredezett, különösen a gerincfelületen pikkelyesen felvált (11. ábra). A nyílásban, sarkokon és a láborom táján nagyobb hiányok mutatkoztak.

Az előzékek repülőlapjai elkallódtak, a tükörlapok is hiányosak. A könyvtest papíryanaga szakadozott, a sarkokon és az ívhajtásokban igen szennyezett volt. Több helyen fekete és lilás-szürke anyagcseretermékek jelezték a korábban aktív gombafertőzéseket; szintelen penésztelepeket UV fényforrás alatt figyelhettünk meg, ahol fluoreszkálnak.

A papír kémhatását pontos műszeres vizsgálatok nélkül, csupán indikátpapír-kontaktussal mértük; kiforrázott desztillált vízzel külön-külön nedvesítve a felületeket, tízperces összepréselés után olvastuk le a színskála szerinti értékeket: pH 6—6,5. (Stuphan ill. Macherey-Nagel indikátor).

A könyvet korábban tartós vagy többszöri nedvesség érte, amit a nyirkos felületen megtapadt, majd részben oldódva migráló por vas-hidroxid-tartalmú barnás foltjai, térképesedései jeleztek.

11. ábra. A gerincdiszítés cím-mező részlete restaurálás előtt

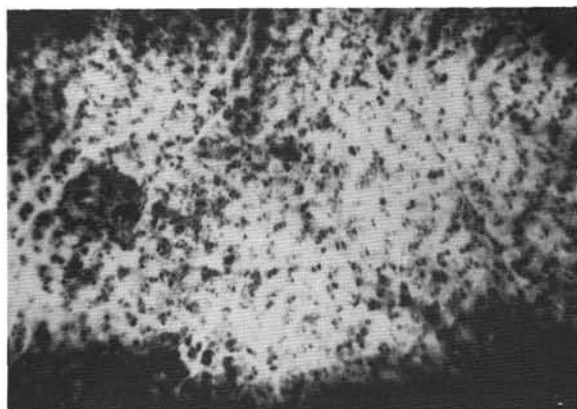
Fig. 11. Fragment of the title field of the spine decoration before restoration

Munkánk célja e károsodások kompenzálása, az anyagok tisztítása, konzerválása volt. Mind ezen túl a hiányok pótlásával, a meggyöngült anyagrészek megerősítésével, az eredeti technikát szem előtt tartó újrafűzéssel és -kötéssel kívántuk elérni, hogy a szótár rendeltetésének is újra megfelelhessen.

MUNKAMENET

Először a borítóbőr megfelelő konzerváló, ill. kiegészítő anyagának megválasztása érdekében meg kellett határozni a bőr nemét, típusát és cserzésének jellegét. Makroszkopikus felületi képe alapján a barkarajz juhbőrre vallott. A megközelítőleg egyforma átmérőjű szörtüszönnyelések helyenként kettős, hullámos-soros elrendezésben, kisebb csoportokban állnak. Sűrűn szórt szörképet adnak; 10 mm-es szakaszon átlagosan 15 ilyen csoport számlálható meg. Igen nagy a hasonlóság egyes juh tenyésztípusok és a kecske bőrének barkarajza között, különösen, ha a juhbőr fiatal példányról származik, ahol az első pehelyszőrök apróbb kísérő szörtüszői is jól látszanak. A megkülönböztetést itt az tette lehetővé, hogy a szótár vizsgált borítóbőrén a nyílásméretük közel egyformák, a szörtüszők meredekebb szögben futnak a felszínre, mint a kecskebőrökön. Tárgyunk esetében kifejlett gyapjas juh bőréről lehet szó.⁷ A könyvkötészeti célra is alkalmas egyik juhkész-bőr-típus volt az ún. „bastarde”, melynek fő jellegzetessége, hogy a barka nyújtásával, hengerelésével alakítják ki. A művelet következtében, a nyújtás irányától függően a szörnnyíláscsoportok még határozottabban elkülönülnek. Nagyon valószínű, hogy jelen esetben ezzel a típussal van dolgunk (12. ábra). Mivel kiadásának idején nem különösebben kiemelkedő, reprezentatív könyvről, hanem viszonylag tömeges kézikönyvről van szó, érthető, hogy egyszerű, olcsó anyagot használtak fel kötéséhez.

A kor ismert cserzéstéchnikái, ill. a bőr meleg

12. ábra. A borítóbőr-barka makroképének részlete: juh bastarde

Fig. 12. Fragment of the macro-picture of the covering leather grain: sheep bastarde

sötétbarna színe alapján csak növényi szerzésre gondolhattunk. Igazolásul a Múzeumi Restaurátor és Módszertani Központ szerves kémiai oktatólaborjában T. Balázi Ágnes vegyész vezetésével vékonyréteg-kromatográfiás rutinvizsgálatot végeztünk, melynek célja csupán a közelítő azonosítás volt. A minták eulálószerere toluol : ecetsav : víz (50 : 50 : 10 arányú) keveréke, a futtatólemez bevonata kovasavgél volt. A mintát metanol : víz forró elegyével oldottuk ki, majd szűrés után ismert galluszsav- (csersav) minta mellett futtattuk. A minták azonos magasságú értékek el. A bőrből vett minta három frakcióra oszlott, de legnagyobb felületű és intenzitású eleme azonos szint és magasságú adott az ismert galluszsavval. Az irodalmi R_f-értéket egyik felvitt minta sem érte el, melynek oka nem tisztázódott; feltehetőleg az euláló elegy megválasztása nem volt ideális. Ennek ellenére biztosra vehető, hogy csersavas, tannát jellegű növényi cserzésről van szó. A csersavas cserzések világos tónusát szokás volt vasszulfátoldattal sötétíteni (kékesfekete vastannát képződik).⁸ E közelítő meghatározással az is eldőlt, hogy a cserzőanyaggal reagáló, oxidatív fertőtlenítőszer, mint pl. a korábban könyvbőröknél is gyakran alkalmazott timolt (kakukkfűkámfor; metil-izopropil-fenol) nem alkalmazhatunk.

A bőrborítást mechanikus úton, ún. scaricator-szerszámmal bontottuk le. A táblákat és a gerinclemezt rejtettségük és jelentéktelenségük miatt nem konzerváltuk, hanem a későbbiek során új anyaggal pótoltuk. A könyvtést szétbontásához a nyers, 0,3 mm keresztmetszetű len fűzőcérnát felvágva, a gerincfelületen 5% karbamid (urea) desztillált vizes oldatával enyhén nedvesítve választottuk szét az enyvezéssel rögzített íveket. Az ívek külső lapjának ívbehajtása a korábbi erős igénybevétel (az összetört enyvszemcsék nyírómunkája) miatt igen gyenge volt, a szétbontás során némelyik kettévált. Ezek megerősítését e szétválás nélkül is el kellett volna végezni, tehát nem jelentettek külön feladatot.

A szétbontás során megfigyelhető volt a fűzőtechnika. A könyv íveit négy, egyenként 2 mm átmérőjű, három zsinemből sodort kenderspárgára fűzték fel oly módon, hogy ezeket a gerinc síkjában V alakban kifűrésztelt árkokba fektették, majd változtatott öltéssel, egyszerre két ívet fűzve öltötték körül e zsinembordákat. A fej-, ill. láboromtól 10–10 mm-re szúrtak ki a tüvel, s vezették a cérnát a soron következő ívbe. Véghaladva az egyszerre fűzött két íven, a csúcsöltésnél az alatta lévő — már felfűzött — harmadik ív csúcsöltésébe hurkoltak vissza, láncöltést képezve. A csúcsöltés sor így megfelelően ellapult, rásimult a gerincre. Ez a fűzőtechnika a könyv nyomtatásának—kötésének idején, a könyvtári és oktatási célra készült művek példányszámának ugrásszerű emelkedésével elterjedt, általános volt.⁹

Az előzéktükrök keményítő kassirozásának leválasztásához sem volt szükség enzimikus beavatkozásra; a kötőanyag degradációja, ill. a tábla vetemedettsége miatt a papírréteget mechanikus úton is el lehetett távolítani.

TISZTÍTÁS

A borítóbort tercier-butilalkohol és desztillált víz 2:1 arányú keverékébe mártott vattával gyengén nedvesítettük, majd e keverékbe 1 s%-nyi mennyiségben zsíralkohol-szulfátot keverve jobb tisztító hatást értünk el. A zsíros-olajos, macsább szennyeződések eltávolításához t-butanol és triklór-etilént váltogatva alkalmaztunk, majd ismét t-butanol: víz keverékkel nedvesítettük, hogy a bőr kiszáradását, vetemedését a konzerválás előtt megakadályozzuk. A tisztítás nem volt eredményes azokon a helyeken, ahol tintafoltok keményítették meg a bőrt. Mindazonáltal a kötésborítás kivilágosodott, az írás jól kivehetővé vált, a barkarajz határozottabb lett.

A lapjaira szétszedett papirosíveket száraz ecsetelés után üveglapra helyezve vizes tisztításnak—savtalanításnak vetettük alá. A nedves tisztítás az anyag erős szennyezettsége, savassága miatt elkerülhetetlen volt. A mechanikus tisztítás ellen szólt a sarkok humán szennyeződéseinek mértéke, kopottságuk, ill. az tény, hogy a papír általános megerősítésének szükségessége miatt „újraenyvezésre” úgyis feltétlen sort kellett keríteni.

(A radirozás a legtöbb esetben csak pillanatnyi félsíkert jelent; súlyos hátránya, hogy jelentősen megnöveli a papír felületét. Akár kézi, akár gépi radirozásról van szó, a tisztított felületek újra-szennyeződése optikailag erősebb lesz, mint a kezeletleneké.)

A tisztítás és savtalanítás egy lépcsőben történő végzéséhez az alábbi összetételű keveréket választottuk: desztillált vízben oldott 5 s% zsíralkohol-szulfát, 3 s% kálium-metabiszulfit, 10 s% nátrium-tetraborát. A munka során 2—2 iv anyagának kezelése után NH_3 aq 40% -os oldatot adtam a fürdőbe, hogy a pH-érték ne csökkenjen. A szalmiákszesz előnye, hogy el nem reagált feleslege idővel eltávozik, mivel illékony bázis. Papíruzzasztó hatása is kedvező. E munka elvégzése óta vált számunkra ismertté, hogy a nátriumsók igen könnyen disszociáló Na^+ -kationjai a légköri szennyező kén-dioxid adszorpciója, ill. kénsavvá alakulása folytán bekövetkező savas cellulózhidrolízist katalizálják, ezért alkalmazásukat kerülni kell.¹⁰ Részben ellensúlyozza a problémát, hogy a régi hagyományos készítmények papíroknál, mint amilyen szótárunké is, az alapanyagul szolgáló rongyot mésvizes állasztással bontották, és ezek a mésvnyomok savmegkötőként, ill. pufferként hatnak.

A színes imprimé előzéklap-töredékek tisztításánál előzetes szintartóssági próba után azonos kezelést alkalmaztunk. A keményítővel kötött pigment a nedvesítés hatására nem lazult fel és nem halványodott.

KONZERVÁLÁS

A papírok a tisztító—neutralizáló fürdőből desztillált vizes öblítés után fertőtlenítőoldatba kerültek, melynek összetétele: 0,1% cetil-pirimidinium-bromid (Sterogenol) és 0,5% etanolban

oldott oxo-benzoésav-metilészter (Nipagin) deszt. viz: etanol 10:1 arányú keverékében. E két fungicid-inszekticid anyag közül a Sterogenol bomlékony, míg a Nipagin igen tartós hatású. Egyikük sem reagál tintákkal, író- és bélyegfestékekkel, ezért kéziratok bejegyzéseket nem színeznek vagy halványítanak el. Ezt a fertőtlenítőoldatot később az enyvezőanyag duzzasztószereként használtuk, ismét két munkafázist vonva össze. Az újraenyvezéshez, megerősítéshez metil-etil-cellulózt használtunk 10 s% töménységben, tehát nagy viszkozitású anyaggal dolgoztunk. Az alkalmazott enyvezőanyag olasz tapétaragasztó, márkaneve Glutolin TT. Az átécsetelés után kis idő múlva visszatöröltük a felesleget. Ebben a fázisban keretre feszített műanyag szálal szitán dolgoztunk. A nedves lapokat óvatosan felvéve kifesztített damilszálakon szikkasztottuk — szabad levegőn —, majd enyhe présbe kerültek szívópapírok közé. Ekkor már nem ragadtak össze. Félórás állás után száraz, lecserélt szívópapírok között 40 °C-ra beállított vasalóval szárítottuk, majd nagyobb présnyomás alá kerültek vissza. A melegítés, vasalás előnye, hogy a gyorsított szárítást oldalirányú vízmigrálás nélkül biztosítja: a víz a melegítés irányába távozik, tehát a papír keresztmetszetében felfelé. Így kiküszöbölhető, hogy az esetleg visszamaradt színes, oldott anyagok a széleken foltosodást okozzanak száradáskor. A végleges préselés időtartama egy hét volt.

A könyvkötő bőr cserzettségéből nem veszített, ugyanakkor igen száraz, törékeny volt. Mivel viztartalmát még nem vesztette el teljesen, kezelésekor arra törekedtünk, hogy kissé lágyabb és tetszetősebb legyen. Könyvbőröknél természetesen nincs arra szükség, hogy teljesen felpuhítsuk; elegendő, ha a nyíláshoz és sarokbehúzásokhoz eső részek rugalmasak. Az alábbi alkoholos keveréket használtuk:¹¹

700 ml t-butanol,
10 ml cetilalkohol,
10 ml nyers pataolaj,
5 ml 0,1 %-os Nipagin, t-butanolban oldva.

A megtisztított, még nyirkos bőrt az irhás oldal felől tamponálva többször finoman átgyúrtuk, hajtogattuk, míg hajlékonyságát, símaságát visszanyerte. Kiszikkasztása alatt szívópapírok között feküdt könnyű présben. A présből kivéve a gerinc- és nyílásfelülethez eső részt ismétellen fellazítottuk. A tintafoltoknál a vasgallusz-tinta túlcserző hatása miatt teljesen megkeményedett bőr változatlanul merev maradt. Mivel itt a bőrcserzés és a tinta kémiai szempontból lényegében azonosak, és mert ezek a foltok a szótárnak, mint tankönyvnek a „természetes előéletéhez” tartoznak, indokolatlan lett volna megszüntetésükre törekedni.

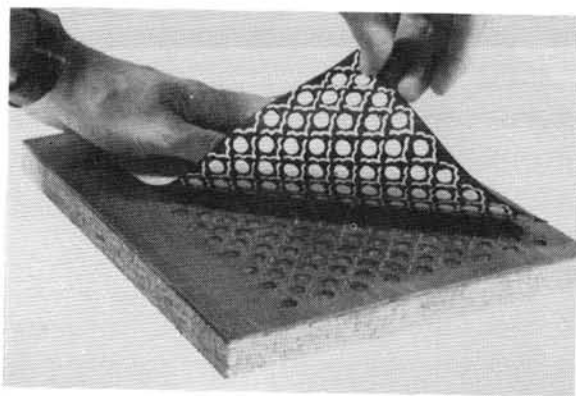
A gerincmezők kagylós feltöréseinek visszasi-mitása, a kopott barkájú részek telítése érdekében helyileg kezeltük e területeket metilcellulóz-kocsnyával. Bedörzsöltük, majd száradásig csonszerszámmal símtottuk, vasaltuk. A bőrkonzerválás befejeztével végül a barkás oldalt is vékonyan áttöröltük, hogy fényét visszanyerje.

MEGERŐSÍTÉS

A megerősítést szolgálta az újraenyvezés, a felkopott bőrterületek telítése mellett még további néhány lépés. A bőr repedéseit az irhás oldal felől a konzerváló keverék felszívódása után vékony, erős japánpapírral lekasiroztuk. Ragasztóanyagként poli(vinil-acetát) vizes diszperziót (Planatol superior BB) használtunk. Ezzel vontuk be a kopott, majd telített barkarészeket is, melyet az indokolt, hogy a metilcellulóz vízoldható maradt és matt felületű, míg a PAVc-film hidrofób és fényes. A megerősítést szolgálta természetesen a később ismertetett újrafűzés és kötés is.

KIEGÉSZÍTÉSEK, RESTAURÁLÁS

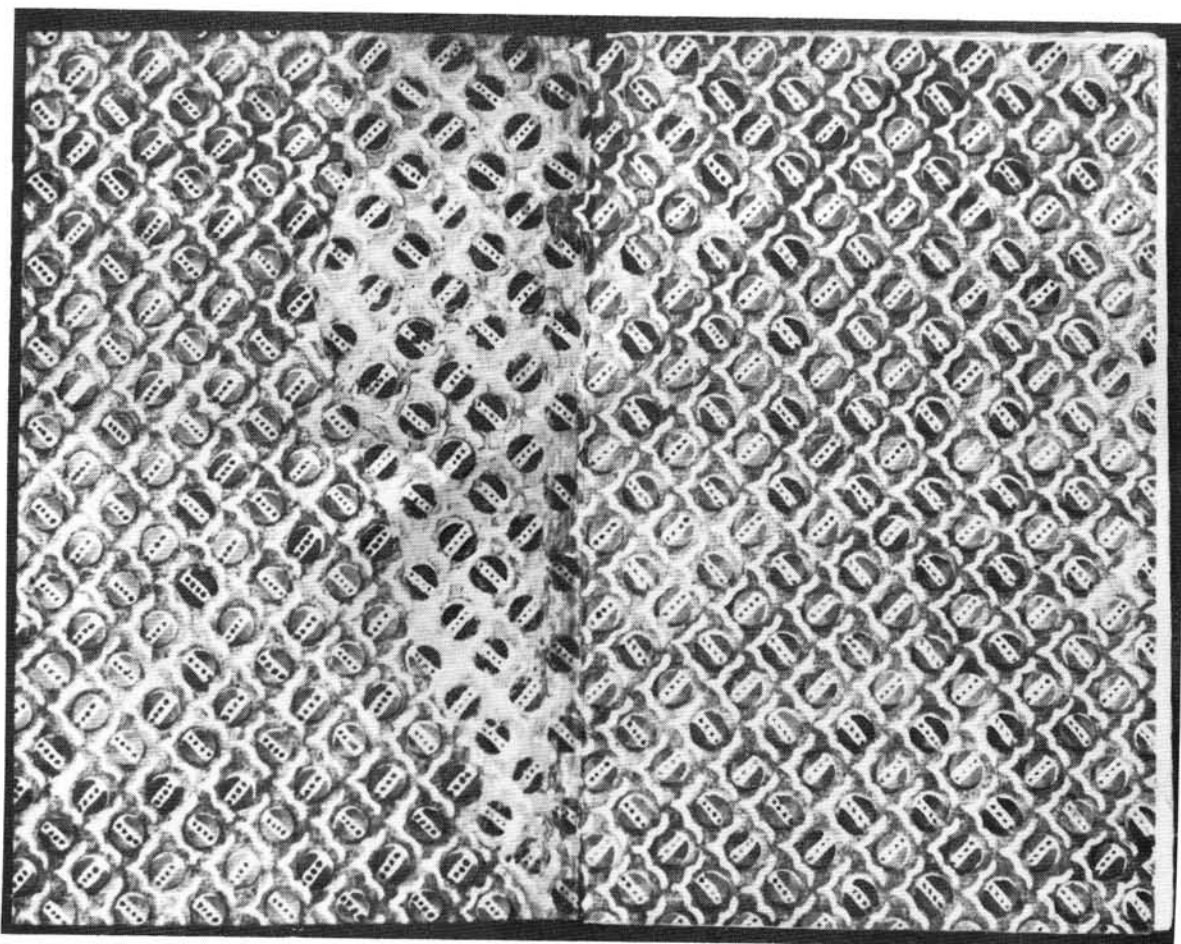
Azonos grammsúlyú, megfelelő jellegű és tónusú új meritett papír (japánpapír) pillanatnyi hiányában egy, a célra alkalmas XIX. századi papirozt használtunk fel a nyomtatott ívek kiegészítésére, ill. a teljes egészükben hiányzó egykori ívek jelzőpótlására. Ennek anyaga kevésbé rugal-

13. ábra. Előzék-rekonstrukció készítése dúc-másolatról

Fig. 13. Making of endpaper reconstruction form from printing block copy

mas, mint az eredeti, a meritőszita méretezése sem azonos, tehát a pótlások könnyen megkülönböztethetők. Átvilágítóasztalon a hiánynál 1—1,5 mm-rel szélesebb kiegészítést jelöltünk ki,

14. ábra. Arctábla-előzék és repülőlap kiegészítés után

Fig. 14. Faceplate endpaper and loose sheet after complementing

15. ábra. A konzervált borítóbőr kiegészítés után

Fig. 15. Conserved covering leather after complementing

kézzel körültepvén, a metilcellulózzal megkent átfedéseket helyükre illesztettük, elrendezve a tépett szélek rostjait. Repedéseket, szakadásokat 2—4 mm szélességű japán fátolpapírral kasíroztunk le. A vetemedés, hullámosodás elkerülésére a javításokat és pótlásokat egy 4—5 cm² felületű vasalóval — szilikonpapírt közbeiktatva — azonnal levasaltuk. Az eredeti alá fektetett több rétegű szivópapír vette föl a nedvességet. Néhány másodperc múlva szivópapíron keresztül is megvasaltuk a ragasztást.

Az ívek külső lapjainak elhajtásszakadásait javítócsikkokkal kasíroztuk le, hogy az újra használatba kerülő könyv bírja a mechanikai igénybevételt. (E javítócsikozás helyett jobb megoldást jelent a csalánrost japánpapírokból tépett rostok alkalmazása, melyre időközben áttértünk.) A csikok jelentősen megemelték a gerincmagasságot, ami az újrakötésnél nehézséget okozott.

Az előzéktükrök kiegészítéséhez és az előzékreplőlápok pótlásához nem használhattunk egyszerű papírost, ezért az imprimé dúcok elkészítése, a pótlások azonos mustrával való nyomása mellett döntöttünk. A pauszpapírral levett eredeti rajtot kiegészítve átmásoltuk egy falpra ragasztott linólemezre, majd kimetsztük. A kiegészítés színnyomásához keményítő földfesték helyett aquarellt használtunk úgy, hogy a felvitt festék megszáradása után megnedvesített papírlapot

simítottunk a dúcra, így a felvett festés porózus, stilusos hatást eredményezett (13. ábra). Csak a vörös minta dúcra készült el; a zöld „ellenmustra” foltjait kézi festéssel vittük fel. Száradás után metakrilát-kopolimer spray-vel (Rowney AP 3) rögzítettük. A kiegészítés színei kissé eltérnek az eredetitől, tónusuk is halványabb, így a pótlás azonnal szembetűnik. (14. ábra).

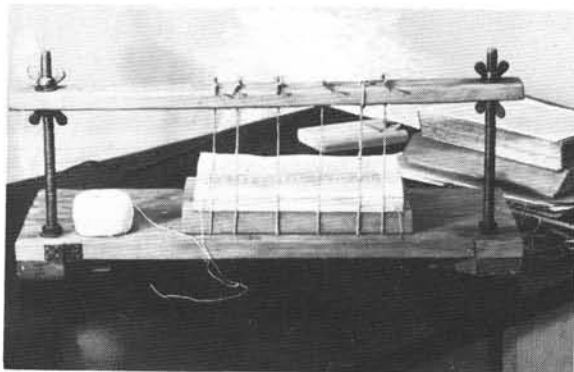
A borítóbőr kiegészítéséhez műanyagot használtunk.¹² Vízrel nedvesített azbesztpelyhet porcelán mozsárban összezúzva, megfelelő földfestékkel színeztünk, majd kb. hússzoros mennyiségű poli(vinil-acetát) vizes diszperzióval kevertük el. Szilikongumi helyett valódi juhbőrt alkalmaztunk közvetlen negatívul, erre öntöttük a kiegészítő masszát. „A negatívot” ideiglenesen lánolinnal (gyapjúszírral) tapasztottuk az eredeti széleihez, így eltávolításuk a kiegészítés elkészülte után nem jelentett nehézséget. A pótlóanyag teljes kikötése, száradása előtt még erős japánpapírt simítottunk rá szilárdító, ill. zsugorodásgátló céllal. Aranyozást természetesen nem egészítettünk ki (15. ábra).

A hiányzó oromszegések pótlásához a harmonikus kötésmódnak megfelelően olyan két varrószálat használtunk, melynek színei megegyeznek az előzékpapír dúcnyomott színeivel: vörös és zöld pamutot. Gyári oromszegőt használva alapul, ezen alakítottuk ki oly módon, hogy minden öltés

az előző — másik színnel vitt — szálát fogta le. Az alap két, hosszabbra hagyott szélét szétfoszlatva a táblák hossznyílásánál ragasztottuk ki.

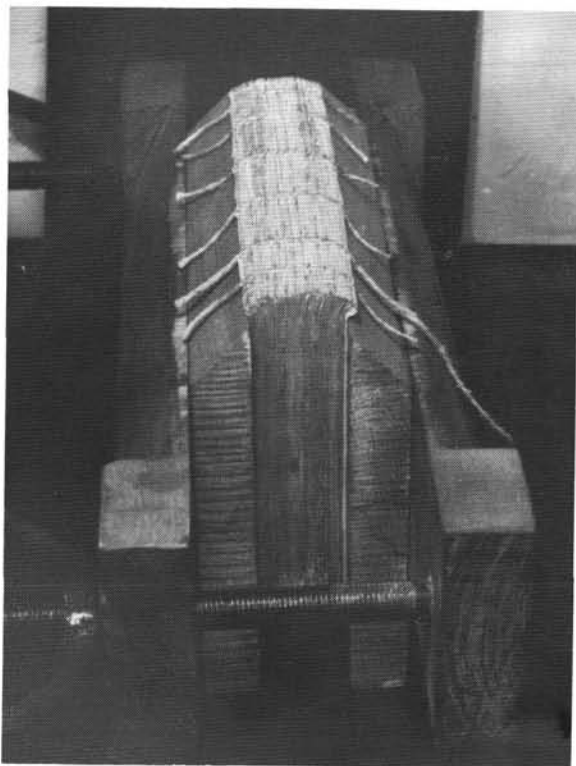
ÚJRAFÜZÉS, KÖNYVKOTÉS

Az íveket a hiányjelző üres merített papír ivpótlásokkal együtt az eredeti fűzéstechika szerint, kézi fűzőállványon fűztük fel (16. ábra). Az

16. ábra. A restaurált ívek újrafűzése

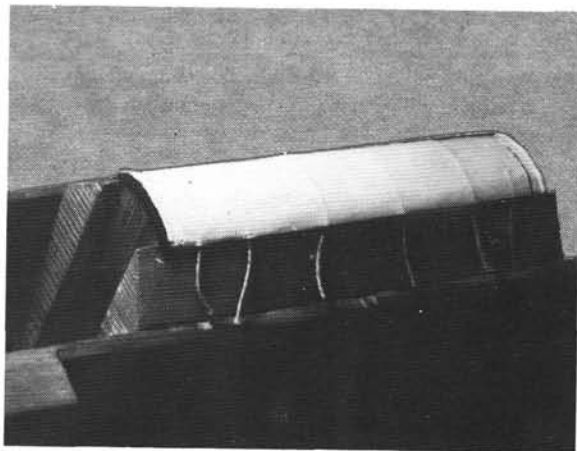
Fig. 16. Restitching of the restored sheets

17. ábra. A könyvttest ereszreverés után

Fig. 17. Body of the book after the formation of the edge

elkészült könyvttestet félereszprofilú présdeszkák közé fogva, kisprésben karboxi-metilcellulóz-kocsonyával (a keményítőt helyettesítendő) leken-tük, hogy az enyhe gerincgömbölyítést átlós, ill. hosszanti elcsúszások nélkül el lehessen végezni. A gömbölyített testet a présbe visszahelyeztük úgy, hogy a számított tábla + borítóbőr-vastag-sággal azonos magasságban gerince kiálljon, majd fakalapáccsal a középvonaltól a szélek felé haladva óvatosan lekalapáltuk, ereszre vertük (falcraverés: 17. ábra). Ebben az állapotban íg, forró csontenyvvel beeresztettük, ami az ívek közti réseket kitöltötte, majd metilcellulózzal erősen eláztatott, nyújtott papírral a bindek kö-zötti területeket, majd a teljes gerincfelületet lekasiroztuk. (18. ábra). Ekkor került fel helyére a két oromszegés, majd a háromrét hajtott papír-hüvely, mely a gerincfelület és a gerinclemez közti kapcsolatot biztosítja, s egyben lehetővé teszi szabad eltávolodásukat egymástól a könyv-test felnyitásakor. Egynapos száradás után a facsiszolat-tartalmú lemezből kiszabott új táblákat megfelelő nyílástávolságba állítva, a zsinegbin-dek legyező alakban szétfoszlatott, kiterített vé-geit a táblák belső oldalára enyveztük. A duplex (kétrétegű) kartonból szabott gerinclemezre egy nála rövidebb és szélesebb finom papírt kasiroz-tunk, melynek oldalt lelógó szélét tépéssel fosz-lattuk. A gerinclemez a hüvelyre, lelógó papír-bevonatát a táblák külső felületére ragasztottuk.

18. ábra. Lekasirozott gerincfelület az oromszegés re-konstrukciójával

Fig. 18. Mounted spine surface with the reconstruction of the headband

A táblák a könyvttestmagasságnál 4 mm-el hosz-szabbak, a hosszmetszés felől 6 mm-el nyúlik ki a tábla a könyvttesten túl („kantni”, táblaszegély). A gerinclemez és a tábla belső hosszéle közötti nyílás szélessége 2 mm. Újraborításnál nemcsak a gerincmagasság növekedése okozott problémát, hanem az éppen erre a területre eső kötésbőr cse-kély zsugorodottsága is. Így újrakötésnél az ere-deti bőrbehajtások („beütés”) a táblaélekről a táblafelület szélére kerültek (19. ábra). Ezt csak

19. ábra. Arctábla-borítás tisztítás és konzerválás után
 Fig. 19. Faceplate cover after cleaning and conservation

20. ábra. Gerincborítás restaurálás után
 Fig. 20. Spine cover after restoration

úgy kerülhették volna el, ha a bőrt a kötéselemek méretei szerint a nyílásban elmetszve, egy alákasírozott új gerincborító bőrre húztuk volna ismét fel. Ez is kompromisszummal, hátránnyal járt volna, hiszen így is megemelkedik a gerinc.

Az újraborításnál a bőrt metilcellulózzal kentük meg. Felhúzásánál arra ügyeltünk, hogy ne nyújtsuk, ne feszítsük meg, kerülendő a kiegészítés deformálódását. A gerinclemezt, ill. a bőr

műanyag kiegészítését PVAc diszperzióval külön lekentük, hogy ragasztókötésük erős legyen. Présben szárítottuk, majd a következő napon elvégeztük az élek behajtását, az oromrészek kialakítását. Mivel a sarkok hiányainak pótlása nem elég képlékeny, szerencsés, hogy az eredeti sarokbehajtás nem sugarasan elrendezett, hanem egyszerűen egymásra hajtott, mint ahogy azt a mai, modern kötésekben is láthatjuk.

21. ábra. A kötet restaurálás után

Fig. 21. Volume after restoration

Az előzékpapiros tükrének táblára kasirozása előtt az ún. szennyívet eltávolítottuk, majd a táblát 180°-os szögben, vízszintesen rögzítve, metilcellulózzal kiragasztottuk az előzék-eket. Az ideiglenesen befűzött, majd eltávolított szennyív megüresedett helye biztosítja e kötésnél, hogy a tábla szabadon nyitható anélkül, hogy az első, ill. utolsó ívet megemelné.

Könnyű prés alatt szívópapírokkal fedve kiszá-
rítottuk a táblákat, majd kiemelve, az előzék-
repülőlapjait az első, ill. utolsó ívlappal összekas-
sítottuk. A kötés befejezése után még tíz napig
présben állt a könyv, hogy anyagai rögzített
helyzetben állapodjanak, száradjanak meg (20—
21. ábra). Végül, kiegészítő munkaként egy egy-
szerű, papírborítású dobozt készítettünk: a
könyvtárba visszakerült szótárt ez védi a portól
és fénytől, és ebben helyeztük le a hiányzó ívek
analóg másolatait is.

JEGYZETEK

1. Pápai Páriz, Ferenc: Békességet magamnak, mások-
nak (Bukarest, 1977.) 112—118.
2. Tarnai Andor—Varga Imre: Pápai Páriz Ferenc. In:
A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig (Bu-
dapest, 1978.) 256—257.
3. Simon Imola: Festett előzék- és borítópapírok a
XVIII—XIX. században. (Kézirat, 1975) 8. p. Köz-
ponti Múzeumi Igazgatóság Restaurátor Oszt. Adat-
tára, 5857—80 sz., valamint Domonkos Ottó: A ma-
gyarországi képfestés. (Budapest, 1981) 66—67.
4. Ramaszéder Károly: Textilipari mikroszkópi vizs-
gálatok (Budapest, 1960).
5. Koncz Pál: Egy 1567-es wittenbergi Luther-biblia
restaurálása. Múzeumi Műtárgyvédelem 8. (1980)
Budapest, MRMK. 45.
6. Bogdán István: A „vizjelírás” fejlődése. Papíripar,
1964/5. sz. 171.
7. Thortensen, Th. C.: Practical Leather Technology
(New York, 1969.) 26—27.
8. Jaschik Ámos: A könyvkötő mesterség (Budapest,
1922)
9. Simon Imola: Adalékok a könyvkötés történetéhez.
Fűzés és kapitális. (Kézirat, 1976.) 8—10. Központi
Múzeumi Igazgatóság Restaurátor Oszt. Adattára,
6697—80 sz.
10. Hofenk de Graaff, Judith szóbeli közlése alapján
(III. nemzetközi restaurátor szeminárium, Veszprém,
1981), valamint Hey, Margaret: A papír mosása
és vizes savmentesítése. The Paper Conservator,
1979/4. 66—79.
11. Szalay Zoltán: Diszitetlen börtárgyak restaurálása és
konzerválása. Múzeumi Műtárgyvédelem, 3. (1976)
Budapest, MRMK. 83. Az itt ismertetett eljárás alap-
ján végeztük el a kezelőszer összeállítását.
12. U.o. 85. — Ezúton is hálás köszönetet mondok téma-
vezető tanáromnak, Szalay Zoltánnak és mindazon
kollégáknak, akik segítséget és útmutatást nyújtot-
tak munkámhoz.

PAL KONCZ

THE RESTORATION OF A 19TH CENTURY LEATHER-BOUND DICTIONARY

The present article gives account of the conservation) restoration of a dictionary of contemporary binding, published in 1801. This procedure was preceded by the material testing to discover the technique of manufacturing and the actual state of the book. Considering the results were chosen the materials for cleaning, conserving and complementing and then the restoration of the book disassembled into elements was performed, according to the original binding technique.

As a contrast to the wide-spread procedures, the complementing of the printed cotton material endpapers was carried out from the reconstructed printing block with paper printed with water colour and/or the

leather covering the binding was prepared according to the procedure used already in the restoration of costume leathers with a polivynil acetate based substance.

The documentation contains apart from the detailed analysis of the materials of the book, the technical and watermark description of the paper and, moreover, the drawing of the pattern of decoration tools used for the gilding of the spine of the library type binding.

Beside the aspects of protection of works of art, the purpose of restoration work was the reconstruction of the volume as an again functioning library item.

